

ՄԻՄՈՆ ԿՐԱՑՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՀԱՄԱՇԵՍԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՈՒ

ԺԹ դարի վերջերին մրցակցությունն ու հակամարտությունը եվրոպական մեծ պետությունների միջև, շահաստանների և գաղութների շուրջ, հասան ծայրահեղ աստիճանի: Հաջորդ դարի սկիզբը արդեն ձևակերպված էին եվրոպական մեծ պետությունների երկու խմբակցությունները՝ այսպես կոչված Եռյակ դաշնակցությունը հանձին Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի և Եռյակ զինակցությունը՝ Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա և Իտալիա: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները դեռ անմիջական դերակատար չէին Համաշխարհային մեծ քաղաքականության մեջ և մեկուսացած երկու օվկիանոսների միջև, հետևում էին Մոնրոյի իրենց ավանդական վարդապետությանը, թեև, Հին Աշխարհի վեճերն ու պայքարները հետզհետե մոտենում էին և իրենց ակերին:

Երկու խմբակցությունները՝ Եռյակ դաշնակցություն և Եռյակ զինակցություն, իրենց աշխարհակալական ձգտումներով բախվում էին երկրագնդի գրեթե բոլոր մասերում և խելահեղ թափով գինվում՝ ուժով լուծելու համար այն հարցերը, որոնց առջև դիվանագիտությունը անզոր է: Խաղաղասեր, ազատական տարրերը և ընկերվարական կուսակցությունները իզուր աշխատում էին պատերազմի հրդեհի առաջը առնել, աշխարհը ակնհայտ կերպով գնում էր դեպի պատերազմ, թեև հանրային կարծիքը, ինչպես և կառավարական շրջանակները ճիգ էին գործ գնում հեռացնելու այդ վայրկյանը:

Եվ ահա, ինչպես կայծակը անամպ երկնքից, 1914 թվի ամառը, պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Ազգեր ելան ազգերի դեմ: Աշխարհը իրար խառնվեց: Եվ քաղաքակրթության զարգացումն ու մարդկության առաջադիմությունը կանգ առան երկար ժամանակով:

Պատերազմը ահավոր փորձություն եղավ մարդը երկրագնդի, մանավանդ, հայ ժողովրդի համար: Նա բռնկվեց այն պահին, երբ հայ-թուրքական հարաբերությունների լարումը հասել էր ծայրահեղ աստիճանի, երբ հայը թուրքիայում նորից դարձել էր «խայիս» ազգ, «պետական դավաճան», «կույր գործիք մեծ պետությունների ձեռքին»...

Նոր էր ստորագրվել բարենորոգումների ծրագիրը: Օսմանյան սահմանադրության հաջորդող հայ-թուրքական համերաշխության մեղրամիսց կարճ տևեց: Կիրիկիայի ջարդը, ներքին ճնշումները, կառավարության կասկածոտ վերաբերումը դեպի հայ տարրը, հողային հայակործան քա-

Վրացյան Սիմոն

Գ 942 Հայաստանի Հանրապետություն: Եր.: Հայաստան, 1993.— 704

էջ, նկ.:

Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադրման տասնամյակի առթիվ Սիմոն Վրացյանը գրել և 1928 թ. Փարիզում հրատարակել է Հայաստանի Հանրապետության ամբողջական պատմությունը:

Գրքում լուսարանվել է առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդի արևմտյան և արևելյան հատվածների վիճակը, Ռուսաստանում հեղափոխական խմորումների հետևանքով Հայաստանում ստեղծված կացությունը, հայ-թուրքական պատերազմը, Սարդարապատի և մյուս հերոսամարտերի նշանակությունը:

Արտացոլվել են նաև Հայաստանի Հանրապետության հռչակման, հասարակական-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային զարգացման, հայ-վրացական ջանքերի վեճին, Ղարաբաղին, Զանգեզուրին, Գողթնին (Նախիջևան) վերաբերող խնդիրները:

Գրքի վերջում զետեղված են Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի արձանագրությունները:

0503020913

701 (01) — 98 չհայտարարված

ԳՄԴ 63.3 (22)

ISBN 5-540-01452-9

Ս. Վրացյան, 1993

զաքականութիւնը Արևելյան վիլայիթներում, թուրք ազգայնամոլութեան հարածուն զարգացումը: Իթթիհատի ծոցում՝ այս և ուրիշ բազմաթիվ պատճառներ վերջնապես համոզեցին հայերին, որ առանց արտաքին օգնութեան, միայն թուրքական միջոցներով անկարելի է ձեռք բերել կյանքի բարելավում: Եվ նորից ամենքի հայացքը ուղղվեց դուրս՝ դեպի «մարդասեր Եվրոպան»:

Սահմանադրութեան օրերին ամբողջ թուրքահայութիւնը, շնչին բացառութեամբ, կանգնել էր օսմանյան պետականութեան հողի վրա: Ը. Ը. Գաշնակցութիւնը, հայ ժողովրդի մեծագույն կուսակցութիւնը՝ գործակցելով Իթթիհատի հետ՝ ձգտում էր իրականացնել համապետական նպատակներ: Երեսուն տարիների հեղափոխական մաքառումներից հետո, հայը անվերապահ կերպով դառնում էր օսմանյան քաղաքացի, հավատարիմ տարր օսմանյան «վերածնվող հայրենիքի»: Ինչ ավելի հարմար առիթ թուրք գործիչների համար՝ օգտագործելու հայ ժողովրդի այս ինքնարուխ զգացմունքները:

Մարտյան հետաշրջակայն օրերին հայ ժողովուրդը, մի մարդու պես, ստորի կանգնեց՝ պաշտպանելու համար հասարակաց հայրենիքն ու նոր վարչաձևը: Եվ երիտասարդ թուրքերի հաղթանակը զգալի չափով արդյունք էր նաև հայերի օժանդակութեան:

Երբ Իտալիան հարձակվեց Տրիպոլիի վրա, թուրքահայ ժողովուրդը, հակառակ Ադանայի արյունոտ հիշատակների, նորից կառավարութեան կողքին էր՝ անվարան նպաստելով երկրի պաշտպանութեան գործին: Պետութեան սպառնացող վտանգը հայութիւնն ընդունում էր վտանգ և իրեն համար:

Եվ, սակայն, թուրքերը ո՛չ միայն չգնահատեցին հայ ժողովրդի այս անկեղծ զգացմունքները, ո՛չ միայն չաշխատեցին նրա մեջ խորացնելու և ամրացնելու օսմանյան պետականութեան գաղափարը, այլ, կարծես գիտավորյալ կերպով, թափեցին ամեն ճիգ ու ջանք՝ սառեցնելու համար հայերի նման վերաբերումը, հետ մղելու նրանց իրենցից ու թուրքիայից: Երբ 1912-ին սկսվեց թուրք-բալկանյան պատերազմը, հայերի մեջ այլևս հավատ ու խանդավառութիւն չէր մնացել: Պատրիարքարանը, կուսակցութիւնները, հանրային կարծիքը, բովանդակ ժողովուրդը եկել էին այն համոզման, որ առանց դրսի միջամտութեան հայերի վիճակը չի բարեփոխվի: Այս տրամադրութեան հետևանքով էր, որ, օրինակ, պատերազմի ընթացքում բուլղարահայութիւնը կազմակերպեց թուրքիայի դեմ Անդրանիկի կամավորական խումբը:

Նույն տրամադրութեան հետևանքով ծնունդ առավ նաև կաթողիկոսական պատվիրակութիւնը Եվրոպայում՝ Պողոս Նուբարի գլխավորութեամբ: Հայերը նորից բռնեցին քաղաքական այն ուղին, որով ընթացել էին Բեռլինի վեհաժողովից ի վեր՝ փշոտ, վտանգավոր, թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի համար հավասարապես փորձութիւններով հարուստ ուղի:

Սակայն, ուրիշ հեռանկար չէր տեսնվում. «վերածնվող» թուրքիան էլ, ինչպես առաջներում սուլթանական թուրքիան, հայերին մղում էր դեպի այ՛դ ուղին:

Եվ այս անգամ, կարծես հաջողութիւնը ժպտում էր հայերին. մեծ պետութիւնների կամ, ավելի ճիշտ, ուսուցիչական հրկար ու տաղտկալի վեճերից ու սակարկութիւններից հետո, որոնց ընթացքին Գերմանիան ոգի ի բոխն պաշտպանում էր թուրքերին, իսկ Ռուսաստանը պնդում էր հայկական բարենորոգումների վրա, վերջ ի վերջո, 1914 թ. հունվարի 26-ին, մեծ-վեզիր Սայիդ-Հալիմի և Ռուսաստանի Պուլսի գործակառար Գուլկելիչի միջև ստորագրվեց բարենորոգումների ծրագիրը: Գերմանիան հրաժարվեց դնել իր ստորագրութիւնը այդ թղթի տակ:

Համաձայն այդ ծրագրի հայկական վեց վիլայիթներին պիտի կցվեր Տրապիզոնի նահանգը ևս և այդ ամբողջ շրջանը պիտի բաժանվեր երկու ընդհանուր քննչութիւնների, կամ, ինչպես սիրում էին ասել հայերը, մարզպանութիւնների: Առաջին շրջանը պիտի բաղկանար Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սըվազի վիլայիթներէն, երկրորդը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Տիգրանակերտի: Ընդհանուր քննիչները պետք է լինեին եվրոպացիներ: Նրանց նշանակումը կատարելու էր Բ. Գուլը՝ համաձայն մեծ պետութիւնների առաջարկելիք թեկնածուների:

Ընդհանուր քննիչների հակակշիռն պիտի ենթարկվեին շրջանի վարչութիւնը, արդարադատութիւնը, ոստիկանութիւնն ու ժանդարմերիան: Ի հարկին, տեղական զորքերն ևս պիտի տրամադրվեին նրանց՝ հանրային անդորրութեան պահպանութեան համար: Նրանք իրավունք պիտի ունենային նշանակել, հեռացնել և դատի ենթարկել պաշտոնյաներին. բարձր պաշտոնյաներ նշանակելիս պիտի առնեին սուլթանի հավանութիւնը: Հողային վեճերը պիտի լուծվեին քննիչների անմիջական հսկողութեան տակ: Օրենքներն ու կառավարական կարգադրութիւնները պիտի հրատարակվեին տեղական լեզուներով, և ազգաբնակչութիւնը իրավունք պիտի ունենար գործածել իր լեզուն վարչութեան ու դատարանի մեջ: Յուրաքանչյուր ազգ պետական բյուջեից կրթական գործի համար պիտի ստանար որոշ գումար՝ համեմատ իր վճարած հարկի, այլև իրավունք պիտի ունենար նույն նպատակով նշանակել ազգային տուրք: Զինվորական ծառայութիւնը պիտի կատարվեր իր վայրում: Համիդիե գնդերը պիտի ջնջվեին: Ժողովուրդների, կրոնների և լեզուների իրական փոխհարաբերութիւնները պիտի ճշտվեին՝ մարդահամարով, որը պիտի կատարվեր ընդհանուր քննիչների հսկողութեան տակ: Վիլայիթներում գոյութիւն պիտի ունենային ժողովրդից ընտրված ընդհանուր և վարչական խորհուրդներ:

Այսպիսով, հուն. 26-ի բարենորոգումների ծրագիրը Հայաստանում հաստատում էր համարյա նույն գրութիւնը, ինչ որ կար արգեն կրահանում, ա՛յն հիմնական տարբերութեամբ, որ կրահանի ընդհանուր նա-

հանգապետը թուրքահայտակ էր, մինչդեռ այստեղ՝ պետք է լինեին հվրոպացիներ*:

Այս ծրագիրը լիովին չէր համապատասխանում հայերի բաղձանքներին: Նրանք դժգոհ էին հայկական նահանգները երկու շրջանի բաժանելուց: Բացի այդ, նրանց շատ էր անհանգստացնում ծրագրի շուրջ հարուցված հակամարտությունն ու թուրք կառավարության բռնած բացահայտ թշնամական դիրքը, մի փաստ, որի վրա մատնանշում էր և Գուկեիչը իր կառավարության ներկայացրած հաղորդագրության մեջ: «Հայկական հարցի մասին Բարձր Դռան հետ համաձայնության հանգելու համար, հեռագրում էր նա ծրագրի ստորագրության հաջորդ օրը, հուն. 27-ին, կայսերական դեսպանին պետք եղավ հաղթահարել մեծ դժվարություններ: Մի կողմից նա ստիպված էր հաշվի առնել հայերի բնական ձգտումը, ըստ կարելի վույն, ավելի լայն բարենորոգումներ ստանալու, մյուս կողմից՝ Բ Դռան համառ դիմադրությունը, որով նա աշխատում էր ի շիջ դարձնել առաջարկված բարենորոգումները և այդ նպատակով ծառանում էր մեր նախագծի բոլոր էական կետերի դեմ: Իսկ ինչ վերաբերում է Գերմանիային, նա մեզ հետ հայկական հարցի մասին համաձայնության մտավ երկու նպատակով. նախ՝ որպեսզի կարողանա ասել Բ Դռանը, որ ինքը Ռուսաստանին հետ է պահել լայն բարենորոգումներից՝ տալով իր համաձայնությունը թուրքիայի համար վտանգ չներկայացնող համեստ ծրագրի. երկրորդ՝ որպեսզի ձեռք բերի հայերի համակրանքը, հայերի, որոնք շատ թանկ են Գերմանիայի համար, իբրև մեծամասնություն Կիլիկիայում, որը Գերմանիան համարում է իր ազդեցության շրջան: Այդ պատճառով, Գերմանիայի վարմունքը, ամբողջ ժամանակ, աչքի էր զարնում անկեղծության բացակայությամբ և նրա ազակցությունն ուներ զուտ ցուցական բնույթ (հայերի համար): Բրայես, գերման դիվանագետները թուրքերի հավատարիմ խորհրդատուներն էին»**:

Այս բոլորը տեսնում էին և հայերը, և նրանցից խորատեսները լուրջ անհանգստությամբ էին նայում ապագային: Բայց լայն հասարակությունը և, մանավանդ, բարենորոգումների աշխատանքը տանող շրջանները՝ Փարիզից մինչև Էջմիածին՝ համակված էին հաղթողի գոհունակությամբ:

1914 թվի գարունը և ամառը անցան բարենորոգումների գործի կազմակերպման աշխատանքներով: Պետությունների առաջարկած թեկնածուներից, Բ. Դուռը ապր. 2 (15)-ին ընդհանուր քննիչներ ընտրեց հուլանդացի Վեստենենկին և նորվեգացի Հոֆին ու մայիսի 10 (23)-ին ստորագրեց նրանց հետ վերջնական պայմանը: Եվ նախնական անհրաժեշտ

աշխատանքները լրացնելուց հետո, Հոֆը մեկնեց իր պաշտոնատեղին՝ Վան. կարճ ժամանակից հետո պիտի մեկնեի և Վեստենենկը:

Ծիշտ է, թուրք կառավարությունը և Իթթիհատը չէին ծածկում իրենց դժգոհությունը հայերից և հակառակությունը բարենորոգումների ծրագրից: Ծիշտ է, ճանապարհին և Վանում թուրք իշխանություններն ու հասարակությունը թշնամաբով ընդունեցին Հոֆին, իսկ Վանում թուրք պաշտոնյաները նույնիսկ հրաժարվեցին նրան ենթարկվելուց, բայց և այնպես «բարենորոգումները սկսել էին գործադրվել», իսկ այս ինքնին արդեն կարևոր նվաճում էր համարվում: Պատճառ չկար կասկածելու, որ, վերջ ի վերջո, թուրքերը տեղի կտան, և բարենորոգումները կմտնեն ուժի մեջ: Հայ ժողովրդի առջև բացվում էին նոր, անսահման, հրապարհչ հորիզոններ...

Այսպես էր դրությունը, երբ հուլիսին, էրզրումում, բացվեց Հ. Հ. Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը: Մեծ կարևորություն էր սերվում այդ ժողովին ո՛չ միայն դաշնակցականների, այլև դրսի խավերի կողմից. բարենորոգումների գործադրության նախօրյակին, հայրենի երկրի կենտրոններից մեկում գումարված հայ կյանքին զույն և բովանդակություն տվող կուսակցության ընդհանուր ժողովը, անկասկած, ունենալու էր խոշոր նշանակություն, մասնավորապես բնագավառի համար: Եվ, հիրավի, Հ. Հ. Դ. 8-րդ ընդհանուր ժողովը իր ուշադրության և աշխատանքի գլխավոր մասը նվիրեց երկրին՝ նրա ներքին կազմակերպությանը, հողային խնդրին, արտագաղթին, կառավարության վարած հակահայ քաղաքականությանը, ինքնապաշտպանությանը, բարենորոգումներին և այլն:

Վերջին հարցի մասին ընդունվեց հետևյալ բանաձևը.
«Ընդհանուր ժողովը՝ լսելով բարենորոգումների մասին տրված դեկուցումը և վիճաբանության ենթարկելով, առհասարակ, կուսակցության բարենորոգչական գործունեությունը, դիվանագիտական և քաղաքական ճանապարհով, ընդունեց, որ կուսակցությունը սկզբունքով կարող է որոշել բարենորոգչական այդ գործունեությունը, իբրև նպատակահարմար, սակայն, պարտք կզնի ձեռնհաս մարմինների վրա ավելի քիչ տարվել դիվանագիտական ուղղությամբ՝ միշտ շարունակելով գերակշռությունը տալ կազմակերպական իրական ուժի զարգացմանը:

Գալով 1914 թ. հունվարի 26-ի բարենորոգմանց ծրագրին, այն ձևով, որ ընդունված է Պոլսո հվրոպական դեսպանների, թուրք կառավարության և ընդհանուր քննիչների կողմից, կնկատե զայն իր ամբողջության մեջ անբավարար և օգտակար չի գտներ, որ նույն ծրագրի գործադրության ժամանակ կազմակերպությունը կուսակցորեն աջակցություն ցույց տա և այդպիսով որոշ պատասխանատվություն ստանան. կթեւադրե միջամտության գործը թողուլ ազգային պաշտոնական մարմիններու:

* Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении. Изд. министерства иностр. дел., Петроград, 1915.
** Նույն տեղը, էջ 173—174:

Ասոր հետ միասին, չբացասելով հանդերձ, որ հիշյալ բարենորոգմանց ծրագիրը կպարունակե կարգ մը կետեր՝ համապատասխան մեր նվազագույն պահանջներուն, և որ, իրոք, կառավարութիւնը կշանա իր բոլոր հնարավոր միջոցներով ջլատել նույնիսկ այդ համեստ ծրագրի իրագործումը, ինչպես նախապես առաջադրված բարենորոգչական սկզբունքները, ընդհանուր ժողովը կհրահանգե, որ կուսակցութիւնը, անհրաժեշտութեան պարագային, ընդդիմանա կառավարութեան կողմէն նույն ծրագրին իրագործման դեմ հանված խափանարար միջոցներուն և պաշտպանե հայ ժողովուրդին իրավունքները»:

Ինչպես տեսնում ենք, առանձին խանդավառութիւն չկա դեպի բարենորոգումների ծրագիրն ու դիվանագիտական գործունեութիւնը: Ընդհանուր ժողովը անհրաժեշտ էր համարում նվիրվել ներքին աշխատանքի ու սեփական ուժերի կազմակերպման:

Օրակարգի հարցերը սպառված չէին դեռ, երբ ստացվեց եվրոպական պատերազմի լուրը, որը արտակարգ եռուղեռ առաջ բերեց թուրք զեկավար շրջաններում, որոնց առաջին գործն եղավ, իհարկե, բարենորոգումների խափանումը: Ընդհանուր քննիչ Հոֆը անմիջապես մեկնեց վանից: Թուրքիայում հայտարարվեց ընդհանուր զորահավաք, և ամեն կողմ սկսվեցին տեսնվել շտապ նախապատրաստութիւններ: Թուրքիան սկսեց տեսնագրին պատրաստվել պատերազմի:

Այս ընդհանուր կացութեան հանդեպ, այլև աչքի առաջ ունենալով թուրք իշխանութիւնների կասկածոտ ու բծախնդիր վերաբերումը՝ Զ. Զ. Գ. ընդհանուր ժողովը կարճ կապեց իր օրակարգը և ցրվեց՝ նախօրոք քննութեան անելով Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու հավանականութիւնը և այդ առթիվ որոշելով հրահանգել իր մարմիններին և ընկերներին մնալ օրինապահ իրենց ապրած երկրի վերաբերմամբ և կատարել իրենց բաժին հասած քաղաքացիական պարտականութիւնները: Միաժամանակ, ընդհանուր ժողովը ընտրեց 7 հոգիանոց հատուկ մի մարմին, որին և հանձնվեց, պատերազմի դեպքում, լուծել ծագելիք բոլոր գործնական խնդիրները: Իբրև ընդհանուր հրահանգ, որոշվեց ամեն զեկավ Թուրքիային հետ պահել պատերազմին մասնակցելուց՝ նկատելով, որ նման քայլը կործանարար կլինի ո՛չ միայն հայ ժողովրդի, այլև օսմանյան պետութեան համար:

Ընդհանուր ժողովն արդեն փակված էր, երբ էրզրում հասան Իթթիհատի լիազորներ Բեհհեզդին Շաքիրը և Նաջի բեյը՝ իրենց հետ բերելով մի քանի տասնյակ կովկասցի և սլափիկ-ազրբեջանցի զործակալներ ու մարտիկներ: Նրանց նպատակն էր կազմակերպել հակառու քարոզչութիւն ու պաշտար կովկասում և Հյուսիսային Պարսկաստանում, այլև պատերազմական նախապատրաստութիւններ տեսնել Արևելյան նահանգներում: Նրանց հանձնարարված էր նաև բանակցութիւններ վարել

2. Զ. Գ. ընդհանուր ժողովի հետ Ռուսաստանի դեմ մեկ ճակատ ստեղծելու համար:

Իթթիհատի լիազորները առաջարկեցին Զ. Զ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներին, որ գաշնակցականները ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում միանան թուրքերին՝ աշխատելով ռուսների դեմ ապրատամբեցնել կովկասահայերին: Նրանք պնդում էին, որ վրացիք ու կովկասյան թուրքերը արդեն տվել են իրենց համաձայնութիւնը և սկսել են պատրաստվել ապստամբութեան: Եվ, հիրավի, Իթթիհատական լիազորների հետ էրզրում էլն եկել և կովկասցի թուրքեր, որոնք հավաստիացնում էին, թե գնում են կովկաս՝ խոռվութիւններ և ապստամբութիւններ առաջ բերելու և, պատերազմի պարագայում, ռուս բանակի թիկունքը կազմալուծելու նպատակով:

Բեհհեզդին Շաքիրն ու Նաջի բեյը համարում էին վայրկյանը հասած, երբ կովկասյան ժողովուրդները պետք է ազատվեն ռուսական լծից: Նրանց ասելով՝ Թուրքիան մտադիր չէ զբաղվելու կովկասը, այլ ձգտում է վերածել թուրքական հովանավորութեան տակ գտնվող ինքնավար պետութեան, որ պատվար լինի իր և ռուսների միջև, մասնավորապես, հայերին խոստանում էին ստեղծել հայկական ինքնավար մի իշխանութիւն ռուսահայ և նաև թուրքահայ որոշ հողամասերից: Ընդհակառակը, հայերի շմիհնալը վրացիներին և կովկասյան թուրքերին կարող է առաջ բերել ծանր հետևանքներ:

Զ. Զ. Գաշնակցութեան ներկայացուցիչները հայտնեցին, որ իրենց կտրականապես դեմ են Թուրքիայի պատերազմի խառնվելուն, որովհետև համոզված են, որ վերջնական հաղթանակը պատկանելու է դաշնակիցներին, իսկ այդ դեպքում պատերազմող կողմ դարձած Թուրքիան կարող է շարաշար տուժել: Նրանք ապացուցում էին, որ Թուրքիայի ջահերը պահանջում են պահպանել շեղութիւնը: շեղութիւնը Թուրքիան անհամեմատ ավելի շատ կշահի, քան պատերազմող Թուրքիան: Պատերազմի մասնակցելը՝ նշանակում է երկիրը նետել աններելի արկածախնդրութեան գիրկը:

Իթթիհատի լիազորները, սակայն, անդրդվելի էին իրենց առաջարկի վրա: Նրանց համար պատերազմի հարցը որոշված էր. հանցանք կլիներ ձեռքից փախցնել հարմար առիթը և մեկ անգամ ընդմիշտ շագատվել ռուսական մղձավանջից: Գերմանիայի հաղթութիւնը կասկածի առարկա չէր նրանց համար, իսկ հաղթական Գերմանիա՝ նշանակում էր հաղթական Թուրքիա: Նրանք համոզում էին հայերին ևս միանալ իրենց և ձեռք ձեռքի տված կովել հասարակաց թշնամու դեմ: Բայց Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները հայտարարեցին, որ եթե, այնուամենայնիվ, իրենց կամքի հակառակ, պատերազմը պայթի, Դաշնակցութեան Թուրքիոս հատվածի բոլոր անդամները լրիվ կերպով կկատարեն իրենց պարտքը հանգեպ պետութեան: Ինչ վերաբերվում է կովկասահայերին՝ Դաշնակ-

ցությունը ըի կարող հանձնառություն ստանձնել նրանց ապստամբեց-
նելու, մաճավանդ որ թուրքերը իրենց վերջին հինգ տարվա քաղաքա-
կանությամբ թուրքահայերի վերաբերմամբ այնպիսի վիճակ շտեղծեցին,
որ կարողանային գրավել ռուսահայերի համակրանքը:

Այս պատասխանը թուրքերի ուզածը չէր: Նրանք պահանջում էին
ավելի շոշափելի ապացույցներ «օսմանյան հայրենասիրության», մանա-
վանդ բարենորոգումների ծրագրի առթիվ իրենց և հայերի միջև առաջ
եկած պաղուծյունից հետո: Հայերը չէին կարող խոստանալ ավելին.
հոգեբանորեն, մարդկայնորեն հնարավոր չէր այդ: Ո՛չ միայն կովկա-
սահայերին ապստամբեցնել, թուրքահայերին իսկ դժվար էր ոգևորել
«օսմանյան հայրենասիրությամբ»՝ այնքան վարկաբեկված էր թուր-
քական սեփմը հայ ժողովրդի աչքին:

Ընդհակառակը, պատերազմի պարագայում, ավելի հավանական էր
հակաթուրք զգացմունքների պոռթկումը: Այդպես էլ պատահեց: Դեռ
թուրք-ռուսական պատերազմը չսկսված Կովկասում ծայր տվեց ուժեղ,
բառի իսկական իմաստով տարերային կամավորական շարժում, որը
կլանեց հայ ժողովրդի համարյա բոլոր խավերն ու կազմակերպություն-
ները: Կարճ ժամանակամիջոցում կազմակերպվեցին 4 կամավորական
խմբեր, որոնց մեջ մտնել փափագողների թիվը պահանջվածից մի քանի
անգամ ավելի էր: Ասպարեզ եկան հայդուկային կոիվների մեջ թրծված
խմբապետներ՝ Անդրանիկ, Վարդան, Քեռի, Համազասպ, Դրո, Խեչո
և շատ ուրիշներ, որոնք կանգնեցին խմբերի գլուխը: Կամավորական
շարժման նախաձեռնող և ընդհանուր ղեկավար եղավ Ազգային բյուրոն:
Հ. Հ. Դաշնակցության կովկասյան Շրջանային ժողովը, 1914 սեպտեմ-
բերին, յուրացրեց և գործոն դեր կատարեց կամավորական շարժման
գործադրության մեջ (Ա.): Զուտ վարչական-կազմակերպական գործը
ամփոփվեց Կարգադրիչ մարմնի ձեռքը: Շարժման քաղաքական նշա-
նաբանն էր՝ «Ինքնավարություն և վիլայեթների և նրանց անբաժան մաս
Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հզոր հովանավորության տակ»: Ռուս դիվա-
նագիտությունն ու գորահրամանատարությունը քաջալերում էին այս
տրամադրությունը և ուղղակի կամ անուղղակի կերպով զգացնել էին
տալիս, որ հայերի բաղձանքները կկատարվեն լիովին: Այդ իմաստով
արտահայտվեց ցարը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, ընդունելության
միջոցին Քիֆլիսում: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը նույն հա-
վաստիացումները ավել կաթողիկոսին առանձին մի գրությունը:

Կամավորական խմբերը սկզբում 4 էին՝ Անդրանիկի, Քեռիի, Դրո-
յի, Համազասպի, որոնց մեջ մտնում էին մոտ 2500 կովողներ: Ապա՝
ավելացավ մի նոր խումբ՝ գնդ. Զամփոլադյանի հրամանատարության
տակ, Ազգային բյուրոյից անկախ: 1915-ի գարնանը Քեռիի, Դրոյի և
Համազասպի խմբերը միացվեցին Արարատյան ջոկատի մեջ, Վարդանի
ընդհանուր հրամանատարության ներքո, որ Վանի գրավման գլխավոր

ուժը հանդիսացան: Նույն 1915-ին կազմակերպվեց Իշխանի՝ Հովսեփ
Արղուճյանի խումբը: Ի վերջո, հայ կամավորական խմբերի թիվը հա-
սավ յոթի: 1916 թվին այդ խմբերը վերակազմվեցին հայկական հրացա-
նաձիգ զնդերի, սպաների հրամանատարության տակ և մտցվեցին ռու-
սական կանոնավոր բանակի մեջ: Ռուս քաղաքականությունը փոխվում
էր հայերի վերաբերմամբ, և հայ կամավորական խմբերը այլևս պետք
չէին:

Կամավորական խմբեր կազմակերպելով՝ Կովկասի հայ ղեկավար
ըրջանները նպատակ ունեին՝ մի կողմից մասնակցելով պատերազմին
Թուրքիայի դեմ՝ արագացնել թուրքահայերի ազատությունը, մյուս կող-
մից՝ զինված ուժեր ունենալով ռազմաճակատի առաջավոր մասերում՝
նպաստել այնտեղի հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին: Են-
թադրվում էր, որ կամավորական խմբերը արագ շարժումներով կարող
էին առաջն առնել կամ մեղմացնել կոտորածները:

Իրականության մեջ, կամավորական խմբերը խաղացին, գլխավո-
րապես, զինվորական դեր և, այս տեսակետից, անգնահատելի ծառա-
յություն հասցրին ռուս բանակին: Նրանք ո՛չ միայն առաջապահ-հետա-
խուզական պաշտոններ էին կատարում, այլև մասնակցում էին ընդհա-
նուր ճակատամարտերի կամ լուծում էին ռազմական ուրույն խնդիրներ:
Կովկասյան ռուս բանակի տարեգրության մեջ հայ կամավորական խում-
բերն ունեն իրենց պատվավոր տեղը թե՛ կատարած հերոսական գործե-
րով և թե՛ տված բազմաթիվ ու թանկագին զոհերով: Բացի հարյուրավոր
շարքային մարտիկներից, պատերազմի դաշտում ընկան շատ քաջ և ան-
վանի խմբապետներ, ինչպես Քեռին ու Խեչոն*: Խմբապետներից ու կա-
մավորներից շատերը վարձատրվեցին քաջության նշաններով: Մի ահա-
զին թիվ հայ երիտասարդների խմբերի մեջ ձեռք բերեց զինվորական
փորձառություն և հետագայում, մանավանդ, Հայաստանի անկախության
ըրջանում, մեծ շահով օգտակար եղավ հայ ժողովրդի և հանրապետու-
թյան պաշտպանության գործին**:

Կամավորական խմբերը, սակայն, մի կաթիլ էին համեմատած այն
ահազին օժանդակության հետ, որ հայ ժողովուրդը բերեց Ռուսաստա-
նին պատերազմի ընթացքում: Ըստ պաշտոնական հաշվի, հայերի

* Հայ կամավորական շարժումը դեռ սպասում է իր պատմագրին: Նրա մասին
բոլոր զազափար է տալիս զոր. Գ. Դորդանյանի գիրքը՝ «La Participation des Armé-
niens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914—1918)», Paris, 1927,
որ հրատարակվեց նաև հայերեն լեզվով «Հայրենիք» ամսագրի 1926—27 թթ. համար-
ներում:

** Այդ օրերին, ղեկավարների առաջին կեսին, Կովկաս այցելեց ցար Նիկոլայ Բ և
ցեմությունը ընդունվեց մասնավորապես Քիֆլիսի հայերի կողմից: Ցարը, իրեն ներ-
կայացնող Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի միջոցով հայտնեց, թե Ռուսաստանը,
պատերազմից հետո խոստանում է ապահովել Թուրքահայաստանի ինքնավորություն
Ռուսաստանի հովանավորության ներքև:

18 %-ը զինվոր էր զանազան ռազմաճակատներում: Ուրիշ խոսքով, 2 միլիոնանոց ռուսահայութունը ավելի քան 250 000 զինվոր տվեց ռուս բանակին: Բացի այդ, նա իր ուժերը հասցրեց գերագույն լարման և թիկունքում՝ մասնակցելով ռազմաճակատի օգնության հատկացվող բազմապիսի ձեռնարկների: Եվ այդ ամենը կատարվում էր մեկ նպատակով. թուրքահայկական դատի լուծման, թուրքահայաստանի ազատագրության համար (Բ.):

Պատերազմի սկզբին հայկական շրջաններում տիրում էր ընդհանուր համոզում. մի քանի ամսվա մեջ ռուսները կգրավեն Վանն ու էրզրումը, և հայկական շրջանները կազուտվեն թուրքական լծից: «Ինչի՞ս պետք են կոշիկ ու մուշտակ, — ասում էր Անդրանիկը սյատերազմի սկզբին, — զինվորին կուտամ շարուխ ու հալվա՝ և հինգ օրեն Վան եմ...»

Այս հավատն էր, անշուշտ, պատճառ այն համազգային խանդավառության, որ առաջ բերեց կամավորական շարժումը: Սակայն, օրեր ու ամիսներ անցան, և հայկական նահանգները մնացին չգրավված: Ավելին դեռ. 1914-ի դեկտեմբերին քիչ մնաց Ռուսահայաստանի մի մասն էլ վաթա զնար. էնվերի գնդերը հասել էին արդեն Սարիղամիշի բարձունքները, և Կովկասի մայրաքաղաքը մատնվել էր խուճապի: Փոխարքան պատրաստվում էր փախչելու դեպի լեռների աճյն կողմը, և կովկասյան թրքությունը ցնծության մեջ էր (Գ.):

Հրաշքը միայն, ավելի հիշտ, արտակարգ ձեռքը, փրկեց Կովկասը թուրքական ներխուժումից: Զարգված Սարիղամիշի տակ՝ էնվերն իր դայրույթի բովանդակ թույնը թափեց թուրքահայ ժողովրդի գլխին: Հայերի բնաջնջման դավը վաղուց էր նյութված Իթթիհատի որջում: Առիթ էր հարկավոր՝ ահա և առիթը. հայերն էին թուրքերի պարտության պատճառը: Հարկավոր էր մաքրել ռազմաբեմը այդ վնասակար տարրից: Եվ ահա գործադրության է գրվում տեղահանության ծրագիրը: Պրուսական ու բելգիական ճակատներում տեղահանություն նշանակում էր տնտեսական քայքայում, թուրքիայում՝ շարդ ու կոտորած: Եվ 1915 թ. ապրիլից սկսած, ամիսներ շարունակ, թուրքերը զբաղվեցին հայերի ծրագրված բնաջնջումով: Ապրիլի 11-ին զանգվածորեն ձերբակալվելով՝ դեպի մահ քշվեց պոլսահայ մտավորականությունը: Ապա՝ գյուղեր ու քաղաքներ դատարկվեցին և ավարի ենթարկվեցին: Մի միլիոնից ավելի ժողովուրդ մորթուտվեց կամ մեռավ տեղահանության ճանապարհին և արաբական անապատների ավազներում: Դարերով կուտակված անհաշիվ հարստություն, տնտեսական ու մշակութային թանկագին նյութեր կորստյան մատնվեցին (Դ.): Մի ամբողջ քաղաքակիրթ ժողովուրդ խաչ հանվեց ու նահատակվեց վայրագորեն՝ աշխարհի աչքի առջև. ոչ ոք չըմբոստացավ ու չմիջամտեց: Եվ ո՞վ կարող էր, ո՞վ սիրտ ու կամք ուներ միջամտելու, երկրագունդը խեղդվում էր արյան մեջ: Մարդկության խիղճը քար էր կտրել...

18

Թուրքահայկական խնդիրը լուծվում էր թուրքերի ձեռքով: Թուրքահայաստան առանց հայերի՝ այս համապատասխանում էր և ռուսների հաշիվներին: Մինչ թուրքերը կլանված էին հայկական տեղահանություններով ու ջարդերով, այստեղ ռուս զորավարները կադրի էին խաղում թուրքական ռազմաբեմում: Մեկ քայլ առաջ, երկու քայլ հետ՝ ռուս բանակը անվերջ առաջխաղացում և նահանջ էր անում, որոնց ընթացքում իսպառ քար ու քանդ եղան և իթթիհատական դահիճներից ազատ մնացած Ալաշկերտն ու Վասպուրականը: Դիտում կա՞ր այդ նահանջների մեջ, թե՞ նրանք իսկապես ռազմագիտական անհրաժեշտություն էին՝ միլիոնյան շէ՞ր հայ ժողովրդի համար: Նա գաղթում, տնաքանդ էր լինում և ամեն գաղթի հետ կորցնում էր և՛ իր տնտեսական ու բարոյական կորովը, և՛ մարդկային հավաքական կերպարանքը:

Ռուսաստանի հայությունը անխտիր բոլոր կազմակերպություններով իր բովանդակ ուժերը լարել էր մեղմացնելու համար համազգային այս աղետը: Առաջին հերթին նյութական և բարոյական ճիգ էր թափվում փրկելու համար սյատերազմի թատերաբեմ դարձած վայրերից փախած գաղթականների ֆիզիկական գոյությունը, բայց նույնչափ հուզում էին և ազգային-քաղաքական հարցերը. ի՞նչ էր սպասվում և ի՞նչ դուրս եկավ...

1916 թ. սկզբներին, միաժամանակ, թե Թիֆլիսում, Ազգային բյուրոյի շրջանակում, և թե Պետրոգրադի, Մոսկվայի հայության մեջ, զգացվեց համազգային խորհրդածողով գումարելու պահանջը, քննելու համար օրվա խնդիրները և նոր կացության համապատասխան քաղաքական ուղեգիծ որոշելու: Ժողովի գումարման նախաձեռնությունը ստանձնեց Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն իր կորովի նախագահ Ստ. Մամիկոնյանի գլխավորությամբ:

Երկար բանակցություններից հետո կառավարությունը արտոնեց հայկական խորհրդածողովի գումարումը, Կովկասից հեռու, Պետրոգրադում, և այն պայմանով, որ գուտ գաղթականների օգնության հարցից դուրս ազգային կամ քաղաքական բնույթ կրող որևէ խնդիր չզրվի ժողովի օրակարգի վրա:

Պետրոգրադի խորհրդածողովը գումարվեց 1916 թ. մայիսին: Ժողովին մասնակցում էին գաղթականական գործերով զբաղվող կազմակերպությունների և Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչները, Պետական գումայի հայ անդամները և հրավերով անհատ գործիչներ Թիֆլիսից ու Կովկասի մյուս հայկական կենտրոններից, Պետրոգրադից, Մոսկվայից, Նոր Նախիջևանից և այլն: Բազմանդամ և մեծադուլ ժողով էր, որ, սակայն, լավ կազմակերպված չէր և, կարելի է ասել, շոշափելի ոչ մի հետևանք չունեցավ:

Խորհրդածողովին նախագահում էր Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի նախագահ Ստ. Մամիկոնյանը, որ և պատասխանատու էր կառավարու-

թյան առջև ժողովականներ էին, ի միջի այլոց, Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեն իր ամբողջ կազմով՝ պրոֆ. Ն. Ադոնց, պրոֆ. Վարդանյան, Ասրիբեգյան, Պետական դումայի անդամներ՝ Մ. Պապաջանյան, Մ. Աշեֆյան, Մոսկվայի կոմիտեն նույնպես գրեթե ամբողջ կազմով՝ Ս. Մամիկոնյան, պրոֆ. Ճիվելեկյան, Իվ. Ամիրջյան, Հ. Թադևոսյան և այլն, Ազգային բյուրոյից փոխնախագահ՝ Հ. Խոնունց, Ն. Աղբալյան, Խ. Կարճիկյան, Ս. Վրացյան և ուրիշներ, Բարեգործական ընկերության նախագահ Ս. Հարությունյան, Վանից՝ Արամ Մանուկյան, Ա. Թերզիբաշյան, օսմանյան երեսփոխան Վահ. Փափաղյան և շատ ուրիշներ: Ներկա էր և սոցիալ-դեմոկրատ, աղմկարար մի խմբով՝ Սարգիս Սրապիոնյան (Լուկաշին), Արտ. Կարինյան և այլն:

Ժողովը զբաղվեց զխավորապես գաղթականական հարցերով, բայց գաղտնի հավաքություններում քննության առնվեցին և Հայկական հարցի հետ կապված քաղաքական խնդիրները: Եթե գաղթականական հարցը պարզ և որոշ էր—նպաստամատուց գործի կազմակերպում, նյութական օգնության համար վարկերի ապահովում կառավարությունից և ազգային մարմիններից, բժշկական և կրթական աջակցություն և այլն—և այս հարցի շուրջ սուր տարակարծություններ չկային, թեև նկատելի էին անհամաձայնությունն ու պայքարը զանազան մարմինների միջև. քաղաքական խնդիրները բուռն վեճերի առարկա եղան: Այս ժողովում էլ, ինչպես և դուրսը, անհամաձայնությունը ազգային քաղաքականության շուրջ հետևանք էր ի վաղուց անդի հայ կյանքում գոյություն ունեցող երկվություն. մի կողմից ազատախոհ մտախոհությունը, որ նախբանդյան—Արծրունի ուղիղ գծով հասել էր Հ. Հ. Դաշնակցության, իբրև հայ ժողովրդի մեծամասնության ազգային ապրումների արտահայտություն, մյուս կողմից ծայրահեղ պահպանողական և ծայրահեղ ձախակողմյան փոքրամասնությունը: Մանավանդ այս վերջինը, ապագա հայ բուլժեկները, խորհրդաժողովում խափանարար երևալու աստիճան աղմուկոտ պայքար մղեցին, առանց որևէ հաջողության:

Ժողովը, իր մեծամասնության մեջ, երկու հարցերում էլ՝ գաղթականական և քաղաքական, միակամ դուրս եկավ. շարունակել մինչև այդ որդեգրված ազգային-քաղաքական ուղղությունը թուրքահայ դատի և գաղթականների օգնության գործի վերաբերմամբ:

Օրակարգը դեռ չսպառած՝ կառավարության կողմից անպաշտոն թելադրություն եկավ շուտով վերջ տալու խորհրդաժողովին: Հապճեպով կատարվեցին բոլոր ձևակերպությունները, և համազումարը փակվեց արտաքննապես իր պարտականությունը կատարողի գոհունակությամբ, բայց, ինչպես ասացինք, առանց որևէ շոշափելի ազդեցություն գործելու հայ կյանքում, որ նորից առարկա էր դարձել ուսացման բիրտ քաղաքականության:

Թուրքահայկական նահանգների պարպումից հետո հետզհետե փոխ-

վեց և ուսանքի վերաբերումը դեպի հայերը: 1916 թվին այլևս «հայկական ինքնավարության» մասին խոսք չէր լսվում. կամավորական խումբերը լուծվեցին: Կովկասում իշխում էր մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը՝ հակահայ քաղաքականության ներշնչողներից մեկը: Մտածվում էր գրավված վայրերը հանձնելու ուսուցողականներին: Սրագրվում էր Ալաշկերտի ու Եփրատյան կազակություն հաստատել: Թուրքահայ գաղթականների վերադարձը արգելվեց իրենց տեղերը: Ինչ-որ մութ, այն օրերին դեռևս անհասկանալի դավ էր լարվում հայ ժողովրդի դեմ: Հետագայում, սակայն, հայտնի դարձավ, որ դաշնակից պետությունները հայերի գլխին խաղացել էին ամենանեղ խաղերից մեկը:

1916 թվի գարնանը, Լոնդոնում ու Պետրոգրադում կատարված բանակցությունների հետևանքով, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը ստորագրել էին Թուրքիայի անդամահատման գաղտնի համաձայնությունը, ըստ որի հայերին խոստացված հողերը բաժանվում էին երկու մասի. էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթները ստանում էր Ռուսաստանը, Սիրիան ու Կիլիկիան մինչև Խարբերդ ստանում էր Ֆրանսիան: Այսպիսով, իրագործվում էր Գալիցիաների ու Լոբանով-Ռոստովսկիների երազը՝ Հայաստան առանց հայերի:

Համաձայն այս նոր պայմանների ու մտայնության ձևակերպվեց և ուսական քաղաքականությունը թուրքահայկական վիլայեթների նկատմամբ. «Հնարավոր է,—գրում էր 1916 թ. 14(27) հունիսին Կովկասի փոխարքային արտաքին գործոց նախարար Սազոնովը,—հնարավոր է տրամադրել հայերին, որոշ շրջանակում, դպրոցական և եկեղեցական ինքնուրույնություն, լեզվից օգտվելու իրավունք, այլև քաղաքային ու գյուղական ինքնավարություն՝ պայմանով, որ ընտրությունների ժամանակ հարավի ազգաբնակչության տոկոսային համեմատությունը: Ոչ քրիստոնյա տարրերի վերաբերմամբ պետք է կիրառել նույն սկզբունքները, որքան այդ թույլ կտան տեղական պայմաններն ու նրանց մշակութային զարգացման աստիճանը»:

Ի պատասխան այս գրության, Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչը 3(16) հուլ. նամակով նույնպես գտնում էր «խիստ ցանկալի, որ մինչև պատերազմի վերջը մշակվեն այն ղեկավարող սկզբունքները, որոնցով պետք է Ռուսական կայսրության սահմանների մեջ մտցվեն մեր կողմից պատերազմի իրավունքով գրավված թուրքական հողերը», և մերժելով Թուրքահայաստանի ինքնավարության գաղափարը՝ «կատարելապես համամիտ» է Սազոնովին, որ «կարելի է հայերին տրամադրել դպրոցական ու եկեղեցական ինքնուրույնություն, եկեղեցական գույքերն ու գրամագլուխները կառավարելու և լեզվից օգտվելու իրավունք, պայմանով, սակայն, որ բոլոր պաշտոնական դեպքերում առաջնությունը պատկանի ուսական բարբառին...»*

* Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. мин. ин. дел, под ред. Е. А. Адамова. Изд. Литиздата НКВД, Москва, 1924.

Այս սկզբունքների համեմատ էլ կազմվեց Թուրքիայից գրավված վայրերի կառավարության ծրագիրը 1916 թ. հունիսի 6-ին, որից հետո, հաստատվեց, զոր. Փեղկովի հռչակավոր ընդհանուր-նահանգապետությանը իր հայակեր պաշտոնեությունները ու գործելակերպով:

Ահա ձեզ «ինքնավարություն վեց վիլայիթների և նրանց անբաժան մաս Կիլիկիայի»՝ Ռուսաստանի հզոր հովանավորության տակ: Ի՞նչ դառն հեզություն...

Արմատական փոփոխության ենթարկվեց ուսնների հայկական քաղաքականությունը և ներքին կյանքում. հայերն այլևս բարեհաճ ուշադրության առարկա չէին: Վերականգնվում էր նախապատերազմյան վերաբերումը: Խստացվում էր գրաքննությունն ու ոստիկանական հսկողությունը քաղաքական կուսակցությունների և ազգային-բարեգործական կազմակերպությունների գործունեության վրա: Մասնավորապես, անբաղձալի տարր էին դառնում Թուրքահայ գաղթականները և կամավորական խմբերից հեռացած զինվորները: Ոստիկանությունը նրանց դեմ կիրառում էր խիստ միջոցներ՝ այլևս պետք չունեին նրանց:

Եվ, հասկանալի է, հայ ժողովրդին համակում էր դառն հիասթափությունն ու վիշտը: Ի՞նչ էր սպասում, ինչ գուրս եկավ: Թուրքահայաստանի ինքնավարության փոխարեն՝ ահա ռուս բանակի կողմից գրավված ու ռուսացման ենթակա ամայի հողեր: Թուրքահայ գյուղերն ու քաղաքները՝ ավերակ: Ժողովուրդը կամ ոչնչացված, կամ տարագիր ու բնաջնջման ենթակա և կամ—ավելի քան 300 000 հոգի—գաղթական վիճակում՝ ապաստանած Անդրկովկաս: «Մեծ դաշնակիցները» Հայաստանը բաժանել էին իրենց միջև, իբրև պատերազմական ավար: Հայերին վեհանձնորեն շնորհվում էր... «Նկեղեցական ինքնուրույնություն»:

Փա՛նք «մեծ դաշնակիցներին»...

Միևնույն դառն ապրումներն ունեին և գաղութահայությունը, որ նույնպես խանդավառված էր պատերազմից ստացվելիք բարիքներով: Ամերիկայի և Բալկանների հայերը լայն մասնակցություն էին բերել կամավորական շարժման՝ դրամով ու մարդկային ուժով և սպասում էին, որ, իբրև հետևանք հայերի մատուցած ծառայությանց, Հայաստանին կտրվի ինքնավարություն:

Արտասահմանի հայության իղձերի թարգմանը և քաղաքական գործունեության կենտրոն շարունակում էր մնալ Պողոս Նուբարի պատվիրակությունը Փարիզում, որ գործում էր Ազգային պատվիրակության անունով: Նա ներկայացնում էր հայկական դատը պետությունների առջև և հենված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսից ստացած լիազորության և համահայկական վստահության վրա՝ գործում էր ի նպաստ Հայաստանի ինքնավարության: Ինչպես Ազգ. բյուրոն Կովկասում, Ազգ. պատվիրակությունը ևս արտասահմանում մեծ պետությունների պետական գոր-

ծիչներից ու կառավարություններից ստանում էր խոստումներ ու հավաստիացումներ, որ հայկական բաղձանքները լիովին կգոհացվեն դաշնակիցների հաղթությունից հետո:

Այս հավաստիացումների հիման վրա էր, որ Ազգ. պատվիրակությունը նախաձեռնեց—կովկասյան կամավորական շարժման հաշվեհարդարից հետո— հայկական լեզեոնի կազմակերպումը դաշնակիցների արևելյան բանակում: Հայկական լեզեոնը, իր հեղինակների գաղափարով, պետք է ապագայում կազմեր ինքնավար կամ անկախ Հայաստանի բանակի կորիզը: Եվ ինչպես կամավորական խմբերը Կովկասում, հայկական լեզեոնը ևս Պաղեստինի ճակատի վրա և ապա Կիլիկիայում երևան բերեց մարտական ոգու հերոսական արտահայտություններ, մասնակցեց ճակատամարտերի, կատարեց պատասխանատու դերեր, շոշափելի կերպով նպաստեց դաշնակից բանակների զենքի հաջողության և արժանացավ անզլիական ու ֆրանսիական հրամանատարության բարձր գնահատության:

Բացի զուտ ազգային ձեռնարկներից՝ հայ կամավորական խմբեր և անհատ մարտիկներ մասնակցեցին պատերազմին և ուրիշ ճակատներում՝ դաշնակիցների զանազան զորամասերի մեջ՝ ֆրանսիական և ամերիկյան բանակներում: Եթե հաշվելու լինենք բոլոր ճակատներում և բոլոր բանակներին մասնակցող հայ զինվորների ու կամավորների ընդհանուր թիվը, հայ ժողովուրդը, ամենահամեստ հաշվով, մոտ 300 000 կովող տրամադրեց դաշնակիցներին պատերազմի ամբողջ տևողության ընթացքում: Եվ վարձատրությունը...

Ռուսաստանում տեսանք այդ վարձատրությունը՝ բացարձակ խաբեություն ու զրկանք: Նույնը կատարվեց և Եվրոպայում: Մի կողմից ֆրանսիական և անզլիական կառավարությունները հրապարակով հայտարարում էին, որ պատերազմի նպատակներից մեկն էլ Հայաստանի ազատագրությունն է, մյուս կողմից, դիվանագիտական առանձնասենյակներում, գաղտնի բանակցում էին Հայաստանի բաժանման մասին: Հայաստանի անդամատության ծրագիրն, ի վերջո, հաստատվեց առանց հաշվի առնելու հայ ժողովրդի շահերն ու բաղձանքները:

Այսպիսով, թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ արտասահմանում հայ ժողովրդի բոլոր հույսերն ի դերև ելան: Խաբված ու լքված դաշնակիցներից ավերված ու շարղված իր հայրենիքում, ծանրաբեռնված հարյուր հազարավոր գաղթականներով ու պատերազմի զոհերով, առանց հեռանկարի, հայ ժողովուրդը նմանը չտեսնված տագնապով ոտք կոխեց 1917 թվականը: Եվ ով գիտե ի՞նչ կլինեին վախճանը, եթե վրա չհասներ հրաշքը՝

1917 թվի փետրվարի 28-ին, անսպասելի կերպով, պայթեց Ռուսական մեծ հեղափոխությունը:

ՕՁԱԿՈՄԻ ՕՐԵՐԸ

Հեղափոխությունը շրջեց ամեն բան:

Ցարական գահի փլատակների հետ միասին հեղափոխության ալիքը սրբեց-տարավ և կովկասյան սատրապներին: Անփառունակ ու դողալով՝ փախավ Թիֆլիսից փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլակիչը իր բոլոր արքայականներով ու ռուսացման ծրագրերով: Հեղափոխական իշխանությունը հետք բերեց նոր գաղափարներ, նոր ոգի, նոր գործելակերպ ու նոր հույսեր:

Ժամանակավոր կառավարության մարտի 9-ի որոշումով Անդրկովկասի համար կազմվեց հատուկ իշխանություն՝ Անդրկովկասյան առանձին կոմիտե, կամ, կրճատված, Օզակով անունով: Հետագայում, սեպտ. 8-ին գրի առնվեցին նրան տրված ղեկավար «հրահանգները», որոնք հետևյալն էին.

«1. Իր գործունեության մեջ Առանձին կոմիտեն անմիջապես ենթարկվելու է ժամանակավոր կառավարությանը: 2. Առանձին կոմիտեի մեջ կենտրոնանում է Անդրկովկասի բոլոր քաղաքական գործերի տեղական բարձր վարչությունը: 3. Կոմիտեին հանձնված իշխանության էությունը բացառապես գործադիր է: Առանձին կոմիտեն չի կարող իր իշխանությամբ սահմանել ո՛չ մի նոր օրենք կամ վերացնել գոյություն ունեցող որևէ օրենք: 4. Առանձին կոմիտեի իրավունքների և պարտականությունների շրջանը երկրի կառավարության գործում որոշվում են կովկասյան փոխարքայության օրենքներով, ա՛յն սահմանափակումով, որ Առանձին կոմիտեի իշխանությունը տարածվում է միայն Անդրկովկասյան նահանգների ու շրջանների վրա»:

Սկզբում, Օզակովը ուներ ավելի անորոշ ծրագիր. «1. Ապահովել իրականացումը խղճի ազատության՝ կազմակերպելով բոլոր դավանանքների հոգևոր գործերը: 2. Սահմանել երկիրը կառավարելու կարգ՝ նոր կյանքի բոլոր շրջաններում՝ հայրենիքի ծառայության կոչելով տեղական հասարակական ուժերը: 3. Նոր կարգի պահանջներին համապատասխան՝ վերակազմել քաղաքային ինքնավարությունը և միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի անմիջապես ռամկավար սկզբունքներով զավառական

ինքնավարություններ մտցվեն, ընտրովի հաշտարար դատավարություն հաստատվի և վերակազմվի գյուղական խիստ թերի դատարանը»: Այլև միջոցներ ձեռք առնվեն՝ կարգավորելու հողային, աշխատանքի, հաղորդակցության և այլ խնդիրները:

Այսպիսի լիազորություններով օժտված՝ Անդրկ. առանձին կոմիտեն, մարտի 16-ին, հասավ Թիֆլիս, ուր գտավ արտակարգ խանդավառ ընդունելություն և ազգաբնակչության բոլոր խավերի և կազմակերպությունների կողմից: Նա բաղկացած էր 5 հոգուց. նախագահ՝ Խաղամով, անգամներ՝ Ա. Չխենկելի, Քիթա Աբաշիձե, Մ. Ջաֆարով և Մ. Պապաջանյան: Կրթիչները ամեն միջոց գործ էին դրել, որպեսզի ունենան ավելի անդամ, ա՛յի բան, որ սաստիկ դժգոհություն առաջ բերեց բոլորի մեջ:

Հայկական լայն խավերը զո՛հ չէին մասնավորապես Օզակովի հայ ներկայացուցչությունից: Մինչ վրացի ու թուրք անդամները հարազատորեն ներկայացնում էին իրենց ազգի ընկերային-քաղաքական շերտավորումն ու տրամադրությունները, Մ. Պապաջանյանը արտահայտիչ էր հայկական շատ նոսր՝ բուրժուական խավերի, այն էլ միայն կադետական կուսակցության փոքրաթիվ խմբակի: Այդ պատճառով նա կտրված էր հայ իրականությունից: Այս փաստը լայնորեն օգտագործվեց իր վրացի և թուրք պաշտոնակիցների կողմից, որոնք Օզակովի կյանքի առաջին օրերից հենց բռնեցին ազգային ուղղություն և համապետական իշխանություն լինելուց ավելի՝ ներկայացնում էին իրենց ազգը, աշխատում էին նախ և առաջ կարգադրել իրենց ազգին վերաբերվող գործերը: Աշխատանքի բաժանումն էլ այդ հաշվով էր կատարված: Հայ պատգամավորին տրվել էր արդարադատության և նման, ա՛յն օրերի համար, անարժեք գործերի ղեկավարությունը, մինչ ներքին գործերը վերցրել էր Չխենկելին, հաղորդակցությունը՝ Ջաֆարովը և այլն:

Հասկանալի է, որ այս ձևով կազմված և նման մտայնությամբ առաջնորդվող մի իշխանություն չէր կարող լինել հեղինակավոր: Եվ, հիբավի, նրա կազմած հանձնաժողովները մնացին մեռած մարմիններ. նրա հրատարակած կարգադրություններից քչերն էին կատարվում: Օրավուր, նրա ազդեցությունն ընկավ ժողովրդի աչքին և, վերջ է վերջո, նրա իշխանությունը սահմանափակվեց Թիֆլիսի պալատով:

Դժբախտ կազմ ու տխուր վախճան ունեցավ Անդրկովկասյան առանձին կոմիտեի գործունեությունը, բայց սկզբի օրերին նրա հետ մեծ հույսեր էին կապվում: Սպասվում էր, որ նա կզարմանի ճին ուժի մի բացած վերքերը, կյանքի կկոչի նոր հիմնարկություններ, կանցկացնի բարենորոգումներ, կմեղմացնի պարենավորման տագնապը, ազգային հակամարտությունները, երկրին կտա արդարամիտ ու կորովի իշխանություն, կուժեղացնի ռազմաճակատի պաշտպանության գործը, Դրանցից և ո՛չ մեկը տեղի չունեցավ: Ընդհակառակը, քայքայումն ու կյանքի պայմանների դժվարացումը աճեց ու զարգացավ անընդհատ:

Հեղափոխության առաջին շրջանում կուսակցություններն ու կովկասյան ժողովուրդները, ընդհանուր առմամբ, ասպարեզ էին գալիս համապետական գաղափարներով և աշխատում էին իրենց ազգային ձեռքտումները հաշտեցնել համառուսական պետական շահերի հետ: Ազգային ուրույն խնդիրներ հարուցանելուն դեմ էր և բանակը: Այսպես, կովկասյան բանակի համազումարը, որ բացվեց Քիֆլիսում մարտի 5-ին, մերժեց զբաղվել ազգային հարցով՝ գտնելով, որ «ազգային հարցի լուծումը իր ամբողջության մեջ հնարավոր է միայն Սահմանադիր ժողովում: Այս հարցը լուծելու մյուս բոլոր փորձերը մինչև Սահ. ժողով վտանգավոր են և անթույլատրելի»: Իսկ բանվորների և գյուղացիների շրջանային ժողովում, հունիսին, Ն. Ժորդանիան հետևյալ ձևով էր ներկայացնում ազգային խնդիրը.

Նա ազգային շարժումը համարում էր հետևանք մի ազգի բուրժուազիայի քաղաքական իշխանության տիրանալու ձգտումի, ինչպես նաև ազնվականության՝ իր նախկին դիրքերը պահելու ցանկության: Բանվորության և գյուղացիության ազգային խնդիրը իր լեզուն ազատ գործածելու ցանկության մեջ է: «Մինչդեռ բուրժուազիան և ազնվականությունը ձգտում են քաղաքական տիրապետության, բանվորությունն ու գյուղացիությունը հետապնդում են զուտ մշակութային նպատակներ: Այս հիման վրա բուրժուա և ազնվական կուսակցությունները պահանջում են ազգային հարցի լուծումը պետական ինքնօրինության իմաստով, իսկ բանվորությունը պահանջում է ազգային ինքնավարություն»:

«Ազգային ինքնավարությունը հնարավոր է որոշ բնաշխարհի մեջ, եթե որևէ ազգ այնտեղ մեծամասնություն է կազմում: Անդրկովկասյան երեք խոշոր ժողովուրդներ կան՝ վրացիներ, հայեր և թուրքեր: Այն բնաշխարհների համար, ուր որևէ ազգ մեծամասնություն ունի, կազմվում է ազգային-բնաշխարհիկ ինքնավարություն. ազգային տեսակետով խառը շրջանների մեջ՝ խառն ինքնավարություն՝ ամեն ազգի տալով ինքնօրինություն մշակույթի խնդրում:

Տեղերացիան, իբրև ազգային հարցի լուծում ընդունելի չէ, որովհետև նա չի համապատասխանում տնտեսական և հասարակական զարգացման: Տեղերացիա նշանակում է պետությունների միություն, մինչդեռ մի պետության կարատումը անշատ պետությունների՝ չի համապատասխանում պատմության ընթացքին: Ռուսաստանի համար հնարավոր է մի ճանապարհ՝ կենտրոնական ուսական հանրապետություն և ազգաշրջանային ինքնավարություններ: Այդ ինքնավարության իրավասությունները պետք է լինեն հետևյալը.

1) Դպրոց (ստորին, միջին, բարձր): 2) Ժողովրդական առողջապահություն, անասնաբուժություն: 3) Տեղական բնույթ ունեցող հաղորդակցության միջոցներ: 4) Աջակցություն տեղական գյուղատնտեսական և առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկներին: 5) Հողերի շահագործում:

6) Դատարան: 7) Քաղաքային ձեռնարկներ: 8) Տեղական կարիքների համար հարկեր հավաքելու իրավունք: 9) Կառավարություն, գործադիր իշխանություն: 10) Կենտրոնում հրատարակված օրենքների գործադրություն: 11) Օրենսդրական նախաձեռնություն»:

Այս ծրագիրը կազմեց վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի ա՛յն ժամանակվա գործունեության հիմքը: Նա, ըստ ամենայնի, համապատասխանում էր «հեղափոխական դեմոկրատիայի» ցանկություններին: Սակայն, որքան էր արտահայտում վրաց ժողովրդի իրական բաղձանքները և վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի գործնական քաղաքականությունը՝ այդ կարելի է ըմբռնել, եթե նկատի առնենք նրանց ներքին-ազգային աշխատանքը: Թվում է, թե վրաց ազգի քաղաքական ապրումներն ավելի ճիշտ և անկեղծ ներկայացնում էին վրաց ազգային-դեմոկրատները, որոնք իրենց համազումարում, հունիսին, բանաձևել էին հետևյալ պահանջները. 1. Վրաստանում պետք է հաստատվի քաղաքական-հողային ինքնավարություն՝ ուսման-հանրապետական կազմի սկզբունքներով: 2. Ինքնավար Վրաստանի սահմանադրությունը մշակում է Քիֆլիսում գումարված Ազգային սեյմը: 3. Վրաց Սահմանադիր ժողովը ընտրությանը մասնակցում են Վրաստանի բոլոր շափաճա քաղաքացիները, առանց սեռի, դավանանքի և ազգի խտրության, ընդհանուր, հավասար, ուղղակի, գաղտնի և համեմատական քվեարկության սկզբունքով: 4. Վրաց ինքնավար օրենսդրության և կառավարության են ենթարկվում, Վրաստանի հողի սահմաններում, բոլոր հարցերը, բացառությամբ հետևյալների. ա) պատերազմ և խաղաղություն. բ) արտաքին քաղաքականություն և պետական բյուջե:

Սա այն սաղմն է, որից աճեց ու զարգացավ Վրաստանի անկախությունը և որին, սկզբում գաղտնի, ամաչելով, իսկ հետո բացառապես կերպով միացան և վրաց սոցիալ-դեմոկրատները: Առհասարակ, պետք է նկատել, որ հեղափոխության սկզբի ամիսներին, վրացի սոցիալ-դեմոկրատները վրաց ազգային խնդիրներում, հոժարությամբ առաջ էին քշում ազգայնականներին, իսկ իրենք՝ պահելով միջազգային ու համառուսական դեմքն ու լեզուն՝ բավականանում էին ձեռքի տակ եղած օգնությամբ: Ազգային-դեմոկրատների ջանքերով և վրացի սոցիալ-դեմոկրատների աջակցությամբ, շատ շուտով, հայտարարվեց վրաց եկեղեցու անջատումը համառուսական ուղղափառ եկեղեցուց՝ և վրաց կաթողիկոսության վերականգնումը*:

* Քիչ հետո, վրաց սոց.-դեմոկրատները դեռ շարունակեցին այս թղթնու տերևն էլ նշյամբեր ամսին, Քիֆլիսում գումարվեց վրաց ազգային համազումարը բոլոր դասակարգերի և կուսակցությունների կատարյալ համերաշխությամբ: Ն. Ժորդանիան զեկուցում տվեց քաղաքական կացության և վրաց ազգի քաղաքականության մասին: Եվ համազումարը, միաձայնությամբ ու խանդավառ ծափերով, ընդունեց նրա առաջադրած կետերը. 1) Վրաստանը, սեփական հողի վրա, պետք է լինի ինքնավար և ունենա

Համապետական ոճ էին գործածում և մասնեղականները, թեև, վրաց ազգայնականների նման, նույնպես դնում էին ազգային կամ, ավելի ճիշտ, համիլամական պահանջներ, Ռուսաստանի հեղափոխութունը նրանց համար երկնքից ընկած պարզե էր, որ դալիս էր ազատագրելու մասնեղական ազգին: Այս տրամադրության ցայտուն արտահայտիչը հանդիսացավ կովկասյան մասնեղականության ներկայացուցիչների առաջին համագումարը, որ բացվեց Քաբվում, ապր. 15-ին: Այդ համագումարում հանդիսավորապես հայտարարվեց մասնեղական շիա և սյուննի աղանդների միութուն, որ աննկարագրելի խանդավառութուն առաջ բերեց ժողովականների մեջ: Ջեռք ձեռքի՝ բեմ բարձրացան Մուֆթին ու Շեյխ-ուլ-Իսլամը և ամենքի աչքի առջև հանդիսավորապես համբուրվեցին: Արտասանվեցին կրակոտ ճառեր մասնեղական ցեղերի եղբայրության մասին: Առանձնապես ուժեղ տպավորություն թողեց համագումարի նախափառ Ալի Մարդան բեգ Թուփլիբազեի մասնեղականութունի միութունը դրվատող ճառը:

Ազգային-քաղաքական հարցի մասին համագումարում զեկուցում ներկայացրեց «Ալըկ Սեոզ» թերթի խմբագիր և ապաֆա Մուսավաթի պարագլուխ Մահմեդ էմին Ռասուլ Ջադեն, որ պաշտպանեց Ռուսաստանը դաշնակցային հանրապետության վերածելու անհրաժեշտությունը: Գաշնակցությանը, իբրև հիմք, պետք է դրվեր ազգային սկզբունքը, ազգային ամենալայն ինքնորոշման իրավունքը: Ռուսաստանը պետք է կազմեր ինքնավար ազգերի միութանց միութուն, որի կենտրոնական իշխանությանը պետք է վերապահվեր միայն արտաքին քաղաքականությունը, երկրի պաշտպանության գործը, հաղորդակցության միջոցները:

Ռասուլ Ջադեի զեկուցման հիման վրա՝ համագումարը միաձայնութամբ որոշեց. «1. Ռուսաստանի ապագա պետական-քաղաքական կազմը պետք է լինի ռամկավար հանրապետություն՝ հողային-դաշնակցային սկզբունքներով, որպիսի կազմով միայն հնարավոր է լայնորեն ապահովել մասնեղական ժողովուրդների ազգային շահերը: 2. Ընդունելով, որ մասնեղական կրոն դավանող բոլոր ժողովուրդները կապված են իրար հետ հոգևոր-մշակութային կյանքով՝ մասնեղակալունների համագումարը անհրաժեշտ է համարում ամբողջ Ռուսաստանում առաջ բերել ընդհանուր մասնեղականության կենտրոնական մի մարմին՝ օրենսդրական իրավասություններով՝ պաշտպանելու համար վերև առաջադրված նպատակները»:

ազգային օրենսդրական մարմին. 3) Պետք է որոշվեն Վրաստանի սահմանները՝ հարեվան երկրների հետ. 3) Վրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնություններին պետք է տրվեն մշակութային զարգացման երաշխիքներ. 4) Համառուսական սահմ. ժողովի չզուսմարվելու պարագային հրավիրել համակովկասյան և առանձին սահմանադիր ժողովներ. Եվ այլն:

Ի՞նչ տարբերություն ազգային-զեկուրատների ու այս ծրագրի միջև

Պատերազմի խնդրում համագումարը որոշեց. «Ամբողջութամբ հարել Ռուսաստանի դեմոկրատիային, որը պահանջում է պատերազմը վերջացնել առանց հողագրավումի և ռազմատուգանքի»:

«...կովկասյան ազգությունների նկատմամբ համագումարը անհրաժեշտ է գտնում սերտ ու համերաշխ հարաբերություն ստեղծել ամենքի հետ՝ նպատակ դնելով իրականացնել կյանքում փոխադարձ համերաշխության և հարգանքի վրա հիմնված ռամկավար իդեալները»:

կովկասյան ժողովուրդների մեջ, ըստ էության, ամենից ավելի համապետական հողի վրա կանգնած էին հայերը: Հեղափոխության սկզբին երկու խնդիր էր դբադեցնում նրանց. թուրքահայկական հարցի լուծումը և Անդրկովկասի վարչական վերաբաժանումը՝ ազգագրական սկզբունքով:

Առհասարակ, վարչական նոր սահմանազմման խնդիրը կովկասյան ժողովուրդներին ամենից շատ զբաղեցնող ու փոխադարձ դժգոհություն պատճառող խնդիրներից մեկն էր: Տակավին հին ութիմի օրով, փոխարքայության կից գումարված զեմաստվոյական խորհրդակցությունների միջոցին, 1918 թ. ապր. 28—մայիսի 7-ին, հայ ներկայացուցիչները դրել էին նոր «գյուղատնտեսական շրջաններ» կազմելու առաջարկը, բայց մնացել էին փոքրամասնության մեջ. վարչական նոր բաժանման թաքուն ծրագիր էր այդ: Հեղափոխությունից հետո, երբ զեմաստվո մրտցընելու հարցը ստացավ գործնական նշանակություն, հայերը նորից առաջ քաշեցին վարչական վերաբաժանման պահանջը, առանց որի նոր զեմաստվոյի մեջ հայերը, գրեթե ամեն տեղ, պիտի կազմեին փոքրամասնություն: Հեղափոխությունը պարտավոր էր սրբագրել հին իշխանության գործած շարիքները՝ վերացնելով կամայականորեն գծված անարդար սահմանները: Օզակոմի հայ անդամի կողքին կազմված միջկուսակցական մարմինը, գյուղատնտեսներ Լ. Փիրալյանի, Ս. Կամսարականի և Ավ. Շահխաթունյանի ու Գ. Խատիսյանի աշխատանքով, մշակել էր Անդրկովկասի վարչական բաժանման նոր ծրագիր, որ և Ավ. Շահխաթունյանի միջոցով ուղարկվեց Պետրոգրադ պատշաճ իշխանություններին ընդունել տալու համար:

Հեղափոխությունից հետո Պետրոգրադում կազմվել էր Սահմանադիր ժողովի գումարման նախապատրաստական աշխատանքները կատարող մի հանձնախումբ, որի մեջ ներկայացուցիչներ ունեին Ռուսաստանի բոլոր ազգերը: Հայերի կողմից այդ աշխատանքներին մասնակցում էր Գ. Խատիսյանը: Նույն ժամանակ ներքին գործող նախարարութանը կից գործում էր տեղական ինքնավարությունների հանձնախումբը Բ. Վեսելովսկու նախագահությամբ: Օգտվելով առիթից՝ Բ. Վեսելովսկին հրավիրեց խորհրդակցության Պետրոգրադում գտնվող անդրկովկասցի գործիչներին՝ Անդրկովկասի զեմաստվոյական հարցը քննելու նպատակով: Հայերից այդ խորհրդակցությանը մասնակցեցին Ավ. Շահխաթունյանը և Գ. Խատիսյանը, որոնք կարողացան համոզել, զեմաստվո մտցնելուց

առաջ, Անդրկովկասը ենթարկել վարչական նոր բաժանման: Քննության առնվեց Ն. Ն. Գաշնակցու ընդհանուր ներկայացուցչի առաջարկած նախագիծը, որը, երկու խոսքով, հետևյալն էր.

Արևելյան Անդրկովկասը բաժանվում էր երկու մասի՝ թրքական և հայկական, Հայկական մասի մեջ մտնելու էին Ղազախ, Գանձակ, Զիվանշիր և Շուքի գավառների լեռնային հայաբնակ մասերը և ամբողջ Զանգեզուրը, բացի Բարգուշատի հովտի մի քանի թուրք գյուղական հասարակություններից, որոնք միացվելու էին Կարյազինի թրքական գավառին: Գանձակ քաղաքը բաժանվելու էր երկու մասի՝ թրքական և հայկական: Ախալքալաքը, Լոռին և Սալկայի հայկական մասը պետք է միացվեին նոր կազմվելիք Ալեքսանդրապոլի նահանգին:

Այսպիսով, ստեղծվելու էր հոծ հայ ազգաբնակչություն ունեցող մի շրջան՝ բաժանված 4 նահանգի՝ Գանձակի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի: Համապատասխան ձևով կազմվելու էր և հոծ թրքական շրջան:

Այս ծրագրի գեմ հանձնախմբում, ըստ էության, առարկեցին միայն վրացի ազգային-դեմոկրատները, որոնք գտնում էին, որ Ախալքալաքն ու Լոռին, իբրև վրացական սեփականություն, պետք է մտնեին Վրաստանի սահմանների մեջ: Թուրք ներկայացուցիչները հայտարարեցին, թե իրենք լավ չեն ուսումնասիրել խնդիրը, համապատասխան լիազորություն չունեն և, հետևաբար, չեն կարող մասնակցել հարցի լուծմանը: Հանձնախմբը, իր ամբողջության մեջ, հավանություն տվեց հայկական նախագծին, որը հետո նախարարության կողմից ընդունվեց իբրև հիմք կառավարական օրինագծի: Այս վերջինը ուղարկվեց Քիֆլիս՝ Օզակովին, որը, մի ամսվա ընթացքում, իր կարծիքի հետ միասին պետք է վերադարձներ նախարարությանը: Օզակովը նախագծի քննությունը հանձնեց միջազգային մի հանձնախմբի, որը ունեցավ երկար խորհրդակցություններ, բայց կարելի չեղավ հանգել ընդհանուր եզրակացության: Առանձին ազգերի ներկայացուցիչների դիրքը հանձնախմբում լինում էր երևան բերեց քաղաքական այն ձգտումները, որոնցով տոգորված էին այդ ազգերը: Հայերը, բացի հայ սոցիալ-դեմոկրատներից, որոնք ինքնուրույն կարծիք չունեին, պաշտպանում էին կառավարական նախագիծը. վրացի սոցիալ-դեմոկրատները, հանձին Ժորջանիայի և Ռամիշվիլիի, համաձայն էին հայկական ծրագրին. մյուս հուսակցությունները շարունակում էին պնդել Ախալքալաքն ու Լոռին Վրաստանին միացնելու պահանջի վրա: Թուրքերը հիմքից մերժում էին նախարարական նախագիծը. նրանք առաջարկում էին Անդրկովկասը բաժանել ավելի մանր վարչական՝ զեմստոյական միությունների, այդ միջոցով կամենալով ապահովել մահմեդական տարրերի գերակշռությունը կովկասում: Այս տարակարծություններն ու վեճերը մինչև վերջ էլ մնացին չլուծված և, ի վերջո, ճակատագրական դեր կատարեցին կովկասյան ժողովուրդների կյանքում:

Պետք է նկատել, որ թե՛ վարչական սահմանագծման և թե՛ ալև հարցերում, հենց սկզբից, նկատելի դարձավ թուրք-վրացական ընդհանուր հասկացողությունն ու գործակցություն: Բոլոր կարևոր խնդիրներում, երբ հրապարակ էր գալիս կովկասյան ժողովուրդներին վերաբերվող ընդհանուր մի խնդիր, թուրք ու վրացի ներկայացուցիչները դուրս էին գալիս համերաշխ ու միացյալ ճակատով: Հեղափոխության առաջին օրերից սկսած մինչև վերջ, թուրք-վրացական ընդհանուր ճակատը հայերի հետ առընչություն ունեցող բոլոր դեպքերում մնաց իրողություն, և այս հանգամանքը դարձավ անդրկովկասյան կյանքի կարևոր գործոններից մեկը: Այդ գաղտնի թե՛ բացահայտ գործակցությունը ունեցավ շահագնաց աղետավոր հետևանքներ կովկասյան ժողովուրդների համերաշխ մեկ ընտանիք կազմելու տեսակետից: Վրաց-թրքական գործակցությունը, մասնավորապես այլանդակ ձևերով արտահայտվեց անդրկովկասյան գյուղացիական համագումարում, երբ վրացի սոցիալ-դեմոկրատները և թուրք բեզերն ու աղալարները, ձեռք ձեռքի տված, պայքար մղեցին սոցիալիստ-հեղափոխականների և Ն. Ն. Գաշնակցու ընդհանուր հողային բանաձևի գեմ և կամենում էին հայ գյուղացիությանը պարտադրել սոցիալ-դեմոկրատական հողային ծրագիրը:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ասացինք արդեն, որ հեղափոխությունը շրջեց ամեն բան: Սոր դարաշրջան էր բացվում:

Կովկասը, ինչպես և ամբողջ Ռուսաստանը, խելահեղ ոգևորությամբ տոնեց բռնապետության անկումը: Հանդեսները, թափոռները, ժողովներն ու համագումարները իրար էին հաջորդում: Մամուլը արբեցած էր ազատությունից: Եվ ապագան ամենքին թվում էր այնպես վարդապույն: «Երբե՛ք, երբե՛ք,— գրում էր «Հորիզոնը» մայիսի 1-ի խմբագրականում,— ապագան չի թվացել մեզ այնպես գեղեցիկ, հաղթությունը՝ այնքան մոտ, ինչպես այսօր՝ հուլիսի ու հուլիսի այս երազ օրերին... Գահեր են խորտակվում ու շղթաներ քանդվում, և թագակիր ավազակները դողում են աշխարհի անողորմ դատաստանի առջև»:

«Հուլիսի ու հուլիսի օրեր» էին, մանավանդ, մահվան տազնապում գալարվող արևմտահայության համառ:

Ապրիլի 27-ին ժամանակավոր կառավարությունը, հասուկ կարգադրությամբ, որոշեց թուրքահայկական գրաված վայրերի վիճակը, որ կատարելապես համապատասխանում էր հայերի այն ժամանակվա բաղձանքներին: Այդ կարգադրությունը, որ լույս տեսավ «Ժամ. կառավարության լրատու» պաշտոնաթերթի մեջ, հետևյալն էր.

**Ժամանակավոր կառավարության կարգադրությունը
Թուրքահայաստանի մասին**

Ժամանակավոր կառավարությունը, համաձայն հոդ. 42-ի և 43-ի լահեի հոկտ. 5/18 կոնվենցիայի ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին, մինչև խաղաղության դաշնագրով Թուրքահայաստանի վիճակի վերջնական որոշումը՝ կարգադրեց.

Հոդվ. 1. Թուրքահայաստանի հողը՝ Ռուսաստանի զորքերի գրաված քաղաքացիական կառավարության տեսակետից՝ վերացվում է կովկասյան իշխանությունների, այլև կովկասյան ռազմաճակատի զինվո-

րական իշխանությունների տնօրինությունից և անմիջապես ենթարկվում է ժամ. կառավարությանը:

Հոդվ. 2. Առաջին հոդվածում հիշված լիազորությանց, ինչպես և Թուրքահայաստանի շրջանների կառավարության 5 հունիսի 1916 թ. ժամանակավոր օրենքով այս շրջանների ընդհանուր նահանգապետին հանձնված իրավունքների իրագործումը ժամ. կառավարության կողմից վստահվում է իր նշանակած Թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարին:

Հոդվ. 3. Թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի մոտ գտնվում է քաղաքացիական մասի օգնականը:

Հոդվ. 4. Ընդհանուր կոմիսարը, իր քաղաքացիական մասի օգնականի ղեկուցման համաձայն, անմիջապես ներկայացնում է ժամ. կառավարության իր նկատումները: Թուրքահայաստանի շրջանների կառավարության 5 հունիսի 1916 թ. ժամանակավոր օրենքի ցանկալի լրացումների և փոփոխությունների մասին:

Ստորագրեցին. նախարարապետ՝ Լվով
Արտաքին գործերի նախարար՝ Պ. Միլյուկով
Ժամ. կառավարության գործերի վարիչ՝ Վլադ. Նաբակով

16 ապր. 1917 թ.

Այսպիսով, Թուրքահայաստանի խնդիրը նորից դրվում էր միջազգային հողի վրա, հանվում էր կովկասյան միջցեղային կրքոտ փոխհարաբերությունների միջավայրից և կապվում ուղղակի կենտրոնական կառավարության հետ: Սա ինքնին մեծ հաջողություն էր հայերի համար:

Բացի այդ, նախատեսվում էր, որ ընդհանուր կոմիսարի օգնականը լինելու էր հայ և, ուրեմն, գրաված վայրերի վարչական կազմակերպումը և, մանավանդ, փաստական կառավարությունը ընթանալու էր ըստ ամենայնի հայկական ցանկությունների համաձայն:

Այդպես էլ եղավ: Թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսար նշանակվեց մի պարկեշտ ոռու զինվորական՝ գոր. Ավերիանովը, իսկ նրա քաղաքացիական մասի օգնական՝ բժ. 2. Զավրյանը՝ մեկը այն լուսամիտ ու գաղափարական գործիչներից, որոնք իրենց ամբողջ կյանքը նվիրել էին հայկական դատին: Զավրյանը աչքի ընկնող դեր էր կատարել և 1913—14 թթ. բարենորոգումների շրջանում, գործակցել էր Պողոս Նուբարին պատերազմի ընթացքում, աշխատել ոռու դիվանագիտությունը շահագրգռել հայկական հարցով և լայն ծանոթություններ ու կապեր ունեւր, ջերմ համակրանք էր վայելում ոռու քաղաքական շրջաններում: Նա մտերիմ կապերով կապված էր ոռուական հեղափոխությունը անձնավորող Ա. Կերենսկիի հետ: Նրա նշանակումը գրաված վայ-

բերի վարչության ղեկավարության պաշտոնին գրավական էր, որ այս անգամ խոսքը կարող է վերածվել գործի:

Սվ գործը շուշացավ: Արագ կերպով մշակվեց Թուրքահայաստանի գրավված վայրերի վերաբնակեցման ծրագիրը, նշանակվեց վարչության նոր կազմ մեծ մասամբ հայերից, հատկացվեցին մեծագումար վարկեր և ձեռք առնվեցին միջոցներ, որ գաղթականությունը վերադառնա իր տեղերը: Ասենք, առանձին միջոցների պետք էլ չկար, քանի որ ժողովուրդը ինքը, երբ վերացան կապանքները, տարերային թափով մղվեց դեպի երկիր:

Կարճ ժամանակամիջոցում, Թուրքահայաստանը, մանավանդ, Վասպուրականի և Տարոն-Տուրուբերանի շրջանները վերակենդանացան: Ամեն տեղ բռնել էր հայ ազգաբնակչությունը: Գյուղերը վերաշինվում էին: Մշակված արտերը ծածկվում էին կանաչով: Աշխատանքը ետում էր: Մի ձեռքին հրացան, մյուսում մաճ ու բահ՝ հայ գյուղացին ողողում էր քրտինքով հայրենի հողը և անօրինակ ոգևորությամբ ու եռանդով վերաշինում այն, որ քանդել էր բարբարոս թշնամին կամ պատերազմի դաժան շաստվածը:

Բացի կառավարական հիմնարկություններից, գրավված վայրերում աշխատում էին և բարեգործական ու մշակութային մարմիններ՝ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը, Սղբայրական օգնության կոմիտեն, Քաղաքների միությունը, Գաղթ. կենտր. կոմիտեն, Մոսկվայի կոմիտեն, զանազան հայրենակցական ընկերություններ, որոնց ներկայացուցիչներն ու գործակալները զբաղված էին զանազան վայրերում: Բազմաթիվ գործիչներ հետզհետե անցան գրավված վայրերը՝ լծվելով աշխատանքի՝ պետական ու հասարակական ասպարեզներում: Նրանց մեջ էին Խաչ. Կարճիկյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, բժ. Ա. Պողոսյանը, Կ. Համբարձումյանը, Վ. Քրմոյանը, Կ. Սասունին, Տ. Զորյանը, Սասունցի Մանուկը, Սասունցի Մուշեղը, Սիրական Տիգրանյանը, Վահան Փափազյանը, Հովսեփ Թադևոսյանը, Մ. Դարմանյանը, Մ. Տեր-Գրիգորյանը, Բ. Աբոյանը, Տ. Աղամալյանը, Հ. Մակարյանը և շատ ուրիշներ՝ բժիշկներ, գյուղատնտեսներ, դեղագործներ, գթության քույրեր, որբահավաքներ ու որբ խնամողներ, վարչական պաշտոնյաներ, մարտիկներ:

1918 թվի ամառը Վան—Մուշ—Բասեն տարածությունը բնակեցված էր հայ ազգաբնակչությամբ, հարկավ, ոչ խիտ գյուղերով և հայկական վիլայիթները դարձել էին իսկական մտքով Հայաստան: Մոտավոր հաշվով, գրավված վայրերի բնակչությունը դասավորված էր հետևյալ ձևով. Բայազետ և շրջակայքը՝ 10 000 մարդ, Դիատին՝ 5 000, Ալաշկերտ՝ 80 000, Բասեն՝ 22 000, Խնուս՝ 28 000, Կարին և դաշտը՝ 6 000, Դերջան՝ 4 000, Երզնկա՝ 3 000, Զորոխի հովիտը՝ 3 000, Բուլանջի-Մանազկերտ՝ 4 500, Տրապիզոն՝ 1 500, Վանի նահանգ՝ 26 485—ընդամենը՝ 142 485

մարդ: Տեղական վարչությունը կրում էր գրեթե զուտ հայկական կերպարանք. տեղ-տեղ գոյություն ունեցող ուսու պաշտոնեությունը ձևական դիրք ուներ և շատ քիչ էր ազդում գործերի վրա: Բացի վարչությունից, կային ինքնապաշտպանության խմբեր, որոնք պահակի դեր էին կատարում: Ժողովուրդն ինքն էլ զինված էր և ի վիճակի պաշտպանելու իրեն: Բացի այդ, Վանում, Մուշի շրջանում, Խնուսում, Ալաշկերտում, էրզրու-մի և Երզնկայի կողմերը գործում էին զուտ հայկական գորամասեր: Որոշ վայրերում հիմնված էին որբանոցներ, որոնց մեջ հավաքվում ու խնամվում էին որբերը: Կարևոր կետերում կային բազմաթիվ սննդակայաններ, հիվանդանոցներ, բուժարաններ: Մի խոսքով, Թուրքահայաստանը՝ հարուստ էր առնում մոխիրների տակից, եռանդով վերաշինվում ու պատրաստվում էր նոր կյանքով ապրելու համար**:

Այս առթիվ հետաքրքրական են Քիֆլիսի այն օրերի հայ թերթերի հաղորդած տեղեկությունները: Այսպես, «Հորիզոնում» կարդում ենք. «Երկրի մեջ այս տարի կրթական-կուլտուրական կյանքը ավելի փայլուն շրջան ունեցավ, քան անցյալ տարիներուն: Վանի մեջ գոյություն ուներ մոտ 16 դպրոցներ: Դպրոցներ կան նաև երկրի ամեն մեկ անկյունը: Կան նաև որբանոցներ: Դպրոցական-որբանոցային հսկողությունը կատարելի Արևմտահայ խորհուրդին ձեռքը, բայց տեղական երիտասարդ ուժերն են գլխավորաբար, որ կվարեն գործը: Երկրի որոշ վայրերու մեջ բացված են նույնպես գրագարան-ընթերցարաններ: Մեկ-մեկ կպատահեն նույնպես երեկույթներ, ներկայացումներ և այլն»:

1917 թվի վերջերին, Քիֆլիսի «Ազատամարտում» գրավված վայրերից վերադարձած մի ճանապարհորդ գրում էր. «Ճասնյակ վերստերով ճամփա կտրեցինք, թիմարի ամբողջ երկարությամբ և լզտանք ո՛չ մեկ թիզ հող առանց վարելու. միայն մեկ տեղ հանդիպեցանք անվար հողի, երբ, սակայն, քիչ ետք նկատեցինք, որ հեռվեն հայ ծեր գյուղացին խտիք ձգած էր հողին մեջ և սկսած էր վարել միակ անհերկ հողը»:

Նույնն էր պատկերը, ընդհանրապես, և մյուս շրջանների համար: Հ. Գյուլատանտ. ընկերությունը և Հայաստանի կոմիսարիատը գերմարդկային ճիգ գործ դրին ժողովրդին սերմացու և լծկան հասցնելու համար, և երկիրը ծածկվեց կանաչ արտերով:

Ռուսական իշխանություններն ու գորահրամանատարներն էլ օժանդակում էին հայերին: Առաջվա թշնամական վերաբերումը հետզհետե չքանում էր: Դեռ պատահում էին անհաստ պաշտոնյաներ կամ հրամանատարներ, որոնք խեթ աչքով էին նայում այս «Հայաստանի կառուց-

* Տե՛ս «Հորիզոն», 1917 թ. հունվ. 1:

** Թուրքահայ գրավված հողերի մասին տեղեկություններ կարելի է ստանալ Կ. Սասունի «Տաճկահայաստանը Ռուսաստանի տիրապետության տակ» (1914—1918) գրքից, Բոստոն, 1927:

ման» վրա, բայց ընդհանուր քաղաքականությունը հայանպաստ էր: Հրամանատարության համար հայերի ներկայությունը ուս բանակի թիկունքում օգտակար էր թե ռազմագիտական տեսակետով և թե, մանավանդ, այն պատճառով, որ հայերի մշակած արտերից զորքը կստանար պարեն և անասունների կեր: Հաղորդակցության միջոցների խանգարումով՝ Ռուսաստանից հացահատիկ ու խոտ հասցնելը դառնում էր ավելի և ավելի դժվար: Հայերի մշակած հողերը, մասամբ, կլրացնեին այդ պակասը:

Առհասարակ, զարմանալի կենսունակության և ձեռներեցության ոգի հայտնաբերեց արևմտահայ ժողովուրդը: Ամենադաժան պայմաններում, Նիկոլայ Նիկոլայիչի ռեժիմի տակ, նա պահեց իր հոգեկան արիությունը և կազմակերպեց իր հավաքական կյանքը: Հեղափոխությունից հետո, նա փութաց անմողջպես իր ձեռքն առնել սեփական ճակատագրի տնօրինումը: Այդ տեսակետից ահագին դեր կատարեց արևմտահայ առաջին համագումարը, մայիսի 2—11-ին, Երևանում:

Համագումարը հրավիրվեց միջկուսակցական կազմակերպիչ մարմնի կողմից և բաղկացած էր 80 պատգամավորներից ու խորհրդակցական ձայնի իրավունք ունեցողներից, որոնցից 15 հոգին Թուրքահայաստանից, 27 կովկաս ապաստանած գաղթականներից, 14 ընկերություններից ու միություններից, 8 կուսակցություններից, 3 թուրքահայ մամուլից, 6 հրավիրյալներ և 11 խորհրդակցական ձայնով կանչվածներ: Համագումարին ներկայացուցիչ էր ուղարկել և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Հանդիսավոր բացումը կատարեց Անդրանիկը, իսկ բացման խոսքը ասաց Արամը, որի ճառը թողեց խորունկ տպավորություն ամենքի վրա:

Համագումարը հրավիրված էր միայն գաղթականական խնդիրներ լուծելու նպատակով, բայց անհրաժեշտորեն ստացավ նաև քաղաքական գունավորում: Նրա հանած որոշումներն ու, մանավանդ, ստեղծած մարմինը հետագայում խաղացին խոշոր գործնական դեր արևմտահայերի կյանքում:

Համագումարը երկարորեն զբաղվեց գաղթականական ու նպաստաբաշխման գործի քննությանը և ապագա գործունեության ծրագրի մշակումով: Ի վերջո, ընդունվեցին հետևյալ երկու բանաձևերը, որոնցից երկրորդը, դեպքերի բնական զարգացումով, դարձավ մի տեսակ սահմանադրություն:

Առաջին բանաձևը, որ առաջարկեց Վահ. Փափազյանը և ընդունվեց 51 քվեով 8-ի դեմ, արտահայտում էր համագումարի վերաբերումը դեպի գաղթականական կամ, ինչպես այն ժամանակ ասում էին, փախստականական մարմինների անցյալ գործունեությունը:

Բանաձևը ասում էր. «Թուրքահայ համագումարը լսելով պատգամավորներու զեկուցումները և փախստականական ազգային մարմին-

ներե ոմանց ներկայացուցիչներու բացատրությունները փախստականներու օգնության գործի կազմակերպման և վիճակի մասին, կնկատե, որ փախստականներու օգնության գործը վարող ազգային մարմիններու գործունեությունը՝ շնայած անոնց նպատակներու և միջոցներու բացարձակ համանմանության՝ չէ ունեցած մեկ ընդհանուր ուղեգիծ և գործելակերպ, ինչպես նաև միջոցներու ու գործերու կենտրոնացում և ներդաշնություն:

Որ օգնության գործին մեջ տեղի են ունեցած խոշոր թերություններ, ինչպես՝ անմեթոդ գործելակերպ, իրական կոնտրոլի բացակայություն, պաշտոնական կազմի անփույթ ընտրություն, փախստականներու իրավական մասնակցությունը չէ հարգված, կանոնավոր հաշվետվության բացակայություն, որոնք առիթ տված են բազմաթիվ բողոքներու և կասկածներու:

Որ փախստականներու օգնության գործը ընդհանուր առմամբ նկատված է իբր սոսկ մարդասիրական ձեռնարկ և տարված է ըստ այնմ՝ ղեկավարվելով գլխավորապես նպաստ տալու սկզբունքով, փոխանակ աշխատանք տալու, մինչդեռ հալածական թրքահայության գոյության պահպանման գործը պիտի նկատվեր գերազանցապես ազգային-հասարակական նշանակություն ունեցող գործ:

Մյուս կողմե, սակայն, բոլոր հիշյալ թերություններով հանդերձ թրքահայ համագումարը փախստականական կազմակերպություններու գործությունը օգտակար կհամարե հետևյալ նկատումներով.

Որ անոնք ցարդ ձեռք բերած են գործին անհրաժեշտ փորձառությունը, հաստատած են կապեր և մոտեն ծանոթ են ուս միջավայրին ու պայմաններուն:

Որ արդեն ստեղծած և ընթացք տված են որոշ հիմնարկություններու:

Որ փախստականներու գոյությունը պահելու գործը համագումարը կնկատե իբր համազգային գործ. հետևաբար անոր օգնությունը պիտի կատարվի բոլոր հատվածներու կողմե հավասարաբար, և

Թրքահայությունը աստանդական և տնտեսական քայքայման այս վիճակին մեջ՝ շատ տեսակետներով հնարավոր և ցանկալի չի համարեր միայնակ վարելու իրերօգնության գործը առանց փախստականներու մարմիններու գործակցության:

Գործակցության սույն հիմքերու համաձայն ծրագրի մը պատրաստության համար համագումարը այդ խնդիրը կհղե համապատասխան հանձնաժողովին:

Երկրորդ բանաձևը ընդունվեց միաձայնությամբ և ձևակերպում էր հետագա անելիքները.

«Համաշխարհ. պատերազմի հետևանքով մեր քայքայված ժողովրդի վերածնունդին նվիրված աշխատանքը նպատակ պիտի ունենա՝ 1) Թուրքահայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանումը և անոր քայ-

քայլած տնտեսության վերականգնումը. 2) Հայրենիքի վերաշինությունը. 3) Նոր սերնդի կրթական, ֆիզիկական և քաղաքացիական դաստիարակությունը:

Այդ նպատակներուն իրագործման համար համազումարը նկատի ունի հետևյալ երեք հիմնական սկզբունքները. 1) Տեղական կազմակերպություններ առաջացնել զրավված վայրերու հայություն, ինչպես նաև Ռուսաստան և Պարսկաստան ապաստանած հայ փախստականության մեջ. 2) Փախստականական գործերու մեջ իրագործել արևելահայերու և արևմտահայերու սերտ համագործակցությունը. 3) Օգնություն գործի ղեկավարությունը և դրամական միջոցները կենտրոնացնել մեկ կենտրոնական մարմնի ձեռք:

Սույն սկզբունքներու իրագործման գործունեքն են՝ համազումար և կենտրոնական խորհուրդ:

Կենտր. խորհուրդի անդամներու կեսը կընտրվի թուրքահայ համազումարի կողմից, իսկ մյուս կեսը ռուսահայ փախստականական գլխավոր մարմիններու և կամ ռուսահայ համազումարի կողմից: Այժմ խորհուրդի համար կընտրվի 15 անդամ և 10 փոխանդամ: Իսկական անդամներու թվի վերջնական ճշտումը կթողնվի ռուսահայ մարմիններու ընտրության ժամանակ:

Խորհուրդը փոխատականական ընթացիկ գործերը կվարի իրմե ընտրված բյուրոյի միջոցով, որու անդամները վճարովի պիտի ըլլան:

Խորհուրդը իրեն կից կկազմի կրթական, որբանոցային, առողջապահական, պարենավորման, իրավաբանական, աշխատանքի և տեղեկատու բյուրոներ և հանձնաժողովներ:

Թուրքահայ համազումարը կընտրի վերստուգիչ հանձնախմբի երեք անդամներ՝ առաջարկելով կենտր. խորհրդին ռուսահայ անդամներ տվող մարմիններուն և կամ ռուսահայ համազումարին՝ լրացնել զայն երկու կամ երեք անդամներով:

Վերստուգիչ մարմինը պիտի հսկի խորհրդի դրամական գործառնությունաց վրա՝ համարատու ըլլալով համազումարին»:

Միաձայնությամբ ընտրվեցին խորհրդի 15 անդամներ՝ Անդրանիկ, Սմբատ Բորոյան, Հրանտ Գալիկյան, Արտակ Գարբինյան, Զապել Եսայան, Ավ. Թերզիբաշյան, Գ. Հայկունի, Հմ. Մանուկյան, Լ. Շանթ, Վարդ. Պապիկյան, դր. Բոնապարտյան, Կարո Սասունի, Սեպուհ, Հակ. Տեր-Զաքարյան, Վահան Փափազյան:

Վերստուգիչ հանձնախումբ՝ Սերովբե Կյուլպենկյան, Արշակ Սաֆարյան, Եզնիկ Քաչունի:

Համազումարի փակումից հետո Արևմտահայ խորհուրդն իր միջոց ընտրեց 5 հոգիանոց բյուրո, որ և ստանձնեց համազումարի որոշումների իրագործումն ու արևմտահայ գործերի ղեկավարությունը: Բյուրոյի անդամներ ընտրվեցին Վահ. Փափազյանը, Արտ. Գարբինյանը, Հ. Տեր-Զա-

քարյանը, Կ. Սասունին և Հ. Գալիկյանը: Հետզհետե գրավված վայրերի և Անդրկովկասի զանազան կենտրոններում կազմվեցին Արևմտահայ բյուրոյի մասնաճյուղեր, որոնք դարձան արևմտահայության իրական ներկայացուցիչները: Մի տեսակ արտահոգային պետություն էր ստեղծվում՝ կենտրոնական և տեղական իշխանություններով: Ապագայում, երբ Թուրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարական մեքենան արդեն պատրաստ էր:

Բյուրոյին հաջողվեց համախմբել գաղթականների օգնության գործով զբաղվող մարմիններն և՛ Կովկ. Հայոց բարեգործական ընկերությունը, Քաղաքների միությունը, Մոսկվայի կոմիտեն, Հայոց գյուղատնտեսական ընկերությունը, Եղբայրական օգնության կոմիտեն, Կենտրոնական նպաստամատուցը և այլն, որոնց գործունեությունը կենտրոնացվեց և դրվեց ընդհանուր հակակշռի տակ: Այս մարմինները ահագին ծառայություն մատուցին արևմտահայ ժողովրդին:

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Իրերի բերումով, արևմտահայերի և արևելահայերի կյանքը հեղափոխությունից հետո գնաց տարբեր ճանապարհներով: Արևմտահայերը ապրում էին սեփական, ազգային-տեղական կյանքով. նրանց հետաքրքրությունը ամփոփված էր Թուրքահայաստանի և գաղթականական գործերի սահմաններում: Արևելահայությունը, ընդհակառակը, ամբողջապես տարվեց համապետական ընդհանուր հարցերով և ընկերային գաղափարներով: Հեղափոխության մրրիկը հափշտակեց նրան և մի պահ մոռացնել տվեց զուտ ազգային ցավերը:

Արևելահայոց ակնկալությունները հեղափոխությունից ամբողջապես տեղավորվում էին Ռուսաստանի համապետական հարցերի մեջ. նոր ժողովրդական իշխանության հաստատում, հին վարչաձևի մնացորդների վերացում, ընդհանուր ներում, քաղաքացիական ազատություններ, ռազմաճակատի ամրացում ու պատվավոր հաշտություն և այլն. այս վերջին պահանջի մեջ հասկացվում էր նաև Թուրքահայաստանի ինքնավարությունը: Եվ, իբրև ազգային պահանջ, մանր ազգերին ևս տալ այն իրավունքները, որոնք մինչև այդ վերապահված էին միայն տիրող ցեղին:

Նույն ոգին տեսնում ենք և մայիս ամսի ընթացքին գումարված գավառական ու նահանգային ուսուցչական և գյուղացիական բազմաթիվ համագումարների մեջ՝ Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր: Ամեն տեղ դրվում էին ընդհանուր-պետական խնդիրներ, իսկ տեղական-ազգային պահանջները դուրս չէին գալիս լեզվի և տեղական մշակույթի համեստ սահմաններից:

Նմուշի համար՝ ահա Երևանի նահանգային գյուղացիական համագումարի մայիսի 12-ի նիստում, Ավ. Շահխաթունյանի ղեկուցումից հետո ընդունված բանաձևը, որ տիպար կարող է համարվել և մյուս համագումարների բանաձևերի համար, և որը լիովին արտահայտում է արևելահայերի ա՛յն օրերի քաղաքական ապրումները.

«Երևանի նահանգի Գյուղացիական համագումարը՝ քննելով Ռուսաստանի ապագա կարգերի խնդիրը, գտնում է.

Ռուսաստանում վերջնականապես ոչնչացված է հին կարգը և նրա տեղ պետք է հաստատվի հանրապետություն: Այդ հանրապետությունը պետք է լինի ռամկավար, որովհետև միայն ռամկավար հանրապետության մեջ կարող է աշխատավոր ժողովուրդը իր շահերը պաշտպանել: Այդ ռամկավար հանրապետությունը պետք է լինի դաշնակցային, որպիսին միայն կարող է համապատասխանել Ռուսաստանի պես բազմալեզու մի երկրի և նպաստել պետության բոլոր տարբեր մասերի տրևտեսական ու մշակութային զարգացմանը:

Անդրկովկասը պետք է կապված լինի Ռուսաստանի հետ դաշնակցային կերպով: Ինքը Անդրկովկասը պետք է ներկայացնի մի ռամկավար դաշնակցային հանրապետություն՝ բաժանված կանտոնների՝ տեղադրական ու մշակութային պայմանների համաձայն:

Գյուղացիական համագումարը գտնում է, որ մինչև Սահմ. ժողով կենտր. կառավարությունը և նրա կովկասյան ներկայացուցիչները պարտավոր են.

Նախապատրաստել Սահմ. ժողովի գործը, նոր նահանգական ու գավառական բաժանումներ մտցնել Անդրկովկասում, այնպես, որ նրանք համապատասխանեն աշխարհագրական և տնտեսական պայմաններին և հավասար ու արդար պայմանների մեջ դնեն բոլոր ազգերին:

Անմիջապես մտցնել տեղական լեզուները բոլոր վարչական և գատական հիմնարկությունների մեջ, որի համար անհրաժեշտ է փոխել պաշտոնյաների կազմը:

Սեպտեմբերից տարրական դպրոցները կատարելապես ազգայնացնել, միջնակարգ դպրոցները՝ նույնպես: Որտեղ այդ հնարավոր չի լինի ամբողջովին, ազգայնացնել գեթ ստորին դասարանները:

Նոր վարչական բաժանումները մտցնելուց հետո, տալ երկրին ղեմստվոյին ինքնավարություն և երզվյալների դատարան:

Այս գործը թեթևացնելու համար նահանգի գյուղացիների համագումարը սրտագին կոչ է ուղղում Ռուսաստանում ցրված բոլոր կովկասցի ինտելիգենտ հայրենակիցներին՝ վերադառնալ հայրենիք և հեշտացնել դպրոցների ու այլ հիմնարկությունների ազգայնացման գործը»:

Նույն այդ տրամադրությունները տեսնում ենք և քաղաքային ինքնավարությունների, ապա և Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների ժամանակ: Այս վերջինին արդյունքը խիստ բնորոշ է Անդրկովկասի քաղաքական ուժերի դասավորության տեսակետից:

Սահմանադիր ժողովի ընտրություններին, Անդրկովկասում իրար հետ մրցող ու պայքարող կողմերն էին սոցիալ-դեմոկրատները (№ 1), որոնք դեռ գործում էին համառուսական կուսակցության անունով և բացի Վրաստանի քվեներից ստացան նաև հայ, ռուս, թուրք և այլ քվեներ, ինչպես նաև զորամասերի սոց.-դեմոկրատ ղինվորների ու սպաների ձայները, մուսավաթն ու Թուրք անկուսակցական խմբակը (№ 10),

որ ներկայացնում էր մասնագրական ազգայնական խավերը, և Ղ. Դաշնակցությունը (№ 4): Ընտրության հետևանքը եղավ հետևյալը. սոցիալ-դեմոկրատները ստացան 661 934 քվե և տվին 12 պատգամավոր, մուսավաթականները՝ 615 934 քվե՝ 10 պատգամավոր և Ղ. Ղ. Դաշնակցությունը՝ 558 400 քվե՝ 9 պատգամավոր: 62 044 քվեն տալիս էր մեկ պատգամավոր: Ղ. Ղ. Դաշնակցության ցանկով ընտրված պատգամավորներն էին Ռոստոմ Զորյանը, Մ. Հովհաննիսյանը (Մ. Վարանդյան), Ղ. Օհանջանյանը, բժ. Ղ. Զավրյանը, Կ. Համբարձումյանը, Ավ. Շահաթունյանը, Ղ. Քաջազունին, Սիր. Տիգրանյանը, Կ. Ղազազյանը: Այսպիսով, առանց շափազանցության, Անդրկովկասի հայ ժողովրդի ավելի քան 95 % իր քվեն տվեց, հետևաբար և վստահություն հայտնեց Ղ. Ղ. Դաշնակցությանը:

Այս համապետական տրամադրություններին ու լավատեսությանը զուգընթաց զգացվում էր և ներքին անհանգստություն կատարվող դեպքերի հանդեպ: Որքան էլ հեղափոխությունը արեցրած լիներ ամենքին, անկարելի էր չնկատել, որ որոշ խավերում աճում էր ձգտումը հեղափոխությունը օգտագործելու ռազմաճակատի գործերը ի նպաստ Թուրքիայի շրջելու համար: Դիտվում էր ճակատի պահանջների հանդեպ խիստ անփույթ վերաբերում վրացական շրջաններում և քողարկված հակառուս աշխատանք մասնագրականների կողմից: Բաբվի Մասնագրական բարեգործական ընկերությունը բազմապատկել էր իր գործակալների և նյութական հատկացումների քանակը Կարսի նահանգում և էրզրումի ու հարակից շրջաններում: Պաշտոնապես նրանք զբաղված էին մասնագրական որբերի ու գաղթականների հոգատարությամբ. իրապես՝ ռուս բանակի թիկունքում գործում էին հօգուտ Թուրք զինքի:

Այս աշխատանքը, ուրիշներից ավելի, տեսնում էին հայերը, և հեղափոխության առաջին օրերից հենց ճակատի պաշտպանության, ազգային ինքնապաշտպանության և հայկական ներքին ուժերի համախրմբման պահանջը շատերի համար դարձավ լուրջ մտահոգության առարկա: Այս պահանջի հետևանքով առաջ եկավ ազգային ներքին կազմակերպության անհրաժեշտության գիտակցությունը:

Ապրիլի 10—13-ին Թիֆլիսում Ազգային բյուրոյի հրավերով գումարվեց միջկուսակցական մի խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Ազգային բյուրոյի և Կամավորական խմբերի կարգադրիչ մարմնի անգամները, նախկին կամավորական խմբերի հրամանատարները, գավառական բյուրոների և կոմիտեների ներկայացուցիչները, Թիֆլիսի Միջկուսակցական մարմինը, Արևմտահայ խորհրդի անդամները և այլն՝ Թիֆլիսից 75 և գավառներից 20 գործիչ: Այդ ժողովում ներկայացվեցին մանրամասն գեկուցումներ ընդհանուր և ազգային-քաղաքական կացության, ինչպես և ռազմաճակատի ու գավառների վիճակի մասին: Եվ անհրաժեշտ տեսնվեց, երկու ամսից ոչ ուշ, հրավիրել ազգային համա-

գումար՝ արևելահայերի կյանքին վերաբերվող խնդիրների լուծման համար: Որոշվեց, որ համագումարը կկազմվի քառանդամ ընտրական եղանակով՝ երկու սեռերի մասնակցությամբ. 10 000 հոգուն՝ մեկ պատգամավոր: Ընտրություններին մասնակցելու էին միայն արևելահայերը: Համագումարը պետք է գումարվեր Երևանում: Ընտրությունների կազմակերպումն ու ղեկավարումը, համագումարի օրակարգի մշակումը և այլ խնդիրների կարգադրությունը հանձնվեց Թիֆլիսի Միջկուսակցական մարմնին, որը իրավունք պիտի ունենար իր կազմը ուժեղացնել նոր անդամներով:

Այս որոշումը, սակայն, ժամանակի ընթացքում, ենթարկվեց որոշ փոփոխության, և համագումարը հրավիրվեց կեսընտրական, կեսնշահակովի սկզբունքով: Նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները կատարելուց հետո, սեպտ. 28-ին, Թիֆլիսի առաջնորդարանի սրահում, տեղի ունեցավ համագումարի անդամների և Միջկուսակցական մարմնի խորհրդակցական մի ժողով, ուր պարզվեց համագումարի վերջնական կազմը. 113 դաշնակցականներ, 43 ժողովրդականներ, 23 սոցիալիստ-հեղափոխականներ, 9 սոցիալ-դեմոկրատներ (մենչևիկ, բոլշևիկ և հնչակյան) և 7 անկուսակցականներ, ընդամենը 203 հոգի: Համագումարին մասնակցեց առանձին ներկայացուցչություն և Արևմտահայ խորհրդի կողմից (Անդրանիկ, Վահան Փափազյան, Ա. Թերզիբաշյան և այլն.): Նույն ժողովում որոշվեցին և համագումարի բացման ու ղեկավարության գործնական խնդիրները՝ շնորհիվ պատվո նախագահներ շարտասանել ողջունի ճառեր: Երկար վեճից հետո, համագումարի բացման պարտականությունը թողնվեց Միջկուսակցական մարմնին: Բուռն վեճեր տեղի ունեցան և նախագահության կազմի մասին. ի վերջո որոշվեց համեմատական սկզբունքով ընտրել 7 նախագահ և 5 քարտուղար: Թեև ըստ պատգամավորների քանակի նախագահների կեսից ավելին պետք է լիներ դաշնակցական, բայց դաշնակցականները համաձայնեցին ունենալ 3 տեղ և մի տեղ տալ անձնապես Մոսկվայի ներկայացուցիչ անկուսակցական Ստ. Մամիկոնյանին:

Համագումարի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ սեպտ. 29-ին ժամը 12-ին, Արտիստական թատրոնի ընդարձակ սրահում, խուռն բազմության ներկայությամբ: Ղ. Օհանջանյանի հանուն Միջկուսակցական կոմիտեի արտասանած բացման ճառից հետո, յոթը նախագահներ ընտրվեցին. Ղ. Քաջազունի, Ալ. Խատիսյան և Ա. Ահարոնյան (դաշն.), բժ. Այվազյան (ժող.), Լ. Աթաբեգյան (ս.-հ.), Ղ. Տեր-Ղազարյան (ս.-դ.), Ս. Մամիկոնյան (անկս.) և 5 քարտուղարներ՝ Ղ. Տեր-Հակոբյան և Ա. Զոհրաբյան (դաշն.), Ս. Մալխասյանց (ժող.), Ղ. Ստեփանյան (ս.-հ.) և Ս. Հովվյան (հնչ.):

Միստի նախագահությունն ստանձնելով Ս. Մամիկոնյանը՝ նկարագրեց հայ ժողովրդի համար ստեղծված տարապայմանորեն ծանր դրու-

թյունը և շերմագին կոչ ուղղեց համագումարին՝ հրավիրելով համերաշխ ու ներդաշնակ գործունեության: Ապա լուծվեցին ժողովավարության գործնական հարցերը, կազմվեց պատգամավորների լիազորությունները քննող հանձնախումբ և որոշվեց համագումարը բաժանել 4 հասարակական խմբերի, որից յուրաքանչյուրի մեջ մտնեն 5 ղեկից, 5 ժող., 3 սոց-հեղ., 2 սոց.-դեմ.: Դաշնակցականները իրենց մեկ ձայնը բոլոր հատվածներում զիջեցին սոց.-դեմ-երին ու հնչակյաններին:

Համագումարի 2-րդ նիստը, սեպտ. 30-ին, նվիրվում է ընդհանուր քաղաքականության հարցին: Դաշնակցության կողմից «Քաղաքական մոմենտի մասին» զեկուցում է ներկայացնում Ս. Վրացյանը, որ մասնակցելով Մոսկվայի «Պետական խորհրդակցությանը», իբրև Անդրկովկասի Հեղափոխական կենտրոնի ներկայացուցիչ, մտան ծանոթ էր Ռուսաստանի ներքին կացությանը: Շեշտելով այն խանգավառությունը, որով ամբողջ Ռուսաստանը ընդունեց հեղափոխությունը՝ նա մանրամասն կանգ է առնում երկրում տիրող անկերպարան վիճակի վրա, ուր գոյություն ունի ընդհանուր հիասթափություն երկրի ներսում և ճակատներում: Ռուսաստանը կանգնած է սուր ճգնաժամի առաջ: Պատճառները զորեղ են և բազմազան: Նախ խանգարված է պետական մեքենան. չկա հեղինակավոր իշխանություն. անվանապես գոյություն ունեցող պետական մարմինների ազդեցությունը կյանքի վրա չնչին է: Մայրաքաղաքներում ու գյուղերում տիրում է անիշխանություն: Երկիրը շարժվում է տարերային կերպով: Վարիչ ձեռք չկա:

Երկրորդ՝ խանգարված է երկրի տնտեսական կյանքը: Կանգ է առել արդյունաբերությունը: Օրավուր զարգանում է քայքայումը: Պարենավորման ճգնաժամը և ապրուստի թանկությունը անտանելի են: Այդ հողի վրա տեղի են ունենում բազմաթիվ խռովություններ և ընդհանրումներ:

Երրորդ՝ պակաս հուսահատական շեն և երկրի ֆինանսները: Պատերազմը կլանում է միլիարդներ: Պետական եկամուտները պակասում են: Ներմուծումը և արտածումը կանգ են առել. եկամուտի միակ աղբյուրը մնացել է փոխառությունը: Սակայն արտաքին փոխառություն չի կարելի, որովհետև պետությունը դուրսը վարկ չունի: Ներքին փոխառությունն էլ հաջողություն չունի, որովհետև բնակչության ունևոր մասը չի վստահում հեղափոխական կառավարության: Կառավարության առաջ մնում է միակ վտանգավոր և անհույս ճանապարհը՝ հեղեղել երկիրը թղթադրամով, որը ավելի է ծանրացնում կյանքը:

Չորրորդ՝ նույն քայքայումը տիրում է և ռազմաճակատներում: Զորքը լքումի է մատնված: Կարգապահությունն ընկած է, բանակի տոկոսությունը խորտակված. զինվորը մերկ է, անոթի և անզեն: Զմեռը գալիս է, բայց ո՛չ մի պատրաստություն չի արվում: Վտանգի մեջ է ոչ թե լոկ հեղափոխությունը, այլև բովանդակ պետությունը:

Ի՞նչ անել, եվ զեկուցողը արժարժում է երկու միջոց:

Առաջին՝ երկրում պետք է ստեղծել զորեղ իշխանություն, որը պետք է լինի կոալիցիոն: Հեղափոխության հարած բոլոր տարրերը պետք է կազմեն կուռ ճակատ ոչ միայն կենտրոնում, այլև ամենահեռին պուղում: Դեմոկրատիան է իշխանության նեցուկն ու հիմքը:

Երկրորդ՝ պետք է աշխատել հաշվեհարդարի ենթարկել պատերազմը, որը աղբյուրն է բոլոր շարժումների: Ներկա պայմաններում, երբ երկրի բոլոր ուժերը քայքայման վերջին ծայրն են հասել, պնդել թե պատերազմը պետք է շարունակել մինչև հաղթական վախճանը, անհեռատեսություն է: Սակայն, ինչպե՞ս վերջացնել պատերազմը: Հնարավոր է միթե անջատ հաշտություն կնքել: Եթե հնարավոր է, այդ կլինի լավագույն ելքը. բայց այդ հույսը դժվար իրագործելի է, որովհետև միայն Ռուսաստանից չի կախված: Ռուսաստանը համաեվրոպական ընդհանուր շղթայի մի օղակն է և անջատ հաշտությունը մի ճակատում կարող է պատճառ դառնալ նոր պատերազմի մի ուրիշ ճակատում: Հաշտությունը կարող է լինել կամ դաշնակիցների հետ միասին և կամ նրանց համաձայնությամբ: Ռուսաստանը պետք է ձգտի հաշտության՝ եվրոպական դեմոկրատիան էլ ոտքի հանելով հանուն հաշտության: Իսկ մինչ այդ պետք է վարել ոչ թե հարձակողական, այլ պաշտպանողական պատերազմ՝ աճուրդ պահպանելով գրավված դիրքերը: Այս հանգամանքը առանձին նշանակություն ունի մասնավորապես մեզ՝ հայերիս համար: Հասկանալի է, թե ինչ կլինի մեր վիճակը, երբ թշնամու առջև ռազմաճակատը մերկանա: Մենք ուրիշներից ավելի ուժ պիտի տանք ճակատի ամրացման և միջոց չխնայենք ճակատի կայունությունն ու դիմավորների ֆիզիկականն ու բարոյականը բարձրացնելու համար: Ճակատի պաշտպանություն և հաշտություն՝ այս ձևով կարելի կլինի ապահովել մեր նվաճումները թուրքահայաստանում: Նույնպես պետք է նպաստենք ուժեղ իշխանության կազմության և երկրի քառասյին վիճակի դեմ կռվելու: Դրա համար նախ մեր մեջ եղած հոսանքները պետք է ըմբռնեն պետության և մեր ազգային շահերի ներդաշնակությունը և իրագործեն համերաշխություն. նույն զգացումով տողորված պետք է լինեն հայ, թուրք և վրացի աշխատավոր զանգվածները:

Հոկտ. 1-ի նիստում քննության է առնվում Վրացյանի զեկուցումը: Իրար հետևից խոսում են հոսանքների ներկայացուցիչները, որոնք համաձայն են գտնվում զեկուցանողի հիմնական մտքերին և ըստ իրենց աշխարհայացքի՝ պարզաբանում ու հիմնավորում են հիմնական դրությունները:

Դավիթ Անանուն (ս.-դ.)— բուրժուազիան չունի քաղաքակրթված սեփականություն, հետևաբար և չի կարող դառնալ իրականության տերը. նա պետք է ընդառաջ գնա դեմոկրատիայի նվազագույն պահանջներին և կոալիցիայի մեջ մտնի առանց հետին մտքերի: Կոալիցիան պետք է

լինի իսկական և չպիտի կասկածել դեպի ձախը. կասկած կարող է լինել միայն աչ թևի վերաբերմամբ: Գալով հայ ազգային քաղաքականությանը՝ մենք չպետք է ասենք, թե մեր խրճիթը գյուղի ծայրում է, մենք մեզանով զբաղվենք, ուրիշները ինչ ուզում են անեն. ընդհակառակը, մենք պետք է միանանք ուսու դեմոկրատիայի ծովին և լինենք ուսուից էլ ավելի ուսու:

Առն Արարեգյան (ս.-հ.)— խոսում է սոցիալիզմի մասին: Սոցիալիզմը միայն գասակարգային պայքար կամ արդյունաբերական միջոցների համայնացում չէ, սոցիալիզմը մի ամբողջ կուլտուրա է, որից տակավին հեռու է Ռուսաստանը: Ռուսաստանի հեղափոխությունը սոցիալիստական չէ. դասակարգային հակամարտությունը ներկա պայմաններում վնասակար է Ռուսաստանի պետականության շահերին: Մեր նպատակը պետք է լինի պաշտպանել պետականության շահերը և իշխանության կազմակերպման խնդրում ամբողջապես ընդունել կառավարության դեկլարացիան: Պատերազմի նկատմամբ պետք է տոկոսություն մասնակցել ճակատը: Ազգային քաղաքականության հարցում մենք մեր երկրում պետք է դարձնենք մեր բախտը մեր հարևանների հետ միասին: Մեր բախտը չպետք է հանձնել կենտրոնին, որովհետև մենք կենտրոնի հետ շատ թույլ թելերով ենք միացած և եթե վաղը մի ձեռք կտրի այդ թելը, մենք կմնանք մեր երկրում բոլորովին մենակ: Մենք պետք է միանանք մեր հարևաններին և հողային մաքսիմալ ծրագրի իրականացումը այդ գեղեցիկ միջոցն է, որը պիտի իրար հետ կապի հային և թուրքին: Մեր համերաշխությունը մեր հարևանների հետ պիտի տեղի ունենա ոչ թե վերին շերտերում միայն, այլ նախ և առաջ ժողովրդի ստորին խավերում:

Ավետիք Ծախարունյան (դաշ.)— գտնում է, որ բուրժուազիան ստիպված է ընդառաջ գնալ դեմոկրատիային: Դա իսկական կոալիցիա, ուժերի ներկայացուցչություն չէ, այլ թույլի զիջում: Այդ զիջումը կարելի է երկու կերպ բացատրել. կամ բուրժուազիան ենթադրում է, որ այդ բոլոր ծրագրերը ի շեք պիտի դառնան և կամ իր դասակարգային շահերը զոհաբերում է հայրենիքի շահերին: Հայ բուրժուազիան այդ տեսակետից ավելի զիջում պիտի անի հայ դեմոկրատիային, որովհետև մեր ազգային գոյության խնդիրն է այստեղ վտանգված: Ընդունելով կառավարության ծրագիրը՝ մենք պիտի համախմբվենք մեր իրականության մեջ, գործենք համերաշխ, աչքի առաջ ունենալով պետության և մեր ազգային շահերը:

Քրիստափոր Վերմիշյան (ժող.)— խոսում է ուսուներեն, որի դեմ ժողովը բողոքում է. նա ճգնում է ապացուցել, որ հայ ժողովրդականները «բուրժուազիա» չեն, այլ ապագասակարգային կուսակցություն, որը միակն է, որ կանգնած է պետական տեսակետի վրա: Նա ողջունում է իսկական կոալիցիայի գաղափարը, բայց կոալիցիա չէ, երբ միայն

բուրժուազիայից են զիջում պահանջում. դա գերութուն է: Հրավիրում է իսկական համերաշխության և զգուշացնում ծայրահեղ պահանջներից: Գեմ է հողային մաքսիմալ ծրագրին, որը կուլկասում կարող է առաջ բերել միայն անկարգություններ և ջարդեր:

Ապա հետագա վիճարանություններին մասնակցում են Ս. Արարատյանը, բժ. Աղաջանյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Վ. Նավասարդյանը, Հ. Քաջազունին, Հ. Առաքելյանը և Մ. Ղարաբեգյանը: Բացի վերջինից, բոլորը պաշտպանում են կոալիցիայի սկզբունքը և կառավարությանը օգնելու անհրաժեշտությունը: Հ. Առաքելյանը ճառում իր միտքը պաշտպանելու համար վկայություն է բերում Քրիստ. Միքայելյանին ու Զավարյանին, որոնց անվանում է «իմ ընկերները»:

Վրացյանը (վերջին խոսք) բողոքում է Հ. Առաքելյանի հայտարարության դեմ, որ Զավարյանին և Քր. Միքայելյանին իրեն ընկերներ անվանեց: Ապա առանձին-առանձին պատասխանում է եղած հակաճառություններին և շեշտում, որ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հայ բուրժուազիայի կուսակցությունն է և պաշտպանում է բուրժուական գաղափարախոսությունը: Մեզ մոտ բուրժուազիան դեռևս գիտակից ու դասակարգորեն կազմակերպված չէ, դրա համար էլ ամաշում է, երբ իրեն բուրժուա են ասում, մինչդեռ պետք է ողջունել, որ, վերջապես, մեր բուրժուազիան էլ սկսում է հասունանալ ու կազմակերպվել: Անցնելով Լ. Աթաբեգյանի հայտարարությանը, թե այսուհետև սոց.-հեղափոխականները հայ կյանքի պատասխանատու գործի մի մասը իրենք են վերցնելու, ողջունում է այդ հայտարարությունը, բայց պնդում է, որ, վերջին հաշիվով, հայ էսէններն էլ անելու են այն, ինչ որ մինչև այժմ արել է Հ. Հ. Գաշնակցությունը, որովհետև հայ միջավայրի մեջ ուրիշ անելիք չկա:

Ապա կարդում է իր բանաձևը.

«Նկատի ունենալով, որ ուսուական ներկա դեմոկրատական հեղափոխության ապահովությունն ու հաղթանակը կախված է նրանից, թե ինչ ուղղությամբ կընթանա դեմոկրատիայի կազմակերպումն ու զարգացումը և ինչպիսի փոխհարաբերություններ կստեղծվեն հեղափոխությանը մղում տվող հասարակական խավերի միջև.

Որ պետության ռազմաճակատում ու թիկունքում տիրող տնտեսական, քաղաքական, ռազմական և կուլտուրական աննպաստ պայմանների շնորհիվ մեծապես դժվարանում է պատերազմը վարելու և երկրի ներսում անդորրություն հաստատելու գործը.

Որ իշխանության կազմակերպման խոչընդոտները հեղափոխության յոթ ամիսների ընթացքում աճելով և սուր կերպով դրված լինելով երկրի առջև՝ շարունակ հուզել են հանրային կյանքը.

Որ կառավարական մարմինների ֆունկցիաների մի խոշոր մասը

պատվավոր կերպով տարել են հեղափոխական օրգանները և դեմոկրատիկ խորհուրդները, զինվորական կոմիտեները և այլն.

Որ օրեօր աճող տնտեսական ու քաղաքական անիշխանությունն ու քայքայումը և հեղափոխության շահերը հրամայական պահանջ են դարձնում ուժեղ իշխանության կազմակերպումը կենտրոնում ու բովանդակ երկրում և բոլոր հեղափոխական դասակարգերի և ժողովուրդների համագործակցությունը:

Այլև աշխ առաջ ունենալով Անդրկովկասի և հայ իրականության բացառիկ պայմանները, ազգային ու դասակարգային հարաբերությունների աննորմալությունը, հասարակական խավերի թույլ կազմակերպված լինելն ու համագործակցության բացակայությունը, ինչպես նաև արտակարգ տագնապալի հեռանկարը պատերազմի անհաջողության դեպքում կողկասպան ուղղաճակատի վրա՝

Ազգ. խորհրդաժողովը որոշում է.

1. Ողջունել կազմակերպումը նոր իշխանության, որն իր հայտարարած գեկլարացիայով խոստանում է իրագործել այն բոլոր պահանջները, որ դեմոկրատիան ձևակերպել էր օգոստ. 14-ի դեկլարացիայի մեջ և անպայման վստահություն հայտնել և աշակցություն ցույց տալ նրան:

2. Հավանելով կառավարության ձգտումը փութացնելու հաշտության կնքումը դաշնակիցների հետ և Ռուսաստանի պարտությունը համարելով մահ նաև հեղափոխության՝ համախորհուրդը անհրաժեշտ է գտնում նպաստել նաև զորքի վերակազմության, ճակատի ու թիկունքի ամրացման, որպեսզի ուսական բանակները պահեն բռնած ուղղաճակատը և պաշտպանեն երկիրը թշնամու ներխուժումից:

3. Ձեռք առնել վճռական միջոցներ երկրի տնտեսական կյանքը և պարենավորման գործը բարեկարգելու, նշանակել պետական կոնտրոլ արտադրության և բաշխման վրա: Բարձրացնել արդյունաբերության արտադրությունը՝ առողջ փոխհարաբերություն ստեղծելով արդյունաբերող և գործավոր դասակարգերի միջև: Արտադրության և բաշխման գործում լայն տեղ տալ համագործակցական հաստատություններին: Հաստատուն գներ նշանակել գյուղի և քաղաքի արտադրած ապրանքների վրա: Պարենավորման գործի կազմակերպությանը հրավիրել տեղական ուժեր՝ հանձին քաղաքային և գավառական ինքնավարությունների ու կոոպերատիվների: Ընդունել առաջին կարգի անհրաժեշտ առարկաների համար մենապաճառի սկզբունքը:

4. Պետության եկամուտն ավելացնելու նպատակով ընդունել պարտադիր փոխառության սկզբունքը: Հարկ դնել և եղածներն ավելացնել պերճանքի առարկաների և ժառանգության վրա: Կրճատել պետության ծախսերը խիստ խնայողության միջոցով:

5. Ազգային և հողային հարցի վերջնական լուծումը վերապահելով

Սահմ. ժողովին՝ ճանաչել ազգերի կուլտուրական ինքնորոշման և լեզվի իրավունքները պետական բոլոր հաստատությունների մեջ: Բարեկարգել հարաբերությունները հողատերերի և գյուղացիների միջև: Օրենսգրքական նյութ պատրաստել ազգային և հողային հարցերի մասին Սահմ. ժողովի համար:

6. Մինչև պետական ուսման օրգանների վերջնական կազմակերպումն ու ամրացումը ճանաչել դեմոկրատական խորհուրդների իրավասությունները և ապահովել նրանց անկաշկանդ գործունեությունը:

Անցնելով Անդրկովկասի և հայ իրականությանը, որ մասն է կազմում ընդհանուր պետության, և ընդունելով, որ վերոհիշյալ պահանջները տարածվելու են այստեղ, խորհրդաժողովը հարկ է համարում շեշտել հետևյալը.

1. Անհրաժեշտ է ուժեղ թափով առաջ տանել հայ դեմոկրատիայի կազմակերպումը:

2. Գիտակցելով, որ Անդրկովկասի խաղաղությունն ու բարգավաճումը հնարավոր է միայն բոլոր ազգերի, մանավանդ նրանց աշխատավոր մասերի հավաքական ջանքերով ձգտել իրականացնել հայ, վրացի, թուրք և այլ աշխատավորության համերաշխությունը և բոլորի հետ միասին եղբայրական ձեռք մեկնել համառուսական դեմոկրատիային:

3. Շտապեցնել Անդրկովկասում մտցնել գեմատվոյական հաստատություններ՝ նախօրոք կատարելով նահանգների վարչական բաժանում՝ դեկավարվելով տեղակազրական, ազգազրական և տնտեսական սկզբունքներով:

4. Հայկական ներքին կյանքում առաջ բերել բոլոր կազմակերպված և իրական արժեք ներկայացնող հոսանքների համագործակցություն՝ փութացնելով քառանդամ եղանակով ընտրված ազգային ժողովի գումարումը»:

Բանաձևեր են առաջարկում և մյուս կուսակցությունները, որոնք բոլորն էլ կոալիցիայի կողմնակից են: Բուլշևիկները միայն բանաձև չեն առաջարկում և դեմ արտահայտվում կոալիցիային: Դժբախտաբար, մյուս բանաձևերը ձեռքի առնելու շուրջ, այլապես շատ հետաքրքրական կլինեին հրատարակության տալ: Ներկայացված բանաձևերը հաշտեցնելու և մի ընդհանուր բանաձև կազմելու համար ընտրվում է 10 հոգիանոց հանձնաժողով երկուական հոգի ամեն մի կուսակցությունից. Արարատյան, Վրացյան, Լ. Աթաբեգյան, Հ. Տեր-Օհանյան, Մ. Պապաշանյան, Ք. Վերմիշյան, Հ. Մանանդյան և բժ. Իսախանյան:

Հոկտ. 2-ի նիստում համագումարը միաձայնությամբ ընդունում է քաղաքական մոմենտի մասին հանձնաժողովի մշակած հետևյալ բանաձևը.

«Նկատելով, որ ժամանակավոր կառավարությունը այժմ ավելի քան երբեք կարիք ունի Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների անվերապահ

աջակցութեան և որ հեղափոխական 7 ամիսներ ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները ցույց են տալիս, թե անհնար է ստեղծել երկրի մեջ ուժեղ պետական իշխանութիւն առանց այդպիսի աջակցութեան. նաև նկատի ունենալով, որ նոր կառավարութեան սեպտ. 25-ի հրատարակած դեկլարացիան իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է ստեղծված իրական պայմաններին, ընդգրկում է իր մեջ ներկա քաղաքական վայրկյանի հրամայական պահանջները և իր հայտարարած սկզբունքներով գոհացուցիչ պատասխան է տալիս նաև հայ ժողովրդի միջև Մահմ. ժողովն ունենալիք պահանջներին՝ «ուսահայ ազգային խորհրդաժողովը, ուսական մեծ հեղափոխութեան հետևանքով առաջին անգամ գումարված ազատ պայմաններում, հայտնում է իր բացարձակ վստահութիւնը ժամանակավոր նոր կառավարութեանը և իր կատարյալ աջակցութիւնը բոլոր տրամադրելի միջոցներով»:

Քվեարկութեան շին մասնակցում մենչեկիները, որոնք արձանագրութեան մեջ են մտցնում իրենց առանձին բանաձևը: Նույն նիստում կարդացվում է նաև բոլշևիկների հայտարարութիւնը, որով նրանք հայտնում են, թե իրենք բոլկոտի են ենթարկել համագումարը և ո՛չ մի ներկայացուցիչ չունեն այնտեղ:

Համագումարի 4-րդ նիստում քննութեան է առնվում վերաբերումը դեպի Անդրկովկասի Առանձին կոմիտեն, որի մասին զեկուցումներ են ներկայացնում Հ. Առաքելյանը և Ն. Աղբալյանը: Անդրկ. Առանձին կոմիտեն նշանակվել էր ժամ. կառավարութեան կողմից 1917-ի մարտին և անմիջապես ենթարկվելով կենտրոնական կառավարութեանը՝ հանդիսանում էր Անդրկովկասի տեղական բարձրագույն գործադիր իշխանութիւնը. որիչ խոսքով՝ նա կատարում էր փոխարքայի դերը: Առանձին կոմիտեի կազմն էր. երկու վրացի՝ Ա. Զխենկելի և Ք. Աբաշիձե, 1 ռուս՝ Խարլամով, 1 թուրք՝ Զաֆարով և 1 հայ՝ Մ. Պապաջանյան: Անշիղ, անգույն և ներքին հակասութիւններով ու ազգային ինտրիգներով հարուստ մարմին էր այդ:

Հ. Առաքելյանը (ժող.) գտնում է, որ Անդրկովկասի Առանձին կոմիտեն չարդարացրեց իր վրա դրված հույսերը: Նրա անշնորհք գործունեութեան հետևանքով երկրի շփոթ վիճակը սաստկացավ: Ավագակցութիւնները սովորական երևույթների կարգն անցան: Երկրում միլիցիա չկազմվեց: Նրա լիազորներն ու հրահանգիչները զավառում աչքի ընկնող գործ չկատարեցին: Պատճառը ոչ թե Առանձին կոմիտեի անկարողութիւնը կամ չկամենալն էր, այլ որովհետև պետութեան կենտրոնական իշխանութիւնն էլ թույլ է: Մյուս կողմից՝ Առանձին կոմիտեն կազմվելով ազգային սկզբունքով՝ չկարողացավ իր շուրջն համախմբել բնակչութիւնը. յուրաքանչյուր ազգ խմբվեց իր ներկայացուցչի շուրջը: Առաջ եկավ մի քանի իշխանութիւն, հաճախ, իրար հակասող ու տարբեր գործելակերպով: Պետք է Առանձին կոմիտեն կազմել 7 անդամից. 4 դրսից

(սոցիալիստ ու կադետ) և 3 տեղական ազգերի ներկայացուցիչներից: Ն. Աղբալյանը հիշում է ընդհանուր խանդավառութիւնը Առանձին կոմիտեն ընդունելիս և առաջացած հիասթափութիւնը: Կովկասյան ազգերից յուրաքանչյուրը համախմբվեց Առանձին կոմիտեի կազմի մեջ ունեցած իր ներկայացուցչի շուրջը՝ ծառայելով նրան զորեղ հենարան: Ամենից թույլ հենարանը գտավ հայ ներկայացուցիչը, որովհետև նա չէր արտահայտում այն հոսանքին, որ ամենից զորեղն է հայ կյանքում: Շուտով երևաց, որ կովկասյան կառավարութիւնը վարում է ոչ թե պետական, այլ ազգային քաղաքականութիւն, որ Առանձին կոմիտեի ամեն մի անդամը վարում է իր ազգային քաղաքականութիւնը՝ պետական իշխանութիւնը իր ազգի շահերին ծառայեցնելով: Այդտեղ էլ մեր ներկայացուցիչը ամենից թույլը գտնվեց, որովհետև նա իր քայլերը կատարում էր ոչ ազգի բազմութեան ձայնը ներկայացնող հոսանքների խորհրդատվութեամբ: Կովկասյան կառավարութեան դրութիւնը ավելի ևս խախտվեց, երբ Պետրոգրադում լուծվեց առաջին ժամանակ. կառավարութիւնը, ուրեմն Առանձին կոմիտեն զրկվեց և այդ հենարանից: Հետևանքը եղավ այն, որ մենք այդ վեց ամսվա ընթացքում ունեցանք կառավարիչներ, բայց ոչ կառավարութիւն: Երկրի վիճակը գնալով ավելի ևս վատթարացավ, ազգերի մրցակցութիւնը զորացավ: Դրա մի գլխավոր պատճառն էլ այն էր, որ կառավարութեան մեջ գերիշխանութիւն ձեռք բերեց վրացական սոցիալ-դեմոկրատիան. սա իր կուսակցական դրոշակի տակ հաճախ առաջ էր մղում ազգային խնդիրներ, գերիշխանութեան ուժ տալով վրացական ազգին, մեկուսացնելով հայ ժողովրդին և հանձին Դաշնակցութեան՝ հեռու պահելով նրան իշխանութիւնից:

Կառավարութեան թուլութեան մի պատճառն էլ այն էր, որ նա չունեւր գործակալներ, որ ենթարկվեին նրան, կատարեին նրա հրամաններն ու կարգադրութիւնները: Կարծեք նա մի հանձնախումբ էր, որ կարգադրութիւնների մեջ էլ մեր ժողովուրդը ամենից թույլ մասնակցութիւնն ուներ: Պատճառը հայ ներկայացուցչի անձնական թուլութիւնը չէ, այլ հայ ժողովրդի ինքնազգացման թուլութիւնը: Բազմաթիվ են հայ ինքնազգացման թուլութիւնը առաջացնող պատճառները, որոնցից թվենք մի քանի կարևորագույնները.

1) Որ հայ ժողովուրդը մեր երկրում միապաղաղ տարր չի ներկայացնում. նա ամեն տեղ ապրում, շփվում է այս կամ այն օտար ազգի հետ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ազգային տենչերն ու ձգտումները, որոնց հետ ընդհարվելով հայ ժողովուրդը՝ նախ հետ է մնում իր առաջադիմութեան մեջ. երկրորդ՝ թուլանում է ազգային ինքնազգացումը: Ուրիշ խոսքով ասած՝ հայ ժողովրդի ինքնազգացման թուլութեան մի պատճառը պայքարի բազմաձևակատութիւնն է:

2) Որ մենք դեռ ժԱ դարից սկսած հեռու ենք եղել իշխանութիւն-

նից, շենք ունեցել իշխանական դասակարգ, իշխելու տենչ և ունակութուն ունեցող խավ. մինչդեռ մեր հարևան թուրքերն ու վրացիները մինչև այսօր էլ ունեն այդպիսին, որին ուս կառավարութունը ձեռք էր մեկնում և հաճությամբ իշխանության այս կամ այն բաժինը հանձնում: Սա պատմական մի փաստ է, որի հանդեպ չպետք է աչք փակել:

3) Որ մենք ոչ միայն շենք ունեցել, այլև միշտ խուսափել ենք իշխանութունից, որովհետև հայը շարունակ օտար իշխաններ է տեսել մեկը մյուսից վատ և այլանդակ: Եվ եթե մի հայ պետական պաշտոնյա է դարձել, հայ ժողովուրդը նրան վերաբերվել է բոլորովին այլ տրամադրութուններով: Այնինչ, մեր հարևանները իշխանության մասնակցել են զորեղ շահով, մանավանդ վրացիները, և թե վաղը վրաստանը կամենա, ինքնավարութուն ստեղծել և ամբողջ իշխանութունը վրացիներով վարել, առանձին դժվարության չպետք է հանդիպի: Ուրիշ խոսքով, հարևանների ինքնազգացումը տիրողի է, մերը՝ հպատակի:

4) Որ հայ մտավորականության գլխավոր ուշադրութունը դարձած է եղել ոչ թե մեր երկրի, այլ Տաճկահայաստանի վրա, որով մենք տեղական հարցերը լուծելու ունակութունից զրկված ենք մնացել: Մեր մտավորականութունը մեծ մասով ազգային կրթութուն ունենալով՝ իր շարքերում քիչ է տվել ընդհանուր ցցուն դեմքեր. եղածներն էլ գլխավորապես կապված են եղել Տաճկահայաստանի հետ:

5) Մրանց կողքին, հայ ժողովրդի վրա շատ խոշոր ազդեցութուն ունեցավ նաև թուրքահայերի վերջին կոտորածն ու գաղթականութունը, որը զբաղեց մեր ամբողջ ուշադրութունը, մեր բոլոր ուժերը և հեռու պահեց նրանց իշխանության մեջ ունենալիք հնարավոր մասնակցութունից: Կոտորածն ու գաղթականութունը փշրեցին հայ ժողովրդի թևերը: Մյուս կողմից այն ծանր կացութունը, որի մեջ ապրում է այժմ հայ ժողովուրդն ազգովին, թուլացնում է մեր ազգային ինքնազգացումը և շեղում մեր ազգային կամքը, որի հետևանքով մենք ստիպված ենք զբաղվելու ոչ թե իշխանության հեղափոխության խնդիրներով, այլ մեր ֆիզիկական գոյության հարցով:

Կոռնիլովյան ապստամբութունից հետո Անդրկովկասում ևս կազմվեց հեղափոխական իշխանութուն, որի մեջ տիրող դերը ստանձնեց վրացական սոց-դեմոկրատիան: Հայ ժողովուրդն զրկվեց այնտեղ, հանձին Դաշնակցության, մասնակցության հնարավորութունից, որովհետև հայտարարվեց նախօրոք, որ այդ իշխանութունը պետք է կազմված լինի սոցիալիստական տարրերից, իսկ Դաշնակցութունը, որի ետևից գնում է հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնութունը՝ աշխատավորութունը, հայտարարվեց ոչ սոցիալիստ:

Այս երևույթը անբնական է և անարդար. իշխանութունը չպետք է թողնվի բախտի խաղին. նրա մեջ պետք է վերականգնվի ուժերի հավասարակշռութուն, որովհետև առանց դրան իշխանութունը չի կարող

լինել օգտակար և արդար: Այս տեսակետով, անհրաժեշտ է մի շեղոք, դեկավար տարր կովկասյան իշխանության մեջ, որը սանձեր ուժեղի ոտնձգութունը և պաշտպաններ թույլի իրավունքները: Կովկասյան ապագա կառավարութունը պետք է լինի կոալիցիոն, 7 հոգուց. 4 կենտրոնից, ոչ տեղական ազգերից, 3 կովկասյան երեք գլխավոր ազգերից, մեկ-մեկ հոգի յուրաքանչյուր ազգից և անպայման այն հոսանքից, որը ամենաազդեցիկն է այդ ազգի մեջ: Ազգային ներկայացուցիչներից յուրաքանչյուրը իր կողքին կունենա ազգային խորհուրդ՝ կազմված իր ազգի մեջ եղած բոլոր հոսանքներից:

Հինգերորդ նիստում վիճարանության են դրվում նախորդ գեկուցումները.

Սիմ. Փիրումյանը (մենչևիկ) խոսում է ուսերեն, որի դեմ ամեն կողմից բողոքներ են լսվում: Նա քննադատում է Առանձին կոմիտեի ազգային հիմքը, կողմնակից է կոալիցիայի և դեմ դրսից «վայրագներ» բերելուն: Իր ճառի մեջ մի շարք փողոցային հայհոյանքներ է ուղղում դաշնակցականների հասցեին (բանդիտներ ևն.): Պոռթկում է ընդհանուր բողոք ու զայրույթ: Նախագահ Լ. Աթաբեգյանը հանդիմանում է Փիրումյանին և պահանջում ներողութուն խնդրել: Ժողովը խառնվում է և թշուժ ճառախոսին ամբիոնից:

Ա. Երզնկյանը սոց.-դեմոկրատական ֆրակցիայի կողմից ներողութուն է խնդրում Փիրումյանի խոսքերի համար: Ապա քննադատում է Առանձին կոմիտեի ազգային բնույթը: Մոտ լինելով Առանձին կոմիտեին, նա վկայում է, որ կոմիտեի անդամների առանձնասենյակները մի-մի դավադրական վայրեր են, ուր գավեր են նյութում ո՛չ միայն իրար դեմ, այլև ազգերի դեմ: Մի դժբախտ պատահականությամբ Զաֆարովի և Պապաջանյանի սենյակները գտնվում են իրար մոտ և դրաները բացվում են իրար մեջ, կարծեք միմյանց զործողութունները դեռելու համար: Եվ պետք է տեսնել, թե ինչե՛ր են տեղի ունենում այնտեղ: Պետք է վերակազմել իշխանութունը սոցիալիստական հիմքերով: Կովկասի կառավարութունը պետք է կազմել միայն սոցիալիստներից, և Դաշնակցութունը, իբրև ազգային և ոչ սոցիալիստական կուսակցութուն, տեղ չպիտի ունենա այնտեղ: Կարիք չկա դրսից շեղոք տարրեր հրավիրելու, սոցիալիստ լինելու հանգամանքը բավական է, որ իշխանութունը կովկասում տարվի ապազգային, պետական ուղղությամբ: Եվ հետո մի շարք մեղադրանքներ է ուղղում դաշնակցականների հասցեին, որոնք իբրև թե «վարում են թիկունքի քաղաքականութուն»:

Ս. Հաբությունյանը (ժող.) Առանձին կոմիտեի թուլության պատճառը գտնում է ոչ թե նրա ազգային կազմի, այլ ազգայնական բնույթի և ընդհանուր պետական պայմանների մեջ: Կովկասի իշխանութունը պետք է հիմնել ազգային սկզբունքներով. ազգերի ինքնորոշումը հեղափոխության նվաճումներից մեկն է: Նա ևս հակառակ է դրսից շեղոք

մարդկանց հրավիրելու մտքին: Կովկասի կառավարությունը պետք է կազմվի մի ընդհանուր կոմիտեի (ու կովկասցի) և երեք օգնականներից՝ հայ, վրացի, թուրք:

Առանձին կոմիտեի հարցի քննությունը շարունակվում է և վեցերորդ նիստում, ուր, ի միջի այլոց, մի ուժեղ ճառ է արտասանում Ն. Կարեիկյանը, որ հերքում է Դաշնակցության դեմ եղած մեղադրանքները: «Ասում են, որ մենք գործում ենք կովկասյան դեմոկրատիայի թիկունքում և այդ է հայ ժողովրդի մեկուսացման պատճառը: Ըի՛շտ է այդ: Փաստ է, որ թուրք դեմոկրատիա գոյություն չունի. հայ դեմոկրատիան ինքն իր թիկունքում գործել չի կարող: Նշանակում է, մնում է վրաց դեմոկրատիան՝ սոցիալ-դեմոկրատիան: Եվ մեզանից պահանջում են, որ մենք նրա հետևից գնանք: Բայց մի՞թե հնարավոր է այդ: Ո՛չ, հետևից գնալու մասին խոսք լինել չի կարող. խոսք կարող է լինել միայն հետք գնալու մասին, և այդ բանն է, որ վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան չի ուզում ընդունել: Պահանջում են, որ Դաշնակցությունը լինի ստորագասյալի կամ խնդրողի դերում: Դա և՛ անպատվաբեր է, և՛ անպատակահարմար, որովհետև անկարելի է, որ մի ամբողջ ժողովրդի դեմոկրատիայի կազմակերպությունը խնդրողի դեր ստանձնի մի հարեվան ժողովրդի դեմոկրատիայի հանդեպ»:

Մի շարք ուրիշ ճառատեսներից հետո, հուզված կերպով պաշտպանվում է Առանձին կոմիտեի անդամ Մ. Պապաջանյանը, որ Կոմիտեի թուլության պատճառը տեսնում է պետական իշխանության ընդհանուր թուլության մեջ: Եվ երկար կանգ է առնում իր հրաժարականների վրա՝ «Իմ պաշտոնավարությունը եղել է հրաժարականների մի շարք»: Վրդովված հերքում է Երզնկյանի պնդումը, թե իր «առանձնասենյակը եղել է դավադրությունների վայր»: Դեմ է արտահայտվում դրսից շեղոք տարրեր բերելուն, «որովհետև մենք և մեր հարևանները ձգտում ենք ինքնավարության, իսկ այստեղ ուրիշին են ուզում հանձնել մեր իշխանությունը: Կառավարությունը պետք է հանձնել սոցիալիստներին, որովհետև միայն սոցիալիստական իշխանությունը կարող է հեղինակություն ունենալ լայն զանգվածների մեջ»:

Ն. Աղբալյանը, իբրև վերջին խոսող, մի ոգեշունչ ճառով մեկիկ-մեկիկ հերքում է հակառակորդների ամբաստանությունները: Ժողովը լաքված հետևում է նրա հիանալի ճառին, որը հաճախ ընդհատվում է պատգամավորների և հանդիսականների խանդավառ ծափերով: Վերջացնում է մի տպավորիչ պատկերով, որի մեջ Դաշնակցությունը նմանեցնում է վարպետ դարբնի, որ փոքրիկ մուրճը ձեռքին վարում է ախատանքը, իսկ մյուս կուսակցությունները՝ մուրճ խփող աշկերտի: Հենց որ աշկերտներից մեկը սխալմամբ մուրճը փոխանակ երկաթին խփելու՝ խփի վարպետի ձեռքին, սա իր մուրճով կզարնե նրա գլխին և կհրավիրե կարգի: Ծառի այս համեմատությունը ծայր աստիճանի զղայ

նացնում է սոց.-հեղափոխականներին և սոց.-դեմոկրատներին, որոնք աղմկով հեռանում են ժողովից և խորհրդակցելուց հետո որոշում են, իբրև բողոք, շմասնակցել այս նիստին:

Հաջորդ նիստը, հոկտ. 5-ին, գրեթե ամբողջապես զբաղվում է այս միջադեպով: Առտ. Չիլիեզարյանը կարդում է դաշնակցականների կողմից մի պատճառաբանված բանաձև, որով պարզում է Դաշնակցության դերը համագումարում: Կուսակցության նպատակն է «հայ ժողովրդի բոլոր գործոն տարրերի հետ համաձայնության գալ այն գործնական միջոցների վերաբերմամբ, որոնք իրապես պիտի ապահովեն աղքատիչան համերաշխությունը Կովկասում և գործակցությունը համառուսական դեմոկրատիայի հետ, հանուն հայ աշխատավոր ժողովրդի նենսական շահերի և ռուսական մեծ հեղափոխության հաղթանակի»:

Ժողովրդական կուսակցության կողմից Մ. Պապաջանյանը բողոքում է, որ ժողովից հեռացողները արգելք են լինում համագումարի բնականոն պարապմունքներին և դատապարտում է նրանց քայլը: Անկուսակցականների կողմից Մանանդյանը նույնպես բողոքում է կուսակցական պայքարի դեմ և հրավեր է կարդում համերաշխության:

Այս հայտարարություններով միջադեպը համարվում է փակված:

Հոկտ. 6-ի նիստում քննվում է վարչական բաժանումների հարցը, որի մասին զեկուցում է ներկայացնում Ս. Կամսարակյանը (անկ.). «Անդրկովկասի վարչական սահմանները, — ասում է նա, — ռուսական տիրապետության տակ մի քանի անգամ են փոխվել: Ներկա սահմանները մտցված են 60-ական թվականների վերջում: Նահանգների, գավառների և գյուղական հասարակությունների սահմանները գծելիս ռուս կառավարությունը ղեկավարվել է ոչ թե տնտեսական, ցեղագրական ու վարչական նկատումներով, այլ բոլորովին մութ հաշիվներով: Վերջերս ձգտում էր, որ քրիստոնյա և զիսավորապես հայ ազգաբնակչությունը մի վայրում մեծամասնություն չկազմի: Դրա համար ժողովուրդը միշտ հարուցել է սահմանափոխման հարցը, բայց միշտ էլ մերժվել է: Վերջին անգամ հին կառավարության օրով հարուցվեց 1916-ին, երբ գեմատվո մտցնելու խնդիրը դրվեց»: Ապա փաստերով և թվերով ցույց է տալիս գոյություն ունեցող սահմանների վնասակարությունը և առաջարկում է նոր բաժանումներ կատարել ազգային սկզբունքով, վերագծել նահանգների, գավառների և գյուղաշրջանների սահմանները, որով կստեղծվի հայկական մի շրջան՝ Երևան կենտրոնով, որ տնտեսական և քաղաքական մեկ միություն կկազմե: Այդ շրջանը կկազմվի ամբողջ Երևանի նահանգից, Կարսի երկու հարևան գավառներից, Թիֆլիսի երկու գավառներից և Գանձակի լեռնային շրջանից՝ 15 գավառ, որից 10-ի մեջ կլինի հայկական մեծամասնություն 2 330 000 ազգաբնակչությամբ, որից 1 220 000 հայ՝ 60 %:

Գ. Խառնարանը (դաշ.) անում է լրացումներ, առանձնապես շեշտում է տնտեսական գործոնների դերը և դեմ է արտահայտվում մեկ նահանգ ստեղծելուն: Նա առաջարկում է կազմել հայկական երեք նահանգ մեկնելով գործնական նկատումներից:

Ղ. Տեր-Ղազարյան— սոց.-դեմոկրատների կողմից ընդունում է սահմանաբաժանման համար առաջարկված սկզբունքը և առաջարկում է հարևանների հետ համաձայնության գալ, միասին կատարել սահմանաբաժանումը: Դեմ է մեկ կամ երեք նահանգի. դա կարող է հարեվանների մեջ կասկածներ առաջ բերել: Պետք է գավառային միություններ կազմել, կանտոնալ սիստեմով: Անդրկովկասի կենտրոնը պետք է լինի Թիֆլիսը:

Ա. Խոնդկարյանը (ս.-հ.) անհրաժեշտ է գտնում սահմանագծումը վարչական տեսակետով: Պետք է հայերը, թուրքերը և վրացիները միասին կատարեն այդ-աշխատանքը: Կանտոնալ սիստեմը ավելի առավելություններ ունի, բայց հազիվ թե կառավարությունը համաձայնի: Համենայն դեպս, պետք է կանգնել կանտոնալ սիստեմի վրա, եթե այդ շահերի՝ նահանգային:

Ք. Վերմիշյանը հայտնում է, որ Հայ. ժող. կուսակցությունը սահմանափոխման վրա նայում է զուտ վարչական-տնտեսական տեսակետից և ընդունում է 3 նահանգի դրությունը. մի նահանգ կազմելու դեպքում հարևանները կարող են գայթակղվել, թե հայերը քաղաքական ձգումներ ունեն:

Ա. Շահխաթունյանը (դաշ.) մանրամասն պատմությունն ու վերլուծությունն է անում սահմանագծման հարցի և պաշտպանում է Կամսարականի առաջարկած նախագիծը: Գործնական նկատումներով դեմ է կանտոններին: Պետք է պահել նահանգային սկզբունքը: Դեմ է Թիֆլիսը ամբողջ Անդրկովկասի կենտրոն դարձնելուն:

Ա. Երզնկյանը (ս.-դ.) նորից բուռն կերպով հարձակվում է Դաշնակցության վրա, որը այս խնդրում էլ վարում է թիկունքային քաղաքականություն. մեկ կամ երեք նահանգ պահանջելով, նա ուզում է հայկական տերիտորիա ստեղծել, որ շուրջից էլ: Դրա համար իրենք պնդում են կանտոնների վրա:

Ապա ընտրվում է հանձնախումբ հաշտեցնող բանաձև կազմելու համար: Հանձնաժողովն ընդհանուր գծերով յուրացնում է Կամսարական—Շահխաթունյանի ծրագիրը, որը և վավերացվում է համագումարի կողմից:

Հոկտ. 8-ի նիստում քննվում է դպրոցական խնդիրը: Հիմնավորված զեկուցում է կարդում Ս. Տիգրանյանը (դաշն.)՝ պաշտպանելով դպրոցների ազգայնացման, եկեղեցական-ծխական դպրոցների աշխարհականացման տեղափոխումը: Զեկուցման մտքերն ընդունվում են ընդհանուր ժողովի կողմից:

Հոկտ. 9-ին, նիստի նախագահ Ղ. Տեր-Ղազարյանը հայտնում է, որ ավագների խորհուրդը երեկ գիշեր մինչև ժամը 2 և այսօր մինչև ժողովի բացումը խորհրդակցելով եկել է հետևյալ համաձայնության համագումարի կողմից ընտրվելիք խորհրդի և Գործադիր մարմնի կազմի մասին.

1) Մեծ խորհուրդը կամ խորհրդաժողովը պետք է ներկայացնի համագումարի պատկերը. յուրաքանչյուր հոսանք ներկայացուցիչ պիտի ունենա իր թվի համեմատ: Խորհրդակցական ձայնով կհրավիրվին ներկայացուցիչներ մի քանի քաղաքներից և հաստատություններից:

2) Գործադիր մարմինը կամ Կզգային խորհուրդը բաղկանալու է 6 դաշնակցականներից, 2-ական հոգի սոց.-դեմ., սոց.-հեղ. և ժող. և 3 շեղոքներ անձնական ընտրությամբ, ընդամենը 15 հոգի:

Հոկտ. 9-ի երեկոյան նիստը զբաղվում է Մեծ խորհրդի և Գործադիր մարմնի իրավասությունների որոշումով և հանձնում է Ավագների խորհրդին պատրաստել մի բանաձև:

Ս. Հարությունյանը (ժող.), զեկուցում է պարենավորման տպանապի մասին:

Հաջորդ նիստերի մասին, դժբախտաբար, նյութ չունենք ձեռքի տակ, բայց այսքանն էլ բավական է պարզ գաղափար կազմելու համար համագումարի աշխատանքների և որոշումների մասին: Նա ջննության առավ և որոշումներ տվեց օրվա բոլոր հրատապ հարցերի մասին: Նա, կարելի է ասել, սպառիչ ամբողջությամբ արտահայտեց այն ապրումները, որ այն օրերին ուներ արևելահայ ժողովուրդը: Եթե ներկայացվեր համագումարի և ծիսական կողմը՝ ողջունի հեռագրեր ուրիշ ժողովուրդների և կազմակերպությունների կողմից, ժողովրդական համակրական ցույցեր և այլն. պատկերը կլիներ ավելի տպավորիչ:

Համագումարը վերջացավ Գործադիր մարմնի կազմությամբ, որը ստացավ Հայոց ազգային խորհուրդ անունը: Ազգային խորհուրդը ունեցավ հետևյալ կազմը. Արամ Մանուկյան, Ա. Ահարոնյան, Ն. Աղբալյան, Խ. Կարճիկյան, Ռ. Տեր-Մինասյան, բժ. Ա. Բաբալյան (ղշն.), Ա. Ստամբուլյան, Հ. Տեր-Օհանյան (ս.-հ.), Մ. Ղարաբեգյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան (ս.-դ.), Ս. Հարությունյան, Մ. Պապաջանյան (ժող.), Ս. Մամիկոնյան, Տ. Բեգզադյան և Պ. Զաքարյան (անկ.): Նախագահ ընտրվեց Ա. Ահարոնյանը: Հետագայում, այս ցանկի մեջ տեղի ունեցան որոշ փոփոխություններ. կուսակցությունները իրավունք ունեին իրենց մեկ անդամին հետ կանչել և տեղը նշանակել ուրիշին: Այդ ձևով Ազգային խորհրդի կազմի մեջ առնվեցան Ար. Երզնկյանը (ս.-դ.), Ս. Վրացյանը (դաշն.) և ուրիշներ:

Համագումարի որոշումով Ազգային խորհուրդը պետք է լինի սոսկ գործադիր մարմին: Դեպքերի բերումով նա դարձավ ազգային գերագույն իշխանություն, մի տեսակ հայկական կամ արևելահայոց կառավարություն: Կողմաս ապաստանած արևմտահայերի համար՝ նույն դերը կատարում էր Արևմտահայ բյուրոն, հետո՝ Ապահովության խորհուրդը: Ընդհանուր բնույթ կրող բոլոր կարևոր հարցերում Ազգային խորհուրդը և Արևմտահայ բյուրոն գործում էին համախոհ ու համերաշխ, մանավանդ, ճակատի պաշտպանության գործում:

Խորհրդաժողովի փակումից անմիջապես վերջը, Ազգային խորհուրդը հայ ժողովրդին ուղղեց հետևյալ կոչը՝:

«Հայրենակիցներ:

Սեպտ. 27-ին, Թիֆլիսում գումարված հայոց ազգային խորհրդաժողովի որոշման համաձայն, կազմված է 1) Ազգային ժողով, որի քրնություն և վճռահատության ենթարկվում են հայ կյանքի առաջադրած խնդիրները և 2) Ազգային խորհուրդը, որ ստանձնում է ազգային բոլոր գործերի գերագույն ղեկավարությունը, որպես գործադիր մարմին:

Թե մեկը և թե մյուսը կազմակերպված են ազգային խորհրդաժողովի գծած սահմաններում և բոլոր գործոն կուսակցությունների ու շեզոք տարրերի մասնակցությամբ՝ համագործակցության սկզբունքով:

Ազգային խորհուրդը պատասխանատու և հաշվետու է Ազգային ժողովի առաջ, որ պարբերաբար պիտի գումարվի Թիֆլիսում իր հրահանգիչ և վերահաս ֆունկցիան իրագործելու համար:

Ազգային խորհուրդը իր գործունեության կետ-նպատակ ունենալով հայ ժողովրդի կենսական շահերը՝ միաժամանակ պիտի ճգնի այդ շահերը ներդաշնակել ուսական մեծ դեմոկրատիայի և մեր բոլոր հարեվանների նույնպիսի շահերի հետ՝ միշտ առաջնորդ ունենալով մի կողմից առողջ պետականության և մյուս կողմից ժողովուրդների եղբայրության և ազատության բարձր սկզբունքները:

Խորապես գիտակցելով իր հանձն առած պարտքի բոլոր լրջությունն ու ծանրությունը՝ Ազգային խորհուրդը վստահ է, որ հայ ժողովրդի բոլոր խավերի անվերապահ ու հզոր աջակցությունը նրան երբեք չի պակասի:

Հայրենակիցներ, փորձություններով հարուստ ու տազնապալից այս օրերում, երբ ամեն օր դաժան անակնկալներ կարող են ի դերև հանել ստեղծագործական լավագույն իղձերն ու ճիգերը, հայ ժողովրդի բոլոր կենդանի ուժերի համերաշխ գործակցությունը դառնում է գերազանցապես հրամայական:

Պատրանքների տեղ չկա: Մեր կյանքի կարիքը, աղետն ու ավերը անսահման է, պետք է որ անսահման լինի նաև մեր զոհաբերության պատրաստակամությունը:

Այս դժվարին օրերին, Ազգային խորհուրդը դիմում է հավատով հայ ժողովրդի առողջ բնազդին, քաղաքական իմաստությունը և հինավուրց կորովին և նույն խորունկ հավատով է, որ նա առանց վարանումի ու տարակուսանքի վճռապես ձեռնարկում է շինարարական աշխատանքի՝ հենված գիտակից հայության վստահության, ինչպես և նրա բարոյական ու նյութական կուսակցության վրա:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ»

* Կոչի հեղինակն է Նիկոլ Աղբալյանը:

Պ. ԱՆՆԻՍԻ

**ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒ
ԵՎ ՌԱԶՄԱԾԱԿԱՏԸ**

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը հիմնովին փոխեց դեպքերի ընթացքը ինչպես ամբողջ Ռուսաստանում, այնպես և Կովկասում: Եվ ամենից առաջ անդրադարձավ պատերազմի և խաղաղության վրա:

Ժամանակավոր կառավարությունը պատերազմի վերաբերմամբ ընդունել էր միանգամայն որոշ ուղղություն՝ ընդհանուր և պատվավոր հաշտություն: Մարտի 14-ին, Բանվորական և Զինվորական խորհուրդը դիմելով ամբողջ աշխարհին՝ հայտարարել էր, թե ազատ Ռուսաստանը հրաժարվում է ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունից: Իսկ մարտի 27-ին, Ժամ. կառավարությունը ձևակերպել էր իր քաղաքական դավանանքը. «Ազատ Ռուսաստանի նպատակը չէ տիրել ուրիշ ժողովուրդներին, խլել նրանց ազգային արժեքները, ուժով զրավել օտար երկրներ, այլ հաստատել տեղական խաղաղություն՝ հիմնված ժողովուրդների ինքնորոշման վրա: Ռուս ժողովուրդը չի ձգտում ուժեղացնել իր ներքին կազմը ի հաշիվ ուրիշ ժողովուրդների. նրա նպատակի մեջ չկա նվաստացման ու ստրկացման և ո՛չ մի հակում»:

Ժամ. կառավարությունը այս ուղեգծին հետևեց իր հետագա բոլոր քայլերում: Նույն ոգով գործեց և Պետրոգրադի Բանվորական ու Զինվորական խորհուրդը՝ Ժամ. կառավարության ներշնչողն ու հենարանը և հեղափոխական դեմոկրատիայի կամքի արտահայտիչը: Խորհուրդը, հակառակ բոլշևիկների բուռն դիմադրության, ապրիլի 26-ին որոշեց շեզոք մի վայրում գումարել միջազգային ընկերվարական խորհրդածողով և այնտեղ լուծել պատերազմի և խաղաղության հարցը միջազգային ծավալով: Այս որոշումը միանգամայն համապատասխանում էր և Եվրոպայում, մանավանդ, պատերազմին շմասնակցող երկրներում տիրող տրամադրության: Այնտեղ էլ հերթի էր դրված նման խորհրդածողովի գումարումը և կազմված էր, այսպես կոչված, Հոլանդ-Սկանդինավական կոմիտեն, որ կատարում էր համագումարի հրավիրման նախապատրաստական աշխատանքները:

Ընդհանուր համաձայնությամբ, խորհրդածողովը նշանակվեց 1917 թ. հուլիսի 8-ին Ստոկհոլմում: Օրակարգի վրա դրվում էին պատերազմի հետ կապ ունեցող բոլոր հարցերը, որոնց շարքում և հայկական խըն-

դիրը: Հայաստանի կողմից խորհրդածողովին պիտի մասնակցեր Զ. Զ. Դաշնակցությունը, որի լիազոր ներկայացուցիչ Ռուստոմ Զոբյանը Թիֆլիսից մեկնել էր Ստոկհոլմ՝ նախօրոք մասնակցելով Պետրոգրադի խորհուրդներին և ընկերվարական շրջանների նախապատրաստական աշխատանքներին: Պետրոգրադի Բանվ. և Զինվ. խորհուրդը իր պատվիրակության համար մշակած հրահանգներում դրել էր և Թուրքահայաստանի ինքնավարության պահանջը:

Զ. Զ. Դաշնակցությունը կազմակերպիչ մարմնին ներկայացրեց մի ընդարձակ հուշագիր, որի մեջ մանրամասնորեն նկարագրում էր հայերի վիճակը պատերազմի նախօրյակին ու պատերազմի ընթացքին, հայկական տեղահանություններն ու կոտորածները, և ձևակերպում հայկական պահանջները՝ «Ռուսահայաստանը Վրաստանի և Թաթարստանի (Ազրբեջանի) հետ պետք է լինի ինքնավար՝ դաշնակցային ու հանրապետական Ռուսաստանի ժողովում». Թուրքահայաստանը պետք է ազատագրվի թուրքական տիրապետությունից. «Ազատ Հայաստանը բովանդակելու է հայկական Յ վիլայեթները և Կիլիկիան. ի բաց առյալ 1877—78 թվականների պատերազմից հետո հայկական նահանգներին միացված մասնեղական շրջանները». «Հայաստանի շեզոքությունը պետք է երաշխավորվի միջազգայնորեն», «Թուրքական կառավարությունը պետք է հատուցանի հայերի վնասներն» և այլն:

Ինչպես հայտնի է, Ստոկհոլմի խորհրդածողովը դաշնակց պետությունների բացասական վերաբերումի և Ռուսաստանի ներքին դեպքերի հետևանքով շեղվեց: Հետաքրքրական է, որ իթթիհատական Թուրքիան էլ ներկայացուցիչներ էր ուղարկել Ստոկհոլմ՝ Ն. Մազլիա էֆ. և դր. Հուսեյին Զադե Ալի բեյ, որոնք իրենց հուշագրի մեջ, առանց որևէ ակնարկ անելու հայկական խնդրի մասին, «հանուն թուրք դեմոկրատիայի», պահանջում էին «ազգերի ինքնորոշման իրավունք՝ առանց խտրության սպիտակ, դեղին ու սև ցեղերի միջև», «գաղտնի դիվանագիտության վերացում» և այլն:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո խաղաղության գործը ստացավ նոր ընթացք. բոլշևիկները դիմեցին անջատ հաշտության՝ հայտարարելով «եղբայրացման» սկզբունքը՝ ռազմաճակատի հակառակորդ վիճակների հետ և պատերազմող կողմերին առաջարկելով անցնել անմիջական բանակցությունների: Այս քաղաքականության, ինչպես և երկրի ներքա բռնկված անիշխանության ու քաղաքացիական կատաղի կոիվների հետևանքով՝ սկսվեց համատարած քայքայումը ռազմաճակատում.

* Ստոկհոլմի խորհրդածողովին վերաբերող ամբողջ նյութը հրատարակված է առանձին հատորով. «Stockholm», Ed. Tidens Förlag Stockholm, 1918, որի մեջ ամբողջովին գետնից է և Զ. Զ. Դաշնակցության հուշագիրը:

զորամասերը թողնում էին դիրքերը և հրացանը առած՝ շտապում դեպի տուն, որպեսզի օր առաջ բաժին ստանան բոլշևիկների խոստացած «հողից ու բուրժուանների գույքից»։ Եվ Բալթիկ ծովից մինչև Քիրմանշահ, ամբողջ տարածության վրա, միլիոնավոր զինված մարդիկ խուժեցին դեպի թիկունք։

Այս զանգվածային դասակարգված զինված զորքերը առանձնապես հիվանդագին անդրադարձում ունեցավ կովկասյան ճակատում, ուր ընդհանուր պատճառներից զատ՝ ուժեղ էին և ազգային հակամարտությունները և Թուրքիայի ու Կովկասի մահմեդականների յուրահատուկ փոխհարաբերությունները։

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Քիֆլիսում հանդիպեց խիստ բացասական վերաբերումի։ Բացի ընդհանուր պատճառներից, որով բոլշևիկյան կոմունիզմը նկատվում էր ցնորական մի ճիգ պատմությունը գիտական ընկերվարությունից դեպի ուտոպիա տանելու և, հետևաբար, աշխատավոր մարդկության բնաշրջումը առողջ ճանապարհից շեղելու, Անդրկովկասում կային և հատուկ պատճառներ. վրացի սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների համար բոլշևիզմը, նախ և առաջ, կուսակցական հակառակորդ էր։ Այն հարատև պայքարը, որ սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկ ու բոլշևիկ հատվածները վարել էին միմյանց դեմ գաղափարական ձևերով, այժմ փոխադրվում էր գործոն քաղաքականության ասպարեզ։ Շատ խոշոր տեղ էին գրավում այս պայքարում և անձնական համակրանքներն ու հակակրանքները, երեկվա վեճերն ու սրտացավությունները։ Հայերի համար հոկտեմբերյան հեղաշրջումը անընդունելի էր, ամենից առաջ, բոլշևիկների դեպի պատերազմն ու ճակատի պաշտպանության գործը բռնած դիրքի պատճառով. բոլշևիկների մեջ նրանք տեսնում էին քայքայող ուժ, մինչդեռ վայրկյանը պահանջում էր Ռուսաստանի հզորությունը։ Մահմեդականների աչքին բոլշևիզմը դասակարգային թշնամի էր. մահմեդական ներկայացուցիչների մեծ մասը խաներ ու բեզեր էին։

Այսպես թե այնպես, Անդրկովկասը հենց առաջին օրից բացասական դիրք բռնեց խորհրդային իշխանության վերաբերմամբ։ Եվ քանի որ Սահմ. ժողովի գոյությունը դառնում էր խնդրական, կապը կենտրոնի հետ վերացված էր, և, մյուս կողմից, Անդրկովկասի Առանձին կոմիտեն իսպառ կորցրել էր հեղինակությունը ժողովրդի աչքին, իսկ կոռնիլովյան հետաշրջական փորձից հետո ստեղծված ինքնապաշտպանության մարմինը հմայք չունեց լայն զանգվածների մեջ, բնական կերպով, առաջ էր գալիս տեղական իշխանություն ունենալու պահանջը։ Այդ նպատակով, նոյեմբ. 27-ին, հրավիրվեց մի խորհրդակցություն Անդրկովկասի Բանվորական, Զինվորական և Գյուղացիական խորհուրդների, Քիֆլիսի Բանվ. ու Զինվորական խորհրդի, Քիֆլիսի քաղաքային խորհրդի, Հանրային ազահովության կոմիտեի, Անդրկ. Առանձին կոմիտեի, քաղաքա-

կան կուսակցությունների ներկայացուցիչների և Սահմ. ժողովի անդամների, որը մանրադնին քննության առնելով տիրող կացությունը՝ որոշեց Անդրկովկասի համար ստեղծել տեղական իշխանություն՝ Անդրկովկասյան սեյմ և Անդրկովկասյան կոմիսարիատ, իբրև Սեյմի գործադիր մարմին։ Սեյմի կազմության հիմք ընդունվեց Սահմ. ժողովի համար ընտրված պատգամավորների քանակը. որոշվեց եռապատկել կուսակցական ցանկերով ընտրված պատգամավորների թիվը։

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը կազմվեց ազգային-կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքով։ Կոմիսարիատի մեջ մտան. Ե. Գնդեչկորի՝ նախագահ և արտաքին գործոց կոմիսար, Ն. Ռամիշվիլի՝ ներքին, Գ. Դոնսկոյ՝ զինվորական, Խ. Կարճիկյան՝ ելևմտական*, Հ. Օհանջանյան՝ խնամատարության, Ներուշև՝ երկրագործության, Մելիք-Ասլանով՝ հաղորդակցության, Խան-Նոյսկի՝ արդարագատության, Լ. Բեբութով՝ պետական վերահսկիչ։ Զինվորական կոմիսարի օգնականներ Նշանակվեցին Գոբելյանը և Պ. Լևոնյանը։ Երկրագործության կոմիսարի օգնականներ՝ Ավ. Շահխաթունյանը և Պ. Գելեյշվիլին։

Բայց Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ևս չդարմանեց դրությունը։ Ընդհակառակը, նա ինքը հենց դարձավ կուսակցական պայքարի թատերաբեմ և բոլշևիկների ձեռքին՝ պայքարի ուժեղ զենք։

Ժողով. կոմիսարների խորհուրդը Ստ. Շահումյանին նշանակել էր Անդրկովկասի կոմիսար, և սա աշխատում էր հեղաշրջում առաջ բերել Քիֆլիսում։ Բոլշևիկները ձգտում էին օգտագործել զորքը, որի մեջ նրանց ազդեցությունը օրեցօր ավելանում էր և որին գրգռում էին Անդրկ. կոմիսարիատի դեմ, որը, իբր թե, Անդրկովկասը անջատել էր Ռուսաստանից։ Փոխանակ բանակի մեջ վայելած համակրանքից օգտվելով՝ թուրքերի դեմ պատվար կանգնեցնելու՝ Շահումյանը և իր ընկերները ձգնում էին զինվորությանը մասնակից դարձնել Անդրկ. կոմիսարիատի դեմ մղած իրենց պայքարին և աստիճանաբար ճակատից հեռ էին քաշում զորամասերը։ Այս հողի վրա, հոկտ. 20-ին, մերկացնելով ճակատական կոմիսար Տրոցկին հրամայել էր ռուս բանակին հեռանալ պարսկական և թուրքական ճակատներից։

Ասենք, բանակը առանց այդ էլ չէր հետաքրքրվում ռազմաճակատով։ Նրա ուշն ու միտքը Ռուսաստանն էր, ուր «հող էին բաժանում»։ Ուտոի առանց սպասելու վերին հրամանատարության սահմանած կարգին, մաս-մաս, հազարներով ու տասնյակ հազարներով լքում էին դիրքերը, թողնում բազմամիլիոն հարստություններ, ռազմամթերքի ու պարենի անհաշիվ պաշար, մթերքներով լիքը պահեստներ և հրացանը գրկած՝ նետվում վագոնները, շտապում «դեպի տուն»՝ ճանապարհին, մորեխի պես, ավերելով ու խժռելով ամեն բան։

* Ելևմտական — իմա՝ ֆինանսական։

Ահա մի երկու փաստաթղթեր, որոնք ցույց են տալիս, հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով, Կովկասյան ռազմաճակատում ստեղծված դրուժյունը: Կովկասյան բանակի հրամանատարը հեռագրում է ճակատի ընդհանուր հրամանատարին դեկտ. 25-ին. «Հակառակ առաջին կորպուսի նահանջի համար ճշտորոշված ժամանակամիջոցին, վերջինս ինքնազուխ թողնում է դիրքերը, և այս նահանջը սպառնում է ճակատը իսպառ մերկացնել: Այս հանգամանքներում հայկական զորամասերի ճակատ ուղարկելու հապաղումը և, իբրև հնարավոր հետևանք, Երզնկայի գրավումը ոչ միայն թուրքերի, այլև քրդերի կողմից ինձ կհարկադրե, հավանաբար, պարպել ամբողջ շրջանը, որով մենք անխուսափելիորեն կկորցնենք Թուրքահայաստանը»:

1918 թ. հունվար 8-ին կովկասյան բանակի սպայակույտը տեղեկագրում է. «6-րդ կորպուսը լքեց իր դիրքերը և ամբողջապես քաշվեք դեպի Սարիղամիշ: Այս պահուն, վերջին գունդն է հեռանում և հուն. 13-ին ոչ մի զինվոր չի լինի Շեյթան-Դաղից դեպի հարավ, և այս կողմից ճակատը բոլորովին կմերկացվի: Առաջին կորպուսն էլ մեծ մասով սկսել է շարժվել դեպի թիկունք. ես վախենում եմ, որ կորպուսի վերջին զորամասերը կթողնեն Երզնկան նշանակված ժամանակից առաջ: Եվ մեր զորամասերի հեռացումը այս կետից և գրավումը քրդերից ճակատագրական կերպով առաջ կբերեն զինազաղարի խախտում թուրքերի կողմից և ընդհանուր առաջխաղացումը ամբողջ ճակատում: Կասկածից վեր է, որ Երզնկայի շրջանի թուրքական գրավման հետևանքը կլինի այն, որ մենք կպարպենք ամբողջ Արևմտյան ռազմաճակատը: Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսը և կովկասյան 5-րդ կորպուսը նույնպես ճակատից մեկնելու հարց են հարուցել: Մեր զորքերի հեռանալը արևմտյան ճակատից, աչքի առաջ ունենալով կովկասյան բանակի ներկա վիճակը, անխուսափելի կերպով առաջ կբերե մեր գրաված թուրք հողամասերի պարպումը: Ուրիշ խոսքով, Երզնկայի շրջանի պարպումը հավասար է ամբողջ Թուրքահայաստանի պարպումին, այսինքն՝ նշանակում է կորցնել այն ամենը, որ մենք ձեռք ենք բերել Թուրքիայի դեմ մղած երեքամյա հաղթական կռիվներով: Այս պարագան իրավունք է տալիս ինձ մի անգամ ևս խնդրելու, որ շտապով ուղարկեք հայկական զորամասեր, որոնք հնարավոր կդարձնեն կայունացնել մեր դրուժյունը»:

Հունվ. 10-ին Ալաշկերտի կոմիսար Գվոզդյովը Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանին, ուղիղ հեռագրաթելով, հետևյալ ձևով է ներկայացնում կացութունը. «Ղարաքիլիսան թողնում է թշնամու հորձակումից առաջ դատարկված քաղաքի տպավորություն: Ծակատից հեռացող վերջին գունդը իր հետ տանում է շրջանի բոլոր հիմնարկությունները, անգամ փոստն ու հեռագիրը: Հրամանատարական կազմ չկան միայն 150 անկանոն ձիավորներ. տեղական բնակչությունն է պահում պարենի պահեստները, զինվորական գույքերը, հրետանու, ինժե-

ներական և ռազմամթերքի պահեստներն ու վառողարանները: Ծանապարհների կայանները վերացված են: Գծվարություններ մեր տեղական ուժերով պահվում է հեռագրական կապը: Կոմիսարիատն ընդունել է 4-րդ կորպուսի և հասարակական հիմնարկությունների անհաշիվ դույքը: Միայն ձիեր ընդունված են մի քանի հազար հատ: Մենք անգուր ենք տեղավորել թողնված հարստությունները: Խիստ վախենում ենք արյունոտ ընդհարումներից և ավազակություններից: Քրդերն սկսեցին իրենց հարձակումներն ու թալանները գյուղերի, պահակախմբերի և Մակուի երկաթուղու վրա, որը հազիվ շնչում է: Հեռագրական հաղորդակցությունը Երևանի հետ կտրված է»:

Չորրորդ կորպուսի հրամանատարը հեռագրում է հունվ. 13-ին. «Կորպուսի փոխադրական մասերը, կայանների զորքերը, զինվորները, հիմնարկությունները հեռանում են անկարգ կերպով: Անկարգությունները սաստկանում են օրեցօր: Հայկական զորամասերը ուժասպառված են հիմնարկությունների և կայանների պահակությունից: Առանց թիկունքից թարմ ուժերի առաքման կարելի չէ պատասխանատու լինել հետվանքների համար»:

«Ռուս զինվորները ահաբեկում են տեղացիներին (հայերին) և բռնություններ ստիպում հեռանալ իրենց հետ», — հեռագրում է կովկասյան բանակի սպայակույտը:

Հունվ. 16-ին սպայակույտից գրում են զոր. նաղարբեգյանին. «Ճակատի դրուժյունը ողբերգական է. ամրացված շրջանների լքումը առաջ է բերում առանձնապես ողբալի կացություն և ինձ հարկադրում է տալ հետևյալ հրահանգները ամրությունների պետերին. «Կովկասյան բանակի զլխավոր հրամանատարը հրամայում է ձեզ, որ, աչքի առաջ ունենալով ռուս սպաների և զինվորների հեռանալը ճակատից՝ ամրացված շրջանների պահակությունը հանձնեք ազգային զորամասերին»:

Կարս—Մերդենեք երկաթուղագծի վարչությունը հեռագրում է հունվ. 21-ին. «Երկաթուղային բրիգադի Կարս—Մերդենեք գծի վրա ծառայող ռուս զինվորները լքում են միլիտենավոր ռուբլիներ արժող նյութերը և կանգնեցնում շարժումը: Խնդրում ենք կազմել հայկական երկաթուղային գումարտակ և նրան փոխանցել այս բրիգադի և Կարս—Մերդենեք երկաթուղագծի գույքը»:

Մրանք պատահական օրենսկաներ են լույս աշխարհի օրերի ռազմաճակատի քայքայումը պատկերացնող առատ նյութից: Իրապես դրուժյունը անհամեմատ ավելի մռայլ էր: Ռազմաճակատը հալչում էր արևից տաքացած ձյան պես. ռուս զորքը խելահեղ՝ խուժում էր դեպի թիկունք, Կովկասյան լեռնաշղթայի մյուս կողմը:

* Կովկասյան ճակատի այդ ժամանակվա վիճակի մասին տե՛ս զոր. Ղորղանյանի գիրքը:

Այս խուժումը տեղի էր ունենում ցավագին պայմանների մեջ, մասնավորապես մահմեդական շրջաններում: Անկասկած, թուրքերի ներշնչումով, կովկասյան մահմեդականները աշխատում էին մի կողմից արագացնել ռուս զորքերի փախուստը, մյուս կողմից՝ խլել նրա զենքն ու ռազմամթերքը: Զինորսության հողի վրա պատահում էին արյունոտ ընդհարումներ ու ճակատամարտեր նահանջող ռուս զորամասերի ու թուրք ազգաբնակչության միջև: Այդ կարգի արյունոտ դեպքերից առանձնապես մեծ հուզում առաջ բերեց Շամխորի կոտորածը, հունվ. 8—10-ին:

Հունվ. 8-ին ճակատից հեռացող բազմաթիվ զինվորական գնացքներ եկան-կանգնեցին Շամխոր կայարանի մոտ: Ճանապարհը կտրված էր և առաջ երթալը անհնար: Գնացքները բերնեբերան լցված էին զինվորներով, ձիերով, կանանցով ու երեխաներով, թնդանոթներով, ռազմամթերքով, մեծաքանակ փամփուշտով ու մթերքով: Զինվորները հարուստ ավար էին տանում իրենց հետ:

Սվ, հանկարծ, գիշերվա մթության մեջ, ամեն կողմից սկսվեց հրացանաձգություն: Գնացքները ենթարկվեցին թնդանոթային կրակի: Առաջ եկավ աննկարագրելի իրարանցում: Զինվորներն էլ, իրենց հերթին, գրավեցին դիրքեր և գործի դրին գնդացիները: Տեղի ունեցավ հուսահատական կռիվ: Հարձակվողներին հաջողվեց վառել գնացքների մի մասը: Զինվորները անձնատուր եղան:

Պարզվեց, որ հարձակվողները եղել են վրացի Աբխազավայի զրահապատ գնացքը, զոր. Մաղալովի «Վայրենի դիվիզիան» և հազարավոր զինված թուրք խուժան Գանձակի Մահմ. ազգային խորհրդի ղեկավարությամբ:

Բոլոր գնացքները խուզարկվեցին ու թալանվեցին: Զինվորներից խլվեց ամեն ինչ՝ զենք, ռազմամթերք, պարեն, մասնավոր գույքը. անգամ վրաների հագուստը հանեցին թուրք հրոսախմբերը: Գրավված թնդանոթներն ու բոլոր զենքերը սեփականացրեց Գանձակի Մահմ. ազգային խորհուրդը: Մեծ շուքով ավարը տարվեց Գանձակ: Թուրք սոց.-հեղափոխական պարագուլի Ասլան բեգ Սաֆիբուրդսկին, հեծած առջև թնդանոթը՝ հաղթական մուտք գործեց Գանձակ:

Հետագայում հայտնի դարձավ, որ այդ հարձակմանը անմասն չէին և վրացի վարիչներից ոմանք: Հուն. 6-ին Ն. Ռամիշվիլին զեկուցանում էր այդ մասին Անդրկ. կոմիսարիատի նիստին, թե «անհրաժեշտ էր գինաթափել Ցարսկի Կոլոդցից մեկնած զորամասը և զենքը հանձնել վրացական կորպուսին: Ուղարկվեց մի զրահապատ և մի զորամաս... Բոլոր միջոցները ձեռք են առնված»: Իսկ Զուղեյին մատնանշում էր «Աբխազավայի և իր զորամասի կատարած տխուր գերը: Զինաթափում չէր այդ, այլ զինվորների թալան: Դժբախտ ու տանջված, իրենց տան կարողը քաշող մարդկանցից խլում էին ամեն ինչ, անգամ կոշիկները:

Սվ հենց տեղն ու տեղն էլ ծախում էին: Ավազակախմբերը ծախում էին զենքերը: Ինչ-որ գարշելի բան էր տեղի ունենում»*:

Հունվ. 26-ին, Երկրային կենտրոնում, նույն Զուղեյին հայտարարեց. «Իսկ ինչ վերաբերվում է Շամխորի դեպքերին, ես հայտարարում եմ, որ ընկ. Նոյ Ռամիշվիլին որոշ կապ ունի նրանց հետ: Միայն մի քանի օր այդ տխուր դեպքերից առաջ ընկ. Ռամիշվիլին, ինձ հետ ունեցած խոսակցության միջոցին, ասում էր, որ զինաթափության համար ամենահարմարը ինքը համարում է Աբխազավայի զորամասը: Իմ ցուցմունքները, թե Աբխազավան այդ նպատակի համար պահանջված վարկը չունի, ըստ երևույթին, շօգնեցին, և մենք տեսնում ենք, որ Աբխազավան իր զորամասով ուղարկվել է այդ նպատակով: Ըստ երևույթին, այդ ուղարկելը չի եղել առանց ընկ. Ռամիշվիլիի մասնակցության»:

Ռուս զորքերի փախուստի հետևանքով ամեն կողմից պահանջում էին հայկական զորամասեր: Պարզ էր դառնում, որ ճակատի պահպանության գործում այսուհետև առաջին տեղը բռնելու էին հայերը: Կարող էին նրանք կատարել այդ պատմական դերը: Ի՞նչ վիճակ ունեին հայերը զինվորական տեսակետից:

Դեռ հոկտեմբերյան հեղաշրջումից առաջ, Թիֆլիսի և Պետրոգրադի հայկական կազմակերպությունները հարց էին հարուցել, որ ժամ. կառավարությունը հրահանգի արևմտյան ճակատի զորամասերում գտնվող հայ զինվորներին փոխադրել կովկասյան ճակատ և կազմակերպել հայկական զորամասեր: Արևմտյան ճակատում, այն ժամանակվա հաշվով, կար շուրջ ութսուն հազար հայ զինվոր: Այդ քանակությունը՝ միացված կովկասում գտնվող գրեթե նույնչափ հայ զինվորների հետ, լավ կազմակերպված ու մարզված, տրված հմուտ հրամանատարության ձեռքը, կարող էր վճռակա՞ն դեր կատարել Թուրքիայի դեմ:

Զինվորական նախարարն ու բարձր հրամանատարությունը ընդառաջ գնացին այս առաջարկությանը և կարգադրեցին հայ զինվորներին համախմբել թուրքական ռազմաբեմում, իսկ հուլիսի 2 ու 11 հրամաններով կովկասյան ճակատի զլխավոր հրամանատարը արտոնեց հայկական հրացանաձիգ զուսարտակները վերածել զնդերի: Կարճ ժամանակում կազմվեցին վեց հայկական գնդեր՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 2 զուսարտակից:

Արագ թափով զարգացող դեպքերը, շահայն, անհրաժեշտ դարձրին հայկական ավելի խոշոր զինվորական միությունների ստեղծումը. և հոկտեմբերին Հայոց ազգային խորհուրդը նոր դիմում արավ՝ խնդրելով հայկական զորագնդերի թիվը հասցնել 8-ի, յուրաքանչյուր գունդը՝ զարձնել 3 զուսարտակից, և այդ 8 գնդերը բաժանել շրջական գնդա-

* «Заря Востока», 1927 г. янв. 8, № 6.

նոց երկու դիվիզիայի, մեկ բրիգադ այրուձիով, 15 մարտկոց հրետա-
նիով ու հարակից տեխնիկական մասերով:

Կառավարությանը ոչինչ չէր մնում, քան բավարարել այդ դի-
մումը, քանի որ ռազմաճակատի փլուզումը ստանում էր աղետավոր
ձևեր, և հայկական զորամասերը կարող էին որոշ շափով մեղմացնել
ձևերը: 1917 թ. դեկտ. 13-ին, կովկասյան բանակի գլխավոր հրա-
զրույթյունը: 1917 թ. դեկտ. 13-ին, կովկասյան բանակի գլխավոր հրա-
մանատարը № 136 հրամանով արտոնեց կազմել հայկական կորպուս՝
հրամանատար նշանակելով ռուսական բանակի լավագույն զինվորա-
կաններից մեկին՝ զոր. Թովմաս Նազարբեգյանին և սպայակուլյտի պետ՝
զոր. Վիշինսկիին:

Սկսվեց կազմակերպական եռուն աշխատանք: Ազգային խորհուր-
դը իր միջից կազմեց առանձին մի մարմին՝ Ստ. Մամիկոնյանի գլխա-
վորությամբ, որ զբաղվում էր կորպուսի գործերով: Զոր. Նազարբեգ-
յանի մոտ զինվորական նախարար Դոնսկոյի կողմից նշանակվեց հա-
տուկ կոմիսար՝ Գրոն և վերջինիս օգնական՝ Սարգիս Մանասյանը: Հե-
տըզհետե հավաքվեցին ռուս բանակի հայ սպաներն ու զինվորները և
իբրև հետևից վերակազմվեցին հին մասերն ու կազմվեցին նորերը:
Ազգ. խորհրդին և կորպուսի հրամանատարությանը զգալի օժանդակու-
թյուն էր ցույց տալիս և Հայ զինվորական միությունը սպա Արսեն Շահ.
մազյանի նախագահությամբ և մի շարք եռանդուն սպաների անդամու-
թյամբ՝ Գ. Տեր-Օհանյան, Տ. Անիյան և այլն:

Հայկական կորպուսի կազմակերպության զուգընթաց զորահավաք-
ման ու զինվորական ուժերի կազմակերպումի գործով զբաղված էր և
արևմտահայությունը, որը, ավելի քան ուրիշը, սարսափում էր կազմա-
լուծումից և միջոցներ էր խորհում ճակատի փլուզումի առաջն առնելու
համար:

Արևմտահայ բյուրոյի նախաձեռնությամբ, 1917 թ. դեկտեմբերի
սկզբներին, Թիֆլիսում գումարվեց արևմտահայության մարմինների
ու քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներից ու գործիչներից կազմ-
ված մի խորհրդակցություն, որը մանրամասն քննության առնելով ճա-
կատի պաշտպանության խնդիրը որոշեց իր վրա առնել արևմտահայ-
կական մարտական ուժերի կազմակերպումը: Այդ նպատակով ընտրվեց
հատուկ մի մարմին՝ Ապահովության խորհուրդը, որի մեջ մտան Վահ.
Փափազյանը (նախ.), Սեպուհը, Ա. Թերզիբաշյանը, Հ. Տեր-Ջաքարյա-
նը և Ժ. Միրզախանյանը: Խորհրդակցությունը որոշեց նաև հայտարա-
րել պարտադիր զորակոչ բոլոր արևմտահայերի համար: Կազմվելու էր
արևմտահայկական առանձին դիվիզիա: Ենթադրվում էր ստեղծել 15-
20 հազարնոց մի զորամաս:

Պետք է ասել, որ դեռ այս որոշումից առաջ, զանազան վայրերում,
արդեն գոյություն ունեին զուտ արևմտահայկական զորամասեր: Վա-
նում կար Վանի զունդը՝ Տ. Բաղդասարյանի հրամանատարության տակ

Գրիգոր Բուլղարացու և Լեոն Շաղոյանի անմիջական գործակցությամբ:
Խնուս—Մուշ շրջանում գործում էր Սասունի գունդը Մանուկի և Մուշեղի
զեկավարությամբ: Ալաշկերտում կազմված էին տեղական զորամասեր
Սմբատի ջանքերով: Երզնկայի շրջանում էր Մուրադը իր գործակից-
ների հետ, Բաբերդում՝ Սեպուհը և այլն:

Ապահովության խորհրդի առաջին աշխատանքը եղավ՝ համախմբել
այս բոլոր ուժերը և կապել իր հետ: Այդ նպատակով մարդիկ ուղարկ-
վեցին շրջանները, և մասամբ հաջողվեց ցաք ու ցրիվ եղած զորախմբե-
րի միջև հաստատել որոշ կապ:

Ապահովության խորհուրդը ձեռնարկեց արևմտահայ դիվիզիայի
կազմության: Այդ գործին ջերմ աջակցություն ցույց տվին կովկասի
բարձր հրամանատարությունը, հանձին զոր. Լեբեգինսկու, գնդ. Զենկելիչի,
գրավված վայրերի ընդհանուր նահանգապետությունը, մասնավորապես
բժ. Հ. Զավրյանը և դաշնակից պետությանց Թիֆլիս գտնվող ներկայա-
ցուցիչները: Այս վերջիններս Ապահ. խորհրդին տրամադրեցին և որոշ
գումար կազմակերպչական նախնական կարիքների համար:

Ապահ. խորհուրդը անմիջապես դիմեց զորահավաքի, ամեն կողմ
ուղարկեց գործակալներ, կարճ ժամանակում կարողացավ առաջ բերել
կենդանի ոգևորություն և հիմքը դրեց մի շարք զորամասերի, որոնց
համար ստացավ պահանջված հագուստը, զենքը, պարենավորումն ու
նյութական միջոցները:

Ապահ. խորհուրդը իր բոլոր կարևոր ձեռնարկները կատարում էր
համախորհուրդ Ազգային խորհրդի հետ: Երկու խորհուրդների միջև տի-
րում էր կատարյալ ներդաշնակություն, և Ապահ. խորհուրդն ու Ազգ.
խորհրդի զինվորական մարմինը գործում էին ձեռք ձեռքի տված: Որոշ
անհամաձայնություն առաջ եկավ արևմտահայ դիվիզիայի հրամանա-
տար նշանակելիս: Ապահ. խորհուրդը կամենում էր այդ պաշտոնին կո-
չել Անդրանիկին՝ օգտվելու համար նրա թե՛ հայերի մեջ և թե՛ դուրսը
վայելած հմայքից: Ազգ. խորհուրդը դեմ էր արտահայտվում այդ թեկ-
նածությանը՝ առարկելով, որ Անդրանիկը չի կարող կառավարել դիվի-
զիայի պես մի խոշոր զորամաս, որի համար, բացի անձնական քաջու-
թյունից, պահանջվում էր և մասնագիտական պատրաստություն, որից
զուրկ էր Անդրանիկը: Սակայն, Ապահ. խորհրդի պնդումի վրա Ազգ.
խորհուրդը տեղի տվեց, և Անդրանիկը նշանակվեց արևմտահայ դիվի-
զիայի պետ՝ առաջուց, բժ. Զավրյանի միջնորդությամբ և Պ. Լեոնյանի
ջանքերով ստանալով զատրյաղ-զորավարի աստիճան:

Արևմտահայ դիվիզիան մտցվեց Հայկական կորպուսի մեջ, իբրև
նրա մի մասը, և այսպիսով, ի վերջո, Հայկական կորպուսը ձևակերպ-
վեց ու ստացավ հետևյալ կազմը.

Կորպուսի հրամանատար՝ զոր. Թ. Նազարբեգյան, սպայակուլյտի
պետ՝ Վիշինսկի:

Առաջին դիվիզիա*— 4 գունդ՝ յուրաքանչյուրը 3-ական մարտկոցով և 1 հրետանիի բրիգադ 6 մարտկոցով. հրամանատար՝ գոր. Արեշյան:

Երկրորդ դիվիզիա— նույն կազմով, հրամանատար՝ գնդ. Սիլիկյան: Այբուձիբի բրիգադ— երկու գունդ շորսական հարյուրյակով և մեկ ձիավոր հրետանի. հրամանատար՝ գնդ. Ղորղանյան:

Արևմտահայ դիվիզիա. Ա. բրիգադ— էրզրումի գունդ՝ 2 զուժարտակ, Երզնկայի գունդ՝ 2 զուժ., 2 լեռնային մարտկոց, ձիավոր գունդ՝ 3 հարյուրյակ: Բ. բրիգադ— Խնուսի գունդ՝ 2 զուժ., Ղարաքիլիսայի գունդ՝ 2 զուժ., 2 լեռնային մարտկոց: Գ. բրիգադ— առաջին Վանի գունդ՝ 2 զուժ., 2 լեռնային մարտկոց, Զեյթունի ձիավոր գունդ՝ 3 հարյուրյակ: Դիվիզիայի հրամանատար՝ գոր. Անդրանիկ, սպայակույտի պետ՝ գնդ. Զենկեհյ:

Տեղական զորամասեր— Լոռիի, Շուշիի, Ախալքալաքի և Ղազախի գնդերը՝ 2-ական զուժարտակներով և Նուխիի, Ախալցխայի, Լոռիի, Իգդիրի և Խանասորի զուժարտակները:

Հարակից մասեր— բերդային մասեր, բերդային հրետանի, կապի ու հաղորդակցության մասեր, պայթուցիկ, առողջապահական, պարենավորման, հրետանիի, երկաթուղային և այլ մասեր**:

Այս զորամասերին անցավ ռուս բանակի ժառանգությունը հայկական ճակատում, իսկ ապագայում, հայ հանրապետական բանակի կորիզը կազմելու պատիվը:

* Հետո, Հայաս. Հանրապետության դիվիզիան բաղկացած էր 3 հետևակ, 1 ձիավոր և 1 թեղանոթածիզ գնդերից: Յուրաքանչյուր հետևակ գունդ ուներ 1500—1800 զինվոր՝ մեզը հաշվելով կապի և զննարարային վաշտերը: Վաշտը բաղկացած էր 4 դասակից (50 հոգի): Գասակը ուներ 2 ձիավոր զննարարի, 2 ինվոնտերը զինված էին ուսակահեռ ձի (մոսին) հրացաններով: Գունդը ուներ 4 լեռնային թեղանոթ, 8—12 զննարարի՝ մաքսիմ և կոլտ: Զիավոր գունդը ուներ 6 էսկադրոն (5—600 հոգի), յուրաքանչյուր էսկադրոնը ուներ 2 կոլտ ու մաքսիմ և 4 ձեռքի զննարար: Ամբողջ գունդն ուներ 4 լեռնային թեղանոթ, 2 էսկադրոն նիզակավոր դասակներ, 25 հոգի առաջապահ հետախույզներ, 2 ձեռքի զննարարով և հակազագային դիմակներով: Թեղանոթածիզ գունդը ուներ 8 մարտկոց՝ յուրաքանչյուրը 4 թեղանոթով: Ընդամենը 32 թեղանոթ, որից 16 լեռնային:

** Հայկական կորպուսի մասին տե՛ս գոր. Ղորղանյանի վերոհիշված գիրքը, նաև A. Poidebard «Rôle Militaire des Arméniens», 1920 Paris. և Commandant M. Lacher, «La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale», 1926, Paris:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

ԶԻՆԱԳԱԳԱՐ ԵՎ «ՄՈՒԹ ԶԵՌՔԻ»

ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍՏԱՆԻՄ

Ռուս բանակի քայքայումը և թիկունքում կատարվող դեպրեբը, բնականաբար, չէին կարող վրիպել թուրքերի ուշադրությունից: Թուրք հրամանատարությունը այժմ բոլորովին այլ հեռանկարի առջև էր կանգնած. ռուս բանակը պատրաստվում էր, 1918 թվի սկզբին, անցնելու ընդհանուր հարձակման՝ անգլիացիներին միանալու ծրագրով, և թուրքերը ուժ չունեին դիմադրելու: 1917 թվի տարեվերջին թուրքերի արևելյան բանակը բոլորովին կազմալուծ ու բարոյալքված վիճակի մեջ էր՝ անընդունակ ուղղափառական լուրջ խնդիրներ լուծելու: Եվ, հանկարծ, ոչ միայն հարձակումն է կանգնեցվում, այլև ճակատը սկսում է արագորեն մերկանալ: Թուրք ղեկավարների առջև բացվում էին նոր, արբեցնող հորիզոններ:

Նույնը. 17-ին կովկասյան ռուս բանակի հրամանատարը թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատար Ֆերիկ-Վեհիբ փաշայից նամակ ստացավ զինադադար կնքելու առաջարկությամբ: Նույն օրերին, բոլշևիկների նախաձեռնությամբ, զինադադարի բանակցություններ էին սկսված և ռուս-ալվատրո-գերմանական ուղղափառական ճակատում. Անդրկ. կոմիսարիատը, հեղափոխական կենտրոնի ու հրամանատարության համաձայնությամբ, ընդունեց թուրքական առաջարկը և ուղղափառ ուղարկեց 5 հոգիանոց մի հանձնախումբ՝ 2 ռուսներ հրամանատարության կողմից և Ա. Զամալյանը, վրացի Թեգայան և ռուս Սմիռնովը, որպես Անդրկ. կոմիսարիատի ներկայացուցիչներ: Հանդիպումը երկու պատվիրակությունների միջև տեղի ունեցավ դեկտ. 2-ին, Երզնկայում, իսկ դեկտ. 5-ին ստորագրվեց զինադադարի համաձայնությունը, ըստ որի զինվորական գործողությունները վերջ էին գտնում կովկասյան ամբողջ ուղղափառական ճակատի վրա՝ Սև ծովից մինչև Վանա լճի հարավային եզրերը, կողմերը պարտավորվում էին զինվորական բնույթ կրող որևէ գործողություն չանել, զորքերի տեղափոխություն կամ լրացում չկատարել և մնալ զինադադարի պայմաններով նախատեսված դիրքերում: Եթե կողմերից մեկն ու մեկը, մինչև հաշտության կնքումը, վճռեք զինադադարը խախտել, պարտավորվում էր մյուս կողմին իմաց տալ 14 օր առաջ: Իսկ եթե զինադադար կնքվեր նաև կենտրոնական պետությունների և Ռուսաստանի միջև,

ներա բոլոր պայմանները պետք է լինեն պարտադիր կովկասյան ճակատի համար ևս: Եվ որովհետև դեկտ. 5-ին լուր էր ստացվել, որ նախորդ օրը զինադադար էր կնքվել և Ռուսաստանի ու կենտրոնական պետությունների միջև, պատերազմական գործողությունները կանգ առան ոչ միայն կովկասյան, այլև ամբողջ պարսկական գծի ու Սև ծովի վրա: Հաստատվեցին 5 խառն մարմիններ՝ հսկելու համար զինադադարի պայմանների գործադրության վրա: Անդրկ. կոմիսարիատը իր քայլի մասին անմիջապես տեղեկացրեց և Միջագետքի անդլիսկան հրամանատարությանը, և Թիֆլիսի դաշնակից ներկայացուցիչներին:

Զինադադարի կնքման պահին, ռուս-թուրքական ռազմաճակատը տարածվում էր ավելի քան 500 կիլոմետր երկարությամբ՝ Սև ծով—Քյալքիթ—Երզնկա—Խնուս—Վան ուղղությամբ: Հետագայում, Վիլսոնի իրավարարությանը և Սևրի դաշնագրով հայերին հանձնվելիք ամբողջ Հայաստանը գտնվում էր ռուս բանակի գրավման ջրջանում:

Զինադադարի կնքումից հետո, 1918 թ. հունվ. 1-ին, կովկասյան բանակի հրամանատար գոր. Օդիշելիձեն Վեհիբ փաշայից ստացավ մի նոր համակ, որով, հանուն թուրքական բանակի սպարապետ էնվեր փաշայի, հարցվում էր, թե ի՞նչ միջոցով կարելի է վերականգնել հարաբերությունները Կովկասի կառավարության հետ ու հաշտություն կրնաքել երկու երկրների միջև: Հունվ. 15-ին Վեհիբ փաշան հաղորդեց, որ կենտրոնական պետությունների Բրեստ-Լիտովսկ հավաքված պատգամավորները պատրաստ են ճանաչելու Անդրկովկասի անկախությունը, և որ վերջինս, ամենայն զստահությամբ, կարող է ուզարկել իր ներկայացուցիչները:

Անդրկ. կոմիսարիատը, հեղափոխական կենտրոնի և ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչների հետ միասին, քննելով Վեհիբ փաշայի առաջարկը՝ պատասխանեց, թե ինքը պետք ունի խորհրդակցելու Ռուսաստանի որիշ ինքնավար շրջանների հետ և 3 շաբաթից կհայտնի իր վերջնական որոշումը: Միաժամանակ կոմիսարիատը թուրքերի առաջարկության մասին իմացրեց խորհրդային իշխանությունը Ղճանաչող Ուկրաինայի և Հարավ-Արևելյան Դաշնակցության կառավարություններին՝ հրավիրելով նրանց խորհրդաժողովի, փետրվ. 1-ին, Թիֆլիսում: Սակայն, Ուկրաինական կենտրոնական ռազայից պատասխան շտաբովեց, իսկ Հարավ-Արևելյան Դաշնակցության կառավարությունը թեև խորհրդաժողովի մաքին վերաբերվեց համակրանքով, բայց ներկայացուցիչ չուղարկեց, որով Անդրկովկասը ստիպված էր մենակ վճռել պատերազմի և խաղաղության հարցը: Եվ փետրվ. 1-ի նիստում, Անդրկ. կոմիսարիատը, համախորհուրդ հեղափոխական կենտրոնի, ազգային խորհուրդների և բանակի հրամանատարության հետ, որոշեց տեղեկացնել Վեհիբ փաշային, թե ինքը պատրաստ է սկսելու հաշտության բանակցությունները և խնդրում է հաղորդել տեղն ու վայրը, ուր կարող

են հանդիպել իրար երկու կողմերի պատվիրակությունները: Նույն նիստում որոշվեց, որ հաշտարար պատվիրակության կազմն ու հրահանգները կմշակե Սեյմը, որ պիտի բացվեր մի քանի օրից հետո: Փետրվ. 3-ին հեռագրվեց Վեհիբ փաշային համաձայնության մասին, իսկ փետրվ. 10-ին ստացվեց Պոլսի պատասխանը, որով հաշտության բանակցությունների վայր նշանակվում էր Տրապիզոնը:

Այս բոլոր իրադարձությունների ընթացքում թուրք հրամանատարությունը հանգիստ նստած չէր, այլ գտնվում էր տենդրոտ գործունեության մեջ: Հակառակ զինադադարի պայմանների, կատարվում էին թուրքական զորամասերի տեղափոխություններ ու լրացումներ. արևմտյան ճակատներից շտապով թարմ զորամասեր էին բերվում: Ռազմաճակատի ամբողջ տարածության վրա, մերձավոր թիկունքում, նկատվում էին շտապ պատրաստությունների պատերազմական նոր գործողությունների համար: Պարզ էր. թուրքերը մտածում էին օգտվել նպաստավոր դրությունից՝ իրականացնելու համար դեռ պատերազմի սկզբին նախագծված ծրագրերը: Կովկասի դռները ինքնաբերաբար բացվում էին նրանց առջև:

Այս ծրագրերը Կովկասի ազգաբնակչության որոշ մասի կողմից էլ դիտվում էին խանդավառությամբ. կովկասյան մահմեդականությունը պատրաստ էր զրկաբաց ընդունելու թուրքական բանակը: Հին ռեժիմի օրերի զսպված ու լուռ թուրքասիրությունը այժմ ստանում էր հրապարակային արտահայտություն, և կովկասյան մահմեդականների ու թուրքերի եթե ոչ պաշտոնական գործակցությունը, գեթ փոխադարձ համակրանքը այլևս անհերքելի փաստ էր ամենքի համար: Այդ փաստն երևան էր գալիս ո՛չ միայն հեղափոխական ու կառավարական հիմնարկությունների մեջ, ժողովներում ու մամուլում, այլև շոշափելի գործերով, որոնց շարքին, առաջին տեղը բռնում էին, անկասկած, այն լայն մահմեդական շարժումները, որոնք հեղափոխության հաջորդ օրն իսկ ծայր տվին գրավված վայրերի և Անդրկովկասի զանազան կողմերում և հարաճուն զարգանալով՝ անիշխանության ու քաոսի մատնեցին ամբողջ երկիրը: Այդ շարժումները ներշնչված էին թուրքերի կողմից, առաջ էին բերվում ու հրահրվում թուրք գործակալների միջոցով և նպատակ ունեին դժվարություններ ստեղծել ռուսական, իսկ հետո՝ հայկական զորքերի առջև:

Մահմեդական խռովությունները, ավազակային հարձակումները զինվորական գնացքների, պարենակիր խմբերի, խաղաղ հայ ազգաբնակչության և իրենց ծննդավայրը վերադարձող գաղթականների վրա՝ սկսվեցին հեղափոխությունից անմիջապես հետո և սաստկացան, մասնավաճ, մայիս ամսին: «Ինչ-որ մի մութ ձեռք», գրում էր «Հորիզոնը» մայիսի 19-ին, — պատերազմի ու խռովության սերմեր է փորձում ցանել հայ և թուրք ժողովուրդների մեջ... Երբ օդը հագեցած է գազերով, հար-

կազմը է ծայր աստիճան զգուշ լինել և կայծ չձգել այնտեղ, թե չէ պայթումը անխուսափելի կդառնա»:

«Մութ ձեռքին», այսինքն՝ Քուրքիային ձեռնառու էր խոռվությունը: Եվ ահա նրա գործակալների գրգռմով, այստեղ ու այնտեղ, սկսում են առաջ գալ խոռվություններ: Շարժումներ են տեղի ունենում Կարսի, Երևանի, Գանձակի, էրզրումի շրջաններում: Խոռվությունների ալիքը տարածվում է ամեն կողմ: Երկրի բոլոր ծայրերից ու ճակատից Քիֆիսա են տեղում հեռագրեր կատարվող անկարգությունների և հակապետական քայլերի մասին:

Մայիսի 9-ին Ալեքսանդրապոլի զինվորական գործադիր կոմիտեի նախագահ Պրեզիրովը հեռագրում է Օզակոմի նախագահ Խառամովին, որ թուրքերը գողացել են պահակախմբի զենքերը, և այդ պատճառով մի վաշտ զինվորներ խուզարկել են թուրքական թաղը:

Մայիսի 13-ին Ալեքսանդրապոլի գավառական կոմիսարը 101-րդ երևապահ հարյուրյակի զինվորների ու միլիցիոններին հետ խուզարկում է Կարսի շրջանի Օղլի-Օղլի գյուղը և բռնում 2 սայլ՝ 7 արկղ պետական հրացան ու փամփուշտ: Թուրք գյուղացիք կրակում են և վիրավորում մի զինվոր:

Մայիսի առաջին երկու-երեք շաբաթների ընթացքում բազմաթիվ հարձակումներ եղան Օղնուտ—Երզնկայի շրջանի և Բասենի հայ գյուղերի վրա: Հարձակման ու թալանի զոհերը, մեծ մասամբ, գաղթականները կամ զինվորական պահեստներն ու կայաններն էին:

Մայիսի 29-ին քրդերը հարձակվեցին Սոուք Սուի գյուղակայանի վրա. եղավ բուռն կռիվ:

Հունիսի 1-ին հարձակման ենթարկվեց Գավրեշամիի կառավարական պարենավորման խումբը: Հունիսի 8-ին քրդերը հարձակվեցին կազակների վրա Բայազետի մոտ: Հարձակումներ եղան Արագածի շրջանում, նոր Բայազետում, Սուրմալուում...

Հունիսի 1—2-ին, Գավրեշամիի մոտ սպանվեցին 3 հայեր, վիրավորվեց մեկը, բռնվեց 86 բեռնակիր եզ, 2 ձի:

Հունիսի 2-ին, Արհաջ գյուղի մոտ Վան վերադարձող 50—60 գաղթականներ կողոպտվեցին քրդերից, սպանվեց մի մարդ, բռնվեց 60 եզ և 40 այլ անասուններ:

Հունիսի 6-ին Արծափի և Մոսունի միջև քրդերը մորթեցին 6 հայեր:

Հունիսի 15-ին 300 քրդեր բռնեցին իգդիրցիների անասունները՝ սպանելով մեկ և վիրավորելով 9 մարդ:

Հուլիսի 14-ին քրդերը բռնեցին դամարլուցիների տավարը՝ սպանելով ու վիրավորելով մի քանի հայեր:

Չանազան տեղեր հարձակման էին ենթարկվում երկիր վերադարձող գաղթականները կամ թիկունք մեկնող զինվորները:

«Օգտվելով ժամ. կառավարության թուլությունից և պրովոկացիոն

մութ ուժերի գրգռմից,— գրում էր հունիսի 8-ին «Հորիզոնը»,— Սուրմալուից Հայոց ձոր ու Հայոց ձորից մինչև Մամախաթուն քրդական ավազակաբարո, մինչև ատամները զինված հրոսախմբերը հարձակվում են խաղաղ բնակչության վրա, կողոպտում են, վիրավորում ու սպանում... Չեն բաշխում անգամ զինվորների ու պարենատար զորամասերի վրա հարձակվելուց:

Իհարկե, կարելի է ասել, որ քրդական ավազակությունները առաջ էլ սովորական երևույթ էին և թուրքական սաղարանքներով լպետք է բացատրել, բայց փաստը ցույց է տալիս, որ ավազակություններն ու հարձակումները կատարվում էին, մեծ մասամբ, ուղղմադիտական նշանակություն ունեցող վայրերում, գաղթականների վերադարձի ճանապարհների վրա, գորքի թիկունքում: Դժվար չէր տեսնել, որ այդ շարժումներն ունեն ներքին ծրագիր և ուղղված են, ամենից առաջ, պատերազմին աջակցող ուժերի և կազմակերպությունների դեմ»:

Նման դեպքերը հուզում էին հանրային միտքն ու կառավարական շրջանները: Տարածվում էին հազար տեսակ լուրեր, որ, իբր թե, Կովկասի թուրքերը շտապով զինվում են, որ նրանք պատրաստվում են միանալու թուրքերին, որ թուրքերն արդեն որոշել են գրավել Կովկասը և այլն, և այլն: Իշխանությունը անգոր էր իրական դարձան հասցնելու: Նա, ավելի շուտ, աշխատում էր ծեփել ավելի ու ավելի բացվող ճեղքը կամ շտեմնելու ձևանալ օրը ցերեկով կատարվող դեպքերը:

Ապրիլի 24-ին, Անդրկ. Առանձին կոմիտեն քննեց թուրքերի զինման լուրերը և լսելով թուրք ներկայացուցիչներին՝ եկավ այն եզրակացության, որ դրանք անհիմն բաներ են ու որոշեց այդ մասին հաղորդել հասարակությանը: Որոշեց նաև ուսու-հայ-վրացի-թուրք խառն պատվիրակություններ ուղարկել այն վայրերը, ուր տեղի կունենան միջցեղային խոռվություններ: Բացի այդ, կարգադրեց արգելել քաղաքացիներին զինվորական զենք կրել:

Նույն հարցը, քիչ հետո, մայիսի 12-ին, քննվեց և Առանձին կոմիտեին կից գործող խորհրդակցության և զինվորական ու բանվորական խորհուրդների պատգամավորների խառն նիստում, Խառամովի նախագահությամբ: Այս վերջինը հաղորդեց, որ զանազան վայրերից հուզումնալից լուրեր են հասնում ազգաբնակչության զինվելու մասին և որ անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել երկիրը միջցեղային կռիվների սպառնալիքից փրկելու համար: Խորհրդակցությունը, այս անգամ, հաստատեց զինման փաստը և որոշեց՝ 1) հրատարակել ուստերեն և տեղական լեզուներով կոչեր՝ բացատրելով ժողովրդին զինման վնասակարությունը. 2) շրջաններն ուղարկել պատգամավորներ և պրովոկացիայի առաջն առնել. 3) հրատարակել օրենք՝ զենք կրելու իրավունքի մասին. 4) հիմնել հաշտարար մարմիններ՝ հասարակության մեջ առաջ եկող թշուրի-մացուկությունները վերացնելու համար. 5) արգելել ինքնակամ խուզար-

կությունները. 6) պատժել սուտ լուրեր տարածողներին. 7) հիմնել հասուն մարմին ազգային հողի վրա ծագող վեճերը քննելու համար:

Նշանակում է պաշտոնապես հաստատվում էր, որ թուրքերը զինվում են: Հաստատվում էր նաև, որ արգելված միջոցներով պետական գնեք են ձեռք բերում ու փոխադրում. այդ նպատակով հարձակումներ են կատարում պետական պահեստների ու կայանների վրա: Նման մատնանշումները սաստիկ վրդովում էին մահմեդականներին: Նրանք պնդում էին, որ այստեղ գործում է հայկական պրովոկացիան: Կատարվող խռովություններն ու հակապետական շարժումները բարդում էին հայերի, մանավանդ թուրքահայ գաղթականների վրա:

Այսպես, Բաքվի Մահմեդական կոմիտեն, մայիսին, հեռագրեց Մոսկվա, համառուսական մահմեդական համագումարին, թե «վերջերս Բաքվում, Կարսում, Երևանում և Կովկասի այլ քաղաքներում եռանդուն պրովոկացիա է արվում մահմեդականների դեմ և զրույցներ տարածվում, որ, իբր թե, մահմեդականները փութով զինվում են կառավարության և քրիստոնյա բնակչության դեմ ոտնձգություններ անելու մտադրությամբ: Որոշ ծրարող կազմակերպված և գործադրվող զբոսադրումի հետևանքով մի քանի զորամասեր Երևանում, Ախալցխայում, Կարսում և Թուրքիայից գրավված վայրերում ոտնձգություններ են կատարվել խաղաղ մահմեդականների նկատմամբ: Բաքու քաղաքը ևս գտնվում է պրովոկատորների զգվելի գործունեության սղառնալիքի տակ: Այդպիսի խառնակիչ գործունեությունը կարող է տալ վատ հետևանքներ թե՛ մահմեդականների և թե՛ Կովկասի ու Նոր Ռուսաստանի բոլոր այլ ազգությունների համար: Շուտափույթ պետք է ձեռք առնել ամենավճռական միջոցներ շարմիտ պրովոկացիայի դեմ»:

Նույն իմաստով մի բողոք էլ կոմիտեն ուղարկեց Անդրկ. Առանձին կոմիտեին, ուր, ի միջի ալըս ասում էր. «Կոմիտեն համարում է իրեն անպատված, որ պրովոկացիան արատավորում է մահմեդականներին, որոնք կողմնակից են նեքկայի և ապագայի ռամկավար իդեալներին և համակարծիք են բոլոր բանվորական կուսակցությունների հետ: Միութունը պահանջում է վերջ տալ պրովոկատորական խախտառակությանը»:

Իսկ Բաքվի «Նիսի Իկրալ» թերթը, մայիսի 3-ին, շտապում է բանադ փակագծերը՝ հայտարարելով, թե մահմեդականների դեմ դավեր լարողը հայերն են. «Պրովոկացիա սարքողը կովկասյան ազգերից մեկն է... Եթե ուզենանք իմանալ, թե ո՞րն է այդ ազգը, ցավելով պետք է ասենք, որ այդ ազգը մեր մոտիկ հարևան ազգայնամուլ հայերն են»:

Որ հայերի կողմից էլ բռնություններ ու կամայականություններ տեղի էին ունենում, այդ, իհարկե, անհերքելի է: Մանավանդ, թուրքական սրածուխներից ու կոտորածներից հրաշքով ազատված արևմտահայ գաղթականները երբեմն փորձում էին վրեժ լուծել մահմեդականներից: Տեղ-տեղ թուրքերին հալածում ու ճնշում, երբեմն նաև սպանում էին և

կամավորական խմբերը: Պատերազմի և իթթիհատական վայրագությանց առաջ բերած դժբախտ երևույթներ էին սրանք, որոնք, հաճախ, տարերային ձև էին ստանում և որոնց առաջն առնելը վեր էր մարդկային կարողությունից: Սակայն, անճիշտ կլիներ ասել, որ 1917 և հաջորդ 1918 թվին մահմեդական շարժումները Կովկասում արդյունք էին հայկական պրովոկացիայի կամ հայ գաղթականների ու խմբերի առաջացրած անկարգությունների: Ո՛չ, այդ այդպես չէ: Երևույթն ավելի խորն էր. նրա բացատրությունը պետք է որոնել թուրք քաղաքականության և կովկասյան մահմեդականների ա՛յն ժամանակվա տրամադրությունների մեջ: Անպայման, դեպքերի պատճառը թուրքական «մութ ձեռքն» էր, որ պղտորում էր մտքերը և խռովություն առաջ բերում այնտեղ, որտեղ անհրաժեշտ էր գտնում իր շահերի համար: Այդ «մութ ձեռքը» գործակալներ ուներ և՛ Թիֆլիսում, և՛ Կովկասի ուրիշ կենտրոններում, որոնք շատ անգամ պրովոկացիոն խաղեր էին խաղում հանրային անդորրությունը խանգարելու համար:

Այսպես, մայիսի 23-ին Թիֆլիսի Բանվ. և Զինվ. խորհուրդների պաշտոնավերթում, ինչպես և ուրիշ թերթերում հրատարակվեց Բասենի շրջանի ժամանակավոր կոմիսար և զինվ. գործ. կոմիտեի նախագահ Սպերանսկու մի զրգուիչ հեռագիրը, թե «վերջին երկու-երեք շաբաթվա ընթացքին Բասենի հովտի գյուղերը գաղթում են թիկունքից բազմաթիվ փախստական հայեր, մեծ մասամբ ռուսահպատակներ, որոնք ինքնակամ կերպով գրավում են թուրք բնակիչների տները՝ դուրս քշելով տեղական բնակիչ թուրքերին: Հայերին բնակեցնում են Հասան-Ղալայի շրջանում առանց շրջանային կոմիսարիատի գիտություն՝ արգելք լինելով Օղնուտ—Երզնկայի շրջանից տեղահանվող ժողովրդի գաղթեցման ժրագրին: Խնդրում են շուտով կարգադրել՝ դադարեցնել հայկական մասնավոր ընկերությունների կազմակերպված այդ գաղթը, տալով ինձ այդ մասին ղեկավարող ցուցմունքներ»:

Խնդիրը ինքնին պարզ էր. արևմտահայ կազմակերպությունները, թուրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարության գիտությունամբ ու հավանությունամբ և զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունների աջակցությամբ կատարում էին գաղթականների տեղավորում, որի ժամանակ հնարավոր էր, որ բռնություններ էլ կատարված լինեն Բասենի շրջանում: Բայց պետք էր տեսնել, թե ի՞նչ աղմուկ բարձրացրին մահմեդական շրջանները, ի՞նչ ծանր մեղադրանքներ ուղղեցին հայերի հասցեին:

Մայիսի 23-ին Թիֆլիսի Բանվ. և Զինվ. խորհուրդը Գանձակից ստացավ հետևյալ հեռագիրը. «Գանձակ քաղաքում մահմեդականներն ու հայերը բաժանվել են երկու մասի. մեջտեղը կանգնած է գործը. Արջեվանիձե», Բնականաբար հասարակության ու կառավարական շրջաններում առաջ եկավ սաստիկ իրարանցում: Անմիջապես հեռախոսով հարցում արվեց Գանձակ, և քաղաքապետը Խասամեդովը վարմանքով պա-

առախանեց, թե քաղաքում ոչինչ չի պատահել, հայերն ու թուրքերը ապրում են հաշտ, և զորքը մնում է իր տեղը: Ո՞ւմ էր հարկավոր այդ շարամիտ խաղը. մնաց չպարզված:

Անհանդարտ, շղագրգիռ վիճակ էր տիրում ամեն տեղ. մութ ձեռքը գործում էր անարգել և ոչ մի ճիգ, կառավարական կամ հասարակական ո՛չ մի ուժ չկարողացավ զսպել կամ առաջն առնել մահմեդական շարժումների: Նրանք հետզհետե ծավալվեցին, ստացան հարատև բնույթ և 1917 թվի վերջերին արդեն դարձել էին կովկասյան կյանքի ամենաաղետավոր երևույթը: Մահմեդական հոծ զանգվածներ ունեցող շրջաններում, հաճախ, կտրվում էր երկաթուղային հաղորդակցությունը, և պետք էր լինում դիմել արտակարգ միջոցների՝ զինվորական ուժի ու զրահապատների օգնության, որպեսզի բացվի ճանապարհը: Քրդական շարժումները նոր թափով բռնկվեցին 1918 թ. հունվարի կեսերին, երբ ճակատի զանազան մասերում ուղղակի ճակատամուտեր մղվեցին քուրդ հրոսակների և կանոնավոր զորքերի միջև: Միայն հունվ. 15—16-ին, և միայն Երզնկայի շրջանում, պաշտոնական հաղորդագրությամբ քրդերի ձեռքով սպանվեց շուրջ 200 մարդ:

Այս ամենը, իհարկե, անգնահատելի ծառայություն էր թուրքերին: Երբ Կովկասն արդեն բավական խառնվել էր ներքին խնդիրներով, իսկ, մյուս կողմից, թուրք բանակն արդեն վերստացած էր նախկին ռազմունակությունը, թուրք հրամանատարությունը դիմեց վճռական քայլերի. դեկտ. 16-ին կովկասյան բանակի հրամանատարը Վեհիբ փաշայից ստացավ մի նամակ, որի մեջ ասվում էր, թե սպարապետ էնվեր փաշան նկատել է, որ գրավված վայրերում բռնություններ են գործադրվում թուրքահպատակների վերաբերմամբ և պահանջում է վերջ տալ զրանց: Մի քանի օր հետո, հունվ. 23-ին, Վեհիբ փաշայից ստացվեցին մի քանի հեռագրեր, որոնք նորից բողոքում էին թուրքահպատակների նկատմամբ գործադրվող բռնությունների դեմ և պահանջում էին խիստ պատժի ենթարկել հանցավորներին: Զոր. Օդիշելիձեն, հունվ. 31-ին և փետրվարի սկզբին, երկու անգամ պատասխանեց, որ Վեհիբ փաշայի ստացած տեղեկությունները խիստ չափազանցված են, որ ճիշտ է, Երզնկայի ու Տրապիզոնի շրջաններում տեղի են ունեցել մի քանի բռնություններ, բայց նրանք արդյունք են քրդական հրոսակների հարձակումների և բնավ չեն համապատասխանում թուրք հրամանատարության ցույց տված շահերին: Ի պատասխան սրան, փետր. 6-ին Օդիշելիձեն ստացավ Վեհիբ փաշայից մի նոր հեռագիր, որով թուրք հրամանատարը հայտնում էր, թե ինքը՝ երկու կողմերի համար պատվավոր հաշտության երկրպագու լինելով հանդերձ՝ ստիպված է, մահմեդական բնակչության պաշտպանության նպատակով, առաջ շարժել իր զորքերը մինչև ռուս զորամասի հետ շփման մտնելը:

Ուրիշ խոսքով, վերսկսվում էր պատերազմը:

ԱՆԿՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՍԵՅՄԸ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ

ԱՆՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բայց ի՞նչ էր ներկայացնում այդ ժամանակ Անդրկովկասը. Որքա՞ն ընդունակ էր նա դիմադրելու թուրքերին:

Տեսանք արդեն, որ նոյեմբերի 27-ին Անդրկ. Առանձին կոմիտեն փոխարինվեց Անդրկ. կոմիսարիատով: Այս փոփոխությունը, սակայն, իրական բարելավում չբերեց: Ծակատի ու թիկունքի քայքայումը շարունակվեց անարգել՝ միշտ ընդարձակվելով ու խորանալով: Գրեթե ամբողջ ժամանակ կառավարությունը զբաղված էր բանակի նահանջի ու մահմեդական շարժումների հետ կապված խնդիրներով, պարենավորման ու ելևմտական տազնապի դեմ կովելով, պատերազմի հաշվհարդարին վերաբերվող և նման հարցերով: Կազմակերպական և շինարար աշխատանք կատարելու հնարավորություն չէր մնում: Միակ «շինարար» աշխատանքը եղավ անդրկովկասյան բռնների հրատարակությունը փետրվ. 6-ին, որ մասամբ մեղմացրեց զրամական սովը:

Անդրկ. կոմիսարիատը ներքնապես էլ ներդաշնակ ու հաշտ չէր: Ազգային ներհակությունները մաշում էին նրա հիմքը: Իշխանության իրական ուժը ավելի և ավելի տեղափոխվում էր ազգային խորհուրդների մեջ, որոնցից յուրաքանչյուրը իր ազգի շահերն էր պաշտպանում: Դրան մեծապես նպաստում էր և կովկասյան ժողովուրդների քաղաքական հակումի՝ օրինետացիայի տարբերությունը: Մինչ հայերը և, որոշ շափով, վրացիները համարվում էին հակաթուրքական կողմ, մահմեդականները շեշտված թուրքասերներ էին և թուրքիայի գործերը շատ մոտ էին ընդունում իրենց սրտին: Հակումի ներհակությունից առաջ էին գալիս և Անդրկ. կոմիսարիատի ներսում աճող սուր անհամաձայնությունները պատերազմի խնդրում. Կոմիսարիատի մահմեդական անդամները ամեն գնով աշխատում էին արագացնել հաշտությունը թուրքերի հետ՝ թուրքիայի համար նպաստավոր պայմաններով, նույնիսկ կովկասի շահերին ի վնաս:

Այսպիսի հանգամանքներում գործող մի իշխանություն, իհարկե, չէր կարող երևան բերել ուժ ու հեղինակություն, իսկ նրա կառավարած երկիրը չէր կարող լինել խաղաղ ու բարգավաճ: Եվ, իրոք, երկիրը ներկայացնում էր քառասյին մի վիճակ:

Սեյմի փետրվ. 13-ի նիստում Գեգեչկորին այսպիսի էր բնորոշում Անդրկովկասի դրուժյունը դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին. «Մեր ընդարձակ և բազմացող երկրի բոլոր կետերում, բոլոր շրջաններում առաջ էին գալիս թյուրիմացություններ ու բռնություններ թե աղգային հողի վրա և թե հեռացող գործերի ու տեղական բնակչության միջև պատահող ընդհարումների պատճառով: Այստեղ ու այնտեղ բռնկվում էին հրդեհներ, որ ստիպված էինք հանգցնել մեր փոքրիկ ուժերով, որովհետև Անդրկ. կոմիսարիատը, պնդում եմ, չունեի այն, որ կազմում է հիմքը յուրաքանչյուր իշխանության՝ հարկադրող ուժ: Անդրկ. կոմիսարիատը հնարավորություն ու միջոց չունեի անհապաղ և անշեղ գործադրել տալու իր պահանջները, որովհետև թեև գոյություն ունեին ազգային զորամասեր, բայց նրանք ո՛չ մի ուժ չէին ներկայացնում: Մի մասը բռնված էր ճակատում, մյուս մասը անկազմակերպ էր, իսկ երրորդը՝ գոյություն ուներ միայն թղթի վրա»:

Ի՞նչ կարելի էր պահանջել այսպիսի իշխանությունից: Շատ քիչ բան: Ավելի ևս անհույս էր, որ նա ի վիճակի էլիքի կազմակերպելու և վարելու պատերազմի գործը: Այդ պատճառով, Վեհիբ փաշայի դիմումը հաշտության բանակցություններ սկսելու մասին, Թիֆլիսում նկատվեց իբրև մի ելք ստեղծված անտանելի կացությունից: Փետրվ. 1-ին, թուրքերի հաշտության բանակցությունների առաջարկն ընդունելուց հետո, Անդրկ. կոմիսարիատը կազմեց մի հանձնախումբ՝ հաշտության խորհրդագրաժողովի համար նյութեր պատրաստելու նպատակով: Եվ միաժամանակ միջոցներ ձեռք առավ արագացնելու Սեյմի գումարումը:

Անդրկ. սեյմը գումարվեց փետր. 10-ին հետևյալ կազմով.

Ամենամեծ ֆրակցիան սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկներինն էր՝ 32 անդամ, որից 25-ը վրացի, 4 հայ (Ա. Զոհրաբյան, Հ. Բեգզադյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան, Ս. Փիրումյան), 2 ռուս և 1 գերմանացի: Այս ֆրակցիան հարուստ էր փորձված քաղաքական գործիչներով, որոնցից շատերը աչքի ընկնող դեր էին կատարել Պետական դումաներում և համառուսական քաղաքական կյանքում՝ Մերեթելի, Գեգեչկորի, Զոհրաբյան, Սկոբել, Զիսենկելի, Ժորդանիա և այլն:

Պատգամավորների թվով երկրորդ տեղը գրավում էր «Մուսավաթ և անկուսակցականների խմբակ» ֆրակցիան՝ 30 անդամ, որի մեջ մըտնում էին ազրբեջանցի ամենաաչքի ընկնող գործիչները՝ Թոփչիբաշև, Զաֆարով, Ռասուլ-Ղադե, Ուսուպրեզով, Աղաև, դր. Սուլթանով, Խան-Խոյսկի, Մելիք-Ասլանով:

Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիան ուներ 27 պատգամավոր՝ Ռուսում Զորյան, Մ. Հովհաննիսյան, Կ. Համբարձումյան, Հ. Օհանջանյան, բժ. Հ. Զավրյան, Ավ. Շահխաթունյան, Հ. Քաջազունի, Ս. Տիգրանյան, Կ. Ղազարյան, Ս. Վրացյան, Ա. Խատիսյան, Ա. Նալչաշյան, Գ. Խատիսյան, Ս. Խաչատրյան, Գ. Զամոյան, Խ. Կարճիկյան, Մ. Հարություն-

յան, Հ. Յաղջյան, Խ. Համասփյուռ, Հ. Զոլախյան, Ա. Զիլինգարյան, Գ. Տեր-Հարությունյան, Վ. Խորենի, Մ. Արզումանյան, Տ. Ավետիսյան, Ա. Սահակյան, Պ. Լևոնյան, Գ. Մանդալյան: Առաջին երեքը, ինչպես և Ա. Զիլինգարյանը, բացակա էին Թիֆլիսից, ոչ մի նիստի շմասնակցեցին և հետագայում փոխարինվեցին ուրիշներով:

7 պատգամավոր ուներ մահմեդական ընկերվարական բլոկը՝ 5՝ սոց. հեղափոխականների կուսակցությունը, 4՝ սոց.-դեմ. Հումմեթը, 3՝ Ռուսաստանի մահմեդականության Իթթիհատ-Իսլամ կազմակերպությունը, 1՝ ռուս ժողովրդ. ազատության կուսակցությունը, 1՝ վրացի սոց.-ֆեդերալիստները, 1՝ վրացի ազգային-դեմոկրատները:

Սեյմի երրորդ (15 փետրվ.) նիստում կուսակցություններն արին իրենց հայտարարությունները: Հ. Հ. Դաշնակցության բաղձանքներն արտահայտեց Հ. Քաջազունին, հետևյալ հայտարարությամբ. «Հ. Հ. Դաշնակցությունը ողջունում է հայ դեմոկրատիայի կողմից Անդրկովկասյան սեյմը:

Սերունդների երազը՝ Համառուսական սահմանադիր ժողովը մի օրվա համար դարձավ իրական փաստ: Ժողովրդի ընտրյալները հավաքվեցին արդեն, որպեսզի իրականացնեն նրա վեհ կամքը և դնեն պետական և ընկերային կեցության նոր հիմքերը: Բայց, ընդհանրապես, բոլոր ընկերային-քաղաքական խորունկ շարժումներին հատուկ անխուսափելի հիվանդագին թեթումը պառակտում մտքրեց հեղափոխական շարժման առողջ ընթացքի մեջ և բռնությամբ ընդհատեց Սահմ. ժողովի աշխատանքը հենց սկզբից: Քանի որ կենտրոնական համապետական իշխանությունը բացակա է, ժողովուրդներն ու երկրները հարկադրված են տեղերում սեփական ուժերով լուծելու կյանքի հրամայական ընթացքով առաջ եկած ամենն անհետաձգելի խնդիրները: Կարգավորելով իրենց կյանքը տեղերում՝ ժողովուրդներն ու երկրները դրանով հենց զնում են ամուր հիմքը մեծ ամբողջի՝ մեկ համառուսական ռամկավար գաշնակցային հանրապետության կառուցման: Նման կաղձակերպող կենտրոններից մեկը պետք է դառնա Անդրկովկասյան սեյմը:

Կանգնած լինելով անդրկովկասյան դեմոկրատիայի մեկ և ընդհանրական շահերի պահպանության տեսակետի վրա և հենվելով նրա հեղափոխական մարմինների՝ զինվորական, բանվորական ու գյուղացիական խորհուրդների վրա՝ Անդրկ. սեյմը կոչված է, մի կողմից, վերականգնել երկրի կարգն ու անդորրությունը, դուրս բերել նրան հարածուն, քայքայող անիշխանության շրջանից և դնել հեղափոխական նվաճումների ամրապնդման ճանապարհի վրա, մյուս կողմից՝ հեռարան տալ Ռուսաստանի հանրապետությանը, որի մեջ Անդրկովկասը, իբրև մասնիկը հզոր ամբողջության, պետք է գտնի արժանավոր տեղ:

Մեկնելով Անդրկ. սեյմի նպատակների նման հասկացողությունից՝ Դաշնակցության ֆրակցիան դնում է հերթից դուրս պատերազմը վեր-

չացնելու և Ռուսաստանի հեղափոխական դեմոկրատիայի ազդարարական սկզբունքներով հաշտություն կնքելու հարցը՝ հաշտություն առանց բռնագրավումի և ռազմատուգանքի՝ ժողովուրդների ինքնորոշման հիմունքներով: Մեր ճակատում այս սկզբունքը պետք է հանգի Քուրբան-հայաստանի ինքնավարության ստեղծման:

Պատերազմի հաշվեհարդարի խնդրի հետ միասին անհապաղ պետք է լուծվի Անդրկովկասի կենտրոնական իշխանության և տեղական իշխանությունների կազմակերպման հարցը, իշխանությունը պետք է լինի միատարր՝ ընկերվարական, որովհետև միայն այդպիսի՝ իշխանությունը կարող է իրականացնել աշխատավոր ժողովրդի ակնկալությունները և անհնար դարձնել քաղաքական պատեհապաշտության և ընկերային ճահճացման սկզբունքների վերադարձը: Եվ հաշվի առնելով օրվա ամենամանհետաձգելի պահանջները՝ երկրի իշխանությունը պետք է ձեռք առնե շտապ և իրական միջոցներ՝ վերականգնելու հաղորդակցությունը, լուծելու պարենավորման ու ելևմտական տագնապը:

Վաղուց ի վեր հասունացած հողային խնդիրը պետք է լուծում ստանա հողային մասնատիրության իսպառ վերացումով և բոլոր հողերը անհապաղ և անվճար աշխատավոր ժողովրդին հանձնելով՝ հողից հավասարաբար օգտվելու սկզբունքով (ծափեր):

Հետո, նույն ընկերային օրենսդրության ասպարեզում, Դաշնակցության ֆրակցիան ձգտելու է իր նվազագույն ծրագրի իրականացման նրա բովանդակ ծավալով՝ առաջին հերթին դնելով օրենսդրական կարգով 8 ժամվա աշխատանքի օրվա հաստատման, աշխատանքի պետական հովանավորության և բանվորների ապահովության պահանջը (ծափեր):

Քաղաքատնտեսական բարենորոգումների բնագավառում ֆրակցիան պահանջելու է պետական նշանակություն ունեցող և ընկերվարական արտադրելիքների համար բավականաչափ հասունացած խոշոր ֆինանսական, արդյունաբերական և առևտրական ձեռնարկությունները հասարակության սեփականություն դարձնել, այլև արդյունաբերության վերահսկողության և ընդհանուր աշխատավորական պարտավորության հաստատում:

Վերահիշյալներին զուգընթաց, օրվա մեծագույն քաղաքական խնդիրն է հանդիսանում Անդրկովկասի ճիշտ սահմանաբաժանումը, ժողովուրդների ինքնուրույն կանտոնների ստեղծումը և նրանց միացումը Անդրկովկասյան ընդհանուր դաշնակցության մեջ: Նոր կարգի ամրությունն ու կայունությունը, երկրի ներքին խաղաղությունն ու բովանդակ բարեկեցությունը ամենասերտ կերպով կապված են այս բարդ խնդրի բավարար լուծման հետ, ուստի և պահանջվում է նրա հանդեպ առանձնապես ուշադիր վերաբերում:

Հիշված խնդիրների իրականացմանը Հ. Հ. Դաշնակցությունը կնվի-

րը իր բոլոր ուժերը՝ երկրի բոլոր դեմոկրատների հետ կատարյալ համերաշխության և բարեկամական գործակցության մեջ:

Միաժամանակ Դաշնակցությունը, իբրև միջազգային ընկերվարական բնույթի անդամներից մեկը, անհողողող հավասան ունի, որ Անդրկովկասյան սեյմը իր հետագա զարգացման ընթացքում կդառնա ընկերվարական մտքի ու ստեղծագործության հնոց և միջոց Անդրկովկասյան ընկերվարական միջազգայինի (ծափեր)*:

Այսպիսով, Դաշնակցությունը առաջադրում էր օրվա հրատապ նշանակություն ունեցող շորս խնդիրներ. 1) Ինքնուրույն Անդրկովկասը համարվում է մասնիկը Ռուսաստանի. 2) Պատերազմը վերջացնելու պայման՝ դրվում է Քուրբան-հայաստանի ինքնավարությունը. 3) Անդրկովկասի վերաբաժանումը ազգային կանտոնների և 4) Միատարր-ընկերվարական իշխանության կազմակերպումը:

Այս շորս պայմաններն էլ հանդիպեցին Ազրբեջանի ներկայացուցիչների բուն դիմադրության: Նրանց կողմից հայտարարություն անող Աղակը գտնում էր, որ Սեյմը պետք է լինի Սահմանադիր ժողով՝ լուծելու համար Անդրկովկասի ճակատագիրը, որը կտրված է Ռուսաստանի ընդհանուր ճակատագրից: Ճիշտ է, Աղակը դեռ խոսում էր «Ռուսաստանի ազատ ժողովուրդների», «Դաշնակցության», «Ազրբեջանի ազգային-քաղաքական ինքնավարության» մասին, բայց այդ, ավելի շուտ, տուրք էր օրվա ընդհանուր տրամադրություններին:

Պատերազմի խնդրում Աղակն ևս պահանջում է «ոսովկավար հաշտություն, առանց բռնագրավումների և ռազմատուգանքի, ժողովուրդների ինքնորոշման հիմունքով», բայց և շտապում է ավելացնել, թե «չպետք է խառնվել հարևան պետությունների ներքին գործերին», այսինքն՝ ձեռք քաշել Քուրբան-հայկական դատից:

Կառավարության կազմության հարցում Աղակը դնում է «խիստ կոալիցիայի պահանջը»՝ հաշվի առնելով «ազգային խմբերի իրական համեմատությունը»: Միատարր-ընկերվարական իշխանությունը, անընդունելի է միանգամայն, Պատճառը հասկանալի է. մահմեդականների մեջ տիրող տարրը բեզերն ու կավածատերերն էին:

Անդրկովկասի վարչական բաժանման վրայից Աղակը անցնում է լուծյամբ, բայց ազրբեջանցիների ընդհանուր քաղաքականությունից գիտենք, որ նրանք վճռականապես հակառակ էին հայկական ծրագրին, որի դեմ պայքարում էին 1916-ի զեմստվոյական խորհրդակցություններից սկսած:

Վրաց բաղձանքները արտահայտեց ժողդանիան, որ իր առաջադրած խնդիրներով ավելի մոտենում էր ազրբեջանցիներին, թեև խոսքերով աշխատում էր ցույց տալ հակառակը:

* Закавказский Сейм. Стеногр. отчет. Сессия первая, заседание третье, 1918. Тифлис, стр. 15.

Ռուսաստանի հարցում նա, ըստ էության, կանգնեց Աղաևի տեսակետի վրա. «Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ընդունած հաշտության վերջին պայմանները, որոնք ամբողջ Ռուսաստանը մատնեցին գերման իմպերիալիստների քաղաքական ու տնտեսական գերության, էլ ավելի կտրեցին մեզ Ռուսաստանի հետ կապող թելերը: Եվ մեր Սեյմը այժմ իրեն համար հիմնական նպատակ պետք է դնե սեփական ուժերով այս երիտասարդ երկիրը՝ Անդրկովկասը վերածել իրավականորեն կազմակերպված Անդրկովկասյան Հանրապետության»: Այս կետում տարբերություն չկար Ժորդանիայի և Աղաևի միջև:

Հետո, Անդրկ. Հանրապետության սեյմը, առաջին հերթին, պետք է հաշտություն կնքեր թուրքերի հետ, բայց ո՛չ այնպիսի հաշտություն, որպիսին ստորագրեցին բուլղարիկները. «Մենք այդպիսի հաշտություն չենք ստորագրի և կարծում ենք, որ ավելի լավ է մեռնել պատվով դիրքերում, քան խայտառակվել և սերունդների անձեռքին ենթարկվել»: Այս կետում, Ժորդանիան Քաջազնունու հետ է. նա պահանջում է «պատվավոր հաշտություն», թեև հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ Ժորդանիայի «պատվավոր հաշտությունը» շատ քշով է տարբերվում Աղաևի «անպատիվ» հաշտությունից:

Իշխանության կազմության խնդրի վրայից Ժորդանիան անցավ լուծվածք. փափուկ դրություն էր. եթե պահանջեր միատարր-ընկերվարական կառավարություն, ինչպես պահանջում էր հեղափոխական խորհուրդների կենտրոնում, դժգոհ կլինեին ազրբեջանցիները. եթե պահանջեր կոալիցիոն կառավարություն, ինչպես գործնականորեն անց էր կացնում Սեյմի կուլիաներում, դժգոհ կմնային հեղափոխական խորհուրդները: Ահա մի տեղ, օրտեղ լուծվում էր իսկապես ոսկի էր:

Անդրկովկասի սահմանների վերաբաժանման հարցում Ժորդանիան պաշտպանում էր Դաշնակցության տեսակետը. «Հենվելով հողային սկզբունքների վրա՝ մենք պետք է գոյություն ունեցող ազգերը սահմանաբաժանենք այնպես, որ միմյանց չխանգարեն, ընդհակառակը, որ նրանք կարողանան աջակցել միմյանց և միացյալ ու ընդհանուր ջանքերով դուրս բերեն մեր երկիրը քաղաքակրթության և ազատության ճանապարհի վրա»: Բայց սահմանների վերաբաժանումը Ժորդանիան հասկանում էր բուրժուական հակառակ Դաշնակցության պաշտպանած ծրագրից՝ այնպե՛ս, որ կովկասում միայն Վրաստանն էր դառնում ազգային միություն. «Մենք ստիպված պիտի լինենք Անդրկովկասի հողից ձեռք սահմանափակ մեծություն ունեցող ազգային հողային միավորներ, այսինքն, թերևս, պետք լինի, որ մի ազգ (օրինակ, հայերը, վրացիները կամ թաթարները), կտրատվեն մի քանի ինքնավար միավորների և որ այդ ազգը ապրի իր ազգային շատ կանտոններում: Եթե առենք Արևելյան Անդրկովկասը, կտեսնենք, որ այստեղ այդպես պետք պիտի լինի վարվել, որովհետև ոչ մի կերպ կտրելի չէ ձեռք այնպիսի միապաղաղ

ազգային-հողային միավոր, որը ընդգրկեր մեկ ազգություն և չընդգրկեր մեծ քանակությամբ ուրիշ ազգություն»:

Այսպիսով, Սեյմի գոյության առաջին իսկ օրից երևան եկավ Անդրկովկասի երեք գլխավոր ժողովուրդների մտածողության ու ձգտումների ներհակությունը: Եվ այն անհամաձայնությունները, որ կային Սեյմից առաջ, Անդրկ. կոմիսարիատի մեջ, վեճի ու պայքարի բուրր առարկաները, կիրքն ու նախանձը, չկամությունն ու թշնամանքը մեքենայորեն մուտք գործեցին և Սեյմ: Հետագա դեպքերը և միացյալ աշխատանքը Սեյմում ո՛չ միայն շեղմացրին, այլ ավելի ևս սաստկացրին հակամարտությունը:

Տարակարծությանց հրատապ առարկաներից մեկն էր Անդրկովկասի քաղաքական կազմակերպության՝ անկախության խնդիրը, որով Սեյմը զբաղվեց փետր. 22-ի նիստում:

Այդ առթիվ երկար ճառեր արտասանեցին վրացիների կողմից Ն. Ժորդանիան, ազրբեջանցիներից Խան-Խոյսկին: Երկուսն էլ անվերապահ վճռականությամբ պաշտպանում էին Անդրկովկասը անկախ հայտարարելու պահանջը: Ժորդանիան շեշտում էր, որ Ռուսաստանը ինքն է հեռացել կովկասից, և կովկասյան ժողովուրդները պետք է իրենք տնօրինեն իրենց ճակատագիրը, որի համար ուրիշ ելք չի մնում, քան անկախություն հայտարարելը, այլապես կզան թուրքերը և կգրավեն Անդրկովկասը: Թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու միակ միջոցը Անդրկովկասը անկախ հռչակելն է, պնդում էր և Խան-Խոյսկին: Նրանց պատասխանեց ոռու Սեյմյոնովը. «Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելով՝ դուք կերթաք ավելի առաջ, դուք ստիպված կլինեք Արևելյան Անդրկովկասը՝ Ազրբեջանը և Վրաստանը անջատել Անդրկովկասից, Հայաստանը անջատել Անդրկովկասից, իսկ հետո, դուք, Վրաստանն էլ բաժանել մասերի՝ Իմերեթիայի, Քարթլիիայի և կվերադառնաք 13-րդ դարին... Անկախություն հայտարարելուց հետո, դուք կմտնեք թուրքական օրինատացիայի մեջ, ակամա կդառնաք Թուրքիայի մեկ մասը կամ՝ նրանից կախված, նրա հովանավորության տակ... Թուրքական օրինատացիա ընդունելով՝ դուք կընկնեք պետությունների այն խմբի մեջ, որը պատերազմում է Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեմ»:

Սեյմյոնովը ճիշտ էր արտահայտում իրերի ընթացքը: Անդրկովկասը արագ քայլերով շարժվում էր դեպի Թուրքիայի գիրկը: Հայերը պայքարում էին դրա դեմ, և նրանց ընդգրկմության սլատճառով անկախության հարցի լուծումը հետաձգվեց:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Տարակարծութեանց և պայքարի մյուս լուրջ աղբյուրը պատերազմի և խաղաղութեան հարցն էր, որը, ինչպես արդեն բազմիցս նկատեցինք, անդրկովկասյան ժողովուրդներին բաժանել էր տարբեր, հաճախ, միմյանց թշնամի հատվածներով: Այս հարցում կովկասյան ժողովուրդների տեսակետը բավական տարբեր էր իրարից. վրացիք և, մանավանդ, հատկապես Վրաստանում էին «պատվավոր հաշտութեան»: «Այսպիսի հաշտութեան, յերբ ձգտում էին «պատվավոր հաշտութեան»: «Այսպիսի հաշտութեան, յերբ ձգտում էին «պատվավոր հաշտութեան»:

Նույնքան և ավելի վճռական էին հայերը: Սեյմի նույն նիստում շ. Քաջազունին շ. Ն. Դաշնակցության ֆրակցիայի անունից հայտարարեց. «Դաշնակցությունը հերթից դուրս դնում է պատերազմը վերջացնելու և Ռուսաստանի հեղափոխական դեմոկրատիայի ազդարարած սկզբունքներով հաշտություն կնքելու հարցը՝ հաշտություն առանց բռնագրավումի և ռազմատուգանքի՝ ժողովուրդների ինքնորոշման հիմունքով: Մեր ճակատում այս սկզբունքը պետք է հանգի թուրքահայաստանի ինքնավարության ստեղծման»: Այսպիսով, հայկական տեսակետը անհամեմատ ավելի որոշ էր, քան վրացիների անբովանդակ «պատվավոր հաշտություն» խոսքը:

Ավելի կտրուկ էր ազդեցանքների բանաձևը. նրանք պահանջում էին անմիջապես վերջ տալ պատերազմին, բավականանալ 1914 թվի սահմաններով և շխառնվել թուրքիայի ներքին գործերին. թուրքահայկական խնդիրը, նրանց համար, թուրքիայի ներքին գործ էր:

Ազդեցանքիների կողմից հայտարարություն անող Աղաևը դեմ վարանոտ ու շափազանց զգուշ արտահայտություններով էր ձևակերպում այս տեսակետը. «Խիստ կերպով անցկացնել հարևան պետությունների ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքը»: Բայց հետզհետե լեզուները բացվեցին, և Ազդեցանքի գործիչներն այլևս պետք չէին զգում ծածկելու, որ իրենց համար «եղբայրական թուրքիայի» շահերը ավելի թանկ են, քան իրենց հարևան հայերի ազգային բաղձանքները:

Հաշտող նիստում, փետր. 16-ին, Սեյմը արդեն գործնականորեն զբաղվեց հաշտության խնդրով: Հանձնախմբի ղեկուցարար Ն. Ռամիշվիլին մանրամասն պարզեց այն սկզբունքները, որոնք պետք է հիմք կազմեն թուրքերի հետ կնքվելիք դաշնագրի: Այս սկզբունքներն են. հաշտությունը պետք է լինի վերջնական, դաշնադիր կողմերի միջև պետք է պահպանվի 1914 թվի սահմանները, Արևելյան Անատոլիայի ժողովուրդներին՝ հայերին, ասորիներին, լազերին, պետք է տրվի ինքնավարություն թուրքիայի վեհապետության ներքո: Հայկական հարցի մասին Ռամիշվիլին ասաց. «Առաջին հարցը, որ կկանգնի մեր պատվիրակության առջև և այժմ կանգնած է Անդրկ. սեյմի առջև, թուրքահայաստանի բարեկարգության հարցն է: Զպետք է այստեղ երկար խոսենք, թե այդ ժողովուրդը ինքնորոշման ի՞նչ իրավունքներ ունի: Ես կարծում եմ, որ այդ իրավունքները ամրապնդված են հայ ժողովրդի մղած դարավոր պայքարով այն ճնշումների դեմ, որոնց այդ ժողովուրդը ենթարկված էր թուրքական կայսրության սահմաններում, և մենք պետք է հայտարարենք, որ թուրքահայկական հարցը մի հարց է, որի լուծումով շահագրգռված են ո՛չ միայն թուրքական կայսրությունը, այլև անպայման ոչ պակաս շահով նաև անդրկովկասյան ժողովուրդները: Զեզ հայտնի է, որ հայ ժողովրդի ամեն մի շարժում թուրքիայում լիովին արձագանք էր ստանում և՛ արտասահմանում, և՛ այստեղ, Անդրկովկասում: Եվ այդ, քաղաքացի պատգամավորներ՝ Սեյմի, միանգամայն բնական է: Արյունակից եղբայրներ՝ այստեղ գտնվողները չէին կարող այս կամ այն ձևով շարտահայտվել թուրքիայի սահմաններում ապրող իրենց ցեղակիցների վիճակի մասին: Այդ դեռ քիչ է. այդ հարցի ամեն մի խճողում թուրքիայում միշտ առաջ է բերել միջցեղային հարաբերությունների բարդացում այստեղ, Անդրկովկասում: Արժե հիշել այդ տեսակետից մի փաստ. 1895 թվի ապստամբությունը, որը այստեղ այս կամ այն ձևով արձագանք գտավ: Մեկնելով այս դրությունից, բոլորովին բնական է, որ ի պաշտպանություն թուրքահայկական իրավունքների դուրս է եկել ո՛չ թե բռնապետական Ռուսաստանը, ո՛չ այն երկիրը, որը ինքն էլ ոչ պակաս շահով ճնշում էր հպատակ ժողովուրդներին, այլ ահա դուրս է գալիս ռամկավար մի երկիր և ռամկավար երկրի ներկայացուցիչը՝ Անդրկովկասյան սեյմը: Թուրքական կայսրության շահերը թելադրում են լուծել մեկ անգամ ընդմիջտ այդ բարդ ու ցավոտ հարցը: Եվ մենք կարծում ենք, որ թուրքիայում էլ կան հասուն պետական գործիչներ— մենք կուզեինք, խիստ կուզեինք հավատալ, որ կան— որոնք իրենց հենց միջոցներ ձեռք կառնեն, որ մեկ անգամ ընդմիջտ լուծվի հայ ազգաբնակչության և թուրքական կայսրության միջև մշտական կրավախնձոր եղող այդ հարցը: Եվ մենք կարծում ենք, համաձայն Դաշնակցության հայտարարության, որ եթե այդ հարցը լուծվի, բախումները մեկ անգամ ընդմիջտ կսպառվեն և կվերջանան»:

Նվ Սեյմի ֆրակցիաների ներկայացուցիչների արտահայտվելուց հետո, միաձայնությամբ ընդունվեցին հետևյալ «հիմնական պայմանները».

- 1. Ստեղծված պայմաններում Անդրկ. սեյմը իրեն համարում է իրավատեր՝ կնքելու հաշտության թուրքիայի հետ:
- 2. Սկսելով հաշտության բանակցությունները՝ Անդրկ. սեյմը նպատակ է դնում կնքել թուրքիայի հետ հիմնական հաշտություն:
- 3. Կնքվելիք հաշտության դաշնագրին իբրև հիմք պետք է դրվի 1914 թվին, պատերազմի հայտարարության վայրկյանին, Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև գոյություն ունեցող պետական սահմանների վերականգնումը:

4. Պատվիրակությունը ջանալու է ձեռք բերել Արևելյան Անատոլիայի ժողովուրդների համար ինքնորոշման իրավունք և, ի մասնավորի, թուրքահայաստանի համար ինքնավարություն՝ թուրք պետականության շրջանակներում»:

Հայերի համար առանձնապես ծանր էր վերջին կետը. այնքան հույսերից հետո նորից մնալ «թուրք պետականության շրջանակներում»՝ սարսափելի էր: Բայց այդքան համեստ պահանջն էլ մեծ դժվարությամբ կարելի եղավ մտցնել հաշտության «հիմնական պայմանների» մեջ: Թեթևի փոխհարաբերությունը շատ էր փոխված...

Սեյմի հինգերորդ նիստում, փետր. 17-ին, միաձայնությամբ հաստատվեց հանձնախմբի մշակած հաշտարար պատվիրակության կազմը, ինչպես նաև պատվիրակության ներքին կանոնադրը: Պատվիրակության անդամ նշանակվեցին՝ Աբաշիձե (սոց.-դեմ.), Հայդարով (մահմ. սոց. բլոկ.), Գվազալա (վրացի ազգ.-դեմ.), Գալիսկի (մուս.), Քալազանյան (դաշն.), Լասիշվիլի (վրացի սոց.-ֆեդ.), Մեհթիս (ռուս. մահմ. կուս.), Խաս-Մամեդով (մուս.), Ա. Խատիսյան (դաշն.), Չիկալին (սոց.-հեղ.), Չիսենկելի (սոց.-դեմ.), Շեյխ-ուլ-Իսլամով (հումմեթ): Պատվիրակության նախագահ՝ Չիսենկելի:

Բացի այդ, պատվիրակության մեջ մտան բազմաթիվ խորհրդականներ, մասնագետներ, քարտուղարներ, այլևայլ պաշտոնյաներ: Հայերից՝ պատմաբան Լեոն, Ռ. Տեր-Մինասյանը և ուրիշները:

Իբրև պատվիրակության ղեկավարող կանոններ, Սեյմի կողմից հաստատվեց հետևյալ բանաձևը.

- 1. Պատվիրակությունը հանդես է գալիս, որպես մեկ ամբողջություն իր նախագահի կամ յուրաքանչյուր առանձին ղեկավարի համար հատուկ լիազորված անձի միջոցով, Սեյմի ընդունած հիմնական պայմանների սահմանում, և ո՛չ մի անջատ քայլ չի թույլատրվում:
- 2. Պատվիրակությունը մանրամասն կերպով հաղորդում է Սեյմին բանակցությունների ընթացքի մասին՝ նախօրոք առնելով Սեյմի ցուցմանը: Ընթացքը բոլոր կարևոր հարցերի համար»:

Ըստ որոշման, փետր. 17-ին պատվիրակությունը պետք է մեկներ Թիֆլիսից, բայց նույն օրը ստացվեց մի անթիվ հեռագիր Բրեստ-Լիտովսկի բոլշևիկյան պատվիրակության քարտուղար Կարախանից, որը ասում էր. «Համեմատած փետր. 21* վերջնագրի հետ նոր առաջարկը պարունակում է վերջնագրի ժամանակակետ: Այդ պատճառով, գերմանացիները մերժեցին մինչև դաշնագրի ստորագրությունը դադարեցնել պատերազմական գործողությունները, մենք վճռեցինք ստորագրել դաշնագիրը, որի քննության մեջ ենք դեռ, և ստորագրելուց հետո՝ մեկնել: 21 փետր. պայմանների ամենալուրջ կետն է՝ Արդահանի, Կարսի և Բաթումի անջատումը Ռուսաստանից՝ ինքնորոշման ձևի տակ»:

Այս հեռագիրը խորին զարմանք ու վրդովում առաջ բերեց Սեյմի շրջաններում: Նույն օրն իսկ գումարվեց բոլոր ֆրակցիաների և Կոմիսարիատի անդամների արտակարգ մի ժողով, որը միաձայնությամբ ընդունեց բողոքի հետևյալ հեռագիրը, որ և ուղարկվեց անմիջապես. «Բրեստ-Լիտովսկի՝ հաշտության խորհրդածրոյվին, Պետրոգրադ՝ Սովետական, Լոնդոն, Փարիզ, Վաշինգտոն, Հռոմ, Տոկիո, Կ. Պոլիս, Քեյլին, Վիեննա՝ արտաքին գործոց նախարարներին, Կիև՝ Կենտրոնականայան կառավարության Անդրկովկասին և նրա սահմաններին վերաբերվող ամեն մի դաշնագրի, որ կնքվում է առանց իր գիտության ու մասնակցության, համարվում է գուրկ միջազգային արժեքից և պարտավորեցուցիչ ուժից իրեն համար: Այսու հայտնվում է նաև ի գիտություն հանրության, որ Անդրկ. սեյմը արդեն ընտրել է հաշտության պատվիրակություն, որը, ըստ թուրքիայի հետ կայացված նախնական համաձայնության, պատրաստվում է մեկնել Տրապիզոն վերջնական հաշտություն կնքելու նպատակով»:

Որոշ վարանումից ու սպասումից հետո, պատվիրակությունը մեկնեց Թիֆլիսից և փետր. 23-ին արդեն Տրապիզոնի նավահանգստում էր: Տեղ հասնելուն պես հաղորդեց Պոլիս, որ սպասում է թուրքական պատվիրակության, սակայն, մի քանի օր պատասխան չեկավ, և Անդրկ. պատվիրակությունը մնաց նավի վրա, առանց ցամաք իջնել կարողանալու, անորոշ վիճակի մեջ, բոլորովին կտրված աշխարհից:

Միայն փետր. 27-ին, Տրապիզոն հասավ թուրքական պատվիրակությունը, որ բաղկացած էր 5 անդամից, նախկին ժովային նախարար Ռուսֆ բեյի նախագահությամբ, և նույն օրը անդրկովկասյան պատվիրակությանը:

* Պետք է նկատել, որ Անդրկովկասում դեռ գործում էր հին տոմարը և Անդրկ. սեյմին ու Կոմիսարիատին վերաբերվող ժամանակագրությունը նշանակված է հին տոմարով. այստեղից է և Կարախանի հեռագրի մեջ հիշված ժամանակի տարբերությունը: Նոր տոմարն ընդունվեց Սեյմի 13 ապր. օրենքով:

բախտը նախքան իշխումը ցամաք: Մի քանի նախնական բանակցու-
թյուններից հետո, հաշտության խորհրդաժողովը բացվեց մարտի 1-ին
և հենց առաջին նիստում պարզվեց, որ կողմերը եկել էին ներհակ ծրա-
զրերով և խոսում էին տարբեր լեզուներով: Բանալով նիստը՝ Ռաուֆ բեյը
արտասանեց ողջույնի հետևյալ ճառը. «Նրախտապարտ եմ երկնքին,
որ ինձ առիթ ընծայեց իմ երկրի և իմ պաշտոնակիցների անունից դի-
մելու բարեմաղթական խոսքերով անդրկովկասյան ժողովուրդների հար-
գելի ներկայացուցիչների գալստյան առթիվ, Անդրկովկասի՝, որը, ցա-
քիզմի անկումից հետո, հետզհետե շարժվում է անկախության ճանա-
պարհով. պատիվ ունեմ դիտել այս թանկագին դեպքը, իբրև իմ կյանքի
ամենահաճելի ուրախություններից մեկը: Ողջունելով այսօր հանձին
ձեզ, ձեր երկիրը, բնավ ո՛չ միայն ծիսակատարության և դիվանագի-
տության ավանդություններին հետևելու անհրաժեշտությունից զրդված,
ես ավելի շուտ ոգևորված եմ հարգանքի զգացմունքներով և աջակցելու
յաղճանքով ա՛յն սրբազան գործին, որի ներկայացուցիչն եք հանդի-
սանում դուք: Քանի որ 200 տարուց ի վեր ցարիզմի դեմ մղած բոլոր
մեր պատերազմները մեր երկրների համար ինքնապաշտպանողական
պատերազմներ էին, ես կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատա-
գրեքը ավելի ու ավելի էին կապվում միմյանց այդ ընդհանուր փառավոր
պատմության ընթացքում: Ձեր ապրած վերջին շրջանը, որը, դժբախտա-
բար, արգելք եղավ մեզ շոշափելի կերպով կատարել մեր պատմական
պարտքը օգնելու ձեզ, մի շարք ծանր փորձություններով ապացուցեց մեր
ճակատագրերի այդ միության ամբողջ կարևորությունը: Համենայն
դեպս, ես համոզված եմ, որ մենք ամենքս այստեղ մեզ բաժանող ար-
գելքի խորտակումը համարում ենք մեզ համար ավելի կարևոր երե-
վոյթ, քան ամենամեծ դիվանագիտական հաջողությունները, որովհետև
մեզ շողկապող կապերը հանդիսանում են ո՛չ միայն սոսկ պատմական
ու աշխարհագրական հարաբերություններ, այլ, ավելի շուտ, մեր ընդ-
հանուր անցյալից բխող ազգակցական կապեր: Եվ հենց այդ պատճառով
կովկասյան և թուրքական ժողովուրդները այժմ կազմված են միևնույն
կրոններից ու միևնույն ազգերից և ունեն գրեթե միևնույն պատմությու-
նը: Ոգևորված այս զգացմունքներով՝ ես մաղթում եմ բախտավոր վախ-
ճան մեր խորհրդակցությունների համար և հայտարարում առաջին ընդ-
հանուր ժողովը բացված»:

Այս, արևելյան շողջորթությունը համեմված, ճոռոմ ու մանվա-
ծապատ, բայց հստակ մտքեր պարունակող ճառին Անդրկ. պատվիրա-
կության նախագահը պատասխանեց ընդհանուր, խուսափողական խոս-
քերով: Այնուհետև Ռաուֆ բեյը դիմեց ավելի կտրուկ միջոցի: Նա դրեց
Անդր. պատվիրակության առջև հետևյալ հարցումը. «Օսմանյան պատ-
վիրակությունը խնդրում է Անդրկովկասյան պատվիրակությանը անել

ստույգ հայտարարություններ հիշյալ հանրապետության, էություն, ձևի,
քաղաքական ու վարչական կազմակերպության մասին և հարցնում է,
թե արդյոք վերջինս կատարե՞լ է այն պայմանները, որոնք պահանջ-
վում են միջազգային իրավունքով պետություն կազմելու համար»:

Այս հարցումին Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պատասխա-
նեց, հաջորդ, մարտի 2-ի նիստին, թե՛ «Անդրկովկասի էություն, կառու-
վարության ձևի, քաղաքական և վարչական կազմակերպության հարցը
հերթի է դրված այդ հարցերը լուծելու միակ իրավազոր մարմնի՝ Անդրկ.
սեյմի մեջ, որը ստեղծված է ժողովուրդների ազատ կամարտահայտու-
թյամբ և ընդհանուր ընտրական իրավունքի սկզբունքով: Բոլշևիկյան հե-
ղաշրջումից սկսած Անդրկովկասի հողի վրա դադարեց կենտրոնական
առևտրական իշխանության գործունեությունը, և մի նոր, ինքնուրույն կա-
ռավարություն ծագեց, որը այժմ պատասխանատու է Սեյմի առջև: Ան-
դրկովկասի այս կառավարությունը մտել է միջազգային հարաբերու-
թյունների շրջանը՝ ընդունելով օսմանյան կառավարության առաջարկը՝
սկսելու իր հետ ինքնուրույն բանակցություններ հաշտություն կնքելու
նպատակով: Հետագայում, Սեյմն ու Անդրկ. կառավարությունը այս ուղ-
ղությունը արին մի նոր քայլ ևս՝ ուղարկելով պատերազմող պետու-
թյունների արտաքին գործոց նախարարներին հեռագրական բողոք
Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի Անդրկովկասին վերաբերող մասի դեմ և
հայտարարելով, որ առանց իրենց գիտության և հավանության կնքված
դաշնագիրը միջազգային իրավունքի տեսակետից զուրկ է որևէ արժե-
քից և պարտադիր չէ իրենց համար: Սակայն, այս խաղաղության խոր-
հրդաժողովը Տրապիզոնում նույնպես հանդիսանում է միջազգային-
իրավական կյանքի մի ակտ: Այսպիսով, Անդրկովկասը de facto իրա-
պես արդեն պետություն է, թեև դեռ չի հայտարարել ու չի տեղեկագրել
պետություններին իր անկախությունը»:

Այս պատասխանի մեջ էլ որոշություն չկար. թուրքերը ձգտում էին
ստանալ հստակ պատասխան, թե Անդրկովկասը անկախ պետություն է.
անդրկովկասցիք այդ պատասխանը չէին տալիս: Այդ պատճառով Ռաուֆ
բեյը սկսեց Անդր. պատվիրակությանը դնել մի շարք հարցումներ վեր-
ջինիս պատասխանի զանազան կետերի մասին և երբ մյուս օրվա, մարտի
3-ի նիստում ստացավ պատասխանները, արավ հետևյալ հայտարարու-
թյունը. «Օսմանյան կայսերական պատվիրակությունը Անդրկովկասյան
պատվիրակության նախագահի արած հայտարարություններին ծանոթա-
նալուց հետո, հաստատում է, որ այդ պատվիրակությունը բաղկացած
է Սեյմի պատվիրակներից, որ հիշյալ պետության կազմակերպությունը
չի համապատասխանում միջազգային հանրային իրավունքին և որ այդ
պետությունը դեռ հայտարարություն չի արել իր անկախության մա-
սին: Օսմանյան կայսերական կառավարությունը անկեղծորեն բաղձալով
Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատ զարգացումը և կամենալով բարի

հարեանական հարաբերությունների մեջ մտնել այդ ժողովուրդների հետ՝ խնդրում է անդրկովկասյան կառավարությանը որոշել ու պաշտոնապես հայտարարել ձևը այն կառավարության, որի կազմության մասին խոսում է ինքը, հողի սահմանները, պետական լեզուները և կրոնը, այլև ճշտորոշել հիշյալ կառավարության վիճակն ու գիրքը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ»:

Մարտի 7-ին, 4-րդ նիստում, Չխենկելին նորից հայտարարեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը պարտավորեցուցիչ և ընդունելի չէ Անդրկովկասի համար՝ կրկնելով արդեն մի անգամ արած հայտարարությունը Անդրկովկասյան սեյմի և կառավարության մասին՝ ավելացնելով նաև, որ «ամենայն հավանականությամբ Անդրկովկասը կլինի ուսկալար, որ զաշնակցային հանրապետություն»։ Անդրկովկասի հողը բաղկացած է Բաքվի, Գանձակի, Երևանի, Թիֆլիսի, Քուբայիսի, Բաթումի ու Կարսի նահանգներից և Սուխումի ու Ջաբաթալայի շրջաններից: Ինդոսանի և Սևծովյան շրջանի միացումը Անդրկովկասին կախված է իրենցից: Պետական լեզուն առայժմ ռուսերենն է, բայց պիտի դառնան վրացերենը, հայերենն ու թուրքերենը. կրոնական տեսակետից՝ Անդրկովկասում տիրում է խղճի ազատություն: Միջազգային տեսակետից Անդրկովկասը բանակցությունների մեջ է թուրքիայի հետ և պատրաստվում է կնքել տեղական հաշտություն:

Այս հայտարարության ի պատասխան Ռուսիա բեյը նորից կրկնեց, որ օսմանյան պատվիրակությունը պնդում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի վրա: Լենինի կառավարությունը՝ տապալելով նախկին կառավարությունը՝ կատարված փաստի զորությունը իսկ բռնել է նրա տեղը: Սահմ. ժողովը ավելի կամ պակաս հետաքրքրական միջադեպ է լոկ, որ մի ավելորդ անգամ ապացուցանում է Լենինի կառավարության ուժը: Այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասը չի ճանաչում այդ կառավարությունը, ունի ներքին պետական նշանակություն և չի կարող անդրադառնալ արտաքին հարաբերությունների վրա, քանի երկրի որևէ մի մաս չի անջատվել և միջազգային իրավունքի սկզբունքներով չի հայտարարել իր անկախությունը և չի ստացել ուրիշ պետությունների ճանաչումը: Ներկա բանակցությունները միայն մեկ նպատակ ունեն. պատրաստել և ընդունել տնտեսական, առևտրական և ուրիշ տեխնիկական մանրամասնություններին վերաբերվող և Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից բխող պայմաններ՝ մի դաշնագիր, որը պարտադիր է և Անդրկովկասի համար: Միաժամանակ Ռուսիա բեյը ավելացրեց, որ բանակցությունները սկսելուց առաջ Անդրկովկասը պետք է հայտարարե իր անկախությունն ու կառավարության ձևը:

Հինգերորդ նիստում, մարտի 8-ին, Չխենկելին նորից ու նորից պնդեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը պարտավորեցուցիչ չէ Անդրկովկասի համար և հաղորդեց Սեյմի փետր. 22 նիստի որոշումը, թե «սկզբը»

բունքով հնարավոր է» Անդրկովկասի անկախության հայտարարությունը, որից հետո Ռուսիա բեյը վճռական կերպով հայտարարեց, որ կովկասյան հանրապետության անկախության ճանաչումը հնարավոր կլինի միայն մի առանձին կետով Անդրկովկասի և Թուրքիո միջև կնքվելիք դաշնագրի մեջ, իսկ նման դաշնագիր կնքելու համար բանակցությունները կարող են սկսվել այն ժամանակ միայն, երբ Անդրկ. պատվիրակությունը հրաժարվի Բաթումի, Կարսի, և Արդահանի սանջակների վրա ունեցած հավակնություններից: Իսկ ինչ վերաբերվում է Անատոլիայի ժողովուրդների ինքնորոշման և Թուրքահայաստանի ինքնավարության հարցին, այդ թուրքական ներքին խնդիր է և չի կարող քննության առնվել. օսմանյան պատվիրակությունը թույլ չի տա միջամտելու իր ներքին գործերին:

Սրա վրա երկու պատվիրակությունները որոշեցին դիմել իրենց կառավարություններին նոր հրահանգներ ստանալու համար, և բանակցությունները միառժամանակ կանգ առին:

Ստեղծված փակուղուց դուրս գալու նպատակով Անդրկովկասյան պատվիրակությունը իր անդամներից մի քանիսին, որոնց մեջ է Քաջազնունուն, ուղարկեց Թիֆլիս՝ բերանացի զեկուցում տալու և նոր հրահանգներ բերելու համար: Միևնույն ժամանակ պատվիրակությունը հարց հարուցեց, որ նախագահին տրվեն արքակարգ լիազորություններ՝ ազատ և ինքնուրույն քայլեր անելու համար: Այս պահանջը հիմնավորվում էր նրանով, որ պատվիրակությունը շատ բազմանդամ է, դանդաղաշարժ և դժվարացնում է գործը: Իրոք, պատճառը ուրիշ էր. այդ միջոցով ուզում էին առաջը առնել այն դրություն, որ թուրքերը միշտ իրազեկ էին Անդրկ. պատվիրակության մեջ անցած-դարձածներին, և այդ բացատրվում էր նրանով, որ ազդեցության պատվիրակները գաղտնի կերպով տեղեկություններ էին տանում նրանց: Հետագայում հայտնի դարձավ, որ այդ «արտակարգ լիազորությունները» հարկավոր են եղել և վրացիների համար:

Սեյմը իր մարտի 13 նիստում քննության առավ Տրապիզոնից բերված տեղեկությունները և Չխենկելիին «արտակարգ լիազորություններ» տալու առաջարկը և ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Կելով զեկուցումը Թուրքիայի հետ վարվող հաշտության բանակցությունների ընթացքի մասին և կանգնած մնալով իր 1918 թ. փետր. 16 որոշման վրա ի մասին հաշտության պայմանների Թուրքիայի հետ, բայց կամենալով հասնել պատվավոր հաշտության՝ ընդունելի Անդրկովկասի և Թուրքիայի համար, Սեյմը վճռում է. տալ հաշտարար պատվիրակության նախագահ և Անդրկովկասի արտաքին գործոց նախարար Ա. Ի. Չխենկելիին արտակարգ լիազորություններ՝ ինքնուրույն կերպով այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ քայլեր անելու համար»:

Այս լիազորությունը անմիջապես ուղարկվեց Տրապիզոն:

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թողնենք միաժամանակ Տրապիզոնի բանակցությունները և նախնեք, թե այդ օրերին ի՞նչ էր կատարվում ռազմաճակատում:

Տեսանք արդեն, որ թուրքերի զրդումով, դեկտեմբեր ու հունվար ամիսներին, Անդրկովկասի ամբողջ տարածության վրա և գրավված վայրերում տեղի էին ունենում մահմեդական շարժումներ, իսկ հունվարի կեսերին Վեհիբ փաշան բողոքեց «հայկական գազանություններին» դեմ՝ հաղորդելով, թե ինքը հրամայել է իր բանակին շարժվել մինչև ռուս զորքի հետ շփման մեջ մտնելը:

Փետր. 25-ի երեկոյան, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Վեհիբ փաշայից ստացավ մի նոր հեռագիր, որ ասում էր. «Թիֆլիս, զլխավոր հրամանատարին, պատենե Անդրկ. կառավարության նախագահին: Հաղորդում եմ բառացի հենց հիմա ստացված երկու ֆրանսերեն հեռագրերը: Առաջինը՝ կովկասյան ռուս բանակի զլխավոր հրամանատար զոր. Լեբեդիևսկիին: Չերզ գերազանցություն, Ռուսաստանի փառապանծ հանրապետությունը՝ համաձայնելով պարպել Բաթումի, Կարսի և Արդահանի շրջանները՝ հենց նոր այդ մասին ստորագրեց հաշտության դաշնագիր: Ի հետևանս այդ բանի պատիվ ունեմ հաղորդել ձերզ գերազանցության, որ ես այս պահուս ստացա իմ սպարապետից մի հրաման, որի հիման վրա խնդրում եմ ձեզ ամենակարճ ժամանակում դատարկել հիշյալ շրջանները: Սպասելով ձերզ գերազանցության պատասխանին՝ խնդրում եմ ընդունել ամենախորին հարգանացս հավաստիքը: Վեհիբ Մեհմեդ»:

Երկրորդ հեռագիր. «Կովկասյան ռուս բանակի հրամանատարին: Ձերզ գերազանցություն, հիմնվելով ձեր ներկայություն վրա էրզրումում՝ ևս ենթադրում էի, որ հայերը հանդգնություն չեն ունենա գործելու դաժանություններ այդ քաղաքում և շրջակա գյուղերում և սկզբում հրամայեցի կանգնեցնել մեր զորքերի առաջխաղացումը հիշյալ գծերի վրա: Այսօր ստացված տեղեկությունների հիման վրա, ձերզ գերազանցության հեռանալուց հետո էրզրումում և քաղաքի շրջակայքում տեղի են ունեցել անհաշիվ գազանություններ հայերի կողմից, այդ պատճառով ես ինձ պարտավորված եմ զգում հաղորդելու ձերզ ազնվության, որ մենք

հարկադրանքի տակ ենք, ըստ կարելիության շուտ, ազատելու սպանալիքի ներքո գտնվող շրջանները: Այդ առթիվ խնդրում եմ, ձերզ գերազանցություն, այս կամ այն ձևով հայտարարել այդ բռնավորներին, որ նրանց դիմադրությունը կարող է ունենալ իբրև հեռանք խիստ ճնշումներ և անսպասելի արդյունք: Օգտվում եմ առիթից, ձերզ գերազանցություն, տեղեկացնելու ձեզ, որ մեր զորքերի վերադարձը Տրապիզոն ձեր զորքերի կողմից ընդունվեց անկեղծ ու սրտազին: Ես երջանիկ էի վկա լինելու այդ հաղվագյուս պատմական տեսարանին: Տրապիզոնի պայթյունը, որ, անկասկած, տեղի է ունեցել շնորհիվ պատահականության, մեծ ցավ պատճառեց ինձ, և ես շտապում եմ ներկայացնել ռուս բանակին իմ ցավակցությունները ու խնդրել ձերզ գերազանցության ընդունել իմ բարձր հարգանաց հավաստիքը: Վեհիբ Մեհմեդ»:

Այսպես, ուրեմն, անդրկովկասյան կառավարությունը Վեհիբ փաշայից էր իմանում, որ Տրապիզոնը գրավված է թուրքերի կողմից և որ, բացի այդ, թուրք հրամանատարությունը նոր պատրվակներ է որոնում, որովհետև «հայերի գազանությունները» նորություն չէին նրա համար:

Նոր տեղեկությունները հաստատում էին, որ թուրքերը շարունակում են արագորեն ուժեղացնել ռազմաճակատը: Անդրկ. բանակի ընդհանուր հրամանատար զոր. Օդիշելիձեն Մեյմի փետրվ. 26-ի նիստում հաղորդեց, որ «վերջին երկու-երեք օրվա ընթացքում Տրապիզոնի շրջանում թուրքերի վերաբերումը դեպի մեզ փոխված է: Մեր զորքերը թողել էին ռազմամթերքի ու պարենի ահագին պաշար: Թուրքերի առաջարկով կազմվել էր մի հանձնաժողով, որը պետք է պահակներ դներ, և հետըհետե ամբողջ պաշարը պիտի փոխադրվեր: Ստացված տեղեկություններից այժմ դուրս է գալիս, որ թուրքերը ներս չեն թողնում մեր ընդունելուն: Դրանից զատ, մեզ հաղորդում են, որ բացի Տրապիզոնը գրավող 37 դիվիզիայի մասերից Եվրոպական Ռուսաստանից հասնում են 42-րդ դիվիզիայի մասերը: Տեղեկություններ կան, որ այնտեղ երևացող գնդերը բուլղարիկյան կազմ չունեն. լավ և առույգ տրամադրության տեր մարդիկ են: Երևացել են ռազմամթերք կրող բազմաթիվ առագաստանավեր»:

Միաժամանակ սաստկանում էին մահմեդական շարժումները Կարսի և Արդահանի շրջաններում: Մերդենեքն ու Արդահանը պաշարվել էին դիմված ամբոխի կողմից: Կարս, Արդահան, Օլթի հաղորդակցությունը կտրվել էր, ավազակախմբեր էին երևացել Կարս—Ալեքսանդրապոլ ճանապարհի վրա, Չըլզըրում, Գյուլում և ուրիշ կողմեր: Կարսից, Արդահանից ստացված էին պաշտոնական հեռագրեր, որոնք ամենամոռյալ գույներով էին ներկայացնում կայությունը: «Դրությունը շափից ավելի տաղնապալից է,— հեռագրում էին Արդահանի քաղաքային և գավառական գործադիր կոմիտեի նախագահ Սալարիձեն և կոմիսար Շազալովը:—

Վազմակերպված ու համաշափ գործող հաղարավոր հրոսակների կողմից իրար հետևից կողոպտվում ու զինաթափվում է քրիստոնյա բնակչու-թյունը: Երեկ նույնիսկ թալանվեց ու հրացանի բռնվեց Մերդենքը, ուր հավաքվել է շրջանից 6 գյուղերի ողջ քրիստոնյա բնակչությունը: Ար-հաճանի շուրջ հավաքվում է քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, որ երկու անգամ որոշել է արտագաղթել, բայց չի կարողանում իրականացնել, որովհետև պահակ շունի և վստահ չէ, թե կկարողանա ճեղքել-անցնել: Քրիստոնյա ազգաբնակչության մեջ տիրում է կատարյալ խուճապ»:

Նույն շրջանի հունական Ազգ. խորհրդի նախագահ Կորխանիդն հեռագրում էր, որ «Արդահանի բոլոր քրիստոնյա գյուղերը ավերված ու թալանված են քրդերի և թուրքերի ձեռքով, տավարը բշտած-տարված է, բնակչությունը իսպառ մերկացված, արտագաղթին արգելք են լինում բուրջ հրոսակալները... Շրջանի հույն բնակչությունը դատապարտված է մահվան՝ սովից ու ցրտից»:

Ի վերջո, Արդահանը գրավվեց զինված թուրք խուճանի կողմից, քրիստոնյա և, մասնավորապես, հայ տարրը մասամբ ջարդվեց, մա-սամբ կարողացավ փրկվել փախուստի միջոցով:

Արդահանի շրջանի այդ դեպքերը բուռն վեճերի առիթ տվին Սեյմի մարտի 5 նիստում: Հայերը և վրացիների մի մասի մեղադրում էին մահ-մեղականներին, որ զենք են ծառայում «մուժ ուժի» ձեռքին, որը ձգտում է կործանել Կովկասը: Մահմեդական պատգամավորները ջղայնացած պաշտպանվում էին և, իրենց հերթին, հարձակվում Գաշնակցության վրա, որը, իբր թե, պատճառ է դառնում մահմեդական շրջանների ավե-րումին:

Նույն օրերին Սեյմում քննության նյութ եղան և Գանձակի ընդհա-րումները, որոնք միևնույն աստառն ունենին՝ թուրքական պրովոկա-ցիան:

Փետրվարին թուրքերը հարձակվեցին կայարանից հայկական մասը անցնող մի խումբ պատերազմի դաշտից վերագարծող հայ զինվորների վրա և նրանցից 12-ին սպանեցին: Զինվորները դիմեցին ինքնապաշտ-պանության և նույնպես սպանեցին մի քանի թուրքեր: Իսկույն, Գան-ձակում հայ և թուրք թաղերը դիրքեր բռնեցին միմյանց դեմ, և քաղաքը ստացավ պատերազմական բանակի կերպարանք: Անդրկ. սեյմը ուղար-կեց պատվիրակություն՝ խնդիրը տեղն ու տեղը կարգադրելու համար: Պատվիրակության մեջ մտան Գեբ. Մախարաձեն, Ավ. Մահակյանը, Շահախտինսկին և Խորեն Համասփյուռը, իբրև գանձակցի գործիչ: Մարտի 2-ին մի խառն պատվիրակություն էլ ուղարկեցին Բաքվի Հա-յոց և Մահմ. ազգ. խորհուրդները՝ բաղկացած Բեհբուժ Զիվանշիրից ու բժ. Ռաֆիկից և Հայկ Տեր-Միքայելյանից, Գ. Եվանգուլյանից, Գեբ. Շահնազադյանից, Հակ. Մանանդյանից ու Մարտին Շաթիրյանից:

Պատվիրակության առջև բացվեց այսպիսի պատկեր. հունվարի կե-

սից սկսած, ինչպես որ երկաթուղիներով երթնեկությունը հայերի համար կարված էր, բոլորովին կտրվել էր և Գանձակի հայերի և թուրքերի փոխ-հարաբերությունը, որովհետև կայարանում, շուկայում և, առհասարակ, թուրքական թաղում (որ քաղաքի մեծ մասն է) բոլոր պատահած հայե-րին անխտիր թուրքերը սպանում էին: Դրանից հետո թե թուրքական և թե հայկական մասերը դարձել էին երկու թշնամի բանակներ, որոնք պաշտպանվում էին խրամատներով սահմանի ամբողջ երկարությամբ, մշտական պահակներով և պատերազմական օրենքներով: Կայարանը և երկաթուղին թուրքերի մասումն էին, ուստի վերջիններս աղաս կապված էին արտաքին աշխարհի հետ և օգտվում էին ամեն հարմարությունից՝ ստանալով զինամթերք և ուտեստ: Իսկ հայերը, պաշարված բերդի նման, սպառում էին իրենց վերջին մթերքը. նրանք շափազանց դժվար և պա-տահական կապ կարող էին պահպանել լեռների հայկական գյուղերի միջով Դիլիջանի և Շուշիի հետ»:

Բացի ընդհանուր պատճառից, Գանձակում կար ընդհարումների և մի հատուկ առիթ. Թիֆլիսի կենտրոնական զինվորական իշխանության որոշումով թուրքերը սեփեք է ստանալին ռուսական 269-րդ դնդի ամբողջ գույքը, որի մի մասը — ուսմբ ու փամփուշտ — գտնվում էր թուրքական թաղում և թուրքերն արդեն սառել էին, իսկ մյուս մասը՝ մի քանի հա-զար հրացան, բազմաթիվ հագուստ, վրաններ, սլայտ ու մեխ և այլն, հայկական թաղում էր, և հայերը չէին ուզում հանձնել: Այս հողի վրա բուռն վեճ ու կռիվ էր առաջացել երկու կողմերի միջև:

Պատվիրակություններին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց հաշտեցնել կռիվը կողմերը:

Մահմեդական շարժումների տեսակետից, ինչպես կտեսնենք հետո, դրությունը անհամեմատ ավելի վատ էր Երևանի նահանգում, ուր ար-յունահեղ ճակատամարտեր էին տեղի ունենում թուրք զինված խուճա-նի և հայկական կանոնավոր զորքերի միջև:

Վեհիբ փաշան ու կովկասյան մահմեդականները շատ լավ դիտեին, թե ինչ են անում: Նրանք ձգտում էին խառնափնթորել Կովկասը, կազ-մալուծել ճակատն ու թիկունքը և այդպիսով հեշտացնել թուրք զորքերի առաջխաղացումը, որը սկսվեց հունվարի վերջերին:

Սոտ երկու ամսվա զինադադարից հետո, նորից հայկական նա-հանգները դառնում էին թատերաբեմ պատերազմի, այս անգամ փաս-տորեն թուրքիայի և հայերի միջև. ռազմաճակատում այլևս ռուսական մասեր գրեթե չէին մնացել, և նրանց թողած դիրքերը գրավել էր Հայ-կական կորպուսը:

1918 թ. տարեգլխին կովկասյան ճակատը ներկայացնում էր հետև-յալ պատկերը.

* Մ. Շափրյան, Գրվագներ մոտիկ անցյալից, «Հայրենիք» ամս., 1928 թ., № 7:

Վանում կանգնած էր հայկական 5-րդ հրացանաձիգ գունդը և Վանի երկու գնդերը՝ կազմված տեղական բնակչությունից:

Խնուսում՝ հայկական 2-րդ հրացանաձիգ գունդը, Խնուսի և Ղարաքիլիսայի գնդերը՝ նույնպես տեղացիներից:

Էրզրումում՝ էրզրումի հետևակ գունդը, հայկական առաջին հրացանաձիգ գունդը և 4-րդ հրացանաձիգ գնդի մեկ գումարտակը, ինչպես նաև բերդային մասեր:

Երզնկայում՝ Երզնկայի հետևակ գունդը՝ 3 գումարտակներով և կամավորական խմբեր՝ Մուրադի ղեկավարությամբ:

Քյալֆիթում՝ Սեպուհի կամավորները:

Տրապիզոնի շրջանում դեռ մնացել էին ուսական վտիտ զորամասեր, որոնք աստիճանաբար հեռանում էին Ռուսաստան: Գլխավոր հրամանատարության կարգադրությամբ Գյումյուշխանե—Տրապիզոն գիծը պետք է գրավեին վրացական զորամասերը, բայց չգրավեցին:

Բացի այս մասերից, զանազան վայրերում ցրված էին նաև փոքրիկ կամավորական խմբեր, որոնք օժանդակ դեր էին կատարում և օգնում էին ժողովրդի և թիկունքային հիմնարկությունների ու հաղորդակցության գծերի պաշտպանությանը:

Հայկական կորպուսի մի մասը դասավորված էր թիկունքի զանազան քաղաքներում. Երևանում՝ հայկական 3-րդ և 6-րդ հրացանաձիգ գնդերը և 4-րդ գնդի մեկ գումարտակը. Կարսում՝ բերդային մասերը, որոնք կազմակերպման վիճակում էին դեռ. Ալեքսանդրապոլում՝ հայկական 7-րդ և 8-րդ հրացանաձիգ գնդերը և բերդային կազմակերպվող մասերը: Այլև, զանազան կետերում, կազմակերպվում էին այրուձիի, հրետանիի և տեխնիկական որոշ մասեր: Կարսի բերդապետ նշանակված էր զոր. Գեներ, որը համարվում էր Կարսի բերդային ամրությունների ամենից լավ ծանոթ զինվորականներից մեկը: Նրա կողքին կոմիսար էր Մ. Արզումանյանը*:

Ճակատի ընդհանուր հրամանատարությունը մնում էր նախկինը. ընդհանուր հրամանատար էր զոր. Օդիշելիձեհն, որ նստում էր էրզրումում: Կովկասյան բանակի հրամանատարն էր՝ զոր. Պրժևալսկին: Բանակի կազմակերպության ու հրամանատարության ձևը պահվել էր անփոփոխ, բայց, ըստ էության, ուսական բանակ այլևս գոյություն չուներ. կար, համեմատաբար կազմակերպված հայկական կորպուսը, կիսակազմակերպ վրացական կորպուսը և անվանական, տակավին սաղմնային վիճակի մեջ՝ մահմեդական զորամասը:

* 1918 թվի կովկասյան ճակատի կազմի, դասավորության և պատերազմական գործողությունների մասին ամփոփ տեղեկություններ կարելի է գտնել զոր. Գ. Ղորղանյանի արդեն հիշված գրքում և Փրանսիացի գնդ. Լարշերի վերոհիշված մեծահատոր ուսումնասիրության մեջ:

Էն այս ուժերին ի՞նչ էին հակադրում թուրքերը, դժվար է ասել: Ըստ գնդ. Լարշերի, 1918 թ. սկզբին Վեհիբ փաշայի հրամանատարության տակ կային (3-րդ բանակը) հազիվ 10 000 կովոզներ, որոնց թիվը մարտին հասավ 25 000-ի: Նույն Լարշերի հաշվով, զոր. Նազարբեկյանը Վեհիբ փաշայի բանակի դեմ ուներ ոչ ավելի, քան 17 000 զինվոր՝ Կարս—Մարիզամիշ ճակատի վրա: Բացի թվականից, թուրքերն ունեին և մի շարք ուրիշ խոշոր առավելություններ. նախ նրանք շատ լավ ծանոթ էին մեր ճակատի ու թիկունքի վիճակին. մերձավոր և հեռավոր թիկունքում ունեին մահմեդականների համակրանքն ու աջակցությունը: Թուրք բանակի կորովը բարձր էր, մինչդեռ մեր զորամասերի մեջ դեռ թարմ էին ուսա բանակի քայքայման հիմքերը: Վերջապես, թուրք զորքը ուներ հմուտ հրամանատարություն ու մեկ կամք, մինչդեռ Կովկասում տիրում էր բաղմիշխանություն կամ անիշխանություն և շկար միացնող ու ղեկավարող ուժեղ ձեռք: (Ռազմաճակատի Լառտեզը տե՛ս էջ 98:)

Այս գրության մեջ, խախտելով զինադադարի պայմանները, հունվարի վերջերին թուրքերը անցան հարձակման Երզնկայի ճակատում, որը ուներ ավելի քան 70 կիլոմետր երկարություն, էրզրումից կարված էր մոտ 150 կիլոմետր տարածությամբ և բռնված էր հայկական ցանցառ զորամասերով, որոնք ստիպված էին պաշտպանել նաև ճանապարհները բոլոր հրոսակախմբերի հարձակումներից: Մեր զորքերը ցույց տվին կառաղի դիմադրություն: Միաժամանակ բարձր հրամանատարությունը բողոքեց զինադադարի խախտման դեմ, բայց Վեհիբ փաշան պատասխանեց, թե ինքը ստիպված է առաջ շարժվել միայն մահմեդականների կյանքը հայերից պաշտպանելու նպատակով: «Ես կարող եմ ձեզ վրստահեցնել, — ավելացնում էր նա, — որ Երզնկայի զինադադարի համաձայնությունը ամբողջապես մնում է իր ուժի մեջ. իր արժեքը կորցրել է միայն երկու կողմերը բաժանող գիծը, իբրև հետևանք ուս զորքերի հեռացման»:

Թուրքերի կողմից գործում էին 36-րդ դիվիզիայի մասերը՝ 2 հետևակ գունդ, 2 հարյուրյակ հեծելազոր, և 2 լեռնային թնդանոթ՝ ունենալով օգնական քրդական հրոսախմբեր: Այս ուժերի դեմ հայերը ունեին հազիվ 1000 սվին, 120 ձիավոր և 6 թնդանոթ. մյուս ուժերը ստիպված էին զբաղվել թիկունքի և ճանապարհների պաշտպանությամբ: Մի քանի օրվա համառ կռիվներից հետո, հունվ. 31-ի երեկոյան, հայկական զորքերը հայ ազգաբնակչության հետ պարպեցին Երզնկան և, անհնարին դժվարություններով նահանջեցին էրզրումի ուղղությամբ: Թուրքերը կրկնակուս հետևում էին նրանց. բողոքը հարձակվում էին աշից ու ձախից, և դժվարացնում հայերի նահանջը, որը, ավելի շուտ, անընդհատ ճակատամարտերի մի շարք էր: Եվ միայն գնդ. Հասան-Փաշայանի ու Մուրադի քաջություն շնորհիվ թշնամին հաջողություն չունեցավ: Ծանապարհին միացան և Մամախաթունի և մյուս շրջանների հայկական

կովող ուժերն ու գաղթականները: Եվ այս բազմահազար զանգվածը, սարսափելի ցրտի ու սառնամանիքի մեջ, ահագին զոհեր տալով, շարժվեց դեպի հետ: Զորքի մոտ 40 %-ը և գաղթականների կեսը վնասվեց ցրտից. որի ձեռքն էր սառել, որի ոտքը կամ մարմնի ուրիշ անդամը: Սպանվածների ու վիրավորների թիվը հաշվվում էր հարյուրներով: Հասկանալի է, որ գաղազած բազմությունը, իր հերթին, ինչով կարող էր վնասում էր ճանապարհին պատահած մահմեդականներին: Եվ Երզրնկայից մինչև էրզրում ո՛չ մի մահմեդական գյուղ կանգուն չմնաց. այրվեցին ու քար ու քանդ եղան, բնակչությունը փախավ կամ կոտորվեց: Նույն ձևով նահանջը տեղի ունեցավ, փետր. 3-ին, և Բաբերդի շրջանից, Սեպուհի անմիջական ղեկավարության տակ:

Հայերի արած փոխվրձի քայլերը ավելի ևս գրգռեցին թուրքերին, և պատերազմը փաստորեն ստացավ հայ-թուրքական կոտորածի կերպարանք: Գերիներ չէին առնվում. երկու կողմն էլ իրենց ձեռքն ընկած հակառակորդին ոչնչացնում էր: Խնայել չկար: Պատերազմական օրենքները չէին հարգվում: Մարդը մարդուն իսկական մտքով դարձել էր գազան:

Փետր. 11-ին Երզնկայի զորքն ու ժողովուրդը հասավ էրզրում: Թուրքերը ավելի և ավելի զարգացնում էին իրենց գործողությունները և տարածվում ուրիշ ճակատների վրա:

Նույն փետր. 11-ին թուրքերը մտան Տրապիզոն և գրավեցին ուսուների թողած անհաշիվ ապրանքները, ուղղամթերքը, պարենը, նավահանգստի գույքերը, երկաթուղային նյութերը՝ տասնյակ միլիոնների արժողությամբ հարստություններ:

Փետր. 18-ին Հայկ. կորպուսի սպայակույտի պետ գոր. Վիշինսկին հեռագրում էր գլխավոր հրամանատարությանը. «Կորլմայի զորամասը հասավ Իլիզա. ժամը 16-ի մոտերը, Կորլմայի կողմից, երևացին ձիավոր քրդեր, որոնք, մեր առաջապահների հետ հրացանածգություն ունենալուց հետո, շուտով քաշվեցին: Խնուսի ուղղությամբ, Սուլուխի կամուրջի մոտ, թուրք ներկայացուցիչը կանչեց մեր սպային և հարցրեց, թե ինչն է շեք հեռանում թիկունք: Թուրք ներկայացուցչի ասելով՝ թուրքերն արդեն բռնակներին հետ կնքել են հաշտություն, որով մենք պետք է քաշվենք մինչև Սարիղամիշ՝ հանձնելով թուրքերին ամբողջ պաշարն ու զենքերը»:

Երզնկայի անկումը, լախտի հարվածի պես, ցնցեց ամենքին: Վերահաս վտանգը բացահայտ էր: Այնքան ճիգով և արյուն-քրտինքով բնակեցված Թուրքահայաստանը նորից դատարկվում էր: Երզնկայից

մինչև Վան տեղահան եղած ժողովուրդը՝ գաղթում էր. փախստականների շարանը սկսել էր հասնել Երևան ու Թիֆլիս: Նորից՝ ավեր ու թշուվառություն ամեն կողմ: Թուրքահայաստանը մահացու վտանգի առջև: Ավելին. թշնամին մոտենում էր Ռուսահայաստանի դռներին: Եվ ամենքի աչքերը հասած էին էրզրումին: էրզրումը դարձել էր հայության հույսի փարոսը: Ազգային խորհրդի և Ապահովության խորհրդի ջանքերը ամբողջապես ուղղված էին այդ կողմը:

Քայց իրապես ի՞նչ էր ներկայացնում այդ ժամանակ էրզրումը: Այնտեղ համախմբված էին հայկական կորպուսի առաջին բրիգադի հետևյալ զորամասերը՝ էրզրումի գունդ՝ 2 գումարտակ, 600 սվին, Երզրնկայի գունդ՝ 3 գումարտակ, 1400 սվին, 2 լեռնային մարտկոց 8 թնդանոթով, առաջին հրացանածիգ գունդը՝ 2 գումարտակ, 500 սվին, 4-րդ հրացանածիգ գնդի մեկ գումարտակը 300 սվինով, էրզրումի գումարտակը՝ 300 սվին, 3 խումբ կամավորներ՝ 400 ձիավոր: Ընդամենը, ուրեմն, 9 գումարտակ, 3 խումբ՝ 3100 սվինով ու 400 ձիավորներով և 2 մարտկոցով՝ 8 թնդանոթով:

Քացի այս ուժերից, էրզրումի ամբողջությունները ունեին բավական ուժեղ հրետանի 400 բերդային և դաշտային թնդանոթներով, որոնց մեծագույն մասը, սակայն, անգործածելի վիճակի մեջ էր՝ լքված ու թաղված խորունկ ձյունի տակ. հազիվ մի-երկու տասնյակ թնդանոթներ պահել էին իրենց ուղղմունակությունը: էրզրումի հրետանին վարում էին 40 ուս սպաներ և 400 զինվորներ, որոնց մարտական ոգին ու բարոյականը այնքան էլ բարձր չէին: Ռուսական սպայակույտը փետր. 12-ին էրզրումից տեղափոխվել էր Սարիղամիշ և բերդի պաշտպանությունն ու զորքերի հրամանատարությունը անցել էր հայերի ձեռքը:

էրզրումի ամրացված շրջանի պետ նշանակվել էր Անդրանիկը: Քաջ հայդուկ, հիանալի խմբապետ, պարտիզանական կոմիսիոնի հմուտ վարիչ՝ Անդրանիկը, զորավարի ուսադիրներ զննելուց հետո, մեծ շահով կորցրեց իր հմայքը: Ուսադիրները չէին արգելում, որ ուսական բանակի սպաները շարունակեին համարել նրան խմբապետ՝ անձեռնհաս վարելու խոշոր զորամասեր և բերդի պաշտպանության բարդ գործը: Անդրանիկը ինքն ևս, իր հերթին, լավ չէր զգում իրեն նոր դերում. ո՛չ խմբապետ էր, ո՛չ զինվորական: Խմբապետությունից հրաժարվել, զորավար չէր դարձել: Այդ պատճառով, մինչև վերջ էլ չկարողացավ կենտրոնացնել իր ձեռքը բերդի և զորամասերի ղեկավարության գործը: Այս պարազան քիչ շնչաստեց էրզրումի արագ խորտակումին:

Քայց առանց այդ էլ էրզրումի օրերը հաշված էին: Նրա դեմ գործում էր ո՛չ միայն Վեհիբ փառայի օր ավուր աճող բանակը, ո՛չ միայն հակառակորդի հրամանատարության առավելությունը, ո՛չ միայն շրջակա քրդական հրուսախմբերը, այլև ուժերի անհամաշարժությունը՝ թուրքերը գերակշռում էին թվով, մահմեդական զանգվածները օգնում

էին նրանց և էրզրումի ավելի քան 20 000 թուրք ազգաբնակչության համակրանքն ու գաղտնի օժանդակութիւնը նրանց հետ էր: Ըիշտ է, Անդրանիկը փորձեց ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ հայտնապես թշնամու օգտին ծառայող «Մահմեդական Ազգային կոմիտեի» դեմ, բայց հիմնական շարիքը դրանով չվերացվեց:

Փետր. 14-ից էրզրումը դարձավ թուրքերի զինվորական գործողութիւնների անմիջական թիրախ, և հայկական առաջապահ մասերը, նրանց ճնշման տակ, քայլ առ քայլ, կոպով քաշվեցին մինչև Իլիչա: Համախմբելով իր ուժերը Իլիչայի դեմ՝ փետր. 26-ին թշնամին դիմեց բուռն հարձակման: Սկսվեցին կատաղի կռիվներ, որոնք հետզհետե տարածվեցին և ուրիշ շրջաններ: Թշնամու հախուռն գրոհի առջև մերոնք նահանջեցին՝ տալով ահագին զոհեր: Անդրանիկը ցույց տվեց անձնական մեծ քաջութիւն և անվեհերութիւն, բայց բանակն ու բերդի պաշտպանութիւնը դեկավարող շուներ: Որոշ գործասեր կովեցիներուսաբար, ուրիշները շկատարեցին իրենց պարտականութիւնը: Երեկոյան դեմ արդեն պարզ էր, որ կացութիւնը անհույս է: Անդրանիկի հրավերով գումարվեց զինվորական արտակարգ խորհրդակցութիւն, որը որոշեց պարպել քաղաքը և նահանջել:

Հաջորդ օրը, փետր. 27-ի վաղ առավոտից, սկսվեց էրզրումի պարպումը, ամենաողբերգական պայմաններում: Զինվորներով ու գաղթականներով լցված գնացքներ ու հետիոտն բազմութիւններ շարժվեցին դեպի Հասան-Ղալա: Ժամը 9-ին թուրքերն արդեն քաղաքում էին: Վերջին հեռացողը այստեղից էլ, ինչպես և Երզնկայից, Մուրադն էր իր ձիավորներով, որ պաշտպանում էր գաղթականութիւնը: Թուրքերի ձեռքն ընկավ անհաշիվ ռազմամթերք, պարենավորում, հագուստ և ուրիշ հարստութիւններ: Քաղաքում մնացած հարյուրից ավելի հայերը կոտորվեցին: Իրենց հերթին, նահանջող հայերն էլ էրզրումում ու ճանապարհին կոտորեցին պատահած թուրքերին:

Ճանապարհին իրենց միացնելով նաև Խնուսի կովոդները մի մասն ու գաղթականութիւնը՝ էրզրումի ուժերը մարտի 2-ին հասան Սարիղամիշի ուժերին:

էրզրումի անկումով փաստորեն ամբողջ Թուրքահայաստանը նորից անցավ թուրքերի ձեռքը: Ըիշտ է, Ալաշկերտ—Խնուս—Վան տարածութիւնը դեռ գրավված չէր, բայց նրա ճակատագիրն էլ որոշված պետք էր համարել: Թուրքահայկական գավառները նորից դարձան ավերակ և անմարդաբնակ:

Պատերազմը փոխադրվում էր ուսում-հայկական հողերի վրա: Բնաջնջման սպառնալիքը կախվում էր և հայութեան երկրորդ հատվածի գլխին: Կովքը ո՛չ միայն ըստ էության, ձևականորեն էլ ստանում էր հայ-թուրքական պատերազմի բնույթ: Այսուհետև բացառապես հայ ժո-

ղովորդից էր կախված պատերազմի վախճանը: Անդրկովկասյան իշխանութիւնը ո՛չ միայն չէր նպաստում պատերազմին, այլև իր վարանստ ու հակասական քայլերով ու ներքին հակամարտութիւններով ավելի ևս թուլացնում էր ճակատի պաշտպանութեան գործը: Թիֆլիսում տիրող բարքերն ու միջցեղային բախումները, մանավանդ, սաստիկ ազդում էին բանակի կազմութեան ու տրամադրութեան վրա: Հայերը Թիֆլիսում ու գավառներում պահանջում էին հայտարարել նոր զորակոչ, մինչև Անդրկ. կոմիտարիատը մահմեդական անդամների ճնշման տակ և վրացիների հեղհեղուկ դիրքի պատճառով ձգձգում էր: Բանը հասավ այնտեղ, որ հայկական շրջանների մի քանի ազգային խորհուրդներ ստիպված եղան հայտարարել տեղական զորահավաք, որ ահագին իրարանցում ու դժգոհութիւն առաջ բերեց Թիֆլիսում: Եվ միայն հայերի ստիպումով, անվերջ ու ջղայնացնող հետաձգումներից և երկու ամիս զինվորական հանձնախմբում պահելուց հետո, շատ ուշ, մարտի 24-ին Սեյմը ընդունեց զորահավաքի օրինագիծը, որով զինվորական նախարարութեանը իրավունք էր տրվում զենքի տակ առնել, առաջին հերթին, մինչև 28 տարեկան զինապարտները, իսկ հետո, ի հարկին, նաև մինչև 32 տարեկանները:

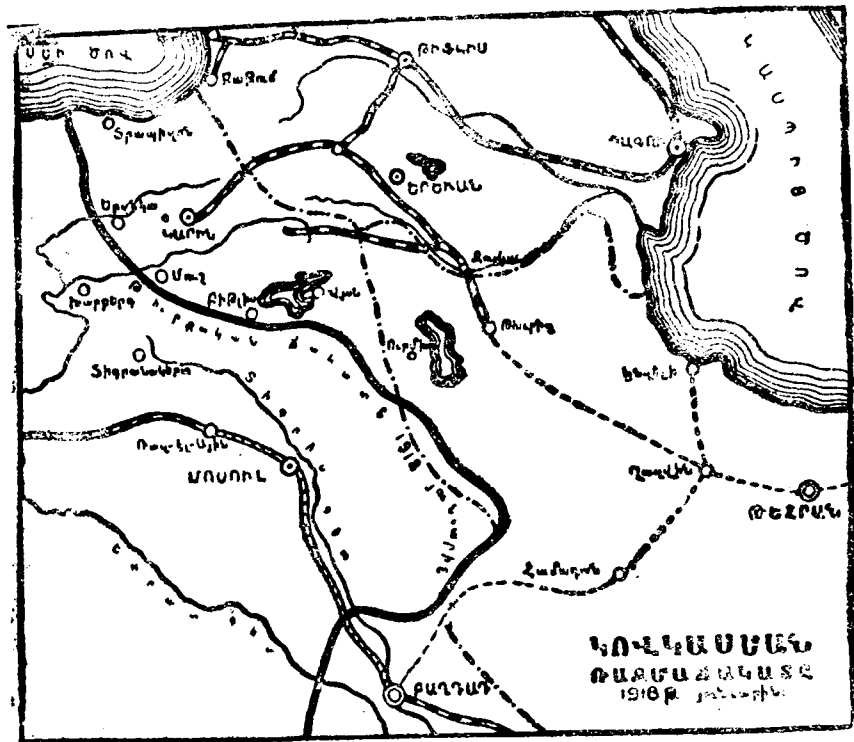
Մարտի 2-ին Հայկական կորպուսի հրամանատար զոր. Նազարբեգյանը նշանակվեց ճակատի հրամանատար՝ Օլթիից մինչև Մակու ընկած տարածութեան վրա: Օլթի—Բաթում դիժը պետք է պաշտպանեին վրացիները: Հայ և վրացական ճակատների հրամանատարութիւնը կենտրոնացվեց զոր. Լեբեգինսկիի ձեռքը:

Զոր. Նազարբեգյանի տրամադրութեան տակ կար, միջին հաշվով, 36 գումարտակ զորք, թերի կազմերով՝ մոտ 15 000 զինվոր, որով պետք է գրավվեր ավելի քան 250 կիլոմետր երկարութիւն ունեցող ռազմաճակատ և պահպաներ թիկունքը:

Հայկական ճակատի դեմ, համաձայն հետախուզական տեղեկութիւնների, գործում էին հետևյալ թուրքական ուժերը. 5-րդ, 11-րդ և 38-րդ դիվիզիաները էրզրում—Սարիղամիշ շրջանում, 1 դիվիզիա Ալաշկերտում և 1 դիվիզիա Վանի լճի շուրջը: Թե թվով և թե, մանավանդ, կազմակերպութեամբ ու ներքին կորովի տեսակետից թուրք բանակը ավելի բարձր էր, քան հայկականը:

Բայց և այնպես, հայերը ցույց տվին ուժեղ դիմադրութիւն: Կարաուրգանից այս կողմ թուրքերը յուրաքանչյուր թիզ հողը գրավում էին կովով և զոհեր տալով:

Ընդհարումները սկսվեցին մարտի առաջին կեսերին՝ Կարաուրգանի շրջանից: Թուրքական գործողութիւնների հետ մեկտեղ գլուխ բարձրացրին և քրդերը թիկունքում, մանավանդ երկաթուղու շրջանում: Մարտի 10-ին, թուրքերի ճնշող գրոհի տակ՝ հայ զորքերը քաշվեցին դեպի Խան-Դերե: Մարտի 20-ին թուրքերը, մոտ 6 գումարտակով, լայն

տարածությունը, շարժվեցին դեպի Կարաբուրուտ, Բարդուս և այս կետերը գրավելուց հետո, հարձակվեցին Խան-Դերեի վրա: Այս կետի պաշտպանությունը հանձնվեց Դրոյին, որ այդ օրերին Սարիղամիշ էր եկել: Սկսվեց արյունահեղ ճակատամարտների մի շարք, որ տևեց մի քանի օր: Մարտի 23-ին, Կարսից կտրվելու վտանգի տակ, զոր. Արեշյանը տվեց նահանջի հրաման, և մարտի 23 լույս 24-ի դիշերը հայկական զորքերը պարպեցին Սարիղամիշը՝ նախօրոք պայթեցնելով, այրելով ու փչացնելով պահեստներն ու ռազմական նշանակություն ունեցող կետերը:

Սարիղամիշի անկումով՝ մաքրվեց և Ալշակերտի հովիտը: Հայկական զորքեր մնացին միայն Վանում, որոնք մինչև ապրիլի կեսերը շարունակեցին պաշտպանվել թուրքերի դեմ և ապա, կովով, նահանջեցին դեպի Պարսկաստան, ուր սպանվեց Կոստյա Համբարձումյանը՝ «Պարոն Կաստին», ժողովրդական գաղափարական գործիչներից մեկը:

Գ Լ ՈՒ Ռ Ժ

ՏՐԱՊԵՋՈՆԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՉՈՒՄ.

ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍԸ ԱՆԿԱՆ

Դառնանք, սակայն, Տրապիզոնի բանակցություններին և Անդրկովկասի ներքը կատարվող դեպքերին:

Ընթերցողը կհիշե, որ մարտի 13-ին Սեյմը տվեց «արտակարգ լիազորություններ» հաշտարար պատվիրակության նախագահ Չխենկելիին: Այդ լիազորությունը ստանալուց հետո, պատվիրակությունը, խորհրդածոդովի 6-րդ նիստում, մարտի 23-ին հայտարարեց, որ Անդրկովկասյան կառավարությունը զիջում է թուրքերին ամբողջ Օլթիի շրջանը, Արդահանի շրջանի հարավային մասը, Կարսի շրջանի հարավ-արևմտյան մասն ու Կաղզվանի շրջանի արևմտյան մասը և պատրաստակամություն է հայտնում թուրքերի հետ միասին թուրքա-հայկական խնդրի լուծման համար գտնել Օսմանյան կայսրությանը ընդունելի մի ձև, որը միաժամանակ հնարավորություն տար թուրքահպատակ հայերին և ուրիշ ժողովուրդներին վերագոռնալու իրենց տեղերը և ստանալու ապահովության որոշ երաշխիքներ:

Այսպիսով, թուրքա-հայկական ինքնավարության խնդիրը կովկասյան պատվիրակության առաջարկությունների մեջ դառնում էր զուտ գաղթականական մի հարց՝ զուրկ գործնական որևէ արժեքից: Բայց թուրքերը դրա դեմ էլ խիստ կերպով բողոքեցին:

Չխենկելիի այս հայտարարությունը լսելուց հետո, Ռաուֆ բեյը պատասխանեց, թե ինքը պետք ունի կառավարությունից նոր հրահանգներ ստանալու և առաջարկեց ընդմիջում անել: Մյուս օրը, փետր. 24-ին, Սարիղամիշի անկման հաջորդ օրը, երեկոյան ժամը 9-ին թուրքերից ստացվեց հետևյալ վերջնագիրը. «Պարոն նախագահ, Օսմանյան կայսերական կառավարությունը պնդում է 1918 թ. 21 մարտի հայտարարության վրա և խնդրում է հարգելի Անդրկ. պատվիրակության այդ առթիվ 48 ժամվա ընթացքում, տալ վերջնական պատասխան», այսինքն՝ ընկախ: Մարտի 25-ի առավոտյան Չխենկելիի հայտարարությունն ու վերջնագիրը հեռագրվեց Թիֆլիս: Մարտի 26-ին ստացվեց կառավարության պատասխանը, որով համաձայնություն էր տալիս զիջելու Կարսի նահանգը և Արդվինի շրջանը՝ մերժելով զիջել Բաթումը: Պատվիրակությունը

նույն օրն իսկ, աչքի առաջ ունենալով ռազմաճակատի վիճակը և թուրքերի սպառնական դիրքը, միաձայն որոշումով հեռագրեց Քիֆլիս՝ պընդելով Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելու անհրաժեշտություն վրա: Եվ որովհետև մինչև մարտի 28-ի երեկոյան ժամը 8-ը, թուրքերի կողմից երկարաձգված նոր 48 ժամվա ընթացքում էլ Քիֆլիսից պատասխան չստացվեց, Չխենկելին, ի գործադրություն պատվիրակության միաձայն որոշման, մարտի 28-ին (10 ապր.) հաղորդեց Ռաուֆ բեյին հետևյալ պատասխանը. «Անդրկովկասյան հաշտարար պատվիրակությունը, ի պատասխան Օսմանյան կայսերական պատվիրակության 6 ապր. 1918 թ. նամակի, պատիվ ունի հայտարարելու, որ ինքը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և պատրաստ է շարունակելու բանակցությունները՝ հիմնվելով նրա վրա»: Պատվիրակության հայ անդամներն էլ՝ Հ. Քաջազունին ու Ա. Խատիսյանը հեռագրեցին Սեյմի դաշնակցական ֆրակցիային, թե՛ «Անհրաժեշտ ենք նկատում հրավիրելու Հ. Հ. Դաշնակցության ամենալուրջ ուշադրությունը այն բանի վրա, որ ստեղծված սլայմաններում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ընդունումը պետք է համարել փոքրագույն շարիք»:

Երեք օր հետո Ռաուֆ բեյը պատասխանեց հետևյալ գրությամբ. «Տրապիզոն, 13 ապր. 1918 թ. պարոն. նախագահ. Օսմանյան կայսերական կառավարությունը տեղեկացավ Անդրկովկասյան պատվիրակության 10 ապր. գրության, որ ստորագրված էր արտաքին գործոց նախարար և Անդրկ. պատվիրակության նախագահ պարոն Չխենկելիի կողմից: Բայց որպեսզի կարողանա մասնակից դարձնել իր դաշնակիցներին ևս բարեկամության դաշինքի բանակցություններին, որ ինքը պատրաստ է քննելու, անհրաժեշտ է ամենից առաջ, որ Անդրկովկասը հայտարարի իր անխախտությունը: Ընդունեցե՛ք, պարոն նախագահ, ամենաբարձր հարգանքս հավաստիքը. Ռաուֆ»:

Հաջորդ օրը, ապր 1-ին (ապր. 14) Անդրկ. կոմիտարիատի նախագահ Գեգեչկորիից ստացված հեռագրով պատվիրակությունը հետ էր կանչվում Քիֆլիս, որովհետև Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև «կարելի չէր եղել կայացնել խաղաղ համաձայնություն Անդրկովկասի սահմանային հարցի մասին»: Պատվիրակությունը զգալով ինքզինքը անել կացության մեջ և վախենալով ապագա աղետներից՝ հաղորդեց թուրքական պատվիրակությանը, թե ինքը պարտավորված է մեկնել Քիֆլիս և որ այդ մեկնումը պետք է նկատել ոչ թե խզում, այլ բանակցությունների ժամանակավոր ընդհատում: Եվ նույն օրը հեռացավ Տրապիզոնից: Չխենկելին, որ միաժամանակ իրեն պահում էր և իբրև վրաց ժողովրդի ներկայացուցիչ, և, ինչպես հետո պարզվեց, մյուս պատգամավորների թիկունքում վարում էր վրացական քաղաքականություն, Տրապիզոնում թողեց ազգային-գեմոկրատների պարագլուխ Վեշապելին՝ գործելու

համար հօգուտ վրաց ազգային շահերի: Մնաց նաև ազգային-գեմոկրատ մյուս պարագլուխ Գվազավան:

Իսկ ինչե՞ր էին կատարվում այդ միջոցին Քիֆլիսում. ինչու՞, հանկարծ, պատվիրակությունը հետ կանչվեց:

Պատվիրակության հեռագրերը և, մանավանդ, թուրքերի ներկայացրած վերջնագիրը սաստիկ հուզում առաջ բերին անդրկովկասյան ղեկավար շրջաններում: Մարտի 31-ին գումարվեց Սեյմի նիստը, ուր կառավարության նախագահը զեկուցում տվեց Տրապիզոնի բանակցությանը ընթացքի մասին: Այդ զեկուցումից պարզվեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ճանաչման հայտարարությունից հետո Բաթումի ճակատում, մարտի 29-ին, կնքվել էր զինադադար, որից հետո, Բաթումի բերդապետի մոտ եկել էր թուրք առաջապահ զորամասի կողմից մի սլայ և պահանջել՝ մինչև մարտի 31-ի կեսօրը, քաղաքը հանձնել թուրքերին՝ հակառակ պարագային սպառնալով գրավել զենքի ուժով: Եվ որովհետև բերդապետը պատասխանել էր, թե առանց կառավարության հրամանի չի կարող կատարել ներկայացված պահանջը, իսկ կառավարությունն էլ բերդապետի հեռագիրը ստացել էր միայն մարտի 31-ին ժամը 11-ին, Բաթումի ճակատում վերսկսվել էին կռիվները, և թուրքերը շարժվել էին Բաթումի վրա:

Տալով այս տեղեկությունները՝ վարչապետ Գեգեչկորին հայտարարեց, որ կառավարությունը չի կարող կատարել թուրքերի պահանջը. «Կառավարությունը կարծում է, որ անդրկովկասյան գեմոկրատիայի ազատատենչ ոգին տակավին մարած չէ, որ դեռ «չոր է վառոցը վառողամանում» և որ թեև մենք թույլ ենք, բայց դեռ այնքան թույլ չենք, որ դառնանք ստրուկ: (Ձայներ՝ «ճիշտ է», ծափեր:) Ուստի և կարծում ենք, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելը պիտի նշանակեր, որ Անդրկովկասը, իբրև անկախ հանրապետություն, դադարի գոյություն ունենալուց և պիտի դառնա Թուրքական կայսրության մեկ նահանգ (Ձայներ՝ «ճիշտ է», «ճիշտ է»): Ես կարծում եմ, թե այն կառավարությունը, որ վայելում է անդրկովկասյան գեմոկրատիայի իրավատեր ներդունել այդպիսի խայտառակություն: (Ձայներ՝ «ճիշտ է». ծափեր:) Ես պետք է ասեմ, որ կառավարությունը ձեռք կառնի բոլոր միջոցները, կթափե ամեն ճիգ, կհավաքի բոլոր ուժերն ու բովանդակ գործությունը, որ տա արժանավոր հակահարված այն բռնատենչ հավակնության, որ գալիս է թուրք կառավարության կողմից: (Ձայներ՝ «ճիշտ է». ծափեր:)

Կառավարության ռազմաքաղաքական հայտարարությունները չերմ արձագանք գտան Սեյմի դաշինքում: Գեգեչկորիից հետո, հանուն սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի, մի ռազմաշունչ ճառ էլ խոսեց Մերեթելին. նա ևս հրավեր կարդաց դիմադրության, կովի «թուրքական իմպերիալիզմի» դեմ. «Բրեստ-Լիտովսկում թելադրվեց հեղափոխական Ռուսա-

աւանի մահավճիռը, և այդ մահավճիռը մենք շենք ստորագրի մեր հայ-
րենիքի համար: (Թուռն, Երկարատն ծափեր:))»: «Թուրքիան ուղում է
խեղդել անդրկովկասյան դեմոկրատիան: Եվ ահա հասնում է ժամը,
երբ մենք զենքով պետք է պաշտպանենք անդրկովկասյան ժողովուրդ-
ների ազատ զարգացումն ու գոյությունը»: Եվ «մենք համոզված ենք,
որ այդ կովում մենք կարող ենք հաղթել միայն այն ժամանակ, եթե
Թիվուներից չլինեն դավադիր հարվածներ: (Երկարատն ծափեր:))»

Ակնարկը պարզ էր. Թիվուներից «դավադիր հարվածը» կարող էր
գալ միայն կովկասյան մահմեդականներից: Եվ Մուսավաթի ներկա-
յացուցիչը վերցրեց Մերեթելիի նետած ձեռնոցը: «Պատերազմի հար-
ցում, — ասաց նա, — դուք ինքներդ էլ լավ գիտեք, մահմեդական դեմոկրա-
տիայի դիրքը բացառիկ է՝ նախ, որովհետև մինչև այժմ նա զինվորա-
կան պարտականություններ չի կատարել, երկրորդ՝ ի հետևանս Թուր-
քիայի հետ ունեցած կրոնական կապի, որը թույլ չի տալիս նրան գոր-
ծոն մասնակցություն ունենալ Թուրքիայի դեմ վարվող պատերազմական
գործողություններին: Այդ խնդրի վրա էլ մենք շենք նայում լավատե-
սություն: Մենք տեսնում ենք այն ներքին քայքայումը, ներքին միու-
թյան բացակայությունը, որն, անկասկած, արգելք է հանդիսանում պա-
տերազմական գործողությունների բարեհաջող ընթացքին: Մենչևիկների
ներկայացուցիչ քաղաքացի Մերեթելիին մատնանշեց, նույնպես, որ այս
պատերազմում մենք կարող ենք հաղթել միայն, եթե լինենք բոլորովին
միացած ու համերաշխ: Մենք կասկածում ենք, որ կարելի կլինի հաս-
նել այդպիսի միություն, եթե սկսվեն պատերազմական գործողություն-
ները»:

Ուրիշ խոսքով, մահմեդականության ներկայացուցիչները բարձրա-
ձայն հայտարարում էին, որ իրենք հակառակ են պատերազմին Թուր-
քերի դեմ և որ շենք երաշխավորում մահմեդական զանգվածների հա-
մակրանքն ու աջակցությունը պատերազմի դեպքում: Ընդհանրապես է, իրենց
առաջարկած բանաձևի մեջ նրանք խոստանում էին «բոլոր մատչելի
միջոցներով ցույց տալ հնարավոր օժանդակություն մյուս ժողովուրդնե-
րին», բայց այդ սոսկ տուրք էր ճարտասանության: Հետագա դեպքերը
հաստատեցին, որ Ռուսամբերգովի հայտարարությունն ավելի անկեղծ
էր և ավելի համապատասխան իրերի վիճակին:

Այնուամենայնիվ, ռազմաշունչ ճառերը շարունակվեցին: Նույն ողով
խոսեցին և Ջուղեիին, Ժողովանիան, Լորդկիպանիձեն, Սեմյոնովը: Մ. Հա-
րությունյանը հանուն Գաշնակցության հայտարարեց, որ «մենք և բոլոր
այն զանգվածները, որոնք իրենց քվեն տվել են մեզ, ես կարող եմ ասել
ավելին՝ ամբողջ հայ ժողովուրդը համզված է, որ իրեն համար չկա ուրիշ
փրկություն, քան այս մարտահրավերն ընդունելը և գեներ ձեռքին ճա-
կատ մեկնելը՝ հայրենի հողը պաշտպանելու համար: Մենք համոզված
ենք, որ այս միակ ճանապարհն է, որը կարող է փրկել մեր ժողովուրդի

Ֆիզիկական գոյությունը: Մենք հավատացած ենք, որ ժողովուրդի միակ
փրկությունը զենքի մեջ է... Մենք կշարունակենք պայքարը Թուրքիայի
դեմ, որովհետև մեզ համար զենքից բացի ուրիշ փրկություն գոյություն
չունի»...

Ռուսամբերգովից հետո ամենից անկեղծ և իր ժողովուրդի արամա-
դրությունները ճիշտ արտահայտող պատգամավորը, այդ օրն, անշուշտ,
Մ. Հարությունյանն էր: Եվ հայ ժողովուրդը, որ հուսահատական կռիվ
էր մղում Վեհիբ փաշայի զորքերի դեմ, կենդանի ապացույց էր Գաշ-
նակցության հայտարարության ճշմարտության Սեյմում:

Ի վերջո, բուռն վեճերից հետո, Սեյմը, միաձայնությամբ ընդունեց
ժողովանիայի առաջարկած բանաձևը սոց.-դեմ. ֆրակցիայի կողմից.
«Որովհետև Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև չի կայացել խաղաղ հաշ-
տություն Անդրկովկասի սահմանների մասին, Անդրկովկասյան պատվի-
րակությանն առաջարկվում է անհապաղ մեկնել Թիֆլիս»: Այս բանաձևն
էր, որ ուղարկվեց Տրապիզոնի պատվիրակությանը:

Այս ժողովանիան բացատրեց, որ այս որոշումով «մենք, ուրեմն,
պաշտոնապես մտնում ենք պատերազմի ասպարեզ, այսինքն՝ Անդրկով-
կասը պատերազմ է վարում Թուրքիայի հետ: Այդ պատճառով, Սեյմը
պետք է երկրում զինվորական վիճակ հայտարարի»: Քվեարկությամբ
և նույնպես միաձայն ընդունվեց այս առաջարկն էլ: Միաձայնությամբ
հաստատվեց ժողովանիայի և երրորդ առաջարկը՝ կազմել արտակարգ
լիազորություններով օժտված 3 հոգիանոց հատուկ մարմին՝ վարելու հա-
մար պատերազմի գործը: Մարմնի անդամներ ընտրվեցին վարչապետ
ու զինվորական նախարար Ե. Գեգեչկորին, ելեմտական նախարար՝
Խ. Կարճիկյանը և ներքին գործոց նախարար՝ Ն. Ռամիշվիլին: Ի վերջո,
Սեյմը վավերացրեց նաև — միշտ միաձայնությամբ — ժողովանիայի ներ-
կայացրած նախագիծ-կոչը անդրկովկասյան ժողովուրդներին: Առաջ ենք
բերում այդ մարդկային վավերագիրը ամբողջությամբ, իբրև արտա-
հայտություն այն ժամանակվա տրամադրությունների:

«Անդրկովկասյան սեյմից՝ Անդրկովկասի բարձր ժողովուրդներին

Անդրկովկասի՝ քաղաքացիներ:

Հնչել է ժամը, երբ վճռվում է բախտը մեր ընդհանուր հայրենիքի:
Գուք գիտեք, թե ինչ պահանջներ է ներկայացրել մեզ թուրք կա-
ռավարությունը:

Մեզանից պահանջում էին ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը,
որ կնքվել է առանց Անդրկովկասի ժողովուրդների գիտության, մի դաշ-
նագիր, որը այժմ Ռուսաստանում չի ճանաչում ոչ մի մարդ, որին թանկ
է հայրենի երկրի ազատությունն ու պատիվը:

Մեզանից պահանջում էին մեր լավագույն բերքը՝ Կարսը և մեր ամենալավ նավահանգիստը՝ Բաթումը:

Մեզանից պահանջում էին պարսկումը մեր երեք շրջանների՝ Կարսի, Արցախի և Բաթումի:

Մենք արհեստան էին, որ խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով ստիպենք թուրք կառավարությանը՝ հրաժարվել այդ հավաքվածություններից: Չգտելով խաղաղության պահպանման մենք հանձն առինք մեծ զոհեր ու զիջումներ: Մենք հայտնեցինք թուրքիային, որ պատրաստ ենք դիջել համարյա բոլոր բաներում: Բայց մենք չէինք կարող հրաժարվել Բաթումից, մեր միակ ծովային ելքից, միակ ճանապարհից: Եվ մեր բոլոր ձեռքերը վեճը լուծելու խաղաղությամբ՝ խորտակվեցին թուրքիո համառություն առջև:

Թուրքիան պնդում է իր սկզբնական պահանջների վրա: Նրա նպատակն է՝ կտրել Անդրկովկասը արտաքին աշխարհից, խեղդել ու սառը կացնել նրան: Հանուն այդ նպատակի են առաջ շարժվում թուրք զորքերը: Կանգնեցնել նրանց կարող ենք միայն զենքի ուժով:

Մեր առջև հարց է դրված շարունակել բանակցությունները թուրքիայի հետ ա՛յն միջոցին, երբ նրա զորքերը մտնում են մեր երկրի խորքերը, թե՞ ընդհատել և զենքին հանձնել Անդրկովկասի ազատության պաշտպանությունը:

Թուրքիայի հետ վարած մեր բանակցությունների սկզբին մենք ասում էինք. Անդրկովկասի ժողովուրդները ծարավի են հաշտության, բայց չեն համաձայնվի գնել հաշտությունը ստրկության ու խայտառակության գնով:

Այժմ մենք ստիպված ենք ընտրել՝ խայտառակ հաշտությունն ու ստրկությունն թե՞ պատերազմ:

Մեծ պատասխանատվության գիտակցությամբ հայրենիքի և գալիք սերունդների առջև՝ մենք առանց տատանվելու արինք ընտրություն.

Մենք շտորագրեցինք խայտառակ հաշտությունը:

Հաշտության բանակցությունները թուրքիայի հետ խզված են:

Այսուհետև վեճը լուծվում է զենքի զորությամբ, պատերազմի դաշտում:

Եվ այս ժամին մենք դիմում ենք ձեզ, որովհետև ձեզանից, ձեր արիությունից, ձեր զրկանքի ու զոհաբերության պատրաստակամությունից է կախված ձեր և ձեր զավակների ապագան:

Քաղաքացիներ: Ռուսաստանի հետ մեկտեղ ցարիզմը տապալեցիք ա՛յն նպատակով, որ դառնաք թուրքիայի ստրկացած մի նահանգը:

Գյուղացիներ: Հեղափոխությունը նրա համա՛ր ձեզ հող տվեց, որ նվաճողը այդ հողի վրա բնակեցնե նոր կալվածատերեր:

Բանվորներ: Արդյոք ա՛յն նպատակով բարձրացրիք հեղափոխության գրոշը, որ նրան ցեխի մեջ կոխկրտե հաղթողի ոտքը:

Խայտառակություն ու ստրկություն կամ պատերազմ՝ ուրիշ բնություն չկա մեր առջև: Թո՛ղ, ուրեմն, մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների գլխին սպառնացող ահավոր վտանգի հանդեպ լռեն բոլոր վեճերը, վերջանան թշնամանքն ու պառակտումը, որոնք մինչև այսօր քայքայում էին մեր շարքերը:

Հավիտենական ստրկության պարանը ձգված է մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների վզին. Թո՛ղ, ուրեմն, թշնամու գրոհը խորտակվի՝ դարձնելով մեր վճռականությունը՝ մինչև վերջ սլաշտպանելու այնքան սերունդների արյունով ողողված մեր հողը:

Ի զե՛ն ամենքդ:

Դեպի ճակատ ամենքդ:

Ամենքդ՝ ի պաշտպանություն ազատության ու հայրենիքի»:

Այս կողմ տպվեց բոլոր լեզուներով և տարածվեց ժողովրդի մեջ:

Իսկապես, Սեյմի որոշումը պատերազմը շարունակելու մասին նորություն էր միայն վրացիների համար, որովհետև հայերն արդեն իսկ պատերազմի մեջ էին: Այդ պատճառով, վրացի ղեկավարները դիմեցին ազմկուս աշխատանքի: Շատերը նրանցից, որոնց մեջ և ժողովանիան ու Մերեթելին, հրացան առան, մեկնեցին ռազմաճակատ: Մի պահ Քիֆլիսում ստեղծվեց պատերազմական բարձր տրամադրություն:

Մակայն, այս ոգեբուրությունը տևեց շատ կարճ. հազիվ ծովի փրփուրի կյանք ունեցավ: Դեռ նոր էին լռել ռազմատենը ճառերը Քիֆլիսի պալատի կամարների տակ, երբ ստացվեց Բաթումի անկման գույժը: Ապրիլի 1-ին, առանց դիմադրության հանդիպելու, թուրքերը գրավել էին Բաթումի ամրությունները, քաղաքն ու նավահանգիստը: Վրաց զորքերի մի մասը փախել էր խուճապահար, մի ահագին բազմություն էլ մնացել էր գերի:

Հայտնի դարձավ նույնպես, որ թուրքերին միացել է ամբողջ Աջարիայի և Ախալցխայի մահմեդականությունը, որ Աբաս-Թումանն էլ գրավված է թշնամու կողմից:

Այս ամենը չէր նպաստում վրացիների մարտական ոգու հարատևությանը: Մի անգամ միայն նրանք ունեցան զինվորական հաջողություն Չոլոքի մոտ: Բայց այդ փոքրիկ ճակատամարտը պատահական միջադեպ էր: Իրապես վրացիները նահանջում էին անընդհատ. նրանց մեջ արագ զարգանում էր դասալքությունը, քայքայումն ու բարոյալքումը: Պարզ էր, որ վրացի ժողովուրդը չէր ուզում կռվել, թեև թուրքերն արգեն մտել էին բուն Վրաստանի ներսերը՝ Գուրիան և գրավել Օղուրգետն: Վրացի գործիչները շատ շուտով հասկացան, որ ժողովուրդը չի հետևում իրենց և շտապեցին փաստից հանել տրամաբանական եզրակացություններ:

Դրան նպաստեց և ապր. 3-ին Տրապիզոնից վերադարձած պատվի-

րակութիւնը, մասնավորապես Չխենկելին, որը ոգի ի բռին աշխատում էր համոզել իր ընկերներին, թե միակ փրկութիւնը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելու, Անդրկովկասը անկախ հայտարարելու և հաշտութեան բանակցութիւնները վերսկսելու մեջ է: Եվ քանի ճակատի պարտութիւններն ավելանում էին, այնքան մեծանում էր Չխենկելիի կողմնակիցների թիվը:

Վրաց անհաջողութիւնները սուր ցավ էին պատճառում հայերին, որոնք սարսափով էին դիտում թուրքերի առաջխաղացումը: Նրանց ուշադրութիւնը ամբողջապես բեկոված էր Կարսի շրջանում. թշնամին ինքնավստահ քայլերով մոտենում էր Կովկասի անպարտելի ամրութեանը: Կարսի անկումը մահ էր հայ ժողովրդի համար, որը, փակված ծուղակի մեջ, շուներ փրկութեան ո՛չ մի ճանապարհ:

Էրզրումի աղետը անասելի խուճապ առաջ բերեց հայ ժողովրդի մեջ: Ծայր սովեց դասալքութիւնը, որին ի պատասխան զինվորական մարմինները թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում և ուրիշ վայրերում կատարեցին մի շարք ահաբեկումներ, որոնք ցնցող տպավորութիւն արին հասարակութեան վրա: Ազգ. խորհուրդն էլ, ճառերից ու կոչերից հոգնած, վերջապես շարժվեց տեղից, և նախադահ Ա. Ահարոնյանը, անդամներ՝ Ս. Մամիկոնյանը, Տ. Բեգզադյանը, Ն. Աղբալյանը, ինչպէս նաև Թիֆլիսի զինվորական մարմինը, անցան ռազմաճակատ. Ազգ. խորհրդի անդամները այցելեցին Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Սարիղամիշ, ամեն տեղ շփում ունեցան զորքի ու ժողովրդի հետ և իրենց ներկայութեամբ սիրտ տվին ամենքին: Խորհրդակցութիւններ ունեցան բանակի բարձր հրամանատարութեան և հասարակական ներկայացուցիչների հետ:

Ազգ. խորհրդի անդամները Սարիղամիշում էին դեռ, երբ սկսվեց թուրքական հարձակումը Կարսուրգանից: Սարիղամիշի անկումից և թուրքական վերջնագիրը ստացվելուց հետո, Զ. Զ. Գաշնակցութեան Արևելյան բյուրոյի նախաձեռնութեամբ, ապր. 7—8-ին, Ալեքսանդրապոլում զումարվեց, մի տեսակ, համազգային խորհրդաժողով, որին մասնակցեցին Ազգ. խորհրդի և Ապահովութեան խորհրդի անդամները, Սեյմի և Տրապիզոնի պատվիրակութեան հայ պատգամավորները, քաղաքական կուսակցութիւնների, տեղական ազգային խորհուրդների, հասարակական կազմակերպութիւնների, Երևան, Ալեքսանդրապոլ ու Կարս քաղաքների ու բանակի ներկայացուցիչները, և մի շարք հասարակական գործիչներ: 1917 թ. սեպտեմբերի ազգային խորհրդաժողովից հետո հայկական ամենապատկանելի և պատասխանատու հավաքույթն էր այս, որ պե՞տ է որոշեր հայերի վարքագիծը պատերազմի և խաղաղութեան հարցում: Ներկա էին բազմաթիվ պատասխանատու գործիչներ՝ Արամը, զոր. նազարբեգյանը, զոր. Սիլիկյանը, Դրոն, Ա. Ահարոնյանը, Ս. Հարութիւնյանը, Մ. Պապաջանյանը, Զ. Քաջազունին, Ա. Խատիսյանը, Ս. Վրացյանը, Ա. Սահակյանը, Գ. Տեր-Ղազարյանը, Ա. Երզնկյանը,

Ս. Մանասյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Վահ. Փափազյանը, Ստ. Մամիկոնյանը, Տ. Բեգզադյանը, Ն. Աղբալյանը, Երևանի ու Կարսի քաղաքացիութիւնները և այլն:

Պատերազմի և խաղաղութեան մասին գրավոր զեկուցում կարդաց Զ. Քաջազունին, որը, իրեն հատուկ տրամաբանական կուռ բանավարութիւններով, աշխատում էր համոզել՝ թուրքական պայմաններին համակերպվելու անհրաժեշտութիւնը: Զեկուցումը առաջ բերեց հուզումնալից ու երկարատև վիճաբանութիւններ: Հաշտութեան կողմնակիցների թիվը մեծ չէր՝ Զ. Քաջազունի, Մ. Պապաջանյան, Գ. Տեր-Ղազարյան և մի քանի ուրիշներ: Ահագին մեծամասնութիւնը ժողովականների, բանակի ներկայացուցիչներն ու հրամանատարութիւնը ոգի ի բռին պաշտպանում էին թուրքական պահանջները մերժելու և պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութիւնը*:

Թիֆլիսից ստացվող լուրերը, սակայն, քիչ էին ներդաշնակվում Ալեքսանդրապոլի տրամադրութիւններին: Հաղորդում էին, որ Անդրկ. կառավարութեան թուրք նախարարները վերջնագիր են ներկայացրել՝ պահանջելով անհապաղ ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները և կնքել հաշտութեան, այլապես իրենք կհեռանան Սեյմից ու կառավարութեանից: Չխենկելին, կատարվող դեպքերի օգնութեամբ, հաջողվել էր համոզելու իր ընկերներին՝ ընդունել թուրքերի պայմանները: Այդ պատճառով, Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցութիւնը, առանց որոշ վճիռ հանելու, թեև մեծամասնաբար դեմ էր թուրքերի պահանջներն ընդունելուն՝ ցրվեց՝ հանձնարարելով իր անդամներին լուծել խնդիրը Թիֆլիսում, ուր կացութիւնը ավելի պարզ էր:

Թիֆլիսում, սակայն, ամեն բան արդեն որոշված էր. վրացիներն ու թուրքերը վճռել էին՝ վերջ տալ պատերազմին, ընդունել թուրքական վերջնագիրը և հայտարարելով Անդրկովկասի անկախութեանը՝ վերսկսել հաշտութեան բանակցութիւնները: Այս քայլն անելիս վրացիները որոշ հույսեր էին կապում Գերմանիայի հետ, որոնց ներկայացուցիչներին, Տրապիզոնում, Չխենկելին տեսել էր մյուս պատգամավորներից զաղտնի, իսկ կովկասյան թուրքերի համար՝ թուրքիան ցանկալի բարեկամ էր:

Այսպիսով, հայերի համար ստեղծվում էր ահավոր կացութիւն. միանալ վրացիներին ու թուրքերին՝ նշանակում էր ձեռք քաշել ո՛չ միայն ամբողջ թուրքահայաստանից, այլև Ռուսահայաստանի մի երրորդ մասից, և դեռ հարց էր՝ կգոհանայի՞ն արդյոք թուրքերը միայն Բրեստ-

* Այս ժողովին մասնակցեց և հայ բոլշևիկ Պ. Մակինցյանը, որը, Արամի հանձնարարութեամբ, Երևանից գնում էր Մոսկվա՝ հաջողացնելու համար վերջինիս աջակցութիւնը հայ ժողովրդին: Մակինցյանը անցավ Ռուսաստան և փոխանակ կատարելու իր խոստումը՝ պաշտոնի մտով Չեկայի մեջ և մյուս հայ բոլշևիկների հետ սկսեց կատարի պայքար մղել Հայաստանի Հանրապետութեան դեմ:

կտուվակի սահմաններով: Չմիանալ՝ նշանակում էր անշատվել հարևաններից, մնալ մենակ, կտրված ամբողջ աշխարհից, շրջապատված մահ-մեղախան ծովով, թուրքական բանակի սպառնալիքի տակ՝ դատապարտված ստույգ մահվան: Պետք էր ընտրել շարիքներից փոքրագույնը, և հայերը միացան հարևանների որոշմանը:

Կային մարդիկ, որոնք, այդ օրերին, ցույց էին տալիս Խորհրդային Ռուսաստանի ճամփան՝ առաջարկելով ձեռք մեկնել բոլշևիկներին, որոնց առաջապահները դեռ մնում էին Բաքվում ու Սուխումում: Այդ տրամադրությունը որոշ շափով նպաստում էին Քիֆլիսում ստացվող աղոտ լուրերը, որ, իբր թե, Լենինը առանձին դեկրետով հայտարարել է Հայաստանի անկախությունը: Սակայն, այդ մտքի անհեթեթությունը այնքան էր ակնհայտ, որ նույնիսկ, նրա հեղինակները լուրը քայլեր շարին այդ ուղղությամբ: Ռուսաստանը շատ էր հեռու Հայաստանից, իսկ բոլշևիկների ուժը՝ ավելի քան խնդրական:

Ուրիշ ճանապարհ չկար: Ապրիլի 9-ին գումարվեց Սեյմի 22-րդ նիստը, ուր դրվեց Անդրկովկասի անկախության հայտարարության հարցը: Մեծերտան էր նմանվում այդ օր Սեյմի դահլիճը: Մենակ հայերը չէին սգավոր. վրացիներն էլ լավ չէին զգում իրենց: Նրանց առաջնակարգ հոետորներից ոչ ոք ամբիոն չբարձրացավ այդ օր: Մենշևիկների կողմից անգույն ու անհամ ճառեր արտասանեցին մի ինչ-որ Օնիաշվիլի, Գեորգաձեն, Արսենիձեն, որոնք բռնազբոսիկ ոգևորությամբ ու հակասական բացատրություններով աշխատում էին հիմնավորել Անդրկովկասի անկախության անհրաժեշտությունը: Ռուս Սեմյոնովը և սոց.-հեղափոխական Լ. Թումանյանի համար դժվար չէր ջախջախել նրանց խախուտ փաստերը և մերկացնել անկախության իսկական շարժառիթները: Մանավանդ, սպանիչ էր վերջինիս ճառը. «Ձեզ համար պետք է պարզ լինի, ասում էր նա՝ դիմելով վրացի մենշևիկներին, որ Անդրկովկասի ներկա պայմաններում հայտարարված անկախությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դառնալ կատարյալ ստրուկ թուրքիային... Անկախ Անդրկովկասը ո՛չ միայն չի տա մեզ հաշտություն թուրքերի հետ, ո՛չ միայն չի բարելավի մեր դրությունը, այլ ավելի ևս կվատթարացնի, կկապե մեր ձեռքն ու սոթը»:

Նույն տեսակետն էր պաշտպանում և Սեմյոնովը. «Ձեր անկախությունը կփրկե՝ ձեզ թուրք և գերման զորքերից, — հարցնում էր նա. — Եվ ի՞նչ երաշխիք եք սպասում դուք... Անկախության հայտարարությունից հետո, երկրորդ քայլը կլինի՝ բանակցություններ թուրքիայի հետ դաշնակցություն կնքելու մասին, և դուք հարկադրված կլինեք քայլ առ քայլ անել այն, ինչ որ հրամայեն ձեզ թուրքերը... Դուք թուրք զորքերի օգնությամբ կերթաք նվաճելու Բաքուն և երբ թուրք զորքերը անցնեն Անդրկովկասով, տեղի կունենա Անդրկովկասի գրավումը թուրք-գերմանական միության կողմից: Եվ երբ թուրք-գերմանական զորքերը գրա-

վեն ամբողջ Անդրկովկասը, գուցե, ա՛յդ ժամանակ կարող կլինեք խոսել հեղափոխության հաղթանակի մասին»...

Տոնական տրամադրություն ունեին միայն վրացի ազգայնականները, բայց, մանավանդ, թուրքերը: Ռասուլ-Չաղեն ցնծում էր: Մուսավաթական ֆրակցիան իրեն զգում էր նոր փեսայի գերում: Չէ՞ որ իրականում էր իրենց նվիրական տենչը՝ մի քայլ դեպի Ռուսաստանի քայքայումը, մի քայլ դեպի «թուրք ազգերի դաշնակցությունը»՝ Ղրիմից Վոլգա, Վոլգայից թուրքեստան և թուրքեստանից՝ Անատոլիա:

Իսկական սգի մեջ էին հայերը: Սիրտ չկար խոսելու: Եվ ի՞նչ խոսել. բոլոր խոսքերն արդեն ասված էին: Նրանց ապրումները արտահայտեց Հ. Քաջազունին: Հուզված, մազերը ցրիվ՝ բարձրացավ ամբիոն ու կարդաց. «Պարոնայք, Սեյմի անդամներ: Դաշնակցության ֆրակցիան՝ զիտակցելով շատ պարզ այն մեծ պատասխանատվությունը, որ առնում է իր վրա այս պատմական վայրկյանին, միանում է ինքնուրույն Անդրկովկասյան պետության հայտարարությանը»:

Եվ ուրիշ ոչինչ: Եվ այս մի քանի խոսքերը անհամեմատ ավելի տպավորիչ էին, քան մյուս պատգամավորների երկարապատում հոետորական մարզանքները:

Վիճաբանությունից հետո Սեյմը ընդունեց Օնիաշվիլի առաջարկած հետևյալ բանաձևը. «Անդրկովկասյան սեյմը որոշեց՝ հայտարարել Անդրկովկասը ռամկավար դաշնակցային հանրապետություն»:

Ապա Չխենկելին, հաշտարար պատվիրակության կողմից, զեկուցեց Տրասպիզոնի բանակցությունների վերջին շրջանի իրադարձությունները: Այդ զեկուցման մեջ առանձնապես հետաքրքրական էր մի կետ, որ շատ բնորոշ էր: առհասարակ, բոլոր վրացի գործիչների համար: Խոսելով պատերազմական անհաջողությունների մասին՝ նա նկատեց, որ «Անդրկովկասյան պետությունը, իբրև մեկ միավոր, չէր կարող դուրս գալ գեներալ ուժով պաշտպանելու Անդրկովկասը»: Խոսքը մահմեդականների բռնած թշնամական դիրքի մասին էր: Ու շտապեց ավելացնել. «Թե ինչու մահմեդականները չէին կարող համաձայնվել պատերազմելու թուրքիայի դեմ, կան ու կային բոլորովին առարկայական պատճառներ. նույնը կարելի է ասել և քրիստոնյա ժողովուրդների մասին, որոնք նման պարագաներում չէին պատերազմի Ռուսաստանի դեմ: Հիմքերը միևնույնն են: Եթե այժմ խոսքը մահմեդականների մասին է, նշանակում է ուրիշ ելք չկար նրանց համար»:

Խուժանավարությունը մահմեդականների առջև ակնհայտ էր: Չխենկելին շատ լավ գիտեր, որ մահմեդականները կովկասում, ոչ թե չէին կռվում թուրքերի դեմ, այլ դավաճանում Անդրկովկասի մյուսից, փորում էին նրա հիմքերը: Բայց... կովկասյան մահմեդականների տեսակարար կշիռը օրեցօր բարձրանում էր, նրանք բարեկամ էին թուրքերին՝ և չխենկելիները քծնում ու սիրաշահում էին:

Զեկուցումն ըստ էության առարկությունն չէր վերցնում. պատասխանատու ֆրակցիաները նախօրոք համաձայնվել էին բոլոր կետերի մասին. Սեյմի կատարածը ծես էր միայն: Նա հավանություն տվեց պատվիրակության կատարածին և հանձնարարեց «շարունակել բանակցություններն ու միջոցներ ձեռք առնել հաշտության շուտափույթ կնքման համար»:

Նույն նիստում ընդունվեց Գեգեչկորիի «ռազմասեր» կառավարության հրաժարականը և նոր կառավարություն կազմելը հանձնվեց Զխենկելիին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ծ Ս.

ԿԱՐՍԻՑ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ

Անդրկովկասը դարձավ անկախ հանրապետություն և Զխենկելիին՝ նրա կառավարության նախագահ: Այս հանգամանքը հայերի համար ունեցավ ճակատագրական հետևանքներ:

Կառավարությունը կազմվեց հետևյալ անձերից. վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար՝ Զխենկելիին, ներքին գործոց նախարար՝ Ն. Ռամիշվիլի, զինվորական՝ Գ. Գեորգաձե, ելևմտական՝ Ա. Խատիսյան, հաղորդակցության՝ Խ. Մելիք-Ասլանով, արդարադատության՝ Ֆ. Խան-Խոյսկի, երկրագործության՝ Ն. Խոմերիկի, հանրային կրթության՝ Ն. Ուսուպբեգով, առևտրի և արդյունաբերության՝ Հ. Գաջինսկի, պարենավորման՝ Ավ. Սահակյան, խնամատարության՝ Հ. Քաջազնունի, աշխատանքի՝ Ար. Երզնկյան, պետական վերահսկիչ՝ Ի. Հայդարով:

Այս կազմով Զխենկելիին ներկայացավ Սեյմի 13 ապր. նիստին, կարգաց կառավարական հայտարարությունը, որի հիմնական միտքն էր Քուրքիայի հետ հաշտություն կնքելու անհրաժեշտությունը, և ստացավ Սեյմի վավերացումը: Զխենկելիի հայտարարության առթիվ խոսեցին կուսակցությանց ներկայացուցիչները՝ Մերեթելի, Ռասուլ Զադե, Կարձիկյան և ուրիշներ: Մերեթելիին նորից վեր հանեց անկախության և կովկասյան ազգերի համերաշխության գաղափարը, «եթե քայքայվի անդրկովկասյան ժողովուրդների ներքին միությունը, մենք ոտքի տակ կերթանք, այլևս տեղ չի մնա, ուր հնչի անդրկովկասյան դեմոկրատիայի ազատ ձայնը»: Ռասուլ Զադեն շեշտեց, որ Գաղստանն էլ մտնում է անդրկովկասյան հանրապետության մեջ, և պահանջեց, որ Հյուսիսային Կովկասն էլ մտցվի: Քուրքերը շատ էին մտահոգված մասնեղական երկրների ազատությամբ ու հավաքումով...

Հայերին հուզողը՝ գլխավորապես պատերազմի ու հաշտության, Քուրքական վտանգի հարցն էր: Եվ այդ մտահոգությունները արտահայտեց Կարձիկյանը: Անդրկովկասի անկախությունը նրա աչքին արտաքին ուժերից բռնադատված մի քայլ էր. «Այդ արտաքին ուժերի գոյությունը փաստ է՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և արտաքին թշնամու (Քուրքերի) կողմից, և այդ արտաքին ուժերը հարկադրեցին հայտարարել Անդրկովկասի անկախությունն ու տատանում մտցրին անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ: Մինչև որ անդրկովկասյան ժողովուրդները

շմիանան ու համերաշխ շփոթեն, ոչ մի ուժ չի փրկի նրանց, և կառավարության խոստումներն էլ կմնան դատարկ հնչյուններ»:

«Կառավարության առջև կանգնած երկրորդ կարևոր խնդիրը հաշտություն կնքելն է: Այն հանդամանքը, որ նոր կառավարության գլուխը նախկին հաշտարար պատվիրակության նախագահն է՝ ինքնին ասում է, որ նոր կառավարությանը կներկայացվեն շատ խիստ պահանջներ: Տրուպիզոնից վերադարձած պատվիրակությունը լի էր հավատով, թե կարելի է կնքել հաշտություն, որը կփրկե Անդրկովկասը: Պատվիրակությունը ոչ միայն հավատով վերադարձավ, այլ իր այդ հավատը ներշնչեց նաև զանգվածներին: Այդ պարտավորեցնում է ոչ միայն պատվիրակությանը, այլև կառավարությանը. այդ մուրհակով կառավարությունը ստիպված կլինի հաշիվ ներկայացնել»:

Հայերը համոզված էին, որ թուրքերի հետ անկարելի է տանելի հաշտություն կնքել, և այդ համոզումն էր Կարճիկյանի խիստ զգուշ ճառի իմաստը: Նա չէր հավատում, որ Զխենկելիին կհաջողվի կատարել իր խոստումը, մանավանդ որ տեսնում էր շուրջը գտնվող մահմեդական գործիչների մտայնությունը: Չէ որ նույն նիստում սոց.-հեղափ. Լորդկիպանիձեն, Սեյմի ամբիոնից, հայտարարում էր, թե «ոմանք այստեղ, ա՛յս դահլիճում, Սեյմի պատգամավորների շարքերում ու լրագրողների օթյակում, արդեն խոսում են այն մասին, թե՛ քանի որ անկախությունը հայտարարված է, պետք է օգնության կանչել թուրքական գործերին և թուրք սվիններով պաշտպանել Անդրկովկասի անկախությունը հյուսիսից արշավող բուլղարիկների դեմ»:

Այո՛, խոսում էին, և հենց Ռասուլ Զոդեն իր ճառում շատ թափանցիկ ակնարկներով հրավիրում էր Սեյմի ուղարկությունը Սուխումի և Բաքվի վրա, որոնք «տառապում էին ինքզինքը խորհրդային իշխանության գաղափարների շտապով համարող ավազակների լծի տակ»:

Այսպես, ուրեմն, պաշտոնապես Զխենկելիի կառավարությունը սկսեց գոյություն ունենալ ապր. 13-ից, բայց ապր. 9-ից արդեն Գեգեչկորիի դահլիճը, բուլղարիկ ապօրինի կերպով և աններելի անփութությամբ, բաշխել էր գործից և իշխանության ղեկը փաստորեն անցել էր Զխենկելիի ձեռքը: Այս վերջինը անմիջապես անցավ գործի և արավ մի շարք ինքնագլուխ քայլեր:

Ապր. 10-ին Զխենկելիին հեռագրով իմացրեց բոլոր պետություններին Անդրկովկասի անկախության հայտարարությունը: Ապա Փոթիի ու Բաթումի գծով նույնը հեռագրեց և Վեհիբ փաշային՝ ավելացնելով, որ Անդրկ. սեյմը ընդունել է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և որ ինքը կաշգադրել է բոլոր ճակատների հրամանատարներին՝ կանգնեցնել պատերազմական գործողությունները և նույնը խնդրում է նաև թուրք հրամանատարությունից: Զխենկելիին ավելացնում էր, որ ինքը հրաման է տվել, որ Կարսի պարպման պայմանները մշակելու համար բերդապետը պատ-

վիրակներ ուղարկե թուրք հրամանատարության: մոտ, և խնդրում էր տալ բավարար ժամանակ, որպեսզի կարելի լինի պարպել բերդը:

Հետո, հայկական և վրացական կորպուսների պետերին, զինվորական նախարարի պաշտոնակատար զոր. Օդիշելիձեի միջոցով, արավ հետևելու հեռագրական հրամանը. «Հաղորդում եմ ի գիտություն ձեզ, որ Անդրկ. սեյմը իր 9 ապրիլի նիստում հայտարարեց Անդրկովկասի կատարյալ անկախությունը: Կազմված է նոր կառավարություն Զխենկելիի գլխավորությամբ, որը լիազորված է շարունակելու հաշտության բանակցությունները թուրքերի հետ: Կառավարությունը հրամայում է ձեզ՝ անմիջապես հասկացողության գալ ձեր առջև գտնվող թուրք զինվորական իշխանությունների հետ դադարեցնելու համար պատերազմական գործողությունները ամբողջ ճակատի վրա՝ սկսած այսօրվա ժամը 17-ից: Հեռագրեցեք անմիջապես ինձ այս հրամանի գործադրության ու թշնամությանց դադարեցման մասին և մի պատճեն էլ ուղարկեցեք ընդհանուր հրամանատարին: Այս հեռագրից հետո անմիջապես կուղարկեմ ձեզ մի հեռագիր Վեհիբ փաշայի անունով, որը զոր. նազարբեգյանը պետք է հաղորդե ըստ պատկանելվույն անթելի միջոցով և զոր. Գաբաևը մի ներկայացուցչի միջոցով՝ հեռագրաթելով՝ Բաթումից Տրապիզոն»:

Այս հեռագրին հաջորդեց Օդիշելիձեի մեկ ուրիշ հեռագիրը, որը «անհապաղ» պետք է հաղորդվեր թուրք հրամանատարության. «Կովկասյան ճակատի բուրժ. բանակների ընդհանուր հրամանատար Ֆեթիկ Մեհմեդ Վեհիբ փաշային. Պատիվ ունեմ ծանուցանելու ձերդ գերազանցության, որ համաձայն վարչապետ Զխենկելիի 1918 թ. ապր. 10-ին Փոթիի և Բաթումի վրայով ձեզ ուղարկված և հավանորեն արդեն ստացված հեռագրի, ես հաճույքն ունեցա հաղորդելու Անդրկովկասի գործող գործերին անդրկովկասյան նոր կառավարության հրամանը՝ 10 ապրիլի ժամը 17-ից սկսած ամբողջ անդրկովկասյան ճակատի վրա դադարեցնել պատերազմական գործողությունները՝ համաձայնության գալով հանդիպակաց թուրք իշխանությունների հետ: Հույս ունեմ ձերդ գերազանցություն, որ հանուն հաշտության առաջիկա բանակցությունների հաջողության և մեր երկու ժողովուրդների ապագա բարեկամության, դուք ևս կհրամայեք ձեր գործերին անմիջապես դադարեցնել պատերազմական գործողությունները»:

Այս բոլոր հրամաններն ու կարգադրությունները կատարվեցին կովկասյան բանակի ընդհանուր հրամանատար Լեբեգինսկիից անկախ, Սեյմից և հրավիրված նոր նախարարներից գաղտնի, միայն Զխենկելիի անձնական պատասխանատվությամբ: Ոչ ոք տեղեկություն չունեիր Զխենկելիի արած քայլերի մասին: Եվ, ինչ որ պակաս տարօրինակ չէ, հեռագրական սովորական կապն էլ հայկական կորպուսի և Հայոց ազգ. խորհրդի միջև կտրված էր, և Թիֆլիսում ոչ ոք չգիտեր, թե ի՞նչ էր կա-

տարվում հայկական ռազմաճակատում, մինչ այնտեղ զարգանում էին հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետևանքներ ունեցող դեպքեր:

Ապրիլի 10-ին հայկական զորամասերը բռնում էին հետևյալ ռազմական դիրքերը. Սամավաթ-Հարամ Վարդան-Քեյուք թեփե բարձունքը—Գիվնեյ բարձունքը—Աղբաբա բարձունքը—Կանը Քեյուք գյուղը: Բերդային հրետանին կազմ ու պատրաստ վիճակի մեջ էր: Զորքի ուժին ու բարոյական կորովը բարձր էր: Հայկական բանակը պատրաստ էր դիմադրության, և հրամանատարությունը վստահ էր, թե Կարսը ցույց կտա համառ դիմադրություն, կզիմանա առնվազն երկու շաբաթից մեկ ամիս: Թուրքերը ավելորդ զոհեր չտալու համար՝ ստիպված պիտի լինեն զիջումներ անել Անդրկ. կառավարությանը՝ բերդը առանց կովի ստանալու համար:

Այսպես էր կացությունը, երբ իրար հետևից սկսեցին հասնել Զխենկելիի հեռագրերը, որոնք խիստ բարոյալքող տպավորություն արին զիրքերում կանգնած զինվորների վրա: Քանի որ որոշված է կնքել զինադադար, էլ ինչու՞ կովել՝ այս բնական միտքը կայծակի արագությամբ տարածվում էր ամեն կողմ, և զորաշարքերը արագորին քայքայվում էին: Հայկ. կորպուսի պետ զոր. Վիշինսկին, ապր. 11-ին, ընդհանուր սպայակույտին արած հաղորդագրության մեջ, զոր. Նազարբեգյանի հանձնարարությամբ, հետևյալ բնորոշումն էր տալիս ստեղծված դրության. «Բեդլի-Ահմեդի զորամասի կողմից գրավված առաջավոր դիրքի բախտը որոշվել էր երեկ զոր. Օդիշելիձեի կարգադրությամբ՝ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու և բանագնացներ ուղարկելու մասին: Այդ կարգադրությունը բացասական տպավորություն արավ զորքերի վրա: Սակայն, Կարսի բերդապահ զորքին շնորհակց. հավանական է, որ Կարսը դիմանար երկու շաբաթից ոչ պակաս, գուցե և ամբողջ ամիս: Եթե ժամանակին մերժվեին թուրքական պայմաններն այսօր առավոտ ընդունելու առաջարկը, այդ դեռ կարող էր փրկել կացությունը, և Կարսի բերդը, անտարակույս, հետ կմղեր թուրքերին. այսօր էլ դեռ բերդը շատ լավ պաշտպանվում էր, մինչև որ ստացվեց վարչապետ Զխենկելիի և զոր. Օդիշելիձեի կարգադրությունը, որ բանագնացներ ուղարկվեն՝ ճշտելու համար բերդի դատարկման պայմանները: Այս բանը բերդապետին հայտնելուց հետո՝ կոխվե դադարեց: Զորքերը, ենթարկվելով հրամանի, հեռացան Աղաջ—Աղբաբ—Հարամ Վարդան առաջավոր դիրքերից»:

Այսպիսով, Զխենկելիի կարգադրությունը կոտրեց հայկական բանակի դիմադրական թափը և պատճառ դարձավ սարսափելի աղետի: Զխենկելիի հրամանը ստանալուց հետո զոր. Նազարբեգյանը և Ս. Մանասյանը ապարդյուն կերպով աշխատեցին ուղիղ հեռագրաթելով կապվել Թիֆլիսի Ազգ. խորհրդի հետ. կապը խզված էր: Գրանից հետո, Նազարբեգյանը հրամայեց էջմիածնի շրջանում գործող հայկական 2-րդ

դիվիզիայի պետ զոր. Սիլիկյանին և Կարսի բերդապետ զոր. Գեևին 10 ապրիլի ժամը 17-ից սկսած դադարեցնել պատերազմական գործողությունները, և թուրք հրամանատարության հետ սկսվեցին բանակցություններ երկու կողմերը զատորոշող գիծը ճշտելու համար: Թուրք առաջավոր մասի հրամանատարը հայտնեց հայերի բանագնաց գնդ. Մորեկին, որ ինքը զինադադարի կարգադրություն չի ստացել, հայերի դիմումը կուղարկե բարձր հրամանատարության, բայց մինչ այդ, Վեհիբ փաշայի հրամանի վրա, ապր. 11-ին պիտի շարունակե առաջխաղացումը, ուստի առաջարկում է, որ իզուր ընդհարումներ չունենալու համար, հայկական զորքերը քաշվեն բերդային ամրությունների մոտ:

Հաջորդ առավոտ թուրք առաջավոր զորքերի հրամանատարից ստացվեց մի նամակ, որով հաղորդվում էր, որ զինադադարի առաջարկը ընդունված է, թուրք սլավիրակներն արդեն նշանակված են, բայց մինչև բանակցությունների սկսումը հայկական զորքերը պետք է նահանջեն ու կանգնեն բերդի ամրություններից երկու վերստի վրա: «Մեր զորքերի մոտենալու միջոցին ձերոնք չպետք է կրակեն, հակառակ դեպքում մենք ուժ կգործադրենք»: Եվ, իրոք, ապր. 11-ին, թուրքերը զիմեցին ընդհանուր հարձակման և աշխատում էին գրավել Կարս—Ալեքսանդրապոլ երկաթուղաղիծը՝ հայերի նահանջի ճանապարհը կտրելու նպատակով, բայց բերդի մարտկոցներից բացված ուժեղ կրակը կանգնեցրեց նրանց, թեև կոխվեց շրջադարձը:

Նույն օրը Թիֆլիսից ստացվեց և զոր. Օդիշելիձեի հեռագրական հրամանը՝ «ընդունելու թուրքերի պայմանները և դադարեցնելու պատերազմական գործողությունները՝ համաձայն այդ պայմանների»: Այս հրամանը հավասար էր բացարձակ անձնատվության, որովհետև բերդի ամրություններից 2 վերստի վրա կեցած, այն էլ բարոյալքված ու գազազած զորքը անկարող պիտի լիներ պաշտպանվել թշնամուց, և Կարսը, բոլոր զորքերով ու ժողովրդով, պիտի անցներ թուրքերի ձեռքը: Այդ պատճառով, հայկական հրամանատարությունը նորից փորձեց զինադադարի ավելի նպաստավոր պայմաններ ստանալու:

Ապր. 11-ին և 12-ին կոխվեցին շարունակվեցին անընդհատ թուրք զորամասերն ու քրդական հրոսախմբերը աշխատում էին կտրել դեպի հյուսիս տանող երկաթուղին ու խճուղին և անվերջ հարձակումներ էին գործում հայկական զորքերի վրա: Թնդանոթները գոռում էին բերդի ամրություններից: Հայ զորքը ցույց էր տալիս կատաղի դիմադրություն: Իսկ նույն այդ ժամանակ հայերի բանագնաց գնդ. Մորեկը իբրև հետևից զնում-գալիս էր թուրքական հրամանատարի մոտ, բանակցություններ վարում Կարսի հանձնումի պայմանների մասին: Թուրք զորքերի հրամանատար Քյազիմ բեյը Վեհիբ փաշայի կողմից դրեց ու մինչև վերջն էլ պնդեց հետևյալ երեք պայմանի վրա. 1. Մինչև ապր. 12-ի կեսօրը թուրքերին հանձնել Կարս գետի ձախ ափին գտնվող բերդային ամրու-

թյունները, իսկ մնացյալ ամբողջությունները հանձնել մինչև նույն օրվա երեկոն: 2. Ապրիլի 12-ի ընթացքին անդրկովկասյան գործերը պետք է հեռանան Կարսից: 3. Բերդից դուրս գալուց հետո, 3 օրվա ընթացքում, այդ գործերը պետք է անցնեն Ախուրյան գետի մյուս ափը:

Գնդ. Մորելը պնդում էր պայմանաժամի երկարաձգման վրա, բայց թուրքերը մնացին մինչև վերջ անզիջող և սպառնում էին, որոշյալ ժամանակը լրանալուց հետո, բերդը գրավել զենքի ուժով: Մյուս կողմից էլ Քիֆլիսի կառավարությունն էր շտապեցնում թուրքական պայմանների ընդունումը. ապրիլի 11-ի գիշերը զոր. նազարբեգյանը ստացավ ընդհանուր հրամանատարի հետևյալ հեռագրական կարգադրությունը, ին՝ քանի որ Կարսի «պարպման խնդիրը բացարձակ կերպով որոշված է կառավարության կողմից, հրամայում եմ ձեզ իրավունք տալ բերդապետին գործերը փոխադրելու Ալեքսանդրապոլի կողմը»:

Այս հեռագրի վրա, հայկական հրամանատարությունը մի անգամ էլ — շտրոտը անգամ — ուղարկեց գնդ. Մորելին թուրք հրամանատարի մոտ՝ խնդրելով պայմանաժամը գեթ մեկ օրով երկարաձգել: Պատասխանը եղավ կտրուկ մերժում: Եվ մինչև 12 ապր. ժամը 2 Կարսը պարպվեց, Հեռացան գործերը: Հեռացավ բնակչությունը՝ մոտ 20 000 մարդ նախօրոք այրելով քաղաքի լավագույն շենքերը: Բերդում մնացին միայն բերդապետ զոր. Գեներ, կոմիսար Մ. Արզումանյանը, գնդ. Մորելը և սպայակույտի ու վարչական հիմնարկությանց սպանների ու պաշտոնեության մի մասը... բերդի գույքերը փոխադրելու համար: Չխենկելին միամբտորեն հավատում էր, որ թուրքերը թույլ կտան իրեն բերդի պաշարն ու ռազմամթերքը տեղափոխելու Քիֆլիս...

Ապր. 12-ին, երեկոյան ժամը 9-ին Կարս մտավ թուրքական 11-րդ գիվիզիայի առաջապահ մասը:

Կարսից հեռանալու պահուն զոր. նազարբեգյանը Քիֆլիսից ստացավ հետևյալ հեռագիրը. «Հայտնում եմ ձեզ ի գիտություն, որ Կարսի նահանգը մինչև Ախուրյան գետի երկարությամբ անցնող սահմանը պետք է պարպվի մեր գործերից: Ալեքսանդրապոլի՝ Ախուրյանի աջ ափին գտնվող ամբողջությունները պետք է ոչնչացվեն: Կառավարությունը հարց է հարուցել, որ թուրքիան մեկ ամիս ժամանակ տա մեզ՝ դուրս աուլու համար Կարսի բերդի ամբողջ գույքը և մեկ շաբաթ՝ մեր զորքը Կարսի նահանգից հեռացնելու համար: Անդրկովկասի վարչապետ՝ Չխենկելի: Պատերազմ. նախարարի պաշտոնակատար՝ Սիդիկիձե»:

Սակայն, հակառակ, որ թուրքերի բոլոր պայմաններն ընդունվել էին, թուրք բանակը շրջադարձից գինվորական գործողությունները, և մեր գործերը կովով նահանջեցին մինչև Ալեքսանդրապոլ: Ապր. 15-ին, հայկական բանակը ամբողջովին անցավ Ախուրյանի ձախ ափը՝ նախօրոք պայթեցնելով աջ ափի ամբողջությունները:

Քիչ հետո, ապր. 17-ին, Կարսից հեռացվեց և զոր. Գեներ իր ընկեր-

ների հետ, ինչպես նաև մնացած բնակչությունը: Թուրքերը վճռականորեն մերժեցին Կարսի գույքից որևէ բան հանձնել: Զինվորականների ազատ թողին՝ դրա համար էլ պետք էր շնորհակալ լինել...

Կարսի կռիվներում ընկան շատ քաջ մարտիկներ: Ապր. 9-ին, խլիզախ գրոհի ժամանակ, սպանվեց սպա Սուրեն Թաղևոսյանը՝ հայտնի հասարակական գործիչ Արշակ Թաղևոսյանի որդին. ապր. 12-ին, Մազրայի մոտ, նահանջի ճանապարհը պաշտպանելիս, հերոսիմահով մեռավ Կարսի քաղաքագլխի որդին՝ կամավոր Գևորգ Նոհրատյանը:

Կարսի դեպքերի լուրը Քիֆլիսում ստացվեց միայն ապր. 11-ի կեսօրից հետո: Հայկ. կորպուսի կոմիսար Ս. Մանասյանին մեծ դժվարությամբ հաջողվել էր ուղիղ հեռագրաթելի մոտ կանչել Սեյմի անդամ Ս. Վրացյանին ու հաղորդել Չխենկելիի հեռագրերի և ստեղծված կացություն մասին, ինչպես նաև խնդրել, որ Ազգ. խորհուրդը միջոցներ ձեռք առնի՝ երկարաձգելու Կարսի պարպման ժամանակամիջոցը:

Այս տեղեկությունը ռուսքի պես պայթեց հայկական շրջաններում: Ազգային խորհուրդը գումարեց արտակարգ նիստ: Խաչ. Կարճիկյանը և Ստ. Մամիկոնյանը անմիջապես հեռագրաթելով կապվեցին զոր. նազարբեգյանի հետ՝ կամենալով փրկել Կարսը: նազարբեգյանի պատասխանը եղավ կարճ. այլևս ուշ է: «Ծն դինվորական նախարար Օղիշելիձեի միջոցով ստացա կառավարությունից բացորոշ հրաման՝ դադարեցնել Կարսի մոտ պատերազմական գործողությունները և թույլ տալ, որ թուրքական զորամասերը մինչև երկու վերստ մոտենան Կարսի ամբողջություններին. այժմ տեղի են ունենում բանակցություններ Կարսը պարպելու մասին»:

Կարսի պարպումի լուրը ահագին փոթորիկ առաջ բերեց և Սեյմի ու նորակազմ կառավարության շրջաններում: Դաշնակցական նախարարներ Ա. Սահակյանը, Քաջաղնունին ու Խատիսյանը՝ բողոքելով Չխենկելիի ապօրինի վարմունքի դեմ՝ հրաժարական տվին, Դաշնակցական Ֆրակցիան պահանջեց հեռացնել Չխենկելիին վարչապետությունից: Նրա արարքը համարվում էր դավաճանություն. անհանդուրժելի էր դավաճանի վարչապետությունը:

Սոցիալ-դեմոկրատական Ֆրակցիան, երկար խորհրդակցություններից հետո, ժողովախառնի ու Մերնթելիի բերանով, պատասխանեց, որ ինքն ևս վրդովված է պատահածից, դատապարտում է Չխենկելիի վարմունքը, պատրաստ է վերացնել Չխենկելիի թեկնածությունը, բայց այդ դեպքում վարչապետությունը պետք է ստանձնե հայերից մեկը, օրինակ, Քաջաղնունին:

Այս առաջարկի անհեթեթությունը պարզ էր ամենքի համար: Ստեղծված պայմաններում ի՞նչ կարող էր անել հայ վարչապետը: Նման քաջ միայն կփութացնի Անդրկովկասի քայքայումը, և Դաշնակցությունը, բնականաբար, հրաժարվեց այդ «պատվից»: Հանգամանքները ստիպե-

ցին նրան համակերպվել նաև Չխենկելիի վարչապետությանը, որովհետև վրացիները բաց ի բաց մերժեցին ուրիշի թեկնածությունն առաջ քաշել. կա՛մ Չխենկելին, կա՛մ մենք կհրաժարվենք կառավարություն կազմելուց:

Չխենկելին մնաց կառավարության գլուխը և շարունակեց սկսած գործը: Սեյմի որոշման հիման վրա նա մտավ թուրքերի հետ նոր բանակցությունների մեջ, և, փոխադարձ համաձայնությունամբ, որոշվեց հաշտության նոր խորհրդաժողովը նշանակել Բաթումում: Կազմվեց Անդրկովկասյան նոր պատվիրակություն, այս անգամ փոքրաթիվ կազմով: Պատվիրակության մեջ մտան՝ Ա. Չխենկելին՝ նախագահ, Ն. Նիկոլաձեն, Ա. Խատիսյանը, Հ. Քաջազնունին, Մ. Գաշինսկին, Խան-Նոյսկին և մի շարք խորհրդականներ ու քարտուղարներ՝ զոր. Օդիշելիձե, զոր. Ղորղանյան, Ռասուլ Զադե, Սաֆիբուրդսկի, Մ. Բունիաթյան, Ս. Վրացյան, Զ. Ավալով և ուրիշները:

Պատվիրակությունը Թիֆլիսից մեկնեց մայիսի 5-ին* և հաջորդ օրը, ուշ երեկոյան, արդեն Բաթումում էր: Մայիսի 11-ին տեղի ունեցավ Բաթումի խորհրդաժողովի հանդիսավոր բացումը:

Ներկա էին Անդրկովկասյան պատվիրակությունը իր ամբողջ կազմով, թուրքերի կողմից՝ Խալիլ բեյը, Վեհիբ փաշան, Նուսրեթ բեյը, Օրխան բեյը և այլն, Գերմանիայի կողմից՝ զոր. Ֆոն Լոսովը, կոմս Շուկենբուրգը և Օ. Ֆոն Վեգենդոլը: Նիստի սկզբում դրվեց և կենսականների հանրապետության մասնակցության հարցը, և Հայդար բեգ Բամատը ընդունվեց իբրև նրա պատվիրակ:

Ստանձնելով նախագահությունը՝ Խալիլ բեյը արտասանեց թուրքերեն լնգվով մի ճառ, որով ողջունում էր «ազատության գեղեցիկ աստղի» ծագումը Կովկասի գլխին» Չխենկելին պատասխանեց համապատասխան արտահայտություններով:

Նիստի գործնական մասում Չխենկելին Անդրկովկասյան պատվիրակության անունից հայտարարեց, որ բանակցություններին իբրև հիմք ընդունվում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Բայց Խալիլ բեյը վճռական կերպով մերժեց այդ տեսակետը: Տրապիզոնի բանակցությունների խղումից ի վեր նոր դեպքեր էին պատահել, պատերազմ էր եղել Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև, արյուն էր հոսել, հետևաբար, անկարելի էր այլևս գոհանալ Տրապիզոնում ներկայացված պայմաններով: Թուրքիան իրավունք էր համարում դնել նոր պահանջներ, որոնք ամփոփված են հաշտության նոր նախագծում: Եվ որպեսզի բանակցությունները չձգձգվեն, Խալիլ բեյը տեղն ու տեղը հանձնեց Չխենկելիին կնքված մի ծրար, որի

մեջ գտնվում էր նախագիծը «հաշտության և բարեկամության դաշնագրի Թուրքիայի և Անդրկովկասյան Հանրապետությունների համադաշնակցության միջև»: Սրանով էլ վերջացավ խորհրդաժողովի առաջին և վերջին նիստը:

Հաշտության նախագիծը բաղկացած էր 12 հոդվածներից և 3 հավելվածներից և սարսափելի ծանր պայմաններ էր պարունակում ամբողջ Կովկասի, մանավանդ, Վրաստանի, բայց ավելի ևս Հայաստանի համար: Վրաստանից առնվում էր Բաթումի շրջանը՝ նավահանգստով հանդերձ, Ախալցխայի գավառը: Հայաստանից խլվում էին Ալեքսանդրապոլը, Ախալքալաքը, Շիրակի և էջմիածնի գավառի մեծ մասը, Սուրմալուն, Ալեքսանդրապոլ—Կարս և Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղիները: Հայաստան փաստորեն չէր մնում. հայերին թողնվում էր հազիվ 11 000 քառ. վերստ լեռնոտ տարածություն Արագածի և Սևանի լճի միջև՝ Հողային պայմաններից զատ դրվում էին և շափաղանց ծանր տնտեսական, առևտրական, ռազմագիտական և այլ պահանջներ:

Այսպիսով, Թուրքիան հախուռն թափով մուտք էր գործում Կովկաս և իր ազդեցության տակ առնում Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ գտնվող բոլոր հողամասերը: Կարս—Սուրմալու—Նախիջևան—Չանգեզուր—Ղարաբաղի վրայով միանում էր Պարսկական և Ռուսական Ազրբեջաններին, և Բաքվից նրա առջև բացվում էին շրջանցող հեռանկարներ դեպի Անդրկասպյան թուրք-թուրանական ցեղերն ու Կենտրոնական Ասիայի իսլամական աշխարհը: Էնվերիների համիսլամական ցնորքները իրականություն էին դառնում...

Թուրքական պահանջները զարմանք ու զայրույթ առաջ բերին ո՛չ միայն վրացիների ու հայերի, այլև գերմանացիների մեջ: Մայիսի 12-ին զոր. Ֆոն Լոսովը հեռագրում էր իր կառավարությանը. «Թուրքական ամեն շափ ու սահման անցած պահանջները՝ անշատելու դուռ հայկական գավառները, որպիսիք են Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը և Երևանի նահանգի մասերը, աղաղակող կերպով խախտում են Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և նպատակ ունեն բնաջնջել հայերին Անդրկովկասում: Այսօր երեկոյան թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին, որ թույլ տրվի իրենց զորքերին Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնելու Ջուլֆա և այդ մասին աշինը չհաղորդեցին ինձ: Ես բողոքեցի նման ընթացքի դեմ»*:

Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղագիծը իրենց տրամադրելու պահանջը թուրքերը հետապնդում էին շատ խիստ կերպով: Եվ մինչ երկու պատվիրակությունների միջև սկսվեց օրեր տևող գրավոր վեճ Բրեստ-Լիտովսկի շուրջ, երկու կողմից կազմված մի հատուկ զինվորական հանձնախումբ քննում էր այս պահանջը: Թուրքերը պնդում էին, որ երկաթուղին տրվի իրենց, որպեսզի օր առաջ զորք հասցնեն անզլիացիներին:

* Սեյմի ապր. 18-ի օրենքով, ապր. 17 լույս 18-ի գիշերվանից մտցվեց նոր տոմար, և հետագա ժամանակագրությունը այլևս հաշվված է նոր տոմարով:

* I. Lepsius, Deutschland Und Armenia, Berlin, 1919.

դեմ. Անդրկովկասի ներկայացուցիչները՝ զոր. Օդիշելիձեն և զոր. Ղոր-դանյանը հակառակում էին՝ առարկելով, որ այդ հարցը կարող է վճռվել միայն ընդհանուր դաշնագրի ստորագրութայամբ:

Հուսահատված խաղաղ միջոցով երկաթուղին ստանալու մտքից՝ մայիսի 14 լույս 15-ի գիշերը թուրքերը ներկայացրին վերջնագիր, որ մայիսի 15-ի առավոտյան ժամը 7-ին Ալեքսանդրապոլը հանձնվի իրենց, և հայկական զորքերը քաղվեն 25 կիլոմետր դեպի արևելք: Եվ առանց պատասխան ստանալու, մայիսի 15-ի առավոտյան ժամը 2-ին, Ալեք-սանդրապոլի դեմ գործող թուրք զորքերի հրամանատարը վերջնագրի թուրքերին պատճենը ուղարկեց Ալեքսանդրապոլի հրամանատարին՝ պատճենով մինչև ժամը 6 դատարկել քաղաքը: Հազիվ մինչև ժամը 6 ու կեսը կարելի եղավ թարգմանել թուրքը, այն ինչ ժամը 6-ից սկսվեց քաղաքի ուժերի ճանաչումն ու թուրքերի հարձակումը: Հայկական բանակը հանկարծակիի եկավ և շտապով նահանջեց: Ալեքսանդրապոլն անցավ թուրքերի ձեռքը:

Հայկական զորքերի նահանջը, զոր. Նապարեթյանի կարգադրու-թյամբ, կատարվեց երկու ուղղությամբ. հայկական առաջին դիվիզիան և 2-րդ դիվիզիայի 7-րդ և 8-րդ գնդերը անցան դեպի Գյոթ—Յոդուշ—Բե-քյանդ—Ավդիբեկ—Փամբ գյուղագիծը: Զիավոր բրիգադը, իբրև հետսա-պահ, մնաց Զրախու գյուղում: Առաջին և երկրորդ բրիգադները 2-րդ ձիավոր գնդի հետ շարժվեցին Սարդարապատի ուղղությամբ՝ զոր. ցնելու համար Երևանի գործառու: Անդրանիկին, որ մայիսի 1-ից ի վեր գրա-վում էր Գիվլիի Բուլաղը, հրամայվեց պահպանել Ախալքալաք և Վո-րոնցովկա տանող ճանապարհները, սակայն, նա շմուսց այնտեղ և քաղ-վեց-դնաց Զալալ-Օղլի:

Այսպիսով, տարածված լայն ճակատով, հայ զորքերը պաշտպա-նում էին հայկական շրջանները: Թուրքերը քայլ առ քայլ առաջանում էին և մայիսի 22-ին դրավեցին Համամլու կայարանը, որով բացվում էր Երևանի ճանապարհը: Երևանից շտապով նրանց դեմ Բաշ-Ապարան ուղարկվեց մի գործառու Դրոյի գլխավորությամբ: Բացի այդ, միջոցներ ձեռք առնվեցին ամրացնելու Ղարաքիլիսայի ճակատը: Զոր. Նազար-բեգյանը մի կողմ ուղղեց զորքին, որով դիմում էր նրա հայրենասիրա-կան զգացմունքներին և հրավիրում կատարել իր պարտականություն-ները ժողովրդի հանդեպ: Կարելի եղավ կանգնեցնել ու կարգի բերել նահանջող գործառուները: Հուսալքումը տեղ տվեց ոգևորության:

Զոր. Նազարբեգյանը օգտագործեց այս տրամադրությունը և մայիսի 22-ին տվեց հարձակման հրաման: Նույն օրը Ղարաքիլիսայի մոտ տեղի ունեցավ հաջող ճակատամարտ. թուրքերը ջարդված՝ խուճապով քաղ-վեցին դեպի Համամլու: Սակայն, թշնամին սպառնում էր մեր աջ թևին. Անդրանիկը հեռացել էր Զալալ-Օղլիից դեպի Գեսդ՝ բանալով ահագին տարածություն թուրքերի առջև:

Տաք և մեղ համար հաջող հարձակողականը շարունակվեց և մա-յիսի 25 ու 26-ին: Այդ երկու օրվա ընթացքին տեղի ունեցան համառ և արշուճահեղ ճակատամարտեր: Մայիսի 26-ի երեկոյան թշնամին քշված էր Գյաղա-Մայմեխ սարից. հայերը գրավել էին Հաջի-Ղարա գյուղը, Բեղորգալը: Թուրքերը տվին ահագին զոհեր:

Ստանալով օժանդակ նոր ուժեր ու թնդանոթներ՝ մայիսի 27-ին թուրքերը դիմեցին հակահարձակման և արշուճահեղ կռիվներից հետո նո-րից գրավեցին Բեղորգալը: Աջ թևից սպառնացող հարվածի պատճառով՝ ստիպված նահանջեցին և հայերի կենտրոնական ուժերը ու մայիսի 28-ին դիրքեր բռնեցին Բողդգյուղ և Նիկիտինո գյուղերի մոտ՝ փակելով Երևա-նի ճանապարհը: Անդրանիկը մայիսի 30-ին Գեսդից անցավ Գիվլի:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում հայ զինվորը երևան բերեց ուղղակի բարձր կարողություն և անսահման հայրենասիրություն: Բազ-մաթիվ զոհեր տվեց նա: Շատերը ընկան հերոսական մահով: Դրանց մեջ էր թնդանոթային մարտկոցի հրամանատար հերոս Տեր-Մովսիս-յանը: Դրանց մեջ էր և Հայաստանի ապագա վարչապետ Հ. Օհանջան-յանի անդրանիկ զավակը՝ Մոնիկը, որ մի խումբ գաղափարական ուսա-նողների հետ գտնվում էր առաջավոր դիրքերում, մասնակցել էր բազ-մաթիվ ճակատամարտերի, ստացել քաջության նշան և որ անհետ կո-րավ Ղարաքիլիսայի կռիվներում:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը և նույն օրերին Սարդարապատ-Բաշ-Ապարանում տեղի ունեցող կռիվները ահագին տպավորություն թողեցին Բաթումում: Դրանից հետո էր, որ Վեճիբ փաշան, էնվեր փա-շայի կողմից զինակցություն առաջարկեց. հայ պատգամավորներին:

Ղարաքիլիսայի գրավելուց հետո, թուրքերը արշավեցին դեպի հյուս-սիս՝ Թիֆլիսի ուղղությամբ: Միաժամանակ ոտքի ելավ և Սադախու—Սանդարի շրջանի մահմեդականությունը, որ կտրեց երկաթուղային հա-ղորդակցությունը և թալանում ու կոտորում էր փախստական հայերին: Մայիսի 22-ին Անդրկ. կառավարությունը որոշեց խնդրել Հ. Հ. Դաշնակ-ցության և Մուսավաթին՝ ուղարկել հրեքական ներկայացուցիչներ այդ շրջանի թուրքերին հանգստացնելու համար, բայց ալեկոծված տարիքը զսպելու հնարավորություն չէր մնացել այլևս: Հարավից ջարդում ու կո-տորում էին թուրք ասկարները, հյուսիսից՝ դիմված թուրք գյուղացի-ները: Հայ գաղթականությունն ու նահանջող գործառուները թալանվում ու կոտորվում էին ամեն կողմ:

Թուրքերի հյուսիս շարժվելու հետևանքով անասելի իրարանցում առաջ եկավ և Թիֆլիսում՝ վրաց և հայկական շրջաններում: Վրացիները սկսեցին պատրաստվել դիմադրության: Թիֆլիսը հայտարարվեց պաշար-

ման վիճակում. զորաշարժի ենթարկվեց կարմիր զվարդիան: Քաղաքի շուրջը, բարձունքների վրա, դիրքեր փորվեցին, նշանակվեցին պահակներ:

Անտանեկին, սակայն, հայ ժողովրդի, Քիֆլիսում խոնաված կարսեցի, շիրակեցի, արևմտահայ բազմահազար գաղթականության վիճակն էր: Մանավանդ, շատ էին ջղայնություն արևմտահայերը, որոնք, հասկանալի պատճառներով, ավելի էին սաղսափում թուրքական արշավից: Նրանց դրուձյունը աճեցի էր: Ի՞նչ անել: Ո՞ւր գնալ: Եվ ահա ծայր տվեց մի խուճապային փախուստ դեպի Հյուսիսային Կովկաս: Հազարավոր մարդիկ, ծեր ու երեխա, գյուղացի ու քաղաքացի, աշխատավոր ու մտավորական — ով ինչով կարող էր — խուժեցին դեպի ռազմավիրական ճանապարհը: Հոսանքի մի ծայրը հասել էր արդեն Վլադիկավկազ ու Արմավիր, մինչ մյուսը դեռ նոր էր գուրս գալիս Քիֆլիսից: Օրեր անընդհատ, Քիֆլիսից շարժվում էին հազարավոր սայլեր, կառքեր, ինքնաշարժներ, գրաստներ, ֆուրգոններ՝ բեռնավորված տնային իրերով, կահանցով ու երեխաներով: Շատերը իրենց ունեցվածքը շնչին գնով ծախում էին Քիֆլիսի փողոցներում՝ գորգ, կապերտ, բարձ, անկողին, վերմակ, կարասներ, ամանեղեն... Վլադիկավկազ գնացող փոխադրության միջոցների սակագինը բարձրանում էր տասնյակ ու հարյուրավոր անգամներ: Մի մարդու տեղը ֆուրգոնում արժեր մինչև 10 000 ռուբլի: Մարդիկ վերջին կոպեկն էին տալիս, միայն թե կարողանային հեռանալ:

Քիֆլիսից Հյուսիսային Կովկաս մեկնեց և Ապահովության խորհուրդը ամբողջ կազմով: Այս պարագան ավելի ևս սաստկացրեց ընդհանուր խուճապը: Գաղթը կատարվում էր անկազմակերպ, տարերային կերպով: Պարենավորման գործը ճանապարհին չափազանց անբավարար էր, ապահովություն չկար, և հարձակումները գաղթականների վրա սովորական էին: Այսպես, մայիսի 23-ին Լարսից հեռագրում էին Հ. ազգ. խորհրդին. «Այսօր ինգուշները նոր Լարս կայարանում պահեցին ավելի քան 10 000 գաղթականներ, թույլ չտվին գնալու Վլադիկավկազ և վերադարձրին Կազբեկ, ուր նրանց սպասում է սովն ու ցարտը»:

Մայիսի 25-ին Ազգ. խորհրդի ներկայացուցիչը հեռագրում էր Դուշեթից. «Հարյուր հազար սոված ու մերկ գաղթականներ հավաքվել են Մցխեթի, Դուշեթի միջև և ավելի հեռուները: Ո՛չ մի օգնություն և ո՛չ մի տեղից: Փախստականների մեջ սկսվում են հիվանդություններ: Կան մահվան դեպքեր: Գիշերելու տեղ չկա, և ամենքը գիշերում են բաց երկրի տակ, ցրտին: Չկա ո՛չ հաց, ո՛չ եռացրած ջուր. չկան սննդատու կայաններ՝ ամենքը թողնված են ճահատազրի կամօրին: Բժշկական օգնություն էլ չկա: Մարդիկ հազարներով գնում են ստրով, առանց օգնության որևէ հույսի... կացութունը հուսահատական է»:

Թե ինչ կլինե՞ր հետևանքը այս տնաքանդ փախուստի, դժվար է սասել, եթե մեջտեղ չգար արտաքին միջամտություն. մայիսի 24-ից Թեթի ժողովրդական կառավարությունը փակեց գաղթականների առջև Հյուսիսային Կովկասի ճանապարհը, որով հոսանքը կանգ առավ, և գաղթել ցանկացողների մեծ մասը մնաց Անդրկովկասում: Թուրքական յաթաղանից ազատվածները Հյուս. Կովկասում ընկան բոլշևիկյան դժոխքը. այնտեղ նրանց սպասում էին նոր զրկանքներ, նոր տառապանքներ ու նոր հիասթափություններ:

ԱՐԱՐԱՏԻ ՀՈՎԱՆՈՒ ՆԵՐՔԵՎ

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, հայկական զորքերի մի մասը նահանջեց դեպի Սարդարապատ, Երևանի ուղղությամբ: Այստեղ ավելի ուշ տեղի էին ունենալու դեպքեր, որոնք բախտորոշ դեր էին կատարելու հայ ժողովրդի կյանքում: Նախքան այդ դեպքերին անցնելը, սակայն, անհրաժեշտ է կանգ առնել ընդհանրապես Արարատյան դաշտի անց ու դարձերի վրա՝ Արարատյան դաշտի, որը, շատ շանցած, կաղմեց Հայաստանի Հանրապետության պատվանդանը:

Ռուսական հեղափոխությունը Երևանում էլ ընդունվեց ցնծությամբ: Հին իշխանությունը փոխարինվեց նորով, և նահանգի կառավարությունը անցավ նահանգական գործադիր կոմիտեին՝ նախագահությամբ առաջին շրջանում՝ Սմբ. Խաչատրյանի, ապա՝ Սահ. Քորոսյանի, և Զինվորական խորհրդի գործադիր կոմիտեին՝ նախագահ Ստարցև: Առաջինը գերազանցապես զբաղվում էր քաղաքացիական գործերով, երկրորդը՝ զինվորական: Քանի ճակատը կայուն էր, գերակշռող դերը պատկանում էր Զինվ. խորհրդին: Այս երկու մարմինները գործում էին համերաշխ՝ աշխատելով ամուր պահել հեղափոխական կարգն ու ազգամիջյան խաղաղությունը և նպաստելով միաժամանակ ռազմաճակատի ուժեղացմանը: Հունիս ամսին կազմվեց և Հայ զինվորական միությունը, բժ. Հ. Մելիքյանի նախագահությամբ, որ բավական կարևոր դեր կատարեց հետագայում:

Հեղափոխության առաջին ամիսներին Երևան քաղաքի և նահանգի կյանքը ընթանում էր, համեմատաբար, խաղաղ: Տիրում էր համերաշխություն հայերի և թուրքերի միջև. երկու ազգերի մտավորական ներկայացուցիչները գործում էին ձեռք ձեռքի: Սակայն, հետզհետե դրությունը սկսեց փոխվել. թուրքերի և թուրք ազգայնականների զրգուրումով այստեղ ու այնտեղ սկսեցին գլուխ բարձրացնել քրդերը, հարձակվել ու

* Առ 1 հունվ. 1916 թ., պետական վիճակագրության համաձայն, Երևանի նահանգում ապրում էր 1 120 242 բնակիչ, որից հայեր՝ 689 871, թուրքեր՝ 373 582, քրդեր՝ 26 508, ռուսներ՝ 16 103, եզդիներ՝ 12 624 և այլն: Երևան քաղաքում հաշվվում էր 51 286 բնակիչ, որից 37 204 հայ, 12 557 թուրք, մնացածը՝ ռուս, վրացի, հրեա և այլն («Кавк. Календарь», 1917 г., стр. 214—221):

թալանել երկաթուղին և խճուղիներով անցնող պարենակիր սայլերը կողոպտել ու սպանել հայերին: Սկսեցին շարժվել և թուրք զյուղերը մանավանդ ռազմաճակատ տանող ճանապարհների և հանդուցային կետերի վրա:

Մյուս կողմից, բուլղարիների քարոզչության ազդեցության տակ ծայր տվին զինվորական անկարգությունների ճակատում ու թիկունքում: Հունիս ամսին Երևանի զինվորները փորձ արին կողոպտելու քաղաքի շուկան. թալանվեցին մի քանի խանութներ, և հազիվ հաջողվեց աղետի առաջն առնել: Նման, տեղական բնույթ կրող խռովություններ եղան և ուրիշ վայրերում:

Սակայն, դրությունը սկսեց սրվել և սպառնական բնույթ ստանալ 1917 թվի աշնանը, մանավանդ, հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, երբ բուլղարիները քայքայեցին ռազմաճակատը և ռուս զորքը քաղցին դեպի թիկունք, որի պատճառով ճակատի պաշտպանության հոգսը ամբողջապես ծանրացավ հայերի վրա: Իբրև հետևանք այս դրության, իշխանությունը Երևանի նահանգում հետզհետե անցավ հայերին, ռուս զորամասերին փոխարինեցին հայկական մասեր, զանազան կետերում սկսվեցին կազմվել նոր զորամասեր և այլն: Քաղաքացիական իշխանությունը ամփոփվեց Երևանի Հայկ. ազգային խորհրդի ձեռքը, իսկ զինվորական գործերը վարում էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից նշանակված հայկական զորքերի կոմիսար Գրոն, որի գլխավոր հոգան էր զորամասերի առողջացումն ու մարտունակության բարձրացումը:

Երևանի Ազգ. խորհուրդը, որ կազմված էր Թիֆլիսի Հայոց ազգ. խորհրդի ձևով՝ կուսակցությունների ներկայացուցիչներից, իր գոյության սկզբի շրջանում, անգույն և անչիղ մի մարմին էր, որ գնում էր դեպքերի հոսանքի հետևից: Ինքնուրույն նախաձեռնությունից զուրկ՝ շարժվում էր Թիֆլիսից եկած հրահանգներով: Նրա մեջ մտնում էին թեմական առաջնորդ Խորեն եպ.-ը, Մ. Մուսինյանը (անկ.), Գր. Տեր-Խաչատրյանը (ժող.), Գ. Զուբյանը (ս.-հ.), բժ. Գր. Տեր-Հակոբյանը (ս.-հ.), Մ. Հարությունյանը (դաշն.), Ա. Աստվածատրյանը (դաշն.), Թ. Նիկողոսյանը (դաշն.) և այլն:

Երևանի Ազգ. խորհուրդը կյանք ստացավ միայն 1917 թ. դեկտեմբերի վերջերին, երբ Թիֆլիսից եկավ Հայ ազգ. խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Արամը: Ազգ. խորհրդի առաջին իսկ նիստում նա տվեց ընդարձակ զեկուցում ընդհանուր քաղաքական դրության ու Թիֆլիսում տիրող մտայնության մասին և հայտարարեց, որ ո՛չ մի տեղից չկա և ո՛չ մի հույս. պետք է լարել սեփական ուժերը՝ ապահովելու համար ճակատն ու թիկունքը: Եվ առաջարկեց անմիջապես վերակազմել Ազգ. խորհուրդը, ընտրել փոքրակազմ գյուրաշարժ մի մարմին՝ տալով նրան արտակարգ իրավունք գործելու Ազգային խորհրդի գծած սկզբունքների սահմանում:

Ազգ. խորհուրդը միաձայնութեամբ ընդունեց Արամի առաջարկը և ընտրեց Ազգ. խորհրդի իրավունքներով մի մարմին՝ Հատուկ կոմիտեի՝ տալով նրան երեք ամսով գործելու կատարյալ ազատություն: Երեք ամսից հետո նա զեկուցում էր ներկայացնելու Ազգ. խորհրդին, և վերջինս, ի հարկին, կարող էր երկարաձգել նրա լիազորությունները կամ լուծել: Հատուկ կոմիտեի մեջ ընտրվեցին Երևանում մեծ հարգանք վայելող հասարակական գործիչ Մկրտիչ Մուսիսյանը, որ այն ժամանակ ո՛չ մի կուսակցության չէր պատկանում և միայն 1919 թվին մտավ Հ. Հ. Դաշնակցության շարքերը, Արշալույս Աստվածատրյանը, Սահակ Թորոսյանը, իբրև նահանգական կոմիսար, Հ. զինվ. միություն ներկայացուցիչը և Արամը ի պաշտոն: Հատուկ կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Մ. Մուսիսյանը, քարտուղարի պաշտոնով հրավիրվեց Սարգ. Օհանջանյանը: Հատուկ կոմիտեն դարձավ Երևանի փաստական իշխանությունը:

Հատուկ կոմիտեի, ինչպես և նրա հետ համերաշխ գործող զինվորական կոմիսար Դրոյի ու Երևանի նահանգի հայկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար զոր. Սիլիկյանի գլխավոր մտահոգությունը ռազմաճակատի ամրացումն ու թիկունքի անդորրության պահպանումն էր: Այդ նպատակով, հենց առաջին նիստում, Հատուկ կոմիտեն որոշեց զենքի տակ առնել մինչև 28 տարեկան բոլոր զինապարտներին: Այդ իմաստով Արամը գրեց մի կոչ, որ եղավ Հատուկ կոմիտեի № 1 կոչը: Նրա մեջ բացատրվում էր կացութեան լրջությունը և, հանուն Ազգ. խորհրդի, հրավեր ուղղվում զինապարտներին՝ երեք օրվա պաշարով ներկայանալ տեղական զինվորական կենտրոնները, ժողովուրդը արտակարգ վստահությունը արձագանք տվեց իրեն ուղղված կոչին, և, հակառակ ծննդյան տոներին, ամենքը շտապեցին ներկայանալ իշխանությունը:

Միաժամանակ, Հատուկ կոմիտեն կազմակերպում էր թիկունքը, աշխատում էր ապահովել ճանապարհները և հաղորդակցության միջոցները, ինչպես նաև կարգավորել ինքնապաշտպանության գործը: Այս նպատակով կազմվում և որոշ վայրերում դասավորվում էին մարտական խմբեր ու ռազմամթերք և ջանք էր թափվում, խաղաղ միջոցներով, առաջն առնելու հանրային անդորրության խանգարման: Այս տեսակետից, խոշոր նշանակություն էր տրվում հայ և թուրք ղեկավարների համերաշխությանը և հարևան երկու ժողովուրդների խաղաղ կենակցությանը: Թե՛ Հատուկ կոմիտեի, թե՛ նահանգական կոմիսարի և թե՛ զինվ. կոմիսարի գործունեությունը զարգանում էր այդ ուղղությամբ, մի բան, որ շատ էր դժվար այն ժամանակվա պայմաններում: Անաստողները դիմ առնվում էին կտրուկ ու խիստ միջոցներ:

Հեշտ չէր և ռազմաճակատի պաշտպանության և հայկական զորամասերի կազմակերպության ու առաջաջաման գործը: Դրոն նոր էր նշանակված հայկական զորքերի կոմիսար, երբ ճակատի հայկական զորամասերից սկսեցին Թիֆլիս հասնել պատվիրակներ՝ խնդրելու, որ իրենց

մասերը հետ քաշեն թիկունք. չէին ուզում մնալ առաջավոր դիրքերում: Զորամասերի ներկայացուցիչները իրենց պահանջը պատճառաբանում էին նախ՝ ընդհանուր բարոյալքումով և երկրորդ նրանով, որ միայն հայկական ուժերով անհնար է պաշտպանել ռուս բանակի լքած ընդարձակ ճակատը: Եվ, իրոք, նրանց ասածի մեջ կար որոշ իմաստ. հայկական ռազմաճակատը այդ օրերին երկարում էր Սև ծովից մինչև Վասպուրական, որի վրա 1917 թ. վերջերին, կանգնած էին 200 000 հետևակ զինվորներ և 30 գունդ ձիավոր համապատասխան հրետանիով և մոտ 120 000 հոգիանոց թիկունքային մասերով: Այդ ուժերը այժմ պետք է փոխարինվեին հայկական նորակազմ փոքրաթիվ մասերով:

Դրոն գործի անցնելուց առաջ, կազմել էր մի ծրագիր, որով առաջարկում էր կարճեցնել ռազմաճակատը. գրավված վայրերի ժողովուրդը և պաշարից այն մասը, որ հնարավոր է, տեղափոխել Կովկաս, մնացած պաշարը ոչնչացնել և զորքերը հետ քաշել ու գրավել մոտավորապես Զիվին—Կարադեբենտ—Գլբլ Գյադուկ—Թափառիզ դիժը, ծայրահեղ դեպքում և Մակուն՝ Ալաշկերտի երկաթուղին պահելու նպատակով: Դրոն համոզված էր, որ դրանով առաջը կառնվի ճակատի զորամասերի քայքայման և օր ավուր աճող դասալքության, իսկ մյուս կողմից, կուժեղացվի Կարսը: Բացի այդ, նա առաջարկում էր կազմել մի բրիգադ Գիլիջանի ուղղությամբ, որպեսզի ապագայում, երբ ճակատի գործերը անհաջող գնան, կարելի լինի շարժվել Գանձակի և Ղարաբաղի ուղղությամբ և միանալով Բաքվին՝ ապահովել հայ ժողովրդի գեթ մարդկային գոյությունը:

Այս առաջարկությունների շուրջ տեղի ունեցան բուռն վիճաբանություններ Ազգային խորհրդի և Ապահովության խորհրդի նիստերում: Դեմ արտահայտվեցին, ո՛չ միայն քաղաքացիական գործիչները, ինչպես Ստ. Մամիկոնյանը, Ն. Աղբալյանը, Ա. Ահարոնյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը և այլն, այլ և զոր. Նազարբեգյանի ու զոր. Դորդանյանի նման զինվորական հեղինակություններ, որոնք կարծում էին, թե էրզրումի հանձնումը հոգեբանական ահագին հարված կլինի հայ ժողովրդի ու հայկական բանակի համար: Դրոն առարկում էր, թե էրզրումը հանձնումը անխուսափելի է, թշնամին զենքի ուժով կխլի մեզանից, և այդ ավելի վատ հետևանքներ կունենա:

Թիֆլիսից Դրոն անցավ Երևան, ուր այդ օրերին կազմակերպվում էր Հայկական կորպուսի մեկ դիվիզիան, որի հրամանատար նշանակված էր զոր. Սիլիկյանը: Վերջինիս օգնական և բրիգադայի հրամանատար էր զոր. Դանիել բեգ Փիրումյանը: Երևանի նահանգում էին զրտնրվում և Պարսկաստանից քաշված 4-րդ գունդը հրամանատարությամբ գնդ. Հովսեփյանի (էջմիածնում), 6-րդ գունդը՝ հրամ. գնդ. Մելիք-Մուրադյանի (Աշտարակ), 3-րդ գունդը՝ հրամանատարությամբ գնդ. Հովսեփյանի (եղբայրը) Գիլիջանում: Այս վերջինս հետո փոխադրվեց Թիֆ-

լիս: Գնդերում իշխում էին զինվորական կոմիտեաները: բուլշևիկյան ուսուցիչները էր նրանց մեջ: Ամեն օր պահանջներ էին ներկայացնում:

Քն գործառնների մեջ տիրող անիշխանական տրամադրության վերջ տալու և թե նահանգում ծայր տված անկարգությունները զսպելու նպատակով Արամն ու Դրոն անհրաժեշտ գտան ստեղծել առողջ զինվորական մի կորիզ, որի վրա հենված կարողանային երկրի մաքրագործման ու խաղաղության գործը դնել իրական հիմքերի վրա: Այդ նպատակով Դրոյին հանձնարարվեց կազմել մի հետևակ բրիգադ և մի ձիավոր դիվիզիոն: Դրոն իսկույն գործի կանչեց հմուտ խմբապետներ Բաշ Գառնեցի Մարտիրոսին, Խոսրով Եղիազարյանին և հանձնարարեց նրանց, ստանձնել ռուսների թողած 800 ձիերը, ձեռնարկել կամավորների հավաքը: Երկու օրվա ընթացքում հավաքվեցին ավելի քան 200 զինվորներ, մեծ մասամբ կամավորական 2-րդ գնդի նախկին մարտիկներից: Միաժամանակ կոչ ուղղվեց սուրմալուցիներին, և ահա դեպի Երևան շարժվեցին զինվորներ ու սպաներ սպա Սահակյանի ու սպա Շավարշյանի ղեկավարության տակ: Մի շաբաթվա մեջ կազմվեց 6 վաշտ հետևակ՝ պարտիզանական գնդի, յուրաքանչյուր վաշտը 200 սվին, և երկու ձիավոր հարյուրյակ՝ խոսրովի ու Մարտիրոսի, որոնցից առաջինը ուղարկվեց Դավալու, վերջինը՝ Ալի Դըզըլ, իսկ վաշտերը հատկացվեցին երկաթուղու պաշտպանության:

Գնդ. Զալինյանին հանձնարարվեց՝ ընդունելով 2-րդ սահմանապահ գնդի Քանաքեռում թողած գույքը, ձիերն ու ռուս սպաների մի մասին՝ կազմակերպել մի ձիավոր գունդ: Այդ ռուս սպաների մեջ էր և գնդ. Կորովիովը, որը նշանակվեց պարտիզանական գնդի ձիավոր դիվիզիոնի հրամանատար և կարգադրություն ստացավ կազմելու 3-րդ հարյուրյակը սպա Փիրովյանի հրամանատարության տակ: Մի ուրիշ սպա՝ փոխգնդ. Պերեկրեստովը նշանակվեց հրամանատար պարտիզանական հետևակ գնդի, որի մեջ պաշտոն ստացան և իրենց քաջությունները թուրքական ճակատում աչքի ընկած ուրիշ 10 ռուս սպաներ: 1918 թ. հունվարի կեսին ջոկատը արդեն պատրաստ էր՝ 3 գումարտակներով:

Մինչ այսպես, Ազգ. խորհուրդն ու զինվորական իշխանությունները կազմակերպում ու կարգավորում էին իշխանությունն ու հայկական գործառնները, կացությունը հետզհետե սկսում էր բարդանալ ու խճճվել: Մի կողմից՝ բուլշևիկների գործունեությունը, մյուս կողմից՝ ռազմաճակատի մերկացում, երրորդ կողմից՝ կովկասյան մահմեդականների հակապետական շարժումներ: Եվ, վերջապես, թուրք գործակալներ, որոնք վխտում էին ամեն կողմ և ոտքի հանում Կովկասի մահմեդականներին՝ առանների և հայերի դեմ՝ նպատակ ունենալով փակել ռազմագիտական ճանապարհները, կտրել հաղորդակցության միջոցները և այդպիսով դյուրացնել թուրք բանակի հաղթանակը: Արդեն 1918 թ. հունվարից սկսած Երևանյան նահանգը գրեթե ամբողջապես թատերաբեմ էր դար-

ձել մահմեդական խռովությունների: Զուգընթացաբար թրքական շարժումներ էին տեղի ունենում նաև Կարսի, Թիֆլիսի ու Գանձակի նահանգներում՝ բոլոր այն վայրերում, որոնք որևէ կապ ունեին ճակատի պաշտպանության հետ:

Պարզելու համար այն օրերի դժոխային կացությունը՝ առաջ բերեց մի քանի նմուշներ բազմաթիվ նյութերից: Այսպես, հունվ. 14-ին Իզդիրից հեռագրում են, որ քրդերը հարձակվել են ռազմաճակատ գնացող պետական պարենատար խմբի վրա՝ Կարա—Օրգով ճանապարհին, տարել են մեծ քանակությամբ հացի պաշար՝ բարձած ուղտերով: Սպանված են շատ զինվորներ: Բայագետ—Մուսուն—էջմիածին ճանապարհները փակվել են. ամեն օր տեղի էին ունենում հարձակումներ, սպանություն ու կոտորուտ: Ալի-Դըզըլ գյուղը տեղափոխվում է Ղամարու՝ ազատվելու համար պաշարող թրքական ու քրդական հրոսախմբերից:

Հունվ. 20-ին Զուլֆայից հեռագրում են Անդրկ. կոմիսարիատին. «Դրությունը Զուլֆայում սպառնական է. ավերի ու արյունի են ենթակա ամենքը. երկաթուղային ծառայողները խնդրում են փրկել իրենց ընկան սպանվածներ ու վիրավորներ: Ազգային թշնամությունը սուր բնույթ է ստացել: Ամենքը ենթակա են վտանգի: Ռուս զինվոր համարյա չկա. բոլորը գնացել են: Շուտափույթ կարգադրություն պետք է անել փոստը Ալեքսանդրապոլ կամ Թիֆլիս փոխադրելու համար, հակառակ դեպքում բոլոր ծառայողները կփախչեն»:

Հունվ. 29-ին հեռագրում են Երևանից. «Կացությունն օրըստօրե վատթարանում է, որովհետև քրդերն ու թուրքերը, առաջվա պես, խիստ գրգռիչ կերպով են պահում իրենց: Հրացանագարկ են անում գնացքները: Հարձակվում են պարենակիր խմբերի և անհատ ճամփորդների վրա: Ներկայումս նրանք փորձում են շրջապատել Ռեհանլու գյուղը, որի շուրջը փորվում են խրամատներ: Զորքի և հրոսախմբերի միջև տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ առայժմ սպանված են 2 սպա և 11 զինվոր. վիրավորված են 7 հոգի, անհետ կորած՝ 3-ը: Բնակիչներից սպանված է 34 հոգի, վիրավորված՝ 10: Շահթախից եկող 400 ֆուրգոննոց պարենակիր խումբը խանութլարի մոտ ենթարկվեց հարձակման, կան սպանվածներ և վիրավորներ: Քրդերն ու թուրքերն, ըստ երևույթին, ձգտում են անգործության մատնել երկաթուղին: Այս օրերս փորձ է եղել Արարատ կայարանի մոտ կամուրջն այրելու: Դրությունը երթալով բարդանում է շրջանում»:

Փետր. 2-ին մոտ 3000 զինված թուրքեր կանգնեցրին Նորաշենից Շահթախ գնացող փոստատար գնացքը: Գնացքում եղած 11 հայ զինվորները դուրս թռան վագոնից և անցնելով շոգեշարժի վրա՝ պահանջեցին առաջ շարժվել: Զինվորների և թուրքերի միջև սկսվեց տաք հրա-

ցանաձգութիւն: Նույն միջոցին Ղամարուից դեպի Նորաշեն գուրս եկավ հայ զինվորներով բեռնավորված մի գնացք, որ անտեղյակ էր Նորաշենում կատարվող դեպքին: Նորաշենի մոտ թուրքերը առաջ բերին գնացքի խորտակում: շոգեշարժն ու վեց վագոններ ջարդվեցին: Թուրք խուժանը հարձակվեց երկու գնացքների վրա և սկսեց թալանել: Եղան բազմաթիվ վիրավորներ ու սպանվածներ: Գնացքում եղած ռուսներին ու վրացիներին ձեռք չտվին: Խորտակված գնացքից թուրքերը տարան 1000 հրացան, մեծ քանակությամբ փամփուշտ: Գերի առնվեցին 5—600 հայեր: Հաջորդ օրը, փետր. 3-ին, հազարավոր զինված թուրքեր Նորաշենում շրջապատեցին Արագոյան կայարանից եկող № 25 մարդատար գնացքը, թալանեցին ամբողջը, կողոպտեցին կայարանի պետի գրասենյակն ու ճանապարհի վերաքննիչին և մորթոտեցին գնացքում ու կայարանում եղած բոլոր հայերին:

Փետր. 7-ին հաղորդակցութեան պետ Վեբլիովը հեռագրում է Թիֆլիս, որ ինքը Շահթախթ է եղել և վերադարձել է մեծ դժվարությամբ՝ զինվորական գնացքի հետ: Ծանապարհի վրա հեռագիրը չի գործում, կամուրջները քանդված են, գիծը բռնված է քրդերով ու թուրքերով, Ուլուխանլուում բոլոր տներն ու շինությունները այրվում են:

Նույն մուսուլ տեղեկությունները և Ալեքսանդրապոլից, փետր. 4-ին. «Զուլֆա—Երևան գծի բոլոր գնացքներն անխտիր ենթարկվում են թալանի, հայ ճանապարհորդներին սպանում կամ մորթում են: Թուրքերը շատ լավ զինված, կազմ ու պատրաստ են. Ալեքսանդրապոլից Երևան, Նախիջևան կամ թե այն կողմից դեպի Ալեքսանդրապոլ ո՛չ մի գնացք չեն թողնում: Չկա ո՛չ մի զինվորական ուժ, իսկ խուժանի սանձարձակությունը քանի գնում մեծ չափերի է հասնում: Քաղաքում ժողովուրդը խիստ գրգռված, հուզված է այս բոլորի դեմ. անասելի իրարանցում է տիրում հենց կայարանում: Եկել են և գալիս են բազմաթիվ զինվորականներ, որոնք անցնելու են Նախիջևան, Երևան, բայց ճանապարհ չլինելու պատճառով մնում են կայարանում»:

Փետր. 15-ին Ալեքսանդրապոլի մոտի Մուլա-Մուսա գյուղի բնակիչները հարձակվեցին իրենց մոտ եկող պատգամավորության վրա, սպանեցին զինվորական խորհրդի ներկայացուցիչ՝ համակրելի հասարակական գործիչ Ասրիբեգյանին (սոց.-դեմ.) և ուրիշ վեց հոգու ու վիրավորեցին վեց հոգի: Այս դեպքը ահագին հուզում առաջ բերեց. Մուլա-Մուսա գյուղը ենթարկվեց թնդանոթաձգութեան, կայարանում գրտնըվող 60 թուրքերը տարվեցին քաղաքից դուրս ու կոտորվեցին, թրքական թաղը պաշարվեց գրգռված ամբոխի կողմից և փրկվեց միայն դաշնակցականների ջանքերով:

Փետր. 19-ին Երևանի նահանգային կոմիսար Ս. Թորոսյանը ուղիղ հեռագրաթիվով տեղեկագրում է Թիֆլիս, «Պաշտոնապես ինձ հաղորդել են հետևյալը. փետր. 16-ին քրդերը Սուրմալու գավառի ջալալցիների և

տեղական թուրքերի հետ հարձակվեցին Ղամարուի վրա, որտեղ կանգնած են հայկական զորամասեր: Փետր. 17-ի առավոտյան այնտեղ տեղի ունեցավ ընդհարում: Ազդեցիկ թուրքերից կազմակերպեցի հաշտարար պատվիրակություն: Նրանք մեկնեցին Ղամարու, բայց 17-ի գիշերը գավառամասի կոմիսարը զեկուցեց, որ թուրքերի և հայ զինվորների միջև տեղի է ունենում հրացանաձգութիւն. երկու կողմից էլ շատ զոհեր կան: Նույն գիշերը Դավալուից ստացվել են հեռագրեր, որոնք հայտնում են, որ Ռևազլու գյուղը շրջապատված է թուրքերով... Պատգամավորները տեղ չհասան, որովհետև Աղհամազալուի մոտ զինված թուրքերը կտրել էին ճանապարհը և թույլ չէին տվել առաջ գնալ: Աղհամազալուի մոտ կանգ էին առել նաև զորամասեր, որոնք առաջ էին շարժվում շտաբի հրամանով: Երեկ Երևանից Ղամարուի ուղղությամբ մեկնեցին զորամասեր: Աղհամազալուի մոտ նրանց կանգնեցրել էին խճուղուց քիչ հեռու խրամատներ մտած թուրքերը: Այդտեղ զորամասերը բռնվեցին կովի: Թուրքերը Ուլուխանլուից օգնություն ստացան: Զորամասը շարժվեց առաջ և փախցրեց նրանց ու ստիպված եղավ իր գործողությունները ուղղել Ուլուխանլուի դեմ»:

Մահմեդական շարժումները ստացել էին տարերային բնույթ. ամեն տեղ կոռիվ էր. հարձակվում էին թուրքերն ու քրդերը. պաշտպանվում՝ հայ զորամասերն ու ինքնապաշտպանության խմբերը: Երկաթուղին հայերի համար կտրված էր. գնացքից հանում էին հայ ճամփորդներին և ամենքի աչքի առջև մորթում: Դավալուն կտրվել էր Երևանից. հունվ. 20-ին, մի ճակատամարտում, այնտեղ սպանվել էր Խոսրովը, և հարյուրյակն ու գյուղի բնակչությունը պաշարվել էին: Ալի Լըզլըլը նույնպես շրջապատված էր թշնամիներով, և Մարտիրոսի հարյուրյակը կտրվել էր կենտրոնից: Եարուր—Նախիջևանի ամբողջ գավառում կռիվներ էին տեղի ունենում թուրքերի և հայերի միջև: Փակվեց նույնիսկ Երևանով—Նոր Բայազետ ճանապարհը, ուր հագիվ 6—7 թուրք գյուղ կար, և Շուշու գնդի մասերը, Հաջի-Մուխան գյուղի մոտ ենթարկվեցին հարձակման դարանամուտ թուրքերի կողմից, որոնք սպանեցին 70 հայ զինվորներ ու մասնավոր ճամփորդներ: Սուրմալուի խճուղին կտրված էր, և կապը Երևանի հետ պահվում էր հին ճանապարհով, էվջիլարի վրայով: Գնացքները հարձակման էին ենթարկվում: Եվ Սարգսրապատ—Ալազուզի շրջանում, ապրանքատար մի գնացքի պաշտպանության ժամանակ, հերոսական մահով մեռավ սպա Շավարշյանը մի խումբ զինվորների հետ:

Խոռովությունները նահանգից աստիճանաբար մոտենում էին և քաղաքին. Զանգիբասարը, 7—10 կիլոմետր Երևանից, գրգռումի և ըմբոստությունների, ավազակային հարձակումների հնոց էր: Ուլուխանլու կայարանում հայերին դուրս էին բերում վագոններից ու գնդակահարում: Այս ամենը բարձրացնում էր և քաղաքի մահմեդական խուժանի տրամադրությունը: Եվ ահա, փետր. 20-ին, Երևանը ևս դարձավ թատերա-

վայր հուզումնալից դեպքերի: Ժամը 3-ին, առանց մի պատճառի, սկսվեց տաք հրացանաձգություն հայերի և թուրքերի միջև, որ տեղեց մինչև երեկոյան ժամը 7-ը և շարունակվեց հաջորդ օրը առավոտյան էլ: Մի-այն երկու կողմերի ներկայացուցիչների պաղարյունություն և Արամի ու Դրոյի ջանքերի շնորհիվ կարելի եղավ փրկել քաղաքը անդամանալի աղետից. փետր. 21-ին նահանգի զորքերի հրամանատար Փիրում-յանի նախագահությամբ գումարվեց երկու ազգի ներկայացուցիչներից և քաղաքի ու զորամասերի պատգամավորներից մի ժողով, որը միաձայնությամբ որոշեց քաղաքը հայտարարել պատերազմական դրուսյան մեջ, կազմել ռազմահեղափոխական դատարան քաղաքացիների և զինվորների համար առանձին-առանձին, բանալ ճանապարհները՝ ապահովելու համար զորամասերի մեկնումը ռազմաճակատ և այլն: Նիստի վերջին, Մահմեդ. ազգ. խորհուրդը պաշտոնապես հայտարարեց, որ ինքը անկարող է զսպել թուրքերին նահանգի մի քանի մասերում և խնդրում է հայ զինվորական մասերի աջակցությունը: Վճռվեց, զինվորական մասեր փոխադրելիս, հետները ուղարկել մահմեդական պատվիրակներ՝ համոզելու համար թուրքերին, որ բանան ճանապարհները, և միայն շենթարկվելու դեպքում գործադրել զենքի ուժ:

Այս առթիվ, հայ և թուրք ներկայացուցիչները միասին, հեռագրեցին Անդրկ. կոմիսարիատին, թե՛

Երևանի նահանգի դեպքերի համար հայ և մահմեդական ազգային խորհուրդներն ու պատասխանատու գործիչները խորհրդակցություն գումարեցին և միաձայնությամբ որոշեցին ձեռք առնել ամեն միջոց՝ վերջացնելու համար անկարգությունները: Խորհրդակցությանը մասնակցում էին Արամը, նահանգային կոմիսար Սահակ Թորոսյանը, նահանգային գործադիր կոմիտեի նախագահը, Երևանի քաղաքագլուխ Ք. Թոշյանը, նահանգային Ախունդ Կազիկը, Միրզա Հուսեյին զադեն, Սեյիդ Քյազու-մովը, Միրզա Ալաքպեր Ախունդ զադեն, Երևանի Մահմ. ազգ. ժողովի անդամներ Աղաբաբեզովը, Միր Սադրկովը, Ֆիզուլաբեզովը: Կողմերը համաձայնվեցին՝ թուրքերը՝ բանալ ճանապարհները, Երևան—Ջուլֆա երկաթուղին, իսկ հայերը խոստացան վերջ տալ զորամասերի գործողություններին:

Քաղաքի համաձայնությունը, սակայն, ո՛չ մի նշանակություն չունեցրեցրեցրեց համար: Այնտեղ դեպքերը ընթանում էին իրենց ճանապարհով. թուրքերի սանձարձակությունները օր օրի վրա սաստկանում էին: Անհրաժեշտ էր ձեռք առնել վճռական միջոցներ: Արամը, զոր. Միլիկյանը, զոր. Փիրումյանը և Դրոն խորհրդակցություն արին և որոշեցին, օրինակ տալու համար, պատժել Ուլուխանլուն և բանալ երկաթուղային հաղորդակցությունը: Խորհրդակցության միջոցին լուր ստացվեց, որ Կողը պաշարված է, Դաշբուռունի վիճակը շատ ծանր է, և Իզդիրի Ազգ. խորհուրդը օգնություն է խնդրում:

Հաջորդ օրը, փետրվարի 22-ի առավոտյան, 6-րդ և պարտիզանական զնդերից մի-մի գումարտակ և 2 թնդանոթ Կլիշի մարտկոցից շարժվեցին դեպի Ուլուխանլու և դիրքեր բռնեցին գյուղի մոտ: Արամի առաջարկությամբ, զործողության դիմելուց առաջ՝ փաստաբան Գ. Ծնդի-բարյանից ու Երևանի հայտնի վաճառական Հաջի Ռիզայից բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկվեց մի անգամ ևս համոզելու համար ուլուխանլուեցիներին, որ խաղաղությամբ բանան ճանապարհը: Զինված թուրքերը ահագին բազմությամբ ու դրոշակներով գրավել էին դիրքերը և թուրքական ազգային քայլերգն էին երգում: Նրանք մերժեցին ընդունել պատվիրակությունը:

Այն ժամանակ Դրոն տվեց հարձակման հրաման: Որոտացիները թնդանոթները: Սկսվեց տաք կռիվ: Նույն ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին տեղի ունենում Սուրմալուում, Ղամարլուում, Յուվայի շրջանում:

Մինչև երեկոյան ժամը 5-ը թուրքերը ցույց տվին կատաղի դիմադրություն: Ժամը 5-ին հայկական զորամասերը դիմեցին ընդհանուր գրոհի: Հակառակորդը չդիմացավ ու շարժված փախավ, ցիր ու ցան եղավ: Ուլուխանլու գյուղը մատնվեց կրակի: Ուլուխանլուեցիները հայտնեցին հպատակություն և այնուհետև մինչև վերջ մնացին հավատարիմ Հայաստանի պետականության ու ո՛չ մի զրկանքի շենթարկվեցին:

Ուլուխանլուի դեպքի մասին Դրոն տվեց հետևյալ հեռագիրը.

«Ձորամասը գնում էր Ղամարլու միանալու համար Ղամարլուի զորամասին և բանալու Դավալուում փակված 4-րդ զնդի մեկ գումարտակի ճանապարհը: Մեկ օրվա հրացանաձգությունից հետո Աղհամազալուում, ուղարկված հայ-թուրքական պատվիրակությունը, որ թուրքերը հետ քաշվեն ու լիսանգարեն զորքերին առաջ անցնելու, արդյունք չտվեց: Թուրքերը օգնության հասած քրդերի հետ դիմեցին հարձակման՝ կամենալով ջարդել մեր զորամասը և գրավել հրետանին: Թուրքերը ունեին ձեռքի ուժեր: Այն ժամանակ մենք որոշեցինք վերջ տալ այդ ամենին և օգնություն հասցրինք գնդ. Դուլուխանյանին՝ հրամայելով հարձակվել ու գրավել Ուլուխանլուն, որը և կատարվեց: Ուլուխանլուն գրավված է, շրջանը մաքրված: Մեր զոհերն են՝ 9 սպանված, 32 վիրավոր, որոնցից երկուսը՝ սպա: Թուրք պատգամավորները մեղադրում են յուրաքանչյուրին, որի համար կան փաստեր, և խնդրում են հաշտություն: Մեր դրած պայմաններն են. բանալ ճանապարհները, չկտրել հեռագրական թելերը և հրացանի շեղնել գնացքները: 22 փետր.»:

Ուլուխանլուի գրավումից հետո՝ բացվեց երկաթուղային հաղորդակցությունը Ալեքսանդրապոլի հետ, բացվեց և Ղամարլուի ճանապարհը: Ապա զսպվեցին Կողքի, Սուրմալուի, Ղամարլուի թուրքերը, ազատվեցին Ալի Դըզըլի բնակիչները, պատժվեցին Ալազյազի և Նոր Բալազետի թուրքերը:

Առանձնապես ուժեղ կռիվներ տեղի ունեցան Դավալուի շրջանում,

ուր, Խոսրովի մահից հետո, ձիավոր հարյուրյակի հրամանատար էր նշանակվել սպա Կուռո Քարխանյանը, իսկ Դավալուի զորամասի— 1 գումարտակ, 1 հարյուրյակ— պետ՝ գնդ. Տեր-Սարգիսյանը: Դավալուն շրջապատված էր թշնամիներով և բոլորովին կտրված Երևանից: Շաբաթներ շարունակ պաշտպանվում էր 3000-ից ավելի շելալցի բրդերից և Շարուրի, Վեդիբասարի, Արալըխի ու Բաշքենդի թուրքերից, որոնք կատաղի հարձակումներով՝ աշխատում էին գրավել Դավալուն և գերի առնել հերոսական դիմադրություն ցույց տվող հայերին:

Այդ դեպքերի ընթացքում էր, որ Պարսկաստանից նահանջող Կուբանյան 2-րդ դիվիզիան— 2 գնացքով, ձիավորներով ու թնդանոթներով— կովով եկել-հասել էր Սադարակ, ուր և շրջապատվել էր թուրքերի և բրդերի կողմից, որոնք մի վերջնագրով պահանջ էին ներկայացրել, որ կազակները հանձնեն իրենց գեներն ու ձիերը և այնպես հեռանան: Կազակները մերժել էին և կովում էին նրանց դեմ:

Թնդանոթների ու գնդացիների ձայնը առնելով՝ Կուռո Քարխանյանը դուրս եկավ հետախուզություն և փողի հնչյուններով ու համազարկերով նշաններ էր անում: Երեկոյան դեմ, թշնամու շղթան ճեղքելով, Արարատ կայարանը հասավ մի զրահապատ ինքնաշարժ՝ մի սպայով և գնդացիներով ու ումբերով զինված 6 կազակներով: Ռուս զորքերի հրամանատարը մի նամակով առաջարկում էր հաջորդ օրը միասին հարձակում գործել թշնամու վրա:

Մյուս օրն առավոտյան ժամը 7-ին, գնդ. Տեր-Սարգսյանի հրամանով, 2 վաշտ ու ձիավոր հարյուրյակը շարժվեցին դեպի Սադարակ: Սկզբից կատաղի կռիվ: Քրդերն ու թուրքերը պաշտպանվում էին ճակատից ու թիկունքից, բայց երկու կրակի մեջ առնված՝ շղիմացան ու փախան՝ մի մասը Դարալագյազի ուղղությամբ, մյուսը՝ Արաքսի մյուս ափը: Կեսօրվա մոտ հայ և ռուս զորամասերը «կեցցեցներով» միացան իրաց: Գրոհի ժամանակ երկու ոտքից վիրավորվեց հարյուրյակի հրամանատար Քարխանյանը: Դավալուի ժողովուրդը խանդավառ ընդունելություն արավ կազակներին, որոնք հայերին տվին մի քանի վազոն հաց, գարի, ոսկամաթերք:

Հաջորդ օր, Դավալուի բնակչությունը և հայկական զորամասերը կազակների հետ միասին մեկնեցին դեպի Երևան:

Ղամարուտի և Դավալուի շրջանի դեպքերի առթիվ Երևանից Քիֆլիս ուղարկվեցին բազմաթիվ հեռագրեր. մահմեդականները մեղադրում էին հայերին, հայերը՝ մահմեդականներին: Հայերի կողմից հետևյալ ձևով էր ներկայացվում կացությունը:

Փետր. 21-ին Երևանի զորքերի հրամանատար գնդ. Փիրումյանը հեռագրեց ներքին գործերի նախարարին. «Մահմեդականների անընդհատ հարձակումները զինվորական, մարդատար, բեռնակիր և սանիտարական գնացքների վրա չեն դադարում՝ շնայած ձեռք առնված մի-

ջոցների: Ավազակային հարձակումները մեծ չափերով տեղի են ունենում երկաթուղու, խճուղու, հեռագրային գծերի վրա, կայարանները կողոպտվել են, կամուրջները քանդվել, որի պատճառով կտրված ենք ամբողջ աշխարհից. առանձնապես ահաբեկված է ռուս ազգաբնակչությունը, որը թողնելով ամեն բան՝ հեռանում է Կովկասի սահմաններից: Թուրքերը հարձակվել են Ղամարուտի վրա, ուղարկվեց պատգամավորություն, որը ենթարկվելով հրացանաձգության՝ հետ դարձավ: Թուրքերը իրենց ուժերը կենտրոնացրել են Ուլուխանլու ու Աղհամզալու կայարաններում, ուր և զինաթափ են անում զինվորական գնացքները: Երևանի նահանգային կոմիսարիատը ստիպված էր զինված ուժերով վերականգնել կարգը նաև հեռագրային և երկաթուղային գծերի վրա: 48 ժամ ժամանակ է տրված կապ հաստատելու համար Դավալու կայարանի հետ, որտեղ գտնվում է մի զորամաս. այս պահանջս չկատարելու դեպքում զորք կուղարկեմ: Մի քանի օրվա կռիվներում կորցրել ենք երկու սպա, ինը զինվոր. վիրավորված են 2 սպա և 37 զինվոր:

Փետր. 27-ին Երևանից Զինվ. միություն նախագահ բժ. 2. Մելիքյանը ուղիղ հեռագրաթելով հաղորդում էր Քիֆլիս. «Կացությունը նահանգում հուզումնալից է: Դավալուից 70 զինվորներ ճանապարհվեցին Ղամարու. ճանապարհին հրացանի բռնվեցին թուրքերի կողմից. 10 հոգի վերադարձան վիրավորված. մնացած 60-ը կորել են հայտնի չէ թե ուր. ենթադրվում է, որ սպանված են: Այդ բանից Ղամարուի մեր զորամասերը տարսափելի էլձկարականացած են և պահանջում են անհապաղ զնալ մաքրել Ղամարու—Դավալու ճանապարհը: Այսօր այնտեղ ուղարկվեց հայ-թուրքական մի պատգամավորություն, բայց Օվշարի գյուղում թուրքերը բռնել են պատգամավորներին, զինաթափել նրանց պահակներին և ամենքին հետ դարձրել: Դավալուն և Թեհնանլուն շրջապատված են թուրքերով, և խիստ հրացանաձգություն է տեղի ունենում... Այս առավոտ եկավ Քիֆլիսի պատգամավորությունը և վաղը մեկնում է Ղամարու ու Դավալու զրահապատ գեացքով, իսկ այսօր ցերեկը Ղամարու մեկնեց կոմիսար Գրոն զինվորներին հանգստացնելու համար, որովհետև նրանք վերջնագիր են ներկայացրել, որ եթե զորախմբին թույլ չտրվի հարձակման դիմելու, զինվորները իրենք դատաւտանի կենթարկեն հրամանատար գլխապետ Քարվերդյանին: Դրությունը շատ լուրջ է»:

Քիֆլիսում Երևանից ստացվող լուրերը առաջ էին բերում ահագին իրարանցում: Անգրկ. կոմիսարիատը ուղարկել էր մի պատվիրակություն՝ տեղն ու տեղը քննելու հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառը: Պատվիրակության անդամներ են Խ. Կարճիկյանի և Զաֆարովի բերած զեկուցումները բուռն վիճաբանությունների նյութ դարձան Սեյմի փետր. 19—20-ի նիստերում: Մահմեդական պատգամավորները մեղադրում էին հայերին, թե նրանք մաքրում են Երևանի նահանգը մահմեդական

ազգաբնակչությանը՝ հայկական հող պատրաստելու նպատակով: Հայերն, ընդհակառակը, ընդհարումների պատճառ էին ցույց տալիս թուրքերին, որոնք արգելք էին հարուցանում ռազմաճակատ մեկնող զորամասերի առջև: Այս առթիվ էր, որ Խ. Կարճիկյանը Սեյմում արտասանեց իր պատմական մեկ ճառը՝ հանգամանորեն ներկայացնելով հայ-թրքական կռիվների էությունը:

«Երբ Անդրկ. կոմիսարիատը, — ասաց նա, — լուրեր ստացավ, որ Երևանի նահանգի ու Բորչալուի գավառի որոշ մասերում կատարվում են դեպքեր, որոնք ոչ միայն խանգարում են նահանգի ու գավառի խաղաղ կյանքը, այլև բոլորովին անդամալուծում են երկաթուղային հաղորդակցությունը. երբ լուր հասավ, որ Ուլուխանլու — Զուլֆա երկաթուղամասի վրա մի շարք անկարգություններ ու քրդական հարձակումներ կանգնեցրել են հաղորդակցությունը, երբ հայտնի դարձավ, որ այնտեղ գնացքների արհեստական խորտակումներ են արվում, թալանվում են զենք փոխադրող ամբողջ գնացքներ. երբ տեղեկություն եկավ, որ գնացքներից մարդիկ են դուրս հանվում ու սպանվում. մյուս կողմից, երբ լուր ստացվեց, որ երկաթուղագծի վրա այս ու այն կողմ փոխադրվող հայ զորամասերը գնդակահարում են խաղաղ բնակիչներին՝ Անդրկ. կոմիսարիատի համար պարզ դարձավ, որ կացությունը խիստ սպառնական է և անհրաժեշտ է ձեռք առնել անմիջական միջոցներ»: Եվ ահա ուղարկվեց հատուկ պատվիրակություն, որի վրա դրվեց պարտականություն բանալու Սանդար — Սաղախլու երկաթուղին, որ փակել էին թուրքերը, և խաղաղեցնել Երևանի նահանգը:

Արդ՝ ի՞նչ է տեսնում, ի՞նչ է անում պատվիրակությունը:

Սանդարում պատվիրակությանը ներկայացնում են գյուղերի պատվիրակները, որոնք «միաբերան հայտնեցին, թե ավելի համբերել այլևս չեն կարող, թե այն, ինչ որ կատարվում է Բորչալուի գավառում, այլևս անտանելի է: Զարդերը, կողոպուտն ու թալանը, սպանությունները, քայքայումը, հրկիզումները տեղական մահմեդական ազգաբնակչությանը հասցրել են այնպիսի մի վիճակի, որ նրանք է՛լ չեն կարող համբերել: Եվ պահանջեցին Անդրկ. կոմիսարիատի պատվիրակությունից ձեռք առնել ամենախիստ ու շտապ միջոցներ. պահանջում էին հաստատել ժողովրդական ռազմահեղափոխական ղատարան, որ նա դիմե կտրուկ միջոցների և նույնիսկ մահապատժի»:

Ուլուխանլուում պատվիրակության առջև պարզվում է այսպիսի պատկեր. «Ուլուխանլուն ներկայացնում է պատերազմական մի բանակ: Նախ՝ պատվիրակությանը դիմավորեց այդ կայարանի զինված պահակախումբը՝ մի քանի հարյուր զինված գյուղացիներ, մի քանի հարյուր հագի ձիավորներ, ամենքը զինված: Այս մեծ հանգուցային կայարանը բոլորովին այրված է, այնպես որ հեռագրաթելը վերականգնելու նպատակով էջմիածին կայարանից մեզ հետ առած ծառայողներին տեղ չկար

տեղավորելու: Մենք իմացանք, որ մի քանի օր առաջ այնտեղից հեռացել էին բոլոր ծառայողները, որովհետև կայարանի վրա հարձակվել էին քրդերը, այրել, քար ու քանդ արել ու կողոպուտել ամեն ինչ, կրակի մատնել կայարանի բոլոր շենքերը: Մահմեդականների ներկայացուցիչները հայտնեցին, որ նրանք թույլ չեն տա, որ պատերազմից մնացած պետական ստացվածքը բաժին հասնի բացառապես հայերին կամ վրացիներին. նրանք պահանջում էին, որ այդ ստացվածքը հավասարապես բաժանվի Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների միջև: Մասնավորապես, պահանջում էին, որ մահմեդականներին տրվի այն քանակությամբ զենք, ինչ քանակություն որ համապատասխան է իրենց ազգաբնակչության թվին: Հետո, մահմեդականները հայտնեցին, որ իրենք թույլ չեն տա երկաթուղային հաղորդակցության վերականգնումը, մինչև որ իրենց հիմնական պահանջը չգոհացվի. եթե հայերը կամենում են խաղաղությամբ կարգադրել այս բախումը, նրանք պարտավոր են անհապաղ լուծել իրենց զորագնդերը և զենքերը հանձնել թուրքերին, այլապես իրենք թույլ չեն տա կարգի վերականգնումը...»

Պատվիրակությունը ընդունում է նաև քրդերի ներկայացուցիչներին: Նրանք հայտնում են, թե, ճիշտ է, իրենք թալանում ու քանդում են և կշարունակեն քանդել ու թույլ չեն տա, որ երկաթուղային հաղորդակցությունը վերականգնի, որովհետև քուրդ բնակչությունը բոլորովին մատնված է անուշադրության և դատապարտված է սովի: Մթերք ու նպաստ ստանում են մահմեդականներն ու հայերը, բայց ոչ քրդերը: Եվ, հետևաբար, քանի որ երկաթուղին գոյություն ունի միայն մահմեդականների ու հայերի համար, իրենց ուրիշ ոչինչ չէ մնում, բացի թալանից և ճանապարհին հանդիպած ամեն բան փչացնելուց»:

Ապա պատվիրակությունը հասնում է Երևան, ուր իրար հետ կովող հայերն ու թուրքերը նոր էին հաշտվել, իբրև նախապայման ընդունելով հայ-մահմեդական խառը զորագնդերի կազմությունը: «Հայկական կազմակերպությանը ներկայացուցիչները հայտնեցին, որ ամեն բան, որ կատարվում է այժմ Անդրկովկասում, հանգում է որոշ մտքի: Նախ՝ բոլոր այն երկաթուղագծերի վրա, ուր ապրում են մահմեդականները, համարյա միաժամանակ տեսնում ենք որոշ բնույթ կրող հուզումներ, որոնք վերջանում են երկաթուղային հաղորդակցության խանգարումով: Մատնանշում են Սանդար — Սաղախլու երկաթուղագիծը, Ուլուխանլու գիծը: Հետո, նրանք հայտնեցին, որ բոլոր խռովությունները տեղի են ունենում երկաթուղու մոտ երկաթուղային հաղորդակցության շուրջը... Նրանք կարծում էին, որ այս ամենը պատահական բան չէ, որ կան ինչ-որ մտթ տարրեր, որոնք առաջ են բերում այդ ամենը և գործում որոշ նպատակով, որպեսզի խանգարեն հաղորդակցության միջոցները, արգելք հանդիսանան ռազմաճակատի պաշտպանության, և որ այս բանում թե՛ մահմեդական ու հայ և թե՛ ամբողջ Անդրկովկասի ազգաբնակչ

լուծույթները գործիք է այդ մութ ուժերի ձեռքին... Երևանի նահանգի արեւմտեան մասը, ուր ազգաբնակչությունը խառն է, արդեն համարյա անծանոթ մի երկիր է. հայտնի չէ, թե ինչ է կատարվում այնտեղ. ոչ ոք ոչ մի լուր չի ստանում և այնտեղ մուտք գործելը բոլորովին անհնար է:

«Մյուս կողմից հայ հասարակության վիճակը շարժական ծանր էր այնտեղ: Նախ, ինչպես ձեզ հայտնի է, այնտեղ կազմակերպվում են հայկական զորամասեր, որոնք պետք է ուղարկվեին ռազմաճակատ: Այդ զորամասերը մի քանի շաբաթ սպասեցին ուղարկվելու օրին: Որոշ մասեր առաջ շարժվեցին երկաթուղագծի վրա դիմելու և պահեստները պահպանելու համար: Եվ ահա ստեղծվեց այնպիսի դրություն, որ անհնար էր ոչ ռազմաճակատ ուղարկել, ոչ էլ Շահթախթում, Գավալուում և, կարծեմ, Նախիջևանում կանգնած զորամասերին օգնություն հասցնել: Նրանք կտրվեցին իրարից և ո՛չ մի հնար չկար նրանց միջև կապ հաստատելու: Հայ զորամասերը չէին կարող հանդուրժել նման դրություն, չէին կարող հանդուրժել, որ շաբաթներով մնան նստած ու չկարողանան մեկնել ռազմաճակատ: Ինձ հայտնեցին հայ գործիչները, որ նրանք թափեցին ամեն ճիգ, որպեսզի զսպված պահեն այդ զորամասերը. նրանք գտնում են, որ մութ ուժերը գրգռում են նրանց հարձակվելու մահմեդական բնակչության վրա: Ես տեսել եմ հայ զորամասեր թե այնտեղ և թե ուրիշ տեղեր և պետք է ասեմ, որ Երևանում նրանք բավական կարգապահ են, բայց նրանց ա՛յս վիճակում պահելը կլինի գրեթե անհնար...»

Մեր գլխավոր նպատակն էր երկաթուղային հազորակցության վերականգնումը Ուլուխանլու և Ջուլֆա կայարանների միջև: Մենք այդ շկարողացանք կատարել, որովհետև չկարողացանք անցնել այնտեղ: Մեր ստացած տեղեկություններով կամուրջներն ու գիծը այնտեղ բոլորովին փշաջած են և եթե մենք ուզենայինք գնալ, պետք է մեզ հետ առանձինք ջինվածանյութերի մի ամբողջ գնացք, որպեսզի վերականգնեինք ճանապարհը: Մեզ ասում էին, թե մեզ կձերբակալեն և թույլ չեն տա առաջ անցնելու: Պատվիրակությունը վերադարձավ առանց որևէ բան անելու:

Ավելի մռայլ պատկեր գծվար էր գծել: Երկու ժողովուրդներ՝ կուրդը կուրդի հռչակում են միմյանց, իսկ երկրի կենտրոնական իշխանությունը դատարկ խոսքերից գատ ոչինչ չունի նրանց ասելիք: Այս պայմաններում մեծ պաղարյունություն ու կամք պետք էր տեղական գործիչներին՝ «մութ ուժերի» սադրանքին շենթարկվելու համար: Եվ զբա վրա էր հրավիրում Կարճիկյանն իր ղեկուցման վերջում՝ պատասխանելով միաժամանակ թուրք պատգամավորների աղմկարար ու զրբզրու ճառերին. «Ես մտնում եմ հայ ու մահմեդական տեղական գործիչների դրություն մեջ. այնտեղ հրդեհն արդեն սկսված է, իսկ մենք

չենք տալիս ոչ մի օգնություն և ոչ մի միջոց հանգցնելու համար այդ հրդեհը: Բայց, քաղաքացի պատգամավորներ Անդրկովկասյան սեյմի, մի՛ խանգարեք նրանց, թո՛ւյլ տվեք, որ նրանք իրենք հանգցնեն հրդեհը՝ մենք նրանց օգնել չենք կարող այժմ: Մի՛ հանեք փոթորիկ հրդեհի ժամանակ: Մենք չպետք է կորցնենք մեր պաղարյունությունը: Քաղաքական ղեկավար մարմինը, այսպիսի ահավոր վայրկյանին, երբ ամենքս կանգնած ենք անդունդի եզերքին, իրավունք չունի կորցնելու հավասարակշռությունը, իրավունք չունի դբաղվելու միմյանց դեմ ամբաստանագրեր պատրաստելով: Մեղանից ամեն մեկը պատասխանատու է ո՛չ միայն իր համար, այլև հայերի, մահմեդականների ու վրացիների՝ մենք պատասխանատու ենք ամբողջ ազգաբնակչության համար: Մենք չպե՛տք է դուրս գանք, իբրև միմյանց մեղադրողներ. մենք հանդես պետք է գանք, որպես գաղափարական քաղաքական մի մարմին, որը այս հուզումնալից վայրկյանին կոչված է փրկելու երկիրը: Ես կոչ եմ անում պաղարյունության ու սեփական պարաքի գիտակցության»:

Ի՞նչ ազնիվ խոսքեր, որոնք, սակայն, հնչում էին անապատի մեջ: Գազանական տարերքը խցել էր ամենքի ականջները:

Ուլուխանլուի և Ղամարլուի դեպքերի առթիվ, Երևան մեկնեց մի ուրիշ պատվիրակություն, այս անգամ Սեյմի կողմից, որի նախագահ Գեորգաձեն Սեյմի մարտի 7-ի նիստում ներկայացրեց մանրամասն զեկուցում, որի մեջ, ի միջի այլոց, ասում էր. «Երևակայեցեք երկաթուղին, որի վրա մի ժամանակ ետում էր կյանքը, սուլում էին շոգեբարշները, գործում էին արհեստանոցները, տրվում էին հեռագրեր, ժողովուրդը օգտվում էր քաղաքակրթության պտուղներից: Իսկ այժմ այդ երկաթուղու վրա ոչինչ չեք գտնի. չկան կայարաններ, չկան շենքեր, ամեն ինչ թալանված է, ամեն բան փշաջած, կայարաններում չեք տեսնի ո՛չ մի կենդանի էակ, ո՛չ մի ծառայող՝ ամեն ոք հեռացել-կորել է, ոչինչ չի մնացել: Այս վիճակում են գտնվում Ուլուխանլու, Արարատ և ուրիշ կայարանները: Պատվիրակության ունեցած տեղեկություններով դեպի Ջուլֆա տանող գծի վրա կանգուն է մնացել միայն Ղամարլու կայարանը, ուր կանգնած է հայկական մի հարյուրյակ: Այս վիճակում գտնվող երկաթուղու վրա, որևէ շարժում, զորամասերի որևէ փոխադրություն—ինչ զորամաս էլ ուզում է լինի՝ ռուս, թե հայ—բոլորովին անհնար է: Ճիշտ է, երկաթագծերը դեռ հանված չեն, փայտեղեն մասը դեռ իր տեղում է, բայց կատարելապես անմարդաբնակ են և ճիգ է թափվում, որ այդպես էլ մնան: Եթե այդ ճանապարհով անցնելու լինեք, ճանապարհի երկու կողմը կտեսնեք փորված դիրքերում նստած քրդեր կամ մահմեդականներ: Երբ մենք մոտենում էինք մի ավերված ու քար ու քանդ արված կայարանի, կայարանում և ուրիշ շենքերում նկատեցինք ինչ-որ զինված մարդկանց: Մահմեդականների պատվիրակությունը իջավ վագոնից, մոտեցավ այդ զինված անձանց և հարցրեց. ի՞նչ կա,

ինչո՞ւ են նստած այստեղ: Զինված մարդիկ սկզբում հեռացան մի կողմի, ապա հետ եկան և բացատրեցին, որ իրենք քրդեր են և եկել են տանելու մնացած գերաններն ու իրերը: Եվ երբ քիչ հեռու տեսանք զինված մի հրոսախումբ, պատվիրակությունը ստիպված էր դառնալ հետ, բայց այդ զինված ամբոյժը սպիտակ դրոշակը ձեռքին հասավ ու հայտնեց, որ այդ կամուրջները այրել են ոչ թե իրենք՝ մահմեդականները, այլ քրդերը»:

Սակայն, «պատվիրակությունը լսեց և այլ կարգի գանգատներ հայկական զորամասերը ճակատ են գնում. ճակատում թողնված է հրակայական, բազմամիլիոն արժեք ունեցող գույք. այդ գույքը սեփականություն է կազմում Անդրկովկասում ալյուր բոլոր ժողովուրդների՝ և՛ հայերի, և՛ մահմեդականների ու վրացիների, այդ պատճառով հայ զորամասերը, որոնք գրավում են այդ գույքը և հայտարարում են իրենց սեփականություն, չպե՞տք է թույլատրվեն անցնելու ռազմաճակատ... Այն օրը, որ մեր պատվիրակությունը հասավ Երևան, շտապով հայերից ու մահմեդականներից բաղկացած մի ուրիշ պատվիրակություն էր ուղարկված: Մերձավոր մի գյուղում հայերի և մահմեդականների միջև ընդհարում էր սպասվում, և այդ պատվիրակությունը որոշ ժամանակից հետո, վերադարձավ ու հայտնեց, որ մահմեդականները դուրս են եկել պատվիրակության առջև, խլել են նրանցից հրացաններ և ուրիշ զենքեր: Այս ամենը կատարվեց մեր ներկայությամբ, ձեր պատվիրակության աչքի առջև, և կարելի է թվել շատ դեպքեր, երբ հայ զինվորները սպանել են թուրքերին և, ընդհակառակը, թուրքերը սպանել են հայերին: Մյուս կողմից տեղի են ունենում մասնավոր ընդհարումներ ու սպանություններ: Ահա այսպիսի հանգամանքներում, երբ ոչ միայն ազատ հազորակցություն չկա երկաթուղիներով, այլև փակված է երթևեկը գյուղերի միջև, այս դրության մեջ հայկական զորքերի կոմիսար Դրոն հայտարարեց, որ բոլոր ռազմագիտական ճանապարհները փակված են հայկական զորամասերի առջև: Նա վճռական ու համառ կերպով պահանջում էր, որ իրեն ցույց տրվի որևէ ճանապարհ, թեկուզ շատ վատ ու անհարմար, թեկուզ ամենաանանցանելի մի ճանապարհ: Այդ պահանջին նրան պատասխանվեց, որ ռազմագիտական բոլոր ճանապարհները փակված են ռազմաճակատ գնացող հայ զորամասերի առջև: Մահմեդականների ներկայացուցիչները շառարկեցին»:

«Երբ մի կողմից, գյուղերում, կանգնած են կանոնավոր զնդեր ու գումարտակներ, իսկ մյուս կողմից կանգնած են զինված անկազմակերպ մահմեդական զանգվածները, ստեղծվում է այնպիսի հագեցած մըթնոլորտ, որ ամենաաննշան առիթն իսկ բավական է, որպեսզի բռնկվի ազգային հրդեհը: Եվ ահա այդ ազգային հրդեհը տեղի ունեցավ փետր. 17—21-ին: Եթե դուք նայեք Ղամարու մեծ գյուղի վրա, որի բնակիչները բաղկացած են մահմեդականներից ու հայերից, կտեսնեք, որ այդ

գյուղի մահմեդական մասը չկա, անհետացել է. չեք գտնի նրան, գոյություն չունի, բնաջնջված է. իսկ հայկական մասը կանգուն է, չի վնասվել: Եթե առնեք մի ուրիշ գյուղ՝ Աղհամզալուն, այդ գյուղում էլ բնակիչ չկա. հեռացել, թաքնվել են, մի մասն էլ գուցե, բնաջնջված է: Ուլուխանլուն, ավելի մեծ ու հարուստ մի գյուղ, նույնպես դատարկված է: Դավալու գյուղից մահմեդական բնակչությունը, տեսնելով հուսահատական վիճակը, հեռացել է հոժարակամ, հայտնի չէ թե ուր: Այսպիսի դրության մեջ են հայերի ասելով 18, իսկ մահմեդականների տեղեկություններով 21 գյուղեր: Ամենացավալին այն է, որ գյուղերի մաքրագործումը, այս, եթե կարելի է ասել, գյուղերի ջարդ ու փշուր անելը կատարվել է մասնակցությամբ հայկական կանոնավոր զորամասերի, որոնք այս հրդեհի ժամանակ օգնության են կանչված Երևանից և, փոխանակ օգնելու, իրենք էլ մասնակցել են այդ հրդեհին՝ գործի մեջ մտցնելով գնդացիներ ու հրետանիներ: Երևան քաղաքի դեպքերը արձագանք եղան Դավալուի դեպքերի: Երևանում սկսվել է հրացանաձգություն ու կոտորած: Հետևանքը՝ 36 մահմեդական գերեզման և 56՝ հայկական... Հայ ու մահմեդական խանութները բոլորովին ջարդված ու թալանված են և եթե չլինեին մի քանի հասարակական գործիչներ մահմեդականների ու հայերի կողմից, Երևանում ահավոր ջարդ ու կոտորած տեղի կունենար: Բայց, ինչպես վկայեց պատվիրակությունը հայ ու մահմեդական ներկայացուցիչների առջև Երևանում, շնորհիվ Դրոյի, Արամ փաշայի և Երևանի պարետ Շահխաթունիի եռանդուն միջամտության, կոտորածը լայն ծավալ չի ստացել: Նրանք ամբողջ օրը շրջում էին քաղաքում, հանդարտեցնում թշնամի կողմերը և, վերջ է վերջո, փակեցին այդ դժբախտ դեպքը»:

Այս զեկուցումը բուռն փոթորիկ առաջ բերեց Սեյմում, հատկապես մահմեդական պատգամավորների կողմից: Նրանք իրար հետևից բարձրանում էին ամբիոն և արտասանում ցասումով լի, կրքոտ ճառեր՝ ուղղված հայերի ու Դաշնակցության դեմ: Ամբողջ պատասխանատվությունը, նրանց կարծիքով, ընկնում էր հայերի վրա, որոնք բուն միջոցներով ձգտում էին ստեղծել «հայկական հողամաս»: Հայկական զորամասերը չեն ենթարկվում կենտրոնական իշխանության և փոխանակ ռազմաճակատ մեկնելու՝ կոչվում են խաղաղ ազգաբնակչության դեմ: Երևանի դեպքերի հեղինակներն են Դրոն, գնդ. Փիրումյանն ու մի շարք ուրիշ հայ զինվորականներ ու գործիչներ: Անհիմն է այն ամբաստանությունը, թե մահմեդականները փակում են ճանապարհը հայ զորամասերի առջև և այլն, և այլն:

Ի վերջո, Սեյմը ընդունեց մի բանաձև, որի հիմնական միտքն այն էր, թե անմիջապես պետք է ձեռք առնվեն վճռական միջոցներ, որպեսզի զորամասերը կարողանան առանց արգելքի անցնել դեպի սահմանազուխ: Սակայն, ի՞նչ արժեք ունեի նման բանաձևը, երբ Անդրկովկասի

իշխանութիւնը զուրկ էր ամենատարրական գործադիր միջոցներէն: Ուրիշ անգամների պես, այս բանաձևն էլ մնաց մեռած տառ, իսկ կյանքը գնաց իր ճանապարհով: Մահմեդական շրջանները շարունակեցին հուզվել և ըմբոստանալ՝ նպաստելով թուրքական ռազմական ծրագրերին: Հաշտարար պատվիրակութիւնները ոչ մի օգուտ չէին տալիս, բացի ավելորդ զոհեր պատճառելուց: Թուրքերի մոտ ուղարկված խառը պատվիրակութիւններից մեկի մեջ սպանվեց երեւանցի հասարակական գործիչ փաստաբան Լեոն Մուշեղյանը:

Դրութիւնը ծանրանում էր և նրանով, որ նահանգը ապրում էր արտակարգ պարենավորման տագնապ: Խանութների և պահեստների առջև կանգնած երկար «սուշերը» հուզում էին ժողովրդին, խռովում նրա միտքը: Մարդիկ դեռ սովոր չէին մեծ զրկանքների և պահանջում էին հաց, նավթ, շաքար...

Մարտի 12-ին նահանգային կոմիսար Ս. Թորոսյանը հեռագրում էր Թիֆլիս. «Պարենավորման հարցը Երևանի նահանգում ահա վոր բնույթ է ստացել. Երևանում հացի բաշխումը հասցված է անտանելի փոքր չափի: Ո՛չ մի պաշար չկա: Նոր Բայազետ, Նախիջևան, Օրդուբադ քաղաքները մնացել են առանց հացի, նավթի, շաքարի և առաջին անհրաժեշտութիւնն այլ կարգի նյութերի, իսկ Նախիջևանի և Նոր Բայազետի գաւառները գտնվում են սոված խռովութիւնների ու բռնութիւնների նախօրյակին»:

Եվ խռովութիւններն ու բռնութիւնները շուրջացան: Այստեղ ու այնտեղ սկսեցին կատարվել հարձակումներ պետական պահեստների և մասնավոր խանութների ու հացի փոսերի վրա: Դրութիւնը դառնում էր սպառնական: Անհրաժեշտ էր ուժեղ և արագ գործող, վճռական ու միակամ իշխանութիւն: Այդ իշխանութիւնը Արարատյան դաշտը ունեցավ հանձին Արամի:

Այս պահանջի գիտակցութեամբ, Երևանի ազգաբնակչութիւնն ու զինվորականութիւնը, էրզրումի անկման լուրի տպավորութիւնն տակ, մի բազմամարդ ժողովում որոշեցին Արամին հայտարարել զիկտատոր և ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացնել նրա ձեռքը: «Մեր հայրենիք» երգելով հազարավոր բազմութիւնը շարժվեց դեպի Արամի բնակարանը և հուզիչ հանդիսավորութեամբ հռչակեց նրան զիկտատոր: Վրա հասան քաղաքի զորամասերը և երդվեցին հնազանդ լինել նորընտիր զիկտատորին: Այդ քայլին իր անվերապահ հավանութիւնը տվեց և Ազգ. խորհուրդը: Այսպիսով, մարտի առաջին օրերից սկսած՝ Երևանի բովանդակ իշխանութիւնն մարմնացումը դարձավ Արամը, որ իր զարմանալի նրբամտութիւնն ու տակտի շնորհիվ կարողացավ շաղկապել շրջանի բոլոր գործոն տարրերը, աշխատանքի լծել ամենքին: Զեռք ձեռքի տված Դրոյի, զոր. Սիլիկյանի ու Փիրումյանի, նահանգական կոմիսար Ս. Թորոսյանի, քաղաքական կուսակցութիւնների և կառավարական ու

հասարակական մարմինների հետ՝ նա երևան բերեց արտակարգ եռանդ և, ամենատազնապալի վայրկյանին, ձեռնհասութեամբ վարեց Արարատյան դաշտի հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Ըստ ձեռի, Արամի զիկտատոր նշանակվելուց հետո էլ իշխանութիւնը մնաց Ազգ. խորհրդի ձեռքին: Հատուկ կոմիտեի փոխարեն այժմ գործում էր առանձին մի մարմին, որի անդամները կոչվում էին վարիչներ: Այս մարմինը փաստորեն Արարատյան դաշտի կառավարութիւնն էր, որի նախագահն ու զինվորական գործերի վարիչը Արամն էր, ներքին գործոց վարիչը՝ Սահակ Թորոսյանը, պարենավորմանը՝ Մկ. Մուսիսյանը, ելեմտականը՝ Հովհ. Մելիքյանը, ինքնապաշտպանութիւնը՝ Արշ. Աստվածատրյանը: Քիչ վերջը, մարմնի կազմի մեջ մտան նոր անձեր՝ Ալեքսանդրապոլի նախկին քաղաքապետ Վաստարականը, բժ. Հ. Տեր-Միքայելյանը (Օվին) և այլն. եղան և ուրիշ փոփոխութիւններ: Դրան, իբրև զինվորական կոմիսար, մարտական ուժերի ոգին էր և զինվորական ծրագրերի գործադրողը՝ համախորհուրդ Արամի հետ: Այս մարմինը մնաց իշխանութիւնն զուտ մինչև Հայաստանի խորհրդի ու կառավարութիւնն ժամանումը Թիֆլիսից:

Երևանի կառավարութիւնը, ի վերջո, հաջողվեց բանալ ռազմագիտական նշանակութիւնն ունեցող գլխավոր ճանապարհները, մաքրել խռովութիւնների բուն ծառայող մահմեդական վայրերը և որոշ կարգ ու կանոն հաստատել իրեն ենթակա շրջաններում: Նա միջոցներ ձեռք առավ դասակարգութիւնն և ավազակութիւնների դեմ: Նրա տրամադրութիւնն տակ կային 10—12 000 մարդված ու բավական կարգապահ զինվորներ: Դրամական դրութիւնը կարգավորելու համար պարտադիր տուրք դրեց ժողովրդի վրա, որը տալիս էր անտրտուն, անգամ սիրով: Երբեք, գուցե, հայ կյանքում իշխանութիւնն ու հասարակութիւնը այնպիսի համերաշխ միութիւն չէին կազմել, քան 1918 թվի գարնան և ամառվա պատմական ամիսներին, Արարատյան դաշտում, Մասիսի հովանու ներքև:

ՍԱՐԳԱՐԱՊԱՏ—ԲԱԾ ԱՊԱՐԱՆ

Այսպես էր կացութիւնը Արարատյան դաշտում, երբ, Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, հայկական բանակի մի մասը նահանջեց Երևանի ուղղութիւնը և կռւով հասավ Սարգարապատ թաղիսի 19-ին: Թուրքերը նրանց հետապնդեցին երկու ճանապարհով՝ երկաթուղու ուղղութիւնը և Արագածի հյուսիս-արևելյան փեշերով:

Դրանից առաջ արդեն, Արարատյան դաշտում համախմբված էին և Վանի ու Ալաշկերտի շրջաններից նահանջած զորամասերը: Ապրիլի կեսերին երևանյան նահանգում, հայկական 2-րդ դիվիզիայի պետ զոր. Սիլիկյանի հրամանատարութիւնի տակ, գտնվում էին 5-րդ և 6-րդ գրնդերը, 4-րդ գնդի մեկ գումարտակը և Վանի առաջին ու 2-րդ գնդերը 28 թնդանոթով:

Վանի երկու գնդերը, որոնք գրավում էին Բարթոլոմայի բարձունքները, ապր. 27-ին ենթարկվեցին հարձակման թուրքերի կողմից, որոնք, հակառակ կնքված զինադադարի, փորձեցին ա՛յս կողմից խուժել Արարատյան դաշտը: Հայկական զորքերը ցույց տվին ուժեղ դիմադրութիւն: 2-րդ գունդը նահանջեց մինչև Օրգով և Արհաջ, բայց հաջորդ օրը անցավ հակահարձակման և արյունահեղ ճակատամարտից հետո՝ հետ շարժուց թշնամուն: Սակայն, թուրքերը ստացան օգնական ուժեր և հետ մղեցին հայկական զորամասը, որը ամբացավ Խալֆալու—Սուլթանապատ գծի վրա: Կռիվները տևեցին մոտ երկու շաբաթ: Այս կռիվներում մերոնք ունեցան մի քանի տասնյակ սպանված և 80 վիրավոր: Մայիսի 9-ի ճակատամարտում, հերոսական մահով մեռավ և Վանի 2-րդ գնդի հրամանատար, սիրված գնդ. Լևոն Զարուխյանը՝ հայ լավագույն զինվորականներից մեկը:

Ի վերջո, անդրկովկասյան կառավարութիւնի եռանդուն բողոքի վրա թուրքերը նորից քաշվեցին Չինգիլի մյուս կողմը: Հայկական զորքերը տեղավորվեցին Իզդիրում՝ Օրգովում ունենալով առաջապահներ: Մյուս թեր Սարգարապատ կայարանում էր՝ Կողբի առաջապահներով: Մի մասն էլ գրված էր Արաքս կայարանում: Այսպես մնաց դրութիւնը մինչև մայիսի 15, երբ թուրքերը դիմեցին ընդհանուր հարձակման Ալեքսանդրապոլի և, Չինգիլի վրայից, Երևանի ուղղութիւնը և հետ մղեցին մեր զորքերը

Իզդիրից ու Կողբից մինչև Արաքս: Միաժամանակ, ոտքի ելան տեղական թուրքերն ու քրդերը, և 1918 թ. մայիսի կեսերին Արարատյան դաշտը ամեն կողմից շրջապատվեց թշնամիներով:

Կացութիւնը անանձնապես ծանրանում էր և ընդհանուր դժոխային պայմաններով. Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, երկիրը բոլորովին կտրված արտաքին աշխարհից՝ խճողված էր բազմահազար գաղթականներով, որոնք թափված էին գյուղերում ու քաղաքներում և ճանապարհների վրա: Էջմիածին—Երևան, Երևան—Գիլիջան խճուղու վրա խոնվում էին աննպատակ շարժվող գաղթականներ, սայլեր և անասուններ: Երկաթուղին չէր գործում: Պարենավորման տազնապը օրեցօր սրվում էր. հացն ու ապրուստի այլ միջոցները դժվարութիւններ էին ճարվում: Այստեղ ու այնտեղ երևում էին համաճարակային հիվանդութիւններ: Ժողովրդի և զորքի հոգեկան վիճակը ընկճված էր անսահման:

Այսպիսի դրութիւն մեջ, թուրքերի ընդհանուր հարձակումը մի պահ Երևանում առաջ բերեց անասնի իրարանցում և սարսափ: Գիմադրութիւնը շատերին թվում էր անհնար և անիմաստ: Հաղթութիւնի վստահութիւն չէին ներշնչում և մինչև այդ բանակից հասնող տեղեկութիւնները. զոր. Սիլիկյանի հաղորդագրութիւնները մոռալ գույններով էին ներկայացնում զորամասերի դիմադրական կարողութիւնը: Բնակչութիւնը պատրաստվում էր փախուստի:

Բայց ո՛ր փախչել: Ճանապարհները դեպի Թիֆլիս ու Բաքու փակված էին ամուր: Պարսկաստան տանող երկաթուղին չէր գործում. Շարուր—Նախիջևանը մահմեդականների ձեռքին էր: Իսկ հարավից և արևմուտքից թուրքն էր գալիս՝ կոտորելով հանդիպող հային: Փախուստը այս պայմաններում հավասար էր մահվան, ինչպես և անձնատուր լինելը: Ելք չկար: Ելքը դիմադրութիւնն էր, կռիվը. քանի որ մահը անխուսափելի է, գեթ պատվով մեռնել: Մահ կամ ազատութիւն՝ ուրիշ փրկութիւն չկա: Եվ ահա կատարվում է հրաշքը՝ մեկը այն հրաշքներից, որոնք գալիս են բոլորովին շսպասված և փրկում անհույս համարված կացութիւնները: Ժողովուրդը, նրա առաջնորդները, զորքը, ամենքը համակվում են մեկ գիտակցութեամբ՝ հաղթել կամ մեռնել:

Եվ Արարատյան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի է կանգնում: Գործում են ամենքը: Ազգային խորհուրդը վարում է բանակի լրացման, կազմակերպման ու մատակարարման գործը: Հրամանատարութիւնը կարգավորում ու բարձրացնում է զորքի մարտական ուժը: Զոր. Սիլիկյանը մի շարք հրամաններով ու կռիվով խրախույս է ներշնչում զինվորներին ու հասարակութիւնը: Ամենքը լծվում են թիկունքային աշխատանքի: Կանայք, օրիորդները ուտելիք, ծխախոտ, վիրակապեր են պատրաստում: Հոգևորականութիւնը խաչ ու քարոզով մտնում է ժողովրդի ու զորքի մեջ: Գարեգին եպ. Հովսեփյանը շրջում է մի մասից

մյուսը և իր հրաշունչ ճառերով բարձրացնում է զորքի տրամադրությունները: Կրկնվում էին Վարդանաց պատմական օրերը...

Երբ մայիսի 21-ին երկաթուղու ընթացքով շարժվող թուրքերը երեվացին Սարդարապատի մոտ, այլևս իրենց առջև գտան հաղթելու վճռականությունը տոգորված հայ զինվորին: Մոտավոր հաշվով, զոր. Սիլիկականությունը տոգորված հայ զինվորին: Մոտավոր հաշվով, զոր. Սիլիկականությանի զորքի քանակը, այդ օրերին, հասնում էր 10 000 հոգու՝ բաղկացած հետևյալ մասերից. 4-րդ գունդը՝ 1500 սվին, 5-րդ գունդը՝ 800, պարտիզանական առաջին գունդը՝ 1200, Երզնկայի գունդը՝ 700, Մակուի գունդը՝ 300, սպայակույտի պարետի գումարտակը՝ 200, Վանի առաջին և երկրորդ գնդերը՝ 2500 սվին, 2-րդ ձիավոր գունդը՝ 700, Զեյթունի ձիավոր գունդը՝ 500, պարտիզանական ձիավոր գունդը՝ 800, հատուկ ձիավոր գունդը՝ 500, Սմբատի, Դալի Ղազարի, Մուրադի խմբերը՝ 500 ձիավոր, և 4 մարտկոց 16 թնդանոթներով*:

Այս ուժերը բաժանված էին երկու մասի. մի մասը Դրոյի հրամանատարության տակ Բաշ-Ապարանի ճակատում, մյուսը՝ զոր. Դանիել բեգ Փիրումյանի հրամանատարության տակ Սարդարապատի դաշտում: Զորքերի ընդհանուր հրամանատարն էր զոր. Սիլիկյանը, սպայակույտի պետ՝ գնդ. Վեթիլյանը, որ և գծել էր կովի ընդհանուր հատակագիծը:

Թուրքերի կողմից, Սարդարապատի ճակատում, զործում էր 5-րդ դիվիզիան և բազմաթիվ անկանոն խմբեր, իսկ Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ՝ 3-րդ դիվիզիան:

Կռիվները սկսվեցին Սարդարապատում, ուր մեր զորքերը գրավել էին Ղարախանլու—Քյորփալու—Զեյվա գյուղերի գիծը: Մայիսի 21—22-ին տեղի ունեցան մասնակի ընդհարումներ. թշնամին որոնում էր հակառակորդի թույլ տեղը՝ վճռական գրոհի դիմելու համար: Մայիսի 23-ին զոր. Սիլիկյանը տվեց հարձակման հրաման: Հայկական ուժերը նետվեցին առաջ: Բռնկվեց կատաղի ճակատամարտերի երկար մի շարք: Թուրքերը ցույց տվին համառ դիմադրություն՝ անցնելով բազմաթիվ հակահարձակումների: Ամբողջ օրը, առավոտից մինչև երեկո, որոտում էին թնդանոթները, որոնց զոռոցը հասնում էր մինչև Երևան, ուր նույնպես տիրում էր տենդոտ եռուզեռ: Թիկունքից սայլերով, էշերով, ձեռքերով ռազմամթերք էին հասցնում կովոզներին, հաց, ծխախոտ, խմելու ջուր... Բազմաթիվ կամավորներ՝ ծեր ու երիտասարդ, որոնց թվում էր և էջմիածնի միաբան գիտնական Գարեգին եպս. Հովսեփյանցը, իբրև նոր ժամանակների Առնոդ Երեց, ռազմաճակատ էին շտապում: Ծակատի զինվորը չէր միայն՝ ամբողջ երկիրը մի մարդ, մի շունչ դարձած՝ կովում էր թշնամու դեմ՝ «ազատություն կամ մահ» վճռական կամքով:

Մայիսի 24-ին թուրքերը գիմեցին փախուստի: Մերոնք հալածեցին

ոգևորված: Թշնամին հուսահատական դիմադրություն էր ցույց տալիս և աշխատում դիրքեր գրավել, բայց մերոնց շեշտակի հարվածների տակ շարունակեց փախուստը: Հաղթությունը մերն էր:

Այդ հաղթանակի առթիվ, նույն օրը երեկոյան, զոր. Սիլիկյանը ժողովրդին ուղղեց հետևյալ սրտառուչ կոչը.

«Հայեր, շտապեցե՛ք հայրենիքն ազատելու:

Հասել է թուրքեր, երբ յուրաքանչյուր հայ՝ մոռնալով իր անձնականը, հանուն Մեծ գործի՝ հայրենիքի փրկության և իր կենդ ու աղջիկների պատվի պաշտպանության, պետք է գործ դնի իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարվածելու համար:

Մենք չէինք ուզում կովել. հանուն խաղաղության ու հաշտության, պատրաստ էինք ընդառաջ գնալու ամեն տեսակ զոհողությունների, սակայն, մեր նամարդ թշնամին ընթանում է իր ծրագրած ուղիով. նա, ըստ երևույթին, ստրկացնել է ուզում մեզ, բայց, իրոք, ուզում է ոչնչացնել մեր բազմաշարժար ազգը: Բայց քանի որ պիտի ոչնչանանք, ավելի լավ չէ՞, որ զենքը ձեռներս փորձենք պաշտպանել մեզ: Գուցե, հաջողվի մեզ կովով ձեռք բերել ապրելու իրավունքը:

Իսկ որ մենք կարող ենք պաշտպանվել, այդ ցույց տվին վերջին կռիվները մեր ճակատում, ուր մեզանից թվով գերազանց թշնամին նահանջի է դիմել մեր հերոսական գրոհի առաջ:

Հարկավոր է մի ճիգ ևս, և թշնամին վռնդված կլինի մեր երկրի սահմաններից, ուր մեր պապերն ու հայրերը երկար տարիներ արյունքորտինքով աշխատել են գեթ մի կերպ հայթայթել իրենց օրվա ապրուստը:

Հայեր, ժամանակը չէ դանդաղելու: Մինչև հիսուն տարեկան ունեցող բոլոր տղամարդիկ պարտավոր են զենքի տակ գալու. ես պահանջում եմ ամենքից ներկայանալ իրենց զենքերով ու փամփուռներով հայրենիքի պաշտպանության համար:

Հայուհիներ, հիշեցե՛ք հինգերորդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ոգևորեցին իրենց ամուսիններին դեպի Մեծ գործը, անմահ Վարդանի կռիվների ժամանակ. հետևեցե՛ք նրանց օրինակին. եթե չեք ուզում, որ ձեր պատիվը ոտնակոխ լինի, խրախուսեցե՛ք այն վախկոտներին, որոնք զանազան պատրվակներով խուսափում են ճակատ գալուց: Հավաքեցե՛ք ռազմամթերք, հաց, հագուստ և ուրիշ մթերքներ...

Ես խորապես համոզված եմ, որ իմ այս կոչը անարձագանք չի մնա, և երկու-երեք օրվա ընթացքում կկազմակերպվի մի այնպիսի քաջարի զորաբանակ, որին կհաջողվի վռնդել թշնամուն հայրենի հողի սահմաններից և ապահովել հայ ժողովրդի գոյությունը:

Հանձն բազմաշարժար ժողովրդի ֆիզիկական գոյության,

Հանձն ոտնակոխ եղած ճշմարտության՝

Ոտքի՝ կանգնեցեք: Դեպի՝ սրբազան պատերազմ:

* 2. Մեյիէյան, Արշակ ճանապարհով, «Հայրենիք» ամս., 1925 թ. մայիս:

Բոլոր զենքի ընդունակ տղամարդիկ պարտավոր են ներկայանալ Երևանում զոր. Բեժանբեգին, իսկ բոլոր հավաքված մթերքները պետք է հանձնել տեղական Ազգ. խորհուրդներին»:

Իսկապես որ հինգերորդ դարը հիշեցնող այս կոշը անարձագանք չմնաց. զոր. Սիլիկյանը ստացավ իր պահանջածը:

Մայիսի 23-ին թշնամին, խոշոր ուժերով, հարձակման դիմեց և Բաշ-Ապարանի ճակատում: Սկսվեցին արյունահեղ կռիվներ: Դրոյին հաջողվեց կանգնեցնել նրա առաջխաղացումը զգալի կորուստ պատճառելով նրան:

Ստանալով օժանդակ ուժեր, թուրքերը նորից անցան հարձակման՝ հանդիպելով մերոնց համառ դիմադրություն: Կռիվները տևեցին մի քանի օր: Այստեղ էլ մեր զորքերը երևան բերին արտակարգ տոկունություն ու քաջություն: Դրոյի հմուտ ղեկավարության տակ նրանք հետ շարժեցին թշնամու բոլոր զորհները և մայիսի 28-ին, մի խիզախ հազարոհով փախուստի մատնեցին թշնամուն: Այդ ճակատամարտում հերոսական մահով ընկավ հայ լավագույն հայդուկներից մեկը՝ ձիավոր խմբի հրամանատար Զեմլյակը:

Մայիսի 28-ին ամբողջ ճակատի վրա, թուրքերը նահանջում էին անկարգ: Մեր սպայակույտի այդ օրվա հաղորդագրությունը ասում է այդ մասին. «Թուրքերը երեք օրվա կռիվներից հետո, ջարդված են և նահանջում են հապճեպով: Նրանց զորամասերը բաժանված են երեք խումբերի: Առաջինը՝ Ալազղու կայարանից նահանջում է դեպի Անի կայարանը, երկրորդը՝ Ղըրմըզլու և երրորդը՝ Աղջա-Կալա: Մեր զորամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ոգևորությունը աներևակայելի է»:

Եվ, իրոք, ոգևորությունը շատ մեծ էր: Զոր. Սիլիկյանն այլևս մտածում էր ավելի լայն գործողությունների մասին՝ շարժվել դեպի Ալեքսանդրապոլ: Իր մտքում նա օրորում էր ուրիշ ծրագիր, որ միայն մտերիմներին էր հայտնում. մի կողմ թողնել Ալեքսանդրապոլը և հարձակվել Կարսի վրա: Եվ համոզված էր, որ կգրավե Կարսը, իսկ Կարսի գրավումով անխուսափելիորեն կգրավվեր և Ալեքսանդրապոլը. թիկունքից կտրված թուրքերը չէին մնա Շիրակում:

Սարդարապատի հաղթության հաջորդ օրը, մայիսի 29-ին, զոր Սիլիկյանը, դիմեց հայ ժողովրդին հետևյալ կոշով.

«Հայեր, Մեր քաջարի զորքերի հերոսական գործունեությունը շարունակվում է, և թուրք զորքերը նահանջում են:

Մենք պետք է հետ առնենք Ալեքսանդրապոլը, որը այնպես նենգորեն գրավեցին թուրքերը:

Մեր բոլորիս մտքերը ամբողջովին պետք է սևեռած լինեն դեպի Ալեքսանդրապոլը. մենք պետք է հետ առնենք այն և ապա միայն թուրքերի հետ բանակցության մեջ մտնենք. հաշտություն կնքելու համար:

Մեզ բոլորիս շատ լավ պետք է հայտնի լինի, թե որ աստիճանի գրգռվել է անկուշտ ու միաժամանակ թույլ թուրք կառավարության

ախորժակը: Նա պահանջում է ամբողջ Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Ալեքսանդրապոլի և էջմիածնի գավառները՝ էջմիածին վանքի հետ միասին և Երևանի, Նախիջևանի գավառների մեծ մասը:

Մի՞թե մենք պետք է տանենք այդպիսի անարգանք: Մի՞թե հեշտ ու հանգիստ սրտով պետք է տանք թշնամուն մեր հայրենի հողերը, որ կերակրել, կերակրում են և պիտի կերակրեն մեզ, և մեր սրբատեղին՝ Սուրբ էջմիածինը:

Ո՛չ, երբեք, հայ ժողովուրդ, դու չպիտի թույլ տաս այդպիսի անարգանք:

Եվ այդ անարգանքը տեղի չի ունենա, եթե մենք հասնենք մինչև Ալեքսանդրապոլ:

Քի՛չ է մնացել մինչև Ալեքսանդրապոլ. հարկավոր է միայն օգնել խրամատներում գտնվող մեր քաջերին, և մի երեք-չորս օրից հետո մենք կհասնենք մեր նպատակին:

Արդ, ուրեմն, մի՛ դանդաղեք, հայեր. շտապով խմբվեցեք խիտ ու համերաշխ շարքերով, վճռեցե՛ք թշնամուն մեր հայրենի արյունաներկ հողից, և թո՛ղ ձեզ հետ լինի ձեր հետնորդների օրհնությունը:

Դեպի՛ զենք բոլորդ:

Դեպի՛ Ալեքսանդրապոլ»:

Դեպի՛ Ալեքսանդրապոլ... Այս մարտակոշը հարազատ էր ամենքի սրտին՝ և՛ հաղթական ու հպարտ զորքին, և՛ անխուսափելի մահից ազատված ժողովրդին: Ոգևորված՝ ամենքն ապրում էին Ալեքսանդրապոլը վերագրավելու հեռանկարով: Եվ մինչ զոր. Սիլիկյանը պատրաստվում էր ընդհանուր առաջխաղացման, հեռագիր ստացվեց, որ Բաթումում ստորագրվել է հաշտության դաշնագիր. զոր. Նազարբեգյանը հրամայում էր կնքել զինադադար...

Կարելի է երևակայել, թե այս լուրը ի՞նչ տպավորություն գործեց Երևանում ու բանակի մեջ. հուսահատությունը անսահման էր. Ազգային խորհուրդը անընդհատ նիստեր էր գումարում, բայց որոշ եղրակացություն չէր կարողանում հանգել. մեծամասնություն չէր կազմվում: Արամը գրեթե չէր մասնակցում այդ նիստերին. նա ամփոփվել էր իր մեջ և սպասում էր զոր. Նազարբեգյանին: Ազգ. խորհուրդն արկածվում էր առանց նրան՝ ոմանք առաջարկում էին հաշտվել կացություն հետ և ընդունել Բաթումի դաշնագրի պայմանները, ուրիշները՝ գլխավորապես դաշնակցականները, պահանջում էին չեղյալ համարել զոր. Նազարբեգյանի հեռագիրը հաշտության մասին, զորքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակել զոր. Սիլիկյանին և շարունակել պայքարը: Այս առաջարկի կողմնակիցներին թե էր տալիս և զորքի խիստ բացասական վերաբերումը դեպի Բաթումի դաշնագիրը. առաջավոր դիրքերից հեռագրեր էին տեղում, որոնք բողոքում էին այդ դաշնագրի դեմ և խընդրում էին Ազգ. խորհրդին շարունակել պատերազմը: Այս տրամադրու-

թյանը ուժ էր տալիս, մանավանդ, այն հանգամանքը, որ, ըստ դաշնագրի պայմանների, երկրի ամենահարուստ մասերը հանձնում էին թշնամուն, և Ղամարուն, որ դեռ չէր գրավված թուրքերի կողմից, բայց դաշնագրով պիտի անցներ նրանց, հարյուրավոր ներկայացուցիչներ էր ուղարկել Երևան, որոնք ցույց արին Ազգ. խորհրդի առջև՝ պահանջելով մերձել Բաթումի դաշնագիրը: Յուցարարները— կանայք ու օրիորդներ— դրոշակները ձեռներին՝ կանգնում էին Ազգ. խորհրդի շենքի առջև և ներկայացուցիչների բերանով հայտարարում, թե իրենց շրջանը ամբողջ ունեցվածքն ու կովոդ ուժերը տրամադրում է Ազգ. խորհրդին, միայն թե թշնամու պայմանները չընդունվեն:

Վճիռ տալը անշափ դժվար էր. վտանգը շատ էր մեծ, Հայկական զորքերի ընդհանուր քանակը այդ օրերին հասնում էր 30 ոչ լրիվ գումարտակների, մինչդեռ թուրքերն շարժման մեջ էր գրել 5 դիվիզիա (3-րդ, 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 36-րդ), այսինքն՝ 50 գումարտակ և ի վիճակի էր նորանոր ուժեր հասցնելու: Հայ զինվորների թիվը 12 000-ից չէր անցնում. թուրքերն առաջ էին քաշել 35 000 կովոդ:

Ազգ. խորհուրդը շարունակում էր միակամոթյուն երևան բերել, և զոր. Սիլիկյանին մնաց ենթարկվել զոր. Նաղարբեգյանի հրամանին: Պատերազմը վերջացավ: Ղամարունի շրջանի բնակչության մի մասը անմիջապես գաղթեց. մյուսը հեռացավ թուրքերի գալուց հետո:

Բաթումի դաշնագրի հետ կապված խնդիրները կարգադրելու համար Ազգ. խորհուրդը Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց հատուկ պատվիրակություն՝ բաղկացած Մ. Մուսինյանից, Թամամշյանից, բժ. Հ. Մելիքյանից, զոր. Տեր-Հակոբյանից, գնդ. Քիշմիշյանից և գնդ. Վեբիլյանից: Պատվիրակությանը հանձնարարվեց բանակցել թուրք հրամանատարության՝ Քյազիմ Կարաբեքիրի հետ Բաթումի դաշնագրից բխող հետևյալ հարցերի մասին. 1) Գաղթականության վերադարձը իրենց տեղերը. 2) Գերիների փոխանակումը. 3) Թուրքական զորքի Հայաստանից անցնելու պայմանները. 4) Երկաթուղու փոխանցման խնդիրը. 5) Ղարաբեղիսայի պարպումը և հանձնումը հայերին:

Պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլում ընդունվեց պատշաճ քաղաքավարությամբ. սկսվեցին բանակցությունները, բայց հայերի դրած հարցերից և ո՛չ մեկը չընդունվեց թուրքերի կողմից: Ծրանց զբաղեցնողը Հայաստանի վրայով զորք փոխադրելու իրավունքն էր և Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղագծի անմիջական փոխանցումը: Եվ այս պահանջներին էր, որ ամենից ավելի հակառակում էին հայերը:

Տեսնելով հայերի համառությունը, առանց ընդհատելու Ալեքսանդրապոլի բանակցությունները, հուլիսի 7-ին, թուրքերն անցան առաջխաղացման Սարդարապատի ճակատում: Զոր. Սիլիկյանը հրամայեց մեր զորքերին թողնել երկաթուղին և դիրքեր գրավել էջմիածնի շրջա-

նում: Հուլիսի 8-ին թուրքերը մեծ ուժերով հարձակվեցին Քյուրփալու—Ջեյվա գծի վրա, բայց հետ շարավեցին 5-րդ գնդի և կամավորական խմբերի ուժգին հակահարվածով: Թողնելով այս կետում պահակ զորամասեր՝ թուրքերը շարժվեցին դեպի արևելք. հուլ. 8-ին գրավեցին Խաթունարխ գյուղը էջմիածնից 10 կիլոմետրի վրա. հուլիսի 9-ին մտան Չոբանքյարա, Նեջերու, Թաղաբենդ և Աղհամզալու գյուղերը: Այսպիսով հաստատվեց Բաթումի դաշնագրի սահմանագիծը:

Թուրքերը դիրքեր գրավեցին Երևանից 7 կիլոմետր հեռու՝ թղանթների բերաններն ուղղելով դեպի Հայաստանի մայրաքաղաքը:

ԱՆՂՐԿՈՎԿԱՍԻ ԲԱՅՔԱՅՈՒՄԸ. ԱՆԿԱՌՈՒՔՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպես, Հայոց աշխարհը արյան ու կրակի մեջ էր: Իսկ ի՞նչ էր կատարվում այդ միջոցին Բաթումում ու Քիֆլիսում:

Մայիսի 11-ին, թուրքերի պայմաններն ստանալուց հետո, Անդրկ. Բաթումի պատվիրակությունը գրավոր պնդեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների վրա, և այս առթիվ սկսվեց թղթերի փոխանակություն թուրք և Անդրկովկասյան պատվիրակությունների միջև. անդրկովկասցիք անշեղ կանգնած էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների վրա, բողոքում էին այդ դաշնագրի սահմաններից դուրս ընկնող շրջանների գրավման դեմ և պահանջում էին, բանակցություններին մասնակցեն նաև թուրքիայի դինակիցները. թուրքերը հակաճառում ու սպառնում էին:

Այս բանակցությունների ընթացքում, մայիսի 14-ին թուրքերը պահանջեցին անմիջապես թույլ տալ թուրք զորքերին Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնել դեպի Զուլֆա: Եվ դեռ պատասխանը շտապված, ինչպես տեսանք, հարձակվեցին Ալեքսանդրապոլի վրա:

Բանակցություններն արագացնելու նպատակով, մայիսի 19-ին Գերմանիայի ներկայացուցիչ զոր. ֆոն Լոսովը առաջարկեց Անդրկ. պատվիրակությանը իր միջնորդությունը: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը, հակառակ ազդեցանքների վարանումին, ընդունեց ուրախությամբ:

Հաջորդ օրը, մայիսի 20-ին, Բաթում հասան Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ բժ. Համ. Օհանջանյանն ու Արշ. Զոհրաբյանը՝ գերման կառավարության հովանավորությունը խնդրելու առաքելությամբ: Մայիսի 22-ին այդ իմաստով պաշտոնապես դիմում արվեց զոր. ֆոն Լոսովին, և այս վերջինը իսկույն հեռագրեց Պուլսի գերման դեսպանին այդ դիմումի մասին՝ ավելացնելով միաժամանակ, որ հայ ժողովրդի վիճակը ողբերգական է և որ թուրքերը ձգտում են գրավել հայկական գավառներն ու բնաջնջել հայերին:

Մայիսի 24-ին զոր. ֆոն Լոսովը հաղորդեց Անդրկովկասյան պատվիրակությանը, որ թուրքերը մերժեցին միջնորդության իր առաջարկը, իսկ մայիսի 25-ի երեկոյան, մի առանձին նամակով, հայտնեց, թե իր ստացած ստույգ տեղեկությունների համաձայն Անդրկովկասյան Հանրապետությունը քայքայման նախօրյակին է գտնվում, որով իր ներկայու-

թյունը դառնում է այլևս ավիտորդ, և ինքը նույն օրը ևեթ մեկնելու է Բաթումից:

Եվ ճիշտ որ, Անդրկովկասը արագ քայլերով գնում էր դեպի քայքայում: Օր օրի վրա սաստկանում էին հակամարտությունները կովկասյան ժողովուրդների միջև, որոնցից վրացիները գաղտնի, բայց տենդագին որոնում էին գերմանացիների հովանավորությունը, ազդեցանքիները բռնել էին թուրքերի փեշից և քաշում էին դեպի Բաքու, որը այդ օրերին բոլշևիկների ձեռքն էր. հայերը մնացել էին մենակ և օրհասական կոթիվ էին մղում մահ ու ավեր սփռելով առաջ շարժվող թուրքական զորքերի դեմ:

Հայ ներկայացուցիչները Բաթումում փորձեցին համաձայնության գալ ազդեցանքիների հետ, բայց հանդիպեցին խիստ անզիջող վերաբերումի. ազդեցանքիները պահանջում էին ոչ միայն ամբողջ Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Շարուր—Նախիջևանը, այլև Երևանի ու էջմիածնի գավառների մեծ մասը՝ Երևան քաղաքով հանդերձ: «Հայաստանի մայրաքաղաքը կարող է լինել էջմիածինը»,—ասում էր շնականորեն Ուսուպբեզովը Խան-Նոյսկու և Ռասուլ Զադեի հավանությամբ: Եվ սրանք համարվում էին դեռ չափավորները: Անդին գործում էր դր. Սուլթանովը Գանձակի ու Բաքվի Ազգ. խորհուրդների խան ու բեգ անդամների հետ, որոնցից 30 հոգիանոց մի պատվիրակություն եկել էր Բաթում և համոզում էր թուրքերին օր առաջ շարժվել դեպի Անդրկովկասի խորքերը՝ ազատելու համար Բաքվի մահմեդականներին բոլշևիկների և հայերի ձեռքից: Ազդեցանքի թուրքերը Անդրկ. պատվիրակության մեջ անվերապահ կերպով պաշտպանում էին թուրքերին և իրենց քայլերը հարմարեցնում վերջիններս ծրագրերին:

Ըստ էության, ավելի լավ չէր և վրաց ներկայացուցիչների դիրքը: Ինչպես պարզվեց հետո, Զխենկելին և իր ընկերները՝ պատվիրակության մյուս անդամներից թաքուն, բանակցություններ էին վարում Գերմանացիների հետ՝ Վրաստանը նրանց հովանավորության տակ դնելու նպատակով:

Հաճախ Բաթումում երևում էին վրացի գործիչներ, որոնք նույնպես գաղտազողի խորհրդակցություններ էին անում, տեսնվում էին մերթ թուրքերի, մերթ գերմանացիների հետ և հայերի թիկունքում ինչ-որ մուծ հաշիվներ կարգադրում: Հետագայում հայտնի դարձավ, որ նրանք Վրաստանի անկախության հայտարարությունն էին նախապատրաստում: Վրաց պատվիրակության անդամներից մեկը՝ պրոֆ. Զ. Ավայովը հետևյալ ձևով է ներկայացնում այդ դավերը.

«Գերմանական պատվիրակության հետ ունեցած բաց ու անկեղծ զույցների ընթացքում պատրաստվեց Վրաստանի նշվող դիրքը՝ անդրկովկասյան միության անխուսափելի քայքայման նախատեսության հետևանքով: Միայն մի քանի մարդ տեղյակ էր գաղտնիքին: Թիֆլիսից

եկած ն. Ժորդանիան Վրաց ազգ. խորհրդի նախագահի և Սեյմի ու Վրաստանի սոց.-դեմոկրատական կուսակցության պարագլուխի իր դիրքով հանդիսացավ այն անձը, որին վիճակվեց Թիֆլիսում հիմնական ակտի-բը (Վրաստանի անկախության հայտարարությունը և Անդրկ. սեյմի խնդրագրացումը) անցկացնելու դժվարին գործը: Նա, ըստ երևույթին, աստանվում էր՝ միանգամայն հասկանալի և օրինական պատճառներով Վրաստանի անկախությունը քիչ էր կապվում իր նախկին գործունեու-թյան ու հավատամքի և հույս. սոց.-դեմ. կուսակցությանը պատկանե-լու հետ: Բայց մի անգամ որ «հավատաց», այլևս ճարպիկ ձեռքով սկսեց անցկացնել նոր ծրագիրը:

Մայիսի 22-ին Ժորդանիան վերադարձավ Թիֆլիս: «Գերման-վրա-ցական» աշխատանքը ամբողջ թափով ընթանում էր «անդրկովկասյան-բրբրական» աշխատանքին զուգընթաց»:

Նույն Ավալովը այդ օրերի դեպքերը հետևյալ ձևով է արձանագրում իր հուշատետրի մեջ.

«Բարձր, 21 մայիսի 1918. Առավոտյան ն. Ժորդանիայի և Նիկո-րածեի հետ քննում ենք քարտեզի վրա մեզ անհրաժեշտ սահմանները, ժայռահեղ գեպրում պատրաստ ենք «տալու» Զաքաթալայի շրջանը: Լոգուտ Ազգրեջանի սահմանային ուրիշ որևէ սրբագրություն չենք անի: Թուրքերը դանակը կոկորդներիս դրած՝ պահանջներ են անում, բայց Ախալցխան, Կերթվիսը Վրաստանին պետք է մնան:

Ցերեկը՝ խորհրդակցություն վրացիների ու թաթարների միջև սահ-մանների մասին: Մի կողմից՝ Նիկոլածե, Ժորդանիա, Մուրգուլածե և ես. մյուս կողմից՝ Խան-Նոյսկի, Խասմամեդով, Սաֆիբուրդսկի, Պեպինով, Ուսուպրեզով, Զաֆարով: Հայերը հրաժարվել են Գանձակի նահանգի մասերից (Ղարաբաղ), իսկ մահաբաղականները... համաձայն են կազմել Անդրկովկասում ասանձին հայկական կանտոն (օրինակ, զեմստվոյա-կան «Ալեքսանդրապոլի նահանգի» ձևով): Մեզանից էլ ուզում են գրա-վել Սըղնախ, Թիֆլիս և Բորչալու քաղաքների մասերը, բայց համաձայ-նությունը հնարավոր է. նրանք կզիջեն: Ախալցխայի խնդրի առթիվ Պեպինովը առաջ է քաշում խնդրորդման պահանջը (հասկանալով կցու-մը Թուրքիային):

Հնգձանուր ասամբ, մեր բարեկամ մահաբաղականները հավատաց-նում են, որ ամեն կերպ պաշտպանելու են «եռյակ» Անդրկովկասը. բայց ասում են, ինչ անել, եթե թուրքերը չհրաժարվեն իրենց պահանջ-ներից, և ծրագրվող «կանտոններից» մեկը բացակայի: Նրանց փափագն է, այդ դեպքում, պահպանել Անդրկովկասը գեթ որպես «երկյակ միու-թյուն»:

«Մայիսի 22. Աչքի առաջ ունենալով «Անդրկովկասին սպառնացող փուլումը՝ վճռական խորհրդակցություն եղավ Վրաստանի անկախու-թյունը հայտարարելու անհրաժեշտության մասին: Մրագիրն այն է, որի վրա վաղուց ի վեր, իբրև «խորհրդական», պնդում եմ այստեղ և որին Չխենկելին և ուրիշները համաձայն են: Վրաստանի անկախությունն ու հողային ամբողջությունը երաշխավորվում է Գերմանիայի կողմից: Արե-վելյան Անդրկովկասը ստանում է գործելու ազատություն և կազմա-կերպվում է թուրքերի օգնությամբ: Հայերն էլ պարտավորված պիտի լի-նեն հայտարարել իրենց անկախությունը...»

Գրեցի Վրաստանի անկախության հայտարարության նախագիծը՝ ժամանակն է ճշտորոշել, գործել: Չխենկելին, Նիկոլածե, Ժորդանիան, Մուրգուլածե հավանություն տվին: Ժորդանիան այդ նախագիծն իր հետ տարավ Թիֆլիս: Մնաս բարովի ժամանակ մենք առանձնապես սեղմում էինք նրա ձեռքերը: Նա ստիպված պիտի լինի բեմադրել մի շատ լուրջ թատերախաղ: Մտածեցե՛ք, միայն զանազան կազմակերպությունների, խորհուրդների և է՛լ ավելի թանձր նախապաշարումների մեծության մա-սին: Բայց նա, երևի, արդեն նախապատրաստել է վերջին գործողու-թյունը. մնում է քաշել թելը»:

«Մայիսի 23. Այսօր, ի միջի այլոց, կարդում ենք համաձայնության նախագիծը, որով վրաց ժամանակավոր կառավարությունը Գերմանիա-յին իրավունք է տալիս օգտվելու Վրաստանի նավահանգիստներում գրու-նրվող բոլոր նավերից»:

Մայիսի 24. Կարված աշխատանք: Վեղենդոնքի հետ կարդում եմ վերջնական նախագիծը: Շատերն սկսում են գլխի ընկնել, որ բեմի հետևը կատարվում է խուլ աշխատանք, որ բեմասարքը փոխվում է: Ուշ գիշերը կազմում են հետևյալ հեռագիրը, որ մայիսի 25-ի գիշերը ուղարկվում է Չխենկելիի ստորագրությամբ.

«Թիֆլիս, գորավար Քվինիթաձեին.

Հաղորդեցե՛ք Վրաստանի Ազգային խորհրդի նախագահությանը հե-տևյալը. անկախության հայտարարության հետագա հապաղումը կունե-նա անուղղելի հետևանքներ: Գերմանական միջնորդության փորձը չհա-ջողվեց: Մնում է մեկ բան. թուրք արշավին հակադրել Գերմանիայի աշակցությունը վայելող անկախ Վրաստանը: Նրա ներկայացուցիչը վրաց կառավարության մոտ կլինի կոմս Շուլենբուրգը, որին պետք է անմի-ջապես ճանաչել հենց որ հայտարարություն արվի... Արդեն ստորա-գրության համար պատրաստված են մի շարք ժամանակավոր համա-ձայնություններ Գերմանիայի հետ... Սպասում ենք շուտափույթ հաղոր-դագրություն ակտի մասին»:

Չոր. Ի. Օղիշելիձեն սեփական ձեռքերով ծածկագրեց այս հեռա-գիրը:

«Մայիսի 25. Ամբողջ թափով ավարտում ենք հետկուլիսյան աշ-

* 3. Авалор. Независимость Грузии в международной политике, 1918—21 г., Париж, 1924 г., стр. 5.
154

խատանքը... Ուշ գիշերով Չխենկելիի ու Նիկողաձեի հետ խոսում ենք մեր հավանականությունների մասին: Քիֆլիսից հեռագիր ստացվեց. անկախությունը կհայտարարվի վաղը, մայիսի 26-ին: Հարցը անց է կացված բոլոր աստիճաններով: Միայն թուրքերը խնդրում են մի քիչ սպասել»*:

Նվ մայիսի 26-ին, Ավալովը գոհունակությամբ արձանագրում է. «Մեր անդրկովկասյան աշխատանքը անցավ աննկատելի: Ոչ ոք, կարծես, չի կասկածում, թե ի՞նչ է կատարվելու այսօր և վաղը... Մենք անկախություն ենք կազմակերպում: Գերմանիան բռնելու է թուրքերի փեշը. դրա փոխարեն մեզանից բան-ման կառնե: Ազդեցանք միառժամանակ կլինի թուրքիայի ազդեցության ներքո: Հայաստանը կմնա թուրքերի ճնշման տակ, որ կմեղմացվի գերմանացիների ներկայությամբ»**:

Այսպես, ուրեմն, ազդեցանքից թուրքերի հետ կարգադրում են իրենց ազգային խնդիրները. Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Չխենկելիին Ժողովների ու Նիկողաձեի հետ, գերմանացիների փեշից բռնած, գաղտագողի դավադրություն են սարքում Անդրկովկասյան միություն դեմ և նախապատրաստում Վրաստանի անկախության հայտարարությունը: Հայերն են միայն մեջտեղը՝ մենակ, անբարեկամ, անպաշտպան, ամենքից լքված, զոհ հարեանների դավաճանության...

Ավելի զարհուրելի վիճակ դժվար էր երևակայել: Մի աղոտ լույս էր մնացել միայն հայերի համար՝ գերմանացիների պաշտպանությունը, բայց ֆոն Լոսովը մեկից ավելի անգամներ հայտնել էր, որ թուրքերը չեն լսում իրենց և, հակառակ Բեռլինից եկած պահանջների, անում են իրենց գիտցածը: Հետևաբար ի՞նչ անել: Ո՞ւմ դիմել: Ո՞ւր որոնել փրկություն: Չոն Լոսովի խորհրդով Հ. ազգ. խորհրդի ներկայացուցիչներ Օհանջանյանն ու Զոհրաբյանը որոշեցին մեկնել Բեռլին. ֆոն Լոսովը խոստացավ տանել նրանց իր նավով, վրաց ներկայացուցիչների հետ միասին, Փոթիից:

Մայիսի 25-ին գերման պատվիրակությունը հեռացավ Բաթումից, իսկ մյուս օրը, մայիսի 26-ի երեկոյան ժամը 8-ին, օսմանլան պատվիրակությունը Անդրկ. պատվիրակությանը հանձնեց հետևյալ վերջնագիրը.

Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահին

«Ճավով հաստատում եմ, որ տակավին ոչ մի որոշ պատասխան չի տրված այն առաջարկություններին, որ ես պատիվ ունեցա Օսմանյան

* Այստեղից երևում է, որ վրացիք միայն հայերից էին գաղտնի պահում իրենց ծրագրերը. թուրքերին, ընդհակառակը, մասնակից էին դարձնում իրենց անելիքներին...

** Ավալովի նույն գիրքը, էջ 57—61:

կայսերական կառավարության կողմից հանձնելու Անդրկովկասյան Դաշնակցային Հանրապետության պատվիրակության Բաթումի խորհրդածուրվի առաջին նիստում, մայիսի 11-ին, շնայած որ բավական երկար ժամանակ, այսինքն՝ երկու շաբաթ է անցել այն օրից, երբ նրանք ձեռնարկվեցին: Մինչդեռ ինչպես հայտնի է ձերզ գերազանցությանը, Կովկասի վիճակը ավելի քան տագնապալի է ու երկդիմի և առանց հասարակելու պետք է լուսաբանվի:

Հարյուր հազարավոր թուրքեր և մահմեդականներ Բաթում ու շրջակայքում տառապում են անխիղճ հրոսակների, այսպես կոչված հեղափոխականների արյունոտ լծից, և անուղղելի աղետը, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, դառնում է ավելի ու ավելի անխուսափելի: Թուրք և մահմեդական բնակիչների ճակատագիրը Կովկասի մյուս մասերում էլ, ուր թալանիչների ու շարագործների բազմաթիվ կազմակերպված շրոսխմբեր նրան պատճառում են անվերջ ու հարածուն կերպով ամեն կարգի բռնություններ, ավելի հանգստացնող չէ ու չի կարող չհրավիրել ամենալուրջ ուղարկություն: Դուք կրնո՞ւնեք, սակայն, պ. նախագահ, որ այդ անունին արժանի և ո՛չ մի կառավարություն չի կարող դիտել անտարբեր աչքով, որ իր երկրին սահմանակից մի հողի վրա անպատիժ կերպով աճեն նման ռճրագործություններ, և կգիտակցեք, անշուշտ, որ Օսմանյան կայսերական կառավարության դրությունը առանձնապես փափուկ է Կովկասը ծվատող անխիղճության հանդեպ, որովհետև այդ վերաբերվում է նույնպես և առավելաբար ապահովությանը մի ազգաբնակչության, որ ցեղի ու կրոնի ամենասերտ ազգակցություն ունի կայսրության բնակչության հետ: Մյուս կողմից, ընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները կայսերական կառավարությանը գնում են Կովկասի վրայով, երկաթուղիներով, ըստ կարելիության շուտ, դեպի պատերազմի ուրիշ ռազմաբեմ զորքի ազատ փոխադրությունը ապահովելու անհրաժեշտության առջև: Այդ ևս պահանջում է, որ անհասարակ վերջ տրվի ներկա երկդիմի կացության:

Այս բոլոր պատճառներով, Օսմանյան կայսերական պատվիրակությունը պարտք է համարում պահանջել, որ անմիջապես հաղորդվի իրեն Անդրկովկասյան պատվիրակության պատասխանը առաջ արված առաջարկություններին, այլև սահմանների սրբազրույթյան վերաբերվող նոր առաջարկին, որի բնագիրը պատիվ ունեցա ընդամին ուղարկելու ձերզ գերազանցության:

Այսպիսով, իմ կառավարությունը՝ ընդունելով, որ միայն վերոհիշյալ առաջարկությունների ճշտիվ և արագ ընդունումը Անդրկովկասյան Դաշնակցային Հանրապետության կառավարության կողմից կարող է Կովկասը հասցնել զոհացուցիչ դրության և որ միայն այդ ընդունումը ի վիճակի է ստեղծել կայուն դրություն և համարվում է բավարար երաշխիք թուրք և մահմեդական բնակչության ապահովության և անդորրու-

թյան համար, հանձնարարել է ինձ խնդրելու ձեր գերազանցությունը՝ հաղորդել ինձ, այս օրվա երեկոյան ժամը 8-ից սկսած, 72 ժամվա ընթացքում ընդունում է արդյոք հանրապետության կառավարությունը օսմանյան առաջարկություններն իրենց բովանդակ ծավալով:

Ես պետք է ավելացնեմ նաև, որ այդ երեք օրվա ընթացքում հարաբերությունները մեր երկու կառավարությունների միջև կարող են պահել բանկամական բնույթ, ա՛յն անառարկելի պայմանով, որ թուրք զորքերի գործողությունները կովկասի հարավում որևէ դիմադրության չհանդիպեն: Ընդունեցեք և այլն. Խալիլ»:

«Սահմանային սրբազրույթուն» կոչվածը հողային նոր պահանջ էր. թուրքերն այժմ պահանջում էին Նախիջևանի ու Ախալցխայի գավառները, անշուշտ, ազրբեջանցիների բացահայտ թելադրանքով:

Իսկ ի՞նչ էր կատարվում այդ միջոցին Քիֆլիսում:

Նույն օրը, մայիսի 26-ին, գումարվեց Սեյմի վերջին, ողբերգական նիստը, որի մեջ վրաց սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցության պարագլուխներից Ի. Մերեթելին արավ հետևյալ հայտարարությունը.

«Վրաց ժողովուրդը մնացել է մենակ. նրանից անջատվել են հայերը և կամովին՝ թուրքերը: Անդրկովկասի կեղծ անկախությունը խանգարում է նրան վարվելու ազատորեն և իր լիազոր ուժերը գործադրելու իր անկախությունը պաշտպանելու համար:

Այս հանգամանքներում մեր պարտքն է ասել վրաց ժողովրդին. Գու մնացել ես մենակ, շունես պետական կազմ, շունես ջո պատվիրակությունը և, որքան էլ ծանր լինի խոստովանել, դու ապրում ես պատրանքներով. չկա՛ն նրանք, չկա՛ Անդրկովկասի միությունը և, ուրեմն, եթե ուզում ես փրկել քեզ, պաշտպանել ջո շահերը, ինչպես և ջո հարեվանների շահերը, պետք է ունենաս ջո ինքնուրույն պետական կազմը ... Դժբախտաբար, գոյություն չունի այլևս անդրկովկասյան միությունը և փաստորեն չկա մի ընդհանուր ներկայացուցչական կենտրոնական մարմին, ուստի Սեյմը պետք է հայտարարե, թե ինքը հրաժարվում է իր վրա դրված լիազորություններից ու ցրվի»:

Նախընթաց դեպքերի ուշադիր հետևողը կտեսնե առանց դժվարության, թե Մերեթելիի հայտարարությունը սկզբից մինչև վերջ մտացածին փաստերի վրա է հիմնված. ո՛չ հայերն էին «անջատվել» վրացիներից և ո՛չ էլ վրացի ժողովուրդն էր մնացել մենակ: Անդրկովկասի անկախության «կեղծությունը» կամ միության գոյություն չունենալը նոր երևույթ չէր. նա նույնն էր, ինչ որ և անկախության սկզբում: «Կեղծը» Մերեթելիի մտայնությունն է, այսինքն՝ վրաց վարիչ շրջանների մտայնությունը: Նրանք որոշել էին դուրս գալ Անդրկովկասյան միությունից և պատրվակ էին փնտրում՝ իրենց տգեղ վարմունքը արտաքին աշխարհի աչքին արդարացնելու համար:

Վրացիների պնդումի վրա Սեյմը ընդունեց մի բանաձև, որը ասում

էր. «Նկատի ունենալով, որ պատերազմի և խաղաղության խնդրում երևան եկան հիմնական տարակարծություններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետությունը կազմող ազգերի միջև, որով անհնար է դառնում ամբողջ Անդրկովկասի համար մի հեղինակավոր լիցանությունը, Սեյմը արձանագրում է Անդրկովկասի քայքայման փաստը և հայտարարում շեղյալ իր լիազորությունները»:

Մայիսի 26-ի կեսօրին ցրվեց Սեյմը, իսկ հինգ ժամ վերջը, նույն սրահում գումարվեց Վրաց ազգային խորհրդի նիստը՝ Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ, որ և բեմադրեց Վրաստանի անկախության հայտարարության ծիսակատարությունը:

Նույն օրը, երեկոյան, Բաթումում ստացվեց Անդրկովկասի Հանրապետության քայքայման և Վրաստանի անկախության հայտարարության լուրը: Ն. Ժորդանիան ու Ն. Ռամիշվիլին հեռագրում էին Չխենկելին. «Այսօր, կեսօրից հետո ժամը 5-ին, Ազգային խորհուրդը Վրաստանը հայտարարեց անկախ հանրապետություն: Վարչապետ է Ռամիշվիլին, արտաքին գործոց նախարար՝ Չխենկելին: Անդրկովկասյան սեյմը հայտարարեց իրեն լուծված, և Անդրկովկասի միությունը վերջացավ»:

Խալիլ բեյը անմիջապես՝ մայիսի 26-ի իր վերջնագիրը ուղարկեց առանձին-առանձին վրաց, հայկական և ազրբեջանյան պատվիրակներին:

Վրացիների վարմունքը սարսափելի կացություն ստեղծեց հայերի համար: Հայ հասարակության վրդովումը անսահման էր: Հայերը, ո՛չ առանց իրավունքի, նեղ դավադրություն ու դավաճանություն էին տեսնում վրացիների վարմունքի մեջ: Նրանք զգում էին, որ մի վատ խաղ է խաղացվել իրենց դիտին: Եվ մայիսի 26-ի երեկոյան, Հայոց ազգային խորհուրդը, բուռն վիճաբանություններից հետո, ձայների ճնշիչ մեծամասնությամբ, որոշեց բողոքել վրաց գործիչների ընթացքի և Վրաստանի անկախության դեմ: Այդ որոշումը, սակայն, չգործադրվեց հետագա դեպքերի զարգացման հետևանքով:

Հայ գործիչների մեջ միաձայնություն չկար այդ օրերին: Մայիսի 26-ի նիստին մասնակցող Հ. ազգ. խորհրդի և Սեյմի անդամները՝ Ա. Ահարոնյան, Ստ. Մամիկոնյան, Տ. Բեզգադյան, Ա. Բաբայան, Ռ. Տեյ-Մինասյան և սոցիալիստ-հեղափոխականները վճռական կերպով դեմ էին արտահայտվում անկախությանը: Խ. Կարճիկյանը, Ս. Հարությունյանը, Ավ. Շահխաթունյանը, Ս. Վրացյանը, Ա. Ծրզնկյանը և ուրիշներ այլ ելք չէին տեսնում, բայց եթե Հայաստանի անկախության հայ-

տարարութիւնը և, առանց ուշացնելու, հայկական իշխանութեան կազմակերպումը: Բնորոշ է, որ հայ սոց.-դեմոկրատները, անշուշտ, վրացի սոց.-դեմոկրատների թելադրանքով, թունդ պաշտպաններ էին անկախութեան և շտապեցնում էին Ազգ. խորհրդին օր առաջ կատարել անկախութեան հայտարարութիւնը: Նրանք անկախութեան մեջ էին տեսնում հայ ժողովրդի փրկութիւնը:

Այս հարցում էլ առաջին վճռական խոսքն ասողը եղավ Հ. Հ. Դաշնակցութիւնը, նրա շարքային ուժերը:

Սեյմի լուծման օրն իսկ, մայիսի 26-ի երեկոյան, տեղի ունեցավ Հ. Հ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի ու թաղային կոմիտեաների արտակարգ նիստը: Ս. Վրացյանի ղեկուցումից հետո, տեղի ունեցան բուռն վիճաբանութիւն և ձայների ճնշիչ մեծամասնութեամբ ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. «Նկատի ունենալով այն, որ Անդրկ. սեյմի ինքնացրումից և Վրաստանի անկախութիւն հայտարարելուց հետո լուծվելու է Անդրկ. կառավարութիւնը, և հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին՝ ներկայացուցչական ժողովը գտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց ազգային խորհուրդը, ուժեղացնելով իր կազմը, անցնի գործելու հայութեան կենտրոնում՝ ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաները, օժտված դիկտատորական իրավունքներով հայ կյանքի բոլոր երևույթների և գործերի նկատմամբ»:

Շատ ճիշտ էր վայրկյանի գնահատութիւնը. դեպի՝ ինքնորոշում, դեպի՝ ինքնակազմակերպում, դեպի՝ հայրենի երկիր, ժողովրդի գիրկը:

Մայիսի 27-ին Ազրբեջանի Ազգ. խորհուրդն էլ որոշեց հայտարարել Ազրբեջանի անկախութիւնը. վարանումը այլևս անիմաստ էր: Դեպքերը գահավեժ՝ իրենք էին գալիս ստիպելու անել այն, ինչից մարդկային բանականութիւնը համառորեն աշխատում էր խուսափել:

Անկախութեան հայտարարութեան վրա պնդում էին և Բաթումից վերադարձած ներկայացուցիչները՝ Քաջազնունին, Խատիսյանը, Պապաջանյանը, որոնք մայիսի 27-ի երեկոյան մանրամասն ղեկուցում տվին բանակցութիւնների ընթացքի և Վրաստանի քայլերից հետո ստեղծված կացութեան մասին: Հաջորդ օրը, մայիսի 28-ին Ազգային խորհուրդը որոշեց Բաթում ուղարկել Ալ. Խատիսյանից, Մ. Պապաջանյանից և Հ. Քաջազնունուց բաղկացած հաշտարար պատվիրակութիւն՝ տալով նրան բացարձակ լիազորութիւն բանակցելու և հաշտութիւն կնքելու հանուն անկախ Հայաստանի: Անկախութեան հայտարարութիւնը, սակայն, եղավ ավելի ուշ, մայիսի 30-ին, ավելի արտաքին ճնշումների տակ, քան Ազգ. խորհրդի հոժար կամքով:

Մայիսի 29-ին գումարվեց Հ. Հ. Դ. Արևելյան և Արևմտյան բյուրոների, Հ. Հ. Դ. Թիֆլիսի կենտր. կոմիտեի և Սեյմի ու Ազգ. խորհրդի դաշնակցական հատվածների միացյալ նիստը, ուր մի անգամ ևս քնն-

նութեան առնվեց քաղաքական կացութիւնը և որոշվեց Հայաստանը հայտարարել անկախ հանրապետութիւն, կազմել կառավարութիւն միջկուսակցական հիմքերով, մինչև օրենսդրական ժողովի գումարումը: Ազգ. խորհուրդն ու կառավարութիւնը տեղափոխել Նրևան, որը պետք է դառնար Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքը: Նույն ժողովում Հ. Քաջազնունին նշանակվեց վարչապետի թեկնածու:

Այս ժողովից հետո միայն Ազգ. խորհուրդը արավ վճռական բայ և մայիսի 30-ին հրատարակեց հետևյալ հայտարարութիւնը, որը, թեև իսկական առումով անկախութեան հռչակում չէր, բայց դեպքերի բերումով դարձավ այդպիսին:

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Անգրկովկասի բաղախական ամբողջութեան լուծումով և Վրաստանի ու Ազրբեջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծված նոր դրութեան Ֆանդեպ, Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանութիւն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով բողոքելով մոտիկ օրերը կազմել հայոց ազգային կառավարութիւն, Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների՝ բաղախական և վարչական դեկը վարելու համար*:

Հայոց ազգ. խորհուրդ

1918 թ. մայիս 30
Թիֆլիս.

Այսպիսով, Հայաստանի անկախութեան հայտարարութեան օրը իսկապես պետք է համարվեր մայիսի 30-ը: Հակառակ դրան, համարվում է մայիսի 28-ը, այսինքն, այն օրը, երբ Ազգ. խորհուրդը վճռեց հաշտութեան պատվիրակութիւն ուղարկել Բաթում: Անուղղակի կերպով, այս օրն էլ կարող է համարվել անկախութեան սկզբնավորութիւն, որովհետև հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու համար նախապայման էր անկախութեան հայտարարութիւնը: Ընդունելով թուրքերի այդ պայմանը՝ Ազգ. խորհուրդը դրանով իսկ հաստատած էր լինում անկախութեան փաստը:

Այսպես թե այնպես, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագման օրը

* Այս բանաձևի հեղինակը նիկոլ Աղբալյանն էր:

եղավ մայիսի 28-ը: Այդ օրը դարձավ նվիրական հայ ժողովրդի համար և մտավ ազգային տոնացույցի մեջ, իբրև սրբազան օրերից մեկը:

Մայիսի 30-ին, Բաթումում, սկսվեցին բանակցությունները օսմանյան և հայկական պատվիրակությունների միջև: Մի շարք նիստերից հետո, կողմերը եկան համաձայնության, և հունիսի 4-ին, օսմանյան և հայկական պատվիրակությունները, հանդիսավոր նիստում, ստորագրեցին հաշտության դաշնագիրը Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև: Առաջին միջազգային վավերաթուղթն էր այս, որ ստորագրում էին անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչները:

Բաթումում ստորագրված վավերագրերն էին. «Խաղաղության և բարեկամության դաշինքը Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև» և 3 հավելվածներ, որոնցից առաջինը վերաբերվում էր տրանզիտին, երկրորդը՝ առևտրին սահմանակից շրջաններում և երրորդը՝ կրոնական ազատության պայմաններին: Մի համաձայնությամբ էլ կարգավորվում էր գերիների փոխանակության հարցը: Նույն օրը Հայաստանի պատվիրակությունը մի համաձայնագիր էլ ստորագրեց Թուրքերի և ազրբեջանցիների ու վրացիների հետ երկաթուղային գույքերի բաշխման մասին՝ ըստ երկաթուղագծի երկարության:

Բաթումի հիմնական դաշնագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածներից: Երկրորդ հոդվածը գծում էր սահմանը Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև: Պետք է նկատել, որ մայիսի 26-ի վերջնագրի համեմատությամբ, այստեղ կա որոշ տարբերություն. հայ պատվիրակության պնդումի վրա Թուրքերը զիջեցին Համամու—Աշտարակ խճուղին, որով մոտ 100 քառ. կիլոմետր տարածություն ավելացվեց հայերին թողնված հողերի վրա:

Հայ-թուրքական սահմանը որոշվում էր հետևյալ կերպ. «Դեկգիրյան լեռների գագաթներով անցնելով՝ սահմանագիծը փոխում է իր ուղղությունը դեպի հարավ՝ անցնելով Աղրիբար, Բաշքերան, Նուռոհման լեռների գագաթներով: Նուռոհման գագաթից հետո շարունակվում է հարավային ուղղությամբ և անցնելով շարունակ գագաթների գծով՝ հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս երկաթուղուն Աղբուլազ ավա-նից հինգ կիլոմետր դեպի արևմուտք: Այստեղից գալիս է գագաթների գծով մինչև Խանվալի ավանը, որտեղից գրեթե ուղիղ գծով հասնում է մինչև Ալազղոզի ամենաբարձր գագաթը և հետևելով, գարձյալ ուղիղ գծով, կտրում է էջմիածին—Սարդարապատ խճուղին էջմիածնից 7 կիլոմետր դեպի արևմուտք գտնվող կետում: Հետո, պտույտ է անում այդ քաղաքի շուրջը 7 կիլոմետր տարածության վրա, շարունակվում է գու-

գահեռական ուղղությամբ Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղու գծին մոտ վեց կիլոմետր տարածության վրա այդ երկաթուղուց և 16 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք Բաշքերան ավանից՝ կտրում է այդ ավանից դեպի երկաթուղու գիծը գնացող ճանապարհը: Հետո, շրջում է դեպի հարավ-արևելք, անցնում է Աշաղի-Կարաբաղլար դուղից մի կիլոմետր դեպի արևմուտք Շաղաբլու, Ղարախաչ, Աշաղի-Չանախչի ավաններով և հասնում է մինչև Էլփինչայը, որով շարունակում է մինչև Արփա ավանը: Այս վերջին ավանից խառնվում է Արփաչայի հովտի հետ, հասնում է մինչև Կայալու ավանը և հետևելով Կայիդ գետի ընթացքին՝ հասնում է մինչև Աղտարան լեռան գագաթը. հետո անցնում է Ղարա-տարնա, Ալաջին, Ղարանիկ լեռների գագաթներով, հասնում է մինչև Ռիլիանչայի իջնելը, հետևում է նրա հովտին, մինչև որ հասնում է Ազա ավանից դեպի հարավ՝ ուս-պարսկական նախկին սահմանագծի վրա գտնվող Ալիջին ավանը»:

Չորրորդ հոդվածով «Օսմ. կայսերական կառավարությունը պարտավորվում էր զենքի ու ժով օգնություն հասցնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը ա՛յն դեպքում, երբ վերջինս կխնդրեր նրան այդ մասին՝ երկրում կարգ և անդորրություն ապահովելու համար»:

Վեցերորդ հոդվածը տնօրինում էր Հայաստանում ապրող մահմեդականների կրոնական և սովորույթի խնդիրները. սուլթանի անունը պետք է հիշվեր մահմեդականների հասարակական ազդեցիկների մեջ:

Յոթերորդ հոդվածը վերաբերվում էր հյուպատոսական և առևտրական համաձայնությունների կնքմանը:

Ութերորդ հոդվածում խոսվում էր երկաթուղային, իններորդում՝ փոստ-հեռագրական, իսկ տասներորդում՝ մի երկրի սահմանամերձ բնակիչների մյուս երկիրն անցնելու իրավունքների մասին:

Հոդված 11-րդով «Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում էր գործի դնել իր բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանները ստորագրելուց անմիջապես հետո հեռացնի Բաքու քաղաքից այնտեղ գտնվող հայկական ուժերը և ապահովե, որ այդ հեռացումը ո՛չ մի ընդհարման տեղիք չտա»:

12-րդ հոդվածը շոշափում էր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից բխող իրավունքները:

13-րդ հոդվածի համաձայն ներկա պայմանագրի սահմաններից դուրս եկող և գրավված հողերը պետք է անմիջապես պարզվեն:

Ըստ հավելվածների, Թուրքերն իրավունք էին ստանում, պատերազմի դեպքում, Հայաստանի վրայով գորք փոխադրել, Թիֆլիս—Երեվան—Ջուլֆա երկաթուղով ապահովվում էր ազատ երթևեկությունը Թուրքերի և հայերի համար, հայ գերի զինվորները իրավունք պիտի ունենային վերադառնալու Հայաստան, Կարսի և Բաթումի շրջանների հայ գաղթականները կարող էին մի ամսվա ընթացքում վերադառնալ 11:

իրենց տեղերը, մյուս վայրերի գաղթականները՝ դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո, իսկ թուրքահայերի վերադարձի խնդրի լուծումը հետաձգվում էր ընդհանուր պատերազմից հետո:

Այսպիսով, ըստ Բաթումի դաշնագրի, Հայաստանը դառնում էր անկախ պետություն: Ահ ու դողով մտնում էր նա ինքնիշխան ազգերի համակեցության մեջ, իբրև ազատ անձնավորություն միջազգային իրավունքի: Նրա հողի տարածությունը, մոտավորապես, 12 000 քառակուսի կիլոմետր էր, բնակչության թիվը՝ գաղթականներով միասին՝ մոտ մեկ միլիոն: Եվ... մայրաքաղաքից յոթը կիլոմետր հեռու երևում էին թուրքական թնդանոթները...

Գ Լ Ո Ւ Խ Ծ Ե

ԲԱՔՎԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ*

Հայաստանի Հանրապետության նախապատմությունը վերջացնելու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել նաև Բաքվի դեպքերի վրա, որոնք թեև Հայաստանի հետ անմիջական առնչության մեջ չէին գտնվում, բայց ահագին նշանակություն ունեցան նրա ճակատագրի համար. առանց Բաքվի Հայաստանի դեպքերը կարող էին բոլորովին այլ ընթացք ստանալ:

Թիֆլիսի Հ. ազգային խորհրդի օրինակով, 1917 թ. վերջերը, Բաքվում էլ կազմվեց Ազգային խորհուրդ, որի մեջ մտան Աբր. Գյուլիսանյանը, Խանասորի Վարդանը, Կ. Պարունակյանը (դաշնակցականներ), Լևոն Աթաբեգյանը (սոց.-հեղ.), Նար. Տեր-Ղազարյանը (ս.-դ.), Հայկ Տեր-Միքայելյանը և Ս. Տեր-Ղազարյանը (ժողովրդականներ): Առաջին նիստում, դեկտ. 30-ին, նախագահ ընտրվեց Ա. Գյուլիսանյանը, փոխնախագահ՝ Լ. Աթաբեգյանը: Ազգ. խորհրդին, ձայնի իրավունքով, մասնակցում էին նաև Ռոստոմը, Հ. Քաջազունին և բժ. Իսախանյանը: Ազգ. խորհուրդը գործադիր մարմին էր, որ ենթարկվում էր Ազգ. ժողովին՝ բաղկացած կուսակցությունների 32 ներկայացուցիչներից: Հետագայում, Անդրկասպյան հրկիրը մեկնած Կ. Պարունակյանի տեղ անցավ Ս. Արարատյանը, իսկ Լ. Աթաբեգյանին փոխարինեց Հ. Տեր-Օհանյանը և, իբրև փոխնախագահ, հաջորդեց Ն. Տեր-Ղազարյանը: Լ. Աթաբեգյանը Ազգ. խորհրդի աշխատանքներին շարունակեց մասնակցել որպես հրավիրված անդամ: Արևմտահայերի կողմից Ազգ. խորհրդի նիստերին, փոփոխակի, ներկա էին լինում Ռ. Քաջբերունին և Զ. Եսայանը: 1918 թ. սեպտեմբերին Ազգ. խորհրդի մեջ մտան և առաջնորդ Բազրատ եպ.-ը, Ստ. Թաղիանոսյանը, Աս. Վաչյանը և Աբր. Դաստակյանը:

Ազգային խորհուրդներ ունեին և Բաքվի մյուս ժողովուրդները՝ մահմեդականները, ռուսները, վրացիները և այլն, որոնք բոլորն էլ,

* Այս գլուխը կազմելիս օգտվել ենք Աբր. Գյուլիսանյանի «Բաքվի հերոսամարտը» փաստերով ու վավերագրերով հարուստ աշխատությունից, որը, զժբախտաբար, դեռ մնում է չհրատարակված: Աչքի առաջ եմ ունեցել նաև զոր. Գ. Ղորղանյանի և Բաշխի Իշխանյանի ծանոթ գրքերը, ինչպես նաև մի շարք անտիպ նյութեր ու վավերագրեր:

սկզբի շրջանում, կատարում էին սահմանափակ դեր. իրական իշխանությունը պետական հիմնարկությունների և բանվորական խորհրդի մեջ էր, ուր տիրող ուժը սոցիալիստ-հեղափոխականներն էին:

1918 թվի հունվարի կեսերին, Շամխորի արյունոտ դեպքերից հետո, ընդհատվեց երկաթուղային կապը, և Բաքուն կտրվեց Քիֆլիսից ու Ղարաբաղից: Բաքու—Գանձակ ճանապարհը մնաց թուրքերի ձեռքը: Պատահաբար անցնող գնացքներով հայերը չէին կարող ճամփորդել. նրանց հանում էին վազոնից ու տեղն ու տեղը սպանում: Այդ պատճառով, Բաքվում կուտակվում էին ավստրո-գերմանական ճակատից տուն վերադարձող հազարավոր հայ զինվորներ, որոնք անգործ թափառում էին փողոցներում, շատ թշվառ վիճակի մեջ: Նրանց ջղայնացնում էին Ղարաբաղից, Գանձակից և հայաբնակ ուրիշ վայրերից հասնող լուրերը հայ-թրքական ընդհարումների մասին: Բաքվում նրանք պայթուցիկ նյութ էին, որ հեշտությամբ կարող էին գործիք դառնալ բուլշևիկ և ուրիշ անիշխանական տարրերի ձեռքին: Ուստի, Ազգ. խորհուրդը իր վրա առավ նրանց հոգատարությունն ու կազմակերպումը՝ նպատակ ունենալով պատրաստել կանոնավոր զինվորական մասեր և ուղարկել ռազմաճակատ:

Հայկական զորամասերի կազմակերպման գործը հանձնվեց խլամբապետ Համազասպին: Որոշվեց կազմել 1200 հոգիանոց մի գումարտակ: Այս քայլը առաջ բերեց արտակարգ ոգևորություն: Արձանագրվել ցանկացողների թիվը այնքան մեծ էր, որ շուտով ստեղծվեց 3 գումարտակից բաղկացած 3000 հոգիանոց մի զորամաս, այսպես կոչված, Համազասպի բրիգադը: Բացի այդ, Ազգ. խորհուրդը կազմակերպեց 2-րդ հայկական սլահեստի գունդը գնդ. Ս. Նիզալարյանի հրամանատարության տակ: Այդ գնդի կարիքների համար, մեծ դժվարությամբ, ստացվեց, ռուսական նախկին 279-րդ գնդի գույքերի մնացորդը: Զորամասերի հագուստը, սարքավորումը, ուտելիքը և այլն հայթայթում էր Ազգ. խորհուրդը:

Միաժամանակ, Բաքվի Ազգ. խորհուրդը իր վրա առավ հայկական ներկայացուցչության դերը դաշնակիցների, Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի նկատմամբ: Ապր. 20-ին նա Մոսկվա Խղարկեց Արտ. Զիլինգարյանին և Սիմ. Հակոբյանին՝ հանձնարարելով, որ առաջինը, կիպ. նազարյանի հետ միասին, հարաբերության մեջ մտնե Բեռլինի հետ, իսկ երկրորդը աշխատե Ռուսաստանում: Նպատակն էր՝ ապահովել խորհրդային իշխանության աջակցությունը՝ կազմակերպելու համար հայկական զորամասեր, օժտելու նրանց նյութական միջոցներով ու ռազմամթերքով, ճանաչել Ազգ. խորհրդի իրավասությունը, ի հարկին, թույլ տալ անգլիացիների մուտքը Բաքու և, առհասարակ, օժանդակել կովկասի ինքնապաշտպանության գործին:

Խորհր. իշխանությունը ընդառաջ գնաց այս դիմումին. Ստալինը մի հրամանով արտոնեց հայերի զորաշարժ կատարել և տուրք դնել հայ

հարուստների վրա. խոստացվեց ռազմամթերք և անպաշտոն կերպով համաձայնություն տրվեց, որ անգլիացիները մտնեն Բաքու: Սակայն, քիչ հետո, այս բարյացակամ վերաբերումը փոխվեց, և հունիսին արդեն, նույն Ստալինը Լենինի անունից հեռագրում էր Շահումյանին, որ Խորհրդ. Ռուսաստանի սահմանները պետք է հասնեն մինչև Գանձակ և Բաքուն պաշտպանվի թուրքերի արշավից և որ, պարտության դեպքում, բուլշևիկները պետք է այրեն հանքերն ու հեռանան*:

Բաքվի Ազգ. խորհրդի հիմնական նպատակներից մեկն էլ հայ-թրքական հարաբերությունների բարվոքումն էր: Ճակատից փախչող ռուս զորամասերի և ռուս գաղթականների վրա գործված հարձակումներին զուղընթաց՝ թուրքերը ասպատակում ու ավերում էին և հայկական շրջանները, թալանում, կոտորում ու գերում հայերին: Գեկտեմբերին ավերի ու ավարի մասնվեցին մի շարք հայաբնակ գյուղեր Նուխիի ու Շամախիի գավառներում: Հունվ. 2-ին սպանվեցին Գանձակի թրքական մասից անցնող 14 հայեր: Ընդհարումներ տեղի ունեցան և ուրիշ վայրերում: Շատ շրջաններում ճանապարհները փակվեցին, և հայերը զրկվեցին շարժվելու հնարավորությունից: Մթնոլորտը օրեցօր էլեկտրականում էր:

Ազգ. խորհուրդը, մի շարք խորհրդակցություններից հետո, որոշեց բանակցությունների մեջ մտնել Մահմեդական ազգ. խորհրդի հետ: Այդ նպատակով ընտրվեց 6 հոգիանոց հանձնախումբ՝ Հ. Քաջաղունի, Ա. Զիլինգարյան, Հ. Տեր-Միքայելյան, Ս. Տեր-Ղազարյան, Լ. Աթաբեգյան և Տ. Իսախանյան, և հանձնարարվեց սկսել բանակցությունները:

Հունվ. 15-ին գումարվեց Հայ և Մահմ. ազգ. խորհուրդների ներկայացուցիչների խորհրդակցական առաջին նիստը: Թուրքերի կողմից մասնակցում էին Մահմ. ազգ. խորհրդի նախագահ Ալի Մարդան բեգ Թուր-

* Առաջ բերեց այստեղ այդ ուշադրավ գրության էական մասերը: Նամակը գրված է Զարիդինից, օգ. 8-ին և ուղղված է Շահումյանին: Ստալինը գրում էր. «...Մեր բեղհանուր քաղաքականությունը Անդրկովկասի խեղրում այն է, որ ստիպենք գերմանացիներին պաշտոնապես ճանաչել, որ վրացական, հայկական ու ադրբեջանյան հարցերը Ռուսաստանի համար ներքին հարցեր են, որոնց լուծմանը գերմանացիները չպետք է մասնակցեն: Հենց այդ պատճառով մենք չենք ճանաչում Վրաստանի անկախությունը, որ ճանաչված է գերմանացիների կողմից:

2. Հնարավոր է, որ մենք ստիպվենք զիջելու գերմանացիներին Վրաստանի հարցում, բայց այդ զիջումը կանենք միայն այն պայմանով, որ Գերմանիան շխտեվի Հայաստանի և Ադրբեջանի գործերին:

4. Ձեր հաշտությունները ուրախացնում են մեզ, բայց մենք կկամենայինք, որ, գերմանացիների հետ բարդություններ ունենալուց խուսափելու համար, դուք Գանձակից ավելի հեռու շքանք, այսինքն՝ շմտնեք Վրաստանի սահմանները, որի անկախությունը պաշտոնապես ճանաչված է Գերմանիայի կողմից:

Նվ ավելի ուժ տալու համար իր խոսքերին, Ստալինը ավելացնում է. «Այս ամբողջ ավաճող ընդունեցեք ո՛չ իբրև իմ անձնական կարծիք, այլ որպես առաջարկ Լենինից, որի հետ երեկ խոսեցի ուղիղ հեռագրաթիվով բոլոր շոշափված հարցերի մասին» (С. Шаумян, «Статьи и речи», 1924, Баку, стр. 224—225):

չիբաշեր, Մահմեդ Հասան Գաջինսկին, Բեհբու խան Զիվանշիրը, Իր-
րահիմ բեգ Հայդարովը, Ա. Ի. Վեդիրովը և Բ. Ա. Բարանը: Մի շարք
նիստերում քննության առնվեցին հետևյալ խնդիրները. ընդհանուր՝
1) Վերաբերում դեպի ուս կառավարությունը, 2) Անդրկովկասի ապա-
գա քաղաքական կազմը, 3) Ռազմաճակատի հարցը և պատերազմը
վերջացնելու միջոցները, 4) Կովկասի վարչական բաժանումը: Տեղա-
կան՝ 1) Բաքվի իշխանության կազմակերպումը, 2) Երկաթուղու և մյուս
ճանապարհների բացումը, 3) Գավառների անիշխանությունը և այլն:

Նիստերի ժամանակ պարզվեց, որ կողմերը շատ են հետև իրարից
և ընդհանուր լեզու չունեն. նրանց բաժանում էին և՛ ազգային ներհակ
ձգտումները, և՛ տարբեր վերաբերումը դեպի պատերազմը, դեպի թուր-
քան ու Ռուսաստանը, և՛ փոխադարձ անվստահությունը: Խորհրդակ-
ցությունները դրական արդյունք չտվին: Եվ որովհետև շուտով բացվելու
էր Անդրկ. սեյմը և խորհրդակցության մասնակցող մահմեդական ներ-
կայացուցիչներն էլ Սեյմի անդամներ էին ու պիտի մեկնեին, վճռվեց
այդ բոլոր հարցերի քննությունը տեղափոխել Քիֆլիս: Միակ գործնական
օգուտը եղավ այն, որ որոշվեց մի քանի խառն պատվիրակություններ
ուղարկել Գանձակ, Նուխի, Խաչմազ, որոնք մի պահ մեղմացրին սրված
դրությունը, բայց, կարճ ժամանակից հետո, կրքերը բռնկվեցին ավելի
սուր մոլեգնությամբ:

Հետապնդելով հանդերձ հաշտասեր ու բարեկամական վերաբերում
թուրքերի նկատմամբ՝ Ազգ. խորհուրդը ձեռնարկեց շրջանների ինքնա-
պաշտպանության կազմակերպման գործը: Այդ նպատակով գնեք ու
ռազմամթերք էր հայթայթվում, հայաբնակ վայրերին հրահանգվեցին ու
մարտական ղեկավարներ էին տրվում, կազմակերպվում ու մարզվում
էին զինքի ընդունակ ուժերը: Հիմնական նպատակն էր՝ որևէ բախումի
տեղիք չտալ և թուրքերի գործած հարձակման դեպքում պաշտպանվել:

Միևնույն ժամանակ, Ազգ. խորհուրդը ճիգ էր թափում բանալու եր-
կաթուղին՝ Բաքվում հավաքված զորամասերը ռազմաճակատ ուղարկե-
լու նպատակով, բայց այս ուղղությամբ կատարված բոլոր քայլերը ան-
ցան ապարդյուն: Ապր. 13-ին Ազգ. խորհուրդը վերջին անգամ ևս փոր-
ձեց Պարսկաստանի ճակատից եկած 500 հայ և վրացի զինվորներին
ուղարկել Քիֆլիս: Այնաթ կայարանից հայերը հետ դարձվեցին. թուր-
քերը ճանապարհ տվին միայն վրացիներին...

Այդ առթիվ, Ազգ. խորհուրդը մի անգամ էլ դիմեց Մահմ. ազգ.
խորհրդին՝ բացատրելով, թե ի՞նչ վտանգ է սպառնում մեծաքանակ զին-
վորների խռնվելը Բաքվում: Այս դիմումն էլ մնաց անհետևանք: Նույն
հարցով դիմում արվեց և Սեյմին՝ արդյունքը եղավ նույնը: Ազգ. խոր-
հուրդը զգում էր, որ հազարավոր հայրենաբազձ հայ զինվորների ար-
գելափակումը Բաքվում կարող է տալ աղետավոր հետևանքներ հենց
Բաքվի համար, գերմարդկային ուժ էր թափում այդ զինվորներին հեռաց-

նելու համար, բայց չէր հաջողում: Այդ պայմաններում, զինվորների
ներկայությունը Բաքվում նպաստավոր կարող էր լինել միայն բուշուկ-
ներին. թուրքերը կուրորեն բռունցք էին պատրաստում հենց իրենց գլխի
համար: Նրանց հաշիվն էլ, սակայն, այն էր, որ թույլ շտան մի քանի
հազար հայ զինվորների մեկնումը ռազմաճակատ՝ թուրքերի դեմ:

Ի տես այս անտանելի կացության և ճակատից հասնող աննպաստ
լուրերի, մարտի 3-ի նիստում Ռուսաստանը Ազգ. խորհրդի առջև դրեց հետև-
յալ խնդիրները. նկատի ունենալով, որ մեր դրությունը օրեցօր ծան-
րանում է, որ թուրքերը խաղում են մեզ հետ և աշխատում ժամա-
նակ շահել, անհրաժեշտ է կանխել և նախաձեռնությունը առնել մեր
ձեռքը: Այդ նպատակով հարկավոր է. 1) անել ընդհանուր զորակոչ մինչև
45 տարեկանները, 2) կտրուկ քայլերով ապահովել դրամական միջոց-
ները, 3) ռազմաճակատ ուղարկել մեր ուժերի մեծ մասը, 4) ապահո-
վել թիկունքը՝ մեր ձեռքն առնելով իշխանությունը Բաքվում և Գանձա-
կում, որոնք գլխավոր բանալիներն են և ամենակարևոր կետերը թի-
կունքի:

Ազգ. խորհուրդը, հանգամանորեն քննելով ստեղծված դրությունը
և թուրքերի բացահայտ թշնամական դիրքը՝ ընդառաջ գնաց դրված հար-
ցերին, հայտարարեց զորաշարժ և մարտի 5-ին ընտրեց գերագույն զին-
վորական մարմին՝ բաղկացած Վարդանից, գնդ. Բախտամյանից և գնդ.
Ղազարյանից, որոնց դերն էր լինելու վարել տեղական ինքնապաշտպա-
նությունը, զինվորական ուժերի մարզանքը, ղեկավարությունն ու փո-
խազրույցները ուրիշ վայրեր: Լուրջ մտահոգված ժողովրդի ապահովու-
թյան հարցով՝ Ազգ. խորհուրդը աշխատում էր պատրաստ լինել ամեն
անակնկալի առջև. նա տեսնում էր, որ թուրքերը օրեցօր դառնում են
սահմարձակ: Փաստեր ուներ իր ձեռքին, որ Քիֆլիսում կայացել էր
թուրք-վրացական զաղտնի համաձայնություն, և վրացիները օգնում էին
թուրքերին:

Բաքվի հայերի համար անվիճելի էր, որ վրացիներն ու թուրքերը
Քիֆլիսում գործում էին համերաշխ և, հակաբուշուկյան պայքարի անու-
նից, նեղ ազգային շահեր էին հետապնդում: Այս հաստատում էր և
մուսավաթականների գործունեությունը Բաքվում ու զավառներում, ուր
մի կողմից նրանք ձգտում էին դրավել իշխանությունը, մյուս կողմից՝
քար ու քանդ անել հայկական շրջանները: Այսպես, փետրվարին կոտոր-
վեցին Արեշի 4 հայաբնակ գյուղերը, տեղահանվեց Խաչմազի և Լենքո-
բանի հայ բնակչությունը, ճգնաժամային դարձավ Ղուբայի հայության
վճակը: Մարտին թուրքերը ավերեցին Շամախիի հայկական թաղը և
20—25 հայ գյուղեր, որոնց մոտ 25 000 մերկ ու անոթի բնակիչները
թափվեցին Մազրա և մյուս ուսական գյուղերը: Շամախիի և Գյոբջայի
հայ ազգաբնակչությունը բոլորովին կտրվեց արտաքին աշխարհից:

Այս առթիվ Ազգ. խորհուրդը բազմաթիվ դիմումներ արավ Մահմ.

ազգ. խորհրդին և մուսավաթին, բայց իզուր: Մուսավաթը իր ծրագիրներն էր առաջ քշում և սուր ընդհարման մեջ էր բանվորական խորհրդի հետ, ուր, Սեյմի գումարումից հետո, ազդեցությունը բոլորովին անցել էր բոլշևիկների, հատկապես, Շահումյանի և Զափարիձեի ձեռքը: Մուսավաթը, հենված «վայրի դիվիզիայի» վրա, մեղադրում էր Բանվ. խորհրդին՝ ուսական վեհապետական ձգտումների մեջ, աշխատում էր քշել «եկվորներին» և պահանջում էր, որ իշխանությունը հանձնվի «տեղական տարրին», այսինքն՝ թուրքերին: Իր հերթին, Բանվ. խորհուրդը մուսավաթականներին ամբաստանում էր բեզ-կալվածատիրական, բուրժուական, հակահեղափոխական և համիսլամական մեղքերի մեջ: Կերթերը լարվեցին ծայր աստիճանի և բախումը դարձավ անխուսափելի: Փոթորիկը պայթեց մարտին:

Առիթը մի հասարակ դեպք էր. թրքական «վայրի դիվիզիայի» զինվորների 120 հոգիանոց զինված մի խումբ եկել էր Բաքու թուրք միլիտանտեր և հայտնի բարեգործ Թաղիևի զինվոր որդու հուղարկավորությանը մասնակցելու: Հուղարկավորությունից հետո խումբը նավով վերագառնում էր Լենքորան: Բանվ. խորհուրդը բռնություններ գինաթափ արավ նրան, որի առիթով, մարտի 17-ին, սկսվեցին արյունահեղ ընդհարումներ: Հայոց ազգ. խորհուրդը այդ դեպքերի ժամանակ մնաց բացարձակապես շեղոք և աշխատեց հանգցնել ավերիչ հրդեհ՝ միջնորդ հանդիսանալով կոպող կողմերի միջև:

Դեպքերը, սակայն, տարերային մղումով կովի մեջ մտցրին որոշ հայ գործամասեր, որոնք Բանվ. խորհրդի կողմից ուղղվեցին մուսավաթական զինված խմբերի դեմ: Դեպքերը դասավորված էին այնպես, որ կամ Բանվ. խորհուրդը պետք է հաղթեր, կամ մուսավաթը: Վերջինս շարժվում էր թուրք գործակալների ծրագրով և անմիջական աջակցությանը, որով մուսավաթի հաղթանակը պիտի նշանակեր թուրքիայի, այսինքն՝ հակահեղափոխության հաղթանակ: Եվ հասկանալի է, որ մուսավաթի դեմ մղված պայքարում միանգամայն գիտակցորեն համերաշխ էին բոլոր կուսակցությունները: Հ. Հ. Դաշնակցությունը, սակայն, հաշվի առնելով հայ-թրքական հարաբերությունների փափուկ խնդիրը, գործոն մասնակցություն չունեց այդ պայքարում, իսկ Հ. ազգ. խորհուրդը շահք էր խնայում խաղաղության հաստատման համար:

Առանց մտնելու մարտյան արյունոտ դեպքերի մանրամասնությունների մեջ, առաջ բերենք մի քանի քաղվածքներ Հ. ազգ. խորհրդի այն օրերի նիստերի արձանագրություններից, որոնք բավարար հստակությանը պատկերացնում են թե ընդհարումների բնույթը և թե Հ. ազգ. խորհրդի քաղաքականությունն ու խաղաղացած դեբբը:

«Մարտի 17-ի երեկոյան ժամը 8-ին սկսվեց հրացանաձուլություն, «վայրի դիվիզիայի» զինվորների և «կարմիր գվարդիայի» միջև: Այդ առթիվ Ազգ. խորհուրդն իր արտակարգ նիստն ունեցավ և որոշեց մի-

ջամտել՝ դադարեցնելու համար արյունահեղությունը: Ստեղծված բախումը լուծելու համար որոշեց առաջարկել հակամարտ կողմերին հետևյալը. «վայրի դիվիզիայի» զինվորները հանձնում են իրենց զենքերը թուրք ընկերվարական կուսակցություններին, իսկ Բանվ. և Զինվ. խորհուրդը հրաժարվում է «վայրի դիվիզիայի» զենքերը գրավելու ցանկությունից: Հանձնարարվեց բժ. Լ. Աթաբեգյանին գնալ Զինվ.-հեղափոխական կոմիտե և հայտնել Ազգ. խորհրդի որոշումը:

Բացի այդ, Ազգ. խորհուրդը որոշեց հանձնարարել բժ. Լ. Աթաբեգյանին հայտնելու, որ կոպող կողմերից ո՛չ մեկը չի կարող հույս ունենալ Հայոց ազգ. խորհրդի գործոն աջակցության վրա, որովհետև մեր խորհուրդը դեմ է որևէ ընդհարումի և կամենում է, որ փոխադարձ իրավաստություններ լուծվի դժվարությունը»:

«Ազգ. խորհրդի մարտի 19-ի նիստում զեկուցվում է գիշերվա դեպքերի մասին. բախումը թեև հաջողվեց երեկ հարթել թուրքերի զիջումով, բայց այսօր մեծ խլրտում կա թուրքերի մեջ. քաղաքի զանազան մասերում թուրքերը կազմակերպել են միտինգներ, որոնց հանած բանաձևերը բնավ հաշտարար չեն: Թուրքերը վերջնագիր են ներկայացրել Զինվ.-հեղափ. մարմինն՝ պահանջելով հետ տալ գրավված զենքերը: Դրությունը շատ լուրջ է, և ընդհարումը անխուսափելի է թվում, եթե ձեռք չառնվեն արտակարգ միջոցներ»:

«Ազգ. խորհուրդը երկար քննությունից հետո որոշեց. 1) Ձեռք առնել միջոցները, որ ընդհարում տեղի չունենա՝ ազդելով երկու կողմերի վրա: 2) Եթե անհնար եղավ ընդհարման առաջն առնել, ձեռք առնել բոլոր ինքնապաշտպանողական միջոցները, որ հայ ազգաբնակչությունը ընդհարման ժամանակ շտուժե:

Երեկոյան դեմ, ժամը 6-ին, շնայած ձեռք առնված միջոցներին, սկսվեց հրացանաձուլություն: Կոպող սկսողը եղան թուրքերը Շեմախինկայում*, ուր հարձակում գործեցին կարմիր գվարդիայի մի խմբի վրա: Այդ աղղանշան եղավ կովի ամբողջ քաղաքում: Շուտով սկսեցին կրակել և թնդանոթները նավերից: Նկատի ունենալով, որ սկսված արյունահեղ կոպող անխուսափելիորեն կարող է աղետավոր հետևանքներ ունենալ ամբողջ քաղաքի համար, խորհուրդը իր արտակարգ նիստում որոշեց մի անգամ ևս միջամտել՝ ազդելու համար երկու կողմերի վրա, որ դադարեցնեն կոպողը:

Որոշվեց հանձնարարել նախագահին (Ա. Գյուլխանդանյան), Ա. Արարատյանին և Ն. Տեր-Ղազարյանին՝ անմիջապես խոսելու այդ նպատակով Զինվ.-հեղափ. կոմիտեի հետ, իսկ բժ. Լ. Աթաբեգյանին, Տ. Իսախանյանին, Հ. Տեր-Միքայելյանին և Ա. Զիլինգարյանին խոսել թուրքական կոմիտեի հետ»:

* Բաքվի թրքական մեկ թաղը:

«Հաշորդ (մարտի 20-ի) նիստում զեկուցում են ընտրված երկու պատվիրակությունները իրենց առաքելության անհաջողության մասին: Պարզվում է արդեն, որ Հեղափ. կոմիտեի զորքերը ամբողջ գծի վրա առաջ են շարժվում, և թուրքերը նահանջում են սարսափահար: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ քաղաքում հավաքված շատ հայ անկազմակերպ զինվորներ և մասամբ Ազգ. խորհրդին ենթակա որոշ հայ զինվորներ տարերային կերպով մղում ունեն մասնակցելու կովին, որոշեց ամենակտրուկ միջոցները ձեռք առնել և Ազգ. խորհրդին ենթակա ո՛չ մի զինվոր չմասնակցի կովին, և բոլոր հայկական զորամասերը մնան ինքնապաշտպանողական դերի մեջ:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ կովի ժամանակ բազմաթիվ անմեղ թուրքեր ենթարկվում են հարձակման և որ այդ կատարվում է հայկական թաղամասում, հաճախ, հայ զինվորների կողմից, որոշեց կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել հայ թաղամասերում ապրող կամ ապաստանած թուրքերին խորհրդի հովանավորության տակ առնելու: Այդ նպատակով որոշվեց նշանակել Գ. Անանունին ընդհանուր հոգաբարձու և լիազորություն տալ նրան հավաքելու թուրքերին որոշ ապահով տեղերում ու խնամել նրանց, մինչև որ վտանգը կվերանա, որից հետո բոլորն էլ կփոխադրվեն թուրքական մասը: Այդ նպատակով պետք եղած զինվորական ուժը Ազգ. խորհուրդը որոշեց տրամադրել հոգաբարձուին: Եթե պատասպարված թուրքերի վրա որևէ հարձակում լինի, որոշվեց դիմել ծայրահեղ միջոցների՝ կանգ չառնելով նույնիսկ զենքի գործածության առաջ»:

«Ցերեկվա ժամը 3-ին թուրքերը ընդունեցին Ձինվ.-հեղափ. կոմիտեի վերջնազորը: Հաշտության նպաստելու համար որոշվեց հանձնարարել Ս. Արարատյանին գնալ Ձինվ.-հեղափ. կոմիտե, ներկա լինել հաշտության կնքման ժամանակ և հարկ եղած աջակցությունը ցույց տալ հաշտության գործը դյուրացնելու համար: Որոշվեց տալ Արարատյանին լիազորություն, եթե պետք լիներ, հայտնելու, որ Հայոց ազգ. խորհրդի Բաքվի մասնաճյուղն ևս պատրաստ է ընդունել թուրքերին ներկայացված վերջնազորի այն կետը, որ վերաբերվում է ազգային զորամասերին»:

«Խորհուրդը երկարորեն զբաղվեց հրացանաձուլությունը, թալանը և կտորածը կանգնեցնելու խնդրով: Չնայած հաշտության կնքման և հայտարարման, հրացանաձուլությունը շարունակվում է և թալանը ստանում ահավոր չափեր: Դրությունը չափազանց վառանգավոր կերպարանք կստանա, եթե Խորհուրդը գործ չդնի հերոսական ջանքեր՝ թալանի և հրացանաձուլության առաջն առնելու համար: Որոշվեց հրացանազարկ անել այն բոլոր զինվորներին, որոնք, հակառակ բոլոր նախազգուշացումներին՝ կշարունակեն զբաղվել թալանով կամ հրացանաձուլությամբ: Որոշվեց կովին վերջ դնելու համար հանձնարարել նախագահին և Համազասպին գնալու առաջավոր դիրքերը և անմիջապես ազդելու զին-

վորների վրա, որ դադարեցնեն կրակը, եթե նույնիսկ թուրքերի կողմից հատ ու կենտ հրացանաձուլություն լինի: Որոշվեց հրատարակել մի կոչ, որով Ազգ. խորհուրդը հրավիրում էր հայ թաղամասերում ապրող բոլոր քաղաքացիներին ամենախիստ կարգապահության՝ սպառնալով ամենածանր պատասխանատվության ենթարկել զանցառուներին: Որոշվեց կարգը պահպանելու համար քաղաքի հայկական մասի վրա նշանակել մի ընդհանուր հսկիչ, այդ պաշտոնը հանձնվեց Լ. Քալանթարյանին, իսկ վերջինիս հրամարվելուց հետո՝ Գ. Բալայանին: Այդ նպատակով նշանակվեցին հայկական բոլոր թաղամասերի վրա ևս հատուկ հսկիչներ»:

Բաքվի Ազգ. խորհրդի նախագահը և Համազասպը ամբողջ դիշերը զբաղված էին Խորհրդի որոշումներն իրագործելով՝ դադարեցնել անիշխանությունը, կռիվը և հրդեհը: Ի մի կենտրոնացվեցին Բաքվում գտնված Հ. Հ. Գաշնակցության լավագույն մարտիկները՝ թվով մի քանի հարյուր հոգի. Համազասպի զորամասից առնվեցին մի քանի վստահելի և կարգապահության ենթարկված վաշտեր: Գիշերը ժամը 4-ին այդ զորամասերը բռնելու էին այն սահմանագիծը, ուր կռիվ էր տեղի ունենում խորհրդային իշխանության և մուսավաթի միջև: Այդ զորքերը թույլ չպիտի տային զինված մարդկանց մի մասից մյուսը անցնելու. թրքական մասից եղած հրացանաձուլության չպիտի պատասխանվեր:

Այդպես էլ արվեց: Հայկական զորամասերը բռնեցին դիրքեր կրճով երկու կողմերի միջև: Այս գրությունը տեեց գիշերվա ժամը 4-ից մինչև 21-ը մարտի ցերեկվա ժամը 12-ը:

Երբ երկու կողմերը վերջ տվին հրացանաձուլության, թրքական մասը ամբողջապես ծածկված էր ծխով. աստիճանաբար սկսեցին դուրս գալ կանայք, երեխաներ, երիտասարդներ, պառավներ՝ յուրաքանչյուրը ձեռքին բռնած փայտի կտոր, վրան սպիտակ լաթ՝ ի նշան հաշտության: Այսպիսով, թրքական համարյա ամբողջ մասը դուրս եկավ և հայտնեց իր հնազանդությունը: Հայ զինվորները շարժվեցին նրանց ընդառաջ, խառնվեցին իրար, և մի օր առաջվա հրացանաձուլության տեղ այժմ լուսվում էր լաց ու հառաչ, արցունք ու համբույր:

Այսպիսով, վերջ գտավ մի քանի օր տևող մղձավանջը, և քաղաքը խաղաղվեց:

Այս կռիվներում, թուրքերի գնդակով, սպանվեց Լ. Աթաբեգյանը, որ, իբրև անդամ Ազգ. խորհրդի պատվիրակության, գնում էր թրքական թաղը բանակցելու համար: Լ. Աթաբեգյանի մահով Բաքվի բանվորական խորհուրդը և Հ. ազգ. խորհուրդը կորցնում էին իրենց ամենաձեռնհաս ու գործոն անդամներից մեկին:

Մարտյան դեպքերի առթիվ Հ. ազգ. խորհուրդը հրատարակեց մի ընդարձակ հաղորդագրություն, որի մեջ տալիս էր դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը:

Այս հաղորդագրությունից երևում էր, որ Ազգ. խորհուրդը ազատեց բազմաթիվ մահմեդականներ, որոնց պահեց մի քանի օր, կերակրեց և ապահով վերադարձրեց իրենց տները: Այդ մահմեդականները զետեղված էին հետևյալ վայրերում. Մայիլյանների թատրոնում՝ 3500 հոգի, որոնցից 70 պարսկահպատակներ, Ռեկորդ թատրոնում՝ 2690, Ռամզեյ թատրոնում՝ 579, Եֆիմովի կրկես-թատրոնում՝ 800, Վոկզախայա և Տելեֆոնայա փողոցի անկյունի տանը՝ 58, Բուդաղյանի դպրոցի շենքում՝ 218, Միրոնովի բաղնիքում՝ 306, Մոսկովյան բաղնիքում՝ 263, ութերորդ միլիցատանը՝ 117, յոթերորդ միլիցատանը՝ 72, Մալայա-Մորսկայա փողոցի № 15 տանը՝ 95, Երրորդ գիմնազիայում՝ 201, Հայոց կուլտուրական միության տանը՝ 18, քաղաքային սայլանոցում՝ 2530, իններորդ միլիցատանը՝ 200, Հայկավանում՝ 79— ընդամենը 11 726 հոգի: Մոտ 1500 մարդ էլ ապաստանել էր հայերի մասնաձևեր տներում: Առհասարակ, Բաքվի հայությունը ցույց տվեց արտակարգ հոգատարություն: Նա, կարելի է ասել, փրկեց Բաքվի թուրքերի ամբողջ մտավորականությունը: Եվ... վարձատրությունը ստացավ վեց ամիս հետո, սեպտեմբերյան օրերին:

Մուսավաթի ողնաշարը ջարդելուց հետո, Բանվ. խորհուրդը ձեռք առավ և զավառի թուրք-մուսավաթական դավերի սանձահարման գործը: Մարտի 27-ին Շամախի ուղարկեց մի զորամաս Թագ. Ամիրյանի գլխավորությամբ, որի երևալը հիմնովին փոխեց դրությունը Շամախիում: Ամիրյանը զսպեց քաղաքի թուրքերին. կովի ժամանակ հիմքից այրվեց թրքական թաղը: Հայ գաղթականները վերադարձան իրենց տեղերը, իսկ թուրքերը հեռացան, Խաղաղվեց նաև Գյոթջայի գավառը, որտեղի թրքությունը նույնպես հեռացավ:

Մարտի դեպքերի վրա, Բաքուն դրավելու փորձեր արին և լեռնականները, որոնք փետրվարից սկսած՝ կտրել էին Բաքու—Պետրովսկ երկաթուղին և առատ զենք ու ռազմամթերք խլելով վերադարձող ռուս զորամասերից՝ անվերջ հարձակումներ էին գործում իրենց շրջապատի վրա: Մարտի 21-ին նրանց զինված խմբերը հասան մինչև Բալաջարի, իսկ նրանց պետ Իմամ Գոճինսկին Պետրովսկից տված հեռագրերով սպառնում էր պատժել հայերին: Ապրիլի սկզբներին, սակայն, հայկական զորամասերը ջարդեցին ու քչեցին նրանց խմբերը: Այս հաջողությունը խիստ բարձրացրեց հայ զինվորների մարտական ոգին:

Ազգային խորհուրդը որոշեց համախմբել ու կազմակերպել բոլոր հայ զորամասերը, ենթարկել նրանց մեկ հրամանատարության և այդ որոշումը իրագործելու համար հարաբերության մեջ մտավ Զինվ.-հեղափ. կոմիտեի հետ, սակայն, մարտի հաջողություններից արբեցած՝ բոլշևիկներն արդեն այնքան էին երես առել, որ մտածում էին Ազգ. խորհուրդն ու Հ. Հ. Գաշնակցությունն էլ մեջտեղից վերացնելու մասին: Ի պատաս-

խան Ազգ. խորհրդի դիմումի, Զինվ.-հեղափ. կոմիտեն, ապր. 8-ին հայտարարեց բոլոր ազգային զորամասերը և Հայկական ազգ. խորհուրդը լուծված: Վերջինս մերժեց ենթարկվել այդ կարգադրությանը, բայց, ի վերջո, ստիպված եղավ տեղի տալ, և ապր. 14-ին Զինվ.-հեղ. կոմիտեի ու Ազգ. խորհրդի միջև ստորագրվեց մի համաձայնություն, որով՝

«1. Հայկական 2-րդ աղբ. հետևակ գունդը կազմալուծվում է. նրա մի մասը մտնում է Համազասպի գումարտակների մեջ, իսկ մնացածը Խորհրդի կարմիր գումարտակների մեջ.

2. Համազասպի գումարտակները վերակազմվում են՝ ամբողջովի ենթարկվելով Խորհրդի իշխանության և մտնում են կարմիր բանակի մեջ «16-րդ և 17-րդ գումարտակներ» անվան տակ.

3. 16-րդ և 17-րդ գումարտակների հրամանատար է նշանակվում Համազասպը, իսկ օգնական՝ Սերգո Մանուշարյանը...

4. Համազասպի գումարտակները նպատակ ունեն մոտիկ ապագայում գործողություններ սկսելու արևմտյան ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի Գանձակ—Երևան»:

Համաձայնագիրը ստորագրեցին Ս. Շահումյանը, Մ. Կորկանյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Ն. Տեր-Ղազարյանը և Հ. Տեր-Օհանյանը:

Այսպիսով, հայկական զորամասերը ապր. 14-ից անցան բոլշևիկների ձեռքը: Նրանց թիվը հասնում էր 10—12 հազարի, 50-ի շահ թնդանոթներով: Նրանց մեջ էին հաշվվում և Հ. Հ. Գաշնակցության ու սոց.-հեղափոխական մարտական խմբերը, որոնք փաստորեն գտնվում էին այդ կուսակցությունների ղեկավար մարմինների ձեռքին և հրապարակ էին բերվում միայն արտակարգ դեպքերում: Գաշնակցական զորամասը բաղկացած էր 6—700 ընտիր մարտիկներից՝ Գ. Բալայանի հրամանատարության տակ:

Ապր. 25-ին իշխանությունը վերջնականապես անցավ բոլշևիկներին: Այդ օրը բանվորական, զինվորական և նավաստիական խորհուրդների համագումարը կազմեց Բաքվի Ժողովրդական գործավարների խորհուրդ՝ Սո. Շահումյանի նախագահությամբ: Մյուս կուսակցություններն ու ազգային խորհուրդները հետ մղվեցին, թեև, անուղղակի կերպով, Հ. ազգային խորհուրդը շարունակում էր ազդեցություն ունենալ գործերի և հայկական զորամասերի վրա: Առհասարակ, զորքի կազմն ու ղեկավարությունը հիմնական փոփոխության չենթարկվեց. զինվորական գործավար և ընդհանուր հրամանատար էր բոլշևիկ Ղորղանյանը, նրա սպայակուլտի պետ՝ գնդ. Ավետիսյանը, հայկական զորամասերի պետ՝ Համազասպը, ճակատի հրամանատար՝ գնդ. Ղազարյանը, բանակի մատակարարման մասի վարիչ՝ Մ. Տեր-Պողոսյանը և այլն:

Հայկական զորամասերի վրա ձեռք դնելուց հետո, բոլշևիկները ձեռնարկեցին զինվորական ուժերի վերակազմության ու լրացման: Բայց այդ միջոցին հանգիստ նստած չէր և թշնամին: Նուրի փուշան Գանձա-

կում կազմակերպում էր հռչակավոր «խլամական բանակը»՝ թուրք սպաների ղեկավարութեան տակ՝ նպատակ ունենալով գրավել Բաքուն և առաջանալ դեպի հյուսիս ու արևելք: Հունիսի սկզբներին Գանձակ հասան և թուրք կանոնավոր զորամասեր, Ազրբեջանի կառավարությունը, դեռ Քիֆլիսից, ուժեր էր հավաքում Բաքվի գրավման համար. ոտքի էին հանված բոլոր զորամասերն ու զինված խմբերը և ուղղված Բաքվի վրա: Նրանց առաջավոր մասերն արդեն սկսել էին երևալ Հաջի-Կարուլի մոտերը. մի ուրիշ թև շարժվում էր դեպի Շամախի: Անհրաժեշտ էր շտապել՝ նախաձեռնությունը թշնամուն շտալու համար: Եվ Ձինվ.-հեղափոխ. կոմիտեան որոշեց անցնել վճռական գործողությունների՝ հետ շարժել թուրքերին Հաջի-Կարուլից և գրավել ռազմական տեսակետից կարևոր Աղսու—Քուրդամիր գիծը՝ մոտ 160 կիլոմետր տարածությամբ:

Հունիսի 5-ից Բաքվի զորքերը անցան հարձակման և մի շարք տաք ու հաջող ճակատամարտերից հետո, մինչև հունիսի 26-ը գրավեցին մի կողմից Կարամարգիան—Քուրդամիր—Չուբովկա և մյուս կողմից՝ Չուբովկա—Պետրոպոլիսի գծերը, այսինքն՝ ավելի, քան նախորոշված էր արշավանքի սկզբին: Թուրք-ազրբեջանյան ուժերը, ծանր կորուստներով, քաշվեցին հետ: Բաքվեցիների ձեռքը անցավ հարուստ ավար՝ թնդանոթներ ու գնդացիներ, հրացան ու փամփուշտ: Կովի դաշտում մնացած դիակների թիվը հաշվվում էր հարյուրներով:

Հունիսի 25-ին հայտնի դարձավ, որ թուրքական մի դիվիզիա շարժվում է դեպի Գյոքչա, մի ուրիշն էլ՝ Եվլախի ուղղությամբ և որ իսլամ բանակի սպայակույտը փոխադրվում է Ուջարի կայարանը՝ ավելի վրձնական գործողությունների դիմելու համար: Բաքվի հրամանատարությունը որոշեց շեշտակի հարվածով խանգարել այդ ծրագիրը, և հունիսի 27-ին շարժվեց Ուջարին ու Գյոքչան գրավելու դիտավորությամբ: Սկզբվեցին կատաղի կռիվներ: Հունիս 27—28-ին թուրքերը մեծ զոհեր տալով նահանջեցին և հունիսի 29-ին անցան հակահարձակման: 3 օրվա արյունահեղ կռիվների մեջ հոգնած, անոթի ու ծարավ՝ գերազանց ուժերի ճնշման տակ՝ Բաքվի զորամասերը սկսեցին նահանջել դեպի Կարակարգյան՝ իրենց հետ տանելով և Գյոքչայի հայազգաբնակչությանը:

Այդ օրվանից նախաձեռնությունը անցավ թուրքերի ձեռքը: Բաքվի ուժերը օր ավուր հալլում էին. հունիս 10-ից սկսած նրանք կորցրել էին 7 սպա և 265 զինվոր սպանված, 16 սպա և 534 զինվոր վիրավոր: Անառողջ կլիման, ջրի պակասությունը, անբավարար սնունդն ու հագուստը զարգացնում էին հիվանդություններ ու դասալքություն: Մարտիկների թիվը, որ արշավանքին սկզբին 4 400 էր, իջել էր 2 400-ի: Այդ պատճառով, հուլիսի 1-ից սկսած տեղի ունեցավ անընդհատ նահանջ, որի ընթացքում թշնամին հարձակումներ էր գործում, աշխատում անցնել թիկունքը, կովի էր բռնվում բաքվեցիների հետ: Հուլիսի 6-ին Բաքվի ուժերը կանգնեցին Շամախի—Կարասախկալ—Քուրդամիր գծի վրա:

Հուլիսի 5-ին Պարսկաստանից Բաքու հասավ գնդ. Բիշերախովը իր զորամասով և նշանակվեց Բաքվի պաշտպանության պետ, որ խիստ բարձրացրեց մարտիկների տրամադրությունը: Հուլիսի 8-ին Բիշերախովի զորամասը հաջող կռիվներ ունեցավ Քուրդամիրի ճակատում: Նույն օրը թուրքերը հարձակվեցին Շամախիի վրա, բայց հանդիպեցին սաստիկ դիմադրության: Հուլիսի 9-ին, բաքվեցիները անցան հակահարձակման, և թուրքերը լուրջ կորուստներ կրելով և խոշոր ավար թողնելով նահանջեցին: Հուլիսի 11-ին բաքվեցիները դադարեցրին հետապնդումը՝ վերագրավելով Շամախիի դիրքերը: Նույն ժամանակ կռիվներ սկսվեցին և Բաքվի զորքերի ձախ թևում ու կենտրոնում: Երեք օր տևող ճակատամարտերից հետո բաքվեցիները չդիմացան ու հետ քաշվեցին բռնելով Կերար կայարանը: Հուլիսի 20-ից սկսվեցին մի շարք նոր արյունահեղ կռիվներ. Բաքվի ուժերը նահանջեցին Շամախիից էլ. զորքի հետ հեռացավ և շրջանի ամբողջ հայ բնակչությունը: Քայլ առ քայլ, անվերջ կռիվներով՝ հուլիսի 26-ին զորքն ու ժողովուրդը հասան մինչև Խուրդալան, իսկ կենտրոնի ուժերը՝ մինչև Ալեաթ՝ ճանապարհին ոչընչացնելով ամեն ինչ:

Հուլիսի 26-ին խաբեությունը, լքելով իր դիրքերը, Գերբենտի շրջանը փախավ գնդ. Բիշերախովը՝ տանելով հետը իր զորամասը: Նույն օրը Հայոց ազգ. խորհուրդը թուրքերի արևելյան ճակատի պետ Մուրսել փաշայից ստացավ մի գրություն, որով առաջարկում էր վերջ տալ կովին և քաղաքը հանձնել իրեն:

Մյուս կողմից, անհաջողությունները ճակատում շարունակվում էին: Հուլ. 27—28-ին թուրքերն արդեն քաղաքի տակ էին՝ Բիրի-Հեյբաթում ու Բալաշարիում: Մի գրոհ ևս, և Բաքուն կրկնեց: Հուլ. 28-ի գիշերը ժողովրդի մեջ ծայր էր տվել խուճապը. հայերից և օտարներից ոմանք պատրաստվում էին հանձնել քաղաքը:

Դրությունը դառնում էր հուսահատական: Ի՞նչ անել, ո՞ւմ դիմել: Թուսաստանից հույս չկար. Ստալինն ինքը, դեռ հունիսին, թախանձագին խնդրում էր Շահումյանից «ամեն կերպ (գնեքով, մարդով) օգնել թուրքաստանին, որի զլխին անգլիացիները, Բուխարայի և Աֆղանստանի վրայով, աշխատում են վատ խաղ խաղալ»: Մնում էր աղոտ հավանականություն՝ օգնություն ստանալ «երրորդ ուժից»՝ անգլիացիներից, Պարսկաստանի վրայով: Եվ այդ հարցը դրվեց բանվ., զինվ., նավաստ. և գյուղացիական խորհուրդների պատգամավորների և շրջանային խորհուրդների, նավային կոմիտեների ու կովկասյան կարմիր բանակի Ռազմա.-հեղափոխ. կոմիտեի արտակարգ նիստում, հուլ. 27-ին: Շահումյանը մի ընդարձակ ճառով աշխատեց համոզել, որ անգլիացիներին հրավիրելը հավասար է հեղափոխության պարտության, որ, ավելի լավ է հաշտություն կնքել թուրքերի հետ, բայց անգլիացիներին հրավիրելու մտքից հետ կենալ: Սակայն, ժողովը միաձայնու-

թյամբ, ընդդեմ բուլղարիկների, որոշեց օգտվել անգլիական ուժերից: Փաստորեն այդ որոշումը խորհրդային իշխանության վերջն էր, բայց ժող. գործ. խորհուրդը մի քանի օր էլ չհրաժարվեց և, ամենքից գաղտնի, սկսեց տենդագին փախուստի պատրաստություններ տեսնել: Հուլիսի 28-ից մինչև 30-ը գիշերները, նավերի վրա փոխադրեցին ռազմամթերքը, պարենը, բանկերի ամբողջ դրամը, զանազան ապրանքներ, ամեն ինչ, որ արժեք ունենա: Հուլիսի 30-ին նավերի վրա փոխադրվեցին բուլղարիկ զորքերն ու բուլղարիկ պարագլուխների ընտանիքները: Ապա, հապճեպով խորհրդի արտակարգ նիստ գումարեցին, ուր Շահումյանը մի տգեղ ճառով անհաջողությունների ամբողջ պատասխանատվությունը ձգեց մենշևիկ-էսէռների և Ն. Ն. Գաշնակցության ու Ն. ազգ. խորհրդի վրա և հայտարարեց, որ ժող. գործ. խորհուրդը հրաժարվում է իշխանությունից ու հեռանում Աստրախան...*

Եվ նույն օրն էլ հեռացան: Փախուղների մեջ էին, բացի Շահումյանից, և մի շարք ուրիշ հայ կոմունիստներ՝ Սմբ. Մարգարյանը, Արտ. Կարինյանը, Գ. Ղորղանյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Բուլղարիկների փախուստից հետո ստեղծվեց նոր իշխանություն՝ Բաքվի դիկտատուրա, որի մեջ մտան սոց.-հեղափ. Վելունցն ու Լ. Ումանսկին, դաշն. Ալ. Առաքելյանն ու Ս. Մելիք-Յուլյանը և Յ նավաստիներ Կասպից նավատորմից: Դիկտատուրայի առաջին գործը եղավ

* Իրենց դավաճանությունը արդարապես նպատակով Շահումյանը կազմեց մի կուլ ուղղված «Բաքվի բանվորներին», որի մեջ գրում էր. «Հուլիսի 30-ին թուրք զորքերը բուլղարիկ մոտեցան քաղաքին: Խորհրդային զորքերի հրամանատար գեդ. Ավետիսյանը հայտնեց ժող. գործ. խորհրդի նախագահին, որ քաղաքի բախար արդեն որոշված է ճակատը մերկացել է. «Բիշեռախովը՝ մերկացնելով ճակատը՝ իր զորամասի հետ հեռացել է Սումգայիթ և շարժվում է դեպի հյուսիս»: Նույնը հաղորդեց և ընկ. Ղորղանյանը (զինվ. գործավար), որ վերադարձել է Սումգայիթից: Այնպիսից հետ քաղված զորքերը ցրվել են. 1600 կովոդից ճակատում մնացել է միայն 200 մարդ: Այդ 200-ից շատ, աչ թևում կանգնած է ևս 200 մարդ Պետրովի զորամասից: Իսկ հայկական զորամասերը, թվով ավելի քան 3000 հոգի, հազուադուր շունչով պատրվակով, մինչև այդ էլ մեթոմ էին գրավել դիրքերը քաղաքի շուրջ: Այսպիսով, 32 վերստ երկարություն ունեցող ճակատը պահում են միայն 400 կովոդներ, մինչդեռ օդային հետախուզությունը ցույց է տալիս, որ թուրք կանոնավոր զորքերից բաղկացած թշնամու մեծ ուժեր են առաջ շարժվում: Եվ բանակի հրամանատար Ավետիսյանը իրավունք էր խնդրում, որ ժ. դավաճող սպիտակ դրոշ բարձրացնեն ու սկսեն բանակցություններ: Հակառակ պարագային, հայտարարեց Ավետիսյանը, որ քաղաքը պատճառ, եթե ուժով ներս խուժած թշնամին ոչնչացնեն 160 հազարանոց բրիտանյա բնակչությունը:

Նույն երեկոյան հայկական զորամասերի հետ խորհրդակցություն տեղի ունեցավ...ի մոտ: Զորամասերի պետեր Համազասպն ու Ղազարյանը հայտնեցին իրենց համաձայնությունը Ավետիսյանի հետ և վկայում էին, թե անհրաժեշտ է քաղաքի հանձնումն ու պատվիրակների ուղարկելը:

Նույն գիշեր Գաշնակցությունը իր մոտ ժողովի հրավիրեց հայ բուրժուազիային, է, ա հետ միասին վճռեց առավոտյան սպիտակ դրոշ բարձրացնել և նշանակեց հաշտա-

ռազմանավեր ուղարկել ու հետ բերել փախստական բուլղարիկներին և նրանց տարած ավարը, որը և կատարվեց հաջողությամբ. նավերը վերադարձվեցին և բուլղարիկները բանտարկվեցին. նրանց դեմ հարուցվեց դատական հետապնդում:

Դիկտատուրայի գլխավոր մտահոգությունը, սակայն, ճակատն էր, ուր դրությունը օր օրի վրա վատանում էր: Պատերազմի ժանրությունը առանձնապես ընկած էր հայերի և մանավանդ, Ն. Ն. Գաշնակցության վրա, որ լարել էր ուժերը ճակատը պահելու համար: Հուլիսի 30-ի գիշերվա նիստում Ն. Ն. Գ. Բաքվի Կենտր. կոմիտեն քննեց ստեղծված ահարկու կացությունը: Ելք չէր գտնվում: Նույնիսկ Ռոստոմը, որ, սովորաբար, հուսահատվել չգիտեր, շվարել էր: Հանկարծ, պատմում է Ս. Մելիք-Յուլյանը իր հուշերի մեջ*, «գուռը բացվեց և սոց.-հեղ. Միքայել Տեր-Պողոսյանը ներս մտավ՝ խնդրելու, որ Ռոստոմը դուրս գնա: Հարևան սենյակում Տեր-Պողոսյանը հանձնել էր Ռոստոմին Պարսկաստանի էնգելի քաղաքից ստացված նոր ռադիո-հեռագիրը, որով հայտնվում էր, թե անգլիական հինգ հազարանոց մի զորամաս այնտեղ պատրաստ է նավեր նստելու և Բաքվին օգնության հասնելու, եթե միայն

բար պատվիրակության կազմը, որի մեջ պետք է մտնեք, ի միջի այլոց, և շվեդական հյուպատոսը, որ երաշխավորում էր հայ ազգաբնակչության անձեռնմխելիությունը քաղաքը հանձնելու պարագային: Ժող. գործ. խորհուրդը վճռական կերպով արտահայտվեց բանակցությունների դեմ՝ քաղաքում գտնվող բոլոր զորամասերը հրավիրելով մեկնել ճակատ, հուլ. 30-ի գիշերը մի կող ուղղեց բանվորներին՝ հրավիրելով գնդ առնել ու սլաշտպանի քաղաքը, և պահանջում էր հայկական զորամասերի պետերից ճակատ տանել իրենց մասերը»: Վերջինները, Շահումյանի ասելով, խոստացել էին առ 1300 մարդ. «Գաշնակցության ներկայացուցիչը հուլ. 31-ի գիշերը ժամը 3-ին հաղորդեց ժող. գործ. խորհրդի նախագահին, որ հույս ունի հուլ. 31-ին մինչև 3000 մարդ հասցնել ճակատ»: Բայց, իբր թե, խոստացված ուժերից հագիվ 320 մարդ է տեղ հասել, որի վրա Ավետիսյանը հայտնել է, որ «քաղաքի հանձնումը անխուսափելի է մի քանի ժամից»: «Եթե շարտենք սպիտակ դրոշ բարձրացնել, հարյուր հազարավոր զահերի արյունը կընկնի մեր խղճի վրա», — հայտարարում էր վճռական կերպով բանակի հրամանատարը:

Նույն միջոցին եկած Ն. ազգ. խորհրդի նախագահ Ա. Գյուլիանդանյանը և գեդ. Ղազարյանը, որոնք հայտարարեցին, թե Ազգ. խորհրդի հենց նոր կայացած ժողովը հաստատեց իր վերջնական «վճիռը՝ սպիտակ դրոշ բարձրացնել և հանձնվել հաղթողի գուլթին»:

Եվ միայն այս «դավաճանությունից» հետո, «ժող. գործ. խորհուրդը որոշեց հրաժարվել իշխանությունից և Խորհրդ. Ռուսաստանի գլխավոր ուժերն և պետական զույր փոխարկելով նավերի վրա»՝ հեռանալ Աստրախան... (С. Шаумян, «Статьи и речи», 1924, Баку, стр. 137—138):

Այս որոշումն, իհարկե, Շահումյանի և ընկերների կողմից փախուստ ու դավաճանություն չէր... Առհասարակ, Շահումյանի շվեդականն ու արդարացումը շատ էին վրան բաց, իսկ դաշնակցականների հասցեի՞ն ուղղված մեղադրանքը՝ ակներև զրպարտություն: Պատմական փաստերը բուլղարիկ հակառակ դեր են վերաբերում գաշնակցականներին ու բուլղարիկներին:

* «Հայրենիք» ամս., 1925 թ., № 9, էջ 71:

քաղաքը երկու օր պաշտպանվի և պահվի: Ռոստոմը վերադարձավ բոլորովին փոխված: Նա, կարծես, նորեն հարուստուն էր առել...

2. ազգ. խորհրդի ներկայացուցիչ Ս. Արարատյանի ջանքերի արդյունքն էր այդ: 2. ազգ. խորհուրդը Արարատյանին ուղարկել էր Պարսկաստան՝ անգլիացիների հետ բանակցելու և Բաքու բերելու համար: Նրան հաջողվել էր համոզել անգլիական հրամանատարությանը Բաքու ուղարկել անգլիական զորամասեր: Այդ լուրն էր ավետում ռադիո-հեռագիրը, որ աներևակայելի ոգևորություն առաջ բերեց Բաքվում: 2. 2. Դաշնակցությունը մի հատուկ կոչով զորակոչ հայտարարեց և ճակատ ուղարկեց մի քանի հազար կովոդներ: Առաջավոր դիրքեր գնացին և Մուրադն ու Սեպուհը, որոնք, հուլիսի վերջերին, Վոլգայի ափերից հասել էին Բաքու: Եվ սկսվեց համառ դիմադրություն:

Օգոստոսի 2-ին թուրքերը նորից անցան կատաղի հարձակման, այս անգամ Գայի Դրունքի շրջանում, և համառ կռիվներից հետո, առաջացան մոտ 500 քայլ: Հաջորդ օրը թնդանոթները որոտում էին ամբողջ ճակատի վրա: Թուրքական զորհները իրար էին հաջորդում: Բաքվեցիները պաշտպանվում էին արտակարգ քաջությամբ. մեկը մյուսի հետեվից ընկնում էին լավագույն մարտիկները՝ Մուրադը, 16-րդ գումարտակի հրամանատար Արամ Դովլաթյանը, հեծելազորի պետ Իսակը: Վիրավորների թիվը շատ մեծ էր...

Օգոստ. 4-ին թուրքերը սկսեցին կենտրոնացնել իրենց ուժերը, և 2. ազգ. խորհուրդը ստացավ Մուրսելի փառալի երկրորդ, այս անգամ սպառնական, նամակը՝ քաղաքը հանձնելու պահանջով: Նույն օր Բաքու հասավ գնդ. Ստոկսը մի քանի տասնյակ անգլիացի զինվորներով և լուր բերեց, որ իր հետևից գալու են 5000 անգլիացիներ: Այս լուրը Բաքվի պաշտպաններին նոր ուժ ներշնչեց: Եվ կռիվը շարունակվեց հուսահատ վճռականությամբ:

Օգոստ. 4-ի գիշերը, թուրքերը փորձեցին պատռել բաքվեցիների շղթան և օգոստ. 5-ի լուսաբացին արդեն զրավել էին Բիրի-Հեյբաթը: Նրանց թնդանոթների ստամբերը ընկնում էին Բայիլով քաղաքամասում: Արյունահեղ կռիվներ էին տեղի ունենում և մյուս ճակատների վրա: Բաքվեցիները լարում էին իրենց վերջին ճիգը: 2. 2. Դաշնակցությունը ճակատ ուղարկեց իր բոլոր ուժերը: Ռոստոմը շրջում էր դիրքից դիրք և քաջալերում կովոդներին: 2. ազգ խորհուրդը իր բոլոր անդամներով աշխատում էր առանց դադարի: Հրամանատարները անձնական քաջությամբ թև էին տալիս մարտիկներին: Անգնահատելի ծառայություն էր մատուցանում և նավերի հրետանին: Օրհասական վայրկյան էր. մահ կամ ազատություն՝ ուրիշ ելք չկար:

Առավոտյան ժամը 10-ին բաքվեցիների մի զորամաս հաջողեց անցնել թշնամու թիկունքը. միաժամանակ հակահարձակում սկսվեց և ճակատից ու թևերից: Թուրքերը առնվեցին երկու կրակի մեջ և, 3 ժամ

հետո, արդեն փախչում էին գլխակորույս՝ թողնելով մոտ 1000 դիակ, 16 գնդացի և մեծ քանակությամբ ավար: Շատ լուրջ էին և բաքվեցիների զոհերը. 14 սպա և 415 զինվոր սպանված ու վիրավոր: Սպանվեց և Համազասպի օգնականը՝ Սերգոն, Բաքվի հերոսամարտի ամենափայլուն մարտիկներից մեկը: Մանր վիրավորվածների մեջ էր Մարտին Շաթիրյանի որդին՝ ուսանող Ռուբենը, որ թնդանոթաձիգ էր և ռումբի պայթյունից կորցրեց մեկ ոտքը, մեկ աչքը, ծնոտը, բայց և այնպես փրկվեց և ապագայում շարունակեց ծառայել Հայաստանի բանակում:

Օգոստ. 5-ին, երբ թշնամին արդեն փախել էր, Բաքու հասան և անգլիացիները, և մինչև օգոստ. 19-ը իրենց ուժերը հասցրին 2700-ի, որոնցից 200-ը հետ գնաց, իսկ 150—200 հոգին կռիվներում սպանվեց կամ գերի ընկավ: Անգլիացիների գալը առաջ բերեց խիստ դժոգհություն Բաքվի մահճեղական և, մասամբ, ռուս ազգաբնակչության ու բոլշևիկների մեջ: Քաղաքում սկսեցին երևալ ռուսերեն կոշիկ ու թուրքիկներ՝ «Կորչեն հայերը», «Մահ հայերին», «Կեցցե՛ թուրքիան և Ռուսաստանը» և այլ նշանաբաններով:

Օգոստ. 5-ի կռիվներից հետո, ավելի քան 3 շաբաթ, տիրեց խաղաղություն. թուրքերը սպասում էին օգնական նոր ուժերի՝ պատրաստվելով վճռական գործողության: Սկսեցին վերակազմել ու համախմբել իրենց ուժերը և բաքվեցիները: Օգոստ. 5-ին դիկտատուրայի կողմից ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց զոր. Դոկուչակը. զինվորական գործերի վարիչ՝ զոր. Բագրատունին: Սակայն, անգլիացիների հետ կարելի չեղավ ուժերի ներդաշնակություն և ընդհանուր ղեկավարություն առաջ բերել. նրանք, զոր. Դրնստերվիլի հրամանատարության տակ, գործում էին բոլորովին անկախ: Նրանք բռնեցին աչ ճակատի «Ցեխտո հրաբուխ» մասը: Զոր. Դրնստերվիլը, առհասարակ, մոռալ աչքով էր նայում հաղթանակի հնարավորությանը և հենց սկզբից իրեն պահում էր այնպես, որ ամենքը զգում էին, թե առաջին իսկ լուրջ վտանգի դեպքում պիտի թողնի ու հեռանա:

Օգնական ուժեր ստանալուց և վերակազմվելուց հետո, օգոստոսի 29-ին, թուրքերը անցան հարձակման, անգլիացիների զրաված ճակատում: Վերջիններս ուժգին դիմադրությունից հետո թողին դիրքերի մի մասը: Սեպտ. 1-ին թուրքերի համար հաջող հարձակումներ սկսվեցին և աչ թևում: Զոր. Դրնստերվիլը հայտնեց դիկտատուրային, որ դրությունը անհույս է և պետք է թուրքերի հետ բանակցություններ սկսել՝ պատերազմը վերջացնելու համար: Դիկտատուրան միաձայնությամբ մերժեց այդ առաջարկը և պահանջեց, որ անգլիացիք մեկնեն ճակատ՝ սպառնալով, հակառակ պարագային, թնդանոթի կրակի բռնել նրանց նավերը: Անգլիացիները համակերպվեցին: Կռիվները շարունակվեցին անընդհատ. թշնամին դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով մոտենում էր քաղաքին:

Սեպտ. 13-ի առավոտյան, մոտ 3000 թուրքեր ու տեղացի մահմեդականներ՝ ձիավոր ու հետևակ՝ գրոհ տվին Սուրուխանիի շրջանում և մինչև կես գիշեր աշխատում էին ճեղքել բաքվեցիների ճակատը: Սեպտ. 13—14-ի գիշերը հարձակումները սկսվեցին ամբողջ ճակատի վրա, և լուսաբացին թուրքերը գրավեցին Գայլի Դրունքի դիրքերը:

Արյունոտ վախճանը մոտենում էր:

Սեպտ. 14-ի առավոտից անգլիացիք սկսեցին թողնել դիրքերը և նաև նստել. պատրաստվում էին հետևելու բուլղարիկների օրինակին. իրենց կաշին ավելի թանկ էր, քան Բաքուն ու Բաքվի ժողովուրդը: Ժամը 5-ին նրանք հայտնեցին դիտատուրային, որ հեռանում են և առաջարկեցին քաղաքը հանձնել թուրքերին: 2. ազգ. խորհուրդը խնդրեց նրանց թախանձագին, որ գեթ 3 օր էլ մնան, մինչև որ կարելի լինի գաղթեցնել ժողովուրդը. զոր. Դրնասերվիլը պատասխանեց. «2 ժամից հետո պիտի մեկնենք. սպիտակ դրոշակ բարձրացրե՛ք»: Եվ երեկոյան ժամը 8-ին անգլիական նավերը հեռացան Պարսկաստանի ուղղությամբ:

Հայերը մնացին մենակ: Դիկատուրան սկսեց պատվիրակություն պատրաստել հաշտության բանակցությունների համար: Մյուս կողմից, նավերն էին թափվում ժողովուրդն ու զինվորները. զորամասերը քայլ առ քայլ նահանջում ու հավաքվում էին ծովափին: Որոշ մասեր, սակայն, շկարողացան հեռանալ դիրքերից ու մինչև վերջին փամփուշտը կռվելուց հետո՝ կոտորվեցին կամ գերի ընկան:

Սեպտ. 15-ի առավոտյան, Ազգ. խորհրդի անդամները, ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներն ու ղեկավարները, զինվորներն ու բնակչության մի մասը նավերով հեռացան Բաքվից՝ ոմանք դեպի Պարսկաստան, ոմանք դեպի Պետրոպոլսկ, ոմանք Կրասնովոդսկի կողմը: Վերջին նավ նստողն էր Բաքվի հերոսամարտի ոգին՝ Ռոստոմը, մոայլ ընկճված ու հուսաբեկ...

Իսկ քաղաքում, այդ միջոցին, սկսվում էր Մեծ եղեռնը: Մահմեդական խուժանը թափվում էր ամեն կողմից: Հասան Ազրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչներն էլ: Եվ երեք օր շարունակ, ամեն կողմ, կատարվեց սպանություն, թալան, բռնաբարություն և աննկարագրելի զազանություն. էնվերի ու Քալեաթի աշակերտները սերտում էին իրենց վարպետների տված դասը...

Թուրք կանոնավոր զորքը քաղաք մտավ միայն սեպտ. 16-ի երեկոյան, և այդ ժամից զանգվածային թալանն ու կոտորածը վերջ գտավ: Անհատական սպանությունները, սակայն, ձերբակալություններն ու կողոպուտը, այնուհետև էլ շարունակվեցին. հայերը Ազրբեջանում դրվեցին օրենքից դուրս:

Որքա՞ն էր Բաքվի զոհերի քանակը: Ազգ. խորհրդի նախագահ Ա. Գյուլխանդանյանը այդ մասին տալիս է հետևյալ թվերը. սպանված-

ներ՝ 5 248 հոգի, անհայտացածներ՝ 3 572, գերվածներ՝ 3 396, բանտարկվածներ՝ 253, առևանգվածներ՝ 571, բռնաբարվածներ՝ 288:

Բ. Իշխանյանը իր կատարած վիճակագրության վրա հենվելով՝ հաղորդում է ուրիշ թվեր*. սպանվածներ՝ 9 029, անհայտացածներ՝ 3 586, գերվածներ՝ 4 246, բանտարկվածներ՝ 253, առևանգվածներ՝ 1 142, բռնաբարվածներ՝ 572: Բացի այդ, Իշխանյանը հաստատում է, որ Բաքվի 32 000 փախստականներից 10 235 հոգին մեռել է զանազան վայրերում: Եղել են և այլ կարգի մահացություններ: Զոհերի հանրագումարը Իշխանյանը ցույց է տալիս 29 060, Բաքվիներ՝ 89 541 հոգի, հայ բնակչության 32,45 %: Հայերի նյութական կորուստը Իշխանյանը հաշվում է 945 724 017 ռուբլի:

«29 060 հոգի մարդկային զոհեր և 945 724 017 կամ մոտ մի միլիարդ ռուբլու նյութական վնասներ ու կորուստներ՝ ահա թուրք-թաթարական բարբարոսության և արյունալու քաղաքականության արդյունքը սեպտեմբերյան մեծ սարսափների օրերին», — եզրափակում է Բ. Իշխանյանը:

Ահա ա՛յս «քաղաքական հասունության վկայականով» Ազրբեջանը սկսեց իր պետական անկախ կյանքը:

* Բ. Իշխանյան, Բաքվի մեծ սարսափները, 1920 թ., Թիֆլիս, էջ 184—185, 187:

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ

Այսպես, ուրեմն, ընդ հուր և ընդ սուր անցնելով՝ Հայաստանը կոշ-վեց անկախ կյանքի: Յնծության աղաղակներով ու ծափերով շքնդուրեց հանրապետության ծնունդը: Ընդհակառակը, շատերի համար նա նկատ-վում էր անժամանակ ծնունդ: Հիվանդ երեխա աշխարհ բերած մոր պես, հայ ժողովուրդը գլուխ էր ծեծում սգավոր՝ շնչալույժ: «Դու իմ և ուրա-խությունն ես, դու՛ դժբախտությունը իմ...»

Այո՛, արցունքի ու տառապանքի ծովից ծնվեց Հայաստանի անկա-խությունը: Ոմանք չէին հավատում նրան. անկախություն ու հանրա-պետություն բառերը դնում էին շակերտի մեջ: Եվ այդպես վարվելու հիմքերը շատ էին զորավոր. իրոք որ, զարհուրելի էին պայմանները, և անկախությունը այդ պայմաններում թվում էր հեզանք:

Փաստորեն հայերի ձեռքը մնացել էր մի փոքրիկ հողաշերտ՝ հազիվ 12 000 քառ. կիլոմետր աղքատ ու կիսակործան մի երկիր՝ կծկված ցա-մաք լեռների մեջ, աշխարհի խուլ անկյունում, ծանրաբեռնված գաղթա-կաններով ու որբերով, շրջապատված ատամ կրճատացնող թշնամիներով, անհաց, անդեղ, անօգնական: Սով ու հիվանդություն, ավար ու ավեր, լաց ու թշվառություն, կոտորած ու սարսափ: Իսկ մյուս կողմը՝ էնվերի բանակը հաղթական՝ համաթրքական երազներով տոգորված, որ Հա-յաստանի մարմնի վրայով ձգտում էր դեպի Ապշերոն ու Թուրքեստան:

Այսպես էր դրությունը Հայաստանում, իսկ Թիֆլիսում տիրում էր կատարյալ շփոթ: Մայիսի 26-ից հետո, հայ-վրացական հարաբերություն-ները լարվել էին ծայր աստիճանի. վրացիները՝ արբեցած իրենց ան-կախությամբ ու զերմանական հովանավորությամբ՝ թշնամանքով էին նայում «ուսանքի փեշից պոկ չեկող» հայերին, որոնք, իրենց հերթին վրացիներին համարում էին դավադիր, դավաճան, իրենց բարեկեցու-թյունը հայ ժողովրդի դիակների վրա հաստատող, հայ ժողովրդի գոյու-թյան թշնամի...

Անկախության առաջին իսկ օրից, վրաց կառավարությունն ու հա-սարակական կարծիքը սկսեց զարմանք ու զայրույթ արտահայտել, որ «գերիշխան Վրաստանի» հողի վրա շարունակում է մնալ օտար պետու-թյան մի իշխանություն: Հայերին ուղղվում էին աներկդիմի խոսքեր,

թե նրանց տեղը Թիֆլիսը չէ, այլ Երևանը: Եվ այդ այն պահին, երբ ամեն հաղորդակցություն Երևանի հետ կտրված էր և Լոռիի ու Փամ-բակի ձորերում թուրքերն ու տեղական մահմեդականները մաքրագոր-ծում էին հայկական գյուղերը:

Մանր էր կացությունը: Եվ հենց որ հաշտարար պատվիրակությունը Բաթումից վերադարձավ, Հ. ազգ. խորհուրդը ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարության կազմակերպման՝ հրավիրելով վարչապետության Հ. Քաջազնունիին. այստեղ էլ բացվեց անակնկալ դժվարություն. Ժո-ղովրդական կուսակցությունը, Մ. Պապաջանյանի գլխավորությամբ, կտրականապես մերժեց Քաջազնունիի առաջարկը՝ մտնելու նախարա-րության մեջ: Ժողովրդականները բաց արին կատաղի պայքար Հ. Հ. Գաշնակցության դեմ՝ պահանջելով, որ սա քաշվի ասպարեզից, և իշ-խանությունը հանձնվի իրենց: Երկու հիմնավորում էին առաջ քաշում նրանք՝ մամուլի ու հրապարակային ժողովների մեջ. նախ՝ Գաշնակցու-թյունը, իր վարած քաղաքականությամբ, առհասարակ, պատասխանա-տու էր հայ ժողովրդի գլխին եկած աղետների համար. երկրորդ՝ թուր-քերի հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար անհրաժեշտ էր նոր ուժ հրապարակ հանել և այդ նոր ուժը ժողովրդական կուսակցությունն էր, որին և պետք էր հանձնել կառավարություն կազմելը:

Դժվար չէր տեսնել, որ նման խնդիրներ հարուցանելիս՝ ժողովրդ-ականների մեջ խոսում էր, ավելի շուտ, կիրքը, կամ, պատասխանա-տու վայրկյանին, գործից խուսափելու ցանկությունը, որովհետև վերջին 10—15 տարվա ազգային-քաղաքական բոլոր կարևոր գործերում Հ. Հ. Գաշնակցության կողքին, իսկ շատ անգամ և նրանից առաջ, քայլում էին հենց իրենք ժողովրդականները:

Բայց վերջին տեսակետը, անշուշտ, որոշ ճշմարտություն պարու-նակում էր իր մեջ: Իհարկե, ավելի լավ կլինեք, եթե այդ ռոպեին մեջ-տեղ գար ազգային մի նոր ուժ, որ կարողանար, առավել կամ պակաս ձեռնհասությամբ, փոխարինել Հ. Հ. Գաշնակցությանը: Այդպիսի ուժ գո-յություն չունեք, դժբախտաբար. Հայ ժողովրդական կուսակցությունը— Թիֆլիսցի սահմանափակ թվով մտավորականների ու քաղքենիների մի խմբակցություն— այդ ուժը չէր:

Քաջազնունիի բոլոր ջանքերը՝ միջկուսակցական կառավարություն ստեղծելու՝ ի դերն ելան. ժողովրդականները համառ կերպով մնացին իրենց տեսակետի վրա: Նրանց հաստատակամությունը նպաստում էր և այն հանգամանքը, որ Ազգ. խորհուրդը շյուրացրեց Երևանի ու Թիֆլիսի համար ջոկ-ջոկ կառավարություններ կազմելու ծրագիրը. ժողովրդա-կանները չէին ուզում հեռանալ Թիֆլիսից:

Ի վերջո, երկար բանակցություններից հետո, Քաջազնունիին հաջող-վեց կյանքի կոշիլ հետևյալ կազմով կառավարություն, վարչապետ՝ ինքը, Քաջազնունին, արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Խատիսյան, ներքին

գործերի՝ Արամ, Ելեմտական՝ Խ. Կարճիկյան, զինվորական՝ Հ. Հախ-
վերդյան: Վերջինը միայն անկուսակցական էր, մյուսները անգամ էին
Հ. Հ. Դաշնակցության:

Կառավարությունը կարգավորեց մի շարք ընթացիկ խնդիրներ.
Վրաստանի կառավարության մոտ դիվանագիտական ներկայացուցիչ
նշանակեց Ա. Զամալյանին. հուլիսի 2-ին վրաց կառավարության հետ
կնքեց համաձայնություն 200 միլիոն անդրկովկասյան նոր բոնեբ բաց
թողնելու մասին, որից 120 միլիոնը պիտի տրվեր Հայաստանին, իսկ
ութուներ՝ վրացիներին. դրեց հայկական կորպուսի գույքերը Երևան փո-
խադրելու, ինչպես նաև անդրկովկասյան ընդհանուր գույքերի բաժան-
ման խնդիրը, կապեր հաստատեց գերման, ավստրիական և թուրքական
ներկայացուցիչների հետ. նշանակեց Պոլսի խորհրդաժողովի անդամ-
ներ և այլն:

Բաթումի խորհրդաժողովից հետո, Գերմանիայի ներկայացուցիչ
զոր. ֆոն Քրեսը հայտնեց, որ հունիսի 25-ին Պոլսում պետք է գումարվի
մի խորհրդաժողով՝ մասնակցությամբ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգա-
րիայի, Բուլղարիայի, Թուրքիայի և կովկասյան հանրապետությունների
ներկայացուցիչների՝ լուծելու համար Կովկասի և Թուրքիայի միջև ան-
կախ մնացած բոլոր խնդիրները: Հայ. ազգային խորհրդի կողմից այդ
խորհրդաժողովին պատվիրակներ նշանակվեցին՝ Ա. Ահարոնյանը, Ա.
Խատիսյանը և Մ. Պասաջանյանը: Այս վերջինը, որ մերժում էր դաշ-
նակցականների հետ մտնել կառավարության մեջ, դաշնակցականների
հետ գնաց Պոլիս, իսկ ապագայում, ինչպես կտեսնենք, նաև Փարիզ: Հու-
նիսի 14-ին պատվիրակությունը մեկնեց Թիֆլիսից:

Այս բոլոր աշխատանքները ուղացնում էին կառավարության մեկ-
նումը, որ ջղայնություն էր առաջ բերում ո՛չ միայն վրացիների, այլև
հայ հասարակության մեջ: Երևանից պահանջում էին փութացնել մեկ-
նումը: Այդ նպատակով նույնիսկ պատվիրակներ եկան Թիֆլիս: Թիֆ-
լիսի մամուլն ու հանրային կարծիքը դատապարտում էին Հ. ազգ. խոր-
հրդի ցույց տված դանդաղաշարժությունը. մեղադրում էին, որ Ազգ.
խորհրդի անդամները չէին ուզում բաժանվել Թիֆլիսից, ինչ որ շատ էլ
հետո չէր ճշմարտությունից:

Այս մթնոլորտում Ազգ. խորհուրդը չէր կարողանում երևան բերել
մեկ վճռական կամք: Իրար հաջորդող նիստերում տեղի էին ունենում
բուռն վիճարանություններ, որոնցից պարզ նկատվում էր, որ շատերի
համար Երևան գնալը անձնապես անհանդուրժելի խնդիր էր, որ անձ-
նական նկատումները քողարկվում էին սկզբունքային առարկություն-
ներով:

Ի վերջո, Երևան փոխադրվելու հարցը կտրուկ կերպով դրվեց Ազգ.
խորհրդի և կառավարության հուլիսի 13-ի միացյալ նիստում, ուր կու-
սակցությանց ներկայացուցիչներն արին իրենց հայտարարությունները.

Հ. Հ. Դաշնակցությունը պահանջում էր, որ Ազգ. խորհուրդն ու կառա-
վարությունը ամբողջ կազմով անմիջապես մեկնեն Երևան: «Մեր տունը
վերադառնանք», — ասում էին նրանք: Հայ ժողովրդական կուսակցությու-
նը առաջարկում էր Երևան ուղարկել մի պատվիրակություն և կազմել
տեղական կառավարություն, իսկ Հ. ազգ. խորհուրդը, որպես համազգա-
յին մարմին և իշխանության աղբյուր, պահել Թիֆլիսում: Հայ բուր-
ժուազիայի համար Թիֆլիսն էլ, ինչպես ամբողջ աշխարհը, «մեր տունն»
էր: Սոցիալիստ-հեղափոխականները առաջարկում էին, որ Ազգ. խոր-
հուրդն ու կառավարությունը գնան Երևան, կազմեն այնտեղ Հայաս-
տանի տեղական իշխանություն, ապա Ազգ. խորհուրդը վերադառնա
Թիֆլիս ու մնա իբրև ընդհանուր ազգային իշխանություն: Սոցիալ-
դեմոկրատները, որ առաջ կողմնակից էին Երևան փոխադրվելուն, այժմ
հետ առին իրենց առաջարկը և տատանվում էին անվճռականության մեջ:
Այս բոլոր կարծիքները լսելուց հետո, Քաջազնունին հայտարարեց,
որ եթե Ազգ. խորհուրդը մնա Թիֆլիսում կամ կազմվեն երկու Ազգա-
յին խորհուրդներ, ինքը կհրաժարվի վարչապետությունից: Որի վրա, 7
քվեով ընդունվեց 5-ի, որոշվեց Ազգ. խորհուրդն ու կառավարությունը փո-
խադրել Երևան: Հայը շատ ամուր էր նստել Թիֆլիսում ու դժվարությամբ
էր պոկ գալիս...

Երկար ձգձգումներից ու վարանումներից հետո, հուլիսի 17-ին, Ազգ.
խորհուրդն ու կառավարությունը, վերջապես, մեկնեցին Երևան: Թիֆ-
լիսից մեկնելուց առաջ, Ազգ. խորհուրդը, Քաջազնունիի հետ համա-
խորհուրդ, նշանակեց ներկայացուցիչներ՝ Վրաստանի կառավարության
մոտ՝ Արշ. Զամալյանին, Ռուս. կառավարական բանակի մոտ՝ Հ. Սա-
ղաթելյանին, Կոլչակի բանակի մոտ, Սիբիրում՝ Գր. Զամոյանին, Կու-
բանի և Դոնի կառավարությունների մոտ՝ Մ. Վրացյանին և այլն:

Այլքսանդրապոլով անցնելը վտանգավոր էր. Սանահնից սկսած
երկաթուղին գտնվում էր թուրքերի ձեռքը: Պետք էր անցնել Աղստաֆա—
Գիլիջանով:

Մեկնողների մեջ էին կառավարության անդամները՝ Քաջազնունին,
Խ. Կարճիկյանը, զոր. Հախվերդյանը, Ազգ. խորհրդի կողմից՝ Ավ. Սա-
հակյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ստ. Մալխասյանը, Պ. Զաքարյանը, Ռ.
Տեր-Մինասյանը, Ա. Խոնդկարյանը, բժ. Ա. Բաբալյանը, Հ. Ազատյա-
նը, Ա. Մխիթարյանը և ուրիշներ, այլև զորապահակ՝ Դալի Ղազարի
գլխավորությամբ: Նրանց հետ գնում էին և երկու գերմանացի սպաներ՝
լեյտենանտ ֆոն Մոմսենը և օրեր-լեյտենանտ Այզենմանը՝ զոր. ֆոն
Քրեսի ներկայացուցիչները, և մի թուրք սպա Վեհիբ փաշայի կողմից:

Մեկնումը կատարվեց շատ տխուր պայմաններում: Վրացիները,
որոնք, առհասարակ, երևելի վարպետներ են՝ անդիսավոր ընդունելու-
թյուններ ու «բարի երթեր» կազմակերպելու, այս անգամ, կարծես դիտ-
մամբ, արել էին ամեն բան, որպեսզի վիրավորեն հայերի ինքնասիրու-
մամբ, արել էին ամեն բան, որպեսզի վիրավորեն հայերի ինքնասիրու-

թյունը: Հակառակ նախօրոք հայերի կողմից արված դիմումի, վրաց կառավարությունը ո՛չ մի քայլ չէր արել դյուրացնելու համար «քույր հանրապետության» կառավարության ճանապարհորդությունը: Վրաց կառավարության կողմից ոչ մի ներկայացուցիչ չէր եկել կայարան: Երկաթուղային վարչությունը, իր հերթին, անփափկանկատ բժախնդրություններով, դժվարություններ էր հանում. տրամադրել էր մի հին, կեղտոտ ու անհարմար վագոն, կարծես գաղթականներ լինեին ճամփորդողները: Մեծ դժվարությամբ կարելի էր եղել արտոնություն ստանալ՝ մի երկու կիսախարխուլ ինքնաշարժ տանելու: Նվաստացած, դառն զգացումներով մեկնեցին Քիֆլիսից Հայաստանի վարիչները: Կարծես, թըշնամի երկրից էին հեռանում: Փոյլի կայարանում վրաց սահմանապահները լրացրին պակասը՝ փորձելով նույնիսկ խուզարկել Հայաստանի կառավարության վագոնը, և միայն գերման սպայի միջամտությունը աղստեց այդ խայտառակությունից:

Ընդհակառակը, ինչքան տարբեր էր վերաբերումը Ազրբեջանում: Սահմանի վրա հայկական կառավարությունը ընդունվեց զինվորական պատիվներով. ընդառաջ էին եկել նահանգապետը և Ազրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչները: Աղստաֆայում և Ղազախում արվեց պաշտոնական ընդունելություն. ճաշ էր պատրաստված ի պատիվ հյուրերի: Թուրք գյուղացիները համակրանքով էին դիմավորում հայ ներկայացուցիչներին, որոնք մինչև Հայաստանի սահմանը անցան բարեկամական ցույցերի միջից:

Հայաստանում, ճանապարհին, ամեն տեղ Ազգ. խորհուրդն ու կառավարությունը ընդունվեցին անվերապահ համակրանքով:

Առաջին հանդիսավոր ընդունելությունը Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցավ Դիլիջանում: Հակառակ անձրևոտ եղանակին, ձիավոր մի հարյուրյակ սպասում էր հյուրերին գյուղից դուրս: Յարալյանի ամառանոցի առաջ, որը հատկացված էր հյուրերին գիշերելու, դրված էր պատվո պահակ: Ազգ. խորհրդի նախագահի բարևի վրա զինվորները պատասխանեցին հայերին. «բարև, հազար բարև»: Դիլիջանցիները պատրաստել էին հյուրասիրություն և հաջորդ օրը, հանդիսավորությամբ ճանապարհ դրին Երևան: Զորքերը բռնել էին ճանապարհի երկու կողմերը՝ ժողովուրդը բարեմաղթություններ էր անում:

Սեմյոնովկայում աղ ու հացով ընդառաջ եկան ռուս ազգաբնակչության ներկայացուցիչները և գնդ. Սամարցյանը իր գնդով: Ավ. Սահակյանը ընդունեց աղն ու հացը, դիտեց զորքերը և ողջույնի խոսք ասաց հավաքվածներին:

Նլինովկայում խոնված էր ահագին բազմություն մերկ ու թշվառ գաղթականների: Ռուս բնակիչները հեռացել էին Հյուսիսային Կովկաս և նրանց տները բռնել էին Կարսի, Շիրակի, Ղարաբաղի խայտառակ հայ փա-

խըստականները: Երևանի Ազգ. խորհուրդը այստեղ բաց էր արել մի ճաշարան և ձրի կերակուր էր տալիս ավելի քան 5 000 մարդու:

Հուլիսի 9-ին, երեկոյան դեմ հասան Ախտա: Երևանից եկել էին դիմավորելու Արամը և տեղական կառավարության անդամները: Փողոցի գլխին կանգնած էին զորքն ու զինվորական նվագախումբը: Ավ. Սահակյանը ընդունեց հրամանատարի զեկուցումը. ապա զորամասերը, կանոնավոր շարքերով, դրոշակները պարզած ու երաժշտությամբ, անցան Ազգ. խորհրդի ու կառավարության անդամների առջևից: Տեսարանը հուզիչ էր:

Հայկական կորպուսի սպայակույտը զոր. նազարբեգյանի զլխավորությամբ հյուրերին ընդունեց Քանաքեռում, ուր պատրաստված էր թեյասեղան, որի միջոցին արտասանվեցին հանդիսավոր ճառեր:

Ուշ երեկոյան հասան Երևան: Քաղաքը զարդարված էր դրոշակներով, զորքերով ու կանաչով: Աստաֆյան փողոցը լցված էր բազմություն: Փողոցի երկու կողմը շարքերով կանգնած էին զորքերը՝ Սարգսյանի պատի ու Բաշ-Ապարանի հերոսները: Հրամանատարի զեկուցումից հետո հնչեց երաժշտությունը և խանդավառ «կեցցե՛ն» հազարավոր բերաններից:

Հասարակությունը առանձնապես ջերմ ընդունելություն ցույց տվեց գերմանացի սպաներին:

Երեկոյան տեղի ունեցավ պաշտոնական ընդունելություն, որին ներկա էին Քիֆլիսի և Երևանի Ազգ. խորհուրդների և կառավարության անդամները, ռուս, ուկրաինացի ու մահմեդական ազգաբնակչությանց ներկայացուցիչները, պարսկական հյուպատոսը, գերմանական ու թուրք սպաները: Արտասանվեցին բոլորի կողմից ողջույնի ճառեր, որոնց պատասխանեց Հ. Քաջազունին. «Մեր պետությունը, — ասաց նա, — ի միջի այլոց, կոչվում է ո՛չ թե հայկական, այլ Հայաստանի Հանրապետություն: Այդ ցույց է տալիս, որ մեր պետությունը հայրենիք է նրա մեջ ապրող բոլոր ժողովուրդների համար»:

Հանդեսը տևեց մինչև ուշ գիշերը: Հաջորդ օր սկսվեցին պետական աշխատանքները: Կառավարությունը հայրենի հողի վրա անցավ գործի:

Իսկ գործ շատ կար: Վերից վար պետք էր կառուցանել պետական մեքենան: Երկիրը կատարյալ քառսի և անիշխանության մեջ էր՝ պետք էր կարգ ու օրենք հաստատել: Գաղթականությունը սնունդ ու բնակարան էր պահանջում՝ պետք էր տալ: Պետք էր կարգադրել պարենավորման ու դրամական հարցերը: Սահմանների վրա ընդհարումներ էին տեղի ունենում, մահմեդական խռովությունները երկրում շէին վերացած

իսպառ՝ պետք էր հաշտութիւնը գործնականացնել արտաքին ու ներքին թշնամու հետ: Մի խոսքով, պետք էր ոչնչից պետութիւն ստեղծել: Եվ Քիֆլիսից եկած գործիչները Երևանում գտնվողների հետ համերաշխ և համախորհուրդ լծվեցին աշխատանքի:

Քիֆլիսի և Երևանի Ազգ. խորհուրդների մի շարք խառն նիստերում վերջնական ձև ստացան Ազգ. խորհուրդն ու կառավարութիւնը: Որոշվեց, հակառակ ժողովրդականների քվեի, եռապատկել Ազգ. խորհրդի անդամների թիվը և հրավիրել այլազգիների՝ թուրքերի, եզդիների ու ռուսների ներկայացուցիչներին: Այս ձևով կազմվեց Հայաստանի առաջին օրենսդիր մարմինը՝ Հայաստանի խորհուրդ անունով:

Կառավարության կազմը սլահվեց նույնը, ինչ որ նշանակված էր Քիֆլիսում: Քիչ հետո հրավիրվեց միայն մի նոր նախարար արդարադատութիւն համար՝ տեղական անկուսակցական գործիչներից մեկը՝ Գ. Պետրոսյանը:

Հաստատվեց Հայաստանի ազգային դրոշակը՝ հորիզոնական կարմիր, կապույտ ու նարնջի գույներով: Դրոշակի ձևի և գույների շուրջ եղան բավական երկար խորհրդակցութիւններ. նկատի առնվեցին հայոց պատմական դրոշակները, լավեց հայկաբան Ստ. Մալխասյանի հիմնավորված զեկուցումը հայկական դրոշակի մասին և, ի վերջո, որոշվեց ընդունել վերոհիշյալ երեք գույները՝ սլահմանով, որ վերջնական հաստատումը կատարվի Սահմանադիր ժողովի կողմից, որը պետք է գումարվեր Հայաստանի երկու հատվածների միացումից հետո:

Ի՞նչ բովանդակութիւն կամ խորհուրդ էր դրվում այդ գույների կամ դրոշակի ամբողջութիւն մեջ:

Առանձին պատգամավորներ իրենց մտքում ունեին, անշուշտ, որոշ բացատրութիւն, ոմանք ճառով էլ արտահայտեցին, բայց Հայ. խորհուրդը այդ մասին որևէ որոշում չտվեց, և դրոշակն իր ամբողջութիւն մեջ, գույների ընտրութիւնն ու դասավորութիւնը աւելի շուտ արդյունք էր քվեարկութիւն պատահականութիւն:

Պատգամավորների մի մասի կողմից մասնավոր առարկութիւն էր լսվում — զխավորապես գործնական տեսակետից — նարնջագույնի դեմ՝ Հայաստանում դժվար էր այդ գույնի կտոր գտնել: Առաջարկվում էին փոխարենը դնել կանաչ գույն. ոմանք փաստ էին բերում, որ կանաչը մեր պատմական գույներից մեկն է: Բայց նարնջի գույնը առանձնապես սլաշտպանում էր Քաջազնունին, որ ղեկավարվում էր սոսկ գեղասիրական նկատումներով. կարմրի, կապույտի և նարնջագույնի ներդաշնակութիւնը դուր էր գալիս նրա ճաշակին:

Կային, սակայն, հայկական եռագույնի մեջ և՛ գաղափար, և՛ խորհուրդ դնողներ: Այդ գույները, կարծես, բխում էին մեր կյանքից, խորհրդանշում էին հայ պետականութիւն ժագումն ու ապագան: Կարմիրը հայ ժողովրդի թափած արյունն էր, կապույտը՝ Հայաստանի կապույտ

երկինքը, և նարնջի կամ ոսկու գույնը՝ խտացումը աշխատանքի: Հայ ժողովուրդը, որ արյունով էր ձեռք բերել իր ազատութիւնը, հայրենի կապույտ երկնքի տակ, իր համբավավոր աշխատասիրութիւնամբ՝ պիտի վերաշիներ երկիրը և ապրեր ազատ ու երջանիկ...

Հայաստանի խորհրդի պաշտոնական բացումը նշանակվեց օգոստոս 1-ին:

Երկու օր առաջ, հուլիսի 30-ին, Երևան եկան գերմանական ներկայացուցիչ զոր. ֆոն Քրեսը և ավստրիական ներկայացուցիչ բարոն Ֆրանկելշտեյնը՝ Վրաստանի մեր դիվ. ներկայացուցիչ Ջամալյանի և մի քանի սպանների ուղեկցութիւնով: Կայարանում նրանց ցույց տրվեց հանդիսավոր ընդունելութիւն: Երեկոյան տրվեց հացկերույթ քաղաքազլխի կողմից:

Հաջորդ օր նրանք այցելեցին վարչապետին ու Հայաստանի խորհրդի նախագահին, ապա մեկնեցին էջմիածին՝ տեսնվելու համար կաթողիկոսի հետ: Ժամը 5-ին վերադարձան էջմիածինից և ընդունեցին Հայաստանի խորհրդի նախագահի ու վարչապետի փոխայցելութիւնը և ունեցան նրանց հետ երկար խոսակցութիւն՝ հայկական գործերի մասին: Նրանց այցելեցին և մյուս նախարարները: Երեկոյան կառավարութիւնը հացկերույթ տվեց ի պատիվ հյուրերի, որին ներկա էին և Երեվանում գտնվող թուրք սպաները: Արասանվեցին ճառեր: Գիշերը ֆոն Քրեսը մեկնեց Քիֆլիս, իսկ պարոն Ֆրանկելշտեյնը մնաց Հայաստանի խորհրդի բացմանը ներկա գտնվելու համար:

Առաջին դիվանագիտական ընդունելութիւնն էր այս Հայաստանի հողի վրա:

Քիֆլիս վերադառնալիս, գնացքում, Ջամալյանը մտերիմ խոսակցութիւն է ունենում զոր. ֆոն Քրեսի հետ: Զորավարը ցույց է տալիս իր իր կառավարութիւն ուղարկելիք հեռագիրը: «Այդ հեռագրում, — հաղորդում է Ջամալյանը Երևանի կառավարութիւնը, — նա զարմանալի հմտութիւնով խտացրել է այն մտահոգութիւնները, որ դուք արտահայտեցիք մեր առանձին ունկնդրութիւն ժամանակ, և ներկայացնում է այդ մտահոգութիւնները ոչ թե ձեռք, այլ յուր անունից: Միայն հեռագրի վերջում նա մեր կառավարութիւն անունից հայտնում է, որ վերջինս դեմ չի լինի, եթե ավստրո-հունգարական զորքերը զան Հայաստան: Ես խընդրեցի, որ գնե՞րալը հեռագրի մեջ մտցնի նաև Ղարաբաղի դինաթափութիւն խնդիրը, որ և նա կատարեց: Այդ հեռագրի մեջ գնե՞րալը խոսում է ամենահոռի արտահայտութիւններով թուրքերի մասին՝ նրանց քաղաքականութիւնը բնորոշելով երկու խոսքով՝ վրդովեցուցիչ թալան և հայ ժողովրդին սովամահ անելու ձգտում»:

Նույն տեսակցութիւն ժամանակ ֆոն Քրեսը Ջամալյանին ասել է, ի միջի այլոց, նաև, որ՝

«Մեր հարաբերութիւնները տաճիկների հետ բավական վատացան

շնորհիվ մեր միջամտության Անդրկովկասյան գործերին: Թուրքերը այս երկիրը իրենցն են համարում ռուսների հեռանալուց հետո և, հանկարծ, մենք ասում ենք՝ «h a l f» (կեսիր), բնական է, որ պետք է լարվեն մեր դեմ»:

«Թուրքերը չեն ենթարկվում ընդհանուր հրամանատարության պահանջներին և իրենց գլխու դասավորում են զորքը սահմանաճակատներում...»*

Օգոստ. 1-ին, Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում, հանդիսավոր շքով բացվեց Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստը: Քաղաքը բնդունել էր տոնական կերպարանք: Փողոցները բռնված էին բազմություններով: Ակումբի առջև երկկարգ շարված էր զորքը:

Ակումբի սրահը հարմարեցված էր խորհուրդի նիստերին: Մեջտեղը դրավել էին պատգամավորները. բեմի վրա՝ նախագահությունը: Ներկա էր կառավարությունը ամբողջ կազմով: Զախ օթյակը բռնում էին Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի ներկայացուցիչները, պարսից հյուպատոսը և ռուս ու մահմեդական ազգ. խորհուրդների ներկայացուցիչները: Աջ օթյակում նստած էին բանակի հրամանատար զոր. նազարբեգյանը, զոր. Միլիկյանը և ուրիշ զինվորականներ: Մամուլի ներկայացուցիչներին հատկացված էր առանձին տեղ: Դահլիճի հետևի մասը և վերնահարկը բերնեբերան բռնված էին հասարակությամբ:

Հայաստանի խորհրդի պատգամավորները դասավորված էին նախօրոք սահմանված կարգով. աջ կողմը նստած էին Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամների և մահմեդականների, եզդիների ու ռուսների ներկայացուցիչները: Կենտրոնում և ձախ կողմի մի մասում՝ դաշնակցականները, իսկ ձախակողմում՝ սոց.-դեմոկրատներն ու սոց.-հեղափոխականները:

Հայաստանի անդրանիկ օրենսդրական մարմնի առաջին նիստը բանալու պատիվը վիճակվեց Հ. ազգ. խորհրդի նախագահ Ավ. Սահակյանին: Խորին լուռության մեջ բեմ ելավ նա և արտասանեց բացման ճառը, որը տեղն ու տեղը թարգմանվեց ռուսերեն ու թուրքերեն լեզուներով:

«Քաղաքացիներ, պատգամավորներ Հայաստանի խորհրդի:

Գերագույն Հայոց ազգային խորհրդի կողմից ես պատիվ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի խորհրդի և հայտարար-

րել, որ այսուհետև սա՛ է միակ լիազոր մարմինը՝ ամփոփող իր մեջ Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանությունը:

Այս օրը կդառնա մեզ համար պատմական և կբանա մի նոր լուսավոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետության կյանքում, ինքնուրույն քաղաքական և տնտեսական զարգացման:

Այս օրը կմնա միշտ հիշատակելի և ա՛յն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազանքն ու նվիրական տենչը ինքնորոշման, թեև անհնարին դժվարին պայմաններում:

Ենթադրելով, որ մեր երկրի անկախության հարցին շատերը ձեռնարկել են լավատեղյակ շնո՛ւ ես հույժ կարևոր եմ գտնում այս բարձր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը, որոնցով անցել է սկզբից մինչև իր վերջին ձևակերպումը անկախ պետությունների գաղափարը Անդրկովկասում:

Մեր հանրապետությունը, ինչպես և մյուսները, հանդես եկան իբրև անկախ պետություններ ա՛յն օրից, երբ Անդրկովկասյան սեյմը մայիսի 26-ին իրեն հայտարարեց կազմալուծված. վրաց սոցիալ-դեմոկրատ ֆրակցիայի նախաձեռնությամբ և առաջարկությամբ նույն օրն իսկ վրաստանը հայտարարեց իրեն անկախ:

Անդրկովկասի ամբողջությունը փլվելուց հետո մեր երկիրը թողնված էր իր բախտին, ուստի Հայոց ազգային խորհուրդը շտապեց իր վրա վերցնել կառավարության բոլոր ֆունկցիաները:

Հենց այդ ժամանակն էր, որ ստացվեց օսմանյան կառավարության բոլորին հայտնի վերջնագիրը նոր հողային գրավումների մասին և պահանջվում էր պատասխան 48 ժամվա ընթացքում: Գերագույն խորհրդի կողմից անմիջապես առանձին պատվիրակություն ուղարկվեց Բաթում հանձինս Հ. Քաջազնունու, Մ. Պապաջանյանի և Ա. Խատիսյանի՝ տալով նրանց արտակարգ լիազորություններ բանակցություններ վարելու տաճիկ պատվիրակության հետ:

Մեր պատվիրակությունը հաջողեցրեց որոշ ուղղումներ մտցնել սահմանների մեջ, բայց և այնպես ստիպված էր ընդունել վերջնագիրը և խաղաղության դաշինք կնքել Վեհիբ փաշայի և Խալիլ բեյի հետ: Այստեղ առաջին անգամ Հայոց ազգային խորհրդի պատգամավորները պաշտոնապես ճանաչվեցին իբրև ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի և ստորագրեցին հունիսի 4-ի դաշինքը:

Մեր պետության անկախության մասին հայտնի է նույնպես Տաճկաստանի դաշնակից պետություններին՝ Գերմանիային, Ավստրիային, Բուլղարիային: Պոլսում է մեր երկրորդ պատվիրակությունը, որի մեջ մտնում են Ա. Ահարոնյանը, Ա. Խատիսյանը և Մ. Պապաջանյանը, որոնք ուղևորվել են այնտեղ օսմանյան կառավարության հրավերով,

* Կ. Ղազարյան և Մ. Խատիսյան, Առաջին մասնաշաղկան-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, 1932, Երևան, էջ 222—223:

բանակցութիւններ վարելու Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների հետ:

Այսպիսով, բազմակողմանի քննելով մի կողմից երկրի ուժերը և այն հանգամանքները, որոնց մեջ գտնվում է հայ ժողովուրդը, և մյուս կողմից՝ քաղաքական և տնտեսական ստեղծված դրութիւնը, Հայոց ազգային խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը և անողոք գիտակցութեամբ որոշեց վերջնականապես ընդունել վերջնագիրը և ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը՝ իրեն հանձնելով պատմութեան անաշու դատաստանին:

Այո՛, մեր հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով. նա զրկվել է իր ամենազնաճատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մեջ տեղավորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյութեան համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հավատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կընդարձակվեն կյանքի երկաթե ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրավունքների պաշտպանութեամբ գրավված հողամասերի վերաբերմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկա են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնութեան և խաղաղութեան ուղին, և ուզում եմ հուսալ, որ չենք սխալվում:

Մինչ այդ, մենք կկատարենք սրբութեամբ և անշեղ կերպով մեր այն պարտականութիւնները, որոնք բխում են խաղաղութեան դաշինքից: Թողնենք ապագա հեռանկարները, համենայն դեպս, այսօր այստեղ առանց տատանումների և լիակատար վճռականութեամբ մենք գցում ենք խարխուլ մեր պետական նավի և դնում ենք հիմքը պետական շենքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր ազգութիւնների, իբրև զավակների մեկ հարազատ մայր հայրենիքի»:

Սահակյանի ճառը լսվեց խորը հուզումով: Պատգամավորներն ու հասարակութիւնը, հաճախ, ընդհատում էին նրան բուռն ծափահարութիւններով:

Երբ, իր խոսքն ավարտելուց հետո, Սահակյանը արտասանեց՝ «Հայտարարում եմ Հայաստանի Խորհրդի նիստը բացված», դուրսը, Խորհրդարանի շենքի զլխին, բարձրացավ հանրապետութեան եռագույն դրոշակը և հազարավոր բերաններ որոտացին՝ «կեցցե՛ք». ծափահարութիւնները թնդացրին օդը: Հնչեց «Մեր հայրենիքը»: Զորքը պատվի կեցավ:

Հայաստանի խորհրդի անդամների ցանկը հայտարարելուց հետո, սոց.-դեմ. պատգամավորների ձեռնպահութեամբ, նախագահ ընտրվեց Ավ. Սահակյանը (դաշն.), փոխնախագահներ՝ Գր. Տեր-Խաչատրյանը (ժող.) և Գ. Զուբյանը (ս.-հ.), քարտուղար՝ Պ. Զաքարյանը (անկ.), երկրորդ քարտուղար՝ Ե. Սարգսյանը (դաշն.):

Խորհրդի նիստից հետո, զոր. նազարբեգյանի զխաղաղութեամբ, տեղի ունեցավ զորահանդես, որին ներկա էին օտար ներկայացուցիչները, Խորհրդի և կառավարութեան անդամները և խուռն բազմութիւնը: Զորքերը, երաժշտութեամբ ու կանոնավոր շարքերով, անցան հանդիսատեսների առջևից և բարձրացան Աստաֆյան պողոտայով, հասարակութեան անկարագրելի ցնծութեան ու ծափերի միջով:

Տեսարանը հուզիչ էր: Շատերի աչքից արցունք էր հոսում: Հայաստանի Խորհրդարան, հայոց կառավարութիւն, հայկական բանակ... Երազ չէ՞ր արդյոք:

Հայաստանի Խորհրդի երկրորդ նիստում, օգոս. 3-ին, վարչապետ Քաջազնունին կարգաց կառավարական հայտարարութիւնը.

«Բացառիկ ծանր պայմանների մեջ է գործի անցել իմ կազմած կառավարութիւնը: Նա կոչված է իրականացնելու գործադիր իշխանութիւն մի պետութեան մեջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել և տակավին դուրս չի եկել իր կազմակերպման առաջին շրջանից: Կառավարութիւնը չունի ո՛չ մի հենարան անցյալում. նա չի՛ հաջորդում նախկին կառավարութեանը՝ շարունակելու արդեն ընթացքի դրած պետական աշխատանքը. նա նույնիսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանութեան կարիքներին հարմարեցրած պատրաստի ապարատներ: Նա հարկադրված է սկսելու ամեն բան սկզբից. անձև քառսի և ավերակների կույտից նա պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատունակ մի մարմին:

Մյուս կողմից, կառավարութիւնը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մեջ, որի բնորոշման համար մի բառ կա միայն՝ կատաստրոֆիկ:

Զորս տարի տևող պատերազմը, մեծ հեղափոխութիւնը, ռուսական զորքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրութեան տարրալուծումը, պատերազմական ճակատի վրա կրած մեր պարտութիւնները, տերիտորիաների կորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անշատ պետութիւնների՝ այս խորին ցնցումները չէին կարող չթողնել իրենց հետևից ահռելի հետքեր: Տնտեսական կյանքի ու ֆինանսական դրութեան կատարյալ քայքայում, դադարում ապրանքների արդյունաբերութեան և փոխանակութեան, զինամթերքի ծայր աստիճանի պակասութիւն, ամենաանհրաժեշտ առարկաների բացակայութեան կամ սոսկալի թանկութիւն, ներմուծման բացարձակ ընդհատում, երկաթուղային հաղորդակցութեան դադարում, երթևեկութեան ուրիշ միջոցների պակասութիւն, ապա հարյուր հազարներով հաշվվող անտուն և անսնունդ գաղթականութիւն, անապահով կացութիւն սահմանների վրա և որպես անխուսափելի հետևանք այս բոլորի՝ անիշխանութիւն: Ահա թե ինչպիսի ծանր պայմանների մեջ կանգնել է աշխատանքի իմ կառավարութիւնը:

Այս բացառիկ դրութիւնը նախորդում է արդեն կառավարութեան բնույթը: Նա չի կարող ձգտել բազմակողմանի ու լրիվ գործունեութեան,

չի կարող ունենալ լայն ծրագիր և սահմանափակվելու է ամենաանհրաժեշտ ու միանգամայն անհետաձգելի խնդիրներով:

Կասեցնել քայքայման պրոցեսը, հանել երկիրը անիշխանության վիճակից և ստեղծել պետական շինարարության համար պայմաններ՝ ահա թե ինչպես է ըմբռնում իր կոչումը ներկա կառավարությունը:

Համաձայն սրան, կառավարությունը դնելու է լուծման հետևյալ խնդիրները.

Ա. Ներքին գործերի սահմաններում

1. Հաստատել երկրում տարրական իրավահարգ, կյանքի ու գույքի ապահովություն:

2. Բանալ հաղորդակցության ճանապարհները անարգել երթևեկության համար:

3. Վերականգնել փոստ-հեռագրական նորմալ հաղորդակցություն թե երկրի մեջ և թե հարևան պետությունների հետ:

4. Նուսնդուն միջոցների դիմել կարելույն շափ մեղմացնել պարենավորման տագնապը:

5. Տնօրինել գաղթականների և փախստականների վիճակը, մասամբ վերադարձնել իրենց տեղերը, մասամբ տեղավորել նոր վայրերում:

6. Նախապատրաստել Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի հավաքումը կարելույն շափ շուտ:

Բ. Ֆինանսների սահմաններում

Հող պատրաստել սեփական դրամական սխտեմի հիմքը դնելու համար: Ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ, որպեսզի երկիրը ապահովվի դրամական նշաններով, վերականգնի արդյունաբերական կյանքը և ապրանքների փոխանակությունը, ինչպես նաև մշակվի հարկերի առողջ սխտեմ:

Գ. Արդարադատության սահմաններում

Հարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրավահասկացման և իրավական սովորույթների պայմաններին՝ միաժամանակ մասնակից անելով քրեական դատավարությանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

Դ. Զինվորական գործերի սահմաններում

Վերակազմել երկրի զինվորական ուժերը՝ նպատակ ունենալով ստեղծել թվով ոչ մեծ, բայց ոգով ու կարգապահությամբ ուժեղ բանակ:

Ե. Արտաքին գործերի սահմաններում

1. Ամրացնել օսմանյան կառավարության հետ հաշտությունը և բարի դրացիական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Խստիվ կատարել այն բոլոր պարտականությունները, որ մենք հանձն ենք առել Օսմանյան կայսրության հանդեպ ու հետևել, որ օսմանյան կառավարությունը իր կողմից անի նույնը մեր վերաբերմամբ: Մասնավորապես լուծել օսմանյան զորքերի մեր երկրից դուրս բերելու հարցը և գաղթականների վերադարձը:

2. Ազրբեջանի և Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնության գալով՝ լուծել Հայաստանի և այլ պետությունների սահմանների հարցը՝ հիմք ունենալով ազգագրական սկզբունքը, իբրև միակը, որ համապատասխանում է ռամկավար պետությունների ոգուն ու նպատակներին:

3. Լիկվիդացիայի ենթարկել, համաձայնության գալով Ազրբեջանի և Վրաստանի հետ, ընդհանուր հիմնարկությունները և գույքը, որ մնացել են Անդրկովկասյան Հանրապետությունից:

Այս է կառավարության ծրագիրը: Սա կարելի է անվանել պետության գոյությունը ապահովող ամենաանհրաժեշտ գրավականների ծրագիրը: Պարզ է, որ նա չի ընդգրկում երկրի բազմազան կարիքները իրենց ամբողջությամբ, որ նրա սահմաններից դուրս մնում են մի շարք կարևոր և արդեն հասունացած խնդիրներ: Բայց կառավարությունը չի դնում հերթի այդ խնդիրները, որովհետև նրանց լուծումը այսօրվա պայմանների մեջ համարում է անկարելի: Կառավարությունը չի ուզում սխալների մեջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով և անիրագործելի խոստումներով, չի ուզում վերցնել իր վրա պարտականություններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից: Կառավարությունը համոզված է, որ իբրև առաջադրած ծրագիրը մաքսիմումն է այսօրվա հնարավորության: Կառավարությունը լարելու է իր ամբողջ ուժն ու կարողությունը այդ մաքսիմումին հասնելու և հույս ունի հաջողությամբ լուծելու դրված խնդիրների գոնե մի մասը, եթե իր կողմն ունենա Խորհրդի անվերապահ վրաստանությունն ու գործուն ջակցությունը:

Քաջազնունիի հայտարարությունից հետո, անմիջապես խոսք առավ Հ. Հ. Դաշնակցության ներկայացուցիչ Սմբ. Խաչատրյանը, որ, ընդհանուր առմամբ, կառավարության ծրագիրը գտավ ընդունելի և խոստացավ իր կուսակցության վստահությունը:

Երկրորդ ճառախոսը՝ սոց.-հեղ. Ա. Խոնդկարյանը՝ կառավարության հայտարարությունը գտավ ընդհանուր և անբովանդակ, անհամապատասխան անդրանիկ կառավարության կոչումին. վարչապետը ոչինչ շատաց կառավարական դրուժյան և քաղաքացիական ազատությունների մասին: Ա. Խոնդկարյանը առանձնապես խիստ քննադատեց հայտազրի արտաքին քաղաքականության մասը՝ զարմանք հայտնելով, որ նրա մեջ

ոչ մի խոսք չի ասված Ռուսաստանի մասին: Եվ եզրափակեց, թե կառավարական հայտագիրը սոց.-հեղափոխականներին չի գոհացնում, ուստի նրանք որոշել են սպասել գործի:

Ընդհակառակը, Հայ ժող. կուսակցության կողմից գրավոր ճառ կարդացող Ա. Մխիթարյանը գտնում էր կառավարական համեստ ծրագիրը միանգամայն գոհացուցիչ: Ավելին, տիրող պայմաններում, կարելի չէր պահանջել:

Ծրագրից գոհ էին և մահմեդականների ներկայացուցիչն ու ռուս պատգամավոր Ա. Զորինը: Վերջինս, սակայն, անհրաժեշտ էր գտնում առաջ բերել ավելի սերտ գործակցություն ռուսների հետ:

Սոց.-դեմոկրատների կողմից խոսեցին երկու հոգի՝ մենշևիկ Հ. Ազատյանը և բոլշևիկ Ա. Մելիքյանը: Երկուսն էլ դեմ արտահայտվեցին Հայաստանի անկախության և կառավարական ծրագրին*:

Օգոստ. 6-ի նիստում Հ. Քաջազնունին պատասխանեց եղած քննադատություններին: Նա հայտնեց, որ ինքը գիտակցաբար խուսափել է լայն ու անիրագործելի խոսատմներից և կառավարական ծրագրի մեջ գրել է միայն օրվա հրատապ կարևորություն ունեցող հարցեր: Իր քաղաքականության հիմքը կազմելու են քաղաքացիական ազատություններն ու ռամկավար սկզբունքները: Արտաքին քաղաքականության սուպարեզում մնալու է Բաթումի դաշնագրի տեսակետի վրա և դրանից մազաչափ շեղում չի թույլատրելու: Ապա իբրև եզրափակում, դրեց վըստահության պահանջ:

Այդ պահանջին ընդառաջ գնացին միայն դաշնակցականներն ու մահմեդականները. մյուս պատգամավորները դեմ եղան: Այսպիսով, դեռ գործը չսկսած, ծագեց կառավարական տագնապ:

Փափուկ դրությունից դուրս գալու համար հայտարարվեց ընդմիջում, որից հետո ժողովրդականների մի մասն էլ միացավ դաշնակցականների բանաձևին, և կառավարությունը ստացավ վստահության քվե: Զօգուտ կառավարության քվեարկեցին դաշնակցականները, 4 ժողովրդականներ, մահմեդական և ռուս պատգամավորները. ձեռնպահ մնացին 5 սոց.-դեմ., 3 սոց.-հեղ., 2 ժողովրդական և 1 անկուսակցական՝ Գ. Զաքարյանը, որը հետագայում համարյա միշտ, ընթացավ սոց.-դեմոկրատների հետ միասին:

Այսպիսով, իր կյանքի առաջին խսկ օրից, Հայաստանի Խորհուրդը դուրս եկավ ներքին շաղախից զուրկ, ամուր մեծամասնություն չունեցող, հակամարտություններով և անակնկալներով հարուստ մի մարմին: Նրա այս հիվանդությունը բնածին էր և մինչև վերջ էլ կարելի չէր զարմանել:

* Այստեղ պետք է հիշել, որ սոց.-դեմոկրատ պատգամավորները Հայաստանի Խորհրդի անդամ էին նշանակվել դեռևս համառուսական անունը պահող, բայց փաստորեն Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցության կողմից. Հ. Ազատյանի լիազորագիրը ստորագրել էր Նոյ Ռամիշվիլին: Սոց.-հեղափոխական պատգամավորները նշանակված էին իրենց կուսակցության Անդրկովկասյան կազմակերպության կողմից:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ Ե

«ԱՆՁԵՎ ՔԱՌՍԻ» ՄԻՋԻՑ

Արտակարգ դժվար պարտականություն էր դնում պատմությունը Հայաստանի գործիչների վրա: Իսկապես որ, «անձև քառսի և ավերակների կույտ էր» Հայաստանը այդ օրերին: Եվ սարսափելին այն էր, որ չէր երևում ոչ մի հեռանկար: Թուրքերը ծեծում էին արդեն Բաքվի դռները, գերմանացիք՝ հաղթական արևմուտքում: Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվն էր ծավալվում իր բոլոր արհաժիրքներով: Դրսից պաշտպանություն, ապրուստի միջոց, դրամական օժանդակություն չէր գալիս: Ինչ որ արվելու էր՝ պետք էր անել սեփական ուժերով:

Հայաստանը, ավելի շուտ, գաղթականական կայան էր. ամբողջ երկրում շուրջ 450 000 գաղթական էր թափված, որից մոտ 40 000-ը՝ Երևանում, շատերը՝ փողոցների և ավերակ շենքերի մեջ: Հաց չէր ճարվում, ժողովուրդն ապրում էր ինչպես կարող էր: Գետնախնձորով կամ լոթիով խառն հացի ֆունտը քաղաքում, սկզբի օրերին, արժեք 5 ռուբլի և այն էլ ճարվում էր դժվարությամբ:

Սարսափելի էր որբերի վիճակը: Երևանի «Զանգ» թերթը գրում էր օգոստ. 3-ին. «Տասնյակ հազարավոր որբեր այսօր ցրված Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում, մոռացված ամենքից՝ ենթակա են ցրտի, քաղցի և համաճարակ հիվանդությունների... Մահացողներին վերջ չկա. մեռնում են ամենքը և ամենուրեք, գյուղերում թե քաղաքներում, բացօթյա ամենքի աչքի առաջ»:

Հացի, բնակարանների, հագուստի և դեղերի պակասն ու գաղթականության խռնվածությունը առաջ բերին ու զարգացրին համաճարակ հիվանդություններ, սկզբում խոլերան, ապա բժավոր տիֆը, որի գերանդին առատ հունձ էր անում ամեն կողմ: Տուն չկար, որ հիվանդ շունենար: Հիվանդները թափվում էին և փողոցներում ու հրապարակներում: Միայն հունիս ամսի 12—18-ին Երևանի զինվորական հիվանդանոցը ընդունվել էին 370 հիվանդներ, որից մեռել էր 142 հոգին, առողջացել՝ 25-ը: Օգոստ. 28—29-ին հիվանդանոցում կային 197 հիվանդներ, մեռան 17 հոգի: Զինվորական հիվանդանոցից դուրս, մասնավոր բժիշկների տեղեկություններով օգոստ. 12—29-ին, Երևանում, մեռել էր 56 մարդ և հիվանդացել՝ 157-ը: Այս դեռ սկիզբն էր երկանց: Հատկանշով պատրաստ-

ված հիվանդանոցներն անզոր էին իրական դարձան հասցնելու. դեղ չկար, վառելիք չկար, սնունդ չկար, սպիտակեղեն չկար: Եվ մարդիկ մեռնում էին անմտունչ, հարյուրներով, հազարներով: Ժողովուրդը սպառվում էր վառվող մոմի պես:

Սովի և համաճարակի հետ, երկրում խախտված էր և սպահնակությունը: Դասալիք զինվորներ, ապրուստի միջոց շունեցող գաղթականներ ու տեղացիներ, խմբերով և անհատ-անհատ, հարձակվում էին ճամփորդների վրա, թալանում տները, խանգարում հանրային անդորրությունը: Հասարակական շարիք էր դարձել, այսպես կոչված «մաուզերիզմը»՝ մաուզերով զինված մարդիկ շահատակություններ էին անում նույնիսկ մայրաքաղաքի փողոցներում, և խաղաղ բնակչությունը տառապում էր նրանց ձեռքին:

Դրությունը քանի գնաց ծանրացավ: Մինչև հոկտեմբեր զրեթե վերջացավ Հայաստանի սահմաններում գտնված հացի պաշարը: Դրսից ոչինչ չէր գալիս: Պետական և հասարակական ամբարները պարապ էին: Ստեղծվեց սարսափելի կացություն: Ո՛չ միայն գաղթականությունը, այլև տեղացիներից շատերը մատնվեցին սովամահության: Եվ այս զարհուրելի վիճակը տևեց մինչև 1919 թ. գարունը, երբ հասավ ամերիկյան ալյուրը: Սովը առանձնապես ահռելի ձևեր ընդունեց Սուրմալուի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում:

Վեց ամսվա ընթացքում, սովից ու հիվանդություններից, Հայաստանում մեռավ մոտ 180 000 մարդ: Թուրքերը գտել էին կոտորածի նոր ձև՝ ավելի իրական և ավելի անաղմուկ: Մի վեց ամիս ևս և Ռուսահայաստանն էլ կհասներ Թուրքահայաստանի օրին: Արժե՞ր այդ պայմաններում կռիվ անել, զորամասեր զբաղեցնել, իզուր տեղը արյուն թափել: Հայաստանի գործը հանձնելով սովին ու տիֆին՝ թուրքերն իրենց գլխավոր ուժերը ուղղել էին Բաքվի դեմ:

Թուրքիայի ներկայացուցիչը Երևանում՝ Մեհմեդ Ալի փաշան «մարդասիրաբար» օգնում էր կառավարությանը՝ մերթ ընդ մերթ «նվիրելով» կամ ծախելով Հայաստանին մի քանի վագոն ցորեն հայերից հափշտակված պահեստներից: Եվ միաժամանակ, միջոցներ էր ձեռք առնում Հայաստանում ապրող մահմեդականությունը փոխադրելու Սուրմալուի ու Սարդարապատի շրջանները՝ ձգտելով մի կողմից սովից ու հիվանդություններից ազատել մահմեդական զանգվածները և մյուս կողմից՝ նախկին հայկական վայրերը բնակեցնել մահմեդականներով:

Փվ, հսկառակ այս դժոխային պայմաններին, հայ ժողովրդին ու նրա ղեկավարներին հաջողվեց հաղթահարել դժվարությունները և, ճիշտ է մեծ զոհերով, կենդանի դուրս գալ օրհասական պայքարից:

Հայաստանի Խորհրդի և կառավարության առաջին գործը եղավ լարել ու գործի դնել կառավարական մեքենան: Կազմակերպվեցին նա-

խարարությունները: Վերակազմվեցին բանակն ու վարչական հիմնարկությունները: Կանոնավորվեց զինվորականների ու պետական պաշտոնյաների ուժիկը: Միջոցներ ձեռք առնվեցին գատաբանների բարեկարգության ու դպրոցների բացման: Խոշոր գումարներ հատկացվեցին գաղթականների խնամատարության և աշխատանքի գործի կազմակերպության, որբերի հավաքման ու պահպանման, պարենավորման միջոցների հայթայթման համար: Միաժամանակ, մինչև սեփական օրենսդրության իրականացումը, Հայաստանի սահմաններում ընդունվեցին նախկին ռուսական օրենքները՝ ժամանակավոր կառավարության, Անդրկ. կոմիսարիատի ու Սեյմի և Հայաստանի Խորհրդի փոփոխություններով ու լրացումներով:

Առաջ բերենք այստեղ մի քանի օրինակներ Հայ. Խորհրդի առաջին շրջանի օրենքներից ու կարգադրություններից, որոնք որոշ գաղափար կտան այն ժամանակվա պայմանների մասին:

Օգոստ. 8-ին հատկացվեց 6 միլիոն ռուբլի գաղթականական, պարենավորման ու գործի վերակազմության համար:

Օգոստ. 21-ին ամբողջ Հայաստանը հայտարարվեց խուլերայի կողմից վտանգված և Հայ. Խորհրդի բժշկասանիտարական մասնաժողովը վերածվեց վարակիչ հիվանդությունների դեմ մաքառող բոլոր հիմնարկությունների վրա հսկող ամենարարձր մարմնի:

Օգոստ. 29-ին հրատարակվեց օրենք մասնավոր սեփականություն կազմող զենքի ու զինամթերքի պետականացման մասին: Այս օրենքի շուրջ Խորհրդում տեղի ունեցան բուռն վիճաբանություններ. առանձնապես ծառայան սոց.-դեմոկրատ պատգամավորները, որոնք համարում էին անթույլարելի ժողովրդի զինաթափությունը և պահանջում էին ժողովրդին թողնել զինված: Օրինագիծը ընդունվեց 15 քվեով ընդդեմ 7-ի:

Սեպտ. 11-ին հայտարարվեց բամբակի մենավաճառ. կառավարությունն իր ձեռքը առավ բամբակի առևտրի մենաշնորհը՝ որոշ գնով՝ պետականացնելով երկրի ամբողջ բամբակը, որ, այն օրերին, միակ աղբյուրն էր կառավարական հասույթի: Այս օրենքն էլ կրքերի սաստիկ գրգռում առաջ բերեց Խորհրդի նիստերում և առատ նյութ մատակարարեց կառավարության քննադատության համար:

Նույն սեպտ. 11-ին հաստատվեց դպրոցական օրենքը, որով «յուրաքանչյուր հասարակական կամ համայնական կազմակերպություն, խմբակցություն, ընկերակցություն, ինչպես և առանձին անհատ, իրավունք ունենին անարգել դպրոց բանալու և անկախորեն վարելու սեփական միջոցներով»: Պետությանը վերապահվում էր ընդհանուր հակակշիռը:

* Հետագայում, դեկտ. 3-ին Հայ. Խորհուրդը պետականացված բամբակի համար գին նշանակեց փութը 49 ա. 50 կ.:

Սեպտ. 28-ին ընդունվեց կարիք ունեցող գաղթականներին հող և աշխատանք հայթայթելու օրենքը. կառավարությունը պարտավոր էր ապրուստի միջոց շունեցող գաղթականներին տալ աշխատանք կամ հող կամ, հակառակ պարագայում, բաց թողնել պետական նպաստ:

Հոկտ. 8-ին որոշվեց. կարիքավոր գաղթականների, առավելապես կանանց համար, բանալ պետական ջուլհականոցներ՝ առաջին հերթին գործի դնելով 1 500 դազգահ և 20 000 ճախարակ: Այդ նպատակին հատկացվեց 6 691 200 ռուբլի:

Հոկտ. 11-ի օրենքով, «բոլոր գաղթական որբերի խնամատարություն ու դաստիարակության գործը պետությունը վերցրեց իր վրա և անմիջական վարումը հանձնեց հանրային խնամատարության նախարարին»: Ինքնավարություններին, հասարակական կազմակերպություններին ու մասնավոր անհատներին թողնվում էր իրավունք բանալու և պահելու որբանոցներ, միայն պետության հսկողության տակ:

Դարձյալ հոկտ. 11-ին հատկացվեց 12 736 250 ռ. որբերի, անճար և աննեցուկ գաղթականների օգնության և գաղթականներին տրամադրելիք բնակարանների վերաշինության համար:

Խորհուրդը արձակեց նաև մի շարք վճիռներ աշխատավորության ու պաշտոնեությունների, հաշմանդամների և հասարակական պարտականություններ կատարելիս մեռածների ընտանիքների վիճակը բարելավող, հարկային ու պարենավորման դրույթները կարգավորող: Վարկեր հատկացվեցին մթերքների գնման, ոստիկանության ու նոր զորամասերի կազմակերպման, քաղաքային ինքնավարությունների ու կոոպերատիվների օգնության և համանման ուրիշ կարիքների համար:

Պետք է նկատել, որ Հայ. Խորհրդի աշխատանքը ամբողջապես ուղղված էր երկրի ընթացիկ սուր կարիքների մեղմացմանը: Հիմնական շինարարության մասին, իհարկե, խոսք լինել չէր կարող: Նույնը և կառավարության գործունեության մեջ. նա գերագույն ճիգ էր թափում, զլխավորապես, օրվա հրամայական պահանջներին բավարարելու համար. հաց, դեղ և անդորրություն՝ այս երեք խնդիրներով կարելի էր սպառել այն ժամանակվա «պետական շինարարությունը»:

Իր խղճուկ միջոցներից Հայաստանը ստիպված էր բաժին հանել և երկրից դուրս գտնվող կարոտյալներին: Հոկտ. 26-ին, Հայ. Խորհուրդը կեն միլիոն ռուբլի հատկացրեց Բաքվի հայ աղետյալներին, նոյ. 4-ին 5 միլիոն ռուբլի քվեարկեց՝ Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին միաձուլված նպաստ տալու համար, դեկտ. 3-ին 300 000 ռ. վարկ բաց արավ Պարսկաստանի հայ փախստականների օգնության և այլն: Փշրանքներ էին սրանք տիրող ծով կարիքի համեմատությամբ, բայց Հայաստանի սեղանի վրա էլ փշրանքից զատ բան չկար, հայ ժողովուրդը շունեցածից էր տալիս:

Հոկտ. 5-ին Խալիլ փաշան Երևանում հայտնեց, որ ինքը հրաման է ստացել դատարկելու Լոռի-Փամբակի շրջանը: Անմիջապես հայ և թուրք հրամանատարությունները գծեցին այդ շրջանը հայերին փոխանցելու ծրագիրը, և Հայաստանի կառավարությունը հրամայեց Դիլիջան-Լոռիի զորամասի պետ Դրոյին՝ բռնել հեռացող թուրք զորքերի տեղը:

Դիլիջան-Լոռիի զորամասը, այդ միջոցին, բաղկացած էր հետևյալ ուժերից. պարտիզանական հետևակ գունդ՝ գնդ. Միրիմանյանի հրամանատարության տակ, պարտիզանական ձիավոր գունդ՝ հրամանատար գնդ. Կորուկով, 4-րդ լեռնային մարտկոցը (4 թնգանոթ) և նոր կազմվող Ղազախի միլիցիոն գունդը՝ սպա Ք. Մնացականյանի ղիսավորությամբ: Դրոն զորամասի հրամանատար էր նշանակված օգոստոսին: Քաղաքացիական մասի օգնականն էր Ս. Մանասյանը:

Չորքերը դասավորված էին հետևյալ կերպով. Ղազախի զորամասի պետ գնդ. Կորուկովը, ունենալով իր հրամանատարության տակ մի ձիավոր հարյուրյակ, 4-րդ հետևակ գունդը և Ղազախի միլիցիոն գունդը՝ բռնում էր ամբողջ հայ-վրացական սահմանագիծը (Կողբ-Քարվանսար), ուր կարգը մինչև 1918 թիվը բնավ չխանգարվեց:

Ղարաքիլիսայում գտնվող թուրքերի դեմ՝ Բոզիբենդ—Վուկրեսենովկա—Վարդանլու (Վարդանլուն շեղք վայր էր), կանգնած էին 2-րդ ձիավոր գնդի երկու հարյուրյակները՝ սպա Կուռո Քարխանյանի հրամանատարությամբ:

Հնդհանուր պահեստը, գնդ. Միրիմանյանի ղիսավորությամբ, բաղկացած էր 4-րդ գնդի 2 գումարտակներից՝ Դիլիջանում և 1 գումարտակից՝ Նիկիտինոյում:

Ստացված հրամանի վրա, հոկտ. 18-ին Դրոն կարգադրեց Կուռո Քարխանյանին, 2 հարյուրյակ ձիավորներով շտապ գնալ գրավել Դսեղ—Քոլագերան—Կաշական գիծը, իսկ Բաշ-Ապարանի զորամասը—առաջին ձիավոր գունդը, 5-րդ հետևակ գունդը, 1 մարտկոց— հրամանատարությամբ գնդ. Ղորղանյանի՝ անցնելով Սպիտակի լեռնանցքը՝ գնաց բռնեց Ջալալ-Օղլի—Գերգեր—Կուրթան գիծը: Կարգադրությունը կատարվեց շատ արագ, և հոկտ. 21-ին արդեն շրջանը ամբողջությամբ հայերի ձեռքին էր, գրեթե առանց միջադեպի:

Մեկ-երկու աննշան միջադեպեր պատահեցին հայ և վրացի զորամասերի միջև Ջալալ-Օղլիի և Դսեղի շրջանում: Առաջինում, հակառակ մերոնց նախադրուշացման, վրացիները հետախույզների մի խումբ ուղարկեցին Կաշականի կողմը, բայց մեր ձիավորների կրակով հետ շարվեցին: Դսեղի կողմը վրացիները առաջ քաշեցին գերմանացի զինվորների մի խումբ, որ մտավ հայերի գրաված Քարինջ գյուղը և ձերբա-

կալվեց ու գինաթափված հետ ուղարկվեց մեր գործադիր կողմից: Երկու օր հետո, վերից եկած հրամանով, զՆքերն էլ վերադարձվեցին գերմանացիներին: Այս միջադեպը առիթ ծառայեց զոր. քոն Քրեսի միջամտության: Առհասարակ, կոռի-Փամբակի գրավումը ահագին խլրտում առաջ բերեց Քիֆլիսում:

Հոկտեմբերից սկսած, արտաքին աշխարհում տեղի ունեցան արտակարգ դեպքեր: Բուլղարիան պարտված՝ դուրս էր եկել պատերազմողների շարքից: Ավստրո-հունգարական կայսրությունը ճարճատում էր փլուզումի նախօրյակին: Ամերիկայի մուտքը պատերազմի մեջ նախորոշում էր պատերազմի վախճանը: Եվ որքան ընդհանուր հաշվեհարդարի օրը մոտենում էր, այնքան փոխվում էին տրամադրությունները և Հայաստանում ու Հայաստանից դուրս գտնվող հայկական շրջանների մեջ: Կասկածն ու հոռետեսությունը սկսում էր տեղի տալ լավատեսության:

Հայաստանի Հանրապետության կյանքի առաջին ամիսներում շատ ուժեղ էր թերահավատությունը: Մանավանդ, Քիֆլիսում, Հայաստանի մասին խոսելիս ու գրելիս «հանրապետություն», «անկախություն» բառերը արտասանվում էին հեզանքով ու շակերտների մեջ էին առնվում: Հայ սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները, հակառակ որ մասնակցում էին Հայ. Խորհրդի աշխատանքներին, ըստ էության բացասական դիրք ունեին և պայքարում էին անկախության դեմ: Ժողովրդականները սկզբունքով ճանաչում էին անկախությունը, բայց Հայ. Խորհրդում, համարյա միշտ, ընթանում էին ձեռք ձեռքի սոց.-դեմոկրատների և սոց.-հեղափոխականների հետ, իսկ Քիֆլիսում նրանց կուսակիցները ջանք չէին խնայում՝ վարկաբեկելու Հայաստանի կառավարությունը, որով, անուղղակի կերպով, հարվածում էին և Հայաստանի պետականությանը: Բացի դաշնակցականներից— այն էլ ո՛չ բոլորը— շատ քչերն էին հավատում, որ հանրապետությունը կապրի ու կամրանա:

Արևմուտքում զարգացող դեպքերը, սակայն, հետզհետե փոխեցին տրամադրությունները և՛ հայկական շրջաններում, և՛ մանավանդ, հայ բուրժուական մտավորականության մեջ: Նրանք կամաց-կամաց փոխեցին իրենց վերաբերումը դեպի Հայաստանը և, երեկվա անհաշտ հակառակորդները, սկսեցին հասկացողության գետին որոնել՝ արժարժեքով Հայաստանի իշխանության վերակազմության ծրագիրը կոալիցիոն հիմունքներով: Այդ նպատակով, հոկտեմբերի վերջերին Երևան հասան Հայ ժողովրդական կուսակցության ներկայացուցիչները՝ Ս. Հարու-

թյունյանի և Մ. Բերբերյանի պիսավորությամբ* 2. 2. Դաշնակցության հետ բանակցելու՝ կոալիցիոն կառավարություն կազմելու նպատակով, Քիֆլիսի ժողովրդականների տրամադրությունը համապատասխանում էր և Երևանի ժողովրդականների ձգտումներին, որոնք ավելի ամուր կանգնած Հայաստանի հողի վրա՝ ջերմորեն պաշտպանում էին համերաշխության ու գործակցության գաղափարը:

2. 2. Դաշնակցության շարքերում էլ կոալիցիայի հարցը դրված էր հերթի: Հոկտեմբերի վերջերին սկսվել էր կառավարական սուր տագնապ. ընդդիմադիրների անվերջ քննադատություններից ու հարձակումներից զզված ինչ-որ խնդրի առթիվ ստանալով անվստահության քվե՝ Քաջաղունին հրաժարական էր ներկայացրել: Առհասարակ, Հայ. Խորհրդում ստեղծվել էր անշնչելի մթնոլորտ, և այդ դրության վերջ տալու համար 2. 2. Դաշնակցությունը մտածում էր առաջ բերել կուսակցությունների գործակցություն:

Գործակցությունը ներկայացվում էր երկու ձևով. ոմանք կողմնակից էին բոլոր կուսակցությունների մասնակցությամբ կառավարություն կազմելուն, բայց կային և զուտ ընկերավարական նախարարության կողմնակիցներ: Այս վերջին միտքը մեկ կողմ թողնվեց, որովհետև 2. 2. Դաշնակցության կողմից արված առաջարկի վրա սոց.-դեմ. և սոց.-հեղ. ֆրակցիաները դրին ակնհայտ կերպով անիրագործելի պայմաններ. առաջինները պահանջեցին երկու տեղ և անպայման ներքին կամ արտաքին գործոց նախարարությունը. վերջինները իրենց համար առանձին պահանջներ չունեին, բայց վճռականապես դեմ էին, որ արտաքին գործոց նախարարությունը հանձնվի ժողովրդականներին և ներքինը՝ սոց.-դեմոկրատներին: Այսպիսով, ընդհանուր կոալիցիայի խնդիրը մեկ կողմ էր ընկնում. միակ հնարավորությունը մնում էր դաշնակցական-ժողովրդական գործակցությունը: Այս հողի վրա և սկսվեցին բանակցությունները:

Բանակցությունների ընթացքում ժողովրդականներին ավելի հետաքրքրում էր նախարարական աթոռների թիվը, քան քաղաքական սկզբունքային հարցերը: Նրանք պնդում էին, որ իրենց հանձնվեն արտաքին, ելևմտական, դատական և հանրային կրթության նախարարու-

* Հոկտեմբերին վերադառնալով Հյուս. Կովկասից, Կուբանի և Դոնի կառավարությունների մոտ Ազգ. Խորհրդի հանձնարարականները կադրերից հետո, Քիֆլիսում, ժողովրդականների մոտ ես տեսա բուրժուական փոխված տրամադրություն, դեպի Հայաստանի անկախությունն ու կառավարությունը: Այժմ նրանք ուզում էին մտնել կառավարության մեջ: Կոալիցիոն կառավարության ջերմ ջատագով էր մասնակցություն իմ հայրենակից Մինաս Բերբերյանը, որի հետ մենք համոզեցինք ժողովրդական մյուս պարագույններին և միասին մեկնեցինք Երևան: Ինձ էլ էր թվում, որ կոալիցիան կենսական անհրաժեշտություն էր Հայաստանի համար:

թյունները, իսկ զինվորական նախարարը լինի անկուսակցական մեկը: Վերջին շորս կետերը Դաշնակցությունն ընդունեց, իսկ արտաքին գործոց նախարարությունը վերապահեց իրեն:

Ընդհանուր-սկզբունքային խնդիրներից ժողովրդականները մինչև վերջ պնդեցին մեկ կետի վրա, որ հողային հարցի լուծումը հետաձգվի մինչև Սահմ. ժողով կամ համաժողովրդական քվեով ընտրված խորհրդարանի գումարումը: Դաշնակցությունը այս հարցում զիջեց:

Ժողովրդականները առարկում էին և՛ Արամի, և՛ Ա. Խատիսյանի կառավարական կազմի մեջ մտնելու դեմ. այս պահանջը Դաշնակցությունը մերժեց:

Ի վերջո, կռալիցիան զլուխ եկավ և Հայ. Խորհրդի նոյ. 4-ի նիստում՝ դաշնակցական ու ժողովրդական պատգամավորների քվեներով ընդունվեց Հ. Քաջազնունիի կառավարության հրաժարականը և Դ. Զուբյանի ու Հ. Ազատյանի կրթոտ քննադատություններից հետո հանձնարարվեց նույն Քաջազնունիին կազմել նոր կառավարություն: Նույն նիստում հենց Քաջազնունին հայտարարեց նոր կառավարության կազմը. անպորտֆել վարչապետ՝ Հ. Քաջազնունի (դաշն.), արտաքին գործոց նախարար՝ Ս. Տիգրանյան (դաշն.), օգնական՝ Գ. Մելիք-Ղարազյոզյան (ժող.), ներքին գործոց՝ Արամ (դաշն.), զինվորական՝ գոր. Հ. Հախվերդյան (անկ.), ելեմտական՝ Ա. էնֆիաջյան (ժող.), արդարադատություն՝ Ս. Հարությունյան (ժող.), հանրային կրթություն՝ Մ. Աթաբեգյան (ժող.), պարենավորման՝ Լ. Ղուլյան (ժող.), խնամատարություն՝ Խ. Կարճիկյան (դաշն.):

Պետական վերահսկիչ Հայ. Խորհրդի կողմից, սոց.-հեղ. և սոց.-դեմ.-ների ձեռնպահությամբ, ընտրվեց Մինաս Բերբերյանը (ժող.):

Ինչպես ցույց են տալիս անունները, կառավարությունը բավական ուժեղ կազմ ուներ: Բոլոր նախարարները զարգացած ու հեղինակավոր գործիչներ էին: Ժողովրդականների մեջ կենտրոնական անձը Ս. Հարությունյանն էր՝ Թիֆլիսի հայտնի փաստաբաններից մեկը, պատրաստված, Հայաստանի պայմաններն ու հայ իրականությունը լավ ճանաչող, աշխատունակ ու հայ բուրժուական խավերում մեծ ազդեցություն ունեցող մի գործիչ: Հայկական ու ռուսական շրջաններում լայն կապեր ունեցող, զրական ու հասարակական ջղի տեր, հայրենասիր ու՝ ձեռնհաս մարդ էր և պետական վերահսկիչ Մ. Բերբերյանը:

Նոր կառավարությունը հասարակության կողմից ընդունվեց, իբրև մի քաջ դեպի աջ, զիջում բուրժուական խավերի. «Հայաստանի Խորհրդի ղեկավար կենտրոնը մի քիչ թեթևեց դեպի աջ, — դրում էր «Հորիզոնը»*, — և այդ բանում մեծապես պատասխանատու են սոց.-դեմ. և սոց.-հեղափ. ֆրակցիաները... Ստեղծված դրությունը իսկական կոա-

լիցիան է մեր իրականություն, ուր հայ դեմոկրատիայի կուսակցությունն է Հ. Հ. Դաշնակցությունը և հայ բուրժուազիայի գրոշակակիրը՝ Ժողովրդական կուսակցությունը: Հայ դեմոկրատիայի և բուրժուազիայի կոալիցիան է, որ ստեղծվեց»:

Հասկանալի է, որ նոր կառավարության հետ կապվում էին մեծամեծ հույսեր: Ենթադրվում էր նաև, որ Թիֆլիսից դեպի Հայաստան կսկսվի թարմ ուժերի, մտավորական նոր գործիչների կենդանի հոսանք: Եվ, առաջին օրերին, նոյեմբ. 20-ին Երևան փոխադրվելով, ժողովրդական նախարարներն իրենք էլ գործի կպան մեծ ոգևորությամբ: Ս. Հարությունյանը պատրաստվում էր հիմքից վերակազմել արդարադատության գործը, պաշտոնի կոչել հմուտ իրավագետներ ու դատաստանական գործիչներ: Մ. Աթաբեգյանը հրապարակ դրեց աշխարհիկ ընդհանուր կրթության խնդիրը, խոստացավ ուժ տալ տեխնիկական դպրոցների բացմանը էջմիածնի ճեմարանը տեղափոխել Երևան և հետզհետե վերածել համալսարանի, կրթությունը աստիճանաբար ազգայնացնել, պետական թատրոն, թանգարան ու զրազարան հիմնել, համախմբել մտավորականությունը Հայաստանում: Մ. Բերբերյանը ձեռնարկեց պետական վերահսկողության գործի կազմակերպման՝ պետական վերահսկողության իբրև հիմք ընդունելով նախնական կամ փաստական հսկողության սկզբբունքը: Ա. էնֆիաջյանը հայտարարեց, թե նոր տարվանից ներկայացնելու է կայուն պետական բյուջե և միջոցներ է ձեռք առնելու՝ ստեղծելու սեփական դրամ:

Ոգևորությունը, սակայն, երկար չտևեց՝ հազիվ մի քանի շաբաթ: Եվ ահա սկսվեց ժողովրդական նախարարների փախուստը Երևանից, ուր կյանքի պայմանները շատ էին ծանր, սև հացի, հատակի վրա քնելու և ոչիլի չվարժված մարդկանց համար: Կառավարության կազմությունից երկու շաբաթ շանցած, կուսակցական ինչ-որ ներքին տարակարծության հետևանքով, հրաժարական տվեց ու հեռացավ հանրային կրթության նախարար Մ. Աթաբեգյանը. նրա տեղը անցավ Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը: Քիչ վերջը, պաշտոնական գործով, մեկնեց պարենավորման նախարար Լ. Ղուլյանը և այլևս չվերադարձավ. Թիֆլիսում պաշտոն ստացավ հայկական պարենավորման հիմնարկության մեջ: Ղուլյանի նախարարությունն էլ ստանձնեց Ս. Հարությունյանը, որը շուտով նույնպես գնաց Թիֆլիս՝ իր հերթին պաշտոնակատար նշանակելով Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանին: Այսպիսով, ստեղծվեց մի դրություն, երբ Հայաստանը ուներ երեք պարենավորման նախարար և ո՛չ մի պարենավորում: Մի հանգամանք, որ իհարկե, վնասում էր կառավարության հմայքին:

Կռալիցիոն կառավարության համար անուղղելի հարված եղավ և Խ. Կարճիկյանի եղբրական մահը նոյեմբ. 14-ին: Նա սպանվեց իր կուսակցական ընկերոջ՝ սպա Ծգոր Տեր-Մինասյանի ձեռքով, երբ նա-

* Ս. Մանուրյան, «Հորիզոն», 10 նոյ., 1918 թ.:

խարարական առանձնասենյակում զբաղված էր գաղթականների տեղավորման ու հոգատարության խնդիրներով:

Կարճիկյանի մահով ո՛չ միայն Հայաստանն էր զրկվում իր ամենախոշոր պետական մի գործչից, այլև բովանդակ Կովկասը: Նա եղավ վերջին տասնամյակի կովկասյան իրականության այն սակավաթիվ դեմքերից մեկը, որոնք կյանքի ամենախոռովահույզ օրերին անգամ կարողացան պահել մտքի պայծառությունն ու հոգեկան հավասարակշռությունը: Արամից հետո, առաջինն էր՝ կոչված կերտելու Հայաստանի պետական շենքը: Եվ մոլեռանդի կույր գնդակը խլից հայ ժողովրդից այդ թանկագին կյանքը: Հասկանալի է, թե ինչո՞ւ նրա մահը ցնցեց ամենքին: Կարճիկյանի հուղարկավորությունը իսկական համաժողովրդական սուգ էր*:

Մարդասպանը վրեժ էր լուծում Կարճիկյանից, իբրև մեկից, որ իր վարած քաղաքականությունը դեպի կործանում էր առաջնորդել հայ ժողովրդին, որ գործիք էր ծառայել վրացի ազգայնականների ձեռքին, որ պատճառ էր եղել Կարսի անկման ու հետագա աղետների: Անարդար էին այդ մեղադրանքները: Կարճիկյանին վերագրվող հանցանքների համար ավելի պատասխանատու էին այն մարդիկ, որոնց ուղղակի կամ անուղղակի ներշնչումով ոճիր էր գործում դժբախտ Եզրը:

Կոալիցիոն կառավարությունը գործի անցավ այն պահին, երբ արդեն դաշնակիցների հնդկությունը փաստ էր, և հայ ժողովրդի առջև բացվում էին նոր հորիզոններ: Նոյեմբ. 17-ին Բաքու էր մտել անգլիական մի զորամաս զոր. Թոմսոնի զխավորությունը: Նոյեմբ. 20-ին վերադարձել էին հաշտարար պատվիրակության անդամները՝ Ահարոնյանը, Խատիսյանը, Պապազանյանը, որոնք Պոլսից դուրս էին եկել նոյեմբ. 1-ին՝ բերելով իրենց հետ Մուսրոսի զինադադարի և արևմտյան ճակատի դեպքերի մանրամասնությունները: Նույն օրերին, Թեհրանից՝ Ս. Արարատյանից, ներսես արքեպ. Մելիք-Թանգյանի միջոցով, ստացվեց մի հեռագիր, որ շափազանց վարդազուն հեռանկարներ էր բանում հայ ժողովրդի առջև. Պողոս Նուբարը ավետում էր դաշնակիցների հաղթության լուրը և այն ոգևորությունը, որ տիրում էր հայկական բոլոր խավերի մեջ:

Շուտով բացվելու էր Խաղաղության վեհաժողովը: Պետք էր շտապել պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա ներկայացնելու համար հայ-

կական պահանջները: Հայ. Խորհուրդը մի քանի դռնփակ նիստերում քննեց պատվիրակության տալիք հրահանգները: Մասնավորապես լուրջ ու բազմակողմանի քննության առնվեց Հայաստանի սահմանների հարցը: Կար մի քանի տեսակետ. վարչապետ Քաջազունին զոհանում էր համեստ սահմաններով՝ համաձայնվելով ժովային ելք էլ շունենալ: Ժողովրդականները՝ Ս. Հարությունյանն ու Մ. Պապազանյանը պնդում էին ժովից ծով Հայաստանի վրա՝ Տրապիզոնի և Ալեքսանդրեոսի ելքերով: Դաշնակցականների մեջ էլ քիչ չէին ժովից ծով Հայաստանի կողմնատեսակետի վրա: Նկատողության առնվեց և մանդատի հարցը. բացի սոց.-հեղափոխականներից ու սոց.-դեմոկրատներից, որոնք պաշտպանում էին միությունը Խուսաստանի հետ, Հայ. Խորհուրդը առաջին տեղը տվեց Ամերիկայի հոգատարությանը, ապա՝ Անգլիայի, հետո՝ Տրանսիայի, և վերջը միայն՝ Ռուսաստանի: Հայ. Խորհրդի դեկտ. 3-ի նիստում կազմվեց պատվիրակությունը՝ Ա. Ահարոնյան՝ նախագահ, Մ. Պապազանյան և Հ. Օհանջանյան՝ անդամներ: Այս վերջինը դեռ Բեռլինում էր: Հրահանգների վերջնական ձևակերպումը թողնվեց կառավարությանը, որ և հանձնարարեց պատվիրակությանը պաշտպանել Սև ծովի ելքը՝ առանց դնելու Կիլիկիայի պահանջը: Միևնույն ժամանակ հրահանգվեց Ա. Ահարոնյանին՝ սերտ գործակցություն հաստատել Պողոս փաշա Նուբարի հետ: Նոյեմբերի 9-ին պատվիրակությունը մեկնեց Թիֆլիս:

Դարձյալ հրաշքն էր փրկում հայ ժողովրդին:

Նոյեմբերի կեսերին, Հայաստանի զինվորական նախարարը Երևանի թուրքական ներկայացուցիչ Մեհմեդ Ալի փաշայից ստացավ հետևյալ գրությունը. «Պ. նախարար, Օսմանյան կայսրության զխավոր սպայակույտի պետը հրամայում է ինձ հաղորդելու ձեզ, որ Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններից դուրս մնացող և թուրք զորքերի կողմից գրավված հողամասերը պետք է դատարկվեն վեց շաբաթվա ընթացքում՝ հաշվելով 1918 թ. հոկտ. 24-ից»:

Եվ հետզհետե սկսվեց թուրքերի նահանջը ու նրանց պարպած հողերի գրավումը հայերից: Նոյ. 18-ին հայկական զորքերը մտան Ղարաքիլիսա և իրենց ձեռքը առան շրջանի կառավարությունը: Ահռելի տեսարան բացվեց նրանց առջև. գավառը բառիս բուն նշանակությամբ ավերված ու կողոպտված էր: Գյուղացիության 98 % թալաված էր մինչև շապկի կոճակը: Ամեն ինչ տարել էին թուրքերը՝ տավարը, երկրագործական գործիքները, սայլերը, կահ-կարասիքը, անկողինները, անգամ ճրագները: Մարդկային կմախքները թափթփված էին շորս կողմը: Ղա-

* 1919 թ. հունվ. 17-ին Հայ. Խորհուրդը հատկացրեց 75 000 ռ. Կարճիկյանի ընտանիքին նպաստ և զավակներին կրթություն տալու նպատակով:
208

րաքիլիսայի ու Ղըշլաղի միջև նետված էին 400 դիակներ, Ղըշլաղի մոտ՝ Մեծ կիրճում մարդիկ հաշվել էին 500 դիակ: Հաղարավոր դիակներ, գանգեր ու մարդկային ոսկորներ թափված էին Ալթուն Քախտում ու Վանանց ձորում... Երկաթուղին քար ու քանդ էր արված, կողոպտված մինչև դռներն ու պատուհանները: Երկիրը հասել էր քայքայման վերջին աստիճանին:

Զարհուրելի պատկեր էր նկարում «Զակ. Սլովոյի» թղթակիցը (1918 թ. նոյ. 22), որ անմիջապես թուրքերի հեռանալուց հետո, եղել էր Լոռի-Փամբակում:

«Ղալթախչի կայարանից մինչև Քուլագերան թուրքերը տարել են շպաններ, պահեստի երկաթուղագծերը, կայարանների կարասիները, շոգեշարժները, վագոնները, հեռախոսներն ու հեռագիրը... Կայարանի շենքերը թողնում են ավերակների տպավորություն. դռների և պատուհանների փայտեղեն մասերը հանված են, կտուրները պոկված, պատերը քանդված... Համաճարակները շարունակում են հնձել ժողովրդին: Զկա բժշկական օգնություն: Դեղատները թալանված են: Հիվանդները մեռնում են առանց դեղի ու բժշկական օգնության: Փամբակի գյուղերում կան բազմաթիվ սոված ու բոկոտն ուրբեր, առանց որևէ խնամքի: Շըրջանի դպրոցական կյանքը մեռել է: Բոլոր դպրոցները թալանված են: Ղըշլախի գեղեցիկ դպրոցի ամբողջ կահ-կարասիքը այրել են ասկյարները... Բոլոր 8—10 կոոպերատիվները կողոպտված են»:

Նույնքան սարսափելի էր դրությունը և մյուս վայրերում: Նոյեմբերի 22-ից թուրքերը սկսեցին դատարկել Ալեքսանդրապոլը: Դեկտ. 2 և 3-ին, Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Խոյեցյանի նախագահությամբ կազմված մի հանձնախումբ ընդունեց քաղաքն ու բերդը: Դեկտ. 4-ին առավոտյան ժամը 5-ին Ղալթախչիից շարժվեց մի հայկական գումարտակ գնդ. Նեստերովսկիի հրամանատարության տակ և գրավեց Ալեքսանդրապոլը: Բերդապետ նշանակվեց գնդ. Դիտիմովը:

Այստեղ ևս՝ ընդհանուր ավեր ու խեղճություն. թուրքերը տարել էին ամեն ինչ, որ կարելի էր եղել շարժել՝ շոգեշարժ, վագոն, ցորեն, ժողովրդից խլված պարենը, բամբակը, տնային իրեր, կայանների բոլոր գույքը՝ հեռագրական ու հեռախոսային գործիքներից սկսած մինչև զրոներն ու պատուհանները: Բերդը պայթեցրել էին և շատ բան այրել: Քաղաքն ու շրջակա գյուղերը կողոպտված էին մինչև վերջին ասեղը: Անհատակ թշվառություն էր տիրում ամեն կողմ: Հակառակ Մեհմեդ Ալի փաշայի Հայաստանի կառավարության տված պաշտոնական հավաստիացումների, թե դեկտ. 6-ի առավոտյան ժամը 9-ից սկսած՝ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի սահմաններից այս կողմ ո՛չ մի թուրք ասկյար չի մնալու և թե կարգադրված է, որ հեռացող ասկյարները ո՛չ մի թալան ու ավերածություն չանեն, թուրքերը հեռանում էին՝ իրենց հետևը թողնելով մահ ու քայքայում... 14

Ավարը կենտրոնացվում էր Կարսում, ուր հավաքված էր հարյուր հազարավոր փութ բամբակ, 65 000 փութ շաքար, մի քանի տասնյակ հազար եղջյուրավոր անասուններ, մեծ քանակությամբ հացահատիկ, կաշվեղեն, բուրդ, կերպասեղեն, կահ-կարասիք, պատուհաններ ու դռներ...

Ալեքսանդրապոլ—Երևան երկաթուղաղիծը, որ հանձնվեց Հայաստանին դեկտ. 5-ին, մերկացված էր ամեն բանից. կայարանների շենքերը՝ ավերակ և անբնակելի, ջրակայանները՝ փշացած, հեռախոսն ու հեռագիրը՝ քանդված, կամուրջներից շատերը հրո ճարակ...

Նույն տեսարանը և՛ Երևան—Ջուլֆա երկաթուղագծի վրա, և՛ Երեվանի, էջմիածնի ու Սուրբապոլի գավառների թուրքերից գրավված մասերում: Պարսկաստանից դեպի Կարս ու էրզրում քաշվող թուրք զորամասերը, խուժանացած, ճանապարհին ահ ու սարսափ էին տարածում, գործում էին բռնություններ, կողոպտում ու փշացնում էին հայերի գույքերը: Երկաթուղային կազմվածքի սրակասի պատճառով Նախիջևանում, Ուլուխանլուում, Սարդարապատում, Ալեքսանդրապոլում կուտակվում էին հազարավոր ասկյարներ, որոնք թալանում էին ժողովրդին, մտնում շրջակա գյուղերը, խլում ինչ որ պատահի, կոտրում-փշացնում կայարաններն ու երկաթուղային կազմվածքը: Մորեխի պես, այս ամբողջ սրբում-ոչնչացնում էր ճանապարհին ամեն բան:

Դժվար է տալ իրական պատկերը թուրքերի գործած ավերի ու քայքայման իրենց ութամսյա տիրապետության շրջանում և հեռանալու ժամանակ: Մեր ձեռքի տակ կա «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» մեկ պաշտոնական զեկուցումը Փամբակ-Լոռի շրջանում թուրքերի հասցրած վնասների մասին: Այդ զեկուցումը կազմված է 1918 թ. դեկտեմբերի առաջին կեսին, թուրքերի հեռանալուց անմիջապես հետո, տեղն ու տեղը, բոլոր գյուղերում կատարված քննության ու հավաքած նյութերի հիման վրա: Ահա մի քանի քաղվածքներ այդ զեկուցումից, որոնք տալիս են ազոտ պատկերը սոսկ իրականության, որը անհամեմատ ավելի մոայլ էր:

«Թուրք զորքը ներս է խուժել Փամբակի շրջանի 1918 թ. մայիսի 20-ին: Այդ զորքը Ջավիդ բեյի 11-րդ դիվիզիան էր, որի շարքերում մեծ թիվ էին կազմում քուրդ զինվորները»: Ղարաքիլիսա հասնելուն պես, նրանք սկսում են կոտորել հայերին. «կոտորածները բնավ անկարգ, պատահական բնույթ չեն կրել, այլ եղել են ծրագրված ու կազմակերպված և տեղի են պաշտոնապես երեք օր»:

«Ղարաքիլիսայում թե բռնությամբ և թե զանազան խորամանկ միջոցներով հարյուրավոր մարդկանցից բաղկացած խմբեր են հավաքել և գյուղից դուրս հանելով՝ գնդակահարել կամ սվինահարել են: Ղարաքիլիսայում սպանվել են բոլոր հայ սպաներն ու զինվորները, որոնք պարտությունից հետո կամ գերի են ընկել, կամ կամովին ապավինել

հաղթողների մեծահոգությունը: Նույն տեղում կոտորված են, բացի տեղացիներից, բազմաթիվ գաղթականներ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շերտաններից: Հնդհանուր առմամբ, Ղարաբաղի շրջակայքում գնդակահարված են մի քանի հազար մարդ. ճիշտ թիվը պարզելու հնարավորություն չկա: Պետք է կարծել, որ այդ թիվը 3000-ից պակաս չէ, թեև ոմանք հասցնում են մինչև 7000-ի: Այս թվի մեջ չեն մտնում սպանված տեղացիները՝ 1470 հոգի: Այս ձևի կոտորածներ տեղի են ունեցել նաև Համամլուում, Հաջիղարայում, Գարբազում, Ղշիաղում և Նղարլուում: Մյուս գյուղերում սպանությունները զանգվածային բնույթ չեն կրել, սակայն, մարդկային զոհերը սլակաս չեն եղել և այս գյուղերում. այստեղ թուրքերը իրենց ծրագիրը իրագործել են մեղմ ձևով: Արևմտյան Փամբակի գյուղերից գերի են առել հարյուրավոր երիտասարդներ, որոնք գրեթե բոլորը ոչնչացել են քաղցից, ձեռից և ուժից վեր աշխատանքներից՝ էրզրումի շրջանում: Սակավաթիվ վերադարձողները պատմում են, որ նրանց, բացի այլևայլ տաժանելի աշխատանքներից, լծում էին սայլերին և քշում երկաթե ճիպոտներով, էրզրում քշված 8000 գերիներից — Շիրակից ու Փամբակից — վերադարձել են միայն մոտ 600 հոգի:

Թե մեր շրջանում և թե ամենուրեք առանձնապես հետամտել են թուրքահայերին և ճանկը ընկածներից ոչ մեկը չի խուսափել մահից: Բռնաբարությունները կրել են բառի ամենալայն իմաստով զանգվածային բնույթ. կան գյուղեր, որոնք, հենց իրենց գյուղացիների խոստովանությամբ, ենթարկվել են լիակատար բռնաբարության (Նալբանդ գյուղը): Եղել են դեպքեր, երբ բոլոր տղամարդկանց դուրս են քշել գյուղից ու կանանց բռնաբարել: Բռնաբարության ենթարկվել են և ջահել աղջիկները՝ սկսած 8—10 տարեկանից, և նորատի հարսները, սակայն, սակավ չեն դեպքեր, երբ բռնաբարել են պառավ կանանց: Հաստատվում են նաև արվամուրության բազմաթիվ դեպքեր, բռնաբարություններին մասնակցել են նաև հրամանատարությունը, նույնիսկ բժիշկները, օրինակ, դիվիզիայի բժիշկ Քյամիլ բեյը:

Քալանի ենթարկվել է ամեն ինչ, որ կարելի է թալանել՝ դրամ, թանկարժեք իրեր, կահ-կարասիք, հագուստեղեն, մթերքներ և այլն: Որովհետև Փամբակի ազգաբնակչությունը հանկարծակիի եկավ, նա գրեթե ոչինչ չթաքցրեց և ամեն ինչ կորցրեց: Դրամը և թանկարժեք իրերը անցել են ասկյարների ձեռքը շատ դեպքերում որպես փրկանք կամ մահից ու բռնաբարությունից ազատվելու և կամ «օրենքի» խստությունից խուսափելու համար:

Քալանի են ենթարկված ամբողջ շրջանի անասունները. ջուկել տարել են ջահել և առույգ անասունները՝ թողնելով վտիաներին: Տարել են գրեթե բոլոր ձիերն ու էշերը... Ցանքսերի մեծ մասը տրորվեցին ձիերի ստքերի տակ, մի մասը արածացրին, իսկ ինչ փրկվեց, սրա երեք-ութերորդ մասն էլ, իբրև բահրա, թուրք իշխանությունը դուրս տարավ երկ-

րից տասնյակ վագոններով: Փամբակի լեռնաշղթայի ճոխ խոտհարքները հնձել տվին հենց գյուղացիներին, նրանք սայլերով կրել տվին կայարանները և բառնալով վագոնները՝ նույնպես դուրս տարան: Նույն վիճակին ենթարկվեց և գետնախնձորը... Մեղվաբուծությունը վերջնականապես ոչնչացած պետք է համարել, եթե հաշվի չառնենք մեկ մեղվանոց, որ փրկվել է ամբողջովին, և հատ ու կենտ փեթակներ՝ մնացած այս կամ այն մեղվապահի մոտ: Շրջանում ոչնչացված է մոտ 6500 մեղվի ընտանիք, բոլորը շրջանակավոր փեթակներով:

Հիմնավորապես ոչնչացած է բոլոր դպրոցական գույքը, գրադարանները, կոոպերատիվները. քիչ բացառությամբ թալանված են և վատթար ձևերով սրբապղծված բոլոր եկեղեցիները: Ներկայումս Փամբակում չի գործում ո՛չ մի դպրոց, ո՛չ մի կոոպերատիվ:

Ասկյարները ամբողջ հինգ ամիս ապրել են գյուղերի հաշվին և բառի իսկական իմաստով ոչնչացրել են ոչխար, հավ, ձու, յուղ, պանիր, կաթ և այլ մթերքներ: Եվ այսօր հայ շինականի շեն օջախը կատարյալ ամալություն է ներկայացնում:

Ինչ որ ասվեց Փամբակի մասին, նույնը կարելի է կրկնել Լոռիի մասին»:

Լոռի-Փամբակի նյութական կորուստը, խիստ մոտավոր թվերով, հաշվված է, մոտ 45 միլիոն ռուբլի՝ շուրջ 15 միլիոն դոլար:

Եվ այս դեռ մի շրջանում, որը, օրինակ, Շիրակի կամ Սուրմալուի համեմատությամբ, ավելի քիչ էր վնասված: Կարելի է երևակայել, թե ինչ էր կատարվում մյուս շրջաններում: Իրոք որ, «այստեղից թուրքն էր անցել»...

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՎԵՃԸ

Կոալիցիոն կառավարության օրով կատարված ամենախոշոր դեպքեր եղավ, անշուշտ, հայ-վրացական բախումը, որ ահագին անդրադարձում ունեցավ երկու երկրների ճակատագրի վրա:

Ինչպես տեսանք նախընթաց գլուխներում, հայ-վրացական հարաբերությունները լավ չէին: 1918 թ. ամառը, հայերն ու վրացիները Թիֆլիսում, արդեն երկու թշնամի կողմեր էին: Դրությունը շեղմացավ և Հայաստանի կառավարության Երևան մեկնելուց հետո: Կնդհակառակը, ավելի ևս սրվեց:

Նախկին հակամարտությունների, դժգոհությունների և սրտացավությունների վրա, այժմ, երբ Վրաստանն ու Հայաստանը այլևս անկախ պետություններ էին, ավելացավ և՛ սահմանային վեճը, և՛ անդրկովկասյան ընդհանուր գույքերի բաժանման խնդիրը, և՛ մի շարք ուրիշ ցավոտ հարցեր:

Առանձնապես այստավոր ձևեր ստացավ սահմանային խնդիրը: Վրացիները, որ անկախությունից առաջ, բոլորովին համամիտ էին հայերին և մեկից ավելի անգամներ պաշտոնապես հայտարարել էին, որ Ախալքալաքի գավառն ու Բորչալուի շրջանի լեռնային մասը՝ Լոռին համարում են հայկական հողամաս, այժմ, հանկարծ, պահանջ դրին, որ Ախալքալաքն ու Լոռին մտնեն Վրաստանի սահմանների մեջ: Մերթնեղին այս պահանջը հիմնավորում էր Վրաստանի համար «ռազմագիտական սահմաններ» ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Ախալքալաքի գավառը և Լոռին մինչև Շահալի անհրաժեշտ էին վրացիներին իրենց պետության ապահովության համար: Իսկ Ժորդանիան առաջ էր քաշում և տնտեսական նկատումներ ու պատմական իրավունքներ:

1918 թ. հունիսի սկզբին* Վրաց ազգ. խորհրդի նախագահ Ժորդանիան և Վրաստանի վարչապետ Ռամիշվիլին այցելեցին Հայոց ազգային խորհուրդը և առաջարկեցին Ա. Ահարոնյանին, Հ. Քաջազունիին ու Ա. Խատիսյանին՝ Բորչալուի բաժանումը կատարել ազգային սկզբունքներով:

Բորչալուի նշանակել ներկայացուցիչներ այդ նպատակով: Ախալքալաքի մասին խոսք չկար, որովհետև նա գրավված էր թուրքերի կողմից: Հ. ազգ. խորհուրդը նշանակեց Խ. Կարճիկյանին, Գ. Խատիսյանին և զոր. Գ. Ղորղանյանին, որոնց Ի. Մերթնեղին, հանուն Վրաց ազգ. խորհրդի հայտարարեց, որ Վրաստանի սահմանների մեջ են մտնելու ամբողջապես Ախալքալաքի, Ղազախի ու Բորչալուի գավառները և Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի շրջանը: Մերթնեղին բացատրեց, որ նման սահմանների հաստատումը անհրաժեշտ է վրաց ժողովրդի կենսական շահերի համար, որ, ռազմագիտական տեսակետից, Վրաստանը չի կարող ապրել առանց Լոռի-Փամբակի: Մյուս կողմից, հայերի շահն էլ պահանջում է այդ շրջանների Վրաստանի սահմաններում լինելը, որովհետև այդպիսով հանձին Վրաստանի, Կովկասում կստեղծվի կենսունակ ու հզոր քրիստոնյա պետություն, որը գերմանացիների աջակցությամբ կպաշտպանի և հայերին:

Այս հայտարարությունը հանկարծակիի բերեց հայերին: Նա բոլորովին հակասում էր վրացիների մինչև այդ ասածներին և տարօրինակ էր հնչում, մանավանդ, Մերթնեղի բերանում: Հայերի կողմից Խ. Կարճիկյանը վրդովված բողոքեց նրա դեմ՝ ասելով, որ Մերթնեղիի առաջարկածը ոչ այլ ինչ է, եթե որ Հայաստանը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ազրբեջանի միջև բաժանելու ծրագիր, որ այդ առաջարկը տրամագծորեն հակառակն է Ժորդանիայի և Ռամիշվիլիի Հայոց ազգ. խորհրդին արած հավաստիացումներին:

Պետք է այստեղ նկատել, որ թուրքերի առաջխաղացման հետևանքով վրաց-գերմանական զորամասերը գրավել էին Բորչալուն: Հ. ազգ. խորհրդի դիմումի վրա վրաց ներկայացուցիչները՝ Ժորդանիան ու Ռամիշվիլին վստահեցրին Ա. Ահարոնյանին, Ա. Խատիսյանին և Հ. Քաջազունիին, որ այդ գրավումը ժամանակավոր է, միայն պաշտպանողական նպատակներով, և, հենց որ թուրքերը հեռանան, կհեռանան և վրաց զորքերը:

Հայերի պատասխանը լսելուց հետո Մերթնեղին առաջարկեց մի քիչ էլ մտածել և ինքն էլ խոստացավ խնդիրը նորից քննության առնել ընկերների հետ: Բայց, մի քանի օր անցած, առանց հայերին իմացնելու, Վրաստանի կառավարությունը հայտարարեց Վրաստանի սահմանները՝ մտցնելով նրանց մեջ և վիճելի համարվող շրջանները: Հայաստանի կառավարությունը անմիջապես բողոքեց այդ հայտարարության դեմ, սակայն վրացիները շարունակեցին մնալ իրենց որոշման վրա և Բորչալուում վարվում էին այնպես, կարծես այդ շրջանը անվիճելի վրացական հող լիներ: Մանր տուրքեր էին դնում հայերի վրա, հեռացնում էին Հայաստանի կողմնակից պաշտոնյաներին և տեղը նշանակում իրենց մարդկանց, հարկադրում էին հայ գյուղացիներին համախոսականներ ուղար-

* Армяно-грузинский вооруженный конфликт, 1919 г., Баку.

կել թիֆլիս, որ, իբր, թե, ուզում են մնալ Վրաստանի սահմաններում, իսկ հետո հայտարարեցին և զորահավաք:

Իսկ վերջը, օգոստ. 26-ին, Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Զամալյանը Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին հանձնեց հետևյալ բողոքագիրը. «Ներկայացնելով ընդամին Ալլահվերգիի շրջանի կոմիսարի սույն տարվա հուլ. 27 № 35 գրությունը՝ ուղղված կերութի գյուղական կոմիսարին ի մասին 1895—1899 թ. ծնվածների զորակոչի Վրաստանի կողմից, իմ կառավարության հանձնարարությամբ հայտնում եմ ամենավճռական բողոք այն մասին, որ Վրաստանի կառավարությունը զորակոչ է անում Բորչալուի վիճելի շրջանում, որի սեփականության իրավունքի մասին Հայաստանի Հանրապետությունը երբեք չի կասկածել և պարոնայք նախարարներ ժողդանիան և Ռամիշվիլին դեռ սույն տարվա հունիս ամսին հայտարարեցին Քաջաղունիին, Ահարոնյանին ու Խատիսյանին, որ հիշյալ շրջանը ժամանակավոր կերպով գրավված է վրաց զորքերի կողմից՝ թուրքերի ճանապարհը դեպի թիֆլիս կտրելու նպատակով:

Վրացիները դեպքը բացատրեցին «Յուրիմացությամբ» և խոստացան «համապատասխան հրահանգներ» տալ, բայց իրենց ընթացքը շարունակեցին անփոփոխ: Սեպտ. 29-ին Զամալյանը մի նոր «ամենավճռական բողոք» ևս ուղարկեց վրաց կառավարությանը՝ հայտնելով թե՛ «մինչև այսօր էլ շարունակում եմ ստանալ տեղեկություններ վիճելի գոտու բնակիչների կողմից, որոնք գառնապատում են, որ վրաց իշխանությունները զորակոչ են անում»: Այս բողոքն էլ ունեցավ նախկինի հետևանքը. սիրալիք խոստում և որդեգրված գործելակերպի շարունակություն:

Հարաբերությունները ավելի ևս լարվեցին հոկտեմբերին, երբ, Հայաստանի կառավարության բազմաթիվ դիմումների հետևանքով, թուրքերը սկսեցին պարպել Լոռի-Փամբակի շրջանը և հայ զորքերը Դրոշի գլխավորությամբ գրավեցին նրանց թողած հողերը: Վրաց կառավարությունը հայերի այդ քայլը գտավ ապօրինի: Հոկտ. 19-ին Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարը ուղարկեց Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Զամալյանին հետևյալ բողոքագիրը. «Վրաստանի Հանրապետության կառավարությունը տեղեկացավ, որ թիֆլիս նահանգի մեկ մասը՝ Քոբրի կայարանից սկսած մինչև սահմանակից կամուրջը, այլև Սանահինի մոտի շրջանները, սույն հոկտ. 18-ին, գրավվել են հայկական կանոնավոր զորքերի առաջին և շորթորդ հրացանածիգ գնդերի կողմից, Վրաց կառավարությունը, որ միշտ պատրաստ է խաչաղ, փոխադարձ համաձայնության միջոցով կարգավորել սահմանների հարցը բարեկամ Հայաստանի Հանրապետության հետ, իր պարտականությունն է համարում հայտարարելու, որ քանի այդպիսի համաձայնություն չի կայացել, հայկական զորամասերի մուտքը թիֆլիսի նահանգի սահման-

ները ներս վրաց կառավարության կողմից կդիտվի որպես Հայաստանի կողմից արված ակներև մի թշնամական քայլ Վրաստանի նկատմամբ»:

Իսկ հաջորդ օրը, հոկտ. 20-ին, Սանահինում կանգնած զրահայտ գնացքների պես Գոգուածեն ստացավ զինվորական նախարարի հրամանը՝ պահանջել հայ զորամասերից, որ անմիջապես հեռանան Լոռիից և ամբողջ տարածությունը, մեջը լինելով և Շահալին, հանձնեն վրացիներին: Եվ նույն օրն ևեթ Գոգուածեն հայ սահմանապահ վաշտի հրամանատարի միջոցով Հայաստանի կառավարությանը ուղարկեց հետևյալ հեռագիր-վերջնագիրը. «Հիմնվելով Վրաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարի № 672 հեռագրի վրա՝ հանձնարարում եմ ձեզ 24 ժամվա ընթացքում տեղեկացնել ձեր կառավարությանը, որ դուք պետք է հեռանաք ձեր այժմ գրաված տեղից Շահալի կայարանից այն կողմը: Սպասում եմ ձեր պատասխանին մինչև 22 հոկտ. ժամը 2 կեսօրից հետո»:

Հաջորդ օրը, հոկտ. 21-ին, Գոգուածեն ստացավ զինվորական նախարարության հետևյալ հեռագիրը. «Վաղը, հոկտ. 22-ին ժամը 12-ին, երկաթուղով ձեզ մոտ են գալիս նահանգային գումարտակի 250 զինվորներ, դեպի Վորոնցովկա է շարժվում զոր. Ցիցիանովի զորամասը՝ բաղկացած մարտկոցներից և հետևակներից: Զոր. Ցիցիանովի գալուց հետո նա կընդունի բոլոր զորքերի հրամանատարությունը: Ամբողջ Բորչալուի գավառի մաքրագործման և մինչև թիֆլիսի նահանգի սահմանները հեռանալու պահանջը անպայման է»:

Իսկ մեկ օր վերջը, հոկտ. 22-ին, զինվ. նախարար Գեորգաձեն հեռագրեց նույն Գոգուածենին, թե՛ «քանի որ Հայաստանի ներկայացուցիչ Զամալյանը, իր կառավարությունից դեռ չի ստացել ձեր դիմումի պատասխանը, հրամայում եմ շտապով գրավել այն գիծը, որ մենք բռնում էինք թուրքերի հեռանալուց առաջ և ոչ ոքի թույլ չտալ անցնելու ո՛չ այդ գծի այն կողմը, ո՛չ այս կողմը: Մեր զորքերը դեռ չպետք է անցնեն այդ գիծը»: Եվ մի լրացուցիչ հեռագրով էլ հրամայեց՝ «առանց վրաց կառավարության արտոնության Հայաստանից ոչ ոքի թույլ չտալ մտնելու Վրաստան»:

Այսպես, ուրեմն, վրաց կառավարությունը պատրաստվում էր գեներալ ուժով ստիպելու հայերին, որ դուրս գան Լոռիից՝ վրացիներին հանձնելով և Շահալի կայարանը: Ի՞նչ է այս, եթե ոչ պատերազմի որոշում, որովհետև վրաց ղեկավարները չէին կարող չհասկանալ, որ հայերը հոժար կամքով չէին կատարելու իրենց պահանջը: Նրանց թե՛ էր տալիս Գերմանիայի հովանավորությունը: Անշուշտ, նրանք հավատում էին, որ զինված բախումի դեպքում գերմանացիները կմիջամտեն ու կստիպեն հայերին կատարել վրացական պահանջը:

Եվ, հիրավի, մինչ Գեորգաձեն պատերազմի պատրաստություններ էր տեսնում, Գերմանիայի զինվորական ներկայացուցիչ Ֆոն Քրեսը աշխատում էր համոզել Հայաստանի ներկայացուցիչ Զամալյանին ընդու-

ենկ վրացիները վերջնագիրը և առանց արյունահեղության դատարկել «վրացական» հողը: Զամալյանի հարցումին, թե արդյոք Գերմանիան կհառնվի՞ հայ-վրացական սահմանային վեճին, Ֆոն Քրեյբը պատասխանեց դրական մտքով: Գերմանիան, որպես Վրաստանի դաշնակից, պարտավորված է պաշտպանել վերջինիս երկիրը այն սահմաններում, ինչ սահմաններում որ ցույց կտա վրաց կառավարությունը: Այսպիսով, պարզ էր դառնում վրաց կառավարության լայն ախորժակն ու վճռական դիրքը:

Ի՞նչ կարող էին անել այս պայմաններում հայերը: Վրացիների վերջնագիրը Երևանում ստացվեց հոկտ. 21-ի գիշերը և անսահման զայրույթ ու վրդովում առաջ բերեց բոլոր շրջաններում: Հայաստանի Խորհրդի հոկտ. 22-ի նիստում վարչապետ Քաջազնունին արվճակով հետևյալ զեկուցումը.

«Մեր հողի մի մասը, Լոռի-Փամբակի շրջանում, գրավված էր թուրքական զորքերով: Կառավարությունը մի քանի անգամ պաշտոնական բողոքներ է ներկայացրել թուրքաց կառավարությանը, ինչպես նաև գերմանական և ավստրիական միսիաներին ու գերմանական կառավարությանը և միշտ մի պատասխան է ստացել, որ գրավումը ժամանակավոր է: Հոկտեմբերի 5-ին խալի փաշան Երևանում հայտնեց մեզ, որ հրաման է ստացել դատարկել վերոհիշյալ երկրամասերը: Անմիջապես մեր և իւրքաց շտաբները գծեցին այդ գործողության ծրագիրը, որը սկսվեց հոկտ. 18-ին և առանց որևէ միջադեպի շարունակվեց մինչև հոկտ. 21-ը, երբ գիշերվա ժամը 12-ին հեռագիր ստացանք Դրոյից այն մասին, որ «վրացիները վերջնագիր են ներկայացրել՝ դատարկելու համար մեր ստացած շրջանը մինչև Շահալի ու շարժվեցին Կոբերի վրայով»: Նա խնդրում է կարգադրություն անել: Կառավարությունը որոշեց շրջաններ վերջնագիրը, չճանձնել Շահալի կայարանը և զինված ուժի դիմելու պարագային՝ ցույց տալ դիմադրություն:

Ստացանք Դիլիջանից ևս երեք հեռագիր. առաջին, որ մերոնք գրավել են Կոբերը, երկրորդ, որ պարպել են Կոբերը գերմանացի լեյտենանտի պահանջով և երրորդ, որ մերոնք նորեն եկել են Կոբեր: Մեր կառավարությունը Քիֆլիս ուղարկեց մի հեռագիր ժողովներիս, որով առաջարկվում է զինված բնդհարում շառաջացնել, այլ աշխատել վեճը լուծել խաղաղ ճանապարհով:

Զամալյանից ստացանք երկու ուղիտ-հեռագիր. առաջինով հայտնում է, որ ինքը հուշագիր է ստացել՝ դատարկելու Քիֆլիսի նահանգի այն մասը, որ թողնում են թուրքական զորքերը. երկրորդով, որ նա տեսակցել է վրաց արտաքին գործոց նախարարի հետ ու վերջինս առաջարկել է թողնել գրավված շրջանները և ապա բանակցություններ սկսել հարցը խաղաղությամբ վերջացնելու համար. կառավարությունը կանգ-

նած է այն տեսակետի վրա, որ հարցը պետք է լուծել խաղաղ ճանապարհով և պահել բարի-դրացիական հարաբերությունները»:

Այս արտակարգ հայտարարությունից հետո ընդմիջում տրվեց, որի միջոցին ստացվեց մի նոր հեռագիր, թե հայկական զորամասերը բռնել են թուրքերի թողած ամբողջ շրջանը և որ դրությունը խաղաղ է: Միջնորարին Ֆրակցիաները ունեցան խորհրդակցություններ, և երբ նիստ վերսկսվեց, ամենքի որոշումն արդեն պատրաստ էր:

Կառավարության հայտարարության առթիվ արտահայտվեցին բազմաթիվ պատգամավորներ, որոնք բոլորն էլ շեշտում էին միջադեպը խաղաղ ձևերով հարթելու անհրաժեշտությունը, բայց եթե վրացիները դիմեն զինված ուժի, անհրաժեշտ էր ցույց տալ դիմադրություն: Ի վերջո, ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. «Լսելով կառավարության հայտարարությունը՝ Հայաստանի Խորհուրդը հավանություն է տալիս կառավարության բռնած քաղաքականությանը ու արած քայլերին և առաջարկում է նույն ուղղությամբ շարունակել»:

Ստանալով Հայ. Խորհրդի հավանությունը՝ Հ. Քաջազնունին հեռագրեց Քիֆլիս Ա. Զամալյանին, թե «Հայաստանի Խորհուրդը լսելով իմ զեկուցումը վրացական № 4303 դիմումի և Շահալին պարպելու մասին արված վերջնագիր-պահանջի, այլև կառավարության ձեռք առած միջոցների մասին՝ որոշեց 1) հավանություն տալ կառավարության գործողություններին և առաջարկեց նրան հետագայում էլ հետևել ընդունած ուղղությանը, 2) պարտք դնել կառավարության վրա՝ ամեն ջանք թափել բախումը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար՝ այն հույսով, որ Վրաստանն էլ հետ կկենա հարձակողական քայլերից և չի անցնի իր գրաված գիծը: Խնդրեմ հաղորդել այդ մասին վրաց կառավարությանը»:

Մի ուրիշ հեռագիր էլ տրվեց ժողովներիս, պատճենը՝ Զամալյանին. «Դիլիջանի զորամասի պետը հաղորդում է, որ վրաց հրամանատարությունը վերջնագիր է ներկայացրել՝ դատարկելու Շահալի կայարանը: Ես հրաման տվի՝ շղատարկել կայարանը, և եթե վրացիները անցնեն հարձակման՝ պաշտպանվել: Ի խոստովումն բարդությունների, որոնք կարող են առաջ բերել նոր աղետներ, հանուն պատերազմից տառապած ու հողորոված Վրաստանի և Հայաստանի բարիքի, հանուն իրավունքի և արդարության խնդրում եմ հետ կենալ հարձակողական գործողություններից, պահել վրաց զորքերը նրանց կեցած այժմվա գծի վրա, իսկ սահմանների հարցը լուծել խաղաղ համաձայնության ճանապարհով: Հիշեցնում եմ ձեզ ձեր սեփական հանդիսավոր հայտարարությունը, հունիսին, Նոյ Ռամիշվիլիի, Ահարոնյանի և Խատիսյանի ներկայությամբ, թե Վրաստանը աչք չունի Լոռիի վրա և գրավում է նրան ժամանակավոր կերպով երրորդ պետության գրավման առաջը առնելու նպատակով»:

Թե ինչով կվերջանար բողոքագրերի ու հեռագրերի այս փոխանակությունը, դժվար չէր գուշակել. վրաց կառավարությունը մի կողմից

պահանջներ էր անում, սպառնալիքներ կարողում, մյուս կողմից տենդա-
զին զինվորական պատրաստությունների մեջ էր, ուժեր էր հավաքում
Սանահինի ու Վորոնեյովկայի շրջանում և պատրվակ էր փնտրում, որ-
պեսզի հնարավոր ընդհարման պատասխանատվությունը ձգե հայերի
վրա: Վերջինիս համար ուներ ն. Ռամիշվիլիի 23 հոկտ. նամակը Ջամալ-
յանին, որի մեջ վրաց արտաքին գործոց նախարարը հաղորդում էր.
«Քննելով ստեղծված դրությունը՝ Վրաստանի կառավարությունը հանձ-
նարարեց ինձ հաղորդելու ձեզ, որ եթե հայկական զորամասերը անհա-
պաղ շարժվեն Քորինջ—Ցաթեր գիծը կամ եթե հետագայում գրավեն
որևէ հողամաս Քիֆլիսի նահանգի սահմաններում, վրաց կառավարու-
թյունը կհամարի այդ պատերազմի հայտարարություն Հայաստանի Հան-
րապետության կառավարության կողմից, որի վրա կընկնի երկու հան-
րապետությունների համար ստացվելիք կորստաբեր հետևանքների բու-
ժանդակ պատասխանատվությունը»:

Եվ զինվորական գործողությունները սկսվեցին էլ. զոր. Ցուլուկիձեի
հրամանով, հոկտ. 23-ին, Գոգուաձեի զրահապատը ուժեղացրեց Շրնիխ
գյուղը, և վրացի զինվորները ընդհարում ունեցան հայ գյուղացիների և
այդ շրջանում գտնվող հայկական փոքրիկ զորամասի հետ: Հոկտ. 26-ին
Գոգուաձեն իր զրահապատով անցավ մինչև Հայրում և պահանջեց հայ
գյուղացիներից ճանաչել Վրաստանի իշխանությունը: Մանր դեպքեր
տեղի ունեցան և ուրիշ կողմերում:

Մթնոլորտը խտացած էր՝ պատրաստ պայթելու: Դրան նպաստում
էր վրաց ղեկավարների հոխորտ դիրքը: Հայ-վրացական սահմանային
վեճը դարձավ նաև Վրաստանի խորհրդարանի հարցապնդման նյութ, և
արտաքին գործոց նախարար ն. Ռամիշվիլի «բոլոր թյուրիմացություն-
ները վերացնելու նպատակով» հայտարարեց, թե «Քիֆլիսի նահանգը
անվիճելիորեն համարվում է Վրաստանի հող», իսկ զինվորական նա-
խարար Գեորգաձեն ավելացրեց, որ ինքը «գեներալ ուժով կճնշե ապստամ-
բությունը»:

Այդ ժամանակ վրա հասան գերմանացիների արևմուտքում կրած
պարտությունների լուրերը, զոր. Ֆոն Քրեսի հետ կապված հույսերը
սկսեցին թուլանալ, և վրաց վարիչները խոհեմություն համարեցին զսպել
իրենց ուղղաշունչ եռանդը:

Մի ուրիշ դեպք նույնպես յուզ լցրեց հայ-վրացական փոխհարա-
բերությունների խարույկի վրա: Հոկտ. 17-ին Վրաստանի արտաքին
գործոց նախարար ն. Ռամիշվիլիին Հայաստանի, Ազրբեջանի և Լեռնա-
կանների կառավարություններին ուղարկեց հետևյալ դիմումագիրը.

«Արդեն հասել է այն վայրկյանը, որ Անդրկովկասի և Կովկասի
կառավարությունները, լցված փոխադարձ վստահության ոգով, իրար օգ-
նության գալու պատրաստակամությամբ և միմյանց անկախությունը
ընդունելով՝ հանդես գան փոխադարձ օգնությամբ և համերաշխությամբ

իրականացնելու ապագա վեհաժողովին ստեղծված հանրապետություն-
ների ճանաչումն ու փոխադարձ շահերի պաշտպանությունը, ինչպես և
լուծելու բոլոր վիճելի հարցերը, դրանց թվում և սահմանների հարցը՝
շահագրգռված պետությունների համաձայնությամբ կամ, եթե այդ անցնի
ապարդյուն, իրավարարության միջոցով, և մշակելու փոխադարձ այն-
պիսի պարտավորություններ, որոնց ուժով ոչ ոք իրավունք չունենա որևէ
պետության հետ համաձայնության մեջ մտնել՝ ի վնաս խորհրդածո-
ղին մասնակցող ժողովուրդներից որևէ մեկի:

Այս նպատակով վրաց հանրապետության կառավարությունը առա-
ջարկում է Ազրբեջանի և Հայաստանի հանրապետություններին ու Հյուսիսային
Կովկասի Լեռնական ժողովուրդների Միության կառավարու-
թյանը՝ անհրաժեշտ լիազորություններով երկուական ներկայացուցիչ
ուղարկել Քիֆլիս, սույն թվի նոյեմբերի 10-ին, ցերեկվա ժամը 12-ին՝
արտաքին գործոց նախարարության շենքում կայանալիք խորհրդածո-
ղովին մասնակցելու համար:

Վրաց հանրապետության կառավարությունը որոշել է խորհրդա-
ժողովի քննության դնել հետևյալ հարցերը.

1. Խորհրդածոլովին հրավիրված պետությունների անկախության
ճանաչումը փոխադարձաբար:

2. Վիճելի խնդիրների, որոնց մեջ և սահմանավեճերի լուծումը՝
փոխադարձ համաձայնությամբ կամ իրավարարությամբ:

3. Փոխադարձ պարտավորություն՝ շկայացնելու համաձայնություն
որևէ պետության հետ ի վնաս խորհրդածոլովին մասնակցող պետու-
թյանց:

4. Համերաշխ և փոխադարձ վստահությամբ հանդես գալ համաշ-
խարհային վեհաժողովում հանրապետությունների անկախությունը ճա-
նաչել տալու և ընդհանուր շահերը պաշտպանելու նպատակով:

Այս դիմումը տարօրինակ էր թե՛ ըստ ձևի և թե՛ բովանդակությամբ.
Վրաց կառավարությունը որոշել էր խորհրդածոլովի օրակարգը, կազմը,
տեղն ու ժամը և ուղարկում էր իր հարևան պետությունների կառավա-
րություններին ի գործադրություն: Այդպես կարող էր վարվել մի նա-
հանգապես իր ստորագրած գավառապետի հետ, բայց անհանդուրժելի էր
անկախ պետությունների փոխհարաբերությունների մեջ*: Եվ հասկա-
նալի է, որ այդ գրությունը Երևանում ընդունվեց զարմանքով ու վեր-
դովումով:

Հայերը ունեին դժգոհելու և ուրիշ պատճառ. Ռամիշվիլիին ինքնա-
զուխ օրակարգի մեջ էր դրել և «սահմանավեճերի լուծումը»: Երևա-

* «Ռամիշվիլիի ստորագրած «հրավիրագրի» ոգին, բնորոշում է Ավալովը, մի քիչ...
ներքին գործոց նախարարի շրջաբերականն էր հիշեցնում»:

նում համարվում էր կասկածից դուրս, որ վրացիներն ու թուրքերը միասնապես վարվում էին անցյալում, Հայաստանին կպարտադրեն անընդունելի սահմանագիծ, մինչդեռ սահմանային խնդիրը իր էությունով այնպես էր, որ կարող էր լուծվել միայն շահագրգռվող կողմերի միջև առանձին-առանձին:

Հայաստանի խորհրդի նույնպես 8-ի նիստում քննվեց Ռամիշվիլիի դիմումագիրը, և առաջին անգամ Հայաստանի Հանրապետության կյանքում խորհրդի բոլոր կուսակցությունները, առանց բացառության, կանգնեցին միևնույն տեսակետի վրա՝ ցասումով և բուռն կերպով դատապարտելով Վրաստանի կառավարության մենատիրական ձգտումները: Եվ որ հետաքրքրական է, ամենաուժգին քննադատողներն ու դատափետողները եղան հայ սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք դեռ շարունակում էին կազմակերպական կապեր պահել վրաց սոցիալ-դեմոկրատների հետ: Սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավոր Ա. Մախասյանը բուռն կերպով բողոքեց խորհրդաժողովը հրավիրելու տարօրինակ ձևի դեմ, որը այս դեպքում համազոր էր բովանդակության. իր քայլով Վրաստանի կառավարությունը խախտում էր հավասարության սկզբունքը, կամենում էր ուրիշների վզին փաթաթել իր կամքը: Նա ինքնագլուխ կերպով որոշել է խորհրդաժողովի վայրն ու ժամանակը, օրակարգն ու կազմը: Նման դրությունը կարելի չէ հանդուրժել:

Անհանդուրժելի գտավ և «ըստ ձևի ու ըստ էության դեմ» արտահայտվեց նաև սոցիալիստ-հեղափոխական ֆրակցիան: Նույն պատճառաբանություններից մեկնելով՝ բացասական վերաբերվեցին և դաշնակցական ու ժողովրդական ֆրակցիաները: Եվ գրեթե միաձայնությամբ խորհուրդը որոշեց չմասնակցել նույնպես. 10-ի խորհրդաժողովին և հանձնարարել կառավարությանը, որ աշխատի «հող պատրաստել մասնակցելու խորհրդաժողովին՝ նախօրոք համաձայնության գալով նրա կազմի, օրակարգի, տեղի ու ժամանակի նկատմամբ»: Միաժամանակ խորհուրդը որոշեց, որ հայ-վրացական սահմանային վեճը առնչություն չունի այդ խորհրդաժողովի հետ և «պետք է վճռվի միայն երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների միջոցով, փոխադարձ համաձայնությամբ»:

Եվ Ռամիշվիլիի ծրագրած խորհրդաժողովը հետաձգվեց:

Քիչ չէին և ուրիշ առիթներ, որոնք բարդացնում էին հայ-վրացական փոխհարաբերությունները: Հայաստանը կտրված էր ամբողջ աշխարհից, խեղդվում էր իր լեռներում և, իրավամբ, սպասում էր, որ հարևան Վրաստանը մի քիչ մարդկային վերաբերում կունենա իրեն հանդեպ: Ընդհակառակը, վրացիները, կարծես դիտմամբ, խնդիրներ էին ստեղծում, վիրավորում էին հայերի արժանապատվությունը, դժվարացնում հաղորդակցությունը դրսի հետ, նույնիսկ փակում էին իրենց սահմանները հա-

յերի առջև: Պատրվակ բռնելով տրանզիտային համաձայնության շղթայությունը Հայաստանի և Վրաստանի միջև, վրաց կառավարությունը արգելքներ էր հանում հայերի առջև: Սովի և հիվանդությունների ճիրաններում գալարվող Հայաստանի համար այս վերաբերումը համարվում էր անխիղճ, տմարդի, թշնամական:

Բազմաթիվ օրինակներից առաջ բերենք միայն մեկը. նույնքերի կեսերին Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Թիֆլիսում դիմեց վրաց արտաքին գործոց նախարարին՝ խնդրելով արտոնել Բաքվում գնած 40 ցիստեռն նավթն ու 9 ցիստեռն բենզինը Վրաստանի վրայով փոխադրել Հայաստան: Իբր փոխարինություն այդ արտոնության Զամալյանը համաձայնություն էր հայտնում ապրանքների 20% հանձնել Վրաստանի կառավարությանը: Մեծ դժվարությամբ ու ձգձգումներով կարելի եղավ ստանալ իրավունք, բայց ահա Վրաստանի հաղորդակցության նախարարը հայտնում է Հայաստանի դիվանագիտ. ներկայացուցչին, որ զինվորական նախարարի կարգադրությամբ հարավային երկաթուղազծի վրա զինվորական դրություն հայտարարված լինելու հետևանքով, բացի թուրքական կառավարական գնացքներից, ո՛չ մի գնացք չի թողնվելու հայ-վրացական սահմանից դեպի հարավ: Իհարկե, Բաքվի նավթն ու բենզինը Հայաստան չգնաց: Նման պատճառներով Հայաստանը բոլորովին ի վիճակի չէր արտաքին աշխարհից որևէ ապրանք, ուտելիք ու դեղորայք ներմուծելու: Կարելի է երևակայել, թե վրացիների այս ընթացքը ինչպիսի տրամադրություն էր առաջ բերում սովահար Հայաստանում:

Այսպիսի պայմաններում ծնունդ առավ այն բախումը, որը վերջ ի վերջո վերածվեց հայ-վրացական արյունոտ պատերազմի: Այդ պատերազմի անմիջական առիթը վրաց զորամասերի գործած բռնություններն էին Լոռիի հայ գյուղերում և Ախալքալաքի գրավումը թուրքերի հեռանալուց հետո:

Ամբողջ նույնքեր ամսին և դեկտեմբերի սկզբներին Հայաստանի կառավարությունը անվերջ գանգատներ ու բողոքներ էր ստանում լուսնիներից վրաց զորքերի գործած կամայականությունների, թալանի ու բռնությունների դեմ: Վրաց զինվորները ապրում էին հայկական գյուղերում. ուտելիքը առանց վճարումի առնում էին գյուղերից. խուզարկությունների պատրվակով մտնում էին տները և տանում ինչ որ պատահեց: Ձեռք էին տալիս կանանց, հաբբում, ամեն տեսակ խայտառակություններ գործ դնում. իշխանությունները բռնադրավում էին գյուղացիների ցորենը, անասունները, գինին, խոտը, յուղը, պանիրը, գետնախնձորը, հավը, հավկիթը. պահանջում էին զենք ու ռազմամթերք: Երբեմն ամբողջ գյուղեր ինչպես, օրինակ, Շուլավերը, խուզարկության ու կողոպուտի էին ենթարկվում: Վրացիները պահում էին իրենց այն-

պես, կարծես թշնամի երկրում լինեին: Ծնիչերական կարգեր էին սահմանվել Լոռիում, ուր վրացիին ամեն ինչ էր, հայը՝ ճնշված ուսյա:

Առանձնապես ծանր էր Ուզունլար գյուղի բնակիչների վիճակը: Վրացիները մասնավոր ուղարուծություն էին դարձնում «ըմբոստ» Ուզունլարի վրա և նրանց զինվորները ինչ սանձարձակություն ասես չէին գործում ուզունլարցիների գլխին: Այսպես, Վորոնցովկայի շրջանի վրաց զորքերի հրամանատար գնդ. Ռամազովը, նույնք. 21-ին, տեղեկագրում էր գուր. Յուլուկիձեին. «Հաղորդում եմ ձեզ, որ այսօր, ժամը 3-ին, հրապարակաձուլություն էր լավում Ուզունլարի ուղղութեամբ: Ես ուղարկեցի պահակներ տեղակալ Շուրլաձեի հետ բանի էությունը հասկանալու և հրացանաձուլյանը վերջ տալու համար: Տեղ. Շուրլաձեի երեւալով հրացանաձուլությունը վերջ է գտնում: Պարզվեց, որ պահակային հարյուրյակի զինվորները և Ուզունլարի բնակիչները հրացանաձուլյան են բռնվել, որի ժամանակ սպանվել է Ուզունլարի պահակը և վիրավորվել է ձին, այլև զինվորների ձեռքից սաստիկ ծեծ կերել գյուղի կոմիսարը... Երեւում է, որ զինվորները հանցավոր են եղել, բայց գյուղացիների հանդուգն քայլը և զինված շղթաներով հարձակվելը առիթ է տալիս մտածելու, որ գյուղում շատ զենք կա: Անհրաժեշտ է խիստ խուզարկություն անել գյուղի բոլոր տներում և միևնույն ժամանակ հարկավոր է վաճառել այստեղի երկու հարյուրյակները և փոխարինել ուրիշ զորամասերով, որովհետև զինվորները սաստիկ երես են առած և թալաններով հուզում են տեղական բնակչությանը»:

Երբ ուզունլարցիները ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Սանահին՝ բողոքելու համար զինվորների գործած շահատակությունների դեմ, զոր. Յուլուկիձեին ձերբակալեց նրանց և Ուզունլար պատժիչ զորամաս ուղարկեց՝ գնդացիներով ու թնդանոթներով: Դեկտ. 8-ին այս զորամասը ճանապարհ ընկավ մի զրահապատի ուղեկցությամբ: Ուզունլարցիները դիմավորեցին հրացաններով: «Զրահապատից, — տեղեկագրում էր նրա պետ Խունչիան, — պատասխանեցինք թնդանոթներով ու գնդացիներով: Մեր հետևակները չկարողացան բարձրանալ սարը և նահանջեցին թողնելով մի գնդացի: Մեր հետևակները շատ վնասվեցին: Հայերը մեծ քարեր էին նետում կայարանի վրա, որի հետևանքով պայթեցրին ռազմամթերքով բռնավորված երեք թուրքական վագոններ: Կայարանը շարժված է»: Իսկ վրաց հաղորդակցության նախարարությունը դեկտ. 9-ին հաղորդեց, թե՛ «Դեկտ. 9-ին, Սանահինի մոտ կռիվներում, վրացիներից սպանվել են 3 հոգի, ծանր վիրավորվել՝ 1, թեթև վիրավորվել՝ 1, անհետ կորել՝ 2: Արձակված է 3 600 գնդակ»:

Երկու օր հետո, դեկտ. 11-ին, Գոգուաձեի զեկուցանում էր զինվորական նախարարին. «Այսօր, վաղ առավոտյան, Ալլահվերդի և Սանահին կայարանների միջև, 102-րդ վերստի վրա, ուղին քանդված է հա-

յերի ձեռքով: № 3 զրահապատը թնդանոթաձուլություն ունեցավ: Ես կարգադրել եմ նորոգել ճանապարհը»:

Վրացիներն ամբողջ երկու օր թնդանոթի բռնեցին Ուզունլար գյուղը: Դեկտ. 10-ին Ուզունլարի ներկայացուցիչներ Տաղյանն ու Ղարաբեղչյանը հետևյալ աղերսալի հեռագիրը տվին Երևան, զինվորական նախարարին. «Իմացնում ենք, որ դեկտ. 8-ին վրաց զորքերը ուղեցին գրավել Ուզունլար գյուղը: Միջոց շունեինք նրանց տեղավորելու, և հասարակությունը մերժեց ընդունել: Զորքերը վճռեցին գրավել ուժով: Երկու օր է Ուզունլարը գտնվում է թնդանոթների կրակի տակ: Վրացիները սպառնում են կոտորել ուզունլարցիներին: Հազար տուն ենք և խնդրում ենք անել շտապ կարգադրություն՝ օգնություն հասցնելու կորչող ժողովրդին»:

Հայաստանի կառավարությունը, որ ահագին նյութ ուներ Լոռիի ծանր կացության մասին, նույն օրն ևեթ, արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանի ստորագրությամբ Թիֆլիս ուղարկեց հետևյալ հեռագիրբողոքը. «Ղարաբեղիս» Լոռիի զորամասի պետը հաղորդում է, որ ուզունլարցիները երկրորդ օրն է գտնվում են վրաց զորքերի թնդանոթային և գնդացրային կրակի տակ, որ Լոռիի հյուսիսային մասի հայկական գյուղերը մատնվում են թալանի ու բռնությունների նույն զորքերի կողմից: Հայաստանի կառավարությունը վճռական կերպով բողոքում է վրաց զորքերի սանձարձակությունների դեմ մի շրջանում, որը կազմում է Հայաստանի հողամասը և բանությունը գրավված է վրաց զորքերով: Եթե անմիջապես միջոցներ ձեռք չառնեք վերջ տալու, հետևանքների պատասխանատվությունը կառավարությունս վերցնում է իր վրայից»:

Շուտով հայտնի դարձավ, նույնպես, որ միայն Ուզունլարը չէր վրաց զորքերի սխրագործությանց զոհը. Աղրի, Ամուլ, Աքորի և մի շարք ուրիշ գյուղեր էլ ենթարկվել էին հարստահարությունների, կողոպուտի ու բռնությանց: Եվ նման երևույթները ընդհանուր էին Լոռիի բոլոր վայրերում, ուր կանգնած էին վրաց զորամասերը:

Մինչ հայ-վրացական սահմանի վրա տեղի էին ունենում այս դեպքերը, Երևանում կատարվում էին դիվանագիտական բանակցություններ Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Նույնքերի սկզբներին Երևան էր եկել Վրաստանի ներկայացուցիչ Ս. Մդիվանին՝ հայ-վրացական սահմանային վեճը լուծելու նպատակով: Նոյ. 29-ին նա գրավոր կերպով հաղորդեց Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարությանը, որ ինքը «լիազորված է վերջնականապես լուծելու սահմանային հարցը և կայացվելիք վճիռը ներկայացնելու Վրաստանի կառավարության ի վավերացումն»: Եվ նույն գրության մեջ որոշում էր վրացիների սահմանային պահանջները. «Վրաց հանրապետության կառավարության պահանջով սահմանագիծը Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև պետք է անցնի Թիֆլիսի նահանգի հին սահմանով, այսինքն՝ այն գծով, որը այժմ

բաժանում է Ախալքալաքի ու Բորչալուի գավառները նախկին Երևանի նահանգի նախկին Ալեքսանդրապոլ գավառից՝ հարավում, իսկ արևելքից՝ այն գծով, որ բաժանում է Բորչալուի գավառը նախկին Գանձակի նահանգի նախկին Ղազախի գավառից»:

Ի պատասխան այս գրության, Ս. Տիգրանյանը հաղորդեց, նույնպես գրավոր, որ սահմանը Հայաստանի և Վրաստանի միջև որոշված և հայ ու վրաց ներկայացուցիչների միջև մեկից ավելի անգամներ հաստատված է 1917 թվի ընթացքին: Այդ սահմանը, որ հիմնված է ազգագրական սկզբունքի վրա, Հայաստանի կառավարության համար ի զորու է և այժմ: Ըստ 1917 թ. հայ-վրացական համաձայնության՝ «Ախալքալաքի գավառը ամբողջովին և Բորչալուի գավառի մեծ մասը, ուր հայ ազգաբնակչությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն, անկապտելի կտորն են Հայաստանի: Միաժամանակ Բորչալուի գավառի հյուսիսային մասը և Թիֆլիսի գավառի հյուսիսային մասը մինչև Թիֆլիս քաղաքը, չնայած որ այս մասում հայ բնակչությունը ավելի է վրացականից, մտցված են Վրաստանի կազմի մեջ՝ այն հաշվով, որ Վրաստանի հայերը կունենան ազգային-մշակութային ինքնորոշման երաշխիքներ»: Բայց եթե, վրաց կառավարությունը պնդում է նոր սահմանագծի վրա, այն ժամանակ սահմանային խնդիրը պետք է քննվի բովանդակ ծավալով՝ ոչ միայն Ախալքալաքի և Լոռիի, այլև «այն շրջանների (Բորչալուի և Թիֆլիսի գավառներին) վերաբերմամբ, որոնք կարող են առանց վեճի միացվել Վրաստանին միայն այն դեպքում, երբ Վրաստանի և Հայաստանի հողային բաժանման ամբողջ նախկին ծրագիրը պահպանվի»:

Վրաց ներկայացուցիչը շարունակեց պնդել իր տեսակետի վրա, իսկ այդ միջոցին Վրաստանի կառավարությունը, օգտվելով թուրքերի հեռանալուց, հակառակ Հայաստանի կառավարության կտրուկ բողոքների, գրավեց Ախալքալաքի գավառը. դեկտ. 5-ին վրաց զորքերը, զոր. Մակաևի գլխավորությամբ, մտան Ախալքալաք և հայտարարեցին միացված Վրաստանին: Վրաց կառավարությունը պատասխանեց Հայաստանի կառավարությանը, թե Ախալքալաքի գավառի նվաճման հարցը ո՛չ պատմական, ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ բարոյական տեսակետից վիճելի չէ: Եվ այդ «անվիճելի» իրավունքը իրականացնելու համար դեկտ. 8 ու 9-ին, վրաց զորքերը զենքի ուժով ստիպեցին սակավամարդ հայ զորամասին թողնել Ախալքալաք գավառի Եֆրեմովկա և Տրոյիցկոյն գյուղերը, որ հայերը գրավել էին թուրքերի հեռանալուց հետո:

Ախալքալաքի ու Լոռիի դեպքերը մեծ հուզում առաջ բերին Երևանում: Կուսակցությունները, Հայաստանի Խորհուրդը, կառավարությունը, հանրային կարծիքը միաբերան դատապարտում էին վրացիների ընթացքը: Հայ. Խորհուրդը մի շարք դռնփակ նիստերում քննելով գրությունը՝ կառավարությանը տվեց գործելու ազատություն՝ պարտավորեցնելով

նրան դիմել ամեն միջոցի՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի իրավունքը Ախալքալաքի, բայց, մանավանդ, Լոռիի վերաբերմամբ: Այս հարցում տարակարծություն չկար. բոլոր կուսակցությունները Լոռին համարում էին Հայաստանի անբաժանելի մաս: Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի գաղափարն էր արտահայտում, երբ սահմանավեճի առթիվ պատմաբան Լեոն գրում էր. «Երկու հազար տարվա պատմությունը տանում հասցնում է այն եզրակացություն, որ առանց Լոռու երկար դարաշրջաններում չէր կարելի երևակայել Հայաստան: Ներկայումս այս բանն ավելի ևս աներևակայելի պիտի համարել, քանի որ կտրել Լոռին Հայաստանի մարմնից կնշանակե հողոտել նրա ամբողջ անցյալը և նրա կուլտուրական գանձերը՝ դարերի և հարյուրավոր սերունդների մեծագործությունը թալանել տալ»*:

Երեթելիի համար Լոռին «ուզմագիտական սահման» էր, հայերի համար՝ հայկական մարմնի մի մաս: Եվ այդ մարմինն էր, որ հողոտվում էր շարաշար վրաց զորախմբերի կողմից: Դեկտ. 9-ին և ապա 12-ին Հայաստանի կառավարությունը նորից դիմեց վրաց կառավարությանը՝ խնդրելով, հանուն երկու ժողովուրդների բարիքի, վերջ տալ հարևանահարություններին, դուրս բերել վրաց զորքերը Լոռիից և սահմանի խնդիրը կարգադրել խաղաղ բանակցություններով: «Մերժման պարագային,— գրում էր Քաջազունին իր դեկտ. 12-ի դիմումագրի մեջ,— Հայաստանի կառավարությունը ստիպված պիտի լինի ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցներ՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի քաղաքացիներին վրաց զորքերի բռնություններից ու շահատակություններից»:

Վրաց կառավարության պատասխանը եղավ բացասական: Թիֆլիսի կառավարությունը շարունակում էր պնդել իր «անվիճելի» իրավունքների վրա, առանց հաշվի առնելու հայերի նույնպես «անվիճելի» համարվող իրավունքները: Հայերի պահանջը նա համարում էր «միջամտություն Վրաստանի ներքին գործերին»: Բախումը դառնում էր անխուսափելի, և դեկտ. 13-ին բռնկվեց հայ-վրացական զինված ընդհարումը:

Պատերազմը սկսվելուց հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը աշխատեց գտնել վեճի լուծման խաղաղ միջոցներ:

Դեկտ. 14-ին արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանը Թիֆլիս ուղարկեց մի նոր դիմումագիր, որով, ի միջի այլոց, գրում էր. «Վրաց կառավարությունը ո՛չ միայն ընդատաջ չգնաց մեր փափագին՝ սահմանների հարցը խաղաղությամբ լուծելու, այլև կամենալով ամրապնդել օտար հողի գրավումը՝ ձեռնարկեց արշավանք խաղաղ բնակչության դեմ՝ հնթարփելով արյունահեղ ու դաժան բռնությունների, մինչև իսկ հայկական գյուղերը թնդանոթների կրակի մատնելով: Հայաստանի կառա-

* Լեո, Սահմանավեճեր, 1919 թ., Թիֆլիս, էջ 24:

վարութիւնը չի կարող մնալ անկարեկից դիտողի դերում, որովհետև հարևան պետութեան զորքերը սխրագործութիւններ են անում Հայաստանին պատկանող հողի վրա և գնդակահարում են Հայաստանի քաղաքացիներին: Իմ կառավարութիւնը՝ ջերմորեն ձգտելով առաջն առնել ապագա բարոյութիւնների՝ ուզում է հավատալ, որ ձեր կառավարութիւնը՝ հարգելով ժողովրդի բաղձանքն ու Հայաստանի իրավունքը՝ կփութա սեփական նախաձեռնութեամբ դուրս հանել զորքերը, հնարավորութիւն կտա ձեր պատգամավորութեան հարաբերութեան մեջ մտնել մերինի հետ, կվերականգնեն հեռագրական կապը և դրանով կամրացնեն երկու հարևան հարազատ պետութիւնների խաղաղ կենակցութիւնը»:

Այս դիմումն էլ մնաց ձայն բարբառո հանապատի:

Ձինված ընդհարման առաջին իսկ օրերին միջամտեց, այդ պահուն Ղարաքիլիսայում գտնվող, անգլիական սպա կապիտան Գրինը, որ առաջարկեց՝ հայ-վրացական խորհրդակցութիւն կազմել և վեճը լուծել խաղաղ ճանապարհով: Հայաստանի կառավարութիւնն ընդունեց առաջարկը և Ղարաքիլիսա ուղարկեց մի պատվիրակութիւն, որի մեջ մտան՝ Մ. Հարութիւնյանը (նախագահ), Ս. Խաչատրյանը, Ս. Մամիկոնյանը, Ա. Խոնդկարյանը և Գ. Տեր-Խաչատրյանը: Միևնույն ժամանակ, դեկտ. 18-ին, արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանը հեռագրեց Վրաստանի կառավարութեանը. «Խորհրդի որոշումով կառավարութիւնն այսօր պատվիրակութիւն է ուղարկում կապ. Գրինի և Վրաստանի լիազորների հետ միասին, եթէ վերջիններս գան, պատերազմական գործողութիւնները վերջացնելու պայմանները մշակելու համար: Մի պայման խորհուրդը համարում է միանգամայն անհրաժեշտ. Հայաստանի կառավարութիւնն իր զորքերը Բորչալուի գավառից կարող է հանել միայն այն դեպքում, երբ երաշխիք ստանա, որ այս, ինչպես և Ախալքալաքի գավառը կապահովվեն Վրաստանի նոր հարձակումներից... Մեր պատգամավորութիւնը ուրախ կլինի հանդիպելու ձեր լիազորների հետ, որպեսզի համերաշխաբար աշխատեն լավագույն պատմական ավանդութիւններով կապված և ընդհանուր մշակութային տենչերով համակված երկու հարևան ժողովուրդների բարօրութեան համար»:

Այս դիմումն էլ անմիջական գործնական հետևանքներ չունեցավ. վրացիները պահանջեցին, որ հայերը հեռանան Լոռիից, իսկ իրենք մնան Լոռիում և Ախալքալաքում: Բնականաբար, հայերը չէին կարող ընդունել հարցի նման միակողմանի լուծում. հայ պատվիրակները երկար սպասեցին Ղարաքիլիսայում, վրացիները պատվիրակներ չուղարկեցին: Կապ. Գրինը գնաց զոր. Թոմսոնին զեկուցանելու համար, և այլևս ձայն չսովեց:

Երկու ժողովուրդների զինված ընդհարման առաջն առնելու փորձեր արավ և Վրահայոց ազգ. խորհուրդը: Դեկտ. 11-ին նրա պատվիրակութիւնը— Ա. Երզնկյանը, Ա. Քոչարյանը, Տեր-Օհանյանը և Աբովյանը— վրաց կառավարութեան արտոնութեամբ, մեկնեցին Թիֆլիս՝ կամենալով

Վորոնցովկայի ու Ջալալ-Օղլիի վրայով հասնել Ղարաքիլիսա և համոզել հայերին, որ դադարեցնեն կռիվը և վեճը լուծեն բանակցութիւնների միջոցով: Դեկտ. 15-ին պատվիրակութիւնը հասավ Եկատերինֆելդ, ուր պահվեց մի քանի օր, ապա վերադարձվեց Թիֆլիս, իբր թէ, կառավարութեան հրամանով: Պատվիրակութեան անդամներ Երզնկյանն ու Աբովյանը ենթարկվեցին հայհոյանքի և անարգանքի, իսկ Քոչարյանը ծեծվեց ժողովրդական զվարդիականների ձեռքով: Երեքին էլ փակեցին սենյակի մեջ և դաշույնը կրծքներին ուղղած՝ սպառնում էին սպանել: Զօգնեց և այն փաստը, որ Ա. Երզնկյանը Վրաստանի խորհրդարանի անդամ էր. նրան համարում էին հայկական լրտես:

Պատերազմի առաջն առնելու մի փորձ արավ և Վրաստանի ներկայացուցիչը Հայաստանում՝ Ս. Մզիվանին, որը դեռ ընդհարումներից առաջ մեկնել էր Երևանից և գտնվում էր Ղարաքիլիսայի շրջանում: Զոր. Ցուլուկիձեի հետ ուղիղ հեռագրաթելով խոսելուց հետո, նա հորդորեց Հայաստանի կառավարութեանը կանգնեցնել առաջ շարժվող զորքերը, պարպել Լոռիի գրավված վայրերը և հայ-վրացական խառն պատվիրակութեան միջոցով՝ համոզել Լոռիի հայ գյուղացիութեանը, որ համակերպվի և ճանաչի վրաց իշխանութիւնը, իսկ սահմանների հարցը լուծել բանակցութիւնների միջոցով: Մի ձև, որ, իհարկե, անհնար էր ընդունել ստեղծված պայմաններում:

Եվ դեպքերն ընթացան իրենց ճանապարհով. խոսքը մնացել էր զենքին:

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դեկտ. 13-ին Հայաստանի կառավարությունը հրամայեց Դիլիջան—
Լոռիի զորամասի պետ Դրոյին՝ մաքրել Լոռին վրաց զորքերից: Հաջորդ
օրը զորամասը դիմեց առաջխաղացման Վորոնցովկա—Պրիվոլնոյե—
Օփրեթ—Հայրում գծով:

Գործողության սկսող զորամասի մեջ մտնում էին հետևյալ միա-
վորները. աջ թևում՝ փոխգնդ. Կորուկովը 6-րդ գնդի 2-րդ վաշտով, 2
գնդացիով, 3 հարյուրյակ ձիավորով և միլիցիոն գնդի 4 վաշտով:
Կենտրոնում՝ փոխգնդ. Նեստերովսկին 4-րդ գնդի 2 գումարտակով, 4
գնդացիով, 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանոթով: Զախ թևում՝ գնդ.
Տեր-Նիկողոսյանը 5-րդ գնդի 3 գումարտակով, 12 գնդացիով, 4-րդ
լեռնային մարտկոցի 3 թնդանոթով: Ընդհանուր պահեստ՝ հրամանատար
գնդ. Միրիմանյանը 4-րդ գնդի 3 վաշտով, 4-րդ գնդի ձիավոր հետա-
խույզներով և 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանոթներով: Զորամասի
ուժերի համագումար թիվն էր՝ 28 վաշտ, 26 գնդացի, 7 լեռնային թըն-
դանոթ, 4 հարյուրյակ ձիավորներ: Այս համեստ ուժերով սկսվեց
հայ-վրացական պատերազմը:

Պետք է նկատել նույնպես, որ պարենավորման, սարքավորման,
հագուստի ու մատակարարման տեսակետից էլ հայկական զորամասերը
աննախանձելի վիճակ էին ներկայացնում: Օր-կուշտ, օր-սոված, ցըն-
ցոտիներ հագին, բայց, գուցե, հենց այդ պատճառով, հաղթելու վճռա-
կանությունը ի՞նչ հայ զինվորը կովի դաշտ նետվեց արտակարգ աշ-
խույժով:

Առաջին օրն իսկ, գնդ. Տեր-Նիկողոսյանի զորամասը, գիշերային
խիզախ գրոհով, գրավեց Վորոնցովկան ու Պրիվոլնոյեն: Գրքի առնվեցին
5 վրացի սպաներ, 45 զինվոր, 3 լեռնային թնդանոթ, 1 մաքսիմի գըն-
դացի, առատ փամփուշտ և մեծ քանակությամբ ձիեր: Մեր կորուստ-
ներն էին՝ սպանված տեղակալ Զարաֆյանը, վիրավոր՝ 8 զինվոր և տե-
ղակալ Ազատյանը, որը մինչև կովի վերջը զորամասից չհեռացավ: Գնդ.
Նեստերովսկու զորամասը գրավեց Սանահին կայարանը, ուր մերոնց
ձեռքն ընկան 49 վագոն ու 1 շոգեշարժ և գերի առնվեցին 15 զինվոր-

ներ: Վրացիները ունեցան մեծ կորուստ: Մեր կողմից վիրավորվեց մի
զինվոր: Վրացիների 3 զրահապատ գնացքները համառ դիմադրությու-
նույց տվին, բայց Հայրումի կողմից Կորուկովի զորամասը քանդել էր
երկաթուղագիծը և կտրել նրանց նահանջի ճանապարհը: Գիշերային
գրոհով, գլխապետ Թարվերդյանը 4-րդ գնդի մեկ գումարտակով հետ
շարժեց վրաց զորքերը Հաղպատի և Ախտովայի միջև և գրավեց 2 գըն-
դացի: Ռոտմիստր Փիրումյանի հարյուրյակը քշեց վրացիներին և գրա-
վեց Լավար սարը՝ գրավելով 2 գնդացի և գերելով 15 վրացիներ: Գի-
շերվա ժամը 2-ին հայ կամավորները ումբերով պայթեցրին զրահա-
պատներից մեկը: Լուսաբացին գնդ. Տեր-Նիկողոսյանը գրավեց Միխայ-
լովկա գյուղը և առաջ ուղարկեց խուզարկուհներ:

Դեկտ. 14-ին և 15-ին հայ զորքերի առաջխաղացումը անցավ շատ
հաջող: Նրանց ճնշման տակ վրացիները սլարպեցին և Ալլահվերդին:
Դեկտ. 16-ին, լուսաբացին, գնդ. Տեր-Նիկողոսյանի ուժերը անցան հար-
ձակման՝ գրավելու համար Բուլնիս-Խաչեն—Եկատերինֆելդը: Նույն օրը,
առավոտյան, Կորուկովի Հայրումի ջոկատը, մի խիստ հաջող շարժու-
մով, ոչնչացրեց վրացական մի գունդ և գրավեց Հայրում կայարանը:
Վրացիներից գերի ընկան 12 սպաներ գնդ. Վաչնաձեի գլխավորությամբ
և 300 զինվորներ: Մոտ 200 հոգի սպանվեցին ու վիրավորվեցին, մյուս-
ները փախան: Մեր կողմից սպանվեցին տեղակալ Մուկուչ Տեր-Հովհան-
նիսյանը և մի զինվոր, վիրավորվեցին 7 հոգի: Տեր-Նիկողոսյանի և
Նեստերովսկիի զորամասերը շարունակեցին ճնշել վրացիներին դեպի
հյուսիս: Վրաց կողմից սկսեցին երևալ Թիֆլիսից հասած թարմ ուժեր:

Դեկտ. 17-ին արևելքից գլխապետ Թարվերդյանի ու արևմուտքից
Փիրումյանի խիզախ գրոհով ջարդ ու փշուր եղան 5-րդ և 6-րդ վրացա-
կան գնդերը և զվարդիայի ու սահմանապահ գումարտակները: Գրավ-
վեցին 2 հաուբեցներ, 2 դաշտային թնդանոթ, 25 գնդացի և Ախթալա
կայարանի մոտ 2 կազմ ու պատրաստ զրահապատ գնացքներ, որոնք
տեղն ու տեղը գործադրության դրվեցին հակառակորդի դեմ: Վրացի-
ներից ցույց տվին կատաղի դիմադրություն և կովի դաշտը թողին 60
դիակ: Վրաց ճակատի հրամանատար գոր. Յուլուկիձեն, բոլորովին ջախ-
ջախված, հապճեպ փախավ Հայրում—Սաղախլու գիծը՝ հայերի ձեռքը
թողնելով նույնիսկ իր սալոն-վագոնը մեջի իրերով:

Մերոնք շարունակեցին առաջխաղացումը. Կորուկովի զորայունը
մոտեցավ Սաղախլուին և կովի բռնվեց թշնամու հետ: Դեկտ. 18-ին,
առավոտյան, գնդ. Տեր-Նիկողոսյանը գրավեց Բուլնիս-Խաչենը: Կովի
պայմանները շատ ծանր էին. ձյուն, ցուրտ, հագուստի ու սնունդի պա-
կասություն: Բայց և այնպես զորքի տրամադրությունը բարձր էր: Եր-
բեմն ճակատամարտերը ստանում էին արյունահեղ բնույթ, տեղի էին
ունենում կատաղի սվինամարտեր: Ախթալա կայարանի մոտ, ուր գրավ-
վեցին զրահապատները՝ 4-րդ գնդի առաջին և երրորդ վաշտերը արագ

ու վճռական հարվածով խփեցին թշնամուն և սվիններով խոճապային փախուստի մատնեցին: Չախ թևի վրա, օգնական ուժեր ստանալով, վրացիները դիմեցին հակազուհի Բոլնիս-Խաչենի վրա, բայց մերոնց սպանիչ կրակի տակ փախան դեպի Արուխլու գյուղը:

Մինչև դեկտ. 18-ը վրաց զորամասերը նահանջեցին ու կենտրոնացան Սաղախլուի շրջանում: Հետզհետե Թիֆլիսից հասան նոր ուժեր: Հայկական ճակատ էր ուղարկվել ժողովրդական զվարդիան: Ամբողջ Վրաստանը ոտքի էր հանված, զորահավաք էր կատարվում: Թիֆլիսում, խորհրդարանի՝ նիստերում սպառնական ճառեր էին արտասանվում, մամուլը կրակ ու շանթ էր թափում հայերի դիմին. հայութունը զրված էր օրենքից դուրս. տղամարդիկ հարյուրներով ձեռքակալվում և Քութայիս էին աքսորվում: Առհասարակ, ազգային կրքերը սրվել էին անասելի աստիճան:

Դեկտ. 18-ին Սաղախլու եկավ և Վրաստանի զինվորական նախարարը, 1000 թարմ զինվորներ, մի հարյուրյակ ձիավոր, 3 լեռնային մարտիկոց և վերջին գրահապատ գնացքը: Զոր. Յուլուկիձեն պատրաստվում էր ուժեղ հակահարձակման:

Հայկական ուժերը սկզբից մինչև այժմ մնացել էին նույնը. թիկունքից համարյա ո՛չ մի լրացում չէր գալիս. ճանապարհները փակված էին, և կառավարության ուղադրությունը զբաղված էր Շարուրի ճակատում սպառնացող բարդություններով: Պարսկաստանից ու Նախիջևանից հայրենիք վերադարձող բազմահազար թուրք զինվորները՝ անկարգ ու բռնաբարձ, ահ ու դողի էին մատնել մերձակա շրջանների հայերին, և կառավարությունը ճիգ էր լարում այդ փորձանքից ազատվելու: Վրաց հակատը գրեթե ամբողջապես մնացել էր Դիլիջան—Լոռիի զորամասին և Ղազախի ու Լոռիի կամավորներին:

Այդ ուժերով Դրոն որոշեց շրջապատել ու ջարդել Յուլուկիձեի զորամասը: Գնդ. Տեր-Նիկողոսյանին նա հրամայեց Բոլնիս-Խաչենից մի գումարտակ առաջ քաշել դեպի արևելք՝ երկաթուղու կողմը և ցուցական շարժումներով օժանդակել Կորոլկովի զորայունին, իսկ Կորոլկովին հրամայեց երկու թնդանոթ և 3 վաշտ թողնել Հայրումում և մնացած ուժերով, Բարդաձորի և Գյուլբեգիի վրայով, անցնելով Դամիա գյուղը, վրացիների թիկունքը՝ ջարդել նրանց՝ լուրջ ուղադրություն դարձնելով Շուլավերից Օփրեթ տանող ճանապարհի վրա: Դեկտ. 19-ին փոխգնդ. Կորոլկովին միացավ և միլիցիոն գունդը 350 զինվորներով և 2 գնդացիներով, որին հրամայվեց գրավել Շուլավերը:

Երեկոյան դեմ, 4-րդ գնդի 6-րդ վաշտը փոխգնդ. Ֆիլերկովսկիի հրամանատարությամբ և առանձին ձիավոր գնդի 2-րդ դիվիզիոնի 2-րդ հարյուրյակը տեղակալ Տեր-Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ, սեփական նախաձեռնությամբ հարձակման դիմեցին և գրավեցին Սաղախլուն: Վրացիները սպիտակ գրոշ բարձրացրին: Բայց հենց այդ միջոցին,

վրա հասավ վրաց զրահապատը և մոտենալով կայարանին՝ սպանիչ կրակ բացեց հայերի վրա: Զրահապատի օգնությամբ վրաց զինվորները շրջապատեցին 6-րդ վաշտի և 2-րդ հարյուրյակի զինվորներին, շատերին սպանեցին և գերի առան Ֆիլերկովսկիին ու Տեր-Մարտիրոսյանին մոտ 30 զինվորներով:

Այդ ժամանակ, 6-րդ գնդի մեկ հարյուրյակը փոխգնդ. Մանյանի հրամանատարությամբ հասավ Հայրում և հրաման ստացավ ձոճկանի զորախումբը ուժեղացնելու նպատակով 60 հոգի հետախույզներ ուղարկել ձոճկան, փոխգնդ. Պետրոսյանի արամադրության տակ, իսկ մնացած ուժերով անցնել հարձակման ու գրավել Լամբալու գյուղը՝ Հայրումում թողնելով պահեստի մի վաշտ:

Դեկտ. 20-ին տեղի ունեցան համառ և արյունահեղ կռիվներ: Կուռ Քարխանյանի հարյուրյակը մի կողմ շարեկող թշնամուն՝ գրավեց Շուլավերը: Իսկ նույն ժամանակ, հազարից ավելի վրացիներ, զրահապատ գնացքի աջակցությամբ, համախմբվում էին Սաղախլուի շրջանում:

Շուլավեր—Սաղախլուի շրջանում գործող վրաց ուժերի մի մասը մի կողմ քաշելու նպատակով՝ Դրոն հրամայեց գնդ. Տեր-Նիկողոսյանին, դեկտ. 21-ին 1 գումարտակ ու 2 թնդանոթ թողնել Մեծ Դումանիսում, իսկ մնացած ուժերով շարժվել Արախլուի վրա: Սկսվեց տաք կռիվ: Մերոնք հարձակվում էին անվերջ, վրացիները հուսահատական դիմադրություն էին ցույց տալիս: Գլխ. Մնացականյանի Շուլավերի զորամասը կովի բռնվեց Թիֆլիսից նոր հասած վրացական թարմ ուժերի հետ: Մերոնք քանդեցին Սաղախլու—Մամայ երկաթուղագիծը՝ կտրելով վրաց զրահապատի նահանջի ճանապարհը: Կուռ Քարխանյանը հանդուգն հարձակումներ գործելով Աշաղա—Սարայի ուղղությամբ՝ գրավեց մի թնդանոթ և մի գնդացի: Այդ կովում վիրավորվեց ինքը՝ Քարխանյանը և սպանվեց նրա ձիավորներից մեկը:

Ճակատամարտը Սաղախլուի մոտ շարունակվեց անընդհատ: Վրացիները համարյա շրջապատված էին և գրավում էին միայն կայարանը, գյուղը և արևմտյան բարձունքը: Դեկտ. 22-ին, հակառակ թշնամու հրացանի ու գնդացիների մրրկահույզ կրակի, ձոճկանի զորախումբը փոխգնդ. Պետրոսյանի ղեկավարությամբ, արհամարհելով գնդակների տեղատարափը, շարժվեց Սաղախլուի վրա և համառ ու երկարատև կռիվ հետո գրավեց կայարանն ու գյուղի հարավային մասը, բայց օգնական ուժեր չստանալով՝ վրացիների հակահարձակման ու թևից սպառնացող վտանգի տակ՝ քաշվեց նախկին դիրքերը՝ տալով մոտ 40 զոհեր: Փոխգնդ. Պետրոսյանը գրավեց 2702 բարձունքը, փոխգնդ. Կորոլկովը, Դամիան, գլխ. Մնացականյանը՝ Շուլավերը, փոխգնդ. Մանյանը՝ Քերփիլի—2660 բարձունք գիծը: Վրացիները շարունակում էին նոր ուժեր բերել ու կենտրոնացնել Բոլնիս-Խաչենի մոտ:

Դեկտ. 23-ին մեր ուժերը վերադասավորվեցին՝ նորից հարձակման

անցնելու համար: Եվ նույն օրը, երկարատև ու բուռն ճակատամարտից հետո, 4-րդ գնդի 12 վաշտերը, փոխզլիս Ասլանյանի հրամանատարության տակ, գրավեցին Սադախլուն: Մերոնց ձեռքը գերի ընկան 6 սպա, 126 զինվոր, 2 կոլտի գնդացի, ավելի քան 100 վագոն պարեն, ուսմամբերք ու փամփուշտ, 3 շոգեշարժ և ուրիշ պաշարեղեն: Մեր կորուստներն էին. փոխզլիս Ալեքսանդրովը վիրավոր, 7 զինվոր սպանված և 11 վիրավոր: Տաք կռիվներ տեղի ունեցան և Եկատերինֆելդի ուղղությամբ, ուր վրացիները գրավեցին Դաղեթ-Խաչեն գյուղը, և Շուլա-վերի շրջանում, Սարաչու գյուղի ճակատում, ուր մերոնք հետ մղեցին վրացական մի շարք կատաղի գրոհներ: Այսպիսով, վերջնականապես շարժ ու փշուր եղավ զոր. Յուլուկիձեի գորամասը, և Յուլուկիձեն ինքն էլ փախավ մազապուրծ՝ շրջակա թուրքերի օգնությամբ:

Գրանից հետո, վրաց հրամանատարությունը փոխվեց. Յուլուկիձեի փոխարեն նշանակվեց զոր. Մազնիկը: Վրացիները շարունակեցին շտապ հասցնել նոր զորքեր ու թնդանոթներ և պատրաստվել ընդհանուր հարձակման:

Դեկտ. 24-ին փոխգնդ. Կորոկովը հրաման ստացավ շարժվելու Շուլավերի վրա, որը ենթարկվել էր վրացիների հարձակման. միլիցիոն գունդը երկու օր է դիմադրում էր հակառակորդի սաստիկ գրոհներին: Դեկտ. 25-ին, երբ հասան Կորոկովի ուժերը, վրացական 5 գրոհ հետ մղվեց՝ մեծ կորուստներով թշնամու համար: Սարաչու գյուղից դեպի Խճուղին տանող տարածության վրա բոլոր վրացական դիրքերը մաքրվեցին. վրացիները կռվի դաշտում թողին 86 դիակ:

Յերեկվա ժամը երկուսի մոտերը, վրացիները, Թիֆլիսից հենց նոր հասած ու վագոններից ղուրս եկած մոտ 1500 մարդով, ուժեղ հրետանու ընկերակցությամբ, դիմեցին հարձակման Շուլավերի Խճուղու շրջանում, Աչաղա—Սարաչլ կայարանի մոտ: Շուլավերի վրա թռչում էին վրաց սավառակները և նետում ուժեր: Մերոնց հակահարձակումով թշնամին հետ շարժվեց և Աչաղա—Սարաչլը տրվեց մեր թնդանոթների կրակին: Այս կռիվներում ուժերի կտորներով երեք տեղից վիրավորվեց անվնաս երեք տեղակալ Կուռո Թարխանյանը և սպանվեց միլիցիոն գնդի սպա Տեր-Գրիգորյանը:

Այս ձևի կռիվները, գրոհներն ու հակագրոհները շարունակվեցին անընդհատ, մինչև դեկտ. 28-ը:

Մինչ ճակատում հոսում էր արյունը, Թիֆլիսում դաշնակիցները միջոցներ էին փնտրում՝ վերջ տալու համար արյունահեղությանը: Դեկտ. 25-ին անգլիական զորավար Ռայկրոֆտի, Ֆրանսիական գնդապետ Շարդինիի և Ժորդանիայի կողմից ստորագրվեց մի համաձայնագիր, որով «պատերազմական գործողությունները վրացիների և հայերի միջև պետք է անմիջապես դադարեցվեն և բրիտանական ու ֆրանսիական բանակների սպաներից բաղկացած մի հանձնաժողով՝ ուղեկցությամբ վրաց

կառավարության ներկայացուցիչների՝ կմեկնի ճակատ՝ բացատրելու համար համաձայնության մանրամասնությունները և հսկելու նրանց իրականացման վրա՝ համաձայն ներքո ստորագրվածների կողմից Երևան ուղարկված հեռագրի»:

Այս համաձայնությունը կնքելիս ներկա էր և Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Զամալյանը, որը մերժեց ստորագրել՝ բողոքելով, մասնավորապես, Ախալքալաքի գավառին վերաբերվող մասի դեմ: Այդ պատճառով համաձայնագրի տակ, Ռայկրոֆտն ու Շարդինին ավելացրին, թե «Պ. Զամալյանը համաձայն չէ Ախալքալաքի գավառը Վրաստանի կողմից գրավվելու կետին»:

Նույն օրը Երևան ուղարկվեց հետևյալ հեռագիրը. «Ներկայումս Թիֆլիսում գտնվող մեծքրիտանական զորավար Ռայկրոֆտը և ֆրանսիական առաքելության պետ գնդ. Շարդինին, Վրաստանի Հանրապետության նախագահ Ժորդանիայի հետ ունեցած խորհրդաժողովում, պ. Զամալյանի ներկայությամբ, որոշեցին, որ պատերազմական գործողությունները անհապաղ պետք է վերջացվեն:

Չնայած պ. Զամալյանի բողոքներին, զոր. Ռայկրոֆտը, գնդ. Շարդինին և Վրաստանի Հանրապետության նախագահ Ժորդանիան որոշեցին, որ՝

Անգլիական, ֆրանսիական, վրաց ու հայկական ներկայացուցիչներից բաղկացած մի խառն հանձնախումբ, ըստ կարելիության շուտ, պետք է մեկնի ճակատ, որպեսզի կյանքում իրականացնի հետևյալ պայմանները.

Հանձնախումբը որոշում է քանակը այն զորքերի, որ վրացիները պետք է թողնեն Բորչալուի գավառի հյուսիսային մասին, իսկ հայերը՝ հարավային, այլև վրացիները՝ Ախալքալաքի գավառում: Զորքերը պետք է լինեն սակավաթիվ:

Վրաց զորքերը պետք է մնան իրենց գրաված այժմվա գծի վրա, հայ զորքերը պետք է նահանջեն Դսեղ—Ջալալ-Օղլի թուրքական գիծը:

Վրացական և հայկական զորքերի գրավված տարածության միջև, երկաթուղու վրա, կգտնվեն բրիտանական պահակներ. վարչությունը այս վիճելի մասում կլինի խառը:

Ախալքալաքի գավառի վրացական վարչության վրա հսկում է դաշնակիցների մի հանձնախումբ, որի մեջ մտնում են ներկայացուցիչներ և տեղական հայ ու մահմեդական բնակիչներից:

Երկու պետության՝ Վրաստանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները շուտով կուղարկվեն Եվրոպա, ուր սահմանների վերաբերվող ամբողջ հարցը կլուծվի մեծ պետությունների կողմից:

Իսկականը ստորագրեցին՝ Ռայկրոֆտ, Շարդինի, Ժորդանիա, Թիֆլիս, 15-ը դեկտ. 1918 թ.»:

Հանձնախումբը՝ բաղկացած 2 անգլիացի, 1 ֆրանսիացի ու 1 վրա-

ցի սպաներից, անգլիական կապիտան Դրզլեզ Վիցերոսի գլխավորութեամբ, ղեկտ. 28-ին հասավ Ղարաքիլիսա և հայկական հրամանատարութեան ներկայացրեց վերևի համաձայնությունը: Հայերը բողոքեցին ու պահանջեցին որոշ կետեր փոխել, բայց, ի վերջո անգլիացիների ճնշման տակ ստիպված եղան համակերպվել: Հայկական կառավարությունը, սակայն, համաձայնության մի քանի կետեր համարում էր մութ և բացատրություն էր պահանջում, որի վրա հանձնախմբի նախագահը համաձայնվեց իր հետ Քիֆլիս տանել հայերից երկու ներկայացուցիչ՝ մութ կետերի վերջնական պարզաբանման համար: Բանակցություններից հետո, ղեկտ. 30-ին, որոշվեց, մյուս օր, ղեկտ. 31-ի գիշերվա ժամը 12-ին, վերջ տալ պատերազմական դրոժողություններին, որից հետո հայկական պատվիրակությունը պետք է մեկնեն Քիֆլիս՝ հաշտության բանակցությունների համար:

Հանձնախմբի Ղարաքիլիսա հասնելու օրն իսկ, ղեկտ. 28-ին վրացիներն ամբողջ ճակատի վրա անցան ընդհանուր հարձակման: Նրանց ուժերը ավելացել էին, մատակարարման գործը հեշտացել էր. նրանց միացել էին և Բորչալուի թուրքերը, որոնք կովի դաշտ էին հանել կառավորական խմբեր: Ռազմագիտական տեսակետից նահանջը վրացիներին օգտակար էր եղել. նրանք դուրս էին եկել թշնամաբար տրամադրված հայկական շրջաններից, կարճացրել հաղորդակցության գիծը, վերակազմել իրենց բարձր հրամանատարությունը, ռազմաճակատ ուղարկել գործիչների ու ժողովրդական զվարդիայի նոր խմբեր, վրաց ժողովրդի ուշադրությունը լարել, ամբողջապես կենտրոնացրել ճակատի վրա:

Ընդհակառակը, հայերի համար՝ երթալով՝ ստեղծվում էր ավելի աննպաստ վիճակ: Երկու շաբաթ շարունակ առաջ շարժվող, կռիվներից դուրս չեկող, վատ հագնված ու վատ պարենավորված զորքը սաստիկ հոգնել էր, պահեստի մասերը սպառվել էին, իսկ նոր ուժ գրեթե չէր գալիս. կառավարությունը զբաղված էր ուրիշ ոչ պակաս ծանր հոգսերով և պատերազմին բավարար ուշադրություն չէր կարող դարձնել: Թիկունքից պարենավորում ու ռազմամթերքներ չէին ստացվում. զորքը կերակրվում էր վրացիներից առած հացով և կովում վրացական ռազմամթերքով:

Դրությունը դժվարացնում էր և մի ուրիշ հանգամանք. քանի կռիվները տեղի էին ունենում հայկական շրջաններում, լոռեցիները՝ զենքը ձեռներին մասնակցում էին պատերազմական գործողություններին՝ միշտ բանակի առաջին շարքերում: Հենց որ ամբողջ կոռին գրավվեց, և պատերազմը սկսեց տեղափոխվել հայկական շրջաններից դուրս, լոռեցիները, մեծ մասով, հեռացան իրենց տները, և կովի դաշտում մնացին գլխավորապես կանոնավոր զորամասերը: Այս պարագան, իհարկե, վատ անդրադարձավ և մնացած զինվորների հոգեկան վիճակի վրա: Հայկա-

կան բանակը աստիճանաբար փոքրանում էր, վրացիներինը, ընդհակառակը, ավելանում էր արագորեն: Ուժերի համեմատությունը փոխվում էր ի նպաստ թշնամու:

Դեկտ. 27-ին վրացական առաջավոր խմբերը երևացին 2660 բարձունքի մոտ: Սարաչուի կողմից, 3—400 վրացիներ աշխատում էին անցնել փոխգնդ. Կորոլկովի ձախ թևի թիկունքը: Շարժումներ սկսվեցին և մյուս ճակատներում, բայց գլխավոր ուժերը Շուլավերի շրջանում էին, ուր զոր. Մազնիկի զորամասը— 3 ու կես հազար մարդ ու 12 թընդանոթ— մեր դիրքերի թնդանոթային փոթորկահույզ ուժակոծումից հետո, ժամը 5-ին անցավ ուժեղ հարձակման Կորոլկովի ճակատի ամբողջ լայնությամբ:

Հակառակ թշնամու ուժերի խիստ գերակշռության և մեր զորքերի արտակարգ հոգնածության ու սակավության, մի քանի օր անընդհատ մղվեցին կատաղի կռիվներ, և մերոնք մեծ կորուստներ պատճառելով՝ հետ էին մղում բոլոր գրոհները:

Միաժամանակ վրացիները, մոտ 1000 հոգով, հետները ունենալով և Բորչալուի թուրքերի կառավորական խմբերը, Քասուվու և Ահմադու գյուղերի կողմից, հարձակվեցին մեր աջ թևի վրա, ուր գործում էր փոխգնդ. Իշխանյանը 6-րդ գնդի 1 գումարտակով ու 2 գնդացիով: Թե Շուլավերից և թե այս կողմը, մեր զորքերը, շտանալով ո՛չ մի օգնություն, թշնամու օր ավուր աճող ուժերի ճնշման տակ, դիմեցին նահանջի մինչև Գյուվուր Արև և Սիոն գյուղերը: Մեր կորուստներն էին այս կովում. մոտ 200 հոգի սպանված ու վիրավոր: Սպանվեց տեղակալ Տիլիշենը, գերի ընկան փոխգնդ. Հակոբյանը և 2-րդ թեթև մարտկոցի պետ տեղակալ Բագրատունին: Թշնամու ձեռքն անցան 7-րդ թեթև մարտկոցի 2 թնդանոթները, որոնց վարիչները մինչև վերջ ցույց տվին հերոսական դիմադրություն և հեռացան թնդանոթները անգործածելի դարձնելուց հետո:

Դեկտ. 29-ին օգնության հասավ գնդ. Տիմչենկոն, որ ընդունեց աջ թևի ընդհանուր հրամանատարությունը՝ խնդիր ստանալով հսկողության տակ առնել № 2660 և Ղըզըլ-Կայա բարձունքներից դեպի հյուսիս գրտնըվող տարածությունը և, եթե վրացիները Շուլավերի դիրքերից հեռանան, արևելքից անցնել նրանց թիկունքը, շարժվելով դեպի Այաղա— Սարաչլու ու սերտ կապ պահելով Կորոլկովի հետ՝ ապահովել աջ թևը: Կենտրոնի՝ Կորոլկովի զորամասին՝ բաղկացած 4-րդ գնդի 10 վաշտից, միլիցիոն գնդի 4 վաշտից, 2-րդ դիվիզիոնի 2 հարյուրակից, 2-րդ գնդի 1 գումարտակից, 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանոթից ու 1 զրահապատ գնացքից՝ հրամայվեց համառ կերպով պաշտպանել Դամիա— Սադախլու գիծը՝ խոժոռնիում կենտրոնացնելով 4-րդ գունդը, առաջավոր մասերը պահելով Դամիա գյուղում և աջից կապ ունենալով Տիմչենկոյի թևի հետ: Վերջինիս նոր հրաման տրվեց՝ ամուր կերպով պահել Սա-

դախուրի մոտ երկաթուղագծից 2660 բարձունք՝ Քերփիլի գյուղ գիծը: 2-րդ գնդի մեկ գումարտակը թողնվեց պահեստում ձոճկան գյուղի մոտ:

Մինչ կենտրոնում և աջ թևում կատարվում էին սյւ դեպքերը, ձախ թևից երեք օր շարունակ լուր չստացվեց, գնդ. Տեր-Նիկողոսյանը բոլորովին կտրվել էր ընդհանուր հրամանատարությունից: Հետո պարզվեց, որ 5-րդ գունդը բռնված էր բժավոր տիֆով, հիվանդացել է և գնդ. Տեր-Նիկողոսյանը ու իր սպայակույտի սպաները: Այդ պատճառով կարելի չէր եղել կատարել ստացված հրամանը, որով կարգադրվում էր գրավել Եկատերինֆելդ—Բոլնիս-Նաչն գիծը և 4-րդ գնդի հետ միասին շարժվել դեպի Արախլու: Հակառակ պարագային, եթե կոխվեին գնան անհաջող, ամուր պահել Մեծ Դումանիս—Բոլնիս-Նաչն ճակատը: Այս հրամանը գնդ. Տեր-Նիկողոսյանը չէր կարողացել կատարել, և այդ ծանր անդրադարձում ունեցավ հետագու գործողությունների վրա:

Դեկտ. 30-ի առավոտյան վրացիները փորձեցին մոտենալ Սադախլու կայարանին ու կամբալու գյուղին, բայց մեր հրետանիի կրակով հետ շարժվեցին: Նորից անցնելով հարձակման՝ մոտ 500 հոգով մտան Սադախլու, իսկ մի ուրիշ զորամաս գրավեց 2660 բարձունքը: Մեր զրահապատը կրակի բռնեց Սադախլուն, ուր սկսել էր հավաքվել թուրք զինված խուժանը: Վրացիներն ու թուրքերը հեռացան Սադախլուից և սկսեցին քաշել իրենց թնդանոթներն ու ուժբակոծել մեր զրահապատը, որը, փոխառեղակալ Սուլթան-Շահի հրամանատարության տակ հանգուցն հարձակումներ էր գործում և ահագին վնաս պատճառում հակառակորդին: Մերոնք քանդեցին Սադախլուից հյուսիս գտնվող երկաթուղու կամուրջը: Շուլավերից առաջացող վրացիներն ու թուրքերը այրեցին Դամիա գյուղը:

Երեկոյան դեմ վրացիները նորից փորձեցին գրավել Սադախլուն, փոքրիկ խմբերով առաջ անցան, մազլեցեցին 2660 բարձունքը: Մեր զրահապատը կրակի գործողության դիմեց նրանց դեմ: 2-րդ գնդի մեկ գումարտակը զլխ. Չերգեշտովի հրամանատարությամբ բռնեց 2702 բարձունքը: Կոխվեց տեղի ունեցան և Կորոլկովի ու Տեր-Նիկողոսյանի ճակատներում: Վերջնում, երկու օրվա կատաղի գրոհներից հետո, վրացիները գրավեցին Բոլնիս-Նաչն գյուղը:

Նույն օրը, երկար ու համառ պահանջներից հետո, Դրոն վերջապես ստացավ փոքրիկ օժանդակություն. 4-րդ և 6-րդ գնդերի համար հասան մոտ 600 թարմ զինվորներ: Դրոն մի կողմից հետ էր մղում թշնամու հարձակումները, մյուս կողմից պատրաստվում դեկտ. 31-ի վճռական կռիվի համար. երկու կողմերն էլ աշխատում էին զինադադարի վայրկյանին իրենց համար նպատակաւոր դիրքեր ապահովել:

Դեկտ. 31-ի առավոտյան հայկական զորամասերը դասավորված էին հետևյալ ձևով. աջ թևում կանգնած էր գնդ. Տիմչենկոն 6-րդ գնդի 2 գումարտակով (մոտ 1100՝ սվին) և 6-րդ լեռնային մարտկոցի 2

թնդանոթով: Նրա ճակատն էր Գյունաշթափա լեռ—Քերփիլին մինչև երկաթուղի: Կենտրոնում՝ 2-րդ գնդի 3 գումարտակներ (մոտ 600 սվին) զլխ. Հովհաննիսյանի հրամանատարությամբ և 7-րդ լեռնային մարտկոցի երկու թնդանոթ՝ երկաթուղուց մինչև Բարդաձորից ձոճկան տանող ճանապարհը: Ձախ թևի վրա՝ փոխգնդ. Կորոլկովը՝ Բարդաձորի ճանապարհից մինչև Օփրեթի ճանապարհը: Նրա մասերը դասավորված էին. Գյուլ-Գագիում միլիցիոն գունդը, Բարդաձորում 4-րդ գնդի մեկ գումարտակը, 2 գումարտակ Խոժոռնիում, 50 ձիավոր Աղբյուրփիում: Պահեստը գտնվում էր ձոճկանում՝ 2-րդ գնդի 2 գումարտակներ և 7-րդ մարտկոցի 2 թնդանոթներ:

Վրացիները դեկտ. 31-ի առավոտյան Սադախլուում հավաքել էին մոտ 3 և կես հազար կովոդ*, Դամիա—Սադախլուում 12 թնդանոթ և մոտ 800 հոգի էլ Քասումլու թրքական շրջանում: Նրանց առաջապահ մասերը, մոտ 2 վաշտ, գրավում էին 2660 բարձունքը:

Հայկական հրամանատարության ծրագիրն էր՝ գրավել Սադախլուն և ոչնչացնել զոր. Մազնիկի զորամասը: Այդ նպատակով տրվել էր հետևյալ հրամանը.

Աջ թևը, ժամը 2-ին, սկսում է հարձակումը, գրավում 2660 բարձունքը և, եթե ձախ թևը առաջանա հաջողությամբ, Մամայում կապվում նրա հետ: Կենտրոնական զորամասը՝ զարնում է ճակատից և զբաղեցնում Սադախլուի թշնամուն: Ձախ թևը շարժվում է կենտրոնի հետ միաժամանակ և գրավելով Սիոն—Դամիա շրջանը՝ Մամայում միանում է աջ թևին: Այսպիսով թշնամին առնվելու էր օղակի մեջ և ջախջախվելու:

Սակայն, ճակատամարտը տեղի ունեցավ նախատեսվածից մի քիչ տարբեր ձևով: Հեռախոսային կապ չլինելու պատճառով՝ Կորոլկովը մի քանի ժամ ուշ ստացավ հրամանը, և նախաձեռնությունը նրա ճակատում անցավ թշնամու ձեռքը: Ժամը 8-ին վրացիները, սպայական գումարտակի զլխավորությամբ, դիմեցին ուժեղ հարձակման, Գյուլ-Գագիի մոտ պատռեցին մերոնց շղթան և շարժվեցին դեպի Գեղեք-Բուռուն լեռը: Ժամը 1-ին թշնամու առաջխաղացման մասին լուր ստացվեց զորամասի սպայակույտում, և Դրոն շտապեց պահեստից օգնության հասցնել 2-րդ գնդի 2-րդ գումարտակը, որը կանգնեցրեց վրացիների արշավը:

Ժամը 2-ին ուժգին հարձակման անցավ 6-րդ գունդը՝ շարժվելով դեպի 2660 բարձունքը: Կենտրոնական ճակատից անընդհատ տեղեկություններ էին ստացվում, որ վրացիները 2660 բարձունքի կողմերից, Մամայից ու Դամիայից Սադախլու էին քաշում իրենց ուժերը և շարժվում դեպի Գյուլ-Բաղի: Եվ որովհետև ձախ թևը չէր շարժվում, Դրոն հրա-

* 2րդ. Մազնիկի հետագա հայտարարությունների համաձայն, վրացիները ամբողջ հայկական ճակատի վրա ունեին 8 000 կովոդ:

մայեց աչ զորասյունին ցույց տալ վճռական գործունեություն և մի զորասյուն ուղարկել դեպի Սադախլու՝ Գյուլ-Բաղիի ուղղությամբ գործող վրացիներին թիկունքից հարվածելու համար:

Ճ-րդ գունդը առաջացավ երկու թևով. մեկը՝ 1 գումարտակ՝ Գյուլ-Նաշ-Թափայից 2660 բարձունքի լանջերով շարժվեց դեպի Լամբալու և Սադախլու: Ճ-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանոթը կրակ բաց արին Սադախլուի վրա. 2660 բարձունքի վրա դրվեց մի պահակ: Մյուս գումարտակը գործում էր Քասուձուլի և Կաշաղանի շրջանում:

Միաժամանակ, Սադախլուի վրա կրակ բաց արեց և 7-րդ լեռնային մարտկոցը, և 2-րդ գնդի 3-րդ գումարտակը 2702 բարձունքից սկսեց հարավից իջնել դեպի Սադախլու: Զրահապատը, առաջ անցնելով, օգնում էր 3-րդ գումարտակի էջին:

Ձախ թևի վրա շարունակվում էին կատաղի կռիվները. վրացիները տարածվում էին Գեդիք-Բուռունի ուղղությամբ:

Ժամը 3-ի մոտերքը, Ճ-րդ գնդի 2-րդ գումարտակը սկսեց մոտենալ 2660 բարձունքի կատարին: Վրացիները բաց արին ուժեղ գնդացրային կրակ; բայց մերոնք առաջ շարժվեցին գնդակների տարափի տակ՝ պատրաստ անցնելու սվինամարտի: Վրացիները խուսափեցին սվինակովից և ժամը 4 ու կեսին փախան: 2660 բարձունքը անցավ հայերի ձեռքը, որոնց առաջավոր մասերը սկսեցին իջնել դեպի Մամայ՝ կտրելով Սադախլուի ճակատում գործող վրացական զորքերի թիկունքը: Երեկոյան Ճ-րդ գնդի ձախ զորասյունը գրավեց Լամբալուն, իսկ 2-րդ գնդի 3-րդ գումարտակը ներս խուժեց Սադախլուի հարավային մասը:

Գիշերը կռիվը դադարեց: Թիկունքից կտրված՝ վրացիները կանգնեցին Գյուլ-Բաղիի շրջանում և սկսեցին կամաց-կամաց հետ քաշվել: Մեր ձախ զորամասը բռնեց բարձունքները Խոժոռնիի, Գյուլ-Բաղիի ու Բարդաձորի գլխին:

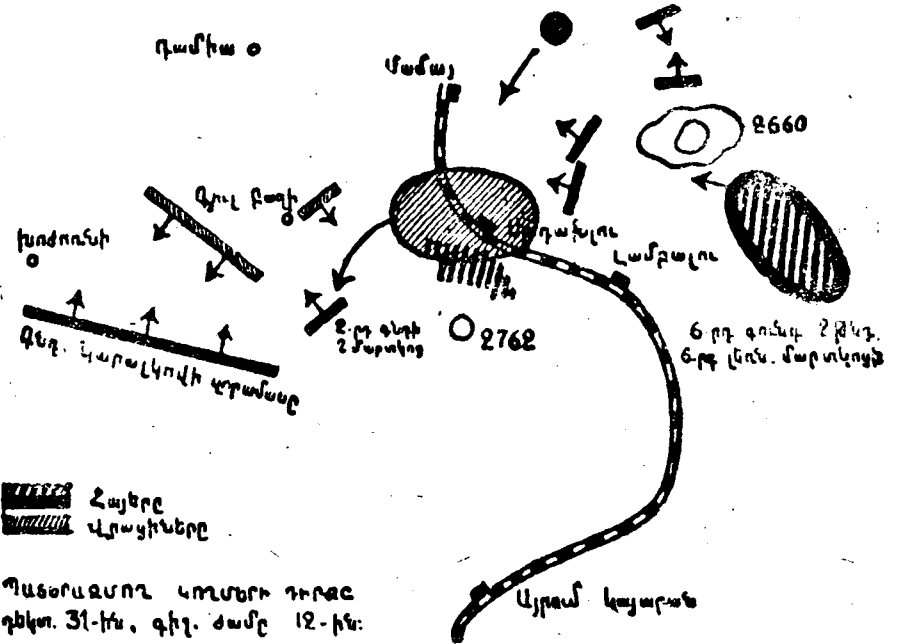
Ճակատամարտը դեռ չէր լրացած, բայց արդեն ժամը 12-ն էր, և կռվող կողմերը կանգ առան իրենց գրաված տեղերում: Պատերազմը վերջանում էր:

Ո՞վ էր հաղթողը այս պատերազմում: Վրացիները պնդում են, որ դեկտ. 31-ի ճակատամարտը վերջացավ իրենց հաղթանակով: Եթե պայմանաժամը չլրանար, ասում են նրանք, վրաց զորքը առաջ կերթար հաղթական, և հայկական բանակի կատարյալ պարտությունը կդառնար անխուսափելի: Ո՞չ, պատասխանում են հայերը, եթե պայմանաժամը չլրանար, հայ զորքերը հաջողությամբ կիրականացնեին շրջափակման ծրագիրը, և զոր. Մազնիկի զորքերը ամբողջովին գերի կընկնեին հայերի ձեռքը:

Վրացիները ասում են՝ մենք հաղթեցինք, հայերի ասում են՝ մենք հաղթեցինք: Ո՞ւմ է իրավունքը: Պատասխանը թո՛ղ ռազմագետները

տան. ճակատամարտի դաշտի քարտեզը երկու կողմին էլ հիմք է տալիս. մնալու իր համոզման մեջ:

Եվ, իրոք, ուշադրություն դարձրե՛ք ճակատամարտի քարտեզին՝ ուժերի ի՛նչ տարօրինակ դասավորություն: Հայ ու վրացի զորամասերը խառնվել են իրար. վրացիները մտել են շատ խորունկ հայկական շրջանը, հայերը սպառնական անցել են վրացիների թիկունքը: Կղիմանայի՞ն Կորոլիովի զորամասերը վրացական գրոհին, կկարողանայի՞ն վրացիները մաքրել թիկունքը հայկական խուժումից. կկարողանա՞ր Մազնիկը տոկալ Դրոյի հարվածին: Այս հարցերը մնում են անպատասխան՝:

Ինչքան էր մարդկային կորուստը պատերազմում՝ դժվար է ասել: Մեր ձեռք ընկած պատահական տեղեկություններից երևում է, որ միայն 4-րդ գնդից սպանվել էր 41 զինվոր, անհետ կորել 62 և վիրավորվել 60, 5-րդ գնդից սպանվել էր 19 զինվոր, անհետ կորել 44 և վիրավորվել 14, 6-րդ գնդից սպանվել էր 8, անհետ կորել 11 և վիրավորվել 18: Կռիվներում սպանվեցին հետևյալ սպաները՝ Վահան Դանիելյան, Լեոն Գաբրիելյան, Հովսեփ Գրիգորյան, Արշակ Մելիք-Շահնազարյան, Մարտիրոս Խոջայան, Տեոդոր Քան, Կոլոձեյիկ, Գրիգոր Սաֆարյան, Մկրտիչ Տեր-Հովհաննիսյան, Մատթեոս Տեր-Մատթեոսյան, Մկրտիչ Տեր-Պողոսյան: Վերքերից մեռան սպաներ Սուրեն Տեր-Ղուկասյանը, Գևորգ Սուլթան Շահը, Քրիստիանը, Տեր-Գրիգորյանը: Վիրավորվեցին սպաներ Ալեքսանդր Մամյանցը, Սմբատ Չեթիզյանը, Ալեքսանդր Անդրաբատովը, Արամայիս Բարլաշյան-Բարլումյանը, Տիգրան Աղիզյանը, Լեոն Վերմիշյանը, Նիկ. Քարխանյանը (Կուռ), Դաբրիելյանը և գինվ. պաշտոնյա Վախթանգ Դավթյանը:

Այսպես թե այնպես, հայ-վրացական պատերազմը վերջացավ: Բանակները կատարեցին իրենց պարտականությունը: Խոսքը անցնում էր քաղաքագետներին:

Քաղաքագետների գործը, սակայն, հեշտ չէր լինելու. պատերազմն ու հարակից դեպքերը շափազանց շատ էին լարել կրքերն ու խառնափնթորել կացությունը: Մանավանդ, վրաց կառավարությունը եռանդ չէր խնայել այդ ուղղությամբ. պատերազմի ընթացքում հայերի վիճակը Վրաստանում ոչնչով չէր տարբերվում այն վիճակից, որ ստեղծվել էր Քուրդիստանում պատերազմի օրերին: Հայաստանի դրամները բանկերից և հայկական պետական գույքերը գրավվեցին:

Հայաստանի ներկայացուցչությունը փակվեց: Վրահայոց ազգ. խորհուրդը փակվեց: Գաղթականական ու որբախնամ մարմինները փակվեցին: «Աշխատավոր», «Նոր-Հորիզոն», «Կավկ. Սլովո» և մի շարք ուրիշ թերթեր փակվեցին: Բազմաթիվ հայ գործիչներ, Քիֆլիսի քաղաքային խորհրդի դաշնակցական անդամները ձերբակալվեցին: Հայ միլիցիոներները արձակվեցին պաշտոնից: Սկսվեց մի այլանդակ հալածանք բոլոր հայերի դեմ անխտիր, զզվելի հայրասություն Քիֆլիսի փողոցներում: 1918 թ. հունվ. 8-ին, Վրահայոց ազգ. խորհուրդը Վրաստանի կառավարության ներկայացրեց մի հուշագիր, որ ահռելի մանրամասնություններ էր տալիս հայերի նկատմամբ գործադրվող կամայականությունների և բռնությունների:

«Պատերազմական գործողությունների սկսելով,—ասում էր այդ հուշագիրը,—հանրապետության կառավարությունը Վրաստանի հողի վրա ապրող բոլոր հայերին հայտարարեց ռազմագերի՝ կիրառելով նրանց վերաբերմամբ ճնշումներ՝ բանտարկությունների, Քուրդիստանի նահանգն արտոբելու և այլ ձևերով... Հպատակության օրենքի թերությունների պատճառով, պատերազմի հենց առաջին օրից ստեղծված թշնամական մթնոլորտը՝ խուզարկություններ, ձերբակալություններ և արտոբումներ կատարող միլիցիայի և հատուկ զորամասի պաշտոնյաների առջև, բաց արավ լայն հեռանկարներ ամեն կարգի ապօրինությունների հայերի նկատմամբ՝ ակներև կերպով շճերբակալվելիք անձերի ձերբակալությունից սկսած մինչև բաց ու անպատիժ դրամաշորթություն: Հայերի վիճակը էլ այժմի վատացավ, երբ հրապարակվեցին ընդհանուր-նահանգապետի պարտադիր որոշումները, որոնք, վարչական օրենսդրության կարգով, ընդարձակում էին ռազմագերիների տեսակները՝ մտցնելով նրանց մեջ Հայաստանի Հանրապետության զորքերով գրավված Բորչալուի շրջանն էլ»:

«Այս բոլորի հետևանքով վրաց իշխանության տակ ապրող կես միլիոն հայ ազգաբնակչությունը զրկվեց ամեն իրավունքից, նրա պատկվր, ունեցվածքը, ազատությունն ու գույքերը դարձան միլիցիայի և հատուկ զորամասի պաշտոնյաների ազատ քմահաճույթի առարկա»: «Այն պատրվակով, որ, իբր թե, Արամյանի շենքում, ուր Հայ. ազգ. խորհրդին կից տեղավորված էին և մի շարք ուրիշ հիմնարկություններ, կատարվում է կամավորների արձանագրություն հօգուտ Հայաստանի, կնքվեցին Հայ. ազգ. խորհրդի տոմարները և գրավեցին նրա բոլոր նյութական միջոցները և գաղթականներին հատկացված դեղերն ու դրամները»: Եվ Ազգ. խորհուրդը փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալուց:

«Ահա երկու շաբաթ է, որ Քիֆլիսի հայ բնակչությունը ենթակա է վարչական իշխանության ամեն տեսակ կամայականության: Զինված միլիցիոներները գիշերները այցելում են, առանց հպատակության ու դիրքի խտրության, հայերի տները, բռնություններ են գործ դնում, առնում-տանում են թանկարժեք իրեր, ձերբակալում են ոչ միայն ոչ հայահպատակ, այլև վրացահպատակ անձանց. ցերեկով շուրջկալներ են կատարում և հայերին հարյուրներով քշում են բանտ ու Քուրդիստանահանգը՝ առանց նույնիսկ հնարավորություն տալու գեթ մնաս-բարև ասելու իրենց հարազատներին ու անհրաժեշտ իրեր առնելու. հազարավոր հայ բանվորներն ու մտավորականները, որոնց հանում են գործից և ուղարկում Մետեխի բերդը կամ՝ միջնադարյան բանտերի վատագույն կարգերով գերիների կայանի վերածված ներսիսյան դպրոցի շենքը՝ սովորական երևույթներ են դարձել Քիֆլիսի հայերի կյանքում: Այդ բոլորին զուգընթաց, տեղի են ունենում բոլորովին անմեղ մարդկանց ձերբակալություններ՝ դրամ կորզելու նպատակով. մերժման կամ իշխանության հայտնելու պարագային սպառնում են զնդակահար անել: Այլասերման աստիճանի մասին կարելի է գաղափար կազմել նրանով, որ միլիցիոներները և հատուկ զորամասի պաշտոնյաները, հաստատել են փրկագնի որոշ սակ՝ 50-ից սկսած մինչև 50 000 ռուբլի, և սակավ չեն դեպքեր, երբ միևնույն անձին հերթով դիմում ու դրամ են սլահանջում երկու հիմնարկության ներկայացուցիչներն էլ, և եթե միամիտը հայտնի, թե ինքը արդեն տվել է, այդ փաստն ինքնին ամրացնում է նոր սահանջողի իրավունքը»:

Այս բոլորի թագ ու պսակը եղավ հունվ. 5-ի այլանդակ դեպքը, երբ, կնքված զինադադարից հետո արդեն, Քիֆլիսում տեղի ունեցան հայերի զանդվածային ձերբակալություններ: «Միլիցիայի գործակալները,— գրում էր Վ. ազգ. խորհուրդը,— վայրենիների պես, բառիս բուն նշանակությամբ, որսի ելան հայերի դեմ. մի քանի ժամվա մեջ ձերբակալեցին 6000 հոգի և ազատ թողին այն մի քանի հարյուր բախտավորներին, որոնք տեղն ու տեղը, մարդկանց աչքի առջև, կարողանում էին վճարել պահանջված գումարը կամ, հնարավորություն էին ստանում,

միջոցներն ենք ուղեկցութեամբ գնալ տուն և ավելի մեծ գումար վճարելով՝ ազատվել բռնակալների ձեռքից»:

«Եվ եթե այս ամենը կատարվում էր Քիֆլիսում, դժվար չէ երևակայել հայերի վիճակը Վրաստանի գավառներում, որոնք թողնված են սեփական ճակատագրին և վրաց մամուլի հակահայ քարոզչության ոգով տոգորված տեղական վարչության ողորմածությունը»:

Անկասկած, գավառներում ավելի վատ էր, քան Քիֆլիսում: Ապօրինություններից, թալանից ու բանտարկություններից զատ այնտեղ տեղի էին ունենում և լիկոմներ ու սպանություններ, մանավանդ ժողովրդական գվարդիականների կողմից, որոնք, սովորաբար, մնում էին անպատիժ իրենց արարքների համար: Անտանելի էր հայերի դրությունը, մանավանդ, հայկական սահմանին մոտ գտնվող վայրերում, ուր ճնշումներն ու կամայականությունները պատերազմից հետո էլ չվերջացան: Այսպես, Բոլնիս-Նաչևն գյուղը վրաց զորքի կողմից գրավելու ժամանակ, բնակիչները թողին հեռացան՝ չկարողանալով տանել որևէ բան: Գյուղում մնացին մի քանի շքավոր ընտանիքներ, ծերեր ու որբ-վայրկներ: Գյուղը գրավելուց հետո կարմիր գվարդիականները անցան թալանի ու բռնությունների: Թալանեցին ամեն ինչ, ուտելեղենը տարան կազմակերպված կերպով: Տարան հաց, ցորեն, գարի, գետնախնձոր, լոբի, բնկույզ, հագուստ, կարի մեքենա, պղնձեղեն, երկրագործական պիտույքներ, արծաթ և ոսկի իրեր, կահ-կարասիք, նույնիսկ բարձրի փետուրը թափեցին և կտորը տարան: Ինչ որ չկարողացան տանել, ոչընչացրին: Փշացրին տների ղոները, պատուհանները, կարասիքը, մեղվի փեթակները: Տարան կենդանիները՝ կով, ձի, եղ, գոմեշ, ոչխար, հավ, սագ: Զինվորներն ու սպաները խմում էին գինի և օղի, քեֆ էին անում. բռնաբարում էին գյուղում մնացած կանանց և աղջիկներին: Հետո, բոլոր գյուղացիներին, առանց սեռի ու հասակի խտրության, հավաքեցին մի նկուղ և պահեցին իրեն գերի: Կանանց մի քանի օրից հետո բաց թողին, իսկ այդ մարդկանց պահեցին երկու շաբաթ և ազատ արձակեցին միայն հունվ. 13-ին: Այդ երկու շաբաթվա ընթացքում գյուղը մաքուր կերպով թալանեցին ու հավաքված իրերը փոխադրեցին Եկատե-րինֆելդ, այնտեղից էլ Քիֆլիս:

Հունվ. 18-ին Բելիյ-Կուլ ժողով վրացական 2-րդ հեծյալ գունդը, որից հետո սկսվեցին բռնություններն ու թալանը: Զինվորները զանազան պատրվակներով մտնում էին գյուղացիների տները և առնում աշք տեսածը: Ամենից առաջ թալանեցին բոլոր հայ գաղթականներին. բռնաբարում էին կանանց: Գյուղացիները զանգատվեցին շրջանի կոմիսարին և զորամասի պետին՝ սպարդյուն: Բելիյ-Կուլից թալանը տարածվեց և շրջանի գյուղերը՝ Սամդրեթ, Վայխուն, Շամշուլգա, ուր տեղի ունեցան ծեծ ու բռնություն:

Սակայն, ամենազզվելի դեպքը պատահեց Բելիյ-Կուլի կենտրոնը գտնվող ամառանոցում. գիշերվա ժամը 1-ին մի խումբ զինվորներ մտան որբանոց և կին պահանջեցին իրենց համար: Որբանոցի ծառայող շափահաս կանայք փախան: Զինվորները սկսեցին ծեծել որբերին և պահանջել, որ ցույց տան փախածների տեղը: Ապա բռնաբարեցին 10—12 տարեկան երկու որբուհիների ու հեռացան: Երկու օր հետո կրկնվեց նույն պատմությունը. դարձյալ ծեծ ու բռնաբարություն: Որբանոցի վարչությունը դիմեց տեղական իշխանությանը, բայց այդ դիմումը թողնվեց անհետևանք:

Այսպիսի քստմենլի տեսարաններով լեցուն են Քիֆլիսի այն օրերի մամուլի էջերը, բայց գիրքը շժանրաբեռնելու համար՝ սահմանափակենք այսքանով: Այս անտանելի դրությունը ստիպեց Վրաստանի Խորհրդարանի հայ պատգամավորներին հարցապնդում ուղղել կառավարությանը: Եվ ի՞նչ. «Առանց կուսակցական խտրության, հայ պատգամավորների մտքած հարցապնդումը Վրաստանի Խորհրդարանում՝ ազգային հալածանքների մասին, կառավարական կուսակցության լուծության հետ մեկտեղ այնպիսի թշնամական վերաբերումի հանդիպեց մյուս կուսակցությունների կողմից, որ, բնականաբար, բարոյական նվիրագործում էր գործվող խայտառակությունների: Իսկ ներքին գործոց նախարարի բացատրությունը, որը այդ ազգային հալածանքը վերածեց մի քանի անհատ պաշտոնյաների աննշան զեղծումի, չէր կարող հայ հասարակության վրա չթողնել ծայր աստիճանի ճնշիչ տպավորություն, մանավանդ որ այդ բացատրության հետևում էր վերջերս այնքան սովորական դարձած խոսքը դեպի հայ ժողովուրդը տածած հարգանքի մասին, մի խոսք, որ միայն վիրավորում է ամենալիտի հալածանքների պայմաններում ապրող ժողովրդի զգացմունքները»:

Հայերի գլխին թափվող ապօրինությունների, հարստահարությունների ու ճնշումների մասին բազմաթիվ արձանագրություններ ու բողոքագրեր է կազմել Ռուսական ազգային խորհուրդը, որ ամենամուսյլ գույներով է ներկայացնում Քիֆլիսի հայերի այն ժամանակվա վիճակը: Մենք զանց ենք առնում ուրիշ բազմաթիվ փաստերն ու վկայությունները և սահմանափակվում ենք հետևյալ երկու պերճախոս վավերագրերով: Առաջինը Քիֆլիսի ընդհանուր նահանգապետի տված վկայականն է ոմն Արտուշ Քոստապապյանին: Այդ վկայականով Քոստապապյանին իրավունք է տրվում ազատ ապրելու Քիֆլիսում. նա «իրեն հայ, ենթակա չէ ձերբակալության կամ բանտարկության»: Ուրեմն, վկայական չունեցող բոլոր հայերը կարող էին և՛ ձերբակալվել, և՛ բանտարկվել:

Երկրորդը՝ 56 Քիֆլիսաբնակ հայ քաղաքացիների մեկ գրությունը, որ լույս տեսավ Քիֆլիսի մամուլում: «Մենք,— գրում են նրանք,— շարունակ լոյալ և անպայման հանդուրժելի ենք մնացել տեղական նոր իշ-

խանութիան վերաբերմամբ, բայց չնայած դրան, Հայաստանի և Վրաստանի միջև բախում ծագելիս՝ փաստորեն օրենքից դուրս և ազատությունից զրկված հայտարարվեցինք նրա կողմից... Մենք չէինք կարող ռազմագերիներ լինել այն պարզ պատճառով, որ զինվորականներ չէինք: Բացի այդ՝ մենք Հայաստանի հպատակներ չենք: Մեզնից շատերը ընկնում են վրաց խորհրդարանի հրատարակած հպատակության օրենքի տակ և, հետևաբար, հանդիսանում են Վրաստանի հպատակներ: Ուրիշները ռուսահպատակ էին և շարունակում են իրենց համարել իբր այդպիսին: Վերջապես, ձերբակալվածների և աքսորվածների մեջ կային և Պարսկաստանի, Թուրքիայի և այլ հպատակներ: Մեր մեջ կային մտավորականներ, հիվանդներ, թևազուրկներ, ռտազուրկներ, կույրեր. կային և մինչև 75 տարեկան ծերունիներ ու 15—16 տարեկան երեխաներ:

Մեզ ո՛չ մի մեղադրանք չներկայացվեց ձերբակալելիս և ձերբա-

Նախնորդություն հրահանգ

Удостоверение

Удостоверение

№ 40

9. 11. 1919

№ 40

Удостоверение

Удостоверение

Дано сие. *Келесбабаев...*

Արշակունյաց

в томъ, что Тифлисскимъ Генераль-Губернаторомъ разрешено ему свободное проживание въ г. Тифлисѣ и что онъ какъ армянинъ задержанію или зресту не подлжитъ, что подписью и приложеніи печати удостоверяется.

Управляющій канцеляріей

Handwritten signature

Дѣлопроизводитель

Handwritten signature

կալությունից հետո: Մեզ հարցրին միայն՝ «Դուք հա՞յ եք», — և այդ բավական էր: Մեզ, առաջին հանդիպող պատահական անձերիս, որ մտել էինք կոմիսարիատ՝ մեծ մասամբ այլ գործով՝ տուրքեր վճարելու, դանազան տեղեկություններ ու թույլտվություններ ստանալու համար — խլեցին մեր ընտանիքից և պարապմունքներից և թույլ չտալով հրածեշտ տալ մեր ձավորներին կամ վերցնել ամենից անհրաժեշտ առարկաներն ու որևէ կարգադրություններ անել — ուղարկեցին հայտնի չէ՛ ինչ պատճառով, հայտնի չէ՛ ուր, հայտնի չէ՛ ինչ պայմանաժամով...

Երբ մեզ տանում էին, կայարաններում՝ վագոնների շուրջը հավաքվում էր բազմություն: Նրանց ասվում էր, որ ճակատից հայ ռազմագերիներ են բերում: Մեզ ստիպեցին զինվորական քայլով անցնել Քուլթայիսի փողոցներով՝ շրջապատված պահակախմբով ու ժողովրդի բազմությամբ: Մեզ դարձրին ծաղրանքների ու վիրավորանքների առարկա: Մեզ քաղցած պահեցին: Ձերբակալությունից միայն երեք օր հետո մեզ տվին եզիպատացորենի հաց և մի զգվելի կերակուր: Մեզ դատապարտեցին երկու շաբաթ ապրել բանտերում ամենից հակաառողջապահական պայմաններում, կեղտոտ հատակի վրա, առանց անկողնի, առանց ջրի...

«Մեզ հետ վարվում էին որպես ոճրագործների: Մեզնից ոչ նվազ բան 75 %-ը այժմ հիվանդ է: Մի քանիսը հիվանդացան բժավոր տիֆով ու մեռան (երգ.-հավատ. Պապովյանը, Իսախանյանը, հարմոնիկ նվագող Գևորգ—Լեթան): Քուլթայիսում հիվանդները զուրկ մնացին բժշկական օգնությունից: Թախանձագին խնդրանքից հետո մի քանիսը զետեղվեցին բանտի հիվանդանոցում բժավոր տիֆով հիվանդների և այլ ոճրագործների կողքին, որոնցից ամեն օր մի քանի հոգի մեռնում էր խնամքի բացակայության պատճառով: Բանտի հիվանդանոց տեղավորված հայերից մեռան մոտ 10 հոգի, որոնց անունները հայտնի է Քուլթայիսի հայ քահանային: Բոլոր այդ օրերի ընթացքին՝ մեզնից յուրաքանչյուրը չէր դադարում կախում ունենալ այս կամ այն պաշտոնյայի կամ զինվորի քմահաճույքից ու կամայականությունից: Մեզ տանում էին՝ ատրճանակների փողը մեզ վրա ուղղած, մեզնից շատերին ենթարկում էին պահակապետների և զինվորների ծեծին: Շատերին կողտուցեցին, խլեցին դրամները. շատերի վրայից հանեցին քիչ թե շատ լավ զգեստը (ուսանող Շամոյանի, վատման Ալեքսանյանցի, Սարգիս Մուրադյանի, Գ. Խաչատրյանցի և ուրիշների): Մեզ հայտնի չէ ձերբակալվածների և Քուլթայիս տարվածների որոշ թիվը. համենայն դեպս, այդ թիվը հասնում է երկու հազարի: Դրանցից, իրոք, ճակատից բերված ռազմագերիները 3—4 տասնյակ մարդկանցից ավելի չէին, որոնց նկատմամբ մենք վկա եղանք առանձնապես վայրագ վերաբերմունքի: Զինվորները զրկվեցին տաք հագուստից ու կոշիկից: Սպաններից խլում էին լավ կոշիկներն ու փոխարինում տրեխներով (շտ.-կապ. Տեր-Ղազար-

յան): Մի ազգագրի զինվորի դաշույնով վիրավորեց պահակ զինվորին, և նա մեռավ՝ առանց բժշկական օգնության: Թիֆլիսում այդ ազգագրիներին մի քանիսը մտրակով ծեծվեցին՝ Բորչալուի թաթարներից առնված ձիավոր պահակների կողմից*: Ներկայացված փաստաթղթերը, հայտարարությունները, հարցաքննություն կատարելու մասին խնդիրները, պաշտոնատարների նկատմամբ գանգատները ո՛չ մի արդյունք չունեցան: Մենք չենք բերում մեր կրած վնասները...

Մեզինից ոմանք, ձերբակալված դեկտ. 23-ին և արստված Քութայիս, հետո գանազան պատճառներով վերադարձած՝ Թիֆլիսի ճանապարհին ու հաղիվ Թիֆլիս հասած նորեն ձերբակալվեցին և մինչև անգամ հետ ուղարկվեցին Քութայիս: Եղան դեպքեր, երբ միևնույն անձը ձերբակալվեց մինչև շորս անգամ**:

Այս ամենից հեշտ է տեսնել, թե ի՞նչ լարված հարաբերություններ էին ստեղծված հայերի և վրացիների միջև՝ մի բան, որ, իհարկե, շատ դժվարացրեց երկու ժողովուրդների մերձեցման ու բարի հարեանական համակեցության գործը: Պատերազմը մեծ շարիք պատճառեց երկու կողմերին էլ: Ե՛րշտ է, նա մասամբ մաքրեց անառողջ մթնոլորտը Հայաստանում, բարձրացրեց հայ ժողովրդի կորույլը, հայերին տվեց երկաթուղային ու զինվորական թանկարժեք նյութեր, մասամբ թուլացրեց վրացիների հարձակողական ազգայնամոլությունն ու հարկազրեց, որ, որոշ շափով, Հայաստանի շահերն էլ հաշվի առնեն, բայց տվեց և շատ ծանր հետևանքներ, որոնց մեջ, առաջին շարքում, անկառիկ, այն շահագնաց աննպաստ անդրադարձումն էր, որ ունեցավ արտաքին աշխարհում. երկու նորաստեղծ պետությունների պատերազմը, իրենց ինքնուրույն կյանքի արշալույսին, չէր կարող նկատվել բարենիշ նրանց համար:

* * *

Զինադադարի հաջորդ օրն իսկ, հայկական հաշտարար պատվիրուկությունը Ղարաբաղիսայից հասավ Թիֆլիս, և մի շարք նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, հունվարի կեսերին, բացվեց հայ-վրացական խորհրդաժողովը, որը զբաղվեց ո՛չ միայն պատերազմի հաշվեհարդարով, այլև երկու երկրների փոխհարաբերություններին վերաբեր-

* «Աշխատավոր», 30 հունվար, 1919 թ.:

** Չենք կարող այստեղ չհիշել, որ վրացի գերիները Հայաստանում բուրժուական այլ վերաբերում էին արժանացել. նրանք պահվում էին առանձին գորանոցներում, ստանում էին նույնքան ուտելիք, որքան և զինվորները. սպաների համար արվել էին հատուկ հարմարություններ. նրանք ստանում էին սպայական ոտնիկ: Վրացական 4-րդ և 5-րդ գնդերի գերի ու վիրավոր զինվորները «Թորբայի» խմբագրությունն ազդված մի նամակով գրում էին, որ իրենք «հայերի կողմից հանդիպել են ամենազլեր ու սրտակից վերաբերումի: Թե քաղաքացիական և թե զինվորական իշխանությունները զորք են դնում ամեն ջանք, որ գյուրացիներն մեր վիճակը: Իսկ մեզ գերի առնող զինվորների վերաբերումը ամենաեղբայրականն է, որից լավը կարելի չէ ցանկանալ»:

վող բոլոր կարևոր խնդիրներով: Հայերի կողմից խորհրդաժողովին մասնակցում էր Ղարաբաղիսա ուղարկված պատվիրակության ամբողջ կազմը՝ լրացված զինվորական մասնագետ զոր. Ղորղանյանով: Վրացիների պատվիրակության անդամներն էին Ե. Գեգեչկորին, Ն. Ռամիշվիլին, Սաբախտարաշվիլին և զոր. Գեդեանովը:

Օրակարգի հարցերն էին. 1) փոխադարձ անկախության ճանաչումն ու դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնումը. 2) հաղորդակցության և երթևեկության պայմանների կարգավորումը. 3) տրանզիտ. 4) փոստ-հեռագրական համաձայնություն. 5) Հայկական կորպուսի գրավված գույքերի վերադարձը. 6) հայկական կառավարության պատկանող և վրացիներից գրավված 13 միլիոն ռուբլի գումարը վերադարձնելու խնդիր:

Խորհրդաժողովը տևեց շատ երկար, մոտ 3 ամիս: Վրացիները ակնհայտ կերպով աշխատում էին ձգձգել՝ քաջ գիտակցելով, որ ինչքան ժամանակ անցնի, այնքան դրուժյունը Հայաստանում կժանրանա, հետևաբար, և այնքան հայ պատգամավորները կլինեն զիջող: Վեճի զրլխավոր նյութը սահմանների հարցն էր, որի վերաբերմամբ կողմերը մինչև վերջ էլ համաձայնության չեկան:

Տեսնելով վրացիների դիտումնավոր ձգձգումը՝ Հայաստանի կառավարությունը փետր. 10-ին հրահանգեց իր պատվիրակությանը՝ մինչև մարտ վերջացնել բանակցությունները և մեկնել Երևան: Մի պահ դադարից հետո, խորհրդաժողովը վերսկսեց փետր. 28-ին և այնուհետև աշխատանքները ընթացան ավելի արագ: Ընդունվեց փոխադարձ անկախությունների ճանաչման և դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման դաշինքը: Մշակվեց Լոռիի շեղոք գոտու վարչության առանձին կանոնադր: Մարտի 1-ին ստորագրվեց և ուժի մեջ մտավ փոստ-հեռագրական համաձայնությունը: Մարտի 4-ին վերականգնվեց երկաթուղային հաղորդակցությունը. վերացվեցին ճամփորդական արտոնագրերը Հայաստանի և Վրաստանի միջև, բացի գաղթականներից: Մարտի սկզբին բացվեց Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչությունը՝ Մ. Թումանյանի պաշտոնակատարությամբ. քիչ հետո պաշտոնի կոչվեց Լ. Եվանգուլյանը: Մարտի 8 թվակիր հայտարարությամբ Վրաստանի կառավարությունը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, որին ի պատասխան Հայաստանի կառավարությունը ուղարկեց հետևյալ հայտագիրը, որ մարտի 24-ին Թիֆլիսի ներկայացուցչի ձեռքով հանձնվեց վրաց արտաքին գործոց նախարարին.

«Մեր կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանի կառավարության մոտ ուղարկել է ինձ 1664, մարտ 8 թվակիր հայտագիրը, որի մեջ Դուք, պ. նախարար, Ձեր կառավարության հանձնարարությամբ, հայտնում եք ի գիտություն Հայաստանի կառավարությանը, թե նա ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետությունը իբրև ինքն-

որն անկախ պետություն: Հայաստանի կառավարությունը լիովին համակիր է այն նկատառումներին, որոնց համաձայն վրաստանի կառավարությունը հարկ է գտել հիշյալ հայտադրի մեջ ծանուցանելու, որ ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության պետական ինքնօրենությունն ու անկախությունը:

Խորապես գիտակցելով Անդրկովկասի հողի վրա կազմված հանրապետությունների շահերի ընդհանրությունն ու միությունը մի շարք խնդիրներում, որոնք էական նշանակություն ունեն նրանց գոյության և ապահով բարգավաճման համար, Հայաստանի կառավարությունը ուրախ է վրաց կառավարության այդ ակտը նկատելու իբրև ապացույց համերաշխության և փոխադարձության գիտակցության այդ տեսակետից:

Իր կողմից Հայաստանի կառավարությունը իր պարտքն է համարում հաստատել Ձեր կառավարությանը, որ ինքը ճանաչել է և ճանաչում է վրաց դեմոկրատական հանրապետությունը իբրև անկախ և ինքնօրեն պետություն: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար՝ Ս. Տիգրանյան»:

Այսպիսով, վերականգնվեցին հայ-վրացական հարաբերությունները:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԳԱՐՁԱԿՈՒՄ

1919 թվի սկզբից, Հայաստանը հետզհետե սկսեց դուրս գալ այն դժոխային վիճակից, որի մեջ ընկել էր թուրքական արշավանքի հետեվանքով:

Ժիշտ է, կացությունը դեռ շատ էր ծանր: Թուրքերի գործած ավերը զգացվում էր շափազանց սուր: Սովն ու հիվանդությունները, որոնք առատ հունձ էին անում 1918 թ. վերջերին, շարունակում էին կոտորել և այժմ: Մանավանդ, բժավոր տիֆը, որ փոխարինել էր խոլերային, ամեն օր խլում էր հարյուրավոր կյանքեր. մարդիկ մեռնում էին հիվանդանոցներում, հանրակացարանների մեջ, տներում ու փողոցներում, ամենքի աչքի առջև: Մեռնում էին գաղթականներն ու տեղացիները, աղքատներն և ունևորները: Մահը խտրության չէր դնում*: Բազմաթիվ թանկագին կյանքեր խլեց նա. դեկտ. 2-ին մեռավ հին հեղափոխական, ներքին գործոց նախարարության կարևոր հանձնարարությունների պաշտոնյա Սարգիս Օհանջանյանը (Ֆարհատը), հունվ. 5-ին՝ հանրապետության բժշկաառողջապահական մասի վարիչ՝ բժ. Ձ. Անդրեսյանը, հունվ. 11-ին՝ Հայաստանի անդրանիկ պետական վերահսկիչ Մ. Բերբերյանը, հունվ. 23-ին՝ Երևանի արքունական պալատի վարիչ Գ. Կամսարականը, հունվ. 30-ին՝ խճուղիների առաջին մասի պետ ինժ. Թորգոմ Նիկողոսյանը: Մեռավ Երևանի քաղաքային վարչության անդամ՝ Հակ. Հարությունյանը, երիտասարդ գործիչ Փառնակ Հակոբյանը: Բժավոր տիֆին զոհ գնաց և Հայաստանի Հանրապետության կերտողն ու մեծագույն գործիչը՝ Արամը, որ քառասունօրյա տաժանի լի տառապանքներից հետո, հունվ. 26-ին փչեց վերջին շունչը: Նրա մահը անդամուների հարված էր Հայաստանի համար, և հասկանալի է այն խորունկ վիշ-

* Պաշտոնական ցուցակագրության համաձայն, 1919 թվին, 5 ամսվա ընթացքում, միայն Երևանում 3972 մահվան դեպք էր պատահել: Ըստ ամիսների այդ մահերը դասավորվում էին այսպես. ապրիլ՝ 742, մայիս՝ 764, հունիս՝ 899, հուլիս՝ 766, օգոստ.՝ 801, սեպտեմբերի այն ժամանակվա բնակչությունը, միջին թվով, հաշվենք 60 000 մարդ, յուրաքանչյուր հազարին կրկնի 161,2 մահ: 1913 թվին Եվրոպական Ռուսաստանում յուրաքանչյուր հազար մարդուց մեռնում էր 27,9 մարդ:

տը, որ պատեց ամենքին. Արամի հուղարկավորութիւնը փետր. 1-ին համաժողովը քակեալ էր և ուրի որ էր:

Հիվանդութիւնների պակաս թողածը լրացնում էր սովը: Մինչև արտասահմանից ալյուր ստացվելը, երկրի բոլոր կողմերից աղեկատուր կոչու հեծկտանք էր լսվում. «հա՛ց, հա՛ց հասցրեք, մեռնում ենք»...

«Գյուղը ապրում է սովի ճիրաններում, — գրում էին Վերին-Ղարան-լուխից «Հայաստանի Աշխատավորին» (25 ապր.): — Սրանից մի քանի օր առաջ մի գաղթական սովածութիւնից մեռավ տեղացի Խաչատուրի դուստրը: Շատերը, տեղացի թն գաղթական, հապճեպ փախչում են էս կողմ-էն կողմը, որպեսզի մի կտոր հաց ճարեն: Սրանից 3 օր առաջ 3 հոգի գաղթական սովածութիւնից ճանապարհին մեռել են, այնպես որ սովը հնձում է: Գյուղում ապրում է 1000—1200 շունչ գաղթական, իսկ բնակիչ գյուղացիք 2300 շունչ են: Հացի գինը բարձրացել է՝ 1 փութ ցորենը 300—400 ոտրլու, գարին՝ 200 ո., ձուկ հատը 1 ո. 20 կ., մյուս մթերքները կրկնապատիկ և եռապատիկ գին են ստացել, այն էլ ձեռք չի բերվում»:

Նոր Բայազետի Քյուլդուան գյուղից հեռագրում էին նույն թերթին (27 ապր.). «Ժողովուրդը ապրում է սոսկալի պայմաններում: Սովածամահութիւնի դեպքերը տասնյակների են հասնում. օր օրի վրա սաստկանում է: Խնդրում ենք հաց: Ի սեր Աստուծո, մի՛ թողեք մեռնիկ»:

«Ախտայի շրջանի տեղացի և փախստական հայութիւնը ծայր աստիճանի սոված է, — հեռագրում էին ներքին Ախտայից, — սովածամահութիւնի դեպքերը բազմաթիվ են: Եթե անմիջապես նպաստ և սերմացու չհասնի, ուշ կլինի»:

Քելիշքայանից գրում էին նույն թերթին (9 մայիս). «Սոսկալի տեսարաններ... Գաղթականութիւնը նորից գաղթի ճանապարհը բռնած՝ շվում է դեպի Երևան: Մերկ, ոտաբորիկ կամ զանազան ցնցոտիներով իր ալյանդակ մարմնի մի մասը ծածկած և ծանրաբեռնված իր փոքրիկներով՝ գյուղից գյուղ թափառում, հաց է մուրում, բայց հաց չի գտնում: Հացի փոխարեն կանաչով սնվող գաղթականութիւնի մեջ հաճախ թունավորման դեպքեր են պատահում և կամ գժվածի նման թափառում են փողոցներ՝ անկապ և կցկտուր խոսքեր արտասանելով: Շրջանիս գաղթականութիւնի մի մասը դեռ մինչև օրս էլ բացօթյա է անցկացնում իր օրերը ձյունի, անձրևի տակ և ցեխերի մեջ: Լինում են դեպքեր, որ սոված, ուժասպառ եղած գաղթականները թաղվում են ցեխերի մեջ՝ և առանց կողմնակի օգնութիւն չեն կարողանում ազատվել այդ դրութիւնից: Ավելի սոսկալի և անելանելի դրութիւնի մեջ գտնվողների մեծ տոկոսը կազմում է Նախիջևանի ժողովուրդը... Սովն ու ցավը մեջք մեջքի տված հնձում են 17 000 խեղճ գաղթականութիւնը... Պատահում են, հաճախ, մեռելներ, որոնք 6—7 օրով մնում են գոմերի մեջ, առանց թաղվելու»:

«Կողըր սովի ճարակ է դարձել, — ճշում էին աղահանքից («Ղ. Աշխ.» 21 մայիս): — Հացի գրվանքան 15 ո. է: Նպաստ չստանալու պատճառով սովից մեռնում են օրական 20 մարդ: Օգնեցե՛ք մեզ»:

«Ժողովուրդը սովածամահութիւնից բնաջնջվեց, — նորից աղաղակում էին ներքին Ախտայից: — Կմախքացած մարդիկ խոտ են ճարում, սատկած լեշեր ուտում գյուղերում: Հարյուրավորներ մեռնում են: Շրջանը ձեռքից գնաց»:

«Քյուսամահմատ գյուղի մեծ մասը, — հեռագրում էին մայիսի 19-ին Նոր Բայազետից, — կանաչով է կերակրվում: Կանայք և երեխաները նման են ուրվականների: Ի սեր Աստուծո, փրկեցե՛ք մեզ մեռնելուց, հաց հասցրե՛ք»:

«Գավառի և քաղաքի ազգաբնակչութիւնի վիճակը անտանելի է, — հաղորդում էր Հայաստանի հեռ. գործակալութիւնը մայիսի 20-ին: — Սովածամահութիւնի դեպքեր են եղել: Ամերիկյան կոմիտեն 10 օրից ի վեր ոչինչ չի ստանում: Ալյուր չլինելու պատճառով իրար է մոտ ապագայում ամերիկացիներից որևէ օգնութիւն սպասել»:

Եվ այսպես անվերջ ու ամեն կողմից:

Դրութիւնը հուսահատական էր: Մայիսի վերջերին Երևանի հացաբաժինը իջեցվեց մեկ քառորդ ֆունտի, իսկ գավառի ժողովուրդը արածում էր դաշտերում: Սով Արքայի ուրվականը սավառնում էր Հայաստանի գլխին:

Կառավարութիւնը նախատեսում էր այդ վտանգը և գերագույն ճիգ թափում առաջն առնելու: Սակայն, նրա բոլոր դիմումներն ու թախանձանքները արձագանք չդտան ոչ մի կողմից: Անգլիացիք միայն հունվարին Կարսից Ալեքսանդրապոլ բերին 6 գնացք ցորեն և ալյուր ու մի քանի վագոն էլ՝ Շարուրից: Աննշան բանակութեամբ ալյուր եկավ և Քիֆիսից և այնուհետև մինչև ապրիլի վերջերը Հայաստան դրսից մթերք չմտավ. ապր. 28-ին խնամատարութիւնի նախարարութիւնը ստացավ 15 վագոն ալյուր:

Հունվ. 22 նիստին, վարչապետ Հ. Քաջազնունին բերեց հետևյալ առաջարկը. «Երկրին սպառնացող սովի առաջն առնելու համար անհրաժեշտ է դիմում անել դաշնակից պետութիւններին, մասնավորապես Նյու-Կիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, օտար շուկաներից (առանձնապես Ամերիկայից) Հայաստան խոշոր քանակութեամբ հաց ներմուծելու համար: Սպառնացող աղետի ծավալը պահանջում է, որ այս դիմումը անի Հայաստանի Խորհրդի և կառավարութիւնի հանձնարարութեամբ անձամբ ինքը՝ վարչապետը, իբրև երկրի ամենաբարձր պաշտոնյան՝ ունենալով ուղեկիցներ պարենավորման նախարարին և ելևտական նախարարութիւնի կողմից մի ձեռնհաս խորհրդատու: Բացի հացի խնդրից, նպատակահարմար և կարևոր է հանձնարարել սույն անձնավորութիւններին՝ ա) համաձայնութիւն գալ պետութիւնների կամ մեծ

առևտրական տների հետ ներմուծելու Հայաստան երկրին պակասող առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ և բ) հնար եղած դեպքում բանակցություններ վարել և պարզել, թե ինչ պայմաններով Հայաստանի Հանրապետությունը կարող կլինի դրամական փոխարինություն անել արտասահմանում»:

Կառավարությունը՝ ընդունեց առաջարկի կարևորությունն ու նպատակահարմարությունը և հանձնարարեց վարչապետին կազմել զեկուցում, նախահաշիվ և օրինագիծ Հայաստանի Խորհրդին ներկայացնելու համար:

Հունվ. 27-ին վարչապետը ներկայացրեց զեկուցումը, նախահաշիվն ու օրինագիծը, որը ընդունվեց և շտապ կարգով մտցվեց Հայաստանի Խորհուրդ: Այս վերջինն էլ, փետր. 4-ին, որոշեց. «Հանձնարարել վարչապետին ուղևորվել Եվրոպա և Ամերիկա, դիմել Հայաստանի Խորհրդի անունից դաշնակից պետությունների և Հյուս. Ամեր. Միաց. Նահանգների կառավարություններին և խնդրել նրանց օգնությունը՝ ներմուծելու երկիր Հայաստանին պակասող պարենը և առաջին անհրաժեշտության ուրիշ ապրանքներ: Ուղևորության ծախսերը ծածկելու համար բաց անել վարչապետին 550 000 ուրբու վարկ»:

Փետր. 15-ին վարչապետի պաշտոնակատար նշանակվեց Ա. Խատիսյանը, իսկ Հ. Քաջազնունին մեկնեց Քիֆլիս: Սակայն, անգլիական հրամանատարությունը երկար ժամանակ արտասահման անցնելու արտոնություն չտվեց, այնպես որ Քաջազնունին ստիպված եղավ վերադառնալ Երևան, ապր. 2-ին նորից ստանձնեց վարչապետի պաշտոնը և միայն ապր. 16-ին կարողացավ մեկնել՝ հետը առնելով ելևմտական նախարար Ա. Էնֆիաշյանին, գյուղատնտես Հ. Փիրալյանին և սպա Ս. Մելիքյանին:

Նույն նպատակով, մարտի 12-ին Քիֆլիս գնաց և Հայաստանի Խորհրդի նախագահ Ավ. Սահակյանը՝ դիմելու համար դաշնակից ներկայացուցիչներին՝ պարենի ու սերմացուի խնդրանքով:

Հայաստանի Խորհրդի ու կառավարության դիմումները, ինչպես նաև արտասահմանում կատարված աշխատանքները, վերջապես, լավեցին, և օգնությունը շատ շուրջացավ: Այս անգամ օգնության հասնողը Ամերիկյան էր՝ Միացյալ Նահանգների պարենավորման դիկտատոր Հուվերը, Եվրոպայի փրկիչը հետպատերազմյան սովից: Հուվերը եղավ և Հայաստանի ժողովրդի իրական փրկիչը: Ինչ էլ լինի մեր վերաբերումը դեպի Ամերիկայի քաղաքական դերը հայկական խնդրում, ամերիկյան մարդասիրական նպաստն ու պարենը երբեք չենք մոռանա, չպետք է մոռանանք:

Մայիսի քսանին Բաթում եկավ ամերիկյան առաջին նավը 125 000 փութ ալյուրով, մի շաբաթ անցած, հասավ ևս 600 000 փութ: Այդ մթերքը Հայաստան փոխադրելու համար վրաց կառավարությունը հայկական 251

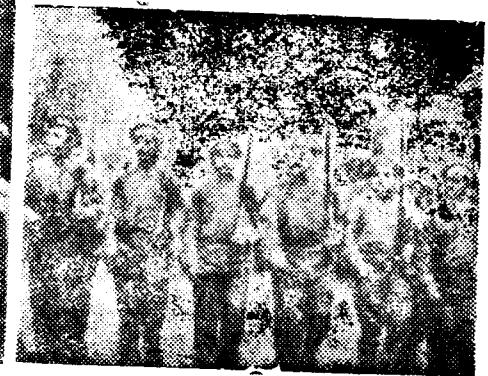
Հ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՄՈՎԱՅԻՆ ՍՊԱ ԿԱՐ. ԳԱՐԱԳԱՇՅԱՆ
Սևանի ճավաշիճարանի պետ

ՋՈՐԱՀԱՆԳԵՍ
(Աջ, սրավ՝ գոր. Բ. Արաբառյանը)

ՄԱՐՁԱՆԲ

կառավարութիւնից պահանջեց 579 վագոն և 14 շոգեշարժ, ա՛յն ժամանակ, երբ Հայաստանի ունեցած վագոնների ընդհանուր թիվը 520 էր և շոգեշարժներինը՝ 16: Պետք եղավ ամերիկացիների և անգլիացիների միջամտութիւնը, 4 օրով կանգնեցվեց Հայաստանի երկաթուղային մարդատար հաղորդակցութիւնը և բոլոր միջոցները հատկացվեցին ալլուրի փոխադրութեան:

Ամերիկյան ալլուրի հասնելով՝ կամաց-կամաց սովը մեղմացավ, երկիրը սկսեց մտնել բնականոն հունի մեջ, և ժողովուրդն ու կառավարութիւնը կարողացան նվիրվել երկրի վերաշինութեան ու պետութեան կազմակերպման գործին: Հունիսին կառավարութիւնը հնարավորութեան ստացավ Ախալքալաքի ժողովրդին էլ հաց հասցնել. վրաց կառավարութիւնը, որ այնքան եռանդ էր թափում Ախալքալաքը ստանալու համար, սովից կոտորվող ախալքալաքցիներին օգնելը իր պարտականութիւնը չէր համարում*:

Որքան էլ դժվար լինէր կացութիւնը, սովն ու հիվանդութիւնները չէին այլևս հայ ժողովրդին զբաղեցնող գլխավոր ցավերը: Կառավարութեան առջև կանգնած էին մի շարք պետական ու ազգային լուրջ խնդիրներ, որոնց մեջ առաջին տեղը բռնում էին սահմանների ընդարձակման և ներգաղթի հարցերը: Հարցեր, որոնց վերաբերմամբ Անդրկովկասի անգլիական հրամանատարութեան բռնած վարանոտ կամ անբարյացակամ դիրքը արդար դժգոհութիւն էր պատճառում հայերին: Մարտի 26-ին Հայաստանի կառավարութիւնը գոր. Թոմսոնին ներկայացրեց մի ընդարձակ հուշագիր, որով պահանջում էր անհապաղ լուծել Ղարաբաղի, Կարսի ու Շարուրի և ներգաղթի խնդիրները, ինչպես նաև պարենավորման, հաղորդակցութեան, տնտեսական ու զինվորական մի շարք հարցեր:

Մասնավորապես սուր վրդովում էր առաջ բերում անգլիացիների գործելակերպը Զանգեզուր—Ղարաբաղի և Կարսի հարցերում: Կարսը այդ ժամանակ կառավարվում էր թուրքերի նշանակած տեղական կառավարութեան՝ Շուրայի ձեռքով, որը խիստ թշնամական էր տրամա-

* 1919 թվի ընթացքում Հայաստանը Ամերիկայից ստացավ 1 295 243 փութ ալլուր, 256 758 փ. ցորեն, 125 000 փ. լոբի, 68 563 փ. բրինձ, 20 000 փ. կորեկ, 8.010 փ. եղիպտոցորեն, 10 738 փ. վարսակ, 5 950 000 տուփ խտացված կաթ, 12 000 փ. կակաո, 44 000 փ. շաքար, 5 000 փ. ճարպ, 1 500 փ. թեյ: Համաձայն կնքված պայմանի, 1920 թվի սկզբին էլ գալու էր 2 170 000 փ. ալլուր: Ամերիկայից ստացվող ալլուրից 238 449 փութ ուղարկվեց Ախալքալաք: Ալլուրի մի մասն էլ գրավեց վրաց կառավարութիւնը, իբրև փոխադրութեան վարձագին:

դրված դեպի հայերը և աշխատում էր Կարսում պահել Թուրքիայի տիրապետութիւնը կամ, եթե այդ անհնար է, ստեղծել Կարսի, Բաթումի և Ախալցխայի շրջաններից առանձին անկախ պետութիւն՝ Հարավարևմտյան Անդրկովկաս անունով: Անգլիացիք չէին ուզում զրգուել մահմեդականներին և զանազան պատրվակներով արգելք էին լինում, որ հայերը գրավեն Կարսը: Հայաստանի կառավարութեան համառ պնդումների վրա, 1919 թ. հունվ. 8-ին, Արևմտյան Անդրկ. բրիտանական ուժերի հրամանատար գոր. Ֆորեստի Ուոկերի և Հայաստանի արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանյանի միջև կնքվեց Կարսի մասին մի համաձայնութիւն, որով, մինչև հաշտութեան դաշնագրի ստորագրումը, Կարսում պիտի նշանակվէր անգլիական զինվորական նահանգապետ, քաղաքացիական իշխանութիւնը պիտի կազմվէր հայերից և զինվորական նահանգապետի ենթակա՝ վարեր պիտի քաղաքի ու նահանգի քաղաքացիական գործերը: Հայկական սլաշտոնեութիւնը պետք է պատրաստ լինէր Ալեքսանդրապոլում և հունվ. 12-ին զինվ. նահանգապետի հետ պիտի անցնէր Կարս: Համաձայնագրի մեջ մանրամասն նշանակված էին երկաթուղու և հեռագրի ու փոստի թուրքերից փոխանցելու աստիճաններն ու կառավարութեան եղանակը. մինչև Կարս բոլորովին հայ պաշտոնյաներ, Կարսում՝ խառն, սահմանում՝ թուրք-անգլիական՝ զինվ. նահանգապետի հսկողութեան տակ:

Համաձայնագրի 10-րդ և 11-րդ կետերում ամփոփված էր ոչ հայ տարրի կառավարութեան ձևը. հիշվում էր, որ «մահմեդականները վախենում են հայկական վարչութիւնից, հետևաբար, անհրաժեշտ է գործել զգուշութեամբ և ցրվել ամեն վախ ցույց տալու համար, որ հայերը ընդունակ են մոռանալու ցեղային նախապաշարումները, երբ որ իշխանութեան գլուխ են կանգնում»: Մասնավորապես հրահանգվում էր խիստ լինել ժանդարմների գործած՝ ճնշումների և բռնութիւնների դեմ. «Սա կլինի հիանալի հաջողութիւն հայկական իշխանութիւնների համար և կառավարութիւնը արժանի կլինի դաշնակից պետութիւնների շնորհավորութեան, եթե մինչև Անդրկովկասի ապագայի որոշումը հաշտութեան խորհրդաժողովի կողմից անդորրութիւնը լիախտվի» (10-րդ կետ):

12-րդ կետում ասվում էր, որ այս համաձայնութիւնը արդելք չէ, որ հայերը հետապնդեն իրենց սլահանջները հաշտութեան վեհաժողովի առջև:

Այս համաձայնութեան հիման վրա, անգլիական զինվորական նահանգապետն ու հայկական գլխավոր պաշտոնեութիւնը մեկնեցին Կարս: Բայց հայկական իշխանութեան երևալը Կարսում Շուրայի կողմից ընդունվեց թշնամաբար և սպառնալիքներով, և անգլիական նահանգապետի խորհրդով հայերը հեռացան Ալեքսանդրապոլ: Այսպիսով, անգլիացիները, մի տեսակ, ճանաչեցին Շուրայի իշխանութիւնը:

Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանների մահմեդականները դի-

մեցին Փարիզի խորհրդածոցովին, Վիլսոնին, Պուանկարեին ու կոչոք Ջորջին՝ բողոքելով իրենց շրջանները հայերին և վրացիներին հանձնելու գեմ և պահանջելով ճանաչել իրենց անկախությունը: Նրանք հայտնում էին, որ հայերը կոտորել են հարյուր հազար մահմեդականներ:

Այս դեպքը, ինչպես և ուրիշ առիթներով անգլիացիների ցույց տված թրջասիրությունը սաստիկ հուզում ու զայրույթ պատճառեց հայկական շրջաններում: Մարտի 6-ին, Շ. Պատվիրակության գրած մի նամակում, ա.բ.տ. գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանը երկարորեն, կանգ է առնում այն օրերի անգլիացիների հետեած քաղաքականության վրա: «Կարսի դեպքը,— գրում է նա,— ի միջի այլոց, շատ վատ և ընդարձակ հետևանքներ ունեցավ, ինչպես և սպասում էին: Թուրքերը տեսան, որ բավական է ցուցադրել որևէ հակառակություն և բողոք հայերի, Հայաստանի կառավարության դեմ, և Անգլիան խսկույն կեթ հանդես կգա զսպելու, կանցնելու մեր կառավարության ամեն մի ներգործական քայլն ու ծրագրերը: Բրիտանական զորահրամանատարությունը Անգրկովկասի մի շարք ակտերով ավելի և ավելի ուժ է տալիս թուրքերի այդ համոզմանը:

«Մեր զորամասերը առաջ էին ընթանում դեպի Շարուր, Նախիջևն, Արաբկոն, Զուլֆա, օսմանյան զորքերի դատարկած այդ վայրերը գրավելու. թուրքերը դիմադրում էին: Վոլչի Վարոտայից (Երևանի և Շարուրի ուեզդների սահմանակից) մեր զորամասը հետ եկավ մինչև Դավալու (հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ), հետո պատրաստվեց նորից առաջ գնալ: Եկան Շարուրի և Նախիջևանի թուրքերի ներկայացուցիչները. մեր կառավարության հետ բանակցեցին. համաձայնեցինք, թե 8—10 օր մեր զորքը Դավալուից առաջ չի շարժվի, մինչև որ նրանք կերթան կպատրաստեն խաղաղ ժողովուրդը, թե հայոց զորքը իրենց որևէ վնաս չի հասցնելու, և կզան ընդառաջ հայ զորքն ու հայ ազմինիստրացիան խաղաղ և հաշտ ընդունելու. բայց վրա հասավ անգլիական կապիտան Լոտենը, անցավ Նախիջևան տեսնելու՝ ինչ կա, ինչ չկա... և իր զեկուցման հետևանքով նշանակվեց Նախիջևանի բրիտանական զորական նահանգապետ և փոխգնդապետ, հետո եկավ Երևան պահանջելու, որ մեր զորքերը հետ քաշվեն նույնիսկ Դավալուից հյուսիս... Ոչ առանց զօվարության համաձայնության եկանք երիտասարդ փոխգնդապետի հետ, որ մինչև Վոլչի Վարոտան մնա մեր ազմինիստրացիան, բայց մեր զորքը հետ կբերենք այդ շրջանից՝ թողնելով մի փոքրիկ խումբ (50 հոգի) Դավալուում. բրիտանական մի զորամաս կլինի այդ տեղը, որը կպաշտպանի կարգը և խաղաղությունը: Ուրեմն, Շարուրն ու Նախիջևանն էլ մեր ձեռքից գնաց (թո՛ղ ժամանակավորապես), դառավ բրիտանական զորական նահանգապետություն (Կարսի օրինակով), և մենք պարտավորվեցինք նույնիսկ դրան սահմանակից մեր տերիտորիայում (Վեդի Բասար) զորք չպահել:

Նույն խաղը խաղալու լուրջ պատրաստություններ են տեսնում թուրքերը այժմ Սուրմալուում...

Ղարաբաղը բրիտանական հովանավորության տակ Ազրբեջանի գեներալ-նահանգապետության մեջ է գցվում:

Ախալցխան, Ախալքալաքը Բաթում—Կարսի թրջության ձեռքն են անցել ռազմական եղանակով՝ վրացիների զորքերը պարավելով:

Այսպիսով, Անգրկովկասի թրջությունը բրիտանական զորահամանատարության օրով ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ է գրտնրվում, քան գերման-օսմանյան հաղթական օկուպացիայի ժամանակ:

Փաստեր ու հանգամանքներ են սրանք, որոնք լուրջ մտածմունքների և ծանր մտատանջությունների տեղիք են տալիս մեզ...

Անշուշտ, գլխավորագույն պատճառը անգլիական զինված ուժերի թուլությունն է այստեղ: Ինչպես Գերմանիան ամառն ու աշնանը տեղի էր տալիս թուրք հրամանատարության պահանջների ու քմահաճույքների առաջ, այնպես էլ այժմ անգլիական գեներալներն են նահանջում օսմանյան օֆիցերների այս նվաճողական ծրագրերի և գործունեությունների առաջ... Ռոզճետե արձանագրածս փաստերը հայերի հաղթահարումը չէ միայն, այլ ավելի ևս Անգլիայի պարտությունը: Բրիտանական զորական նահանգապետությունները լոկ մի քող են, նուրբ ու թափանցիկ, որի տակից պարզ երևում է իրական թուրքական իշխանությունն ու ուժը:

Մական, թվում է, թե մի ուրիշ պատճառ էլ կա: Անգլիացին չի հավատում հային, ավանդաբար համարելով սրան անուղղելի ռուսասեր, ռուսական օրինետացիայի անհողող հետամտող... Բնորոշ է, որ գեմ. Ֆորեստիե Ուոկերի պահանջով Կամավորական զորաբանակի ներկայացուցիչը հեռացավ Երևանից դեպի Եկատերինոպոլ. այդ մի նոր փաստ է ապացուցանելու Անգլիայի ունեցած վերաբերմունքը դեպի Ռուսիայի ներկայությունը Անգրկովկասում: Այն համարումն ու այս վերաբերմունքն է, որ տրամադրում է բրիտանական զորահրամանատարությանը չնպաստել մեր ուժերի կազմակերպմանը և զորեղացմանը թուրքության դեմ Անգրկովկասում, որովհետև թուրքն է նրա աչքում ամենավատահի պատվարը Ռուսիայի դեմ այստեղ: Նա զիջում էր մեզ Կարուր, բայց հենց որ տեսավ, որ այնտեղ ավելի վստահելի և ոչ աննշան հակառուսական ուժ կա հանձին թրջության, խսկույն շտապեց ուղղել իր այդ սխալը. Կարսը տվեց թուրքերին... և ոչ միայն Կարսը:

Կարսի նահանգի համար բրիտանական զորահրամանատարությունը մինչև 1000 հոգուց բաղկացած միլիցիա է կազմակերպում. հավաքում է տարրեր, որոնք կծառայեն իրեն ոռճիկի համար, առանց քաղաքական ձրգտումների (օրինակ, օսեր, ռուս հին ստրաժնիկներ). հայի չեն ընդունում «առայժմ», որովհետև տեղական թուրքերը զրգոված են հայերի դեմ (այս է պաշտոնական պատճառաբանությունը), բայց թվում է, թե Անգ-

լիան չի ուզում հենվել որևէ հայ ուժի վրա, որովհետև իր կարծիքով (և, դժբախտաբար, ոչ միայն իր կարծիքով) հայն աշխի է առա, քան առան ինքը, և չի կարելի հենվել հայի վրա, երբ Ռուսիայի դեմ բան է ծրագրվում:

Մեր հավատարիմ վերաբերմունքը դեպի Ռուսիան գիտեք, թե ինչ շահով է գնահատվել և մեզ օգուտ բերել. գիտեք, որ ներկայիս այդ վերաբերմունքը չի կարող սոսկ պլատոնական սիրո շնամանվել, որը ունայն է և անիրական փոխադարձաբար, սակայն, անօգուտ լինելով՝ վնասակար է այսօր և վաղը, իսկ վաղը չէ մյուս օրը թե ինչ է լինելու, ոչ ոք չի իմանում:

...Ամեն կողմից մեզ շրջապատել է թուրքական վտանգը, սպառնական և հանդուգն. մեր քաղաքական ծրագրին հակառակ թուրքիան առաջ է տանում իր ծրագրերը Հայաստանի վերաբերմամբ, որոնց մեջ հայ տարրի ֆիզիկական բնաջնջումը էական և հիմնական կետն է հանդիսանում, և մենք ոչինչ գրավական և վստահություն չունենք, թե անգլիական զորահրամանատարությունը ցանկություն ու կարոտություն ունի մեզ փրկելու այդ վտանգից, որը, կրկնում եմ ու պնդում. այսօր էլ իրական է և սպառնական ոչ պակաս, քան ամիսներ առաջ:

Բրիտանական զորահրամանատարությունը արգելեց մեզ գրավել Հայաստանում որոշ կարևոր վայրեր, կարևոր թե ստրատեգիական, թե ռազմամթերթի (Կարսի սահանքները) տեսակետով. այդ բոլորը մնաց թուրքերի ձեռքին. մեր քայլերն ու ընթացքը կաշկանդված են, թուրքերինը՝ ազատ. մեզ օգնող չկա, թուրքերին աջակից են և ղեկավար թուրքիան իր օֆիցերներով (նույնիսկ բարձրաստիճան), ռազմամթերթով և ռազմական ամեն տեսակ զործիքներով...

Կառավարության կողմից ձեռնարկ ուղարկությունը հրավիրելով այս փաստերի և հանգամանքների վրա՝ խնդրում եմ, որ ամենալուրջ դիմումներով ում հարկն է հաշողեցնեք, որպեսզի.

1) Անդրկովկասից և թուրքիայի նախկին վիլայեթներից հեռացվեն շուտափույթ թուրքական ուժերն ու զորականները սպառնալով, որ այդ ուժերի կողմից որևէ զինված գործառնություն չպարտավորվի և պատասխանատվություն կկրի թուրքիան:

2) Թեկուզ փոքր զորամասեր (անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկյան) ուղարկվեն Տրապիզոն—Էրզրում—Սարիղամիշ—Կարս—Նախիջևան—Ջուլֆա—Շուշի. Կարսում և այլ տեղերում եղած անգլիական զորախմբերը դեմոստրիացիայի են ենթակա և հեռանում են:

3) Աջակցեն մեր զորքերի կազմակերպմանը և սպառազինմանը (փամփուշտ, հրացան, զնդացիր...):

4) Հայաստան փոխադրեն հայ զորամասերին և զորականներին գանազան երկրներում ներկայումս գտնվող՝ օժտելով նրանց հարկ եղած ռազմական միջոցներով և նյութերով:

Այս մասին Ձեզ նաև հեռագրում ենք՝ խնդրի ստիպողականությունը աչքի առաջ ունենալով:

Իսկ խնդրը, իրոք որ, ստիպողական էր: Հայաստանը խեղդվում էր՝ կծկված նեղ լեռներում ու ձորերում: Գարունը վրա էր հասնում. պետք էր գաղթականությունը վերադարձնել իր տեղերը, ցանքս անել հաջորդ տարվա համար, կառավարությունը ազատել խնամատարի ու որբապահի դերերից: Այդ էր պատճառը, որ հայկական ներկայացուցիչները ումրակոծում էին դաշնակիցներին հեռագրերով ու հուշագրերով՝ պահանջելով անմիջական կտրագործություն Հայաստանի սահմանների ընդարձակման համար:

Ապրիլ ամսից սկսած, Անդրկովկասի անգլիական հրամանատարության քաղաքականությունը զգալի կերպով փոխվեց Տօգուտ հայերի, և Հայաստանի սահմանների ընդարձակման խնդրը ստացավ նոր մղում: Հայկական կառավարության և անգլիական բարձր հրամանատարության համաձայնությամբ, որոշվեց հայ-անգլիական ուժերով գրավել Կարսը: Կարսի զինվորական նահանգապետ կարգվեց գնդ. թեմբրելյը, ապր. 12-ին քաղաքացիական նահանգապետ նշանակվեց Ստ. Ղորղանյանը և հայկական զբաղող զորամասի պետ՝ զոր. Հովսեփյանը: Հայ և անգլիական զորքերը, երկաթուղով ու խճուղիով շարժվեցին՝ առաջ և, առանց դիմադրության հանդիպելու, ապր. 24-ին, մտան Կարս: Շուրան, Շուքրի փաշայի զրդումով, փորձեց հակառակություն ցույց տալ, բայց անգլիացիք ձեռքակալեցին Շուրայի անդամներին և ուրիշ աչքի ընկնող թուրքերին, մոտ 150 հոգի, և արտակարգ գնացքով ուղարկեցին Մալթա կղզին: Շուքրի փաշան հաշողեց փախչել:

Առաջին օրերը, իշխանությունը և քաղաքի ու բերդի պահակությունը անում էին անգլիական զինվորները. ապր. 28-ին իշխանությունն ամբողջապես փոխանցվեց հայերին. անգլիական զինվորներին փոխարինեցին հայերը. բերդապետ նշանակվեց փոխգնդ. Մատվեկը:

Մայիսի 2-ին հայերի ձեռքն անցավ Արփաշայ—Սարիղամիշ երկաթուղին, և մայիսի 4-ից սկսվեց կանոնավոր երթևեկությունը:

Մայիսի 9-ին հայկական զորքերը գրավեցին Մերդենեկը, մայիսի 13-ին, առանց կռվի, մտան Օլթի և Կաղզվան: Քրդերն ու թուրքերը ընդունեցին նրանց աղ ու հացով:

Մայիսի 10-ին Կարս հասան և մեծ հանդիսավորությամբ ընդունվեցին վարչապետ Խատիսյանը և զոր. Գեհն: Մայիսի 11-ին համաժողովրդական մաղթանք եղավ պատմական Առաքելոց եկեղեցում, ուր Խատիսյանն իր ճառում հայտարարեց. «Մինչև մայիսի 15 մեր զորքերը պետք է գրավեն Ալաշկերտի հովիտը և Բասենը»:

Նվ, հրավիր, հայ ժողովրդի հայացքը հառած էր ա՛յն կողմ: Այդ ուղղությամբ էր շարժվում և գաղթականությունը:

Նույն ձևով, առանց միջադեպի, տեղի ունեցավ և Նախիջևանի գրա-

վումը: Ապր. 9-ին կառավարութիւնը որոշեց Շարուր—Նախիջևանի վարչական ձևը. շրջանը պիտի բաժանվեր 3 գավառի. 1) Գողթան՝ կենտրոնը Ագուլիս, 2) Նախիջևան՝ Նախիջևան քաղաքը, և 3) Շարուր՝ Բաշ-Նորաշեն: Մայիսի 3-ին Նախիջևանի ընդհանուր նահանգապետ նշանակվեց իրավարան Գեորգ Վարշամյանը և գրավող զորքերի հրամանատար՝ Երևանի զորամասի պետ Գրոն: Գրավման ծրագիրը կազմվեց զոր. Դեկի, զոր. Հախվերդյանի և Գրոնի կողմից:

Նույն օրը, մայիսի 3-ին, հրատարակվեց զոր. Դեկի և Գրոնի ստորագրությամբ մի հրաման՝ ուղղված Նախիջևանի ազգաբնակչությանը, որով Նախիջևանը հայտարարվում էր կցված Հայաստանին, պարտք էր դրվում ժողովրդի վրա՝ ապրել խաղաղ ու համերաշխ և կառավարության կողմից խոստացվում էր օրենքի հարգանք ու հավասար վերաբերում դեպի բոլոր բնակիչները՝ առանց ցեղի և կրոնի խտրության:

Ապա, հայկական զորքերը ճանապարհ ընկան և մի քանի օրից արդեն Դավալում էին, ուր գտան խանգավառ ընդունելություն: Զորքին դիմավորելու համար դուրս էր եկել գյուղի ամբողջ բնակչությունն ու գաղթականությունը: Ժողովրդի առջևից գնում էին Սեռուռի դիվիզիոնի ձիավոր հարյուրյակը Մուրեզի գլխավորությամբ, տեղական վաշտը և Յապսը մի քանի ձիավորներով: Ապա գալիս էին ուրբերը՝ հայկական և ամերիկյան զորչակներով: Որքերին հետևում էր հոգևորականությունը՝ խաչ ու խաչվառով և աղ ու հացով: Տեսարանը վերին սուտիճանի սրբատառու էր. հրդեհի ու փոթորիկների բովից անցած ժողովուրդը ընդունում էր իր հարազատ իշխանությունը...

Մայիսի 12-ին զորքերն առաջ շարժվեցին դեպի Շարուր—Նախիջևան: Նույն օրը, փոխվարչապետ Խատիսյանը, զոր. Դեկին, Գրոն և Գ. Վարշամյանը առաջին գնացքով Երևանից մեկնեցին Նախիջևան: Նախիջևանցիները սկզբում մերժեցին ճանաչել Հայաստանի իշխանությունը, բայց զոր. Դեկի կարող պահանջի վրա տեղի տվին և ընդունեցին Գ. Վարշամյանի ընդհանուր նահանգապետությունը: Մայիսի 20-ին Նախիջևան մտան և հայկական զորքերը:

Այսպիսով, ապրիլ-մայիս ամիսներին կատարվեց Ռուսահայաստանի ամբողջացման գործը. հայկական զորքերը կանգնած էին Զուլֆայում, Զինգիլում և Կարաուրգանում:

Հայկական շրջանների գրավման հետ և դեռ առաջ տեղից շարժվեց և գաղթականությունը: Թուրքերի հեռանալու լուրը էրեկտրական արագությամբ տարածվեց երկրի բոլոր մասերում և աննկարագրելի ցնծություն առաջ բերեց ամեն տեղ: Սկսվեց տարերային մի շարժում: Առանց սպասելու կառավարության կարգադրությանը, առանց նույնիսկ ճշտելու լուրի ճշտությունը, գաղթականությունը ուղղվեց թափով դեպի սահման: Էջմիածնում ու Կարաբլիխայում կուտակվեցին ահագին բազմություններ: Եվ սրբվեցին գանգաղում էին պարպել գրավված վայրերը, գաղ-

թականության համար ստեղծվեց անտանելի կացություն՝ շարաթներով մնում էին բաց երկնքի տակ, ենթակա սաստիկ ցրտերի կամ անձրևների: Եվ չնայած դրան, ամեն օր հասնում էին նորանոր խմբեր՝ սայլերով, եզներով, ֆուրգոններով, ոտով: Մասնավորապես անհամբեր էին սուրմալուեցիները, դամարուեցիներն ու սարդարապատցիները: Միայն էջմիածնի շրջանում խոնվել էր մոտ 140 000 գաղթականություն:

Կառավարության ճիգերը՝ կազմակերպելու և ծրագրված ձև տալու այդ հոսանքին՝ առանձին հաջողություն չունեցան: Տարերբը ավելի ուժեղ էր: Բայց և այնպես, կարելի եղավ, որոշ շափով, մեղմացնել գաղթականության տառապանքը և, հնարավորության սահմաններում, կազմակերպված ձև տալ վերագարձի գործին: Ներքին գործոց նախարարությունը, առաջին հերթին, հատկացրեց մեկ միլիոն ռուբլի գաղթականության սնունդ ու դեղորայք հասցնելու համար, իսկ Հայաստանի Խորհուրդի գաղթականական հանձնաժողովը հանեց հետևյալ որոշումները.

«1. Հենց այստեղ և այժմվանից նշանակել վերագրավված վայրերի համար գավառական, գավառակային և գյուղական կոմիտարներ՝ հաշվելով դրանց պետական պաշտոնյաներ, ներկայացնել նախահաշիվ և խնդրել Խորհրդից վարկ այդ ծախքերը գոցելու համար:

2. Հենց այստեղ և այժմվանից կազմակերպել յուրաքանչյուր գավառի համար ձիավոր միլիցիայի կազմեր՝ 100—200 մարդ ամեն մի գավառի համար:

3. Ազմինիստրացիան նախօրոք, կամ գաղթականության առաջին հոսանքի հետ միասին գնում է գյուղերը և կարգավորում գաղթականներին ընդունելու և տեղավորելու գործը:

4. Գլխավոր ճանապարհների վրա ունենալ սննդատու կայաններ բժշկաֆելդշերտկան բաժիններով միասին, նախ՝ գաղթականության գյուղություն տալու համար և երկրորդ՝ գաղթականական հոսանքը մի ճանապարհով տանելու նպատակով, որպեսզի նա չփոփի ամեն կողմ և հսկողությունից ազատ լինելով՝ զանազան անախորժություններ չնուաչացնի:

5. Ճանապարհների վրա, որոշ կետերում, ունենալ շրջիկ ձիավոր պահակներ՝ ճանապարհների ապահովության համար:

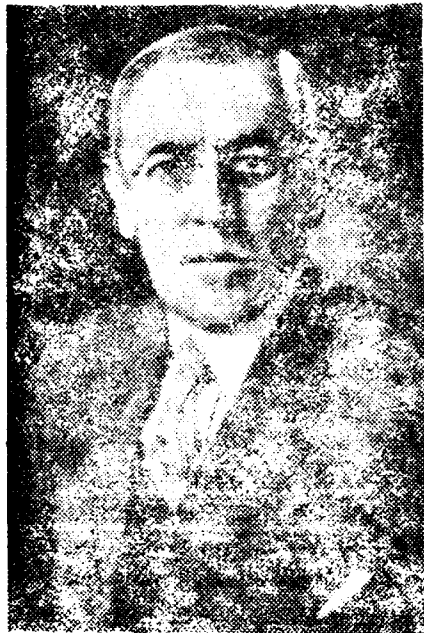
6. Ժամանակավորապես արգելել ոչ տեղացի գաղթականներին գնալ այս կամ այն գավառ: Օրինակ, ոչ սուրմալուեցի գաղթականը ժամանակավորապես իրավունք չունի Սուրմալու գնալու, մինչև որ տեղացիները գնան ու տեղավորվեն: Երբ սրանք գնացին ու տեղավորվեցին և երևաց, որ ազատ գյուղեր ու տեղեր էլի մնում են, այդ դեպքում կարող են և ոչ տեղացի գաղթականներն ևս գնալ Սուրմալու և այնտեղ տեղավորվել:

Վ. ՎԻԽԱՐ

ՀՈՒՎԵՐ

Ա. ԶԻՐԱՐ

ԿԵՂ. Վ. ԶՄՍԿՆ

7. Զորքի հետ միասին և միաժամանակ վերագրավված վայրերն են գնում և պարենավորման գործի ներկայացուցիչները՝ տեղերում պարենավորման խնդիրը լուծելու համար:

8. Գաղթականության վերադարձի ու տեղավորման գործի բարձրագույն ղեկավարությունն ամեն մի գավառում իրենց վրա են վերցնում Ետրհրդի մեկ-մեկ անդամները, իհարկե, նույն գավառից՝ պառլամենտական կոմիտեային անունով:

Այս ձևով էլ տարվեց գործը:

Մայիսի վերջերին արդեն Քուրբիտ պարպած բոլոր շրջանները՝ Շիրակ, Կարս ու Կաղզվան, Կողբ ու Սարդարապատ, Սուրմալու ու Վեդի Բասար՝ բնակեցված էին վերադարձած հայերով, որոնք ազահույժամբ կպան վերաշինական աշխատանքի: Կաղմակերպվեց այդ վայրերում և վարչությունը, պարենավորման գործը, և կյանքը կսամաց-կամաց սկսեց բարելավվել:

* * *

Արտաքին քաղաքականության մեջ զլխավոր տեղը գրավում էր, իհարկե, հայ-վրացական պատերազմը և դիվանագիտական ու տնտեսական հարաբերությունների կարգավորումը Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Մարտից սկսած Հայաստանի համար բացվեց Եվրոպայի և Ռուսաստանի ճանապարհը Քիֆիս—Բաթումի վրայով:

Երևանում հաստատվեցին անգլիական ու ֆրանսիական ներկայացուցչություններ: Ֆրանսիայի ներկայացուցիչն էր կապ. Պուադեբարը, անգլ. ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսին, որ մինչև վերջն էլ մնաց հայերի ու Հայաստանի բարեկամ: Հետզհետե ներկայացուցիչներ ունեցան և Իտալիան, Կամավորական բանակը, Վրաստանը, Ազրբեջանը և այլն:

Դիվանագիտական հարաբերությունները Հայաստանի ու Ազրբեջանի միջև սկսվեցին մարտի կեսերին, երբ Երևան եկավ վերջինիս դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան Քեքինսկին: Պարսից կառավարությունը էր Երևանի ընդհանուր-հյուպատոսին պաշտոն տվեց ներկայացնելու Պարսկաստանը Հայաստանի կառավարության մոտ: Ապր. 29-ին Երևան եկավ Անգլիայի Մերձավոր արևելքի ուսերի ընդհանուր հրամանատար զոր. Միլնը՝ զոր. Քոմսոնի և ուրիշների հետ. տեսնվեց կառավարության հետ, ապա գնաց էջմիածին՝ կաթողիկոսին այցելության: Մայիսի 19-ին Երևան հասավ Պարսկաստանի ելևժտական նախարարության ներկայացուցիչը՝ Հայաստանի հետ մաքսային ու տրանզիտային համաձայնության նախապատրաստական բանակցություններ վարելու համար:

Իր հերթին, Հայաստանն էլ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ նշանակեց օտար կառավարությունների մոտ. հունվ. 18-ին որոշվեց Ռուս. կամավորական բանակում ունենալ ներկայացուցիչ, առանց քաղաքական լիազորությունների, և այդ պաշտոնին կոչվեց Պետ. դումայի նախկին անդամ Հ. Սաղաթելյանը: Ապրիլի 11-ին Սաղաթելյանը ներկայացուցիչ կարգվեց և Կուրանի կառավարության մոտ. փետրվարին մի պատվիրակություն ուղարկվեց Քավրիզ՝ Պարսկաստանի հետ սերտ բարեկամական հարաբերություններ մշակելու նպատակով: Մարտին Բաքվում դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակվեց Տ. Բեգզադյանը, Քիֆլիսում՝ Լ. Նվանզուլյանը:

Ներքին աշխատանքների շարքում, սահմանների ընդարձակումից և գաղթականների տեղավորումից հետո, առաջին տեղը բռնում էր բանակի կարգավորումն ու որբերի խնամատարությունը: Հայաստանի հորհրդի հունվ. 7-ի որոշումով կատարվեց գորացրում, և զենքի տակ պահվեցին միայն հինգ տարվա — 1894 հունվ. 1—1899 հունվ. 1—ծնունդները: Հայաստանի հորհուրդը հատկացրեց խոշոր գումարներ՝ բարելավելու համար գորբի նյութական ու տեխնիկական վիճակը:

Երկրի բազմաթիվ վայրերում բացվեցին որբանոցներ ու աշխատանոցներ: Այդ նպատակով ևս հատկացվեցին խոշոր գումարներ և գործի կանչվեցին ձեռնհաս վարիչներ: Հայաստանից գուրս գտնվող որբերին ու գաղթականներին օգնելու համար՝ մարտի 27-ին Քիֆլիսում խնամատարության ներկայացուցիչ նշանակվեց Գ. Դավիթխանյանը: Մայիսի սկզբին 3 միլիոն ռուբլի հատկացվեց Ախալքալաքի սովյալներին նպաստ բաշխելու, և 74000000 ռ.՝ նույն շրջանում սերմացու բաժանելու համար: Մարտի 11-ին պայման կնքվեց և Ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեին հանձնվեց 15000 որբերի 2 տարվա հոգատարությունը: Ըստ կազմած նախահաշվի, նպաստամատուցը այդ նպատակով պիտի ծախսեր 90 միլիոն ռուբլի:

Մարտի 15-ին հաշվեհարդարի ենթարկվեց բժավոր տիֆի դեմ պայքարող արտակարգ հանձնախումբը. համաճարակը այլևս վերջացած էր: Կառավարության հատուկ ուշադրության առարկա էր երկաթուղու բարեկարգման գործը, որի համար դրսից հրավիրվեցին ձեռնհաս մասնագետներ. բացվեցին խոշոր վարկեր, ձեռք բերվեցին անհրաժեշտ նյութեր: Փետր. 15-ին հանրապետության երկաթուղիների ընդհանուր կառավարիչ նշանակվեց հայտնի մասնագետ Ինժ. Միքայել Օգանեզյանը, սպասարկության պետ՝ Ինժ. Մ. Ալիբեգյանը, ուրիշ պաշտոնների՝ Ինժ. Արշ. Պիշիկյանը, Ինժ. Բ. Փիրումյանը: Մարտից սկսած երկաթուղային վարչության կենտրոնը փոխադրվեց Ալեքսանդրապոլ: Ապր. 29-ին հատկացվեց 11230537 ռ. երկաթուղիները, կայարանները և երկաթուղային շենքերը վերանորոգելու համար:

Համեմատաբար, թույլ էր ընթանում պարենավորման գործը: Պարենավորման նախարարության մեջ սահղծվել էր բազմիշխանություն. նախարար է. Ղուլյանը և պաշտոնակատար Ս. Հարությունյանը Քիֆլիսում և Ս. Հարությունյանի պաշտոնակատար Գ. Մելիք-Ղարագյոզյանը՝ Երևանում միաժամանակ կարգադրություններ էին անում, որոնք, հաճախ, խառնակում էին իրար և առաջ էին բերում իրավացի դժգոհություն ու գանգատներ Գ. Մելիք-Ղարագյոզյանի կողմից: Վերջինս փետր. 2-ին նախարարական խորհրդի նիստում հարց հարուցեց, թե պետք է միջոցներ ձեռք առնել՝ վերացնելու համար բազմիշխանությունը: Հայտարարվեց, թե պարենավորման նոր նախարար է հրավիրված և շուտով գալու է Քր. Վերմիշյանը, սակայն, Վերմիշյանը դեռ երկար չերևաց Երևանում, իսկ պարենավորման գործերը երթալով՝ ավելի և ավելի խճողվում էին: Փետր. 25-ին Մելիք-Ղարագյոզյանը նորից գանգատ ներկայացրեց Ս. Հարությունյանի քայլերի դեմ և հարց դրեց, թե՞ արդյոք ինքը պարտավոր է ենթարկվել նրա հրահանգներին. կառավարությունը որոշեց, որ պարենավորման նախարարության վերաբերմամբ Մելիք-Ղարագյոզյանից զատ ուրիշ ոչ ոք կարգադրություններ անելու իրավունք չունի: Այսպես տեղեց դրությունը, մինչև որ մարտի 1-ին պարենավորման նախարար նշանակվեց Քր. Վերմիշյանը: Պարենավորման տաղնապի դեմ պայքարելու նպատակով մարտի 26-ին հատկացվեց 50 միլիոն ռուբլի գյուղացիության սերմացու հայթայթելու համար:

Կառավարության կազմի մեջ եղան և ուրիշ փոփոխություններ. մարտի 27-ին զինվորական նախարարի պաշտոնից հրաժարվեց զոր. Հ. Հախվերդյանը և նույն օրը նրա փոխարեն նշանակվեց գնդ. Քր. Արարատյանը՝ բարձրացվելով միաժամանակ զորավարի աստիճանի: Զինվորական նախարարի օգնական նշանակվեց Դրոն: Ապր. 25-ին կազմվեց զինվորական խորհուրդ, որի նախագահ կարգվեց զոր. Ք. Նազարբեգյանը, անդամներ՝ զոր. Հ. Հախվերդյանը և գնդ. Հ. Քաղբամյանը: Զոր. Նազարբեգյանին հանձնվեց և Հայաստանի բանակի սպարապետությունը:

Առհասարակ, կառավարությունը իրեն կայուն չէր զգում. ժողովրդական նախարարների աչքը ավելի Քիֆլիս էր, քան Երևան: Դրանից դժգոհ էին ամենքը, որոնց թվում և Երևանի ժողովրդականները: Հայաստանի հորհրդի ժողովրդական պատգամավորները, որոնք սկզբում ուժ էին տալիս կառավարությանը, կամաց-կամաց կրկին անցան ընդդիմադիրների կողմը, և հորհրդի ամբիոնը նորից դարձավ կուսակցական կրթող վեճերի տեղ. կառավարությունը ստիպված էր լինում՝ բան ու գործ թողած՝ օրերով զբաղվել հարցումներով ու հարցապնդումներով և քննադատություններին պատասխանելով:

Նման քննադատություններն ու հարձակումները հուզում էին հայրաքյին միտքը: Հայաստանի հորհրդի նիստերին ներկա եղած հասա-

րակութիւնը հաճախ արտահայտում էր իր դժգոհութիւնը, երբեմն նույնիսկ անթույլատրելի ձևերով: Այս հոդի վրա, փետր. 28-ին տեղի ունեցավ մի դեպք, որ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցավ Հայաստանի Խորհրդի համար:

Քննվում էր Սուրմալուի գավառում զինվորական դրութիւն հայտարարելու առաջարկը: Կառավարութիւնն այդ առաջարկը պատճառաբանում էր նրանով, որ գավառի թուրք օզգարնակչութիւնը բացահայտ թշնամական դիրք էր բռնել դեպի Հայաստանի պետականութիւնը, զինված հարձակումներ էր գործում հայ բնակչութեան և պաշտոնեութեան վրա, կտրել էր ճանապարհները, մշտական վտանգի տակ էր պահում էջմիածին—Իգդիր խճուղին և այլն: Ընդդիմադիրները, բնականաբար, դեմ էին օրինագծին: Խորհրդի նիստի միջոցին, ներկա գտնվող ամբոխը, հավանաբար, ո՛չ առանց որոշ պատգամավորների դրդումի, խուժելով ժողովարար՝ հարձակվեց ընդդիմադիր պատգամավորների վրա: Տեղի ունեցավ վեճ ու կռիվ, և նիստը խանգարվեց:

Այս դեպքից հետո, Խորհուրդը, կարելի է ասել, կանոնավոր աշխատանք չունեցավ: Կուսակցութիւնները երկար բանակցութիւններից հետո որոշեցին ձեռնարկել Խորհրդարանի ընտրութիւն. երկիրն արդեն մտնում էր բնականոն դրութեան մեջ և ժամանակն էր նշանակովի Խորհուրդը ընտրված Խորհրդարանով փոխարինելու:

Ի վերջո, ապր. 27-ի նիստում, Հայաստանի Խորհուրդը որոշեց. «1. Խորհրդի պարապմունքները դադարեցնել մեկ ամսվա ժամանակամիջոցով. 2. Դադարի միջոցին Խորհրդի բոլոր իրավունքները հանձնել կառավարութեանը. 3. Կառավարութեանը հանձնարարել արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող դեպքում հրավիրել Խորհրդի արտակարգ նիստ»:

Այս որոշումով փաստորեն վերջ գտավ Հայաստանի Խորհուրդը, որ հայոց պատմութեան ամենախոռովահոյզ շրջանում հանդիսացավ երկրի գերագույն իշխանութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Յ Ի Ա

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Մայիսի 28-ի ակտը

1919 թ. գարնանը Հայաստանի կյանքի կարևոր երևույթներից մեկն էր և Արևմտահայ երկրորդ համագումարը:

Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան սկզբի շրջանում, արևմտահայութիւնը իրեն մեկուսացած էր պահում պետական կյանքից: Այդ արտահայտվում էր շատ բաներում. պետական հիմնարկութիւններում, համեմատաբար, քիչ արևմտահայ պաշտոնյաներ կային. արևմտահայ երիտասարդութիւնը պարտադիր զինվորակոչից խուսափում էր: Ուրիշ պետական պարտավորութիւնների հանդեպ էլ արևմտահայութիւնը վերապահ էր և, առհասարակ, հարազատ չէր զգում իրեն հանրապետութեան մեջ: Անդրանիկը, որ Բաթումի դաշնագրից հետո իր զորամասով ու գաղթականներով հեռացել էր Հայաստանից և ապա ամրացել Զանգեզուրում՝ թշնամական դիրք բռնելով «թուրքերի ձեռքով ստեղծած» հանրապետութեան վերաբերմամբ, զգալի շափով արտահայտիչ էր արևմտահայերի այն ժամանակվա մտայնութեանը: Ազգային պատվիրակութիւնը Փարիզում Պողոս փաշա Նուբարի ղլխավորութեամբ ավելի հեղինակութիւն էր վայելում արևմտահայերի մեջ, քան Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը: «Հայաստանի Հանրապետութիւն» խոսքն էլ ընդունելի չէր շատերի համար եղածը սոսկ «Արարատյան Հանրապետութիւն էր»:

Ընդհակառակը, «Արարատյան Հանրապետութեան» կառավարութիւնը ամեն կերպ աշխատում էր վերացնել այդ խորթութիւնը և, առհասարակ, հատվածական խնդիրը Հայաստանում՝ մի գործ, որ, իհարկե, հեշտ չէր այն ժամանակվա պայմաններում: Տասնյակ տարիներ հայ բաղաբական միտքը դաստիարակվել էր այն ուզողութեամբ, որ Հայաստանը այնտեղ էր, Բարթոլոմայի լեռնաշղթայի մյուս կողմը, հայկական հարց, Հայաստանի ինքնավարութիւն, հայ պետութիւն կարող էր լինել միայն Թուրքահայաստանում, և, հանկարծ, բոլորովին չսպասված տեղից՝ մեջտեղը բսնում է ինչ-որ մի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» մարսելի՞ բան էր այդ: Հետո, այդ «Հանրապետութեան» մեջ դեռ շատ բանից՝ օրենքներից ու լեզվից սկսած մինչև ներքին կարգերը, մինչև

հանրային կենցաղն ու բարքերը՝ ուստի հոտ էր բուրում: Արևմտահայու-
թյան մտքին ու զգացմունքներին խորթ էր այդ, անհարազատ:

Ուստի և զարմանալի չէ, որ անկախության առաջին օրերից հենց
ներանք սկսել էին մտածել «ինքնորոշման», իրենց քաղաքական դիրքն
ու ընթացքը որոշելու մասին: Այդ նպատակին ծառայեց Արևմտահայ
երկրորդ համագումարը Երևանում փետր. 6—13-ին:

Համագումարը ծրագրվեց միջկուսակցական մի շարք խորհրդակցու-
թյունների մեջ, ուր դեկտ. 19-ին կազմվեց համագումարի կազմակերպիչ
կոմիտե: Այս վերջինիս դիմումի վրա՝ Հայաստանի Խորհուրդը դեկտ.
28-ին տրամադրեց 35000 ո. համագումարի կարիքների համար: Հա-
մագումարը ենթադրվում էր բանալ հունվ. 25-ին, բայց շրջանների պա-
հանջով՝ հետաձգվեց տասն օրով: Խորհրդակցութայնների մեջ կազմվել
էր հետևյալ օրակարգը.

«1. Արևմտյան Հայաստանի գաղթական հայության քաղաքական
նպատակներու ձևակերպումն ու արտահայտությունը:

2. Արևմտյան Հայաստանի գաղթական հայության ներգաղթի խըն-
գիքը և կազմակերպությունը:

3. Արևմտյան Հայաստանի գաղթական հայության ներկայացուց-
չական և հաշվեհարդարի մարմնի ընտրությունը»:

Համագումարը կազմվեց ժողովրդական քվեարկությամբ՝ երկաստի-
ճան ընտրական սկզբունքով: Համագումարը ներկայացնում էր հե-
տևյալ կազմը*:

Երևան՝ 31700 գաղթական—8 պատգամավոր. Հ. Կոստյան, Զ. Կորկոտյան, Հ. Հայրապետյան, Հ. Կարինյան, Ռ. Շատվորյան, Ե. Ալեք-
սանյան, Մ. Մալոյան, Ա. Ավետիսյան:

Էջմիածին՝ 46600 գաղթական—3 պատգ. Եզնիկ վարդ. ներկա-
րարյան, Հ. Մուրոյան, Վ. Համբարձումյան:

Աջտառակ՝ 12880 գաղթական—2 պատգ. Գ. Ոսկերիչյան, Ռ. Թեր-
լեմեզյան:

Մաղկաձոր՝ 23750 գաղթական—5 պատգ. Տ. Դիմոյան, Շ. Բա-
սենցյան, Տ. Թերլեմեզյան, Մ. Մանուկյան, Հ. Աբրահամյան:

Կոտայք՝ 17570 գաղթական—5 պատգ. Ա. Մանուկյան, Շ. Շա-
րանբեյան, Ա. Դուկասյան, Ս. Գալստյան, Հ. Շահբազյան:

Սուրմալու՝ 25700 գաղթական—4 պատգ. Ա. Միրզոյան, Օ. Զոր-
զանյան, Թեյմուր բեգ և Թեյմուր աղա:

Միլի ձոր՝ 10670 գաղթական—1 պատգ. Ա. Մխիթարյան:

Ալեխանդրապոլ՝ 10000 գաղթական—1 պատգ. Ս. Խալոյան:

Գիլիջան՝ 12000 գաղթական—2 պատգ. Վ. Առաքելյան, Դ. Հով-
սեփյան:

* Բոլոր բաղվածքները առնում ենք «Համառոտ տեղեկագիր Արևմտահայ երկրորդ
համագումարի, 1919 թ., Թիֆլիս. հրատ. Արևմտահայ Գործադիր մարմնի» գրքակազմից:

Բաշ-Բառնի՝ 5000 գաղթական—1 պատգ. Մ. Գարմանյան:

Նոր Բայազետ՝ 27973 գաղթական—7 պատգ. Վ. Քրմոյան, Բ. Աբույան, Ա. Խաչիկյան, Մ. Գրիգորյան, բժ. Մուրադյան, Ա. Խոջայան, Գ. Ասլանյան:

Կազմակերպիչ կոմիտե՝ Գրիգոր Բուլղարացի, Ամբաստ. Վ. Տերո-
յան, Ռ. Գրամբյան, Ա. Սասունի, Վ. Հոխիկյան, Հ. Մխիթարյան, Ա. Կիտուր, Ե. Բունուկյան:

Արևմտահայ Խորհրդի անդամներից՝ բժ. Բոնապարտյան, Վան-
Փուշ:

Հայաստանի Խորհուրդ՝ Ս. Վրացյան:

Եղբայրական օգնության կոմիտե՝ Կորյուն վարդ. Սահակյան:

Կովկ. Հ. բարեգ. ընկերություն՝ Ե. Հարությունյան:

Լոռի Մեյրա կոմիտե՝ Ս. Թոփալյան:

«Աշխատանք», «Վան-Տոսպ» թերթերից՝ Ա. Գազանջյան, Հ. Վարդա-
պետյան:

Այսպիսով, համագումարին մասնակցում էին 55 պատգամավոր-
ներ, Պատգամավոր չէին ուղարկել Միսիանի, Ղամարլուի և Գարալագ-
յազի գաղթականները: Բացակայում էին նաև Ղարաքիլիսայի 2 պատ-
գամավորները: Հրավիրված էին նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ներ-
կայացուցիչը, Անդրանիկը և ուրիշներ: Անդրանիկի մոտ ուղարկվել էր
հատուկ մարդ՝ խնդրելով, որ անպատճառ ներկա գտնվի համագումա-
րին, բայց նա չէր համաձայնվել մասնակցել մի ժողովում, որը գու-
մարվելու էր «թուրքերի ձեռքով ստեղծած Հայաստանի» մայրաքաղա-
քում: Իր պաշտոնական նամակում (հունվ. 25) նա գրում էր. «Մտա-
ծելով, որ չեմ կրնար այդ համագումարին մասնակցելու օգտակար
դառնալ և թեթևացնել ձեր աշխատանքները, ուստի հրաժարվում եմ
ներկա լինել այդ համագումարին»: Կաթողիկոսը ուղարկել էր օրհնու-
թյան կոնդակ և Գ. եպ. Չեղրեքչյանին՝ ներկայացուցիչ իր կողմից:
Շնորհավորական նամակներ էին ուղարկել Հ. Հ. Դաշնակցության Արև-
մուտյան Հայաստանի Կենտր. կոմիտեն և Հայ ռամկավար կուսակցու-
թյան Երևանի շրջանային վարչությունը:

Փետր. 4-ին և 5-ին տեղի ունեցած նախապատրաստական նիստե-
րում կազմվեց համագումարի նախագահությունը՝ Յ նախագահներ՝
Գր. Բուլղարացի, Վ. Տերոյան և Վ. Քրմոյան, երկու քարտուղարներ՝ Ա.
Կիտուր և Հ. Վարդապետյան, լիազորությունները քննող մարմին և
4 հանձնաժողովներ՝ շրջանների ղեկավարների, քաղաքական, ներգաղ-
թի և հաշվեհարդար կազմակերպչական:

Համագումարի պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ Հայաստանի
Խորհրդի սրահում, փետր. 6-ին, Գր. Բուլղարացիի նախագահությամբ:
Կաթողիկոսական կոնդակի ընթերցումից հետո ողջունի ճառեր խոսեցին
Հ. Քաջազունին, որ հայտնեց կառավարության ցանկությունը՝ սյա

համագումարով վերացած տեսնել հայության հատվածական բաժանումը, Ս. Վրացյանը, Կորյունը վարդ.-ը, Ս. Թոփալյանը, Ծ. Հարությունյանը, Ա. Տեր-Հակոբյանը և Խաչիկյանը: Վ. Տերոյանը կարգաց մի գեկուցում համագումարի աշխատանքների մասին: Վ. Քրմոյանը հարգանքի խոսք ուղղեց նահատակված զոհերի հիշատակին: Հասարակությունը, որ խոնված էր սրահում, ջերմ վերաբերմունք ցույց տվեց համագումարին: Բազմաթիվ կաղմակերպություններ, հիմնարկություններ և գործիչներ գրավոր ողջունել էին համագումարը:

Համագումարի աշխատանքները անցան համերաշխության մթն: լորտում. միայն քաղաքական բանաձևի շուրջ տեղի ունեցան բուռն վիճաբանություններ ու բախումներ: Ծվ հենց այդ հարցն էր կաղմում համագումարի առանցքը: Բժ. Բոնապարտյանի գեկուցումից հետո երկարորեն քննության տունվեցին առաջարկված բանաձևի հասկապես 3, 2 և 5 կետերը: Հողված առ հողված քննելուց և մաս-մաս ընդունվելուց հետո, ամբողջական բանաձևը երրորդ քվեարկությամբ, դրվեց փետ. 12-ին և ընդունվեց միաձայնությամբ ու ջերմ ծափահարություններով: Արևմտահայության քաղաքական կամքի ձևակերպումն էր այդ: Բանաձևն ասում է.

«Արևմտահայ երկրորդ համագումարը՝ քննելով հայ ժողովրդի ներկա կացությունը՝

1. Սրտագին կողջունե և կհայտարարե Ազատ և Միացյալ Հայաստանի անկախությունը:

2. Լիակատար վստահություն կհայտնե Ազատ և Միացյալ Հայաստանի Պողոս Նուբար փառալուստի անդրանիկ դահլիճին*:

3. Կհայտարարե իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ քաղաքական և պետական մեկ միություն համազգային հատվածներու և երկրամասերու միավորությամբ:

4. Կպարտադրե ընտրված «Գործադիր մարմինն»՝ նախարարական դահլիճին հետ անմիջական հարաբերության մեջ մտնել՝ իրականացնելու և գործնականացնելու քաղաքական և պետական այն բոլոր աշխատանքները, որոնք հարկավոր են Ազատ և Միացյալ Հայաստանի պետական գոյությունը հիմնավորելու համար:

5. Միաժամանակ կպարտադրե ընտրված Գործադիր մարմնին՝ գործնական քայլեր առնել Արարատյան Հանրապետության նախարարության և Խորհրդարանի հետ Միացյալ Ազատ Հայաստանի անկախությունը հայտարարելու և իր մասնակցությունը բերելու գոյություն ունե-

* Այդ օրերին Երևանում լուր էր շրջում, թե Փարիզում Պողոս Նուբարը հայտարարել է Հայաստանի անկախությունն ու միությունը և կաղմել Միացյալ Հայաստանի կառավարություն:

ցող պետական և օրենսդրական հաստատություններու մեջ համազգային միությունը իրականացնելու համար*:

6. Կպահանջե Ազատ և Միացյալ Հայաստանի պետական գոյության երաշխավորումը՝ դաշնակից պետություններու քաղաքական, տնտեսական և ռազմական օժանդակությամբ և աջակցությամբ:

7. Կպահանջե Հայկական Մեծ եղեռնի հեղինակ և պատասխանատու ճիվաղներուն՝ Վիլհելմի, էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի, Նազըմի, Բեհաէդդին Շաբիրի և ընկեր նահանգապետներու, կառավարիչներու և բոլոր ղեկավարներու պիտորական դատարանով պատժվելը:

8. Կպահանջե հայ ժողովրդի վնասներու ամբողջական հատուցումը ի հաշիվ օսմանյան կառավարության»:

Թեթև ակնարկն իսկ բավական է հասկանալու համար, թե ի՞նչ սուր պայքար է տեղի ունեցել բանաձևի շուրջ. նա մեքենայական միացումն է երկու՝ բուլղոսի անհաշտելի տեսակետների՝ մի կողմից «Լիակատար վստահություն... Պողոս Նուբար փառալուստի անդրանիկ դահլիճին», մյուս կողմից՝ «գործնական քայլեր Արարատյան Հանրապետության և Խորհրդարանի հետ Միացյալ Ազատ Հայաստանի անկախությունը հայտարարելու» և այլն: Անկասկած, ռամկավար պատգամավորները ավելի հեռեկողական էին իրենց հակաարարատյան տրամադրություններով: Պետք էր կանգնել կամ Հայաստանի, կամ Փարիզի տեսակետի վրա. ռամկավարները ընտրեցին վերջինը. համագումարի մեծամասնությունը դեռ տատանվում էր Արարատի և Փարիզի միջև:

Այս տեսակետից, բնորոշ էին նաև համագումարի կողմից «Հայկական պատվիրակության նախագահ Նորին վսեմափայլության Պողոս Նուբար փառալուստին» և «Արարատյան Հանրապետության պ. վարչապետին» տրված ողջույնի հեռագրերը: Առաջինում ասվում էր, թե համագումարը «իր սրտագին ողջույնները կուղղե Ձեր դիմություն և իր լիակատար վստահությունը կհայտնե, որ Ձեր կարող և արդյունավետ գործունեությամբ պետք է վերջնականապես ձևակերպվեն հայ բնաշխարհի պետական հիմքերը և հայ բազմաշարժար ժողովրդին հնարավորություն տրվի աշխատել և վերստեղծել իր հայրենի տունը: Համագումարը տեսնելով Ձեր մեջ յուր իղձերու և ցանկություններու լավագույն արտահայտիչը՝ հույս ունի, որ յուր քաղաքական և ազգային ձգտումները կշանաք լուծել հայ ժողովրդի արհեստականորեն անջատված հատվածներու միավորությամբ և մեկ պետական-քաղաքական իրավակարգի ստեղծմամբ»:

«Արարատյան Հանրապետության պ. վարչապետին» ուղղված հեռագրում համագումարը «ողջունելով հայության մեկ հատվածի կառա-

* Այս կետին դեմ արտահայտվեցին ռամկավար 5 պատգամավորները և պատճառաբանված հայտարարություն ներկայացնելով՝ նիստից հեռացան:

վարությունը՝ լիահույս է, որ ան ևս կմիացնեն իր ձայնը Արևմտահայ համագումարի վճռին՝ ունենալ մեկ հայրենիք և մեկ Միացյալ Ազատ Հայաստանի պետական կազմակերպություն:

Համագումարը գտնելով սույն խնդիրը հայության համար պատմական մեկ կարևոր խնդիր՝ հավատացած է, որ Արարատյան Հանրապետության կառավարությունը կփութա օր առաջ հայտարարել Միացյալ Ազատ Հայաստանի անկախությունը և գործնական քաջեր առնել՝ միացումը իրականացնելու համար կյանքի մեջ»:

Այս վերջին միտքը շեշտվում է «Արարատյան Հանրապետության Խորհրդարանին» ուղղված հեռագրում. «Արևմտահայ Բ համագումարը՝ ողջունելով Հանրապետության անդրանիկ Խորհրդարանը՝ վստահ է, որ ան ևս իր հեղինակավոր ձայնը պիտի միացնեն հայության ամենեկն շատ տանջված և զոհաբերած խոշոր հատվածի ձայնին՝ ունենալ մեկ հայրենիք, Միացյալ Անկախ Հայաստան, մեկ պետական կազմակերպություն: Համագումարը հավատացած է, որ Խորհրդարանը չի ուշանար իր որոշումը տալու հայության համար խիստ կարևոր այս խնդրի մասին»:

Համագումարը բանաձևեր հանեց և արևմտահայ նախկին մարմինների հաշվեհարդարի ու ներգաղթի մասին: Առաջինը ասում էր.

«Արևմտահայ Բ համագումարը՝ լսելով հաշվեհարդար հանձնաժողովի զեկուցումը արևմտահայ նախկին մարմիններու մասին և տեսնելով, որ անոնք կազմալուծ վիճակի մը մեջ կգտնվին շնորհիվ այն հանգամանքին, որ 1918 թ. մայիս ամսին ի վեր ոչ մի տեղ չեն հաջողած մեծամասնություն կազմել, իրենց ընտրողներուն հավաքել և իրենց տնտեսական-բարոյական գործունեության հաշիվը ներկայացնել, ինչպես նաև շնորհիվ այն հանգամանքին, որ ոչ միայն իրենց ընտրողներու մոտ չեն վերադարձած և Բ համագումարին չեն ներկայացած, մի բան, որ ըստ ամենայնի անոնք հնարավորություն ունեին, այլև միայն 2—3 հոգիի համաձայնությունը հանձն են առած արևմտահայ փախըտապետության հանդեպ այնպիսի պարտականություններ կատարելու, որ երբեք իրենց վրա դրված չէ եղած, անոնց գումարները անձնական պատասխանատվությամբ զանազան գործերու հատկացնելով, մի բան, որ ո՛չ համագումարը, ո՛չ կոնֆերանսը և ո՛չ ալ խորհուրդները չէին թույլատրած: Արևմտահայ Բ համագումարը, որպես Հայաստանի Հանրապետության սահմաններու մեջ ապաստանած փախստական ներկայացուցչությունը՝ կհայտարարեն նախկին խորհուրդները լուծված՝ պահանջելով բարոյական և նյութական հաշվետվություն իրենց ամբողջ գործունեության վերաբերմամբ թե՛ հավաքականորեն և թե՛ անձնապես»:

Ներգաղթի համար «համագումարը կհրահանգե ընտրվելիք մարմինին այժմեան անհրաժեշտ միջոցները ձեռնարկել պատմական Միացյալ Հայաստանի կառավարության մոտ և դաշնակիցներու ներգործոն մի-

ջամություններ և աջակցություններ պետականորեն ապահովել ներգաղթող ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը և պարենավորման անհրաժեշտ պայմանները, ինչպես նաև անոր հետևող վերաշինության գործի իրականացման անհրաժեշտ տվյալները հավաքել»:

Ի վերջո, փետր. 13-ի նիստում, գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվեց «Արարատյան Հանրապետության մեջ ապրող արևմտահայ հատվածի Գործադիր մարմին» բաղկացած հետևյալ 9 անձերից. Սմբատ Բորոյան, Խաչ. Բոնապարտյան, Ար. Սասունի, Գր. Բուլղարացի, Վար. Տերոյան, Թուրք. Գրամբյան, Վահագն Քրմոյան, Վաղ. Հոխիկյան և Արո. Կիտուր: Գործադիր մարմնի համար մշակվեցին հետևյալ հրահանգները.

1. Նա կիրականացնեն համագումարի որոշումները:
2. Կշարունակեն մնալ իր ստանձնած պարտականություններու և իրավասության մեջ մինչև Միացյալ Ազատ Հայաստանի պետականօրենսդրական հաստատություններու իրականացումը՝ հայության մյուս հատվածներու՝ Պողոս Նուբարի կաբինետի, Արարատյան Հանրապետության կառավարության և Խորհրդարանի գործակցությամբ և համաձայնությամբ:
3. Բացառիկ և համազգային արժեք ներկայացնող որևէ դեպքի առթիվ կհրավիրվի սույն համագումարն իր լրիվ կազմով՝ Գործադիր մարմնի անդամներուն մեկ երրորդին կամ համագումարի անդամներու կեսեն ավելիի պահանջմամբ:
4. Գործադիր մարմինը հաշվետու և պատասխանատու է համագումարի առաջ իր գործունեության համար:
5. Համագումարի 2-րդ նստաշրջանը կհրավիրվի մայիսի 1-ին, եթե մինչ այդ ներգաղթը չէ կատարված և եթե հնարավոր է պատգամավորներու կեսեն ավելին հավաքել:
6. Գործադիր մարմնի օրենսդրական գործունեությունը կսահմանափակվի միայն այն շահով, որ շահով որ չի հակասեր համագումարի որոշումներուն և բանաձևերուն:
7. Գործադիր մարմինը կաշխատեն մյուս շրջաններն ևս, որոնք զանազան պատճառներով ներկա կազմեն կրացակայեն, պատգամավորներ բերելով՝ լրացնել յուր կազմը»:

Այսպիսով, ստեղծվում էր մի նոր կառավարություն՝ «Արարատյան կառավարության» կողքին: Գործադիր մարմինը կազմակերպվեց պետական հիմունքներով՝ տալով իրեն մի տեսակ նախարարության բնույթ. իր նախագահին և անդամներին տրվեց նախարարական դեր: Անգամ նյութական կողմով հետ չմնաց կառավարությունից. նախագահին նշանակեց վարչապետական ռոճիկ, անդամներին՝ նախարարական դրամը, իհարկե, ստանալով «Արարատյան Հանրապետության» գանձարանից:

Այս դրուժյունը, սակայն, երկար չտևեց. կյանքը ստիպում էր գնալ միակ հնարավոր ճանապարհով՝ հատվածական տարբերությունների վերացման ուղիով: Եվ ամենից շատ արևմտահայությունն էր զգում այդ պահանջը: Գործադիր մարմինը ընդառաջ գնալով հանրային շեշտված արամազրույթյան՝ մի շարք ժողովներում քննության առավ համազումարի որոշումը՝ «մեկ հայրենիք, Միացյալ Անկախ Հայաստան» ունենալու մասին և եկավ այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է օր առաջ հայտարարել Հայաստանի երկու հատվածների միացումը: Եվ այդ իմաստով պաշտոնական դիմում արավ կառավարությանը:

Արևմտահայ Գործադիր մարմնի դիմումը միանգամայն համապատասխան էր այն օրերին Հայաստանի գրեթե բոլոր խավերում տիրող տրամադրությանը: Փետր. 25-ին կառավարությունը քննության առավ Գործադիր մարմնի դիմումը և միաձայնությամբ համաձայնվելով առաջարկին՝ հանձնարարեց արտաքին գործոց նախարարին պատրաստել մի զեկուցում Հայաստանի խորհուրդ մտցնելու համար: Նման քայլի անհրաժեշտությունը չէր մերժվում կառավարության ո՛չ մի անդամի կողմից:

Այնուհետև կատարվեցին նախապատրաստական աշխատանքները Հայաստանի անկախության և միության հայտարարությունը հանդիսավորապես կատարելու համար: Այդ նպատակով կազմվեց մի հանձնախումբ հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանի նախադահույթով: Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը հանուն հանձնախմբի մի կոչ հրատարակեց, որով հրավիրում էր ժողովրդին արժանավոր վայելչությամբ տոնել Մայիսի 28-ը. «Թող Մայիսի 28-ի օրը լինի զոհերի հիշատակին, բայց և համազգային մեծ ուրախության օր՝ օ՛ր նոր պետության ստեղծման բերլիական Արարատի շուրջը, օ՛ր ազգային բարձր իղձերի և համաշխարհային արդարության հաղթանակի»:

Նախարարների խորհրդի մայիսի 27-ի նիստում, որին ներկա էին Ա. Խատիսյանը, զոր. Արարատյանը, Ս. Մանասյանը, Քր. Վերմիշյանը, Ս. Թորոսյանը, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը, Հ. Զմշկյանը և ուրիշներ, լավեց վարչապետի զեկուցումը այն բոլոր ձեռնարկների մասին, որոնք կատարվել էին Հայաստանի անկախության տարեդարձի օրը միության հայտարարությունը անելու համար և կարգացվեց հայտարարության նախագիծը: Կառավարությունը հավանություն տվեց արված աշխատանքին, որոշեց, Հայաստանի խորհրդի ապր. 27 օրենքի հիման վրա, հաստատել հայտարարության նախագիծը և հանձնարարեց վարչապետին հրապարակել: Որոշեց նաև «հրավիրել Հայաստանի խորհրդի նիստերին մասնակցելու, որպես խորհրդի անդամներ, Արևմտահայ Գործադիր մարմնի 12 անդամներին»^{*}:

Նույն նիստում քննվեց հանրային կրթության նախարար Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանի առաջարկը՝ Հայաստանի անկախության և միության հայտարարությունը հավերժացնելու համար. 1) մայրաքաղաքում հուշարձան կանգնեցնել հայ ազատամարտում ընկած հերոսներին ի հիշատակ և այդ նպատակով կազմել հիմնադրամ՝ կառավարության կողմից հատկացնելով 1000000 ու 25000 ու էլ արձանի մրցանակաբաշխության համար, 2) հրատարակել հայկական ազատագրության վերջին շրջանի պատմությունը, որի համար տրամադրել 285000 ու, 3) բաց թողնել առանձին շքանշան «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար» մակագրությամբ: Այս առաջարկն ևս հաստատվեց միաձայնությամբ:

Երկու օր վերջը, մայիսի 28-ին, Հայաստանի խորհրդի հանդիսավոր նիստում կատարվեց Հայաստանի միության և անկախության հայտարարությունը:

Այդ օրը Երևանը ստացել էր շքեղ, տոնական կերպարանք: Ամբողջ քաղաքը զարդարված էր դրոշակներով, գորգերով, կանաչներով ու ծղիկներով: Վաղ առավոտվանից փողոցները լիքն էին բազմություններով: Շրջակա գյուղերից քաղաք էին դալիս խումբ-խումբ գյուղացիներ, պատգամավորություններ դրոշակներով՝ հանդեսներին մասնակցելու համար:

Առավոտյան, քաղաքային ինքնավարության շենքի ընդարձակ հրապարակում տեղի ունեցավ հոգեհանգիստ հայրենիքի ազատության համար զոհվածների հիշատակին, ապա՝ մաղթանք և զորահանդես: Հրապարակն ու մոտակա փողոցները բռնված էին ծովածովալ բազմությամբ, զորքով, դպրոցական աշակերտներով, արիներով, որբերով: Մեջտեղը տեղավորված էին Հայաստանի խորհրդի ու կառավարության անդամները, բարձր հրամանատարությունը՝ զոր. Նազարբեգյանի գլխավորությամբ, զոր. Գևին, Պարսկաստանի, Ազրբեջանի և Վրաստանի ներկայացուցիչները, Ամերիկյան կոմիտեի անդամները և ուրիշներ: Պատվո պահակախմբի ուղեկցությամբ էջմիածնից եկել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, որ նախագահում էր հոգեհանգստի և հացամաղթանքի արարողությունը:

Հոգեհանգստից ու մաղթանքից և վարչապետի՝ բանակին ուղղած խոսքից հետո, սկսվեց զորահանգեսը՝ հազարավոր ներկաների ծափերի ու ցնծության աղաղակների մեջ: Զորամասերը՝ հետևակ, հրետանի, այրուձի, զինվորական նվազի ընկերակցությամբ, անցնում էին խրոխտ շարքերով՝ հույզերով ու ոգևորելով հանդիսատեսներին:

Զինվորներից հետո սկսվեց աշակերտների, որբերի, արիների, արհեստակցական միությունների ու ժողովրդի շքերթը:

Հանդեսից հետո տեղի ունեցավ հայտարարության արարողությունը: Հայաստանի խորհրդի մուտքն ու դահլիճը նույնպես զարդարված

* Քաղվածք նախարարների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 27-ի նիստի արձանագրությունից: 276

էին շքեղ՝ դրոշակներով, գորգերով ու ծաղիկներով: Սթյակները բռնված էին օտար պետութիանց ներկայացուցիչներով: Մի օթյակ հատկացված էր կաթողիկոսին և իր շքախմբին: Բեմի վրա տեղավորված էին խորհրդի և կառավարության անդամները: Գահլիճի առջևի մասում երևում էր զոր. Նազարբեգյանի պատկանելի դեմքը, մյուս կողմը՝ նստած էր զոր. Փիրումյանը: Սրահը բերնբերան լեցված էր հյուրերով ու հանդիսականներով:

Հանդեսին նախագահում էր հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը, որ մի գրավոր ճառով բացատրեց հանդեսի նշանակությունը, որից հետո նվագախումբը հնչեցրեց «Մեր հայրենիքը», որ լավեց հոտնկայս: Մի պահ տիրեց խորհրդավոր լուսնային, ապա վարչապետ Խատիսյանը արտասանեց մի փոքրիկ ճառ և ժողովականների խանդավառ ծափերի մեջ կարգաց հետևյալ հայտարարությունը.

«Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամփի ու ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբր անկախ պետական միություն:

Ուղիղ մի տարի առաջ ռուսահայերի համագումարից բետրված Հայոց ազգային խորհուրդը հայտարարեց իրեն անդրկովկասյան հայկական գավառների բարձրագույն իշխանություն: Ազգային խորհրդի կազմում կառավարությունն այդ ֆաղափական ակտի մասին պաշտոնապես պետությանց ներկայացուցիչներին հայտնելուց հետո, այս մի տարվա մեջ փաստորեն հաստատել է իր իշխանությունն Անդրկովկասի հայկական գավառներում:

1919 թ. փետրվար ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արևմտահայ երկրորդ համագումարը հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացյալ և անկախ է հանաչում:

Այժմ, Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրության ասիականներում գտնված պապենական հայկական երկրների միացման և անկախության այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում է, որ միացյալ Հայաստանի պետական ձևն է ռամկավար հանրապետություն և որ ինքը հանդիսանում է միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագույն տերն ու տնօրենը, և Հայաստանի խորհրդարանն ու կառավարությունը հանդիսանում են միացյալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը:

Հայաստանի կառավարությունը սույն ակտը հրատարակում է 1919 թ. ապրիլի 27-ի խորհրդարանի որոշմամբ կառավարությանը տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա»*:

Նախարարների խորհրդի նախագահի և արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար
Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար
Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր
Արդարադատության նախարարի պաշտոնակատար
Հանրային կրթության նախարար
Խնամատարության նախարար
Պարենավորման նախարար
Ֆինանսների նախարարի պաշտոնակատար
Գործերի կառավարիչ

Ա. Խատիսյան
Ս. Մանասյան
Ք. Արարատյան
Հ. Չմշկյան
Գ. Մելիք-Ղարազյոզյան
Ս. Թորոսյան
Ք. Վերմիշյան
Գ. Զաղեթյան
Գ. Խատիսյան

1919 թ. մայիսի 28-ին, Երևան քաղաք.

Հայտարարության ընթերցումից հետո, համաձայն նախօրոք եղած որոշման, բեմ բարձրացան և նստեցին Հ. Խորհրդի անդամների շարքում, Արևմտահայ գործադիր մարմնի ընտրած 12 պատգամավորները՝ Հմ. Մանուկյան, Վ. Քրմոյան, Զ. Կորկոտյան, Վ. Հովհիկյան, Վան-Փուշ, Վ. Առաքելյան, Ա. Մաքսապետյան, Ա. Միրզոյան, Ա. Կիտուր, Հ. Կոստյան, Ա. Սասունի, Հ. Հայրապետյան: Երկու հատվածների միացման հայտարարության առաջին գործնական արտահայտությունն էր այս, որ հասարակությունը ողջունեց ոգևորված ծափերով:

Այնուհետև կառավարության կողմից հայտարարվեց ընդհանուր ներում վարչական կարգով բանտարկվածների համար, իսկ քրեական հանցագործների պատիժը կրճատվեց կես առ կես: Եվ նախագահի՝ հուշարձանի, շքանշանի ու հրատարակությունների մասին կառավարական որոշումները հայտարարելուց հետո, հաջորդաբար ողջունյի ճանր խոսեցին Հ. Խորհրդի նախագահ Ավ. Սահակյանը, արևմտահայերի ներկայացուցիչ Վ. Քրմոյանը, կաթողիկոսը, Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ հարյուրապետ Էլզրը, Պարսկաստանի, Վրաստանի և Ազրբեջանի ներկայացուցիչները, Հ. Հ. Գ. բյուրոյի կողմից՝ Ս. Արարատյանը, Հ. Հ. Գ. Երևանի և Վրաստանի կ. կ. կողմից՝ Վ. Խորենին, հանուն Ղարաբաղի հայության՝ Գ. Բալայանը, Ամերիկահայ գաղութի կողմից՝ Ա. Միրքայելյանը, պետական ծառայողների կողմից՝ Վ. Ահարոնյանը, Ուսուցչական միության կողմից՝ Ա. Տեր-Թովմասյանը, Կանանց միու-

* Այս ակտը կազմել էին Նիկոլ Աղբալյանը և Գևորգ Խատիսյանը:

թյան կողմից՝ օր. 1. Տեր-Սարգիսյանը, Երևանի քաղաքային ինքնավարության կողմից՝ Մ. Մուսիսյանը և ուրիշներ:

Առանձնապես տպավորիչ էր Գևորգ Ե կաթողիկոսի ճառը, որ անգլիական զինվորականների ներկայությամբ հրավեր էր կարդում հայ ժողովրդին «հույս չգնե՛լ օտարի վրա, որովհետև մեր ժողովրդի բարությունն ու առաջադիմությունը մեզանից է կախված բացառապես Այժմ, երբ Մասիսը մագնիսի պես քաշեց ու միացրեց հայության երկու հատվածները, երբ ստեղծվեց Միացյալ Հայաստան, այժմ պետք է լարենք մեր ազգային բոլոր կարողությունները՝ փրկելու և դաստիարակելու համար մեր ժողովուրդը ի փառս իր ազատ հայրենիքի»:

Վ. Քրմոյանը Արևմտահայ Գործադիր կոմիտեի կողմից կարդաց հետևյալ հայտարարությունը. «Կանգնած մնալով Արևմտահայ Բ համագումարի ընդունած քաղաքական բանաձևի տեսակետին վրա՝ Արևմտահայ Գործադիր մարմինն իբրև Հայկական Հանրապետության սահմաններու մեջ ապրող արևմտահայերու ներկայացուցչական օրգան, լսելով կառավարության հայտարարությունը Հայաստանի միացման և անկախության մասին, սրտագին կողջունե՛ն կառավարության կատարած ակտը և իր լիակատար պատրաստակամությունը կհայտնե՛ն Հայաստանի խորհրդարանի և կառավարության մեջ իր գործոն մասնակցությունը բերել՝ իրագործելու Միացյալ Հայաստանի գաղափարը և ամրապնդելու հայ ժողովրդի ազատությունն ու բարգավաճումը»:

Ճառերից հետո, կարդացվեցին բազմաթիվ շնորհավորական գրություններ ու հեռագրեր Հայաստանի զանազան կողմերից և արտասահմանից: Ծնորհավորում էին Վրաստանի Սահմանադիր ժողովն ու վարչապետը, Ազրբեջանի խորհրդարանն ու կառավարությունը, Լեռնականները, Վրահայոց ազգ. խորհուրդը, Անդրկովկասյան Ասորական ազգ. խորհուրդը, երիտասարդ գրողներ Ստ. Զորյանը, Մ. Մանուկյանը, Լեյլին և շատ ուրիշներ:

Ժողովը խորունկ լուռության մեջ, հոտնկայս, հարգեց Արամի հիշատակը և խանդավառ ոգևորությամբ ցույցեր արավ հայկական բանակի ներկայացուցիչներ գոր. Նազարբեգյանին, գոր. Փիրումյանին ու Դրոյին:

Հանդեսը փակվեց «Մեր հայրենիքով», որից հետո վարչապետը պաշտոնական անձերով շրջապատված՝ դուրս եկավ խորհրդարանի պատշգամբը և ժողովրդին ու զինվորությանը կարդաց Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարությունը, որ ընդունվեց որոտագին «կեցցեններով» և թնդանոթի 30 հարվածներով:

Ժողովուրդը մինչև ուշ գիշեր շքերթներով, երաժշտությամբ, երգ ու պարով առնում էր օրվա մեծ դեպքը:

Խանդավառ հանդիսավորություններ տեղի ունեցան և Հայաստանի գավառներում ու գաղութահայության մեջ:

Գ Լ ՈՒ Յ Ի Բ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ. ԿՈԱԼԻՑԻԱՅԻ ԽԶՈՒՄԸ

Հայաստանի Խորհրդարան

Մայիսի 28-ի հանդեսները անցան ընդհանուր ոգևորության ու համերաշխության մթնոլորտում:

«Կեցցե՛՛ Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստանը», — գրում էր մեծատառ՝ ժողովրդականների «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը, իսկ մեկ օր վերջը, Մայիսի 28-ի ակտը անվանում էր «պետական հեղաշրջում», արդյունք նախարարական կազմի պատահական մեծամասնություն: «Այդ ակտը կունենար խոշոր բարոյական նշանակություն, — գրում էր թերթը, — եթե նա հայտարարվեր խորհրդարանի կողմից»: Ուրեմն, ակտի էությունը չէր կարևորը, այլ՝ ձևը, մի ձև, որ մշակվել էր և իրենց՝ ժողովրդականների մասնակցությամբ ու հավանությամբ:

Մի քանի օր անցած, Երևան վերադարձավ Ս. Հարությունյանը, որ Քիֆլիսումն էր և մայիսյան հանդեսներին չէր մասնակցել: Եվ այդ ժամանակ մեջտեղ եկավ ժողովրդականների բողոքը ընդդեմ Մայիսի 28-ի ակտի, որը, իբր թե, չէր համապատասխանում հայ ժողովրդի շահերին: Ս. Հարությունյանը հիմնավորում էր իրենց տեսակետը նրանով, որ Մայիսի 28-ի ակտը կրում է միակողմանի բնույթ, չունի Պողոս Նուբար փաշայի հավանությունը, չի բխում հայկական հարցի միջազգային կացությունից, և հետևաբար, պետք է հայտարարվի շեղյալ: Նրան պատասխանում էին, որ հայտարարությունը պատրաստված ու կատարված է ամբողջ կառավարության, հետևաբար և ժողովրդական նախարարների հավանությամբ, որ Մայիսի 28-ի հայտարարության տակ հոժար կամքով ստորագրել են և կառավարության ժողովրդական անդամները, որ հանդեսին նախագահողը ժողովրդական նախարար էր և որ, այդ բողոքից հետո, անտեղի է ինչ-որ առարկություններ առաջ քաշելը: Բայց ժողովրդականները պնդեցին իրենց պահանջի վրա, որը նրանց պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդը» (հունիսի 4) հետևյալ կերպով էր ձևակերպում. «Միացյալ Հայաստանի պետական իշխանությունը պիտի կազմակերպվի Փարիզի գործադիր մարմնի և Հայաստանի հանրապետական կառավարության փոխադարձ համաձայնությամբ: Պիտի ստեղծվի մի ժամանակավոր խառն կառավարություն, որը պիտի գումարի Միացյալ Հայաստանի հիմնադիր ժողով, կամ խորհրդարան, եթե մինչ այդ մշակ-

ված լինի երկրի սահմանադրությունը: Ուրիշ կերպ լուծել միացյալ Հայաստանի իշխանության պրոբլեմը անկարելի է, քանի որ Հայաստանի երկու մասերը մինչև այժմ գտնվել են տարբեր քաղաքական և տնտեսական պայմաններում և սպրեկ են տարբեր կուլտուրական կյանքով»:

Եվ երբ կառավարությունը մերժեց ընդունել այս պահանջը, հունիսի 24-ին նախարարական կազմից դուրս եկան Ս. Հարությունյանը, Ս. Էնֆիջյանը, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը և Ք. Վերմիշյանը, որով և վերջ գտավ կռաւիցիան: Նրանց տեղը նշանակվեցին՝ ելևմտական նախարար՝ Գ. Զաղեթյանը, պարենավորման՝ Ս. Թորոսյանը, հանրային կրթության՝ Ս. Տիգրանյանը և արդարադատության՝ Հ. Չմշկյանը: Այս վերջինը անդամ էր Ժող. կուսակցության, բայց Ս. Հարությունյանը քայլից հետո բողոքեց ու հեռացավ կուսակցությունից*։ Ս. Տիգրանյանի հանր. կրթ. նախարար նշանակվելով՝ արտաքին գործոց նախարարությունը անցավ Կոնստանդուպոլիսի Ս. Խատիսյանին: Այս փոփոխությունը որևէ անդրադարձում չունեցավ կառավարական քաղաքականության վրա:

Ժողովրդականների վարմունքը, սկզբի շրջանում, դժվար էր բացատրել. վերջի վերջո, ի՞նչ էր կատարվածը Մայիսի 28-ին, ինչով կարող էր վնասել Հայաստանի միջազգային դիրքին, ի՞նչ սարսափելի հետեվումներ կարող էր տալ ներքին կյանքում: Ոչինչ: Լավագույն դեպքում, եւ կարագացներ Երևանի ու Փարիզի մերձեցումը ու կհամախմբեր բովանդակ հայ ժողովրդի կամքը Հայաստանի շուրջ, վերջ կտար ներքին պառակտումին, կբարձրացներ հայ ժողովրդի հոգեկան կորույթը և կամբարացներ Հայաստանի դիրքը հարևանների աչքին. վատ դեպքում՝ կմընար մեռած տառ: Ի՞նչ պատճառ կար այդքան հուզվելու, իրար անցնելու և, նույնիսկ, կառավարությունից դուրս գալու:

Շատ շանցած, սակայն, առեղծվածք լուծվեց, և լուծումը գալիս էր բոլորովին չապասկած կողմից: Եուտով հայտնի դարձավ, որ ժողովրդականների քայլը թելադրված էր Փարիզից: Հայտնի դարձան նաև շատ ուրիշ բաներ, որոնց մասին Հայաստանում, այն ժամանակ, ոչ ոք ոչինչ չգիտեր: Հաշտության պատվիրակությունը Եվրոպա ուղարկելուց հետո, Հայաստանի գործիչները այնքան էին ծանրաբեռնվել ու կլանվել երկրի ներքին աշխատանքներով, որ ո՛չ ժամանակ ունեին, ո՛չ էլ տրամադրություն զբաղվելու փարիզյան անց ու դարձերով: Պետք է ասել, որ հնարավորություն էլ չունեին, Փարիզը շատ էր հեռու ու կտրված Երևանից: Ի՞նչ էր կատարվում այնտեղ՝ Երևանում գրեթե ոչինչ հայտնի

* Խորհրդայնացումից հետո. Հ. Չմշկյանը մնաց Թիֆլիսում և հոգեկան ու ֆիզիկական ծանր տանջանքների ենթարկվեց բոլշևիկների կողմից: Եվ չկարողանալով տոկալ անհնարին գրկանքներին՝ հիվադացավ հոգեկան հիվանդությամբ ու մեռավ 1928 թվի սկզբներին: Չմշկյանը շնորհալի փաստարան էր, լուսամիտ ու եռանդուն հասարակական գործիչ:

չէր: Այնինչ, Թիֆլիսը ավելի արագ և անմիջական հարաբերության մեջ էր Փարիզի հետ և ավելի էր իրազեկ այնտեղի դեպքերին: Եվ Հայ ժող. կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, Թիֆլիսում, ավելի շատ ակննդ էր դնում Փարիզին, քան թե Երևանին: Իսկ Փարիզում այդ օրերին հետաքրքրական դեպքեր էին տեղի ունենում:

Ինչպես հայտնի է, գինադադարից մոտ 3 շաբաթ վերջը, 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին, Պողոս Նուբար փաշան հրատարակել էր հետևյալ հայտարարությունը. «Հայկական ազգային պատվիրակությունը, պատասխանելու համար հա՛ջ ազգին միակամ իզձեթն, որուն մեկ մասը աբղեն իսկ իբրև անկախ հանրապետություն կազմված է, կհայտարարե մերողական Հայաստանի անկախությունը, Կիլիկիայով միասին, Համաձայնական պետություններու և Միացյալ Նահանգներու հովանավորության տակ, կամ Ազգերու Դաշնակցության, երբ ան կազմվի»*:

Ապա. Ազգ. պատվիրակությունը, շարունակելով հանդերձ, հանուն հայ ազգի, քաղաքական հետապնդումներ Եվրոպայում, ծրագրել էր հրավիրել ազգային մի համագումար՝ որոշելու համար «հայ ազգին միակամ իզձեթը»: Համագումարի նախապատրաստությունները զուգահիսիցին Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանի Եվրոպա հասնելուն, փետր. 4-ին: Այս վերջինի երևալը Փարիզում առաջ բերեց լուրջ դժգոհություն Ազգ. պատվիրակության շրջանակներում, որոնք Հայաստանի Հանրապետության անունն իսկ դժկամությամբ էին լսում և ավելի սիրով փոխարինում էին «Արարատյան Հանրապետություն» դարձվածքով. Արարատը հո Հայաստան չէ՞ր, և ի՞նչ իրավունք ունեին Երևանի այդ ինչ-որ անհայտ մարդիկ Հայաստանի կառավարություն կոչելու իրենց և ինչ-որ պատվիրակություն ուղարկելու պետությունների մոտ: Զէ՞ որ «ազգին միակամ իզձը» արտահայտող պատվիրակությունն արգեն կար և հերթայացված էր ո՛չ թե գավառացի վարժապետ-բանաստեղծով, այլ տիպոդոսավոր և հանրահռչակ մի անձով, որի հոր արձանը կանգնած էր խզունների երկրում, իսկ իր առջև բաց էին Եվրոպայի բոլոր դռները:

* Միաժամանակ Ազգ. պատվիրակությունը ձեռնարկել էր մերողական Հայաստանի սահմանների ճշտորոշման: «Թայմս» 31 դեկտ. համարում հրատարակեց Պողոս Նուբարի հայտարարությունը Հայաստանի անկախության և սահմանների մասին. նույնտեղ դրված էր և անկախ Հայաստանի քարտեզը, որի վրա Ռուսահայաստանի սահմանները ցույց էին տրված խիստ համեստ շափերով, մինչդեռ Թուրքահայաստանի մեջ մտցված էին ոչ միայն Վանը, Բիթլիսը, Մուշն ու Կարինը, այլև Սվազը, Ադանան, Ալեքսանդրեպոլ, Գիարբեիրը և մի ահագին կտոր Սև ծովի եզրերից, Սամսոնի ու Բաթումի միջև Ազգ. պատվիրակության նախագահը հավատացած էր, որ Հայաստանը, նման սահմաններում, կարող էր իրականություն դառնալ մի քանի ամիսների ընթացքում: Առհասարակ, սահմանների հարցը ընդհանուր դրազումի ատարկա էր արտասահմանում: Շատերը նույնիսկ Պողոս Նուբարի գեժած սահմանները գտնում էին անբավարար և պահանջում էին նորանոր գավառներ մտցնել Հայաստանի մեջ:

Մյուս կողմից, Հ. Հ. պատվիրակության ներկայացուցիչն էլ՝ համակված իր դիրքի ու պաշտոնի վնասության գիտակցությամբ՝ չէր դիջում լիաբուռն հարգանքի տուրքը մատուցանել փառապան և էֆենդիական սնապարծություն:

Այդ պատճառով, Ազգային և Հանրապետական պատվիրակությունների ջուրը հենց սկզբից միևնույն առվով չզնայց: Առաջին իսկ օրից սև կատու անցավ նրանց միջև, և թեև, ժամանակի ընթացքում, կարելի եղավ ստեղծել ձևական գործակցություն և աշխատանքի ընդհանուր ճակատ, հոգեկան մոտիկությունը, անկեղծությունն ու հարաբերությունների շիտակությունը մինչև վերջ էլ բացակայեցին: Ո՞վ էր մեղավորը, է՛հ, ավելի ճիշտ, ո՞ր կողմն էր ավելի մեղավորը այդ հիվանդոտ գրություն համար՝ մինչև այսօր էլ մեկը ամբոստանում է մյուսին: Եվ քանի երկու պատվիրակությանց գործունեության մանրամասն տեղեկադրերն ու վավերագրերը չեն հրատարակված, անկարելի կլինի ճշտել պատասխանատուներն ու պատասխանատվության շափը, ինչպես, առհասարակ, պատմության ա՛յս փուլի մեջ և ներկա տվյալներով դժվար է պատասխանատվությունների ճշտումը, Բայց մեր գործի համար այդ այնքան կարևոր էլ չէ, էականը փաստի արձանագրությունն է՝ եզրակացությունը թող ուրիշներն անեն: Իսկ փաստը՝ մթնոլորտը Փարիզում լավ չէր:

Ազգային համագումարը կոչված էր մաքրելու այդ մթնոլորտը և ազգային գործերը դնելու առողջ հիմքի վրա, բայց հաջողություն չունեցավ. նա ոչ իր կազմով, ոչ էլ մտայնությամբ կարող էր նման գեր կատարել:

Նախ կազմը: Համագումարը ներկայացված էր հետևյալ ձևով. Պոլիս՝ Եղիշե արք. Դուրյան, պրոֆ. Ա. Տեր-Հակոբյան, դոկտ. Ա. Բարսեղյան, Գ. Մինապյան, Պողոս բեյ Մսրյը, Կովկաս՝ (արևմտահայ փախուստականների կողմից) Վ. Փափազյան, Ա. Թերզիբաշյան, Լ. Շանթ՝ Եգիպտոս՝ դոկտ. Ներուզ, Վ. Թեթեյան, Բուլղարիա՝ դոկտ. Սայան, Ս. Հինդլյան, Պարսկաստան՝ Հ. Խան-Մասեհյան, Մ. Վարանդյան, Անգլիա՝ Գ. Հակոբյան, Գ. Ֆետթյան, Հնդկաստան և ձավա՝ Պողոս փառա Նուբար, Զվիցերիա՝ Գ. Նորատունկյան, Իտալիա՝ դոկտ. Ն. Տեր-Ստեփանյան, Վենետիկ՝ Հովհ. վարդ. Թորոսյան, Թումբիլիա՝ Մ. Տերպետրյան, Ֆրանսիա՝ Ն. Խան-Ներսիսյան, Տ. Խան-Քեյկյան, Ամերիկա՝ Ե. Աղաթոն, Մ. Համբարձումյան, Զ. Մաթիկյան, Ա. Միքայելյան, Միչագետե՝ Ե. Դերվիշյան, պրոֆ. Ա. Խաչատրյան, Հալեպ և Այնթապ՝ դոկտ. Ալթունյան, Հունաստան՝ Հ. Մոստիլյան, անդամ Ազգ. պատվիրակության՝ Ժ. Մալքոմ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Ամերիկայի ներկայացուցիչ՝ Գ. Փաստրմաճյան, Երավիրվածներ՝ Մ. Տամատյան, Ա. Զոպանյան, Ա. Հանըմյան, Մ. Ս. Դավիթ բեգ, պրոֆ. Կ. Թումանյան, Հ. Հ. պատվիրակությունից՝ Ա. Ահարոնյան, Հ. Օհանջանյան՝ խորհրդակցական ձայնով:

Այս 4 տասնյակ անձերից քչերը կարող էին ասել, թե իրենք, որոշ շափով, արտահայտում էին Հայաստանի ժողովրդի բաղձանքները. մե՛ն սասը վաղուց գաղութներում ապրող մարդիկ էին՝ բոլորովին անծանոթ երկրի պայմաններին և հայ ժողովրդի կացությանը: Նրանցից շատերը— անգամ ամենապատասխանատու դիրքեր գրավողները— Հայաստանի երեսն անգամ չէին տեսել, Հայաստանի աշխարհագրության, տնտեսական կարողություններին, ազգագրական կազմին ու շրջապատին իսկ տեղյակ չէին, և Հայաստանի մասին ունեին աղոտ պատկերացում:

Հետո, տարօրինակ «ազգային» ներկայացուցչություն էր այդ Շվեյցարիա, Իտալիա, Հնդկաստան, Միչագետե, Եգիպտոս՝ այդտեղի գաղութները գալիս էին «հայ ազգին միակամ իղձը» արտահայտելու. ի՞նչ իրավունքով: Ո՞վ էր տվել նրանց լիազորություն խոսելու բովանդակ Հայաստանի և հայ ժողովրդի անունից:

Ավելին. հազիվ մեկ-երկու հարյուր ցաք ու ցրիվ հայեր ունեցող Իտալիան կամ Շվեյցարիան «տվել էին» մեկական պատգամավոր, 30—40000 հայ ունեցող Թումբիլիան էլ՝ մեկ. Անգլիայի երկու գույզ մեկ կենտ առևտրականները ուղարկել էին 2 մարդ, 2 մարդ էր «ուղարկել» և 100000 անդամ ունեցող պարսկահայ գաղութը, այնինչ նույնքան հայ հաշվող Ամերիկան տվել էր 4 պատգամավոր:

Ժողովուրդը, աշխատավորությունից ընտրված մարդ այդ համագումարում շատ չկար. բեյ, փաշա, էֆենդի, եպիսկոպոս, հարուստ վաճառական, արհեստով ազգային գործիչ՝ ահա ովքեր էին հավաքվել «ազգին միակամ իղձը» արտահայտելու: Լավագույն դեպքում, եթե մի պահ հրաժարվելու լինենք բոլոր ժողովրդապետական նախապաշարունակներից, այդ հավաքույթը կարող էինք կոչել «գաղութահայ» համագումար, բայց «ոչ ազգային»: Առավելաբար գաղութահայությունն էր խոսում նրա մեջ՝ անպատասխանատու, դառանցող, անհող ու սնապարծ: Որպես անհատ, անոր բոլոր ժողովականներն էլ հարգելի և հայրենասեր մարդիկ էին, իհարկե, բայց այդքան միայն:

Առաջ բերենք համագումարի արդյունքները այնպես, ինչպես որ ներկայացված են պաշտոնական հրատարակությամբ*:

«Ահավասիկ համագումարի նախապատրաստական հինգ նիստերուն և պաշտոնական բացումեն մինչև փակումը, այն է փետրվարի 24-են մինչև ապրիլ 22 գումարված 38 նիստերուն, ընդամենը 43 նիստի մեջ կատարված աշխատությանց համառոտ մեկ ամփոփումը:

1. Ընտրություն համագումարի դիվանին: Ընտրվեցան՝ նախագահ վեմ. Գ. Նորատունկյան, գեր-նախագահներ պպ. պրոֆ. Տեր-Հակոբյան

* Ամփոփում Հայ ազգային համագումարի աշխատությանց և որոշմանց (փետր. 24-են մինչև ապր. 22):

և Ա. Չոպանյան, ատենադպիրներ՝ պպ. Վ. Թեքեյան և Ն. Տեր-Ստեփանյան. այս վերջնույն հրատարակեն հետո՝ պ. Գ. Ֆնտզյան:

2. Քննություն և վավերացում համագումարի ներքին կանոնագրին:

3. Քննություն և վավերացում ժողովի իրավասության և աշխատությանց ծրագրին:

4. Վավերացում նախապես պատրաստված և խաղաղության վեհաժողովին ներկայացված Հայկական պահանջներու հիշատակագրին:

5. Զեկուցում Ազգ. պատվիրակության նախագահ վեհմ. Պողոս Նուբար փառալի՝ Պատվիրակության ի սկզբանե մինչև այժմ կատարած աշխատություններուն և ստացած արդյունքներուն վերաբերմամբ:

6. Քննություն և վավերացում հայ ազգին Թուրքիո և Կովկասի մէջ այս պատերազմի ընթացքին կոտորածներու, տեղահանության և այլ աղետներու հետևանք կրած վնասներուն հատուցման վերաբերող Հիշատակագրին, որ ներկայացվեցավ խաղաղության վեհաժողովին և որուն համաձայն վերոհիշյալ վնասուց ամբողջական գումարը կհանգի 19 միլիարդ 130 միլիոն 982 հազար ֆրանկի: Այս գումարին 14 միլիարդ 598 միլիոն 510 հազարը արևմտյան հայոց պահանջներուն և մնացյալ 4 միլիարդ 532 միլիոն 472 հազարը արևելյան հայոց պահանջներուն համար:

7. Քննություն և վավերացում ելևմտական հանձնաժողովին կողմե Ազգ. պատվիրակության հառաջիկա վեց ամսվան գործունեության համար պատրաստված ելևմտացույցին, որուն համաձայն ազգային զանազան պետքերու համար նվազագույն 15 և առավելագույն 30 միլիոն ֆրանկի ծախուց գումար մը կնախատեսվի, հասույթի զանազան եղանակներու առաջարկությամբ, որոնց հարմարագույն գործադրությունը հանձնելված է նոր Ազգային պատվիրակությանը:

8. Քննություն և վավերացում հատուկ հանձնաժողովի մը կողմե պատրաստված նոր Ազգ. պատվիրակության տրվելիք ուղեցույցներու (դիրեկտիվ) ծրագրին, որուն մեջ մանրամասնված են պետությանց հետ բանակցություններու ընթացքին պատվիրակության հետեւիլիք ուղությունն ու գնելիք պահանջները՝ հիմնված Հիշատակագրի գլխավոր սկզբունքներուն վրա:

9. Քննություն և վավերացում Հայկական լեգեոնի ներկա վիճակին, կամավորներու վերստին հանձնառագրումին և լեգեոնի ապագա գործածության հարցերուն մասին հատուկ հանձնաժողովի մը կողմե բերված առաջարկներուն:

10. Քննություն Պատվիրակության տրվելիք ուղեցույցներու առթիվ վերապահված հավելվածական մասի մը, որով կփափազվեք համագումարի ընթացքին իսկ կարելի դարձնել թրքական և ռուսական Հայաստաններու միացումը՝ միակ ներկայացուցչության մը և միակ կառավարության մը ստեղծմամբ. հետ բազմաթիվ խորհրդակցությանց

որոշվեցավ սույն խնդրուն իրականացումը հանձնել նախնորի Գառվիրախության՝ ըստ ուղեցույցներու տրամադրությանը:

11. Ընտրություն ապրիլի 2-ի նիստին մեջ Հայ ազգային պատվիրակության՝ բաղկացած վեց անդամե, որ, համաձայն նոր պատվիրակության համար ընդունված ուղեցույցներուն, Հայ հանրապետության պատվիրակության հետևյալ շաբաթ «Ամբողջական Հայաստանի Պատվիրակությունը» և անոր հետ միասին պիտի աշխատի ձեռք բերել Հիշատակագրով բանաձևված հայկական պահանջներու գործադրությունը և պիտի հետապնդե ազգային դատին հարակից բոլոր հարցերուն բարվոք լուծումը: Նորընտիր Պատվիրակության անդամ ընտրվեցան՝ վեհմ. Պողոս փառա Նուբարը, պպ. պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը, Ա. Չոպանյանը, Գ. Փաստրմաճյանը, ղոկտ. Հ. Ներուզը, Վ. Թեքեյանը:

12. Քննություն Հայկական վնասուց Հատուցման Հիշատակագրին վրա ավելցվելիք նոր հուշագրի մը՝ վնասուց պատասխանատվության և գանձման վերաբերյալ: Սույն հուշագրին ամբողջացումն ու առաքումը հանձնվեցավ Պատվիրակությանը:

13. Ընտրություն, համաձայն համագումարի իրավասությունն ու գործունեությունը ճշտող ծրագրին, հանձնաժողովի մը, որուն պաշտոնն է մոտավոր փոխանցման շրջանին համար Հայաստանի վարչական կազմը ճշտող առժամյա, ծրագիր մը կազմել և զայն ենթարկել համագումարի վավերացման, երբ համագումարը վերստին ի նիստ հրավիրվի Պատվիրակության կողմե, ինչպես պարտավոր է ընել այն ատեն, երբ Հայաստանի քաղաքական բախտին մասին խաղաղության վեհաժողովն իր որոշումը տա, կամ երբ Պատվիրակությունը հարկ տեսնե համագումարին դիմել ուրիշ որևէ անակնկալ հարկեցուցիչ պարագայի առջև:

Օրակարգի նյութ կազմող և վերև թվված այս խնդիրներն զատ, համագումարը իր նստաշրջանի միջոցին ղբաղեցավ նաև կարգ մը խնդիրներով, որոնցմե հիշենք՝ հայկական հողամասերու վնասվորական գրավման, Կիլիկիո և Սուրիո մեջ ապրող տարագիր հայ ժողովուրդին ապահովության, Արևելյան Հայաստանի սուվաբեկ հայ ժողովուրդին պարենավորման, Կիլիկիո համար բժշկական միսիոնի մը, հիվանդանոցի կազմածներու, դեղորեից և զգեստեղենի. ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի համար դեղորեից առաքման խնդիրները: Ասոնցմե վերջիններուն համագումարը հաջողեցավ մասամբ զոհացում տալ Պատվիրակության տրամադրելի միջոցներով:

Համագումարը իր նստաշրջանին միջոցին դժբախտությունն ունեցավ լսելու Հալեպի մեջ հայերու վրա գործադրված կոտորածի մը գույժը, ինչպես նաև Իսկենտերուն և Աղանա գտնվող Հայկական լեգեոնի վաշտերուն մեջ պատահած հուշժ ցավալի դեպքերը: Համագումարը թե՛ Հալեպի կոտորածին և թե՛ մյուս պատահարներուն կրկնության առաջ-

քը առնելու համար հնարավոր միջոցները խորհեցավ և անոնց գործադրությունը հանձնարարեց Պատվիրակությանը:

Ի բաց առյալ Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կացության մասին Պատվիրակության հասած կարևոր տեղեկագրերու ընթերցումը, համագումարը լսեց, իր նստաշրջանի տևողության միջոցին, Ազգային պատվիրակության նախագահին և Հայկ. Հանրապետության ներկայացուցչին խաղաղության վեհաժողովին կողմն ունենողության զեկուցումը, Քուրթիայեն և Կովկասեն հասնող պատգամավոր և ոչ պատգամավոր ձեռնհաս հայրենակիցներու բերանացի և գրավոր ընդարձակ զեկուցումները, ինչպես նաև գաղութներն եկած պատգամավորներուն՝ գաղութներու հայկ. կյանքին և գործունեության վերաբերմամբ բրած մանրամասն տեղեկատվությունները:

Համագումարը ստիպվեցավ նաև նկատի առնել Երուսաղեմի Ս. Հակովբյանց վանուց միաբանութենեն հասած հեռագրական դիմումները, և հանձնարարեց հիշյալ վանուց համար մատակարար մարմնի մը կազմությունը՝ համաձայն Երուսաղեմի գինվորական կառավարչին կատարած կարգադրության՝ սկստելով, որ Պոլսո պատրիարքությունը այս միջոցին ի վիճակի չէր այս հարցով զբաղելու:

Այս առաջին նստաշրջանի փակման առթիվ, համագումարը պարտք համարեց իր եղբայրական ջերմ ողջույններն ուղղել Հայկական Հանրապետության՝ անոր մեջ տեսնելով վեց հարյուր տարիս ի վեր առաջին անգամ վերագարթնող հայ ազատության հրճվառիթ պատկերը, և հոտընկայս իր խորին հարգանքն ու պաշտամունքը հայտնեց մեր ցեղի բազմաշարժար նահատակներուն և այն բյուրավոր մարտիկներուն հիշատակին, որոնք իրենց հերոսական պայքարներով պատրաստեցին հայկական դատին հաղթանակը:

Համագումարը որոշեց նույնպես, որ Դիվանը սույն առթիվ զրկն համագումարի զգացումները հայտնող ուղերձներ՝ նախագահ Վիլսոնի, պպ. Կլեմանսոյի, կոլոդ Ջորջի և Օրլանտոյի, կոչ մը դաշնակից ազգերուն՝ լրագրաց մեջ հրատարակվելու համար և հեռագիր մը Հայ Հանրապետության, Երևան:

«Այն պահուն երբ համագումարը իր աշխատությանց գլխավոր մասը կատարելն ետք՝ կղաղբեցնե իր Ա նստաշրջանը, նորընտիր Ազգ. պատվիրակությունը՝ Հայկական Հանրապետության հետ ձեռնարկած է արդեն իրմն սպասված աշխատության, և, ուղեցույցներու տրամադրության համաձայն, շուտով ամբողջացնելով իրեն գործակցիլ կոչված ներգաղթի, Ելեմտական, Պրոպագանդի և այլ գլխավոր հանձնաժողովներու կազմությունը՝ պիտի պսակն, անշուշտ, համագումարին իր վրա դրած հույսերը»:

Փակվելուց առաջ, համագումարը դաշնակից ազգերին ուղղեց մի կոչ, որով, «կհռչակեք անգամ մը ևս հայ ազգին կամքը իր ազատ հայ-

րենիքն ունենալու՝ անկախ տերության մը մեջ իր բոլոր հողամասերուն միացմամբ կազմված» և կիսնդրեր դաշնակից ազգերից՝ «իրենց ձայնը մերինին միացնեն պահանջելու համար հաշտության վեհաժողովեն, որ փութացնե լուծումը հայկական հարցին»:

Ապա մի հեռագիր էլ ուղղեցին Հայաստանի Հանրապետության. «Փարիզ համախմբված Հայ համագումարը, իր առաջին նստաշրջանի փակման առթիվ, Հայկական Հանրապետությանը կողմն իր եղբայրական խանդաղատագին ողջույնը: Սրտագին կմաղթենք, որ ընդհուպ իրականանա Միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կազմակերպությունը և լիահույս ենք, որ ձեր և մեր ջանքերով պիտի պսակվին մեր իղձերը՝ ընդհանուր խաղաղության կնքման պահուն՝ ազգային դատին կատարյալ հաղթանակովը»:

Համագումարի պաշտոնական բանաձևերի մեջ, կարծես, ոչինչ արտակարգ բան չկար. ըստ էության նրանք նույնն էին, ինչ որ և Երևանի արևմտահայ համագումարի որոշումները: Ավելին. նրանք, շատ կողմերով, հիշեցնում էին և ա՛յն օրերին Հայաստանում տիրող տրամադրությունները: Սակայն, համագումարում արտահայտված ոգին, Ազգ. պատվիրակության և պատգամավորներից շատերի բռնած դիրքը Հայաստանի Հանրապետության հանդեպ և Ազգ. պատվիրակության ու Հ.

Հ. պատվիրակության միջև ստեղծված փոխհարաբերությունները, վերջ ի վերջո, առաջ բերին այնպիսի մթնոլորտ, որ Ազգ. պատվիրակությունը և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ու պատվիրակությունը դարձան, մի տեսակ ներհակ, մրցակից կողմեր: Համագումարի մեջ լսվում էին ուղղակի թշնամական ճառեր, որոնք Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը համարում էին վնասակար հայկական դատի համար. «Արարատյան Հանրապետության» հարցը զուտ ուսական հարց է, ասում էին նրանք, մինչդեռ հայկական խնդիրը վերաբերվում է Քուրթահայաստանին: Ազգ. համագումարը պետք է Ռուսահայաստանը թողնե իր ճակատագրին և ամբողջապես նվիրվե Քուրթահայաց դատին՝ պահանջելով, ի հարկին, «Արարատյան Հանրապետության» կցումը Հայաստանին: Հ. Հ. պատվիրակությունը, երկվություն չստեղծելու համար, պարտավոր է քաշվել ասպարեզից կամ ենթարկվել Ազգ. պատվիրակությանը:

Իր հերթին, Հ. Հ. պատվիրակությունը մեկնում էր իրական փաստից. Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը իրողություն է, Հայաստանում ապրում է մեկ միլիոն ժողովուրդ. Երևանում կա խորհրդարան, կառավարություն, բանակ. երկիրը հետզհետե կազմակերպվում է պետականորեն: Մինչդեռ, Քուրթահայաստանը ամայի է. ո՛չ ժողովուրդ ունի, ո՛չ կառավարություն: Հետևաբար, անհրաժեշտ է ազգային բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Հայաստանի Հանրապետության վրա, իբրև հայ-

հական պետության կորիզի, և հայկական հարցի լուծումը դնել Հայաստանի երկու հատվածների միացման ձևով:

Կողմերը խոսում էին տարբեր լեզուներով և իրար չէին հասկանում: Այս տրամադրությունից օգտվում էին շարամիտ մարդիկ՝ թե՛նավորելու համար գաղութահայ ազգայինների միտքը նրանով: Երբ թի դաշնակցականներն են միայն այդպես մտածողները, դաշնակցական պարագլուխները, որոնք «Արարատյան Հանրապետությունը» գործիք են դարձրել իրենց կուսակցական նպատակների, ձգտում են բռնազրավել՝ թուրքահայաստանը, խլել Պողոս փաշա Նուբարից ազգային գործերի ղեկավարությունը և այլն: Քաղաքական ընդհանուր տեսակետների տարբերությունը, կուսակցական նեղմտությունը և անձնական նախանձն ու քենը Փարիզում առաջացրին խեղդիչ մթնոլորտ, որի թունավոր հոսանքները հետզհետե սկսեցին հասնել և Երևան:

Մայիսի 28-ի հայտարարությունը բուրովին անսպասելի էր Ազգային պատվիրակության համար: Պողոս Նուբարն ու իր գործակիցները սկզբունքով դեմ չէին նման քայլի: Ընդհակառակը, ինչպես տեսանք, դեռ նույնիսկ 30-ին նրանք հայտարարել էին «ամբողջական Հայաստանի անկախությունը»: Եվ այժմ էլ գործում էին այդ ուղղությամբ, բայց նրանց զայրացնողը այն էր, որ հայտարարություն անողը Երևանն էր և ոչ իրենք, երկրորդ՝ որ Երևանի կառավարությունը ինքզինքը հռչակում էր միացյալ Հայաստանի կառավարություն, այնինչ բոլոր մարդկային և աստվածային օրենքներով միացյալ Հայաստանի կառավարությունը պետք է կազմվեր Փարիզում և անպայման Պողոս փաշա Նուբարի նախագահության տակ:

Եվ հասկանալի է այն անսահման վրդովումը, որ Մայիսի 28-ի ակտը առաջ բերեց Փարիզում, ուր նա ընդունվեց, իբրև բռնաբարում Ազգ. պատվիրակության իրավունքների: Պողոս Նուբարը, անմիջապես մղուձով, ուղեց հրապարակային հայտարարությամբ բողոքել այդ ակտի

* Արժե արձանագրել մի պատմություն, որ լսելով էր հանգուցյալ Արմեն Գարոն: Ազգ. համագումարի ժամանակ, երբ քննվում էր թուրքահայկական գավառների գրավման հարցը, Արմեն Գարոն ասում է, թե շուտով Հայաստանի կառավարությունը կգրավել էրդրումը:

— Ինչպե՞ս թե կգրավել,— զարմանում է Պողոս Նուբարը՝ հանկարծակիի եկած:

— Հենց այնպես, զորք կուղարկե ու կգրավել,— պատասխանում է Արմեն Գարոն:— Իմ եղբայրն էլ հայկական բանակում է. հույս ունեմ առաջին էրզրում մտնողներից մեկն էլ նա կլինի:

— Mais c'est une occupation! (բայց այդ բռնագրավում է),— վրդովված բացականչում է փաշան:

Եվ տեսնելով Արմեն Գարոյի շվարած դեմքը՝ ձեռքը զարնում է սեղանին ու.

— Այո՛, այո՛, բռնագրավում է այդ, և ես կրողոքեմ զրա դեմ... Ես կրողոքեմ...

Հայաստանի գոբը պիտի գրավե երգումը, և Ազգ. պատվիրակությանը նախագահը պատճառում էր բազմի...
290

դեմ, սակայն, Հ. Հ. պատվիրակության ներկայացուցիչների և ուրիշ ավելի պաղարյուն մարդկանց ստիպումով հետ կեցավ այդ մտադրությունից: Եվ սկսվեցին բանակցություններ նրա և Ահարոնյանի միջև, որոնք տեղեցին երկար: Այդ բանակցությունների համար Ա. Ահարոնյանը լիազորություն չունեի իր կառավարությունից, բայց, ընդհանուր առմամբ, ճիշտ էր ներկայացրել Երևանի տրամադրությունները: Բանակցությունների առարկա էին ամբողջական Հայաստանի կառավարության, Խորհրդարանի և պատվիրակության կազմության հարցերը: Պողոս Նուբարը պահանջում էր կազմել միացյալ Խորհրդարան՝ կեսը ռուսահայերից, կեսը թուրքահայերից և միացյալ կառավարություն՝ նույնպես կես առ կես: Կառավարության թուրքահայ անդամները պիտի նշանակվեին Ազգ. պատվիրակության կողմից, ռուսահայերը՝ Հայաստանի օրվա կառավարությունից, Նախարարական տեղերը պետք է բաժանվեին փոխադարձ համաձայնությամբ, բայց վարչապետ պետք է լիներ անպայման Պողոս Նուբարը՝ մնալով միանգամայն և պատվիրակության նախագահ: Արտաքին գործոց և զինվորական նախարարները պետք է լինեին ոչ դաշնակցական: Քանի որ վարչապետը պիտի ապրեր Փարիզում, Երևանում պիտի նշանակվեին փոխանորդ: Ժամանակավոր կառավարության կազմությունից հետո Խորհրդարանին դադար պիտի տրվեր անորոշ ժամանակով, մինչև միացյալ Խորհրդարանի գումարումը: Միացյալ պատվիրակությունը պիտի կազմվեր Փարիզում՝ երկու կողմից շորսական կամ երեքական անդամով: Թուրքահայ անդամները պիտի նշանակվեին Պողոս Նուբարից, մյուսները՝ կառավարությունից: Պողոս Նուբարի նշանակած անդամները պետք է լինեին անփոփոխելի, և նույնիսկ միացյալ կառավարությունը իրավունք չպիտի ունենար նրանց հրաժարեցնելու մինչև հայկական հարցի լուծումը: Նոր պատվիրակության նախագահ պետք է լիներ Պողոս Նուբարը, որին պիտի տրվեին արտակարգ լիազորություններ:

Այս պահանջներից Հ. Հ. պատվիրակությունը ընդունում էր, որ կառավարությունն ու Խորհրդարանը կազմվեն կես առ կես թուրքահայերից ու ռուսահայերից, բայց վարչապետը անպայման պետք է ապրեր Հայաստանում, որ երկու պատվիրակությունները կարող են ձուլվել Պողոս Նուբարի քլիսավորությամբ՝ պայմանով, որ նոր պատվիրակությունը ենթարկվի և պատասխանատու լինի կառավարությանը, որ պատվիրակության թուրքահայ անդամները կարող են նշանակվել Պողոս Նուբարի կողմից, զինվորական նախարարը կարող է լինել անկուսակցական և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, տարածությունը երկու տեսակետների միջև բավական լայն էր:

Ի վերջո, երկու պատվիրակությունների նախագահների ստորագրությամբ հեռագիր տրվեց Երևան, որով առաջարկվում էր չձեռնարկել

կառավարության և Խորհրդարանի վերակազմության և սպասել Փարիզից ուղարկվելիք պատգամավորներին, որոնք այդ առթիվ նոր առաջարկություններ էին բերելու: Հայաստանի կառավարությունը սիրով ընդառաջեց այս առաջարկությանը:

* * *

Մինչ Փարիզում պատվիրակությունները հուզվում ու բանակցություններ էին վարում, Հայաստանում տեղի էին ունենում խորհրդարանական ընտրություններ, որոնք ձեռնարկվեցին Հայաստանի Խորհրդի փետր. 28-ի միջադեպից հետո: Մարտի 12-ին կառավարությունը որոշեց Խորհրդարանի ընտրությունների համար հիմք ընդունել համառուսական Սահմ. ժողովի ընտրական օրենքը Անդրկ. առանձին կոմիտեի մշտցրթած փոփոխություններով, ամբողջ կրկիբը դարձնել մեկ ընտրական շրջան, թուրքահայերին տալ ընտրական իրավունք և այլն: Այս որոշման հիման վրա մշակվեց «Օրենք Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությանց», որով յուրաքանչյուր 20 տարին լրացրած քաղաքացի, առանց սեռի, կրոնի ու ցեղի խտրության իրավունք ունեն մասնակցելու ընտրություններին, որոնք պիտի կատարվեն ընդհանուր, գաղտնի, հավասար, ուղղակի և համեմատական քվեարկությամբ: Խորհրդարանի անդամների թիվը սահմանվում էր 80: Ընտրությունները վարելու համար ստեղծվում էին կենտրոնական գավառական, շրջանային, քաղաքային, գյուղական և թաղամասային ընտրական հանձնաժողովներ. կենտրոնական հանձնաժողովը նշանակվում էր Հայաստանի Խորհրդից, իսկ մնացածները՝ իրենցից գերադաս հանձնաժողովներից:

Հայաստանի Խորհուրդը նշանակեց ընտրական կենտրոնական հանձնաժողով և այս վերջինն անցավ գործի: Նշանակեց գավառական ընտրական հանձնաժողովներ, հանձնաժողովի նախագահներ ու ընտրական հրահանգիչներ և գավառներն ուղարկեց ժողովրդական թերթիկներ՝ մանրամաս հրահանգներով: Ապր. 25-ից Հայաստանի բոլոր վայրերում սկսվեց ընտրողների ցուցակագրությունը. քվեի իրավունք ունեցողների ընդհանուր թիվը դուրս եկավ, առանց Կարսի և Շարուր—Նախիջևանի, 365, 780 հոգի: Խորհրդարանի ընտրությունների համար կազմվեց հետևյալ ժամանակացույցը.

Մայիսի 12— ընտրողների ցուցակների հայտարարման վերջնական ժամանակը:

Մայիսի 22— թեկնածուների ցանկը ներկայացնելու վերջին օրը:

Մայիսի 29— ներկայացված թեկնածուների ցանկի հայտարարության վերջին պայմանաժամը:

Հունիսի 6— վերջնական ժամանակը թեկնածուների ցանկ ներկա-

յացնող ընտրողների հայտարարության՝ ցանկերը միացնելու մասին:

Հունիսի 11— ընտրողների ցանկերի երկրորդ հայտարարության վերջին օրը:

Հունիսի 21, 22, 23— ընտրություններ Հայաստանի բոլոր վայրերում:

Խորհրդարանի ընտրությունների համար ներկայացվեց թեկնածուների յոթը ցուցակ.

№ 1. Հ. Հ. Դաշնակցություն	120 թեկնածու
№ 2. Հայ ժողովրդական կուս.	65 թեկնածու
№ 3. Սոց.-հեղափոխ. կուս.	35 թեկնածու
№ 4. Քրդական ցանկ	2 թեկնածու
№ 5. Ասորական ցանկ	3 թեկնածու
№ 6. Անկուսակց. գյուղաց. միություն	
№ 7. Թրքական ցանկ	

Նախընտրական պայքարն արդեն սկսված էր, երբ թիֆլիսցիների և երևանցիների միջև ծագած կուսակցական ներքին անհամաձայնությունների հետևանքով՝ ժողովրդական կուսակցությունը, թեկնածուների ցանկը ներկայացնելուց և ընտրական աշխատանքներ ձեռնարկելուց հետո, սնոտի պատրվակներով, հրաժարվեց մասնակցելուց, հունիսի 20-ին հետ պահանջեց իր ցուցակը և սկսեց պայքար մղել խորհրդարանական ընտրությունների դեմ: Այդ պայքարում նա հենվում էր, գլխավորապես, Պողոս Նուբարի բռնած բացասական դիրքի վրա: Պողոս Նուբարը դժգոհ էր, որ Հայաստանում խորհրդարանական ընտրություններ էին կատարվում. Հայաստանը նրա աչքին մի գավառ էր սոսկ, ուր կարող էր գոյություն ունենալ տեղական իշխանություն և ոչ թե խորհրդարան:

Նախընտրական պայքարը եղավ բավական տաք. ժողովներ, թուրքիկներ, ընտրական ցուցատախտակներ, կոշեր, անհաշիվ հողավածներ թերթերում: Կուսակցական գործիչները շրջում էին գյուղից գյուղ ու քաղաքից քաղաք և աշխատում ժողովրդականացնել իրենց թեկնածուների ցանկը՝ ճիշտ և ճիշտ Եվրոպայի և Ամերիկայի օրինակով:

Ամենից լայն ժողովրդականություն վայելողը, բնականաբար, Հ. Հ. Դաշնակցության ցանկն էր և նրա նշանախոսքերը. Հ. Հ. Դաշնակցությունը պահանջում էր «Միացյալ և Անկախ Հայաստան», «Ամբողջ իշխանությունը աշխատավոր ժողովրդին», «Հողը աշխատավորին», «Գործը՝ գործազուրկին», «Հաց ժողովրդին», «Ժողովուրդների համերաշխություն և եղբայրություն»:

Ընտրությունները տեղի ունեցան նշանակված ժամանակին և արդյունքը եղավ.

2. 2. Դաշնակցութիւնը ստացավ	230 272 քվե — 72 պատգամավոր
Սոց.-ճեղափոխականները՝	13 239 քվե — 4 պատգամավոր
Թուրքերը՝	8 187 քվե — 3 պատգամավոր
Անկուսակց. գյուղաց. միութիւնը՝	4 222 քվե — 1 պատգամավոր
Քրդական ցուցակը՝	1 305 քվե — ո՛չ մեկ
Ժողովրդականները՝	481 քվե — ո՛չ մեկ
Ասորիները՝	178 քվե — ո՛չ մեկ

Նորընտիր Խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցավ օգոստոս 1-ին: Բացումից առաջ Խորհրդարանի շենքում տիրում էր եռուզեռու Կուսակցական ֆրակցիաները կատարում էին նախապատրաստական աշխատանքներ: Բոլորի ուշադրութիւնը, բնական կերպով, կենտրոնացած էր դաշնակցական ֆրակցիայի վրա, որ ամեն օր գումարում էր երկարատև նիստեր, ուր քննութիւն էին առնվում բազմաթիվ ընդհանուր-սկզբունքային և ընթացիկ-գործնական հարցեր: Ամենից շատ զբաղեցնող խընդիրը երկրի ներսը և ճակատներում տիրող լարված դրութիւնն էր, որի մեղմացման համար մտածվում էին մի շարք միջոցներ:

Այդ Խորհրդակցութիւնների ժամանակ լուծվեց և ֆրակցիայի ու կառավարութիւնի փոխհարաբերութիւնի հարցը. վարչապետը նշանակվելու էր ֆրակցիայից՝ կուսակցական բարձրագույն մարմնի հավանութեամբ. կառավարութիւնը պետք է լինէր պատասխանատու Խորհրդարանի և ֆրակցիայի առջև. ֆրակցիան իր հրահանգները պիտի ստանար կուսակցութիւնի բարձրագույն մարմնից: Նշանակվեցին թեկնածուներ Խորհրդարանի նախագահութիւնի հինգ անդամներին՝ մեկ նախագահ, երկու կոնսնախագահ, ավագ ու կրտսեր քարտուղարներ: Քննվեց և հաստատվեց կառավարութիւնի հայտարարութիւնի նախագիծը, որից հետո որոշվեցին վարչապետութիւնի և նախարարութիւնի թեկնածուները: Կառավարութիւնի վերականգնութիւնը հանձնարարվեց Ա. Խատիսյանին, որը իր հրավիրելիք նախարարների ցանկը պիտի ներկայացնէր ֆրակցիային ի հաստատութիւն: Կազմվեց Խորհրդարանական ֆրակցիայի նախագահութիւն՝ Ա. Զամալյան, Վ. Խորենի և Ս. Վրացյան:

Բացումը եղավ հանդիսավոր, Խորհրդարանի ավագ անդամ Ավ. Սահակյանի նախագահութեամբ, նախարարական ամբողջ կազմի, օտար ներկայացուցիչների և բազմաթիվ հյուրերի ու հանդիսականների ներկայութեամբ: Խորհրդարանի դահլիճը, ենթարկված հիմնական վերանորոգութեան, զարդարված էր դրողակներով ու գորգերով:

Ավ. Սահակյանի բացման հակիրճ ճառը ընդմիջվում էր բուն ծափահարութիւններով: «Քաղաքացիներ, Միացյալ Հայաստանի ներկայացուցիչներ, — սկսեց նա, — ուղիղ մի տարի սրանից առաջ, օգոստ. 1-ին, մեր երկիրը շրջապատված էր տաճկական զորքերի երկաթե օղակով, թշնամու սուրը կախված էր մեր գլխին, մեր հայրենիքը դարձել էր

բանտ: Ես, որպէս նախագահ գերագույն Ազգային Խորհրդի, առաջին նիստին, անխախտ հավատով և խորը համոզմունքով հայտարարեցի, որ մեր հանրապետութեան նեղ հորիզոնը, որի սահմանները խեղդում էին նրան, պետք է ընդարձակվի, մեր հերոս ու մարտիրոս ժողովուրդը պետք է լինի տերը իր փայփայած ու դուրգուրած հայրենիքի (ծափեր): Այսօր երջանիկ եմ վկայելու, որ իմ գուշակութիւնը ոչ միայն արդեն կատարված փաստ և իրականութիւն է դարձել, այլև մեր ժողովրդի կամքը սրբազան, հայութեան երկու կեսերը զրկաբաց միացել են և հայտարարել մի պետութիւն, միացյալ, անկախ և ազատ Հայաստան, որի պաշտպանութեան համար մենք երգվել ենք զոհել մեր կյանքը և կովել մինչև վերջին շունչը (ծափեր): Մենք հպարտանում ենք մեր նորածին պետութեամբ. նա թույլ է, հեռու է կատարյալ լինելուց, բայց միացնում է իր ամբողջ հողամասը: Ժողովուրդը սիրում է իր երիտասարդ հանրապետութիւնը. նրա մեջ արմատացել է անկախութեան գաղափարը. նա երբեք չի բաժանվի նրանից և երբեք չի զիջի: Ճիշտ է, մեր առջև, Տաճկահայաստանի փակ դռների հետև, մեր թշնամին շարունակում է կատարել իր մուժ գործերը և ինտրիգներ է սերմանում այս կողմը, մեր հանրապետութեան սահմաններում: Բայց ես չեմ կասկածում, որ մենք կճեղքենք այդ դուռը մեր մեծ դաշնակիցների հետ միասին, կտիրենք մեր երկրին, որ ցողված է անհամար մարտիրոսների և հերոսների արյունով: Հայ ժողովրդի արջան դատը, անկասկած, պետք է ստանա իր նպաստավոր և արդար լուծումը. այդ դատը մարդկութեան խղճի, պատվի և իրավունքների դատն է, մարդկային գոյութեան հարցն է, որ ոչ ոք չի կարող ժխտել... Երջանիկ և ոգևորված եմ ողջունելու մեր առաջին ընտրված Խորհրդարանը այս պատմական վայրկյանին»:

Ապա ողջունեց դաշնակիցներին ու հարևան պետութիւններին, հանձին նրանց ներկայացուցիչներին, և «մեր փառապանծ բանակը, որ հայրենասիրութեան անսահման անձնազոհութեամբ կովում է՝ պաշտպանելով մեր հայրենիքը արտաքին և ներքին թշնամիներից»: Խորհրդարանը խանդավառ ծափերով ու հոտնկայս ցույց արավ հայ զորքին:

Երկրորդ նիստում Խորհրդարանը կազմեց իր նախագահութիւնը: Փարիզից եղած դիմումի վրա, ձևական նախագահ նշանակվեց Ա. Ահարոնյանը, իսկ իրական նախագահներ — փոխնախագահներ — ընտիրվեցին Լ. Շանթը և Ս. Արարատյանը: Քարտուղարներ՝ Հ. Տեր-Հակոբյանը (ավագ) և Արամ Սաֆրաստյանն ու Ա. Տեր-Միքայելյանը:

Երրորդ նիստում, օգոստ. 7-ին, 40 քվեով ընդգծեց 8-ի վարչապետ կարգից Ա. Խատիսյանը: Կազմվեցին Խորհրդարանական 12 հանձնաժողովները, որոնց մեջ մտան բոլոր պատգամավորները: Որոշվեց Խորհրդարանի նիստերը գումարել շաբաթը երկու անգամ՝ երկուշաբթի և ուրբաթ օրերը:

Չորրորդ նիստում, օգ. 10-ին, շ. Արդությանի նախագահութեամբ* վարչապետը հայտարարեց նոր կառավարութեան անդամների ցանկը՝ վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար՝ Ա. Խատիսյան, ներքին գործոց և արդարադատութեան՝ Ա. Գյուլիսանդանյան, պարենավորման և ելեմտական՝ Ս. Արարատյան, խնամատարութեան և աշխատանքի՝ Ա. Սահակյան, հանրային կրթութեան և արվեստի՝ Ն. Աղբալյան, զինվորական՝ զոր. Բ. Արարատյան: Ցանկը վավերացվեց 37 քվեով 2-ի դեմ, որից հետո վարչապետը կարգաց կառավարական հայտարարութիւններ կապայցեցեալ շայնստանի արտաքին ու ներքին քաղաքական բարդ դրութիւնը, թուրք-աղբեջանյան դավերը, պարենավորման ու ելեմտական անկայուն վիճակը, անգլիական զորքերի մեկնումը Կովկասից, հայկական հարցի ընթացքը Հաշտութեան վեհաժողովում՝ հայտարարութիւնը երկարորեն կանգ էր առնում կառավարութեան անելիքների և վարելիք քաղաքականութեան վրա. «Կառավարութիւնը պիտի ձգտե ստեղծել ամենամատչելի պետական վարկ շահագործելու և մըտցրնելու մի շարք տնտեսական ձեռնարկութիւններ, ցույց տալ պետական օգնութիւն կարկտից, հեղեղից, մորեխից և այլ արհավիրքներից տնտեսապէս քայքայված աշխատավոր դասակարգին, ամեն կերպ պիտի խրախուսի մասնավոր կապիտալի մուտքը մեր երկրի սահմանները, պիտի ապահովի նրա տարածումը և բնականոն զարգացումը, հեռացնելու համար մեր երկրի ծանր ֆինանսական դրութիւնը: Կառավարութիւնը պիտի ջանա կարգավորել հարկային սիստեմը, կիրարկելով եկամտային հարկի պրոգրեսիվ սիստեմը՝ ուժեղացնելով ուղղակի հարկերը ի հաշիվ անուղղակի հարկերի: Կնքելով արտաքին փոխառութիւններ՝ պիտի փութացնի սեփական բռնների հրատարակութիւնը: Աշխատանքի ապահովութեան և պաշտպանութեան համար կառավարութիւնը մտադիր է հրատարակել ազատ բանվորական օրենսդրութիւն, կիրարկել վարձատրութեան կենսական նորմաները, հիմնել աշխատանքի և արդունաբերութեան տեսչութիւններ, հաշտարար ատյաններ, աշխատանքի բորսաներ, նպաստել բանվորական կազմակերպութիւնների ուժեղացմանը, կովել անգործութեան դեմ տնտեսական և արդունաբերական ձեռնարկութիւնների միջոցով:

Ժողովրդական լուսավորութեան գործի մեջ կառավարութիւնը պիտի ղեկավարվի հետևյալ սկզբունքով. ընդհանուր, պարտադիր, ձրի տարրական կրթութիւն: Ժողովրդական լուսավորութեան գործը պիտի հիմնված լինի աշխատանքի հիմունքների վրա: Կառավարութիւնը առանձնապէս պիտի դարկ տա պրոֆեսիոնալ կրթութեանը:

Արտաքին քաղաքականութեան մեջ կառավարութիւնը հավատարիմ

* Ս. Արարատյանը նախարար նշանակվելով՝ հրատարակել էր, իսկ Լ. Շանթը դեռ չէր եկել Եվրոպայից: 206

պիտի մնա նույն քաղաքականութեան, որին հարած է եղել մինչև այժմ հայ ժողովուրդը, և այն հավատին, որ նա տածում է դեպի դաշնակից պետութիւնները. միաժամանակ կառավարութիւնը պիտի ջանա ստեղծել բարեկամական փոխհարաբերութիւններ հարևան պետութիւնների հետ և փոխադարձ համաձայնութեամբ կարգավորել Հայաստանի սահմանների հարցը, որ հանդիսանում է միակ պատճառը շարունակական դժգոհութեան և թշուարացութեան: Ոչ մի դեպքում սահմանային վեճերը Հայաստանի և հարևան պետութիւնների միջև չպիտի լուծվեն զենքի ուժով:

«Կառավարութիւնը մեր երկրի ներսում ձգտում է Հայաստանի Հանրապետութեան դեմոկրատական նպատակներին, աշխատելով իրականացնել բոլոր քաղաքական ազատութիւնները. այդ բանի համար կառավարութիւնը ենթարկում է հիմնական բարենորոգութիւնների վարչական ամբողջ կազմը՝ ձգտելով աղգայնացնել այն, մայրենի լեզուն գործածութեան մեջ մտցնելով, պիտի փութացնի զեմստվոն (գավառային ինքնավարութիւնը) և քաղաքային ինքնավարութիւնները:

Մեր երիտասարդ պետութեան կազմակերպման համար ազատութիւն պիտի տա լայն հասարակական-քաղաքական խավերին, պիտի կիրառի ազգային կուլտուրական լայն ինքնավարութեան սկզբունքը օտարացեղ ժողովուրդների վերաբերմամբ, առանց որի մեր երկիրը գոյութիւն ունենալ չէ կարող:

Հողային հարցի վերաբերյալ՝ կառավարութիւնը պիտի իրականացնի կալվածատիրական, եկեղեցապատկան, վանքապատկան և մասնավոր գինեգործական բոլոր հողերի ազգայնացումը, պիտի բաժանի այդ հողերը սակավահող գյուղացիութեան ըստ աշխատանքի նորմայի և կարիքի:

Ժողովրդի տնտեսութիւնը բարձրացնելու համար կառավարութիւնը պիտի աշխատի դարկ տալ արդունաբերական ուժերի զարգացմանը՝ ցույց տալով պետական աջակցութիւն քաղաքային ինքնավարութեան հիմնարկութիւններին և նրանց միութիւններին՝ իրենց քաղաքային և սնտեսական ձեռնարկութիւնների մեջ:

Կառավարութիւնը ամեն կերպ պիտի աջակցի կոոպերատիվներին, ամեն տեսակի միութիւններին՝ այս ձևով խրախուսելով ժողովրդական նախաձեռնութիւնը գյուղատնտեսութեան և տնայնագործական արդունաբերական վարկի շրջանում:

Արդարադատութեան գործը ամուր հիմքի վրա դնելու համար կառավարութիւնը մտցնում է դատարաններում ընտրական սկզբունքը: Գատավարութիւնը պետք է հանրամատչելի լինի դատական ծախսերի տեսակետից: Գործավարութիւնը դատարանում պետք է տարվի պետական լեզվով, դատավարութիւնը՝ մայրենի:

Նրկիրը արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու համար պիտի հեն-

վի որոշ հասակի պարտադիր զինվորական ծառայության վրա: Կազմակերպվում է ժողովրդական միլիցիա մշտական զորքի փոխարեն: Զորքը պիտի ազգայնացվի: Միջոցներ պիտի ձեռք առնվեն զորանոցների բարելավման և զինվորների կյանքի առողջապահական պայմանների կարգավորման վերաբերյալ:

Կառավարությունը ամեն միջոցներ ձեռք պիտի առնի Հայաստանի սահմաններից դուրս մնացած հայերի վերադարձը իրենց հայրենիքը փութացնել՝ նախօրոք երկրի ներսում ապահովելով նրանց գոյությունը և ստեղծելով հարմարություններ նրանց համար:

Առանձնապես կառավարությունը պիտի ջանա մինչև ձեռք գաղթեցնել նախկին տաճկահայ գաղթականներին իրենց հայրենիքը, հակառակ դեպքում ամեն կերպ պիտի ապահովե նրանց:

Վերջապես, հերթական հարց է դառնում վերականգնումը Հայաստանի ավերակների: Այս գործի մեջ պիտի երևան գա դաշնակիցների ակտիվ գործունեությունը:

Առաջադրելով ապագա գործունեության այս ծրագիրը, որի հիմունքներն ու կետերը ես այստեղ ընդգծեցի, նոր կառավարությունը հայտարարում է, որ նա համառորեն պիտի ձգտի իրականացնել այն՝ հիմնվելով օրինականության վրա»:

Հաջորդ նիստերում, այս հայտարարությունը առնվեց քննության և ընդունվեց հակառակ սոց.-հեղ. և անկուսակցական գյուղացիական պատգամավորների քվեներին: Ընդդիմադիրների կողմից Ա. Խոնդկարյանը երկար ու մանրակրկիտ վերլուծության ենթարկեց կառավարության հայտարարությունը՝ կանգ առնելով Հայաստանի պետականության թերի կողմերի վրա:

Ապա, Խորհրդարանն ու կառավարությունն անցան իրենց հերթական աշխատանքներին:

* * *

Ազգ. պատվիրակության առաքելությունը Երևան հասավ հոկտեմբերի կեսերին: Նա բաղկացած էր Վ. Թեքեյանից (նախագահ) և զր. Ն. Տեր Ստեփանյանից ու Սամ. Հարությունյանից: Այս վերջինի մասնակցությունը Ազգ. պատվիրակության առաքելության՝ զարմանք ու ահաճություն առաջ բերեց Երևանում:

Քանի որ նույն օրերին Երևանում գումարված էր Հ. Հ. Դ. Ծ-րզ ընդհ. ժողովը, Ազգ. պատվիրակության հետ բանակցելու հարցն էլ հանձնվեց նրա քննությանը: Ընդհ. ժողովը որոշեց, որ կառավարությունը սկսե բանակցությունները, և մշակեց այն պայմանները, որոնք հիմք պիտի ծառայեին, կնքվելիք համաձայնության: Որից հետո կառավարությունը

նշանակեց իր պատվիրակությունը՝ Ս. Վրացյան (նախագահ), Ծ. Միսաքյան և Մ. Հարությունյան, և հոկտ. 29-ին սկսեցին բանակցությունները, որոնք տևեցին մինչև նոյեմբ. 16: Գ նիստեր գումարվեցին, եղան և անպաշտոն հանդիպումներ: Կողմերը շատ ջանք թափեցին՝ գտնելու համար համաձայնության մի ելք, բայց հաջողություն չունեցան*:

Բանակցությունների հիմք կազմեց Վ. Թեքեյանի հոկտ. 21-ին Հաստատի վարչապետին ներկայացրած հետևյալ գրությունը.

«Մտադիր Հայ ազգային պատվիրակության ամբողջական Հայաստանի վարչական առժամյա կազմի մասին. Անդրկովկասյան Հայաստանի մեջ ներկայիս իրականացան (de facto) գոյություն ունեցող Հայ հանրապետական կառավարության և նախկին Օսմանյան Հայաստանի հայերը ներկայացնող Ազգային պատվիրակության միջև կկնքվի համաձայնություն մը հետևյալ հիմունքներուն վրա.

Ա. Կառավարություն.— 1. Կկազմվի առժամյա կառավարություն մը, որով նախարարական խորհուրդը կբաղկանա 9—13 անդամներ:

2. Նախարարական խորհուրդին մեջ կմտնեն 4—6 արևելահայ և 4—6 արևմտահայ նախարարներ, յուրաքանչյուր կողմին համար հավասար թվով. պատերազմական նախարարի անձնավորությունը այս նկատողութենեն դուրս կմնա:

3. Նախարարական խորհուրդը նույնպես կես առ կես կկազմվի՝ առաջին կեսը դաշնակցական և երրորդ կեսը ժողովրդական և ռամկավար անդամներեն: Պատերազմական նախարարը անկուսակցական է և կանվանվի երկու կողմերու համաձայնությունովը:

4. Վարչապետը կըլլա արևմտահայ մը, որ կը ներկայացվի Ազգ. պատվիրակության կողմե. հանրապետության ներկա Խորհրդարանը կվավերացնե անոր վարչապետի պաշտոնը:

5. Ըստ որում վարչապետը Փարիզ կմնա իբրև նախագահ Խաղախության համաժողովին մեր Հայկական պատվիրակության (տե՛ս հետագա գլուխը), նախարարական խորհուրդին մեջ իր անձնավորությունը հաշվի կառնվի՝ թվի, հատվածի և հոսանքի տեսակետներեն:

6. Վարչապետին Փարիզ մնալու պատճառով հանրապետության Խորհրդարանը կընտրե դեր-վարչապետ մը (vice-president), ով և ինչ հատվածե ու հոսանքե որ ինքը ուզե: Դեր-վարչապետին ներկայացու-

* Բանակցությունների մանրամասնությունները հրատարակված են առանձին գրքուկով՝ Ս. Վրացյան. Բանակցություններ Ազգ. պատվիրակության և Հայաստանի Հանրապետության միջև, 1920, Բոստոն: Բանակցությանը նիստերի արձանագրությունները «Հայ-Հայկական բանակցություններ» վերնագրով, հրատարակված են «Վեմ» իրկամայա հանգումում:

ցած հատվածն ու հոսանքը հաշվի կառնվին նախարարական խորհուրդի կես առ կեսի կազմին մեջ:

7. Նախարարական մյուս թղթապանակները կբաշխվին կողմերու փոխադարձ համաձայնություններով: Անոնց հատկացումը կմտնե կնքվելիք վերջնական համաձայնագրի մեջ:

8. Եթե որևէ պատճառով նախարար մը պակսի, իր հաջորդը կնշանակվի միևնույն հատվածեն և հոսանքեն և միևնույն եղանակով, որով նշանակված էր պակսող անդամը:

9. Նախարարական խորհուրդի անդամներուն մեջ Դաշնակցական հոսանքի պատկանող կես մասը կնշանակվի ներկա խորհրդարանի մեջ մեծամասնություն կազմող նույն կուսակցության բաժինեն (fraction), կամ ուրիշ որևէ պատասխանատու մարմինն մը՝ թե արևելահայ և թե արևմուտահայ դաշնակցական նախարարներու վերաբերմամբ. գալով մյուս կեսը կազմող մասին՝ անոնցմե արևմտահայ նախարարները կներկայացվին Ազգային պատվիրակության կողմե և արևելահայ նախարարները՝ ժողովրդական կուսակցության պատասխանատու մարմինին կողմե:

10. Նախարարական խորհուրդը արտաքին թե ներքին քաղաքականության վերաբերյալ և բացառիկ կարևորություն ունեցող որոշումներ տալու ժամանակ— ինչպես պատերազմի հայտարարություն և հաշտության կնքում, խորհրդարանական ընտրություններ, ընկերային բարենորոգումներ և այլն— կփնտրե բոլոր անդամներու թվին վրա 7-ի, եթե 9 է այդ թիվը, և 10-ի, եթե 13 է, մեծամասնությունը:

11. Եթե նախարարական խորհուրդը պետք ունենա հրահանգներ տալու պատվիրակությանը, այդ հրահանգները քվեարկված կհամարվին միայն այն ժամանակ, երբ նախարարներու երկու-երրորդը միաբանած են որոշման վրա: Այս պարագային կգիմվի նաև արտասահման կամ այլուր բացակա գտնվող վարչապետին և ուրիշ նախարարներու ձայնին:

Բ. Պատվիրակություն.—1. Ամբողջական Հայաստանի միացյալ կառավարությունը կունենա միակ պատվիրակություն մը, որ կներկայացնե հայ ազգը Խաղաղության համաժողովին մոտ:

2. Պատվիրակությունը կբաղկանա 7 անդամե, որոնց 4-ը՝ արևմուտահայ և 3-ը՝ արևելահայ:

3. Պատվիրակության նախագահն է հանրապետության կառավարության վարչապետը:

4. Պատվիրակության կազմին մեջ՝ մեկ կողմե Դաշնակցական կուսակցությունը և մյուս կողմե ոչ դաշնակցականները ներկայացված կըլլան հավասար թվով, այսինքն՝ 3 առ 3. Նախագահ վարչապետը, իբրև անկուսակցական դուրս կմնա ուժերու այս հարաբերությունեն:

5. Պատվիրակությունը, նման կառավարության, կմնա անփոփո-

խելի մինչև Ամբողջական Հայաստանի խորհրդարանի գումարումը, Անդամներու պակասման պարագային՝ անոնց հաջորդները կորոշվին նույն հատվածեն և հոսանքեն և նույն եղանակով, ինչպես եղած էր պակսած անգամին համար:

6. Պատվիրակության արևմտահայ անդամները կառնվին Արևմտահայ ազգային համագումարին կողմե ընտրված ներկա Ազգային պատվիրակության անդամներու մեջեն՝ պահելով հոն ներկայացված հոսանքներուն համեմատությունը. այն է՝ 2 ոչ դաշնակցական և մի դաշնակցական. ի փոխարեն 3 արևելահայ անդամները կորոշվին հանրապետության ներկա խորհրդարանի կողմե. այսպես՝ 2 դաշնակցական և մի ժողովրդական. սույն վերջինը կընտրվի և ցույց կտրվի ժողովրդական կուսակցության պատասխանատու մարմինին կողմե:

7. Պատվիրակությունը լայն իրավասություն կունենա բանակցելու Համաձայնական պետությանց և Խաղաղության համաժողովին հետ և հետապնդելու՝ համաժողովին ներկայացված հիշատակագրին սահմաններուն մեջ հայկական դատի լուծումը:

8. Պատվիրակությունը ինքը կնշանակե, երբ պետք ըլլա, վերոհիշյալ պետությանց մոտ Հայաստանի դեսպանները: Եթե կառավարությունը պետք զգա նույն պետությանց մոտ քաղաքական առաքելություններ ղրկելու, նախապես կստանա այդ մասին պատվիրակության հավանությունը:

9. Պատվիրակությունը, նման կառավարության, իր գործունեության համար պատասխանատու է Ամբողջական Հայաստանի խորհրդարանին:

Գ. Խորհրդարան.—1. Հանրապետության ներկա խորհրդարանը սույն համաձայնագիրը վավերացնելիս ետք, երբ անոր հիման վրա կազմված նոր առժամանակյա կառավարությունը կձևոնարկե իր պաշտոնին, ինքզինք լուծված կհռչակե՝ տալով իր օրենսդրական իրավունքները առժամանակյա կառավարության և սյարտք դնելով անոր վրա շուտով մշակել ընտրությանց հրահանգը և ընտրել տալ Ամբողջական Հայաստանի խորհրդարանը:

2. Ամբողջական Հայաստանի խորհրդարանը, որը իսկապես նախ-խորհրդարան (Pré-Parlement) մըն է, կգործե մինչև Սահմանադիր ժողովի (Constituante) գումարումը, որ միմիայն կարելի է հայկական դատին լուծումեն և հայկական հողամասերու գրավումեն ետք:

3. Խորհրդարանը կբաղկանա ընդամենը 80 անդամե, որոնց կեսը կընտրեն արևմտահայերը և մյուս կեսը՝ Արևելյան Հայաստանի ժողովուրդը:

4. Նկատելով, որ Թուրքահայաստանը գրավված չէ տակավին, և արևմտահայ ժողովուրդը մեծ մասամբ երկրեն դուրս կգտնվի, արևմտահայոց մասին ընտրությունները կկատարվին երկրի մեջ և այլուր գրտ-

ներվող բոլոր արևմտահայերու կողմն, ուր որ հնար է: Արտասահմանի մեջ քվեարկող արևմտահայերը այսպիսով հանձնառու եղած կնկատվին, ինչպես պետք է հայտարարվի կանխավ, Հայաստանի քաղաքացիներ դառնալու:

5. Խորհրդարանը օրինավորապես իր առաջին նիստը կգումարն, երբ ընտրված արևմտահայ ներկայացուցիչներու առնվազն երեք-չորրորդը և Արևելյան Հայաստանի ներկայացուցիչներուն նույնպես երեք-չորրորդը հավաքված ըլլան:

Գ. Վավերացում և հրապարակում Երկա համաձայնագրի.— Ներկա համաձայնագիրը այժմու Խորհրդարանին կողմն վավերացվելն և երկու կողմն լիազորներու ստորագրութունը ստանալն ետք՝ կստանա օրենքի ուժ և կհրատարակվի:

Հրատարակութունը կկատարվի բանաձևով մը, որուն մեջ կշեշտվի թե նախկին Քուրբահայաստանն է, որ կազմած է իր կառավարութունը և անոր միացած է Անդրկովկասի մեջ իրականապես (de facto) գոյութուն ունեցող Արևելյան Հայաստանի Անկախ Հանրապետութունը, թե Երևանը ընդունված է իբրև առժամյա մայրաքաղաք և թե Ամբողջական Հայաստանի վերջնական մայրաքաղաքը պիտի ըլլա նախապես Քուրբիո մաս կազմող Հայաստանի քաղաքներն մին»:

Այս ծրագիրը տարօրինակ էր թե՛ իր ոգով և թե՛ մանավանդ էութեամբ. նրա ամեն մի տողից անսահման արհամարհանք էր բուրում դեպի «իրականապես գոյութուն ունեցող Հայ Հանրապետութունն» ու նրա վարիչները, և, ընդհակառակը, ամեն բան տարվում-կենտրոնացվում էր Փարիզի մի խումբ ազգայինների ձեռքը: Ըստ Վ. Թեքեյանի ծրագրի, Պողոս փաշա Նուբարը, որ լինելու էր միաժամանակ և՛ վարչապետ, և՛ պատվիրակության նախագահ՝ օժտված արտակարգ լիազորութուններով՝ Փարիզից պիտի վարեր Հայաստանի քաղաքական բախտը, իսկ Երևանում նստած նախարարները պիտի կազմեին տեղական կառավարութուն, մի տեսակ «ազգային գավառական խոհուրդ»:

Պողոս Նուբարի պայմանները մանրակրկիտ քննության առնվեցին մի շարք նիստերում, և նոյ. 4-ին կառավարական պատվիրակութունը տվեց հետևյալ պատճառաբանված պատասխանը.

«1. Փարիզի պատվիրակութունը կազմել առանց հատվածական և կուսակցական խտրության. ցանկալի է, որ արևմտահայերը այնտեղ մեծամասնութուն լինեն, իսկ կուսակցական տեսակետից Դաշնակցութունը կարող է լինել փոքրամասնութուն: Այսպես, եթե պատվիրակութունը կազմված է երեք անդամից, Դաշնակցութունը կտա մեկ անդամ, իսկ եթե հինգից՝ երկու անդամ: Երկու դեպքումն էլ պատվիրակության մեկ անդամը պիտի լինի անկուսակցական: Համաձայն ենք, որ պրն. Պողոս Նուբարը լինի Միացյալ պատվիրակության նախագահ, սակայն, պատ-

վիրակութունը պիտի գործն Հայաստանի հանրապետական կառավարութան հրահանգներով:

2. Կառավարութան կազմի մեջ Դաշնակցութունը պիտի ունենա կեսից մեկ անդամ ավելի: Պատվիրակության նախագահը և վարչապետը պիտի լինեն տարբեր անձեր. թե վարչապետը և թե բոլոր նախարարները պետք է մնան երկրում և մեր երկրում գործեն: Անընդունելի է Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչների առաջարկը, որ Պողոս Նուբարին տրվի վարչապետութուն, թեկուզ իբրև լոկ տիտղոս:

3. Ներկա Խորհրդարանի լուծման մասին խոսք լինել չի կարող, նա պետք է շարունակե իր զբաղմունքները: Անհնարին է նաև նրան դադար տալ Մինչև Հանրապետության առաջին բյուջեի քննության ավարտումը: Համամիտ ենք, և դա մեր փափագն է, որ Խորհրդարանի արևմբտահայ անդամների թիվը հավասարեցվի արևելահայերին: Կրճատել պատգամավորների այժմյան թիվը իրավական հիմունքներով հնարավոր չէ: Արևմտահայ նոր պատգամավորների մուտքը Խորհրդարանի մեջ պետք է կատարել լրացուցիչ ընտրությամբ: Մենք կարծում ենք, որ ընտրութուններ պիտի նշանակվեն Հայաստանի այն մասերում, ուր դեռևս ընտրութուն չի եղել, ինչպես, օրինակ, Կարսի շրջանը, Կիլիկիա, և արտասահմանյան գաղութներում, այսինքն՝ Պոլիս, Բալկաններ, Եգիպտոս, Ամերիկա, Սև ծովի ափերը և այլ տեղեր, ուր հնարավոր է: Ընտրութունները պիտի լինեն Հայաստանի օրենքներով, որոնք պետք է հարմարեցվեն տեղական պայմաններին: Արևմտահայերի վերաբերմամբ կարելի է ընդունել, որ մի պատգամավոր ընտրվի ոչ թե 20 000-ից, ինչպես եղել է Հայաստանի Խորհրդարանի ընտրութունը, այլ ավելի պակաս ազգաբնակչությունից: Նկատելով Խորհրդարանի անդամների այժմյան կազմը հատվածական տեսակետից, անհրաժեշտ կլինի ընտրել ես 51 պատգամավոր, որով հատվածները թվով կհավասարվեն իրար, իսկ Խորհրդարանի անդամների ընդհանուր թիվը կդառնա 131:

4. Գալով Ազգային պատվիրակության վերջին առաջարկին, որ Հայաստանի Հանրապետութունը իրեն միացած հայտարարի անկախ Քուրբաց Հայաստանին, սկզբունքային որևէ առաքելութուն չունենք, սակայն, չենք տեսնում այն ձևը, որ քաղաքական ստեղծված պայմաններում կարող էր հնարավոր դարձնել այդ ակտը: Ընդհակառակը, քաղաքական դեպքերի դասավորումով, Հայաստանի ներկա Հանրապետութունը դարձել է հենարանը, որի վրա կանգնած՝ հայ ժողովուրդը պիտի շարունակե Հայաստանի ամբողջացման գործը: Մենք չենք կարողանում երևակայել Հայաստան առանց Տաճկահայաստանի կամ առանց Ռուսահայաստանի»:

Ինչպես տեսնում ենք, ո՛չ միայն ոգով, այլ հիմնական մտածելակերպով էլ տարբեր բևեռներ էին ներկայացնում այս երկու «ծրագրերը». մեկը ձգտում էր Հայաստանը փոխադրել Փարիզ դեպի գա-

դուժահայութունը, մյուսը կառչել էր մայրենի հողին ու չէր ուզում պոկվել նրանից: Մի մտածելակերպ, որ տիրական մնաց մինչև վերջ:

Նոր բանակցություններից, մի շարք պաշտոնական և անպաշտոն նիստերից ու փոխադարձ զիջումներից հետո, կողմերն, ի վերջո, հանգեցին հետևյալ եզրակացության: Հանրապետական պատվիրակությունը, իբրև վերջին պայման, ընդունում էր, որ

Ա. Ներկա խորհրդարանը պետական բյուջեն քննելուց և վավերացնելուց հետո 1—2 ամսով արձակուրդ կստանա:

Բ. Անմիջապես կձեռնարկվի լրացուցիչ ընտրությունների. կընտրվեն 51 արևմտահայ պատգամավորներ ևս:

Գ. Ընտրությունները կկատարվեն Հայաստանի ընտրական օրենքներով՝ տեղական պայմաններին հարմարեցնելով:

Դ. Ընտրական գործի կազմակերպությունն ու ղեկավարությունը կստանան Պողոս Նուբարի պատվիրակությունը:

Ե. Միացյալ կառավարությունը կկազմվի անմիջապես, բայց եթե պահանջեն, կարելի է կազմել և բյուջեի քննությունը վերջացնելու ու խորհրդարանի դադար ստանալու ժամանակ:

Զ. Կառավարությունը կկազմվի 9 նախարարներից՝ 5 դաշնակցական, 4 ոչ դաշնակցական: Վարչապետը դաշնակցական: Համաձայն ենք, որ արտաքին գործոց նախարարը լինի Պողոս Նուբարը:

Է. Երաշխավորում ենք, որ միացյալ կառավարությունը կմնա մինչև լրացված խորհրդարանի գոյություն ունենալը:

Ը. Համաձայն ենք, որ Միացյալ պատվիրակության նախագահը լինի Պողոս Նուբարը: Համաձայն ենք, որ Միացյալ պատվիրակության մեջ դաշնակցականները լինեն փոքրամասնություն:

Թ. Համաձայնության ակտը կհայտարարենք այն մտքով, որ Տաճկահայաստանն ու Ռուսահայաստանը միացել են միմյանց հետ:

Պողոս Նուբարի առաքելության վերջնական պայմանները.

Ա. Միացյալ պատվիրակություն Պողոս Նուբարի նախագահությամբ:

Բ. Միացյալ կառավարություն 9 կամ 11 նախարարներից, որոնցից պատերազմական նախարարը չեզոք, իսկ մնացյալները՝ կես առ կես՝ 4 արևելահայ, 4 արևմտահայ, դաշնակցական ու 4 ոչ դաշնակցական: Սակայն, «մենք կրնանք նաև ընդունիլ 10 անձե կազմված կառավարություն մը դաշնակցական մեծամասնությամբ»՝ 5 դաշնակցական, 4 ոչ դաշնակցական և պատերազմական նախարարը չեզոք՝ «պայմանավ. սակայն, որ այդ կառավարությունը ամեն բացառիկ կարևորություն ունեցող որոշումները— արտաքին քաղաքականության և ընկերային բարենորոգումներու վերաբերյալ որոշումները, ինչպես և պատվիրակության տրվելիք հրահանգները— կայացնեն երկու երրորդի մեծամասնությամբ, կամ լավ ևս՝ յոթ ձայնով տասնի վրա»:

Գ. Պողոս Նուբարին տալ արտաքին գործոց նախարարի պաշտոն կամ հանրապետության գերագույն ներկայացուցչի դիրք:

Դ. Ներկա խորհրդարանը պետք է արձակվի մինչև արևմտահայ պատգամավորների ընտրությունը և նրանց երեք քառորդի Երևան հասնելը: Կարելի է արձակուրդ տալ բյուջեի քննությունից հետո, բայց կոալիցիոն կառավարությունն էլ գործի պիտի սկսե խորհրդարանի արձակուրդից հետո:

Ե. Արևմտահայ պատգամավորների ընտրության նախաձեռնության և ընտրական օրենքի որոշման իրավունքը պատկանում է Ազգ. պատվիրակությանը և կամ կոալիցիոն կառավարությանը:

Զ. Ներկա խորհրդարանը արձակուրդի ընթացքում կարող է վերստին նիստ գումարել բացառիկ խնդիրների առթիվ՝ պայմանով, որ նշանակված հարցից զատ ուրիշ որևէ բանով չզբաղվի:

Է. Համաձայնությունը կհայտարարվի այն մտքով, որ Ռուսահայաստանն է միացել Քուրբահայաստանին:

Եթե ուշիուշով քննենք երկու կողմի տեսակետները, կտեսնենք, որ անհամաձայնության գլխավոր առարկան մնացել էր խորհրդարանի արձակուրդի ժամանակը. երևանցիք համաձայնվում էին խորհրդարանին տալ ժամանակավոր արձակուրդ, փարիզցիք պնդում էին, որ արձակուրդը լինի անորոշ ժամանակով: Եվ հակառակ երևանցիների ծայրահեղ հաշտասիրության և զիջումների, Փարիզը մնաց անհողողող: Գործնիստում Վ. Թեքեյանը հայտարարեց. «Եզրակացնելով մեր բոլոր ստացած պատասխանները դրված առաջարկներուն՝ ես պետք է հաստատեմ, որ համաձայնության ո՛չ մեկ կետ չկա վերջին առաջարկներուն վրա, և կմնա, որ մենք զրավոր կերպով արձանագրենք այդ: Ես այլևս որևէ հնարավորություն չեմ տեսնար միություն կայացնելու»:

Պարզ էր եզրակացությունը. բանակցությունները խզվում էին: Եվ նոյ. 6-ին, վերջին նիստում, «զրավոր կերպով արձանագրվեց» խզումը:

Զուտ պատմական տեսակետից մոտենալով խնդրին՝ պետք է ասել, որ Հայաստանի կառավարությունն ու ղեկավար շրջանները իրենց մեծամասնության մեջ անկեղծորեն ուզում էին համաձայնության գալ Ազգ. պատվիրակության հետ: Մասնավորապես հանրապետական պատվիրակությունը բոլոր հնարավոր և անհնար միջոցները ի գործ դրեց՝ համոզելու համար Հ. Հ. Գ. Ընդհ. ժողովին, խորհրդարանի ու կառավարության անդամներին՝ անելու մի շարք կարևոր զիջումներ, որոնց մասին, ուրիշ պայմաններում, խոսելն իսկ անմտություն կլիներ: Բայց Պողոս Նուբարի մարդիկ չմթռնեցին վայրկյանի լրջությունը և մասամբ էլ զոհ գնացին Երևանի ընդդիմադիր շրջանների սխալ ներշնչումներին: Մի քանի տարի հետո, երբ իշխանության գլուխ ոչ թե դաշնակցական ընկերվարականներն էին, այլ Լենինի աշակերտները, նրանք փորձեցին Երևան մտնել շատ ավելի համեստ պայմաններով՝ «լորձնաշուրթն

գետնաքարշուխամբ», ինչպես անողոր կերպով բնորոշեց նույն ինքն Վ. Թեքեյանը, բայց նրանց երեսին նայող չհղալի:

Հակառակ Վ. Թեքեյանի խզումի հայտարարության ու մեկնումին, վարչապետ Ա. Խատիսյանը գեկտ. Յ-ին Պողոս Նուբարին ուղարկեց մի ընդարձակ նամակ՝ պարզելով բանակցությունների ընթացքն ու վախճանը և աշխատելով համոզել, որ Ազգ. պատվիրակությունն ընդունե կառավարության պայմանները: «Ծն ուզում եմ հավատալ, — գրում էր Խատիսյանը, — որ Ազգ. պատվիրակության առաքելության մեկնումը Երեւանից դեռևս բանակցությունների վերջնական խզումը չի նշանակում: Միտում եմ հուսալ, որ հարցի մանրամասնություններին ծանոթանալուց հետո, դուք բավարար կհամարեք մեր կողմից առաջարկված պայմանները և գործնական քաջ կառնեք երկուստեք ցանկալի համաձայնությունն իրականություն դարձնելու համար: Եվ ինչ էլ լինի ձեր վճիռը, դուք միջոցներ ձեռք կառնեք ձեր հեղինակավոր ազդեցությամբ թույլ շտալու հրապարակային պայքարի վերսկսման, որ արտաքին աշխարհում այնպիսի տպավորություն կթողնե, որ, իբր թե, մեր մեջ գոյություն ունի էական անհամբարշտություն ու պայքար ազգային-քաղաքական հիմնական հարցերի վերաբերմամբ: Ընդհակառակը, մոտիկ ծանոթությունը ձեր ներկայացուցիչների հետ ցույց տվեց, որ Հայաստանի քաղաքական այսօրվա ճակատագրին վերաբերվող գլխավոր հարցերի նկատմամբ մեր մեջ հայացքների նույնություն է տիրում և նկատվող անհամաձայնությունը, ավելի շուտ, արդյունք է փոխադարձ անվրստահության, ինչ որ դժվար չպիտի լինի վերացնել գործի ընթացքում»:

Այսպիսով, Վ. Թեքեյանի «խզումի» հայտարարության Հայաստանի կառավարությունը պատասխանում էր «ղաղարով» և առաջարկում բանակցությունները շարունակել: Եվ այս Խատիսյանի անհատական կարծիքը չէր միայն. այդպես էր մտածում և բանակցող պատվիրակությունը, որի նախագահի ձեռքով էր գրված Խատիսյանի ուղարկած նամակը: Այդպես էին մտածում և Խորհրդարանի ու կառավարության ղեկավար անդամները:

Երևանում այն հույան ունեին, որ հենց որ Թեքեյանի առաքելությունը վերադառնար Փարիզ ու զեկուցաներ Հայաստանի ղեպքերի ու տրամադրությունների մասին, Ազգ. պատվիրակությունը կփոխեր իր անհաշտ ընթացքը և կշտապեր ընդունել կառավարության պայմանները: Դեպքերը շարդարացրին այս հույսերը: Պողոս Նուբարի առաջալինքը Պոլիս հասան թե չէ՝ սկսվեց մի կրքոտ ու թունավոր պայքար Երևանի բանակցությունների շուրջ, որ լայն ալիքներով տարածվեց բովանդակ գաղութահայության մեջ: Ազգ. պատվիրակությունն էլ տարվեց այդ թունավոր մթնոլորտով, և Հայաստանի կառավարության պարզած ձեռքը մնաց կախված օդի մեջ:

Հետզհետե, սակայն, ղեպքերը սկսեցին դասավորվել հօգուտ «Արաբատյան Հանրապետության». հունվ. 19-ին Գերագույն խորհուրդը ճանաչեց Հայաստանի կառավարության դե ֆակտո գոյությունը. Երևանը սկսեց դառնալ քաղաքական հետաքրքրության առարկա: Ավելի և ավելի սկսեց ակնհայտ դառնալ, որ թուրքահայկական խնդիրը կարող է լուծվել միայն որոշ կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության հետ: Գուցե կային և ուրիշ պատճառներ, որոնք առաջ բերին հանկարծական փոփոխություն Ազգ. պատվիրակության տրամադրության մեջ. փետր. 18-ին, ուրեմն, Երևանի բանակցությունների վերջանալուց երեք ամիս հետո, Հայաստանի կառավարությունը Պողոս Նուբարից ստացավ մի հեռագիր, որով փաշան հայտնում էր, թե ինքը ընդունում է այն պայմանները, որ Վ. Թեքեյանը մերժել էր: Միևնույն հեռագրում Պողոս Նուբարը առաջարկում էր անհապաղ միացնել Փարիզի պատվիրակությունները և իմացնում էր, թե ինքը ներկայացուցիչ է նշանակել Ս. Հարությունյանին ու Ա. Մխիթարյանին, որոնք Հանրապետության կառավարության հետ պիտի կազմեին միացյալ կառավարություն:

Երևանում հաշտվել էին արդեն այն մտքի հետ, որ Ազգ. պատվիրակությունը մերժել է կառավարության պայմանները: Հիմա ի՞նչ պատահեց, որ, հանկարծ, ընդունում է: Եվ եթե արևմտահայ ու արևելահայ խառն կառավարություն պիտի կազմվեր, ինչացո՞ւ են Ս. Հարությունյանն ու Ա. Մխիթարյանը՝ երկուսն էլ ուսաստան ծանոթ հակադրականներ ու կառավարության դեմ աղմկահանույզ պայքար մղողներ: Պարզ էր, որ մեջտեղը ինչ-որ անշիտակ խաղ էր խաղացվում, բայց թե ի՞նչ՝ Երևանում չէին հասկանում: Միակ բացատրությունը այն էր, որ Հայաստանի Հանրապետության իրական ճանաչումից հետո Պողոս Նուբարի քաղաքական բաժնեկիցները սկսել էին ընկնել, և նա շտապում էր ա՛յդ ձևով փրկել գրությունը:

Մարտի 25-ին տեղի ունեցավ հանդիպում Ս. Հարությունյանի և հանրապետական պատվիրակության նախագահ Ս. Վրացյանի միջև վարչապետ Ա. Խատիսյանի ներկայությամբ: Ս. Վրացյանը բացատրեց, որ հոկտեմբերից ի վեր կացությունը մեծ շահով փոխվել է. նախ՝ հայկական անկախության ճանաչման փաստով նոր կացություն է ստեղծվել արտաքին ճակատում. երկրորդ՝ Ազգ. պատվիրակության հարուցած պայքարը այնքա՛ն է հուզել կրքերը, որ Հայաստանում կոալիցիայի գաղափարը բոլորովին վարկաբեկվել է: «Պետք է ցավել, որ հոկտեմբերին սկսված բանակցությունների պատասխանը միայն փետրվարին տրվեց, մինչդեռ Ազգ. պատվիրակությունն ամեն հնարավորություն ուներ ավելի առաջ ասելու իր վերջնական խոսքը: Ներկա պայմաններն ավելի քան երեք պահանջում են, որ Հայաստանն ունենա ուժեղ և ժողովրդական վստահությունը վայելող կառավարություն: Այն մթնոլորտը, որ ստեղծել են Ազգային պատվիրակության կուսակիցները, այն, եթե ոչ

թշնամական, առնվազն պաղ վերաբերումը, որ նրանք ցույց են տալիս դեպի հանրապետությունը, ավելի ևս դժվարացնում է հոկտեմբերին առաջարկված կոալիցիոն ձևով հեղինակավոր կառավարության կազմակերպումը. հոկտեմբերից ի վեր կացությունը մի շարք տեսակետներից փոխվել է: Եվ առաջարկում էր սպասել մինչև Հ. Հ. Դաշնակցության մոտերս գումարվելիք խորհրդաժողովը, որը քննելու էր և այս հարցը:

Ս. Հարությունյանը, ընդհակառակը, այդ բոլոր մտահոգությունները համարում էր հարցից խուսափելու մի միջոց: Նրա համար դրությունն ու անելիքը պարզ էր. «Այժմ մեզ հարկավոր է փոխադարձ համաձայնությամբ որոշել միայն երեք հարց. նախարարական պաշտոնների բաժանումը, նախարարական թեկնածուների որոշումը և արտասահմանյան մեր 2 պատվիրակություններից կազմել մեկ պատվիրակություն»: Ս. Հարությունյանը ամեն կերպ աշխատեց համոզել, որ Պոդոս Նուբարի առաջարկն ընդունվի անայլալլ, սակայն, այս անգամ էլ հակառակ կողմը մնաց անդրդվելի: Եվ պետք է ասել, որ կառավարությունը, եթե ուզենար էլ, չէր կարող ուրիշ կերպ վարվել. Ազգ. պատվիրակության կատարած հակահանրապետական աշխատանքների մասին այնպիսի մոռյլ տեղեկություններ էին ստացվում Փարիզից, Ազգ. պատվիրակության կուսակից մամուլը այնպիսի թունավոր լեզու էր բանեցնում, որ «կոալիցիայի» գաղափարին ոչ մի տեղ չէր մնացել Հայաստանում:

Այսպես վերջ գտան անառողջ պայմաններում անառողջ մտայնությունը սկսված «Հայ-Հայկական» բանակցությունները, և Ազգ. պատվիրակությունը շարունակեց մնալ խոռվածի և ընդդիմադիրի դիրքում Հայաստանի Հանրապետության հանդեպ:

Գ Լ ՈՒՅ Ի Գ

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԳՆԴԱՊԵՏ ՀԱՍԿԵԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1919 թվականի Հայաստանի ներքին կյանքի ամենացավոտ երկվույթը մահմեդական հակապետական շարժումներն էին՝ կազմակերպված Թուրքիայի և Ազրբեջանի ձեռքով՝ Հայաստանի անկախությունը խորտակելու դիտավորությամբ:

Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին օրից իսկ երկրի ներսը ապրող և Ազրբեջանի ու Թուրքիայի մահմեդական տարրը թշնամական դիրք բռնեց դեպի հայ պետականությունը: Ներքին թրջությունը չէր ուզում հաշտվել Հայաստանի անկախության հետ և ճրգտում էր միանալ կամ Ազրբեջանին, կամ Թուրքիային: Ազրբեջանն ու Թուրքիան էլ, իրենց հերթին, աշխատում էին միմյանց ձեռք մեկնել, միանալ Հայաստանի վրայով: Միության կամուրջ պետք է լիներ Ղարաբաղ—Ձանգեղուր—Նախիջևան շերտը, թերևս, և Սուրմալուն ու Կարսը:

Թուրքերի պարտությունից ու Կովկասից հեռանալուց հետո, թուրք հրամանատարության դրդմով, Հայաստանում ու Վրաստանում, ամեն տեղ՝ Աջարիա, Ախալցխա, Կարս, Սուրմալու, Շարուր-Նախիջևան և այլն՝ կազմվեցին տեղական «անկախ հանրապետություններ» իրենց կառավարություններով՝ «շուրաներով» և սկսեցին պայքարել Հայաստանի ու Վրաստանի տիրապետության դեմ: Հայաստանի հողի վրա կային «Արևմտյան Կովկասի Հանրապետությունը» Կարսի «շուրայով» և Արևելյան Կովկասի կամ «Արաքսյան Հանրապետությունը», որի մեջ մտնում էին Սուրմալուն, Ձանգի և Վեդի Բասարները, Միլլին, Շարուրն ու Նախիջևանը՝ Նախիջևան կենտրոնով: Այս «հանրապետություններից» յուրաքանչյուրը, իր հերթին, բաժանվում էր ավելի փոքր գավառացի միությունների՝ իրենց տեղական «շուրաներով»: Այդ «հանրապետությունները» պահում էին սեփական «բանակներ»՝ զինված թուրքական թնդանոթներով, զնդացիներով ու հրացաններով, թուրք սպաների ու շաուշների հրամանատարության տակ: Ազրբեջանը հայթայթում էր նրանց դրամը: Թուրքիան և Ազրբեջանը ուղղություն էին տալիս նրանց գործունեությանը:

Հայաստանը ներսից պայթեցնելու համար մասնավորապես մեծ հիգ էր թափում Ազրբեջանը, որը 1919 թ. մարտին դիվանագիտական

ներկայացուցչի պաշտոնով Երևան ուղարկեց իր մոլեռանդ համաթուր-
քապաշտ գործիչներին մեկին՝ Խան Թեքինսկիին՝ պաշտոն տալով նրան՝
Հայաստանի ներսում մահմեդական խռովություններ կազմակերպելու*։

Խան Թեքինսկին Երևան հասավ մարտ ամսի քսաններին։ 22-ին նա
այցեկեց էջմիածին կաթողիկոսին, և ահա թե ինչ է հեռագրում իր կա-
ռավարությանը. «Նա (կաթողիկոսը) շեշտեց հայերի և մահմեդական-
ների բարեկամության անհրաժեշտությունը և խոստացավ կոչ ուղղել
հայ ժողովրդին՝ հաշտ ապրել մահմեդականների հետ։ Կաթողիկոսը
ինձ պահեց ճաշի և մինչև վերջին րոպեն չհեռացավ ինձնից։ Նավթ
չլինելու պատճառով էջմիածին վանքն ու կաթողիկոսարանը զրկված են
էլեկտրական լույսից։ Ես խոստացա մեքենաների համար նավթ տալ,
ուստի խնդրում եմ շուտով տակառներով նավթ ուղարկեք կաթողիկոսի
համար»։ Ու նույն հեռագրում, ծածկագրով, իբրև շարունակություն,
գրում է. «Ուղարկեցե՛ք միայն 200 փութ նավթ. ավելին կարող է կառա-
վարությունը օգտագործել... Մարտի 14-ին Հայաստանը Թիֆլիսից պտա-
ցավ 14 միլիոն բռն, բայց եթե դրամական տեսակետից դժվարություն-
ներ հանեք, շուտով կրնան ծանր դրություն մեջ, Հացի բացակայության
պատճառով Հայաստանը չի կարող ապրել ինքնուրույն կյանքով, Հնդկ
զինվորները ուղևորվեցին դեպի Նախիջևան։ Եթե անհրաժեշտ գտնեք,
Կարսի կառավարության հետ կապ կհաստատեմ»։

Ուրեմն, առաջին իսկ քայլից, հարևան «քույր հանրապետության»
ներկայացուցիչը «դժվարություններ հանելու» մասին է մտածում։

Ապրիլի 10-ին Թեքինսկին մանրամասն տեղեկություններ է հեռա-
գրում Բաքու հայկական բանակի մասին, իսկ ապր. 16-ին, թե «լուրե-
րի համաձայն անգլիացիք Կարսը հանձնել են հայերին. պատրաստվում
են հանձնել նաև Շարուր—Նախիջևանը։ Խնդրում եմ ստուգել և հարց-
նել անգլիացիներին. եթե ճիշտ է, կարծում եմ, անհրաժեշտ է բողոքել
Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Աֆղանստանի, Մալայան կղզիների և Կով-
կասի ողջ մահմեդականության, նույնպես և Հաշտության վեհաժողովին
բնդդեմ անգլիացիների այն ցանկության, որով նրանք մի քանի միլիոն
մահմեդականներին ենթարկում են թվով կես միլիոն հայերին»։

Այս, մի շարք հեռագրերով, հաղորդում է Նախիջևանի գրավ-
ման նախապատրաստական աշխատանքների մանրամասնությունները և
ապրիլի 29-ի № 72 հեռագրով շտապ հարցնում է. «Եթե Նախիջևանը դի-

մադրություն ցույց տա հայկական զորքերին, կառավարությունը ի՞նչ
օգնություն կհասցնե և զորքեր կուղարկե՞ թեկուզ կամավորների ան-
վան տակ»։

Ապր. 30-ին, հետները մեծ գումարներով, Երևան են հասնում Ազրբ-
բեջանի զործակալներ Նախիջևանսկին և Մակինսկին՝ Նախիջևան գնա-
լու համար։ «Զոր. Թոմսոնը Երևանում, — հեռագրում է մայիսի 1-ին Թե-
քինսկին, — արգելեց Մակինսկիին անցնել Նախիջևան՝ այն պատճառա-
բանություններով, թե այդ շրջանը գտնվում է Հայաստանի կառավարության
վարչության ներքո։ Մակինսկին դրամները հանձնեց ինձ. սպասում եմ
ցուցմունքների, թե ինչպե՞ս գործադրեմ Նախիջևանին հատկացված
գումարները։ Նախիջևանսկին հարկադրված է վերադառնալ։ Անգլիացիք
դրավեցին Մակինսկիի վագոնը»։

Ու երեք օր վերջը, մայիսի 4-ին, իրար հետևից հղում է 2 հեռա-
գիր. Առաջինով հաղորդում է. «Հայկական զնդերը ուղևորվեցին դեպի
Նախիջևան, Հայաստանի վրա ճնշում գործ դնելու համար անհրաժեշտ
եմ գտնում, որ անհապաղ հայկական սահմանների վրա կենտրոնացվեն
մեր զնդերը։ Նախիջևանի ազգաբնակչությունը պատրաստ է ցույց տալու
դիմադրություն... Դիլիջանում կանգնած է միայն 4-րդ գունդը՝ թերի
կազմով»։ Երկրորդ հեռագրով խնդրում է. «Շտապ պատասխանեցե՛ք
29 ապրիլի № 72 հեռագրիս։ Նախիջևանցիները ինձ հարցնում են, ինչ-
պե՞ս վարվել, և արդյոք Ազրբեջանը օգնության կգա», եթե իրենք հայե-
րին դիմադրություն ցույց տան»։

Մայիսի 5-ին Բաքվի կառավարությունը պաղ ջուր է լեցնում Խան
Թեքինսկիի գլխին. արտ. գործ. նախ. պաշտոնակատար Զիաթխանովը
հեռագրում է. «Դեպի Նախիջևան զորամասեր և կամավորներ ուղարկե-
լու մասին ներկայումս խոսք չի կարող. այդ հարցը եռանդուն
կերպով քննվում է կառավարության և (Խորհրդարանի) ավագների խոր-
հորդի մեջ։ Հետևանքը կհաղորդեմ։ Եռանդագին բողոքեցեք Նախիջևանը
գրավելու նպատակով ձեռնարկվող ամեն տեսակ գործողությունների և
Ազրբեջանի ինքնիշխան իրավունքների նսեմացման դեմ»։

Իսկ մի օր հետո, մայիսի 5-ին, վարչապետ Խան Խոյսկին հրամայում
է. «Անհապաղ կապ հաստատեցեք Կարսի կառավարության հետ։ Յույց
տվեք նրան ամեն տեսակ աջակցություն. իմացե՛ք, թե ի՞նչ կարիք ունի.
հեռագրեցեք մեզ, որ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնենք»։

Թեքինսկին Նախիջևան է ուղարկում իր զինվորական կցորդին ու
գործավարին, որ ոտքի հանեն մահմեդականներին։ Եվ մայիսի 9-ին հե-
ռագրում է. «Մինչև ապր. 27-ը զինվորական կցորդն ու գործավարը
պետք է Նախիջևան լինեին, բայց նրանցից դեռ տեղեկություն չի ստաց-
ված»։

Մայիսի 12-ին Թեքինսկին դրամ և իր ուժերն է պահանջում վրդով-

* Խան Թեքինսկիի Երևան հասնելու առաջին իսկ օրից Հայաստանի արտաքին գոր-
ծոց նախարարությունը ծանոթ էր նրա ծածկագրին. Խան Թեքինսկիի ուղարկած և
ստացած բոլոր հեռագրերը, նախքան իրեն հասնելը, հայտնի էին դառնում Հայաս-
տանի կառավարությանը։ 1920 թ. մայիսին, Ազրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, այդ
հեռագրերը հրատարակեցին առանձին գրքույկով՝ «Գաղտնի Փաստաթղթեր» (Ազրբ-
բեջանի գավազրական գործառնության մի էջ), 1920 թ., Երևան, հրատ. «Ռազմիկի»։

ված. «Ես պարտական չեմ առանց ոռճիկի ծառայելու և ստանալու ավելի քիչ, քան մյուս դիվանագիտական ներկայացուցիչները: Գործի օգուտը նկատի առնելով՝ չպետք է սահմանափակեք իմ ծախքերը: Եթե իմ ծախքերը մեծ եք համարում, խնդրում եմ ինձ հետ կանչեք և փոխարինեք ուրիշով, մանավանդ որ ես Խոյսկիի հետ պայմանավորվել եմ Երևանում մի ամսից ավելի չմնալ»:

Մարդը եկել էր մի ամսում Հայաստանը տակն ու վրա անելու և հեռանալու նպատակով:

Թեքինսկիի պնդումների վրա Բաքվի կառավարությունը մայիսի 18-ին Եւրոպացի պատասխանում է, որ «հանգամանքների բարդացման հետևանքով» նախիջևանցիները մոտ ապագայում չեն կարող մեզանից սպասել զինվորական իրական օգնություն: Եթե տեղական բնակչությունը կարող է կանգնեցնել հայկական զորքերի առաջխաղացումը, այդ ուրախությունը կընդունվի Ազրբեջանի կողմից, մանավանդ որ Ղարաբաղի հայերը, հակառակ մեզ աջակցելու համար Ղարաբաղ եկած անգլիացիների ներկայություն, կտրականապես ընդդիմանում են Ազրբեջանի իշխանության հաստատմանը այնտեղ»:

Այնուամենայնիվ, հակառակ Թեքինսկիի թափած ջանքերի, հայկական զորքերը, ինչպես տեսանք, առանց դիմադրության հանդիպելու, գրավեցին Կարսն էլ, Շարուր—Նախիջևանն էլ: Դրանից հետո, սկսվեց ազրբեջանյան զործակալների դավերի մի նոր շրջան:

Մայիսի 10-ին Թեքինսկին խորհուրդ է տալիս իր կառավարությանը. «Բոլշևիկների կողմից Բաքվին վտանգ սպառնալը պատրվակ բռնեցեք և խնդրեցեք անգլիացիներին, որ Կարսի թնդանոթները փոխադրեն Բաքու»*: Հունիսի 4-ին, թե՛ «որեւէ պատճառ բռնելով՝ հեռաձգեցեք Հայաստանի երկաթուղիների համար նավթ ուղարկելը, որովհետև Նախիջևանի շրջանում դեպքեր են սպասվում»: Եվ նույն օրը, № 130 հեռագրով. «Կառավարական բանակի առաջխաղացումը հայերին ուրախություն է պատճառում... Եթե մեր հարաբերությունը Կամ. բանակի հետ լարվի, հայերը թշնամական դիրք կբռնեն դեպի մեզ, ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի համար վտանգ ստեղծել Շարուր—Նախիջևանում: Գործը կազմակերպելու համար անհապաղ պետք է դրամ բաց թողնեք: Իմ ձեռք առած միջոցների շնորհիվ Շարուրը, Նախիջևանը և Օրդուբադը արդեն միացել են մեկ ազգային խորհրդի մեջ, որը մշտական հարաբերության մեջ է ինձ հետ»:

Հունիսի 8-ին արտ. գործ. նախ. Զաֆարովը հեռագրում է կառավարության հավանությունը. «Պատասխան № 130 հեռագրի: Հավանություն

* Այդ ժամանակները Ազրբեջանը ապրում էր զոր. Դենիկինի կառավարական բանակի սպառնալիքի տակ:

** Կարսը գրավելուց հետո, անգլիացիները բերդի թնդանոթների ու ուղեւորների մի մասը փոխադրեցին Կամավորական բանակին:

եմ տալիս Շարուր—Նախիջևանի հետ կապ հաստատելու նպատակով ձեր ձեռնարկած միջոցներին. համաձայն եմ դրամ տալ զինվորական կազմակերպության համար: Հաղորդեցեք ինչպե՞ս և ո՞ւմ բաց թողնել դրամը: Հաղորդեցեք, թե ի՞նչ միջոցներով պիտի իրագործվեն մասնանշված ծրագիրն ու կազմակերպությունները»:

Հունիսի 11-ին Թեքինսկին պատասխանում է. «Շարուր—Նախիջևանի շրջանը ունի մոտ 6000 կիսականոնավոր զորք՝ ձիավորով, թնդանոթով ու գնդացիներով: Ռազմունակությամբ հետ չեն մնում հայերից, որոնց օժանդակում են անգլիացիները: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ զինված ուժերի թիվը կարող է հասնել մինչև 10 000: Կարծում եմ, որ մենք պետք է պահենք միայն 6000 ասկյար, հին հրամանատարական կազմի հետ միասին՝ տեղավորելով նրանց այն վայրերում, ուր գտնվում էին մինչև հայերի գալը, իսկ մի մասն էլ Զանգլուրի սահմանի վրա՝ լեռներում: Մախքերի ստուգումը լիովին երաշխավորել դժվար է: Գործի կարևորությունը ստիպում է, որ հաշտվենք մի քանի հնարավոր զեղծումների հետ: Դրամը հրամանատարներին բաց կթողնեմ մաս-մաս, բացի այդ, վերահսկիչներ կնշանակեմ: Վաղը մեկնում է զինվորական կցորդը. լսեցեք նրա զեկուցումը և միասին քննեցեք: Այսօր սուրհանդակ ուղարկեցի Նախիջևան»:

Ու նույն օրը նոր հրահանգ Բաքու. «Ո՛ր մի ֆունտ նավթ ու մագնիս բաց շթողնեք Հայաստանին»:

Հունիսի 22-ին Թեքինսկին հեռագրում է. «Թվում է, որ այժմ Ազրբեջանը Հայաստանից բացի՝ ուրիշ թշնամի չունի, ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի վրա սուռնձին ուշադրություն դարձնել: Պետք է քուրդ Սմկոյին քաշել մեր կողմը, որի համար լիազորություն եմ խնդրում ինձ. զինվորական կցորդին հարց ու փորձ արեք Սմկոյի մասին»:

Հուլիսի 21-ին, նորից պահանջ, որ Ազրբեջանը զորք ուղարկե դեպի Հայաստանի սահմանները. «Մեր զորքերի երևալը սահմանների վրա խուճապ կձգե հայերի մեջ, կուժեղացնե դասալքությունը և կբարձրացնե մահմեդականների ոգին... Եթե ուզում եք օգտվել րուպիլի. ձեռք առեք շտապ և վճռական միջոցներ»: Ու կրկին. «Սպասվում են խոշոր դեպքեր: Հայաստանը լարում է իր բոլոր ուժերը»:

Եվ, իրոք, Հայաստանը լարում էր իր բոլոր ուժերը: Մահմեդականությունը ոտքի էր ելել հայ ժողովրդի ու Հայաստանի գոյության դեմ: Վերջապես, հունիսի 14-ին, Փարիզի վեհաժողովը օսմանյան պատվիրակությանը հանձնել էր հաշտության պայմանները, հույները գրավել էին Իզմիրը, մեջտեղը դրված էր Մեծ Հունաստանի ու ծովից ծով Հայաստանի ծրագիրը: Եվ մահմեդական աշխարհը հուզվում էր զայրացած: Սկսվում էր քեմալական շարժումը, որի ազդեցության տակ Կովկասի մահմեդականները համախոսականներով ու հեռագրերով ոմբակոծում էին Հաշտության վեհաժողովն ու դաշնակիցների անդրկովկասյան

նահանջեցին դեպի Չանգեզուր: Անգլիական զինվորական առաքելու թյունը և ամերիկյան նպաստամատուցի պաշտոնյաները անցան Քավ-րիզ: Շարուրի գործերի մի մասը երկաթուղով քաշվեց հյուսիս, իսկ մյուս մասը, Բաշ-Նորաշենի շրջանում, հուլ. 25—26-ին, գնդ. Կարաբե-շիշյանի գլխավորությամբ, ճեղքելով թշնամու ամուր շղթան, նահանջեց դեպի Չանախչի ու Ջինջիրլու գյուղերը: Մի քանի օրից, այս գյուղերն էլ, Ղարախաչ, Ուլուխանլու, էլիփին գյուղերի բնակիչների ու զորքի հետ միասին, կովով նահանջեցին Ջիվինի վրայով, դեպի Արաջան:

Թուրքերը հետևեցին հայերին Նախիջևանից Չանգեզուրի ուղղու-թյամբ Նախիջևան գետի կիրճով և Շարուրից՝ դեպի Դարալագյազ՝ Ար-փա գետի ձորով, բայց խաչիկ—Նորս գծից հետ մղվեցին:

Այս հաջողություններից արբեցած, օգ. 1-ին, Թեքինսկին հեռագրում է Բաքու. «Բեռլուք-Վեդիի, Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններում կռիվ-ներ են տեղի ունենում: Հայկական զնդերը փախչում են կամ ոչնչա-նում: Հաղորդեցեք, թե ես ի՞նչ պետք է անեմ: Մահմեդականները դեռ չեն ցանկանում գրավել Երևանը», Ու նորից. «Վերջապես, թղթի հայ-տագրերից բացի մենք պե՛տք է անենք իրական քայլեր... պե՛տք է անհապաղ պատերազմ հայտարարենք»: Միաժամանակ, «մեր կառավա-րությունը պետք է վճռական առաջարկ անե անգլիացիներին, որ մեզ հանձնեն Ջուլֆա—Շահթախթ երկաթուղին՝ Ալեքս—Ջուլֆա գծով՝ Պարսկաստանի հետ առևտուր սկսելու համար: Հանձնման ենթակա այդ գիծը պետք է երկարի մինչև Դավալու գյուղը» (28 հուլ.):

Իսկ երկու օր վերջը, օգ. 3-ին, ռազմաշունչ խանը հեռագրում է վարչապետ Խան Խոյսկիին. «Անհրաժեշտ է, որ Ազրբեջանը երկու շա-բաթվա ընթացքում մաքրե Չանգեզուրի հաշիվը և զորքերը առաջ քա-շե մինչև Ղամարլու: Այժմ ամենահարմար ժամանակն է: Հայաստանի կոմիտար ամերիկյան զնդապետի ժամանումից հետո ուղ կլինի: Եթե իմ առաջարկը կընդունվի ձեր կողմից, իրագործեցեք առանց պատերազմ հայտարարելու: Շատ եմ խնդրում, որ օգտվեք թուպից և ժամանակ չկորցնեք»:

Օգ. 4-ին Թեքինսկին Խան Խոյսկիին տեղեկություններ է հաղորդում հայկական զինվորական տեղափոխությունների մասին, և սրանով վեր-ջանում է նրա դավադրական գործունեությունը Հայաստանում. հայկա-կան կառավարության պահանջով անգլիացիք քրեցին նրան Երևանից, և ի հատուցումն իր մատուցած ծառայությունների նա նշանակվեց Ազրբ-բեջանի արտ. գործ. նախարարի օգնական: Նրա տեղը Երևան եկավ Ազրբեջանի «ազգային բանաստեղծ» Հախվերդովը, որ անշեղ շարու-նակեց իր նախորդի քաղաքականությունը:

Բեռլուք-Վեդիի և Շարուր—Նախիջևանի դեպքերը մեծ հուզում առա-բերին Երևանում և Հայաստանի բոլոր կողմերում: Կառավարությու-

նը ձեռք առավ արտակարգ միջոցներ. հուլ. 23-ին Երևանի, էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներում հայտարարվեց՝ 26, 27 և 28 տարեկաննե-րի զորակոչ (օգ. 18-ին այս որոշումը տարածվեց ամբողջ Հայաստանի վրա): Հուլ. 24-ին մտցվեց մահապատիժ պետական դավաճանության և դասալքության համար: Նույն օրը որոշվեց ազգաբնակչությունից հար-կադրական միջոցներով զենք ու ռազմամթերք հավաքել և սահմանել զինային պարտադիր տուրք: Հուլ. 25-ին հաստատվեց զինաժողովի կո-միտարի պաշտոնը և Արշ. Ջամալյանը նշանակվեց զինաժողովի կոմի-տար: Հուլ. 28-ին զենքի տակ առնվեցին մինչև 40 տարեկան բոլոր սպաները: Հուլ. 30-ին կազմվեց երեք հոգիանոց Ապահովության կոմի-տե՝ վարչապետից և ներքին գործոց ու զինվորական նախարարներից: Ապահովության կոմիտեն սլոտի վարեր երկրի պաշտպանության գործը՝ լիազորություն ունենալով դիմելու արտակարգ միջոցների նույնիսկ առանց նախարարական խորհրդի որոշման:

Այս միջոցներն ինքնին բավական են տեսնելու համար, թե ի՞նչ վտանգավոր կացություն էր ստեղծվել Հայաստանում: Կառավարությունն ու ժողովուրդը զգում էին, որ միայն իրենցից է կախված փրկությունը և լարում իրենց բոլոր ուժերը: Կառավարության կողի վրա, մի քանի օրվա մեջ, Երևանի բնակչությունը մեծ քանակությամբ փամփուշտ ու հրացան հանձնեց զինվորական իշխանություններին: Ժողովուրդը իր տրամադրությունն արտահայտում էր բազմաթիվ ժողովներով ու բանա-ձևերով:

Կառավարությունը դիմեց և դաշնակիցներին՝ զինվորական աջակ-ցություն հասցնելու խնդրանքով:

Հուլ. 26-ին Երևան հասան անգլիական ու ֆրանսիական հրամանա-տարության ներկայացուցիչները մի քանի հարյուր հնդիկ զինվորների հետ, և օգոստ. 2-ին հանդիպում ունեցան ապստամբների պետ Խալիլ բեյի հետ, որը հայտարարեց, թե եղածը ապստամբություն չէ բնավ, այլ ազգային իրավունքների պաշտպանություն. Շարուր—Նախիջևանի թրքությունը մինչև Փարիզի վեհաժողովի վերջնական վճիռը, ուզում է կառավարվել սեփական ազգային խորհրդով, ինչպես Ղարաբաղը կա-ռավարվում է հայկական ազգային խորհրդով:

Անգլիական ու ֆրանսիական սպաների փորձերը ո՛չ մի արդյունք չտվին: Այդ պատճառով, օգ. 10-ի առավոտյան, հայկական զորքերը դիմեցին նոր հարձակման Բեռլուք-Վեդիի վրա և մի շարք հաջող ընդ-հարումներից հետո, երկույան դեմ գրավեցին Բեռլուք-Վեդիից 2 վերատ հեռու գանվող Կոթուդի բարձունքները և Գիջա, Շիրազլու, Կարալար, Ճաթղան և Ռեհանլու գյուղերը: Թուրքերը դիմադրում էին կատաղի կերպով, ռազմագիտական արհեստով փորված դիրքերից, հրացանների ու զնդացիների սպանիչ կրակով: Մի քանի օր տևեցին արյունահեղ կռիվներ, որոնց ամբողջ երկիրը լարված հետևում էր: Ամենքը զգում

էին, որ պարտութիւնը Բեռլին-Վեդիի տակ ճակատագրական հետեւանքներ կունենար Հայաստանի համար:

Օգոստ. 15-ին, խորհրդարանում, փոխվարչապետ Ա. Սահակյանը ղեկուցում տվեց մասնագիտական շարժումների մասին. «Մենք:— ասաց նա,— հետզհետե շրջապատվում ենք երկաթե օղակով: Թշնամին ուղում է ներխուժել մեր երկիրը... Կառավարութիւնը բավարար չգտնելով ներկա զինվորական ուժը՝ կոչ է անում ժողովրդին զոհաբերել իր գույքն ու կյանքը: Այժմ կառավարութիւնը դիմելով այս բարձր ժողովին՝ հայտնում է, որ կարիք ունի հեղինակավոր զործիչների և պատգամավորներից օգնութիւն ստանալու հույս ունի»:

Խորհրդարանը ընդառաջ գնաց կառավարութեան դիմումին և որոշեց՝ 1) հայտարարել հայրենիքը վտանգի մեջ և հրավիրել ժողովուրդը՝ լարել բոլոր ուժերը երկրի պաշտպանութեան համար, 2) բժ. Հ. Տեր-Գալթիանից, Լ. Թադևոսյանից, Հ. Արղւթիանից և Հ. Մանուկյանից բաղկացած խորհրդարանական մի հանձնախումբ ուղարկել զորաձակատ՝ ողջունելու համար զորքին և բանակի բարելավման ծրագիր բերել, 3) կոչ ուղղել դաշնակից երկրների խորհրդարաններին:

Մի քանի օրվա արյունահեղ կռիվներից հետո, հայկական զորքերը ամրացման դիրքերում Բեռլին-Վեդիի առջև և վերջ տվին զործողութիւններին. դրութիւնը սկսել էր լրջանալ երկրի մյուս մասերում էլ:

Շարուն—Նախիջևանի դեպքերը, ամենից առաջ, արձագանք դտան և Սուրմալու—Կողբի շրջանում, ուր հայկական իշխանութիւնը հաստատվել էր մայիսի 27-ին: Օգոստ. 7-ին հարձակումներ սկսվեցին Կողբից հարավ կանգնած հայկական զորամասի վրա: Առաջին հարձակումը հետ մղվեց, բայց օգոստ. 18-ին թուրքերը գրոհ տվին նոր թափով: Ապստամբվեցին և հայ զորքերի թիկունքում գտնվող Ղամբըլու, Ագարակ և Արաս Գյուլ գյուղերը, և հայկական զորամասը ստիպված եղավ թողնել Կողբն ու քաշվել Արաքսի ափը: Նրանց հետ հետադան և մոտ 5000 հայ ու եզդի բնակիչներ:

Օգոստ. 23-ին թուրքերը սկսեցին սպառնալ և էջմիածնի կայարանին ու սպանեցին շրջակա գյուղերից 8 հայ: Օգոստոսի 24-ին, Ներքին Ղարխուն գյուղի մոտ ընդհարում տեղի ունեցավ ապստամբ թուրքերի և մի հայկական վաշտի միջև. վիրավորվեցին 5 հայ զինվորներ և 1 սպա: Օգոստ. 25-ին Շուրու գյուղի բնակիչները հրաժարվեցին ճանաչել Հայաստանի իշխանութիւնը: Օգոստ. 26-ին թուրքերը կրակ բաց արին էջմիածնից Ղարխուն մեկնող ամերիկացիների վրա: Օգոստ. 29-ին Ուլուխանլու—էջմիածնի ճանապարհին սպանվեցին հիվանդանոցից իրենց

* Բեռլին-Վեդիի կռիվների ժամանակ, հայ կոմունիստները նրանում բաց թողեցին կառավարութեան ղեմ ուղղված մի թուցիկ, որով դասալքվութեան էին հրավիրում զինվորներին: Բուցիկի հեղինակները ձերբակալվեցին և արտաքսվեցին Հայաստանից:

զորամասը վերադարձող 4 զինվորներ: Ամբողջ Ձանգիրասարը հայտարարեց իրեն ապստամբ և մերժեց ճանաչել հայկական իշխանութիւնը: Ձանգիրասարցիներին ղեկավարում էր Նալիլ բեյի համհարզ Մահմեդ բեյը և մի շարք թուրք շաուշներ:

Ընդհարումների և կռիվների թատերաբեմ դարձավ և Կարսի նահանգը: Օգոստ. 18-ին մոտ 1500 զինված քրդեր ու թուրքեր հարձակվեցին Կաղզվանի վրա, բայց հետ մղվեցին: Օգոստ. 21-ից սկսվեցին մի շարք ընդհարումներ քրդերի և հայկական կանոնավոր ուժերի միջև: Օգ. 22-ին 400 թուրքեր գրավեցին Բաջբարա գյուղը, Սեյիմից 15 վերստի վրա՝ կամենալով փչացնել երկաթուղին Բեգլի-Ահմեդի մոտ և կտրել Սարիղամիշի հայկական զորամասի հաղորդակցութեան գիծը: Գեիկի մոտ քրդերը գնդակահարեցին անգլիական մի ինքնաշարժ և վերավորեցին մի զինվոր: Հայկական հողերի վրա երևացին և թուրքական ուժեր:

Օգոստ. 30-ին, Սարիղամիշի հայկական զորամասերը անցան հակահարձակման և հաջող կռիվներով հետ շարտեցին թշնամուն ու գրավեցին նրա դիրքերը Կարաթուրքի շրջանում: Օգոստ. 31-ին Գեիկի հայկական մասերը գրավեցին Վերիշան, Բաշքեո, Բեգբեո, Բողղուտ և Սեյրեո գյուղերը. քրդերը փախան՝ ջարդված: Նույն օրը Կարաթուրքի զորամասը գրավեց Բաշքեոյի դիրքերը և մինչև 1914 թ. սահմանը մաքրեց քրդերից: Անհաջող անցավ նույնպես թշնամու փորձը՝ գրավելու Կաղզվանը. մեծ զոհեր տալով՝ փախավ խուճապահար:

Սեպտ. 1-ին քրդերն ու թուրքերը շրջապատեցին Կոնգ և Դորդ Կիլիսա գյուղերը և Մերդենեկի զորամասի պետից պահանջեցին՝ մաքրել անհապաղ Մերդենեկի շրջանը և զորքերը հետաքսնել Կարս: Պատասխանը եղավ՝ հարձակում Մերդենեկի զորքերի կողմից և թշնամու փախուստը դեպի Կանչուրեոտի լեռները: Սեպ. 2-ին Սարիղամիշի հայկական զորամասը կռվով գրավեց Գյումրի սարն ու Ղզըլ Կիլիսա գյուղը: Ապստամբների ղեկավար էյուբ փաշան փախավ Օլթիի շրջանը, իսկ մի ուրիշ ղեկավար անձնատուր եղավ:

Այսպիսով, իբրև հետևանք հայկական զենքի հաջողութեան, մահմեդական շարժումը Կարսի նահանգում վերջ գտավ: Գրան նպատեցին և այն զգուշ ու հաշտասեր քաղաքականութիւնը, որ վարում էր այս-

* Հակառակ Մուրտուի գինդադարի, թուրքերը շարունակում էին թշնամութեանը անգլիացիների դեմ: Այսպես, հուլիսին անգլիացիք իրենց ձեռքն էին առել էրզրումը, զինթափել էին քաղաքը և հուլիսի վերջերին սկսել զուր տանել քրդի զենքն ու ազամամթերքը: Նրք էրզրումից զուրս եկավ առաջին գնացքը՝ բեռնավորված 15 թնդանոթով, 500 հրացանով և մեկ միլիոն փամփուշտով, քաղաքից ոչ հեռու, մի խումբ թուրք զինվորներ հարձակվեցին նրա վրա, զինաթափ արին անգլիացի պահակներին և գնացքը գարձրին էրզրում: Անգլիացիք մարտեցին այս անպատվութիւնը, ինչպես մարտեցին և շատ ուրիշ, ավելի ծանր անպատվութիւններ:

տեղ հայկական իշխանությունը: Այնուհետև, եթե չհաջվենք 1920 թվի սկզբի Զարուշատի դեպքերը, Կարսի շրջանում լուրջ հակապետական դեպքեր տեղի չունեցան:

* * *

Մահճեղական շարժումների ամենատաք շրջանին Հայաստան հասավ Հաշտության վեհաժողովի Հնգի խորհրդի կողմից նշանակված Հայաստանի կոմիսար գնդ. Ուլիամ Հասկելը: Նրա ժամանումը մեծ ոգևորություն առաջացրեց հայերի մեջ: Բաթումից մինչև Երևան, ամեն տեղ, նրան ցույց տրվեց խանդավառ ընդունելություն: Ընդունելությունը շատ ջերմ էր, մանավանդ, Հայաստանում:

Օգոստ. 20-ին գնդ. Հասկելը իր շքախմբով հասավ Ղարաքիլիսա:

Գնացքը կանգ առավ ծաղիկներով զարդարված կամարի տակ: Հասկելի վազոնի առջև զրվեցին պատվո պահակներ: Կայարան էր հավաքված ահագին բազմություն: Քաղաքացիական և զինվորական պատգամավորները ներկայացան Հասկելին, որը դուրս եկավ վազոնից և ժողովրդի ոգևորված ծափերի ու «կեցցեհների» տակ դիտեց շարված զորքը, հարց ու փորձ արավ զինվորներին, հետաքրքրվեց նրանց վիճակով: Որբերի կողմից մի աղջիկ ծաղկեփունջ ներկայացրեց տիկ. Հասկելին:

Նույն հանդիսավորությամբ Հասկելը անցավ և Ալեքսանդրապոլից և օգոստ. 21-ի առավոտյան հասավ Երևան: Քաղաքն ամբողջ զարդարված էր զրոշակներով, գորգերով ու կանաչով: Բոլոր խանութները փակ էին: Փողոցներում տիրում էր արտակարգ եռուզեռ: Ամենքը դուրս էին եկել վեհաժողովի ներկայացուցչին ընդունելու: Վարչապետը, բոլոր նախարարները, խորհրդարանի նախագահը, զինվորական հրամանատարական կազմը, քաղաքապետը, քաղաքապետը, թեմակալ առաջնորդը, ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական ներկայացուցիչները՝ ամենքը կայարանում էին, ուր շարքով կանգնած էին զինվորները իրենց նվազախմբով: Ընդունելության ծիսական մասը վարում էր մայրաքաղաքի պարետ Ա. Շահխաթունին:

Ընդունելության արարողությունից, վարչապետ Խատիսյանի ողջունի խոսքից, Հասկելի պատասխանից ու պատվո պահակի ընդունելությունից հետո, շքերթը մեկնեց քաղաք: Առջևից գնում էին Սասունի և Շատախի ձիավորները՝ ազգային տարազով և դաշնակից պետությունների զրոշակներով: Նրանց հետևում էին Հասկելի ու վարչապետի և մյուս զինավորողների ինքնաշարժերը: Քաղաքային ինքնավարության շենքի առջև կանգնած էին որբերը թարմ պահակներով: Աբովյան պողոտան լիքն էր անհաշիվ բազմությամբ: Հասկելին հատկացված էր Երեվանի լավագույն տներից մեկը, որի առջև կանգնած էին քաղաքապետը,

Մուշեղ Ավետիսյան
(Սասունի ուժերի պետ)

Զոր. Մելիք-Մուրադյան

Սոգա Մ. Տեր-Հովհաննիսյան

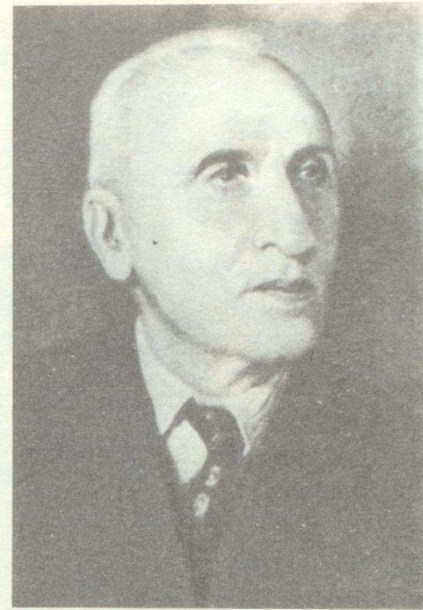
Մ. Աբաբեգյան
(Կերական նախարար)

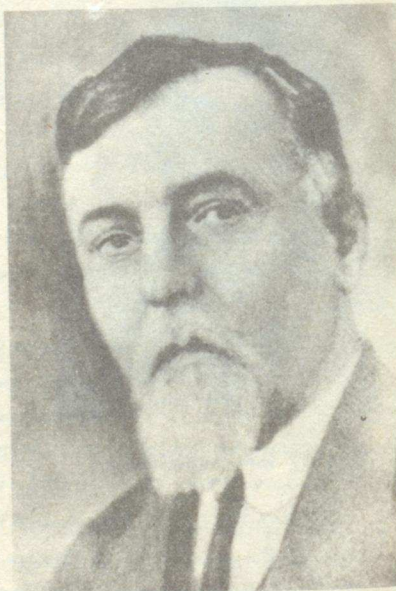
Ա. Խաչիկյան
(Վաշնյան)

Բժ. Ա. Բաբայան
(Խնամատարության նախարար)

Վ. Փափազյան

Ն. Աղբալյան
(Կրթական նախարար)

Վ. Մասունի

Փարիզի ազգ. համագումարի մի խումբ պատվիրակներ

Վահան Թեմեյան

Շավարշ Միսաֆյան

Պողոս Նուբար

Ա. Միֆայեկյան

Ծղ. Իշխանյան

Վահան Խորենի

Հովակ Ստեփանյան

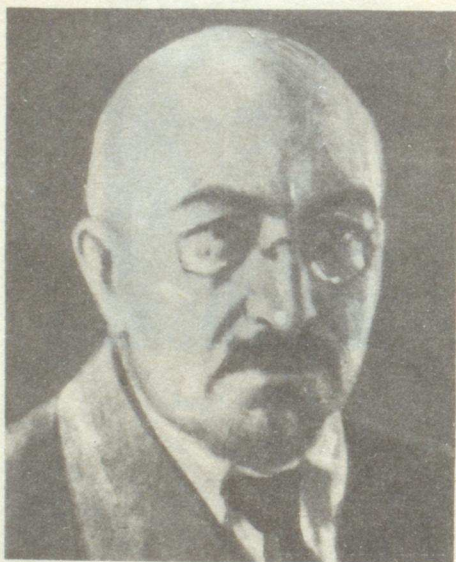
Ղազար Քոչարյան

Հ. Տերունի

Խմբ. Հրաչ

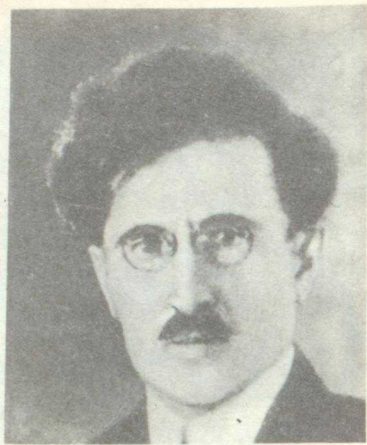
Գ. Խատիսյան

Ցապոն
(Վայոց Ձորի ա. գավ.)

Ն. Հակոբյան
(Վայոց Ձորի գավ.)

Վահան Մինախորյան

Իր. Ա. Աբեղյան

Ս. Ջալալյան
(Երևանի միլիցայետ)

Լ. Ամիրխանյան
(Երևանի փոխնահանգապետ)

Խոսրով Պապայան

Տիկ. Վ. Սանակյան

Մ. Տեր-Քնորյան
(Բալագետի հայ հեղ. կոմ-ի անդամ)

Պ. Կանդուրալյան
(Պետակ. գոպ. բաժնի վարիչ)

Ի. Փաստրմանյան
(Վաշինգտոն)

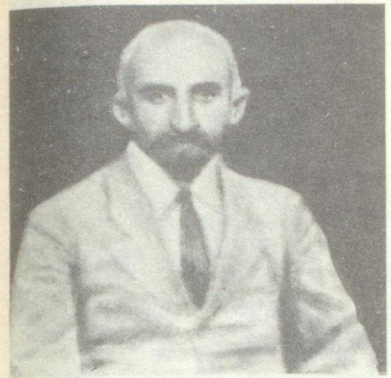

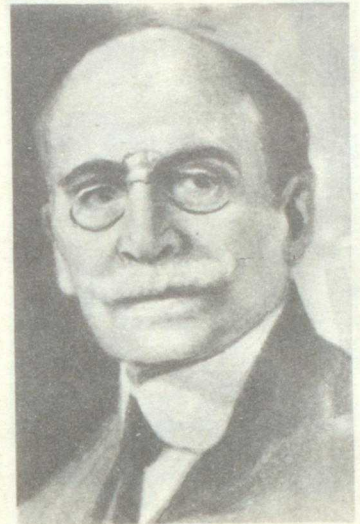
Մ. Վարանդյան
(Հոռվմ.)

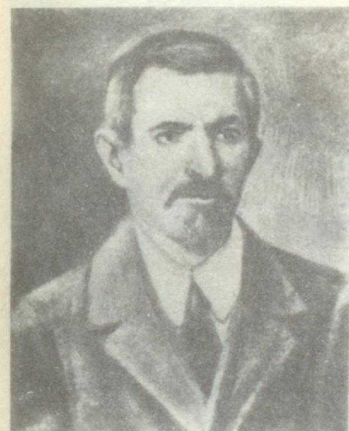
Տիկին Դիանա Արգար
Հ. Հ. Երկայացուցիչ ճապոնիայում

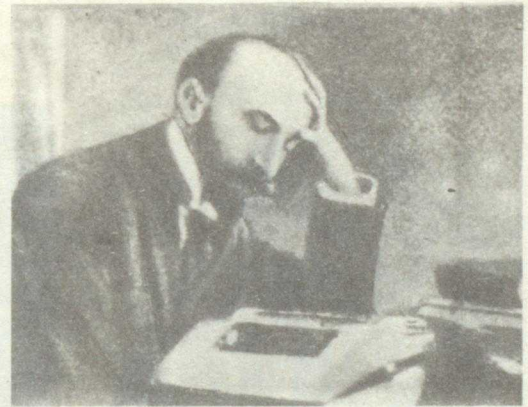
Մարտիրոս Հարությունյան
(Հ. Հ. ղեսպան Բաբվում)

Վարիշ Արշակ Ֆերկանյան

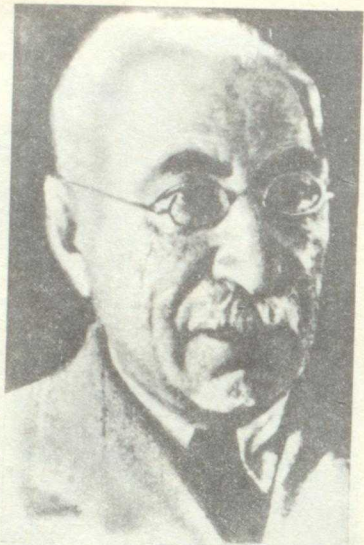

Ակաղ. Ա. Թամանյան

Արշակ Չոպանյան

Չախից աչ. նստած՝ Ա. Էնֆիաչյան, Չոր. Բագրատունի, Հ. Քաչաշենի, Չոր. Անդրանիկ,
պրոֆ. Ա. Տեր-Հակոբյան: Ոտի՝ Հ. Փերայան, Մ. Տեր-Պաղասյան, Ս. Մելիքյան, Արմեն
Կարո, Բոնապարտյան: 1929, Մ. Նահանգներ

Մանուկ Աքիկյան

Լ. Շամբ

Գրո Կանայան
(Զինվորական նախարար)

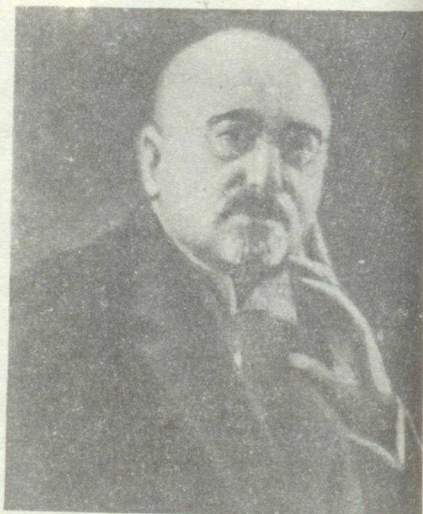
Գեղ. Մազմանյան

Փոխգնդ. Տ. Բաղդասարյան

Ս. Վրացյան
(Վարչապետ)

Մարգար Մարգսյան

Թժ. Ս. Կամսարական
(բժշկապետ գին. հիվանդանոցի)

Խմբապետներ Մուշեղ, Սմբատ և Ասլան
իրենց գործակիցներով

Սևպուհ

Ա. Խոնդկարյան
(Արդարադատության նախարար)

Ա. Տեր-Քոլմասյան
(Հայր. Փրկ. կոմ.-ի ֆուրս.)

Նստած ձախից աջ՝ Գաբել Սարգսիսեան և սպարապետ Կոտայր Սոփի՝ նստան Տեր-Ասատրյան և Կոն Լաւրիտյան

անգլիական հնդիկ ղեկավորները, համբարութեանները իրենց դրոշակներով:

Հասկելի հասնելուն պես նվազախումբը հնչեցրեց «Մեր հայրենիքը»: Հասարակութունը ողջունեց որոտընդոտ ծափերով ու «կեցցեններով»: Հասկելը դիտեց զորքը, հարց ու փորձ արավ զորքի սպառազինութեան և հագուստի մասին: Զորամասերը հանդիսավոր քայլերով անցան նրա առջևից:

Ապա, բնակարանում, Հասկելը ընդունեց կառավարութեան, բանակի, քաղաքի և օտար պետութեանց ներկայացուցիչներին ու շնորհակալութուն հայտնեց իրեն ցույց տրված ջերմ ու սրտաբաց ընդունելութեան համար: Ժողովուրդը, խոնաված նրա բնակարանի առջև, երկար չէր ցրվում: Վերջապես, մեզ էլ հիշեց Վեհաժողովը...

Նույն օրը եեթ Հասկելը երկար տեսակցութուն ունեցավ կառավարութեան նախագահի հետ: Հուսատու էին նրա խոսքերը. նա հաղորդեց, որ ինքը Վեհաժողովից հանձարարութուն ունի պաշտպանելու բոլոր հայերին, ուր և գտնվեն նրանք՝ Հայաստանում, Ազրբեջանում, Թուրքիայում թե Վրաստանում: Զինվորական օգնութիւն առաջժմ չի կարող տալ, բայց արդեն Փարիզ է ուղարկել 3 սպաներ՝ խնդրելով անմիջապես զորք հասցնել Հայաստան, այլև խնդրել է, որ անգլիական զորքերի մի մասը թողնվի Հայաստանում: Ինքը ամեն միջոց ձեռք կառնե պաշտպանելու համար Հայաստանի սահմանները և կպահանջե, որ Ազրբեջանի կառավարութիւնը վերջ տա գրգռիչ գործունեութեան Հայաստանի մահմեդականների մեջ: Ձեռք կառնե նաև կարուկ միջոցներ, որ Հայաստանը ստանա զենք ու ռազմամթերք և որ վրաց կառավարութիւնը արգելք չլինի նրանց փոխադրութեան: Մասնավորապես, կաշխատե ապահովել Հայաստանի պարենավորման գործն ու մթերքի հայթայթումը: Դրա համար նա Բաթումում թողել է իր սպաներից մեկին՝ Հայաստանի համար ստացվող ապրանքները փոխադրելու համար: Շուտով Բաթում կհասնի 7000 թոն ալյուրով բեռնավորված մի նավ, ապա կստացվեն պահածոներ, մսեղեն, դեղորայք, երկրագործական գործիքներ ու մեքենաներ և այլն: Դրամական օժանդակութիւն Ամերիկան չի տա, քանի հոգատարութեան հարցը որոշված չէ, բայց ինքը, հույս ունի, որ նպաստամատուցը կտրամադրե մինչև 50 միլիոն դոլար: Հույս ունի նույնպես հայթայթել զորքի, որքերի և գաղթականների հագնելիքը, այլև բանակի համար 150 ջորիներ՝ իրենց սարքով միասին: Մինչև ձմեռ թուրքահայերի ներգաղթը անհնար է, բայց զարնանից նրանք կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը: Հայկական հարցի լուծումը Վեհաժողովում որևէ կասկած չի հարուցանում. վճռված-վերջացած խնդիր է. մնում է միայն որոշել սահմանները և հոգատար պետութիւնը:

Հաջորդ օր. օգոս. 22-ին Հասկելը ներկա գտնվեց Խորհրդարանի 21 Ս. Վրացյան

նիստին, ուր նախագահող Հ. Արղուսյանը ուղղունեց նրան ջերմ խոսքերով: Հասկելը պատասխանեց հետևյալ ճառով.

«Ես հասկանում եմ, որ ձեզ բոլորիդ զբաղեցնում է երկրի ապահովության և դաշնակիցների օգնության հարցը: Գուցե տարօրինակ թվա, թե ինչու այսքան երկար է ձգձգվում հայկական խնդրի լուծումը: Ամերիկացիները ընդհանրապես ծանր են շարժվում: Մենք դանդաղ սկսեցինք պատերազմը, դանդաղ վարեցինք այն, բայց ավարտեցինք ամենայն թափով: Դանդաղ ենք շարժվում նաև հաշտության խնդրում: Մինչև որ չվավերացվի հաշտության պայմանագիրը, չընդունվի Աղզերի լիգան, չի կարող լուծվել Հայաստանի մանդատի խնդիրը: Սակայն, այդ չի կարող բավարարել ո՛չ ձեզ և ո՛չ ինձ: Հարկավոր է այժմին իսկ մտածել ինչպե՞ս օգնել հայ ժողովրդին: Կասկած չկա, որ մեզ անհրաժեշտ է զինված ուժ, ո՛չ թե նրա համար, որ խլինք Վրաստանից կամ Ալբերջանից նրանց պատկանող անվիճելի հողերը, այլ՝ ապահովելու համար հայ ժողովրդի գոյությունը: Մեզ հարկավոր է զորք պաշտպանելու համար այն ժամանակավոր սահմանները, որոնք ցույց են տրված մեզ: Փարիզում դեռևս մանրամասնորեն ծանոթացած չլինելով իրերի դրությունը՝ ես անհրաժեշտ էի համարում զինվորական ուժի ներկայությունը Հայաստանում: Դրա համար ես իմ Հայաստան դալուն իբրև պայման դրի առայժմ անգլիական զորքերի թողնելը Հայաստանում, մինչև որ մի երրորդ ուժ գա նրանց փոխարինելու: Երբ ես Պոլսում լսեցի անգլիական զորքերի Կովկասից հեռանալու մասին՝ հեռագրով բողոքեցի Փարիզ Կլեմանտյոյին և Վեհաժողովին այդ որոշման դեմ: Այժմ այդ հարցը քննվում է Փարիզում, և ես հույս ունեմ, որ անգլիական զորքերը կմնան այստեղ: Իսկ եթե նույնիսկ հեռանան էլ, մեր գործը պետք է լինի գտնել դրանց փոխարինող ուրիշ զորքեր:

Երկրի պարենավորման, գինման, ելևմուտքի կարգավորման և այլ խնդիրների մասին ես արդեն կարգադրություններ արել եմ, սակայն, նայում եմ դրանց վրա, իբրև երկրորդական խնդիրների: Անկասկած է, որ Ազրբեջանի կառավարությունը խախտել է անգլիական իշխանությունից ստացած հրահանգները, և այդ խնդիրն է այս րոպեիս ինձ զբաղեցնում: Ես մեկնում եմ Քիֆլիս և կպահանջեմ, որ Ազրբեջանը վերջ տա այդ բանին, հակառակ դեպքում Ազրբեջանի կառավարության անդամները կենթարկվեն անձնական պատասխանատվության:

Քիֆլիսում ես կհանդիպեմ զորավար Հարբերտին, որը Ֆրանսիայում գործող ամերիկյան բանակի սպայակույտի պետն է: Ես նրա հետ պիտի խորհրդակցեմ այն հարցի մասին, թե ի՞նչ ձևով պետք է օգնել Հայաստանին: Այս վայրկյանիս Փարիզից ճանապարհ են ընկել մի խումբ սպաներ, մասնագետներ՝ զինվորական և այլ ճյուղերի վերաբերմամբ: Եթե տարածությունը խանգարի իմ հարաբերություններին Փարիզի հետ,

ես ինքս անձամբ կմեկնեմ Սև ծովում գտնվող ամենաարագընթաց ականակիրով Մարսել— Փարիզ՝ զեկուցանելու համար Վեհաժողովին և խընդրելու Վեհաժողովից և ամերիկյան ժողովրդից շուտափույթ օգնություն հասցնել հայ ժողովրդին: Միևնույն ժամանակ հայ ժողովրդի և կառավարության վերաբերմունքը դեպի իր հարևանները պետք է լինի բարյացակամ, որպեսզի հարևանները պարենավորման և այլ խնդիրներում դժվարություններ չհարուցանեն: Ես միանգամայն կախված եմ ժողովրդի և կառավարության աջակցությունից: Այժմ քաղաքական վեճերի ժամանակը չէ: Պետք է մտածել ժողովրդի փրկության մասին:

Ո՛չ մի նշանակություն չպետք է տալ այն բանին, որ այս կամ այն երկիրը խլում է մյուսից մի քանի վերստ հողամաս, Այդ հանգամանքը ոչ մի նշանակություն չի կարող ունենալ այս կամ այն երկրի սահմանները վերջնականապես որոշելու համար Փարիզում. ինչպես որ եղավ Բելգիայի և Ռումելիայի վերաբերմամբ:

Այսպիսով, հայ ժողովրդին մնում է սպասել դաշնակիցների օգնությանը: Շնորհակալ եմ ինձ ցույց տրված ջերմ ընդունելության համար և ցանկանում եմ ձեզ եռանդ և ոգևորություն»:

Օգոստ. 23-ին Հասկելը շտապով մեկնեց Քիֆլիս և այնտեղից Բաբու՝ Ազրբեջանի կառավարության հետ կարգադրելու համար Շարուր—Նախիջևանի հարցը: Եվ օգոստ. 29-ին, Ուսուպեզգովի հետ ստորագրեց մի պայմանագիր, որ բոլորովին հակասում էր Երևանում տված խոստումներին:

Այդ պայմանագրի համաձայն «Շարուր—Դարալագյազի և Նախիջևանի զավառներում պիտի հաստատվի շեզոք շրջան», որի կառավարությունը պիտի հանձնվի գնդ. Հասկելի նշանակած ընդհանուր նահանգապետին: Երկու կողմերն այդ շրջանից հանում են իրենց զորքերին ու գործակալներին, և կազմակերպվում է տեղական իշխանություն:

Այսպիսով, Շարուր—Դարալագյազ—Նախիջևանի շրջանները հայտարարվում էին վիճելի, որով գնդ. Հասկելը յուրացնում էր ազրբեջանյան տեսակետը:

Ավելին դեռ. պայմանագրի 9-րդ կետը ասում էր. «Հայաստանի կառավարությունը պիտի գործադրե իր ամբողջ ազդեցությունը հանգրստացնելու համար հայ ազգաբնակչությունը շեզոք շրջանում և Զանգեզուրում»: 12-րդ կետով «Ազրբեջանի կառավարությունը համաձայնում է ամեն կերպ դյուրացնել Ամերիկյան նպաստամատուցի պարենավորման և սնունդ տալու գործը Շուշիի և Զանգեզուրի շրջանների ազգաբնակչությանը»: 15-րդ կետով «Բաբու—Զուլֆա շինվող երկաթուղազիծը պիտի լինի բացառապես Ազրբեջանի կառավարության իշխանության տակ և ոչ ոք չպիտի խառնվի նրա կառուցման գործում»: 16-րդ կետ. «Հայաստանի և շեզոք շրջանի սահմանը պիտի լինի այն տեղը, որը կոչվում է Գայլի Դրունք»:

Այսպիսով, «Հայաստանի գերագույն կոմիսարը» Ղարաբաղ—Ձանգեզուրն էլ տալիս էր Ազրբեջանին: Ու հասկանալի է այն զարմանքն ու ցասումը, որ պատեց ամենքին Երևանում, երբ ստացվեց Հասկելի կարգադրությունը՝ «առանց դանդաղելու ստորագրել և հետ ուղարկել» պայմանագիրը: Չկամություն ու թշնամանք փնտրելը Հասկելի քայլի մեջ անտեղի էր, իհարկե, այնքան բաց էր կատարված խաղը: Մարդը պարզապես զոհ էր իր անգիտության ու դյուրահավատության և Բաքվում լարված մեքենայություններին: Նրան ամեն կողմից ներկայանում էին թուրք պատգամավորություններ՝ գանգատով ու բողոքով Հայաստանի իշխանության դեմ. Ազրբեջանի կառավարությունը նրան հաղորդում էր ընդվզեցուցիչ փաստեր ու թվեր, և խեղճ մարդը չգիտեր՝ ո՞ւմ հավատալ, ի՞նչ անել:

Այսպես, սեպտ. 9-ին Հասկելին ներկայացան «Հարավ-Արևմտյան Ազրբեջանի» ներկայացուցիչները և հանձնեցին 10 կետից բաղկացած մի հուշագիր, որի մեջ գրում էին.

«Նկատի ունենալով, որ ամեն ազգ իրավունք ունի անկախության և իր ձեռքն առնելու իր իրավունքներն ու ճակատագիրը, Սուրմալուի, Վեդի—Բասարի, Միլիստանի, Շարուրի, Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջաններն իրենց համարում են անբաժանելի մասն Ազրբեջանի»: Այդ շրջանների ժողովուրդը «պահանջում է թե Ազրբեջանի կառավարությունից և թե Անդրկովկասի գերագույն կոմիսարից, որ այլևս նրան չենթարկեն Հայաստանի հպատակ լինելու դրություն», այլապես՝ նա «կնախադասեցվենք ձեռքին պատվով մեռնել, քան անպատիվ կերպով ոչնչանալ դաշնակցական ավազակների ձեռքից»: Հուշագիրը համաձայնվում էր, որ, մինչև Փարիզի Վեհաժողովի վերջնական կարգադրությունը, հաստատվի ժամանակավոր մի դրություն գերագույն կոմիսարի հակակշռի տակ, այսպիսով, որ վերոհիշյալ շրջանները շանջատվեն Ազրբեջանից: Միաժամանակ, հուշագրի հեղինակները պահանջում էին կազմել «մի խառն քննիչ մարմին բոլոր դաշնակիցների ներկայացուցիչներից»՝ քննելու համար «հայ ավազակ դաշնակցականների կատարած բռնությունները Երևանի վիլայեթի ազրբեջանցիների դեմ»*:

Հուշագրի պատճենները ուղարկվեցին և անգլիական ներկայացուցիչ Օ. Ուորդրոպին և Ազրբեջանի կառավարությանը: Ներկայացուցիչները տեսակցություն ունեցան և Ազրբեջանի վարչապետի և Ղարաբաղի ընդհանր նահանգապետ Սուլթանովի հետ, որոնք այդ միջոցին Թիֆլիսում էին:

Մի քանի օր հետո, գնդ. Հասկելին հուշագիր ներկայացրին և «Երևանի նահանգի վաղեմի բնակիչ թուրքերը», որոնք զանգատվում էին

հայերի դեմ և խնդրում ամերիկացիների միջամտությունը: Հուշագրին կցված էր մի ցուցակ, որի համաձայն հայերը Երևանի նահանգում ավերել էին 88 մահմեդական գյուղեր, այլև 1920-տուն և սպանել 131 970 մարդ:

Ազրբեջանի կառավարությունը հաղորդում էր, որ «1918 թ. հունվարից սկսած, նախքան թուրքերի Երևանի նահանգ գալը՝ հայերը քանդեցին ավելի քան 300 գյուղեր՝ կոտորելով այդ գյուղերի մահմեդականների մեծ մասը... Թուրքերի Երևանի նահանգից հեռանալուց հետո, 1918 թվի դեկտեմբերին Սասունի գունդը զինաթափեց Երևանի գավառի Ղարախաչի և Վեդի-Չայի գյուղական համայնքների մահմեդականներին և քանդեց Ղաղելու, Շահարու, Ղարախաչ, Դահնազ, Ղարաբեգլյար, Աղասի—Բեգլի և այլ գյուղերը՝ կոտորելով հիշյալ համայնքների բոլոր մահմեդականներին: Նույն ճակատագրին ենթարկվեցին Միլի Դարասի շրջանի մի շարք գյուղերի մահմեդականները: Համարյա միաժամանակ, հայ զորքերը շրջապատեցին Բասար—Գեջարի ավաններն ու կոտորեցին Կրզլ-Վան, Սուրաթան, Չազալու, Շահաբ և այլ գյուղերի մահմեդականներին՝ բռնաբարելով կանանց և Շահաբ գյուղի բազմաթիվ երեխաներին այրեցին թոնիրներում: Բնաջնջեցին և էջմիածնի ու Սուրմալուի գավառների մահմեդականներին. օգոստ. 17-ին հայկական վարչությունը հայկական միլիցիայի անմիջական մասնակցությամբ սկսեց բնաջնջել էջմիածնի, Սուրմալուի, Երևանի և Նոր Բայազետի գավառների մահմեդականներին... Հայկական վարչությունը օգոստ. 17—31-ի կարճատև միջոցում կարողացել է ջարդել և կոտորել էջմիածնի, Սուրմալուի, Երևանի և Նոր Բայազետի գավառների միջև 50 գյուղ մահմեդականներին»*:

Հասկանալի է, որ նման դիմումներն ու փաստերը պիտի ազդեին ամերիկացի Հասկելի վրա, որը ո՛չ ժանոթ էր կովկասյան պայմաններին ու բարբերին, ո՛չ էլ զաղութներ կառավարելու վարժությունն ունեցող անգլիացու խորագիտությամբ էր օժտված:

Հասկելի գրությունը քննվեց Խորհրդարանում ու կառավարության մեջ և որոշվեց Հասկելի մոտ ուղարկել մի հանձնախումբ՝ պարզելու համար դրությունը: Սեպտեմբերի կեսերին Թիֆլիս մեկնեցին Ա. Խատիսյանն ու Ռ. Տեր-Մինասյանը, որոնց բացատրությունները լսելուց հետո՝ Հասկելը շեղյալ համարեց Ուսույթեզովի հետ կնքած պայմանագրի Ղարաբաղին ու Զանգեզուրին վերաբերվող կետերը: Բայց այս անգամ էլ Ազրբեջանը մերժեց ընդունել այդ համաձայնությունը:

Երկար բանակցություններից ու ձգձգումներից հետո, սակայն, Հասկելը պնդեց իր տեսակետի վրա և Նախիջևանի ամերիկացի նահան-

* Բաթլի «Ազրբեջան», 1919 թ., № 176:

* «Աշխատավոր», 27 սեպտ, 1919 թ.:

գապետ նշանակելով՝ կարգադրեց մտցնել այնտեղ ամերիկյան իշխանություն:

Հոկտ. 16-ին նրա ներկայացուցիչ գնդ. Ջեյմս Ռեյը Նախիջևանի գործառնական հրամանատարին ու մահմեդական ազգային խորհրդին ուղղեց մի նամակ, որով, ի միջի այլոց, ասում էր. «Իբրև ներկայացուցիչ դաշնակիցների գերագույն կոմիսարի, նրա բացակայության ժամանակ, պատիվ ունեմ հայտնելու ձեզ, որ Նախիջևանի և Շարուրի շրջաններում խաղաղություն հաստատելու նպատակով Ազրբեջանի և Հայաստանի կառավարությունները համաձայնության են եկել, որ այդ երկու շրջանները առաջիկայում ևս մնան դաշնակցական վարչության շերտում, ամերիկյան նահանգապետի վարչական իշխանության ներքև: Միացյալ Նահանգների բանակի երկրաչափ գնդ. էդմոնդ Լ. Գեյլին նշանակված է նահանգապետ: Նրա իր պարտականություններին անցնելը ենթադրվում է հոկտ. 23-ին Նախիջևանում: Միաժամանակ ենթադրվում է շրջանի կառավարության վերաբերյալ Ազրբեջանի և Հայաստանի՝ դաշնակիցների գերագույն կոմիսարի հետ կապված համաձայնության հայտարարումը: Մի խումբ մարդիկ, որոնց թվում ես և սպայակույտի սպաները, գնդ. Գեյլին ու իր սպայակույտը և Ազրբեջանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները, Նախիջևան կժամանեն հոկտ. 23-ին՝ հիշյալ արարողությունը մասնակցելու համար: Հրավիրում ենք Նախիջևանի մահմեդական ազգային խորհրդին, այլ զինվորական ու քաղաքացիական ներկայացուցիչներին նույնպես ներկա լինել»:

Ազրբեջանի և Հայաստանի կառավարությունները խոստացել էին նշանակել երեքական ներկայացուցիչներ՝ գնդ. Գեյլի հետ Նախիջևան գնալու համար, բայց Ազրբեջանի կառավարությունը, վերջին րոպեին, մերժեց նշանակել: Գնդ. Գեյլին իր գործակիցներով Երևանից դուրս եկավ հոկտ. 24-ին և Նախիջևանում ընդունվեց պատշաճ ձևով: Նրա նահանգապետությունը, սակայն, իրական փոփոխություն չմտցրեց գրության մեջ. Նախիջևանը փաստորեն մնաց ինքնավար, մինչև 1920 թվի ամառվա դեպքերը:

ԳՆՈՒՄ ՈՊ

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՅԸ*

Շարուր—Նախիջևանի դեպքերին զուգընթաց Ազրբեջանը գործոն քայլերի դիմեց Ղարաբաղյիներին ընկճելու համար:

Ղարաբաղը բռնում է Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասը և իր աշխարհագրական ու բնական պայմաններով, իր ազգագրական կազմով հանդիսանում է Հայկական բարձրավանդակի անմիջական շարունակությունը: Յարական իշխանության օրով նա միացված էր թրքական հարթավայրերի հետ և մտնում էր Գանձակի նահանգի մեջ, որի գավառները ձևված էին այնպես, որ ամեն տեղ հայերը կազմում էին փոքրամասնություն: Մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղը, այսինքն՝ Շուշիի, Զիվանշիրի և Զիբրայի լեռնային մասերը— Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ, Զրաբերդ— կազմում են մի ամբողջություն՝ հայ հոծ ազգաբնակչությամբ:

Ղարաբաղի ազգային կազմի մասին Գ. Անանունը հետևյալ տեղեկություններն էր տալիս «Հայաստանի կոոպերացիայի» 1920 թ. սեպտեմբերի համարում.

«Ղարաբաղի լեռնաստանում 1917 թ. տվյալներով ապրում էին՝ հայեր՝ 150 000 (70%), մուսուլմաններ՝ 58 000 (27%), մնացած ազգեր՝ 5000 (3%): Այժմ ազգությունների թվական հարաբերությունը միանգամայն փոխված է: Ուրիշ ազգերից ռուսները հեռացել են Ռուսաստան: Ապա Լեռնային Ղարաբաղի որոշ գյուղերից հեռացել են նաև թուրքերը: Դրա դիմաց լեռներն են ապաստանել տափաստանում եղած հայ գյուղերի բնակիչները (Զիվանշիր գավ.), Այսպիսով, Հայկական Ղարաբաղում (Զրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ) հայ տարրը աճելի է ամբողջել թվով: Իսկ եթե սրան ավելացնենք նաև, որ հին Ղարաբաղի անբաժան մասը կազմող Գյուլիստանը վերջին տարիների անց ու դարձի մեջ վերականգնեց իր կապը Նախիջևանի միավորի հետ և ընթացավ հայկա-

* Այս զլխի համար, բացի տված նյութերից, օգտվել եմ նաև Ղարաբաղ-Զանգեզուրի գործիչների, 1922 թ. հուլիսին, Թավրիզում, կազմած զեկուցումից և Ն. Ն. Պատվիրակության ու Ն. Ն. Թիֆլիսի դիվ. ներկայացուցչության «Գործերից»:

կան քաղաքականության հունով, պատկերն ավելի կատարյալ կլինի»։
Ռուսական հեղափոխությունը Ղարաբաղում ևս ընդունվեց խանդավառությամբ։ Հեղափոխության առաջին օրերից Շուշիում կազմվեց հայ-թրքական միջկուսակցական մի բյուրո, որի կողմից նշանակվեց շրջանային գործադիր կոմիտե, որը պետք է վարեր Ղարաբաղ—Չանգեզուր միացյալ շրջանի կառավարական գործերը, բայց, իրոք, դարձավ միայն Ղարաբաղի իշխանությունը։ Հայերն ու թուրքերը համերաշխ էին. գավառի հայկական մասերում ղեկավարում էին հայերը, թրքականում՝ թուրքերը։ Անգամ հոկտեմբերյան հեղաշրջումից և Երևանի, Կարսի, Գանձակի ու Բաքվի թրքական շարժումներից հետո էլ անդորրությունը Ղարաբաղում չխանգարվեց։

Այսպես տեղեց գրությունը մինչև 1918 թվի ամառը, երբ լուծվեց Անդրկովկասի միությունը։ Կովկասում երևացին թուրքերը, և Նուրի փաշան Գանձակում ձեռնարկեց իսլամական բանակի կազմակերպությունը։ Միջկուսակցական բյուրոն՝ չկամենալով ենթարկվել նորաստեղծ Ազրբեջանին՝ որոշեց կազմել տեղական ինքնուրույն իշխանություն և իր տեղը նշանակեց կոմիսարների խորհուրդ անունով մի մարմին, խառն՝ հայերից ու թուրքերից։ Իսկ մի ամիս անցած էլ այս մարմինը փոխարինվեց ազատ Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությամբ։

Սակայն, թուրք-ազրբեջանյան սադրանքների հետևանքով հետըզհետե Ղարաբաղի կյանքն էլ խառնափնթորվեց։ Անիշխանությունը սկսեց գլուխ բարձրացնել ամեն կողմ։ Եվլախ—Շուշի ճանապարհը փակվեց հայերի առջև։ Մի շարք վայրերում թուրքերի կողմից տեղի ունեցան հայերի թալան ու սպանություններ։ Իրենց հերթին, հայերն էլ պատասխանում էին նույն ձևով. ուսական ուղղափառության վերադարձած զինվորները կամ սովահար գյուղացիք, հաճախ, հարձակվում էին քոչվորների վրա՝ թալանի և կողոպուտի նպատակով։ Բայց և այնպես, հայ և թուրք ղեկավարների ջանքերով, մինչև 1918 թ. ամառը ընդհանուր խաղաղությունը չխախտվեց։ Շուշի քաղաքում իրար հետևից հրավիրվեցին երեք խառն համագումարներ, որոնք նպաստեցին հայ-թրքական բարիհարևանական հարաբերությունների պահպանման։

Դրությունը փոխվեց արմատապես, երբ Ղարաբաղի հորիզոնի վրա երևացին թուրքերը, թուրքական մի բրիգադ, Ջեմիլ Ջահիդ բեյի հրամանատարության տակ և տեղական թուրք բեգերի առաջնորդությամբ, Եվլախից, ուղղվեց դեպի Շուշի՝ ճանապարհին ուժեղացնելով ու զինաթափելով հայկական գյուղերը։ Միաժամանակ հարձակման ենթարկվեց ու ոչնչացվեց Շուշիից դեպի Չանգեզուր տանող ճանապարհին ընկած Ղարաղջաղ հայկական մեծ գյուղը, որը շողկապի դեր էր կատարում Ղարաբաղի և Չանգեզուրի միջև։

Համադարաբաղցիական երրորդ համագումարը, որ տեղի ունեցավ սեպտ. 18—20-ին, Շուշիում, թուրքերի առաջխաղացման առթիվ, որո-

շեց շղիմադրել և ընդունել Ազրբեջանի իշխանությունը։ Սեպտ. 26-ին թուրքերը առանց կովի մտան Շուշի և անմիջապես զինաթափ արին հայերին։ Այս բանը սաստիկ զրգոեց հայերին, և երբ թուրքերը տեղափոխում էին գրավված զենքերը, նրանք հարձակվեցին ու գրավեցին, որի պատճառով թուրքերը կախեցին երեք հայեր։ Հոկտ. 1-ին, զինաթափությանը հաջորդեցին ձերբակալություններ. բազմաթիվ հայ գործիչներ ընկեցին ու նետվեցին բանտ։

Ղարաբաղի գյուղացիությունը՝ վրդովված քաղաքացիների փոքրագույնությունից ու դավաճանությունից՝ մերժեց հույատակվել թուրքերին և սկսեց պատրաստվել դիմադրության։ Շրջանը բաժանվեց 4 զինվորական մասերի՝ յուրաքանչյուրի գլխին ընտրելով մի-մի ժողովրդական հրամանատար։ Ամեն կապ գավառի ու քաղաքի միջև խզվեց։ Միաժամանակ Գիզակի ու Վարանդայի գործիչները մարդ ուղարկեցին Չանգեզուր, Անդրանիկի մոտ՝ թախանձելով նրան օգնության հասնել։

Թուրքական հրամանները գյուղերում չէին գործադրվում. թուրքերի իշխանությունը Շուշիից և խճուղուց այն կողմ չէր տարածվում։ Այս դրությանը վերջ տալու նպատակով թուրքերը որոշեցին դիմել զենքի և միաժամանակ վերջնազոր ուղարկեցին զանգեզուրցիներին։ Հոկտ. 18-ին թուրքական մի զորամաս, տեղական թուրքերի և մի քանի հայերի առաջնորդությամբ, մտավ Վարանդայի Մամնա գյուղը, բայց հանդիպեց հայ մարտիկների ուժեղ դիմադրության, ջարդվեց և ամոթահար փախավ հետ՝ հայերին թողնելով 2 թնդանոթ ու մեծ քանակությամբ պատերազմական ավար։ Ու քիչ հետո, հոկտ. 31-ին, դաշնակիցների պահանջով, թուրքերը թողին Ղարաբաղն ու հեռացան։

Անդրանիկը լսելով Ղարաբաղցիների խնդիրը՝ շտապով պատրաստվեց և նոյեմբ. 16-ին շարժվեց դեպի Շուշի ու հասավ Ավդալլար գյուղը՝ Շուշիից 40 վերստի վրա։ Անդրանիկի հրամանի համաձայն, Գիզակի զինված ուժերի հրամանատար Սոկրատ բեգ Մելիք-Շահնազարյանը պետք է գրավեր Քիրսի ու Սաղսաղանի գագաթներն ու Քթու ջուրը, բայց փոխանակ այդ հրամանը կատարելու՝ նա անցավ քաղաքի մոտի Քարին Տակ գյուղը և հարաբերության մեջ մտավ քաղաքապետի Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյանի հետ, որը հակառակ էր Անդրանիկի արշավախնդին։ Մելիք-Շահնազարյանը իր և Սոկրատ բեգի կողմից նամակ ուղարկեց Անդրանիկին և կանգնեցրեց նրա առաջխաղացումը։ Նույն ժամանակ հեռագիր հասավ գոր. Քոմսոնից, որը հրահանգում էր Անդրանիկին դադարեցնել կռիվները։ Դրա վրա Անդրանիկը առավ իր ուժերն ու քաշվեց Չանգեզուր։ Նրա հեռանալուց հետո, թուրքերը ոչնչացրին Ղարաբաղի և Չանգեզուրի միջև ընկած Հարար, Սպիտակաշեն և Պետրոսաշեն հայկական գյուղերը՝ ավելի ևս դժվարացնելով Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հարաբերությունը։

Գեկտեմբերի սկզբին Շուշի հասավ անզլիական զինվորական առա-

քելութիւնը: Այդ առթիւ զարաբաղցիք որոշեցին հարաբերութեան մեջ մտնել անգլիացիների հետ: Գալաոի 4 շրջանների և քաղաքի մեկական ներկայացուցիչներից կազմվեց Ղարաբաղի ժամ. խորհուրդ, որը բանակցութեան մեջ մտավ անգլիացիների հետ՝ կամենալով որոշել Ղարաբաղի քաղաքական դրութիւնը: Անգլիացիք խուսափեցին այդ հարցից՝ պատասխանելով, թե իրենք քաղաքական լիազորութիւններ չունեն, թե այդ հարցով կզբաղվեն զոր. Թոմսոնից հրահանգ ստանալուց հետո, բայց ձեռքի տակից աշխատեցին համոզել հայերին՝ ընդունել Ազրբեջանի իշխանութիւնը:

Անգլիացիների համար Ղարաբաղի, ինչպես և Զանգեզուրի ճակատագիրը որոշված էր. նրանք վճռել էին այդ հողամասերը միացնել Ազրբեջանին: 1919 թ. հունվ. 15-ին, Ազրբեջանի կառավարութիւնը զոր. Թոմսոնի հավանութեամբ, Ղարաբաղ—Զանգեզուրի ընդհանուր նահանգապետ նշանակեց գր. Խոսրով բեգ Սուլթանովին, որը հայերի աչքին հայտնացի և ջարդարարի համբավ էր վայելում: Այդ լուրն առնելուն պես, հունվ. 26-ին, Հայաստանի արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանյանը վճռական բողոք ուղարկեց Ազրբեջանի կառավարութեանը՝ հայտաբարելով, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանի անբաժան մասն են:

Այս բողոքին Ազրբեջանի կառավարութիւնը պատասխանեց, որ խնդրի առարկա եղող «շրջանները Ազրբեջանի անվիճելի և անխախտ մասն են կազմում» և որ «ընդհանուր նահանգապետութիւնն հաստատելու որոշումը ոչ մի դեպքում չի խախտում Հայաստանի հողաքնն իրավունքները: Ընդհանրապէս, Հայաստանի կառավարութեան բողոքը մենք համարում ենք խախտում մեր գերիշխանութեան և մեր ներքին գործերին միջամտելու փորձ»:

Մի քանի շաբաթ հետո, փետր. 24-ին, Հայաստանի կառավարութիւնը ստացավ բրիտանական գերագույն կոմիսարի Երևանի ներկայացուցիչ զօբ. Վ. Ասրբէյ զոր. Զորեստիե Ուոկերի մեկ զրութիւնը, որով հազորդում էր զոր. Թոմսոնի կողմից, թե «դր. Սուլթանովը գնում է Շուշի, իբրև ընդհանուր նահանգապետ Զանգեզուրի, Շուշիի և Ղարաբաղի շրջանների: Նա այդ անում է առանց դնելու որևէ պահանջ Ազրբեջանի ապագա վարչութեան վերաբերմամբ. նա գնում է այնտեղ միայն օրենքը և կարգը պահպանելու համար»: Արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանյանը անմիջապէս պատասխանեց զոր. Զորեստիե Ուոկերին, թե «Հայաստանի կառավարութիւնը չի կարող զոր. Թոմսոնի հեռագրի հազորդելու փաստը համարել արտահայտութիւն նույնիսկ անուղղակի ճանաչման Ազրբեջանի կառավարութեան թեկուզ ժամանակավոր գերիշխանութեան իրավունքի գր. Սուլթանովի իշխանութեանը ենթարկվելիք գաւառների վիճելի շրջանների վրա»:

Զոր. Թոմսոնի կարգադրութեան հետ չէր կարող հաշտվել և Ղարա-

բաղի ազգաբնակչութիւնը: Կամենալով անգլիացիների ներկայութեամբ հանդես բերել զարաբաղցիների հավաքական կամքը՝ ժամ. խորհուրդը, փետր. 12-ին, հրավիրեց համաղարաբաղցիական 4-րդ համագումարը, որը մի անգամ ևս որոշեց՝ Ղարաբաղը համարել Հայաստանի անբաժան մաս, ո՛չ մի դեպքում չճանաչել Ազրբեջանի իշխանութիւնը և մերժել ազրբեջանյան կառավարութեան պահանջը՝ ուղարկելու խորհրդարանի պատգամավորներ: Բացի այդ, համագումարը ընտրեց ազգային խորհուրդ և հանձնեց նրան որոշումների գործադրութիւն:

Փետրվարի վերջերին Շուշի եկավ անգլիական նոր ներկայացուցիչ մայր Մաք Մեղենը 400 զինվորներով: Նրա հետ եկան և զոր. Թոմսոնի և ազրբեջանյան կառավարութեան համաձայնութեամբ Բաքվի Հայոց ազգ. խորհրդի և Հ. Հ. Դաշնակցութեան Կենտ. կոմիտեի ներկայացուցիչներ Գ. Բալայանը և Լ. Զարաֆյանը: Սկսվեցին բանակցութիւններ Մաք Մեղենի, գր. Սուլթանովի և երկու հայ ներկայացուցիչների միջև: Մաք Մեղենը առաջարկեց Բաքվից եկած հույ ներկայացուցիչներին ստորագրել մի հայտարարութիւն, որ Ղարաբաղը մինչև Զաքուղ ժամանակավորապէս հանձնվում է Ազրբեջանին: Պատասխանը եղավ կտրուկ մերժում: Այն ժամանակ Մաք Մեղենը զրահապատ ինքնաշարժ նստեցրեց Գ. Բալայանին ու Լ. Զարաֆյանին ու հեռացրեց Ղարաբաղից: Հայ ազգաբնակչութիւնը վրդովված՝ փակեց խանութները և բողոքի ցույց արավ անգլիական ներկայացուցչութեան առջև:

Անգլիացիների բոլոր ջանքերն անցան ապարդիւն. զարաբաղցիները մերժեցին ճանաչել զոր. Սուլթանովի իշխանութիւնը:

Ի պատասխան Հայաստանի կառավարութեան բողոքների և դարաբաղցիների հակառակութեան, Բաքվի անգլիական զորքերի հրամանատար գնդ. Շատելվորտը, ապր. 3-ին, հրատարակեց հետևյալ հայտարարութիւնը.

«Անգլիական հրամանատարութիւնը հայտարարում է ի գործադրութիւն Շուշի, Զանգեզուր, Զիրբայիլ և Զիվանշիր գավառների բովանդակ ազգաբնակչութեանը, որ 1) Ազրբեջանի կառավարութեան 1919 թ. հունվ. 15 որոշումով գր. Սուլթանովը նշանակված է Շուշի, Զանգեզուր, Զիրբայիլ և Զիվանշիր գավառների ընդհանուր նահանգապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը: 2) Գոյութիւն ունեցող օրենքների համաձայն, ամբողջ ազգաբնակչութեան կարիքների գոհացման համար, ընդհ. նահանգապետին կից կազմակերպվում է հայ ու մահմեդական վեց իրազեկ ներկայացուցիչներից մի խորհուրդ: 3) Անգլիական հրամանատարութեան ներկայացուցչի հանգամանքով կարող է խորհրդի մեջ մտնել անգլիական առաքելութեան սպաներից մեկը: 4) Ընդհ. նահանգապետութեան սահմաններում ծառայող բոլոր պաշտոնյաների ուճիկը և մյուս ծախսերը հոգացվում են ազրբեջանյան գանձարանից: 5) Բոլոր վիճելի հարցերը իրենց վերջնական լուծումը կստանան

Հաշտութեան վեհաժողովում: 6) Ընդ. նահանգապետութեան սահմաններում կատարվող բոլոր զինվորական տեղափոխութիւններին մասին նախօրոք տեղեկացվում է անգլիական առաքելութեանը: 7) Սույն հաղորդագրութեամբ անգլիական հրամանատարութիւնը ուզում է մատնանշել, որ ընդհ. նահանգապետի վրա դրված պարտականութիւնների գործադրութիւնը՝ ի մասին ընդհ. նահանգապետութեան մեջ կարգի և անդորրութեան պահպանման, ընդհ. նահանգապետից և նրա մարմիններից բխող բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները պետք է իրագործվեն առանց առարկութեան, և անգլիական հրամանատարութիւնը աջակցութիւն է ցույց տալիս ձեռք առնված բոլոր օրինական միջոցներին»:

Այս հայտարարութիւնը հանդիպեց Հայաստանի կառավարութեան և Ղարաբաղցիների բուն բողոքին ու դիմադրութեան: Հայաստանի արտ. գործ. նախարարը, ապր. 16-ին, բրիտանական կովկասյան հրամանատարութեանը հղեց հետևյալ հեռագիրը. «Ապր. 3-ին Բաքվի բրիտանական ուժերի հրամանատար գնդ. Շատելվորտի ստորագրութեամբ անգլիական զինվորական առաքելութեան կողմից հայտարարութիւն է տրված, որով Շուշի, Զանգեզուր, Զիբրայիլ և Զիվանշիր գավառների ազգաբնակչութիւնը պարտադրվում է «առանց հակաճառելու՝ կատարել» Ազրբեջանի կառավարութեան նշանակած ընդհանուր նահանգապետ դր. Սուլթանովի և իր պաշտոնյաների «հրամաններն ու ձեռնարկները»: Դեռևս հունվար ամսին Հայաստանի կառավարութեան կողմից բողոքվել էր Ազրբեջանի կառավարութեան առաջ Զանգեզուրը և հայկական Ղարաբաղը Ազրբեջանի կողմից նշանակված ընդհանուր նահանգապետութեան սահմանների մեջ հայտարարելու դեմ: Բրիտանական հրամանատարութեան ուղղված մի քանի գրութիւններով Հայաստանի կառավարութեան կողմից, ես պատիվ եմ ունեցել հայտարարել, որ թե տեղական բնակչութիւնը և թե մեր կառավարութիւնը չեն կարող հաշտվել, որ Զանգեզուրն ու Հայկական Ղարաբաղ ենթարկվեն Ազրբեջանի կառավարութեան կողմից կարգված իշխանութեան, բայց հոժարութեամբ խնդրում են, որ բրիտանական հրամանատարութիւնը գործադրե իր հեղինակավոր և հաշտարար միջամտութիւնն ու ազդեցութիւնը այդ շրջանում: Հայաստանի կառավարութեան հատուկ հանձնարարութեամբ պարտք ունեմ հաղորդելու ձեր գերազանցութեան, որ մեր կառավարութիւնը մնում է նույն կարծիքին և հայեցակետին»:

Միաժամանակ Հայաստանի կառավարութիւնը, անգլիական բարձր հրամանատարութեան հավանութեամբ, Շուշի ուղարկեց ներկայացուցիչ Մ. Արզումանյանին: Մաք Մեզենը սրան էլ առաջարկեց հայտարարել, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ենթարկվում են Ազրբեջանին: Մերժելով Արզումանյանը ևս արժանացավ Բալայանի ու Զարաֆյանի բախտին. արտաքսվեց Ղարաբաղից: Ղարաբաղից հեռացվեց նաև Ազգ. խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանը:

Այս բոլոր անհաշող փորձերից հետո գնդ. Շատելվորտը, ապրիլի վերջերին, մեկնեց Ղարաբաղ՝ անձամբ պարտադրելու Ազրբեջանի իշխանութեանը: Այդ առթիվ. ապր. 23-ին, Շուշիում, գումարվեց Ղարաբաղի հինգերորդ համագումարը, որի առաջին նիստում Շատելվորտն ու դր. Սուլթանովը աշխատեցին համոզել ժողովականներին՝ ենթարկվել Ազրբեջանին: Համագումարի պատգամավորները բուն ցասումով բողոքեցին ու մերժեցին համակերպվել Շատելվորտ—Սուլթանովի սահանջներին: Համագումարը միաձայն ընդունեց հետևյալ բանաձևը.

«Ղարաբաղի հայութեան 5-րդ համագումարը, 1919 թ. ապր. 23-ին (ն. տ.) իր անպաշտոն նիստում լսելով անգլիական հրամանատարութեան ներկայացուցիչ գեներալ Շատելվորտի Ղարաբաղի ժամանակավոր իշխանութեան վարչական ծրագիրը և քննելով նույն համագումարի ապր. 24-ի պաշտոնական նիստում՝ որոշեց.

1. Միանգամայն կողմնակից և ծարավի լինել կարգի և խաղաղութեան վերահաստատմանը Ղարաբաղում.

2. Բոլոր ցանկութեամբ և անկեղծութեամբ ընդառաջ գնալով անգլիական հրամանատարութեան առաջարկին՝ խաղաղ բարեկամական հարաբերութիւններ պահպանել հարևան թուրք ժողովրդի հետ, որը միշտ էլ իրագործել է Ղարաբաղի հայութիւնը.

3. Նկատի առնելով, որ Ղարաբաղի վերաբերյալ տերիտորիալ և սահմանային հարցերը պետք է վերջնական լուծում ստանան Խաղաղաբար կոնֆերանսում, ինչպես և ինքը գեն. Շատելվորտը հայտարարեց այդ մասին, Ղարաբաղի հայութեան 5-րդ համագումարը գտնում է, որ այդ ծրագիրը չի համապատասխանում համագումարին պատգամավորներ ուղարկող Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ցանկութեանը և կենսական շահերին, ինչպիսի համախոսակներ և գրավոր իմպերատիվ մանդատներ վել է նա իր ընտրած պատգամավորներին:

Համագումարը անընդունելի է համարում Ազրբեջանի հետ առընչութիւն ունեցող որևէ վարչական ծրագիր և այդ ծրագրի բռնի իրականացումը կյանքի մեջ համարում է անխուսափելի սլատճառ՝ ստեղծելու ազգամիջյան լուրջ խռովութիւններ ու արյունահեղութիւններ, որի պատասխանատվութիւնը իր վրա վերցնել ո՛չ մի դեպքում չի կարող Ղարաբաղի հայութեան 5-րդ համագումարը»:

Այս բանաձևը դիվանի ամբողջ կազմի և 48 պատգամավորների ստորագրութեամբ հանձնվեց Շատելվորտին, որը դժգոհ ու զայրացած վերադարձավ Բաքու: Դրանից հետո, դր. Սուլթանովը, անգլիացիների օժանդակութեամբ սկսեց զորքեր և զինվորական պատրաստութիւններ ահանել, որպեսզի բռնի ուժով հնազանդեցնի Ղարաբաղը ներքին: Մայիսի վերջերից Ազրբեջանյան զորքերը շրջապատում էին քաղաքը և ամուր դիրքեր գրավում:

Հունիսի 3-ին մայրը Մաք Մեզենը իր մոտ կանչեց Ազգ. խորհրդի

նախագահ Եզիրե Իշխանյանին և անդամներ Զ. Քումանյանին և Ա. Տեր-Աստվածատրյանին և ուրիշներին՝ 7 հոգի և ստորագրություն առավ, որ այդ օրվանից այլևս քաղաքականությունը չպիտի զբաղվեն: Նույն օրը ազրբեջանյան զորքերը դիրքեր գրավեցին հայկական թաղում: Հայերի մեջ սկսվեց խուճապ: Փակվեցին խանութներն ու արհեստանոցները և հավաքվեցին անգլիական ներկայացուցչության առջև՝ պահանջելով ձեռք առնել շտապ միջոցներ, որպեսզի տեղի շունենա արյունահեղություն: Մաք Մեզենը վստահացրեց, թե ոչինչ չի պատահի, բայց նույն ժամին տեղեկություն ստացվեց, որ դր. Սուլթանովը պահանջում է իրեն հանձնել վերոհիշյալ 7 գործիչներին՝ սպառնալով, հակառակ դեպքում, քաղաքը ուժեղացնել թնդանոթներից: Մաք Մեզենի խորհրդով, 7 գործիչները հեռացան քաղաքից, անգլիական զինվորների հսկողության տակ, Սուլթանովի ուզածն էլ այդ էր:

Հաջորդ օրը հունիս 4-ին, թրքական թաղից սկսվեց հրացանաձգություն ու հարձակում հայերի վրա: Քաղաքում գտնվող հայ ինքնապաշտպանողական խմբերը դիմեցին հակահարձակման և գրավեցին հայկական դիրքերը, որ մի օր առաջ բռնել էին թուրքերը: Ամբողջ օր տեղեց հրացանաձգությունը, և քաղաքի հայ բնակչությունը ապրեց տաքնապալի ժամեր: Տեսնելով, որ ընդհարումը կարող է խորանալ, Մաք Մեզենը հրամայեց թուրքերին և հայերին վերջ տալ հրացանաձգության և մաքրել դիրքերը: Հայերը հնազանդվեցին, և նրանց դիրքերը գրավեցին անգլիական զինվորները: Թուրքերը դուրս չեկան իրենց դիրքերից: Թուրքերի գնդակով սպանվեց անգլիական մի զինվոր և վիրավորվեց մեկ ուրիշը:

Հունիսի 5-ին, անգլիական ներկայացուցչության և ազրբեջանյան հրամանատարության աչքի առջև, թուրք ու քուրդ զինված խուճանը կոտորեց Շուշիից 2 վերստ հեռու գտնվող Ղայբալիքենդ հայկական մեծ գյուղը: Անլուր բնություններ գործվեցին անպաշտպան կանանց ու երեխաների վրա: Մի քանի հարյուր մարդ սպանվեց, գյուղը ավարի տըրվեց ու քարուքանդ եղավ:

Ղայբալիքենդի կոտորածից հետո, մոտակա Կրկժան գյուղի հայ բնակիչները սպիտակ դրոշ բարձրացնելով՝ ուղևորվեցին Խանքենդ դիվիզիայի պետի մոտ՝ պաշտպանություն խնդրելու նպատակով: Խանքենդից ուղարկվեց մի զորամաս սպայի գլխավորությամբ, որը առաջարկեց հայ գյուղացիներին իրենց գույքը հանձնել ի պահ հարևան թուրքերին և տեղափոխվել Խանքենդ: Այսպես էլ արվեց, բայց Կրկժանը այնուամենայնիվ ավերվեց ու թալանվեց հուլ. 7-ին. բոլոր հայերի տները հրդեհվեցին զորքերի աչքի առջև, զինվորական շտաբից մի վերստ հեռավորության վրա:

Նույն պայմաններում, զորքի աչքի առջև, հաջորդ օրը, ավերվեց ու թալանվեց և Փահլուլ հայաբնակ գյուղը, որի ավերածության մասնակցեցին և ապկարները:

Խանքենդից ոչ հեռու, իր կալվածում, թուրք պահակների ներկայությամբ սպանվեց Նատալյա Աթաբեգյանն ու իր աղախինը. դիակները կորան անհետ:

Թուրք ամբոխը, մասնակցությամբ քրդական հեծելազորքի, հարձակվեց Դաշալթի գյուղի վրա, որը փրկվեց միայն անգլիացիների միջամտությամբ, Հարձակում եղավ և Դաշքենդ գյուղի վրա, որի բնակիչները ցույց տվին դիմադրություն: Սուլթանովը պատժելու համար գյուղացիներին՝ գնդացի ուղարկեց նրանց դեմ:

Ասկերանի կիրճի մոտի Նախիջևանի և ուրիշ հայ գյուղերը տառաջի իմաստով դրվեցին պաշարողական վիճակի մեջ: Գյուղական տների դեմ հանդիման կանգնեցվեցին կանոնավոր զորքեր, որոնք նեղում էին գյուղացիներին, թալանում ու փշացնում նրանց այգիները, բռնություններ գործ դնում, կանանց հետեից ընկնում և հրացանաձգությամբ վախի տակ պահում ամենքին:

Անզոր որևէ իրական դարման հասցնելու, հունիսի 12-ին մայր Մաք Մեզենը անգլիական ներկայացուցչության և զինվորների հետ հեռացավ Ղարաբաղից՝ տանելով իր հետ հայ ժողովրդի անսահման ատելությունը, որին այնպես արժանի էր: Սուլթանովի ձեռքերն այլևս բոլորովին ազատ էին:

Ղարաբաղի կոտորածները սաստիկ հուզում առաջ բերին Կովկասի հայության բոլոր խավերում: Առաջին արձագանքը լավեց էջմիածնից: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը զոր. Քորիին ուղղեց հետևյալ հեռագիրը. «Մենք համոզված ենք, որ դաշնակիցների հովանավորության շնորհիվ մեր հոտի համար հասել է փրկությունը երկար տանջանքներից ու շարժարանքներից: Բայց և այնպես, Ղարաբաղում հոսում է անմեղ արյունը կանանց, երեխաների և նրանց հերոսական պաշտպանների, որոնց ողբն ու աղաղակը հասնում է մինչև մեր պատրիարքական աթոռը: Մենք չենք կարող մնալ անկարեկից դիտող կատարվող սարսափների և ձայն չբարձրացնել ի պաշտպանություն անմեղ զոհերի: Այդ պատճառով դիմում ենք ձեզ, իբրև Մեծն Բրիտանիայի ներկայացուցչի և խնդրում պաշտպանել նոր բնաջնջման նախօրյակին գտնվող մեր հոգևոր զավակներին և վերացնել վիճելի խնդիրը: Կատարելապես հավատում ենք, որ հզոր Մեծն Բրիտանիայի ներկայացուցիչը կիրադործե մեր օրինական բաղձանքները»:

Հունիսի 16-ին Երևանում տեղի ունեցավ հրապարակային մեծ ժողով, ուր կրակոտ ճառեր խոսեցին Գ. Անանունը, Ա. Խոնդկարյանը, Վ. Խորենին, Դրոն և ուրիշները: Ժողովը ընդունեց հետևյալ բանաձևը.

«Հունիսի 16-ի հրապարակային ժողովը խորը հուզումով լսեց այն լուրը, որ Ղարաբաղում անգլիական միսիայի աչքերի առջև Ազրբեջանի զորքը Սուլթանովի գլխավորությամբ ավերել է հայկական վեց գյուղեր, կոտորել է ավելի քան 600 կին ու երեխաներ, սպառնում է շարու-

նակել կոտորածը և ստիպել Հայկական Ղարաբաղը արյան մեջ ողողելու Մենք համոզված ենք, որ այս շարունակությունն է էնվեր—Քալեաթյան քաղաքականության: Այնտեղ, Քուրքիայում, ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկության աչքերի առջև կոտորածի ենթարկվեց միլիոնավոր հայ ժողովուրդը: Այստեղ, Ազրբեջանում, դաշնակից ժողովուրդների աչքերի առջև աշխատում են ոչնչացնել Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը և հաստատել իրենց արյունոտ կարգերը այս երկրում: Խորը գիտակցելով մեր պարտականությունը՝ վճռականապես բողոքում ենք այն բարբարոսության դեմ, որ գործադրում է Ազրբեջանը: Պահանջում ենք անհապաղ հեռացնել Ղարաբաղի սահմաններից Սուլթանովի ավազակախումբը: Մենք հայտարարում ենք, որ Ղարաբաղի իրավունքների պաշտպանության հարցում մեր կառավարությունը լիակատար աջակցություն կարող է գտնել մեր կողմից: Բա՛վ է, որքան կոտորվեց հայ ժողովուրդը Քուրքիայում, Ղարաբաղում, Ազրբեջանում: Մենք այլևս չենք կարող թույլ տալ, որ եվրոպական մեծ ժողովուրդների ներկայացուցիչների աչքերի առջև մեր կանայք ու երեխաները ենթարկվեն կոտորածի: Պահանջում ենք, որ դաշնակից պետությունների կովկասում գտնվող ներկայացուցիչները վերջ դնեն կոտորածի և ավերի քաղաքականությանը: Պահանջում ենք հայկական կառավարությունից բուն կերպով բողոքել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին և հանուն քաղաքակրթության ու մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պաշտպանել հայ ժողովրդին ձեռքի տակ ունեցած բոլոր միջոցներով: Մենք բողոքում ենք և մեր հիացմունքն ենք հայտնում Ղարաբաղի մեր եղբայրներին, որոնք հերոսաբար կռվում են Սուլթանովի բռնակալության դեմ հանուն ժողովուրդների ինքնորոշության ու քաղաքակրթության»:

Ապա, հազարավոր բազմությունը ցույց արավ Խորհրդարանի ու կառավարական շենքի առջև և նվազախմբի ուղեկցությամբ շարժվեց դեպի անգլիական ներկայացուցչությունը, որի առջև նույնպես արտասանվեցին ճառեր և հանձնվեց բանաձևը:

Թիֆլիսում տեղի ունեցան երկու բազմամարդ հրապարակային ժողովներ՝ հունիսի 8-ին և 22-ին: Վերջինին մասնակցում էին քառասունից ավելի ազգային ու հայրենակցական կազմակերպություններ ու հազարավոր ներկաներ: Նախագահում էր Հովհ. Թումանյանը: Ընդունված բանաձևը պահանջում էր դաշնակիցների միջամտությունը, դր. Սուլթանովի վտարումը, Ղարաբաղից, կոտորածի հեղինակների ձերբակալությունն ու պատժվելը և Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին:

Բողոքի ձայն բարձրացրին և Հայաստանի կառավարությունը, Ազրբեջանի Խորհրդարանի հայ պատգամավորներն ու Ղարաբաղի Ազգ. խորհուրդը: Վերջինս, Ղայբալիքենդի կոտորածից անմիջապես հետո մի ընդարձակ հաղորդագրությամբ դիմեց դաշնակից հրամանատարությանը ու հանրային կարծիքին՝ պնդելով, որ պատահած դեպքերի միակ

պատասխանատու դր. Սուլթանովն է: Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունն ու Ազգ. խորհուրդը միշտ խուսափել են ընդհարումների առիթների տալուց. նրանց զլխավոր պահանջը եղել է՝ Ղարաբաղը նկատել վիճելի շրջան և այնտեղ հաստատել անգլիական չեզոք իշխանություն, մինչև որ սահմանների հարցը վերջնականապես որոշվի: Հակառակ ծանր պայմանների, Ազգ. խորհրդին հաջողվել է պահել հայ-թրքական խաղաղությունը և խուսափել բախումներից: Սուլթանովը Ղարաբաղ գալով՝ ձեռնարկում է հարձակողական քայլերի՝ որոշելով զենքի ուժով հնազանդեցնել հայկական շրջանները: Հանդիպելով դիմադրության՝ դիմում է բռնության և պրովոկացիայի, հայերի դեմ գրգռում է մահմեդական տգետ զանգվածներին ու քուլտորներին և գործիք դարձնում քուրդ հրոսակախմբերը: 580 հայ է սպանվել Ղարաբաղում, և այդ արյան պատասխանատվությունն անմիջապես ընկնում է Սուլթանովի վրա: Մանրամասնորեն թվելով Ղարաբաղի դեպքերը՝ Ազգ. խորհուրդը հավատացնում է, որ Շուշին գրավելը դեռևս Ղարաբաղի նվաճում չի նշանակում և որ ո՛չ մի համաձայնության չի կարելի հասնել Սուլթանովի հետ: Հայտնում է նույնպես, որ շուտով գումարվելու է Ղարաբաղի հայության Թ-րդ համագումարը, որը նորից քննության կառնե իր և Ազրբեջանի փոխհարաբերության հարցը:

Նույն իմաստով զեկուցում բերեց և Շատելվորտի ներկայացուցիչ գնդ. Գլատերբերգը, որը ուղարկվել էր Ղարաբաղ ծանոթանալու համար կոտորածների մանրամասնություններին: Նա ևս պնդում էր, որ կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Սուլթանովի վրա, որը նախօրոք քաղաքի և Ղայբալիքենդի մոտերը դրել էր քրդական խմբեր և նրանց միջոցով ջարդել հայերին: Եթե Սուլթանովը կամենար, կոտորած չէր լինի և անդորրությունը Ղարաբաղում չէր խանգարվի: Գնդ. Գլատերբերգը առաջարկում էր պատասխանատվության ենթարկել Սուլթանովին:

Միևնույն պահանջի վրա պնդում էին և Ազրբեջանի Խորհրդարանի հայ պատգամավորները, որոնց կողմից պատգամավոր Պ. Չուբարը գնացել էր Ղարաբաղ, տեղնուտեղը ուսումնասիրել դեպքերը և նույնպես հանգել այն եզրակացության, որ պատահածների ամբողջ պատասխանատուն Սուլթանովն էր: Խորհրդարանում արտասանած իր ընդարձակ ճառով Չուբարը բազմաթիվ փաստերով ու պաշտոնական վավերագրերով հաստատեց, որ Ղայբալիքենդի և մյուս գյուղերի կոտորածը Սուլթանովի գործն էր: Խորհրդարանը, սակայն, գտավ, որ Ղարաբաղի «տեղական իշխանությանը և, ի մասնավորի, ընդհանուր նահանգապետի գործողությունների մեջ չկա ապօրինության և ոչ մի փաստ»:

Ղայբալիքենդի կոտորածների և անգլիացիների հեռանալու տպավորության տակ, Սուլթանովի հրավերով, հունիսի 28-ին, Վարանդայի Շուշու գյուղում (Շուշիից 4 վերստի վրա) հավաքվեց Ղարաբաղի Թ-րդ հա-
22 Ս. Վրացյան

մագումարը, որին մասնակցում էին Բաքվի դարաբաղցիների ներկայացուցիչներն ու Ազրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչ Ռուստամբեգովը: Օրակարգի հարցն էր՝ Ազրբեջանի իշխանության ճանաչումը: Սուլթանովը կանչված էր Բաքու. անգլիացիք էլ ներկայացուցիչ չէին ուղարկել: Այդ պատճառով համագումարը ընտրեց Յ հոգիանոց մի մարմին— Ռուբեն Շահնազարյան, Արամայիս Տեր-Գանիելյան, Գերասիմ Խաչատրյան— տալով նրան Ղարաբաղի կողմից Ազրբեջանի կառավարության հետ բանակցելու լիազորություն և ինքը ցրվեց:

Ընտրվածները մեկնեցին Բաքու՝ տանելով իրենց հետ համաձայնության մի նախագիծ: Ճանապարհին Գեր. Խաչատրյանը սպանվեց թուրքերի ձեռքով, իսկ մյուս երկուսը հասան Բաքու և դարաբաղցիների Հայրենակցական միության ու Ազգ. խորհրդի հետ խորհրդակցելուց հետո՝ բանակցության մեջ մտան Ազրբեջանի կառավարության և Սուլթանովի հետ և հանգեցին որոշ համաձայնության:

Նախնական համաձայնությունը կայացնելուց հետո, Ղարաբաղի ներկայացուցիչները և Սուլթանովը վերադարձան Ղարաբաղ: Սուլթանովը արտաքննապես փոխեց իր վերաբերումը. շատ սիրալիք էր դեպի հայերը և ամեն կերպ աշխատում էր գրավել նրանց համակրանքը, Հաստատվեց հայկական թաղում ֆի հայի տանը և հայտարարեց, որ Շուշի—Նվլախ ճանապարհը այլևս բաց է, և հայերը ազատ են ճամփորդելու. նրանց գլխից մի մազ իսկ չի ընկնի: Հայերն էլ, իրենց հերթին, աշխատում էին առիթ շտալ դժգոհության ու բարդությունների:

Այս երևութական խաղաղության տակ, սակայն, կրքերը շարունակում էին եռալ, և երկու կողմերն էլ տենդագին պատրաստությունների մեջ էին: Հայերը պատրաստվում էին 7-րդ համագումարին, որը պիտի որոշեր Բաքվում կնքված համաձայնության ճակատագիրը. դարաբաղցիները պետք է ասեին, թե ի՞նչ է իրենց վճիռը՝ ընդունել Ազրբեջանի իշխանությունը, թե շարունակել պայքարը: Այս հողի վրա սուր տարակարծություններ կային քաղաքացիների և գյուղացիների միջև. վերջինները մեղադրում էին քաղաքացիներին, որ նորից դավաճանել են Ղարաբաղին՝ համաձայնվելով համակերպվել Ազրբեջանի պայմաններին:

Մյուս կողմից պատրաստություններ էր տեսնում և Սուլթանովը. մի կողմից աշխատում էր կողմնակիցներ որսալ հայերի մեջ՝ պառակտելով նրանց, մյուս կողմից շտապում էր գրավել ռազմագիտական կարևոր կետերը, ավելացնել զորքերի թիվը, մարզել և ամրացնել նրանց: Հավաքում էր սպանական բռնուցք, ազգելու համար համագումարի վրա:

Օգոստ. 12-ին, Շոշու գյուղում, բացվեց 7-րդ համագումարը: Սուլթանովը շնորհակալ նրան և ուղարկեց առաջնորդ Վահան եպ. -ին մի քանի քաղաքացիների հետ: Համագումարը մերժեց լսել սրանց և մի խիստ բողոք ուղղեց Սուլթանովին՝ Գ. Խաչատրյանի և ուրիշների սպա-

նություն դեմ: Ի պատասխան, օգոստ. 14-ին, Սուլթանովը ներկայացրեց համագումարին մի վերջնագիր՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Բաքվում մշակված համաձայնագիրը՝ սպանալով, հակառակ պարնագային, «դիմել զինվորական ուժի»:

Համագումարը երկարորեն քննեց ստեղծված դրությունը և համոզվելով, որ դրսից ոչ մի օգնություն չի կարող ստանալ— անգլիացիները պաշտպանում էին ազրբեջանցիներին, իսկ Հայաստանի կառավարությունը ի վիճակի չէր լուրջ օգնություն հասցնելու— այլև կշռելով սեփական ուժերը՝ խոհեմություն համարեց զիջելու և օգոստ. 15-ին որոշեց ընդունել Բաքվի համաձայնագիրը: Հաջորդ օր. օգոստ. 16-ին նրա 16 ներկայացուցիչները գնացին Շուշի, Սուլթանովի մոտ և օգոստ. 22-ին ստորագրեցին հետևյալ համաձայնագիրը.

«Նկատելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագրի հարցը լուծվելու է Հաշտության վեհաժողովում, որ ամեն մի ընդհարում վնասակար է Ղարաբաղի ազգաբնակչության համար, որ Ղարաբաղի հարցը լինելու է լուծվելու լինի, հայերն ու մահմեդականները ապրելու են միասին, Ղարաբաղի Հայոց 7-րդ համագումարը իր 1919 թ. օգոստ. 15-ի առավոտյան նիստում որոշեց կանգ առնել Ազրբեջանի Հանրապետության կառավարության հետ կայացված համաձայնության հետևյալ կետերի վրա.

1. Սուլթանովը ժամանակավոր համաձայնությունը կողմերն ընդունում են մինչև որ այդ հարցը վճռվի Հաշտության վեհաժողովում, որպիսի լուծումը հավասարապես պարտադիր է երկու կողմերի համար էլ:
2. Ղարաբաղի Շուշի, Ջիվանշիր և Ջիբրայիլ գավառների հայերով բնակեցված լեռնային մասը (Իրզակ, Վարանդա, Խաչեն, Զրաբերդ) ժամանակավորապես իրեն համարում է Ազրբեջանի Հանրապետության սահմաններում:
3. Շուշիի, Ջիվանշիրի և Ջիբրայիլի գավառները մնում են իբրև առանձին վարչական միավոր Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետության և նրա ներքին կազմակերպությունն այնպես է, որ Լեռնային հայկական մասում վարչությունը նշանակվում է հայերից՝ փոքրամասնության իրավունքների երաշխավորությամբ:
4. Ղարաբաղի Լեռնային մասում (Իրզակ, Խաչեն, Վարանդա և Զրաբերդ) վարչական պաշտոնատար անձինք նշանակվում են խորհրդի հայ անդամների աջակցությամբ:
5. Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետության կից հիմնվում է ճ հոգիանոց մի խորհուրդ՝ Յ հայ և Յ մահմեդական:
6. Խորհրդի հայ անդամները ընտրվում են Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության համագումարից: Համագումարն իրավունք ունի վերընտրելու:

7. Միջցեղային բնույթ ունեցող սկզբունքային բոլոր հարցերը չեն կարող կիրառվել կյանքում առանց նախօրոք խորհրդում քննվելու:

8. Խորհուրդն ունի նախաձեռնության իրավունք ընդհանուր նահանգապետության կարգավորման ու կառավարության վերաբերվող հարցերում:

9. Խորհուրդն ունի ընդհանուր նահանգապետության վարչության վրա հսկելու ու հակակշռելու իրավունք՝ առանց վարչության գործողություններին խառնվելու իրավունքի:

10. Հաստատվում է ընդհանուր նահանգապետի քաղաքացիական մասի օգնականի պաշտոն, որպիսի պաշտոնին նշանակվում է հայ:

11. Քաղաքացիական մասի օգնականի պաշտոնի համար հայկական համագումարը ներկայացնում է Ազրբեջանի կառավարության երկու թեկնածու, որոնցից մեկը հաստատվում է:

12. Ղարաբաղի հայերը վայելում են մշակութային ինքնավարության իրավունք:

13. Մշակութային ինքնավարության իրավունքը կիրառվում է Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից, որը ընտրվում է Ղարաբաղի հայերից պարբերաբար հրավիրվող համագումարներում: Համագումարը հրավիրում է Ազգ. խորհուրդը:

14. Ազրբեջանի Հանրապետության կառավարությունը հակակշռում է Հայոց ազգային խորհրդի գործունեությունը հայ լիազորների միջոցով:

15. Զորամասերը կենում են Խանքենդում և Շուշիում, խաղաղ ժամանակվա կազմով:

16. Զորամասերի ամեն տեղափոխում Ղարաբաղի, Շուշի, Զիվանշիր և Զիրբայիլ գավառների լեռնային հայաբնակ մասերում կարող է կատարվել խորհրդի անդամների երկու երրորդի համաձայնությամբ:

17. Քաղաքական համոզումների համար ոչ ոք չի կարող հետապնդման ենթարկվել ոչ դատական, ոչ էլ վարչական կարգով:

18. Քաղաքական պատճառներով մեկնելու հարկադրված բոլոր հայերը իրավունք ունեն վերադառնալու իրենց տեղերը:

19. Ղարաբաղում դադարեցվում է հայ և մահմեդական բնակչության զինաթափումը մինչև Ղարաբաղի հարցի որոշվելը հաշտության վեհաժողովում:

Մանրություն. Քանի որ ամբողջ Ազրբեջանում հայտարարված է զինաթափում, խոսք կարող է լինել միայն դադարեցման մասին:

20. Ազրբեջանի Հանրապետության կառավարությունը ցույց է տալիս նյութական և բարոյական աջակցություն Ղարաբաղի ազգաբնակչությանը՝ մահմեդական ու հայ քանդված գյուղերը շտապ վերականգնելու համար:

21. Միջցեղային հարաբերությունները ավելի լավ կարգավորելու

նպատակով խորհուրդը պարբերաբար հրավիրում է հայ մահմեդական ընդհանուր և տեղական համագումարներ:

22. Միությունների, խոսքի ու մամուլի կատարյալ ազատություն: Իսկ ժողովները, քանի որ ամբողջ Ազրբեջանում տիրում է զինվորական դրություն, արտոնվում են վարչության կողմից:

23. Մասնավոր և պաշտոնատար անձանց բոլոր հանցագործությունները հետապնդվում են դատական եղանակով, բացի պետական Պաշտպանության կոմիտեի 1919 թ. հունիս 11-ի պարտադիր որոշումով ընդհանուր դատաստանական ենթակայությունից հանված հանցանքներից:

24. Մինչև այժմ տեղի ունեցող միջցեղային ընդհարումներին մասնակցելու համար ոչ ոք չի ենթարկվում պատասխանատվության:

25. Սույն համաձայնությունը ուժի մեջ է մտնում Ղարաբաղի Հայոց 7-րդ համագումարի ընդունած վայրկյանից:

26. Սույն համաձայնությունը իր ուժի մեջ է մտնում բոլոր դեպքերում՝ պաշարողական, զինվորական և այլն:

Ղարաբաղի 7-րդ համագումարի նշանակած պատվիրակները լիազոր են՝ ստորագրելու համագումարի բոլոր անդամների ընդունած վերջնական ժամանակավոր համաձայնությունը Ազրբեջանի կառավարության հետ, ընտրելու 2 թեկնածու Ղարաբաղի ժամանակավոր ընդհանուր նահանգապետի օգնականի պաշտոնի համար և Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետի կից գտնվող խորհրդի 3 անդամներ ու լուծելու բոլոր այն տեխնիկ հարցերը, որոնք կապված են Ղարաբաղի կառավարության հետ՝ ընդունված ժամանակավոր համաձայնության հիման վրա:

1. Գանիել Առաքելյան, 2. Աբրամ Գեսիբեգյան, 3. Սիմոն Պողոսյան, 4. Հիվանդ է, 5. Սմբատ Բալայանց, 6. Բենիամին Բաբաբյուխյանց, 7. Իսրայել Գյուլիբյուխյանց, 8. Աբրամ բեգ Իշխանյան, 9. Բաշիկ Մուրադյան, 10. Հովհաննես Աբրամյան, 11. Ստեփան Ստեփանյան, 12. Հակոբ Բալասանյան, 13. Տիգրան Մելիք-Գասպարյան, 14. Ավանես Գասպարյան, 15. Լևոն Վարդանյան, 16. Արսեն Հովհաննիսյան»:

Այս համաձայնագրի բոլոր կետերի ամփոփումը նույն օրը Լեթ, օգ. 22-ին, Սուլթանովը հրատարակեց առանձին հայտարարությամբ և հանդիսավորապես պարտավորություն ստանձնեց՝ կատարելու կյանքի մեջ: «Այսուհետև, — ասում էր նա այդ հայտարարության մեջ, — նոր դարազուխ է բացվում Ղարաբաղի ազգաբնակչության կյանքում»:

Նոր դարազուխ, դժբախտաբար, չբացվեց, բայց Սուլթանովը իրավունք ուներ հպարտանալու, որվհետև, թեև ժամանակավոր կերպով, Ղարաբաղը դառնում էր Ազրբեջանի մաս: «Ժամանակավորը», «մշտական» դարձնելը ապագայի հարց էր, և ազրբեջանցի գործիչները չէին հրաժարվում այդ մտքից: Մի ուրիշ հայտարարության մեջ, հետագայում, Սուլթանովը ավելի ցայտուն կերպով արտահայտեց այդ տրամադրությունը. «Նրանք, որ երազում են Ղարաբաղի հայկական լեռնային

մասը բաժանել նրա մահմեդական մասից, — ասում էր նա, — կարող են համարվել կամ ցնորամիտներ և կամ իրենց ժողովրդի թշնամիներ: Ղարաբաղի գաղտնավայրից պոկված լեռնամասի ազգաբնակչությունը սովից կկոտորվի. դաշտավայրի բնակչությունն էլ, առանց լեռների, կկործանվի թե տնտեսապես (անասնաբուծություն) և թե ֆիզիկապես (մալարիա): Իսկ եթե մի անգամ ընդունենք իբրև անժխտելի ճշմարտություն, որ Ղարաբաղը տնտեսապես և քաղաքականապես անբաժան է, հեշտ կլինի լուծել այն հարցը, թե ո՞ր պետության է պատկանելու նա: Եվ խիստ սկսած մահմեդական հոծ բնակչության շրջանն է տարածված: Մտտենալով լեռան ստորոտին՝ տեսնում ենք հայ-մահմեդական խառն բնակչության շրջան: Բարձրանալով լեռները՝ գտնում ենք համարյա բացառապես հայ ազգաբնակչություն: Այդ վերջին շրջանի հետևը դարձյալ մահմեդական շրջաններ են՝ Զանգեզուրը և ավելի հեռուն՝ Նախիջևանը, որից հետո սկսվում է Հայաստանի հողը: Այսպիսով հայկական շրջանը շրջապատված է մահմեդական շրջաններով: Բացի այդ, պետք է նկատել, որ ձմեռվա երեք ամիսների ընթացքում ճանապարհը Նախիջևանից Զանգեզուր, ուրեմն, և Հայաստանից Զանգեզուր բոլորովին կտրվում է:

Այսպիսով, Ղարաբաղը, իբրև տնտեսական մի ամբողջություն, ճշմարիտ մեծամասնությամբ բաղկանալով մահմեդական ազգայնալիությունից և հայկական շրջանը լինելով շրջապատված մահմեդական շրջաններով, իր ո՛չ մի մասով կապ չունի Հայաստանի հետ և ֆիզիկական հնարավորություն չունի հարաբերություն պահելու նրա հետ: Մյուս կողմից Ղարաբաղը գտնվում է տնտեսական և, այսպես ասենք, բնախոսական սերտ կապակցության մեջ Ազրբեջանի հետ և միացումը այս վերջինի հետ պահանջում են Ղարաբաղում ապրող երկու ազգությունների շահերը»:

Պարզ ու կտրուկ. Ղարաբաղի հարցը միայն Ղարաբաղը Ազրբեջանին կցելու խնդիր չէ, այլև Զանգեզուրն ու Նախիջևանը Ազրբեջանին միացնելու:

Օգոստ. 22-ի համաձայնությունը ցնծությամբ ընդունվեց ամբողջ Ազրբեջանում: Մուսավաթի պարագլուխ Ռասուլ Զադեն թարգմանը եղավ ընդհանուր ուրախության:

«Ղարաբաղը, — գրում էր նա, — մեր հայրենիքի այդ սիրուն վայրը ազատվեց մեր համառ դրացիների ոտնձգություններից, որոնք ջլատում էին մեր տնտեսական կյանքը, և մեր ջրերի վերին հոսանքը բռնելով ուզում էին մեզ նեղ դրություն մատնել: Առանց տեղի տալու ավելորդ արլունահեղություն՝ հայ ժողովուրդը բռնեց հարցի խաղաղ լուծման ճանապարհը և ընդունեց Ազրբեջանի գերիշխանությունը»:

Նախիջևանը, որ իր բնական պայմաններով իսկապես «Նախը-Ջիհան» (աշխարհի դարդանկար) է և անբաժան մասը Ազրբեջանի, շնորհիվ իր հերոս ու անձնվեր զավակների հայրենասիրության, օգտվեց ապստամբվելու իրավունքից՝ միանալու համար հայրենիքին, որից բաժանվել էր խաբվելով: Նախիջևանը իր սահմանից դուրս շարտեց բռնագրավող Հայաստանի բանակը:

Գալով Զանգեզուրին, որ ցավ է դարձել մեզ համար և մեջտեղը կանգնած է սպառնալով մեր նպատակներին, կարող ենք հույս ունենալ, որ նա էլ մոտ ժամանակում կդրվի անվնաս դրություն մեջ, և որ Առտարա գետից և Սամուրի կամուրջից սկսած մինչև Արաքս գետն ու Զուլֆայի կամուրջը կբացվի անարգել մի ճամփա: Այդ նշանակում է, որ այս կերպով Ազրբեջանի հողային պահանջների կարևոր մասը լուծում է ստացել»*:

Եվ, իրոք, Ղարաբաղի հարցը «լուծելուց» հետո, Ազրբեջանը սկսեց տենդադին պատրաստություններ տեսնել Զանգեզուրն էլ «անվնաս դրության մեջ» դնելու համար:

* «Ազրբեջան» (թուրքերեն), Բաքու, 28 օգ., 1919 թ.:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ—ԳՈՂԹՆ*

Ղարաբաղից հետո Զանգեզուրը...

1919 թ. պետ. 7-ին, Ազրբեջանի գլխավոր սպայակույտի պետը հետևյալ գաղտնի մտքերն էր թելադրում Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետ զր. Սուլթանովին. «Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգադրությունը հարկադրում է մտածել, որ Զանգեզուրի գավառի կցումը տեղի կունենա առանց զինված կռիվի, որովհետև նրա հայ ազգաբնակչությունը, Նախիջևանի փյուզումից հետո, դրված է երկու կրակի մեջ և հազիվ թե համարձակվի դիմադրելու մեզ, առանց թիկունքում նախկին աջակցությունն ունենալու: Սակայն և այնպես, Ղարաբաղի անդորրության ապահովումը եղել է ու կլինի մեր մշտական մտահոգությունը՝ Կամավորական բանակի և նրա բնական ու մնայուն դաշնակից Հայաստանի հետ ընդհարվելու պարագային: Գործերի ներկա վիճակում Հայաստանը մեզ համար վտանգավոր չէ, բայց նման բարենպաստ կացությունը չի կարող երկար տևել, և մենք պետք է պատրաստվենք ավելի վատ դրություն համար:

Ղարաբաղի վերջնական կորուստի հետ հայերը չեն կարող հաշտվել և, անկասկած, կաշխատեն օգտագործել ամեն հարմար առիթ կորուստը հետ դարձնելու նպատակով: Այդ բոլորը մեզանից կպահանջե, զորաշարժի դեպքում, զորքեր թողնել Խանքենդում, իսկ ապագայում նաև Գորիսում՝ հայերի վրա հսկելու համար: Այդպիսով, Ղարաբաղը կարող է մեր ոչ մեծ բանակից բավական զգալի ուժեր գրավել ճակատից: Սակայն, կան միջոցներ Ղարաբաղի պահպանության համար ո՛չ միայն գաշտային զորքերը շթուլացնելու, այլ ճակատի համար կենդանի ուժ էլ հանելու նրա խորքերից՝ թողնելով բավականաչափ զորամասեր Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետության շրջանի կարգի ապահովության համար:

* Այս գլուխը կազմելիս աղբյուր եմ ունեցել «Кавказский Календарь», 1917 г., А. Шахатуянь. «Административный пре-ль Закавказского Края», 1917, Тифлиси. Այլև լայնորեն օգտվել եմ զանգեզուրցի ծանոթ գործիչ Հ. Տերունիի «Կառավարական օրգանները Զանգեզուրում» ձեռագիր աշխատությունից ու Հ. Հ. Պատվիրակության դիվանի նյութերից:

Այդ նպատակով հարկավոր է օգտագործել քրդական հիանալի մարտական ուժը, կազմակերպել նրանցից հետևակ ու ձիավոր մասեր «համիդի» գնդերի օրինակով, որոնց գործնական օգտակարությունը փորձված է թուրքերի կողմից վերջին պատերազմի ընթացքում: Քրդական գնդերի անվճեհեր գործունեության մասին փոքրասիական, պարսկական և Միջագետքի ռազմաճակատներում՝ միաձայն խոսում են պատերազմին բոլոր մասնակցողները:

Քուրդ զորամասերի խաղաղ ժամանակի շարքեր ստեղծելու համար ենթադրվում է կազմակերպել քրդական ձիավոր գունդ և մի հրացանաձիգ գումարտակ, որը պատերազմի ժամանակ կվերածվի 4 գումարտակի: Զինապարտ տարիքի քրդերը զինվորական պարտականություն կկատարեն իրենց մասերում, իսկ պատերազմի դեպքում կկազմվեն նոր մասեր էլ (երկրորդ և երրորդ հերթի գնդեր ու գումարտակներ), որոնց մի մասը կհատկացվի ռազմաճակատին, մյուսները կմնան Ղարաբաղում:

Քրդական զորամասերի կազմակերպությունը հանգամանորեն մշակելու համար անհրաժեշտ է առայժմ պարզել, թե որքան հետևակ ու ձիավոր մարտիկներ կարող են տալ քրդերը: Հաղորդելով ձեզ այս մասին՝ խնդրում եմ ձեր գերագանցության՝ հայտնել ձեր կարծիքը և հաղորդել խնդրված թվերը:

Այս նամակը կատարյալ հստակությամբ պարզում է, թե ի՞նչ ուղղությամբ էր զարգանում ազրբեջանյան պետական միտքը, որի համար թուրքական «համիդի» գնդերը համարվում էին իդեալ: Յուրյ է տալիս նաև, որ ազրբեջանցիների համար հերթի էր դրվում Զանգեզուրի կցումը, որպեսզի Սամուրից մինչև Արաքս հաստատվի Ազրբեջանի իշխանությունը:

Զանգեզուրը, ցարական իշխանության օրով, կազմում էր Նլիզավիտպոլի (Գանձակի) նահանգի մեկ գավառը՝ Ղարաբաղի ու Պարսկաստանի միջև՝ արևմուտքից ունենալով Նախիջևանն ու Դարալագյազը, իսկ արևելքից Կարյազինի գավառը: Զանգեզուրի գավառը բռնում էր 6743 բառ. վերստ տարածություն և 1916 թ. ուներ 226 398 բնակիչ, որից հայ՝ 95 054, թուրք շիա՝ 110 637, թուրք սուննի՝ 8 366, քուրդ՝ 3 938, ռուս՝ 1 709 և այլն:

Զանգեզուրի վարչական սահմաններն էլ արհեստական կերպով գծված էին այնպես, որ ո՛չ մի ժողովուրդ նրա մեջ զգալի մեծամասնություն չէր կազմում: Ըստ հայկական վարչական վերաբաժանման ծրագրի Զանգեզուրից պետք է գատվեին մի շարք զուտ թրքաբնակ շրջաններ ու կցվեին Կարյազինի թրքական գավառին, որով Զանգեզուրը կզատար հայ մեծամասնություն ունեցող (65%), մի գավառ՝ 136 հազար բնակչությամբ, որից 88 հազարը՝ հայ, 46-ը՝ թուրք և 2-ը՝ ուրիշ ալգուլյուններ:

Ուսական հեղափոխության լուրը Զանգեզուրում էլ առաջ բերեց ընդհանուր ոգևորություն: Հետզհետե ամեն կողմ կազմվեցին հեղափոխական կոմիտեներ՝ փոխարինելու համար հին իշխանությունը: Դեպքերի բերումով՝ գավառը կտրվեց նահանգական կենտրոն Գանձակից և իր գործերը վարում էր ինքը՝ Գորիսի ու Հանքերի խառն կոմիտեների միջոցով: Այստեղ էլ հայերն ու թուրքերը սկզբի շրջանում ապրում էին հաշտ ու համերաշխ:

Մարտի սկզբներին Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը միացվեցին և կազմվեց Գանձակից անկախ մի առանձին շրջան՝ Շրջանային գործադիր կոմիտեի գլխավորությամբ: Այս վերջինի ջանքերով կազմվեց Գորիսի գործադիր կոմիտե, որին ենթարկվում էին բուն Զանգեզուրն ու Սիսիանը, իսկ Ղափան—Մեղրի շրջանը մնաց Հանքերի կոմիտեի իշխանության տակ:

Սակայն, շրջանային նոր կազմակերպությունը հաջողություն չունեցավ. փաստորեն Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ապրում էին առանձին, իրարից կտրված, և Զանգեզուրի կացությունը երթալով վատանում էր: Մի կողմից նյութական ու պարենավորման սուր տագնապը, մյուս կողմից՝ հողային վեճերը, հայ-թրքական հարաբերությունների լարվելը՝ այս ամենը անհրաժեշտ դարձրին ավելի ուժեղ իշխանության ստեղծումը: Օգոստ. 15-ին գումարվեց համազանգեզուրյան գործադիր կոմիտեի նիստը՝ բաղկացած 31-ական հայ ու թուրք պատգամավորներից, որոնք ընտրվել էին Օզակոմի ներկայացուցիչների ղեկավարությամբ, գավառի 31 գյուղախմբերից: Հայ պատգամավորներից 24-ը դաշնակցականներ էին, մնացած 7-ը՝ սոց.-դեմոկրատ, սոց.-հեղափոխական և այլն: Թուրքերից՝ 28 մուսավաթական և 3-ը՝ սոց.-դեմոկրատ:

8 օրվա նիստերի ընթացքում լուծվեցին գավառին վերաբերվող խնդիրները և ընտրվեց 4 հոգիանոց մի զիվան, 7 անդամներից հողային կոմիտե, գավառապետ, օգնական, շրջանների ոստիկանապետներ, որոնք և կազմեցին գավառի իշխանությունը՝ զիվանի վերին հսկողության տակ: Դիվանի նախագահ ընտրվեց Նազար բեգ Սուլթանովը, փոխնախագահ՝ Հ. Տերունին, հողային կոմիտեի ղեկավար՝ Արշ. Շիրինյանը և Մ. Հ. բեգ Խոջահանսկին, գավառապետ՝ Մեսրոպ բեգ Սարատիկյանը, օգնական՝ Խանյար բեգը:

Գործադիր կոմիտեի նիստերի ժամանակ տեղի ունեցավ կրքոտ պայքար, մասնավորապես, մուսավաթականների կողմից, որոնք աշխատում էին իշխանությունը առնել իրենց ձեռքը: Այդ պայքարը, Զալի բեգ Սուլթանովի գլխավորությամբ, շարունակվեց դուրսն էլ և ծայրաստիճան սրեց հայ-թրքական հարաբերությունները: Դրան նպաստում էին և բախումները թուրք քոչվորների և տեղական հայ ու ռուս գյուղացիների միջև: Տեղական թուրքերը բռնում էին քոչվորների կողմը, որից առաջ էին գալիս ընդհարումներ տեղական հայերի ու թուրքերի միջև: Սեպ-

տեմբերին աղուղիվաղուղեցի թուրքերի ձեռքով սպանվեցին մի քանի սիսիանցիներ: Երթեկությունը խանգարվեց. ճանապարհները դարձան վտանգավոր:

Գործերը է՛լ ավելի խճճվեցին, երբ թուրքերը Զանգեզուրի թրքական մասը հայտարարեցին Գորիսից անկախ, և Դոնդարլու գյուղում կազմեցին առանձին կառավարություն՝ Մահմեդական կոմիտե անունով՝ Զալի բեգի նախագահությամբ: Թրքական շրջանների հայերը տեղափոխվեցին հայկական վայրեր. Գորիսից թուրքերը քաշվեցին թրքական շրջանները: Փաստորեն Զանգեզուրը բաժանվեց երկու, իրարից անկախ մասերի: Նույնքան ամսից լուծվեց և Գործադիր կոմիտեի դիվանը, պետական հիմնարկությունները փակվեցին, գավառապետը քաշվեց դործից, և ամեն բան խառնվեց իրար:

Այսպես տևեց դրությունը մինչև 1918 թ. հունվարի վերջերը: Հունվ. 25-ին Գորիսում կազմվեց 18 հոգիանոց միջկուսակցական մի խորհուրդ՝ 9 դաշնակցական և 9 մյուս կուսակցություններից, որը աշխատեց կազմակերպել հայկական շրջանների իշխանությունը, բայց նյութական միջոցների ու պետական մեքենայի բացակայության պատճառով հաջողություն չունեցավ:

Գարնան բացվելով՝ անիշխանությունը ավելի ևս սաստկացավ: Մայիսի սկսվեց քոչը. թուրք քոչվորները պատրաստվում էին իրենց հոտերով բարձրանալ Զանգեզուրի սարերը: Հաջողության դեպքում այդ պիտի նշանակեր ստույգ մահ զանգեզուրցիների համար: Եվ ահա, ինքնաբերաբար, իրարից անկախ, Սիսիանում, Գորիսում, Ղափանում ու Մեղրիում կազմվեցին տեղական մարմիններ, որոնք իրենց ձեռքն առան ինքնապաշտպանության գործը: Նշանակեցին շրջանապետներ և անցան կազմակերպական աշխատանքի:

Մայիսի վերջերին Զանգեզուր հասավ և Խնուսի, Սասունի ու Վանի գաղթականների մի մասը՝ զինված ուժերով: Խնուսցիների մի հարյուրյակը Եղոյի գլխավորությամբ և վանեցիների մի վաշտը իրենց դրին Սիսիանի մարմնի տրամադրության տակ, իսկ Սասունցի Մանուկը, Մուշեղը և Զուրն երեք հարյուրակով անցան Գորիս: Այդ ուժերը կազմեցին այն կորիզը, որի շուրջ համախմբվեցին զանգեզուրցի մարտիկները:

Հունիսի սկզբներին, հազարավոր զինված քոչվորներ խռնվեցին Հազարի գետի ափին՝ պատրաստ զենքի ուժով բանալու սարերի ճամփան: Նրանց օգնության էին եկել Հաջի-Սամլուի ու Մուսուլմանյարի թուրքերը: Հարամի Դյուզ վայրում տեղի ունեցան թուրքերի և հայերի միջև արյունահեղ ճակատամարտեր, և թուրքերը պարտված՝ դիմեցին փախուստի՝ կովի դաշտում թողնելով բազմաթիվ զինակներ: Կարճ ժամանակ հետո, Հաջի-Սամլուի թուրքերը հարձակվեցին Սիսիանի վրա՝ կամենալով միանալ թրքական Զուլ շրջանին և այդպիսով Զանգեզուրը կտրել

Գարալագլից, բայց ջարդված քշվեցին այստեղից էլ: Ընդհարումներ հղան և Զեյվա—Հագարակ գծի վրա, Մեղրիում. այստեղ ևս թուրքերը չդիմացան ու փախան Օրդուբադի կողմերը:

Այսպիսով, Զանգեզուրն ազատվեց քոչի մղձավանջից: Հուլիսին Միսիան եկավ Շուշիի գնդի սպայակույտը՝ գնդապետ Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորությամբ: Իսկ, հուլիսի վերջերին, զանգեզուրցիների կողմից Երևան ուղարկվեց մի հատուկ պատվիրակություն՝ հայտնելու համար Հայաստանի կառավարությանը, որ Զանգեզուրը վճռել է մնալ Հայաստանի մաս և պատրաստ է մինչև մահ կռվել, և խնդրելու, որ Հայաստանի կառավարությունը Զանգեզուր ուղարկե 8—10 ձեռնհաս սպա ու դրամական միջոց. Հայաստանի կառավարության վիճակն այն օրերին այնպես էր, որ իհարկե, շրշափելի օգնություն չէր կարող հասցնել վարչապետ Հ. Քաջազնունին սահմանափակվեց միայն բարոյական քաջալերանքով: Ըստ էության, ավելի դրական շեղավ և ներքին գործոց նախարար Արամի արածը, բայց նա խոստացավ կենդանի կապ պահել Զանգեզուրի հետ և մոտիկ ապագայում ուղարկել մի ձեռնհաս հրամանատար ու սպաներ:

Հուլիսի վերջերին Զանգեզուր մտավ Անդրանիկը և հրամանատարի պահանջը այդպիսով որոշ ժամանակի համար լուծվեց*:

Օգոստոսի սկզբներին, Կարսի ու Շարուր—Նախիջևանի հետ միաժամանակ, թուրքերն ընդհանուր հարձակման անցան և Զանգեզուրի վրա, բայց նորից հանդիպեցին համառ դիմադրության: Զանգեզուրցիների խնդրանքով ինքնապաշտպանության գլուխն անցավ Անդրանիկը, որ ընդհանուր զորահավաք հայտարարեց և հետ շարտեց թրքական բոլոր գրոհները՝ գրավելով և ամրանալով Զաբուդի բերանում:

Նոյեմբերին թուրքերը նորից դիմեցին գործողությունների Զանգեզուրի դեմ: Կռիվները տևեցին մինչև դեկտեմբեր: Անդրանիկը, որ ստացել էր զարաբաղցիների օգնության կոչը, ջարդեց թշնամուն և շարժվեց դեպ Շուշի, բայց, ինչպես տեսանք արդեն, կես ճանապարհին անգլիացիների կողմից կանգնեցվեց ու վերադարձվեց Զանգեզուր: Ճանապարհները բացվելուն պես Անդրանիկը, անգլիական սպա Գրեբնի ուղեկցությամբ անցավ էջմիածին, ուր մի առ ժամանակ մնալուց հետո, զենքերն

* Բաթումի դաշնագրից հետո, Անդրանիկը ունենալով իր հետ մոտ 3000 հետևակ, 700 ձիավոր, 150 թնդանոթածիզներ, 80 զնդացրավորներ, 1 դաշտային և 3 լեռնային թնդանոթ, 40 ուղտ, 15 սալլ և մի քանի տասնյակ հազար զաղթականներ՝ Նոր Բալաղգետի, Գարալագլիի ու Զուլֆայի վրայով անցել էր Խոյ՝ անգլիական բանակի հետ միանալու հույսով: Հունիսի 21-ին, Սեյդավար գյուղի մոտ թուրքերի հետ կռվի բռնվելով ու մոտ 150 հոգի սպանված ու զերի տալով՝ նահանջել էր Զուլֆա, ապա Նախիջևան, ուր փորձել էր կազմակերպել հայկական ինքնապաշտպանությունը: Այստեղից էլ, սովից, հիվանդություններից ու թուրքերից նեղված՝ Օխշի շալի հովտով, անցել էր Ղափան 648

ու ռազմամթերքը կաթողիկոսին հանձնելով՝ անցավ Քիֆլիս և այնտեղից, մայիսի 6-ին արտասահման*:

Անգլիացիների երևալը Զանգեզուրում առաջ բերեց անխառն ուրախություն, որը, սակայն, շուտով պղտորվեց անգլիացիների բռնած երկգիմի դիրքով. «մեր մեծ դաշնակցի» ներկայացուցչներն էլ աշխատում էին Զանգեզուրը դնել Ադրբեջանի իշխանության տակ: Զանգեզուրցիք ցասումով բողոքեցին և ըմբոստացան այդ ծրագրի դեմ: Այդ առթիվ Զանգեզուր գնաց զոր. Թոմասնի տեղակալ զոր. Շատելվորտն և Հայաստանի ներկայացուցիչ Հ. Արղուժյանը: Զանգեզուրցիք Շատելվորտին էլ ընդունեցին զայրույթով ու միակ պահանջով՝ միացնել Զանգեզուրը Հայաստանին: Շատելվորտի սպանալիքների վրա՝ զանգեզուրցիները զինված ցույց արին նրա ինքաշարժի շուրջ և քիչ էր մնում ձերբակալելին նրան: Շատելվորտը հեռացավ ձեռնունայն, իսկ Հ. Արղուժյանը, որ Ղարաբաղի հարցում կուսակից էր փոխադարձ զիջումի, զեկուցում տարավ Երևան, թե, ստեղծված պայմաններում, ո՛չ միայն Զանգեզուրը, այլև Ղարաբաղն էլ չի կարելի թողնել Ադրբեջանի տիրապետության տակ: Թուրքերի պարտությունից հետո, կուսակցությունների և կազմա-

* Արժե այստեղ արձանագրել և հետևյալ փաստը: Ապրիլին Անդրանիկը մտավ Երևանի գավառը: Հայաստանի կառավարությունը նրան ընդառաջ ուղարկեց ներքին գրծոց նախարարի օգնական Ս. Մանասյանին և Երևանի զորամասի պետ Գրոշին՝ բարի զայուստ մաղթելու և Երևան հրավիրելու համար: Անդրանիկը չդաշնացած և լուտանքներ թափելով կառավարության գլխին՝ մերժեց մտնել Երևանից զորայինների ձեռքով ստեղծված Հայաստանի մայրաքաղաքը և, ինչպես զրված է իր հրատարակած «Եկովկասյան ճակատի պատմական օրագրության» մեջ (էջ 137), «առանց Երևան մտնելու և դավաճաններու ներսերը տեսնելու», անցավ էջմիածին:

Ապր. 19-ը Զատիկի նախօրյակ էր, և Երևանի շուկան լիքն էր գյուղացիներով, քաղաքի բնակիչներով, զինվորներով: Մեկ էլ, կշեռքի տակ, ինչ-որ վեճ ու կռիվ է սկսվում Անդրանիկի կամավորների և երևանցի զինվորների միջև: Անդրանիկի զինվորներից մեկը վերավորվում է, մեկ ուրիշը շտապում է էջմիածին՝ հաղորդելու «փաշային», թե՛ Երևանի կառավարությունը հրաման է տվել կոտորելու կամավորներին, որոնցից մի քանիսն արդեն սպանված են Երևանի շուկայում:

Անդրանիկը կրակ է կտրում: Հրամայում է անմիջապես հավաքել բոլոր զինվորներին, դասավորում է նրանց և հետևակով, ձիավորով, թնդանոթով ու զենացիքով արշավում Երևանի վրա: Կեսօրին Երևանի բլուրներին, այգիների հետևը երևում են Անդրանիկի առաջապահները: Շուտով հասնում է և ինքը: Բլրի գլխին տնկում է դաշնակիցների գրոշակները: Թնդանոթների բերանները ուղղում մայրաքաղաքի վրա, դիրքեր բռնում և պատգամավորների միջոցով կառավարությունից բավարարություն ու հանցավորների պատիժ է պահանջում, հակառակ պարագային սպանալով ոմբակոծել քաղաքը...

Կարելի է երևակայել, թե ինչ զայրույթ ու վրդովում առաջ եկավ կառավարական ու զինվորական շրջաններում ու քաղաքի բնակչության մեջ: Զոր. Նազարբեգյանն ու Հախվեղյանը արտոնություն խնդրեցին՝ զենքի բեկույթից մեկը տալու խայտառակությանը, կառավարությունը, սակայն, տատանվում էր. չէր ուզում տեղիք տալ եղբայրասպան ընդհարումների: Եվ միայն ամերիկյան ներկայացուցչին և հայ հոգևորականներին մեջտեղ ձգելով, երեկոյան դեմ, Երևանի «պաշարումը» վերացվեց, և Անդրանիկը իր զորքով վերադարձավ էջմիածին:

կերպությունների փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվեց կյանքի կոչել Զանգեզուրի Կենտրոնական ազգային խորհուրդը 9 անդամներով, որոնք պիտի ընտրվեին շրջաններից: Ընտրվեցին Միսիանից Մ. Զաքարյան, Հ. Տերունի և Գ. Տեր-Մկրտչյան, Բուն Զանգեզուրից՝ Տ. Սազանդարյան, բժ. Մ. Պարոնյան, Ն. Հովսեփյան, Ղափան—Մեղրիից՝ Ս. Մ.-Քարամյան, Ա. Շիրինյան, Ս. Մ.-Ստեփանյան: Խորհուրդը գործի անցավ դեկտեմբերի սկզբին և այդ օրից լուծված համարվեցին բոլոր հին մարմինները:

Ազգային խորհուրդը ձեռնարկեց գավառի իշխանության հիմնական կազմակերպություն: Ամեն ինչ նորից պետք էր սկսել: Խորհրդի նախագահ և միանգամայն գավառապետ ընտրվեց Մ. Պարոնյանը, որին, երկու ամիս անցած, գավառապետի պաշտոնում փոխարինեց Ն. Հովսեփյանը: Նշանակվեցին շրջանային կոմիսարներ: Վերընտրվեցին գյուղական կոմիսարները: Ստեղծվեց գավառական պարենավորման կոմիտե. շրջաններում նշանակվեցին պարենավորման կոմիսարներ: Գորիսում հիմնվեց շրջանային դատարան: 1919 թ. հունվարին հայտարարվեց 20—22 տարեկան զանգեզուրցիների զորահավաք և ստեղծվեց տեղական մնայուն զորամաս: Պետական կարիքների համար հարկ դրվեց ազգայնակիցության վրա:

Հունվարի վերջերին Ազգ. խորհրդի կողմից Երևան ուղարկվեց Ա. Շիրինյանը՝ ստանալու համար դրամ ու ռազմամթերք և խնդրելու, որ Հայաստանի կառավարությունը փութացնե Զանգեզուրի նահանգապետի առաքումը: Վերջինիս գալը անհրաժեշտ էր, որովհետև, ձյունը հալելուն պես, Անդրանիկը պիտի հեռանար և նրան պետք է փոխարիներ մեկ ուրիշը:

1919 թ. մարտի 6-ին, Գորիս հասավ Հայաստանի կառավարության նշանակած Զանգեզուրի ընդհանուր կոմիսարը՝ փոխգնդ. Արսեն Շահմազյանը, որից հետո Զանգեզուրն այլևս կապվեց Երևանի հետ: Շահմազյանի պաշտոնը կես գաղտնի էր. Ղարաբաղ—Զանգեզուրը Ազրբեջանին կցել աշխատող անգլիացիների ճնշման տակ, Հայաստանի կառավարությունը պաշտոնական ձև չէր տալիս իր գործունեությանը Զանգեզուրում: Հակառակ դրան, Զանգեզուրը, երկրի մյուս մասերին հավասար, օգտվում էր Հայաստանի պետական միջոցներից:

Մարտի 31-ին Գորիսում հրավիրվեց համազանգեզուրյան մի համագումար, ուր Ազգ. խորհուրդը ներկայացրեց իր հրաժարականը: Եվ նրա տեղ, ընդառաջ գնալով ժողովրդի միահամուռ փափագին, ընտրվեց Զանգեզուր—Ղարաբաղի Շրջանային խորհուրդ անունով մի մարմին՝ այդ ձևով հանդիսավորապես նվիրագործելով Ղարաբաղ—Զանգեզուրի միությունը և այս երկուսի կցումը Մայր Հայաստանին: Երջ. խորհրդի անդամներ ընտրվեցին Ա. Շիրինյանը, Մ. Զաքարյանը, Հ. Տերունին, Խ. Դանիելյանը (չորսն էլ դաշնակցական), Եր. Բագունցը, Սահ. Տեր-Հայ-

րապետյանը (բոլշևիկ) և Ս. Մ.-Ստեփանյանը (անկուս.): Ղարաբաղի կողմից խորհրդի մեջ մտան՝ Գեր. Բալայանը, Եղիշե Իշխանյանը, Մելիք. Եսայանը, Ավ. Ասատուրյանը և Արս. Բագունցը: Վերջիններս այդ ժամանակ՝ խուսափելով անգլիացիների հալածանքներից՝ գտնվում էին Գորիսում, որտեղից և հետևում էին Ղարաբաղի անց ու դարձերին:

Վերակազմվեց երկրի ինքնապաշտպանության գործը: Երջ. խորհրդի անդամներից կազմվեց զինվորական խորհուրդ, իսկ սպաներից՝ գլխավոր սպայակույտ: Երջաններում նշանակվեցին զինվորական հրամանատարներ՝ Միսիանում Պողոս Տեր-Դավթյանը, Տաթևում՝ Խ. Մալինցյանը, Տեղ-Խնձորեսկում՝ Մ. Հուսեյնյանը, Ղափանում՝ Հ. Տեր-Պետրոսյանը, Մեղրիում՝ Շահպաղյանը: Կարգվեցին նաև ճակատապետներ՝ Զաբուղում, Զելվա-Հազարակում, Բազարչայում, Նորս-Գոմրիում:

Զուգընթացաբար տարվում էր նաև քաղաքացիական մասի կազմակերպական աշխատանքը: Գավառապետ նշանակվեց Ն. Հովսեփյանը, օգնական և միլիցիապետ՝ Սաքոն: Միլիցիայի թիվը կրկնապատկվեց: Բացվեցին փոստատները և կանոնավորվեց փոստային հարաբերությունը Երևանի հետ: Վերաբացվեց Գորիսի պետական գանձարանը: Հիմնվեց պետական վերահսկողություն: Վերաբացվեցին Գորիսի և Հանքերի հիվանդանոցները, բուժակային կայաններն ու դեղատները: Սկսեց գործել զինվորական ատյանը:

Մինչև հուլիսի վերջերը կազմակերպական աշխատանքներն արդեն վերջացած էին: Օգոստոսին Երջանային խորհուրդը աշխատանքների բաժանում կատարեց իր անդամների միջև՝ հիմնելով հետևյալ վարչությունները. վարչապետ և ներքին գործերի վարիչ՝ Ա. Շիրինյան, օգնական՝ Ս. Մ.-Ստեփանյան, հազորակցություն՝ ինժ. Ա. Բագունց, կրթական՝ Հ. Տերունի, առողջապահության և խնամատարություն՝ Ա. Ավետիսյան, օգն. Խ. Դանիելյան, երկրագործական՝ Մ. Զաքարյան, արդարադատության՝ Եր. Բագունց: Զանգեզուրի կառավարությունն էր այս, որ, այնուհետև, ձեռք ձեռքի ընդհանուր կոմիսարի հետ՝ տարավ երկրի կազմակերպության ու կառավարության գործը: Խորհրդի մյուս անդամները զբաղվում էին Ղարաբաղի հարցերով: Երջանային խորհուրդն իր ամբողջության մեջ վարիչների գործունեության վերին հսկողի դերում էր և շաբաթը մի անգամ նիստ գումարելով՝ լսում էր վարիչների զեկուցումները:

Պետք է ավելացնել և այն, որ այդ բոլոր աշխատանքները կատարվում էին գրեթե պատերազմական պայմաններում: Ապր. 15-ից սկսած մինչև նոյեմբերի վերջը տեղի ունեցան մի շարք լուրջ բախումներ հայերի և թուրքերի միջև Երիցաթումբի, Զելվա-Հազարի, Ներքին Հանդի-Նյուադիի, Նորս-Գոմրիի, Մազրայի, Բազարչայ-Ղուշի-Բիլագի, Մինքենդ-Նոզնավուրի և այլն: Ամեն անգամ կռիվներին մասնակցում էին

երկու կողմից 1500—3000 զինված ուժեր: Համարյա բոլոր դեպքերում էլ նախահարձակը թուրքերն էին. նրանք էին և շարաշար պարտվողը: Թուրքերի ձգտումն էր միացնել Զանգեզուրը Ազրբեջանին:

Այս բանին ուժ էին տալիս և անգլիացիները: Այսպես, մայիսի 2-ին Շուշիից Գորիս եկավ անգլիական միսիայի պետ մայոր Մաք Մեզենը և հրավիրելով Զանգեզուր—Ղարաբաղի Շրջանային խորհրդի անդամներին՝ արավ հետևյալ հայտարարություն-պահանջը.

1. Ճանաչել Ազրբեջանի իշխանությունը՝ երկրում կարգ, իշխանություն հաստատելու, ճանապարհները բանալու և ժողովրդին պարեն հասցրնելու համար:

2. Հարմարություններ տալ քոչվորներին բարձրանալու Զանգեզուրի լեռները:

Շրջանային խորհուրդը մայիսի 3-ին տվեց հետևյալ գրավոր պատասխանը.

«Զանգեզուրի առաջին գյուղացիական համագումարի որոշման համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետության երկրամաս Զանգեզուրի դեմ կատարված յուրաքանչյուր հարձակողական գործողություն կհանդիպի ամենահամառ և կատաղի դիմադրության Զանգեզուրի հայ ժողովրդի կողմից:

Հայաստանի Հանրապետության երկրամասում շարունակվող քոչվորներին ո՛չ մի դեպքում և ո՛չ մի պայմանով չի թույլատրվում բարձրանալ Զանգեզուրի սարերը:

Ինչ վերաբերվում է իշխանություն հաստատելուն, պետք է ասենք, որ ո՛չ միայն այժմ, այլև համատարած անիշխանության օրերին Զանգեզուրում միշտ թագավորել է օրինակելի իշխանություն, և այժմ հարկ չկա իշխանություն հաստատելու այնտեղ, ուր անիշխանություն չկա:

Ուղիղ երկու տարի է ինչ Զանգեզուրը կտրված է քաղաքակիրթ աշխարհից, նրա առաջ փակված են հաղորդակցության ճանապարհները: Զանգեզուրը հաշտվել է այդ հանգամանքի հետ՝ գտնելով, որ իր ազատությունը վեր է ամեն տեսակ հարմարություններից և կուլտուրական բարիքներից:

Համաշխարհային խաղաղարար կոնֆերենցիայի հայտարարությունը պարզորոշ թելագրում է ամենքին՝ պահպանելու եղած դրությունը, մինչև վերջնական որոշման հայտարարությունը:

Թուրք-ազրբեջանյան ավանտյուրայի ամբողջ ընթացքում Զանգեզուրը եղել է միշտ ինքուրույն, և դաշնակից հրամանատարությունը այդպես էլ տեսել է Զանգեզուր մտնելիս:

Ամեն մի ոտնձգություն մեր ինքնուրույնության դեմ ում կողմից էլ որ երևան գա, այդ ստատուս ֆվոյի խանգարումն է և մեր կողմից կհանդիպի ամենաուժեղ դիմադրության»:

Այս հանդուգն պատասխանը ստանալուց հետո անգլիական ներկայացուցիչը շտապեց հեռանալ: Եվ գործի անցավ Ազրբեջանը:

Ղարաբաղի խնդիրը փակելուց և Հայաստանի մասնեղական ապստամբությունների վայր դարձնելուց հետո, Ազրբեջանի կառավարությունը սկսեց ուժեր հավաքել Զանգեզուրի շուրջը զորավար Ալի Աղա Շիրվանկիի գլխավորությամբ: Հոկտեմբերին, Շուշիի և Կարյազիսի ուղղությամբ համախմբվեցին 3 հետևակ ու 2 ձիավոր գնդեր, 8 թեթև ու 4 ծանր թնդանոթներ և 400 քուրդ կամավորներ: Նախիջևանի և Շարի կողմից շարժման մեջ դրվեցին ավելի քան 3000 կովոզներ: Ազրբեջանը ուզում էր 3 ծայրերից օղակել և արագ ու կտրուկ հարվածներով զրավել Զանգեզուրը:

Վճռական գործողությունների անցնելուց առաջ, դր. Սուլթանովը մի կողմ ուղղեց զանգեզուրցիներին, որով համոզում էր հետևել ղարաբաղցիների օրինակին և հոժարակամ ճանաչել Ազրբեջանի իշխանությունը: «Ես դիմում եմ,— գրում էր նա,— Զանգեզուրի ազգաբնակչության, բանվորներին ու գյուղացիներին... ապացուցե՛ք, որ դուք կապ չունեք անիշխանական և արկածախնդիր տարրերի հետ: Ես ապահովում եմ ձեր անձի ու գույքի անձեռնմխելիությունը, իսկ ես միշտ հարգում եմ իմ խոսքը: Իսկ եթե դուք շարունակեք օգնել անիշխանական տարրերին, ես այնքան ուժ կունենամ, որ ստիպեմ ձեզ ճանաչել Ազրբեջանի հանրապետության իշխանությունը, բայց այն ժամանակ արյունահեղության պատասխանատվությունը կրնկնի ձեր վրա»:

Զանգեզուրցիք անհանջ շղթին Սուլթանովի հորդորներին, և Իոյեմբ. 1-ին ազրբեջանյան զորքերը Զարուղից, Կարյազիսի կողմից, Նախիջևանից ու Դարալզյազից անցան ընդհանուր հարձակման: Ամբողջ 6 օր Զանգեզուրի լեռներում որոտում էին թնդանոթներն ու զնդացիները: Առաջին օրերը թշնամին գրավեց ինաժախ, Խոզնավար, Բայանդուր, Կոռնիձոր գյուղերն ու Քաշալ Դաղը և սպառնում էր Գորիսին: Նոյ. 4-ին զանգեզուրցիները, Ա. Շահմազյանի հրամանատարությամբ, կանգնեցրին թշնամու առաջխաղացումը և կատաղի հակադրոհներով ու հարվածներով, նոյ. 6-ին, փախուստի մատնեցին ազրբեջանյան բանակը, որը թողեց բազմաթիվ դիակներ, ավելի քան 150 գերի, մեկ թնդանոթ, 20 զնդացիք և հարուստ ավար: Ազրբեջանյան 2-րդ ձիավոր գունդը ամբողջապես ոչնչացավ: Զանգեզուրը, շնորհիվ իր զավակների հերոսական ճիգերի, մի անգամ էլ փրկվեց մահացու վտանգից:

Զանգեզուրի դեպքերը ահագին հուզում առաջ բերին դուրսը: Գնդ. Հասկելի փոխանորդ գնդ. Ռեյլը և բրիտանական ներկայացուցիչ Ուորդրոպը շտապեցին պահանջել Հայաստանի ու Ազրբեջանի կառավարություններից՝ վերջ տալ արյունահեղության և փոխադարձ համաձայնությամբ լուծել Զանգեզուրի հարցը: Մինչ Հայաստանը անմիջապես տվեց իր համաձայնությունը, Ազրբեջանը սկզբում բավական անզիջող դիրք

բունց. «Զանգեզուրում պատերազմական գործողություններ չկան, Ազրբեջանի կառավարության կողմից, — պատասխանեց գնդապետ Ռեյի վարչապետ Ուսուպբեգովը, — Զանգեզուրը Ազրբեջանի անբաժան մասն է... Ազրբեջանի կառավարությունը հարկադրված էր զինվորական օգնություն ուղարկել Ղարաբաղի ընդհ. նահանգապետին՝ կարգը վերականգնելու և հայ ապստամբների անիշխանական-բռնաբարության հրոսակները ճնշելու նպատակով»: Սակայն, պարտության լուրը առնելուց հետո փութքը բավական իջավ, և նույն Ուսուպբեգովը փութաց ընդունել գնդ. Ռեյի առաջարկը՝ նոյ. 20-ին, իր մոտ հանդիպում ունենալու Հայաստանի վարչապետի հետ:

Նոյեմբ. 20-ին տեղի ունեցավ հատիսյանի և Ուսուպբեգովի տեսակցությունը գնդ. Ռեյի առանձնասենյակում: Երկու կողմերի բանակցությունները հանգեցին նոյեմբ. 23-ի համաձայնության, ըստ որի՝

«1. Հայաստանի և Ազրբեջանի կառավարությունները պարտավորվում են դադարեցնել տեղի ունեցող ընդհարումները և նոր ընդհարումների շղթաները:

2. Հայաստանի և Ազրբեջանի կառավարությունները համաձայնվում են ձեռք առնել իրական միջոցներ բանալու և նորոգելու Զանգեզուր տանող ճանապարհները՝ խաղաղ երթևեկի համար:

3. Հայաստանի և Ազրբեջանի կառավարությունները պարտավորվում են լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, մեջը լինելով և սահմանավեճերը, խաղաղ համաձայնությունների ճանապարհով, մինչև հաջորդ հողվածում նախատեսված խորհրդատուների վճիռը: Այն դեպքում, երբ կարելի չլինի Կասնել խաղաղ համաձայնության, երկու կողմերը պարտավորվում են իրավարար լնտրել մի չեզոք անձնավորություն, որի վճիռը պիտի լինի պարտադիր երկու կողմերի համար էլ: Ներկայումս այդ անձը համարում է Միացյալ Նահանգների բանակի գնդ. Զեյմա Ս. Ռեյը:

4. Հայաստանի և Ազրբեջանի կառավարությունները պարտավորվում են իսկույն և եթե հավասար թվով պատգամավորներ նշանակել, շորեքաբթի, նոյ. 20-ին, Բաքվում գումարվելիք խորհրդատուների համար, որը պետք է տեղափոխվի Քիֆլիս գեկտ. 4-ին, ուր կշարունակվեն խորհրդատուների նիստերը, եթե փոխադարձ համաձայնությամբ պետք չնշեց կատվի այլ վայր փոխադրելու: Այդ խորհրդատուները պիտի քննեն բոլոր այն հարցերը, որոնք վեճ ու բախում են առաջ բերում երկու կառավարությունների միջև, և լիազորություն կունենա լուծել այդ հարցերը համաձայնության կամ իրավարարության միջոցով:

5. Սույն համաձայնությունը համարվում է իրական ստորագրության օրից և մնալուն ուժ կստանա երկու պետությունների խորհրդարանների վավերացումից հետո:

Այս համաձայնությամբ վերջ գտավ Զանգեզուրի արյունահեղությունը:

նր, որ քիչ մնաց պատճառ դառնար հայ-ազրբեջանյան պատերազմի ձիշտ է, կոհվները փաստորեն շարունակվեցին, բայց այս անգամ արդեն նախահարձակը զանգեզուրցիներն էին: Նոյեմբերի վերջերին, դափանցիները, Երևանից նոր հասած Գ. Նոդեհի գլխավորությամբ, մաքրեցին Օխշի շալի ապստամբ շրջանը: Գեկտեմբերի սկզբին մաքրվեցին Գեղվա ձորի մոտ 40 թրքաբնակ գյուղերը: Այդ դեպքերը նորից բողոքի ու սպառնալիքի նյութ դարձան գնդ. Ռեյի և Ուորդրոպի կողմից: Ազրբեջանի կառավարությունը ցասկոտ հեռագրեր տվեց ու պատասխաններ ստացավ, բայց կյանքը գնաց իր ճանապարհով. Զանգեզուրն այլևս մաքրված էր ներքին թշնամուց:

Քուրբիայի և Ազրբեջանի միացման մեկ օղակն էլ Գողթն* գավառակն է՝ հազիվ 20—25 գյուղ** ունեցող հայկական մի շրջան՝ կծկված Ալանգյուղ ու Ղաղանգյուղ բարձրաբերձ լեռների և Արաքսի միջև: Գողթնը և Արևիքը (Մեղրի) գատում են Ազրբեջանը Նախիջևանից. վերացնել մեջտեղից այս հայկական շրջանները՝ նշանակում է բանալ ուղիղ ճանապարհ Բաքվի, Անգորայի*** և Պուլսի միջև: Ուստի, տարօրինակ շալի-թվա այն համառությունը, որով թուրք-ազրբեջանցիները, ամեն առիթով, աշխատում էին գրավել Գողթնը:

Երբ, Բաթումի դաշնադրից հետո, թուրքերը եկան Նախիջևան, նրանց առաջին գործը եղավ Գողթնի նվաճումը. 1918 թ. հուլ. 25-ին թուրք զորքերը մտան Աղուլիս:

Օգոստ. 8-ին, կովկասյան իսլամական կառավարության կողմից Օրդուբադ քաղաքի և շրջանի զինվորական կառավարիչ նշանակվեց թուրքական բանակի սպա Խալիլ բեյը, որը իր ձեռքի տակ ուներ 5—6 թուրք, սպաներ, 12 թնդանոթ, 20—22 զնդացի և հազարի շափ տեղական թաթար զինվորներ: Օրդուբադ հասնելուն պես նա հրատարակեց հետևյալ հայտարարությունը՝ ուսերեն և թուրքերեն լեզուներով.

«Կովկասյան իսլամական կառավարության կողմից ես նշանակված եմ Օրդուբադ քաղաքի և շրջանի զինվորական կառավարիչ և Աստծու օգնությամբ այսօրվանից ստանձնեցի իմ պարտականությունների կատարումը:

Կովկասյան իսլամական կառավարությունը ցանկանում է, որ իր բոլոր հպատակները, առանց կրոնի և ազգության խտրության, ապրեն խաղաղ, անզոր կյանքով և արյունահեղություն չլինի:

* Գողթան շրջանի դեպքերը գրելիս՝ օգտվել եմ նաև Քուրբայանի ձեռագիր հուշերից և Աղուլիսի հաշարար դատավոր Է. Տեր-Անտոնյանի գեկուցումից:
** Որից 10-ը գտնվում են լեռնային շրջանում:
*** Անգորա — իմա Անկարա:

Մեր սահմաններում գտնվող հայ գյուղերը, եթե կցանկանան հպատակվել մեզ, պետք է հանձնեն զենքերը, որովհետև բոլոր մահմեդական գյուղերը, մինչև այժմ ենթարկվել են և ենթարկվում են հայերի հարձակման: Այն օրվանից, որ ես Նախիջևանի շրջանում եմ, ամբողջ Անդրկովկասում, իմ հավաքած ստույգ տեղեկություններով, ավերված են 300 մահմեդական գյուղեր, այնինչ հայկական գյուղեր, միայն 3-ից մինչև 5:

Այսպես, ուրեմն, փաստերը ցույց են տալիս, որ հանգիստը և խաղաղությունը խանգարող հանդիսանում են ոչ թե մահմեդականները, այլ հայերը, որի պատճառով մենք, այսինքն՝ Կովկասյան Իսլամական կառավարությունը, շնք կարող կատարելապես հավատալ հայերին:

Ձենքերը հանձնող հայերը կլինեն մեր թանկագին հպատակները, որոնց պատիվը, կյանքն ու գույքը կգտնվեն մեր հովանավորության տակ. նրանց վերաբերմամբ ամենափոքրիկ ցուլցն իսկ չի թույլատրի: Ձենքեր չհանձնող հայ գյուղերը կհամարվեն կառավարության թշնամի և նրանց դեմ ձեռք կառնվեն խիստ միջոցներ»:

Շնորհիվ իրենց ճկուն բնավորության, գողթնեցիք կարողացան դուրս պահել «Իսլամական կառավարության» իշխանության տակ:

1919 թ. մայիսին, Նախիջևանի գրավումից հետո, Գողթնը դարձավ նրա երեք գավառներից մեկը՝ Ազուլիս կենտրոնով: Ընդ. նահանգապետ Գ. Վարշամյանը Գողթնի գավառապետ նշանակեց Աշոտ Մելիք-Մուսյանին, իսկ միլիցիապետ՝ երիտասարդ ու քաջ սպա Մովսես Գյուլնազարյանին: Սրանք նոր էին հասել իրենց պաշտոնավայրը, երբ տեղի ունեցավ մահմեդական ապստամբությունը Նախիջևանում, և Գողթնը նորից կտրվեց Հայաստանից:

Օգոստ. 3-ին, Ա. Մելիք-Մուսյանն ու Մ. Գյուլնազարյանը, Վերին Ազուլիսից, Հայաստանի Խորհրդարանին, Հայաստանի կառավարության, Գորիսի, Ղափանի, Գենուզի պետական ներկայացուցիչներին, Ազգային խորհուրդներին և ի լուր համայն հայության արին հետևյալ դիմումը.

«Նախիջևանն ընկավ. շրջանի հայության բավական խոշոր մասը սրի է քաշված, Արաքսի մեջ նկատված են մեծ թվով դիակներ: Նախիջևանի մեր զորքերը, ըստ թուրքական լուրերի, կոտորածից ազատված հայության մնացորդների հետ նահանջել են դեպի Դարալագյազ: Նույն ազբյուրներից իմանում ենք, որ Նեհրամում հազարից ավելի հայ գերջալներ կան: Զուլֆայում ու Զուղայում խոշոր դեպքեր տեղի չեն ունեցել, ժողովրդի մեծագույն մասը և մեր փոքրաթիվ զորքը անցել են Պարսկաստան: Ազա և Դեր գյուղերը անվնաս գաղթեցին Ցղնա: Երնջակի ձորում, ականատեսների պատմելով, տեղի են ունեցել սոսկալի կոտորածներ: Ղազանլիից ազատվել և Գողթն են ապավինել մոտ 500

հոգի: Մի օր տևող կռիվներից հետո Գյազը, Փորագաշտը և Շուռուքը շատ քիչ զոհեր տալով՝ քաշվել են Գողթն:

Հուլ. 25-ից Գողթնում ուժեղ կռիվներ են տեղի ունեցել: Վերին գյուղերում (Փառակա-Բիստ) հաջողություններն առայժմ մերոնց կողմն են: Տանակերտը 8 օր է պաշարման վիճակի մեջ է. այստեղ տեղի են ունենում դիրքային անընդհատ կռիվներ: Պաշարված կարելի է համարել Վերին և Ներքին Ազուլիսները: Թուրքերը խոշոր պատրաստություններ են տեսնում մաքրելու Գողթնը հայությունից: Ժողովուրդը աննկարագրելի նեղության մեջ է հացի կողմից: Արտաքին աշխարհից կտրված ենք բառի ամենալայն իմաստով: Մի քանի անգամներ սուրհանդակներ ենք ուղարկել Գենուզի օգնություն և լուր ստանալու համար, բայց մինչև օրս չեն վերադարձել: Գողթնը լքված իր հարազատներից և կտրված արտաքին աշխարհից, իր անելիքների մասին ճիշտ հաշիվ տալ իրեն չի կարող: Ապավինել թուրքերի ողորմածությանը՝ ներկա հանգամանքներում անհնարին է: Ի սեր Աստծո, ցույց տվեք մեզ փրկության ճանապարհ: Սեփական միջոցներով ամենաշատը 10—15 օր ևս հազիվ կարողանանք պահպանել ներկա դրությունը: Սարսափելի չէ մահը... երկրորդ տարին է, որ մենք արդեն հաշտվել ենք այդ մտքի հետ: Գողթնը կմեռնի հերոսի մահով, սակայն, թո՛ղ ամբողջ աշխարհը իմանա, որ այս անգամ մեզ մահվան դուռ հասցնողը Երևանի մեր կառավարությունն է: Փրկված է Գողթնը, եթե մոտ օրերում 400 սրտացավ զինվոր մեզ օգնության հասնի»:

Հուսահատի ճիչ էր այս: Գողթնում չգիտեին, որ Երևանը ինքն էլ օրհասական ժամեր էր ապրում և նույնպես ճշալով՝ օգնություն սպասում արտաքին աշխարհից:

Բայց և այնպես, կառավարությունը շտապեց կազմակերպել Գողթնի օգնության գործը. մի կողմից նյութական միջոց ու պարեն փութացրեց, մյուս կողմից՝ հանձնարարվեց Գ. Նժդեհին ու բաշտանեցի հայտնի խմբապետ Ղազար Քոչարյանին կազմել մի զորամաս՝ Գողթն ուղարկելու համար: Մի քանի շաբաթից զորամասը արդեն պատրաստ էր, և սեպտ. 4-ին, Ղազարի հրամանատարության տակ, դուրս եկավ Երևանից ու հոկտ. 2-ին, Դարալագյազի ու Զանգեզուրի վրայով, հասավ Գողթն:

Տխուր էր այնտեղի կացությունը: 6 լեռնային գյուղերը միայն մնացել էին ազատ, մյուսները կամ տեղահանվել ու կոտորվել էին, կամ ապրում էին ջարդի մղձավանջի տակ, Ազատ մնացած գյուղերն էին Բիստ, Ալահի, Նասրովազ (Մեսրոպավան), Փառակա, Ցղնա և Ռամիս, որոնք գտնվում էին պաշարված վիճակում: Ազուլիսները համակերպվել էին թրքական իշխանությանը, հեռացրել էին իրենց միջից կովող ուժերը և դրանով էին ուզում պահել իրենց գոյությունը: Տիրում էր պարենի անասելի տագնապ. հարաբերության և մթերք ստանալու միակ ճանա-

«ամենքը կոտորված են: Մանրամասնությունները թույլ չեն տալիս»:

Նույն օրերին Հայաստանի կառավարությունը Բաքվից էլ տեղեկություն ստացավ, որ այնտեղ արտ. գործ. նախարարի օգնական իսան Քեքինսկիի նախաձեռնությամբ հատուկ խորհրդակցություն է գումարվել, որին մասնակցել էին և Ուսուպբեգովն ու իսան Նոյսկին և որտեղ մշակվել էր Հարավային Ջանգեզուրը, Գողթնը, Օրդուբադն ու Նախիջև՝ վանը Ազրբեջանին ու թուրքիային հավատարիմ մարտական մահմեդական տարրերով բնակեցնելու և այդ նպատակով, առաջին հերթին, «Նախիջևանի շրջանի հարավային մասը հայ տարրից մաքրագործելու» ծրագիրը: Ազուլխի կոտորածը այս ծրագրի սկզբնական քայլն էր. ներքին Ազուլխում կոտորվեց մոտ 400 մարդ, Վերին Ազուլխում 1000: Ողջ մնացին միայն մի քանի տասնյակ կանայք ու օրիորդներ, որոնք նվեր տրվեցին թուրք սպաներին ու կոտորածի ղեկավարներին. այսպես, վաճառական Փանյանի 16-ամյա գեղեցկուհի աղջիկը բաժին հասավ էդիֆ բեյին:

Հայաստանի կառավարությունը ստացված տեղեկությունները օրը օրին հաղորդեց գնդ. Հասկելին ու դաշնակիցների ներկայացուցիչներին և բողոքներ ուղարկեց Բաքու: Ազրբեջանի կառավարությունը սկզբում ուրացավ եղելությունը, ապա հեռագրեց, թե «լուրերը չափազանց մեծացված են» և, ի վերջո, հունվ. 23-ին միայն, Հայաստանի կառավարության վճռական մերկացումների ու բողոքների տակ, ստիպված եղավ ընդունել փաստը, որը, սակայն, արդարացնում էր նրանով, որ կոտորածը եղել է էջմիածնի, Երևանի ու Ջանգեզուրի շրջաններից հայերի ձեռքով քշված մահմեդական դաղթականների կողմից:

Հայկական բողոքները իրական դարման չհասցրին և Հասկելից ու դաշնակից ներկայացուցիչներից. նրանք սահմանափակվեցին միայն ցավակցություններով, պաշտոնական նկատողություններով, խորհուրդներով ու սաստումներով և գործնական միջամտությունից խուսափեցին. երկու գյուղ էր ավերվել, 1000—1500 մարդ էր կոտորվել՝ արժե՞ր դրա համար աշխարհ իրար խառնել...

Գողթնեցիք իրենք, սակայն, այլ կերպ էին մտածում: Կոտորածի լուրն առնելուն պես՝ Ղազարի մարտական ուժերը շարժման մեջ դրվեցին*, և դեկտ. 27-ին, փոխվրեժի գայրույթով լցված, հարձակվե-

* Հենց ազուլխցիների պահանջով ինքնապաշտպանողական ուժերի ազդեցությունը էր տարածվում Ազուլխների վրա. այդ ձևով հույս ունեին մեղմել թուրքերին և արժանալ նրանց բարեհաճությունը: Բնորոշ է, որ այստեղ էլ առաջին սպանվողները եղան այսպես կոչված «թրքասեր» հայերը:

ցին Փառակայից 3 վերստ հեռու գտնվող Բլավ ավազակաբարո թուրք գյուղի վրա, գիշերային գրոհով գրավեցին ու ոչնչացրին նրան: Ու այնուհետև ամիսներ շարունակ, անընդհատ հարձակումներ էին գործում շրջակա մահմեդականության վրա՝ ահ ու սարսափի մատնելով, մանավանդ օրդուբադցիներին: Փոխվրեժը օրդուբադցիներից՝ դարձավ Գողթնի ազատ մնացած վեց գյուղերի ոգևորության աղբյուրը: Նույն նպատակի համար քայլեր էին առնվում և Ղափանում Գ. Նժդեհի կողմից: Մի քանի ամիս հետո, Ազուլխի վրեժը լուծվեց:

յի: Հայկական «ժողովածավալ կայսերապաշտութեան» մեջ, ինչպես կծու կերպով հեզնում էր ֆրանսիական կիսապաշտոնական «Քանը», քիչ տեղ չէր բռնում և վիլսոնյան ներշնչումը՝ ուղղակի կամ անուղղակի:

Նախագահ Վիլսոնի նախաձեռնությամբ, 1919 թ. հունվ. 30-ին, Վեհաժողովը վճռեց ազատել Հայաստանը և նշանակել հոգատար (մանդատներ): Մարտի 20-ին դարձյալ Վիլսոնի առաջարկությամբ Վեհաժողովը որոշեց Մերձավոր արևելք ուղարկել Ամերիկայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներից բաղկացած մի հանձնախումբ՝ քննելու համար Օսմանյան կայսրությունից անջատվելիք երկրամասերի վիճակը և ժողովուրդների կարիքները: Փաստորեն գնացին միայն Ամերիկայի ներկայացուցիչները՝ Քինգն ու Քրեյնը. մյուս կառավարությունները ներկայացուցիչ չնշանակեցին: Քինգի ու Քրեյնը հարցաքննություն կատարեցին Պոլսում հունիսի 10-ից մինչև հուլ. 21 և եկան այն եզրակացության, որ նախկին Օսմանյան կայսրությունից պետք է կազմել 3 նոր պետություն՝ Հայաստան, Թուրքիա և Պոլիս, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին և բոլորը միասին պետք է հանձնվեն մի պետության հոգատարության (մանդատ): Մասնավորապես դժվար էր երեւում Հայաստանի հոգատարությունը, որի ստանձնումը պայմանավորվում էր նրանով, որ Պոլիսն ու Թուրքիան էլ դրվեն միևնույն պետության հոգատարության տակ: Իրենց տեղեկագրում Քինգն ու Քրեյնը առաջարկում էին, որ Հայաստանի, Թուրքիայի և Պոլսի մանդատը տրվի Ամերիկային:

1919 թ. ամառը նախագահ Վիլսոնը մի նոր հանձնախումբ ուղարկեց Առաջավոր Ասիա՝ քննելու համար մանդատի պայմանները: Հմուտ մասնագետների բազմամարդ մի առաքելություն էր այդ զորավար Հարբորդի գլխավորությամբ: Առաքելությունը իր քննական պտույտը սկսեց Պոլսից, անցավ Կիլիկիա, Հյուսիսային Սիրիա, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Սըվազ, Երզնկա, Կարին, Կարս: Ամեն տեղ հարցաքննեց ազգաբնակչության ներկայացուցիչներին, հարաբերության մեջ մտավ տեղական իշխանությունների հետ, հավաքեց պատմական, ազգագրական, տնտեսական, քաղաքական, բնաշխարհագրական, մշակութային, ռազմագիտական և այլ կարգի տեղեկություններ: Սըվազում զոր. Հարբորդը տեսակցություն ունեցավ Մուստաֆա Քեմալի հետ, որը նոր էր ձեռնարկում «Միլլի» շարժմանը: Հարբորդի ասելով՝ Քեմալը խնդրել է հայտնել Հայաստանի կառավարությանը, որ այս վերջինը ձեռք բաշե մեծ պետություններից և անմիջական համաձայնության գա Թուրքերի հետ:

Հարբորդի առաքելությունը, Կարսից, Կաղզվան—Կողբ—Սուրմալուի ճանապարհով հասավ Երևան և շերտ ընդունելություն գտավ կառավարության ու ժողովրդի կողմից: Առաջուց արդեն ուղարկված էին ընդարձակ հարցացուցակներ, և կառավարությունը պատրաստել էր պահանջված նյութը: Տեղի վրա էլ Հարբորդն ու իր ընկերները կամարեցին ման-

րակրկիտ քննություն և նույն ջերմությամբ ճանապարհ դրվեցին դեպի Քիֆլիս: Այստեղից անցան Բաքու և սեպտեմբերի վերջին մեկնեցին Փարիզ, որտեղից զոր. Հարբորդը «Մարթա Վաշինգտոն» նավով վերադարձավ Ամերիկա և նավի վրա էլ պատրաստեց իր տեղեկագիրը՝ ստորագրված 16 հուլ. 1919 թ.՝

Այդ տեղեկագրի մեջ զորավար Հարբորդը խտացրել էր երեսուն օրվա ճամփորդության ընթացքին հավաքած տեղեկություններն ու հանած եզրակացությունները: Շատ էլ մխիթարական չէին նրանք հայերի համար: Նա պնդում էր, որ ծրագրվող Հայաստանում հայերը երբեք մեծամասնություն չեն կազմել, իսկ այժմ՝ առավել ևս, որ հայ ժողովուրդը օժտված է դրական հատկություններով, բայց չգիտե հարմարվել իր շերտապատին: Հայերը պետք ունեն արտաքին հոգատարության, և Միացյալ Նահանգները պետք է ընդունեն հոգատարությունը, բայց ո՛չ միայն Հայաստանի: Հարբորդը առաջարկում էր միացնել ամբողջ Թուրքահայաստանը, Անատոլիան, Պոլիսը, Թրակիան և Անդրկովկասը մեկ մանդատի տակ: Այդ դեպքում Ամերիկան կարող է ստանձնել հոգատարությունը: Հօդուտ մանդատն ընդունելու Հարբորդը բերում էր 14 հիմք, ընդդեմ՝ 13-ի՝ Մի եզրակացություն, որ, իհարկե, ոչնչով չէր կարող ուժեղացնել Վիլսոնի դիրքը և, ընդհակառակը, ջուր էր լցնում վիլսոնյան քաղաքականության թշնամիների ջրաղացին:

Եվրոպայում արված քայլերին զուգընթաց՝ Հայաստանի կառավարությունը աշխատում էր հարևանների հետ էլ համակցություն եթե ոչ լավագույն, գեթ տանելի ձևեր ստեղծել: Այս նպատակով կատարվում էին մասնավոր տեսակցություններ, տեսակետների գրավոր փոխանակություններ, խորհրդաժողովներ և այլն: Այս ուղղությամբ մասնավորապես եռանդուն գործունեություն էին ցույց տալիս Հայաստանի Հանրապետության Բաքվի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեզդադյանը և Քիֆլիսի ներկայացուցիչ Լ. Եվանդուլյանը՝ երկուսն էլ հարդված, ձեռնհաս և ազդեցիկ գործիչներ, որոնց ներկայությունը Քիֆլիսում ու

* Այս տեղեկագիրը հրատարակվեց 1920 թվին ամերիկյան ժերալուստի կողմից: Բացի տեղեկագրից առաքելությունը կազմել էր և 12 մասնագիտական տեսություններ. 1) Քաղաքական գործունեությունները. 2) Թուրքիայի և Անդրկովկասի կառավարությունը. 3) Թուրքիայի և Անդրկովկասի պետական և մասնավոր ֆինանսները. 4) նույն երկրների առևտուրն ու արդյունաբերությունը. 5) Հանրային առողջությունն ու առողջապահությունը. 6) Ազգաբնակչությունը, արդյունաբերության հատկությունները, կենցաղը. 7) Կլիման, բնական հարստությունները, անասնաբուծությունը, երկրագործությունը. 8) Աշխարհագրությունը, հանքային գործը և սահմանները. 9) Մամուլը Թուրքիայում և Անդրկովկասում. 10) Մանդատատիրոջ դիվորական անխիթեները. 11) Հազարակցության միջոցները Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում. 12) Կենսագրություններ:

Բաքվում, մանավանդ Տ. Բեգզադյանի հմուտ ներկայացուցչությունը խոշոր օգուտներ էր բերում Հայաստանին: 1919 թվի վերջերին Լ. Եվանգուլյանը*, հիվանդության պատճառով, պաշտոնից հրաժարվեց, և նրա տեղը անցավ Տ. Բեգզադյանը, իսկ վերջինիս փոխարինեց Խորհրդարանի անդամ Մարտ. Հարությունյանը:

Պետք է այստեղ արձանագրել— հարգանքով ու երախտագիտությամբ— և ա՛յն անգնահատելի ծառայությունը, որ մատուցանում էր Հայաստանին վերջին երեսնամյակի հայ ամենախնքնատիպ գործիչներից մեկը՝ Ստ. Մամիկոնյանը՝ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի համբավավոր նախագահը: Նաև մի ուրիշ վաստակավոր գործիչ՝ Սմբ. Խաչատրյանը, գրեթե մշտական պատվիրակներն էին հայկական կառավարության՝ Թիֆլիսում գումարվող խորհրդաժողովներին: Նա իր պաշտոնը կատարում էր առանձին սիրով ու ձեռնհասությամբ: Անձնվեր հայրենասեր, զարգացած և իմացական հարուստ կարողություններով օժտված գործիչ, ուժեղ ու հետևողական կամքի տեր՝ նա կարողանում էր հայկական շահերը պաշտպանել այնպես, ինչպես չէր կարողանում ուրիշ ո՛չ մեկը իր միջավայրում: Ստ. Մամիկոնյանը ամբողջ կյանքում մնաց հավատարիմ իր գաղափարներին և հայրենասերի դառն բաժակը քամեց մինչև վերջին մրուրը: Մեռավ Թիֆլիսում, հետին աղքատության մեջ՝ մերժելով նյութական աջակցությունը հայ բուլժակիների, որոնց համարում էր, թուրքերից հետո, հայ ժողովրդի վատթարագույն թշնամին: Հեշտ բան չէր Հայաստանի շահերի ներդաշնակումը հարևանների հետ: Ո՛չ միայն սահմանային ու գործնական ուրիշ խնդիրներ էին բաժանում հայերին ազդեցիկներից ու վրացիներից, այլև միջազգային քաղաքականության գնահատությունը, օրինակացիայի խնդիրը, Կովկասի ապագայի ըմբռնումը և այլն: Մինչ հայերը իրենց ազգային պահանջների գոհացումը որոնում էին դաշնակիցների հաջողության և Թուրքիայի քայքայման մեջ, կովկասյան մասնեղականները դժբախտություն էին համարում Թուրքիայի պարտությունը և ամեն կերպ աշխատում էին ուժեղացնել նրա ազդեցությունը Կովկասում: Մինչ, մյուս կողմից, ազդրբեջանցիներն ու վրացիները անվերապահ կռիվ էին հայտարարել հյուսիսին՝ խորհրդային թե կամավորական Ռուսաստանին, առհասարակ, ռուսության, հայերը դեռ հոգով Ռուսաստանի հետ էին, բնազդորեն Ռուսաստան էին որոնում: Հայաստանի ներկայացուցիչները գոր. Գեներալիսի ու Կոլլակի մոտ արտահայտությունն էին այդ վերաբերումի: Եվ, վերջապես, վրացիները, բայց, մանավանդ, ազդեցիկները իրենց

* Լ. Եվանգուլյանը վախճանվեց 1920-ին: Նա Թիֆլիսի հայ բուրժուական մտավորականության լավագույն դեմքերից էր՝ զարգացած ու կենցաղագետ, որ վրացիների ու հայերի մեջ ունեցած իր ազդեցությամբ և օտարների շրջանում վայելած հարգանքով Հայաստանը ներկայացնում էր վայել արժանապատվությամբ:

համար ձեռնտու էին համարում և համառորեն առաջ էին մղում կոնֆեդերացիայի ստեղծումը կովկասյան երկրներից՝ ուղղելով միացյալ Կովկասը Ռուսաստանի դեմ, հայերը, պահելով հանդերձ արտաքին համակրական վերաբերումը դեպի կոնֆեդերացիայի գաղափարը, ըստ էության հակառակ էին նրան:

Կոնֆեդերացիայի խնդիրը առաջին անգամ եկավ կովկասյան շորս հանրապետությունների անդրանիկ խորհրդաժողովին, որ բացվեց ապրիլի 27-ին Թիֆլիսում՝ մասնակցությամբ Հայաստանի կողմից արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանյանի, արդ. նախ. Ս. Հարությունյանի և Հ. Խորհրդարար Ե. Գեգեչկորիի, ներք. գործ. նախ. Ն. Ռամիշվիլիի, և Ելևմը-նախարար Ե. Գեգեչկորիի, ներք. գործ. նախ. Ն. Ռամիշվիլիի, և Ելևմը-տական նախարար Կանդելակիի. Ազդրբեջանի կողմից՝ վարչապետ Խան Խոյսկիի, Թիֆլիսի դիվ. ներկ. Մ. Զաֆարովի և Խաս-Մամեդովի. Լեռնականների միության կողմից՝ Կանտեմիրովի, Բուզդակի և Պանգուրա-կի:

Խորհրդաժողովը տևեց ավելի քան 3 շաբաթ, բայց և ո՛չ մեկ հարցի շուրջ համաձայնության չեկավ: Օրակարգի հարցերն էին՝ սահմանաբաժանման խնդիրը, քոչը, գաղթականության վիճակի կարգադրությունը, հաղորդակցության ու ելևմտական միջոցները, դիվանագիտական ու պաշտպանողական համագործակցությունը և այլն: Բոլոր հիմնական հարցերը համարյա առաջ բերին տարակարծություն, և խորհրդաժողովը ցրվեց անարդյունք: Խորհրդաժողովի ընթացքում ավելի որոշ դարձավ համավորական բանակի սպառնալիքը Կովկասին, և վրացիներն ու ազդրկամավորական բանակի սպառնալիքը Կովկասին, և վրացիներն ու ազդրբեջանցիները դրին զորավար Գեներալիսիի դեմ զինակցություն կնքելու առաջարկը: Հայերը մերժեցին: Այն ժամանակ, վրացիներն ու ազդրբեջանցիները կնքեցին առանձին դաշինք, որով կողմերը պարտավորվում էին, ռուսական հարձակման պարագային, մեկմեկու զինվորական աջակցություն ցույց տալ: Դաշինքի կնքումից հետո Թիֆլիս եկավ Ազդրբեջանի զինվորական նախարար զոր. Մեխմանդարովը և տեղի ունեցան ազդրկոտ ցույցեր վրաց-ազդրբեջանյան բարեկամության մասին:

Այդ առթիվ, արտ. գործ. նախ. Ս. Տիգրանյանը գրում էր իր 1919 թ. հունիսի 16 զեկուցման մեջ. «Մղիվանին օրեր առաջ ասել էր, թե՛ եթե հայերը չզիջեք, մենք ստիպված կմիանանք թաթարների հետ: Մեր քաղաքական գործակցության անհրաժեշտությունը մերժել էին, իսկ մեր կողմից, առանց դաշնագրի ու կոմբինացիայի, ապահովելու հաս-չեզոքությունը, առանց դաշնագրի ու կոմբինացիայի, ապահովելու հաս-տատ ու բավարար միջոցը գտել էին Հայաստանի ներսը և դուրսը մուս-սուլմանների հարձակումներով ու սպառնալիքներով մեր ուժերը զբա-ղեցնելու, ջլատելու և չեզոքացնելու մեջ (Ղարաբաղի, Օլթիի, Կաղզվա-նի, Շարուրի, Նախիջևանի դեպքերը): Եվ այն երևաց, երբ մենք՝ Հա-յաստանի միևնույններս՝ անշուք և անուշադիր մեկնում էինք Թիֆլիսի կայարանից, նույն կայարանում վրաստանի միևնույնները պատվո պա-

Վրաստանի վրայով Հայաստան կամ Հայաստանից Վրաստանի սահմանները փոխադրվող ապրանքների համար սահմանվում է ազատ փոխադրություն, այսինքն՝ փոխադրություն առանց մաքսի:

2. Սույն դաշնագիրը կնքվում է երեք տարով, ըստ որում դաշնագրի հաստատման օրից մի տարի անցած՝ դաշնագիրը կնքող կողմերից յուրաքանչյուրը իրավունք ունի հայտարարել վերաքննել դաշնագիրը և այս դեպքում՝ դաշնագիրն ուժի մեջ մնում է այդ հայտարարության օրվանից սկսած վեց ամսվա ընթացքում: Եթե այդ ժամանակամիջոցում կողմերը դաշնագրի վերաքննության մասին համաձայնության չզան՝ դաշնագիրը կորցնում է իր ուժը:

3. Հաստատված դաշնագրի փոխանակությունը կատարվելու է թիֆլիսում երկու շաբաթվա ընթացքում:

4. Ներկա, դաշնագիրը կազմվում է երկու օրինակ:

Երկրորդ դաշնագիրը վերաբերվում էր «Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետությունների՝ վիճելի խնդիրները համաձայնությանը կամ պարտադիր իրավաբան միջոցով լուծելու» հարցին.

«1. Դաշնագիրը կազմող պետությունները՝ Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետությունները՝ պարտավորվում են իրանց մեջ գոյություն ունեցող, այլև ծագելիք հնարավոր բոլոր վեճերը լուծել համաձայնությանը, իսկ եթե դա չկայանա, պարտադիր իրավաբան միջոցով:

2. Վավերացված սույն դաշնագրի փոխանակությունը կատարվելու է թիֆլիսում, երկու շաբաթվա ընթացքում:

3. Ներկա դաշնագիրը կազմվում է երկու օրինակ*:

Երկու դաշնագրերն էլ վավերացվեցին Հայաստանի Խորհրդարանի նույն 11-ի նիստում և, փոխանակությունից հետո, մտան ուժի մեջ:

Դրանից առաջ, օգոստ. 29—30-ին, անգլիացիների հեռանալու առթիվ, հայ ու վրացական պատվիրակությունների խորհրդաժողովում, զոր. Բիշի մասնակցությամբ, մշակվել էր վարչական մի ձև կոտի շեզոք շրջանի համար: Որոշվել էր 1) շեզոք շրջանի վարչությունը թողնել խառն անգլիական սպայի ղեկավարության ու հակակշռի տակ: 2) անգլիական սպայի բնակության վայր կարող է լինել Ալավերդին կամ Թիֆլիսը: 3) շեզոք շրջանի վարչության ծախսերը բաժանվում են Հայաստանի և Վրաստանի միջև, Սեպտ. 1-ին նույն պատվիրակությունները որոշեցին 1) անփոփոխ թողնել շեզոք շրջանի հայ և վրացի զորամասերի քանակն ու բնակության վայրը: 2) կազմել զինվորական մասնագետներից մի հանձնախումբ ստուգելու համար, թե արդյոք 1919 թ. հունվ. 9—17-ին հաստատված գիծը և զորքերի դասավորությունը պահպանված է:

* Դաշնագրերը— ուսերեն ու հայերեն— հրատարակված են Հայաստանի Խորհրդարանի «Օրենքների հավաքածուի» 1919 թ. դեկտ. 31 № 10-ում:

Այս որոշումները հաստատվեցին Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների կողմից և մտան ուժի մեջ, որով անգլիացիների հեռանալուց հետո էլ կոտի շեզոք շրջանը մնաց հայ-վրացական խառն իշխանության ներքո:

Սակայն, եթե հայ-վրացական փոխհարաբերությունները, արագ կամ դանդաղ, քայլ առ քայլ բարելավվում էին, Ազրբեջանն ու Հայաստանը շարունակում էին մնալ թշնամի կողմեր. պաշտոնապես պատերազմ չկար նրանց միջև, բայց փաստական վիճակը պատերազմից էլ վատ էր: Հասկացողության գալու մի փորձ էր հայ-ազրբեջանյան խորհրդաժողովը, որ բացվեց Բաքվում, 1919 թ. դեկտ. 14-ին:

Հայաստանի կողմից խորհրդաժողովի պատգամավորներ էին նշանակված Մ. Հարությունյանը, Տ. Բեգզադյանը և Վ. Փափազյանը: Վերջինիս հիվանդության պատճառով փոխարինեց Հ. Արղունյանը, որ Բաքվի վրայով Թեհրան էր գնում, իբրև դեսպան: Ազրբեջանյան պատգամավորության կազմն էր՝ Ֆաթալի Խան Խոյսկի, Մամեդ Հասան Գաջինսկի և դոկտ. Վեբլիով: Իբրև իրազեկ անձ, նիստերին ներկա էր լինում և Խալիլ բեգ Խասամեդովը, Խորհրդաժողովի օրակարգն էր. 1) սահմանների հարցը, 2) երկաթուղային և առևտրական պայմանագրեր, 3) գաղթականների վիճակի կարգավորում, 4) երկու հանրապետությունների քաղաքացիների դատաստանական-իրավական հարաբերությունների և 5) հյուպատոսական հարցը:

Խորհրդաժողովը ունեցավ 4 մասնավոր խորհրդակցական և 2 հրապարակային նիստեր: Ազրբեջանի ղեկավար շրջաններն ու կառավարությունը խիստ ուշադիր էին դեպի հայ պատվիրակությունը, իսկ Մուսավաթի համազումարը նույնիսկ մի ուղերձ հանձնեց նրան, բայց հենց սկզբից երևան եկավ, որ կողմերը կանգնած են անհաշտելի տեսակետների վրա:

Սահմանների հարցի համար հայկ. պատվիրակությունը առաջարկում էր որոշել ժամանակավոր սահմանագիծ, իսկ ազրբեջանցիք պնդում էին վերջնական լուծման վրա: Հայկ. պատվիրակությունը հարմար էր համարում սկզբից կարգադրել զործնական խնդիրները և որոշ նպատավոր մթնոլորտ ստեղծելուց հետո միայն անցնել սահմանային հարցին. ազրբեջանցիք, ընդհակառակը, անհրաժեշտ էին համարում սկսել հենց սահմաններից: Երկու դեպքում էլ հայկ. պատվիրակությունը տեղի տվեց: Բայց այն օրը, երբ պետք է սկսվեր սահմանագծի քննությունը, ազրբ. պատվիրակությունը հայտարարեց, թե, երկար մտածելուց հետո, ինքը եկել է այն եզրակացության, որ ներկա պայմաններում անհնար է անցկացնել այնպիսի սահմանագիծ, որ բավարարի երկու կողմին էլ, ուստի պետք է բավականաչափ միայն ընդհանուր սահմանորոշումով: Իսկ դրանից առաջ հարկավոր է բոլորովին վերացնել փոխադարձ անվստահությունը, տարբեր օրինատացիաները և ստեղծել կով-

կասյան ժողովուրդների միութուն, կազմել կոնֆեդերացիա: Դրանով ոչ միայն կհեշտանա ներքին խնդիրների լուծումը, այլև արտաքին ճանաչումը: Թե թանձրացյալ կերպով ի՞նչ ձևով էր հասկանում կոնֆեդերացիան, ազրբեջանյան պատվիրակությունը չպարզեց:

Հայաստանի պատվիրակությունը առարկեց, թե կոնֆեդերացիայի համար պակասում են մի շարք էական պայմաններ. մեր հանրապետությունների անկախությունը դեռևս չի ճանաչված, մեր հանրապետությունների շեղումները դեռ չէ ապահովված, սահմանները որոշ չեն և այլն: Այս պայմաններում կոնֆեդերացիան անիրագործելի բան է:

Սրա վրա խորհրդաժողովը, ընդհատվեց, և հայկ. պատվիրակությունը մեկնեց Երևան՝ նոր հրահանգներ ստանալու և խորհրդաժողովը Թիֆլիսում շարունակելու որոշումով:

Հակառակ աննպաստ պայմանների, ներքին կյանքում էլ Հայաստանը հետզհետե ամրանում ու բարգավաճում էր: 1919 թ. ամառը Հայաստանը արդեն կազմակերպված պետություն էր. երկիրը բաժանված էր 10 գավառների՝ համապատասխան վարչությանը ու դատաստանական իշխանությանը. բոլոր գավառներում կային հաշտարար դատարաններ, որոնք, բացի Արդահանի գավառից, դատավորությունը անում էին հայերեն լեզվով, Երևանում կար շրջանային դատարան, դատաստանական պալատ, Սենատ: Մայիսի 28-ին Ղամարլու, Վաղարշապատ, Աշտարակ, Իգդիր, Կողբ, Ղարաբաղիսա, Զալալ-Օղլի, Դիլիջան գյուղերը վերածվեցին քաղաքի:

Երկրի վարչությունը բարելավելու նպատակով, մայիսի 25-ին Երևանում գումարվեց գավառապետների անդրանիկ համագումարը ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասյանի նախագահությամբ: Ներկա էին Երևանի գավառապետ Լ. Ամիրխանյանը, էջմիածնի՝ Սեդրակ Զալալյանը, Գարալագյազի՝ Ն. Հակոբյանը, Նոր Բայազետի՝ Բենո Նալչաչյանը, Դիլիջանի՝ Մեսրոպ Սարատիկյանը, Ղարաբաղիսայի՝ Սիգո Տեր-Սարգսյանը, Ալեքսանդրապոլի՝ Թալանյանը, Կարսի նահանգից՝ Ստ. Ղորղանյանը, Զանգեզուրից՝ Նիկ. Հովսեփյանը, Սուրմալուից՝ Հ. խորհրդի անգամ Յուսուֆ բեգ Թեմուրյանը (եզդի): Համագումարին, մեջ ընդ մեջ, մասնակցեցին նաև Հայ. խորհրդի ու կառավարության անդամները, նախարարությանց ներկայացուցիչները և այլն: Օրակարգի մեջ գրված էին բազմաթիվ հարցեր: Զուտ վարչական-նստիկանական հարցերից հիշենք 1) երկրի վարչական սահմանների սրբազրույթյան հարցը, 2) մասնագետ ոստիկանների պատրաստությունը և ոստիկանական դպրոցի բացումը, 3) պաշտոնեության ու ոստիկանության տնտեսական

վիճակի բարելավումը, 4) ոստիկանների համազգեստի խնդիրը: Համագումարը չերմ հետաքրքրություն առաջ բերեց իր շուրջը: Նրա ոգին էր Ս. Մանասյանը՝ մեկը այն անաղմուկ, բայց անձնվեր գործիչներից, որոնց, ամեն բանից առաջ, հետաքրքրում է կենդանի գործը: Հին հեղափոխական, պատասխանատու դերակատար ժողովրդական ինքնապաշտպանության կազմակերպության շրջանում, Մանասյանը, որպես ներքին գործոց նախարարության վարիչ էլ երևան բերեց վարչական բարձր կարողություն: Երկար ժամանակ, փաստորեն նա էր ներքին գործոց նախարարության ղեկավարը, և Հայաստանի ներքին կազմակերպությունն ու զարգացումը շատ բանով նրան է պարտական:

Կառավարությունը աշխատեց աստիճանաբար հայացնել բոլոր պետական հիմնարկությունները՝ խուսափելով, սակայն, կտրուկ միջոցներից: Այս պարագան զղայնացնում էր հասարակության որոշ մասերին, մանավանդ, արևմտահայերին, որոնք պահանջում էին անմիջապես հայացնել ամբողջ պետական մեքենան: Մամուլը, մանավանդ, անողորք քննադատության էր ենթարկում այն հիմնարկությունները, ուր ազգայնացումը, ընթանում էր դանդաղ: Ապր. 17-ին Երևանի քաղաքապետարանում տեղի ունեցավ հայ թերթերի ներկայացուցիչների առաջին ժողովը՝ մասնակցությամբ «Աշխատանքի» խմբագիր Հմ. Մանուկյանի, «Հայաստանի աշխատավորի» խմբագիր Վ. Խորենիի, «Հայաստանի կոոպերացիայից» Զ. Կորկոտյանի և «Վան-Տոպից»՝ Ա. Ավետիսյանի, որ կայացրեց հետևյալ որոշումները. 1. Կոչ ուղղել պետական, հասարակական ու մասնավոր հիմնարկություններին՝ խոսել ու գրել հայերենով: 2. Մերժել ո՛չ հայերենով գրություններ, լուրեր ու հայտարարություններ ընդունել: Վեդիցիի համար բացառություն համարել միայն այն պարագան, երբ անոր կրեկերանա հայերենը և կամ թե երբ ոչ հայերու կողմն է տրված: 3. Պահանջել հայերեն լեզվի պաշտոնականացում, իսկ մյուսների գործածությունը թույլատրել միայն որպես օժանդակ լեզուներ: 4. Թերթերի մեջ ունենալ «հայացման» բաժին, ուր տրվելու են լուրեր թե դրական և թե բացասական, նույնիսկ ագիտացիոն բնավորություն ունեցող՝ հայ լեզվի գործածության շուրջ: 5. Կազմված հոշակել «Հայացման կոմիտե», որի մեջ մտնելու են ներկաները, ինչպես նաև հրավիրվում են մասնակցելու բացակա թերթերի, նախարարությունների ու քաղաքապետարանի ներկայացուցիչները: Այդ կոմիտեի գանձերը բաց պիտի ըլլան. վերոհիշյալներին ցանկացողները կարող են ներկայացուցիչ ուղարկել և կամ ուզած ժամանակ իրենց ներկայացուցչին հետ կանչել: Կոմիտեն պիտի զբաղվի նաև գործնական խնդիրներով՝ ցուցմունքներ անելով և օգնելով ի պահանջել հարկին զանազան հիմնարկությունների արագ հայացման: Կոմիտեն ունի իր մնայուն գիվանը՝ վարելու համար ծրագրված աշխատանքները:

Անշուշտ, որոշ շահով այս շարժման ազդեցության տակ էր, որ մայիսի 15-ին ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասյանը ուղարկեց հետևյալ շրջաբերականը.

«Առաջարկում են այսուհետև գավառում բոլոր գրագրությունը գավառական, հասարակական և գյուղական կոմիտեաների և նմանապես բոլոր հիմնարկությունների պաշտոնյաների հետ վարել հայերեն՝ հասկացնելով ազգաբնակչության, որ խնդիրները, բացատրությունները հիմնարկություններին և պաշտոնյաներին պետք է գրել հայերեն: Նոր պաշտոնյաներին ընդունելիս պետք է պահանջել և գերադասություն տալ նրանց, որոնք տիրապետում են հայոց լեզվին: Թե գավառական կոմիտեաների և թե բոլոր ստորագրյալ պաշտոնյաների կազմած արձանագրությունները պետք է լինեն հայերեն, իսկ եթե մեղավորը հայ չէ, արձանագրությունը կարելի է կազմել և ռուսերեն: Կարգադրեցեք, որ բոլոր հայ գյուղերում համախոսականներ, հրամաններ և, ընդհանրապես, ամբողջ գործավարությունը կազմվեն և կատարվեն հայերեն»:

Տարվա վերջը պետական և հանրային հիմնարկությունների մեծ մասը արդեն հայացված էր. դեկտ. 26-ի օրենքով հայերենը հայտարարվեց պետական լեզու:

Երկրի վերաշինության և տնտեսական բարեկարգության համար կատարվեցին մի շարք արժեքավոր ձեռնարկներ. ապրիլ-մայիս ամիսներին բանակցություններ կատարվեցին Անգրևովկասի ջրային գործի հեղինակավոր մասնագետ Ս. Զավալիշինի հետ և նրան հանձնվեց Հայաստանի սահմանների ջրային ուժի և ոռոգման ուսումնասիրության աշխատանքը: Այդ նպատակով հատկացվեց 4 միլիոն ռուբլի: Ս. Զավալիշինը գործի կանչեց մի շարք առաջնակարգ մասնագետներ— Պ. Վեյնմարն, Զվորիկին, Կոժենիկով և ուրիշներ— մոտ 70 ինժեներներ, տեխնիկներ, հանքաբաններ, հողագետներ ու բուսաբաններ և ավելի քան մեկ տարի անընդհատ հետազոտության ենթարկեց ու ծրագրեր կազմեց Հայաստանի ջրային կարողությունների մասին՝ որոշելով ոռոգման գրությունը, ջրանցքների ուղղությունը, էլեկտրակայանների կազմն ու տեղը և այլն: Հետագայում, այս հետազոտության արդյունքները ընդունվեցին ակադ. Ա. Թամանյանի նախագահությամբ կազմված հանձնարարի կողմից և անգնահատելի նյութ եղան Հայաստանի համար և հետագայում հիմք ծառայեցին Սևան-Ջանգու էլեկտրակայանների ծրագրին:

Մայիսի 1-ին պարեն. նախ. ք. Վերմիշյանի առաջարկով և արդ. նախ. Ս. Հարությունյանի իրավաբանական եզրակացությամբ կառավարությունը ոչնչացված համարեց Կողբի աղահանքի կապալի պայմանները և աղահանքները գրավեց հարբունիս՝ պետական միջոցներով կազմակերպելով աղի արտադրությունն ու վաճառքը:

Մայիսի 26-ին կառավարությունը որոշեց բանալ Կարս—Բաթում

խճուղին և պարենի փոխադրության գործը կազմակերպել այդ ճանապարհով: Գործի ղեկավարությունը հանձնվեց Գ. Խատիսյանին, որին հաջողվեց հաղորդակցություն հաստատել Բաթումի ու Կարսի միջև և որոշ քանակությամբ այլուր էր տեղափոխել: Աշարհայում ծայր տված հակավրացական շարժումները, սակայն, արգելք եղան սկսված գործի շարունակության:

Օգոստ. 25-ին քննության առնվեց ժողովրդական տնտեսության նախարարություն հիմնելու ծրագիրը և որոշվեց երկրի վերաշինության վերաբերվող բովանդակ աշխատանքը կենտրոնացնել մի հիմնարկության մեջ:

Հոկտ. 17-ին Խորհրդարանը 5 միլիոն ռուբլի վարկ բացեց Հայաստանի Կոոպերատիվների միության:

Նույն հոկտեմբերին արդեն վերջացել էր կառուցումը Երևանի ուժեղ աղիոկայանի, որ գործում էր մինչև Բասարա, Թաշկենդ ու Հաշտարխան:

Կրթական-մշակութային պահանջների համար ևս ձեռք առնվեցին լուրջ միջոցներ. մայիսի 30-ին կառավարությունը որոշեց մինչև հունիսի 15 պարպել բոլոր դպրոցական շենքերը, նորոգել և պատրաստել ուսումնական նոր տարվա համար և տարրական ու միջնակարգ դպրոցներին հուլ.-դեկտ. շրջանի համար հատկացրեց 10 970 925 ռ.: Տարվա վերջը Երևանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, էջմիածնի, Փամբակ-Լոռիի, Իջևանի և Նուր Բայազետի ու Ջանգեզուրի գավառներում կար 431 տարրական դպրոց 1096 ուսուցչով և 38 015 աշակերտով: Միջնակարգ դպրոցների թիվն էր 20, որոնց մեջ կային 288 ուսուցիչ և 5162 աշակերտ:

Մայիսի 16-ին որոշվեց բանալ համալսարան: Հուլ. 15-ին հիմնվեցին Տուշարձանների պահպանման և արվեստի հովանավորության բաժինները:

Մայիսի 25-ին Երևանում բացվեց Հայ արվեստագետների միության անդրանիկ պատկերահանդեսը Հայաստանում, որ կազմակերպված էր հանրային կրթության և արվեստի նախարարի հովանավորության տակ: Ցուցադրված էին բազմաթիվ նկարներ՝ Գ. Բաշինջաղյանի, Ե. Թաղեվոսյանի, Մ. Սարյանի, Ս. Խաչատրյանի, Ախիկյանի, Ս. Երկանյանի և շատ ուրիշների: Պատկերահանդեսը մեծ հետաքրքրություն առաջ բերեց հասարակության մեջ. կառավարությունը գնեց 100 000 ռ. նկարներ պետական թանգարանի համար: Պատկերների գնումներ կատարեցին և Հայկոպը, Երևանի քաղաքային ինքնավարությունը և այլն:

Հաջ գրողների միության նախագահ Հ. Թումանյանի դիմումի վրա, հուլ. 9-ին կառավարությունը հատկացրեց 100 000 ռ., որպես նպաստ հայ գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախոսներին, Հայ գրողների միության վարչությունը այդ գումարը բաժանեց 8 ամենից հեղինակավոր ու կարիքավոր գրողներին:

Սեպտ. 10-ին Խորհրդարանը որոշեց հիմնել Ազգագրական-Մարդաբանական թանգարան-գրադարան, որին հանձնել ի սեփականություն Հայոց ազգագրական ընկերության շարժական և անշարժ գույքը՝ համաձայն վերջինիս ընդհանուր ժողովի որոշման: Ազգ. ընկերությունը նվիրել էր Հայաստանին իր ամբողջ գրադարանը՝ մոտ 10 000 գրքեր, պարբերականներ, 120 գրչագիր-ձեռագրեր, ազգագրական նյութեր, թերթեր և այլն: Ընկերության հիմնադիր ու վարիչ Ծ. Լալայանն էլ տեղափոխվում էր Հայաստան միևնույն պաշտոնով:

1919 թ. վերջին Երևանում արդեն գործում էին թատերական վարժարանը, երաժշտական, հայոց լեզվի, մանկավարժական դասընթացքներ և մի շարք ուրիշ կրթական նոր հիմնարկություններ:

Կառավարությունը խոշոր գումարներ ծախսեց ներդադրի վրա. մայիսի 3-ին հատկացվեց 36 200 800 ո. Կարսի ներգաղթի գործին: Այդ գումարից 15 միլիոնը պիտի գնար գաղթականների փոխադրության և մի ամսվա ապրուստի, 17 486 800 ո. պիտի տրվեր փոխարինաբար տնտեսության վերականգնման համար, իսկ մնացածը պիտի գործադրվեր վարչական կազմակերպության, բժշկաառողջապահական և այլ կարիքների: Հունիսի 24-ին հատկացվեց 9 744 100 ո. Ազրբեջանի, Նուխիի, Արեշի, Շամախիի, Գյոքլայի և Ղուբայի գավառների 20 000 հայերին Հայաստան փոխադրելու համար: Մեկ միլիոն ուրբից պիտի ծախսվեր լրբե ճանապարհի վարձ, 3 600 000 ո.՝ երկու ամսվա ապրուստի միջոց և 944 000 ո., որպես կազմակերպական ծախս:

Այս մի քանի ոչ լրիվ տեղեկությունները բավական են ցույց տալու համար, որ ներքին լարված աշխատանք էր կատարվում Հայաստանում: Տարվա վերջը արդեն երկիրը գտնվում էր համեմատական բարեկարգության մեջ և ոգևորության ու գուրգուրանքի առարկա էր ո՛չ միայն Հայաստանում, այլև դուրսը ապրող բոլոր հայերի համար: Հայաստանը դարձել էր այն հուսատու փարոսը, որ իրեն էր քաշում աշխարհի շորս կողմը փուլած հայությունը: Իբրև արտահայտություն նման տրամադրության, արձանագրենք Քիֆլիսի հայ մտավորականության մղումը: Դեկտեմբերի վերջերին այնտեղ կազմվեց Հայ կուլտուրական հաստատությունների միություն՝ բազկացած Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունից, Հայոց տեխնիկական ընկերությունից, Հայ բժիշկների միությունից, Ազգագրական ընկերությունից, Հայ կանանց միությունից, Հայ իրավաբանների միությունից, Կովկ. Հայոց բարեգործական ընկերությունից և այլն: Միության նպատակն էր համաձայնեցնել առանձին ընկերությունների աշխատանքները և, ըստ կարելիվույն, բազմակողմանի օգնություն և լայն աջակցություն ցույց տալ Հայաստանի կառավարու-

թյանը՝ երկրի վերաշինության գործում: Միության մեջ մտնում էին Քիֆլիսի գրեթե բոլոր հայ մասնագետներն ու հասարակական գործիչները, որոնք, առանց որևէ ակնկալության, պատրաստակամություն էին հայտնում ծառայելու Հայաստանին, ի հարկին, տեղափոխվելով նաև Հայաստան:

Իրականանում էր բանաստեղծի երազը՝

Եվ ամեն կողմից Հայկա հեզ որդիք
Դիմեն դեպ իրենց սիրուն հայրենիք...

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՎԵՐԵԼՔ

1920 թվականը Հայաստանի Հանրապետության համար սկսվեց ըստ ամենայնի բարեհաջող պայմաններում: Ներքին կյանքում և սահմանների վրա տիրում էր համեմատական խաղաղություն: Երկրի բոլոր մասերում ժողովուրդը զբաղված էր շինարարական աշխատանքով: Վերից վար, Խորհրդարանից սկսած մինչև վերջին գյուղական իշխանություն՝ ամենքը համակված էին իրենց պարտականության գիտակցությամբ. պետություն էին ստեղծում: Եվ պետությունը օր օրի վրա զարգանում ու կատարելագործվում էր: Նրանք, որ տեսել էին Հայաստանը մի տարի առաջ, այլևս չէին ճանաչում. այնքա՛ն փոխվել էր ամեն ինչ՝ երկաթուղու կայարանից ու փողոցների տեսքից սկսած մինչև հասարակության ինքնազգացումը: Այլևս ոչ ոք չէր կասկածում Հայաստանի ապագայի մասին. ամեն ոք աշխատում էր ամրացնել նրա հիմքը, արագացնել վերաշինությունը:

Այս տրամադրության արտահայտություն կարելի է համարել իրար հաջորդող համադրումներն ու հասարակական հանդեսները, որոնք սկսվեցին 1920 թ. առաջին օրերից: Արտակարգ ոգևորություն էր տիրում այդ հավաքություններում, անհողողող հավատ դեպի հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարը, դեպի Հայաստանի ապագան:

Հունվ. 4-ին, Երևանում, առանձին հանդիսավորությամբ, Խորհրդարանի ու կառավարության անդամների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և խուռն բաղմության ներկայությամբ, բացվեց Հայաստանի քաղաքների անդրանիկ համադրումարը, որին մասնակցում էին Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Նոր Բայազետ, Աշտարակ և Ղամարլու քաղաքների ներկայացուցիչները:

Երևանի քաղաքապետ Մ. Մուսիսյանը բանալով համագումարը և ընդգծելով, որ «մեր կյանքը մտնում է նորմալ հունի մեջ, և մենք կանգնած ենք վերաշինության ճամփի վրա»՝ պարզեց Հայաստանի քաղաքային ինքնավարությունների կատարելիք կարևոր դերը երկրի շինարարության գործում: Ապա ողջունի ճառեր արտասանեցին՝ վարչապետ Ա. Խատիսյանը, որ շեշտեց քաղաքների միություն կազմելու անհրաժեշտությունը, ներք. գործոց նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը, որ ժանրացավ

քաղաքային ինքնավարությունների պետական դերի վրա, Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Ա. Աբեղյանը հիացումով մատնանշեց, որ «մի տարի առաջ մահվան դատապարտված ժողովուրդը այսօր ինքնավարությանց համագումար կազմակերպելու հնարավորությունն ունի»: Խորհրդարանի սոց.-հեղափ. ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Վ. Մինախորյանը կանգ առավ «ինքնավարությունների կատարելիք բացառիկ դերի վրա՝ պարզել մեր երկրի վիճակը, տալ մեզ նրա իսկական պատկերը»: Ա. Աստվածատրյանը խոսեց Հ. Հ. Գ., Երևանի Կենտ. կոմիտեի կողմից, Գ. Շահինյանը՝ Երևանի Բանվորական խորհրդի: Գրավոր ողջուններ էին ուղարկել Հայ ժողովրդ. կուսակցության Հայաստանի Կենտր. կոմիտեն, Կարսի քաղաքային ինքնավարությունը և ուրիշ հիմնարկություններ:

Հաջորդ, հունվ. 5-ի նիստում, Խորհրդարանին, կառավարության ու բանակին ուղղված ողջունի բանաձևեր քվեարկելուց հետո, համագումարը կազմեց նախագահություն՝ Մ. Մուսիսյան, Հ. Բուդաղյան և Հ. Նոհրատյան և 5 հանձնաժողովներ. 1) Քաղաքների միության կանոնագիրը մշակող՝ Ա. Բարխուդարյան, Ա. Տիրոսյան, բժ. Նահապետյան. 2) Ելևտական՝ Հ. Բուդաղյան, Լ. Թադևոսյան, Ա. Մարգարյան, Վ. Աֆրիկյան, Մ. Մարգարյան. 3) Պարենավորման՝ բժ. Մելքոնյան, Ավան-Յուզբաշյան, Մ. Տեր-Աբրահամյան, Չալդրանյան. 4) Կրթական-գեղարվեստական՝ Մելիք-Շահնազարյան, Ս. Մանուկոլյան, Վ. Շահազիզ. 5) Գաղթականական՝ Ա. Շարաֆյան, Ա. Բարխուդարյան, Ա. Մարգարյան: Որից հետո, անցավ օրակարգի հարցերին՝ զեկուցումներին ու դրված խնդիրների քննության:

Համագումարը զբաղվեց Հայաստանի քաղաքների կյանքին վերաբերվող բազմաթիվ իրավական, տնտեսական, ելևտական, պարենավորման, կրթական-մշակութային, բժշկաառողջապահական, շինարարական խնդիրներով: Ներկայացվեցին խնամված ու լուրջ զեկուցումներ, մասնագիտական հետազոտություններ, բարենորոգման հիմնական ծրագրեր: Աշխատանքներն անցան լարված հետաքրքրությամբ ու ջերմ մտերմական մթնոլորտում: Ընդունվեցին քաղաքային կյանքի բոլոր կողմերը շոշափող բանաձևեր: Եվ, ի վերջո, հիմքը դրվեց Հայաստանի Քաղաքների միության՝ մի կազմակերպություն, որին ահագին դեր էր վիճակվելու Հայաստանի կյանքում:

Երկու շաբաթ հետո, տեղի ունեցավ Հայաստանի իրական (de facto) ճանաչումը, որ աննկարագրելի ցնծությամբ ընդունվեց ժողովրդի կողմից:

Հունվ. 19-ին, Գերագույն խորհուրդը հանեց հետևյալ որոշումը.
«1. Հայկական պետության կառավարությունը ճանաչված է (de facto) 2. Սույն ճանաչումը չի կանոխորոշում այս պետության ապագա սահմանների խնդիրը»:

Հունվարի 23-ին ճանաչման լուրը ստացվեց Երևանում և կայծակի արագութեամբ տարածվեց հասարակության մեջ: Մի ժամ հետո ամբողջ քաղաքն արդեն ոտքի վրա էր: Ժամը 3-ին քաղաքի պարիսի շենքի առջև խոնվեց ահազին բազմություն. եկավ և զորքը նվազախմբով: Պարևա Ա. Շահխաթունին մի ոգևորված ճառ խոսեց օրվա նշանակության մասին և առաջարկեց ծնկի գալ ի հարգանս Հայաստանի ազատության զոհերի: Զորքը և բազմահազար բազմությունը մի մարդու պես լուռ իջան ծնկի: Ապա զորքն ու հասարակությունը, նվազով, դիմեցին դեպի հորհրդարան, ուր պատշգամբից, հուզված խոսք ասաց նախագահ Ավ. Սահակյանը: Այստեղից, բազմությունը շարժվեց դեպի կառավարության շենքը և խանդավառ ցույցեր արավ: Վարչապետ Ա. Խատիսյանի ճառի միջոցին թնդանոթները ավետեցին ժողովրդի ուրախ լուրը: Այնուհետև, զորքը՝ ձիավոր ու հետևակ, նվազախմբի ուղեկցությամբ հանդիսավոր շքերթով անցավ Երևանի փողոցներով՝ ժողովրդի ցնծադին ծափահարությունների տակ: Քաղաքն ընդունել էր տոնական կերպարանք: Տներն ու խանութները վարդարված էին դրոշակներով ու գորգերով: Երեկոյան եղավ հրավառություն, իսկ կայարանից «Ազատամարտ» գրահագնացքը լուսավորում էր քաղաքը:

Ամբողջ օր, մինչև ուշ գիշեր, մայրաքաղաքը տենդազին վիճակի մեջ էր: Երկրի զանազան կողմերից և արտասահմանից տեղում էին շնորհավորական հեռագրեր: Հեռագրեր ստացվեցին և օտար պետությանց Անդրկովկասի ներկայացուցիչներից, Վրաստանի և Ազրբեջանի խորհրդարաններից ու կառավարություններից: Համաժողովրդական ցույցեր ու հանդեսներ եղան և զավառում: Մասնավորապես շքեղ էր հանդեսը Կարսում. հունվ. 24-ին, ուր տեղի ունեցավ համաժողովրդական միտինգ ու զորահանդես: Անկեղծ ու անբռնազբոսիկ խանդավառությամբ էր տոնում ժողովուրդը իր անկախության ճանաչումը:

Հունվարի 26-ին Երևանում գումարվեց Արհեստակցական միության խորհրդի անդամների նիստը, մասնակցությունը 13 միությանց 38 նեղակայացուցիչների՝ կոոպերատիվների, ավտոբաժնի, դեղագործների, ուսուցչական միության, փոստ-հեռագրական պաշտոնյաների, քաղաքային ինքնավարության ծառայողների, բանկային ծառայողների, կաշվի գործարանի աշխատավորների, երկաթուղային բանվորների, ջուլհականոցի, տպագրական բանվորների, հայթուխների և որբանոցների ծառայողների միությունների:

Ժողովը քննեց ու վավերացրեց Միության կանոնադրությունը և ընտրեց Միության գործադիր մարմին, որի մեջ մտան՝ Ա. Աղաջանյան, Տ. Մուշեղյան, Պոպով, Մ. Աբգարյան, բժ. Բ. Նազարյան, Ս. Վարդիկյան, Գ. Տեր-Ջաքարյան և Ա. Հախվերդյան:

Ժողովի զբաղումի առարկա եղավ նաև Հայաստանի դե ֆակտո ճանաչումը: Ընդունվեց մի բանաձև, որի մեջ արտահայտվում էր հայ աշ-

խատավորության վերաբերումը. «Միությունների միության անդամների խորհուրդը, — ասում էր բանաձևը, — ողջունում է հայ աշխատավորության և նրա կառավարության այս հաղթանակի համար, որը հաղթանակի մի քայլ է հայ քաղաքական ազատագրության տեսակետից: Միությունների միության խորհուրդը հավատում է, որ Հայաստանի կառավարությունը թույլ չի տա, որ ստացված ազատությունը ծառայի որևէ իմպերիալիստական պետության շահերին և Հայաստանի պետական նավը կտան դեպի Հայաստանի աշխատավորության բարօրությունն ու սոցիալիստական նոր հաղթանակներ և կջանա Հայաստանի ներկա սահմանների մեջ առնել նաև Տաճկահայաստանի այն մասերը, որոնք հանդիսանում են հայ աշխատավորության հայրենիքը»:

Քիչ վերջ ստացվեց և զորավար Դենիկինի ճանաչումը: Հարավային Ռուսաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի զինվորական ներկայացուցիչը Հայաստանում՝ զնդապետ Զենկելը գրում էր փետր. 10-ին. «Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Հայաստանի կառավարության Մեծ Բրիտանիայի անդրկովկասյան կոմիսարի և Թիֆլիսի մեր ներկայացուցիչի միջոցով հին տոմարով հունվ. 21-ին (նոր տոմ. 3 փետր.) ինձ ուղարկված մի հեռագրական հաղորդագրությունը, որով հայտնվում է, թե Հարավ. Ռուսաստանի զինվորական ուժերի գլխավոր հրամանատարը ճանաչում է փաստորեն գոյություն ունեցող Հայաստանի, Ազրբեջանի և Վրաստանի կառավարությունները: Ուրախ եմ առիթից օգտվելով հիշեցնելու, որ Փարիզում դաշնակիցների կողմից ընդունված կատարելապես միևնույն ակտը Հայաստանի վերաբերմամբ զոր. Դենիկինի կողմից իրականացված էր դեռ 1919 թ. օգոստ. 20-ին (հին տոմ.), երբ Հայաստանի կառավարության մոտ նշանակում էր իր զինվորական ներկայացուցիչին»:

Պետք է ասել, որ հայերի մեջ անխախտ համոզում էր տիրում, որ կամավոր. բանակը Հայաստանի նկատմամբ ունի առանձին վերաբերում: Այդ համոզումը ամրանում էր և զոր. Դենիկինի մի շարք համակրական արտահայտություններով ու կարգադրություններով: Այսպես, 1919 թ. նոյեմ. 9-ին նա հրատարակել էր իր ծանոթ հրամանը, որի մեջ ասում էր, թե «նկատի ունենալով ազրբեջանյան իշխանությունների լիջամական վերաբերումը դեպի ռուս բանակը և նկատի ունենալով ազրբեջանյան զորքերի դավադիր հարձակումը Հայաստանի հողերի վրա՝ հրամայում եմ ազրբեջանյան զորքերի մեջ գտնվող ռուսական ծառայության բոլոր սպաներին հեռանալ նրանց շարքերից»:

Քաղաքական տեսակետից, սակայն, զոր. Դենիկինը դեպի Հայաստանը ցույց էր տալիս նույն վերաբերումը, ինչ որ և դեպի Ազրբեջանն ու Վրաստանը: 1919 թվի հուլ. 2-ին նա այսպիսի հրահանգ էր տալիս զոր. Բարատովին, որը գնում էր Թիֆլիս՝ բանակցելու համար անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ.

Կատարելապես համակրելով հայ ժողովրդի ձգտումներին՝ միտնալու ազգային սահմանների մեջ և համարելով, որ հայերը իրենց պատմական ու տնտեսական շահերով սերտ կերպով կապված են Մեկ, Անբաժան Ռուսաստանի հետ, որի սահմանների մեջ է մտնում Հայաստանի ամենից ավելի ծաղկած մասը, Հարավ. Ռուս. գինվ. ուժերի գլխ. հրամանատարությունը նույն ձևով, ինչպես և Վրաստանի ու Ազրբեջանի վերաբերմամբ, ընդունում է հայկական շրջանների անջատ ինքնուրույն կառավարությունը, մինչև համառուսական իշխանության վերջնական հաստատումը, առանց ունենալու որևէ հարձակողական դիտավորություն Հայաստանի վերաբերմամբ, բայց միշտ մնալով կանգնած ռուս պետականության միություն անսակեռի վրա»:

Նույն միտքը մենք տեսնում ենք արտահայտված և հրապարակորեն. 1920 թ. հունվ. 16-ին, Գերագույն կրուզում արտասանած ճառում գորավար Գենիկինը, հետևյալ ձևով էր բնորոշում իր վերաբերումը դեպի Ռուսաստանից անջատված հողամասերը.

«Դաշնակիցների այն առաջարկին, որ որոշեմ իմ վերաբերումը դեպի ծայրամասերը, ես տվի որոշ և պարզ պատասխան:

Առաջին՝ ես ճանաչում եմ բոլշևիկների դեմ կոպող ծայրամասերի իրական կառավարությունների գոյության փաստը:

Երկրորդ՝ ծայրամասերի նկատմամբ Ռուսաստանի ունենալիք ապագա հարաբերությունները սահմանվելու են համառուսական կառավարության և ծայրամասերի կառավարությունների միջև կնքվելիք պայմանագրով. ընդամին թույլ է տրվում դաշնակից պետությունների միջնորդությունը:

Երրորդ՝ որովհետև հունվ. 1-ին Վեհաժողովի կողմից հայտարարված վերաբերմունքը դեպի Ազրբեջանն ու Վրաստանը առիթ տվեց կարծելու, թե այդ նորակաղմ պետությունների անկախության հայտարարությունն է, ես դիմեցի բողոքով, բայց այսօր պաշտոնական բացատրություն ստացա, թե պետությունները ճանաչել են միայն փաստական կառավարության ինքնուրույնությունը և ոչ ծայրամասերի ինքնուրույնությունը, Այս անհանդուրժողությունն չէ. ռուս պետության բարձր շահերի պաշտպանությունն է, և այս պատասխանը բնավ չի ժխտում այս հիմունքներով բարի հարևանական հարաբերություններ հաստատելը»:

Հարաբերությունները, սակայն, Հայաստանի ու Կամավորական բանակի, ինչպես և Դոնի, Կուբանի ու Թերեքի կառավարությունների միջև մնաց բարեկամական:

Մարտի 7-ին Երևան հասավ Գերագույն կրուզի պատվիրակությունը՝ Կովալ (Դոն), Զոգուլյա (Կուբան), Բիզան (Թերեք)՝ նպատակ ունենալով սերտ համագործակցություն հաստատել երկու կողմերի միջև: Երեվանում պատվիրակությունը գտավ սրտագին ընդունելություն: Մարտի 8-ին կառավարության հետ ունեցավ խորհրդակցություն և դրեց մի շարք

հարցեր. 1) հակաբոլշևիկյան մեկ ճակատի ստեղծում, 2) փոխադարձ օժանդակություն, 3) նահանջի դեպքում արդյոք կամավորականները կարող են ընդունվել Հայաստանում և այլն: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը ինքնին արդեն պատասխանում էր տրված հարցերին: Բնորոշ ու հետաքրքրական է և մի ուրիշ այցելություն:

Կաթողիկոսին այցելելու պատրվակով, հունվ. 1-ին Երևան եկավ Պոնտոսի հույն մետրոպոլիտ Խրիսանֆը, որ պոնտոսյան պատվիրակության նախագահն էր Փարիզում և Վենիզելոսի մոտիկ գործակիցը: Պոնտոսի հույները պահանջում էին Պոնտոսի անջատումը Թուրքիայից և առանձին հունական պետության ստեղծումը: Այդ պետության մեջ պիտի մտնեին Ռիզա — Սինոպ ամբողջ տարածությունը Պոնտոսյան լեռների և Սև ծովի միջև՝ 1 220 000 բնակչությամբ, որից 800 000 մահմեդական, 350 000 հույն և 70 000 հայ: Խրիսանֆը եկել էր որոշելու Հայաստանի և Պոնտոսի փոխհարաբերությունները և առաջարկում էր. կամ 1) Պոնտոսի հանրապետությունը կկազմե մեկ դաշնակից մասը Հայաստանի Հանրապետության, կամ 2) Պոնտոսը կլինի ինքնուրույն և Հայաստանի հետ կմիանա համադաշնակցային հիմունքներով և կամ 3) անկախ և հավասարազոր Պոնտոսն ու Հայաստանը իրար հետ կկապվեն դաշնակցությամբ կամ զինակցությամբ: Վերջին դեպքում, Հայաստանը կունենա սեփական ծովային ելք Աթինեում:

Խրիսանֆին Երևանում ցույց տվին սիրալիք ընդունելություն, և մի շարք խորհրդակցություններից հետո երկուստեք ընդունվեցին հետևյալ պայմանները. 1) Պոնտոսը, վերոհիշյալ սահմաններում, մտնելու է Հայաստանի մեջ, իբրև նրա դաշնակցային (ֆեդերատիվ) մեկ մասը. իր ներքին գործերում Պոնտոսը կառավարվելու էր սեփական Սեյմի միջոցով. 2) Հայկական և Պոնտոսյան պատվիրակությունները Փարիզում գործելու էին համերաշխ. 3) Ի հարկին, եթե Հայաստանի ու Պոնտոսի անկախությունը մերժվի, հայերն ու հույները միասին քայլեր էին առնելու, մինչև ապստամբություն՝ հարկադրելու համար, որ ճանաչվի ընդամահանուր անկախությունը. 4) Սույն պայմանագրությունը պետք է համաձայնեցվեր հույն և հայկական պատվիրակությունների գործունեությանը Փարիզում, ինչպես և Վեհաժողովի որոշելիք սահմաններին: (Ե.)

Սակայն, մենք շեղվեցինք պատմության ընթացքից: Հունվ. 31-ին, Ալեքսանդրապոլում՝ «Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքում» տեղի ունեցավ Հայաստանի համալսարանի հանդիսավոր բացումը: Երևանից ու Թիֆլիսից, հատուկ գնացքներով, եկել էին բազմաթիվ հյուրեր՝ խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանը, վարչապետ Ա. Խատիսյանը, բրիտանական ներկայացուցիչ Օ. Ուորդրոպը, Հայաստանի գերագույն կոմիսար գնդ. Հասկելը իր կնոջ ու շքախմբի հետ, ֆրանսիական ներկայացուցիչ կապ. Պուադեբարը, Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ գնդ. Զենկևիչը, պարսից ընդհանուր-հյուպատոս

Ասադուլա խանը, Ազրբեջանի դիվ. ներկ. Հախվերդովը, հանր. կըրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանը, արդար. նախ. Ա. Չիլինգարյանը, ելեմտ. նախ. Ս. Ասատրյանը, խնամ. նախ. օգն. բժ. Հ. Տեր-Միքայելյանը, Խորհրդարանի անդամներ բժ. Հ. Տեր-Գավթյանը, Մ. Հարությունյանը, Բ. Տեր-Մինասյանը, Վ. Մինախորյանը, Ս. Վրացյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Ա. Սաֆրաստյանը, Տ. Մամհուրը, Ա. Ղազարյանը, զոր. Նազարբեգյանը, զոր. Հախվերդյանը, համալսարանի ուսուցչապետները՝ պրոֆ. Ղամբարյանի գլխավորությամբ, բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանը, պրոֆ. Ա. Խաչատրյանը և շատ ուրիշ պետական ու հասարակական, գրական ու գիտական դեմքեր: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը կազմակերպել էր փայլուն ընդունելություն: Կայարանում պատրաստված էր թեյասեղան: Համալսարանի դահլիճը զարդարված էր կանաչով ու դրոշակներով: Նվազում էր զինվորական խումբը:

Հանդեսը բաց արավ համլսարանի տեսուչ վաստակավոր գիտնական պրոֆ. Իվ. Ղամբարյանը, որից հետո նախարար Ն. Աղբալյանը, մի ընդարձակ ու կուռ ճառով վեր հանեց համալսարանի դերը հայ պետականության և մշակույթի զարգացման գործում: «Այն ջահը, — ասաց նա, — որ մենք վառում ենք այսօր Հայաստանի բարձրավանդակի վրա, չի հանդչի երբեք և կլուսավորե Առաջավոր Ասիան»: Եվ մաղթեց, որ Հայաստանի համալսարանը լինի մատչելի ամենքի համար, մտնելը լինի հեշտ, ելնելը՝ դժվար, որ ուսումը լինի ձրի, գիտությունը վարժի գործնական եղանակով, որ հիմք դրվի համայնական գիտական աշխատանքին Հայաստանում:

Հանրային կրթության նախարարից հետո պրոֆ. Ղամբարյանը արավ համլսարանի կազմակերպության պատմությունը, որից հետո խոսեցին Ավ. Սահակյանը, Ուրդրոպը, դնդ. Հասկելը, Պուադեբարը, գնդ. Զենկեիչը, Ասադուլա խանը, Հախվերդովը, զոր. Նազարբեգյանը:

«Մի քանի օր առաջ, — ասաց Ուրդրոպը, — մենք տոնեցինք մի ուրիշ մեծ դեպք՝ Հայաստանի անկախության դե ֆակտո ճանաչումը: Ես կարծում եմ, որ առաջին համալսարանի բացումը նույնքան կարևոր է, որքան և անկախությունը: Պատմության մեջ եղել են դեպքեր, որ պետությունները կարճ ապրեն, բայց չի եղել դեպք, որ մի անգամ բացված համալսարանը կարճ կյանք ունենա... Ումանք մեծ կարևորություն էին տալիս դե ֆակտո բառին. Հայաստանը, հանձին էջմիածնի ճեմարանի, վիեննայի ու Վենետիկի վարժարանների արդեն իսկ դե ֆակտո գոյություն ունեն, և դուք այնքան շատ գիտնականներ և ուսուցչապետներ ունեք, որքան որ պետք կլինի ամբիոնների համար»:

Գնդ. Հասկելը. «Ես բախտավոր եմ ներկա լինելու այս պատմական դեպքին: Անօգուտ է ասել, որ պատրաստ չեմ խոսելու այս նյութի մասին, որն իմ գործունեության սահմանից դուրս է: Ներկա Հայաստանում

Մասիս՝ արբուն պահակ Հայաստանի

Հ. Հ. Գ. 8-րդ ընդհ. ժողովր. կարիք

Արամ Երկանյան

Մողան Բենիքյան

Հ. Հ. Գ. 8-րդ ընդհ. ժողովի պատգամավորներ. ոտի՝ Վ. Մինասյան և Ս. Վրացյան, նստած՝ Ա. Վոսյան և Ռ. Տեր-Մինասյան

Անդրանիկ
Հրամանատար կամավորական Առաջին գնդի

Գրո
Հրամանատար կամավորական երկրորդ գնդի

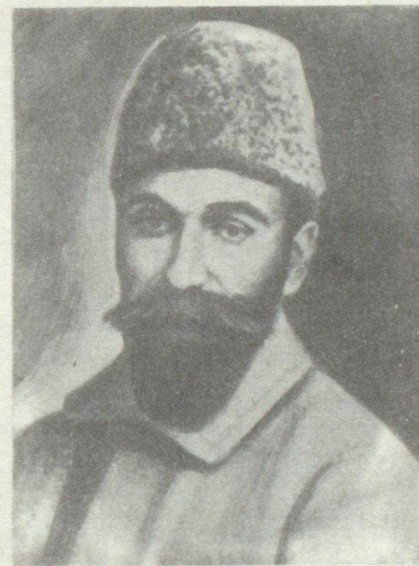
Կամավորական զնդերի հրամանատարներ
Վարդան, Քեոի և Համազասպ

Իշխան Հովսեփ Արղրոյան
Հրամանատար կամավորական Հինգերորդ զնդի

Ներսես Արք. Մելիքբանգյան
Առաջնորդ Ատրպատականի

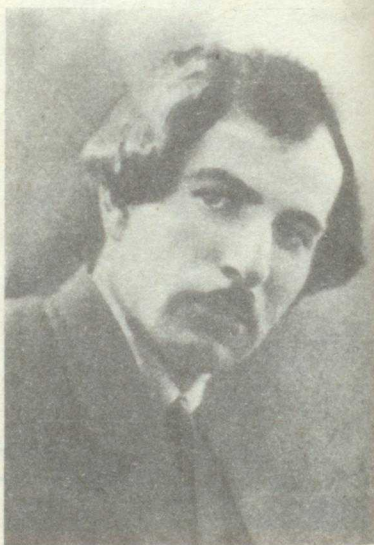
Փառուստ Ալոյան
(հին հեղափոխական)

Դաշնակցական ինչո, Սարգիս և Նիկոլ Օդարաշյան

Լևոն Էսետյան
«Մանվան զեղի» սպա

Սահո Հակոբյան
(Բասենի գավառապետ)

Բասենի վարչական կազմը

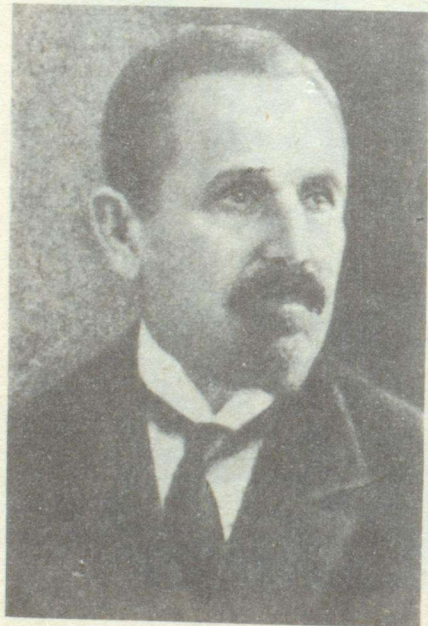
Հայ ժողովրդականների ձերբակալու-
թյունը Էրզրումում
(ձախ կողմից՝ Շահ-Արմեն)

Ա. Ահարոնյան

Լ. Արաբկյան

Զոր. Բ. Նազարբեկյան

Զոր. Անդրանիկ

Զոր. Բ. Աբարատյան

Վ. Մուսիկյան

Ա. Ասոպձատրյան

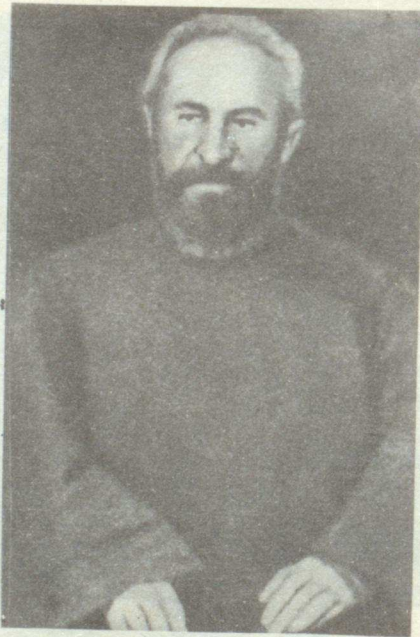

Ինստոմ

Մո. Շահուճյան

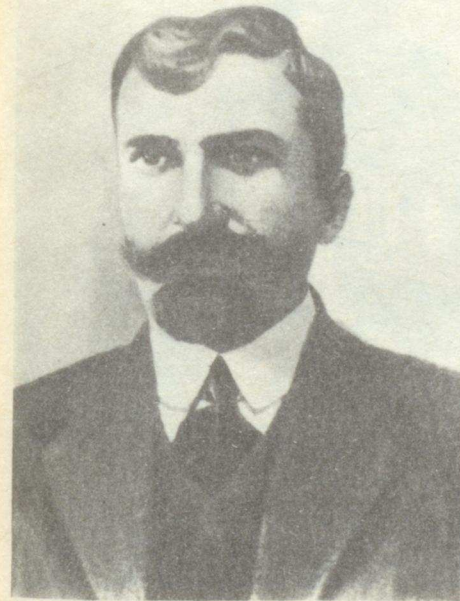
Քարեգին եպիսկ. Հովսեփյանց

Գառո Քարխանյան

Արամ Մանուկյան

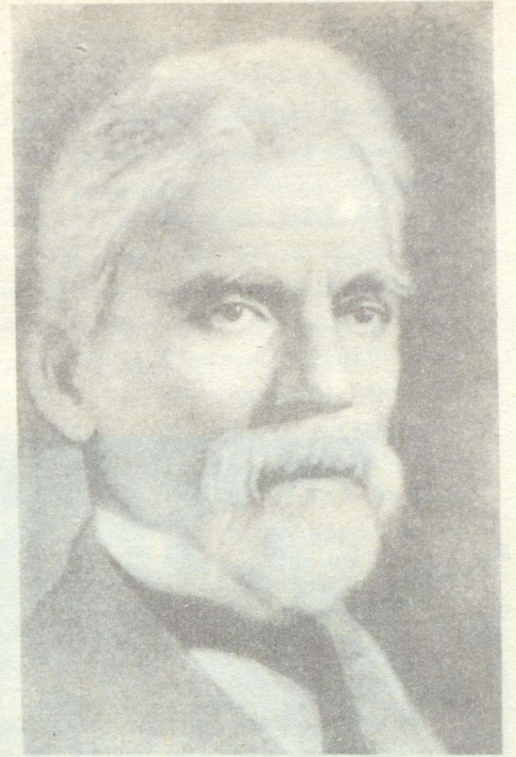
Հ. Հ. Կառավարության շենքը

Հայաստանի անդրանիկ համալսարանը

Ավ. Սահակյան
(Հայաստանի խորհրդի նախագահ)

Հ. Քաջազնունի
Հայաստանի անդրանիկ վարչապետ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե. էջմիածնի միաբանների հետ

կատարվող դեպքերը, աչքի առաջ ունենալով պետութայն հանդիպած դժվարությունները, շատ նշանակալից են: Եվ մեծ գոհացում է ներշնչում, որ գոյութայն ծանր հոգսերը շին ճնշում ժողովրդի կրթութայն ծարավը: Եվրոպայի և Ամերիկայի շատ քաղաքներում մենք հանդիպում ենք շատ հայերի, որ համալսարաններում բարձր կրթություն են ստանում, և այդ տվել է իր պտուղները. մի շարք աչքի ընկող հայեր կան, որ կարևոր տեղ ունեն և որոնց անունները հայտնի են ամենքին: Այդ համալսարաններում սովորող անձինք հաջողություն են ունեցել, բայց Հայաստանի համալսարանում մարդիկ պետք է դաստիարակվեն ավելի հայրենասեր ոգով, քան արտասահմանում: Գլխավոր բանը, որով ես շատ շահագրգռված եմ, որ հայ ժողովուրդը լինի անկախ քաղաքականապես, տնտեսապես և կրթությամբ (բռուն ծափեր): Ես հույս ունեմ, որ կարճ ժամանակում Հայաստանը բոլորովին ազատ կլինի և կախում չի ունենա ոչ ոքից (բռուն ծափեր): Եթե կա որևէ կարիք, որին պետք լինի օգնել Ամերիկայի կամ իմ ներկայացրած ուրիշ պետություններից, ես հաճույքով կիմացնեմ նրանց և կհաջողացնեմ նրանց օգնությունը: Ծանաչելով այս գործի գլուխ կանգնածներին՝ ես համոզված եմ, որ համալսարանը անպայման հաջողություն կունենա»:

Հասկելի ճառը հանդիսականների կողմից ընդունվեց առանձին ոգեվորությամբ: Զերմ խոսքերով արտահայտեցին և մյուս հեռուորները, որոնց ճառերը ընդհատվում էին որոտրնդոտ ծափերով:

Ողջույնի ճառերից հետո, Ս. Տիգրանյանը կարդաց արտասահմանից և Հայաստանի զանազան կողմերից ստացված հարյուրավոր հեռագրերից մի քանիսը: Ծնորհավորում էին Վրաստանի դիվ. ներկ. Գ. Մախարաձեն, Վրաստանի հանր. կրթ. նախարարի պաշտոնակատար Ցինցաձեն, գորավար Կարալովը և ուրիշներ:

Ապա համալսարանի ուսուցչապետ Մեսրոպ եպ.-ը ակադեմիական ճառ արտասանեց՝ «Հայ վանքերի նշանակությունը Հայաստանի կուլտուրական գործերում» նյութի մասին, որից հետո խոսեցին բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանը, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ՝ Հ. Մելքոնյանը, Երևան քաղաքի ներկայացուցիչ Ա. Շարաֆյանը, Կարսի քաղաքագլուխ Հ. Նոհրատյանը, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը, Ա. Խոնդկարյանը սոց.-հեղ. և Ա. Ղազարյանը՝ Հ. Հ. Գ. կուսակցությունների կողմից և մի շարք ուրիշ հիմնարկությունների ու միությունների ներկայացուցիչներ: Հայտարարվեց ցանկը համալսարանին արված նվերների. մեկ միլիոն ութսու Մայիլյան եղբայրներից, 100 000 ո. «Միրակ կոոպերատիվից. Ալեքսանդրապոլում սկսվել էր ժողովրդական հանգանակություն: Հանդեսի օրվա առթիվ հրատարակվել էր միօրյա թերթ «Հայաստանի համալսարան» անունով:

Հանդեսի ամբողջ տևողության ընթացքում, դուրսը խոնված էր մեծ բաղմություն. շատերը եկել էին շրջակա դյուղերից: Հասարակությունը 25 Ս. Վրացյան

խաղաղապես ցույցերով ընդունեց հանգեսից հետո դուրս եկող հյուրերին: Այնտեղ էլ խոսեցին օտար պետությունների անբարեկամությանը, վարչապետ Խատիսյանը, Ն. Ա. Փաշինյանի կողմից Ս. Վրացյանը և ուրիշները: Հավաքված բազմությունը հանկուժով մի բանաձև, որով պահանջում էր գաղանկիցներից Քուրդահայտանի հարցի լուծումը:

Հանգեսից հետո, Քաղաքային ակումբի դահլիճում տեղի ունեցավ ճեփ հացկերույթ քաղաքագրույթ Ն. Մելքոնյանի նախագահությամբ, ուր նույնպես եղան բազմաթիվ ճառախոսություններ հայ և օտար ներկայացուցիչների կողմից: Երեկոյան, առևտրական դպրոցի սրահում, կայացավ գրական-երաժշտական երեկույթ և պարահանդես, որ մեծ աշխույժով անցավ և տեղի մինչև ուշ գիշեր: Պարահանդեսից հետո հյուրերը արտակարգ գնացքով վերադարձան Երևան:

Խոշոր դեպք էր Հայաստանի բժիշկների անդրանիկ համագումարը, որ բացվեց Երևանում ապր. 18-ին: Քաղաքային տան դահլիճը լիքն էր հանրապետության բոլոր ծայրերից եկած պատգամավոր բժիշկներով, բուժակներով, դեղագործներով, անասնաբույժներով, ռևինդիր հասարակությամբ: Եկել էին 72 պատգամավորներ:

Համագումարը բաց արավ կազմակերպիչ հանձնաժողովի նախագահ բժ. Ն. Տեր-Միքայելյանը, Ապա ողջույնի խոսք ասացին Խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակյանը, վարչապետ Խատիսյանը, Երևանի քաղաքագրույթ Մուսինյանը և բազմաթիվ ներկայացուցիչներ զանազան հիմնարկությունների և միությունների կողմից:

Հանդիսավոր մասից հետո համագումարը կազմեց իր նախագահությունը՝ նախագահներ՝ բժ. Տեր-Միքայելյանը, Պապիկյանը և Լազարյանը, քարտուղարներ՝ Զարիֆյան, Բաղդասարյան, Ավայան, Տեր-Պողոսյան, Ավետիսյան, Քալանթարյան:

Հաջորդ օրը, համագումարը բաժանվեց 5 հատվածի՝ 1) քաղաքական հարցերի՝ 29 բժիշկ, 2) զինվորական՝ 20, 3) դեղագործական՝ 18, 4) անասնաբուժական՝ 4 և 5) ատամնաբուժական՝ 3 և օրակարգի հարցերը քննության առնվեցին այդ հատվածների նիստերում:

Համագումարն ունեցավ հանձնաժողովային և ընդհանուր բազմաթիվ նիստեր, ուր քննության առնվեցին Հայաստանի բժշկաառողջապահության վերաբերվող բոլոր սուր հարցերը: Ի վերջո, ընտրվեց կենտրոնական մարմին՝ Հայաստանի լավագույն բժիշկներից:

Անընդհատ առաջ էր գնում և պետական կազմակերպական աշխատանքը, ինչպես և երկրի տնտեսական վերականգնումը: Կառավարությունը առանձին ուշադրություն դարձրեց ժողովրդի ապրուստի միջոցների հայթայթման գործին. հունվ. 27-ին կազմվեց «Սերմանման հատուկ կոմիտեն», որ մեծ եռանդով վարեց սերմահավաքման գործը՝ ամբարեկով ալեկի քան 350 000 փութ սերմացու: Փետրվարին 225 միլիոն ռուբլու վարկ բացվեց սերմացու գնելու համար: Մարտի 25-ին կառավարությունը հաստատեց այն պայմանները, որով գյուղատնտեսու-

թյան նախարարությունը կատարելու էր սերմացուի բաշխումը: պետական պահեստներից սերմացու պիտի տրվեր գյուղական համայնքներին, գյուղատնտեսական ընկերություններին, հասարակական ու պետական հիմնարկություններին, պետական պաշտոնյաների ընկերություններին ու հասարակական խմբակցություններին: Ստացված սերմացուն պիտի վերադարձվեր կալի ժամանակ՝ բերքով կամ դրամով:

Մինչև մայիսի սկիզբը կառավարությունը ժողովրդին բաժանեց 332 660 փութ սերմացու*, որից գարի՝ 206580 փ., ցորեն՝ 65431 փ., կորեկ՝ 15225 փ., շալթուկ (բրինձ)՝ 4026 փ., հաճար՝ 2677 փ., կտավա՝ 1300 փ., գետնախնձոր՝ 24204 փ., եգիպտացորեն՝ 12368 փ., բանջար՝ 534 փ., գանգար՝ 315 փ.: Ամենից շատ ստացավ Կարսը՝ 76855 փ., աղա՝ Շիրակը՝ 74605 փ., Երևանի գավառը՝ 52372 փ., Լարաբլիսան՝ 46932 փ., իսկ ամենից քիչ՝ Դարալգյազը, 732 փ.: Բացի այդ բաժանվեց 500 փ. բանջարանոցային սերմ, բամբակի ու ծխախոտի սերմ: Բամբակ ցանվեց ընդամենը 1517 դեկատին, ծխախոտ՝ 61 դես.: Կառավարությունը հող, վարկ, գործիքներ ու սերմացու տրամադրեց դրսից՝ Սուխումի շրջանից եկած ծխախոտագործներին: 30 միլիոն ռուբլի հատկացվեց բամբակագործներին օժանդակություն հասցնելու համար, 15 միլիոն ռուբլի՝ այգեգործների համար:

Մարտի 1-ին Խորհրդարանը բաց արավ 50 միլիոն ռուբլու վարկ գյուղատնտեսական գործիքներ գնելու համար: Բաթումից բերվեցին տրակտորներ, հնձելու և քամելու մեքենաներ, գութաններ, սերվատներ, այգեգործական ու մեղվաբուծական գործիքներ, գերանդիներ, մանգաղ և այլն: Բերվեց մեծ քանակությամբ պղնձի արջասպ այգիների համար: Գյուղատնտ. նախարարության կենտրոնական պահեստը իր բաժանմունքների միջոցով կատարում էր մեքենաների, գործիքների և նյութերի բաշխումը երկրում:

Պակաս կարևոր դեպք չէր և երդվյալ ատենակալների դատարանի բացումը, մարտի 15-ին դատական նիստի դահլիճը զարդարված էր եռագույն ժապավեններով: Երեկոյան էին վարչապետ Ա. Խատիսյանը, արքարադատության նախարար Ա. Զրինգարյանը, Խորհրդարանի անդամներ, դատաստանական ու հասարակական գործիչներ և խուռն բազմություն հետաքրքրվողների: Դատական նիստի սկզբին ողջույնի խոսք ասացին վարչապետը, արքարադատության նախարարը և դատարանի նախագահ Մակ. Մելիք-Միրզախանյանը: Ապա՝ բեմ բարձրացավ դատական կազմը. նախագահ՝ Մ. Մելիք-Միրզախանյան, անդամներ՝ Զ. Գեղամյան և Ա. Տեր-Հակոբյան. դատախազ Ա. Մալխասյան, դատախազի օգնական՝ Վ. Ահարոնյան, քարտուղարներ՝ Ն. Տեր-Հակոբյան և Ս. Շամվղյան: Երդվյալ ատենակալներից ներկա էին 19 հոգի և 1 տե-

* Սերմանման շրջանի վերջում բաժանված սերմացուի գումարը հասավ 875 000

զակալ՝ բոլորն էլ տղամարդիկ: Նիստի բացումից և ընթացիկ ձևակա-
նությունները լրացնելուց հետո, ատենակալները հայտարարեցին, թե
իրենք հրաժարվում են կրոնական երգումից և ազնիվ խոսք են տալիս
գատելու խղճի մտքը:

Կարճ ընդմիջումից հետո, վիճակահանությունը կատարվեց 12 ատե-
նակալների ընտրությունը: Հայաստանի անդրանիկ ատենակալների ատ-
յանի անդամ լինելու պատվին արժանացան՝ Արշ. Տեր-Աբրահամյանը,
Սարգ. Հախնազարյանը, Նշ. ժամագործյանը, Վարդ. Մամաջանյանը,
Գր. Տեր-Հակոբյանը. Սիր. Տեր-Մարտիրոսյանը, Գր. Վարդանյանը,
Հմ. Սողոմոնյանը, Հովս. Ավետիսյանը, Զավ. Կորկոտյանը, Միհր. Աթա-
նեսյանը և Թադ. Դրամփյանը. տեղապահներ՝ Մովս. Գյուլխանդանյանը և
Ծրվ. Ֆրանգյանը: Հնարվածները մի քանի թույլով հեռացան և ընտրե-
ցին իրենց համար ավագ՝ Սիր. Տեր-Մարտիրոսյանին: Ատենակալները
հասարակական տարբեր խավերի պատկանող մարդիկ էին:

Առաջին գործը Դարալագյազի Ուլնիանորաշեն գյուղացի Ենովթ
Հովհաննիսյանի և Զանախչի գյուղացի Մանուկ Մովսիսյանի դեմ հա-
րուցվող մեղադրանքն էր պարսկահպատակ Մամեդ Ասթյար Ալի օղու-
լուին կողոպտելու փորձի դեմ: Ամբաստանյալներին պաշտպանում էր
երդվ. հավատարմատար Գ. Տեր-Գրիգորյանը: Հարցաքննությունից,
վկաներին և կողմերի ճառերը լսելուց հետո, երդվյալ ատենակալները
առանձազան և 10 թույլի խորհրդակցությունից հետո մեղադրյալներին
հայտարարեցին անպարտ:

Երդվյալ ատենակալների դատարանի առաջին նստաշրջանը տևեց
մինչև մարտի 26-ը:

Խորհրդարանի մարտի 1-ի օրենքով արդարադատության նախարա-
րության դիվանին կից կազմվեց 3 հոգիանոց արևմտահայ իրավագի-
տական բաժին, որի նպատակն էր ա) մասնակցել օրինագրքերի քննու-
թյան, մշակման և խմբագրման գործին, բ) ուսումնասիրել արևմտա-
հայ հատվածի մեջ գոյություն ունեցող ընտանեկան, ժառանգական և
այլն սովորություններն ու իրավական հասկացողությունները, նրանց
հարազատ ոգին մեր նոր մշակվող օրենքների մեջ պահպանելու հա-
մար:

Հանրային կրթության ասպարեզում մշակվեցին մի շարք օրենք-
ներ: մարտին Խորհրդարանը սկզբունքով հաստատեց դպրոցական հանձ-
նախմբի հետևյալ օրինագիծը եկեղեցական-ծխական դպրոցների աշ-
խարհականացման ու պետականացման մասին:

«1. Հոգևոր եկեղեցական-ծխական դպրոցների կայքերն ու գույքերը
և նրանց շենքերը պետականացվում են, եթե նրանց դպրոցը բացված
լինի այս օրենքի հրատարակման օրը, կամ բացվելուց հետո փակվի և
կամ, եթե նա Հայաստանի պետական գանձարանից նպաստ է ստացել:

2. Պետականացվող կայքերն ու գույքերը և նրանց շենքերը հանձ-
նեցվում են հանրային կրթության և արվեստի նախարարությանը, որը ծա-
ռայեցնում է նրանց դպրոցական նպատակների համար:

3. Որոշ պայմաններով և նպատակներով կուտակված կամ հատ-
կացված և այս օրենքի ուժով պետականացվող կայքերը, գույքերն ու
շենքերը անցնում են հանրային կրթության և արվեստի նախարարու-
թյանը այն պայմանով, որ վերջինս կատարում է կաակողների և հատ-
կացնողների կամքը անշեղ»:

Ապրիլին ընդունվեց մի ուրիշ օրինագիծ տարրական կրթության
մասին.

«1. Պետական դպրոցներում տարրական կրթությունը վեցամյա տե-
վողություն ունի, որ բաժանվում է երկու եռամյակների:

2. Տարրական դպրոցներում ավանդվում են հետևյալ առարկա-
ները. հայոց լեզու, թվարանություն, պատմություն, աշխարհագրություն,
քնադիտություն, առողջապահիկ գիտելիքներ, երգեցողություն, եկար-
չություն, մարմնամարզ և ձեռքի աշխատանք ըստ հանրային կրթու-
թյան և արվեստի նախարարության մշակած ծրագրի և կազմած դասա-
բաշխման տախտակի:

Մանրություն. Այլազգի դպրոցներում պետական լեզուն ավանդ-
վում է, ըստ համայնքի ցանկության, սկսած ուսման երրորդ տարվա-
նից:

3. Այն գյուղերում, որ այսօր բավարար թվով դպրոցական հաս-
կի մանուկներ չունեն, բացվում են եռամյա դասընթացով դպրոցներ:

4. Կենտրոնական գյուղերում բացվում են վեցամյա դասընթաց-
ով դպրոցներ նույն և մերձավոր գյուղերի աշակերտության համար:

5. Այն սաների համար, որ հնար չունեն վեցամյա դպրոց հասա-
խելու կամ վեցամյան ավարտելով՝ միջնակարգ դպրոց անցնելու, հա-
մապատասխան դպրոցներում բացվում են շորթորդ և յոթերորդ լրա-
ցուցիչ դասարաններ»:

Մարտի 28-ին դրամատիկական դասընթացները տվին իրենց անդ-
րանիկ երեկույթը՝ դասընթացների վարիչ դերասան Վ. Միրզոյանի
առաջնորդությամբ: Հանդեսը անցավ մեծ հաջողությամբ: Դասընթացը-
ների մի շարք ուսանողներ աչքի ընկան իրենց շնորհալի խաղով:

Ապր. 18-ին բոյ-սկաուտների օր էր Երևանում: Քաղաքը ստացել
էր տոնական տեսք: Փողոցներում տուփերով հանգականություն էր կա-
տարվում: Բոյ-սկաուտները երաժշտությամբ կենդանություն էին մըտ-
ցրելում ամեն կողմ: Ամառային ակումբում տեղի ունեցավ հրապարա-
կային մարզանք: Բոյ-սկաուտները, իրենց վարիչ հունգարացի Ալբերտ
Սեդմայի առաջնորդությամբ, զեղեցիկ խաղեր խաղացին՝ արժանանա-
լով խոնված հասարակության խանդավառ ծափերին: Սկաուտական
շարժումը հանրային կրթության նախարարության գորգուրանքի առար-

կա էր և շուտով լայն ծավալ ստացավ Հայաստանում, մանավանդ, երբ արտասահմանից հասան փորձված դեկավար մարզիկներ՝ Վ. Չերազ, Տ. Խոյան և այլն:

Փետր. 18-ին հիմնվեց Հայաստանի Կարմիր խաչը, որի կանոնադրությունը հաստատվեց Խորհրդարանում մարտի 19-ին: Կենտրոնական վարչության անդամներ ընտրվեցին Գր. Չալխուշյանը (նախագահ), բժ. Ն. Տեր-Պավլյանը, բժ. Ս. Կամսարականը, բժ. Ն. Մելիքյանը, տիկ. Օ. Արարատյանը, բժ. տիկ. Զալյան-Մանուկյանը, տիկ. Քալանթարյանը, բժ. Ա. Տեր-Պողոսյանը, Վ. Բարսեղյանը, Ա. Մակարյանը: Կարմիր խաչը ճյուղեր ունեցավ Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Վաղարշապատում, Աշտարակում, Զալալ-Օղլիում, Ղարաքիլիսայում և Իզմիրում: Նրան հարեցին և Թիֆլիսի, Պոլսի, Փարիզի և Ամերիկայի Հայ Կարմիր խաչերը: Կարմիր խաչի գլխավոր գործն էր՝ օգնություն հասցնել բանակին: Դրա համար նա կազմակերպեց 2 հիվանդանոց՝ ողջ սարքով, մի թուղթիկ խումբ, մի սննդատու կայան զինվորների համար, բաղնիք, լվացարան և այլն: Կարմիր խաչի մենաշնորհն էր խաղաթուղթը. հունիսից սկսած կառավարությունը տուրք դրեց երկաթուղու տոմսակների վրա էլ հօգուտ Կարմիր խաչի և 4 միլիոն ուրբու վարկ բացեց:

Այսպես, կյանքի բոլոր ասպարեզներում, դրությունը բարելավվում էր զգալապես: Ապրուստի պայմաններն էլ հետզհետե դառնում էին ավելի տանելի. հակառակ որ ժողովուրդը ազահույթյամբ ցանում էր ունեցած հացահատիկները, հացն ու կենսական միջոցները անհամեմատ ավելի առատ էին, քան 1919 թվին: Գաղափար տալու համար ապրուստի պայմանների մասին՝ առաջ բերենք մի քանի թվեր. փետրվարի 7-ին Երևանի շուկայում մթերքները արժեին. հացը՝ 26—28 ուրբի ֆունտը, միսը՝ 70—140 ուրբի, ալյուրը՝ 1400 ուրբ, ցորենը՝ 1300 ուրբ, գարին՝ 1300 ուրբ, բրինձը՝ 1400—1800 ուրբ, լոբին՝ 35 ուրբ, ֆունտը, սիսեռ՝ 30 ուրբ, սոխը՝ 12 ուրբ, կաղամբը՝ 8 ուրբ, բազուկը՝ 7 ուրբ, գազարը՝ 8 ուրբ, մածունը՝ 30 ուրբ, կաթը՝ 25 ուրբ, պանիրը՝ 60—100 ուրբ, կարագը՝ 180—200 ուրբ, մեղրը՝ 170—180 ուրբ, գետնախնձորը՝ 15 ուրբ, ընկույզը՝ 40 ուրբ, շամիչը՝ 80—90 ուրբ, նավթը՝ 40 ուրբ, սապոնը՝ 30 ուրբ, հավկիթը՝ 13—14 ուրբ, հատը, լուցկին՝ 8—10 ուրբ, տուփը, փայտածուխը՝ 110 ուրբ, փայտը՝ 70 ուրբ: Ապր. 15-ին կոպերատիվներում տղամարդկանց կոշիկները արժեին 3000 ուրբ, կանանց՝ 4000 ուրբ, երեխաների՝ 1200 ուրբ, կրկնակոշիկները՝ 1300 ուրբ, թելի բաժակները՝ 120 ուրբ, հատը, ափսեներ թելի՝ 120 ուրբ, հատը, մոմ՝ 820 ուրբ, ֆունտը, սուրճ՝ 360 ուրբ, երեսուրբիչներ՝ 160 ուրբ, հատը, ծխախոտի թուղթ՝ 6 ուրբ, գրքույկը, լուցկի՝ 5 ուրբ, տուփը, սապոն՝ 50 ուրբ, ֆունտը:

Իսկ դրամը մարտի 1-ին՝ 1 գուլարը արժեց 580 ուրբի, 1 թուրքական հնչուն ոսկին՝ 3000 ուրբ, 1 ֆունտ ստեռլինգը՝ 2000 ուրբ:

Պաշտոնյաների ուճիկներն էին՝ վարչապետի՝ 8150 ուրբ, ամսական,

նախարարների՝ 7 450 ուրբ, Խորհրդարանի անդամների՝ 6 800 ուրբ, Սենատի նախագահի՝ 8 150 ուրբ, անդամների՝ 7 450 ուրբ, շրջանային դատարանի անդամների՝ 6 600 ուրբ, հաշտարար դատավորների՝ 6 600 ուրբ, 40 կարգի ուճիկ գոյություն ունեցող, նվազագույնը 2000 ուրբ, բարձրագույնը՝ 8 150 ուրբ:

Երկրի կյանքի կայունացումը զգացվում էր և ժողովրդի, մանավանդ, ոչ հայ տարրերի վերաբերումից: Այլևս այնքան հեշտ չէր հակապետական տարրերին ոտքի հանելը: Այդ ցույց տվին Կարսի ղեկավարը:

Տարվա սկզբին դեռևս Կարսի մահմեդական շրջաններում նկատվում էր տատանում. մի մասը կողմնակից էր Հայաստանի իշխանության, մյուսները՝ թուրքերի և ազրբեջանցիների դրդումով դեմ էին հայերին: Հունվ. 12-ին Զարուշատի, Աղբաբայի և Չըլզըրի ներկայացուցիչները ժողով գումարեցին Գեղարշի գյուղում և որոշեցին. 1) դադարեցնել առևտրական և ամեն հարաբերություն հայերի հետ. 2) արտաքսել հայկական իշխանությունը և կազմել տեղական իշխանություն՝ Ազրբեջանից ստացված դրամով. 3) 18—40 տարեկանների զորաշարժ անել և մարզել թուրք սպանների ղեկավարության տակ. 4) երկաթուղու շրջանում և Ղըզըլ-Չախչախում դնել սեփական պահակներ:

Հունվարի կեսերին Զարուշատ եկան մի քանի ազրբեջանցի սպաններ Նազարալիևի գլխավորությամբ, խոշոր գումարներով, և սկսվեցին հակահայ հարձակումները: Հունվ. 20-ին Իբիշ գյուղում սպանվեցին 8 հայեր: Հունվ. 24-ին Զարուշատից և մյուս շրջաններից դուրս քշվեց հայ պաշտոնեությունն ու միլիցիան: Թուրքերը դիրքեր գրավեցին Զուրզուռայում և դեպի Արդահան ուղղեցին 500 ձիավորներ: Հունվ. 27-ին 400 զինված թուրքեր գրավեցին Շայնալար գյուղը: Զարուշատը, Աղբաբան և Չըլզըրը ապստամբվեցին Հայաստանի դեմ: Այս շրջաններում բավական ուժեղ էին և Հայաստանի կուսակիցները, բայց թուրք-ազրբեջանցի գործակալներից ահաբեկված՝ չէին կարող արտահայտվել:

Կառավարությունը ամեն միջոց սպառելուց հետո, հրաման տվեց գործին զենքի դիմելու: Հակառակ արտակարգ ձյան ու սառնամանիքին, զորավար Հովսեփյանի դորամասերը արագությամբ անցան գյուղից գյուղ, և ջախջախիչ պարտության մատնելով թշնամուն՝ փետր. 15-ին գրավեցին բոլոր ըմբոստ վայրերը: Խոռվարար պարագլուխները փախան, և Զարուշատից, Աղբաբայից ու Չըլզըրից 25 ներկայացուցիչներ եկան հայանելու ժողովրդի հնազանդությունը: Երջանը հանգստացավ:

Հանգիստ չմնաց, սակայն, Ազրբեջանը: Այս ղեկավարի առթիվ, մարտ 8-ին Ազրբեջանի Խորհրդարանում Մուսավաթ, էհրար և Իթթիհատ կուսակցություններին պատկանող 21 պատգամավորներ մտցրին հարցապնդում, որի մեջ ասում էին, թե՛ ահալական կառավարությունը, զիս նախափության պատրվակով, քարուքանդ է անում Կարսի շրջանի մահմեդական գյուղերը և բնաջնջում մահմեդական խաղաղ բնակչությունը: Մոտ 10 000 մահմեդականներ, հակառակ որ հոժար կամքով հանձնել

են զենքերը, շրջապատված են կանոնավոր հայ զորքերով և ենթարկվում են վերջնական կոտորածի»:

Նույն օրը, ժամը 12-ին, նշանակվեց Խորհրդարանի արտակարգ նիստ, ուր վարչապետ Ոստպրեզովը տվեց մանրամասն բացատրություններ, որից հետո տեղի ունեցան փոթորակահույզ վիճաբանություններ Գրեթե անխտիր, բոլոր ճառախոսները անզուսպ հարձակումներ էին գործում Հայաստանի կառավարության և Դաշնակցության վրա: Խորհրդարանի դաշնակցական պատգամավորների փորձերը՝ զգաստության հրավիրելու՝ առաջ էին բերում աննկարագրելի աղմուկ ու բողոք: Բանը հասավ այնտեղ, որ պատգամավորներից մեկը՝ սոց. հեղափոխական Սաֆիջյուրդսկին առաջարկեց հեռացնել Ազրբեջանի Խորհրդարանից դաշնակցական պատգամավորներին: Միայն երկու հոգի փորձեցին քննադատել և Ազրբեջանի կառավարության պրովոկացիոն ընթացքը: Հնկերվարական Աղամալի Օղլի և Ասադ Քարաևը բաց կերպով ամբաստանեցին կառավարությունը, որ Կարսի արյունոտ դեպքերը, ստեղծված են Բաքվի դրդումով: «Եթե կառավարությունը անմեղ է, — բացականչեց Քարաևը, — այն ժամանակ ինչպե՞ս են այն միլիոնները, որոնք ուղարկվում են Հայաստան»:

Եվ մինչ Ազրբեջանում շանթ ու կայծակ էին թափում, Կարսում կյանքը արդեն խաղաղել էր: Հենց որ ըմբոստ շրջանները հայտնեցին հպատակություն, զինվորական միջոցները վերջ գտան, և ժողովուրդը անցավ սովորական աշխատանքի: Հայաստանի ոչ մի շրջանում հայմահմեդական հարաբերությունները այնքան լավ չէին, որքան Կարսում: Այդ բարի-հարևանական հարաբերությունների ցուցադրություն եղավ Կարսի քաղաքային խորհրդի արտակարգ նիստը փետրվարի 17-ին՝ մասնակցությամբ քուրդ և թուրք բնակչության ներկայացուցիչների:

Խորհրդի նախագահը բանալով ժողովը՝ դիմեց քուրդ և թուրք ներկայացուցիչներին ողջունի խոսքով՝ ասելով, որ եթե նրանք որոշել են հայերի հետ ապրել հաշտ ու խաղաղ, հայերի կողմից էլ կգտնեն նույն եղբայրական անկեղծ վերաբերումը: Պատասխանեց Գյուլի շրջանի ներկայացուցիչ Թալի բեգը՝ հայտարարելով, թե պատահած ցավալի դեպքերի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է եկվոր խոռվարարների վրա: Եթե Հայաստանի կառավարությունը մոռանա այդ թյուրիմացությունները և լավ վերաբերվի իրենց հետ, իրենք խոստանում են լինել Հայաստանի Հանրապետության խաղաղ և օրինապահ քաղաքացիները:

Ապա, ի պատասխան բանվորների և գյուղացիների ողջունների, խոսեց Մուրղանի շրջանի ներկայացուցիչ Արիֆազանը: Սա ևս պնդեց, որ բոլոր դեպքերի պատճառը դրսից եկած դրդիչներն են և որ տեղական ազգաբնակչությունը ձգտում է խաղաղության: «Առանց հայերի, — ասաց նա, — մահմեդականները չեն կարող ապրել. մի քանի ամիս ևս

այսպիսի կյանք, և մահմեդական շրջանները քարուքանդ կլինեն ու կփշանան սովից»:

Նույն միտքը հայտնեցին և Զարուշատի ներկայացուցիչները՝ Բաղր աղա Մահմեդ Օղլին և Զալիլ աղա Մահմեդ Օղլին: Սրանք ևս «ցավալի դեպքերը» բացատրում էին արտաքին դրդումներով և խոստանում լինել հավատարիմ Հայաստանի Հանրապետությանը՝ այն հույսով, որ «հայերն ու մահմեդականները կապրեն եղբոր պես, ինչպես ապրում էին նիկոլայի ժամանակ»:

Նիստից հետո տեղի ունեցավ հանդիսավոր հացկերույթ, ուր նույնպես խոսվեցին տաք ճառեր՝ երգվելով, որ այսուհետև երբեք չեն կրկնվի անյայլի մոռյլ օրերը:

Նման հավաստիացումներ սկսեցին հասնել և ուրիշ շրջաններից: Մարտի սկզբին կառավարությունը ստացավ հետևյալ դիմումը. «Մենք՝ Օրգով, Բարբար և այլ քրդական գյուղերի ներկայացուցիչներս այսօր ներկայանալով Իզդիրի բանակի հրամանատար Սեպուհին՝ հայտնում ենք ձեզ, որ պարտավոր ենք սրտանց ընդունել Հայաստանի Հանրապետության հպատակությունը և որպեսզի այդ լինի Արարատի ստորոտի բոլոր գյուղերի կողմից, մեզ մնում է խորհրդակցել թե նրանց և թե մեր ցեղապետների հետ: Եթե նույնիսկ նրանք չհամաձայնեն, մենք նրանք ենթարկվելու ենք, թեկուզ առանց նրանց համաձայնության: Ավդալ Մատո Օղլի, Մատո Խազի Կարեո Օղլի, Հասո Սիքաշ Օղլի, Մամադ Խազի Օղլի, Ալո Իսմայիլ Օղլի, Դավրիշ Աբա Օղլի, Ոսուֆ Սաբո Օղլի»:

Մարտի 15-ին նման բազմաստորագիր դիմում եկավ Զուլքերի շրջանի մահմեդականներից, իսկ ապր. 25-ին Արդահանի մահմեդականների ներկայացուցիչներից, որոնք բողոքում էին Ազրբեջանի գործակալների սադրանքների դեմ:

Նույն օրերին կառավարությունը «հավատարիմ հպատակության» դիմումներ ստացավ և Միջագետքի եզդիներից ու ասորիներից, որոնք ցանկություն էին հայտնում տեղափոխվել Հայաստան:

Շատ ժամանակ շանցած, շուտով պարզվեց Կարսի դեպքերի շուրջ ազրբեջանցիների հանած աղմուկի իսկական դրդապատճառը. մարդիկ նոր դեպքեր էին պատրաստում Ղարաբաղում, և անհրաժեշտ էր հասարակության ուշադրությունը ուրիշ կողմ դարձնել:

Պետք է նկատել, որ օգոստ. 22-ի համաձայնությունը էական փոփոխություն չմտցրեց Ղարաբաղի դրության մեջ, ինչպես և նոյեմբերի 23-ի համաձայնությունը չփոխեց Զանգեզուրի վիճակը: Նոյեմբ. 23-ից

հետո էր, որ, ինչպես տեսանք, զանգեզուրցիք մաքրեցին Օխշի ու Գեղավա ձորերը:

Նոյեմբերի վերջերին Զանգեզուրում Ա. Շահմազյանին փոխարինեց Ս. Մելիք-Յուլյանը, որպես քաղաքացիական մասի կոմիսար, իսկ գինեվորական մասը ենթարկվեց զոր. Ղազարյանին: Սրանց գալով՝ Զանգեզուրը ձևականորեն էլ կազմակերպվեց իբրև Հայաստանի մաս: Քաղաքացիական իշխանությունը ամփոփվեց վարիչների խորհրդի ձեռքում՝ Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ: Շրջանը բաժանվեց 2 գավառի. 1) Բուն Զանգեզուր, Տաթև, Դարաբաս, Սիսիան՝ Զանգեզուրի գավառ անունով, 2) Ղափան, Բաղաբերդ—Գեղվա ձոր, Արևիք և Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով: Զինվորական տեսակետից շրջանը բաժանվեց 3 մասի. 1) Սիսիան՝ հրամանատար Պ. Տեր-Դավթյան, 2) Կապարգողթ՝ հրամանատար Գ. Նժդեհ և 3) Զանգեզուր: Յուրաքանչյուր շրջանի հրամանատարության կից կազմվեց զինվորական շտաբ, որոնց ենթարկվում էին ճակատայետներն ու վաշտայետները: 20—50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ դրված էին զենքի տակ, երկրապահ զինվորության գրությունը, 20—25 ընտիր սպաների ղեկավարության տակ: Գեղատեմբերի կեսերին Գորիս հասավ Գրոյի էքսպեդիցիոն զորամասը, և Դրոն հայտարարվեց Զանգեզուր—Ղարաբաղի ընդհանուր հրամանատար:

Այսպես կազմակերպված, հունվ. 19-ին, զանգեզուրցիք մի գրոհով մաքրեցին Բուն Զանգեզուրի և Ղափանի միջև ընկած տարածությունը՝ Դանդաղու—Շուռ—Նուխ—Ասկիլումի թրքական շրջանը, մոտ 30 գյուղ: Մարտին գրավվեց Ավդալար—Ալեանշու—Մուսուլմանլար—Բարգյուշատ շրջանը, ուր գտնվում էին մոտ 120 թրքական գյուղեր: Թրքությունը թողեց ու հեռացավ Ազրբեջան:

Իր հերթին, գործի վրա էր և Սուլթանովը: Նոյեմբերի պարտությունից հետո, նա եռանդով պատրաստվում էր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի գրավման: Օգոստ. 22-ի համաձայնությունը նրա ձեռքին ժամանակ վատակելու միջոց էր լուր: Մի կողմից աշխատում էր պառակտել զարաբաղցիներին, մյուս կողմից զինվորական ուժեր համախմբել՝ Ղարաբաղը գինքով ընկճելու դիտավորությամբ: Փետրվարին համարյա ազրբեջանյան ամբողջ բանակը—մոտ 10 000 հոգի—հավաքված էր Ղարաբաղի ճակատում: Լուրեր էին տարածվում, որ ազրբեջանյան զորամասերի ընդհանուր ղեկավարն է Նուրի փաշան, օգնականը՝ զոր. Ներուզովը և նրանց տրամադրության տակ գտնվում են բազմաթիվ թուրք սպաներ:

Ղարաբաղցիք տեսնում էին այդ և նույնպես պատրաստվում վիճեցնելու համար Սուլթանովի ծրագրերը: Դավառում գործում էր Ինքնապաշտպանության մարմինը սպա Զ. Մեսյանի, Ա. Միքայելյանի և ուրիշների մասնակցությամբ: Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև հաստատ-

ված էր համագործակցություն, և Ղարաբաղը դրսից ստանում էր ազամայեք ու նյութական օգնություն:

Երկու կողմերը՝ Սուլթանովն ու Ղարաբաղցիք պատրաստվում էին տեղագրին և առանց ծածկելու: Փետր. 19-ին, երբ Ազրբեջանն արդեն բավականաչափ զորք էր համախմբել Ղարաբաղի շուրջ, Սուլթանովը դիմեց Շուշիի Հայոց ազգ. խորհրդին՝ պահանջելով Ղարաբաղը հայտարարել Ազրբեջանի մաս: Սուլթանովի համար այլևս Հաշտություն վեհաժողով գոյություն չունեի, և «սահման քաջաց զենն յուրյանց» սկզբունքը մնացել էր միակ հեղինակավորը:

Այս պահանջի առթիվ, փետր. 22-ին, Շոշու գյուղում գումարվեց Ղարաբաղի 8-րդ համագումարը, որին ներկա էին 96 պատգամավորներ Գյուլիստանից, Ջիվանշիրից, Խաչենից, Դիզակից ու Վարանդաշից: Համագումարը որոշեց՝ մերժել Սուլթանովի պահանջը և շարունակել մնալ օգոստ. 22-ի համաձայնության գետնի վրա: Միաժամանակ, համագումարը բուռն կերպով բողոքեց Սուլթանովի գործած կամայականությունների, բռնությունների դեմ:

Նույն պահուն, 45—50 հոգի էլ, գլխավորապես քաղաքացիներ, հավաքվեցին Շուշիում, կազմեցին առանձին համագումար և ընդունեցին Սուլթանովի պահանջը՝ Ղարաբաղը ճանաչել Ազրբեջանի մաս:

Երկու համագումարների բանաձևերը ներկայացվեցին Սուլթանովին, որը, իհարկե, մնաց դժգոհ և սկսեց պատրաստվել ավելի վճռական քայլերի: Մարտի սկզբից Շուշի երթևեկը առնվեց հակողություն տակ: Մարտի 4-ին հայկական թաղում տեղավորվեցին ազրբեջանցի սպաներ: Մարտի 5-ին ցուցակագրվեցին Շուշիի հայ սպաները, Բաքվից հասան նոր զորամասեր: Մարտի 7-ին Շուշի եկավ ազրբեջանյան բանակի ղեկավար պրինց Մահմեդը: Մարտի 7-ին դեպի Խանաձախ տանող ճանապարհի վրա սպանվեցին 5—6 հայեր: Մարտի 10-ին Եվլախ—Շուշի խճուղու վրա սպանվեցին 10 հայեր: Մարտի 10-ից Շուշի բերվեցին 150 հաշի-սամլուեցի թրդեր: Նույն օրը Սուլթանովը հրամայեց գավառի բոլոր հայ ոստիկանայետներին իրենց ձիավորներով, մարտի 23-ին, բայրամի օրը, ներկայանալ իրեն քաղաքում: Նույն ժամանակ, Սուլթանովը գրավոր հրաման ուղարկեց Մուսուլմանլարի կայազորի պետին, թե՛ «հողի երեսից մաքրել Խձաբերդ, Տումի և Հին Թաղար գյուղերը»:

Այս և նման դեպքերը կասկած չէին թողնում հայերի մեջ, որ Ազրբեջանը որոշել է հրով ու սրով ընկճել Ղարաբաղը, Եվ որոշեցին կանխել, իրենք նախահարձակ լինել: մարտի 22 լույս 23-ի գիշերը Ղարաբաղում ծագեց ընդհանուր ապստամբություն Ազրբեջանի դեմ: Ասկերանի կիրճի գրավումով Շուշիում և Խանքենդում մնացած թուրք զորամասերը կտրվեցին արաբքին աշխարհից: Արյունոտ կռիվներ տեղի ունեցան Խանքենդում, ուր սպանվեցին ապստամբների հրամանատարներ Ալեք-

սան-Պային, սպա Լալայանը և ուրիշները Շուշին մասնակց թուրք իու-
ժանի և զորքի հարձակման. հայ բնակչության մեծ մասը փախավ, իսկ
մոտ 3—400 հոգի մնաց թուրքերի ձեռքը և բանտարկվեց. կանայք են-
թարկվեցին զանգվածային բռնաբարության: Առաջնորդ Վահան եպ. զը-
խատվեց, և գլուխը պտտեցնում էին քաղաքի փողոցներում:

Մարտի 26-ից Ազրբեջանի զորքերը ամեն կողմից սկսեցին հակա-
հարձակման: Մի քանի օր կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան Ասկերա-
նում: Ապր. 3-ին, ազրբեջանյան բանակը, Տ թնդանոթով ու բազմաթիվ
գնդացիներով անցավ գրոհի Ասկերանի, Խաչենի և Վարանդայի ուղ-
ղությամբ: Օրհասական ճակատամարտում հերոսի մահով սպանվեց Աս-
կերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը: Թուրքերը ճեղքեցին
հայկական շղթան և ամեն ինչ ավերելով՝ ապր. 4-ին մտան Շուշի ու
կոտորեցին քաղաքում մնացած հայերին: Հայկական տների մեծ մասը
ավարի տրվեց ու հրդեհվեց: Հայկական Շուշին նստավ մոխիրների
վրա:

Դեպքերը ցույց տվին, որ ապստամբությունը կազմակերպված էր
անփորձ մարդկանց ձեռքով: Հետևանքները կարող էին լինել շատ ավե-
լի աղետավոր, եթե ապր. 13-ին Ղարաբաղ Ղհաններ Գրոն իր էքսպեդի-
ցիոն զորամասով: Նա իր ձեռքն առավ շրջանի իշխանությունը, ապր.
15-ին զորահավաք հայտարարեց Վարանդայում ու Դիզակում, ամրաց-
րեց ճակատները և 45 օր շարունակ մնաց Ղարաբաղում: Ապր. 22-ին
Թաղավարդ գյուղում հրավիրվեց Ղարաբաղի Թ-րդ համագումարը, որը
44 ձայնով մեկի դեմ մի անգամ էլ որոշեց մերժել Ազրբեջանի իշխա-
նությունը և Ղարաբաղը համարել Հայաստանի մաս:

Գրոյի հասնելուց հետո Ազրբեջանի բանակն այլևս առանձին կեն-
դանություն ցույց չտվեց. մի կողմից Բաքվում տեղի էին ունենում ներ-
քին խմորումներ ու բոլշևիկյան շարժումներ, մյուս կողմից Թիֆլիսում
դաշնակիցները և Անդրկովկասյան խորհրդածողովը պահանջում էին վերջ
տալ արյունահեղության: Զենթարկվել չէր կարելի. ազմուկն ու սպառնա-
լիքը շատ մեծ էր:

Եվ, իրոք, Ղարաբաղի ապստամբության և Շուշիի կոտորածի լուրը
Թիֆլիսում ցնցող տպավորություն գործեց: Այն պահուն, երբ կարմիր
բանակի առաջապահները կանգնած էին Անդրկովկասի դռանը, ընդհա-
րուժը հանրապետությունների միջև կարող էր դառնալ ճակատագրա-
կան:

Մարտի 27-ին Ղարաբաղի Հայրենակցական միության ներկայա-
ցուցիչներ Գ. Բալայանը և Լեոն մի հուշագիր ներկայացրին Անգլիայի,
Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Հունաստանի ներկայացուցիչներին, գնդ-
Հասկելին, Հայաստանի վարչապետին և Վրաստանի կառավարությանը՝
խնդրելով նրանց միջնորդությունը Ղարաբաղի հարցում: Նրանք պահան-

ջում էին՝ անմիջապես հեռացնել ազրբեջանյան զորամասերը, բանալ
Էանապարհները և հարգել օգոստ. 22-ի համաձայնությունը:

Նույն օրը Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիան դիմեց դաշնակից-
ների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով նրանց միջնորդությունը՝ մարելու
համար Ղարաբաղի հրդեհը: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներ-
կայացուցիչներ Ուորդրոպը, կոմս Մարտելը և գնդ. Գաբբան, ապր. 1-ին,
հավաքական մի հեռագրով դիմեցին Բաքու և Երևան՝ «եռանդագին
հրավիրելով» խաղաղ միջոցներով և անհապաղ լուծել Ղարաբաղի և
ուրիշ գավառների հարցերը, ուր «խաղաղությունը վտանգված է»: «Հաշ-
տություն այս հանդիսավոր կողք, եթե չսվի ձիշտ այն ժամին, երբ,
թերևս, ամբողջ Անդրկովկասի բախտի վճռվելու վրա է, կարող է շատ
ծանր հետևանքներ ունենալ ձեր կառավարությունների համար»:

Հայաստանի կառավարությունը իսկույն ևեթ, ապր. 2-ին, պատաս-
խանեց, թե ինքը բոլորովին համամիտ է դաշնակից ներկայացուցիչ-
ների առաջարկին և իր պատգամավորները ապրիլ 5-ին կլինեն Թիֆլի-
սում՝ մասնակցելու համար անդրկովկասյան խորհրդածողովին՝ նպա-
տակ ունենալով խաղաղությամբ լուծել բոլոր վիճելի խնդիրները: Ապր.
4-ին Հայաստանի խորհրդարանն էլ զբաղվեց Ղարաբաղի դեպքերով և
հավանություն տվեց կառավարության հետևած քաղաքականությանը:

Ազրբեջանցիների որոշ ձգձգումից հետո, ապր. 9-ին, բացվեց ան-
դրկովկասյան 3 հանրապետությունների խորհրդածողովը: Հայաստա-
նի ներկայացուցիչներն էին Լ. Օհանջանյանը, Տ. Բեգզադյանը, Ս. Մա-
միկոյանը և Ս. Խաչատրյանը, Ազրբեջանիները՝ Լ. Աղանը, Ֆ. Վեքիլովը,
Ս. Կրիլինսկին. Վրաստանիները՝ Ծ. Գեգեչկորին, Գ. Լորդկիպանիձեն և Գ.
Մախարաձեն:

Օրակարգին անցնելուց առաջ, Հայաստանի և Վրաստանի պատվի-
րակությունները առաջարկեցին, առաջին հերթին, դնել Ղարաբաղի ար-
յունահեղությունների դադարեցման խնդիրը, պնդելով, որ առանց դրան
անկարելի է հանգիստ և արդյունավետ աշխատանք կատարել: Ազրբե-
ջանի պատվիրակությունը սկզբունքով շատարկեց, բայց պնդեց, որ պետք
է նկատողության առնվեն և Օրդուբադի, Նախիջևանի, Վեդիի ու Ղա-
գախի շրջանները: Եվ որովհետև ինքը լիազորություն չունեի, առաջար-
կեց նիստը հետաձգել, մինչև որ Բաքվից ստացվեն համապատասխան
հրահանգներ:

Հաջորդ նիստում, ապր. 10-ին, կազմվեց խորհրդածողովի նախա-
գահությունը՝ Ս. Մամիկոնյան, Լ. Աղանը և Ծ. Գեգեչկորի: Աղանը
Ազրբեջանի պատվիրակության կողմից կարդաց Բաքվի կառավարու-
թյան հեռագիրը. «Խորհրդածողովի հարուցած հարցը կենսի վաղը,
ապր. 10-ին, խորհրդարանի ավագների կողմից: Պատասխանը կստա-
նաք վաղը երեկո»: Հայ պատվիրակները եռանդով բողոքեցին այդ ձրգ-

ձգման դեմ: Որոշվեց նորից նիստը ընդհատել և սպասել Բաբվի պատասխանին:

Պատասխան շտապվեց և երրորդ նիստում, որը նույնպես հետաձգվեց: Չորրորդ նիստին, ապր. 11-ին, վերջապես Աղանը հայտնեց Ազրբեջանի կառավարության պատասխանը, որով նա «համաձայնվում էր խորհրդաժողովի քննությանը ենթարկել ամբողջ Անդրկովկասի տարածության վրա ընդհարումներն ու արյունահեղությունները դադարեցնելու միջոցների հարցը»: Որից հետո, երկար ու բարակ, քննվեց օրակարգի հարցը և ընդունվեց խորհրդաժողովի հետևյալ օրակարգը. 1) արյունահեղ ընդհարումները դադարեցնելու հարց. 2) անդրկովկասյան պետությունների մնայուն մարմնի ստեղծում. 3) հողային հարցեր. 4) արտաքին քաղաքականության համաձայնեցում. 5) կոնֆեդերացիայի հարց. 6) տնտեսական խնդիրներ:

Ապա խորհրդաժողովը քննության առավ օրակարգի առաջին կետը, որի առթիվ սուր վիճարանություններ եղան հայերի և ազրբեջանցիների միջև: Վերջիններս պահանջում էին, որ տեղի ունեցող ընդհարումները նկատվեն իբրև «պատերազմ հայերի և մահմեդականների միջև»: Ի վերջո ընդունվեց հետևյալ բանաձևը, որ Աղանի, Մամիկոնյանի և Գեգեչկորիի ստորագրությամբ անմիջապես հեռագրվեց Հայաստանի և Ազրբեջանի կառավարություններին. «Ազրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների խորհրդաժողովը իր աշխատանքներին ձեռնարկելով՝ որոշում է 1) անմիջապես դադարեցնել բոլոր այն արյունահեղ ընդհարումները, որոնք այժմ տեղի են ունենում Ղազախում, Նախիջևանում, Օրդուբադում և Ղարաբադում. 2) Միաժամանակ, խորհրդաժողովը պնդում է, որ Հայաստանի և Ազրբեջանի կառավարությունները ամենակարգակ միջոցներ ձեռք առնեն վերացնելու համար հայ և մահմեդական ազգաբնակչությունների միջև ընդհարման բոլոր հնարավորությունները՝ համապատասխան հանրապետությունների սահմաններում. 3) Այս որոշման մասին շտապով տեղեկացնել Ազրբեջանի և Հայաստանի կառավարություններին, որպեսզի նրանք ձեռք առնեն համապատասխան միջոցներ»:

5-րդ նիստում, ապր. 12-ին, խորհրդաժողովը զբաղվեց արյունահեղությունը դադարեցնելու պայմաններով, դարձյալ երկար վեճ ծագեց հայերի և ազրբեջանցիների միջև Ղարաբադի մասին: Վերջիններս պնդում էին, որ Ղարաբադը Ազրբեջանի մասն է և Ղարաբադի խնդիրը՝ Ազրբեջանի ներքին խնդիրը. հայերը, ընդհակառակը, համարում էին, որ Ղարաբադը Ազրբեջանի մասը չէ: Երկու կողմերը մնացին իրենց տեսակետին, և որոշվեց «անմիջապես լիովին վերականգնել այն իրավական վիճակը, որ գոյություն ունեն ընդհարումներից առաջ և հիմնված էր հայ-ազրբեջանյան և անդրկովկասյան հանրապետությունների խորհրդ-

դաժողովներում ձեռք բերված համաձայնության վրա՝ կառավարությունների հետ ազգային խորհուրդների պայմանագրի հիմամբ»:

Նույն նիստում որոշվեց ընտրել 6 հոգիանոց հանձնախումբ՝ 2-ական ամեն մի պատվիրակությունից և ուղարկել Ազրբեջան ու Հայաստան խորհրդաժողովի որոշումը գործադրելու համար:

Ապա ուղարկվեց 3 հանձնախումբ. մեկը՝ Մախարաձեն, Մամիկոնյանը, Աղանը՝ Ղազախ, ուր նույնպես հայ-թրքական ընդհարումներ էին պատահել. մյուսը՝ Ի. Ռամիշվիլի, Ա. Աբեղյան ու Ջ. Սուլթանով՝ Շարուր—Նախիջևան և երրորդը՝ Ղարաբադ: Հանձնախումբը մեկնեցին համապատասխան վայրերը, բայց հետագա դեպքերի պատճառով շոշափելի գործ չկատարեցին:

Այնուհետև խորհրդաժողովը երկարորեն զբաղվեց կոնֆեդերացիայի հարցով: Ազրբեջանի պատվիրակությունը ներկայացրեց «Անդրկովկասյան Հանրապետությունների խորհրդի» նախագիծը: Առաջարկվում էր երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներից կազմել մնայուն միջազգային մի խորհուրդ, որի պարտականությունը պիտի լիներ. «1) հոգալ հանրապետությունների արտաքին արտաճությունը և նրանց անկախության ու շեղորոշյալ պահպանումը, 2) հսկել, որ հանրապետությունների միջև ծագող վիճելի խնդիրների լուծումը միջնորդ դատարանի կողմից՝ գործադրվի, 3) հետևել, որ կիրառվեն դաշնագրերը հանրապետությունների միջև, 4) մշակել միջհանրապետական դաշնագրերի նախագծեր, 5) ձգտել խաղաղությամբ լուծելու հանրապետությունների միջև ծագող վեճերը և եզրակացություններ տալ առանձին հանրապետությանց կառավարությունների առաջարկով»: Խորհուրդը պիտի կազմվեր 12 հոգուց. յուրաքանչյուր հանրապետություն պիտի տար 2 ներկայացուցիչ խորհրդարանից և երկու՝ կառավարությունից, մեկ տարի ժամանակով: Խորհուրդը պիտի ունենար սովորական և արտակարգ նստաշրջաններ: Եվ այլն:

Իհարկե, այս դեռ կոնֆեդերացիա չէր, բայց մի քայլ էր դեպի կոնֆեդերացիա: Ազրբեջանցիք քայլ առ քայլ հետապնդում էին իրենց հիմնական նպատակը՝ Անդրկովկասի միացումը: Վրացիք էլ դեմ չէին որոշ միության, պայմանով, որ Վրաստանի վեհապետական իրավունքները չտուժեն: Հայերի համար, քանի թուրքա-հայկական հարցը մնում էր անորոշ, գոյավիճակի ամեն փոփոխություն համարվում էր վաղաժամ: Այս դեպքում էլ նրանք չմերժեցին իրենց համաձայնությունը, բայց այդ արվեց այնպես, որ հավասար էր մերժումի:

Դեռ կոնֆեդերացիայի խնդիրը չփակած, ապր. 16-ին ազրբեջանցիք բերին զինվորական գործակցության առաջարկը Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Վրացիք շտաբակելով հանդերձ՝ առաջ քաշեցին սահմանազման հարցը: Հայերն էլ դեմ արտահայտվեցին արտաքին ճակա-

տով զբաղվելուն: «Այժմ, երբ անդրկովկասյան հանրապետությունների առջև կանգնած է մի նոր վտանգ և նոր արյունահեղություններ են հնարավոր, հայկական պատվիրակությունը մերժում է զբաղվել արտաքին քաղաքականությամբ».— վրդովված նկատեց ազրբեջանի Վեբլիովը:

«Այո՛,— առարկեց հայերի կողմից Տ. Բեզգադյանը,— քանի հողային հարցերը չեն լուծված, խորհրդաժողովի որոշումները ո՛չ մի արժեք չեն ունենա: Եթե ենթադրենք, որ խորհրդաժողովը որոշե ընդհանուր ուժերով դուրս գալ արտաքին ոտնձգությունների դեմ ի պաշտպանություն մեր հանրապետությունների անկախության, այսինքն՝ հյուսիսի վտանգի դեմ, այն ժամանակ հայկական պատվիրակությունը կառաջարկե քննել հարավային վտանգի հարցը, որովհետև թուրքերը, որքան հայտնի է, դաշնակից են բոլշևիկների հետ: Բացի այդ, խորհրդաժողովը պետք է ստույգ տեղեկություններ ունենա այն համաձայնության մասին, որը, իբր թե, գոյություն ունի Թուրքիայի և Ազրբեջանի միջև: Մեզ համար անհրաժեշտ է պարզել նաև Ազրբեջանի կառավարության վերաբերումը դեպի մեր պետականությունը»:

Նորից հին հարցը՝ «հյուսիսի» ու «հարավի» վտանգը: Ազրբեջանցու համար «հյուսիսն» էր սարսափելի. հայերը վախենում էին «հարավից»։ Էլ ի՞նչ խորհրդաժողով, ի՞նչ կոնֆեդերացիա, ի՞նչ համաձայնություն: Եվ ո՛չ մի համաձայնություն էլ չկայացավ:

Իսկ մինչ պատգամավորությունները խորհրդաժողովում ճառեր էին արտասանում, մինչ Ազրբեջանն իր ամբողջ բանակը կենտրոնացրել էր Ղարաբաղի դեմ, ապր. 28-ի գիշերը, բոլշևիկները, թուրքերի աջակցությամբ և Ազրբեջանի խորհրդարանի համաձայնությամբ, առանց մի հատիկ փամփուշտ պարպելու, մտան Բաքու և Ազրբեջանում հայտարարեցին խորհրդային իշխանություն: Նոր գործոն էր մտնում Անդրկովկաս, որ գալիս էր բոլորովին այլ ընթացք տալու նորաստեղծ հանրապետությունների կյանքին: Եվ այդ նոր գործոնի ուշադրության առաջին առարկան եղավ Հայաստանը, Հեղաշրջման հաջորդ օրը Բաքվից Երեվանի կառավարության ուղարկվեց հետևյալ վերջնագիրը.

«Ազրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությունը, հանձինս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է՝ նախ մաքրել ձեր զորքերից Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հողամասերը. երկրորդ՝ քաշվել դեպի ձեր սահմանները. երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածը: Հակառակ դեպքում, Ազրբեջանյան ընկերվարական խորհրդային հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի պատերազմական դրության մեջ Հայաստանի Հանրապետության հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրվում է երեք օր ժամանակամիջոց: Ազրբեջանի խորհրդային Հանրապետության արտաքին գործերի գործավար Հուսեյնով»:

ՄԱՅՈՒՅՅԱՆ ԽՈՒՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այն ժամանակ, երբ Վրաստանում, Ազրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում և ամենուրեք հայ բոլշևիկները ենթարկվում էին անողոք հալածանքի, Հայաստանի կառավարությունը նրանց տվեց հնարավորություն պարելու և աշխատելու Հայաստանում: Հայ բոլշևիկ գործիչներից շատերը՝ Ս. Կասյան, Ա. Մոսվյան, Ս. Խանոյան, Դ. Շահվերդյան, Մ. Սահակյան, Ե. Երզնկյան, Ավիս Նուրիջանյան և ուրիշներ իրենց կյանքը փրկեցին Հայաստանի կառավարության շնորհիվ: Նրանք Հայաստանում վարում էին զանազան պաշտոններ պետական կամ հասարակական հիմնարկությունների մեջ՝ դպրոցներում, կոոպերատիվներում, նախարարությունների, պետական վերահսկողության, ինքնավարությունների մեջ:

Ընդունվելով Հայաստանի սահմանների մեջ՝ կառավարությունը մի պայման էր դրել հայ կոմունիստներին. Հայաստանում քաղաքական աշխատանք չկատարել: Եվ նրանք ամենքը պատվո խոսք էին տվել հարգելու այդ պայմանը: Նրանցից ոմանք իրենք հենց անմտություն էին համարում բոլշևիկյան գործոն աշխատանքը Հայաստանում: Եվ քանի պատերազմական գործերը խորհրդային Ռուսաստանում հաջող չէին, ընդհանուր առմամբ, պահվում էր տված խոսքը: Ծիշտ է, պատահում էին մասնակի խախտումներ, ինչպես երիտասարդ «Սպարտակյանների» թուուցիկը Բեռլոն-Վեդլի կոիվների ժամանակ, բայց կառավարությունը ներողամիտ աչքով էր նայում:

Սակայն, երբ կարմիր զորքերը սկսեցին մոտենալ Կովկասին, Հայաստանում հյուրընկալված բոլշևիկներն էլ շղթայացան և անցան հակապետական գաղտնի գործունեության: Նրանք պրոպագանդ էին մղում զորքի և բանվորության մեջ. բաց էին թողնում գաղտնի թուուցիկներ ու թերթեր: Իրենց կողմը քաշելով խորհրդարանի անկուսակցական պատգամավոր Արտաշես Մեղրեյանին, նրա միջոցով, հրատարակում էին «Դյուղացիական ձայն» թերթը, որ անհաշտ պայքար էր մղում տիրող վարչաձևի դեմ և, առանց ծածկելու, անում էր խորհրդային իշխանության գովքը:

Ա. Մուսվաթյանը պատմում է, որ 1919—20 թվականներին բուլղարիայի հեռանդուն գործունեություն կար Հայաստանում: Գաղտնի բռնիքներ էին կազմվում, գրականություն էր տարածվում, ժողովներ էին գումարվում, քարոզչություն էր արվում զորքի և բանվորության մեջ:

«Ընկ. Ղուկաս Ղուկասյանի և նրա մտերիկ ընկերներ Արմենակ Բուգադյանի և Աղասի Խանջյանի միջոցով,— գրում է նա,— մենք Երևանում կատարում էին կոնսպիրատիվ (գաղտնի) մեր բոլոր գործերը: Թուփկներ տպել և կպցնել պատերին, գրականություն փոխադրել, ժողովատեղի գտնել, նամակ տանել Քիֆլիս՝ Երկրային կոմիտե և այլն՝ այս բոլորը նրանք կատարում էին արագ, ճիշտ, կոնսպիրացիայի բոլոր օրենքներով»:

Նույն Ղ. Ղուկասյանը «1919 թ. օգոստոսի վերջերին հատուկ հանձնարարություններ անցնում է Դիլիջան, Ղարաքիլիսա, Ալեքսանդրապոլ՝ տեղական կազմակերպություններին հայանելու Երևանում գումարվելիք կուսխորհրդակցության, նրա օրակարգի և կազմակերպման հետ կապված հարցերի մասին»*:

Բուլղարիան համեմատաբար ուժեղ էին Ալեքսանդրապոլում: Այստեղի նրանց կոմիտեներ մեծ գումարներ էր ստանում Քիֆլիսից ու Ռուսաստանից, գաղտնի թերթ էր հրատարակում և քարոզիչներ ու կազմակերպիչներ ուղարկում երկրի զանազան կողմերը: Հայաստանի և Վրաստանի միջև գտնվող շեզոք գոտին հենակետ էր բուլղարիան համար, որտեղից նրանք, գաղտնի ճանապարհներով, մարդ, դրամ և դրականություն էին ներմուծում Հայաստան: 1920 թվականի սկիզբներին Հայաստանը արդեն թատերաբեմ էր բուլղարիայի գործոն քարոզչության և կազմակերպության:

Կառավարությունը տեղյակ էր բուլղարիան գործունեությանը, բայց դանդաղում էր վճռական միջոցներ ձեռք առնելու: Երբքին գործոց նախարարությունը մտտից հետևում էր նրանց գաղտնի շարժումներին ու պարագլուխների քայլերին, ծանոթ էր նրանց ծրագրերին և բանակի ու բանվորության մեջ մղած հակակառավարական գործունեության: Հայաստանի քաղաքական հետախուզության և պահեստի միջոցիայի գլուխը կանգնած էր Առն Քալանթարյանի պես մի հմուտ ու եռանդուն գործիչ, որի տեսողությունից խուսափելը շատ էլ հեշտ չէր: Բայց կառավարությունը դանդաղում էր վճռական միջոցներ ձեռք առնել. հոգեբանորեն պատրաստ չէր «մեզ պես ընկերվարական կոմունիստներին», «մեր երկկվա ընկերներին»՝ ձեռքակալելու: Կար և Վրաստանի օրինակը. դեռ երեկ Հայաստանի հասարակաց կարծիքը այնպես խիստ դատապարտում էր վրաց մենշևիկների գործադրած դաժան միջոցները բուլղարիաների դեմ՝ հիմա ինչպե՞ս անել նույնը մեզ մոտ:

* «Երբհրդ. Հայաստան», 14 մայիս, 1927:

Սակայն, թե Դաշնակցության մեջ և թե շեզոք շրջաններում կար և հակառակ վերաբերում. ամեն կողմից մատնանշվում էր այն վտանգը, որ բուլղարիան կարող էին հասցնել Հայաստանին: Այս տրամադրության և եղած պահանջների հետևանքով, ներքին գործոց նախարարությունը, հունվ. 31-ին Երևանում և Դիլիջանում ձեռքակալեց մի քանի կոմունիստներին:

Այս փաստը բուլղարիան ընդունեցին իբրև մարտահրավեր: Մի քանի օր անցած, սոցիալ-դեմոկրատ գործիչ Արշակ Զոհրաբյանի հուղարկվողության առթիվ, նրանք կազմակերպեցին աղմկոտ մի ցույց, որի նպատակն էր ցուցադրել իրենց ուժերը և Հայաստանի իշխանության դեմ պայքարին հրապարակային բնույթ տալ*:

Հունվ. 31-ի ձեռքակալությունները նյութ դարձան և խորհրդարանական հարցապնդման: Փետր. 20-ին սոց.-հեղափոխական պատգամավոր Վահան Մինախորյանը կառավարությանն ուղղեց հետևյալ հարցապնդումը.

«Հունվ. 31-ին ներքին գործոց նախարարի կարգադրությամբ Երևանում և Դիլիջանում ձեռքակալվել են մի քանի անձնավորություններ. պատճառաբանությունն այն է, թե հիշյալ անձինք ունեցել են հակապետական և հակակառավարական ընթացք, սակայն, նրա կարգադրության մեջ չի հիշատակվում որևէ օրենք, ազդ կամ նույնիսկ բերանացի նախազգուշացում, որի հիման վրա կարելի լինեք արգելափակման ենթարկել քաղաքացիներին: Ժամ. կառավարության հրատարակած օրենքը, որի վրա հիմնված պիտի լինի հիշյալ կարգադրությունը, բոլորովին այլ բան է ասում, և հենց այդ տեսակետից կատարված փաստը ապօրինություն է:

Մյուս կողմից, պարզ պիտի լինեք, թե քաղաքական հոսանքի դեմ է ուղղված այդ հալածանքը, թե սոսկ անհատների: Եթե առաջինն է, ապա դու ապօրինություն է, որովհետև քաղաքական հոսանքը պիտի ազատ լինի որևէ հետապնդումից. եթե երկրորդն է, ապա ո՛ւր է այն կոեկրետ մեղադրանքը նրանց կատարած գործերի: Նրանց հրատարակած մեկ գիրքը, բաց թողած թուղթիկը չեն պարունակում որևէ հակապետական կամ հակակառավարական բովանդակություն, իսկ տաճիկ

* Արշակ Զոհրաբյանը ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի հայտնի դեմքերից էր և մտերիմ բարեկամ ժողովարարի ու Ռամիշվիլիի Ռուսական հեղափոխությունից հետո գործում էր Կովկասում, վրաց մենշևիկների հետ միասին, հակառակորդ էր բուլղարիաների և դաշնակցականների: Վրաստանի անկախությունից հետո, անցել էր ընդդիմադիրների կողմը և, իբրև միջազգայնական, քննադատում էր վրաց մենշևիկների արարքները: Այս պատճառով, հալածանքի ենթարկվեց Վրաստանում և իր երեկվա ընկերների ձեռքից ազատվելու համար՝ փախավ Երևան: Հայաստանի կառավարությունը խոստացել էր նրան կարևոր մի պաշտոն, սակայն, նա վարակվեց բժավոր տիֆով և հունվարի 4-ին մեռավ:

փառանքի հետ համաձայնութիւն կնքած լինելու լուրերը փաստացիորեն ապացուցված չեն, Այսպես նայելով խնդրին՝ սոցիալիստ-հեղափոխական ֆրակցիան կատարված ձեռքարկութիւնները համարում է ապօրինի և առաջարկում է ազատել նրանց»:

Չուտ ձեռքարկան-իրավաբանական տեսակետից սոց.-հեղափոխականների մեղադրանքը, գուցէ և իրավացի էր. այն ժամանակները պետական ուր պաշտոնյան էր այնքան հմուտ գոյութիւն ունեցող օրենքներին, որ կարողանար անթերի կերպով, պետական օրենքի բոլոր պահանջներին համապատասխան ձեռքարկել իր գործերը: Սակայն, ըստ էության սոցիալիստ-հեղափոխականները, իհարկե, անարդար էին. նրանք շատ լավ ծանոթ էին բոլշևիզմի էությունը և հայ բոլշևիկների գործունեության բնույթին, որպեսզի կարողանային պնդել, թե՛ «նրանց հրատարակած մեկ գիրքը, բաց թողած թուրքերը չեն պարունակում որևէ հակապետական կամ հակակառավարչական բովանդակություն»: Եվ նախարարի տված բացատրություններն ու հետագա վիճարանությունները լիովին հաստատեցին այս պարագան:

Ներքին գործոց նախարար Ա. Գյուլյանզանյանը տվեց հետևյալ բացատրությունները. «Նրանք, ովքեր ընդունում են Հայաստանը որպես անկախ պետական միավոր, այսպիսի հարցապնդում չպիտի անեն, քանի որ նորակազմ պետությունը ամենահասարակ վտանգներից իսկ կարող է տուժել, և կառավարությունը ամեն միջոց պիտի ձեռք առնի երկիրը զերծ պահելու որևէ պատահարից: Հայաստանում կան բավական թվով բոլշևիկներ, որոնք՝ իրենց ասելով եկել են այստեղ միայն ապաստան գտնելու և ո՛չ մի գործունեություն չպիտի ունենան: Սակայն, դեռ հուլիս ամսին, Բեռլին-Վեդի կոնֆլիկտի ժամանակ, նրանք տպեցին մի թուրքիկ, որով կոչ էին անում գործին չգնալ կովի: Այնուհետև, տեղի ունեցան մի քանի դեպքեր Սարիղամիշ—Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծի վրա և այլն: Հայաստանի անկախության տոնի օրը պատերին փակցվեցին թուրքիկներ, որոնք ուղղված էին մեր պետական կազմի դեմ:

Վերջին տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ օրեցօր Հայաստան են գալիս նոր մեծամասնականներ, որոնք իրենց հետ բերում են խոշոր գումարներ՝ ազիտացիայի համար: Մյուս կողմից, անհերքելի փաստ է, որ ուսումնասանականները դաշն են կապել երիտասարդ թուրքերի հետ: Այդ համաձայնությամբ տաճկական զորքերը պիտի անցնեն Հայաստանի վրայով Փենիկիսի թիկունքին խփելու համար: Ի՞նչ դրություն մեջ կընկնի Հայաստանը այդ պարագային, պարզ է ամենքին, բայց մեծամասնականների համար դա արժեք չունի և, եթէ կուզեք, հայ ժողովրդի բնաջնջման գնով նրանք կիրադրածեն իրենց ծրագրերը: Ազդեցանում և Անդրկովկասյան երկրում բոլշևիկյան շարժման գլուխ են անցել տաճիկ շարժարարներ, որպիսիք են Նուրի փառան, Քյազիմ բեյը և այլն: Վերոհիշյալ փաստերը կառավարությունը նկատել է որպես հանցանք և մի-

ջոցներ է ձեռք առել նրանց դեմ, որոնք ակտիվ քայլերն են անում մեր պետության կամ կառավարության դեմ»:

Նախարարի բացատրություններից հետո տեղի ունեցան բուռն վիճարանություններ: Սոց.-հեղափոխական Ա. Խոնդկարյանը՝ ընդարձակորեն վեր անելով հարցապնդման նյութը՝ հայտնեց, որ ինքը հակառակ է բոլշևիզմին, բայց պնդում է, որ յուրաքանչյուր հանցանք պետք է ձեռքարկվի և գործը հանձնվի դատարանին: Այս հոդի վրա, իհարկե, հարցապնդման դեմ չէր կարելի առարկել, բայց հարցապնդման իսկական իմաստը այդ չէր:

Իր ճառի մեջ հետաքրքրական մերկացումներ արավ Ա. Զամալյանը. «Միլի շարժման և բոլշևիկների դաշինքը, — ասաց նա, — դժբախտաբար, ճշմարտություն է. դրա հետևանքը այն է, որ մեր ժողովրդի գոյությունը թղթախաղի վրա է դրվում: Քիֆլիս եղած ժամանակս, բոլշևիկների Անդրկովկասյան Գերագույն գործադիր մարմնի շրջանային կոմիտեի ականավոր անդամներից մեկը հայտնեց ինձ, որ նոյեմբ. 27-ին Բաքվում, բոլշևիկների և երիտասարդ թուրքերի միջև կայացել է մի համաձայնություն, որ տաճկական զորքերը Հայաստանի վրայով պիտի անցնեն Գենիկիսի թիկունքը բռնելու համար: Նույն այդ անձնավորությունը ասաց, որ իրենք միջոցներ պիտի ձեռք առնեն հայերի կոտորածի առաջն անելու համար, բայց, իհարկե, կարող է իրենց այդ շահալուծի. սրանք փաստեր են և ոչ ոք հերքել չի կարող»:

Այժմ տեսնենք, ձեռքարկված բոլշևիկները կապ ունե՞ն այս ամենի հետ. կուսակցական կարգապահությունը ստորին մարմինը ենթարկվում է վերին մարմնի կարգադրություններին. բոլշևիկների Անդրկովկասյան կոմիտեի հրահանգները պարտադիր են Հայաստանի կոմիտեի համար, և սա պետք է ի կատար ածե, եթէ հակառակ էլ լինի: Ահա իսկական պատկերը գործի, որ ըմբռնել է կառավարությունը և միջոցներ է ձեռք առել, բայց, ցավոք սրտի, կիսատ: Պետք է կովել ամբողջ կազմակերպության դեմ, որպեսզի նա հնար չունենա ուժ դառնալու»:

Այս հարցապնդման առթիվ տեղի ունեցած վիճարանություններից երեք խնդիր դառնում էր ակնհայտ ու անհերքելի. նախ՝ որ հայ կոմունիստները Հայաստանի սահմաններում կատարում են գործոն աշխատանք՝ պետական հեղաշրջում առաջ բերելու նպատակով, երկրորդ՝ որ բոլշևիկների և թուրքերի միջև գոյություն ունի իրական համաձայնություն, որի հետևանքով թուրքերը պարտավորվել են օգնել բոլշևիկներին Գենիկիսի դեմ, և, հետևաբար՝ երրորդ՝ բոլշևիկներին օգնության գնալիս՝ թուրքերը պետք է անցնեն Հայաստանի վրայով՝ նոր քայքայումների ու կոտորածի մատնելով մեր երկիրը:

Հայաստանում առանձնապես մեծ անհանգստություն պատճառեց բոլշևիկ-քեմալական գործակցությունը: Հայ կոմունիստները վրդովուժով հերքում էին այդպիսի գործակցության գոյությունը, և մամուլի մեջ

տարածված լուրերը համարում էին «դաշնակների պրովոկացիայի» արդյունք, Այն օրերին հայ բուլշևիկները դեռ ամոթ էին համարում բարեկամությունը թուրք շարագարարների հետ: Հետո ժամանակները փոխվեցին, փոխվեցին և բարքերը...

Հայաստանի կառավարությունը, ինչպես և Դաշնակցության բարձրագույն մարմինը մեկից ավելի անգամներ քննության առան բուլշևիկ-քեմալական համաձայնության փաստը, ինչպես և այդ փաստից բխելիք հետևանքները: Պարզ էր, որ համաձայնության մեջ, ուղղակի կամ անուղղակի ձևով որոշ տեղ պետք է ունենար և Հայաստանը հենց, թեկուզ, իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով: Իրերի առարկայական ընթացքը թելադրում էր միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի ապագա իրադարձությունների պարագային՝ հայ ժողովուրդը ոտքի տակ չգնա: Այս մտահոգությամբ, Դաշնակցության բյուրոն, հունվարի սկզբներին Թիֆլիս ուղարկեց իր անդամներից երեքին՝ Ա. Զամալյանին, Ռ. Տեր-Մինասյանին և Ս. Վրացյանին, որպեսզի հարաբերության մեջ մտնեն Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կովկասյան բյուրոյի հետ և պարզեն վերոհիշյալ հարցի մանրամասնությունները, ինչպես նաև այդ հարցից բխելիք գործնական հնարավորությունները: Հայտնի էր, որ բուլշևիկների ղեկավարության կենտրոնը Թիֆլիսում էր, ուր գաղտնի ապրում էին մի շարք աչքի ընկող կոմունիստ գործիչներ: Հ. Հ. Գ. բյուրոյի անդամները մեկնեցին Թիֆլիս՝ ունենալով իրենց հետ բուլշևիկ-քեմալական համաձայնագրի պատճենը:

Տեսակցությունը տեղի ունեցավ կովկասյան բյուրոյի քնդհանուր քարտուղար Հ. Նազարբեկյանի հետ, և, վերջին հաշվով, խիստ ճնշիչ տպավորություն թողեց:

Նազարբեկյանին տրվեց երկու հարց: Առաջին՝ ճի՞շտ է, որ բուլշևիկների և քեմալականների միջև կնքված է գաղտնի համաձայնություն: Երկրորդ՝ ճի՞շտ է, որ այդ համաձայնությունը ուղղված է նաև Հայաստանի դեմ: Բուլշևիկ-քեմալական համաձայնության փաստը նա չհերքեց, բայց շատ երկար խոստում էր այն մասին, որ կոմունիստական հեղափոխությունը պաշտպան է ճնշված ազգերին և, ուրեմն, չի կարող չպաշտպանել նաև հայ ժողովրդին: Հ. Հ. Գ. բյուրոյի ներկայացուցիչները հեռացան այն համոզումով, որ եթե բուլշևիկ-քեմալական բարեկամության շահերը պահանջեն, Հայաստանը կզոհաբերվի հանուն բուլշևիկների արևելյան քաղաքականության: Տեսակցության միջոցին, հիշելով կենինի դեկրետը Հայաստանի անկախության մասին, ինչպես նաև գաշնակցականներից ոմանց գործակցությունը Ս. Շահումյանին, Հ. Հ. Գ. բյուրոյի անդամները հայտնեցին այն միտքը, թե հայ ժողովրդի ջանք պահանջում է որոշ հասկացողություն բուլշևիկների և Հայաստանի ղեկավար կուսակցության միջև: Պատասխանը եղավ շոր հեղնական ժպիտ: Ինչ հասկացողություն, հարկավոր է արագացնել խորհրդային

իշխանության տարածումը նաև կովկասի վրա: Հնդառաջ գնալու, համաձայնության եզր գանելու ո՛չ մի ցանկություն չարտահայտվեց կովկասյան բյուրոյի վարիչի կողմից:

Թե՛ նախորդ դեպքերը, թե՛ այս փաստը և թե՛ այն գաղտնի տեղեկությունները, որ ամեն օր ստացվում էին կառավարության հետախուզական բաժնում, ո՛չ մի կասկած չէին թողնում այլևս, որ Հայաստանի դեմ նյութվում է մի դավ և որ այդ դավի անմիջական մասնակիցներն ու դերակատարները Հայաստանում հյուրընկալված հայ կոմունիստներն են: Դանդաղելն այլևս հանցանք էր, և կառավարությունը ձեռք առավ կտրուկ միջոցներ. իրար հետևից տեղի ունեցան ձերբակալություններ: Բռնվեց աչքի ընկնող կոմունիստների մեծ մասը, որոնք որոշ ժամանակ բանտում պահվելուց հետո՝ արտաքսվեցին Հայաստանի սահմաններից: Ձերբակալվածների մեջ էր և Ավիս Նուրիջանյանը, որը կարողացավ փախչել և հետագայում դարձավ հակապետական շարժման մուլի ղեկավարներից մեկը:

Կատարված ձերբակալություններն ու խուզարկությունները կառավարության ձեռքը տվին առատ նյութ, որից երևաց, որ բուլշևիկները պատրաստում էին Հայաստանում ընդհանուր ապստամբություն, այդ նպատակով արտասահմանից ստացել էին խոշոր գումարներ և ձեռնարկել էին մարտական խմբերի կազմակերպության: Հայտնի դարձավ, ընդհանուր առմամբ, և ապստամբության հատակագիծը: Պարզվեց նաև, որ բուլշևիկները որոշած են եղել օգտագործել Հայաստանի այլազգի տարրերի՝ մասնեղականների և ռուսների դժգոհությունը, ինչպես նաև երկրում տիրող պարենավորման ծանր կացությունը, որը սրվել էր այն պատճառով, որ կառավարությունը իր ունեցած հացի պաշարի մեծ մասը հատկացրել էր ցանեղու, իզկ ամերիկյան այլուրը ուղացել էր փոխադրության միջոցների թերության հետևանքով:

Պարենավորման հողի վրա, փետրվար և մարտ ամիսներին, նույնիսկ մի քանի ցույցեր էին տեղի ունեցել քաղաքային ինքնավարությունների և պարենավորման նախարարության դեմ: Բուլշևիկները զրգուտ էին ամբոխի մուժ բնազդները. խոստում էին այն անսպառ հացի, շաքարի, հագուստեղենի ու նավթի մասին, որ պիտի լցվի Հայաստան, հե՛նց որ հաստատվի խորհրդային իշխանություն, և հրավիրում էին առապալելու «դաշնակների բռնապետությունը»: Սոված ու տկլոր մարդիկ, իհարկե, հեշտությամբ ենթարկվում էին այսպիսի քարոզչության և կույր գործիք էին դառնում բուլշևիկների ձեռքին: Պետք է արձանագրել և այն իրողությունը, որ տնտեսական տագնապն ու սովը իբրև քաղաքական պայքարի դեմք գործ էին ածում ո՛չ միայն միջոցների մեջ խրտրություն շղնող բուլշևիկները, այլև ուրիշ՝ ավելի շահավոր տարրերը, ինչպես, օրինակ, ժողովրդական կուսակցությունը:

Առաջ հայ բուլշևիկները ժխտում էին այն մեղադրանքը, թե իրենք

հանրապետության օրով աշխատել են պետական հեղաշրջում առաջ բերել, թե մայիսյան օրերին որոշել են ընդհանուր ապստամբություն անել: Այժմ արգեն, հենց իրենց կողմից հրատարակված բազմաթիվ փաստերով ու վավերագրերով, հաստատվում է, որ 1919 և 1920 թվականների ընթացքում հայ կոմունիստները Հայաստանում պատրաստվելիս են եղել, ապստամբության միջոցով, խորտակելու Հայաստանի անկախությունը*:

Այս տեսակետից հետաքրքրական են հայ բուլշևիկ պարագլուխների վկայությունները.

«Բուլշևիկյան ակտիվ և խտացած գործունեությունը Հայաստանի տերիտորիայում,— գրում է Ս. Կասյանը*,— իրապես սկսվել է 1919 թվի ամառվանից: Ընդհատ է, առաջ էլ եղել են այդտեղ խմբեր, բայց որովհետև մեր կուսակցության Երկրային կոմիտեն կտրված է եղել Հայաստանից, նա չի կարողացել ոչ կազմակերպչական գործ կատարել այդ խմբերի միջոցով, ո՛չ էլ ուղղություն տալ նրանց գործունեությանը: Անգլիացիների գալուց հետո, երբ դաշնակներն ավելի էին երես առել և իշխանությունն ամբողջապես կենտրոնացրել իրենց ձեռքը, այդ խմբերի գործունեությունը լիկվիդացիայի է ենթարկվում համարյա ամբողջապես: Նույն տարվա սեպտեմբերին, նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, Երկրային կոմիտեի ներկայացուցիչները կազմակերպում են Երևանում՝ գավառներից հրավիրված պատասխանատու ընկերների գաղտնի խորհրդակցություն, ուր մշակվում է այդ երկրում մեր գործունեության հիմնական տակտիկական և ստեղծվում կենտրոնական մարմին՝ «Հայաստանի կոմիտե»**:

Այս խորհրդակցությունը, ըստ Կասյանի, մեկնում է այն փաստից, որ Հայաստանում «արդյունագործական կապիտալիզմի նշույն անգամ գոյություն չունի», «առևտրական կապիտալիզմի դեմքն էլ վաղուց մոռացվել է», «գյուղացիության խոշորագույն մասը անձանոթ է լատիֆունդիական, նույնիսկ կալվածատիրական հարաբերություններին, ուր աղքատակալության 90% աղքատության և զրկանքի մեջ է քարշ տալիս իր խղճով գոյությունը», և առաջադրում է հետևյալ նշանաբանները. «1. վճռական պայքար Անտանտի դեմ. 2. վճռական պայքար այն ներքին ուժերի դեմ, որոնց վրա հենվում է նա՝ դաշնակ կառավարության և արտասահմանյան հայ բուրժուազիայի ագենտների. 3. անխնա վարկաբեկումն ցարական և բուրժուական Ռուսաստանի և 4. որպես զրակամ»

* ՏԵՍ Ե. Ամիրխանյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, 1926. Մոսկվա և Աշ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի հեղափոխության Հուլիսն ու Հոկտեմբերը, Երևան, 1925 թ.:

** «Նոր աշխարհ», ամսագիր, սեպտեմբեր, 1922 թ., № 2:

հակադիր այդ բացասական լողունգների՝ միջազգային հեղափոխական պրոլետարիատի կոմունիստական պայքարի ու բանվորագյուղացիական Ռուսաստանի բարոյական հմայքի բարձրացումը և խորհրդային հանրապետության հաստատումը Հայաստանում»:

«1920 թվի հունվարի երկրորդ կեսին Երևանում տեղի ունեցած կուսակցական անլեգալ կոնֆերենցիան, հիմնվելով կուսակցության քառամսյա փորձառության վրա, ամբողջապես ընդունեց և հաստատեց այդ վարքագիծը: Տարածայնությունը վերաբերվում էր միայն այն հարցին, թե կուսակցությունը մասնակցելու է բոլոր հասարակական հաստատությունների գործառնությունը, օրինակ զեմստովոների, թե՞ միայն դասակարգային հիմնարկությունների՝ արհմիությունների և գյուղացիական միությունների»:

«...Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը, որ գլխավորապես բաղկացած էր համարյա բացառապես Բաքվից ու Թիֆլիսից եկած երկաթուղային բանվորներից, իր ներկայացուցիչների բերանով հարց էր հարուցել իշխանությունը վերցնելու մասին, բայց կոնֆերենցիան կրտսեակապես մերժեց այդ», որովհետև «կոնֆերենցիան կանգնեց այն տեսակետի վրա, թե որքան էլ հեշտ լինի բուրժուական հարվածով զրավել իշխանությունը ինքնուրույնաբար և մեկուսացած, այնուամենայնիվ իշխանությունը ձեռքում պահելը անկարելի պիտի լինի՝ այն հասարակ պատճառով, որ 1) կուսակցությունը, բաղկացած լինելով ո՛չ ավելի քան 500 անդամից, չափազանց աղքատ լինելով փորձված ու պատրաստի ուժերով, չպիտի կարողանա ո՛չ միայն դիմադրել այն ժամանակվա քաղաքական և հոգեբանական սիտուացիայում անխուսափելիորեն առաջ գալիք քաղաքացիական կռիվին, այլ և իշխանություն կազմակերպել կենտրոնում և տեղեկում. 2) որ նա հնարավորություն չպիտի ունենա կազմակերպելու այնպիսի բանակ, որը կարողանա, առանց «դրսի» օգնության, դիմադրել արտաքին թշնամիների՝ մենշևիկյան վրաստանի, մուսավաթական Ազրբեյջանի և քեմալական Տաճկաստանի ամենաթեթև արշավանքին անգամ. 3) որ ժայրաստիճան քայքայված և սովի ճիւղաններում գալարվող երկրի ցուրտն ու քաղցը մի կողմից, իսկ տրեստեսական անխուսափելի բլոկադան մյուս կողմից՝ հենց սաղմի մեջ պիտի խեղդեն խորհրդային իշխանությունը»:

«Կացությունը,— բացատրում է Կասյանը,— պահանջում էր զբաղվել ո՛չ թե այդ տհաս մտքով, այլ կուսակցական կազմակերպությունների և սրանց ազդեցության ու նշանաբանների տարածմամբ ու խորացմամբ, արհեստակցական և գյուղացիական միությունների միջոցով ինքուր մասանների քաղաքական գաստիարակությամբ՝ զարթեցնելով նրանց մեջ ինքնագործունեության և ինքնիշխանության ձգտումը: Այդպիսով, պատրաստ լինել իշխանությունը զրավելու, երբ նեցուկ կունենանք մի հարևան երկիր, որով հնարավոր կլինի կապվել բանվորագյուղացիական

Ռուսաստանի հետ: Միայն երկու դեպքի համար էր կոնֆերենցիան առաջադրել անպայմանորեն բարձրացնելու ապստամբության դրոշը և ընդհանուր ճակատ ստեղծելու՝ ինչ գնով էլ ուզում է լինի. նախ՝ եթե դաշնակ կառավարությունը հանդգնություն ունենա Անտանտի թելադրանքով և մենշևիկյան Վրաստանի հետ միասին օգնել մուսավաթական կառավարությանը՝ խոչընդոտ հանդիսանալու կարմիր բանակին՝ Բաքուի հարկադրանք գրավելու դեպքում. երկրորդ՝ եթե նա Ազրբեջանի կամ Վրաստանի բանվորագյուղացիական ապստամբությունը թիկունքից խանգարել ուզենա»:

Կասյանի այս հավաստիացումներն, ըստ երևույթին, ավելի շուտ իր անձնական համոզումներից են բխում, քան իրական փաստերից: Անկարելի է, որ նա ինքը այդպես էր մտածում, բայց կոնֆերենցիան, տնտես, ավելի համամիտ էր «Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության ներկայացուցիչներին», որոնց առաջնորդ Ավիսը խիստ մարտական մի բանաձևով առաջարկում էր անմիջապես «վերցնել իշխանությունը»: Կասյանը հավատացնում է, որ այդ բանաձևը ո՛չ միայն չի անցել, այլ չի էլ քննվել, մինչդեռ կոմկուսի կենտրոնական պաշտոնաթերթ «Իզվեստիայի» 1922 թ. 25 հունվ. № 1-ում այդ բանաձևը տպված է, որպես խորհրդակցության կողմից ընդունված և հայ կոմունիստների համար պարտադիր մի որոշում: Հետագա դեպքերն էլ զարգացան Ավիսի բանաձևի ուղղությամբ, և Կասյանի հոգեշահ խորհրդակցությունները «շանգվածի օբյեկտիվ կացության», «երկրի իրական պայմանների» ու «տնտեսական-դասակարգային ստրուկտուրայի» մասին միայն գալի շարականներ էին «մեր դոկտրինյորների, դիալեկտիկոսներն մտածելու շնորհից զրկվածների և ձախության հիվանդություններ բռնվածների համար»: Այդ երևում է և Աշ. Հովհաննիսյանի վկայությունից:

«Սովետիզացիայի խնդիրը, — ասում է նա, — պարտավորել էր ամենից առաջ կոմունիստական կուսակցության Հայաստանի կոմիտեի — Արմկոմի — համար: Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների գաղտնի կոնֆերանսը, որ տեղի ունեցավ Երևանում, 1920 թվի հունվարին, ընդունել էր թեզիսներ այն իմաստով, որ կարմիր բանակի մերձեցման և հարևան հանրապետությունների հեղաշրջում լինելու դեպքում պետք է առաջադրել Հայաստանի սովետիզացիայի խնդիրը: Վերահաս դեպքերը հարկադրում էին նախապատրաստական քայլեր անել այդ ուղղությամբ: Հայաստանի կոմիտեն ենթադրում էր, որ Ղազախն ու Ղարաբաղը, որպես սահմանակից շրջաններ, հեղաշրջման հենակետներ պետք է դառնային Հայաստանի համար: Մինչ այդ պետք էր խուսափել վճռական գործողություններից, բավականանալ միայն կազմակերպչական աշխատանքով»:

* «Խորհրդ. Հայաստան», 1925 թ., մայիս 1., № 98:

Հայ կոմունիստների հակապետական շարժման դրդիչ և ազդանշան հանդիսացավ Ազրբեջանի խորհրդայնացումը: Անտարակույս, հայերը տեղյակ էին Ազրբեջանում սպասվող դեպքերին և իրենք էլ պատրաստվում էին այդ ուղղությամբ:

Հայ բոլշևիկները որոշ հույսեր կապում էին և այդ միջոցին Ղարաբաղում զարգացող պատերազմական գործողությունների, ինչպես և ռուս ու մահմեդական տարրերի դժգոհության հետ: Նրանց հաշիվը պարզ էր. շահագործելով սովոր, տնտեսական ճգնաժամը, ռուսների ու մահմեդականների կենտրոնախույս բնազդները մի կողմից և մյուս կողմից՝ բոլշևիկների արտաքին ուժն ու կարմիր բանակի հմայքը՝ պայթեցնել Հայաստանի Հանրապետությունը: Զինված ապստամբությունն ու քաղաքացիական կռիվը այդ նպատակին հասնելու ուղիղ ճանապարհն էին:

Ազրբեջանի հեղաշրջումը զուգահեռակց մայիսի մեկի տոնին: Երեվանում և Հայաստանի մյուս վայրերում հայ աշխատավորությունը պատրաստվում էր առանձին հանդիսավորությամբ տոնելու աշխատավորների միջազգային համերաշխության օրը: Բոլշևիկները օգտվեցին դրանից և աշխատեցին մայիսյան տոնը վերածել ընդհանուր հակապետական ապստամբության: Երևանում այդ շահողվեց, բայց գավառական մի շարք քաղաքներում նրանք ունեցան կարճատև հաջողություն:

Շարժումները զարգացան հետևյալ ձևով: Երևանում Մայիսի մեկը տոնվեց աննախընթաց շուքով: Ամբողջ քաղաքը դարձավ մի կարմիր դրոշակներով, գորգերով ու ծաղիկներով: Վաղ առավոտվանից փողոցները լցված էին խուռն բազմություններով: Հրապարակներն ու Արովյան պողոտան բռնված էին արհեստակցական միությունների անդամներով, դրոշակներով ու նշաններով: Կազմակերպված թափոթին մասնակցում էին բոլոր հոսանքները: Քրիստափորի, Ռոստոմի ու Զավարյանի պատկերների կողքին դրված էին և Լենինի ու Շահումյանի պատկերները: Դաշնակցության նշանախոսքերին ու մակագրություններին զուգընթաց կային և բոլշևիկյան աղմկարար կարգախոսներ: Զորահանդեսից հետո խորհրդարանի առջև տեղի ունեցավ հրապարակային փառահեղ ժողով. ուր ճառեր արտասանեցին խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակյանը, արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը, վրաց սոց.-դեմոկրատ հայտնի գործիչ Ի. Ռամիշվիլին, Սեպուհը և ուրիշներ: Ապա տեղի ունեցավ Երևանի նոր կայարանի հանդիսավոր բացումը, ուր նույնպես արտասանվեցին բազմաթիվ ճառեր: Օրվա ճառախոսների գլխավոր նյութն էր կարմիր գույն առած Ազրբեջանի վերջնագիրը, որ նոր էր ստացված Երևանում և որով պահանջվում էր երեք օրվա ընթացքում մաքրել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը հայկական ուժերից, Այդ առթիվ ընդունվեց մի բանաձև, որի մեջ ժողովը «հայտնում էր իր բռուն զայրույթը թուրք գյուղացիության և բանվորության անուղի շահագործման դրդիչ և ազդանշան հանդիսացավ Ազրբեջանի խորհրդայնացումը: Անտարակույս, հայերը տեղյակ էին Ազրբեջանում սպասվող դեպքերին և իրենք էլ պատրաստվում էին այդ ուղղությամբ:

հագործող դահիճներին, որոնք խորհրդային իշխանության և կոմունիզմի անունը օգտագործելով՝ շարունակում են նախորդ կառավարության արյունոտ գործը: Հայաստանի աշխատավորությունը իր եղբայրական ձեռքն է մեկնում Ազրբեջանի աշխատավորությանը և պահանջում է վերջ տալ արշավանքին դեպի Ղարաբաղ և Ջանգեզուր՝ թույլ տալով, որ այդ գավառների գյուղացիությունն ու բանվորությունը ինքը ազատորեն արտահայտե իր կամքը: Հայաստանի աշխատավորությունը խորապես հավատալով, որ Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը թույլ չի տա Ազրբեջանին հարձակողական քաղաքականություն՝ միևնույն ժամանակ պահանջում է իր կառավարությունից անհողորդ պաշտպանել Հայաստանի և հայ աշխատավորության ազատությունն ու անկախությունը և առաջարկում է արհեստակցական միությունների միության այս բանաձևը անմիջապես հայտնել բոլոր երկրների աշխատավորությանը և խորհրդարանների սոցիալիստական ֆրակցիաներին»:

Բանաձևը, որ առաջարկված էր արհեստակցական միությունների կենտրոնական վարչության կողմից, դնում էր տարբերություն խորհրդային Ռուսաստանի և Ազրբեջանի քաղաքականության միջև: Թեև հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ ո՛չ մի տարբերություն չկար: Նա արտահայտում էր այն նպատակովոր տրամադրությունը, որ կար Երևանի արհեստակցական միությունների որոշ մասերում, հատկապես ավտոգարաժի ծառայողների մեջ: Եվ թափոռների ու ժողովների ընթացքում էլ փորձեր եղան տոնին տալ բուլղեկյան բնույթ, նույնիսկ արտասանվեցին հակակառավարչական ճառեր, բայց, ընդհանուր առմամբ, ժողովուրդը մնաց անտարբեր բուլղեկներին հանդեպ հարուցած ազմուկ-ժիռին: Պարզ էր, որ Երևանը բուլղեկների հետ չէր, բայց անվիճելի էր նաև, որ բուլղեկյան տարրերն ու տրամադրությունները այնքան էլ արհամարհելի չէին:

Գավառում դեպքերը բուրբուրվին ուրիշ ընթացք ստացան:

Հիշեցինք արդեն, որ Ալեքսանդրապոլը կազմում էր բուլղեկների գործունեության կենտրոնը: Ապրիլի վերջերին այստեղ էին հավաքված նրանց զլխավոր գործիչներն ու մարտական ուժերը՝ հեղաշրջում առաջ բերելու որոշումով: Մայիսի մեկին տեղի ունեցան բուլղեկյան բուռն ցույցեր: Ի միջի այլոց հարձակում գործվեց Դաշնակցության ակումբի վրա, պատերից փրցվեցին և ութի տակ նետվեցին Քրիստափորի, Զավարյանի և ուրիշների նկարները: Ո՛չ մի կողմից ո՛չ մի դիմադրություն: Տեղական իշխանությունը շվարած չթախում է. դաշնակցականները խուսափում են արյունահեղությունից: Հրապարակը մնաց բուլղեկներին: Հակապետական շարժման կենտրոն էր «Վարդան Զոքավար» զրահագնացքը:

Լուրը Երևան հասնելուն պես՝ զինվորական նախարարը կարգադրեց, որ «Վարդան Զոքավարի» պետ զլխապետ Մուսայելյանը զնացքը

առնելով՝ մեկնի Ղամարուլի ճակատը, Մուսայելյանը ո՛չ միայն չկատարեց իր բարձրագույն իշխանավորի հրամանը, այլև կարգադրեց, որ Ղամարուլի ճակատից անմիջապես Ալեքսանդրապոլ մեկնի զրահապատ զնացքի մի մասը, որ պահպանում էր Հայաստանի սահմանները Վեդի-Բասարի թուրքերի դեմ:

Հրամանը կրկնվեց և սպարապետ զոր. Նազարբեգյանի կողմից, բայց Մուսայելյանը նորից չենթարկվեց: Ընդհակառակը, զրահապատ զնացքի վրա բարձրացրեց բուլղեկյան դրոշը, որից հետո նույն Մուսայելյանի նախագահությամբ կազմվեց Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտե, որը հայտարարեց իրեն երկրի գերագույն իշխանություն: Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ դերերը բաժանված էին հետևյալ ձևով. նախագահ և զինվորական կոմիսար՝ Մուսայելյան, արտաքին գործերի կոմիսար՝ Ավիս Նուրիջանյան, ներքին գործերի կոմիսար՝ Արտաշես Մելքոնյան: Ռազմահեղափոխական կոմիտեն բռնեց Ալեքսանդրապոլի կայարանը, իր կողմը քաշեց տեղական զորքի մի մասը և կտրեց երկաթուղային հաղորդակցությունը դրսի աշխարհի հետ:

Ապա՝ Մուսայելյանը անմիջապես ուղիղ հեռագրաթելով վերջնագիր ուղարկեց Երևան՝ պահանջելով, որ կառավարությունը իրեն հանձնի իշխանությունը: Ռազմահեղափոխական կոմիտեի անունից հեռագրեր տրվեցին Կարս, Սարիղամիշ, Ղարաքիլիսա և ուրիշ վայրեր, որոնցով հայտարարվում էր Հայաստանի խորհրդայնացումը և զինվորական ու քաղաքացիական իշխանություններին հրահանգվում էր ճանաչել նոր վարչաձևը:

Այս հեռագրերը արձագանք գտան զլխավորապես զորամասերի և այլազգիների մեջ: Ալեքսանդրապոլից ստացված հրամանի վրա, մայիսի 9-ին, զլխավորապես ավտոգարաժի ծառայողներից, Ռազմահեղափոխական կոմիտե ստեղծվեց Կարսում, որ մի գրությունը դիմեց նահանգապետ Ղորղոնյանին, բերդապետ Փիրումյանին և քաղաքապետ Նոհրատյանին՝ պահանջելով 24 ժամվա ընթացքում կտրել ամեն կապ Երևանի հետ, ճանաչել Ալեքսանդրապոլի խորհրդային կառավարությունը և շարունակել իրենց պաշտոնավարությունը: Նման կարգադրություն հասավ և Մուսայելյանից ու Մելքոնյանից: Ըմբոստների կողմն անցան և բերդի զորքերի մի մասը և մյուսական ու հույն բնակչությունը: Երկու օր քաղաքը մնաց խռովարարների ձեռքը:

Կարսից շարժումը փոխադրվեց Սարիղամիշ ու Կաղզվան: Դրսից եկած բուլղեկների ազդեցության տակ Սարիղամիշի զորքի փոքր մասը կազմեց հեղափոխական կոմիտե և փորձեց ձեռքը առնել իշխանությունը: Զինվորների մեջ կարգապահությունը խանգարվեց: Հեղափոխական կոմիտեն փորձեց արավ հարաբերության մեջ մտնելու և «եղբայրանալու» սահմանի վրա գտնվող թուրք զինվորների հետ:

Ավելի աղմկահանույզ եղան դեպքերը Նոր Բայազետում: Մայիսի 13-ին, բոլշևիկների գրգռումով Բասար-Գեչարում կանգնած Համազասպի գնդի կամավորների մի մասը ըմբոստացավ և դիրքերը լքելով՝ գնաց Ղարանլու, որ շրջանի զինվորական կենտրոնն էր: Այստեղ խռովարարներին միացան տեղի զինվորները, Ըմբոստացած զորքի գլուխը անցավ ուսուցիչ Սարուխանյանը, որը գրգռիչ ճառերով դրդեց ամբոխին տապալելու կառավարությունը: Զինվորները ձերբակալելով զորքերի հրամանատար զոր. Սիրիկյանին և ամբողջ սպայությունը՝ աղմուկով շարժվեցին դեպի Նոր Բայազետ և փոքրիկ ընդհարումից հետո գրավեցին քաղաքը մայիսի 17-ին:

Այսպիսով, գրեթե միաժամանակ և միևնույն ձևով, Հայաստանի դանազան կողմերում բռնկվեցին ապստամբություններ: Ամեն տեղ ապստամբությունը կրում էր զինվորական բնույթ: Տեղ-տեղ միայն միացան և բանվորները: Պարզ էր, որ շարժումը կազմակերպված էր նախօրոք. տևական աշխատանք էր թափված բանակում և բանվորության մեջ: Շարժման ղեկավարները հույս ունեին, որ կարմիր բանակը կհասնի իրենց օգնության: Ապստամբները բոլոր տեղերում միևնույն նշանախոսքերն էին գործածում. Ռուսաստանի կարմիր բանակը գալիս է ժողովրդին ազատելու «ղաշնակների լծից». եղբայրական Ռուսաստանը հաց է ուղարկում սովահար Հայաստանին. արդեն Բաքվից դեպի Հայաստան են շարժվել ալյուրով և նավթով բեռնված գնացքները և այլն: Շատ գրավիչ խոստումներ, և բոլշևիկները լավ էին հաշվել ամբոխային հոգեբանությունը: Սակայն, դեպքերը ստացան բոլորովին տարբեր ընթացք:

Հայաստանի բոլոր կողմերից հասնող հեռագրերը խռովությունների և ապստամբությունների մասին մի պահ շփոթեցրին Երևանի ղեկավար շրջաններին: Ակներև էր, որ կառավարական մեքենան ի վիճակի չէր բռնկված հրդեհը մարելու: Ծիշտ է, ապրիլի 3-ին կատարվել էր նարարության մասնակի լրացում. կառավարության մեջ մտցվել էին Ա. Զամալյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ս. Վրացյանը, որով Հ. Հ. Գ. բյուրոյի անդամների մեծ մասը դառնում էին նախարար, բայց կառավարելու եղանակը՝ խորհրդարանական դանդաղաշարժ մեքենայով՝ չէր համապատասխանում վարչկյանի պահանջին: Անհրաժեշտ էր արագաշարժ ու վճռական իշխանություն: Հարկավոր էին կտրուկ միջոցներ: Այդ կարող էր տալ միայն Հ. Հ. Դաշնակցությունը:

Մայիսի 5-ին գումարովեց խորհրդարանի արտակարգ նիստը, որը ընդունեց Ա. Խատիսյանի նախարարության հրաժարականը և նշանակեց նոր կառավարություն. Հ. Հ. Դաշնակցության բյուրոն իր ամբողջ կազ-

մով անցավ իշխանության գլուխը*, Փաստորեն հայտարարվում էր Դաշնակցության դիկտատուրա, խորհրդարանը մի ամսով դադարեց:

Նոր կառավարությունը անմիջապես հայրենիքը հայտարարեց վտանգի մեջ և ժողովրդին ուղղեց հետևյալ կողմ.

Հայաստանի Հանրապետության ֆալսեպոստներին.

«Փառափառներ».

Հերոսական պայքարով և անօրինակ զոհողությամբ հայ աշխատավոր ժողովուրդը տիրացել է անկախության և ազատության և միացնելով բռնավորների կամքով դարեր շարունակ իրարից բաժանված հայրենիքի երկու հատվածները՝ հիմք է դրել պետական առաջադեմ շինարարության: Հայաստանի խորհրդարանի և կառավարության ամբողջ մտահոգությունն է եղել ապահովել աշխատավոր ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ու սոցիալական անարգել զարգացումը և անասան պահել հանրապետական դեմոկրատիկ իրավակարգը:

Քաղաքացիներ, այսօր, Հայաստանի ժողովրդի այս բախտորոշ վայրկյանին, նորից ամպեր են կուտակվում մեր երկրի գլխին: Մահվան ճիրաններում պայքարող տաճիկ փաշաները մի կողմից և բոլշևիզմի կարմիր պատմունքները հազած ազրբեջանյան խաները մյուս կողմից՝ նորից սպառնում են Հայաստանի անկախությունը և ազատությունը: Գիտակցաբար կամ անգիտակցորեն նրանց օգտին են դործում և մի շարք տարրեր երկրի ներսում, որոնք աշխատում են օգտագործել պարենավորման ճգնաժամն ու ժողովրդի հոգնածությունը, որպեսզի առաջ բերեն անկարգություններ և իրենց նեղ ետական տենչերին հազուրդ տան:

Եվ այն ժամանակ, երբ Ազրբեջանի զորքերն ու հրոսայտները շարունակում են արյունահեղությունը Ղարաբաղում և Գանձակում, այն ժամանակ, երբ տաճիկ ասկյարները շարժումներ են անում Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններում և հրդեհում հայ գյուղերը, զանազան անպատասխանատու խմբակներ վերջ չեն տալիս իրենց գրգռիչ ընթացքին և կամենում են պառակտում առաջ բերել երկրի մեջ, առանց հաշվի առնելու, որ ամեն մի խլրտում առաջ կբերե անիշխանություն ու պարենավորման սուր տագնապ և կզրկե ժողովուրդը ապրուստի միջոցներից:

* Բյուրո-կառավարության կազմն էր. վարչապետ և արտ. գործ. նախարար Հ. Օհանջանյան, ներքին և զինվորական՝ Ռ. Տեր-Մինասյան, ելակտական՝ Ա. Գյուլխան-զադյան, հաղորդակցության՝ Ա. Զամալյան, գյուղատնտեսության, պետական գույքերի և աշխատանքի՝ Ս. Վրացյան, խնամատարության՝ Ս. Արարատյան, հանրային կրթության և արվեստի՝ Գ. Ղազարյան:

Քաղաքացիներ, Հայաստանը կարիք ունի հանգստի և համերաշխության. ո՛չ մի հուզում, ո՛չ մի խլրտում՝ ամեն ոք պետք է գտնվի իր գործի և պաշտոնի գլխին: Զինված խորհրդարանից ստացած արտակարգ լիազորություններով՝ կառավարությունը դիմում է ձեր քաղաքացիական գիտակցությանը և հրավիրում ամենքիդ, հայ ժողովրդի գոյության այս ճգնաժամային վայրկյանին, համախմբվել կառավարության շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի անկախության և ազատության պաշտպանությունն ու ներքին դեմոկրատիկ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու համար կառավարությունը չի խնայի և ո՛չ մի ճիգ, և նա կհաղթի ձեզ հետ և ձեզ համար*:

Նախարարապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Լ. Օհանջանյան
Զորական և ներքին գործերի նախարար՝ Ռ. Տեր-Մինասյան
Գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար՝ Ս. Վրացյան
Ֆինանսների և արդարադատության նախարար՝ Ա. Գյուլխանզանյան
Հաղորդակցության նախարար՝ Ա. Զամայան
Հանրային կրթության և արվեստի նախարար՝ Գ. Ղազարյան
Խնամատարության և վերաշինության նախարար՝ Ս. Արարատյան:

Միևնույն ժամանակ հայտարարվեց բոլոր դաշնակցականների ընդհանուր գորաշարժ: Ամեն կողմ ուղարկվեցին դաշնակցական հայտնի գործիչներ լայն լիազորություններով: Ամեն տեղ սկսվեցին կազմվել կամավորական զորքեր: Ալեքսանդրապոլը վերագրավելու համար կազմվեց առանձին մի գորամաս, որի գլուխ դրվեց ժողովրդական խմբապետ Սեպուհը: Արագությամբ շարժման մեջ դրվեցին և կանոնավոր զորամասերը: Հիմնվեց արտակարգ դատարան, և, առհասարակ, երկիրը դրվեց արտակարգ վիճակի մեջ: Կառավարությունը հայտնաբերեց բացառիկ եռանդ և կարճ ժամանակում ստեղծեց հասարակական բարձր տրամադրություն:

Հասարակական կարծիքը ամբողջապես վավերացնում էր կառավարական քայլերը, Քաղաքական կուսակցությունները, պետական և տեղավարական հիմնարկությունները, հանրային կազմակերպություններն ու անհատ քաղաքացիները իրենց դնում էին կառավարության տրամադրության տակ: Նման շեղած ողևորություն ու եռուղեո էր սկզբվել մայրաքաղաքում ու գավառներում, Հայ սոցիալ-դեմոկրատների Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և քաղաքացիներին ուղղած

* Այս և մայիսյան շարժումների ընթացքին հրատարակված կառավարական բոլոր կոչերն ու հաղորդագրությունները գրված են, կառավարության հանձնարարությամբ, Ս. Վրացյանի ձեռքով:

մայիսի 14-ի կողը հետևյալ ձևով էր արտահայտում այն օրերի հասարակական տրամադրությունը:

«Պատահեց այն, ինչ ամենից քիչ սպասելի էր և ամենից շատ դատապարտելի:

Քաղաքական կոմեդիան վերածվեց Ալեքսանդրապոլի ողբերգության. իսլամական խաբուսիկ կոմունիզմից նվաճվեց ստրկամետրեն հայկական բերդը, հայության օրրանը:

Մի խումբ ստորահոգի բախտախնդիրներ հանդգնեցին բարձրացնել քաղաքացիական կովի արյունաշաղախ դրոշը, ապստամբել հայ ժողովրդի ինքնորոշված կամքի դեմ և ճեղքել հայ դեմոկրատիայի ներքին մի ուրույն ճակատը:

Դաշնակցած բոլշևիզմն ու պանիսլամիզմը, ծափ զարկեցին, որովհետև նրանց հոգեվաճառ ազենտներին հաջողվել էր անգամ ծվատված երկիրը, արյունաքամ ժողովուրդը, որբերի ու գաղթականների տխուր հայրենիքը Մոսկվայի և էրզրումի քաղաքագետների դիվային ծրագրերին ենթարկելու փորձեր անել:

Բանվորներ, ընկերներ և քաղաքացիներ:

Զրահապատ գնացքի մեջ պատսպարված մի խումբ անորակելի ոճրագործներ՝ պարզելով «Խորհրդային Ռուսաստանի» դրոշակը՝ ամենամեծ դավը նյութեցին հայ ժողովրդի դեմ այն վայրկյանին, երբ նրա ֆիզիկական գոյությունը մահացու շափ վտանգված է ողջ շրջապատից և երբ նրա քաղաքական բախտը որոշելու վերջին օրերն ենք ապրում: Հայ դավաճանները իրենց խելազար արարքով օգնում են միայն արտաքին թշնամիներին՝ թե՛ Հայաստանը օղակող թուրք-թաթարական սպառազեն բանդաներին և թե՛ Պոլսի քաղաքագետներին:

Բանվորներ, ընկերներ և քաղաքացիներ:

Ամեն մեկիդ սրբազան պարտականությունն է այս ծանր օրերին ձեր ուժի ու եռանդի, շնորհքի և ընդունակության մաքսիմումը նվիրաբերել վտանգված հայրենիքի պաշտպանության գործին: Բոլոր նրանք, որոնց մեջ առկայծում է պատասխանատվության վառ զգացմունքը մի բուռ դժբախտ ժողովրդի գոյության և նրա գերազանցորեն արդար դատի համար, պե՛տք է ոտքի ելնեն որպես ծառայած ըմբոստություն, և աջակցեն Հայաստանի կառավարության՝ ընի մեջ խեղդելու համար այն հայրենադավ ոճրագործների ապստամբությունը, որոնք փորձում են փորփորել մեր դեմոկրատական իրավակարգի հիմքերը և մտցնել բռնապետական-տեռորիստական արդեն դատապարտված վարչաձևը: Թո՛ղ կորչեն պետական ոճրագործները և բոլոր հակապետական տարրերը:

Կեցցե՛ սոցիալիզմը և դեմոկրատիզմը Հայաստանում:

Հայաստանի սոց.-դեմ. բանվ. կուսակցության Երևանի կոմիտե»:

Ժողովրդին հորդոր ուղղեց և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը.

«Նորա, որոնք վտանգ չեն տեսնում արևելքից և արևմուտքից, նոքա, որոնք շտեմարտ են ձևանում, որ մեր տան մեջ մեր դեմ դավեր են լարվում՝ պայթեցնելու անկախ Հայաստանի գաղափարը, նոքա, որոնք չեն տեսնում հայազինեց ծրագրերի քայլ առ քայլ և հետևողական իրագործումը, զգու՛ւմ են, թե ինչ պատասխանատվություն է ծանրանում նոցա հանդեպ պատմության առաջ: Այս րուպելիս, երբ ամենքիս պարտականությունն է համախմբվել ո՛չ միայն հայրենիքի պահպանության և վերաշինության գործի շուրջը, այլ, նամանավանդ, հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու դժվարին աշխատանքի շուրջը, ցավալի է տեսնել ներքին երկպառակությունները:

Մենք, ինչպես և մեր երջանակահիշատակ նախնիները, որ աշխատանք ենք թափել տաճկահայ դատի համար լավ օրերի հույսի ակնկալությամբ, չենք կարող անտարբեր մնալ այս նեղ րուպելներին, և երբ վտանգված ենք տեսնում հայրենիքի միության գործը, բայց, նամանավանդ, հայ ազգի ֆիզիկական գոյության ճգնաժամային գործը, իբր ընդհանրական հայրապետ, մեր սրբազան պարտքն ենք համարում այս ծանր, կասե՛նք օրհասական րուպելներին հայրական խրատով դիմել րուրին և զգաստության կոչ անել՝ հայ՛ ժողովուրդ, համախմբվի՛ր քո հայրենի հանրապետության պահպանության գործի շուրջը. դա է քո հայրենիքի փրկության միակ ճանապարհը: Վտանգը և խիստ ծանր վտանգը քո դռանն է, հայ ժողովուրդ, զգույ՛ջ եղիր և պատմության առաջ ծանր պատասխանատվության բեռի տակ մի՛ ընկնիր»:

Նույնքան վճռական են և Անկուսակցականների միության, Հայ ժողովրդական կուսակցության և Հայ Ռամկավար կուսակցության ու Հայաստանի խորհրդի կոչերը՝ անվերապահ դատապարտություն բուլշևիկների սկսած ապստամբության և ջերմ հրավերաջակցելու կառավարության՝ ճնշելու համար այդ ապստամբությունը: Անկուսակցականների միությունը բուլշևիկներին անվանում է «ազգի տականքներ՝ կաշռված թրքական գրամով», «հայրենիքի գաղափարը ժխտող շարագործներ», «ազգի մատնիչներ և դավաճաններ»: «Մեզ՝ անկուսակցականներին համար ոչ մի կասկած չկա և կարող էլ չի լինել, որ Մելքոնյանները, Նուրիջանյանները, Մուսայելյանները և նրանց ընկերները հայ ազգի դավաճաններ են»: «Անկուսակցականների միությունը իր վրովին վստահությունն է հայտնում կառավարությանը և հավատում է, որ վերջինս կանգ չի առնելու վճռական և կտրուկ միջոցների առաջ, որ-

պեսզի ապագայում անհնար դարձնե մեր մեծ ու փոքր Վասակների շարքավերը»:

Ուշագրավ էր Ռամկավար կուսակցության կոչը. «Մեր ավերակ և քանդված հայրենիքի մեջ, ասված էր այնտեղ, հայ ժողովուրդը բնաշնորդ, մեզ կատրող, մեր հայրենյաց լեռ ու ձոր, գետն ու վտակը հայ արյունով ներկող Իթիհատ կուսակցությունը, որ Նուրի ու Նալի փաշաներու միջոցով փոխադրված էր Ազրբեջան, գառան մորթը վրան առած՝ մի օր, հանկարծ, Բաքվի մեջ հայտարարեց խորհրդային իշխանություն և առաջին օրն իսկ իր նշանավոր ուլտիմատումով պահանջեց հայկական հանրապետությունն և երեք օրեն հանձնել Ղարաբաղն ու Ջանգալը և իր զորամասերն արդեն շարժման մեջ դրավ Հայաստանի վրային երթալ միանալու Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի հետ, որը մինչև այժմ կշարունակե ջարդել տասնյակ հազարավոր հայեր Կիլիկիո մեջ, հակառակ մինչև իսկ Ֆրանսիական բանակի ցույց տված պաշտպանության:

Խելագար և երկու աչքերով կույրը միայն կարող էր շտեմել այս կերպով հայկական հանրապետության ընդհանրապես և Քուրքահայաստանին մասնավորապես սպառնացող նոր վտանգը. և, սակայն, գտնվեցան հայ անուն կրող մարդեր և հայ իրականության մեջ գործող, բայց հայ ոգիին ու զգացումներուն խորթ խմբակներ, որոնք փոխանակ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու այդ վտանգին դեմ, կողմնակից հայտարարեցին գիրեք այդ հայադավ շարժման և Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի մեջ դիմեցին եղբայրասպան կովի:

Այդ խելագարները ո՛չ միայն շտեմեցին, որ այդ կերպով վերջին անբուժելի հարվածը կուտան լուծման օրերու մեջ գտնվող հայկական հարցին, այլ մինչև անգամ հոգ չըրին, որ երկրի սահմանները կբանան և կհրավիրեն տաճիկ-ազրբեջանյան գառնազգեստ գալիքը, որպեսզի մնացյալ հայության դիակներու վրային երթան ու միանան մեր դարավոր թշնամիին, էնվերի ու Թալեաթի հարազատ հաջորդ Մուսթաֆա Քեմալին:

Տարակույս չկա, որ ամեն հայ մարդ, որ իր երակներու մեջ հայ արյուն կկրե և իր գլխուն մեջ փոքր-ինչ խելք ունի, կդատապարտե այդպիսի խելագար շարժումը, ևս առավել թուրքահայերս, որ անոր անմիջական հետևանքները կկրենք: Այդ շարժումն ինչ տեսակ շարժառիթներ պլ ունեցած լինի, չի կրնար արդարանալ, և մենք մասնավորապես պետք է ծառանանք անոր դեմ և մեր բոլոր ուժերը ի սպաս դնենք կառավարության՝ իր բնին մեջ խեղդելու գայն և շեղեցնելու իր ոճրապարտ նպատակին:

Հայ Ռամկավար կուսակցությունը, մանավանդ, որ սողորված է եղած միշտ հայ ազգի կրած տառապանքներով, որ կեցած է այն ուղիին վրա, որ նախորդ բազմահազար նահատակներն իրենց արյունով դժած էր:

* Այս կոչի հեղինակն է Գավթ Անանուր Բ. Իշխանյանի աշխատակցությունը:

են նորա առաջ, ամենն ավելի իրավունք ունի զայրույթով մերժելու այդ հայրենադավ ոճիրը, դատապարտելու անոր հեղինակները՝ միաժամանակ իր ուժերը տրամադրելով հայրենիքին սպառնացող ներկա վտանգին հանդեպ:

Բնավ շենք կասկածեր, որ այդպես կմտածեն նաև բոլոր մեր ընկերները և բոլոր անոնք, որ հայ անուն և հայ զգացում կկրեն:

Կորչի՞ եղբայրադավ և հայրենադավ ոճիրը:

Կեցցե՛ հայ ոգին:

Կեցցե՛ միացյալ և անկախ Հայաստանը:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը ևս, որ մինչև այդ շատ բուն կերպով քննադատում էր կառավարության գործերը, մայիսի 6-ին մի նամակ ուղղեց նախարարապետին, որի մեջ հայտնում էր. թե «Հայ ժողովրդական կուսակցության Կենտր. կոմիտեն միաձայն որոշեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության և ազատության սպառնացող խոշոր վտանգի հանդեպ ցույց տալ Հայաստանի կառավարության եռանդուն աշակցություն՝ պաշտպանելու իրավակարգը երկրում և պաշտպանելու Միացյալ Հայաստանի անկախությունը ամեն տեսակ ոտնձգություններից»:

Այս ինքնաբուխ հայտարարությունները, ինչպես նաև Հայաստանի բոլոր կողմերից տեղացող հակաբուլշևիկ հեռագրերը ցույց էին տալիս, որ ժողովուրդն ու կառավարությունը ապրում ու զգում էին միևնույն ձևով, Եվ կառավարությունը՝ հենված երկրի բացարձակ վստահության վրա, անցավ վճռական գործի:

Քաղաքացիական կովից ու արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով կառավարությունը փորձեց խաղաղ միջոցով կարգադրել խընդիրը: Վարչապետը մի հեռագիր ուղղեց Մուսայելյանին և բացատրելով երկրի ծանր դրությունը ու ներքին ընդհարումներից ծագելիք աղետը՝ առաջարկեց վերջ տալ ըմբոստությունը՝ խոստանալով միաժամանակ, որ հանցավորները կարժանանան ներման: Ռազմահեղափոխական կոմիտեն, ի պատասխան այս դիմումի, ուղղեց մի հայտնալից հեռագիր, որի մեջ ասում էր, թե ինքն իրեն Հայաստանի կառավարություն հորջորջող մարմինը ավազակների և մարդասպանների մի խումբ է և որ Հայաստանի օրինավոր կառավարությունը Ալեքսանդրապոլի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն է, որին արդեն ճանաչել է ամբողջ երկիրը և որը պահանջում է Երևանի կառավարությունից էլ անհապաղ ճանաչել իր իդիսանությունը՝ սպառնալով, հակառակ պարագային, ընդդիմացողներին պատժել հեղափոխական ժամանակի օրենքներով:

Կառավարությունը տեսնելով, որ բոլոր ճիգերն անցան ապարդյուն, ապստամբների դեմ շարժեց զինված ուժեր: Կանոնավոր զորամասերին միացան ամեն կողմից հասնող կամավորական խմբեր: Մայիսի 18-ի լուսարացին Անի և Ադրն կայարանների միջև, Մուսայելյանի գրահա-

պատ զնացքը հարձակվեց կառավարական զորքերի վրա: Տեղի ունեցավ տաք կռիվ, որի ընթացքում, ապստամբներից վիրավորվեց 6 հոգի, որոնց մեջ և Մուսայելյանի օգնական սպա Եվանդուլյանը: Զրահապատը չդիմաջավ և փախուստի դիմեց՝ ճանապարհի կամուրջները պայթեցնելու փորձեր անելով:

Այս անհաջող կովից հետո Ռազմահեղափոխական կոմիտեի ներքին գործոց կոմիսար Ա. Մելքոնյանը ուղիղ հեռագրաթիվով դիմեց Երևան, և հետևյալ բնորոշ խոսակցությունը տեղի ունեցավ նրա և ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Թորոսյանի միջև.

Ա. Մելքոնյան. «Ես՝ բժ. Արաաշես Մելքոնյանս առաջարկում եմ կարգադրել դադարեցնել ռազմական գործողությունները, որպեսզի կողմերը կարողանան խաղաղ հանգամանքներում համաձայնության գալ մի քանի ընդհանուր շատ կարևոր հարցերում»:

Ս. Թորոսյան. «Մենք ձեզ կողմ չենք ճանաչում, այլ մի խումբ ավանտյուրիստներ, որոնք դավաճանելով հայ ժողովրդին՝ խառնակություններ են սերմանում: Մենք գիտենք, որ ձեզ հետ չէ նաև Ալեքսանդրապոլի զորքը: Ձեզ մի խումբ բախտախնդիրներից հետ՝ վարվելու ենք իբրև խառնակիչների: Արդեն գիտենք, որ դուք շարդվել եք ու նեղն ընկած՝ խաղաղության մասին եք խոսում: Դուք, սարոն Մելքոնյան, իբրև խորհրդարանի անդամ կրկնակի դավաճանություն եք գործում և արժանի հատուցումը կստանաք: Ձեզ համար փրկության մի միջոց կա՝ անձնատուր լինել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը և նրա գլխավորներին»:

Ա. Մելքոնյան. «Ես խոսում եմ իբրև միջնորդ՝ ձեր և Ալեքսանդրապոլի միջև, ուր հայտարարված է խորհրդային իշխանություն և որի կողմն են Կարսի և Սարիղամիշի զորքերը: Գյուլաջիական զանգվածները բռնված են քաղաքացիական կովով, և ես ուժ չունեմ, անզոր եմ անխուսափելի արյունահեղությունների առաջն առնելու: Որպեսզի ընդհանուր լեզու գտնենք և խուսափենք ավելորդ արյունահեղությունից, անհրաժեշտ է, որ դադարեցվեն ռազմական գործողությունները և երկու կողմից ուժ գործադրենք ելք գտնելու համար»:

Ս. Թորոսյան. «Կարսից և Սարիղամիշից մի շարք հեռագրեր ունենք. այնտեղ ամբողջ զորքը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմն է և այդպես էլ կմնա, որովհետև փորձված և իմաստուն հայ ժողովուրդը ավանտյուրիստների հետևից չի գնա: Ինչ վերա-

* Ա. Մելքոնյանը սուտ էր խոսում. «Արմենկոմը, — գրում է Շ. Ամիրխանյանը իր «Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում» գրքում (109 էջ), — Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց իր երկու լիազոր անդամներին՝ ընկ. ընկ. Գ. Տեր-Սիմոնյանին և Ա. Մելքոնյանին՝ ծանոթանալու իբրևի դրությամբ տեղում և սանկցիա տալու իշխանության գրավածը, եթե դա անհրաժեշտ լինի»:

բերվում է ձեր այն ստին, որ գյուղացիական զանգվածները բռնված են քաղաքացիական կռիվով, պիտի ասեմ, որ հայ գյուղացին դատարկ բաներով զբաղվող չէ: Մեր կողմից ոչ ոք ձեզ չի լիազորել միջնորդի դեր ստանձնելու, որովհետև մենք ո՛չ բանակցություններ ենք վարում բախտախնդիր մարդկանց հետ և ոչ էլ ձեզ նման միջնորդի կարիք ունենք. մեր իսկական ներկայացուցիչներին շուտով կտեսնեք Ալեքսանդրապոլում: Եթե հայ արյուն է թափվում, մենք գիտենք, թե ում հանցանքի պատճառով է այդ»:

Եվ, հիրավի, ապստամբների վիճակը լավ չէր Ալեքսանդրապոլում: Շարժման սկզբին նրանց էր հարել և զորքի մի մասը: Սպայությունը՝ զորքի ամբողջությունը փրկելու և ներքին կոռիպների պատճառ շտալու հաշվով, նույնպես ճանաչել էր Ռազմահեղափոխական կոմիտեի իշխանությունը, Բանակն իր կողմը գրավելուց հետո՝ Ռազմահեղափոխական կոմիտեն իր իշխանությունը տարածել էր և քաղաքի վրա, ուր հին պաշտոնեությունը հայտարարվել էր հեռացած և ներքին դորժոց կոմիտեի Մելքոնյանի կողմից նշանակված էին նոր կոմիսարներ. անասնաբույժ Պրիբիլսկի՝ ինքնապաշտպանության շտաբի պետ. Միկոսկի՝ թնդանոթաձիգների կոմիսար. Ամատունի (հնչակյան)՝ քաղաքային միլիցիայի պետ. Լևոն Սարգսյան՝ պարենավորման կոմիսար. Կոշուբինսկի՝ Կազաչի պոստի պետ և այլն: Այս կոմիսարները փաստորեն ո՛չ մի ազդեցություն չունեին, որովհետև քաղաքի ազգաբնակչությունը հենց սկզբի օրերից թշնամական դիրք բռնեց դեպի ըմբոստները: Բազմամարդ ժողովների մեջ քաղաքացիները դատապարտեցին խռովարարների ընթացքը և նույնիսկ փորձեր արին գրավելու կայարանը, բայց զրահայատի թնդանոթները արգելք եղան: Քաղաքացիների այս վերաբերումը անդրադարձավ և զորքի տրամադրության վրա: Հետզհետե ամենքը տեսան, որ ապստամբները, իրոք, մի խումբ բախտախնդիրներ են, որոնց ուժն ու իշխանությունը զրահայատի սահմաններից գուրս չի տարածվում:

Ա. Մելքոնյանի փորձի վիժումից հետո ապստամբները 1. Սարգսյանից ու 2. Չոլախյանից կազմված հատուկ պատվիրակություն ուղարկեցին կառավարական զորամասի հրամանատար Սեպուհի մոտ: Պատվիրակությունը խնդրեց առաջխաղացումը դադարեցնել և իրեն արտոնություն տալ զնալու Երևան՝ կառավարության հետ բանակցելու համար: Զորամասի պետը, կառավարության հրահանգն ստանալուց հետո, հայտնեց, որ ինքը լիազորություն ունի հարցը տեղն ու տեղը վճռելու և առաջխաղացումը չի կանգնեցնի, սակայն, պատրաստ է հարցը առանց կռիվ լուծելու պայմանով, որ ամենաուշը մինչև մայիսի 14-ի առավոտյան ժամը 6 Ռազմահեղափոխական կոմիտեն տնձնատուր լինի և զրահայատ գնացքը հանձնե անվնաս:

Մայիսի 13-ի գիշերը ապստամբները թողին զրահայատը և փախան՝ ոմանք դեպի Աղբաբա՝ թուրքերի մոտ, ոմանք պահվեցին քաղաքում: Մայիսի 14-ի առավոտյան հանրապետական զորքերը, առանց կռիվի, մտան քաղաք և խանդավառ ընդունելություն գտան ազգաբնակչության կողմից: «Վարդան Զորավարի» վրա բարձրացավ հանրապետական դրոշմը: Բոլոր զորամասերը միացան կառավարական զորքերին: Ո՛չ մի անկարգություն չպատահեց. միայն ատրճանակի մի քանի հարվածներով, փողոցում, սպանվեց զորավար Խաչատրյանը, որ անցել էր բուլշևիկների կողմը: Նույն օրն ևեթ ձերբակալվեցին փախստական կոմիտեի սարսեր՝ Մուսայելյանը, Մելքոնյանը և ուրիշներ: Ավիս Նուրիջանյանին հաջողվեց ձողուպրել: Ձերբակալվածներին հանձնեցին արտակարգ դատարանին:

Ավելի կարճ տևեց Կարսի «Ռազմահեղափոխական կոմիտեի» կյանքը: Մայիս 10-ին խորհրդարանի անդամ Ն. Աղբալյանը զորքի և հասարակության խուռն բազմություն առաջ մի կուռ դասախոսություն կարդաց «ներկա մոմենտի մասին», որ ահագին սպավորություն թողեց ունկընդիրների վրա: Հաջորդ օրը, ժողովուրդն ու զորքը շրջապատեցին ավտոգարաժը, ուր ամրացել էին բուլշևիկները, և պահանջեցին վերջ տալ ապստամբությանը: Ապստամբները ապաստանեցին «Ալեքսանդր Բ.» ամրոցը, որտեղից սկսեցին թնդանոթ պարպել քաղաքի վրա: Մայիսի 12-ին ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտե», որ իր ձեռքն առավ քաղաքի բովանդակ իշխանությունը: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ղեկավարության մեջ ժողովրդական բազմահազար բազմությունը «Մեր հայրենիք» երգելով շարժվեց դեպի ապստամբները, որոնք դիմավորեցին հրացանային ու թնդանոթային կրակով: Գաղազած ամբոխը խլեց բուլշևիկների գնդացիներն ու զինված ինքնաշարժը և առավ մի շարք գերիներ: Բուլշևիկները, որոնց թիվը մի քանի տասնյակից չէր անցնում, համառ դիմադրություն ցույց տվին՝ պահանջելով իրենց հանձնել քաղաքի և բերդի իշխանությունը: Մայիսի 13-ին, երբ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն պատրաստվում էր վերջնական գրոհով գրավել ամրությունը, պարզվեց, որ ապստամբները գիշերը բեռնակիր ինքնաշարժով փախել են Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ: Իսկույն հետապնդում կազմակերպվեց և Արգինա գյուղի շրջապանների մոտ տեղի ունեցավ տաք կռիվ փախստականների և հետապնդողների միջև. բուլշևիկներից սպանվեցին 10 և ձերբակալվեցին 7 հոգի. մյուսները կարողացան փախել: Ձերբակալվեցին նաև ռուս, թուրք և հույն ազգային խորհուրդների անդամները, որոնք իրենց միացյալ ժողովում որոշել էին և արձանագրություն կազմել բուլշևիկների հետ համագործակցելու մասին, Ձերբակալվածները հանձնվեցին արտակարգ գատարանին:

Ալեքսանդրապոլի և Կարսի դեպքերը վճռախոս նշանակություն ունեն

ցան և Սարիզամիշի համար: Երբ այնտեղի ապստամբները իմացան, որ Կարսի շարժումը ճնշված է, փորձեցին փախչել, բայց ձերբակալվեցին: Ենողարարների կողմը անցած զինվորները «Մեր հայրենիք» երգելով գնացին և միացան կառավարական զորքերին: Զերբակալվածները հանձնվեցին արտակարգ դատարանին:

Նույնը եղավ վախճանը և Նոր Բայազետի ըմբոստների: Իշխանությունն իրենց ձեռքը առնելուց հետո՝ բուլղարիկները սկսեցին բռնություններ գործ դնել հակառակ նկատված քաղաքացիների վերաբերմամբ, Թալանեցին պետական գանձատունը, պահեստները և մասնավոր քաղաքացիների բնակարանները: Հեղաշրջման օրը քաղաքից հեռացած իշխանությունը, օգնական ուժեր ստանալով, մայիսի 19-ին վերադարձվեց քաղաքը, և ազատ արձակեց բանտարկվածներին: Կովի ժամանակ սպանվեցին 2 խողարարներ և վիրավորվեցին 3. կառավարական զորքերից սպանվեց 1 հոգի և վիրավորվեց 2: Բռնվեց և պարագլուխ Սարուխանյանը, որը մյուս ձերբակալվածների հետ հանձնվեց արտակարգ դատարանի:

Այսպիսով, երկու շաբաթվա ընթացքում կառավարությունը ամբողջ երկրում վերջ տվեց ապստամբական շարժմանը: Հայաստանից փախած բուլղարիկները մեծ իրարանցում առաջ բերին Ազրբեջանում. դիմումներ արին 11-րդ բանակին, հեռագրեր ուղարկեցին Մոսկվա՝ ջանալով ամենքին հավատացնել, որ Հայաստանում կոմունիստների կոտորած է կատարվում և որ արդեն սպանված են հազարավոր մարդիկ: Միաժամանակ, ազրբեջանյան իշխանության օգնությամբ Ղազախի շրջանում հավաքվեցին հայ ու մալական փախստականներից խմբեր և պատրաստվում էին հարձակվելու Հայաստանի վրա: Մայիսի 21-ին, երբ ապստամբությունն արդեն ամեն տեղ համարվում էր ընկճված, հանկարծ, Ղազախի կողմից, կարմիր դրոշակներով, առաջ շարժվեցին բուլղարիկյան ուժեր և առանց կովի մտան Իջևան: Եկողներին միացան և որոշ քանակությամբ տեղացիներ: Զորքը շփմազրեց: Բուլղարիկները ձերբակալեցին ներքին գործոց նախարարի օգնական Սարգիս Մանասյանին, զորքերի հրամանատար զոր. Բաղդասարյանին, Իջևանի գավառի ինքնավարության նախագահ Ն. Զաղեթյանին, Մ. Սարատիկյանին և ուրիշ պաշտոնյաներ ու սպաներ և տարան Բաքու: Ապա անցան Դիլիջան և առանց արգելքի հանդիպելու գրավեցին քաղաքը, Սակայն, շուտով օգնության հասան կառավարական զորքեր ու կամավորական խմբեր, որոնք, զինված ժողովրդի հետ միասին, հարձակվեցին թշնամու վրա, որը խուճապով դիմեց փախուստի թողնելով սպանված իր պարագլուխ Հակոբջանյանին: Այս առթիվ կուսակցությունները բաց թողին հետևյալ հավաքական կոչը.

«Հայաստանի քաղաքացիներ, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Սարիզամիշի, Նոր Բայազետի խողվություններին հետևեց Դիլիջանի գավառը: Ներքին ոճրագործ տարրերի պետական դավաճանությունը հաջորդեց

արտաքին նույնօրինակ տարրերի անհանդուրժելի արշավանքը դեպի մեր երկրի խորքերը:

Մեր հայրենիքի ներքին ու արտաքին թշնամիները միացած՝ դիվային ծրագրեր են որոճում Հայաստանի ազատության և անկախության դեմ: Հայ ժողովուրդը, որի ինքրորդ կամքի մարմնացումն է կազմում իր պետական անկախությունը, պիտի արթուն պահապանի նման փայփայի ու պաշտպանի իր այնքան թանկ գնով նվաճած ազատությունն ու անկախությունը:

Թող հայ քաջարի բանակը սուրբ ուխտի երդումը տա կազմ ու պատրաստ դիմագրավելու համար Հայաստանի անկախությունը բոլոր թշնամիների դեմ՝ ո՛վ, ո՛ր կողմից և ի՛նչ անվան տակ ուղում են թող լինեն նրանք:

Իսկ դու, հայ ժողովուրդ, մի սիրտ մի հոգի դարձած պետք է քու ուժն ու աջակցությունը շինայես մեր քաջարի բանակին և մեր կառավարությանը անշեղորհն ազատ ու անկախ Հայաստանը մարմնացնելու գործում:

Կեցցե՛ ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանը:

Կեցցե՛ Հայաստանի դեմոկրատիկ հանրապետությունը:
Հայ Փողովրդ. կուսակց. Հայաստանի Կենտ. կոմիտե. Հայաստանի սոց.-դեմ. բանվ. կուս. Երևանի կոմիտե. Հայ Ռամկավար կուսակցություն Հայաստանի խորհուրդ. Հայ. անկուսակցականների միությունը»:

Իջևան—Դիլիջանի դեպքերը վերջին օգակն էին բուլղարիկների առաջ բերած ապստամբությունների շղթայի մեջ:

Ապստամբության հաշվահարդարից հետո Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Նոր Բայազետում և Դիլիջանում կազմվեցին արտակարգ դատարաններ, որոնց հանձնվեց ձերբակալվածների դատը: Ընդհանուր առմամբ այս դատարանները գտնվեցին համբերատար ու ներող և բացառիկ դեպքերում միայն հանեցին մահապատիժներ, որոնց ընդհանուր թիվը 10-ից չի անցնում:

Մայիսյան խողվությունները վերջացան բուլղարիկների ջախջախիչ պարտությամբ: Այդ շարժումը Հայաստանի համար տվեց մի շարք ծանրակշիռ հետևանքներ, որոնք ահագին նշանակություն ունեցան հետագա դեպքերի վրա: Եվ առաջին ու ամենից ավելի ճակատագրական հետեվանքը պետք է համարել հայկական բանակի բարոյալքումն ու քայքայումը: Արդեն ըմբոստության դեպքերի պատմությունից էլ երևաց, որ շարժումը, ընդհանուր առմամբ, զինվորական էր. բուլղարիկներին հաջողվել էր մուտք գործել զորամասերի մեջ, իրենց կողմը քաշել զինվորների մի մասը և այսպիսով բաժանում ու թշնամություն մտցնել բանա-

կը մեջ: Քաղաքացիական կոիվների ընթացքում զորքը կտոր-կտոր եղավ. մի մասը գործոն աշակից էր բուլլեիկների, մյուսը՝ կռվում էր նրանց դեմ. մի ահադին զանգված էլ տատանվում և «չեզոքություն» էր պահպանում: Պետականության գաղափարը, որ առանց այն էլ ուժեղ չէր մեր նորաստեղծ ազգային բանակում, ավելի ևս թուլացավ:

Բուլլեիկյան ապստամբության հաշվհհարդարը զուգադիպեց Մայիսի 28-ին, անկախության տարեդարձին, որը տոնվեց արտակարգ հանդիսավորությամբ, ամբողջ Հայաստանում, բայց, մանավանդ, Երևանում:

Քաղաքը զարդարված էր առանձին շքեղությամբ: Խորհրդարանը, գիմնադիպի նոր շենքը, քաղաքապետարանը, պետական հիմնարկություններն ու մասնավոր տները թաղված էին ծառերի ոստերի ու ծաղիկների, գորգերի ու դրոշակների մեջ: Աբովյանի վրա կանգնած էր հաղթական շքեղ կամար: Փողոցների ու շենքերի զարդարանքը ստանձնել էր ակադ. Ա. Թամանյանը իր օգնականներով: Կուսակցությունները բաց էին թողել բուլլեիկների դավաճանությունը դատափետող և Միացյալ ու Ազատ Հայաստանի անկախությունը ջատագովող թռուցիկներ:

Հայաստանի զանազան կողմերից եկել էին բաղձաթիվ պատգամավորություններ: Ժողովրդական կուսակցության Կենտր. կոմիտեն Թիֆլիսից Երևան էր ուղարկել Սամ. Հարությունյանին և Լեոյին՝ անկախության հանդիսավորություններին ներկա գտնվելու համար: Հանդեսին մասնակցում էր և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը:

Արհեստակցական միությունների միությունը, դպրոցները, որբանոցները, անհաշիվ բազմություն գյուղերից ու քաղաքից՝ վաղ առավոտվանից լցվել էին փողոցները: Առավոտյան հանրապետական մաղթանքից ու զորահանդեսից հետո տեղի ունեցավ զորամասերի շքերթը. հետևակ շարքերը, այրուձին, հրետանին՝ խլելով ներկաների ցնծագին ծափահարությունները: Ապա անցան արհեստակցական միությունները իրենց դրոշակներով ու նշաններով, բոյ-սկաուտները, աշակերտները, որբերը, գյուղացիական խմբերը: Մեջ ընդ մեջ շարժվում էին բեռնակիր ինքնաշարժներ զանազան խորհրդանշաններով, արակտորներ, գյուղական սայլեր, գուլթաններ, կենդանի պատկերներ:

Մինչև ուշ գիշեր քաղաքը հրճվանքի մեջ էր: Երեկոյան հրավառություն: Յերեկը գիմնադիպի նոր շենքի ընդարձակ և ճաշակով զարդարված սրահում տեղի ունեցավ հրապարակային ժողով-հանդես, որին հրավիրված էին օտար պետության ներկայացուցիչները, կառավարության և Խորհրդարանի անդամները, բարձր հրամանատարությունը, բազմաթիվ պատվիրակություններ ու պետական-հասարակական գործիչներ: Երեկոյան նույն սրահում կազմակերպվեց զրական-երաժշտական շքեղ երեկույթ և պարահանդես:

Փռահանդ հանդեսներ կատարվեցին և գավառներում: Ալեքսանդրապոլում, բազմահազար ժողովուրդը, համբարությունները, կազմակերպ.

ված բանվորությունն ու գյուղացիությունը մեծ խանդավառությամբ տոնեց անկախության տարեդարձը: Քաղաքը ամբողջ զարդարված էր եռագույն դրոշակներով, գորգերով, կանաչով ու սպառշաճ նշանաբաններով: Հսկա թափորը կայարանից, կտրելով քաղաքը, անցավ կանգնեց քաղաքային ինքավարության շենքի առջև, ապա դիմեց դեպի նահանգապետարանը, Ն. Ն. Գաշնակցության ակումբը: Այստեղից շարժվեց Կազախ պոստ, ուր սպասում էր զինվորությունը: Այստեղ Գարեգին եպ.Պ կատարեց հանդիսավոր մաղթանք, որից հետո տեղի ունեցան զորահանդես և սկաուտական խաղեր: Թափորի ժամանակ ընդհանուր ուշադրության և խանդավառ ծափերի առարկա էր Մայր Հայաստանը խորհրդանշող ինքնաշարժը, Հայաստանը ներկայացնող մի օրիորդ, սուրբ ձեռքերի կանգնած, կողքին՝ հրացանավոր հայրուկ, մեջտեղը՝ կուսրը ձեռքին կանգնած, կողքին՝ սալի առջև գուլթանը կոփելիս: Մայր Հայաստանի ձեռքից դնում էին գյուղացիներ՝ երեք լուծ եղով գուլթանը առջևից, հորովելի երգով: Ապա հետևում էր շուրհականոցի սայլը՝ մանող ու գող աշխատավորների: Երեկոյան քաղաքը հրավառված էր: Ժողովրդի համար կազմակերպված էին ձրի դասախոսություններ, շարժապատկերի ներկայացումներ, զբոսանք քաղաքային պարտեզում:

Նույն խանդավառությունն ու հանդիսավորությունը նաև վաղարշապատում էր: Քաղաքը պճնազարդված էր գույնզգույն: Քաղաքի հրապարակում և ճեմարանի դռան առջև կանգնեցված էին ազատության կամարներ: Երջակա գյուղերից ժողովուրդը խումբ-խումբ, դրոշակներով ու երգերով, լցվել էր քաղաք: Զորք, ժողովուրդ, բանվորներ, աշակերտներ, հիմնարկությանց ներկայացուցիչներ խոնվում էին էջմիածնի բակում: Հանդիսավոր պատարագից ու հանրապետական մաղթանքից հետո եղան ողջույններ ու ճառեր և կատարվեց զորահանդես: Հետո քաղաքի զանազան մասերում տեղի ունեցան միտինգներ, շքերթ, ժողովրդական հանդեսներ ու ճաշկերույթ: Երեկոյան՝ հրավառություն:

Համաժողովրդական հանդեսներ կատարվեցին և Կարսում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում, Ղարախուխում, Փարաքարում, Արդահանում, Իզդիրում, Զալալ-Օղլիում, Քեշիշքենդում՝ ամեն տեղ: Երբեք, մինչև Իզդիրում, Հայաստանի ժողովուրդը նման ուրախություն չէր հայտնաբերել, երբեք «Մեր Հայրենիքը» չէր հնչել այնպես անկեղծ, լիաթոք ու խրոխտ, Հայաստանի բոլոր ծայրերում, ամենքի բերանից լսվում էր.

Մեր Հայրենիք, ազա՛տ, անկա՛խ,

Մեր քջեմուտց ազատված...

Մայիսյան խռովությունները վերջացան բոլշևիկների ջախջախիչ պարտություններ՝ ծանր վնաս հասցնելով Հայաստանի նորաստեղծ պետականությանը:

Այնուհետև բոլշևիկ պարագլուխների մեջ ծայր տվեց ինքնաքննադատությունը և փոխադարձ մեղադրանքը: Այսօր իսկ բոլշևիկների մեջ ընդհանուր կարծիք գոյություն չունի մայիսյան խռովությունների մասին:

Հայաստանի պատմության համար խիստ հետաքրքրական են այն մերկացումները, որ մայիսյան խռովությունների հեղինակները արին՝ բացատրելու կամ արդարացնելու համար իրենց ապստամբական ձեռնարկների անհաջողությունը:

1932 թվին Երևանում լույս տեսավ մի հատոր «Առաջին մասսակական հեղափոխական շարժումները» անունով և որ շուտով արգելքի տակ դրվեց, իբրև հակահեղափոխական հրատարակություն: Այդ հատորում առաջ են բերված մայիսյան բոլշևիկյան խռովություններին վերաբերվող վավերական նյութեր, նամակներ ու տեղեկագրեր, որոնք վարկաբեկիչ փաստերով ներկայացնում են այն օրերի հայ բոլշևիկների դավադիր գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Պատմության այդ սև էջը պատկերացնենք այստեղ հենց իրենց՝ բոլշևիկների խոսքերով, որոնք որևէ արդարացման տեղ չեն թողնում:

Բոլշևիկների պարտության գլխավոր պատճառը այն անվիճելի փաստերն էր, որ բոլշևիկները հայ ժողովրդի մեջ ոչ մի հող չունեին: Հայ ժողովուրդը չէր համակրում բոլշևիկներին, բացի այն սակավաթիվ հայերի, որոնք բոլշևիկության մեջ Ռուսաստանն էին տեսնում: Հայաստանի առարկայական և ենթակայական պայմանները հակառակ էին խորհրդային իշխանության:

Իսկ ինչպե՞ս են բացատրում իրենք բոլշևիկները իրենց պարտությունը:

Հունիսի 1-ին, Ալեքսանդրապոլի բանտից Թիֆլիս Երկրային կոմիտեին ուղարկած մի զեկուցման մեջ, Մուսայելյանը, ապստամբության դեպքերը մանրամասնորեն պատմելուց հետո, անհաջողության պատասխանատվությունը ձգում է Արմենկոմի և Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների վրա: Նա գրում է. «Արմենկոմը, որի գործունեության մասին ես առանձին զեկուցում եմ տալու, դժբախտաբար, այդպիսի մի սուր մոմենտում բավականաչափ գործունեություն չցուցադրեց: Վերջապես, մայիսի 7-ին և 8-ին մեր հարցապնդման հետևանքով, Արմենկոմից մեզ մոտ եկան բժ. Մելքոնյանը և Գրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, որոնք ծանոթանալով դրությունը՝ վավերացրին վճռականապես հանդես գալու մեր որոշումը: Զորքերը մարտական դրության մեջ դնելով՝ ամսի 10-ին

մենք Ռազմահեղափոխական կոմիտեի անունից քաղաքը հանձնելու համար վերջնագիր ներկայացրինք իշխանություններին, քաղաքը հանձնվեց առանց մի զնդակ արձակելու:

Սրանից հետո է, որ մեզ մոտ սկսվում է ներքին տրագեդիան. տեղական ընկերները ստեղծարար, օրգանական աշխատանքներին բացարձակ անընդունակ գտնվեցին: Աշխատանքը վաղօրոք բաշխված էր ընկերների միջև, սակայն իշխանությունը գրավելուց հետո, նրանցից ոչ մեկը գրեթե մատը մատին չխփեց իրեն դիրքերում: Ամբողջ աշխատանքը գլխավորապես ինձ վրա էր բարդվել: Ես ֆիզիկապես ի վիճակի չէի բոլորը ինքս անելու և միաժամանակ, իբրև Կարմիր զորքերի հրամանատար, տանելու իմ հատուկ աշխատանքը: Իսկ Երևանի կողմից արգեն թշնամու ուժերը շարժվում էին: Արմենկոմի անդամները համարյա ոչինչ չէին անում: Ամբողջ Հայաստանում զորքերը գրեթե մեր կողմն էին, բայց տեղերում ուժեղ ձեռքեր չգտնվեցին: Ամենուրեք պահանջվում էր իմ ներկայությունը, իսկ Ալեքսանդրապոլը թողնել՝ ինձ թույլ չէին տալիս:

Կառավարությունը մեր դեմ զինել էր գրեթե բացառապես տաճկահայերին, գնդապետներին, մուսուլմաններին և կուսակցական դաշնակներին: Մեր պարենավորման կոմիտեն ոչնչից ոչինչ չէր անում: Իշխանության ներքին ճգնաժամը, պարենավորման բացակայությունը և այլ բազմազան պատճառներ ստիպեցին համաձայն Ռազմահեղափոխական կոմիտեի որոշման քաղաքն առանց կովի հանձնել:

Որքան և երկար լինի, մենք առաջ կբերենք նաև հետևյալ երկու վավերագրերը.

Առաջին վավերագիրը Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի հետևյալ նամակն է Հայաստանի կոմիտեին՝ կազմված և ստորագրված Ավիս Նուրիշանյանի ձեռքով.

«Կոմունիստական կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն մայիսի 1-ից 10—12 օր առաջ, հետևապես, Բաքուն գրավելուց առաջ ընդունեց մայիսյան կյան լողունները. այդ թվում էին «Կեցցե՛՛ հորհրդային Հայաստանը», «Կորչի՛՛ կոտորածներ սարքող կառավարությունը» և այլն: Հենվելով բանվորական մեծամասնության՝ մասնավաճառ, երկաթուղու վրա, Կոմիտեն որոշեց առանձին երթով դուրս գալ՝ ուժերի հաշվառման համար: Ազդեցանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը վաղօրոք ապահովեց մեր հաջողությունը. շնայած ճնշումներին և զուսպ նախազգուշացումներին, տենդային աշխատանքը կատարվում էր: Ապրիլի 30-ին շարժվեցին ընկերներից մեկին, որին մի քանի ժամից ազատ արձակեցին, նախազգուշացնելով «Կորչի՛՛ դաշնակների կառավարությունը» և մյուս լողունների անթույլատրելիության մասին: Մյուսներին ձերբակալելու փորձ ևս կատարվեց, սակայն նրանց չգտան: Մայիսի մեկի կույթը մի զորատես էր Ալեքսանդրապոլի պրոլետարիատի և զորքի համար, որ դուրս եկավ բոլշևիկյան զորակազմի տակ և Հայաստանի պատ-

մության մեջ շտեմնված լողուններով, Մեր դեմ էին մի բուռ սպեկուլյանտներ դաշնականի կրոշակների տակ՝ 200 մարդուց ոչ ավելի: Մեր մասսան 5 000-ից ավելի էր: Դաշնականների տապալումը կատարյալ էր: Սկզբում ամեն ինչ ընթանում էր առանց միջադեպերի, սակայն Ալեքսանդրյան փողոցի անկյունում մաուզերիստ դաշնակցականներից մեկը խորհրդային Ազրբեջանի հասցեին պրոֆոկացիա արեց և դրանով վրդովեցրեց վինվորներին և բանվորներին: Դրա հետևանքն այն եղավ, որ հենց տեղն ու տեղը՝ դաշնականների բյուրոյի մուտքի առաջ գինվորները ծեծեցին դաշնակ վարժապետ-սպեկուլյանտ Մացոյին: Դրան իբր պատասխան՝ մաուզերիստները երկու գնդակ արձակեցին և թեթև վիրավորեցին հենց իրենցից՝ դաշնականներից մեկին*։ Մեր կողմից նույնպես երկու գնդակ արձակվեց օդի մեջ:

«Շնորհիվ գինվորների և բանվորների գիտակից վերաբերմունքին, որով նրանք ենթարկվում էին բուլշևիկների կոմիտեի պահանջներին, միջադեպը սպառվեց և մաուզերիստների պրոֆոկացիան չհաջողվեց: Զինվորների փորձը դիմել դեպի բանտ ձերբակալվածներին ազատելու համար՝ չիրագործվեց դարձյալ կուսակցության կոմիտեի պահանջի հետևանքով, որ խուսափում էր դաշնականների նոր պրոֆոկացիայից: Ցույցը, Ավիսի և մյուսների ճառերից հետո, ժամը 4-ին, կայարանի մոտ ցրվեց, մինչդեռ երթն սկսվել էր առավոտյան ժամը 10-ին: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այդպիսի հաջողություն կուսակցությունը չէր սպասում նույնիսկ այդ օրն առավոտյան: Ընդունված էին մեր առաջարկություն-պահանջները՝ ձերբակալվածներին ազատ արձակելու, պատգամավորների խորհուրդ կազմակերպելու և խորհրդային Ազրբեջանը ողջունելու մասին: Ողջույնի հեռագիրը կազմված էր կոմունիստական և շատ սուր ոգով՝ հիշատակելով հայ մուսավաթիստների խմբապետական կառավարության դեմ միասնորեն կռվելու մասին, խորհրդ. Ազրբեջանի բանվորների, գյուղացիների և ասկյարների պատգամավորների խորհուրդը ողջունելու մասին և այլն: Բանաձևն ընդունվում էր միաձայն, բուռն և երկարատև ժամահարություններով, «ուռա»-ի բացականչություններով: Եթե այդ օրն իշխանությունը գրավված չէր, այդ ոչ թե այն պատճառով, որ մենք անգոր էինք, այլ միայն գինվորական մասսայի անբավարար կազմակերպված լինելու և թալաններից երկյուղ կրելու պատճառով:

Նույն գիշերը ձերբակալված է ընկերներից մեկը, մյուսների մոտ էլ են եղել, բայց նրանց տներում չեն գտել, Այժմ դրությունը այսպես է: Այդ օրը բոլոր գինվորական մասերը կազմել են գնդի կոմիտեներ և ներկայացել ընկ. Մուսայելյանի գրահապատ գնացքը՝ բանակցությունների համար: Հաստատված է ամենասերտ կապը: Ամբողջ զորքը Մու-

սայելյանի գրահապատի հետ մեր տրամադրության տակ է: Ավելին. քաղաքային և երկաթուղային միլիցիայի մեծագույն մասը ևս մեր ձեռքն է: Զորքի մեջ կարգապահությունը պաշտպանվում է հենց իրենց իսկ ղեկավարների միջոցով, ընդ որում ավելի լավ, քան մինչև այժմ: Հնարավորություն չկա կանգ առնելու բոլոր այն մանրամասնությունների վրա, որտեղ բնորոշում են դաշնականների կուսակցության կատարյալ սնանկությունը և մեր կուսակցության հսկայական բարոյական ուժը և ֆիզիկական զորությունը:

Համենայն դեպս իշխանությունը դրավելու խնդիրը — դա մեր ցանկության հարցն է — ոչ թե օրվան, այլ բոլորի խնդիր է: Դաշնականների պրոֆոկացիան, թե իբր խորհրդային Ազրբեջանի կողմից Հայաստանի դեմ պատերազմ է սկսված, որ իբր թե նպատակ ունի հայ բուլշևիկների հետ միացած՝ ոչնչացնելու բոլոր հայերին, ոչ մի հաջողություն չունեցավ և այժմ էլ չունի: Պրոֆոկատորները քիչ էր մնում ծեծի ենթարկվեին կանանց և գինվորների ձեռքով: Այժմ դաշնակները մտածում են գինաթափ անել գրահապատը: Վերջինս ռազմական դրության մեջ է գտնվում, ամբողջ օր ու գիշեր հերթապահություն կա. որոշակի հայտնված է՝ գրահապատը չենք հանձնելու: Զրահապատի գինվորները երզվել են մինչև վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել:

Զորքը ամեն բոլոր կարելի էլ ոտքի կանգնեցնել մեկ մարդու նման: Զրահապատի գինաթափման փորձը կլինի մի մարտակող, որ մենք ամեն բոլոր պատրաստ ենք ընդունելու: Հայաստանի կոմիտեի որոշումը սկսել Ղազախի գավառից, իսկ Ալեքսանդրապոլը դեռ սպասի, մեղ էնում է անել դրության մեջ: Մենք ամեն ջանք դործ ենք դնում խուսափելու համար կոնֆլիկտից՝ ձերբակալություններից, գրահապատը գինաթափ անելուց, տեղորոշից և այլն: Սակայն, հակառակ սպասածին, եթե այդպիսիք տեղի ունենան, մարտակողը պետք է ընդունվի: Այս է Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի անշեղ որոշումը. մենք թույլ չենք տա գրխատել այն մասսան, որի ուժի և կարողության վրա հենվում ենք հենց ինքներս:

Մենք խնդրել ենք տալ մեզ հրահանգներ՝ ինչպես վարվենք: Հայաստանի կոմիտեի ամեն մի որոշում մենք պատրաստ ենք կատարելու, սակայն, նախազգուշացնում ենք Հայաստանի կոմիտեին. եթե վերջինս մեզանից պահանջելու լինի՝ ձերբակալություններին, գաղտագողի տեղորոշին, գրահապատի գինաթափման և այլն, չպատասխանել իշխանությունը գրավելով, ապա մենք մեզանից վերջնում ենք ամեն մի պատասխանատրվություն այն անխուսափելի հետևանքների նկատմամբ, որ պետք է որ նախատեսնի և Հայաստանի կոմիտեն: Հայաստանի կոմիտեն Ռուսաստանի խորհրդային իշխանության և պատմության առաջ պատասխան պիտի տա կուսակցության կազմակերպության ջախջախման և իշխանության գրավումը մեկ ամսով, գուցե և երկու ամսով հետաձգելու

* Գնդակ արձակողը բուլշևիկներն էին: — Ս. Վ.:

համար: Մենք խնդրում ենք Հայաստանի կոմիտեին այսօր ևեթ պատասխան տալ մեզ՝ համաձայն է արդյոք նա մեր բռնած դիրքին, այն է՝ մենք ամեն շանք գործ ենք դնում էֆսցեսները կանխելու համար, մինչև՝ ձեռնարկ հրահանգներ ստանալը, իսկ մասսայական ձերբակալությունների, անկյունից կատարվող տեղորի և, առավել ևս, զրահապատը զինաթափ անելու փորձերի դեպքում, մենք ընդունում ենք մարտակոչը և գրավում ենք իշխանությունը: Եթե Հայաստանի կոմիտեն սրան համաձայն չէ, խնդրում ենք անհապաղ կերպով հրահանգներ տալ:

1. Եթե դուք լիովին համաձայն եք մեր տեսակետին, ապա հայտնեցե՞ք ուղիղ գծով. «Միշտն առողջ է»:

2. Եթե դուք կարծում եք, թե անհրաժեշտության դեպքում պետք է հանձնել զրահապատը, Կազմակերպությունը ցրել տալ և մինչև ձեռնարկ հրահանգներն ուղարկելը ելույթ չունենալ, ապա նույնպես ուղիղ գծով ասացե՞ք՝ «Միշտն վախճանվեց»:

3. Ավիսը՝ Գրիշան է:

4. Զրահապատը՝ հիվանդանոց:

5. Ապստամբությունը՝ դեղորայք:

6. Պարենավորումը քիչ է, չի բավականացնի իշխանությունը գրավելու դեպքում, մինչև Ռուսաստանից ստանալը՝ անմիջապես փող փոխադրի՞ր:

7. Տասը-տասնհինգ օր լիովին կբավի հացը և այլ՝ մթերքներ. փողը փոխադրված է: Մնացածն ամբողջ այնպես կազմեցե՞ք, որ մոտավորապես կարելի լինի հասկանալ: Այսօր երեկոյան ժամը 9-ից մինչև 10-ը դուք ուղիղ գծով կանչեցե՞ք Ալեքսանդրապոլից այն ընկերոջը, որին դուք գիտեք, և խոսեցե՞ք հիշյալ ութ կետերի համաձայն: Եթե ուղիղ գծով չհաջողվի, հեռագիր տվե՞ք Ալեքսանդրապոլ՝ ընկ. (անունը չկա. Ս. Վ.) հասցեով նույն կետերի համաձայն:

ԱվիՍ»

Ալեքսանդր. Կոմիտեի կնիքը,

3-ն մայիսի, 20 թ.

Ավիսի այս թեթևակույն ու պարծենկոտ գրության վրա էր, որ Արմենկոմը Գր. Տեր-Սիմոնյանին և Արտ. Մելքոնյանին ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ:

Պետք է համաձայնվել Բորյանի հետ, որ Արմենկոմը իսկապես որ անջիղ և ղեկավարելու անընդունակ մարդկանցից էր բաղկացած: Արմենկոմը, 1919-ի գաղտնի ժողովում կազմված էր հետևյալ անձերից՝ Ս. Կասյան, Ա. Մոսվյան, Ավիս Նուրիջանյան, Ս. Ալլահվերդյան, Դան. Շահվերդյան, Գ. Տեր-Սիմոնյան, Լ. Կոստանյան և Ղ. Ղուկասյան:

Յհա և Արմենկոմի սեփական բացատրությունները ապստամբության պատմության մասին:

«Ընկերներ՝, — գրում էր Արմենկոմը Կովկասյան Երկրային կոմիտեին՝, — Արմենկոմը կամենում էր Գորայի միջոցով ուղարկել գրավոր զեկուցում Հայաստանի դեպքերի մասին, բայց որովհետև բոլոր մեկնողներին հետևում էին, այդ պատճառով այն ժամանակ չհաջողվեց այդ անել: Ուղարկում ենք հիմա:

Ազրբեջանի դեպքերից, այլև Հյուսիսային Կովկասում մերոնց տարած հաղթանակներից հետո, այստեղ տրամադրությունը խիստ փոխվել է մեր օգտին:

Հաշվի առնելով այդ ամենը և նկատի ունենալով Հայաստանի կազմակերպությունների կոնֆերանսի որոշումը՝ Հայաստանում, Խորհրդային զորքերը մոտենալիս, այլև հարևան հանրապետություններում հեղաշրջումներ լինելուց հետո իշխանությունը գրավելու նպատակով ելույթ ունենալու մասին, Արմենկոմը սկսեց այդ ուղղությամբ աշխատանք կատարել:

Շարժման սկզբի համար իբրև բազա նշանակված էր Ղաղախը և դրա հետ միաժամանակ ելույթներ պետք է սկսեին ամենուրեք: Արմենկոմը կանգնեց հենց այդ տեսակետի վրա, որովհետև նախ՝ Ղաղախը կպած էր Խորհրդային Ազրբեջանին, իսկ մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով ղազախցիների հեղափոխականությունն ու տոկոսությունը: Այդ նպատակով համապատասխան հրահանգներ ուղարկվեցին այնտեղ: Առաջարկված էր այնտեղից եկած ընկերոջը կազմել Ռազմ. հեղկոմիտե, մոբիլիզացիայի ենթարկել բոլոր ուժերը և պատրաստվել ելույթի՝ կապվելով միաժամանակ Ազրբեջանի ընկերների և Ազրբեջանի միջոցով այն կողմի հետ: Նույնը կատարված էր և Ղարաբաղի վերաբերմամբ (մտավորապես ապրիլի վերջին), բայց ընկերների ուղարկելու գործը ձգվեց:

Մայիսի մեկին ելույթի համար մենք պատրաստվում էինք ամենուրեք. մեզ համար այդ օրը խաղաղ ցույցի միջոցով մեր ուժերի զորատեսի օր պետք է հանդիսանար:

Մայիսի մեկյան ցույցերի հաջողություններն ամենուրեք ակնհայտորեն ցույց տվին, թե որպիսի խոր արմատներ է ձգել կուսակցությունը լայն մասսաների՝ այդ թվում նաև զինվորական մասսաների մեջ: Եղել էին տեղեր, որտեղ բնակչությունը և զորքը բացառապես մեր գրոշակի տակ էին հավաքվել (Ղարաքիլիսա, Սարիղամիշ):

* Այդ Երկրային Կովկասի կոմունիստական բոլոր գործերը վարող վերին մարմինն էր, որ ենթարկվում էր Մոսկվային և որին ենթարկվում էին Հայաստանի, Վրաստանի, Ազրբեջանի և Կովկասի մյուս մասերի համայնավար կազմակերպությունները:

Այդ օրը (մայիսի մեկին) իշխանությունը գրավելու խնդիրը չէր դրված մեր առաջ, սակայն, այդ օրվանից արդեն պարզ էր, որ այդ հարցը ամենամոտ ապագայի հարցն է հանդիսանում: Այդ ուղղությամբ տենդային աշխատանք սկսվեց և այդ իսկ նպատակով կազմակերպությունները ռազմական դրուստյան մեջ էին դրված:

Մայիսի երկուսին մենք Թիֆլիս ուղարկեցինք ընկ. Հ. Հայկազին, որպեսզի արտակարգ կերպով այստեղ ուղարկեն Ս. Կ. (ասյանին) և Ա. (սքանազ Մոսվյանին), արդեն պատրաստվելով Հայաստանում հաստատել խորհրդային իշխանություն, որովհետև, կրկնում ենք, հավատացած էինք, որ դա ամենամոտ ապագայի խնդիր է:

Մայիսի երկուսին մենք տեղեկություն ենք ստանում Ալեքսանդրապոլում կատարված մայիսմեկյան ստեղծման մասին, այլև ընկ. Ավիսի լրիվ անունով ստորագրված ուղղության մի ընդարձակ հեռագիր Բաքու ընկ. Նարիմանովի անունով: Քանի որ մի կողմից ինքը՝ Արմենկոմը, ողջունի հեռագիր էր ուղարկել Խորհրդ. Ազրբեջանին դեռևս մայիս մեկին և մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով Ավիսի հեռագրի յուր հաստուն տողը, որ անընդունելի էր տակտիկական տեսակետից, Արմենկոմը որոշեց այդպիսին չուղարկել և ամեն կողմից ստացված տեղեկությունների հիման վրա կազմել արդեն ընդհանուր բնույթ կրող մի ողջուն:

Այդ արված է:

Մայիսի 3-ին մենք ընդարձակ զեկուցում ստացանք Ալեքսանդրապոլի դեպքերի մասին:

Ալեքսանդրապոլի բոլոր փաստաթղթերի պատճենները սրա հետ ուղարկում ենք: Զեկուցման մեջ մանրամասնորեն հաղորդվում էր այնտեղ՝ Ալեքսանդրապոլում տիրող դրության, զրահագնացքի մասին և այլն: Այդ զեկուցումն, ինչպես ինքներգ էլ կտեսնեք, լի է հակասություններով և բավական տարօրինակ տպավորություն է թողնում:

Ելույթի տարերայնությունն ու անկազմակերպությունն արդեն երևում են հենց այն բանից, որ նրանք իրենք են գրում, թե՛ «առավոտյան այդպիսի հաջողության չէինք սպասում»: Պարզ է, որ եթե նրանք հույս չէին ունեցել մայիսմեկյան ցույցի հաջողության վրա, ապա ևս առավել խոսք անգամ չէր կարող լինել արդեն իշխանությունը գրավելու նպատակով հաջող և կազմակերպված ելույթ ունենալու մասին:

Այստեղ ամբողջ բանակն ու բնակչությունը մեկ անգամից անցան նրանց կողմը և որ դաշնակների մոտ երկու հարյուր մարդ կար, իսկ նրանց կողմում՝ հինգ հազար: Եթե նույնիսկ «իշխանությունը չէր գրավված, ապա ոչ այն պատճառով, որ մենք անդոր էինք, այլ զինվորական մասսաների անկազմակերպության պատճառով և թալաններից երկյուղ կրելուց»: Հանկարծ, մեկ անգամից ամբողջ «ղորքն ու զրահապատց մեր տրամադրության տակ են անցնում և այդ պատճառով այստեղ իշխանությունը գրավելու հարցը մեր ցանկության խնդիրն է և ոչ թե օր-

վա այլ բուսի հարցը: Իսկույն ևեթ, մի օրվա ընթացքում, կազմակերպված զինվորներն արդեն երգվեցին մինչև վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել, Թե ինչպես նրանք այդ իրագործեցին, ձեզ, ընկերներ, արդեն հայտնի է: Այնուհետև, այդ բանն ընդգծում ենք, ընկերներ, որ Ալեքսպոլում նրանք իշխանությունը ձեռք ձգելու խնդիրը կապում էին ձերբակալությունների, անկյունից կատարվող տեղորոշումների հետ: Միաժամանակ հաղորդում են, թե պարենը շատ քիչ է, իշխանությունը գրավելու դեպքում մինչև Ռուսաստանից ստանալը չի բավականացնի և այլն:

Առաջինը, ուշադրության անկելով նրանց այսօրինակ հաղորդարությունները, ընկեր Ավիսի մշտական հափշտակվելը, որ մինչև արկածախնդրության էր հասնում (մենք նկատի ունենք հինգ ամիս սրանից առաջ Բաքվում եղած նրա ելույթը, որով նա հանուր աշխարհին ազդարարում էր կոմունիզմի լիակատար հաղթանակը Հայաստանում և դաշնակների սնանկության մասին) և որ այդ բոլորը նրանք կատարում էին զրահապատի մեջ նստած, այսինքն՝ լարված, ներվային դրության մեջ, նրանց վախը ձերբակալություններից, ճնշումներից և «անկյունից կատարվող տեղորոշում», մենք հավատացած էինք, որ այդ բոլորը շափազանցված է, և որ, նույնիսկ այնտեղ ինչ որ լինի, ելույթի խնդիրը արդեն կաշվի խնդիր է հանդիսանում նրանց համար, սեփական կյանքը փրկելու մի հարց և այլն:

Դեռ ավելին. մենք հավատացած էինք, որ նրանց հաջողությունը չի կարող կայուն լինել, որ անհրաժեշտ է ամենուրեք համաձայնեցնել մեր գործողությունները, քանի որ անջատ ելույթները փոշիացման և պարտության կհասցնեն, որ անհրաժեշտ է բոլոր շրջանների հետ կապ ունենալ և այլն, և այլն:

Ազդանշան տվողը Ղազախը պետք է լիներ, ահա Արմենկոմի նախագիծը: Այս որոշումն էլ տեղեկացված էր ալեքսանդրապոլցիներին և առաջարկված էր նրանց սկսած գործը անհիվանդազին կերպով լիվիզացիայի ենթարկել ըստ կարելիության, կամ գոնե ձգձգել:

Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները շղթայապես հաշվի առնել այդ «ինչու» Ղազախը և ոչ Ալեքսպոլը, — ահա նրանց պատասխանը: «Մենք նույնիսկ հակառակ ենք սկզբից կապ հաստատելուն»:

Նրանք առաջնության մասին էին դրել խնդիրը, մոտենալով այն հարցին, ըստ երևույթին, սպորտիվ տեսակետից:

Նրանք սկսում են ուժակոծել մեզ իրենց պահանջներով ելույթին

սանկցիա տալու մասին, մինչդեռ բանից դուրս եկավ, որ այդ բանը նրանք արդեն արել են և այժմ այլևս ոչ մի կասկած չկա, որ այդ հաղորդարությունները մեղ ուղարկելիս են եղել հենց այնպես, նույնիսկ դիտավորյալ, որովհետև բնավ հաշվի չառնելով Արմենկոմին և բացահայտորեն նախատեսելով իրենց ելույթի անհաջողությունը՝ նրանք դիտ-

մամբ ումբակոծում էին մեզ իրենց պահանջներով, որպեսզի հետևանք-
ների մեղքը մեզ վրա ձգեն:

Եվ այսպես ահա՝ խորհրդային իշխանություն, թեպետև բավակա-
նին յուրահատուկ (ապստամբության պարագլուխները 12 օր նստած
են զրահապատի մեջ և համառորեն չեն իջնում այնտեղից): Պարզ է,
որ եթե նրանք լուրջ տրամադրություններ ունենային, ապա դեպքերի
բնական ընթացքով պետք է իրենց հաջողությունը զարգացնեին և ծա-
վալիին մոտակա շրջանների հետ և նույնիսկ առաջխաղացման դիմեին
Երևանի ուղղությամբ:

Ամսի 5-ին գալիս է այնտեղից նրանց կողմից ուղարկված մի ըն-
կեր, երկաթուղային մի բանվոր, որ իր բանավոր զեկուցման մեջ արդեն
ինֆորմացիա է տալիս իրերի դրության մասին, որ հիմնովին հակասում
է ընկ. Ավիսի հաղորդագրություններին: Այդ բանի վրա ուշադրություն
է դարձրել ամբողջ Արմենկոմը, Ի դեպ, նա ասաց, որ «այնտեղ ընկեր-
ները չափազանց ոգևորված են» և այլն: Հենց նա էլ բերել էր այնք-
ասանդրապուլցիների նամակը:

Հենց նույն գիշերը, այսինքն՝ մայիսի 5-ին, մենք Ա.-ի և Մ.-ի՝
ստորագրությամբ կրկին մի հեռագիր ենք ստանում դարձյալ Բաքու
ուղարկելու համար, որ մենք պետք է ռադիոյով հաղորդենք ընկեր նա-
քիմանովի անունով:

Նման բովանդակությամբ հեռագիր մենք այն պահին իսպառ ան-
ընդունելի համարեցինք, մի հեռագիր, որ այն ժամանակ ստեղծված
պայմաններում անպայման պրովոկացիոն դեր էր խաղալու: Դա
վերջնականապես պիտի խորտակեր մեր կազմակերպությունները: Մի՛
մոռանաք, ընկերներ, որ մեզ հաղթեցին նրանով, որ անտանելի ծանր
մթնոլորտ ստեղծեցին Ազրբեջանի շուրջը, ազգայնական թշնամանք
բերին և Հայաստանի սահմաններում ամենուրեք հակամուսուլ-
մանական ելույթներ էին նախապատրաստում (դրա մասին տե՛ս ստորև):

Այդ օրերին գրության տերերն էին հանդիսանում սասունցի, գեյթունցի,
վանեցի մաուզերիստներ, գլխավորապես տաճկահայերը: Հարց է առա-
ջանում՝ ինչո՞ւ էր հարկավոր այնքանդրապուլցիներին այս ամենը: Հե-
ռագիրը որոշ տեսակի ուկլամայի բնույթ էր կրում, իսկ գործին խոշոր
վնաս էր հասցնում, քանի որ առանց այն էլ մեր թշնամիները խոսում
էին «Չանգիրասար—Բոյուքվեդյան բուլչեկյան ելույթների» մասին:

Հենց այդ միջոցին էլ Մ.-ից հրաման ստացվեց իր օգնականի
անունով՝ Ղամարլուում կանգնած զրահապատի հետ միասին շարժվել
գեպի Ալեքսանդրապուլ:

Պարզ է, որ մենք գործ ունեինք արդեն կատարված փաստի հետ
և որոշեցինք գործին միջամտել, նրան կազմակերպված բնույթ տալ և

* Ավիս և Մուսայիյան:

գիմանալ, մինչև այլ վայրերում գործողությունների սկսվելը, նույնիսկ
Երևանում:

Ուրիշ ելք մենք այլևս չունեինք: Այդ նպատակով մյուս օրը, այ-
սինքն՝ մայիսի 6-ին, ուղարկեցինք այնտեղ ընկերներ Դ.-ին և Ա.-ին*,
այն լիազորություն տալով նրանց և պարտավորեցնելով, որ եթե չի
կարելի կասեցնել ապստամբությունը, որ անհրաժեշտորեն պետք էր
անել, ապա միաժամանակ կապվել Ղարաբախի շրջանների, չեղոք
գոտու և հարակից շրջանների հետ:

Այստեղ զինվորական մասերում տենդային աշխատանք էր կա-
տարվում: Ընկերներից մեկին՝ Արմենկոմի անդամի միջոցով այն զին-
վորականների հետ, որոնք այդ ժամանակում կազմակերպված էին՝ շա-
բունակաբար խորհրդակցություններ էին կազմակերպում:

Կապ է հաստատված Քանաքեռում կանգնած զորամասի հետ, և
կիրք որ մայիսի 7-ին Դ.-ից և հանգուցյալ Ա.-ից մենք գրություն ստա-
ցանք, որ նրանք կանգնած են կատարված փաստի առաջ և խնդրում են
ազիտացիա մղել ուղարկվելիք զինվորական մասերում, այլև թիկունք
տալ իրենց Նոր Բայազետի շրջանում, Ելենովկայի ուղղությամբ, երկուս-
տեք համերաշխ գործողությունների համար, ապա մենք այդ ուղղու-
թյամբ ինչ որ կարելի էր, անում էինք: Համապատասխան հրահանգով
մենք Նոր Բայազետի շրջան ուղարկեցինք այժմ հանգուցյալ ընկեր Սա-
բուխանյանին (նա մեկնեց 9—10-ին), որ ի կատար ածեց Արմենկոմի
առաջարկությունը և սկսեց գործողությունները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Նոր Բայազետի շրջանի ուժեղ կազմակեր-
պությունը, որի մեջ մտնում էին նաև զինվորականները, ապրիլի կե-
սերին ջախջախված էր և ընկերները ընկ. Սարուխանյանի գլխավորու-
թյամբ և մի սպայի հետ արտաքսվել էին Նոր Բայազետի շրջանի սահ-
մաններից: 6-ի գիշերը լույս 7-ին այստեղ սկսվեցին բռնություններ և
չտեսնված հալածանքներ: Դա կապ ուներ Ալեքսանդրապուլի հետ: Մենք
անցանք անլիզալ դրության: Կազմակերպության հետ կապը չէր կորց-
ված:

Հետևյալ օրը, մայիսի 8-ին, այն զինվորներին, որոնց հետ կապ
էինք հաստատել, մեր կողմից շեշտակի հարց դրվեց, կարելի՞ է արդյոք
այստեղ հենց հիմա ելույթ ունենալ: Այդ հարցին նրանք պատասխանե-
ցին, որ առայժմ այդ հնարավորությունը չկա, որ զորամասերում տա-
տանումներ կան, որ դեռ պետք է աշխատել, սակայն Ալեքսանդրապուլի
ուղղությամբ առաջացող զինվորական մասերը խոստացան Ալեքսանդ-
րապուլի մոտենալուց անցնել ապստամբների կողմը:

Այսպիսի պատասխան ստացանք մենք գիշերվա ժամը մեկին,
մթնոլորտը հետզհետե խտանում էր: Թերթերում անհախճեթաց ցուցա-

* Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյան և Արտաշես Մելքոնյան:

դրանք սկսվեց, կազմակերպվեցին արտակարգ դատարաններ, մահվան պատիժը սահմանված, խորհրդարանը արդեն ցրված էր:

Իշխանությունը իրենց ձեռքին պահելու նպատակով, դաշնակները պրովոկացիայի ենթարկեցին թուրքերի շարժումը Զանգիբասարի, Փարաբարի և այլ շրջաններում. կազմակերպվում էին հարձակումներ, շուրջ էին բաց թողնում, անասունները գրավում էին և այլն: Թերթերում գրում էին, թե այդ ելույթը բուլշևիկներն են կազմակերպել: Մինչև ատամները զինեցին բոլորին՝ սպեկուլյանտներից սկսած մինչև գիմնազիստները: Մեր դեմ պայքարը Դաշնակցություն կուսակցությունը վերցրել էր իր ձեռքը: Զերբակալումների համար բացառապես մաուզերիստներին էին ուղարկում: Մեզանից ոմանք փաստորեն օրենքից դուրս էին հայտարարված: Զերբակալում էին նույնիսկ նրանց, ովքեր հենց միայն հանդիպում էին մեզ:

Այսպիսի պայմաններում աշխատանքն այնուամենայնիվ շարունակվում էր, և Արմենկոմը ոչ մի բուսե կազմակերպությունների հեռու կապը չկորցրեց: Պետք է նկատել, որ սկզբի օրերին ակտիվ ընկերներից ըջերը ձերբակալվեցին այստեղ:

Այգպիսի մթնոլորտում, ամսի 8—9-ին, Արմենկոմին հաջողվեց իր ստորագրությամբ բաց թողնել երեք օր առաջ պատրաստած թերթիկը (մինչ այդ ժամանակ շահաջողվեց տպագրել). այդ թերթիկով մենք ցանկանում էինք ցրել թունավորված այն մթնոլորտը, որ ստեղծված էր Ազրբեջանի շուրջը: Տպարանը կնքված էր, և մեզ շահաջողվեց թերթիկը բաց թողնել:

Մայիսի 12-ին թերթերից իմանում ենք, որ Ալեքսանդրապոլը բանակցություններ է վարում կառավարական ներկայացուցիչների հետ: Դաշնակները գրում էին. «Ալեքսանդրապոլի դավաճանները փրկություն են խնդրում», Դա բոլորի վրա ճնշող տպավորություն թողեց: Մայիսի 13-ին Ալեքսանդրապոլի ընկերները, առանց կովի, հանձնում են քաղաքը և այստեղ, իհարկե, ամեն ինչ վճռվում է: Եվ այսպես արագ կերպով գրավելով իշխանությունը՝ նրանք նույնպիսի արագությամբ անձնատուր եղան:

Ինչպես պարզվում է, ալեքսանդրապոլցիներին ամբողջ ժամանակ թերթ չեն եղել բաց թողած. եթե նրանք մի երեք օր էլ դիմանային, բանն ուրիշ ընթացք կստանար, որովհետև Ալեքսանդրապոլի ընկենիւց սկսվեց ապստամբությունը Նոր Բայազետի շրջանում, որտեղ ղեկավարում էր ամբողջ ժամանակ զորքերում գտնվող ընկ. Սարուխանյանը: Այնտեղ նրանք կարծում էին, թե Ալեքսանդրապոլը դեռ դիմանում է և իրենք էլ սկսում են առաջխաղացումը: Եղավ մի մոմենտ, երբ կառավարական զորքերը տատանվեցին և սկսեցին նահանջել, սակայն, վերջիններիս թվական գերակշռությունը (նրանց օգնել մեկնեցին Ալեքսանդրապոլից արդեն վերադարձած մաուզերիստները), և մի խմբի դավաճանությունն,

ինչպես ասում են, հարցն այլ կերպ վճռեց և 4—5 օրվա համառ դիմադրությունից հետո, նորբայազետցիները կովով հանձնեցին քաղաքը: Այս բոլոր դեպքերին ականատես եղած ընկերն անձամբ այս ամենը զեկուցեց Արմենկոմին:

Եվ այսպես, համառ դիմադրությունից հետո, Նոր Բայազետը հանձնվեց: Ապստամբների մի մասը քաղվեց սարերը, մի մասը ձերբակալվեց և նրանցից մի քանիսը, ընկ. Սարուխանյանի զխավորությամբ, գնդակահարվեցին: Սարսափելի կերպով վարվեցին ընկ. Սարուխանյանի հետ, ուղղակի ինկվիզիտորների նման: Այսպես, օրինակ, երկու ձիավոր նրա երկու ձեռքից բռնած և ձիերը զջելով քարը էին տալիս նրան քաղաքի միջով: Մեր ընկերները տեսել են նրան ֆուրսոնի մեջ պտուկած, ուշաթափ վիճակում, Ռազմադաշտային դատարանի որոշմամբ նա գնդակահարվել է: Նրա վերջին խոսքերի մասին «Հառաջի» գրածը ամբողջովին մտացածին է:

Ղազախում ելույթն սկսվեց նույնպես Ալեքսանդրապոլի և նույնիսկ Նոր Բայազետի անկումից հետո: Մեր կողմից երեք օր առաջ Դիլիջան էր ուղարկված մի ընկեր՝ ինֆորմացիայի համար: Գիտենք, և ձեզ էլ հայտնի է, որ այնտեղ մտել են խորհրդային զորքերը և իրենց հետ տարել են դաշնակներին:

Կարսում և Սարիղամիշում նույնպես տեղի են ունեցել ապստամբության ելույթներ, սակայն այդպիսիներն այնտեղ էլ են ճնշվել: Այնտեղ, ընդհարման ժամանակ ընկավ ընկ. Ղուկասը (այսպես են մեզ հայտնում) այլ ընկերների հետ (դեռևս ստուգված չէ):

Մենք չէինք կարող ավանտյուրայի դիմել և արդեն հավանություն էինք տվել Բզդիբի ելույթներին, որտեղ այդ միջոցին շատ ուժեղ զինվորական կազմակերպություն կար և անձնվեր զորամաս:

Այժմ այնտեղի ամբողջ շտաբը (5-ը զինվորական և 5-ը քաղաքացիական) գտնվում է Երևանի բանտում:

Ինչպես ինքներդ էլ տեսնում եք, հողը գրեթե ամենուրեք լրջորեն պատրաստված էր. դա մի պատահական արմատազուրկ ապստամբություն չէր, բնավ երբեք:

Եթե այդ բոլորն անհաջող վերջացավ, դա միմիայն ալեքսանդրապոլցիների վաղաժամ ելույթի պատճառով էր:

Անհնար լինելով ամենուրեք արագորեն կազմակերպել զործողությունները և անշատ գործողություններին ձևավորում տալ, այլև շնորհիվ շրջանների միջև երկաթուղային հաղորդակցության բացակայության, կանոնավոր ինֆորմացիան և գործողությունների համաձայնեցումը հնարավոր չեղավ:

Բնականաբար, այդպես չէր լինի մի երկու շաբաթ հետո: Ընկ. Արտաշեսը ձերբակալվելուց հետո խիստ ծեծի ենթարկվեց: Եվ երբ նրան էջմիածնի վրայով բերում էին Երևան, քաղաքից 5 վերո-

տի վրա գնդակահարվեց: Այդ բանին սանկցիա էր տրված դաշնակների կուսակցության և կառավարության կողմից: Այսպես վարվեցին ահա մեր ընկերների հետ մեր հակառակորդները, մինչդեռ այն տեղերում, որտեղ իշխանությունը մերոնք էին գրավել, ոչ մի բռնություն չէր գործադրված մեր հակառակորդների վերաբերմամբ: Այդ բանն իրենք էլ չեն ծխտում: Այսպես, օրինակ, Նոր Բայազետում գերի առնված զորավար Սիլիկովը հենց ինքը հաստատում է այդ:

Ներկայումս ամբողջ քաղաքը (Երևանը) զինվորական ճամբարի է վերածված: Աննկարագրելի բաներ են կատարվում. բռնում են փողոցում ում ասես, ինքը՝ ներքին գործերի մինիստրը, «ձախ» դաշնակցական Զամալյանը փողոցում ձերբակալում էր մեր ընկերներին: Կուսակցության (Դաշնակցության) ամեն մի անդամ օգտվում է ինչպես փողոցներում, այնպես էլ տներում ձերբակալություններ կատարելու իրավունքից:

Կուսակցական աշխատանքն այստեղ չի ընդհատվել. ընկերներին ամեն օր հրահանգներ են տրվում. տասն օր առաջ հրավիրված էր արտակարգ քաղաքային խորհուրդ, որտեղ լսվեց Արմենկոմի զեկուցումը: Ընտրվեց Փաղաքային բյուրոն, որի վրա ժամանակավորապես դրված էին Փաղաքային կոմիտեի ֆունկցիաները: Գրեթե ամեն օր Բյուրոն նիստեր է ունենում. կազմակերպված էր «Կարմիր խաչը», որ կապված է կալանավորների հետ: Վերականգնվում են կապերը շրջանների հետ՝ տեղերում կազմակերպությունները վերականգնելու նպատակով: Ներկայումս Արմենկոմը բաղկացած է երկուսից: Մենք մեր դիրքերում ենք, բայց այս վիճակում Երևանում երկար մնալու ոչ մի հնարավորություն չկա: Ձերբակալությունն այժմ անխուսափելի հատուցմամբ է սպառնում յուրաքանչյուրին, որովհետև դաշնակների կուսակցությունը այդ ոգով որոշում է կայացրել:

Վրաստանում կուսակցության լեգալիզացիայի հետևանքով անհրաժեշտ է այնտեղից սրանց սեղմել:

Ուղարկեցեք ընկերներին: Թող Բաքվում դաշնակցականներին շարձակեն, սրանք այդ բանից արդեն շփոթված են:

Երևանում ձերբակալված են 50 մարդ, որոնցից 14-ը ուղարկված են Սևանի կղզին: Սարիղամիշից բերված են 5 (զինվորական), Իգդիրի շրջանից՝ 9 (զինվորական), 64 մնացյալներից: Աշտարակից՝ 3, Արտաշատից՝ 8 և Ղամարուկից՝ 4: Մի քանի ընկերներ թաքնվել են, Հաղորդում են, որ Ալեքսանդրապոլում նստած են 100-ից ավելի ընկերներ: Կարիքը մեծ է: Նախահաշիվը կարող ենք ուղարկել միմիայն տեղերում կազմակերպությունները վերականգնելուց հետո: Ուղարկված դրամը մի կաթիլ է ծովի մեջ:

Կազմակերպությունը վերականգնելու նպատակով մենք ընկերներ ենք ուղարկել Իրիլջան: Ուղարկում ենք Ղարաթիլիսա, Երջանների հա-

մար ազատ ընկերներ քիչ կան: Ահա ընդհանուր գծերով երկրի ներկա դրությունը, մեր վերաբերմունքը դեպքերին և նրանց գնահատումը: Մենք ամեն ժամանակ պատրաստ ենք բանավոր բացատրություններ ևս տալու, եթե այդպիսին կպահանջվի:

Այսօր տեղեկություն ստացանք, որ մաուզերիստների խմբերը ուղարկված են և ուղարկվում են Ղարաբաղ: Երջապատում են նաև Զանգիրասարի շրջանը»:

Ռ. Կ. Կ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵ (ԱՐՄՆԵԿՈՄ)

1920 թ. մայիսի 31, Երևան

Ինչ էլ լինեն Արմենկոմի և մյուս պատասխանատու բոլշևիկների շքանշանները, փաստը մնում է փաստ. Հայաստանի քաղաքական կյանքի ամենածանրակշիռ վայրկյանին, հայ բոլշևիկները շքանշաններ խոստովություններ հանել երկրի ներքը, եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմ առաջ բերելու, զինված ապստամբության միջոցով Հայաստանի անկախությունը խորտակելու և պետական իշխանությունը հասփրջտակելու փորձ անելով: Հայ ժողովրդի կամքով այդ դավը վիժեց, բայց անհաշիվ վնասներ հասցրեց թե՛ նիրքին և թե՛ արտաքին կյանքում:

* Վավերագրերի արժեքը բոլշևիկների արած խոստովանությունների մեջ է:

ՊԵՏՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ. ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Բոլշևիկյան խռովությունները ճնշելուց հետո, իրերի տրամաբանական թելադրանքով, կառավարության առջև եկավ թրջաբնակ վայրերի գրավման հարցը: Մի շարք շրջաններ՝ Զանգիբասարում, Վեդիբասարում, Զուլ, Կողբ և այլն— էլ չենք խոսում Շարուր—Նախիջևանի մասին— մնում էին Հայաստանի իշխանության նկատմամբ ապստամբ վիճակում. ո՛չ միայն չէին ճանաչում նրան, այլև անվերջ հարձակումներով, սպանություններով ու թալանով դժվարացնում էին Հայաստանի կազմակերպման և վերաշինության գործը: Շարուր—Նախիջևանում իշխանությունը փաստորեն անցել էր Անգորայի գինվորական գործակալ Խալիլ բեյի ձեռքը: Սրա ազդեցությունը տարածվում էր և Վեդիբասարի ու Զանգիբասարի վրա, որոնք ամրացված էին ոչ միայն տեղական այլև թուրք ասկարներով: Զանգիբասարում փորված էին անառիկ դիրքեր: Իխի-Ղորուղի գյուղում գրված էր թնդանոթ, Ռազմագիտական կարեվոր դիրքերը բռնված էին զորամասերով ու գնդացիներով: Գլխավոր կետերը միացված էին իրար հետ հեռախոսով: Թուրքիայից ստացվում էր մեծ քանակությամբ փամփուշտ ու ռազմամթերք: Զինվորական տեսակետից, շատ լավ կազմակերպված ու ամրացված էր և Քեռուր-Վեդին: Այս բոլոր շրջանները միասին կազմում էին «Հարավ-Արևմտյան Ազրբեջանը», ուր իշխանությունը խառն էր՝ թուրք-ազրբեջանյան:

Օգտվելով մայիսյան դեպքերից հետո ստեղծված ռազմական ու հոգեբանական նպաստավոր դրությունից՝ կառավարությունը անցավ գործի: հունիսի 18-ին Զանգիբասարին ներկայացվեց վերջնագիր՝ ճանաչելու Հայաստանի իշխանությունը, գինաթափվելու և հեռացնելու թուրք-ազրբեջանյան գործակալներին: Չստանալով պատասխան՝ կառավարությունը հրամայեց Վաղարշապատի զորախմբին՝ գնդի ուժով գրավելու Զանգիբասարը: Եվ մի քանի օրում շրջանը գրավվեց:

Զորախմբի հրամանատար գնդ. Շահմազյանը այսպես էր նկարագրում գինվորական գործողությունները.

«Հունիսի 19-ին Նորագավիթի զորասյունը ճեղքեց հակառակորդի դիրքերը Աղշա-Ղշաղ-425 բարձունք-411 բարձունք ճակատի վրա և գրավեց Հաշի-էյլազ գյուղը: Այսպիսով ողջ զանգիբասարյան դիրքերի

բանալին խլվեց խռովարարների ձեռքից, որով և Զանգիբասարի բախտը նախորոշվեց: Փարաքարի զորասյունը գրավեց Գեոյգումբեթ, Քելալի և Արբաթ գյուղերը: Ղարխունի զորասյունը գրավեց Քազա Ղարխուն գյուղը և ակտիվ գործողություններ վարեց Չոբան-Քյարա և Շուլու-Մեհմանդար գյուղերի դեմ: Հակառակորդը մաքրեց երկաթուղագծից հյուսիս ընկած բոլոր գյուղերը, բացի Խաչափարուխ, Ղարաղշաղ, Շուլու-Մեհմանդար և Չոբան-Քյարա գյուղերից ու սկսեց փախչել դեպի հարավ՝ երկաթուղագծի այն կողմը: Ինձ հանձնված զորախմբին հրամայեցի վերջնականապես մաքրել խռովարարներին երկաթուղագծի հյուսիսային կողմը ընկած գյուղերից, իսկ հետո հարձակվել հարավային գյուղերի վրա:

Հունիսի 20-ին մեր զորամասերը շարունակեցին հետապնդել խռովարարներին: Հունիսի 21-ի լուսաբացին, կարճ ու վճռական կռիվից հետո, գրավվեց Սարաշալար գյուղը, որով և կատարվեց զորախմբին հանձնարարված խնդիրը: Սկսված հաջողությունն ընդլայնելով և եռանդուն կերպով հետապնդելով հակառակորդին՝ զորասյունը, կտրելով թշնամու դիմադրությունը, գրավեց Ռամազան Քենդ գյուղը և ցրեց թաթար խուժանը: Այսպիսով, Զանգիբասարի շրջանը միանգամայն մաքրվեց հանրապետական կառավարության անհնազանդ ազգաբնակչությունից և վերջնականապես միացավ մեր սահմաններին, չնայած որ Զանգիբասարը երկու տարվա ընթացքում կազմակերպվեց տաճիկ սպաների և ենթասպանների ղեկավարությամբ ու աչքի ընկնող գինվորական ուժ էր ներկայացնում՝ ամենահամեստ հաշվով 400-ից ոչ պակաս տեղական մարտիկներ և 600—800 ասկյար, որ տեխնիկական տեսակետից հաջող ամրացված էր, ուներ 3 թնդանոթ, 8 գնդացի և առատ փամփուշտ»:

Հայկական զորքերը գրավեցին 1 թնդանոթ, 2 գնդացի, 40 000 փամփուշտ և առատ մթերք:

Զանգիբասարի կռիվների ընթացքում սպանվածների մեջ էր և Հ. Քաջազնունիի սպա որդին:

Զանգիբասարի հետ միաժամանակ, հունիսի 18-ին գինվորական գործողություններ սկսվեցին և Կարսի նահանգում՝ ածխահանքերի գրավման նպատակով: Հայկական զորքերը զոր. Հովսեփյանի ընդհանուր ղեկավարության տակ և գնդ. Միրիմանյանի անմիջական հրամանատարությամբ շարժվեցին երեք ուղղությամբ. աջ զորասյունը գնդ. Մազմանյանի գլխավորությամբ՝ Դորա Քիլիսեից, միջինը՝ գնդ. Շահբուրադյանի հրամանատարությամբ՝ Մերդենեկի մոտից և աջը՝ փոխգնդ. Նևստերովսկիի գլխավորությամբ Բեկկեի դիրքերից: Հունիսի 19-ին ամբողջ ճակատը դիմեց ընդհանուր հարձակման, և երկու օրվա համառ

* Վաղարշապատի զորախմբի հրամանատար գնդ. Ա. Շահմազյանի հրամանից: «Հառաջ», 1920 թ., հունիս 27:

ու հաշուղ կոիվներից հետո, հունիսի 21-ին, զորամասերը միացան հան-
քերի արևմտյան մասում: Հակառակորդը, ետևի բեյի հրամանատարու-
թյան տակ, պարտված փախավ՝ թողնելով հայերին 2 արագածիկ լեռ-
նային թնդանոթ, 4 մաքսիմ գնդացի, ավելի քան 100 000 մոսիին փամ-
փուշտ, լեռնային թնդանոթ, 300 ումբ, բազմաթիվ ձեռքի ումբեր,
փոքր, հարուստ պահեստներ՝ 1200 փութ հացահատիկ, 2000
պահածո, միս, 50 փութ շաքար, 50 փ. թխած հաց, 50 փութ պաքսի-
մատ, մեծ քանակությամբ անասուններ և այլն, և հարյուրավոր սպան-
վածներ, որոնց մեջ նաև թուրք սպաներ: Հայերի կորուստն էր՝ 5
սպանված, 22 վիրավոր: Գրեթե մինչև Օլթի, ամբողջ տարածությունը
անցավ հայերի ձեռքը:

Ձանգիրասարից հետո կազմակերպվեց և իրականացվեց նաև Բեռ-
յուք-Վեդիի գրավում: Այնտեղ թշնամին ուներ մոտ 3000 կովոդ, 3 թըն-
դանոթ, 9 գնդացի և առատ փամփուշտ: Ընդհանուր հրամանատար էր
թուրք սպա Մուստաֆա բեյը:

Հայերը հանեցին 26 վաշտ հետևակ, 7 հարյուրյակ ձիավոր, 16
թնդանոթ, 1 զրահագնացք, կամավորական խմբեր: Ընդհանուր հրա-
մանատարն էր զոր. Շելվոնիկյանը:

Կոիվները զարգացան հետևյալ ձևով*:

«Հուլիս 10-ին երեկոյան մեր զորամասերը Ղամարուից ու Նոր
Բայազետից հարձակման դիմեցին Բեռյուք-Վեդի գյուղը գրավելու նպա-
տակով: Հուլիս 11-ին, Ղամարուի ուղղությամբ, համառ կոիվներից
հետո, գրավեցին Կարայազ, Ճաթղոան, Ալի Մամեդ, Ենգիշա, Կոթուք
Աղասի, Բեգլու և Ներքին Կարաբաղլար գյուղերը: Բեռյուք-Վեդիից հյուսիս
մի վերստ հեռավորության վրա՝ Գյավուր Ղալասի լեռան մոտ մենք
հանդիպեցինք թուրքերի՝ կողմից հուսահատ դիմադրության. Նոր Բա-
յազետի ուղղությամբ, հուլ. 11-ի երեկոյան, մենք գրավեցինք Աղբլի-
սա, Մաղուկ, Գյուլ, Զիդին, Մոգյուղ, Զագին, Գերմանիս, Դոխնազ գյու-
ղերը: Մութն ընկնելուց հետո, երեկոյան ժամը 9-ին, Գյավուր Ղալասի
լեռան կողմից թուրքերը դիմեցին հակահարձակման, բայց 8-րդ գնդի
հանդիպակաց գրոհով հետ շարվեցին: Նահանջողներին հետապնդե-
լով՝ երկրորդ զունդը, տաք սվինամարտից հետո, գրավեց Գյավուր Ղա-
լասի սարը, ուր թուրքերը թողեցին բազմաթիվ սպանվածներ և մի
Մաքսիմ գնդացի:

Հուլ. 12-ին, առավոտյան ժամը 5-ից 25 րոպե անցած մեր զորա-
մասերը մտան Բեռյուք-Վեդի:

Թուրքերը փախչում են Դավալու Զինչիթլիի վրայով»:

Բեռյուք-Վեդիում հայերի ձեռքը անցավ 1 թնդանոթ, մի քանի գն-
դացի, ումբ ու փամփուշտ, ուտելիք: Նույն օրը երեկոյան գրավվեց

Դավալուն, ապա Դայլի Դրունքը, և վերականգնվեց երկաթուղային հա-
ղորդակցությունը Ղամարուի հետ: Միաժամանակ գործողություններ
էին կատարվում և Դարալագյազից, և հուլ. 16-ի երեկոյան մեր զորքերը
գրավել էին արդեն Արաքս—Աղ—Ահմեդ գյուղ—Ղուշլի—Դեմուրլի—Բաշ-
նորաշեն—Ուլիա—Նորաշեն—Ախուր գիծը: Ամեն տեղ, ուր երևում էին
հայերը, թուրքերը թողնում և խուճապով փախչում էին:

Բեռյուք-Վեդիի կոիվներում սպանվեցին 15 սպաներ ու զինվորներ,
որոնց հանդիսավոր թաղումը տեղի ունեցավ Երևանում, հուլ. 13-ին:
Ձանգիրասարի ու Բեռյուք-Վեդիի մաքրագործումը աննկարագրելի ցըն-
ծություն առաջ բերեց Հայաստանի բոլոր կողմերում:

Հուլ. 16-ին, հայկական զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցվեց,
որովհետև Նախիջևանի Մահմեդական ազգային խորհուրդը պատգա-
մավորություն էր ուղարկել Երևան՝ հաշտության խնդրանքով: Կատավոր
ությունը, զինվորական նախարարի միջոցով, ներկայացրեց խիստ ծա-
նր պահանջներ. անպայման հնազանդություն, երկաթուղագծի ապա-
հովություն, կառավարությանը հանձնել մեծ քանակությամբ զենք, ձի,
մթերք, երկաթուղու երկու կողմը որոշ տարածության վրա մահմեդա-
կաններ չբնակեցնել և այլն: Պատգամավորությունը հետ գնաց՝ զեկու-
ցանելու համար Ազգ. խորհրդին և այլևս չվերադարձավ: Հուլ. 22-ին
կոիվները վերսկսվեցին: Թուրքերը 3 օր ցույց տվին հուսահատ դիմադ-
րություն: Հուլ. 25-ին մերոնք գրավեցին Շահթախթը: Թուրքերը փա-
խան դեպի Մակու ու Պարսկաստան՝ պարպելով ամբողջ շրջանը մինչև
Նախիջևան:

Քիչ առաջ գրավված էր և Սևանա լճի արևելյան եզրերը, մաքրված
էր Ղարաղոյինլի ձորը: Այս կոիվներում մեր կողմից տրվեցին ծանր
զոհեր. սպանվածների մեջ էին խմբապետ Մուրազը, ուսանող Հ. Զա-
րիֆյանը և ուրիշներ:

* Հայաստանի Գլխ. սպայակույտի հուլ. 12 հաղորդագրությունը

Այսպիսով 1920 թ. ամառը Հայաստանի Հանրապ. սահմանները փաստորեն տարածվում էին Ղարաբաղից սկսած մինչև Օլթիի ածխահանքերը:

Նույն թվականի առաջ էին գնում և ներքին աշխատանքները կազմակերպության և շինարարության ասպարեզում:

1920 թ. ամառը Հայաստանը բաժանված էր 4 նահանգապետությունների. 1) Արարատյան՝ նահանգապետ ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Թորոսյան, օգնական՝ է. Ամիրխանյան, 2) Երևակի՝ նահանգապետ Կ. Սասունի, 3) Վանանդի՝ Ստ. Ղորղանյան, 4) Սյունյաց՝ Ս. Մելիք-Ցուլյան, իսկ նրա հրաժարվելուց հետո՝ Զ. Ցուլյան: Նահանգները իրենց հերթին, բաժանվում էին գավառների: Վարչությունը կազմակերպված, հետզհետե բարելավվում ու կատարելագործվում էր, թեև մայիսյան շարժումներն ու թրքական շրջանների դեպքերը մեծապես դժվարացնում էին կյանքի և պետական մեքենայի կարգավորումը:

Այս դեպքերը խորապես անդրադառնում էին և գավառական ինքնավարությունների գործունեության, բայց, մանավանդ, երկրի ելևմուտական վիճակի վրա:

Ճիշտ է, Զանգիբասարի և Շարուրի գրավումը մեծարժեք հարստություն տվեց կառավարության ձեռքը: Այսպես, Շարուրի գրավումից անմիջապես հետո գյուղատնտեսական նախարարության վիճակագրական բաժինը այնտեղ ուղարկեց վիճակագիրներ՝ Բ. Իշխանյանի անձնական հսկողության ակտ: Եվ թեթև հավաքված տեղեկությունները լրիվ չէին, բայց ստացված թվերը հարստության մեծ պաշար էին ցույց տալիս:

Շարուրում կար 70 գյուղ, որոնցից 6 հայկական և 1 ասորական. մնացյալը՝ թուրք: Բնակիչների թիվը հավասար էր 90 հազարի, որից հայերը, բացառությամբ 30 ընտանիքի, սրի էին քաշված դեռ 1919-ի նահանջի ժամանակ:

1919 թ. աշնանը և 20-ի գարնանը Շարուրում ցանվել էր 300 000 փութ ցորեն, 150 000 փ. գարի, 50 000 փ. շալթուկ (բրինձ), 4000 փ. վարսակ, 1000 փ. եգիպտացորեն, 500 փ. կորեկ, 1000 փ. սիսեռ., 1000 փ. սեխ ու ձմերուկ, 200 փ. լոբի, 200 փ. սոխ, 20 փ. ոսպ, 7 փ. ծխախոտ — ընդամենը՝ 507 927 փութ սերմացու:

Բերքը եղել է շափից ավելի առատ և մոտավոր հաշվով սեխ ու ձմերուկ 10 000 000 փ., ցորեն 3 500 000 փ., գարի 1 500 000 փ., կորեկ 20 000 փութ, վարսակ 20 000 փ., եգիպտացորեն 25,000 փ., սոխ 50 000 փ., սիսեռ 25 000 փ., լոբի 10 000 փ., ոսպ 1 000 փ., ծխախոտ 20 000 փ., ընդամենը 15 153 000 փութ: Այս թվի վրա պետք էր ավելացնել և շալթուկի բերքը, որ հավաքված չլինելու պատճառով կարելի չէր շափորոշել, բայց որի քանակը շատ խոշոր էր: Պետք էր ավելացնել և 500 000

փ. տանձ, 80 000 փ. խնձոր, 60 000 փ. դեղձ, 25 000 փ. սալոր և այլն: Նման առատություն էր տիրում և Զանգիբասարում, ուր միայն բրնձի քանակը հաշվում էր մոտ 400 000 փութ:

Բայց այս հարստության մեծ մասը շատավ պետության պահեստները, այլ, զանազան ձևերով, անցավ ժողովրդի ձեռքը, մասամբ դարձավ շարաշահության առարկա կամ փաշացավ: Կառավարությունը աշխատեց կազմակերպել լքված հարստությունների օգտագործումը, գործի կանչեց հմուտ ու բարեխիղճ պաշտոնյաներ, բայց, այն ժամանակվա պայմաններում, մասամբ միայն հաջողություն ունեցավ:

Պետական օրավուր աճող ծախսերը կառավարությունը հոգում էր թղթադրամներով. տպագրական մեքենան գործում էր կանոնավոր և արագ. ամսական տպվում էր 6—800 միլիոն ռուբլի: Մինչև օգոստոս արդեն բաց էր թողնված երկու միլիարդ ռուբլու հայկական շեկ: Լոնդոնում պատրաստվում էին հայկական դրամանիշեր: Շրջանառության մեջ էին և անդրկովկասյան բոնները:

Բնականաբար, դրամական այս հեղեղը մեծ շափով անդրադառնում էր և երկրի առևտրաարդյունաբերական վիճակի և ապրուստի օղության վրա: Մթերքների գները բարձրանում էին խելահեղ արագությամբ:

Կառավարությունը դրա դեմ պայքարում էր առևտրաարդյունաբերական կյանքի կազմակերպումով, ոսկու հիմնադրամի ստեղծումով, կոոպերացիան քաջալերելով մաքսերի ու հարկերի հավելումով և փոխառության միջոցով: Առևտրաարդյունաբերության գործերը կարգավորում էր ելևմտական նախարարի օգնական՝ հայտնի դրամատեր և հասարակական գործիչ Հ. Մելիքյանը, ապա՝ Մ. Շաթիրյանը: Արտաքին առևտուրը ղեկավարվում էր Ապրանքափոխության կոմիտեի միջոցով: Փետր. 8-ից Երևանում սկսեց գործել և Հայաստանի Առևտրաարդյունաբերական պալատը, որի նպատակն էր՝ զարկ տալ երկրի առևտրաարդյունաբերական գործին և օտար երկրների համապատասխան պալատների միջոցով կապ ստեղծել արտասահմանի շուկաների հետ: Պալատի նախագահն էր երևանցի հայտնի առևտրական և հասարակական գործիչ Հ. Մելիքյանը:

Հարկային գործի ասպարեզում պետք է արձանագրել առաջատվական տուրքի սահմանումը հունիսի 15-ին: 1920 թ. ընթացքում մտցվում էր առաջատվական տուրք. տարեկան մինչև 18 000 ռ. հասույթ ունեցողները ազատվում էին տուրքից: 18 000 ռուբլուց ավելի հասույթները ենթարկվում էին տուրքերի՝ հետևյալ համեմատությամբ. 18 000-ից մինչև 19 000 ռ. հասույթ ունեցողը պիտի վճարեր 206 ռ., 28 000-ից մինչև 29 000 ռ. ունեցողը՝ 556 ռ. 38 000-ից մինչև 40 000 ռ. ունեցողը՝ 1 000 ռ., 58 000-ից մինչև 60 000 ռ. ունեցողը՝ 6 600 ռ., 100 000-ից մինչև 110 000 ռ. ունեցողը՝ 22 550 ռ., 200 000-ից մինչև 210 000 ռ. ունեցողը՝ 56 550 ռ., 300 000-ից մինչև 310 000 ռ. ունեցողը՝ 94 550 ռ. 390 000-ից

մինչև 400 000 ռ. ունեցողը՝ 140 000 ռ., 400 000-ից ավելի հասույթ ունեցողներից յուրաքանչյուր 10 000 ռո. բուց պետք է գանձվեր 6 100 ռուբլի:

Այս թվերից երևում է այն սկզբունքը, որը հիմք էր դրված Հայաստանի հարկային քաղաքականության. ինչքան քաղաքացու հասույթը ավելանում էր, այնքան պետության ստացած տոկոսը պիտի բարձրանար: Մի սկզբունք, որի համար պայքար են մղում դեռ ժամանակակից ասիականության առաջավոր շարքերը:

Հայաստանի արդյունաբերության և ելևմուտքի բարելավման տեսակետից, սակայն, վճռական դեր պիտի կատարեր Անկախության փոխառությունը, որի օրենքը հրատարակվեց հունիսի 10-ին: Օրենքը ասում էր.

«1. Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական ուժերը և քոնտեսությունը վերականգնելու և հանրապետության թղթադրամների ֆոնդն ապահովելու նպատակով կնքել 20 միլիոն ամերիկյան դոլարի անվանական գումարի պետական փոխառություն 6 տոկոսով: Փոխառության 75 տոկոսը հատկացնել վերոհիշյալ նպատակին, իսկ 25 տոկոսը գործադրել պետական այլ կարիքների համար»:

Փոխառությունը արվելու էր 10 տարով, Հայաստանում և արտասահմանում: Բաց էին թողնվելու 10, 25, 50, 100, 500 և 1000 դոլարնոց պարտաթղթեր, որոնք ազատ էին լինելու տուրքերից: Փոխառությունը ապահովվում էր Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ գույքով: Փոխառության գործի ղեկավար նշանակվեց Ա. Խատիսյանը, որը այդ առաքելությամբ ուղարկվեց արտասահման:

Անկախության փոխառությունը անօրինակ խանդավառություն առաջ բերեց Հայաստանի և արտասահմանի հայկական բոլոր խավերի մեջ: Քաղաքական կուսակցություններ, հասարակական կազմակերպություններ, մամուլ, անհատ գործիչներ՝ ամենքը աջակցեցին կառավարությանը, որ փոխառությունը ունենա հաջող արդյունք: «Միջկուսակցական մարմինը հետևյալ կուսակցությունների, — հեռագրում էին հունիս 21-ին Խատիսյանին — Հայ Ժողովրդական կուսակցության, Հայաստանի Սոց. Դեմոկրատ բանվորական կուսակցության, Հայ Ռամկավար կուսակցության և Անկուսակցականների միության՝ գտնելով, որ Հայաստանի անկախության փոխառությունը 20 միլիոն դոլարի միանգամայն անհրաժեշտ է Հայաստանի ֆինանսական և անտեսական դրության բարելավման համար, ամեն կերպ պաշտպանում է կառավարությունը այդ փոխառության իրականացման գործում, և դիմում է բոլոր հայերին՝ առաջարկելով եռանդուն մասնակցություն ցույց տալ նրա տարածման մեջ: Լիազորներ, Հ. ժ. կուս.՝ Տեր-Խաչատրյան, Ստեփանյան, Հ. Ս.-Դ. բանվ. կուս.՝ Իշխանյան, Անանուն, Հ. ուսմկ. կուս.՝ Դարբինյան, Շատվորյան, Անկուս. միության՝ Արեշյան, Չախուրյան»:

Փոխառության բացումը Երևանում կատարվեց մեծ հանդիսավո-

րությամբ, օգոստ. 1-ին: Բազմաթիվ անհատներ, հիմնարկություններ, երհրդարանի և կառավարության անդամներ տեղն ու տեղը արձանագրվեցին որոշ գումարներ: Կաթողիկոսը էջմիածնի կողմից արձանագրվեց 1 միլիոն ռուբլի: Մի քանի ժամվա մեջ հավաքվեց 45 միլիոն ռուբլի: Նույն ոգևորությամբ արձանագրությունը տեղի ունեցավ և գավառներում: Արդահանի մահմեդականությունը փոխառության մասնակցեց 50 միլիոն ռուբլով, որը, սեպտ. 5-ին, գավառապետ Կադիմովը անձամբ մտցրեց Կարսի պետական գանձարանը: Սեպտ. 5-ին արդեն Հայաստանին հատկացվածը ավելիով ծածկված էր, և կառավարությունը փակեց բաժանորդագրությունը Հայաստանի սահմաններում:

Նույն օրը, օգոստ. 1-ին, անկախության փոխառության բացումը տեղի ունեցավ և Թիֆլիսում ու Բաթումում, նույնպես ժողովրդական խանդավառ տրամադրությամբ: Թիֆլիսում բոլոր հայ կազմակերպությունները մի թուցիկ-կող բաց թողին, փոխառության կազմակերպիչ մարմինը հրատարակեց միօրյա թերթ՝ բազմաթիվ հայ և օտար գրողների և գործիչների աշխատակցությամբ՝ Հ. Թումանյան, Գ. Դեմիրճյան, Ա. Թադևոսյան, Ս. Կանայան, Ս. Մալխասյան, Ս. Լիսիցյան, Ռ. Խան-Ազատ, Ա. Պապովյան, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյան, պրոֆ. Ա. Մանուկով, Ս. Գրուզինբերգ, Մ. Մանգելշտամ և ուրիշներ:

Հուզիչ էր Հով. Թումանյանի գրությունը.

«Մեր սերունդը էն սերունդն է, — գրում էր նա, — որ դեռ երեկ ազատ Հայաստան էր երազում:

Ազատ Հայաստան էին երազում ռուսահայը, տաճկահայը, պարսկահայը և բոլոր հեռավոր գաղութները:

Ազատ Հայաստան էին երազում հայ ժողովրդի բոլոր խավերը, առանց սեռի ու հասակի խտրության:

Ի՞նչ ասես, որ չէր տա գրեթե ամեն մի հայ, միայն թե աչքով տեսներ ազատ Հայաստանը:

Ու հանկարծ...

Արդեն իրականություն է երեկվա մեծ երազը. ազատ է Հայաստանը, ամբողջ աշխարհի կողմից ճանաչված ինքուրույն հանրապետություն է նա, իր եռագույն դրոշակով կանգնած է մյուս պետությունների շարքում»:

Թիֆլիսի բաժանորդագրությունը տվեց փայլուն արդյունք:

Նույնը եղավ և Բաթումում, ուր Հայ կանանց միության կողմից հիմք դրվեց և Ոսկու ֆոնդի:

Նույն խանդավառությունն առաջ բերին Անկախության փոխառությունն ու Ոսկու ֆոնդը և գաղութահայության մեջ՝ Պոլսում, Իզմիրում, Եգիպտոսում, Բալկանյան երկրներում, Պարսկաստանում: Փոխառության բաժանորդագրությունը հանդիսացավ գաղութահայության, մանավանդ աշխատավոր խավերի հայրենասիրության արտահայտության մեկ առիթ:

Հայաստանի Հանրապետությունը ամեն տեղ արդեն առարկա էր ուկրո-
ություն, պաշտամունքի ու զոհաբերության:

Եվ միայն փոխառությունը ու Ոսկու Ֆոնդով չէր արտահայտվում
գաղութների և Հայաստանի Հանրապետության փոխադարձ ջերմ սիրո
զգացումը. Հայաստանը դարձել էր ձգողական մի հզոր ուժ, որ իրեն էր
քաշում աշխարհիս բոլոր ծայրերում ապրող հայերի հոգին և նյութա-
կան ու բարոյական աջակցությունը: Սև ծովի եզերքներից, Ղերմասիա-
յից, Անգլիայից, Ռումանիայից ու Բուլղարիայից, Պոլսից և Իզմիրից,
Իտալիայից, Ֆրանսիայից, Բելգիայից, Կանադայից, Միացյալ Նահանգ-
ներից, Հարավային Ամերիկայից, Պարսկաստանից, Միջագետքից, Զի-
բուտիից, Հնդկաստանից, Ճապոնիայից, Հեռավոր արևելքից, Ճավա կղզ-
ուց՝ ամեն ամեն կողմից նվերներ էին հասնում ուղիղ Երևան կամ
Փարիզի պատվիրակության՝ Հայաստանի համար: Եվ ինչե՛ր ասես չէին
ուղարկվում՝ զինվորական հագուստ ու սարք, դեղորայք, գրենական
պիտույքներ, ինքնաշարժ, սավառնակներ, ուտելիք, հագնելիք, ամբողջ
գրադարաններ, գրամեքենաներ, ծխախոտ, խինին, բժշկական գործիք-
ներ, նկարներ, զարդարանքներ... Սկսեցին Հայաստանին անել մեծա-
զումար կտակներ, նոր շենքերի շինության խոստումներ, կազմել ար-
դյունաբերական խոշոր ծրագրեր:

Արձանագրենք միայն մի քանիսը, պատահաբար քաղած հիշողու-
թյունից. Եզիպտոսի գործարանատեր Մելքոնյան եղբայրները ընդու-
նեցին Հայաստանի քաղաքացիությունը և իրենց ամբողջ հարստությու-
նը — մոտ 6 միլիոն դոլար — կտակեցին Հայաստանին: Հայաստանին
նվիրեց իր փառահեղ տունը Քիֆլիսում — մեկ միլիոն դոլարի արժողու-
թյամբ — հայտնի դրամատեր Ա. Մելիք-Ազարյանը*, Բաքվի հայտնի
դրամատեր Արշակ Առկասյանի թողած կտակը՝ մոտ 8 միլիոն ուրբով՝
փոխանցվեց Հայաստանին: Ստավրոպոլի հայ դրամատեր Պոպովը իր
ամբողջ հարստությունը՝ մոտ 25 միլիոն ուրբով կտակեց Հայաստա-
նի համայնքարանին: Գ. Կյուլպենկյանը խոստացել էր Հայաստանում կա-
ռուցել մի շարք պետական մեծ շենքեր: Լ. Մելիքյանը պատրաստվում
էր շինել Երևանում ժողովրդական տուն: Պոլսի «Ժող. ձայն» թերթը օգ-
20-ին հաղորդում էր, որ Հայ ուսմկ. կուսակցությունը Եզիպտոսում որո-
շել էր Հայաստանին մատուցանել 50 օդանավ՝ «Ռամկավար Հայաս-
տանի օդային տորմիդ»: Լ. Լ. Դաշնակցությունը Ամերիկայում ձեռ-
նարկեց բանակի հանգանակության, որը տվեց ավելի քան կես միլիոն
դոլար. Երևան, բանակի համար, ուղարկվեց մեծ քանակությամբ պաքսի-

* Այդ տունը 1920 թ., բոլոր օրինական ձեռնարկությունները կատարելուց հետո,
փոխանցվեց Հայաստանի Հանրապետության Քիֆլիսի դիվ. ներկայացուցչության, որը
պատրաստվում էր տեղափոխվել նրա մեջ: Բուլղարիայի գաղտնի հետո, շատերի հետ այդ
շենքն էլ, բանագրավվեց և այժմ Հայաստանին չի պատկանում:

մատ ու սրահածո: Հայաստանի համալսարանին և Հանրային գրադա-
րանին նվիրվեցին մի շարք մեծարժեք գրադարաններ՝ Զոհրաբի, դր-
Տաղավարյանի, Գ. Հակոբյանի, Կ. Կոստանյանի, Լ. Հակոբյանի, բանաս-
տեղծ Ա. Մասուրյանի և այլն: Կարևոր գործ էր և «Մայիլյան եղբայր-
ների գիտական արշավախումբը», որը մի շարք մասնագետների միջո-
ցով նյութեր էր հավաքում և ուսումնասիրում Հայաստանի տնտեսական
հարստությունները: Այսպիսի օրինակներ դեռ կարելի է շատ բերել:

Եվ այս դեռ սկիզբն էր երկանց:

Կային, իհարկե, և վատ, շարաշահ տիպեր, որոնք աշխատում էին
Հայաստանը շահագործել իրենց անձնական օգտին ու երբ հանդիպում
էին կառավարության արգելքին, ամեն տեսակ սուտ ու զրպարտություն-
ներ էին տարածում Հայաստանի վարիչների մասին, մանավանդ, հա-
ճախ, հոլովելով նրանց ընկերվարական լինելը: Դրանց մասին էր գրում
Գ. Անանունը իր թունավոր տողերը, թե՛

«Հայ բուրժուազիան իմ աչքում դատապարտության արժանի տարր
է նրա համար, որ նա իր ստոր ապագային արարքները քողարկում է
մտացածին պատճառաբանություններով վասն հայ վտանգավոր սոցիա-
լիստների և այլն: Սուտ է: Հայ Զիմզիմովի գրողին ոչ մի վտանգ չի
սպառնում Հայաստանում, որովհետև բոլոր հայերը մեծ ու փոքր զիմ-
զիմովներ են, սեփականության մոլի ֆանատիկոսներ: Եվ եթե այնու-
ամենայնիվ հայ Զիմզիմովը չի բարեհաճում թողնել Քիֆլիսն ու Բա-
քուն և իր այդ տատանումը պատճառանում է սոցիալիզմի վտանգով՝
դրա մեջ պիտի տեսնել արբեցողի ծամածուրությունները լիք բաժակի
առջև:

Թող բուրժուազիան գա և մասնակից դառնա մեր պայքարին և
ոչ թե հեռվից հեռու պահանջ առաջադրե, թե՛ մաքրեցեք ասպարեզը, որ
ես բարեհաճեմ ինձ՝ հայությանը հարազատ հռչակելու և ոտք կոխելու
նրա երկիրը: Բուրժուազիայի ո՞ր առավելության համար պիտի տեղի
ունենա այդ նահանջը...

Նորից ու նորից կրկնում ենք, որ Հայաստանը պատկանում է բո-
լոր նրանց, որոնք անկեղծորեն ցանկանում են քրտնել նրա վրա և նպաս-
տել նրա բարօրությանը: Թե որ տանջանաց կցորդ լինիմք, ապա և փա-
ռաց հաղորդ լինելոց եմք՝ այսպե՛ս պիտի նայի խնդրին հայ բուր-
ժուազիան: Բայց ոչինչ չարած, պինդ փակած իր գրպանի բերանը՝ նա
պատում է իր կոկորդը լուկ փառքի և իշխանության համար: Այս վերա-
բերմունքի համար նույնիսկ քարերը պիտի աղաղակեն, իսկ կենդանի
մարդիկ՝ ավելի ևս*:

Ճիշտ էր ասում Գ. Անանունը. «Հայ Զիմզիմովի գրողին ո՛չ մի

* Գ. Անանուն. Առանց քինախնդրության, «Հասար», 14 հունվ., 1920 թ.:

վտանգ չէր սպառնում Հայաստանում»։ Ընդհակառակը, իշխանությունը ամեն կերպ աջակցում էր, որ արտաքին նախաձեռնությունն ու դրամազուխը մուտք գործեն Հայաստան, իրենց միջոցն ու կարողությունը նվիրեն երկրի վերաշինության գործին։ Գուցե, պահանջվածից էլ ավելի փութկոտությունը ու լայնախոհությունը ընդառաջ էր գնում մասնավոր դրամազուխի ամեն դիմումին կամ առաջարկության, Այս տեսակ լայնախոհ վերաբերումի և շարաշահության մեկ օրինակ կարելի է համարել այն բազմապիսի դյուրությունները և արտոնությունները, որ կառավարությունը տրամադրեց Մայիլյան եղբայրներին Հայաստանի զանազան մասերում արդյունաբերական ձեռնարկություններ սկսելու համար։ Մայիլյանները ստացան մի շարք մենաշնորհներ— էլեկտրականացման, ապակու գործարանի— բայց և ո՛չ մեկ փորձ արին՝ որևէ գործ կատարելու և իրենց անգործությունը դուրսը արդարացնում էին նրանով, որ, իբր թե, «ընկերվարական» կառավարությունը արգելե- ներ է հարուցանում մասնավոր դրամազուխի առջև։

1920 թ. ամառը հայ և օտար դրամատերերի կողմից եղան մի շարք տնտեսական առաջարկություններ, որոնց մի մասին ընթացք էլ տրվեց։ Հիշենք շվեյցարական և շվեդական մի քանի լուրջ ընկերությունների գիմումը Հայաստանում կաթնատնտեսական գաղութներ, երկրագործական մեքենաների պահեստներ և արհեստանոցներ հիմնելու մասին։ Հայ և ճապոն դրամատերերի մի խումբ իր ներկայացուցիչն էր ուղարկել Երևան՝ էլեկտրաերկաթուղագծի մենաշնորհ ստանալու համար։ Ենթադրվում էր շինել Երևան—Նլենովկա—Գիլիջան—Աղստաֆա և Նլենովկա—Նոր Բայազետ—Քեշիշքենդ—Գորիս գիծը։ Մի խումբ հայ դրամատերեր ծրագրում էին Վեդի-Բասարի շրջանում հիմնել ցեմենտի և կրի գործարաններ։ Մեկ ուրիշը՝ ատաղձի, շենքի փայտեղեն մասերի գործարան Սարիղամիշում։

Հունիսի վերջերին մի խումբ հայ և օտար դրամատերերի կողմից Երևան եկավ ինժ. Կ. Ս. Արզուման-Երկայնաբազուկը՝ խնդրելու համար Բաթում—Կարս—Սարղարապատ երկաթուղի անցկացնելու իրավունքը։ Հայերից հիշյալ խմբի մեջ մտնում էին Ռոստով-Նախիջևանցի ու մոսկվացի հայտնի հայ դրամատեր Ժամհարյանը, Կայալյանը, Քիստյանը, Խրմաճյանը և ուրիշներ։

Արզումանը ներկայացրած պայմանագրի էությունը հետևյալն էր։ Ընկերությունը, սեփական միջոցներով, առանց կառավարական նպաստի, պետք է կառուցաներ էլեկտրաշարժ երկաթուղի, որը պիտի սկսվեր Բաթումից կամ Հայաստանին տրվելիք որևէ նավահանգստից, անցնելու էր Ճորոխի ձախ ափով, ապա՝ Օլթի գետի հովտով, Փենեաք գետի հովտով, Օլթիի ածխահանքերի մոտով, կտրելու էր Կարս—Սարիղամիշ երկաթուղին Սեյիմ կայարանի մոտ և անցնելով Զարաբխանա ոսկեհան-

քերի և Զոնեխի հանքերի և Կաղզվանի ու Կողբի աղահանքերի մոտով՝ միանալու էր Ալեքսանդրապոլ—Երևան երկաթուղագծին, մոտավորապես Սարղարապատ կայարանում։

Այսպիսով, բացվելու էր նոր ճանապարհ Սև ծովից դեպի Բաթում, Երևանի վրայով, որը շուրջ 250 վերստով լինելու էր ավելի կարճ, քան Բաթում—Թիֆլիս—Չուֆա—Բաթում երկաթուղին։ Տնտեսական տեսակետից ճանապարհը պիտի ունենար ահագին նշանակություն. պարսկաեվրոպական տրանզիտը ամբողջապես Վրաստանից պիտի անցներ Հայաստանին։

Ներկայացված պայմանագրի համաձայն պետք է երկու տարի ժամանակամիջոց տրվեր հետախուզական աշխատանքների և երկաթուղագծի ու էլեկտրակայանների նախագծեր պատրաստելու համար։ Ապա, չորս տարվա ընթացքում, պետք է շինվեր ու շարժման մեջ դրվեր երկաթուղին իր ամբողջ սարքով։ Շարժիչ ուժ ստանալու համար պետք է օգտագործվեին Ճորոխ, Արաքս, Ախուրյան և Հրազդան գետերը, որոնցից ստացվելիք էլեկտրականությունը, երկաթուղուց դատ, պետք է բանեցնեի ուրիշ նպատակների համար էլ։

Պայմանագրի նախագծի համաձայն երկաթուղու ամբողջ հասույթի 10%-ը պետք է տրվեր պետությանը, ինչպես նաև էլեկտրակայանների 15%-ը, էլեկտրական ուժը վաճառվելու էր կիրովատ-ժամը 4 ոսկի կուպեկով, իսկ արդյունաբերական, գյուղատնտեսական և այլ տեխնիկական կարիքների համար՝ 3 կ.։ Պայմանագիրը կնքվելու էր 55 տարով։ 30 տարի անցնելուց հետո կառավարությունը իրավունք պիտի ունենար գնելու ամբողջ ձեռնարկությունը՝ երկաթուղին ու էլեկտրակայանները։ Այդ պարագային, կառավարությունը պետք է վճարեր մնացած տարիների կոնցեսիոններների ստանալիք օգուտի միջինը։ Պայմանագիրը ստորագրելիս ընկերությունը պետք է մտցներ Հայաստանի գանձարանը 3 միլիոն ոսկի ռուբլի, որը պետք է ապահովեր մենաշնորհի բարեխիղճ իրագործումը։ Բացի այդ, ընկերությունը դնելու էր կես միլիոն ոսկի ռուբլի գրավ։ Պայմանագրի կետերի լուրջ խախտման դեպքում զրկվելու էր գրավից։

Այս պայմանագիրը, հաղորդակցության նախարարության առաջարկությամբ ընկնելից Հայաստանի Տեխնիկական ընկերության նիստերում և, ընդհանուր առմամբ, արժանացավ դրական գնահատության։ Հետո, խորհրդակցության նյութ դարձավ հաղորդակցության, ելեմտական և արդարագատության նախարարության ու պետական վերահսկողության ներկայացուցիչների և մի շարք մասնագետների խառն նիստերում, որից հետո, հունիսի 29-ին, հաղորդակցության նախարարը նախագիծը ներկայացրեց նախարարների խորհրդին ի հաստատություն, Բաթում—Կարս երկաթուղագծի մասին կային և օտար առաջարկություններ. կառավարու- թյունը գերադասում էր հայկական դրամազուխը։ Բացի այդ, նա կա-

մենում էր, որ բաժնեթղթերի կարևոր մեկ մասը տրվի պետությանը, որով վերջինս գառնալու էր երկաթուղու սեփականատերերից մեկը:

Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության մեջ աչքառու դեր էր խաղում և նաև. նախ. աշխատանքի բաժանմունքը, որ ամբողջ երկիրը պատել էր արհեստանոցների, գործարանների և աշխատանոցների ցանցով, Առ 1 օգ. բաժանմունքը ուներ հետևյալ ձևերով: Երեւանում՝ ջուլհականոց (կտավ), վերանորոգումների բաժին, կարուձևի արհեստանոց փականագործական, ատաղձագործարան. Սարիղմիշում՝ տախտակի սղոցարան, ջուլհականոց (կտավ), ատաղձագործարան, փայտի շոք թորման, որ պատրաստում էր սև ձութ, ածուխ, սոսինձ և այլն. Ալեքսանդրապոլում՝ ջուլհականոց (բրդեղեն), 2-րդ ջուլհականոց (կտավ, գուլպա), Կարսում՝ ջուլհականոց (բրդեղեն), կաշվեգործարան. Էջմիածնում՝ կոշկակարանոց, ջուլհականոց (կտավ), Դիլիջանում՝ ջուլհականոց (բրդեղեն), շինվածանյութերի արհեստանոց, կահկարասիքի արհեստանոց. Նոր Բայազետում՝ կոշկակարանոց, ջուլհականոց (բրդեղեն). մանարան Բաշ-Ապարանում, ջուլհականոց (բրդեղեն) Ջալալօղլիում, կոշկակարանոց Ղամարլուում, մանարան Սարգարապատում, բրուտանոց Յուվալում և այլն: Կտավի, մահուղի, կոշկեղենի մի ահաղին մասը երկրում հոգացվում էր այս արհեստանոցներից. որբանոցների և բանակի սպիտակեղենը, վրայի հագուստը կարվում էին հայկական կտորներից: Կուրջ հաջողություն ունեին, հատկապես, կաշվեգործարանները. բաժանմունքը ձեռնարկել էր երկու մեծ գործարանների շինության գիտության վերջին հարմարություններով: Բաժանմունքի ղեկավարն էր Ակունյանը:

Պետական կարևոր գործոն էր և մայիսի 8-ին հաստատված «Գլխավոր ճարտարապետի վարչությունը» խնամատարության նախարարության կից՝ ակադ. Ալ. Թամանյանի ղեկավարության տակ: Այս հիմնարկությունը լինելու էր Հայաստանի վերաշինության կենտրոնական ազգակը, Ա. Թամանյանի հմուտ և անձնվեր ղեկավարության տակ մի շարք մասնագետներ* կատարում էին նախապատրաստական աշխատանքներ. ուսումնասիրվում էին Հայաստանի շինվածանյութերը, հավաքվում նախանյութ, պատրաստվում վերաշինական ծրագրեր ու հատակագծեր: Ակադ. Թամանյանը կազմել էր Երևան քաղաքի բարեփոխված նոր հատակագիծը**, պատրաստել էր տիպար գյուղերի, դպրոցների, հիվանդանոցների, ժողովրդական տների, պետական և հասարակական շենքերի հատակագծեր, որոնք բոլորն էլ հիմքում ունեին հայկական ազգային ոճը:

* Սրանց շարքին էր երիտասարդ երկրորան Այվազյանը, որ Հայաստանի շինվածաքարերի լավագույն մասնագետներից մեկն էր և որ այնպես անձամանակ մեծավ 1926-ի շրջանին:

** Այս հատակագիծը, Թավրիզում կատարված որոշ լրացումներով, հետագայում ընդունվեց և գործադրության դրվեց:

վարչությունը սկսել էր կառուցանել Երևանի մանրէարանական հիմնարկության շենքը, հիմնական վերանորոգության էր ենթարկել քաղաքային առաջին հիվանդանոցը, կազմակերպել էր գաջ այրելու գործարան, Անիի շրջանում ձեռնարկել էր հուշարձանների հավաքման, ցուցակագրության և պահպանման գործին:

Նույն խնամատարության նախարարության կից գործում էր և Գլխավոր բժշկատնօրոգական վարչությունը խնամատարության նախարարի օգնական բժ. Հ. Տեր-Միքայելյանի գլխավորությամբ: 1919 թ. սկզբին Հայաստանում կար միայն 9 հիվանդանոց 300 մահճակալով: Նույն տարվա վերջը արդեն գոյություն ուներ 30 հիվանդանոց 1600 մահճակալով. 5 բժշկակայան, 5 բուժակի կայան: 1920 թ. դրանց լրա ավելացան մի շարք ուրիշ նոր հիվանդանոցներ ու կայաններ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Ջալալօղլիում և այլն: Կային պետական դեղատներ, որտեղից դեղ էր տրվում ջրավորների՝ ձրի, իսկ աշխատավորներին 50% զեղչով: Երևանում կար կենտրոնական դեղապահեստ: Մալաթիայի դեմ պայքարելու նպատակով Երևանի, Իգդիրի, Էջմիածնի, Հրազդանի, Ղամարլուի շրջաններում գործում էին բժշկական թուղթի խմբեր և այցելու հիվանդանոցներ: Սկսվել էին ջրանցքային աշխատանքներ Ղամարլուի ճահճների շրջանում համար Երևանում կազմվել էր հատուկ մի մարմին՝ «Տրոպիկ հիվանդությունների հանձնաժողով», որ ուներ տրոպիկական հիվանդանոց, կազմակերպեց «տրոպիկական ցուցահանդես», հրատարակեց «Մալաթիա» պարբերականը և Կապտակ ուներ կովի մալաթիայի դեմ: Հետագայում այս «Հանձնաժողովը» վերածվեց Տրոպիկական ինստիտուտի:

Տնտեսական տեսակետից կարևոր աշխատանք էր կատարվում և գյուղատնտեսական ու պետական գույքերի նախարարության մեջ: 1920 թվի ամառը վերջացան Ս. Ջավախչիի ջրային ընդարձակ հետազոտությունները: Եվ սկսվեցին հանքային լայն հետազոտություններ նախարարության հանքային բաժնի պետ Ս. Թուրյանի ղեկավարությամբ: Հրավիրվեցին մի շարք հեղինակավոր մասնագետներ՝ ինժ. Կարապետյանը, ինժ. Ն. Տեր-Միքայելյանը, ինժ. Մ. Տեր-Գավթյանը և ուրիշներ, որոնցից կազմված հանձնախմբերը այցելեցին Կաղզվանի աղահանքերն ու Փենեաքի ածխահանքերը և բերին մշակված ղեկուցումներ աղի և ածուխի արտադրության և ածխացման մասին: Աղն էլ, ածուխն էլ շահագործվում էին կառավարության միջոցներով: Բացի այդ, ինժ. Կարապետյանը գիտական-հետախուզական ճամփորդությունը կատարեց Շիրակում, նոր Բայազետում և Սևանի լճի շուրջը: Մասնավոր ուսումնասիրության ենթարկվեցին ցեմենտի, շեշաքարի, հանքային ներկերի վայրերը: Պիտի հետազոտվեին նաև Սուրմալուի ոսկետեղերը, Կաղզվանի գոլեխը, Երրուր-Գարալազգի արծաթարձնային հանքերը, սորֆի. շրջանները, մի շարք շինարարական քարեր և այլն: Հաջորդող պատերազմից հետո գործողությունները արգելք եղան ծրագրի մի մասի իրա-

գործման: Այդ գործողութիւններին նաև զո՛ճ գնացին ինժ. Լ. Խատիս-
յանը, ինժ. Մելիք-Այվազյանը և տեխնիկ Միքայելյանը, որոնք զբաղ-
ված էին ածուխի արտադրութեամբ: Հանքերն արդէն տալիս էին օրա-
կան 5—8000 փութ ածուխ, որը Կարս—Մերզնեի ձիաքարշով փոխա-
դրվում էր Կարս՝ երկաթուղային կարիքների համար և մասամբ մեղ-
մացնում վառելիքի սովը: Ազրբեջանը նավթ չէր տալիս, և կառավա-
րութիւնը գերմարդկային ձեռք էր գործ գնում երկաթուղիները կենդանի
պահելու համար:

Ամառը Լեռնային բաժինը ձեռնարկեց հանքային հին օրենքների փո-
փոխութեան և նոր օրենքների հիմքը կազմում էր հողերի պետական-
նացման ընդհանուր սկզբունքը: Ըստ նոր օրենսդրութեան գետնի տակ
գտնվող բոլոր հարստութիւնները համարվում էին պետական սեփական-
նքութիւն. մասնավոր սեփականատերերը իրավունք ունեին օգտվելու
միայն գետնի երեսից: Նախկին իշխանութեան օրով կնքված բոլոր պայ-
մանագրութիւնները, 6 ամսվա ընթացքում, կորցնում էին իրենց արժե-
քը: Այդ անձանց իրավունք էր տրվում կնքել նոր պայմանագրութիւն-
ներ:

Լեռնարդյունաբերութիւնը զարգացնելու նպատակով կազմակերպ-
վում էր հատուկ ընդունարան Լեռնային բաժնի կողմից՝ հանքավայրեր
գտնողների համար: Հանք գտնողներին պիտի տրվեր վարձատրութիւն
հետևյալ հաշվով. սկի և թանկագին քար գտնողներին՝ 1000—5000
ռուբլի ոսկով. արծաթի, կալիկի, նիկելի, ցինկի, արճիճի, բիսմութի
համար՝ 500—1000 ռ., ուրիշ հանքերի համար՝ 100—500 ռ., նավթի,
քարածուխի համար՝ 300—3000 ռ. և այլն: Օրինագիծը մտցվեց նախա-
բարական խորհուրդ և ընդունվեց հիմնական գծերով:

Լեռնային բաժնին կից հիմնվելու էր Հանքային խորհուրդը նախարա-
րի նախագահութեան տակ: Սեպտեմբերին կազմվեց Հանքային տեխնի-
կական հանձնաժողով՝ բաղկացած Լեռնային բաժնի վարիչ ինժ. Ս. Թուր-
յանից, օգնական ինժ. Ա. Տեր-Գրիգորյանից, ինժ. Մ. Տեր-Գալթյանից,
ինժ. Ն. Տեր-Միքայելյանից և մեկ շրջանային ինժեներից: Հանձնաժո-
ղովի նպատակն էր հանքային և արդյունաբերական ուսումնասիրութիւն-
ներ կատարել երկրում, նոյեմբերին ծրագրվում էր հրավիրել Լեռն-
արդյունաբերողների խորհրդակցութիւն, ապա՝ համագումար և այլն:

Հասունացած և կարևոր գործ էր նաև Հողային հատուկ կոմիտեանե-
րի կազմութիւնը հողային հարցի արագ լուծման համար: Կոմիտեաները
պիտի արձանագրեին և, սահմանված շահով, գյուղացիութեանը պիտի
բաշխեին մասնատիրական, եկեղեցական-վանական և լքյալ հողերը,
ինչպես նաև պիտի լուծեին գյուղացիների և գյուղերի միջև եղած հողա-
յին վեճերը, Երևանի գավառի հողային հատուկ կոմիտեն— նախագահ՝
Ե. Սարգսյան, անդամներ Լ. Զոհրաբյան և հողաշահի Հակոբջանյան—
մինչև օգոստոսի սկիզբը վերջացրեց աշխատանքները Մաղկաձորի շքր-

շանում, ուր պետականացրեց թրքական 12 լքված գյուղերի 16 234 դես-
հողերը: Պղնձահանք (Միսխանկա) և գետի աջ ափի մացառապատ հո-
ղերը միացվեցին անտառին՝ ապահովելու համար վերջինիս անվտանգ
աճումը: Անտառին միացվեց ընդամենը 11 233 դես.: Մնացած 5000
գեսյատինը բաժանվեց սակավահող Ալափարս, Գումիշ և Օղանլար գյու-
ղերի միջև: Մաքրավանք, Բաբաբըի և Ֆարուխ խիստ սակավահող գյու-
ղերը որոշեց տեղափոխել ուրիշ տեղ՝ լքյալ հողառատ գյուղերը: Լուծեց
նաև մի շարք միջգյուղյան և գյուղմիջյան հողային վիճելի հարցեր և
հաշտեցրեց հողային վեճերով պառակտված գյուղացիներին: Մաղկա-
ձորից հետո մարմինը անցավ Կոտայքի շրջանը:

Էջմիածնի հողային կոմիտեն— նախագահ՝ Հ. Արիստակեսյան, ան-
դամներ՝ Մկ. Ստեփանյան և Ավ. Պողոսյան— գործը սկսեց հուլ. 19-ին
և ավարտեց համարյա ամբողջ գավառի աշխատանքները, բացի Սար-
գարապատի շրջանից: Կոմիտեն առանձնապես ուշադրութիւն դարձրեց
հողագործ Ապարանի վրա, ուր հողը բավական էր հազիվ 10—12 000
հոգու, մինչդեռ ապրում էր 25 000 մարդ: Կոմիտեն որոշեց Ապարանի
գյուղացիութեան կեսը տեղափոխել Կարսի նահանգը, որի կլիման նման
է Ապարանի կլիմային և ուր կալիք բավական թվով լքյալ գյուղեր, մա-
նավանդ հույների հեռանալուց հետո: Տեղափոխվող գյուղերի հողերը
բաժանվելու էին մնացող գյուղերին: Փոխադրվելիս ենթակա գյուղերը
տվել էին իրենց համաձայնութիւնը: Աշտարակի շրջանի Բաբաբըի, Քի-
րաշու, Յաթաղու և Քյալաշքյանդ լքյալ գյուղերի հողերը կոմիտեն
տվեց մոտակա գյուղերին՝ պայմանով, որ Բաբաբըի և Քիրաշու գյու-
ղերում Ապարանի նորաշեն, Սաշու և Ղարաբուլաղ գյուղերի հողագործ
գյուղացիները հիմնին նոր գյուղ: Արագածի և մոտակա լքյալ արոտա-
տեղիները տրվեցին հարևան գյուղերին: Լուծվեց և Եղվարդի շրջանի
լքյալ գյուղերի հարցը:

Նոր Բայազետի հողային հատուկ կոմիտեի կազմն էր՝ Մեր. Օղան-
յան՝ նախագահ, Միք. Տեր-Գևորգյան և Ե. Նազարյան՝ անդամներ: Կո-
միտեն հաջորդաբար այցելեց գավառի գյուղերը, տեղն ու տեղը ծանո-
թացավ հողային հարաբերութիւնների վիճակին: Որոշեց գյուղացիու-
թեան մի մասը փոխադրել ուրիշ տեղ և հողագործ գյուղացիութեանը
բաժանել լճի հարավ-արևմտյան կողմը՝ Ելենովկայի և Նոր Բայազետի
միջև գտնվող Էֆենդիթյանդ, Հաջի-Մուխան, Աղզիբի և այլ լքյալ գյու-
ղերի հողերը, ինչպես նաև Այրիջայի հարուստ արոտավայրերը և լճի
հյուսիսային ափի լքյալ գյուղերի հողերը, Այս վերջին շրջանում հայ
բնակչութեան տեղափոխելը ունեւր և ռազմական-քաղաքական նշանա-
կութիւն: Ելենովկայի և մի շարք ուրիշ հողեր մտցվեցին պետական
ֆոնդի մեջ:

Մյուս գավառներում հողային հատուկ կոմիտեաները մասամբ կազմ-
ված էին, բայց դեռ գործի չէին անցած. որոշ գավառներում էլ չէին

կազմված: Հողային հատուկ կոմիտեաների գործունեությունը ղեկավարում էր ինքը՝ գյուղատնտեսական նախարարը պետական գույքերի բաժնի վարիչ Պ. Կանդուրալյանի գործակցությամբ:

Գյուղատնտեսական նախարարության գործունեությունից հիշենք և պետական կաթնատնտեսական օրինակելի ագարակի և պանիր-յուղ գործարանի կազմակերպումը Կարսի շրջանի Պետրովկա գյուղում: Գործի ղեկավարությունը հանձնված էր փորձված կաթնատնտես Դիլանյանին: Ագարակի համար ձեռք էին բերված 300 ընտիր կովեր և անհրաժեշտ շենքերն ու գործիքները: Պատերազմը խանգարեց սկսված գործը:

Պատերազմը թույլ չտվեց ավարտել և էջմիածնի առվի կառուցումը: Այդ նպատակով 23 միլիոն ռուբլու վարկ էր բացված և աշխատանքներն արդեն սկսված էին: էջմիածնի առվի ավարտումը վիճակվեց խորհրդային իշխանությանը: Նույն իշխանությունը գլուխ բերեց և Շիրակի առվի շինությունը, որ նույնպես ծրագրված ու ձեռնարկված էր հանրապետության օրով:

Չի կարելի լուծյամբ անցնել և Հայաստանի կոոպերացիայի վրայից, որ զարգանում էր արտակարգ թափով: Հուլ. 1-ը Հայաստանի կոոպերացիայի օրն էր, որ սոնվեց շքեղ հանդիսավորությամբ: Այդ օրը, Հայկոոպը—Հայաստանի կոոպերատիվների միությունը— իր մեջ պարփակում էր 350 կոոպերատիվ ընկերություններ: Հայաստանի կոոպերացիան ուներ 95 000 անդամ: Եթե հաշվենք, որ յուրաքանչյուր անդամի ընտանիքը, միջին թվով, բաղկացած էր 4 հոգուց, ապա՝ Հայկոոպը պարենավորում էր մոտ 400 000 մարդ: 1919 թվի ընթացքում Հայկոոպը կառավարությունից ստացել էր փոխառություն 5 միլիոն ռուբլի, բայց հասարակությանը մատակարարել էր 15 844 191 ռուբլու մթերք և ապրանք, 1920-ին կառավարությունը տվեց՝ վարկ ու փոխառություն, 30 միլիոն ռուբլի: Կառավարության աջակցությամբ տեղափոխված մի առաքելություն ուղարկվեց Իտալիա, որտեղից բերվեց խոշոր քանակությամբ հագուստեղեն և այլ կարգի ապրանքներ:

Աչքի առաջ ունենալով Հայկոոպի կարևոր տնտեսական դերը երկրում՝ կառավարությունը որոշեց բաց թողնել նրան, իբրև փոխառություն, ևս 250 միլիոն ռուբլի, մեկ տարի ժամանակով և տարեկան 6 տոկոսով: Այդ դրամով կատարվելու էին գնումներ ներքին շուկայում, գնվելու էին հում նյութեր արտասահմանի հետ ապրանքափոխություն անելու համար և զարգացվելու էին արդյունաբերական ձեռնարկները:

Հայկոոպի պաշտոնաթերթ «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթը Ս. Վրացյանի, ապա Գ. Անանունի խմբագրությամբ, ուներ և շուրջ գրական-հասարակական բաժին:

Առ 1 հուլիսի Հայաստանի վարկային կոոպերատիվների մությունը՝ Հայվարկը, ուներ 23 անդամ ընկերություններ. 12121 ադամով, 500 640 ու գրամազխով. ընդունված ավանդը հասնում էր 1 142 812 ու:

Փոխառություն էին կնքել 103 175 ու և անդամներին մինչև հունիսի 1 փոխառություն արել 815 350 ու: Հիշյալ 23 ընկերություններից 10 հին գործող ընկերություններ էին, 11 վերաբացված, իսկ 2 նոր հիմնված: Այդ 23 ընկերություններին Հայվարկը 10 900 000 ու վարկ էր բաց արել, որից առ 1 հուլիսի օգտվել էին 7 ընկերությունները՝ 1 500 000 ռուբլու: Կառավարությունը Հայվարկին տրամադրել էր 40 միլիոն ռուբլու վարկ: Հայվարկն ընդունում էր առանց սահմանափակման զանազան ավանդներ և ընթացիկ հաշիվներ ու անարգել վճարում էր ինչ գույքի և պահանջներ: Իր անդամ-ընկերությունների համար Հայվարկը ապագրել էր կանոնադրություն, մատյաններ, պատրաստել բլանկներ ու գիվանական պիտույքներ և այլն:

Նույն եռանդն ու կենդանությունը տեսնում ենք և կյանքի մյուս ասպարեզներում: Ապրիլի 20-ի նիստում կառավարությունը որոշել էր կազմել միջվարչական հանձնաժողով՝ արագացնելու համար կառավարական մի շարք գործառնությունների փոխանցումը զավառական ինքնավարություններին: Հանձնաժողովի նախագահ էր նշանակվել ներքին գործոց նախարարության տեղական ինքնավարությունների և քաղաքացիական բաժնի վարիչ Զ. Մելքոնյանը, անդամներ գյուղատնտեսական նախարարությունից՝ Ստ. Կամսարականը, աշխատանքի՝ Վ. Բաբայանը, խնամատարության՝ Ռ. Քաջբերունին, հանրային կրթության՝ Պ. Մոտեխանյանը, արդարագատության՝ Զ. Ամիրխանյանը, հաղորդակցության՝ Ինժ. Մելիք-Շահնազարյանը, ելևտական՝ Պ. Զաքարյանը, Երևանի գավառային ինքնավարության նախագահ Զ. Թաղևոսյանը: Միջվարչական հանձնաժողովը մի շարք նիստերում մշակել էր այն պայմանները, որոնց հիման վրա զավառային ինքնավարություններին պետի փոխանցվեին կառավարական մի շարք իրավունքներ ու հիմնարկություններ:

Մինչև հունիսի 1 արդեն պետական բոլոր տարրական դպրոցները, բոլոր հիվանդանոցներն ու բժշկական կայանները, գյուղատնտեսական տեղական պահեստները, սերմանման մարմիններն ու գյուղատնտեսական կայանները, միլիցիան և այլն փոխանցված էին զավառական ինքնավարություններին, որոնք հետզհետե կարևոր տեղ էին գրավում պետության կյանքում: Մասնավորապես հաջող գործունեություն էին ցույց տալիս Երևանի և էջմիածնի զավառական ինքնավարությունները:

Արդարադատությունը զարգանում էր անկանոն պայմաններում: Մավարական դատարանները չէին վերացված, բայց դատերի մեծ մասը տեսնվում էր արտակարգ դատարանների միջոցով: Մայիսի 14-ից մինչև սեպտեմբերի սկիզբը Հայաստանում 234 քաղաքական բանտարկություններ էին կառավարվել, որոնցից 120 հոգի ազատ էին արձակվել, 3 հոգի դատապարտվել մահապատժի և բանտերում մնում էին 15 հոգի բանտարկության դատապարտված, 50՝ քննության տակ, 61՝ տեղափոխված զանազան բանտեր և 5՝ արտաքսված Հայաստանից: Արտակարգ

դատարանները ոմանք շփոթում են «չեկայի» հետ, որ բոլորովին սխալ է: Արտ. դատարանը զուտ դատաստանական ատյան էր, միայն պարզացված գործավարությունք և մահապատժի իրավունքով: Նրա դերն էր արագ դատավարությունք պայքարել պետական դավաճանության և շարաշահության դեմ: Երևանի արտ. դատարանի կազմն էր. նախագահ՝ բժ. Հ. Տեր-Գավթյան, անդամներ՝ Ա. Աբեղյան և բժ. Հ. Մելիքյան, դատախազ՝ Խ. Քուրթունջյան: Մինչև հուլ. 15 Երևանի արտակարգ դատարանը 41 հոգի արտաքսեց հանրապետության սահմաններից: Ալեքսանդրապոլի արտակարգ դատարանի նախագահն էր Գ. Վարչամյանը, դատախազ՝ բժ. Բ. Բաղդասարյանը: Արտակարգ դատարաններ կազմվեցին նաև Կարսում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում: Բոլշևիկները անհեթեթ լուրեր էին տարածում նրանց մասին: Հուլ. 6-ին Մոսկվայի ռադիոն հեռագրում էր՝ «ամենքին, ամենքին, ամենքին», որ Երևանի արտակարգ դատարանում դատված են 22 կոմունիստներ, որոնցից 2 հոգի դատապարտված է մահվան, 4 հոգի՝ ցմահ տաժանակիր աշխատանքների և որ, իբր թե, դատավարության օրը տպարանական, երկաթուղային և այլ ձեռնարկությանց բանվորները բողոքի գործադուլ են արել: Մոսկվայի մի ուրիշ ռադիո հաղորդում էր, որ Կարսի շրջանում գնդակահարված են 100-ից ավելի կոմունիստներ: Ավելորդ է ասել, որ երկուսն էլ շինծու էին:

Արտակարգ պայմաններում արդարադատության նախարարությունը զբաղվում էր երկրի դատաստանական գործի կարգավորումով: Նախարարության կից գործում էր մասնագետների մի հանձնաժողով օրենքների հայացման, նոր օրենքների մշակման, դատաստանական բառակազմ ու բառարան խմբագրելու համար: Օգոստոս ամսին Հայաստանի ամբողջ դատաստանական գործը արդեն վերից վար՝ ազգայնացված էր: Օգոստոսի 18-ին հանդիսավոր կերպով բացվեց Կարսի շրջանային դատարանը՝ Հ. Մելքունյանի նախագահությամբ և Կայսլյանի դատախազությամբ, որով Հայաստանը ունենում էր երեք շրջանային դատարաններ՝ Երևանի, Շիրակի և Կարսի:

Կրթական գործը առանձնապես խոստումնալից ապագա էր ցույց տալիս: Որոշվել էր 1920—21 ուս. տարում բանալ 1500 տարրական դպրոց, հիմնական բարեփոխության ենթարկել միջնակարգ կրթությունը, բանալ մի շարք մասնագիտական կրթարաններ: «Քուրբահայ», «Ռուսահայ» դպրոցների դրությունը ջնջված էր: Հունիսի 21-ին կառավարությունը վճռեց Երևան փոխադրել համալսարանը, հատկացնել նրան նախկին Ուսուցչական սեմինարիայի շենքը, մշակել, համալսարանի կանոնադրությունը, հրավիրել նոր ուսուցչապետներ և այլն: Այդ նպատակով կազմվեց մի հանձնախումբ վարչապետից, հանրային կրթության ու խնամատարության նախարարներից և ակադ. Ա. Քամանյանից: Համալսարանը պիտի բացվեր հոկտ. 16-ին, 4 բաժիններով՝ պատմա-լեզվաբանական, իրավաբանական, բնագիտական և ֆիզիկա-մաթեմատիկա-

կան: Հաջորդ տարվանից պիտի բացվեր և բժշկական բաժինը: Մինչև հոկտ. 1 արձանագրվել էին 632 երկսեռ ուսանողներ, որոնցից 403 հոգին կամենում էին մտնել բնագիտական բաժինը, շատերը գյուղատնտեսական մասը:

Երևանում բացվելու էր պետական երաժշտանոց, որի համար տեսուչ էր հրավիրվում Մոսկվայի երաժշտանոցի նախկին տեսուչ, հայտնի երաժշտագետ Իպոլիտով-Իվանովը, իսկ դասատուներ՝ ազատ արվեստագետ Բարխուդարյանը, նշանավոր երաժշտագետ Ալ. Սպենդիարյանը, Ռ. Մելիքյանը և ուրիշներ:

Պետական թատրոնի կազմակերպման համար, Պոլսում վախճանված դերասան Սևուսյանի առաջարկով, մտածվում էր հրավիրել Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի հիմնադիրներից՝ հռչակավոր ռեժիսոր Գ. Բուրջալյանին և հայ բեմի առաջնակարգ ուժերին: 1920 թ. ամառվա ընթացքում դերասաններ Զարիֆյանը, Աբելյանը, Մայսուրյանը, ընտիր խմբով, Երևանում տվին մի երկար շարք ներկայացումներ և ունեցան բացառիկ հաջողություն:

Սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլում բացվելու էր ժողովրդական գեղարվեստի ուսումնարան, որի նպատակն էր լինելու արտահայտել ժողովրդական ստեղծագործության արժեքները՝ գորգագործությունը, ազնիվ մետաղների մշակույթը, պղնձի, քարի մշակման գործը, ձեռարվեստի և նուրբ գործվածքների մշակման գործը և այլն: Դպրոցին կից լինելու էր տնայնագործական կոմիտեի գեղարվեստական-արդյունաբերական թանգարանը, որի համար խնամ. նախարարության աշխատանքի բաժինը արդեն ձեռք էր բերել 100-ից ավելի ընտիր գորգեր, կապերտներ և ուրիշ գործվածքներ: Դպրոցի կազմակերպումը հանձնված էր խնամ. նախարարության աշխատանքի բաժնի վարիչ Ակունյանին:

Սեպտ. 27-ին Ալեքսանդրապոլում, մեծ հանդիսավորությամբ, բացվեց հաղորդակցության նախարարության տեխնիկական միջնակարգ դպրոցը ինժ. Շերմազանյանի տեսչությամբ: Մի ամիս հետո, հոկտ. 25-ին, Երևանում պիտի բացվեր երկրորդ տեխնիկական դպրոցը:

Կարսում բացվելու էր Ռազմական գիմնազը: Էջմիածնում վերաբացվելու էր ձեմարանը, Երևանում բացվելու էր միջնակարգ բժշկական վարժարան, Ուսուցչական սեմինար և այլն: Բացի այդ, Երևանում և ուրիշ քաղաքներում կային բազմաթիվ մասնագիտական դպրոցներ ու դասընթացներ, ինչպես սղագրության, կար ու ձեռի, գորգագործության, գինվորական, հաշվապահական, բժշկական, երկաթուղային, մանկավարժական, երկրաչափական, հայերեն և օտար լեզուների, սկաուտական և այլն:

Գործում էին և այլազան ընկերություններ ու միություններ. Հայաստանի Գրական ընկերությունը, Հայաստանի Մարմնամարզական ընդհանուր միությունը, Հայաստանի Տեխնիկական, Կրավարանական,

Բժշկական, Ուսուցչական, Ուսանողական միութիւնները, Հրատարակչական ընկերութիւնը, Զորա-Տնտեսական ընկերութիւնը, Հայաստանի Շախմատիստների ընկերութիւնը, «Դյուցազն» մարզական ակումբը Երևանում, Երիտասարդ գրագետների «Պանդոկ» խումբը, Երևանի Հայուհիաց միութիւնը, Հայաստանի «Մանկապարտեզ» ընկերութիւնը, Վասպուրականի Կանանց միութիւնը, «Ռոստոմ» գրադարանը, 20-ի շափ հայրենակցական ընկերութիւններ և այլն:

Հանրային կրթութեան և արվեստի նախարարութեան կից ստեղծվեց Հայաստանի Հնութեան պահպանութեան կոմիտեի, որի նպատակն էր պահել Հայաստանի հնութիւնները, թույլ չտալ, որ փշանան մարդկանց ձեռքով կամ բնական պատահարներից ու ժամանակի ազդեցությունից, փլշու ենթակա շինքերին հասցնել ճարտարապետական օգնություն, ոչընչացման դատապարտված հնութիւնները նկարել, քանդակել և այլն: Կոմիտեին էր վերապահված նաև հսկողությունը պեղումների վրա կամ անմիջապէս պեղումներ կատարելը:

Հնութեան պահպանութեան կոմիտեի կազմն էր. պրոֆեսորներ Գարեգին եպ. Հովսեփյան, ակադ. Ա. Քամանյան, Աշխարհբեգ Մելիք-Քալանթարյան: Կոմիտեի հետաքրքրութեան ու զբաղումի առաջին առարկան եղան Անիի ավերակները: Ծարտարապետ Ք. Քորամանյանի ղեկուցման հիման վրա գյուղատնտեսութեան նախարարութիւնը որոշեց Հնութեան պահպանութեան կոմիտեին հատկացնել լքայլ Անի գյուղի հողերը, տրամադրեց սերմացու, և այդ գյուղը դարձավ Անիի հնութիւնների պահպանութեան կենտրոն: Ծարտ. Քորամանյանը հաստատվեց այնտեղ:

1920 թ. հուլիսին, Կոմիտեն կազմակերպեց գիտական մեծ արշավանք, որին մասնակցեցին ճարտարապետներ Քորամանյանն ու Տեր-Միքայելյանը, հայ արվեստին քաջածանոթ ռուս ճարտարապետ Գալկինը, նկարիչ Նիլզե Քաղնոսյանը իր աշակերտներ ՄԿ. Մարգարյանի և Ստ. Քարխարայանի հետ, նկարիչ Տեղոյան ամուսինները, «Գեղարվեստի» խմբագիր Գ. Լեոնյանը, լուսանկարիչ Վաղ. Հակոբյանը և ուրիշներ: Արշավախմբին մասնակցում էին և Կոմիտեի անդամներ Գարեգին եպ.-ը և Մելիք-Քալանթարյանը:

Արշավախումբը իր աշխատանքների կենտրոնը ընդունեց Անին, որտեղից աստիճանաբար պիտի տարածվեր դեպի Կարս, Ալեքսանդրապոլ և Արարատյան դաշտ: Այսպիսով, ամբողջ երկիրը հետազոտելուց հետո, պիտի կազմեր Հայաստանի հնագիտական քարտեզը: Հետազոտությունները կատարվում էին նախօրոք մշակված ծրագրի համաձայն: Զուգընթացաբար հանվում էին որմնանկարներ, հատակազօծեր, շինքերի և արժեքավոր տեղերի, խաչքարերի, արձանագրություն կրող քարերի ու շինքերի, քանդակների, պատկերների նկարները: Հավաքված նյութերը պիտի կենտրոնացվեին մայրաքաղաքի պետական թանգարանում, պիտի

հիմնվեին տեղական թանգարաններ: Հնագիտական հետազոտությունների տեսակետից երկիրը բաժանվել էր մի քանի շրջանների, որոնք հետզհետե պիտի ուսումնասիրվեին:

Օգոստոսի կեսերին, Անիում, նախագահութեամբ ակ. Ա. Քամանյանի, տեղի ունեցավ խորհրդակցություն կոմիտեի և արշավախմբի տեղ հասած անդամների՝ կատարվելիք աշխատանքների մասին. մշակվեց հետազոտությունների գործադրական ծրագիրը, բաժանվեցին աշխատանքները և ամեն ոք անցավ գործի, Մի խումբ՝ գլխավորութեամբ Աշխարհբեգ Մելիք-Քալանթարյանի և մասնակցութեամբ ճարտ. Ա. Գալկինի, ճարտ. Լ. Հակոբյանի, լուսանկարիչ Վաղ. Հակոբյանի, ուսանողուհիներ Ս. Մելիք-Քալանթարյանի, Վարս. Հովհաննիսյանի ու Հեղ. Քառայանի և Ե. Ամիրյանի, Գ. Հակոբյանի ու Մ. Պապայանի մեկնեց Տիկոր, ուր աշխատեց մի ամիս, մինչև սեպտ. 18, պտտեց ծրագրված շրջանը՝ Անի—Արջու—Աոխճ—Ալաման—Տիկոր—Խձկոնք (Բեշ-Քիլիսա)—Ագարակ—Ջալալ—Ծպնի—Նախճավան—Բագարան—Մրեն, որտեղից դուրս եկավ Արագած կայարանը: Իր գիտական ճամփորդութեան ընթացքում խումբը հավաքեց մեծ քանակութեամբ նյութեր, կատարեց հուշարձանների մանրամասն շափագրություն, քաշեց բազմաթիվ լուսանկարներ, հանեց քանդակների էստամպաժներ, գտավ մեծ թվով անհայտ արձանագրություններ: Բացի քրիստոնեական հնութիւններից, գլխավորապէս 5-րդ և 7-րդ դարերի, խումբը երևան բերեց ընդարձակ ծավալով և լավ պահպանված նախապատմական հնագույն ժամանակների բնակության և շինության մնացորդներ: Միաժամանակ տեղերում ստեղծվեցին հատուկ մարմիններ՝ ապահովելու համար հնութիւնների պահպանությունը:

Անիում կատարվեցին և նկարչական աշխատանքներ՝ նկարիչներ Քարխարայանը և Մարգարյանը նկարեցին բազմաթիվ արժեքավոր որմնանկարներ:

Երկրորդ խումբը՝ առաջնորդութեամբ Գարեգին եպ.-ի և մասնակցութեամբ ճարտ. Նիկազարյանի և քանդակագործ Պետրինի մեկնեց Երևանից հուլ. 8-ին և վերադարձավ 28-ին՝ ունենալով շատ հաջող աշխատանքներ:

Պատերազմը արգելք եղավ այս աշխատանքներին էլ:

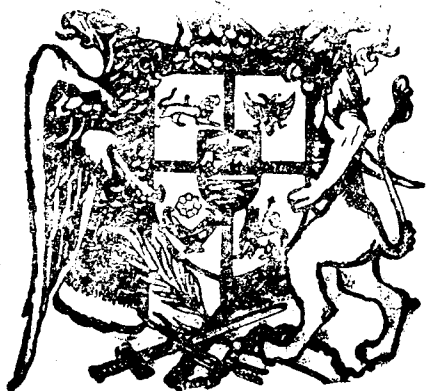
Կառավարութեան հոգածութեան առարկա էր և Սևանա լճի նավարկությունը: Սեպտեմբերից սկսած լճի վրա սկսեց բանել առաջին շոգեմակույկը: Մի քանի շաբաթ հետո սկսեց գործել «Աշոտ Երկաթ» «ռազմանավը» մի արագահարված թնդանոթով: Հիմք դրվեց մի ավելի մեծ շոգեմակույկ շինության: Սեպտ. 3-ին Շահթախթից Երևան բերվեց «Սեստրիցիա Նյուշա» շոգեմակույկը, որ ռուսները տանում էին Վան և թողել էին կես ճանապարհին: Նավը վերանվանվեց «Գեղանուշ» և նույնպէս պիտի փոխադրվեր Սևան: Ենթադրվում էր Սևանի բոլոր եզերքներ

րը կապել նավային հաղորդակցութեամբ և հետզհետե զարգացնել նավագնացութիւնը:

Սեւանի նավագնացութեան ոգին էին խորհրդարանի անդամ Տիգրան Սամհուրը— «Մովակալ Սեյմուր»— և երիտասարդ ծովային սպա Քումանյանը, որ այնպես դժամորեն սպանվեց բոլշևիկների ձեռքով՝ բոլորովին անմեղ տեղը, Հոր՝ պրոֆ. Քումանյանի հետ եկել էր Բեսարաբիայից: Հայրը վարում էր դրամների տպագրութեան գործը, ինքը, պատանի հոգու ամբողջ եռանդով, նվիրվել էր «հայկական նավատորմի» ստեղծագործման: Քաղաքականութեամբ չէր հետաքրքրվում, բայց, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո անմիջապես, դարձավ քաղաքական առաջին գոհը:

Հուլիսին կառավարութիւնը հաստատեց ակադ. Ալ. Քումանյանի կազմած և նկարիչ Կոչոյանի գծած Հայաստանի պետական զինանշանի (գերբի) նախագիծը: Զինանշանի կենտրոնում կար վահանաձև մի տարածութիւն՝ բաժանված չորս մասի. յուրաքանչյուր մասում տեղավորված էր հին Հայաստանի չորս անկախ շրջաններից մեկի զինանշանը՝ Արտաշեսյան, Արշակունյաց, Բաղրատունյաց, Ռուբինյանց: Մեջտեղը դրված էին մեծ ու փոքր Մասիսները և նրանց վերև՝ Հ. Հ. տառերը: Վահանի աջ ու ձախ կողմերը բռնել էին մի արծիվ և մի առյուծ, իսկ ներքևը՝ սուր, գրիչ, հասկեր և շղթա:

Այս զինանշանը լուրջ առարկութիւններ առաջ բերեց թե կառավարութեան մեջ և թե դուրսը: Ոմանք դժգոհ էին, ընդհանրապես, զինանշանի գաղափարից ու ոգուց. վերարտադրում էր հին, անցած դարերի ավատապետական գաղափարները, չէր համապատասխանում նոր Հայաստանի պարզ, ուսմկավար, առաջադեմ ոգուն: Ուրիշներ գտնում էին շատ ծանր, անհղ, աշխարհակալական, միապետական ձգտումների ար-

տահայտիչ: Կային մարդիկ էլ, որոնք նույնիսկ պատմական ճշտութեան հակասող փաստեր էին գտնում զինանշանի մեջ, օրինակ, որ հայոց մեջ ընդունված չի եղել երկգլխյան արծիվը, որ Տիգրան Մեծի թագավորային թռչունները եղել են աղավաղներ և ոչ արծիվներ և այլն: Եվ, վերջապես, զինանշանը չէր գոհացնում մարդկանց գեղասիրական ճաշակին. իր մեջ պարունակում էր շատ կենդանիներ. «կատարյալ գահանանոց» սրախուղում էին ոմանք:

Բայց և այնպես, կառավարութիւնը հաստատեց ներկայացված նախագիծը, որովհետև պատմական կամ գեղագիտական ուսումնասիրութիւնների անելու ժամանակ չկար: Հաստատեց ժամանակավոր կերպով, մինչև Սահմանագիր ժողով, ինչպես և պետական դրոշմը, բնականաբար: Հուլիսի 5-ին հաստատվեց Հայաստանի քաղաքացիութեան հետևյալ օրենքը.

«1. Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացի է ճանաչվում ամեն մի նախկին ռուս և տաճկահայտակ, որը սույն օրենքի հրատարակման ժամանակ ապրում է Միացյալ Հայաստանի սահմաններում:

2. Միացյալ Հայաստանի սահմաններում ապրող նախկին ռուս կամ տաճկահայտակներն իրավունք ունեն սույն օրենքի հրատարակման օրից երեք ամսվա ընթացքում հրաժարվել Հայաստանի Հանրապետութեան հպատակութիւնն ընդունելուց, խնդիր ներկայացնելով տեղական հաշտարար դատավորին:

Յանդրուրյուն. 1. Հայկական ծագում ունեցող զինապարտ սղամարդիկ կարող են հրաժարվել 2. Հանրապետութեան հպատակութիւնն ընդունելուց միայն զինվորական ծառայութիւնը ավարտելուց և կամ նրանից ազատվելուց հետո:

3. Հպատակութիւնն ընդունելուց հրաժարվող անձինք պարտավոր են հեռանալ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններից: Հեռանալու ժամանակամիջոցը, գույքերի լիկվիդացիայի կարգը, ինչպես նաև այդ անձանց Հայաստանի սահմաններում մնալու թույլտվութեան կանոնները, կորուզվի հատուկ օրենքով:

4. Հայաստանի Հանրապետութեան հպատակ են ճանաչվում հայկական ծագում ունեցող այն անձինք, որոնք ծնված են Միացյալ Հայաստանի տերիտորիայում, բայց այժմ ապրում են Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Յանդրուրյուն. 1. Ներքին գործերի նախարարի թույլտվութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան հպատակութիւնը կարող են ընդունել նաև ոչ հայ ծագում ունեցող այն անձինք, որոնց ծնողները կամ իրենք ծնվել են կամ մշտապես ապրած են եղել Միացյալ Հայաստանի սահմաններում, բայց սույն օրենքի հրատարակելու ժամանակ գտնված են եղել Հայաստանի սահմաններից դուրս, եթե այդպիսիները սույն օրենք-

քի հրատարակումից հինգ տարվա ընթացքում ներքին գործերի նախարարության ներկայացնեն հայտարարություն իրենց հպատակ արձանագրվելու մասին:

5. Բոլոր հայ ծագում ունեցող օտար պետության հպատակները և կամ այդ պետության քաղաքացիություն ձեռք բերողները իրավունք ունեն իրենց և կամ իրենց ոչ շափահաս երեխաների անունից սույն օրենքի հրատարակումից հինգ տարվա ընթացքում հայտարարելու իրենց Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն ընդունելու մասին՝ ներկայացնելով այս առթիվ համապատասխան հայտարարություն երկու պետությունների ձեռնհաս հաստատությունց»:

Հայատակության հարցը երկար բանակցությունների նյութ դարձավ և հայ-վրացական խորհրդաժողովում, որ 1920 թ. ամառն էլ շարունակվեց: Վրացիները հակառակում էին, որ Վրաստանի հայ հին բնակիչները դառնան հայահպատակ: Նույն խորհրդաժողովում նորից բնվեց և շուտով սահմանների խնդիրը. այս անգամ վրացիները պահանջում էին Լոռին մինչև Սանահին, ամբողջ Ախալքալաքի գավառը, Արդահան և Օլթի գավառների որոշ մասերը, Հայաստանի և Վրաստանի միջև կընթացնող դատական համաձայնություն և 1919 թվի տրանզիտի օրենքը լրացվեց բացատրությամբ, որով ռազմանյութն էլ փոխադրվելու էր սովորական ապրանքների պայմանով: Մինչև այդ վրացիները արգելքներ էին հարուցանում և, օրինակ, Հայաստանի համար Ղրիմից «Ֆենիկս» նավով եկած 3 միլիոն փամփուշտը բաց թողին միայն 30%-ը ստանալուց հետո:

Օգոստ. 2 խորհրդարանի նիստում Հայաստանի ներքին շինարար աշխատանքը նյութ դարձավ վարչապետի ընդարձակ գեկուցման: Այդ նիստում, Սոց.-Լեզգափ. կուսակցության Հայաստանի կազմակերպությունը հայտարարեց, որ ինքն այլևս ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը: Պատգամավոր Ա. Խոնդկարյանը արավ հետևյալ հայտարարությունը.

«Մեր պատգամավորությունը Եվրոպայում միշտ խոսում էր եվրոպական պետությունների մանդատի մասին, իսկ այսօր քաղաքական պայմաններն այնպես են դասավորված, որ ժամանակն է հայտարարել, թե մեր պետությունը պիտի ապրի ինքն իր ուժով: Այսօր, սակայն, ռուսական օրինետացիան նույնպես գործնական օգուտ չի տալիս մեր պետությանը՝ թե Անդրկովկասում ստեղծված դրությունը և թե իր ներկա իդեոլոգիայով: Եվ ես պարտք ունեմ հայտնելու այստեղ սոցիալիստ-հեղափոխական ֆրակցիայի կողմից, որ մենք եկած ենք այն համոզման, որ Անդրկովկասի դեմոկրատիան պիտի ապրի ինքն իրեն, անկախ: Յուրաքանչյուր ուժ, որ դեմ կզնա այդ շահերին, կդիպվի նույնպես թշնամի, և մենք դեմ պիտի գնանք նրան»:

Զգուշ ու վարանոտ՝ հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներն ևս գալիս էին կանգնելու Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա, և խորհրդարանը բուռն ծափերով ու բացականչություններով ողջունեց նրանց այդ քայլը: Այսպիսով, այսուհետև Հայաստանի բոլոր քաղաքական հոսանքները, բացի բուլշևիկներից, կողմնակից էին անկախության:

Հայաստանի բնակիչներից ոչ պակաս խանդավառ Հայաստանի անկախությամբ ոգևորվում էին և Հայաստանից դուրս գտնվող հայերը, որոնցից շատերը բուռն կերպով ձգտում էին տեղափոխվել Հայաստան: Կառավարությունը անհաշիվ համախոսականներ ու դիմումներ էր ստանում, պատգամավորություններ ընդունում թուրքեստանից, Հյուսիսային Կովկասից, Դոնի շրջանից, Մոսկվայից, Սև ծովի եզերքներից, Բալկաններից, Միջագետքից, Պարսկաստանից, Հունգարիայից, անգամ Արժանթինի: Երոնք խնդրում էին փութացնել ներգաղթը: Ծառերը արտոնության էլ չէին սպասում. վերջացնում էին իրենց գործերը, ծախում-ծախսում ունեցածը և շտապում Հայաստան: Ծառերին հաջողվեց հասնել, ոմանք մնացին ճանապարհին, շատ շատերն էլ իրենց տեղերում, մեկնելու պատրաստ վիճակի մեջ: Երևանը հետզհետե դառնում էր համահայկական քաղաք: Մի ճամփորդ հետևյալ ձևով էր նկարագրում իր առաջին տպավորությունները Հայաստանի մայրաքաղաքից.

«Երբ մտնում էի Երևանի ակումբը, տեսա, որ իմ բոլոր ծանոթները Բաքվից, Թիֆլիսից, Ռուսաստանից, բոլորը այնտեղ էին: Տեր Աստված, ո՞վ չկար այնտեղ... Կազմվել էր մի հասարակություն, որի անդամները հենց նոր եկած, իրար գլխի թափված՝ ուզում էին ստեղծել նոր մայրաքաղաքի բնակչություն, նոր պետության քաղաքացիություն: Երազ է թվում այս բոլորը:

Բայց սա իրականություն է: Հայաստանը կա և պիտի լինի:

Երևան եկողը առաջին անգամ մի բան կնկատե, որ ոչ ոք պարապ չէ: Ամեն մարդ բանի է, ամեն ոք շտապում է հոգածու հապճեպով: Զգիտեմ, Հայաստանի ավերմունքն է շատ և հայ ժողովուրդը ջանում է վերաշինել, թե՞ հարյուրավոր տարիների խանգարիչ հանգամանքները վերանալուց հետո հայը մի հանգիստ սրտով եկել է իր ազատ տունը և իրեն տվել է մի մոլորության, որ հատուկ է հային. շինել, վերաշինել հենց միայն, կարծես, շինելու համար...

Ամբողջ ճամփան, որով եկա Հայաստան և անցա նրա մայրաքաղաքը, ավերի հետքեր էին և շինող ձեռքի արդյունքներ: Երևանի փողոցներում տեսնում ես այդ աշխատավոր ժողովուրդին: Արևառ, խստադեմ, տրևալավոր, կարկատնած, մտահոգ. դա հայ գյուղացին է՝ գործի է գնում... Այժմ հայ գյուղացին հաց և պաշար ունի՝ արյուն-քրտինքի գնով ձեռք բերած»:

* «Աշխատավոր», 22 հոկտ., 1920

Անկախութիւնը խոսք չէր այլևս, այլ իրական փաստ, որ վաճարացման և միջազգային իրավական ճանաչումով, Օգոստ. 10-ին ստորագրվեց Սևրի դաշնագիրը: Հայաստանը դաշնագիր կողմ էր: Ստեղծվում էր Միացյալ Հայաստան: Հայի նվիրական երազը իրականութիւն էր դառնում:

Ա. Ահարոնյանը հետևյալ ձևով էր ներկայացնում «պատմական անցքի նկարագիրը», կառավարութեան ուղարկած ղեկուցման մեջ*:

«Ճաշից հետո, ժամը 4-ին, երկու օթոմոթիլներով Փարիզից հասանք Սևր, ինձ ուղեկցում էին խորհրդականներ Ա. Էնֆիաջյանը, բժ. Հ. Ներուզը և 2 քարտուղարներ: Սևրի հախճապակու հայտնի գեղարվեստական գործարանի գլխավոր դահլիճը պատրաստված էր խաղաղութեան համաժողովն ընդունելու համար: Այդ դահլիճի ճակատի պատի տակ տեղ բռնեցին մեծ պետութեանց պատվիրակները. աջ ու ձախ պատերի տակ երկու թևերով՝ փոքր դաշնակիցների տեղն էր: Հայաստանը իր տեղն ուներ ձախ թևում, ռումեաների և շեխուսլովակների կողքին, ուր և նա տեղ բռնեցի, մինչդեռ մեր խորհրդականներն ու քարտուղարները տեղավորվեցին պատվիրակների թիկնաթոռների հետևում, հատուկ պատրաստված աթոռների վրա: Իմ առջևի, սեղանի վրա, դրված էր փոքրիկ քարտ, որի վրա գրված էր Plénipotentiaire d'Arménie.

Ժամը 4-ից անց էր. երբ գրեթե նստած էին բոլոր պետութեանների ներկայացուցիչները, ներս մտավ համաժողովի նախագահ պ. Ա. Միլլերան: Բացակայում էին միայն թուրք պատվիրակները, որոնք սպասում էին վարի հարկում: Նախագահի նշանի վրա նրանց ներս բերին, և առաջնորդող սպասավորը մուտքի առաջ կոչեց բարձրաձայն՝ «Messieurs les Plénipotentiaires de l'Empire Ottoman»: Համաժողովը ոտքի կանգնեց ի նշան ողջույնի: Կարմիր ֆեսերը գլուխներին, երկար րետենզոտ հագած՝ ներս մտան երեք թուրք պատվիրակները, գլխի թևին շարժումով ողջունեցին համաժողովը և իրենց տեղերը գրավեցին հույներից վեր: Գրեթե անմիջապես հետո, ոտքի ելավ պ. Ա. Միլլերան և ասաց հետևյալը.

«Պարոններ, ես հայտարարում եմ, որ այս դաշնագիրը, որ պիտի ստորագրենք, միանգամայն համապատասխան է երկու կողմերի ընդունածին»:

Ապա հրավիրվեց թուրքերին ստորագրել: Ոտքի ելան Համդի փաշան, Ռիզա Թեֆիկ բեյը և Խալիլ բեյը, վճռական բայերով մտնեցան կենտրոնի սեղանին, ուր դրված էր դաշնագիրը և իրար հետևից ջղուտ շարժումներով ստորագրեցին այն և գրեթե հապճեպով գնացին իրանց տեղերը, Այնուհետև ստորագրեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և

* 2. 2. Պատվիրակության «Գործ» № 101, Ահարոնյանի 19 օգ. նամակը Հայաստանի արտ. գործոց նախարարին:

Ճապոնիայի ներկայացուցիչները և նրանցից անմիջապես վերջը հրավիրեցին ինձ: Այսպիսով, պետութեանների այբբենական անվանակարգի շնորհիվ Հայաստանի (Arménie) կրտսեր դաշնակիցների մեջ ստորագրեց առաջինը... Ես ստորագրեցի երեք ակտ. 1) Թուրքական դաշնագիրը. 2) Մեր երկրի փոքրամասնութեան վերաբերյալ դաշնագիրը Հայաստանի և մեծ պետութեանների միջև և 3) Մի արձանագրութեան Հեջազի և Հարավ-Սլավիայի բացակայության մասին: Օգոստ.

* Սևրի դաշնագրի մեջ Հայաստանին հատկացված էր մի ամբողջ բաժին՝ «բաժին VI» — 88 — 93 հողվածները, որ առաջ ենք բերում ամբողջությամբ.

«Հոդ. 88. Թուրքիան հայտարարում է, որ ինքը ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ արել են արդեն դաշնակից պետութեանները, որպես ազատ և անկախ պետություն. Հոդ. 89. Թուրքիան և Հայաստանը այլև ուրիշ բարձր դաշնագիր կողմերը, համաձայնվում են Ամերիկ. Միաց. Նահանգների նախագահի իրավարար վճռի հանձնել սահմանի որոշումը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում և ընդունել նրա վճիռը, այլև բոլոր այն միջոցները, որ կարող է նա հրահանգել Հայաստանի դեպի ծով ելք ունենալու և հիշյալ սահմանին կից գտնվող օսմանյան որևէ հողի ղեկավարման մասին:

Հոդ. 90. Այն պարագայում, երբ սահմանի որոշումը 89-րդ հողվածի հիման վրա ունենա այն հետևանքը, որ Հայաստանին հանձնվի հիշյալ Նահանգների հողի ամբողջությունը կամ մեկ մասը, Թուրքիան անհապաղ հայտարարում է, որ ինքը հրաժարվում է վճար օրից սկսած բոլոր իրավունքներից ու իրավահիմունքներից հանձնված հողի վրա Սուլյն դաշնագրի այն կետերը, որոնք կիրառելի են Թուրքիայից անջատված հողերի վերաբերմամբ, այս վայրկյանից պիտի կիրարկվեն և այս հողի վերաբերմամբ:

Թուրքիայի ելևձատկան պարտավորությունների այն բաժինն ու բնույթը, որ կրելու է Հայաստանը, ինչպես նաև բաժինն ու բնույթը այն իրավունքների, որոնց վրա կարող է հենվել նա՝ իր գերիշխանության տակ տրված հողի կապակցությամբ, տնօրինվելու են համաձայն սույն դաշնագրի 8-րդ մաս հոդ. 241 — 244-ի (ելևձատկան դրություններ):

Հետագա համաձայնությունները կկարգավորեն, եթե այդ անհրաժեշտ լինի, բոլոր այն հարցերը, որոնք կարգավորված չեն լինի սույն դաշնագրով և որոնք կարող կլինեն առաջ գալ հիշյալ հողամասի հանձնումով:

Հոդ. 91. Եթե 89 հողվածի մեջ ցույց տրված հողի մեկ մասը հանձնվի Հայաստանին, այն մասնակ սահմանագծող հանձնաժողովը, որի կազմը կորոշվի հետագայում, կկազմվի ընթացք երեք ամսվա հիշյալ հողվածում նախատեսված վճարի հետո՝ նպատակ ունենալով տեղն ու տեղը գծել սահմանը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, որպիսին հայտնի կլինի համաձայն հիշյալ վճռի:

Հոդ. 92. Հայաստանի սահմանները Ազրբեջանի և Վրաստանի հետ համապատասխան կերպով կորոշվեն շահարկոված պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ:

Եթե այս կամ այն դեպքում, երբ արդեն 30 հողվածում նախատեսված վճարը տրված լինի, շահարկոված պետությունները չկարողանան հասնել, ընդհանուր համաձայնությամբ, իրենց սահմանների որոշման, վերջինս կորոշվի գլխավոր դաշնակից պետությունների կողմից, որոնք միաժամանակ պետք է հոգ տանեն անցկացնելու այն տեղում:

Հոդ. 93. Հայաստանը ընդունում է, համաձայնվելով մտցնել դաշնագրի մեջ գլխավոր դաշնակից պետությունների հետ՝ այն որոշումները, որ այդ պետությունները անհրաժեշտ կգտնեն պաշտպանելու համար Հայաստանում շահերը այն բնակիչների, որոնք

15-ին, դաշնագիրն ստորագրելու առթիվ, հանդիսավոր մաղթանք կատարվեց Փարիզի եկեղեցում և ճաշից հետո, ժամը 4-ին, տեղի ունեցավ պաշտոնական քնդունելություն մեր պատվիրակության շինության մեջ: Շատ մեծ բազմություն հավաքվեց տոնելու համար համազգային մեծ օրը՝ ճառեր ու բանաստեղծություններ արտասանվեցին, հայրենասիրական երգեր երգվեցին ի պատիվ Ազատ և Անկախ Միացյալ Հայաստանի»:

Սկրի դաշնագրի ստորագրության առթիվ ժողովներ ու հանդեսներ տեղի ունեցան և Հայաստանում, ուր նույնպես «ճառեր ու բանաստեղծություններ արտասանվեցին» և «հայրենասիրական երգեր երգվեցին», բայց այնտեղ շուտով պիտի երգվեին և ուրիշ տեսակ երգեր: Այս նշաններն արդեն երևում էին...

մեծամասնությունից տարբերվում են ցեղով, լեզվով կամ կրոնով:

Հայաստանը համաձայնվում է, հավատարմապես, մտցնել դաշնագրի մեջ գլխավոր դաշնակից պետությունների հետ այն որոշումները, որ այդ պետությունները անհրաժեշտ կգտնեն՝ պաշտպանելու համար տրանզիտի ազատությունը և արդար իրավակարգը ուրիշ ազգերի առևտրի համար»:

Գ. Լ. Ռ. Խ. Լ.

ՀԱՅ-ԲՈՂՆԵՎԻԿԵԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ինչպես տեսանք, խորհրդայնացումից անմիջապես վերջը, Ազրբեջանի հեղհոմը վերջնագիր ուղարկեց Հայաստանի կառավարությանը՝ պահանջելով դատարկել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը հայկական ուժերից: Դեռ պատասխան չառած, մայիսի 1-ին, Հայաստանի կառավարությունը ստացավ մի ուրիշ վերջնագիր, այս անգամ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից: Վերջնագիրը ասում էր.

«Հայաստանի և մեր բարեկամ Խորհրդային Ազրբեջանի սահմաններում շարունակվում են պատերազմական գործողությունները Հայաստանի և Ազրբեջանի միջև: Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը իր սրբազան պարտքն է համարում բոլոր ուժերով օգնության հասնել Ազրբեջանի համայն աշխատավորության անունից օգնություն խնդրող խորհրդային կառավարությանը, որպեսզի Ազրբեջանում վերջնականապես հաստատվի բանվորագյուղացիական կառավարությունը: Անգլիայի և Դաշնակցություն ու Մուսավաթ կուսակցությունների գրգռումով հայկական և ազրբեջանական զորքերի միջև ազգային հողի վրա տեղի ունեցող թշնամությունները շահավետ են միայն ճնշված ժողովուրդներին հաղթողների և Հայաստանի ու Ազրբեջանի աշխատավոր դասակարգերի շահագործողների համար: Ազրբեջանի և Հայաստանի միջև եղած սահմանային բոլոր վիճելի հարցերը կարող են լուծվել միայն աշխատավոր և ինքնորոշվող ժողովուրդների կամքով: Խորհրդային Ազրբեջանը չի կարող պաշտպանել և ո՛չ մի շուկինիստական ազգայնամոլ և հարձակողական գործ: Ազրբեջանում այլևս չի կարող գոյություն ունենալ միջցեղային թշնամանք: Հանուն Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետության առաջարկում են Հայաստանի կառավարությանը անմիջապես դադարեցնել ռազմական բոլոր գործողությունները Խորհրդային Ազրբեջանում և իր զորքերը դուրս հանել նրա սահմաններից: Այդ բանը պետք է արվի ներկա հեռագրի ստացումից հետո 24 ժամվա ընթացքում Սույն պահանջի չգործադրվելը կնկատվի իբրև մարտահրավեր ուղղված Ռ. Մ. Դ. Խ. Հ. հասցեին: Առաջարկը կիրառործվի Ռուսաստանի կարմիր բանակի ուժերով, իսկ հետևանքների պատասխանատվությունը կընկնի

հայկական կառավարության վրա: Կովկասյան ճակատի Հեղափոխական բանակի խորհուրդ՝ Օրջոնիկիձե, Առաջին բանակի ռազմահեղափոխական խորհուրդ՝ Կիրով, Մեխանոշին, Լևանդովսկի. 1 մայիս 1920 թ.:

Պարզ էր, ուրեմն, խորհրդ. Ազրբեջանը Հայաստանի վերաբերմամբ անշեղ շարունակում էր մուսավաթական Ազրբեջանի քաղաքականությունը, իսկ խորհրդային Ռուսաստանը ամեն կերպ աջակցում էր նրան: Ի՞նչ էր մնում անել Հայաստանին. բողոքել: Եվ ահա սկսվում է հեռագրական բողոքների մի երկար շարք՝ Լենինին, Չիչերինին, Օրջոնիկիձեին և «ամենքին, ամենքին, ամենքին»: Իսկ մինչ այդ Ղարաբաղի ուղղությամբ շարժվում էին մեծ քանակությամբ ռուս և ազրբեջանցի զորքեր: Եվ երբ բուլշևիկյան ուժերը Ղարաբաղի ճակատում արդեն այնքան էին, որ կարելի էր սկսել վճռական գործողության, մայիսի 21-ին Դրոյի մոտ եկան Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Կայդալովը ու Պերնանին և հայտարարեցին, որ խորհրդային իշխանությունը որոշել է գրավել Ղարաբաղը մինչև Հաքյարի գետը: Դրոն բողոքեց՝ հայտնելով, որ նման հարցերի համար պետք է դիմել Հայաստանի կառավարությանը, բայց ստիպված տեղի տվեց և մայիսի 26-ին, իր էքսպեդիցիոն զորամասով հեռացավ Չանգեզուր:

Հայաստանի կառավարությունը վճռական բողոք ուղարկեց Մոսկվա, բայց այս էլ, մյուս բոլոր բողոքների նման, մնաց անհետևանք:

Հետևանք չունեցան և Հայաստանի ու խորհրդային Ազրբեջանի միջև սկսված բանակցությունները: Հեղաշրջումից հետո ուրիշ ներկայացուցիչների հետ ձերբակալվել էր և Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը՝ ներկայացուցչության բոլոր անդամների հետ միասին: Ներկայացուցչությունը մատնվել էր թալանի: Այդ, ինչպես և Հայաստանի ու Ազրբեջանի միջև վեճի առարկա եղող հարցերը լուծելու նպատակով՝ սկսվեցին բանակցություններ Ազրբեջանի հեղկոմի և Հայաստանի կառավարության միջև: Բանակցությունները վարում էին Ազրբեջանի հեղկոմի անդամ Հուսեյնովը և Հայաստանի Թիֆլիսի դիվանագ. ներկայացուցիչ Ս. Բեզգադյանը: Առաջարկվեց գումարել խորհրդածոողով. ազրբեջանցիք ուղում էին Բաքվում, հայերը՝ Ղազախում: Հայաստանի կողմից պատվիրակության անդամ նշանակվեցին Մ. Հարությունյանը*, Ս. Բեզգադյանը, Ն. Աղբալյանը և Կ. Ղազազյանը: Ազրբեջանի կողմից՝ նախագահ Իբրահիմ Աբալով, անդամներ՝ Լոմինաձե և Միկոյան: Խորհրդածոողովի հետ կապված խնդիրները, ինչպես և Ազրբեջանի Ծրեանի ներկայացուցչության վիճակը կարգավորելու համար, օգոստոս 14-ին, Ծրեան եկավ Ազրբեջանի հեղկոմի ներկայացուցիչ Գովլաթյանը քարտուղար Գասպարյանի և սուրճանդակ Մորիս Տաբրի

* խորհրդածոողովի անթիվ Մ. Հարությունյանը արձակվեց բանտից:

գետ: Ավելի շուտ լրտեսական մի խումբ էր այդ: Իհարկե, այդ բանակցություններից էլ բան դուրս չեկավ. Ազրբեջանի վարիչները դիտմամբ գրությունը թողնում էին անորոշ ու խճողված, որպեսզի ավելի հեշտությամբ իրականացնեին իրենց «մուսավաթական ծրագրերը»: Նրանց շանքն էր, ինչ գնով և լինի կցել Ազրբեջանին Ղարաբաղ—Չանգեզուր—Շարուր—Նախիջևանը: Ազրբեջանցի բուլշևիկներն էլ, մուսավաթականների և իթթիհատականների պես, աշխատում էին Ազրբեջանը կապել «հեղափոխական» Թուրքիային, ինչպես և թուրքերը ջանք էին թափում Ազրբեջանը պահել իրենց ազդեցության տակ և օգտագործել իրենց քաղաքական նպատակներին: Հենց Ազրբեջանի խորհրդայնացումը թուրքերի գործն էր: «Կարմրացնելով» Ազրբեջանը, թուրքերը առնում էին նրան բուլշևիկ-քեմալական ազդեցության շրջանի մեջ և մի կողմից դարձնում համաթուրքական գործունեության հենարան Կովկասում և Թուրքեստանում, մյուս կողմից՝ հաղորդակցության ուղիղ ճանապարհ Մոսկվայի և Անգորայի միջև:

Բուլշևիկ-քեմալական գործակցության ուժեղացման տեսակետից ահագին դեր կատարվեց և Արևելյան ժողովուրդների համագումարը Բաքվում: Այստեղ հավաքվեցին համիսլամական և համաթուրքական շարժման ամենակարկառուն դեմքերը՝ էնվեր, խալիլ փաշաները, Քյուչուք Քալեթ, Բեհհադդին Շաքիր և ուրիշ շատ ջարդարարներ: Արևելյան ժողովուրդների համագումարը ոչ միայն միջոց եղավ հեղափոխության քարոզչությանը Արևելքում, այլև նրա մեջ հիմք դրվեց բուլշևիկ-քեմալական գործնական քաղաքականության Առաջավոր Ասիայում՝ և, մասնավորապես, Հայաստանի դեմ: Կասկած չկա, որ Բաքվում գործնական ձև ստացավ և պատերազմի խնդիրը Հայաստանի դեմ: Ըստ կայացած համաձայնության, Հայաստանի խորհրդայնացման նպատակու դիտավորությամբ, թուրքերը պիտի շարժվեին Հայաստանի վրա մինչև Սաբիղամիշ:

Բուլշևիկ—քեմալական—ազրբեջանյան գործակցության մասին շատ նյութեր կան հրատարակված* և հազիվ թե կարիք լինի երկար վկայություններ բերելու, բայց մի երկու փաստ, այնուամենայնիվ, արձանագրենք. 1920 թ. ապրիլի 15-ին, էրզրումում, Ազրբեջանի զինվ. նախարարի օգնական զոր. Ալի Աղա Շիխլինսկիի և թուրքական 15-րդ բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի միջև: Այդ համաձայնագիրը պիտի փոխարիներ 1919 թվի նոյեմբ. 29-ին, Պոլսում կնքված, թուրք-ազրբեջանյան գաղտնի դաշնագիրը**:

* Հենց Անգորայի 1926 թ. կառավարության արձանագրությունները բավական են հաստատելու համար, որ թուրք-բուլշևիկյան գործակցությունը 1920 թ. փաստ էր:

** «Մազմիշ», 1920 թ., 4-րդ. 13, № 3, Ծրեան: ՏԵՊ ՆԱԿ Ս. Վրացյանի, Հայաստանի բուլշևիկյան մուրթի և թուրքական սալի միջև, Բեյրութ, 1953, այլև Ջոր. Ալի Տեմաթ Լուգերի: «Moskova Hatıraları» (81-11-1920-2-8-1922), 1955, Istanbul.

էրզրումի դաշնագիրն էլ իր մի մասով ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Այդ դաշնագրի Ե-րդ կետը բառացի կերպով ասում էր. «Ազրբեջանի կառավարությունը խոստանում է շարունակել նպաստել Խորհրդ. Ռուսաստանին և «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» միջև մերձեցումն իրականացնելու Անհրաժեշտության դեպքում ինքն էլ է հարում այդ միություն»: 7-րդ հոդվածը խոսում էր Հայաստանի մասին. «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն վճռականորեն խոստանում է, որ այն դեպքում, երբ Հայաստանը հարձակում գործե Ազրբեջանի վրա, և Ազրբեջանի կառավարությունը վճռականորեն խոստանում է, որ այն դեպքում, երբ Քուրդիայի արևելյան շրջանները կտրվեն և կմիացվեն Հայաստանին, այս երկու դեպքում էլ համաձայնության եկած երկու կողմերն էլ պաշտպանելու են միմիանց շահերը և գործելու են որպես միացած բանակ»:

Այս համաձայնության առթիվ էր, որ Քյազիմ Կարաբեքիրը գրում էր իր մի նամակում. «Մեր, Ազրբեջանի և բուլղարիկների միջև կնքված պայմանների հիման վրա, մեծ թիվ մեր սպաների, բժիշկների և պաշտոնյաների գնացել են Ազրբեջան: Բուլղարիկները մեզ առաջարկեցին անհապաղ պատերազմական գործողություններ սկսել հայկական սահմանների վրա, հայերի դեմ, Կիլիկիայի սահմաններում՝ ֆրանսիացիների դեմ: Դադատանում կազմված կանաչ բանակը՝ էնվերի, Նուրիի և Խալիլի ղեկավարությամբ՝ պետք է ապրիլի սկզբներին աշխատե մտնել Բաբու: Ազրբեջանյան զորքերը պետք է ցույց տան կեղծ-խարուսիկ գիմադրություն, որպեսզի կարողանան իրենց արդարացնել դաշնակիցների հանդեպ: Միանալով կանաչ բանակին՝ ազրբեջանյան զորքերը պետք է առիթ որոնեն ընդհարվելու Հայաստանի հետ և Անատոլիայում գտնվող թուրք զորքերի հետ միասին անցնեն Հայաստանի սահմանները ոչ սկսեն զինվորական գործողություններ Հայոց Հանրապետության դեմ»:

Մի ուրիշ վկայություն. հայտնի կոմունիստ Սուլթան Գուլինը 1920 թվի մայիսին գրում էր «Երկրի կազմակերպությունը Դենիկինի Մոսկվայի վրա գործած հարձակման ժամանակ նրա թիկունքում առաջացրեց ապստամբություն և ստիպեց կովի վճռական ռոպեներին նրա բանակից մի քանի զորամասեր ուղղել դեպի հետ՝ ճնշելու համար ապստամբությունը: Այդ ձևով է աշխատել «Միլի կազմակերպությունը», և Բաթումի, Կարսի, Արդահանի շրջաններում: Ազրբեջանի բռնակում աշխատող տաճկական սպաները գաղտնի քարոզչություն էին անում միանալու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ»:

Քաղաքական այդ գիծը «Միլի կազմակերպությունն» ավելի պարզորեն ցուցահանեց դաշնակիցների Պոլիսը գրավելուց և թրքական

ազգային երևափոխանական ժողովը ցրելուց հետո: Բաբվի հեղաշրջումից ամիս ու կես առաջ այնտեղ հասավ Մուսթաֆա Քեմալի հատուկ մի պատվիրակությունը հայտնելու համար, որ Անատոլիի ապստամբները ցանկանում են հարաբերության մեջ մտնել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ և առաջարկում նրան կամ ուղարկել Անատոլու իրենց պատվիրակներին, կամ ընդունել իրենց առաքելությունը»:

1926 թ. փետր. 1-ին, Անգորայի անկախության ատյանի առջև, էրզրումի ըմբոստության դատավարության միջոցին, ամբաստանյալներից մեկը՝ հանգստյան կոչված հարյուրապետ գրավաճառ Իսմայիլ էֆենդին հետևյալ ուշագրավ ցուցումները տվեց: Նա հայտնեց, որ «1336-ին Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հրամանով գնաց Բաբու արևելյան ազգերի համաժողովին մասնակցելու համար. իր հետ ուրիշ ընկերներ էլ ունեի: Բաբվում այդ միջոցին գումարված էր նաև մի կոմունիստական համաժողով. իրենք այդ համաժողովին մասնակցեցին լոկ իբրև խորհրդատուներ: Համաժողովին մասնակցեցին նաև Մուստաֆա Սուբհի, Բեհհեդդին բեյերը, էնվեր փաշան, Քյուչուք Քալեաթ բեյը»:

Իր ցուցումները շարունակելով Իսմայիլ էֆ. ասաց. «Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան իր բանակով կատարելապես դեպի համայնավարություն էր գնում: Հասան Կալեում զինվորներն ու սպաները միասին էին լվացվում բաղնիքում և միասին էին ճաշում: Փորձ եղավ համայնավարության նմանող մի շարժում առաջ բերելու: Նրա գլուխն էր գլուխը ընդունում Բեհհեդդին Շաքիրը: Մի շարք ծրագրեր էին ուղարկվել էրզրում. բայց նրանք լավ չէին. շփոթություն հարուցանելու բնույթն ունեին: Դրա վրա տեսնվեցինք Արիֆ և Շիվերի բեյերի հետ և որոշեցինք մեր հարաբերությունները խզել նրանցից: Այդ միջոցին Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան արդեն այնպիսի նախաձեռն էր արել համայնավարությունից, որ դուք անգամ կզարմանայիք: Այդ միջոցին կազմվեց նվիրականությանց պահպանման ընկերությունը: Մուստաֆա Սուբհին Բաբվում արդեն գլուխ էր բերել իր կազմակերպությունը, զինվորներին պատրաստել էր, նույնիսկ կոմունիստներ անգամ նշանակել էր և մեր երկիրը պիտի գար»:

Այս փաստերը կասկած չեն թողնում, որ բուլղարիկների և թուրքերի միջև զոյություն ունեի շատ սերտ բարեկամություն և գործակցություն: 1920 թ. ամառը Մոսկվա էր գտնվում Անգորայի մի մեծ պատվիրակություն՝ Բեքիր Սամիի ղեկավարությամբ: Բաբվի «Կոմունիստը» հուլիսի 20-ին հաղորդում էր Արմավիրից, թե Մոսկվա անցավ թուրքական մի պատվիրակություն Բեքիր Սամի բեյի նախագահությամբ: Պատվիրակության ասելով թուրքիայում մեծ հաջողություն ունի կոմունիստական

* Անատոլի գործակալության հեռագրեր, «Մարմարա», 1926 թ., փետր. 3:

շարժումը: Բեքիր Սամի բեյը հայտնել է, որ իրենք գնում են Մոսկվա Ծրրորդ ինտերնացիոնալի երկրորդ համագումարին մասնակցելու և խորհրդային իշխանության հետ կապեր հաստատելու նպատակով:

Մյուս կողմից, Բաքուն դառնում էր քեմալականների գործնական աշխատանքի կենտրոն: Հուլիս 20-ին Մոսկվայից Բաքու վերադարձավ Խալիլ փաշան և մեծ հանդիսավորությամբ ընդունվեց խորհրդային իշխանության կողմից: Նա անմիջապես ձեռնարկեց «Իսլամական բանակի» կազմակերպության: Այդ բանակի կենտրոն նշանակվեց Ղուսար ավանը, ուր տեղի էր ունենում կամավորների արձանագրությունը, մարզաձևն ու կազմակերպումը: Խորհրդային իշխանությունը աջակցում էր Խալիլ փաշային: Տոգում էր բանակի ծախսը, հագուստը, զենքն ու ուսման վճարները և այլն: Բանակի սպայակույտի պետը խորհրդային գլխավոր սպայակույտի մի սպա էր: Ռուսաստանի զանազան կողմերից՝ Ղրիմից, Կադանից, Ուֆայից, Թուրքեստանից խումբ-խումբ ուղարկվում էին մասնակցական երիտասարդներ և մտցվում բանակը: Խալիլ փաշայի տրամադրության տակ էին և Սիբիրից վերադարձող թուրք զորիները, կարգապահությունը «Իսլամ բանակում» շատ դժգոհ էր: Զորամասերը պատրաստվում էին արագությամբ, այդ բանակով Խալիլ փաշան, Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վրայով, պիտի անցներ Թուրքիա:

Այսպես, մինչև ազդեցիկներն ու թուրքերը բացահայտ կերպով դավեր էին լարում Հայաստանի դեմ, կոմունիստները, մանավանդ հայ կոմունիստները, անսասնաձ ու մոլեգին պայքար էին մղում նույն Հայաստանի դեմ: Անհաշիվ են և անորակելի այդ դավերը: Բոլշևիկները անվերջ գրում ու խոսում էին Հայաստանում տիրող «սպիտակ տեռորի» մասին, տարածում էին շինծու և զրգոն թեղեկություններ, Հայաստանը ներկայացնում էին իբրև մի երկիր, ուր դահիճներն են թագավորում, ուր ամեն օր կոմունիստների դանդաղածային սպանություններ են կատարվում:

Ազդեցիկների խորհուրդների պաշտոնաթերթ «Կոմունիստի» մայիսի 20-ի համարում կարդում ենք Հայաստանից Աղստաֆա հասած բոլշևիկյան մի պատվիրակության դիմումը 11-րդ բանակին:

«Ընկերներ, ապրիլի 28-ին ռազիոն հաղորդեց մեզ այն ուրախալի լուրը, որ ազդեցիկական բեգերի ու խանների հակահեղափոխական կառավարությունն ընկել է և իշխանությունը անցել է մեր կոմունիստ ընկերների ձեռքը: Այս ուրախալի լուրն իսկույն տարածվեց ամբողջ Հայաստանում: Հենց որ կատարված դեպքը հայտնի դարձավ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, նրանք սկսեցին պատրաստվել թոթափելու դաշնակների հակահեղափոխական կառավարության լուծը և մայիսի 11-ին բարձրացրին ապստամբության կարմիր դրոշմը: Զգալով կարմիր վտանգը՝ դաշնակները դիմեցին իրենց սովորական զենքին ու պրովոկացիային: Նրանք տարածեցին, որ նոր Ազդեցիկում իշխանու-

թյունը բոլշևիկյան չէ և որ Բաքվի կարմիր հեղաշրջման լուրերը տարածում են տեղական հայ կոմունիստները, որը չի համապատասխանում իրականությանը: Նրանք սպանում էին, որ եթե ազգաբնակչությունը հետևի բոլշևիկներին, Ամերիկյան Հայաստանին հաց չի տա: Նրանք հորինեցին կեղծ նոտաներ, որոնք, իբր թե, Խորհրդային Ազդեցիկի կողմից ուղղված են եղել Հայաստանին՝ նրա վրայով գործ տեղափոխելու Տաճկաստանին օգնելու նպատակով: Բարեբախտաբար, այս պրովոկացիաները հաջողություն չունեցան և մայիսի 12-ին Ալեքսանդրապոլի պրոլետարիատը շքավոր գյուղացիության ու գլխավորների հետ տապալեց Ալեքսանդրապոլում դաշնակների ատելի իշխանությունը և սկսեց առաջ շարժվել Կարսի, Սարիղամիշի, Ղարաբաղի և Երևանի ուղղությամբ:

Ի պատասխան դրան դաշնակները արտաքին պատերազմ առաջացրին լեռյուզ-վեդիցիների և Իզդիրի, Սարիղամիշի ու Կարսի թերթերի հետ, որով գրավեցին կարմիր զինվորների ուշադրությունը, մինչև իրենք մատուցեցին 3000-նոց բանդայի ու կաշառված զենիկիկյան սպանների գլուխ անցած՝ թիկունքից հարձակվեցին կարմիր Ալեքսանդրապոլի փոքրաթիվ պահակախմբի վրա, կատարելով երկու հազար անպաշտպան բանվորներ ու գյուղացիներ՝ նրանք վերականգնեցին իրենց հակահեղափոխական իշխանությունը:

Դաշնակների ահաբեկման սխտեմը սոսկալի է. ամեն մի կոմունիստի տեղն ու տեղը խփում են: Շատ ընկերների վիճակը մեզ անհայտ է: Բայց դա չի ընկճել հայ պրոլետարիատի կամքը. նա պատրաստ է նորից ապստամբելու: Մենք եկել ենք ձեզ հետ կապ հաստատելու: Հայաստանը սպասում է ռուս կարմիր զորքերին, և երբ նրանք ոտք կդնեն Հայաստանի հողի վրա, ո՛չ մի հայ զինվոր, նույնիսկ դաշնակցական չի համարձակվի կրակել նրանց դեմ:

Գիլիջանի գավառի ռազմահեղափոխական կոմիտեի անդամ Կաստյա Այվազյան. տեղական կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչ՝ Հակոբ Հակոբյան:

Նույն «Կոմունիստը» հունիսի 20-ին հրատարակում էր հետևյալ դիմումը Հայաստանի կառավարությանը.

«Ազդեցիկի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին և Խորհրդային Ազդեցիկում գտնվող Ռուսաստանի կարմիր զորքերին հայտնի է, որ ձեր կառավարությունը Հայաստանում այժմ խեղդում է բանվորների և գյուղացիների շարժումը: Կովկասյան հակահեղափոխական կառավարություններից ո՛չ մեկը իր բանվորների և գյուղացիների դեմ չի ցուցահանել այնպիսի դժանություն, ինչպիսին զործադրում է ձեր կառավարությունը Հայաստանում կոմունիստ գյուղացիների և բանվորների դեմ: Հենվելով մատուցողների գլխավոր դահիճ Սեպուհի և զենիկիկյան սպանների վրա՝ դուք Հայաստանի գյու-

դացիներին և բանվորներին օրենքից դուրս եք հայտարարել: Զանդավա-
ծային գնդակահարությունները Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարի-
ղամիշում և այլ վայրերում, հեղափոխական բանվորներին, գյուղացի-
ներին և նրանց ղեկավարներին անխնա ձերբակալելը, ծեծելը,
թալանելը՝ ա՛յս ամենը վրդովում է Ազրբեջանի պրոլետարիատի և
հորհրդային Ռուսաստանի կարմիր զորքերի հեղափոխական խիղճը:

Հայաստանի և Ղազախի գյուղացիներն իրենց ընտանիքներով
փախչում են ձեր բաշիրոզուկների ձեռքից: Ինչպես փախչում էին մու-
սավաթականների ձեռքից և ապաստարան են գտնում հորհրդային
Ազրբեջանի հեղափոխական գյուղացիների մոտ: Այդ ամենալավ ապա-
ցույցն է, որ մուսավաթականները ձեր գաղափարական եղբայրներն են
ու ղինակիցները, և որ Հայաստանի գյուղացիներն ու բանվորները հա-
մերաշխ են Ազրբեջանի աշխատավորների հետ դաշնակների և մուսա-
վաթականների դեմ կռվելու գործում:

հորհրդային Ազրբեջանում ամենուրեք, հորհրդային Ռուսաստանի
կարմիր զորքի օգնությամբ մենք անխնա կերպով խեղդում ենք մուսա-
վաթականների հակահեղափոխությունը, իսկ ձեր կառավարությունը
Հայաստանում խեղդում է բանվորների և գյուղացիների կոմունիստա-
կան հեղափոխությունը: Իրանով դուք օգնում եք մուսավաթականներին
հեղափոխության դեմ կռվելու:

Մեզ հայտնի է, որ ձեր կառավարությունը Կարսի շրջանում գըն-
դակահարել է 300 հոգի: Կարսում հակահեղափոխականների տրիբու-
նալը, հորենու և Աղբալյանի գլխավորությամբ, ձերբակալել է կոմու-
նիստական կուսակցության անդամներին և գնդակահարել: Դուք
գնդակահարել եք հորհրդ. Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեի
անդամ բժ. Մելքոնյանին, Կարսի հեղափոխական կոմիտեի անդամ
ընկ. Ղուկասյանին, Նոր Բայազետի հեղ. կոմիտեի անդամ ընկ. Սարու-
խանյանին և մի շարք մեր ամենալավ ընկերներին: Ռուսաստանի կո-
մունիստական կուսակցության Հայաստանի ներկայացուցիչը՝ և Հա-
յաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեի Բաքվի ներկայացուցիչը՝
վրդովված այն դահճային անսրտությունից, որ ցուցահանում եք Հա-
յաստանում մեր ընկերների նկատմամբ, որոշել է դիմել Մոսկվա, որտեղ
անամոթաբար դիմել եք և դուք՝ ուղարկելով ձեր ներկայացուցիչներին
և միաժամանակ Հայաստանում անխնա կոտորելով կոմունիստներին:
Մենք համոզված ենք, որ հորհրդային Ռուսաստանը ձեռք կառնի բոլոր
միջոցները՝ վերջ տալու ձեր արյունոտ վարմունքին:

Առաջարկում ենք դադարել մեր ընկերներին ձերբակալել ու գըն-
դակահարել, ազատել բոլոր ձերբակալվածներին և այդ մասին հայտնել
մեզ մեր ընկեր Սերգեյ Արկադիևիչ վարդանյանի միջոցով:

Պատասխանի համար տալիս ենք երկու օր ժամանակ: Եթե չպա-

տասխանեցիք, մենք կհամարենք, որ ուզում եք շարունակել նույն քա-
ղաքականությունը:

Ազրբեջանի կոմ. կուս. Կենտ. կոմիտե՝ Նանեշվիլի, Միկոյան:
Ռուսաստանի կոմ. կուս. ներկայացուցիչ՝ Կուստանյան: Հայաստանի
ռազմահեղափոխական կոմիտեի ներկայացուցիչ՝ Ավիս:

Եվ մինչ մի կողմից Միկոյանները սպառնալիքներ էին կարգում
Հայաստանի կառավարության, մյուս կողմից, անշուշտ, Բաքվի կո-
մունիստների ներշնչումով, Չիչերինը, հունիսի 4-ին, հեռագրում էր Երե-
վան, թե՛ «Արժանահավատ տեղեկությունների համաձայն, Ալեքսանդր-
ապոլում, Երևանում, Սարիղամիշում, Կարսում և Հայաստանի այլ
քաղաքներում հարյուրավոր կոմունիստներ են ձերբակալված: Հայաս-
տանի կառավարությունը թույլ է տալիս ինքնադատաստան և գաղտնի
գնդակահարում է կոմունիստներին: Հատկապես գնդակահարված է ընկ.
Միկոյանը: հորհրդային կառավարությունը մեծ վրդովմունքով իմացավ
Հայաստանի կոմունիստական շարժման գործիչների վերաբերմամբ
գործադրվող կամայականությունների մասին»:

Մարդիկ խոսում էին հազարավոր սպանվածների մասին, այն ինչ,
ամբողջ բոլշևիկյան շարժման ընթացքում բոլոր ձերբակալված բոլ-
շևիկների թիվը Հայաստանում 234 էր, որոնցից 120 հոգին ազատ էին
արձակված և մահապատժի էին դատապարտված 3 հոգի: Լուրեր էին
տարածում, որ գնդակահարված է Միկոյանը, մինչ Միկոյանը Հայաս-
տանի երես անգամ չէր տեսած:

Հայ բոլշևիկների նման ընթացքն էր, որ անհաջողության մատնեց
Հայաստանի Հանրապետության ու հորհրդային Ռուսաստանի միջև
սկսված բանակցությունները:

Հյուսիսային Կովկասը խորհրդային իշխանության ձեռքն անցնելուց
հետո հորհրդային Ռուսաստանի պատասխանատու ներկայացուցիչ-
ներից ոմանք, Հայաստանի հյուսիսային ներկայացուցիչների միջոցով,
բանիցս խորհուրդ էին տվել պաշտոնական բանակցություններ սկսել
Մոսկվայի հետ՝ բարեկամական դաշինք կնքելու նպատակով: Հայաս-
տանի կառավարությունը ինքն էլ զգում էր նման քայլի անհրաժեշտու-
թյունը, մանավանդ, երբ կարմիր բանակը մոտեցավ Ազրբեջանին:
Ապրիլի վերջերին Երևանում կազմվեց մի պատվիրակություն՝ նա-
խագահ՝ Լ. Շանթ, անդամներ՝ Զ. Տերտերյան և Լ. Զարաֆյան, որին
հանձնարարվեց անմիջապես մեկնել Մոսկվա խորհրդային իշխանության
հետ, հանուն Հայաստանի, բանակցություններ վարելու և բարեկամա-
կան դաշինք կնքելու նպատակով: Պատվիրակությանը արվեցին հետևյալ
հրահանգները. 1. հորհրդային Ռուսաստանը պետք է ճանաչի Հայաս-
տանի անկախությունը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններում և Ղա-
րաբաղն ու Գյուլիստանը, 2. հորհրդային Ռուսաստանը, գոնև սկզբուն-
քով, պետք է ընդունի թուրքահայ հողերի կցումը Հայաստանին, 3.

կործանողին Ռուսաստանը չպիտի միջամտեմ Հայաստանի ներքին գործերին. չպիտի Հայաստանում կոմունիստական գործունեություն ցույց տա, 4. Խորհրդային Ռուսաստանը պիտի թույլ տա, որ Հյուսիսային կովկասում և Ռուսաստանում զանվոզ հայ գաղթականները վերադառնան Հայաստան, և մի շարք ուրիշ հարցեր:

Պատվիրակությունն անհապաղ մեկնեց Մոսկվա: Այդ առթիվ, մայիսի 4-ին վարչապետ Օհանջանյանը Չիչերինին հղեց հետևյալ հեռագրերը.

«Բանվորական, զինվորական ու գյուղացիական պատգամավորների համառուսական երրորդ համագումարի որոշման համաձայն, որ հայտարարել է Հայաստանի ինքնորոշման ազատությունը, և հիմնվելով ժողովրդական կոմիսարների նախագահ Լենինի 1918 թ. հունվ. 13 դեկրետի վրա՝ անկախ, միաբյուր, դեմոկրատիկ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն առաջարկում է Ռուսաստանի ընկերվարական կառավարությանը բունակցությունների մեջ մտնել նրա հետ հրկու հանրապետությունների միջև պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելու համար՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչման և ինքնիշխանության հիմունքների վրա: Իմ կառավարության լիազորված պատվիրակությունն արդեն ձեր հանրապետության սահմաններում է հիշված բանակցությունները ձեր կառավարության հետ վարելու համար. № 2740»:

Մայիսի 17-ին Չիչերինը պատասխանեց. «Խորհրդային կառավարությունը սրանով հայտնում է իր համաձայնությունը կնքելու Հայաստանի կառավարության հետ պայմանագրի՝ երկու ժողովուրդների միջև քարեկամական հարաբերություններ հաստատելու նպատակով Խորհրդային կառավարությունը սպասում է ձեր պատվիրակներին, որոնք արդեն ճանապարհվել են դեպի Մոսկվա: Ձեր պատվիրակության Մոսկվայից հրեան հաղորդակցության մեջ մտնելու տեխնիկական դժվարությունները վերացնելու նպատակով տրամադրեցինք մեր ուղիղ հեռագրաթերք՝ Ռոստովի և Թիֆլիսի վրայով: Խնդրում ենք այդ մասին նախօրոք համաձայնության գալ Վրաստանի կառավարության հետ: № 150»:

Թե Մոսկվայում այդ օրերին ինչ տրամադրություն էր տիրում հայերի և Հայաստանի նկատմամբ, ցույց է տալիս Ղարաբաղի կոմիտեի ներկայացուցիչներ Ա. Երզնկյանի և Ս. Փիրումյանի զեկուցումը՝ տեղաված Թիֆլիսի «Սլովո» թերթում: «Պատվիրակ Երզնկյանի ընդարձակ զեկուցումից հետո, — գրում է թերթը, — առանձնապես ուշագրավ էր ուսսական շրջանակներում ստեղծված այն բնորոշ տրամադրությունը, որ առաջացել էր նախքան հայկական պատվիրակության Մոսկվա մեկնելը, թուրք-թաթարական պրովոկացիայի շնորհիվ՝ նպատակ ունենալով մոլորության մեջ պահել Ռուսաստանի հասարակական կարծիքն ու նրա ղեկավար շրջանները: Պատվիրակները Մոսկվա հասնելով՝ շվարած են

մնում այն ստերից, որոնցով կերակրելիս են եղել ընթերցողներին կառավարական օրգանները՝ «Իզվեստիան», «Պրավդան» և այլ թերթեր:

«Այդ լրագրական հոգվածներում շարունակ այն միտքն է արծարծվել, թե Հայաստանը, Լեհաստանի նման, դաշնակիցների գործիքն է, թե իմպերիալիստ դաշնակիցները համարյա թե ամեն օր Հայաստան են ներմուծում լեռների լափ ուղղամթերք, զինագործական արհեստանոցներ, որոնք առանց դադար առնելու՝ ուղղամթերք են պատրաստում, թե գործը փայլուն կերպով է գրված և երկաթուղային ցանցի վրա աշխատանքը եռում է: Ամբողջ աշխարհի բուրժուաները հավաքվել են Հայաստանում շահագործելու համար պրոլետարիատին և այնպիսի քաղաքականություն են մտցրել, որ ուղղված լինի սոցիալիստական Ազրբեջանի և սոցիալիստական Տաճկաստանի խեղճ ու կրակ աշխատավոր զանգվածների դեմ: Այդ երկու երկրների մուսուլման ժողովուրդները հանգիստ չունեն հակահեղափոխական հայոց կառավարության հսկայաթիվ գործերի նվաճողական հարձակումներից: Հայ հակահեղափոխականների ձեռքով ստեղծված Ղարաբաղի անցքերի ժամանակ սուժեցին ոչ թե հայերը, այլ Խորհրդային իշխանության մշտական կողմնակից մուսուլման աշխատավորությունը:

Այդ անպատկառ գործունեությունը մերկ, քաղցից ու ցրտից մեռնող Հայաստանի դեմ վերջին տարիներս վարում էին կոմունիստական դիմակի տակ ծածկված խալիլ փաշաները, Կազանի թաթարները, որոնք արտոնյալ դիրք ունեին Մոսկվայի ազգային գործերի ժողովրդական կոմիսարիատում, և իրենց կոմունիստ անվանող Բաքվի թաթարները:

Ռուս հասարակությունը, որ դեռ ցարական ժամանակաշրջանում անտեղյակ էր կովկասյան գործերից, հեղափոխության վերջին երեք տարիներում բոլորովին կտրված լինելով Անդրկովկասից, սկսեց ավելի քիչ բան հասկանալ Անդրկովկասում տեղի ունեցած անցքերից, առավել ևս Անդրկովկասի ծայրամաս Հայաստանից: Բացի դրանից, անհեթեթ քաղաքար ունեին կազմած և նրա դերի մասին, վերջին տարիներս, նույնիսկ Խորհրդային կառավարության պատասխանատու ներկայացուցիչները:

Ինչ վերաբերվում է հայ կոմունիստներին, դրանց մի մասը Հայաստանից կտրված լինելու պատճառով նույնպես ոչ մի տեղեկություն չունեն Հայաստանի ու նրա ազգաբնակչության ծանր կացության մասին, իսկ մյուսներն էլ դեպի Դաշնակցությունը տաժած ատելությունից կուրացած՝ դիտավորյալ լափազանցքած միտումնավոր լուրեր էին տարածում ի վնաս հարազատ երկրի: Առանձնապես այդ ուղղությամբ ուժ էին տալիս Բաքվի, Վլադիկավկազի, Ռոստովի և այլ գավառական քաղաքների հայ կոմունիստները: Պատվիրակությունը ստիպված էր ըստ ժամանակ և աշխատանք վատնել, որպեսզի ցրի Հայաստանի ու

հայ ժողովրդի վրա հյուսված այդ ստերի ու բամբասանքների պատմությունը:

Հայերի և հայ կոմունիստների մեջ կարգացած մի շարք զեկուցումներից, տեղական թերթերում տված մի շարք հոդվածներից ու պաշտոնական զեկուցումներից հետո, պատվիրակությանը հաջողվեց նպաստավոր տրամադրություն ստեղծել Մոսկվայի հասարակական ու կառավարական շրջաններում և բռնել իտիական բույնը այն բոլոր ստերի, որ այնքան անպատկառորեն տարածել են կոմունիստ կոչեցյալ թուրքերն ու թաթարները՝ ուստի հասարակությունը մոլորեցնելու համար՝ նպատակ ունենալով ուսական կարմիր բանակի օգնությամբ իրագործել իրենց հակահայկական ծրագրերը: Այդ ծրագրերը իրագործելու համար, ինչպես հայտնի է, Բաքվի թաթարները սկզբում խորհրդային իշխանություն մտցրին Բաքվում. հայտարարելով իրենց բուլշեիկներ՝ սուլթանովներն ու նրանց ընկերները ուսական կարմիր բանակի անվան տակ իրենց թաթարական ասկյարներից կազմված զնդեր մտցրին Ղարաբաղի խորքերը՝ բնաջնջելու համար հայ գյուղացիությունը, շարունակելով այն քաղաքականությունը, որ այնքան փայլուն կերպով սկսված էր նախքան բուլշեիկների գալը մուսավաթական կառավարության կողմից*:

Մոսկվա հասնելուց հետո, Հայաստանի պատվիրակությունը անմիջապես տեսակցություն ունեցավ Չիչերինի հետ, և իսկույն սկսվեցին բանակցությունները: Մայիսի 31-ին Շանթը ուղիղ հեռագրաթելով հաղորդում էր Երևան, թե բանակցություններն արդեն սկսված են և ըն-

* Իսկ թե Մոսկվայում Երզնկյանն ու Փիրումյանը իրենք ինչպե՞ս են ներկայացրել Հայաստանը կամ ինչպե՞ս կատարել իրենց վրա դրված պարտականությունը Ղարաբաղի վերաբերմամբ, երևում է «Մշակի» № 14 և 16-ում տպված «Ինչպե՞ս պաշտպանեցին Ղարաբաղի շահերը» հոդվածից: Արտագրենք հետևյալ կտորը. «Մի-երկու ամիս առաջ Ղարաբաղի կոմիտեն հանձնարարում էր Ար. Երզնկյանին և Սիմ. Փիրումյանին գնալ Մոսկվա և պաշտպանել խորհրդային կառավարության առաջ Ղարաբաղի հայության շահերը: Թե ինչպե՞ս են կատարել Երզնկյանը և Փիրումյանը իրենց տրված հանձնարարությունը, ցույց է տալիս նրանց կողմից խորհրդային իշխանության ներկայացված և թարգմանելու արժանի զեկուցագրերը: Նրա մեջ՝ Երզնկյանը և Փիրումյանը խեղաթյուրելով պատմական փաստերը՝ կաշվից դուրս են գալիս ապացուցելու, որ այս երկու-երեք տարվա ընթացքում Ղարաբաղը կռվել է մեծամասնական գաղափարների համար, սպասել է մեծամասնականներին և ոչ թե գլխավորապես արյուն է թափել արյունոտ Սաբրեղյանից ազատվելու և Հայաստանին միանալու համար: Արտակարգ հետաքրքրություն է առաջարկվում է գրավում այդ զեկուցագրի մեջ արտահայտված այն միտքը, թե Ղարաբաղի հայ գյուղացիությունը իր «յոթը համագումարներում, զենքը ձեռքին պաշտպանել է իր հողն ու ինքնորոշման իրավունքը՝ համարելով վատթարագույն դեպքում ավելի ընդունելի միանալ մասն բուրժուական Հայաստանին, քան բուրժուական-կալվածատիրական Ազրբեջանին»: Դուրս է գալիս, որ Ղարաբաղի հայ գյուղացիության համար շարիք է իր երկիրը Հայաստանին միացնելը...

թանում են հաջող: Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից բանակցում է կարախանը: Պատվիրակությունը տեսնվել է նաև արտաքին գործերի կոմիսար Չիչերինի հետ: Խորհրդային կառավարությունը շարունակ կրկնում է, թե ինքը բնավ ցանկություն չունի Հայաստանում խորհրդային կարգեր մտցնելու:

Բանակցություններն ընթացան շատ հաջող: Խորհրդային պատվիրակությունն ընդունեց Հայաստանի բոլոր պայմանները, և հունիսի 10-ին արդեն Շանթը հաղորդում էր Երևան, որ ռուս-հայկական դաշնագիրը կազմված է և մի երկու օրից կստորագրվի: Խորհրդային Ռուսաստանը անվերապահ պատրաստակամություն հայտնեց ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը և շփոթամտելու նրա ներքին գործերին:

Բայց 20 օր անցած, հուլիսի մեկին, Շանթը արդեն հեռագրում էր Երևան. «Հենց առաջին տեսակցությունից պարզվեց, որ միակ դժվարությունը Ազրբեջանի սահմանն է, որովհետև Բաքվից ամեն կերպ աշխատում են խանգարել դաշնագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարությունը ընդունում է մեր պահանջների արդար լինելը և չի փափագում զոհացում տալ Խորհրդային Ազրբեջանի և հայ բուլշեիկների բոլոր բաղձանքներին: Այնուամենայնիվ վերջիններին համառ պնդումի և սուտ տեղեկությանց ազդեցության հետևանքով դաշնագրի կնքումը դանդաղում է: Խորհրդային Ազրբեջանի կառավարիչները ցանկանում են օգտորվել ուսական հեղինակությունից և ուստի զորքերի ներկայությունից՝ վել ուսական համար մուսավաթական ծրագիրը՝ գրավել Ղարաբաղն ու իրագործելու համար մուսավաթական ծրագիրը՝ գրավել Ղարաբաղն ու Ջանգելուրը և անվիճելի հայկական հողերը՝ այդպիսով ամրապնդելու համար իրենց դիրքը թուրք ազգաբնակչության մեջ: Ռուսաստանը ցանկանում է ստանձնել իրավարարի դեր հայ-թաթարական վեճը լուծելու համար: Մոսկվայի կառավարությունը պատրաստակամություն է հայտնում թուրքահայաստանի խնդրում հանդես գալ միջնորդի դերում Հայաստանի և Մուստաֆա Քեմալի միջև»:

Եվ Ազրբեջանի կոմունիստները Բաքվում գտնվող հայ կոմունիստների* աջակցությամբ հաջողեցին ազդել Մոսկվայի վրա, որ դաշնագրի ստորագրությունը Հայաստանի հետ հետաձգվի:

* Այդ ժամանակ Բաքուն հայ կոմունիստների կենտրոնն էր. այնտեղ էին, մայիսյան ապստամբությունից հետո, Հայաստանից փախած և Ռուսաստանի ու Կովկասի դանազան կողմերից հավաքված հայ բուլշեիկները՝ Միկոյան, Ավիս, Ս. Կասյան, Ա. Մուսկյան և շատ ուրիշներ: Այստեղ էր Հայաստանի կոմ. կուսակցության կենտր. կոմիտեն: Բաքվում և Ղազախում կազմվում էին հայկական զորամասեր, որոնք պիտի ծառայեցին Հայաստանը խորհրդայինացնելու համար: Առհասարակ, հայ բուլշեիկները տենդոտ աջխառնեց էին կատարում ընդդեմ Հայաստանի Հանրապետության: Արևելյան ժողովուրդների համագումարին հայ կոմունիստները մասնակցեցին մի բազմամարդ պատգամավորությամբ:

Այնուհետև, դեպքերն ստացան գահավեժ ընթացք: Բաքվի հայ և ազրբեջանցի կոմունիստները պատվիրակություն ուղարկեցին Մոսկվա, պահանջելու համար, որ խորհրդային իշխանությունը պայման չկնքի «դաշնակ» Հայաստանի հետ: Մյուս կողմից, Ազրբեջանի հեղհամը 11-րդ բանակի օգնությամբ միջոցներ ձեռք առավ՝ կանխելու համար Նախիջևանի գրավումը հայերից: Հուլ. 5-ին 11-րդ բանակի մասերը մտան Գորիս և հետզհետև առաջ անցան մինչև Գարալագյազի սահմանները: Մի ձիավոր գունդ շտապեց Նախիջևան: Օգոս. 1-ին Գրոյի զորամասը Գարալագյազից դիմեց հակահարձակման և հետ գրավեց ամբողջ Ջանգեզուրը: Բոլշևիկները փախան խուճապահար՝ անլուր վայրագություններ գործելով ճանապարհին: Այդ դեպքերի ժամանակ էր, որ սպանվեցին Վ. Խորենին, Ա. Շիրինյանը, Սաբուն և բազմաթիվ ուրիշ տեղական գործիչներ: Նոր ուժեր ստանալով՝ բոլշևիկները վերադարձան, նորից գրավեցին Գորիսը և անցան Հանքերի կողմը, ուր, երեք շաբաթվա համառ կռիվներից հետո, գրավեցին ամբողջ Ղափանը: Ազատ մնաց միայն Արևիքը: Հայաստանի զորքերը հեռացան Ջանգեզուրից: Գ. Նժդեհը միայն մի խումբ մարտիկներով մնաց լեռներում: Այսպիսով, Ղարաբաղ—Ջանգեզուրը անցավ խորհրդային իշխանության ձեռքը, և բոլշևիկ ու հայ զորամասերի միջև կռիվներ սկսվեցին Նախիջևանի ճակատում:

Հուլ. մեկին Զիչերինը հեռագրեց Հայաստանի կառավարությանը, որ առաջարկում է բանակցությունները տեղափոխել Երևան և այդ նպատակով Մոսկվայից մեկնում է ընկ. Լեզրանը: Վարչապետ Օհանջանյանը պատասխանեց, որ ինքը դեմ չէ այդ առաջարկին, բայց բանակցությունները կարող են սկսվել Շանթի պատվիրակության վերադարձից հետո:

Հուլ. 20-ին, Խալիլ փաշայի ընկերակցությամբ, Լեզրանը հասավ Բաբու և Ազրբեջանի կոմունիստների հետ խորհրդակցելուց հետո անցավ Քիֆլիս, ուր, օգոստոսի սկզբին Ջանգեզուրում, Նախիջևանում և Ղազախում տեղի ունեցող հայ-բոլշևիկյան կռիվները դադարեցնելու նպատակով գումարվեց խորհրդածողով Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Զամալյանի ու Ա. Բարալյանի և Լեզրանի միջև և օգոս. 10-ին ստորագրվեց հաշտության համաձայնագիր, որով օգոստոսի 10-ը ժամը 12-ից սկսած վերջ էին գտնում պատերազմական գործողությունները խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև: Հայաստանի զորքերը գրավելու էին Շահթախթ—Խոկ—Ազնաբերդ—Սուլթանաբեզ և ապա Քիվկիից հյուսիս և Բաղարշայից արևելք անցնող գիծը, իսկ Ղազախի շրջանում՝ այն գիծը, որ բռնում էին հուլիսի 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերը պիտի գրավեին Ղարաբաղ, Ջանգեզուր, Նախիջևան շրջանները: Այդ գրավումով չէր նախորոշվում այդ գավառների վերջնական պատկանելությունը. այդ հարցը պիտի որոշվեր խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվելիք դաշնագրով: Մինչև այդ

դաշնագրի կնքումը Շահթախթ—Ղուլֆա երկաթուղին պիտի բանեցվեր Հայաստանի երկաթուղային վարչության կողմից:

Սեպտ. 14-ին վերադարձավ Շանթի պատվիրակության բոլոր անդամ-հոկտ. 11-ին Երևան եկավ Լեզրանը՝ պատվիրակության բոլոր անդամների հետ: Նրա պատվիրակությունը բաղկացած էր 47 հոգուց, որոնց մեջ էին և Սահ. Տեր-Գաբրիելյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը: Հայաստանի կառավարությունը ցույց տվեց նրան փայլուն ընդունելություն: Լեզրանին կայարանում ողջունեցին զինվ. նախ. օգնական զոր. Հախվերդյանը, արտաքին գործոց նախ. օգնականը, Շանթի պատվիրակության անդամ Հ. Տերտերյանը և ուրիշներ: Երբ Լեզրանը դուրս եկավ վազոնից, զինվորական երաժշտախումբը նվագեց «Ինտերնացիոնալը», և զորքերը վորական երաժշտախումբը նվագեց «Ինտերնացիոնալը», և զորքերը պատվի կեցան: Լեզրանը անցավ զորաշարքի առջևով և ողջունեց զինվորներին: Ու հանդիսավորությամբ անցավ քաղաք և նույն օրն ևնթ տեսակցություն ունեցավ վարչապետ Հ. Օհանջանյանի հետ:

Հաջորդ օր սկսվեցին բանակցությունները Լեզրանի և Շանթի միջև:

Հոկտ. 13-ին Լեզրանը ներկայացրեց մի շարք պահանջներ, որոնցից զլիսավորներն էին՝ 1) հրաժարվել Սևրի դաշնագրից, 2) թույլ տալ խորհրդային զորքերին, իրենց ռազմամթերքով, անցնել Հայաստանի երկաթուղիներով ու խճուղիներով՝ միանալու համար Մուսսուֆա Քեմալի զորքերին, դաշնակիցների հետ կռվելու նպատակով, 3) սահմանավիճը Հայաստանի և հարևանների միջև լուծել խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությամբ:

Հայաստանի պատվիրակությունը վճռականապես մերժեց ընդունել առաջին կետը, իսկ մյուս բոլոր կետերի վերաբերմամբ կայացավ համաձայնություն և կազմվեց դաշնագրի նախագիծ, որով 1) խորհրդամայնություն և կազմվեց դաշնագրի անկախությունը և ներքին Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը և ներքին անձեռնմխելիությունը, Հայաստանի մեջ պիտի մտնեին և Ջանգեզուրը,

* Բնորոշ է, որ օգ. 10-ի համաձայնությունը անգին դժգոհություն առաջ բերեց Քիֆլիսի դաշնակից ներկայացուցիչների մեջ: Անգլիայի ներկայացուցիչ կոմանդոր Կիլբը մեղադրում էր հայերին, որ Հայաստանը երեւ է դարձնում դաշնակիցներին և այլևս մեղադրում էր հայերին, որ Հայաստանը երեւ է դարձնում դաշնակիցներին և այլևս չպիտի կարողանա օգտվել նրանց օգնությունից, իսկ Տրանսխայի բարձր կոմիսար դը Մարտիլը գտնում էր, որ հայերը անցնում են դաշնակիցների թշնամիների բանակը: Դը Մարտիլի դժգոհությունը մեծ էր և այն պատճառով, որ Հայաստանի կառավարու-թյունը մերժել էր անել Տրանսխայի վաշխառուական պայմաններով առաջարկած զեն-թույնը մերժել էր անել Տրանսխայի վաշխառուական պայմաններով առաջարկած զեն-թույնը: Օգ. 31-ին Երևան գնաց կոմ. Կիլբը, ուր ընդունվեց հանդիսա-վորությամբ, և կառավարության հետ շփվելով ու գրությունեց տեղի ու տեղը ժամանակ-ով համոզվեց, որ իր կասկածներն անհիմն են: Նույն ժամանակ Կիլբը Հայաստանի կառավարությանը ներկայացրեց անտեսական պայմանագրի մի նախագիծ՝ Հայաստանի նավահանգիստները և երկաթուղիները Անգլիային հանձնելու իմաստով և առաջարկեց երեք օրվա ընթացքում ստորագրել: Հայաստանի կառավարությանը մերժեց ստորագրել:

մանքը, որ ապացուցված է ձեր գործերով էլ, հանձնարարեց ինձ միանգամ էլ հաղորդել ձեզ հետևյալը:

Ներկայացուցչական ժողովը, հակառակ մեր վիճակի թուլության այլև շունաստանի հանկարծական հարձակման, պահելով հավատն ու պաշարչությունը՝ չի ընկճվում, որովհետև իրերի նման դրությունը նախատեսված էր դեռ էրզրումի խորհրդածողովից և համապատասխան միոցներ էլ ձեռք էին առնված:

Դուք տեսնում եք գրագրությունից, մեր և բարձր հրամանատարության միջև, որ այն դեպքերը, որոնք պիտի վճռեն մեր ժողովրդի և նույնիսկ ամբողջ մահմեդական աշխարհի և իսլամության ճակատագիրը, պիտի ունենան եվրոպական, այլև կենտրոնական-ասիական նշանակություն: Այդ երկրներում արյունը շարունակում է հոսել այժմ էլ: Թուրք բանակը զոհերի գնով պետք է ապահովե մեր ժողովրդի ազատությունը, որ խոստացել է նրան:

Իրերի այս վիճակում բոլոր հայրենասերները, իմանալով ձեր անջատ գործունեության ձգտումը՝ վհատվում են: Դուք գտնվում եք ըստ ամենայնի մեր հարգանքի և վստահության արժանի երկու զորաբաժինների գլուխը: Մինչդեռ մեր թշնամիները, իրենց նզովյալ բարեկամների հետ, սպասում են մեր ուժերի պառակտման և մեր միության խախտման. նրանց ուրախացնում է ամեն մի երևույթ այդ ուղղությամբ:

Մենք հույս ունենք, որ դուք, որ անձնական և պաշտոնի պատվով երդվել եք հավատարիմ լինել Անատոլի և Ռումելիայի պաշտպանության կոմիտեին և Ազգ. մեծ ժողովին, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այդ երկու հիմնարկությունների միությունը, թույլ չեք տա, որ այս դրությունը շարունակվի ապագայում էլ: Քիչ է հավանական, որ Հայաստանը՝ զբաղված լինելով մեր դաշնակից Ազրբեջանի կողմից, ընդունակ լինի հարձակվելու ձեր շրջանի վրա: Խալիլ փաշան, որ գտնվում է Թուրք-ազրբեջանցի-ոռու ուժերի հրամանատարական կազմում, մեզ հանգստացնում է Մոսկվայից՝ հավաստիացնելով, որ Հայաստանը մեր սահմանների վրա հարձակվելու դեպքում սպառնական ուժի կհանդիպի իր թիկունքում: Հետևաբար, հարակավոր է, որ ձեր հրամանատարության տակ գտնվող և թուրք բանակի պահեստի մասեր կազմող զորաբաժինները, թողնելով մի դիվիզիա հնարավոր անակնկալների համար, օգոստ. 1-ին մեկնեն հունական ուժերի դեմ և կենտրոնանան ձեզ հայտնի վայրերում: Ձեր չհնազանդվելը այս հրամանին շատ անբաղձալի ազդեցություն կունենա հունական ուժերի դեմ վճռական կռվի պատրաստվող զինվորների վրա:

Այն նկատումները, որոնցով Դուք հիմնավորում եք Ձեր անջատ ձգտումները, նկատի առնված են Ազգային մեծ ժողովի կողմից: Ձեր առաջարկությունը, թե անհրաժեշտ է որոշ զինվորական շրջանակի մեջ մտցնել ոչ մի կարգապահության չենթարկվող ավազակների կազմակեր-

պության գործերը, ժողովի կողմից հավանություն է գտած և անհրաժեշտ կարգադրություններն այդ ուղղությամբ արված են հուլիսի 18-ին: Մեծ ազգային ժողովը վճռեց նույնպես, որ Սելահեդդին բեյը մնա Սըվազի զորաբաժնի հրամանատար:

Այս պատմական վայրկյանին, երբ մենք շրջապատված ենք վրեժ-խնդիր թշնամիներով, Ձեր վրա է ընկնում դրություն ծանրության պատասխանատվությունը: Այդ ծանրությունը նմանը շունի պատմության մեջ և մեր ամբողջ հույսը ժողովրդի ինքնապահպանության զգացումի վրա է: Ձեր անջատ ձգտումների պաշտպանության մասին մենք ձեռն չենք դնում: Դուք բաժան-բաժան կանեք մեր ուժերը և կարժանանաք ապագա սերունդների անեծքին:

«Քանի որ, Ձեր բացատրությունները նկատողության առնված են ժողովի կողմից և մատնանշված միջոցները կիրառվում են, ես հավատացած եմ, որ Դուք շպիտի հրաժարվեք գործելու մեզ հետ համերաշխությամբ: Հակառակ պարագային, Ձեր անջատ քայլերը, որոնց արդարացում չկա, կդիտվեն իբրև դավաճանություն: Հաղորդում եմ Ձեզ նույնպես, որ բարձր հրամանատարությունը Ձեզանից սպասում է հեռագրական պատասխան երկու օրվա ընթացքում»*:

Այնուհետև ի՞նչ անցավ-դարձավ Անգորայի և Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի միջև: Այդ մասին պատմում էր Պոլսի «Ժուրնալ դ'Օրիան» թերթի Անգորայի թղթակիցը, հոկտ. 19-ի համարում. «Ձեզ հավանորեն հայտնի չեն,— գրում էր նա,— այն պատրաստությունները, որոնք նախորդեցին Հայաստանի վրա հարձակում գործելու որոշման»:

Էրզրումի 15-րդ զորաբաժնի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը սեպտ. 7-ին հասավ Անգորա: Հետևյալ օրը Մուստաֆա Քեմալի նախազանգությամբ գումարվեց զինվորական գերագույն խորհուրդ, որին մասնակցեցին Ահմեդ Ֆեզլի, Մուհեդդին Ալի Ֆուադ, Նիհատ, Նուրեդդին զորավարները և սպայակույտի պետ Իսմեթ բեյը:

Ձորավար Քյազիմ Կարաբեքիրը զեկուցեց, թե անհրաժեշտ է Հայաստանի դեմ ընդհանուր հարձակում գործել, քանի որ բոլշևիկների հետ հարաբերվելու միակ զիծը հայերի կողմից թուրքական հողերի վրա գործվող ասպատակությունների պատճառով սպառնում է թուրքերին ընդմիջտ կտրել բոլշևիկներից:

Ձինվորական խորհուրդը դիմեց Կարաբեքիրին հետևյալ հարցով. ինքը ունի՞ բավական ուժ և հավատացած է, որ քեմալական բանակի կատարյալ հաղթություն կունենա:

Քյազիմ Կարաբեքիրի տրամադրության տակ գտնվում է 4 դիվիզիա, որից երկուսը գտնվում է Ռեմզիի հրամանատարության ներքո: Այս դիվիզիաներից յուրաքանչյուրը կլինի բաղկացած 8—9 հազար ա-

* Сводка Развед. Отд. Штаба Ком. Воеисама Армения, 3 сент., 1920 г., № 91 (Приложение).

կյարից, որոնց կաշակցեն նաև քուրդ ու թուրք հրոսախմբերը: Թուրքական հրետանին, ասում է Կարաբեքիրը, շնայած որ լրիվ չէ, բայց կարող է բավարարել արևելյան ճակատին:

Բայց և այնպես, Մուստաֆա Քեմալի համար դեռ մնում էր մի մտք կետ. Հայաստանի դեմ հարձակվելու դեպքում պետք էր գիտնալ, թե ի՞նչ դիրք կբռնե Վրաստանը. որը իր տրամադրության տակ ունեւր, ինչպես հայտնի է, թեև փոքր, բայց լավ կազմակերպված բանակ: Այս առթիվ բուլղոսի ապահով լինելու համար Մուստաֆա Քեմալը ժածկադիր ռազմիկներով դիմեց Բաքու, ուր գտնվում էր թուրքական պատվիրակությունը Արևելյան համագումարին մասնակցելու համար: Անհրաժեշտ պատրաստությունները տեսնելուց հետո, Բաքվից Անգորա ստացվեց հետևյալ լակոնիկ պատասխանը. «Ճանապարհը բաց է»: Ինձզի փաշան, որ այնտեղ էր գտնվում, հանձն առավ հող պատրաստել Բաքվում և աշխատեց ազրբեջանյան-բուլղարիկյան շրջանները այդ հարցին կողմնակից դարձնել: Մյուս կողմից, համագումարի անդամ երկրագործության նախկին նախարար Յուսուֆ Քեմալ բեյը ստանձնեց մի գաղտնի առաքելությունը Քիֆլիսում և Բաքվից անցավ Վրաստան:

Մի քանի օր հետո, քեմալական պատվիրակությունը Յուսուֆ Քեմալ բեյի նախագահությամբ, եկավ Քիֆլիս և իջավ «Օրիանտ» հյուրանոցը, ուր նախօրոք սենյակներ էին պահված այդ պատվիրակության համար: Հաջորդ օրը, Յուսուֆ Քեմալ բեյը ընդունվեց Վրաստանի նախագահ Ժորդանիայի և հետո, անմիջապես՝ արտաքին գործոց նախարար Գեգեշկորիի կողմից: Տեսակցությունը տեղի էր ժամից ավելի, որից հետո նրան ճաշ տրվեց Կովկասյան ակումբում: Յուսուֆ Քեմալ բեյի պաշտոնը վերջացել էր հաջողությամբ: Այդ պաշտոնը զուտ խորհրդակցական էր և շատ կարճ տևեց: Երկու օր անց, խորհրդային դեսպան ընկ. Կիրովի հետ վերջին անգամ տեսակցելուց հետո, մեկնեց:

Ինձզին անմիջապես իր 13 զորաբաժնի գլուխն անցավ և սեպտեմբերի 19-ին դիմեց դեպի սահման: Չորքին հայտարարվեց, թե պատերազմը սկսված է: Պատերազմական գործողությունները հետաձգվեցին մինչև Քյազիմ Կարաբեքիրի ինքնաշարժով հասնելը: Վերջինս, ճանապարհ ընկնելուց առաջ, ժածկագիր ռազմիկներով Բաքու հաղորդեց իր ծրագիրը:

«Բանակը պատրաստ էր գործողություններն սկսելու: Սեպտ. 23-ին դիմեցին հարձակման»:

Եվ իսկապես, զարգացող դեպքերը կետ առ կետ արդարացրին «Ժուրնալ դ'Օրիանտ» տեղեկությունները: Սեպտ. 11-ին, Հայաստանի սպարապետի սպայակույտը հաղորդում էր.

«Օլթիի ուղղությամբ սեպտ. 9-ին, ժամը 14-ին, թուրքերը թնդանոթային կրակ բաց արին Վոսկուտ սարի վրա. մեր հրետանին պատասխան տվեց: Սեպտ. 10-ի գիշերը հակառակորդի մի մեծ խումբ մոտե-

ցավ 5005 բարձրության վրա և Ղարաղաշ գյուղից երկու վերստի վրա գտնվող մեր պահակախմբերին, բայց հրետանիի և զնդացիրային կրակով հետ շարտվեց: Սեպտ. 10-ին, առավ. ժամը 8-ին թուրքական երկու սավառնակներ թռչեց գործեցին Սարիղամիշի ճակատի երկարությամբ, և միաժամանակ թուրքերը Բարդուսի մոտ թնդանոթային կրակ բացին մեր դիրքերի վրա: Մեր հրետանին պատասխանում էր: Նույն օրը ժամը 15-ին կրկին երևացին թշնամու երկու սավառնակներ. թուրքերը հրացաններով կրակում էին մեր խրամատների ուղղությամբ Քիրոզլի Բաշ սարի վրա:

Սեպտ. 9-ին ժամը 18 և 45 րոպեին, երկու օրվա կռիվներից հետո, մերոնք գրավեցին Կողբ գյուղը և աղահանքերը: Անուված է մի լեռնային թնդանոթ, երկու հեռախոսային գործիք և այլ ռազմական ավար: Մեր կորուստները աննշան են: Փիրլու գյուղի մոտ, թշնամու հակազորակ հետ վանելու ժամանակ, սպանված է Սասունի ձիավոր խմբերի պետ Մանուկը»:

Սեպտ. 13-ին թուրքական խոշոր ուժեր, անսպասելի կերպով, հարձակվեցին Սարիղամիշի հայ զորամասի ձախ թե՛ վրա, ճեղքեցին ճակատը և գրավեցին 4-րդ մարտկոցի երկու լեռնային թնդանոթներ: Տեղի կատրել կատաղի կռիվ հայկական 4-րդ գնդի և թուրքերի միջև, ուր ունեցավ կատաղի կռիվ հայկական 4-րդ գնդի և թուրքերի միջև, ուր առանձին համառություն ու քաջություն ցույց տվեց տեղակալ Գանթարառյանի գումարտակը: Տաք և արյունահեղ կռիվներով մեր զորամասերը նահանջեցին և սեպտ. 14-ի առավոտյան ամրացան Բեգլի-Ահմեդի գիրքերում: Ստիպված եղավ նահանջել և Կաղզվանի զորամասը (5-րդ գնդ, գնդ. Շաղուբարյանի) և գրավել Բեռնայի դիրքերը: Հեռացավ և Կաղզվանի ազգաբնակչությունը: Համանման կռիվներ տեղի ունեցան և Կաղզվանի վայրերում, որոնց հետևանքով Կարսի ճակատը ստացավ հետևորդ վայրերում, որոնց հետևանքով Կարսի ճակատը ստացավ հետևորդ վայրերը. Ղարախաշ լեռ—նոր Սելիմի և Բեգլի Ահմեդի միջև զբոսնվող բարձունքը—Բեռնա գյուղ—Աղաղավա լեռ:

Սեպտ. 23-ին, առանց պատերազմի հայտարարության, թուրքական բանակը դիմեց ընդհանուր հարձակման Հայաստանի դեմ: Սկսվում էր հայ-թուրքական պատերազմը:

Ինչպես էին արդարացնում թուրքերն իրենց այդ հարձակումը: Հոկտ. 23-ին Անգորայի կառավարությունը հրատարակեց հետևյալ հաղորդագրությունը.

«Անատուլի գործակալությունը պարտք է համարում համաշխարհային հանրային կարծիքին տալ հետևյալ լուսաբանությունները այն կռիվների մասին, որոնք վերջերս սկսվեցին Կովկասում՝ միլի ուժերի և հայ դաշնակ հրոսախմբերի միջև:

Հայաստանի Հանրապետության կազմությունից ի վեր Երևանի կառավարությունը նպատակ է դրել բնազննելու կամ ստիպելու գաղթել

երկրում հաստատված թուրքերին, որոնք հանրապետության ամբողջ ազգաբնակչության կեսն են կազմում: Համառորեն ու կանոնավոր ծրագրով հետապնդված այս քաղաքականության նպատակն է եղել ընդարձակել ազգային հայրենիքը՝ թուրքերի մահով կամ փախուստով թափուր թողնված տեղերում ներգաղթած հայերի հաստատումով:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ մահմեդական ազգաբնակչությունը անգոր էր իր ձայնը լսելի դարձնելու արևմտյան աշխարհին՝ դաշնակները ամբողջ երկու տարի շարունակեցին իրենց ավերման գործը: Երևանի Մահմեդական միության կազմած պաշտոնական վիճակագրությունների համաձայն, որ հաղորդագրված է և դաշնակից պետությունների կովկասի և Պոլսի ներկայացուցիչներին՝ այդ փաստաթղթերը տակավին պիտի գտնվեն նրանց «գործերի» մեջ, մինչև 1919 թ. վերջը միայն Հայաստանը կազմող գավառներում այրվել են 199 թրքական գյուղեր և նրանց 135 000-ի հասնող բնակիչները բնաջնջվել են մեծ մասամբ և միայն մի փոքր մասին է հաջողվել ապաստան գտնել Ազրբեջանում, ուր Բաքվի մուսավաթական խորհրդարանը 260 միլիոն ոտբլի վարկ է քվեարկել նրանց կերակրելու համար: Այդ գումարը կարող է որոշ գաղափար տալ դաշնակցական վայրագության զոհերի թվի և թշվառության մասին:

«Դաշնակները շրջակայանցան այդ բնաջնջումը կատարելով հանրապետության սահմաններից ներս. հայկական հրոսախմբերը թափանցեցին Ազրբեջանը և Ղարաբաղի գավառում այրեցին մոտ 50 թուրք գյուղեր՝ կոտորելով ամբողջ ազգաբնակչությունը: Այդ ոճիրները պաշտոնապես հաղորդվեցին բոլոր դաշնակից պետություններին՝ Ազրբեջանի կառավարության կողմից:

Այդ հետևողական բնաջնջման ծրագիրը գործադրվեց նաև հանրապետությունից հարավ գտնվող շրջաններում: Հայտարարելով ինքնորոշման իրավունքը, որ դաշնակից պետությունները իրականության մեջ միայն իրենց պաշտպանյալներին են թույլ տալիս, Կարսի շրջանում ապրող թուրքերը մերժեցին ընդունել հայկական տիրապետությունը: Զորավար Արամյանը (*) անցյալ տարի հրատարակել տվեց մի վերջնազիր՝ հրավիրելով նրանց 24 ժամվա ընթացքում ընդունել այդ տիրապետությունը: Արդ՝ նախքան գյուղերին մեծ մասը այդ որոշման ծանոթանալու՝ տեղեկատվության միջոցների պակասության պատճառով՝ նյութական ժամանակ ունենալը, հայերը թնդանոթային հարվածներով հրդեհեցին ու քանդեցին այդ գյուղերից մոտ 40-ը:

Շնորհիվ այն ղեկերի ու ուղղամթերքի, որ Ամերիկայի և Եվրոպայի իմպերիալիստները քրիստոնեության անունով առատորեն տալիս են դաշնակներին, այս վերջինները կարողացան կոտորածներն ու թալանները ծավալել մինչև օսմանյան սահմանները, և մեր ցեղակից ու կրոնակից եղբայրները սկսեցին հազարներով փախչել դեպի մեր

երկիրը: Մեր սահմանագլխային գավառների բնակիչները՝ հուզված ու վրդովված այդքան ոճիրներից՝ մի քանի ամիս առաջ արդեն որոշել էին օգնության հասնել իրենց եղբայրներին և միայն կառավարության կնք ատած միջոցներն էին, որ այն ժամանակ արգելեցին թուրք միլիտներին խիստ դաս տալ հայ հրոսախմբերին: Բայց սրանք իրենց գործը ուժեղացնելով սահմանի այն կողմը՝ հանդգնությունը ունեցան անցնելու օսմանյան սահմանը և գործադրելու իրենց ավերման ձեռքը՝ այն նպատակով, որ նախագահ Վիլսոնի որոշումներին սպասելով՝ ստեղծեն կատարված փաստ: Սեպտ. 24-ին մեր սահմանագլխային դիրքերը, հանկարծ, հարձակում կրեցին. մեր զորքերը թշնամուն հաղթելուց հետո՝ հաղթականորեն հետապնդեցին նրանց Սարիղամիշի շրջանում, որ բնակեցված է բացառապես թուրքերով: Մեր ձեռքն ընկած փաստաթղթերը ապացուցում են, որ հայկական հարձակումը նախապատրաստված է եղել մեծ խնամքով և նպատակ է ունեցել էրզրումի գրավումը:

Սահմանի մյուս կողմը մեր եղբայրներին կոտորող և մեր խեղճություններին հուսալքում ու մահ բերող հայկական հրոսախմբերին հետապնդելը հանդիսանում է օրինական պաշտպանության մի հանգամանք և մեր ազգի համար կենսական իրավունք: Թուրք ժողովուրդը ոչ մի հարձակողական նպատակներ չի սնուցանում ո՛չ հայ ժողովրդի, ո՛չ մի հարձակողական նկատմամբ: Թափված արյան պատասխան էլ որևէ այլ ժողովրդի նկատմամբ: Թափված արյան պատասխանատվությունը ընկնում է միմիայն հայերի և նրանց իմպերիալիստ պաշտպանների վրա, որոնք հետապնդում են թուրք ազգը քայքայելու նպատակներ:

Դժվար չէ տեսնել, որ տրված բացատրությունները չէին համապատասխանում իրականությանը և որ թուրքերի իսկական նպատակը Հայաստանի քայքայումն ու Սևրի դաշնագրի ոչնչացումն էր: Թուրքական հարձակողականը այդպես էլ հասկացվեց ամենքի կողմից: Հայկական հարձակումներն անխտիր, ամեն տեղ, ցատկով ընդունեցին պատերազմի լուրը: Ընդհանուր վրդովումի և դիմադրության վճռական կամքի արտահայտություն եղավ կառավարության կողմ ժողովրդին:

Հայաստանի քաղաքացիներին

«Քաղաքացիներ, Հայաստանը նոր փորձությունների առաջ է գանգնած: Տաճիկ փաշաները չեն ուզում հանգիստ թողնել մեզ. նրանք ձգտում են քար ու քանդ անել մեր երկիրը, բնաջնջել հայ ժողովրդին: Սեպտեմբերի կեսերին կենտրոնանալով Մերդենեկի և Բարդուսի շրջաններում՝ տաճիկ զորքերը հարձակման դիմեցին: Գաշտային աշխատանքների պատճառով մեր զինվորների մի մասը իրենց տները խառանքների պատճառով մեր զինվորներին մի մասը իրենց տները ցրված լինելով՝ մեր զորամասերը, համառ կովից հետո, ստիպված եղան

նահանջի և զրավել ռազմագիտական նոր գիծ, որով ածխահանքերի շրջանը անցավ թշնամու ձեռքը:

Սեպտ. 23-ի գիշերը տաճիկները ուժեղ հարձակման գիմեցին Փենակի և Բարդուսի ճակատներում: Մեր զորամասերը սաստիկ դիմադրություն ցույց տալով՝ ամրացան Վերիշենի բարձունքների վրա: Նույն սեպտ. 23-ին տաճիկական խոշոր ուժեր գրոհ տվին դեպի Կարաուրգան, որտեղից մեր զորքերը քաշվեցին Սողանլուս լեռնաշղթան: Հայտնի է դարձել, որ տաճիկների անմիջական նպատակն է կտրել Սարիղամիշ—Կարս երկաթուղին և ազատությունից զրկել Սարիղամիշի և Կաղզվանի զորքերն ու ժողովուրդը: Անակնկալներից և գոհներից խուսափելու և ավելի հարմար դիրքեր գրավելու նպատակով՝ մեր հրամանատարությունը սեպտ. 29-ի գիշերը դատարկել էր Սարիղամիշն ու Կաղզվանը:

Ժողովուրդը նույնպես տեղափոխվել է անվնաս: Նահանջը եղել է ռազմագիտական նպատակներով, կանոնավոր և առանց որևէ կորուստի: Մեր զորքերի ոգին բարձր է: Թշնամին հանդիպում է ամենաբուռն դիմադրության: Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում սկսված է ուժեղ շարժում հօգուտ երկրի պաշտպանության: Ամեն կողմից հասնում են կամավորներ և վերադառնում են դասալիքները: Դաշտային աշխատանքներով կլանված ժողովուրդը ոտքի է կանգնում:

Քաղաքացիներ, տեղեկացնելով ձեզ այս մասին՝ հանրապետության կառավարությունը հայտնում է, որ ինքը ձեռք է առնում ամեն միջոց՝ պետության անվտանգությունն ապահովելու համար և վստահ է, որ նենգ թշնամին շուտով դուրս կշարժվի մեր երկրից: Այն ժողովուրդը, որ կարողացավ ձեռք բերել իր ազատությունը, որ դեռ նոր ճնշեց բոլշևիկյան խռովությունները, թույլ չի տա, որ տաճիկական փաշաներին հաջողվի իրագործել իրենց դիվային ծրագրերը: Հայաստանի կառավարությունը, իր հետ ունենալով հեղափոխական ժողովրդի կամքն ու վստահությունը, կանն այն, ինչ որ իրենից պահանջում է պատմական վայրկյանը: Սակայն, ժողովուրդը ևս պետք է լարել իր բոլոր ուժերը: Տաճիկ զորքերի առաջ մե՛կ անհիթ է մնում միայն մեզ՝ հաղթել կամ մեռնել: Մենք պետք է հաղթենք:

Քաղաքացիներ, որքան և աննպաստ լինեն պայմանները, թողե՛ք ձեր անձնական գործերը: Ամեն ոք և ամեն ինչ պե՛տք է հատկացվի ֆրոնտին: Ո՛չ մի դասալիք չպիտի մնա Հայաստանում: Ո՛չ մի երիտասարդ չպիտի նստի տանը: Ամեն ինչ զորքի համար: Գյուղացի, բանվոր, մտավորական, պաշտոնյա, արհեստավոր, ուսանող, կանայք՝ բոլորդ պետք է նպաստեք մեր բանակին, որովհետև միայն ամենքիս միահամուռ շանքերով կխորտակվի փաշաների գարշելի բռնակալու-

թյունը, և Հայաստանը բոլորովին ազատ կլինի տաճիկ շովինիստների մղձավանջից:

Ոտքի՛, ժողովուրդ:

Կեցցե՛ Միացյալ և Անկախ Հայաստանը:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն»

Կառավարության կողմ անմիջապես արձագանք գտավ բոլոր կողմերից: Հրապարակային ժողովներ, բանաձևեր, թուղիկներ, լրագրական հոդվածներ. ամենքը նեցուկ կանգնեցին կառավարության թիկունքում: Իբրև նմուշ, առաջ բերենք Սոց.-հեղափոխ. կուսակցության Հայաստանի կոմիտեի հրատարակած կողջ հոգտ. 2-ին:

Կովով կխլես քո իրավունքը

«Ընկերներ՝ Տաճիկ փաշաները, քուրդ ու թուրք հորդանների գլուխն անցած, ներս են խուժել մեր երկիրը: Բազմահազար հայ գյուղացիներ Կարսի շրջանից տեղահան են եղած ու կրկին զրկել են «գաղթականի» ցուպը: Հայ դեմոկրատիայի հազիվ ապաքինված վերքը գարձյալ նորոգվել է, և առատորեն հոսում է արյունը նրա կրծքից: Նորից մեր ֆիզիկական գոյության խնդիրն է դրված պատմության կշռաթաթի վրա:

Օրհասի այս ժամին Հայաստանի դեմոկրատիան մնացել է մենակ ու անօգնական: Երկու տարվա քաղաքական անկախ կյանքի ընթացքում մենք չկարողացանք ունենալ դրսի այնպիսի բարեկամներ, որոնց օգնության վրա կարողանայինք հույս դնել վտանգի ժամին: Չկան եվրոպական իմպերիալիստները, մեր այդ «հավատարիմ բարեկամները» ... ճաշկերույթների ժամանակ: Չկան բարեկամներ և մեր հարևանների շարքերում: Հայ դեմոկրատիան այսօր իր ուժերով է, որ պետք է ապահովել իր գոյությունը և հետ վանն արյունոտը թշնամուն:

Այսօրվա հաջողության միակ պայմանը, ընկերներ, մեր դեմոկրատիայի բովանդակ ուժերի կազմակերպումն է հայրենիքի ինքնապաշտպանության գործի շուրջը:

Հայ քաղաքական կյանքի ձևավորման ու նրա սոցիալական բովանդակության շուրջը եղել են մեծ տարաձայնություններ մեր և Հայաստանի ղեկավար հոսանքի մեջ, որի հետևանքով ստեղծվել է ծանր ու գաղջ մթնոլորտ միակուռ ու միակամ գործունեության համար:

Բայց վտանգն այսօր սպառնում է հայ բազմատանջ դեմոկրատիայի ո՛չ միայն քաղաքական իդեալներին, այլ նաև նրա ֆիզիկական գոյությանը, և այդպիսի մոմենտում մենք պե՛տք է մոռանանք ամեն ինչ,

պե՛տք է բովանդակազուրկ դարձնենք մեր միտքն ու հոգին և նվիրվենք միայն և միայն մի գործի՝ ճակատի պաշտպանության:

Մեր կյանքի այս փուլումի օրերին յուրաքանչյուր ազնիվ գործի աշխատանքը կրկնակի արժեք ունի: Եվ այդպիսի մի մոմենտում սոցիալիստ-հեղափոխականը պետք է գտնվի առաջին շարքերում՝ իր անկաշառ կարողությունները ի սպաս դնելու հայրենիքի պաշտպանության գործին:

Ռեպի՛, ճակատ, ընկերներ՛:

Ռեպի՛ մեր իրավունքների ընձեռումը՝ հաղթական կոչում»:

Ռամկավարների Երևանի պաշտոնաթերթը «Հայաստանի ձայնը» գրում էր. «Ամբողջ հայությունը, առանց տատանվելու ոտքի պիտի կանգնի իր կրծքով պաշտպանելու տասնյակ հազարավոր նահատակներու արյունով գնված իր հայրենիքն ու ազատությունը: Պիտի վճռական ու վերջնական հարված հասցնել մեր թշնամուն ու փութացնել իր օրհասականի մեջ ջղաձգորեն գալարվող թշնամու մահը:

Այս վախճանին հայ ժողովուրդը պիտի հասնի միայն մի ճանապարհով՝ ուժի դեմ ուժ հակադրելով: Ատոր համար մենք ունենք ազգային հավաքական ուժ, կազմակերպված բանակ: Պետք է հույս կտրել արտաքին միջոցներե և միջամտությունների, պետք է հենվիլ մեր սեփական հայ քաջարի բանակի վրա: Հայ ժողովուրդը գիտակ է իր գոյության սպառնացող վտանգին. պետք է գիտակցի նույնպես և վստահի իր սեփական ուժին՝ իր հերոս բանակին:

Այս է միակ հնարավոր ճանապարհը:

Մեր վերջնական փրկությունը այս ճակատադրական կռվի հաջող ելքին կախում ունի:

Ուրեմն, հաղթության վստահությամբ Ռեպի՛ ընդհանուր աշխատանք:

Բոլո՛ր պիտանի ուժերու հավաքումն ու կենտրոնացում ճակատի և թիկունքի համար:

Համերաշխություն կուսակցական շրջաններու մեջ:

Ժողովուրդը պետության հետ»:

Եվ, իրոք, համերաշխությունը Հայաստանում և հայկական բոլոր խավերում դարձավ կատարյալ: Ընդհանուր հուզումի և համերաշխության արտահայտություն եղավ և Թիֆլիսի բողոք-ցույցը հոկտ. 6-ին. «Մտտավորապես 10 000 հոգի, — հեռագրում էր կառավարության Հայաստանի Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեզզադյանը, — կազմված ազգաբնակչության բոլոր խավերից՝ այր, կին, բանվորներ, համբարներ և աշակերտներ զրոշակներով և մակագրություններով՝ եկան կանգնեցին հայոց ներկայացուցչության շենքի առջև: Հեռտորների ճառերից հետո, ինձ հանձնեցին միտինգի որոշումը և խնդրեցին հաղորդել Հայաստանի կառավարությանը, որ միտինգի մասնակիցները

բոլորն էլ պատրաստ են ոտքի կանգնելու հայրենիքի պաշտպանության համար: Տեսարանը սրտաշարժ դարձավ, իմ ճառի ժամանակ, երբ առաջարկեցի գլխարկները վերցնել ի հարգանս հայրենիքի պաշտպանության համար ընկածների հիշատակի, ցուցարարներն ինքնաբերաբար ծունկի իջան և զրոշակները խոնարհեցրին»...

Բոլոր պետությունների ներկայացուցչությունների առջև միտինգների կազմելուց հետո ծովածավալ բազմությունը խոնվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչության առաջ: Հուզումը հասավ իր գագաթնակետին: Արտասանեցին սուր, հանդիմանական, կրակոտ ճառեր՝ ընդդեմ բոլշևիկ-քեմալական գործակցության: Խոսեցին սոցիալիստ-հեղափոխական Թարխանյանը, վրահայոց Ազգ. խորհրդի նախագահ Թովուշյանը, վրաց ժողովրդական գվարդիայի պետ Ջուղելին, «Աշխատավորի» խմբագիր Կ. Ղազարյանը: Մասնավորապես ուժեղ ճառ արտասանեց վերջինը, որ էլեկտրականացրեց ամենքին:

«Ընկերներ՛, — սկսեց նա, — Մեծ Արևելքի հեղափոխական աշխատավորության անունից եկել ենք այստեղ հարց տալու նրանց, ովքեր հավակնություն ունեն հեղափոխական անվանելու իրենց, մինչդեռ փաստորեն զազիր հակահեղափոխականների հետ են դաշնակցել: Ի՞նչ իրավունքով կամ ո՞ր հեղափոխական ավանդի հիման վրա գալիս են նրանք մեր՝ Արևելքի աշխատավորության դիրքերը թուլացնելու, սոցիալիստական ո՞ր հասկացողությամբ համագործակցում են մեր երկրի տիրող դասակարգի՝ խանների, բեգերի, փաշաների հետ: Մենք այսօր այստեղից բողոքում ենք, իբրև հեղափոխականներ նրանց դեմ, որոնք վարկաբեկում են հեղափոխությունը, զազիր գործ կատարում մեր իրականության մեջ և հարյուր հազարավոր անմեղ կյանքերի դահիճ էնվեր փաշաներին, Թալեաթներին ձեռք մեկնում ու հեղափոխական կարմիր զրոշակով քողարկվում:

Դեմ առ դեմ կանգնած՝ մենք ուղղում ենք այս հարցը բոլշևիկներին և սպասում ենք պատասխանի: Հեղափոխությունը վերածելով դիվանագիտության, սակարկելով սոցիալիզմը՝ այսօր նրանք Արևելքում կամ տիրող դասակարգի: Սակայն, մոտ է այն օրը, երբ Արևելքը կբռնկվի հեղափոխական հրդեհով, բայց ո՛չ ձեռք՝ Լենինի ու Թալեաթի, այլ մեր՝ տեղական հեղափոխականների ու հազարավոր նահատակների շնորհիվ: Ապագա պատմությունը և ազատ աշխատանքը կասե իր խոսքը ձեռք այսօրվա կատարած զազիր գործի համար»:

Պատշաճաբ դուրս եկավ խորհրդային ներկայացուցիչ Ստարկը՝ շրջապատված յուրայիններով և սկսեց խոսել: Նրա ամեն մի խոսքը ծածկվում էր սուլոցներով, «կորչի»-ներով, վրդովումի ու բողոքի արտահայտություններով:

«Դուք ուղում եք գիտնալ, — ասաց նա, — մեր վերաբերմունքը Ռեպի՛

տում էին վարկաբեկել Հայաստանի կառավարությունը հաշս նորհրդային Ռուսաստանի: Այս տեսակետից պերճախոս մարդկային վավերագիր է հետեյալ կոչը՝ ամբողջ աշխարհին, որ հրատարակվեց Բաքուի «Կոմունիստի» հոկտ. 8 համարում:

«Անգրկովկասի ու ամբողջ աշխարհի բանվորներին և գյուղացիներին, Կոմունիստական ինտերնացիոնալին, Արհեստակցական միությունների Միջազգային խորհրդին և Գործունեության ու Պրոպագանդի խորհրդին.

Ալեկոժժու Արևելքի սրտում, Անգրկովկասի ու ամբողջ աշխարհի բանվորագյուղացիական լայն զանգվածների համար աննկատելի կերպով, միջազգային իմպերիալիզմի գործակալների — դաշնակիների ողորմելի ավազակների կառավարությունը գնդակահարում է Հայաստանի լավագույն զավակներին — կոմունիստական կուսակցության և արհեստակցական միության անդամներին: Հայաստանի բանտերը լի են կոմունիստներով և ապստամբված բանվորներով ու գյուղացիներով:

Լայն զանգվածների աչքում սնանկացած, բայց ազգայնական պատերազմների փորձով հմուտ «Դաշնակցություն» կուսակցությունը՝ ժամանակավոր հազիթություն տանելով ապստամբ բանվորագյուղացիական զանգվածների վրա, բռնություններ գործ դնելով մահմեդական խաղաղ զանգվածների դեմ, այժմ հաշիվ է տեսնում Հայաստանի ապստամբված բանվորների ու գյուղացիների և նրանց ղեկավարների՝ կոմունիստների հետ:

Հայաստանի կառավարությունը հաճեց նորից ու նորից տաքանալ արյունով այս անգամ կովելով նրանց դեմ, ովքեր ուզում էին բանվորագյուղացիական Հայաստանը խլել նրա արյունոտ ձեռքերից, որպեսզի հաղորդակից անեն նրան աշխատանքի և կապիտալի միջև մղվող մեծ կովին:

Հայաստանի մոռյալ ու խոնավ բանտերը, որոնք ոչ քիչ կյանքեր խլեցին արյունալի ցարի օրով, վերածվել են կառավարական տաճարների, ուր մաուզերիստները արյունալի խնջույքներ են սարքում Հայաստանի կոմունիստների նկատմամբ: Հայաստանի ներսում կոմունիստական բանվորական շարժումը հաղթահարելով միայն դաշնակիները կարողացան Հայաստանը վերածել իմպերիալիստների համար հուսալի մի հենարանի՝ Արևելքի հեղափոխության դեմ կովելու համար:

Այն ժամանակ, երբ ամբողջ Արևելքը բռնված է ապստամբության բողոքով, երբ Արևելքի ժողովուրդների համագումարը երզվեցնում էր արևելյան ժողովուրդներին ոտքի կանգնելու կոմունիստական ինտերնացիոնալի դրոշակի տակ, միջազգային իմպերիալիզմի դեմ վերջին վճռական կռիվը մղելու համար, այդ ժամանակ Հայաստանի սպիտակ ավազակային կառավարությունը, հրով ու սրով շափելով ամբողջ հեղափոխական Հայաստանը, քայքայելով բոլոր բանվորական արհեստակցական կազմակերպությունները, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների հետ միասին նոր Գողգոթա է պատրաստում Արևելքի հեղափոխական զանգվածներին:

Սակայն, ո՛չ կոմունիստական շարժումը Հայաստանում, ո՛չ էլ մանավանդ, Արևելքի ժողովուրդների հեղափոխական շարժումը ոչ մի բուռն շեն կասեցնի իրենց հաղթական արշավը: Ընդհակառակը, արհեստով դահիճների ձեռքով ընկած ընկերներ Ալլահվերդովի, Ղարիբջյանովի, Ղուկասի և ուրիշ շատ շատերի մահը, տասնյակ ու հարյուրավոր սպառնալիցների մահացումը Հայաստանի խուլ ձորերում, լավագույն ապացույցն է, որ «խաղաղեցված Հայաստանը» իր մեջ թաքցնում է ներքին հեղափոխական ուժ, որ որոշ պատմական բուռն զարթույլ կռիվ կսկսի, որպեսզի երկրի երեսից վերացնե պատմության ընթացքը հրով ու սրով կասեցնել ձգտողներին:

Մենք ուխտել ենք տալիս Հայաստանի արյունաքամ եղած բանվորագյուղացիական զանգվածներին, շենթարկվել ավազակային խղճների ցածոդի պրովոկացիային, այլ համառորեն ու համբերությամբ հավաքել իրենց ցան ու ցիր եղած ուժերը իրենց դասակարգային մարմինների շուրջ արթուն ունկնդրել կոմունիստական կուսակցության ձայնին, որի լավագույն անդամները իրենց հերոսական մահով բացին ազատագրման ճամփան:

Մենք դիմում ենք խորհրդային Ազրբեջանի բոլոր բանվորական կազմակերպություններին, կոմունիստական ինտերնացիոնալին, Գործունեության ու Պրոպագանդի խորհրդին և Արհեստակցական միությունների Միջազգային խորհրդին՝ մեզ հետ միասին բողոքի ձայն բարձրացնելու Հայաստանում իշխող սպիտակ տեռորի դեմ:

Մենք դիմում ենք խորհրդային Ազրբեջանի բոլոր բանվորական կազմակերպություններին, կոմունիստական ինտերնացիոնալին, Գործունեության ու Պրոպագանդի խորհրդին և Արհեստակցական միությունների Միջազգային խորհրդին՝ մեզ հետ միասին բողոքի ձայն բարձրացնելու Հայաստանում իշխող սպիտակ տեռորի դեմ:

Թո՛ղ իմանան ղեղին ինտերնացիոնալի սոցիալ-դավաճանները, որոնք Թիֆլիս եկան և սրտազեղ ընդունելություն գտան իրենց բարեկամներին՝ դաշնակիների ու մենշևիկների կողմից, որ այդ երկրների կառավարական բարորությունն ու անդորրությունը պահվում է ահաբեկումով ու հեղափոխականների դաժան սպանումով, Հայաստանի խոնավ բանտերում, կալանավորված հարյուրավոր բանվորների ու գյուղացիների տառապանքներով ու քաղցով:

Մա՛հ Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների վրա բռնություն կատարողներին:

Կեցցե՛ հեղափոխական Արևելքը:

Կեցցե՛ ինտերնացիոնալը:

Հայաստանի կոմունիստ, կուսակց, կենտր. կոմիտե: Ազրբեջանի

Արևեստ. միությունների խորհրդին կից գտնվող Արևեստակցական միու-

բյուճեցի արևելյան բյուռ: Նախագահություն Ազրբեջանի Արհեստակցական միությունների խորհրդի:

Իսկ ի՞նչ վերաբերում ունենին դեպի թուրքական հարձակումը դաշնակիցները: Դեռ օգոստ. 8-ին, Հայաստանի կառավարությունը շրջաբերական հայտագիր էր ուղղել բոլոր դաշնակից պետությունների կողմնայան ներկայացուցիչներին՝ ցույց տալով, որ քեմալականները ձրգտում են Հայաստանի վրայով միանալ բոլշևիկների հետ և նրանց օգնությամբ շարունակել պայքարը դաշնակիցների դեմ: Հայաստանի կառավարությունը փաստերով հաստատել էր, որ բոլշևիկներն ու քեմալականները Ազրբեջանն ու Պարսկաստանը դարձնում են իրենց անմիջական գործունեության վայր և որ բոլշևիկ համիսլամական-համաթուրքական ժողի մեջ միայն Հայաստանն է մնացել մի փոքրիկ օազիս, որը հեշտությամբ ոտքի տակ կերթա, եթե դաշնակիցներից լուրջ օգնություն չստանա: Ոչ մի շոշափելի օգնություն չստացվեց դաշնակիցներից, եթե չհաշվենք Անգլիայի ծախած մեկ միլիոն ոսկու ռազմամթերքն ու զինվորական հագուստը: Պատերազմը սկսելուց հետո, Հայաստանի կառավարությունը նորից դիմեց դաշնակիցներին: Պատասխանը եղավ նույնը. համակրական խոսքեր և ոչ մի գործնական օգնություն:

Այսպիսի պայմաններում սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը. Հայաստանը բառիս բուն նշանակությամբ մնացել էր մենակ: Նա բոլորովին պատրաստ չէր այդ պատերազմին: Դեռ նոր էր դուրս եկել ներքին քաղաքացիական կռիվների շրջանից: Մայիսյան բոլշևիկյան շարժումները գրեթե կազմալուծել էին նրա բանակը. թուրքական շրջանների նվաճման գործողությունները ավելի ևս թուլացրել էին երկրի մարտական ուժերը: Ազրբեջանը նավթ չէր տալիս և Հայաստանի երկաթուղին հազիվ շունչ էր քաշում: Բոլշևիկյան հարձակումները Ղազախի, Բասարգեշարի, Դարալագյազի և Շարուրի շրջաններում անընդհատ ջղային վիճակի մեջ էին պահում Հայաստանը և ստիպում, որ հայկական զորքերը մնան ցրված վիճակի մեջ: Բացի այդ, ժողովուրդը զբաղված էր բերքը հավաքելով. անձրևոտ եղանակի պատճառով հունձքը վերջացավ ուր և ամեն ոք շտապում էր կալսել ու պատրաստել իր ձմեռվա պաշարը: Զինվորական իշխանությունը թույլ էր տվել, որ բանակի զինվորների մի մասը գնա տուն դաշտային աշխատանքներ կատարելու համար: Թուրքերի ընդհանուր հարձակումը հանկարծակիի բերեց հայկական բարձր հրամանատարությանը: Ամբողջ ճակատի վրա, Սուրմալուից մինչև Օլթի, պատերազմը սկսվելուց առաջ, հայկական ուժերի թիվը վեց հազարից չէր անցնում, որից շուրջ 2500 Սուրմալուում, մնացածը՝ Կարսի ճակատի վրա:

Իսկ այդ ժամանակ ի՞նչ ուժ ունենին թուրքերը: Համաձայն Հայաս-

տանի սպարապետի սպայակույտի 4 հտախուզական բաժնի հուլիսի 6 տեղեկության՝ թուրքական բանակը Հայաստանի սահմանի վրա հետևյալ կերպով էր դասավորված. 15-րդ կորպուս՝ հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաջա: Էրզրումում գտնվում էր 17-րդ գունդը և 9-րդ դիվիզիայի սպայակույտը — հրամանատար՝ Ռուշտի բեյ: Հասան Ղալայում գտնվում էր 28-րդ գնդի կենտրոնը և շրջա լեռնային թնդանթ. Թորթումում՝ 28-րդ գնդի երկու գումարտակ. Բարդուսում՝ 28-րդ գնդի մեկ գումարտակ և 20-րդ գնդի մասեր. Խորասանում՝ 12-րդ դիվիզիայի սպայակույտը — հրամանատար Խալիլ բեյ: Զիվինում՝ 34-րդ գունդը. Քյոփրթեռյում՝ 35-րդ գունդը. Ալաշկերտում՝ 36-րդ գունդը: Օլթիի ուղուցով շարժվում էր Խալիլ բեյի երրորդ դիվիզիան՝ 7, 8 և 11-րդ գնդերը: Տրապիզոնի և Էրզրումի միջև նկատված էին 31-րդ դիվիզիայի մասերը: 11-րդ դիվիզիայի կենտրոնը, ինչպես և 18-րդ գունդը՝ Բայազետում. 32-րդ գունդը՝ Վանում. 30-րդ գունդը՝ Բայազետում: Արշալույս: Բացի այդ Մեթաքենեկի շրջանում կային 1200 հոգի անկանոն կռվողներ. Օլթիում՝ 350 ժանդարմներ. Օլթիից դեպի հյուսիս՝ 1500 հոգիանոց չեթա. Հասան-Ղալայում՝ 1600 կամավորներ. Տրապիզոնում՝ 300 ժանդարմներ. Լազիստանում՝ լազ կամավորներ:

«Թանի» զինվորական թղթակցի ասելով, 1920 թ. ամառվա վերջը, արևելյան նահանգներում թուրքերն ունենին 3-րդ, 13-րդ և 15-րդ կորպուսները — ընդամենը՝ 50 000 հետևակ, 2 600 այրուձի և 308 հին ձկն թնդանթ: Ուրիշ զինվորական հեղինակություններ Հայաստանի դեմ գործող թուրք բանակը ցույց էին տալիս՝ 3-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 12-րդ և խառն դիվիզիաները, երկու աշիրեթական գնդեր, մի բրիգադ այրուձի, այսպես կոչված ազրբեջանյան ձիավոր հարյուրյակը, թրքական և քրդական հրոսախմբեր և այլն: Կանոնավոր զորքերի թիվը հասնում էր 28 000-ի, որից 3 000 ձիավոր: Զորքը պարենավորված էր շատ լավ, ուներ առատ ռազմամթերք, տաք հագուստ, որ ստանում էր իտալացիներից, ֆրանսիացիներից և Խորհրդ. Ռուսաստանից:

Նման անհավասար պայմաններում սկսվեց պատերազմը: Հայաստանը լարեց իր բոլոր ուժերը: Սեպտ. 30-ին, կառավարությունը արտակարգ նիստում, երկիրը հայտարարեց պատերազմական դրություն մեջ: Մինչև 35 տարեկանները զենքի տակ առավ: Խիստ օրենքներ սահմանեց դասալիքների դեմ: Զինվորական նախարարությանը տվեց արտակարգ լիազորություններ, նրան ենթարկեց երկաթուղիները, ռադիոկայանները և փոխադրության միջոցները: Որոշեց, արագացնելու համար կառավարության գործունեությունը և շրջաններում հեղինակավոր ներկայացուցիչներ ունենալու նպատակով, նախարարների մի մասին և

* Секретная шифровка развед. отд. шты.ком войсками Армении, 6 июля, 1920 г., № 20.

մի շարք գործիչներ ռազմաճակատ և գավառներ ուղարկել: Ալեքսանդրապոլ ուղարկվեցին Ա. Զամալյանը և Գ. Ղազարյանը, Կարս՝ Ս. Վրացյանը և Ա. Բաբալյանը, Սուրմալու՝ Ս. Արարատյանը, Իջևան՝ Ա. Գուլխանդանյանը, Նոր Բայազետ՝ Ս. Մելիք-Յուլյանը, Աշտարակ՝ խորհրդարանի անդամներ՝ Հ. Տեր-Հակոբյանը և Հ. Տերտերյանը: Կենտրոնում մնացին՝ Հ. Օհանջանյանը և Ռ. Տեր-Մինասյանը: Կառավարությունը մի սրտառուչ կոչ ուղղեց ժողովրդին: Հինվորական նախարարի հրամանով Երևանի և Կարսի հրապարակներում կանգնեցրեց կախաղաններ, Կառավարության հետ միասին ամբողջ երկիրը ևս լարում էր իր ուժերը դիմադրելու համար իր թշնամուն:

Արտասահմանյան հասարակության մեջ այն կարծիքն է տիրում, որ թուրքերը, առանց որևէ արգելքի հանդիպելու, հաղթեցին հայերին, որ հայկական բանակը ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց: Այս կարծիքը արդյունք է բացարձակ տգիտության: Ընդհակառակը, եթե հայ բանակի մի մասը չգտնվեց իր կոչման բարձրության վրա, մյուս մասը ցույց տվեց անձնազոհության, անվեհերության և հայրենասիրության սքանչելի օրինակներ: Հայ-թուրքական վերջին պատերազմի պատմությունը, որը դեռ իր պատմաբանին է սպասում, կբանա մեր առջև շատ ուսանելի էջեր, որոնք թուլության և անկազմակերպության կողքին ցույց կտան պետական գիտակցության և ռազմական կարողության շքեղ օրինակներ: Մասնավորապես բուն կռիվներ տեղի ունեցան Սուրմալուի ճակատում. իրենց հարձակումը թուրքերը սկսեցին երկու ուղղությամբ: Քյազիմ Կարաբեքիրի ուժերի մի մասը շարժվեց Կարսի ճակատում. մյուս մասը՝ մի դիվիզիա հետևակ, մոտ 2000 բուրդ խուժան, 8 թնդանոթ, ձիավոր մասեր, ուղղվեցին դեպի Սուրմալու, ըստ երևույթին կամենալով արագ հարվածով գրավել մինչև Արաքս և հարվածի տակ առնել Երևանը: Իգդիրի ճակատի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց Դրոն, որի ձեռքի տակ կային 9-րդ գունդը — 1200 հետևակ, 25 ձիավոր, 16 գնդացի, հրամանատար՝ գնդապետ Խուզարաջյան. 8-րդ գունդը — 600 հետևակ, 40 ձիավոր, 8 գնդացի, հրամանատար՝ Տ. Բաղդասարյան. էքսպեդիցիոն զորամասը — 5 վաշտ — 500 հետևակ, 16 բեռնակիր և 8 ձեռքի գնդացի. Կուռո թարխանյանի այրուձին 260 ձիավոր, 6 գնդացի: Հոկտեմբեր 1-ին 8-րդ գունդը փոխադրվեց Կարսի ճակատ, որ Սեպուհի բրիգադի մի մասն էր. դրա փոխարեն նոր լրացումներ եղան, որով ամբողջ Սուրմալուի զորամասի թիվը հասավ մինչև 2000 հոգի: Զորամասը շատ լավ կազմակերպված ու պարենավորված էր. բոլոր մասերը կապված էին իրար և կենտրոնի հետ հեռախոսով. սերտ հարաբերություն էր ստեղծված և զորամասի ու ազգաբնակչության, ինչպես և էջմիածնի գավառային ինքնավարության միջև: Այս վերջինս էր վարում Սուրմալուի զորամասի պարենավորման գործը. ինչպես

նաև շատ հաջողությամբ կատարեց Սուրմալուի ազգաբնակչության տեղափոխությունը:

Հոկտեմբեր 20-ից սկսած, թուրքերը գործոն շարժումներ կատարեցին Սուրմալուի ճակատում: Նրանք հարձակվեցին Կարաբուլաղ և Սոգուլի գյուղերի վրա: Հոկտ. 20-ի ամբողջ օրը տեղի ունեցան տաք կռիվներ. թնդանոթները երկու կողմից որոտում էին անընդհատ: Թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ մերոնք նահանջեցին մինչև Արաքս. հաջորդ օրը դիմեցին հակահարձակման և հետ շարժեցին թշնամուն ծանր կորուստներ պատճառելով նրան: Մեր զոհերն էին սպանված և վիրավոր՝ երկու սպա և 60 զինվոր: Հոկտ. 24-ից կատաղի կռիվներ սկսեցին Քուլլուկ, Կարակալա, Վերին Չարուխչի, Դաշբուռունի շրջանում: Վաղ լուսաբացին, մոտ մեկ դիվիզիա կանոնավոր ուժեր ու բազմաթիվ քրդական խմբեր հարձակման անցան Քուլլուկ—Վերին Չարուխչի, Սուլթանաբաղ—Իգդիր, Դաշբուռուն—Կարակոյունլու—Մարգարու ուղղությամբ: Արյունահեղ կռիվներ տեղի ունեցան: Թշնամին բազմաթիվ անգամներ դիմեց գրոհի և միշտ հետ շարժվեց: Թուրքերը առանց կանգ առնելու զոհերի առաջ, ձգտում էին, ինչ գնով էլ լինի, գրավել Սուրմալուն: Հայերն էլ վճռել էին ավելի շուտ մեռնել, բայց տեղի չտալ և երեք օր շարունակ, առանց ընդմիջումի, ամբողջ ճակատի վրա մղվում էին արյունահեղ կռիվներ: Տեղ-տեղ, ինչպես Դալիգդաշի դիրքերում, որ պաշտպանում էր Կուռո թարխանյանը, զինվորների ու սպանների հիսուն տոկոսը սպանվեց կամ վիրավորվեց, բայց չնահանջեց: Սուլթանաբաղի դիրքերում թշնամին կռվում էր մի քանի հարյուր քայլ հեռավորությունից: Սպանությունը՝ գնդ. Խուզարաջյան, Մամաջանյան Գալուստյան, Հովասափյան, Թարվերդյան, Թարխանյան, Մակ-Մալիցիկի, Թոփչյան, Աբգարյան, Պետրոսյան, Ղամբարյան և ուրիշներ ցույց տվին հերոսության փայլուն օրինակներ: Առաջ բերեց մի օրինակ միայն: Կովի երկրորդ օրը, Դրոյի հրամանով, Քանաքեռից, բեռնատար ինքնաշարժերով, օգնության է շտապում Կուռո թարխանյանը: Մարգարայում պարզվում է, որ խճուղին բռնված է թշնամու կողմից. առաջ գնալու հնարավորություն չկա: Առանց երկար մտածելու, Կուռոն դասավորում է զինվորներին ինքնաշարժերի վրա, ինքը նստում է առաջին ինքնաշարժի վարիչի մոտ և շուրջ ինքնաշարժերը, իրարից հիսուն քայլ հեռու, արագությամբ քշել է տալիս խճուղիով, միաժամանակ, գնդացիներից սաստիկ կրակ բանալով ճանապարհի երկու կողմով: Թշնամին հանկարծակիի է գալիս և սարսափահար պահվում առունհերում: Տալով ութ զինվոր վիրավոր և գնդացիի մասի պետ հերոս Մալիցիկին սպանված՝ Կուռոն ճեղքում է թշնամու շղթան և հասնում օրհասական դիմադրություն ցույց տվող Դալիգդաշին օգնության:

Հոկտ. 26-ին մեր զորամասերն անցան հակահարձակման: Թշնամին բոլոր կետերում, կատաղի դիմադրությունից հետո, բազմաթիվ դիակ-

ներ թողնելով, դիմեց խուճապային փախուստի: Ու հետզհետե հեռացավ Բարթողյան լեռների մյուս կողմը: Երևանը, որ մի քանի օր ապրում էր Սուրմալուից հասնող թնդանոթների որոտի տակ և սարսափահար սպասում էր ճակատամարտի ելքին, հանգիստ շունչ քաշեց: Թշնամին այլևս Սուրմալուի ճակատում կենդանի գործունեություն ցույց չուվեց:

Բոլորովին այլ ընթացք ստացան դեպքերը Կարսի ճակատում: Այստեղ գործում էին զորավար Հովսեփյանի բրիգադը — առաջին գունդ՝ գնդ. Մազմանյան, 4-րդ գունդ՝ գնդ. Միրիմանյան, 5-րդ գունդ՝ գնդ. Շաղուբադյան, Սեպուհի բրիգադը. 7-րդ գունդ՝ գնդ. Իշխանյան, 8-րդ գունդ՝ փոխգնդ. Բաղդասարյան. գնդ. Ղորղանյանի ձիավոր բրիգադը և մի քանի կամավորական խմբեր՝ Փիլոսի, Մուրադյանի, Սմբատի և այլն: Կարսի ճակատում գործում էին սավառնակներ և «Ազատամարտ» զրահագնացքը: Կարսի բերդապետն էր զորավար Փիրումյանը, իսկ բերդի հրետանիի պետն էր բուլղար սպա գնդ. Բաբաջանովը: Կարսի զորախմբի ընդհանուր հրամանատարն էր զորավար Սիլիկյանը, սպայակույտի պետ՝ գնդ. Վեբիլյանը: Թե բերդի և թե դաշտային մասերը թույլ էին կազմակերպված. զինվորների մեծ մասը նոր էր հավաքված և չէր մերված գնդերում: Սպանների և զինվորների փոխհարաբերությունը շատ մասերում մտերմական չէր: Լավ չէին և զոր. Փիրումյանի ու զոր. Հովսեփյանի, ինչպես նաև նահանգապես Ղորղանյանի հարաբերությունները, որ անդրադառնում էին շրջապատի վրա: Զորքերի մի մասը շտապ կերպով զինված էր Անգլիայից նոր ստացված ռուս հրացաններով, որոնց վարժ չէր: Թիկունքը լավ կազմակերպված չէր և հակապետական տարրերը՝ բուլղարները կարողանում էին դժվարություններ առաջացնել: Այսպես, հոկտ. 2-ին, Կտրայալ կայարանից յոթ վերստ հեռու, Շահնալար գյուղի մոտ, խորտակվեց ճակատը զինվորների տանող զնացքը, 14 վագոններ ջարդվեցին, սպանվեց 12 և վիրավորվեց 43 հոգի: Բուլղարների գործն էր այս:

Փորձելու համար մեր զորքերի մարտունակությունը, այլև ուղիական ոգին բարձրացնելու նպատակով, բարձր հրամանատարությունը որոշեց ձեռնարկել ընդհանուր հարձակման: Հաջողության դեպքում ենթադրվում էր առաջ շարժվել: Հարձակումը հաջողություն չունեցավ: Թշնամու ուժեղ դիմադրության հետևանքով մեր զորամասերը նահանջեցին գրեթե մինչև Կարս: Այնուհետև նախաձեռնությունն ամբողջապես անցավ թուրքերի ձեռքը: Քայլ առ քայլ ճնշելով մերոնց, հոկտ. 28-ին, նրանք գրավեցին Վեզենքոյի բարձունքները: Ամբողջ հոկտ. 28-ին տաք կռիվներ տեղի ունեցան: Մազմանյանի զորամասը ձգտում էր հետ խլել Վեզենքոյը: Այս կռիվներում երկու կողմերն էլ ունեցան ծանր կորուստներ. վիրավորվեց ճակատի պետ գլխապետ Գնդունին: Հոկտ. 29-ին տեղի ունեցավ զորամասերի վերախմբում: Համաձայն տրված հրամանի, հոկտ. 30-ի առավոտյան, մեր զորքերը պիտի անցնեին հակահար-

ձակման Վեզենքոյը գրավելու նպատակով: Սակայն առաջին գունդը մերժեց կատարել հրամանը և տեղից շարժվեց: Հուսահատ և անզոր գնդ. Մազմանյանը ամենքի աչքի առջև մատուցեց երկու զնդակից ինքնասպանություն գործեց: Այս ևս չազդեց զորքի տրամադրություն վրա: Այդ միջոցին մեծ ուժով հարձակման դիմեցին թուրքերը: Սկսվեց խուճապային փախուստ: Մեր զորքերի մի մասը և զրահագնացքը նահանջեցին դեպի Մազրա. ժողովուրդը և զորքի մյուս մասը խուճեց դեպի կիրճը՝ Պրոխլադնոյե գյուղի ուղղությամբ: Մեր սավառնակը թուով Երևան: Կարսն ընկավ թշնամու ձեռքը: Գերի մնացին զոր. Փիրումյանը, զոր. Արարատյանը, գնդ. Շաղուբադյանը, գնդ. Վեբիլյանը, գնդ. Բաբաջանովը, փոխգնդ. Տեր-Առաքելյանը, 30-ի չափ զանազան աստիճանի սպաներ և մոտ 8 000 զինվորներ. նախարար Ա. Բաբալյանը, Գարեգին Արք. Հովսեփյանցը, փոխնահանգապետ Չախուրյանը, քաղաքագլուխ Նահրատյանը և ազգաբնակչության մեծ մասը: Երեք օր անընդհատ թուրքերը թալանեցին, բռնաբարեցին, սպանեցին և ամեն տեսակ վայրենություններ գործ դրին քաղաքում:

Նախարար Ա. Բաբալյանը, իբրև դեպքերի ակնապետ, զարհուրելի գույներով է նկարագրում թուրքերի գործած վայրագությունները: Հայեր ենթարկվում էին կոտորածի, գեղեցիկ կանայք տարվում էին հարձույթյան, տղամարդիկ թշվում էին թուրքիայի ներսը: Ի միջի այլոց, ցնցող տեղեկություններ է տալիս նա բուլղարների կատարած դերի մասին: «Մեր գերության հինգերորդ օրը, — գրում է նա, — մեզ այցելեցին լորս հայեր՝ ուղեկցությամբ մի քանի տաճիկ սպանների, զարդարված կարմիր լաթերով: Կարսի հայ կոմունիստներն էին դրանք. պտտում էին հանրակացարանները և իրենց թշնամիներին մատնում տաճիկներին, շեղումների անդամներ էին: Այնպես էին հավատացրել սրանց տաճիկ սպանները, որ իբր թե Կարսը պիտի հանձնեն բուլղարկյան իշխանությունը: Եվ ամեն կերպ փայփայում էին կոմունիստ տականքներին. փոխարենը սրանք մատնություններ էին անում և ցույց տալիս պահեստների տեղերը և անհրաժեշտ տեղեկություններ էին տալիս հայ զորքի և երկրի վերաբերյալ»:

Իսկ Բաբվի հայերեն «Կոմունիստը» (№2) հետևյալ ձևով է նկարագրում թուրքերի ընթացքը Կարսում.

«Հոկտ. 30-ին տաճիկական զորքերի առաջապահ մասերը չհանդիպելով ոչ մի դիմադրության հայկական զորամասերի կողմից՝ գրավեցին Կարսը: Մինչև թուրքական զորքերի մտնելը, հայկական զորքերը խորը համոզված էին, որ Կարսի վրա հարձակվող զորքերը բուլղարներն են, որի պատճառով և նրանք դիմադրություն ցույց չուվին տաճիկներին: Այդպիսի կարծիքի էր և Կարս քաղաքի աշխատավոր ժողովուրդը, որը

բացարձակապես համոզված էր, որ կարմիր դրոշակի տակ, հարձակվում է կարմիր Տաճկաստանի հեղափոխական բանակը: Բայց քաղաք թափված այդ զորքերը շխնայեցին ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին և ո՛չ էլ ծերերին: Հինգ օրվա ընթացքում արյունոտ զինվորները և քրդերը խաղաղ ժողովրդի գլխին գործադրեցին իրենց բոլոր գազանությունները, որոնք վեր են մարդու երևակայությունից: Սպանում էին բացառապես հայերին: Թալանում էին ամենքին անխտիր:

Չէին խնայում նույնիսկ կոմունիստների, որոնք իրենց կոմունիստ լինելը ապացուցանող վկայականներ էին ներկայացնում: Տաճկական գազանություններին զոհ գնացին Կարսում միմիայն 6 000 հայեր:

Սարսափելի կոտորածներին հաջորդեցին խմբական ձերբակալություններ հայերի մեջ: Ոտքից գլուխ մերկացնելով նրանց հարյուրներով ուղարկում էին Կարին և Սարիղամիշ աշխատելու: Ուղարկվածները ցրտահար էին լինում և մեռնում քաղցից ու տանջանքից:

Միևնույն ժամանակ սկսվել էր թուրք գաղթականների շարժումը դեպի Կարսի շրջանը: Տեսնողները սարսափով պատմում էին, թե ինչպես բազմահազար ամբոխը՝ ծերեր, կանայք, երեխաներ, այդ ցրտին շարժվում էր դեպի Սարիղամիշ ու Կարս օր առաջ տեղավորվելու համար փախած հայերի գյուղերում և տներում:

Կարսի շրջանը դատարկված էր արդեն հայերից. Կարս քաղաքը նույնպես: Քեմալականների համար ստեղծվել էր հնարավորություն իրենց ծրագրի մի մասը իրագործելու: Տաճկական հրամանատարությունը աշխատում էր Կարսի շրջանը թրջացնել, որպեսզի հին կառավարության հետ կնքած պայմանի համաձայն, կազմվելիք հանրաքվեն հօգուտ իրեն վճռի, իսկ առաջին խորհրդաժողովին կարողանա հայտարարել, որ Կարսի շրջանը թրջաբնակ է»:

Կարսի գրավման հաջորդ օրը, Քյազիմ Կարաբեքիրը մի կոչ ուղղեց քաղաքի և շրջանի հայ ազգաբնակչությանը, որի մեջ պատերազմի ամբողջ պատասխանատվությունը բարդում էր «դաշնակների» վրա և իրեն ներկայացնում էր իբրև քրիստոնեության պաշտպան. ապա պահանջում էր, որ իշխանությունը հանձնվեն հայերի մոտ գտնվող զենքն ու ռազմամթերքը, սպաներին և «ամեն տեսակ գործակալներին ու լրտեսներին»:

Այնուհետև դեպքերը վարգացան շատ արագ: Կարսից հետո, մեր զորքերը համախմբվեցին Ղզլլախաշախի տակ, ուր նոյ. 4-ից սկսվեցին տաք կռիվներ վրա հասնող թուրքերի հետ: Թշնամին աշխատում էր կտրել կիրճի բերանը և զերի առնել մեր զորամասը: «Ազատամարտ» զրահագնացքի խիզախ շարժումներով և գնդացրային սպանիչ կրակի ուժով թուրքերի ծրագիրը ձախողության մատնեցին: Մեծ կորուստ տալով, թշնամին այլևս չհամարձակվեց առաջ շարժվել: Ղզլլախաշախի կռիվն ահագին իրարանցում և խուճապ առաջ բերեց Ալեքսանդրապոլում: Նահանգապետը միլիցիան առած հեռացավ, անպաշտպան թող-

նելով քաղաքը: Քաղաքային ինքնավարության, երկաթուղային պաշտոնեության մեծ մասը փախավ: Քաղաքում գլուխ բարձրացրին անիշխանական տարրերը: Բանտից արձակվեցին բոլշևիկները, որոնք ստեղծեցին Հեղկոմ և փորձեցին իրենց ձեռքն առնել իշխանությունը: Նոյ. 5-ին նրանք բաց թողին մի թուղիկ, որով կոչ էին անում ազգաբնակչությանը մնալ քաղաքում: Սակայն, Ջամալյանի, Սեպուհի և մի շարք քաղաքացիների ձեռք առած միջոցների շնորհիվ հաջողվեց քաղաքի անդորրությունը վերականգնել: Լ. Սարգսյանի նախագահությամբ կազմվեց ժամանակավոր մի մարմին քաղաքը կառավարելու համար: Նոյ. 6-ին կառավարությունը Լ. Սարգսյանին հաստատեց քաղաքապետի պաշտոնում և նրա տրամադրության տակ դրեց նյութական միջոցներ և միլիցիոներներ: Միևնույն ժամանակ որոշեց խիստ պատասխանատվության ենթարկել պետական, քաղաքային և հասարակական այն պաշտոնյաներին, որոնք հակառակ կառավարության նախօրոք տրված հրահանգի, լքել էին դիրքերը և թուլամորթությամբ փախել:

Կարսի անկումից հետո, համարյա միաժամանակ և Անգորայի, և Հայաստանի կառավարությունները դիմեցին միմյանց հաշտության առաջարկով: Նոյ. 6-ին Քյազիմ Կարաբեքիրը առաջարկեց զինադադարի հետևյալ պայմանները.

1. Այժմ Արփաշայից արևմուտք գտնվող հայ զորամասերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով Արփաշայից առնվազն 15 կիլոմետր դեպի արևելք պետք է քաշվեն:
2. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը չպիտի գրավվի, միայն թե բերդը և կայարանը մեր կողմից զինվորական գրավման տակ պետք է առնվեն: Ալեքսանդրապոլում հանրային ապահովությունը, կարգի պահպանություն տակ գտնվելը Ալեքսանդրապոլի բնակչությանը պետք է հանձնվի:
3. Նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլն ունի մեծ նշանակություն, որպիս թիֆլիս—Երևան երկաթուղու միացման կետ, արգելք չպետք է լինել, որ Ալեքսանդրապոլի շրջանը, տաճիկ բանակի վստահության համար, գրավվի զորամասերի կողմից:
4. Զինադադարի տևողության միջոցին՝ տաճկական զորքերի վրա ո՛չ մի կողմից և ո՛չ մի պատրվակի տակ հարձակում չպետք է արվի և կրակ չպետք է բացվի:
5. Վերի հողվածները վաղը (7 նոյ. 1920 թ.), կեսօրից հետո, մինչև ժամը 5 ամբողջապես գործադրել և Արփաշայի արևմուտքը գտնված հողամասը և Ալեքսանդրապոլը հիշված կեսօրից առաջ մինչև ժամը 10 ամբողջապես պարպել:

Հայաստանի կառավարությունը ընդունեց այս պայմանները, որոնք նոյ. 7-ին իրագործվեցին: Հայկական զորքերի մի մասը քաշվեց դեպի նոյ. 8-ին, Քյազուռ, մյուս մասը՝ դեպի Ադին: Բայց հաջորդ օրը, նոյ. 8-ին, Քյա-

զիմ Կարաբեքիբը, հանուն իր կառավարության ներկայացրեց հետևյալ պահանջները.

«Չինաղազարի պայմանները. Առայժմ 24 ժամվա ընթացքում, հանձնել Ալեքսանդրապոլում, բոլորովին գործածելի վիճակի մեջ 2000 արագահարված հրացան, սարքով և կենդանիներով միասին, 20 հատ ծանր և 40 հատ արագահարված գնդացիր, երեք մարտկոց թնդանոթ, 4000 շորի, 1000 սնդուկ հրացանային ռազմամթերք, 6000 թնդանոթի ռումբ, 2 շոգեշարժ մեքենա և 50 վազոն պիտի հանձնվի մեզ: Կանոնավոր և անկանոն հայկական զինվորական ուժերը Արփաշայի ընթացք—Ալազյազ կայարան—Կիրմիզլի—Կոլիջան, Նալբանդ կայարան—Վարանցովկա գծից արևելք պիտի քաշվեն. այս գծից արևմուտք գտնվող երկաթուղագիծը չքանդված և անվնաս պիտի թողնվի:

Երկրորդ՝ առ առավել 3 օրվա ընթացքում դարձյալ հայկական կանոնավոր և անկանոն զինված ուժերը Սուրմալու—Արաքս կայարան—Կիզիլիշի—Արեթ—Ալազյոզ լեռան լանջը—Տանագերմազ—Նովո-Միխայլովկա—Լոռիքենդ—Շերմուտ Յավանդազ գծից արևելք պիտի քաշվեն:

Երրորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո Սանահին կայարանի և Ալեքսանդրապոլի միջև երկաթուղագծի վրա ամեն տեսակ ռազմական պիտույքների փոխադրությունը պիտի կանգ առնի: Այս փոխադրությունները ստուգելու համար Սանահին կայարանը և Ղարաքիլիսա մեկ-մեկ հանձնախմբեր պիտի ուղարկվեն, և հայկական կառավարությունը վերոհիշյալ հանձնախմբերի անձեռնմխելիությունը և Ալեքսանդրապոլի շրջանում նրանց արևելյան ճակատի հրամանատարության հետ կանոնավորապես և ապահովապես կապ ունենալը պիտի երաշխավորի:

Չորրորդ՝ մինչ զինադադարի երրորդ օրը երեկոյան, երկու կողմի պատվիրակները հաշտության բանակցություններ սկսելու համար Ալեքսանդրապոլ պիտի գտնվեն և այս ժամանակի ընթացքում, եթե առաջին և երկրորդ պայմանների բովանդակությունը իրագործված է, խսկույն հաշտության բանակցությունները պիտի սկսվեն:

Հինգերորդ՝ զինադադարի ժամանակի ընթացքում մեր զորամասերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում առաջին պայմանում հիշված Արփաշայ հոսանք—Նալբանդ կայարան—Վարանցովկա գծից արևելյան կողմը և մյուս շրջաններում իրենց գտնված գծից առաջ չպիտի անցնեն:

Վեցերորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո երկու կողմից թշնամական գործողություններին վերջ պիտի տրվի:

Սույն զինադադարի պայմանները Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնվող հայկական առաջավոր մասերին հանձնվելու ժամից գործա-

դրության մեջ են մտնում և պայմանաժամը, ի վերջո, եթե կարիք զգացվի, երկարաձգելու պայմանով, յոթ օր է: № 2378»:

Հայաստանի կառավարությունը ամենավճռական կերպով բողոքեց այս պահանջների դեմ, նկատելով այդ՝ զինադադարի խախտում և որոշեց մերժել նոր պայմանները: Խոսքը նորից անցավ զենքին: Նոյեմբերի 11-ին վերսկսվեց պատերազմը, որը, սակայն, տեղի շատ կարճ: Նոյեմբերի 14-ին թուրքերը հարձակվեցին Ջաջուռի մեր զորամասի վրա: Կոնվները սկզբում նպաստավոր էին մեզ համար, բայց թշնամուն հաջողվեց թիկունքային շարժումով ուժեղացնել Ղալթախին, ուր գտնվում էր զորամասի կենտրոնը, և սպառնալ երկաթուղագծին: Այդ պատճառով մեր զորքերը նահանջեցին Համամլու: Տաք կոնվներ տեղի ունեցան և Ադինի ճակատում, ուր ծանր վիրավորվեցին Սմբատը և Նիկոլ Օդաբաշյանը: Թուրքերին հաջողվեց այստեղից էլ հետ մղել մերոնց: Վերջին կոնվներն էին սրանք:

Հայաստանի կառավարության դիմումի վրա կնքվեց նոր զինադադար և նոյ. 22-ից թուրքերին հանձնվեց նրանց պահանջածը: Հայաստանի կառավարությունը միաժամանակ դիմեց և Մոսկվայի միջնորդությանը: Չիչերինը դրական պատասխան տվեց և իր կողմից նշանակեց Բողոու Մզիվանիին մասնակցելու համար հայ-թուրքական բանակցություններին: Միաժամանակ, Թիֆլիս ուղարկվեց Ա. Խատիսյանը՝ դիմելու համար դաշնակից ներկայացուցիչներին: Խատիսյանը Երևանից մեկնեց նոյեմբերի 18-ին և հետը տարավ հետևյալ տեղեկագիրը, որ զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը պատրաստել էր պատերազմի սկզբին դաշնակիցների համար.

«Հայաստանը ունի շորս ճակատ, բոլորն էլ պատերազմական վիճակում՝ Կարս—Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Գիլիջան—Ղազախի:

Ինչպե՞ս են բաժանված դրանց մեջ Հայաստանի զինվորական ուժերը: Կարս—Ալեքսանդրապոլի ճակատում կանգնած են հետևյալ զորամասերը. խոսքը վերաբերվում է կանոնավոր զորքերին և, հատկապես, հետևակ զորքերին: Այդտեղ են առաջին գունդը (Մաղմանյան) — 1500 սվին, 4-րդ գունդը (Միրիմանյան) — 2000 սվին, 5-րդ գունդը (Շաղուբաղյան) — 700 սվին, 6-րդ գնդի մի բատալիոն — 700 սվին, 7-րդ գնդի մի բատալիոն (Իշխանյան—Գնդունի) — 800 սվին և 8-րդ գունդը (Տիգր. Բաղդասարյան) — 1500 սվին, ընդամենը՝ 7 200 սվին: Բացի դրանից կան նաև Սմբատի խմբերը:

Սուրմալուի ճակատում (Գրոյի մոտ) կան 9-րդ գունդը — 2000 սվին, 8-րդ գունդը (1 բատալիոն) — 1000 սվին և 7-րդ գունդը (մի բատալիոն) — 700 սվին, Ղարաբաղի առանձին զորամասը (Կուռո) — 800 սվին, ընդամենը՝ 4500 սվին և փոքրիկ եզրիական զորամաս: Նախիջևանի ուղղությամբ կանգնած են՝ 3-րդ գունդը — 2000 սվին,

2-րդ գունդը (երկու բատալիոն) — 1000 սվին, ընդամենը՝ 3000 սվին, Գիլիջան—Ղազախի ճակատում գտնվում է 6-րդ գունդը (Մանրեի) — 2000 սվին:

Այս թվերի մեջ չեն մտնում հեծելազորքը, հրետանին և հատուկ նպատակ ունեցող մասերը, ինչպես սպայերներն և հեռագրական ջոկատները:

Այսպիսով, բոլոր շորս ուղղութիւնների վրա մենք ունենք ընդամենը 16 700 սվին, բացի դրանից, Զանգեզուրում գտնվում է 800 սվին, ուրեմն, վերոհիշյալի հետ՝ 17 500 սվին:

Երևանում պահեստում մնում է 10-րդ գունդը (Հալապյանի) — 1500 սվին, ընդամենը, ուրեմն, 19 000 սվին:

Ընդունելով և մյուս տեսակի զենքերը՝ 6000 հոգի — ուրեմն, զործող բանակում կանոնավոր մարտական ուժեր կան 25 000 հոգի:

Ավելացնելով դրանց վրա նաև թիկունքում ծառայողներին, բեռնակիրներին, կառուցաններին, սպայակույտը, առողջապահական սպասավորներին — ընդհանուր թվի 30 տոկոսը, կստանանք բանակի ամբողջ կազմը 34 000 հոգի, խմբերի հետ միասին — մոտ 40 000 հոգի:

Կանոնավոր թուրքական ուժեր Կարս—Ալեքսանդրապոլ ուղղության վրա պետք է ընդունել 4 դիվիզիա, յուրաքանչյուրի մեջ 3000 հոգի, ընդամենը 12 000: Սուրմալուի ուղղության վրա՝ 1 թուրքական դիվիզիա՝ 8000 հոգի, որը սպառնում է Երևանին: Նախիջևանի ուղղությամբ՝ բուլղերկյան ուժեր մոտ 2000 հոգի, Եվ Ղազախ—Գիլիջանի ուղղությամբ՝ ազրբեջանցիք և բուլղերկյան: Այդ կանոնավոր զորքերի թիվը պետք է, ընդհանուր առմամբ, հաշվել 20 000 սվին:

Եթե դրանց ավելացնենք ոչ կանոնավոր ժողովրդական ուժերը, քրդերին և թշնամի զինված աղգաբնակչությունը, այդ դեպքում թշնամու ուժերի թիվը պետք է որոշել բոլոր շորս ուղղութիւնների վրա ոչ պակաս 30 000 հոգուց: Ահա մրցակից կողմերի անկողմնապահ թվահամարը:

Սրա հետ միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ Հայաստանի մեկուսացած դրությունը, նավթից, նավահանգստից զուրկ լինելը, արտաքին աշխարհից կտրված լինելը (որովհետև ամբողջ հաղորդակցությունը վրաստանի և Եվրոպայի հետ կախված է մարզից՝ Երկաթուղային գծից, որը շուտով կտրվեց): Թնդանոթի ուղիների պաշարը վերջանում է: Ցրտերը ավելի սաստկանում են: Հայաստանը շղթայվում է երկաթե օղակով: Գրավված և վտանգի ենթարկված շրջաններից ազգաբնակչությունը հավաքվում է Հայաստանի սրտի մեջ:

Դաշնակիցները, սակայն, ոչինչ չունենին ասելիք: Անգլիայի ներկայացուցիչ Ստոկսը միայն որոշ պատասխան տվեց Ֆորեյն Օֆիսի կողմից. Անգլիան ոչնչով չի կարող օգնել. հայերին ոչինչ չի մնում անել,

բայց եթե իբրև երկու շարյաց փոքրագույնը՝ հաշտվել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

Հաշտվել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, բայց ո՞ւր էր նա՝ այդ Ռուսաստանը և ի՞նչ կարող էր անել տվյալ պայմաններում, երբ թուրք բանակը կեցած էր Ախուրյանի և Արաքսի եզերքներին՝ ամեն վայրկյան ներխուժելու պատրաստ:

Կառավարությունը փութաց Ալեքսանդրապոլ ուղարկել հաշտության պատվիրակություն: Պատվիրակության կազմն էր՝ Ա. Խատիսյան (նախագահ), նախարար Ա. Գյուլիանդանյան, Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյան, Խորհրդարանի անդամներ Վ. Մինախորյան և Լ. Զարաֆյան՝ իրենց հետ ունենալով մասնագետներ, քարտուղարներ:

Պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլ մեկնեց նոյեմբ. 23-ին, և նույն օրը վարչապետ Հ. Օհանջանյան Խորհրդարանին ներկայացրեց կառավարության հրաժարականը:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈՒՈՒԹՅՈՒՆԸ

2. Օհանջանյանի Բյուրո-կառավարությունը իշխանության գլուխ եկավ բոլշևիկների առաջ բերած մայիսյան հակապետական խռովությունների հետևանքով: Ազրբեջանի խորհրդայնացումից անմիջապես վերջը, երկրի զանազան կողմերում տեղի ունեցան ըմբոստացումներ և կառավարությունը տապալելու փորձեր, խորհրդային վարչաձև հաստատելու նպատակով: Ներքին բալշևիզմին ուժ էր տալիս և արտաքին թշնամին, հանձին մի կողմից խորհրդային իշխանության և մյուս կողմից՝ քեմալական թուրքիայի: Երկիրը իսկապես գտնվում էր լուրջ վտանգի առջև: Անհրաժեշտ էր ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ միակամ իշխանություն ստեղծելով:

Այս պայմաններում էր, որ կյանքի կոշիկն Բյուրո-կառավարությունը բժ. Համո Օհանջանյանի նախագահությամբ, որի կազմի մեջ մտան Լ. Լ. Դաշնակցության բյուրոյի բոլոր անդամները: Ուրիշ խոսքով՝ հաստատվեց կուսակցական դիկտատուրա, իբրև ժամանակավոր իշխանություն, որի նպատակը պիտի լիներ հաշվեհարդարի ենթարկել մայիսյան հակապետական շարժումները և ներքին բոլշևիզմը:

Բյուրո-կառավարությունը մեծ հաջողությամբ, կարելի է ասել, փայլուն կերպով կատարեց իր դերը: Բոլշևիկյան խռովությունների ճնշումով և Զանգի-Բասարի մաքրագործումով նրա վրա դրված անմիջական պարտականությունը իրագործված էր: Կառավարության ներսը և դուրսը, հասարակության մեջ, առաջարկներ էին լինում, որ Բյուրո-կառավարությունը քաշվի գործից և նրան հաջորդե խորհրդարանական կառավարություն: Հունիսին, այս գետնի վրա, նույնիսկ ներքին տագնապ առաջ եկավ կառավարության մեջ, նախարարներից մեկի հրաժարումով: Սակայն, կառավարությունը մեծամասնության որոշումով մնաց իշխանության վրա՝ այն պատճառաբանությամբ, որ երկրի ներքին անգործությունը լրիվ կերպով ապահովված չէ դեռ, և որ արտաքին պայմանները, մանավանդ թուրքիո 4-ետ խաղաղության դաշնագրի կնքումը ի մոտո, պահանջում են ուժեղ իշխանության գոյությունը երկրում:

Եվ, հիրավի, 1920 թ. օգոստոս 10-ին, Սևրի դաշնագրի ստորագրությամբ նոր և զգլխիչ հեռանկարներ բացվեցան հայ ժողովրդի

առջև: Մոտենում էր ժամը Միացյալ Հայաստանի իրականացման: Բյուրո-կառավարության առջև բացառիկ կարևորություն ունեցող պատմական մեծ խնդիրներ էին դրվում: Արտասահմանից, Փարիզի պատվիրակությունից ստացվող տեղեկությունները, մեծապես հուսադրիչ էին այդ ուղղությամբ: Կառավարությունը ոգևորված էր թուրքահայ նահանգների Սևրի դաշնագրով Հայաստանին հատկացված մասը գրավելու հեռանկարով: Վարչապետության գրասենյակներում և զինվորական նախարարության մեջ, բացահայտորեն խոսակցության նյութ էր էրզրումի և Վանի գրավման հարցը: Օլթիի զինվորական ձեռնարկն էլ, հուլիսին, եթե մի կողմից հետևանք էր առանց վառելիքի մնացած Հայաստանի ածուխով ապահովումը, մյուս կողմից կառավարական և զինվորական շրջաններում նկատվում էր նախաքայլ շարժում դեպի էրզրում:

Այս լավատեսությունը, սակայն, հանդիպեց անհաղթահարելի արգելքի. փոխանակ Սևրի դաշնագրի իրագործման, Հայաստանը ունեցավ նոր պատերազմ փաստորեն երկու ճակատի վրա՝ թուրքիայի և Ռուսաստանի հետ: Կառավարության դիվանագիտական բոլոր քայլերը խուսափելու համար պատերազմից կամ արտաքին աջակցություն ձեռք բերելու վերջացան ձախողությամբ: Պատերազմի հենց սկզբից, վարչապետի կարգադրությամբ նախարարների մեծ մասը հեռացավ մայրաքաղաքից դեպի ուղմաճակատները և պատերազմի համար կարևորություն ներկայացնող գավառները. պատերազմը վարելու գործը մնաց վարչապետի և զինվորական նախարարի ձեռքերում: Տեսանք արդեն, թե ինչ ընթացք ու վախճան ունեցավ այդ գործը:

Զինադադարի դաժան պայմանների կնքումով Օհանջանյանի կառավարությունը այլևս հեղինակությունը կորցրել էր ժողովրդի աչքին: Ամեն կողմից պահանջում էին նրա հրաժարականը: Եվ կառավարությունը ինքն էլ, մասնավորապես վարչապետը և զինվորական նախարարը աշխատում էին օր առաջ ազատվել իրենց ուսերի վրա ծանրացած պարտականությունից:

Քյազիմ Կարաբեքիրի վերջնագրի վրա հաշտարար պատվիրակության կազմությունը և Ալեքսանդրապոլ ուղարկելը եղավ կառավարության վերջին գործը: Նույն օրը վարչապետ Օհանջանյանը խորհրդարանի նախագահությանը ներկայացրեց կառավարության հրաժարականը: Փաստորեն մի քանի օր էր արդեն, որ կառավարությունը զգում էր իրեն հրաժարված, և խորհրդային դաշնակցական ֆրակցիան և խորհրդարանի նախագահությունը հանձնարարել էին Լ. Քաջազնունիին կազմել նոր կառավարություն: Քաջազնունին մեծ դժվարությամբ համաձայնվեց ընդունել այդ պարտականությունը: «Պարոններ,— ասում էր նա,— ես գիտակցում եմ, թե ինչ է պահանջվում ինձանից: Դուք զոհ եք փնտրում ալեկոծության մատնված նավը փրկելու համար, և ուզում եք, որ ես

լինեմ այդ զոհը: Եթե այդ է Հայրենիքի փրկութեան միջոցը և հայ ժողովրդի կամքը, ես խոնարհվում եմ նրա առջև»:

Քաջազունին սկսեց բանակցությունները կուսակցությունների հետ նրա ցանկությունն էր կազմել համազգային կառավարություն՝ հայկական բոլոր հոսանքների համախմբումով: Բայց հենց առաջին քայլից ես հանդիպեց դժվարության: Ժողովրդական կուսակցությունը, որին դիմել էր նա, մերժեց մասնակցել Քաջազունի կառավարության, այն առարկություններ թե Դաշնակցությունը պետք է բոլորովին հրապարակից քաշվի և դաշնակցականները մաս շունենան կազմվելիք նոր կառավարության մեջ. իսկ թե այդ ժամանակվա պայմաններում, ի՞նչ տարրերից և ինչպե՞ս կարելի պիտի լիներ կառավարություն կազմել առանց Դաշնակցության. ժողովրդականները միջոց ցույց չէին տալիս: Մերժումով պատասխանել էին և հայ սոց.-դեմոկրատների կողմից՝ Դավիթ Անանունը և Բ. Իշխանյանը: Սոցիալիստ-հեղափոխականների կարծիքը հայտնի էր, նրանք հենց սկզբից բացասական վերաբերում էին ցույց տալիս դեպի Քաջազունի ձեռնարկը:

Անկարող լինելով ստանձնած հանձնարարությունը կատարել՝ Քաջազունին ներկայացրեց իր հրաժարականը խորհրդարանի նախագահության և դաշնակցական ֆրակցիային՝ միաժամանակ իր կողմից վարչապետության թեկնածու առաջարկելով գյուղատնտեսության և պետական գույքերի նախարար Ս. Վրացյանին: Զոհ էր պետք, և եթե այդ էր հայ ժողովրդի կամքը, որևէ մեկը իրավունք չունեն հրաժարվելու Վրացյանը ստիպված եղավ ընդունելու այդ տարապայմանորեն ծանր պարտականությունը:

Այնուհետև դեպքերը զարգացան ողբերգական արագությամբ:

Նոյեմբերի 23-ին գումարվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստը: Սրահի հասարակության վերապահված մասը բերնեբերան լցված էր հուզումնալից բազմությամբ, պատգամավորները մոռալի նստած էին իրենց բաժնում՝ լուռ ու տխուր: Նախագահ Հ. Քաջազունին կարգաց վարչապետ Հ. Օհանջանյանի նամակը կառավարության հրաժարականի մասին: Ապա խոսք առավ վարչապետը ինքը.

«Հայաստանի խորհրդարանի հարգելի պատգամավորներ,— ասաց նա,— խորհրդարանի վերջին նիստից հետո անցել էր 10—12 օր: Այդ ժամանակամիջոցում մեր կյանքում այնպիսի մեծ փոփոխություններ եմ առաջ եկել, որ կառավարությունը նորից դիմում է խորհրդարանին: Հաղթող թշնամին մեզ առաջարկել էր ղինադադարի այնպիսի պայմաններ, որոնց անհնար էր ընդունել և կոխվր շարունակվեց: Հետագա դրությունը, որ ստեղծվեց ռազմաճակատում, ցույց տվեց, որ արյունահեղություն անխմաստ է: Եվ մենք ստիպված եղանք ընդունել ղինադադարի պայմանները և անցնել հաշտության բանակցություններին: Ամսիս 18-ին իրագործվեցին ղինադադարի պայմանները: Վաղը, երեկոյան, Ալեք-

սանդրապոլում հաշտության բանակցությունները սկսվելու են պաշտոնապես:

Կառավարությունն առանց սպասելու խորհրդարանի նիստին, ընտրել և ուղարկել է հաշտության պատվիրակություն հետևյալ կազմով. նախագահ՝ Ալ. Խատիսյան, անդամներ՝ Արք. Գյուլխանդանյան և Ստ. Ղորղանյան. որպես խորհրդականներ մեկնել են խորհրդարանի անդամներ՝ Լ. Զարաֆյանը և Վ. Մինախոսրյանը և մի շարք մասնագետներ: Պատվիրակությունն Ալեքսանդրապոլ մեկնեց երեկ գիշեր, ուր թըշնամու պատվիրակները սպասում են նրանց: Թե ի՞նչ վախճան կունենա, դժվար է ասել:

Անցյալ անգամ ես այստեղ կարգացի մեր և հակառակորդի միջև փոխանակված գրությունները, որոնց մեջ հոգատարության պայմաններ կային ընդհանուր գծերով: Այժմ բացվում է նոր շրջան, քաղաքական ուժերի նոր սիտուացիա, և որպեսզի Հայաստանի խորհրդարանը ազատ լինի ինքն իր վերաբերմունքը ցույց տալու, իմ կառավարությունը ներկայացրեց իր հրաժարականը՝ նկատի ունենալով հանրապետության շահերը»:

Խորհրդարանական վեճն ու պայքարը այլևս անտեղի էին: Կացությունը պարզ էր և որոշ: Հարկավոր էր միայն վերջին խոսքը ասել: Եվ ահա, դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից, պատգամավոր Ս. Թորոսյանը արտահայտեց ընդհանուրի մտքերը.

«Սրանից վեց ամիս առաջ,— ասաց նա,— մեր հանրապետությունը կանգնած էր ծանր օրերի առջև. մենք ընտրեցինք այժմ հեռացող կառավարությունը: Այդ կառավարությունը պատվով դուրս եկավ մայրաքաղաքի ծանր բեռի տակից: Նա ուղիղ գծով տնարավ հանրապետության պաշտպանության գործը՝ համախմբելով դրա համար երկրի անհրաժեշտ ուժը: Ամառվա վերջին դժվար սպասելի անցքեր տեղի ունեցան մեր հանրապետության սահմանների վրա: Մենք գիտեինք, որ Տաճկաստանը մի օր պիտի շարժվի մեզ վրա, վերջնական մի հարված տալու համար: Պարզ չէր սակայն, որ այդ կկատարվի այդքան արագ և այդքան շուտ: Մուստաֆա Քեմալը, որ կարողացավ իր ձեռքերում կենտրոնացնել Տաճկաստանի ղինական ամբողջ ուժը, բավական հաջողություններ ունեցավ. նա հաղթանակեց:

Մեր զորքերի հաղթվելու պատճառն ունի հոգեբանական հիմք, և մենք հավատացած ենք, որ դա շուտով և հեշտությամբ կանցնի: Պետք է լինենք ավելի զգաստ և վերաբնենք քաղաքական դրությունը: Ժողովուրդն ուզում է հաշտվել թուրքերի հետ և դա կլինի: Նա միշտ ցանկացել է հաշտվել, միշտ պաշտպանելով ինքն իրեն՝ կովել է, սակայն, ոչ երբեք նոր նվաճումներ անելու նպատակով:

Այն կառավարությունը, որ վեց ամիս պայքարել է և կարողացել է անվնաս դուրս բերել երկիրը և ժողովուրդը, այսօր, քաղաքական

դրութեան այլ դասավորման պատճառով, պետք է հեռանա: Կառավարութեան փոփոխութիւնը անհրաժեշտարար պետք է կատարվի. 2. 4. Դաշնակցութեան ֆրակցիան կառավարութեան հրաժարականը գտնում է հարգելի և ընդունում է այն»:

Գրեթե նույն իմաստով արտահայտվում է և սոցիալիստ-հեղափոխական պատգամավոր Ա. Խոնդկարյանը.

«Խորհրդարանի վերջին նիստում, — ասում է նա, — մենք հայտնեցինք, որ կառավարութիւնը պետք է տա իր հրաժարականը: Այդ հրաժարականը մենք ըմբռնում ենք այն ձևով, որ այսօրվանից կատարվում է պատմական մի փոփոխութիւն: Մենք ընդունում ենք կառավարութեան հրաժարականը: Կառավարութիւնը, անշուշտ, ունեցել է սխալներ, բայց այդ պիտի վերագրել ոչ այնքան կառավարութեան մեջ եղած անձերին, որքան տիրող սիստեմին: Մենք հավատացած ենք, որ մեր քաղաքական կյանքը կկարողանա կարող ուժեր հրապարակ հանել մեր երկրի կառավարութեան համար»:

Այնուհետև, նախագահը կարդում է Դաշնակցութեան ֆրակցիայի առաջարկած բանաձևը. «Խորհրդարանը լսելով նախարարապետի ղեկուցումը կառավարութեան հրաժարականի մասին և պատգամավորների ճառերը՝ հարգելի է համարում, ընդունում է հրաժարականը և անցնում նոր նախարարապետի ընտրութեան»:

Առաջարկված բանաձևն անցնում է 34 ձայնով. ընդդեմ՝ ոչ մի ձայն, ձեռնպահ՝ մի ձայն:

Ի վերջո, խորհրդարանը կատարում է նոր նախարարապետի ընտրութիւնը: Թերթիկներով առաջարկվում են թեկնածուներ: Նախարարապետութեան համար թեկնածու է առաջարկվում Սիմոն Վրացյանը (նախկին գյուղատնտեսութեան, պետական գույքերի և ալիստանի էսխարար):

Նախագահը Ս. Վրացյանից քվեարկվելու համաձայնութիւն ստանալով՝ առաջարկում է խորհրդարանին քվեատուփերով անցնել գաղտնի քվեարկութեան: Քվեարկութեան արդյունքը լինում է հետևյալը. թեկնածուն ստանում է 34 սպիտակ քվե, ոչ մի սև, ձեռնպահ մեկը:

Նորընտիր վարչապետը անում է հետևյալ հայտարարութիւնը.

«Ես գիտակցում եմ, թե քաղաքական այս բացառիկ պայմաններում խորհրդարանն ինչպիսի ծանր բեռ է դնում իմ ուսերին: Իմ կազմելիք կառավարութիւնը հաջողութիւն կունենա, եթե երկիրը և Հայաստանի գերագույն օրենսդրական մարմինը լինեն նրա հետ: Ես հավատացած եմ, որ ձեր և երկրի աջակցութեամբ կհաջողվի մեզ տաքնապալի այս վիճակից դուրս գալ պատվով: Իմ կողմից ես խոստանում եմ թափել ամեն ճիգ և ուշին շխնայել մեր հանրապետութեան բարգաւաճման համար: Խնդրում եմ 24 ժամ մէջոց տալ՝ կառավարութեան կազմը ձեզ ներկայացնելու համար»:

Կայուն չէ ժողովրդի հոգեկան դրութիւնը, որ իրեն սպառնացող ահավոր վտանգի դիմաց անկարող եղավ բավարար կամք և վճռակալութիւն ցույց տալ: Եվ այսպես, երկիրն ապրում է ներքին ծանր տագնապ, որ ավելի ևս սաստկանում է արտաքին դժվարութիւնների պատճառով:

Հաջորդ 24 ժամվա ընթացքում նորընտիր վարչապետը բանակցութիւններ է վարում կուսակցութիւնների և առանձին անհատների հետ՝ նպատակ ունենալով կազմել միատարր ընկերվարական կառավարութիւն. «ուսական օրիանտացիային» հակամետ անձերից բաղկացած: Որքան էլ պատգամավոր թորոսյանը հավատացներ, թե հայ ժողովուրդը ուզում էր հաշտվել թուրքերի հետ, իրողութիւնը այն էր, որ, պատմական այդ վայրկյանին հայութեան մեծ մասի աչքերը հառած էին դեպի հյուսիս. փրկութիւնը մուսաստանից էր սպասվում: Եվ, հետևաբար, նոր կառավարութիւնը թե իր կազմով և թե քաղաքական ուղղութեամբ պետք է աշխատեր ընդհանուր լեզու գտնել մուսաստանի հետ:

Բացի դաշնակցական թեկնածուներից, վարչապետի կողմից հրավեր ուղղվեց կազմվելիք կառավարութեան մեջ մտնելու հայ սոց.-դեմոկրատներին և Թիֆլիսի «աշխատավորական» խմբակին, որոնք, սակայն, մերժեցին՝ վախենալով իրենց ճակատագիրը կապել այնքան մեծ պատասխանատվութեամբ բեռնավորված, մեծ վտանգի առջև կանգնած կառավարութեան հետ:

Ի պատիվ հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների, Հայաստանի ամենատաքնապալի վայրկյանին, նրանք կարողացան իրենց անձնական ու կուսակցական շահը ստորադասել հայ ժողովրդի բարիքին և, հակառակ ակներև դժվարութիւններին, մտան կառավարութեան մեջ:

Նույնմբերի 24-ի երեկոյան նոր կառավարութեան անդամների ցանկը արդեն պատրաստ էր. ներկայացվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստի շարունակութեան:

Նախագահ Քաջազնունին ժողովը բանալով՝ հայտարարեց.

«Նախագահութիւնը նախարարապետ Ս. Վրացյանից այսօր ստացել է կառավարութեան կազմի անվանացանկը: Նոր կազմը հետևյալն է. նախարարապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Ս. Վրացյան, զինվորական նախարար՝ Դրաստամատ Կանայան, ֆինանսների՝ Համբարձում Տերտերյան, արդարադատութեան՝ Արշամ Խոնդկարյան, գյուղատնտեսութեան, պետական գույքերի և աշխատանքի՝ Արշակ Հովհաննիսյան, հանրային կրթութեան և արվեստի՝ Վահան Մինախորյան, ներքին, խնամատարութեան և հաղորդակցութեան նախարարների պորտֆելներն առայժմ ազատ են և ժամանակավորապես բաժանված են հետևյալ ձևով. ներքին գործերի՝ ինքը նախարարապետը, խնամատարութեանը՝ արդարադատութեան նախարար Լ. Տերտերյանը և հաղորդակցութեանը՝ արդարադատութեան նախարար Արշ. Խոնդկարյանը»:

Այնուհետև վարչապետը, կառավարության անունից, կարգում է հետևյալ հայտարարությունը.

«Տարապայման դժվարին ժամանակներում է կյանքի կոչվում ներկա կառավարությունը: Տաճիկ զինված ուժերը գրավել են մեր երկրի խոշոր մասը: Ազգաբնակչությունը գրավված վայրերից տեղահան է եղած և գաղթական վիճակի մեջ անխնա կոտորվում է ցրտից և սովից: Պետության ներսը կյանքի բնականոն ընթացքը խանգարված է: Վարչական մեքենան թուլացած է մեծապես, ֆինանսական և հաղորդակցության միջոցները՝ քայքայված, արդարադատությունը՝ անհնարին վիճակում, պարենի մուտքը դրսից կանգ է առել, իսկ ներսի աղբյուրները ցամաքում են արագությունը:

Ինչի՞ պետք է ձգտի այսպիսի հանգամանքներում նոր կառավարությունը:

Վերջին տարիների ընթացքում անդրկովկասյան ժողովուրդներին հասած բոլոր աղետների և դժբախտությունների պատճառը աշխարհի հզորների վարած իմպերիալիստական քաղաքականությունն է, որի հետևանքով անվերջ և արյունահեղ կռիվների և ավերածությունների թատերաբեմ է դարձել նաև Հայաստանը: Այդ քաղաքականությունը սպառել է Հայաստանի դեմոկրատիայի շինարարական եռանդը: Այսպիսի քաղաքականության հետևանքներից մեկն է նաև վերջին պատերազմը իր բոլոր արհավիրքներով: Ներկա կառավարության առաջին և գլխավոր նպատակն է լինելու հանել մեր երկիրը քաղաքական այս ջրապտույտից և ազատել նրան օտար ուժերի քայքայիչ ազդեցությունից: Նա Հայաստանի պետական կառուցվածքը խարսխելու և բոլորանվիրելու է ելնելով ոչ թե օտարների սին և վտանգավոր ներշնչումներից, այլ Հայաստանի դեմոկրատիայի իրական կարողությունից և հարևան ժողովուրդների հետ խաղաղ համակցություն ստեղծելու ցանկությունից:

Հայաստանի կառավարությունն ամուր ոտք դնելով այս հողի վրա՝ հույս ունի, որ վերջին մեր քաղաքական կյանքը վրդովող այս պատերազմը կվերջանա հաշտությամբ և մեր հարևան տաճիկ ժողովրդի արդարացի իրավունքների նույնքան արդարացի բաշխումով: Մեր գործունեության նշանաբանն է լինելու անկեղծ հաշտություն Տաճկաստանի հետ և համերաշխություն ու խաղաղ համակցություն բոլոր հարևանների հետ:

Այսուհանդերձ, մենք գիտակցում ենք, որ հասարակական ներկա կարգերում, տարաբախտաբար, իշխողը դեռ ոչ թե արդարությունն է, այլ ուժը: Եվ պետական ամեն մի կազմավորում իր գոյություն և արդար իրավունքներն ապահովելու համար ստիպված է ունենալ կազմակերպված և ամուր ուժավորում ուժ: Ուստի և կառավարության գլխավոր հոգսերից մեկը պիտի լինի երկրի ուժերի հավաքումը և ժողովրդական կուռ բանակի կազմակերպումը: Այդ նպատակով մենք աշխատելու ենք

առողջացնել զորքի շարքերը և ուժեղացնել պետական գիտակցությունն և անձնագոհության զգացումը բանակի մեջ: Նույն նպատակով մենք մտածում ենք ազատել բանակն անվարժ և հոգնած տարրերից՝ զորացրումն կատարելով բարձր հասակի զինվորների, որով ավելի բնական ընթացքի մեջ կմտնի թիկունքի կյանքը և զարկ կտրվի երկրի տրեստական զարդացմանը:

Դավանելով «ամբողջ իշխանությունը աշխատավոր ժողովրդին» սկզբունքը՝ ներքին կյանքում, կառավարությունն ուժգնորեն պայքարելու է պետության հիմքերը փորոզ բոլոր ուժերի և երևույթների դեմ: Նա պետք է աշխատի հաստատել երկրի ներսում ապրող բոլոր ցեղերի իրական հավասարություն. Հայաստանը նրա սահմաններում ապրող բոլոր ժողովուրդների սեփականությունն է կազմում: Կառավարությունը պիտի ձգտի առողջացնել վարչական և դատաստանական խանգարված մեքենան, բարեկարգել հաղորդակցության միջոցները, կովել ֆինանսական սուր տագնապի դեմ, կրճատել պետական ծախսերը և նպաստելով երկրի արդյունաբերական ուժերի զարգացմանը՝ ուժեղացնել տեղական ինքնավարությունները և վերացնել ամեն տեսակի արտակարգ դրությունը և երկիրը կառավարելու արտակարգ ձևերը:

Օրենքի գիտակցությունը, որ այնպես թուլացել է մեզ մոտ, պետք է ուժեղացվի, և հանցավորները պետք է պատժվեն անխնա: Պատերազմի արհավիրքների արդյունք բազմաճազար գաղթականության վիճակը թեթևացնելու և պարենավորման սուր ճգնաժամը մեղմացնելու խնդիրը կառավարության լուրջ հոգսերից մեկը պետք է լինի:

Էայն ընկերային խնդիրների մասին մենք շեք խոսում այստեղ, որովհետև մեր նպատակն է ընդգծել մոմենտի հարցերը: Ինչ ասել կուզե, որ առաջին իսկ հնարավոր դեպքում կառավարությունը կզբաղվի սոցիալական լուրջ բարենորոգումներով, և այստեղ կարիք չկա բացառելու բնույթը այդ բարենորոգումների, որովհետև նրանք բխելու են սոցիալիստներից կազմված կառավարության աշխարհայացքից:

Ապագիտելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի սեռ ուժերին և հենվելով խորհրդարանի վստահության և աջակցության վրա՝ կառավարությունը կլարի իր բովանդակ ուժը, որպեսզի հեռու պահե երկիրը արտաքին փոթորիկներից և տա ժողովրդին խաղաղություն և անարգել զարգացման հնարավորություններ:

Մեր բուն փառապան է դարձնել ազատ և անկախ Հայաստանը ապահով և բարգավաճ:

Հայտարարությունը ընդունվում է երկարատև Ժափահարությամբ:

Այս արտահայտվում են կուսակցությունների ներկայացուցիչները:

Պատգամավոր Ս. Թորոսյան. «Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավորները, Հայաստանի անկախությունը, որի համար երազել են տասնյակ տարիներ և դարեր շարունակ, կյանքի կոչվեց շատ ծանր

օրերում, երբ աշխարհի հզորները բախվում էին, երբ կառավարությունները չէր կարող ուրույն ճանապարհով գնալ: Նորակազմ փոքր պետությունների, մանավանդ մեծ ճանապարհների վրա ապրողների դրությունը շատ խախտու էր:

Մեր ցանկությունները չեն իրագործվել, որովհետև բախվելով ուժեղների կամքի հետ շարժվում են: Մեր հանրապետության նախկին կառավարություններն ունեցել են սխալներ: Սխալներ կունենա նոր կառավարությունը ևս: Բայց այդ սխալները նման են նորածնունդի արարքներին: Մեր հանրապետությունը նորածնունդ է՝ երկուս և կես տարեկան: Նրա կյանք առնելու նախօրյակին կատարվեց ուսական մեծ հեղափոխությունը, երբ ամեն ոք լցվում էր նորանոր ցանկություններով և ձգտումներով: Դեպքումների նպատակը նորը և լավը գտնելն էր, որ սակայն, չէր գտնվում: Վերջին դեպքերը մեզ ապացուցեցին, որ մեր հանրապետական զորքը որակով էլ այնքան բարձր չի եղել, ինչպես քանակով: Կառավարության դեկլարացիան լսելուց հետո անհրաժեշտ ենք համարում ասելու, որ նախ զորքի լավ մարզվելը նպատակ դարձվի, աշխատելով որակը մեծապես բարձրացնել: Լայն ուշադրություն դարձնել տեղական ինքնավարությունների զարգացման և ուժեղացման վրա: Արդարադատությունը և դատարաններն ուժեղացնել՝ ստեղծելով իսկական ուժեղ դատարաններ, խստիվ պատժելով բոլոր հանցավորներին և շարագործներին: Խնամատարությունը, որ բարեկարգ վիճակում է եղել, աշխատել շթուլացնել: Հաղորդակցության վրա դարձնել ամենամեծ ուշադրություն. գաղտնիք չէ, որ հաղորդակցությունը շատ թույլ է մեզանում: Հաղորդակցության կանոնավոր միջոցներից է կախված մեր ներքին բնականոն կյանքը: Նորմալ հաշտություն կնքել Ազրբեջանի հետ, որի հետ կողք կողքի վիճակված է մեզ ապրել, պահպանելով խաղաղություն և բարեկամական հարաբերություններ: Հայաստանը՝ Հայաստանում ապրող ժողովուրդների հայրենիք է. պետք է ուժեղացնել ներքին համերաշխությունը: Թուրքիայի հետ պետք է կնքել անկեղծ հաշտություն: Ռուս ժողովրդի հետ մենք չենք եղել թշնամի և չենք ուզում լինել: Նա պետք է հաշտվի մեր անկախ գոյության հետ, իսկ եթե նա շարժվի՝ մեր վրա անկախությունը ոչնչացնելու նպատակով՝ մենք նրան զենքով կդիմավորենք: Մեզ պետք է պատվավոր հաշտություն բոլորի հետ:

Հայաստանը ստեղծել է հայ գյուղացիությունը և նրա մեջ ապրողները գյուղացիներ ու բանվորներ են. ժողովրդական կառավարությունը պետք է ստեղծի ընդհանուր կամք:

Մի մեծ պարտականություն ևս ունի կառավարությունը՝ պայքարել տնտեսական ձգնաժամի դեմ չեզոքացնելով շահագործումը: Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիան վստահություն է հայտնում այս կառավարությանը:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից խոսում է պատգամավոր թումանյանը. «Մեր վերաբերմունքը այս կառավարության հանդեպ բխում է այն բանից, որ մենք տվել ենք նրան մեր երկու ներկայացուցիչները: Կառավարության դեկլարացիան ընդհանուր գծերով մեր ֆրակցիային բավարարում է:

Մենք կուզեինք իմանալ, թե ի՞նչ նոր գծեր է մտցնում այս կառավարությունը եղած քաղաքականության մեջ: Մեծ խոստումներ չի տալիս ևեզ այս կառավարությունը. մենք ցանկանում ենք, որ այդ փոքր խոստումները լինեն անկեղծ:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան այս կառավարությանը խոստանում է իր աջակցությունը»:

Ի վերջո, նախագահը կարդում է Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկած հետևյալ բանաձևը. «Խորհրդարանը լսելով նախարարարտի դեկլարացիան՝ հավանություն է տալիս»:

Ուրիշ բանաձևեր չկան: Բանաձևը քվեարկվում է և ստանում կողմ 50 ձայն, դեմ՝ ոչ մի և ձեռնպահ՝ 2 ձայն:

Հայաստանի խորհրդարանի վերջին գումարումն էր այս՝ հուզումնալից, շաստու համար ողբերգական. այնուհետև խորհրդարանը նիսա չունեցավ: Հետագա դեպքերը տեղի ունեցան անմիջապես կառավարության կողմից, երբեմն խորհրդարանի անդամների և նախագահության անպաշտոն խորհրդակցությամբ:

Հայ ժողովուրդը սրտատրոփ հրաշք էր սպասում նոր կառավարությունից, բայց հրաշքների ժամանակը անցել է: Քաջազնունին իրավունք ուներ, նոր կառավարությունը պիտի զոհաբերվեր հայրենիքի փրկության սեղանի վրա:

ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՎՊՈՒԻ ԳԱՇՆԱԳԻՐԸ

Ի՞նչ էր սպասում հաշտարար պատվիրակությանը Ալեքսանդրապոլում: Լավատեսության ոչ մեկ հիմք կարելի չէր նախատեսել:

Պատերազմի ընթացքը և, մանավանդ, զինադադարի պայմանները ցույց տվին, թե Քյազիմ Կարաբեքիրը անողորմ է դեպի հայերը: Անհաշիվ փաստեր վկայում էին նույնպես, որ, բուլղարները իրական օգնություն չպիտի հասցնեն Հայաստանին հայ-թրքական հարաբերությունների հարցում: Հայաստանը լքված էր իր, այսպես կոչված, բարեկամներից, մատնված էր անողորմ թշնամիներին:

Երևանից մեկնելուց առաջ, պատվիրակության նախագահ Ա. Խատիսյանը տեսակցություն է ունենում Զիչեթինի ներկայացուցիչ Բուզու Մղիվանիի հետ, որ Երևան էր եկել, իբր թե, որպես խորհրդային միջնորդ հայերի և թուրքերի միջև: Խօսքը տանք իրեն՝ Խատիսյանին:

«Մեկնելուց առաջ, — պատմում է նա, — մենք խնդրեցինք Խորհրդային Ռուսիո ներկայացուցիչներին (Լեզրան և Բ. Մղիվանի, որոնք մի քանի օր առաջ հասել էին Երևան:—Ս. Վ.) ազդեցություն գործ դնել թուրքերու վրա մեզ համար նպաստավոր մտքով: Մենք ժանոթացուցիչներ էկզրանին և Մղիվանիին մեր ցանկություններուն և ի պատասխան լսեցինք խոստում օգնելու*»: Բ. Մղիվանին, Մոսկվայի լիազորությամբ, պիտի մեկնեն Ալեքսանդրապոլ և պիտի մասնակցեն բանակցություններին, իբրև միջնորդ թուրքերի և հայերի միջև:

Մղիվանին Հայաստան էր ուղարկվել Մոսկվայի կառավարության կողմից, որի օգնության էր դիմել Հայաստանի կառավարությունը:

Թե Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչները ինչպես օգնեցին Հայաստանին, այդ երևում է նույն Խատիսյանի պատմածից. «Բանակցությունների ընթացքում, — ասում է նա, — թուրքերը մերժեցին որևէ միջամտություն Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, ոչ էլ ընդունեցին Մղիվանիի միջնորդությունը: Խատիսյանի դիմումի վրա՝ Մղիվանին խոստանում է դրսից աջակցություն ցույց տալ, բայց, — ասում է Խատիս-

* Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 257:

յանը, — հարկ կհամարեմ վճռականապես հայտարարելու, թե ան ավելի շատ խանգարեց մեզ, քան թե օգնեց: Խանդարեց այն բանով, որ, ինչպես Ալեքսանդրապոլի, այնպես և Կարսի մեջ, կկազմեր միտինգներ, ճառեր կարտասաներ մեր դեմ, կպախարակեր Հայաստանի կառավարությունը և պատվիրակությունը, կքարոզեր բուլղարիկյան ծրագրեր և այսպիսով ցույց կուտար թուրքերուն, թե ան իրոք մեր դեմ է և ոչ թե մեզ հետ... Ես կարող եմ հաստատել, որ Ալեքսանդրապոլի մեջ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը բացարձակապես ոչ մեկ օգնություն ցույց չտվավ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը»:

Տարբեր չէր և Լեզրանի ընթացքը. նա զնաց Բաքու և վերադարձավ միայն հոկտեմբերի սկիզբը: Ի՞նչ արավ նա Բաքվում, կամ ի՞նչ տեղի ունեցավ այնտեղ, մանրամասնությունները հայտնի չեն մեզ, բայց ինչ որ հայտնի է կասկած չի թողնում, որ Բաքվում որոշվեց, օգտվելով դեպքերի նպաստավոր դասավորությունից՝ Հայաստանը ենթարկել խորհրդայնացման:

Այսպես՝ նույնմբ. 4-ին, Բաքվում, տեղի է ունենում Ազոբեջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի Քաղբյուրոյի և Համամիութենական կոմունիստական կուսակցության Կենտր. կոմիտեի Կովկասյան բյուրոյի անգամների լիազումար ժողովը, որին մասնակցում է և ինքը՝ Ստալինը: Օրակարգի հարցեր են լինում՝ բանակցություններ վճռատանի հետ և կազմությունը Հայաստանում**:

Պաշտոնական հաղորդագրություն չկա այդ ժողովի որոշումների մասին, բայց զարուզի տեղեկություններից և դեպքերի հետազոտ ընթացքից կարելի է տույզ կենդանու ասել, թե այնտեղ ծանրակշիռ որոշում է տրվել Հայաստանի մասին՝ միջոցներ ձեռք առնել անմիջապես խորհրդային վարչաձև փոխել Հայաստանում: Դուր երևույթին, որոշված է եղել նաև, արտաքին աշխարհի առջև «կալիֆի» շերեալու համար, խորհրդայնացումը կատարել «խաղաղ» եղանակով, այսինքն՝ Հայաստանի կառավարության «հոծարությունը»: Դրանով են բացատրվում Լեզրանի հետազոտ քայլերը:

Անկասկած, նույնմբ. 4-ի այդ ժողովը նկատի ունի տիկ. Օրջոնիկիձեն՝ այն օրերին Ստալինի աջ բազուկ և նույն Ստալինի կողմից հաշվեհարդարի ենթարկված Սերգո Օրջոնիկիձեի այրին, իբր իր ամուսնուն նվիրված «Մի բուլղարի ուղի» իր հատորում գրում է.

«Երբ 1920-ին կովկաս ժամանեց Ի. Վ. Ստալինը, հետևյալ առաջադրանքը արավ՝ օժանդակել Հայաստանի ապստամբած աշխատավորությանը:

* Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 262—263:

** Ի. Ստալին, Ամերոգրական երկեր, Գառոթ 4, 1947, Մոսկվա, էջ 476:

Դադատանի և Թերեքի համագումարների ավարտումից հետո, Սերգոյի Բաբու վերադարձավ և 10 նոյեմբ. 1920-ին, 11-րդ բանակի զորամասերը ուղարկեց տապալելու համար դաշնակների ատելի կառավարությունը»:

Եվ Օրջոնիկիձեն ինքն էլ հաստատում է այս փաստը: Նա վկայում է, որ «Պարտիան որոշել էր Հայաստանում իշխանությունը գրավելուց հետո զգույշ քաղաքականություն վարել: Ուստի Ռեկոմը ստեղծվեց այնպիսի ընկերներից, որոնց դիրեկտիվ տրվեց շտապեցնել Հայաստանի կոմունիզացիան, ստեղծել հայկական ժողովրդական կառավարություն, ղվանել ինտելիգենցիայի լայն շրջանները և այլն»*: Եվ մեղադրում է հայ բուլշևիկներին, որ սրանք «պարտիայի» գծից շեղվել են, բայց ինքը, իր ընթացքով, թե Փետրվարյան ապստամբության օրերին, թե դրանից առաջ համամիտ ու գործակից էր հայ բուլշևիկներին: Քիչ վերջը կտեսնենք, թե ինչպես վարվեց նա իր գթությունը ողորդ Հ. Թույսնյանի հետ:

Բայց այդպես չէր Օրջոնիկիձեի վերաբերումը դեպի վրացի բուլշևիկներն ու վրացի ժողովուրդը: Նա պահանջում էր վրացի կոմունիստներից «ճկուն» քաղաքականություն վարել և թույլ չտալ, որ Վրաստանում դաժանություններ կատարվեն: Երբ Հայաստանի Հեղկոմը խելագար բռնություններ էր գործադրում Երևանում և գավառներում, Օրջոնիկիձեն և նրանից բարձր կանգնած Լենինն ու Ստալինը լուռ հանդիսատես մնացին: Երբ հերթը հասավ Վրաստանին, լեզուները բացվեցին, և ահա ինչ էր հեռագրում Լենինը, Օրջոնիկիձեի միջոցով, վրաց համայնավարներին.

«Անհրաժեշտ է զիջումների հատուկ քաղաքականություն վարել վրացական մտավորականության և մանր առևտրականների նկատմամբ...

Վթխարիորեն անհրաժեշտ է ընդունելի կոմպրոմիս փնտրել բլոկ կազմելու ժողդանիայի կամ նրա նման վրացական մենշևիկների հետ:

Ինչդրում եմ հիշել, որ Վրաստանի ներքին և միջազգային պայմանները վրացական կոմունիստներից պահանջում են ոչ թե կիրառել ուսական շարունք, այլ հմուտ և ճկուն կերպով ստեղծել յուրահատուկ մի տակտիկա, որը հիմնված լինի ամեն տեսակ մանր-բուրժուական տարրերին մեծ զիջողություններ անելու վրա»**:

Հայաստանի «ներքին և միջազգային պայմանները» չէին թելադրում «մեծ զիջողություններ» անել, այնտեղ կարելի էր «կիրառել ուսական շարունք»: Եվ կիրառեցին: Եվ Օրջոնիկիձեն եղավ գլխավոր կիրառողներից մեկը...

* Կ. Կ. Օրջոնիկիձե, Հնարի հոդվածներ և ճառեր, Երևան, 1950, էջ 58:

** Նույն տեղը, էջ 38:

Նոյեմբերի 20-ին, Մդիվանիի հետ, Բաբույից Երևան վերադառնալով՝ յգրանը շարունակեց իր երկդիմի ընթացքը՝ մի կողմից ձևանալով հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ, մյուս կողմից աշխատելով փութացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ թե՛ անձամբ և թե՛ դեսպանության հայ բուլշևիկների միջոցով:

Կարսի անկումից հետո, պատերազմի ընթացքը հայերի համար դարձավ այլևս հուսահատական: Տեղի ունեցավ կառավարության փոփոխություն և նոր վարչապետ Ս. Վրացյանին վիճակվեց բանակցություններ վարելու պարտականությունը կեզրանի հետ:

Պաշտոնի անցնելուց անմիջապես հետո, նա հարաբերության մեջ մտավ կեզրանի հետ: Կառավարության նպատակն էր սերտ բարեկամություն հաստատել խորհրդային Ռուսաստանի հետ և ապահովել նրա աջակցությունը: Ամենքի համար պարզ էր այն օրերին, որ Հայաստանը կամ Ռուսաստանի հետ պետք է լիներ, կամ պետք է դառնար թուրքերի ձեռքին խաղալիք, եթե չբնաջնջվեր իսպառ: Նա հարցը դնում է հստակ ու վճռական կերպով՝ Ռուսաստանը կարո՞ղ է Հայաստանին օգնել և, եթե այո՝ ինչով և ինչպե՞ս: Նույնքան պարզ ու վճռական է լինում և կեզրանի պատասխանը: Նա առաջարկում է հետ կանչել խառնասյանի պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլից, մերժել թուրքերի պահանջները և խորհրդային զորք մտցնել Հայաստան:

Վրացյանի հարցումին, թե ի՞նչ երաշխավորություն, որ մինչև խորհրդային զորքերի տեղ հասնելը թուրքերը չեն շարժվի Երևանի վրա ու նոր կոտորածներ առաջ չեն բերի, կեզրանը պատասխանում է, թե թուրքերը այդպիսի քայլ չեն առնի:

Վրացյանը ցույց է տալիս կեզրանին, որ մինչև ուսները կարողանան շոշափելի ուժ հասցնել Երևան, առնվազն մեկ շաբաթ պիտի պահանջվի, մինչդեռ թուրք բանակը կանգնած էր Արաքսի ափին, Մարգարայի կամուրջի մոտ, հազիվ 20—25 մղոնի վրա Հայաստանի մայրաքաղաքից: Եթե կառավարությունը խզե բանակցությունները, այդ պիտի նշանակե պատերազմի վերսկսում. ի՞նչ ուժ կարող էր արգելել թուրքերին Հայաստանի մնացած մասն էլ գրավելու: Խորհրդային իշխանության խո՞սքը: Ի՞նչ երաշխիք, որ թուրքերը կարևորություն կտան այդ խոսքին:

Մանոթ էր բուլշևիկյան զորքերի քանակն ու որակը Գլուսխային սահմանների մոտ: Նրանք ի վիճակի չէին պաշտպանելու Հայաստանը թուրքերի ներխուժման դեպքում:

Փորձից հայտնի էր նաև, որ թուրքերը հաշվի չէին առնում բուլշևիկյան սպառնալիքները:

Այն ժամանակվա պայմաններում այս հարցերը խիստ ծանրակշիռ նշանակություն ունեին, իսկ այսօր արդեն ծանոթ է, որ բուլշևիկները շատ ավելի մեծ կարևորություն էին տալիս թուրքերին, քան այս վեր-

չինները՝ բոլշևիկներին: Կասկած չկար, որ բոլշևիկները Հայաստանի պատճառով կռիվ չէին անի թուրքերի հետ, եթե այս վերջինները չանսային Լեզրանի խոսքին և նորից հարձակվեին Հայաստանի վրա:

Լեզրանի խոսքերից պարզ էր և մի ուրիշ պարագա. նրան հայ ժողովրդի ապահովությունից ավելի հետաքրքրում էր Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը, բայց այդպիսի պահանջ դեռ չէր կարող դնել, որովհետև շատ լավ տեսնում էր, որ հայ ժողովուրդը համակիր չէր Հայաստանի խորհրդայնացման:

Կառավարությունը նորից ու նորից պնդեց խորհրդ. Ռուսաստանի դիվանագիտական արագ աջակցության վրա: Եթե, համոզում էր Վրացյանը Լեզրանին, խորհրդային իշխանությունը վստահ էր, որ թուրքերը խորհրդային իշխանության հակառակ քայլ չէր անի, ուրեմն, նրանց խոսքն էլ բավական պիտի լիներ, որպեսզի թուրքերը ծայրահեղ պահանջներ չդնեին Հայաստանին: Իսկ եթե խորհրդային կառավարությունը կարծում էր, թե թուրքերը իրենց խոսքին ականջ չէին դնի, նշանակում էր մի քանի հարյուր ուսուցիչներին մուտքն էլ Հայաստանի սահմաններից ներս արգելք չէր լինի թուրքերին վերջնականապես մաքրելու իրենց հաշիվը հայերի հետ, մանավանդ որ թուրքերի գլխավոր մեղադրանքը հայերի դեմ այն է, թե նրանք գործիք են ուսանների ձեռքին: Ուրիշ ինչդիր, եթե ուսաները խոշոր բանակ ունենային Հայաստանի մոտ և պահանջված վայրկյանին կարողանային բավարար ուժ հասցնել, այն ժամանակ, հավանական էր, թուրքերը չէին համարձակվի առաջ շարժվելու, բայց բոլշևիկները այդպիսի բանակ չունեին մերձակա վայրերում:

Վրացյանը խորհրդային զորքեր մտցնելու, և Հայաստանը խորհրդայնացնելու դեմ առաջ է բերում և այլ կարգի առարկություններ: Խորհրդայնացման դեպքում Հայաստանը բոլորովին պիտի կտրվեր Եվրոպայից ու Ամերիկայից և պիտի զրկվեր այն պարենից, որ ստանում էր այնտեղից: Այդ պիտի նշանակեր սովամահություն հայ ժողովրդի համար, որովհետև Ռուսաստանը ինքն էլ սովահար՝ ի վիճակի չէր Հայաստանին ուտելիք հասցնելու:

Երկրորդ՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը մահացու հարված պիտի հասցներ՝ Հայկական հարցին և Հայաստանին տրված բոլոր միջազգային հանձնառություններին ու դաշնագրերին: Մինչդեռ, եթե Հայաստանը պահվեր անկախ, թե՛ դրսի աշխարհից չէր կտրվի, թե՛ կմնար Հայկական հարցի իրավատեր: Խորհրդ. Ռուսաստանին հարկավոր էր Հայաստանի բարեկամությունը՝ հայերը այդ կապահովեին: Բոլշևիկների համար անհրաժեշտ էին Հայաստանի ճանապարհները՝ հայերը կտային:

Լեզրանը պատասխանում է. հայերը ընդմիջտ պետք է հրաժարվեն Եվրոպայից և Ամերիկայից և խաչ քաշեն Սևրի դաշնագրի վրա: Հայերը

իրենց հույսը պետք է կապեն միայն համաշխարհային հեղափոխության և բանվորագյուղացիական Ռուսաստանի հետ: Թիծաղելի է խոսել ինչ-որ այլուրի մասին, որ ամերիկյան բանկիրներն ու պատվելիները, իբրև ողորմություն, շարտում են հայերի առջև, ի՞նչ բան է Ռուսաստանի համար Կուբանից մի քանի միլիոն փութ ալյուր հասցնելը Հայաստան:

Լեզրանը առարկում է և Հայաստանի սահմանների վրա ուսուցիչներ կենտրոնացնելու դեմ. այդ կարող էր դժգոհություններ առաջացնել թուրքերի կողմից և առիթ դառնալ անբաղձալի հետևանքների: Թուրքերին պետք էր դնել կատարված փաստի առջև և մինչև Ալեքսանդրապոլ գրավել ուսական զորքերով:

Բանակցությունները դրական արդյունք չտվին. կառավարությունը վախենում էր, որ եթե կարմիր բանակը Հայաստան մտներ հյուսիսից, թուրքերը առաջ կշարժվեին հարավից և ուսանների հասնելուց շատ առաջ կգրավեին Երևանը: Այդ պատճառով, կառավարությունը աշխատում էր Ալեքսանդրապոլի բանակցությունները շեղել և հաշտության հարցը հասցնել իր տրամաբանական վախճանին: Բայց այդ էլ հեշտությամբ լուծվելիք խնդիրներից չէր. թուրքերը անզիջող էին և խոսում էին վերջնագրերով:

Մինչ բանակցությունները Լեզրանի հետ շարունակվում էին, վերջինս, նոյեմբ. 29-ին, վերջնագրի ձևով, կառավարությանը արավ հետևյալ հայտարարությունը. «Ռուսաստանի կամոնիստ. կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն որոշել է Հայաստանում մտցնել խորհրդային կարգեր: Հայաստանի Հեղկոմը արդեն ոտք է դրել Հայաստանի հողի վրա: Դանդաղելը հղի է ծանր հետևանքներով: Ես ուզում եմ իմանալ՝ ի՞նչ է լինելու ձեր դիրքը»: Եվ հաջորդ առավոտ ներկայացրեց Հայաստանի խորհրդայնացման գրավոր պահանջ:

Եվ հերավի ինչպես հետո իմացվեց, նոյեմբ. 29-ին Բաքվից մի խումբ հայ բոլշևիկներ մտել էին Իջևան գյուղը, Ազրբեջանի սահմանի վրա, և Հայաստանի խորհրդայնացման հայտարարություն արել:

Այսպես, ուրեմն, մի կողմից թուրքերն էին ապառնալիքով և վերջնագրերով խոսում, մյուս կողմից՝ հայ և ուսուցիչները: Հայաստանը ընկել էր երկու կրակի միջև: Կառավարությանը ուրիշ ելք չէր մնում, բայց եթե ընտրելով փոքրագույն շարժք, տեղի տալ և հասկացողության գալ խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցչի հետ: Հայաստանի խորհրդայնացումը այլևս դառնում էր անխուսափելի:

Նոյեմբ. 30-ին սկսվեցին բանակցությունները կառավարության ներկայացուցչի Գրոյի և Ն. Տերտերյանի և Լեզրանի միջև, որոնք տևեցին երկու օր:

Եվ մինչ Երևանում տեղի էին ունենում այդ բանակցությունները, անդին Բաքուն ցնծությամբ տոնում էր իր դավադրության հաղթանակը: Դեկտեմբերի 1-ին, երբ Հայաստանը դեռ խորհրդայնացած չէր, տե-

լի ունեցավ Բաբվի խորհուրդների հանդիսավոր նիստը «Հայաստանի խորհրդայնացման առթիվ»: 11-րդ բանակի ռազմականիսար Օրջոնիկիձեն վերամբարձ հոետորությամբ սկսեց իր ճառը. «Ընկերներ, դժվար թե որևէ մի տեղ կարելի՛ է գտնել երջանիկ մի սրահ, որքան այս սրահը... Այսօր, հենց այս սրահում, Բաբվի պրոլետարիատը ողջունում է հայկական սովետական ռեսպուբլիկայի ծնունդը...»

Նույն նիստում Ազրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը կարգաց Հեղկոմի ղեկավարացիան, որով հանդիսավոր կերպով հայտարարվում էր, որ խորհրդ. Ազրբեջանը զիջում է եղբայրական Հայաստանին Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը:

Օրջոնիկիձեն այդ մասին էլ բարձր հոետորություն արավ.

«Ընկերներ,— ասաց նա,— շատ բնորոշ է ընկ. Նարիմանովի ելույթը. նա մեզ կարգաց իր ղեկավարացիան: Զանգեզուր, Նախիջևան և Ղարաբաղ անունները այդ խոսքերի բովանդակությանն անծանոթ ոուս մարդու ականջին բուլտրովին ոչինչ չեն ասում: Ինչ-որ Զանգեզուր՝ անբերրի լեռներ. ո՛չ հաց կա, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ չկա: Ինչ-որ Նախիջևան՝ ճահիճ, մալարիա և ուրիշ ոչինչ: Ինչ-որ Լեռնային Ղարաբաղ: Ի՞նչ կա այդ Ղարաբաղում: Ոչինչ չկա: Եվ ահա ընկ. Նարիմանովն ասում է. «Դրանք ձե՛զ վերցրեք: Այդ անբերրի հողերը վերցրեք Հայաստանի համար»: Կարծես թե խորհրդային Ազրբեջանը ազատվում է մի ավելորդ բեռից: Բայց ո՛չ: Այդ գավառներում, այդ անբերրի հողերի մեջն է կայանում այստեղ, Անդրկովկասում, այսպես կոչված, հայ-մուսուլմանական հարցի հանգույցը»:

Եվ հիշելով ցարական շրջանի հայ-մուսուլմանական արյունոտ բախումները՝ Օրջոնիկիձեն ոգևորությամբ ասում է.

«Եվ ահա այսօր՝ Ազրբեջանական հանրապետության ղեկավարը հանդես է գալիս ու ասում. «Այդ սարսափելի հարցն այլևս գոյություն չունի...» Այստեղ կարդացված այս ակտը մեծագույն կարևորություն ունեցող ակտ է. սա պատմական մի ակտ է, որ մարդկության պատմության մեջ իր օրինակը չունի»:

Վերջը հայտնի եղավ, որ թե Նարիմանովի, թե Օրջոնիկիձեի ճառարանությունները անկեղծ չէին, այլ նպատակ ունեին խաբել հայ բուրձեկներին և հանրային կարծիքը. Ղարաբաղն ու Նախիջևանը մնացին և մինչև այսօր էլ մնում են Ազրբեջանի տիրապետության տակ: Մի խաբեություն, որ «մարդկային պատմության մեջ իր օրինակը չունի...»

Այդ նույն պատմական անօրինակ զեպքի մասին իր հիացումը հայտնեց և Ստալինը. «Դեկտեմբերի մեկին,— գրում էր նա «Պրավդայի» ղեկավ. 4 համարում.— խորհրդ. Ազրբեջանը հոժար կամքով հրաժարվում է վիճելի գավառներից և հայտարարում է Զանգեզուրի, Նախիջևանի և

Լեռնային Ղարաբաղի հանձնումը խորհրդ. Հայաստանին... Դարավոր թշնամությունը Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև վճռվեց մեկ հարվածով՝ եղբայրական համերաշխության հաստատումով աշխատավոր Հայաստանի, Ազրբեջանի և Թուրքիո միջև»:

Դեկտ. 2-ին ստորագրվեց հետևյալ համաձայնագիրը Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչների և Լեզրանի միջև:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. ԼԻԱԶՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ

«2 դեկտ. 1920 թ., մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազոր ներկայացուցիչ ընկ. Լեզրանը Ռ. Կ. Կ. Կ. Կ.-ի լիազորությամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության, և մյուս կողմից, ընկերներ Դրոն և Տերտերյանը, ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ կնքեցին համաձայնություն հետևյալի մասին.

1. Հայաստանը հայտարարվում է անկախ Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետություն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը, կազմվում է ժամանակավոր Ռազմահեղափոխական կոմիտե, որին կանցնի բովանդակ իշխանությունը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության հողերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երևանի նահանգը իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ զինվորական տեսակետից կապահովեց երկաթուղու տիրապետությունը՝ Զաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Զանգեզուր գավառը և Ղազախ գավառի մի մասը օգոստոսի 10-ի համաձայնության սահմաններում, և Թիֆլիս նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտ. 28:

4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հայտարարումը:

5. Դաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների (ս-հ., ս-դ.) անդամները ոչ մի հարածանքի չպիտի ենթարկվեն կուսակցության պատկանելու և կոմունիստական կուսակցության դեմ մղված կոիվներին մասնակցելու և խորհրդային Հայաստանի հայտարարությունից առաջ կատարած գործերի համար:

6. Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնում են Վինգ ան-

* Կ. Կ. Օրջոնիկիձե, Ընտրի հոգվածներ և ճառեր, Երևան, 1950, էջ 32—33:

* Ի. Ստալին, Երկեր, Մոսկվա, հատոր 4, էջ 414:

դամներ կոմունիստական կուսակցության կողմից նշանակված և երկու անգամ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցության հետ:

7. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապես կենտրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդ. Հանրապետության պաշտպանության համար անհրաժեշտ զինվորական ուժեր:

8. Սույն համաձայնագիրը ստորագրվելուց հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը քաշվում է իշխանությունից: Իշխանությունը ժամանակավոր կերպով, մինչև Հեղափոխական կոմիտեի գալը, անցնում էր զորահրամանատարության, որի գլուխն է կանգնում Դրոն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ն. կողմից Հայաստանի զորահրամանատարության կից կոմիսար է նշանակվում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստված է երկու օրինակ:

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Ն., լիազոր ներկայացուցիչ՝ ԼԵՎՐԱՆ:

«Հայաստանի Հանրապետության կառավարության լիազորությանը՝ ԴՐՈ և ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ»:

Միաժամանակ կեզրանի և կառավարության միջև համաձայնություն կայացավ, որ ղեկո. 2-ի գիշերվա ժամը 12-ին իշխանությունը հանձնվի զին. նախարար Դրոյին և սա, խորհրդական ունենալով կեզրանի ներկայացուցիչ Սիլինին, կառավարե երկիրը, մինչև Հեղվոմի ժամանումը Ազրբեջանից: Նույն իմաստով խմբագրվեց ու հրատարակության տրվեց նաև հետևյալ «ակտը», որ հեռագրվեց գավառական իշխանություններին ու զորամասերի պետերին ի գործադրություն և փակցվեց Երևանի պատերին:

Ա Կ Տ

«Նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիվ երկրում ստեղծված կացությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր 1920 թվի դեկտեմբերի 2-ի նիստում որոշեց՝ հրաժարվել իշխանությունից և հանձնել զինվորական և քաղաքացիական բովանդակ իշխանությունը զորաբանակի ընդհանուր հրամանատարին, որպիսի պաշտոնում նշանակել ռազմական նախարար Դրոյին:

Նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ.

Նախարարներ՝ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ա. ԽՈՆԴԱԿԱՐՅԱՆ, Հ. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, Դ. ԿԱՆԱՅԱՆ:

Իսկականի հետ ճիշտ է՝

Դիվանապետ՝ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Այսպիսով Հայաստանը խորհրդայնանում էր բոլորովին խաղաղ կերպով, առանց որևէ հեղափոխության, առանց մեկի քիթը արյունելու: Բայց այս հարցի մեկ մասն էր միայն, կար և պատերազմի խնդիրը: Թուրքերը հեխհե հետևում էին Երևանի դեպքերին և շտապում էին կանխել:

Նոյեմբ. 30-ի երեկոյան Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան Հայաստանի պատվիրակության ներկայացրեց թրքական պայմանները և հաջորդ առավոտյան վերջնագրի ձևով պահանջեց այդ պայմանների ընդունումը, հակառակ պարագայում սպառնալով վերսկսել պատերազմական գործողությունները:

Թրքական պահանջները ըննության առնվեցին նոյեմբերի 30-ի գիշերը, հատուկ մի ժողովում, որին մասնակցում էին Խորհրդարանի ղեկավար, երեսփոխաններ, կառավարության անդամներ, Հ. Հ. Գ. բյուրոն իր ամբողջ կազմով և մի շարք անհատ գործիչներ ու զինվորականներ:

Հաշտության խնդրից առաջ արդեն որոշված էր ընդունել կեզրանի վերջնագիրը, այժմ պետք էր գտնել թրքական դաժան պայմաններից խուսափելու միջոցը: Ձևականորեն այդ միջոցը արդեն գտնված էր. որոշված էր իշխանությունը զիջել բոլշևիկներին, հեշտ էր դաշնագրի ստորագրությունն էլ թողնել նրանց: Բայց արդյոք ա՞յդ կլինե՞ր լավագույնն էլը: Անձնապես Հայաստանի ղեկավարության համար, իհարկե, այդ կլինե՞ր բարիք. պատմության առաջ նա ազատ կլինե՞ր Ալեքսանդրապոլի «խայտառակ» դաշնագիրը ստորագրելու պատասխանատվությունից, բայց դրանից հայ ժողովուրդը կշահե՞ր:

Այս անողոք հարցը ցցված էր նոյեմբ. 30-ի գիշերվա ժողովին մասնակցողների առջև: Եթե մերժեին դաշնագրի ստորագրությունը, թուրքերը Հայաստանի մնացած մասն էլ չէին կործանի: Բոլշևիկները կկարողանային ազդել թուրքերի վրա, ընդունակ կլինեին փրկելու երկիրը սպառնացող մահացու վտանգից:

Լավեցավ նախարարի և զինվորական մասնագետների կարծիքը: Պատասխանը եղավ բացասական. եթե մերժեին Քյազիմ Կարաբեքիրի պահանջը, թուրք բանակը, ամենայն հավանականությամբ, առաջ պիտի շարժվեր և մինչև առաջ գործերի հասնելը էջմիածինն ու Երևանն էլ պիտի գրավեին, հարակից շրջաններով միասին: Հետագայում առսները կարող էին հեռացնել թուրքերին, բայց սրանք արդեն ավերն ու կոտորածը գործած կլինեին:

Նույն էր և գրեթե բոլոր ժողովականների կարծիքը: Հանուն հայ ժողովրդի փրկության, պետք էր ստանձնել պատասխանատվությունը պատմության առջև և ստորագրել դաշնագիրը: Եթե բոլշևիկները, իրոք, այնքան ազդեցիկ էին թուրքերի առջև, նրանց համար դժվար չէր լինի մերժել «Դաշնակների» ստորագրությունը և Հայաստանի համար ավելի նպաստավոր դաշնագիր կնքել: Եթե բոլշևիկները այդ կարողությունը

* «ժողովաձու, Գարձոզ Դաշնագրերի». ռուսերեն, 3-րդ պրակ, Մոսկվա՝ 1922 թվ. 79, էջ 14-15. հրատ. Ռուսաստանի արտաքին գործավարության:

պիտի շունենան վաղը, նշանակում է այսօր էլ նրանց խոստումները անարժեք էին:

Այս նկատումներով և այս գիտակցութեամբ ժողովը որոշեց լիազորել Ալեքսանդրապոլի պատմա-իրակութեան ընդունելու թրքական պայմանները և ստորագրելու հաշտութեան դաշնագիրը:

Կասկած չկա, որ հայ բոլշևիկներն էլ, Մոսկվայի ճնշումով, ստիպված պիտի լինեին ստորագրել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, ինչպես մոտ մի տարի վերջը ստորագրեցին Կարսի ավելի խայտառակ դաշնագիրը: Ազգային տեսակետով Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը պատմական անհրաժեշտություն էր, դժբախտ, բայց անխուսափելի:

Դեկտ. 2-ի գիշերը ստորագրվեց հայ-թրքական հաշտութեան դաշնագիրը, որի ամփոփումը հետևյալն է: Այս ամփոփումը արել է Պատմա-իրակութեան նախագահ Ա. Խատիսյանը: Դաշնագրի բնագիրը, որ ժամանակին հանձնվել է հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին, չի հրատարակված պաշտոնապես:

«1. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը պարտավորվում է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը հետևյալ սահմաններում. Ախալքալաքի գավառի հարավային մասից Ուլ-Թափալար սարը դեպի հարավ մինչև Բաշ Շորագյալ, մինչև Արփաշայ՝ Արփաշայի հոսանքը մինչև նրա խոնավելը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչև Արաքս կայարանը, այստեղից դեպի Մարտիրոս մինչև Չայքենդ գյուղը:

2. Կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարվում են վիճելի, մինչև երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարությունը կարող է հայտարարել հանրաքվե՝ որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգների: Հանրաքվեի ժամանակ պետք է մտնե այնտեղ խառն հայ-թրքական ժանդարմերիս:

3. Հայերը հրաժարվում են Սևրի դաշնագրից. հետ՝ են կանչում բոլոր այն կոմիտեները և ներկայացուցիչները, որոնք գոյություն ունին Եվրոպայում, չեն պահում Հայաստանում դաշնակիցների ո՛չ մի ներկայացուցիչ, մինչև որ Թուրքիան հաշտութեան դաշն կնքե նրանց հետ:

4. Հայաստանը իրավունք ունի պահելու զորաբանակ ոչ ավելի քան 1500 սվին և դրան համապատասխան քանակով սպաներ, նաև անհրաժեշտ քանակությամբ ժանդարմներ: Երկիրը պաշտպանելու համար կարող են լինել ամրոցներ, որոնք կարող են զինվել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանոթներով: Վերացվում է պարտադիր զինվորություն:

5. Հայաստանի վրա հարձակման դեպքում Թուրքիան պաշտպանում է հայոց կառավարության պահանջմամբ և աջակցում է Հայաստանին զործով:

6. Թուրքիան և Հայաստանը փոխադարձաբար օգտվում են ազատ

տրանզիտից, ինչպես երկաթուղիներով, այնպես և բոլոր ճանապարհներով:

7. Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր:

8. Պայմանները կնքվելուց հետո, սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսվում են աշխատանքները Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանները որոշելու համար, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները:

9. Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները Թուրքիայի դեմ համարվում են անվավեր:

10. Բոլոր գաղթականները կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը մի տարվա ընթացքում՝ օգտվելով բոլոր քաղաքացիական իրավունքներից, բացի այն գաղթականներից, որոնք զինված դիմադրություն են ցույց տվել իրենց կառավարության դեմ:

11. Հայերը Թուրքիայում և Թուրքերը Հայաստանում վայելում են հավասար քաղաքացիական իրավունքներ:

12. Դիվանագիտական, ինչպես և հյուպատոսական հարաբերությունները, ինչպես և քաղաքացիական ազատ երթևեկությունը երկու երկրների միջև, սկսվում է դաշնագիրը ստորագրվելուց հետո, որից հետո վերսկսվում են փոստային և հեռագրական հաղորդակցությունները Թուրքիայի և Հայաստանի միջև:

13. Շարուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես օժտվում են ինքնավարությամբ՝ գտնվելով Թուրքիայի հովանավորության տակ, մինչև որ որոշվի նրանց բախտը:

14. Այս դաշնագիրը պետք է ենթարկվի վավերացման Հայաստանի Խորհրդարանի և Ազգ. մեծ ժողովի կողմից մի ամսվա ընթացքում:

15. Թուրքիան պարտավորվում է Հայաստանի գրավված հողամասերը դատարկել, երբ Հայաստանը կսկսե զորացրում, և վերջնականապես կդատարկե, երբ հայկական զորքի թիվը կհասնի պայմաններում որոշված շափին»:

Տարիներ հետո, Ազգ. ժողովի մեջ արտասանած իր նշանավոր ճառում, Մուստաֆա Քեմալը այսպես արտահայտվեց այդ դաշնագրի մասին. «Հաշտութեան բանակցությունները, որոնք սկսվել էին նոյեմբ. 26-ին, վերջացան դեկտ. 2-ին, և դեկտ. 2-ի լույս 3-ի գիշերը ստորագրվեց Գյումրիի դաշնագիրը: Պարոններ, Գյումրիի դաշնագիրը առաջին դաշնագիրն է, որ ստորագրել է ազգային կառավարությունը... Արեւելքում առաջ եկած կարևոր փոփոխությունների հետևանքով, այս դաշնագիրը փոխարինվեց հետագայում կնքված դաշնագրով, այսինքն՝ 1921 թ. մարտի 16 Մոսկվա և 1921 թ. հոկտ. 13 Կարսի դաշնագրերով»:

* «Discours du Ghazi Moustafa Kemal», 1929, Leipzig, p. p. 390-92:

Ճակատագրի ի՞նչ հեղանակք. 1918 թ. հունիսի 4-ին, Բաթումի դաշնագրով Թուրքիան եղավ առաջին պետությունը, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Այժմ Հայաստանը առաջին պետությունն էր, որ ճանաչում էր քեմալական Թուրքիայի անկախությունը:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մասին խոսելիս սնհրաժեշտ ենք համարում վեր առնել և հետևյալ կետը. Ի՞նչ իրավական հիմք ունի այդ դաշնագիրը: Բոլշևիկները և ուրիշներ ասում են, որ Հայաստանի կառավարությունը, դեկտ. 2-ին, Լեզրանի հետ Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանը ստորագրելուց հետո, այլևս իրավունք չունեն օտար պետությունների հետ դաշնագրեր ստորագրելու: Սրան կարելի է առարկել այն փաստով, որ, ըստ Լեզրանի հետ կնքված պայմանի, իշխանության փոխանցումը տեղի պիտի ունենար դեկտ. 2-ի գիշերը և, ուրեմն, մինչև այդ՝ Հայաստանի կառավարությունը սահմանափակված չէր իր իրավունքների մեջ: Դաշնագիր ստորագրելու լիազորությունը խատիսյանի պատվիրակության՝ կառավարությունը տվել էր դեկտ. 1-ին, հետևաբար, միջազգային օրենքի և փաստական կացության տեսակետով՝ Հայաստանի կառավարության ընթացքը հակաօրինական հանգամանք չունենի:

Մյուս կողմից, ինչպես ասում է Մուստաֆա Քեմալը—«դեկտեմբ. 2-ի լույս 3-ի գիշերը»—և ինչպես վկայում է Ա. Խատիսյանը, դաշնագիրը ստորագրվել է դեկտ. 2-ի գիշերվա ժամը 12-ից հետո: Արդյո՞ք այս պարագան բավարար հիմք է մերժելու համար դաշնագրի օրինականությունը: Այս առթիվ էլ կարելի է դիտել տալ, որ Հայաստանի կառավարության հրաժարումից հետո, եկող նոր իշխանությունը — Դրո և Սիլին—տեղյակ էր, որ դաշնագիրը պիտի ստորագրվի և կարող էր արգելել, բայց չի արգելել: Դեկտ. 2-ի երեկոյան հետևյալ խոսակցությունն է տեղի ունենում Ալեքսանդրապոլի պատվիրակության նախագահ Ա. Խատիսյանի և Հայաստանի նոր իշխանության ներկայացուցիչ Դրոյի միջև. «Երեկոյան ժամը 6-ին,— պատմում է Խատիսյանը,— ինձ հրավիրեց ուղիղ հեռագրաթելի մոտ Դրոն, որ ըսավ հետևյալը.

«Հեղափոխական կառավարության անունից հայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ եք ստորագրել կամ ոչ»:

Լավ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատվությունը, ես երկրորդ անգամ հարցուցի. «Արդյոք կառավարությունը ստորագրելու՞ կողմն է, թե մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ և պարզ հրահանգների»:

«Դրոն պատասխանեց. «Ես ձեզ ասացի արդեն: Գործեցե՛ք համաձայն ձեր հասկացողության: Ես խոսում եմ ընկեր Սիլինի և իմ անունից»:

Սիլինը խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցիչն էր»*:

Այստեղից պարզ երևում է, որ ոչ միայն Դրոն, այլ խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչն էլ առարկություն չունեն Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրելու դեմ և, բնականաբար, Հայաստանի այն ժամանակվա պայմաններում չէր էլ կարող ունենալ:

Մինչև այստեղ թե՛ կառավարության և թե՛ պատվիրակության արածը, իրավական տեսակետից, անխոցելի էր: Բայց դաշնագրի մեջ կար մի կարևոր պայման. ստորագրությունից հետո, մեկ ամսվա ընթացքում, դաշնագիրը պետք է վավերացվեր Հայաստանի խորհրդարանի և Թուրքիո Ազգ. մեծ ժողովի կողմից: Այդ վավերացումը տեղի չունեցավ: Հետևաբար, և դաշնագիրը իր օրինական հանգամանքը կորցրեց: Միակ այս փաստը բավական էր, որպեսզի Հայաստանի Հեղկոմը չճանաչեր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, եթե իսկապես բոլշևիկները ուզում էին Հայաստանի համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ապահովել: Բայց բոլշևիկները չուզեցին կամ չկարողացան օգտվել այդ փաստից, որովհետև նրանց համար Թուրքիան ավելի մեծ արժեք էր, քան Հայաստանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՂԿՈՄԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Այսպես, ուրեմն, ո՛չ հայ ժողովրդի հոժար կամքով, այլ արտաքին ուժերի ճնշման տակ, 1920 թվի դեկտ. 2-ին, Հայաստանում տեղի ունեցավ վարչաձևի փոփոխություն. ժողովրդավար իրավակարգի տեղը բիրտ ուժով բռնատիրական իշխանությունը հաստատվեց: Խորհրդարանական կառավարությանը հաջորդեց Հայաստանի Հեղկոմը, ռուսական սվինների պաշտպանության տակ:

Ի՞նչ էր Հայաստանի ժողովրդի վերաբերումը դեպի նորեկ վարչաձևն ու իշխանությունը:

Մայիսյան շարժումներին և հայ-թուրքական պատերազմի առաջին օրերին հայ ժողովուրդը, իր բոլոր խավերով, երևան բերեց միահամուտ և վճռական կամք պաշտպանելու հայրենիքի անկախությունը՝ հյուսիսից և հարավից սպառնացող վտանգի դեմ: Անհաշիվ զոհերի և արյան գնով ձեռք բերված անկախության գաղափարը այլևս արմատներ էր ձգել, սակավ բացակայությամբ, բոլոր հայերի գիտակցության մեջ՝:

Ռազմաճակատի անհաջողությունները, ինչպես և Եվրոպայի ու Ամերիկայի Պիղատոսի դիրքը արնաքամ եղած Հայաստանի հանդեպ՝ աստիճանաբար բեկում առաջ բերին հայ ժողովրդի միաձուլ կամքի մեջ. ո՛ր ենք գնում այսպես, ի՞նչ պիտի լինի գահավեժ դեպքերի վախճանը, ո՞վ կարող է մեզ օգնել:

«Խորհրդային Ռուսաստանը,— պատասխանում էին հայ բոլշևիկները:— Կարմիր բանակը, որ մոտեցել է Հայաստանի սահմաններին, նա՛ է հայ ժողովրդի փրկիչը: Թոթափեցե՛ք ձեր ուսերից դաշնակների լուծը, բացե՛ք երկրի դռները ռուս զորքի առջև, և ձեր դժբախտությունը վերջ կգտնեք»:

Բոլշևիկների խայծերը անծանոթ չէին. հայ ժողովուրդը այլևս պատրանքներ չունեի նրանց արժեքի մասին, բայց ուրիշ ի՞նչ էլք էր

* Հետաքրքրական է հայ քաղքենի Ռամկավար և ժողովրդական կուսակցությունների ա՛յն օրերի դիրքը. նրանք գործով թե մամուլով հակառակ էին արտահայտվում, անհաշտ պայքարի մեջ էին ոչ միայն բոլշևիկության, այլև Ռուսաստանի դեմ:

մնացել: Թուրքը առաջանում էր՝ իր հետ բերելով անխնա ավեր ու կտորած: «Մեր մեծ դաշնակիցները», պլատոնական խոսքերից զատ, մատը մատի չէին խփում օգնելու համար իրենց ուժասպառ «փոքր դաշնակցին»: Ո՛ր էր փրկության լաստը:

Եվ հետզհետե հայության սրտերում—վա՛յ պարտվածներին—սկսեց նորից տեղ գրավել «խաչապաշտ ռուսը»: Նոյեմբերի կեսերին այլևս նշմարելի էր շերտավորումը պետական գործիչների և հասարակության զանազան խավերի մտքերում: Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը իր մեծամասնությամբ դեռ շարունակում էր կանգնած մնալ հակառուս գետնի վրա: Անհաշտ հակառակորդ էր Խորհրդային Ռուսաստանին և հայ սոց.-դեմոկ. փոքրաթիվ խմբակը՝ Բաշխի իշխանյանի և Դավիթ Անանունի զիսավորությամբ: Հայ սոց.-հեղափոխականների զգացումները, դեպի բոլշևիկները մնալով հանդերձ բացասական՝ ռուսն ու Ռուսաստանը քաղաքական դրական գործոն էին նրանց աչքում: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, քաղքենիների այդ անջիղ կազմակերպությունը, բերանի մեկ կողմով անկախություն էր հույվում, մյուս կողմով՝ ռուսիասիրություն քարոզում: Ռամկավար կուսակցությունը, Խորհրդային Ռուսաստանը նկատում էր Հայաստանի և հայ դատի մահացու թշնամի:

Պետք է ասել նաև, որ կառավարական կուսակցության՝ Դաշնակցության շարքերում էլ վարանում ու շփոթ էր տիրում: Անկախության շուրջ ընդհանուր առմամբ վարանում չկար, բայց ստեղծված կացությունից էլք գտնելու համար կարիճքները տարբերվում էին: Ոմանք պնդում էին, թե պետք է շարունակել անհաշտ թշնամական դիրքը դեպի Ռուսաստանը, առանց սակայն կարողանալու ցույց տալ, թե ի՞նչ պետք է անել վերջնական կործանումից խուսափելու համար: Ուրիշները անհրաժեշտ էին համարում անմիջապես «լեզու գտնել» Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Իսկ շարքայինները տատանվում էին հույսի և վհաստության միջև:

Անկուսակցական զանգվածը, մանավանդ, քաղքենի տարրը սկսում էր օրորվել հին հուշերով Ռուսաստանի մասին. կգա ռուսը, կբերե հետք խաղաղություն, «հաց ու մանուֆակտուրա», կառնե երկիրը իր հովանու ներքև, և ռուս զինվորի սվինի պաշտպանության տակ գյուղացին, արհեստավորն ու խանութպանը, հին տարիների նման, հանգիստ կապրեն և զրամ կվաստակեն:

Ավելի հեռուն չէին մտածում: Աչ էլ ծանոթ էին բոլշևիկմի բնույթին և Ռուսաստանի ներսերը կատարվող քառսին:

«Խաչապաշտ ռուսն» էր եկողը, վերջապես. հո նա էլ թուրքի պես մեզ չի կոտորի: Բարի՛ թող գա:

Այսպես էին, ընդհանուր առմամբ, Հայաստանում տիրող տրամադրությունները 1920 թվի նոյեմբեր ամսին, Կարսի անկումից հետո:

Հոռետես թե լավատես՝ չէին կարող պատկերացնել իրական գալիքը։
Հոռետես թե լավատես՝ սպասում էին, որ

1. Վերջ կգտնե երկրում պատերազմի առաջ բերած քայքայումը։

2. Վերջ կգտնե պատերազմը, և՛ թուրքը կհեռանա Հայաստանի սահմաններից։

3. Խորհրդային Ռուսաստանի միջամտությանը բարեկամական հարաբերությունները կհաստատվին Հայաստանի և Թուրքիայի միջև. Խորհրդ. Ռուսաստանի աջակցությանը, այս կամ այն ձևով կլուծվի և թրջահայկական հարցը։

4. Կվերականգնվի երկրի ներքին անդորրությունը, և ժողովուրդը նորից հնարավորություն կստանա լծվելու խաղաղ ու շինարար աշխատանքի։

Բոլշևիկները իրենց հերթին պաշտոնական թե անպաշտոն շուայլ խոստումներով ուժեղացնում էին այս տրամադրությունները։

Այսպիսի պայմաններում և այս տրամադրությամբ ու հույսերով Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն, 1920 թվի դեկտ. 2-ին։

Բոլշևիկները առանց ծիծաղելի լինելու վախից, շարունակում են պնդել, թե Հայաստանի Խորհրդայնացումը տեղի ունեցավ նույնիսկ 29-ին՝ Հայաստանի գյուղացիության և բանվորության ապստամբության հետևանքով։ Նույնքերի 29-ին, ինչպես հայտնի է, հայ բոլշևիկների մի փոքրաթիվ խմբակ, մտավ Ազրբեջանին սահմանակից Իջևան գյուղը և ցրեց Բաքվից բերված թուղիկներ, որոնք հայտարարում էին, թե Հայաստանում «դաշնակների» կառավարությունը տապալված է և տեղը բռնած է Խորհրդային իշխանությունը, մինչ նույն այդ միջոցին Խորհրդ. Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչը Երևանում խաղաղ բանակցություններ էր վարում «դաշնակների» կառավարության հետ։ Երեք օր վերջը, դեկտ. 2-ին միայն, Հայաստանի կառավարության և Խորհրդ. Ռուսաստանի միջև կնքված համաձայնության հիման վրա, Հայաստանը հայտարարվեց Խորհրդային։ Ինչպես ասացինք, ո՛չ մի գնդակ չարձակվեց այդ առթիվ, ո՛չ մի ապստամբություն տեղի չունեցավ, ո՛չ մեկի քիթը չարյունեց, իսկ Հայաստանի գյուղացիությունն ու բանվորությունը լուռ էր։ Լուռ էր ու կսկիծը սրտում՝ ողբում էր հայրենիքի կործանումը։ Եվ սպասում էր «խաշապաշտ ոռուին»։

Սպասում էին որ գա ոռուը. բայց ոռուի փոխարեն Հայաստան մուտք գործեց Հեղկոմը և հետը մի քանի հարյուր քոսոտ կարմիր բանակայիններ ու հայ բոլշևիկներ՝ շատերը ծանոթ մայիսյան խոռվություններից իրենց զանազան արարքներով՝ Ս. Կասյան, Ասք. Մոսվյան, Ավիս Նուրիջանյան, Աշ. Հովհաննիսյան, արյունկզակ Աթարբեգյան և ուրիշներ։ «Մուտք գործեց», որովհետև Հեղկոմը իսկապես իրեն

լահում էր իբրև հաղթական կերպով մուտք գործող մի ուժ, որ իր ոտքերի տակ պատրաստ էր տրորելու պարտված թշնամուն։

Հակառակ որ ժողովուրդը և նախկին իշխանության մարդիկ խիստ բարյացակամ վերաբերում ցույց տվին և պատրաստակամություն հայտնեցին ամեն բանով աջակցելու նոր կառավարությանը, Հեղկոմը առաջին օրից իսկ թշնամական դիրք բռնեց դեպի երկրի բոլոր ոչ բոլշևիկ տարրերը և իրեն Լահում էր ճիշտ այնպես, ինչպես պահում է թշնամի երկիրը մտնող նվաճող մի բարբարոս ուժ։

Լեզրանի հետ ստորագրված դաշնագիրը հայտարարվեց չեղյալ։ Դեկտ. 6-ին կազմվեց և անմիջապես գործի անցավ Չեկան, ու սկսվեցին ձերբակալություններ։ Իրար ետևից բանտարկվեցին նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանյանը, նախկին նախարար Ռ. Չիլինգարյանը (Ռ. Գարբինյան), Խորհրդարանի անդամներ բժ. Հ. Տեր-Դավթյանը, Վահ. Նավասարդյանը, Վ. Բաբայանը, Գ. Վարշամյանը, Երևանի քաղաք Խորհրդի անդամ Ա. Աստվածատրյանը, սոցիալ-դեմոկրատ պարագլուխ Բ. Իշխանյանը, խմբապետ Համազասպը և ուրիշներ։ Քիչ վերջը բանտ նետվեցին Խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանը, առողջապահության և գյուղատնտեսության նախարարների օգնականներ բժ. Հ. Տեր-Միքայելյանը և Թ. Տոշյանը, Խորհրդարանի անդամ բժ. Ա. Ղազարյանը և ուրիշներ։

Դեկտեմբերի վերջերը արձանագրության ենթարկվեցին հայկական բանակի բոլոր սպաները և 70 ընտիր զինվորականներ անմիջապես արտվեցին Բաքու։

Հունվարի 10-ին Ռուսաստան արքայության Գրոն իր զինակից սպաների հետ։

Հունվարի 24-ին Ռուսաստան արքայության և Հայաստանի բանակի մնացած սպաները, 1200 հոգի, որոնց մեջ էին և սպարապետ Նազարբեգյանը, զորավարներ Սիլիկյանը, Հախվերդյանը, Ղամազյանը։ Չըման անասելի ցրտին ու ձյունին, շրջապատված ոռուական հրացանավոր ու զնդացրավոր պահակներով, հետիոտն, ժողովրդի ընդհանուր սուգի մեջ, հայկական բանակի զինվորականները քշվեցին անծանոթ ուղղությամբ։

Երկրի բոլոր կողմերում խուզարկություններ և անվերջ ձերբակալություններ էին տեղի ունենում։ Հայաստանի բանտերը բերնբերան լցվեցին կալանավորներով։ Բացի վերոհիշյալներից՝ բանտարկվեցին և Լևոն Շանթը, Հովհ. Քաջազունին, Նիկոլ Աղբալյանը, Երևանի քաղաքագլուխ Մ. Մուսիսյանը և ուրիշ հարյուրավորներ։ Բանտարկյալները պահվում էին անտանելի պայմաններում, զնդակահարության մշտական սպառնալիքի տակ։

Միևնույն ժամանակ, Երևանում և ամբողջ երկրում կատարվում էին անկանոն և անհաշիվ բռնագրավումներ։ Գրավում էին ամեն ինչ՝

բնակարան, կարասիներ, հագուստ, ուտելիք, ձի, տավար, հավ ու հավ-կիթ, մինչև իսկ թեև ու ասեղ: Ժողովուրդը Ռուսաստանից էր սպասում օգնություն, այժմ իրենից էր խլվում հացի վերջին պատառը և ուղարկվում Ռուսաստան: Հայաստանից բեռնակիր ինքնաշարժերով «ընկեր կենինին» կամ «կարմիր բանակին» նվեր էր ուղարկվում պետական պահեստների և ժողովրդից բռնագրավված պաշարը՝ սպիտակ ալյուր, խտացված կաթ, կակաո, շաքար, կոշիկի կաշի, հագուստեղեն և այլն: Թե ինչ էր կատարվում այդ օրերին Հայաստանում, շատ ցայտուն կերպով նկարագրել է բոլշևիկ պատմաբան Բորյանը: Ավելի լավ է խոսքը տանք նրան:

«Հեղկոմը, — ասում է նա, — ձեռնարկեց անխնա և վճռական բռնագրավումների, առանց խտրության և առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշվի առնելու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը: Բռնագրավումը տեղի էր ունենում անկազմակերպ ձևով, ծրագրված ու հեղափոխական-դասակարգային բնույթ չունեցող և կատարվում էր անհարկի բռնություններով: Առանց կազմակերպված ու կարգապահ մեքենայի, առանց նախնական քարոզչական պատրաստության և առանց հաշվի առնելու երկրի յուրահատուկ պայմանները, հեղկոմը կարգախոս է ուղղում՝ բռնագրավել և պետականացնել պարենը քաղաքներում մասնավոր մարդկանցից և հացի պաշարը գյուղացիներից: Անկարգ կերպով գրավվում ու պետականացվում էր ամեն ինչ՝ զինվորական հագուստներ, արհեստավորների գործիքներ, մասնավոր և ամեն տեսակ բրինձի աղորիներ, անխտիր բոլոր ջրաղացները, սափրիչի գործիքներ, մեղվի փեթակներ, սպիտակեղեն, հագուստ, քաղաքացիների տան կահ-կարասիները, առանց նկատի ունենալու նրանց դասակարգային վիճակը և այլն... Բնական է, որ այս բանի միջոցները եղան երկրի ապստամբության հիմնական պատճառները»*: Խոսքը փետրվարյան ապստամբության մասին է:

Ու Բորյանը մեկիկ-մեկիկ թվում է Հեղկոմի հանած հակաօրինական հրամանագրերը և կատարած ապօրինի գործերը:

Ցույց է տալիս, որ Հայաստանի բոլշևիկները ոտքի տակ էին տվել խորհրդային օրենքներն ու հրամանագրերը և կատարել էին բազմաթիվ հակաօրինական և վնասակար գործեր, որոնց պատճառով Ժողովուրդը, որ սկզբից համակրական վերաբերում ուներ դեպի խորհրդային իշխանությունը, ի վերջո, ստիպված եղավ ապստամբության դրոշ բարձրացնել նույն այդ իշխանության դեմ:

Մի ուրիշ վկայություն, որ, կարծում ենք, նույնպես կարող է համարվել անկողմնակալ և, համենայն դեպս, վստահության արժանի:

* Բ. Բորյան, Հայաստան, Գրվանագիտություն և խորհրդ. Միություն, Բ հատոր, էջ 126:

Խոսքը տանք Հայաստանի Հանրապետության անդրանիկ վարչապետ Հ. Քաջազնունիին:

«Անցել էր մոտ երկու ամիս այն օրից, — գրում է նա իր հուշերում, — երբ բոլշևիկները մտել էին Հայաստան, կազմակերպվել և հաստատվել էին:

Հայկական եռագույն դրոշակը և «Մեր Հայրենիքը» — իբրև հակահեղափոխական սիմվոլներ — վերացվել էին ասպարեզից. նրանց փոխարինել էին պրոլետարական կարմիրն ու պրոլետարական «Ինտերնացիոնալը»:

Կարմիր բանակի զինվորները տեղավորվել էին քաղաքացիների բնակարաններում, ուսում էին նրանց հացը և վառում էին նրանց վանելիքը:

Պաշտոնյաներն ու կուսակցական գործիչները գրավել էին քաղաքի լավագույն տները, կահ-կարասին, անկողինները:

Հեղկոմը հրատարակում էր ամեն օր դեկրետներ ու հրամաններ, որոնք նպատակ ունեին ամրացնելու Հայաստանում պրոլետարական դիկտատուրան և միաժամանակ լայնացնելու ու խորացնելու համաշխարհային մեծ հեղափոխությունը:

Չեկաները անսպառ եռանդով կատարում էին իրենց փրկարար գործը, այնպիսի մեծ եռանդով, որ Հայաստանի բանտերում այլևս ասեղ ձգելու տեղ չէր մնացել:

Ժողովրդական (կամ հեղափոխական) տրիբունալներում (դատարաններում) ընկեր դատավորները դատում էին ու լուծում քաղաքացիների մեջ ծագած վեճերը, դրական օրենքի բացակայության պատճառով, համաձայն իրենց հեղափոխական գիտակցության»:

Գյուղերում «կոմբեյզները» հին ու նոր հաշիվներ էին մաքրում անհաճո գրացիների հետ:

Քաղաքներում հաստատվել էին քաղաքային ու տնային կոմիտեներ: Ամեն մի տասնյակ տան վրա կարգված էին տասնապետներ: Տասնապետներն ու տանտերերը հսկողություն պիտի ունենային իրենց տների վրա և եթե նկատեին որևէ «հակահեղափոխական» երևույթ, անմիջապես պետք է տեղեկացնեին Չեկային:

Վարչական սիստեմը հիմնված էր ամբողջովին փոխադարձ հրակողության ու փոխադարձ լրտեսության վրա: Հսկելու, լրտեսելու և տեղեկություններ հաղորդելու պարտականությունը դրված էր ոչ միայն պաշտոնյաների, այլև ամեն մի քաղաքացու վրա: Քաղաքացին պարտավորված էր ոչ միայն ինքը բարեմիտ լինելու խորհրդային իշխանության հանդեպ, այլև արժուն աշքով հսկելու հարևանների բարեմտության վրա. եթե չաներ, անձնապես կնկատվեր «հակահեղափոխական», այնինքն՝ ենթակա Չեկայի խնամատարության:

«Կոմունիստը» (կառավարական պաշտոնական օրաթերթը) ջարու-

նակ գրում էր ջարդարար հողվածներ. «Հեղափոխության հաղթանակը,— ասում էր,— ապահովված չէ Հայաստանում, որովհետև այստեղ չի եղել քաղաքացիական պատերազմ: Կոի՛վ է հարկավոր, որպեսզի իսկապես բնաչինջ լինեն հակահեղափոխական տարրերը. կոի՛վ է հարկավոր, որպեսզի խորանա բանվորագյուղացիական դասակարգային գիտակցությունը: Հեղափոխական պրոլետարիատը պիտի թափե իր ձեռքով բուրժուազիի արյունը, որպեսզի անանցանելի վիճ բաց անի իր և նրա միջև»:

Նույն բովանդակությունով ճառեր էին արտասանվում և կոչեր արվում հրապարակային միտինգներում:

Պատերի վրա փակցվում էին ֆուտուրիստական ոճով նկարված աճազին պատկերներ, ուր գետերով հոսում էր «գաշնակների» և ուրիշ հակահեղափոխականների պիղծ արյունը... Ասենք՝ արյունը հոսում էր ոչ միայն պատկերների վրա, այլև «չեկայական» բանտերում:

Բնակչությունը բաժանված էր երկու անհավասար մասի. բոլշևիկներ (կամ բոլշևիկ ձևացողներ), որոնց արված էին բոլոր իրավունքները, և ոչ բոլշևիկներ (այսինքն՝ աճազին մեծամասնությունը), որոնց վրա դրված էին բոլոր պարտականությունները:

Եվ առաջին հերթին՝ բոլշևիկներին կերակրելու, նրանց բոլոր կարիքները հոգալու պարտականությունը:

Բոլշևիկյան եռանդի մի կեսը ծախսվում էր Չեկայի և հարակից գործողությունների վրա, մյուս կեսը՝ խուզարկությունների ու բռնագրավումների վրա:

Բռնագրավվում էր ամեն բան՝ սկսած տնից, կառքից, գրաստից, վառելիքից և վերջացրած երաժշտական գործիքով, լվացքի սապոնով, թել-ասեղով... Բավական է, որքան բուրժուաները վայելեցին կյանքի բարիքները, այժմ հերթը կարմիր բանակին է և հեղափոխական պրոլետարիատին:

Սա մի սկզբունք էր, որ գործադրվում էր ամեն ուղղությամբ, ամենայն հետևողականությամբ ու արտակարգ եռանդով:

Ժողովուրդը հանկարծակի էր բերվել, շմել, ահաբեկվել էր: Չէր հասկանում, թե ինչ էր կատարվում շուրջը: Չէր հասկանում, թե ինչ են ուզում իրանից այս կարմիր աստղանի, պոպողավոր գլխարկներ կրող անծանոթները, այս մաուզերներով ու նագաններով զինված, երեսները փիս ներկած դեռահաս օրիորդները, այս բազմաբիվ կոմիսարներն ու կոմրենկերները, որ օտոմոբիլները նստած՝ օր ու գիշեր վեր ու վար էին անում Երևանի փողոցներում...

Մենակ «բուրժուան» չէր, որ շմել էր. շմել էին նաև աշխատավոր զանգվածները, որոնք «բուրժուազիայի» հետ հավասար տուժում էին բոլշևիկյան իրավակարգից: Մենակ «բուրժուան» չէր, որ թալանված էր, անարգված, իրավազրկված. նույնն էր և ամբողջ ժողովուրդը (բացի

բոլշևիկներին, իհարկե), օրվա աշխատանքով ապրող բազմությունները:

Այլևս ոչ ոք տեր չէր ո՛չ իր ունեցածի, ո՛չ իր աշխատանքի: Կոմունիզմը հասկացվել էր ու իրականացվում էր այն մտքով, թե ոչ բոլշևիկի ունեցածը հալա՛լ է բոլշևիկին»:

Բորյանի և Քաջազնունու առաջ բերած փաստերը բավական են հասկանալու համար այն ներքին պայմանները, որոնք առաջ բերին հակախորհրդային համաժողովրդական հեղափոխությունը փետրվարին: «Փաստերի այս բավական մակերեսային թվումը,— եզրակացնում է Բորյանը,— բացատրում է Հայաստանի ժողովրդական ապստամբության պատճառները»:

Բայց միայն ներքին պատճառները չէին, որոնք հայ ժողովրդին ոտքի հանեցին խորհրդային իշխանության դեմ: Հակառակ իրենց տված հանդիսավոր խոստումների և հանձնառությունների՝ բոլշևիկները ապիկար գտնվեցին և արտաքին քաղաքականության մեջ:

Նրանք խոստանում էին Հայաստանը խորհրդայնացնելուց անմիջապես հետո, վերականգնել հարաբերությունները արտաքին աշխարհի հետ, Ռուսաստանից բերել «հաց և մանուֆակտուրա», կարգավորել հարևանների հետ հողային վեճերը և Ռուսաստանի օգնությամբ բարի-հարևանական կապեր հաստատել Թուրքիայի հետ: Արդ՝ Հայաստանի Հեղկոմը ինչպե՞ս արդարացրեց ժողովրդի հույսերը և իր խոստումները:

Նախ՝ ճանապարհների խնդիրը: Խորհրդայնացումից հետո էլ Հայաստանը կտրված մնաց արտաքին աշխարհից: Բաթումի պահեստներում դիզված հայկական պարենն ու ապրանքները տեղից չշարժվեցին, և Վրաստանը ավելի ևս ամուր գոցեց իր դռները հայերի առջև: Հեղկոմի դիմումները, թախանձանքներն ու սպառնալիքները ո՛չ մի ազդեցություն չգործեցին Վրաստանի կառավարության վրա: Անօգուտ անցավ և Մոսկվայի միջամտությունը:

Այսպես, Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր դեսպանը 1920 թ. դեկտ. 25 դիմումագրով, մատնանշելով, որ «սովահար Հայաստանի շրջափակումը շարունակվում է ամբողջ ծավալով»՝ պահանջեց բանալ երկաթուղային հաղորդակցությունը Հայաստանի հետ: Պատասխանը եղավ մերժում: 1921 թ. հունվարի 21-ին Մոսկվան նորից պահանջեց՝ «անմիջապես իրականացնել տրանզիտի իրավունքը Վրաստանի վրայով դեպի Հայաստան»: Արդյունքը եղավ նույնը. վրաց կառավարությունը մերժեց:

Վրաստանը տեղի չտվեց և սահմանավեճի հարցում: Իշխանության գլխի անցնելուց անմիջապես հետո, Հայաստանի Հեղկոմը, իրար հետևից, մի շարք հեռագրերով պահանջեց, որ վրացիները հեռանան հայկական հողերից և վրացական զորքերը հեռ քաշվեն Լոռիի շրջը:

գոտուց: Վրացիները բնավ կարևորություն չտվին այդ պահանջներին: Ահա մեկ նմուշ Հայաստանի Հեղկոմի կատարած դիմումներից: Դեկտ. 30-ին, Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործաւար Ա. Բեզգադյանը հետևյալ ծանուցագիրը ուղղեց վրաց կառավարությանը: «Երևան, 30 դեկտ. (ոսդիո). Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետության արտաքին գործոց նախարարին:

Ձեզոք գոտուց ձեր զորքերը հետ քաշելու մասին սույն դեկտ. 7-ին և 10-ին ձեզ ուղղած դիմումների մեջ Հայաստանի Խորհրդային կառավարությունը արտահայտել էր ազատագրված ժողովրդի կամքը՝ վերագառնալու խաղաղ աշխատանքի իր երկրի այն մասում, որ թեև պատերազմող կողմերի թշնամական գործողությունների անմիջական վայր չէր, սակայն թուրքիայի հետ վարած պատերազմի ընթացքում ձեր կառավարության կողմից աստիճանաբար վերածված էր զինվորական գրավման վայրի՝ իր բոլոր քաղաքացիների համար անտանելի ծանր հետևանքներով:

Նկատի ունենալով, որ ձեր կառավարությունը իր սույն դեկտ. 10-ի և 21-ի պատասխաններով մերժում է գոհացում տալ չեզոք գոտու հայ աշխատավոր բնակչության այնքան հասկանալի ցանկության և ձեր կրկնակի մատնանշումները, թե ձեր կառավարությունը Դաշնակցականների հետ սույն տարվա նոյեմբ. 13-ին համաձայնություն է կնքել այդ մասին, Հայաստանի Ս. Խ. Հանր. կառավարությունը ստիպված է նորից մատնանշել այն հանգամանքը, թե նա ինքր առհասարակ մերժում է ամեն մի հնարավորություն ձեր կառավարության կողմից մատնանշելու նոյեմբ. 13-ի համաձայնագիրը, որ ձեր իսկ կառավարության գործողություններով շեղյալ է նկատված: Ձեր կառավարության ձեռնարկները, թե իր կողմից ճշտիվ կատարվում են նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի պայմանները, չի կարող ընդունել Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարության կողմից՝ նկատի ունենալով այն հանրածանոթ իրողությունները, որ ձեր զորքերը համաձայնության առաջին իսկ օրերն անցել են չեզոք գոտու սահմանները, գրավել են Քոլագերանը, Շահալին, Ջալալ Օղլին, Նիկոլանկան և Հայաստանի տերիտորիայի ուրիշ անվիճելի կետեր, որ այդ տեղերում նշանակված են վրացի հրամանատարներ, արձակված են հայ ծառայողները և փոխարինված են վրացիներով. որ նոյեմբերի 19-ին բռնագրավված է Քոլագերան կայարանի գործիքների սենյակը, ձերբակալված են առանց պատճառների որևէ բացատրության և հրամանի կայարանի հեռագրական սլաշտոնյաներ Գարեգին Տիր-Հարությունյանը, Համբարձում Պետրոսյանը և Արտաշես Շահվերդյանը, որոնք հետո տարված են Աշաղա-Սարալ, որ, վերջապես, պատժիչ զորամաս է ուղարկված Շնող գյուղի հայ գյուղացիների դեմ և ամբակոծված է հիշյալ գյուղը:

Սրանից անկախ, Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարությունը չի կարող

նույնպես համաձայնվել ձեր կառավարության նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի վրա ունեցած հայեցակետին, որովհետև այդ համաձայնագիրը չի պայմանավորված ոչ մի փաստացի հանգամանքով: Բացի այն, որ խնդրի այդպիսի մեկնաբանությունը, առհասարակ, անընդունելի է պայմանագրի փոխհարաբերությունների ասպարեզում, որքան վերջիններս միշտ հենվում և պահպանում են իրենց օրինակյան ուժն ու նշանակությունը միայն իրենց առաջ քաշող պայմանների սահմաններում, նոյեմբ. 13-ի համաձայնության բնագիրն ինքն իսկ լիովին բացատրում է մի այդպիսի մեկնաբանություն: Այդ բնագիրը, իբրև կնքված համաձայնության հիմունք, ճշտիվ առաջ է քաշում երկու հանգամանք՝ Անատոլի կառավարության զորքերի հարձակումը Հայաստանի Հանրապետության վրա և այլ բանի հետևանքով չեզոք գոտիի և բուն Վրաստանի համար ստեղծվող սպառնալիքը: Այդ երկու հանգամանքների վերացվելուց հետո, վրաց զորքերի մնալը չեզոք գոտում այլևս կորցրնում է ամեն արդարացում և չի կարող ընդունվել Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարության կողմից: Հայաստանում քաղաքական նոր իրավակարգ և ընկերային նոր փոխհարաբերություններ հաստատվելուց հետո, հնացած են դառնում այն արհեստական կապերը, որոնք փաթաթվում են Անդրկովկասի հանրապետությունների վրին նրանց հովանավորների կողմից: Շահագրգռված լինելով վերջ տալու հիշյալ կացության չեզոք գոտու և Հայաստանի անվիճելի երկրամասի սահմաններում, որ գրավել են վրաց զորքերը, Հայաստանի Խորհրդային կառավարությունը՝ ելնելով ինչպես Խորհրդային կառավարության ընդհանուր քաղաքականությունից, այնպես և նրա հռչակած սկզբունքներից՝ պատրաստ է օգտագործել ամենից առաջ վիճելի խնդիրների խաղաղ լուծման եղանակ: Իսկ հիշյալ վեճը արագորեն լուծելու և այդպիսի դեպքերում սովորական ձգձգումների առաջն առնելու համար, իմ կառավարությունը ամենից ավելի նպատակահարմար է համարում չեզոք գոտու վիճելի խնդիրը լուծել Ռուսաստանի Ս. Ֆ. Խ. Հանրապետության ներկայացուցչի մասնակցությամբ:

Այս խնդրի վրաբերմամբ Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարությունը սպասում է ձեր կառավարության շուտափույթ պատասխանին»:

Խորհրդային Ռուսաստանի դիմումն ու վերջինիս միջնորդությունն էլ շօնեցին. վրացիները մնացին անդրդվելի և շարունակեցին գրաված պահել Լոռին և երկաթուղային հաղորդակցությունը շվեթականացնել:

Ավելի փայլուն չէր վիճակը և «Եղբայրական» Ազրբեջանի ուղղությամբ, հակառակ որ այնտեղ իշխանությունը բոլշևիկների ձեռքին էր: Ինչպես տեսանք, Հայաստանի Խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերին, Ազրբեջանի կառավարության պետ Վրենկեր Նարիման Նարիմանովը՝ Հայաստանի Հեղկոմին ուղղած հեռագրով և Բաքվում արած հանդիսավոր հայատարարությամբ ծանուցեց, որ այլևս Հայաստանի և

Ազրբեջանի միջև ամեն վեճ վերջացած է, և Խորհրդային Ազրբեջանը եղբայրաբար զիջում է Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Հայաստանին: Այնուհետև այս հողամասերը պետք է մտնեն Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մեջ, և այդ հանգամանքը զոհունակությամբ ընդունվեց հայերի կողմից: Բայց հետո ի՞նչ անցավ-դարձավ, հայտնի չէ, հավանաբար, թուրքերը ճնշում գործ դրին Մոսկվայի վրա, և Ղարաբաղն ու Նախիջևանը, Հայաստանին չմիացվեցին: Այդ առթիվ, հայ կոմունիստական շրջաններում տրվում էր այն բացատրությունը, թե Նարիմանովը Ղարաբաղը զիջելու մտքով չէր արել հայտարարությունը, այլ, իբրև պրոպագանդ, հայ բոլշևիկների գործը դյուրացնելու նպատակով:

Ղարաբաղը մնաց Ազրբեջանի ձեռքը, Նախիջևանն էլ՝ թուրք բոլշևիկյան գրավման տակ:

Ռուսաստանից պարեն ստանալու հույսն էլ ի դերև ելավ: Նախ՝ Ռուսաստանը ինքը անոթի էր: Երկրորդ, ձմռան սառնամանիքների և բուք ու բորանի պատճառով հաղորդակցությունը շատ էր դժվարացել, թեև, ինչպես տեսանք վերը, հաղորդակցության դժվարությունները արգելք չէին, որ Հայաստանի պարենն ու ապրանքները փոխադրեին Բաքու և Մոսկվա:

Ավելի վատ եղավ հայ բոլշևիկների գործը թուրքերի հետ: Նրանք հավատացնում էին ամենքին, թե թուրքերի թշնամությունը դեպի հայերը հետևանք էր դաշնակցականների վերաբերմամբ տաժաժ ատելության. բավական է Հայաստանը հայտարարել Խորհրդային և եղբայրական ձեռք մեկնել թուրքերին, թուրք-հայկական հարաբերությունները կբարելավվեն և թուրք բանակը անմիջապես կհեռանա Ալեքսանդրապոլից և Կարսից:

Այս ոգով էր ներշնչված և Հեղկոմի առաջին «դեկլարացիան», ուր հետևյալ տողերն են նվիրված Թուրքիային. «Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեն լի է հավատով, որ ինքը վայելում է Թուրքիայի աշխատավոր զանգվածների վստահությունն ու համակրանքը, այն ժողովրդի, որ արդեն հասկացել է Անտանտի դարավոր լծից ազատվելու անհրաժեշտությունը և որ կոչված է խոշոր դեր կատարելու Արևելքի հեղափոխականացման գործում: Հավատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրվող հասարակական Թուրքիան, հաշվելով մեզ Թուրքիայի հետ միասին Սևրի դաշնագրի թշնամի, անմիջապես եղբայրական ձեռք կմեկնե մեզ, երբ մենք կտապալենք մեր թշնամուն (դաշնակցականներին) և նրա հետ միասին պայքար կմղենք Անտանտի գիշատիչների դեմ: Մենք համոզված ենք նույնպես, որ հաղթողի սուրբ չէ, որ պիտի թելադրե առաջիկա հաշտության դաշնագիրը Խորհրդային Հայաստանի և աշխատավոր Թուրքիայի միջև, այլ Խորհրդ. Հայաստանի

և աշխատավոր Թուրքիայի ազատ ժողովուրդների եղբայրական համերաշխությունն ու համաձայնությունը»^{*}:

Ինչպե՞ս պատասխանեց «աշխատավոր Թուրքիան» Հեղկոմի պարզած «եղբայրական ձեռքին»:

«Դուրս եկավ,—ասում է Բորյանը,— որ Հեղկոմը շատ մեծ հույսեր էր կապում «աշխատավոր Թուրքիայի» հետ: «Հասարակական Թուրքիան» մեկից ավելի անգամներ ցույց է տվել իր «համակրանքը» հայերին ու Հայաստանին: Նա դաշնագրով պարտավորեցրեց Խորհրդային Ռուսաստանին ճնշում գործ դնել Խորհրդային Հայաստանի վրա» (Բ հատոր, էջ 151):

Եվ, հիրավի, Խորհրդայնացումը ո՛չ մի նշանակություն չունեցավ թուրքերի համար. նրանք մազաշափ անգամ չփոխեցին իրենց վերաբերումը դեպի հայերը, չպարպեցին Ալեքսանդրապոլը, վերջ չտվին հալածանքներին, բռնություններին, թալանին ու սպանություններին հայկական շրջաններում:

Հայաստանը գրավված էր ռուսական զորքերով, Հայաստանում տիրում էր Խորհրդային իշխանություն, Ալեքսանդրապոլում էլ Հեղկոմ էր հաստատված, Հայաստանի Հեղկոմը «եղբայրական ձեռք» էր մեկնում թուրքերին և կաշվից դուրս գալիս ցույց տալու համար, որ ինքը «դաշնակներից» տարբեր բան է, Թուրքիային բարեկամ իշխանություն է, Երևանից բարեկամական հավաստիացումներ էին ուղարկվում Անգորա. այդ ամենը չփոխեց թուրքերի հակահայ ընթացքը: Ընդհակառակը, կարծես է՛լ ավելի զրգոեց նրանց հայերի դեմ, որ նորից բռնել էին ռուսների փեշը՝ շարունակելու համար իրենց ռուսասիրական ավանդական քաղաքականությունը: Երևանից «եղբայրական» ոգով հեռագրեր էին հղվում Անգորա, իսկ թուրք կառավարությունը պատասխանում էր, թե ինքը ոչ մի տարբերություն չի տեսնում «դաշնակների» և հայ բոլշևիկների միջև: Եվ ռուսների աչքի առջև, թուրք զորքերը շարունակում էին դաժանորեն ամայացնել Միրակի հայկական գյուղերը, ավերել ու կողոպտել և հազարներով հայեր կոտորել:

Հայաստանի Հեղկոմը բազմաթիվ առիթներով դիմեց Անգորա՝ աղաչանքով ու բողոքով՝ վերջ տալու համար թուրք բանակի կողմից հայ խաղաղ բնակչության դեմ գործվող դաժանություններին, բայց ո՛չ մի հաջողություն չունեցավ. թուրքերը պարզապես արհամարհում էին հայ բոլշևիկներին, երևի, վստահ, որ ռուսները չեն պաշտպանի նրանց:

Սոսկ նմուշի համար առաջ բերենք Հայաստանի արտաքին գործափար Ա. Բեզգադյանի 21 հունվարի հեռագիրը թուրք կառավարությանը: Նա ավելի պերճախոս է, քան որևէ խոսք:

^{*} Բ. Բորյան, հատոր Բ, էջ 151:

«Անգորա, Տանկաստանի Մեծ ազգային ժողովի կառավարության արտաքին գործերի կոմիտեի: Պատենը՝ Մուկվա, արտ. գործ. ժող. կոմիտեի Վիչերինին, Տեր-Փարիսյանին: Պատենը՝ Բաբու, արտ. գործ. ժող. կոմ. Հուսեյնովին, Աթաբեգովին:

Խորին վրդովմունքով հաղորդում է ձեզ Հայաստանի կառավարությանն այն անբնական երևույթների մասին, որոնք ստացել են մասսայական ու խորնիկական բնույթ և որոնք նկատվում են մեր սահմանակից շրջաններում: Խորհրդ. Հայաստանի կառավարության ստացած ստույգ տեղեկությունների համաձայն, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի գավառներում և շեզոք գոտիում ձեր գրավման զորքերի կողմից տեղի են ունենում խաղաղ աշխատավոր բնակչության վրա՝ անընդհատ բռնություններ, թալան և սպանություններ: Տաճիկ զորքերի կողմից գրավված բոլոր վայրերից ժողովվում են Խորհրդ. Հայաստանին պատկանող պետական գույքերը, ավարի են ենթարկվում մասնավոր անձերի գույքն ու տնտեսությունը, քշվում են գյուղացիների անասունները և գրավվում է բնակչության վերջին պարենավորումը: Այլապես, Ալեքսանդրապոլ քաղաքից վերջին ամսվա ընթացքում տարված են գյուղատնտեսական մեքենաները, շոգեկառքերը, հեռագրի ու հեռախոսի կազմածնները, օթոմոբիլները, մասնավոր գույքը և այլն: Գավառն ամայացած է, բոլոր անասունները քշված: Նախանդ կայսրանում կենտրոնացած է հացահատիկների մեծ պաշար Տաճկաստան ուղարկելու համար, որպիսին խլված է շրջակա գյուղերում և այդպիսով գյուղացիները դատապարտվում են սովամահության:

Աշխատանքի ընդունակ բոլոր 18--50 տարեկան հասակի տղամարդիկ բռնի քշվում են իրենց հայրենի տեղերից և խլելով նրանցից ալյուրի պարկերից կարված ամբողջ վերնազգեստը՝ քշվում, տարվում են ձմեռվան ցրտին դեպի Սարիղամիշի և էրզրումի շրջանները՝ ծանր ու բռնի աշխատանքների: Այնուհետև, Ղարաբաղի սայից եկող փախստականների խմբերին ձեր գրավման զորամասերի ներկայացուցիչները փորձում են ուղարկել Կարսի վրայով դեպի էրզրում՝ նույնպես բռնի աշխատացնելու համար վերոհիշյալ պայմաններում:

Կարսում, ձեր զորքերի կողմից գրավվելուց հետո, առաջին երեք օրերը տեղի են ունեցել և մասսայական բնույթ են ստացել թալանը, բռնություններն ու սպանությունները, որոնք ավելի կրճատված չափերով շարունակվում են մինչև օրս: Հիշյալ գյուղերի ամբողջ վտակիքը գրավված է, մինչև իսկ վառելիքը չէ թողնված նաև որբանոցներում: Տղամարդիկ քշված են Սարիղամիշ և էրզրում, պարենավորումը խլված է և տավարը քշված: Աղբուլաղի և Համամլուի շրջաններում, ասկյարների առանձին զինված խմբեր ներս են խուժում հայ գյուղերը, թալանում և սպառնում են, իսկ կանանց բռնաբարում: Դեկտ. 13-ին Կուլիեջի

գյուղում տեղի ունեցավ այդպիսի դեպք: Դեկտ. 26-ին տաճկական 36-րդ գնդի զորամասի կողմից Քաֆթաուլի գյուղը գրավվելուց հետո, բանվորների թվում, նույն գյուղացիներից ինը հոգի երիտասարդ կոմունիստներ՝ վարդ Տեր-Պետրոսյան, Պետրոս Մինասյան, Իգնատիոս Վարդանյան, Մարտին Մուրադյան, Ստեփաննոս Մուրադյան, Մանվել Ամանյան, Թումաս Ատոմյան, Խաչատուր Կուսիկյան և Մանվել Ասլանյան, աշխատանքների վերջացնելուց հետո, զազանաբար սպանվեցին նույն գյուղի մի դարմանոցում: Նրանց դիակները դուրս բերվեցին Քաֆթաուլի բնակիչ Ստեփաննոս Բոյաջյանի սայլով, և ոճրագործության հետքերը ծածկելու համար՝ սպանվեց սայլի տերը: Հունվարի 13-ին, ասկյարների մի խումբ, առանց պատճառի, հարձակվեց Եգանյատ գյուղի վրա և կատաղի կրակ բացեց վրան:

Չեզոք գոտու կից գյուղերում գյուղացի խաղաղ հայ բնակչության վրա կատարված թալանը, բռնություններն և սպանությունները սովորական երևույթ են դարձել: Միայն շորթորդ կոմիտարիատի գավառամասում ցուցակագրված են ավելի քան երկու հարյուր այդպիսի սպանություններ:

Շրջանի բնակչությունը տեղորի է ենթարկված, բնակիչների գյուղական ու տնային տնտեսությունն ավերված է, անասունները՝ քշված և հարկերի անվան տակ խլված են բնակչության բոլոր կենսամթերքները: Զինված զորամասերի հարձակումները շեզոք գոտու վրա վերջերս խորնիկական բնույթ են ստացել և եթե այդպես շարունակվի, նույն ավերումը տեղի կունենա ինչ-որ կատարվեց Ալեքսանդրապոլի շրջանում, ուր ավերված են ավելի քան 50 գյուղեր:

Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի բնակչությանը, շնայած այն հանգամանքին, որ հաղորդակցությունը դժվար է և կաշկանդված մեր հեռագրի վրա դրված ձեր կոնտրոլով (մինչև իսկ Հեղկոմի վերաբերմամբ), այլև այն հանգամանքին, որ ձեր կողմից չի թույլատրվում մեր ընկերներին դուրս գալ Ալեքսանդրապոլից, բայց այնուամենայնիվ մեզ հաջողվեց անկասկածելիորեն հաստատել, որ Հեղկոմի իշխանությունը ձեր զորքերով գրավված քաղաքում ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի ֆիկցիա և կարող է իրական լինել այն չափով, ինչ չափով կարևոր է զինվորական հրամանատարությունը:

Զինվորական հրամանատարության կողմից հեղափոխական կոմիտեին ներկայացված մշտական պահանջները և վերջնազրեբը, որոնք ոչ մի առնչություն չունին Հեղկոմի խնդիրների հետ, որպես խորհրդային իշխանության օրգանի (ինչպես բռնի աշխատանքների համար մարդիկ տալը, 10 հազար հրացանների պահանջը, ասկյարներ սպանողին հանձնելը, որ հայտնի չէ, թե ո՞վ է սպանել, ե՞րբ և կամ որտե՞ղ և այլ), որ ստորացրել է Ալեքսանդրապոլի հեղափոխական կոմիտեին և փաստորեն դարձրել է նրան զենք Ալեքսանդրապոլը գրավող զորամասերի

էնտրին, Հայաստանի Հեղափ. կոմիտեն ստիպւած է, այսուհետեւ, նման օրգանի գոյութիւնը բոլորովին ավելորդ համարել, քանի որ դա խորհրդային իշխանութեան վարկը ձգում է թե՛ աշխատավոր մասսաների և թե՛ քաղաքացիների աչքում:

Այնտեղ, ուր գոյութիւն ունի վերոհիշյալ տեսակի գինավորակազրավում և ուր ստրկացում և ավերում են տիրում, այնտեղ չի կարող տեղի ունենալ բանվորագոյուղացիական իշխանութիւն:

Հիշատակված բոլոր փաստերի անկողմնակալ վերլուծութիւնը ակնհերե է դարձնում, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը չի կարող թույլ տալ նման արարքներ այն հողամասերի վրա, որոնք իրավամբ նա ճանաչում է իր սեփականութիւնը, որովհետեւ դրանց նպատակն է հայտնապես երկիրը տնտեսապես ավերել և նրա բնակչութիւնը դատապարտել քաղցի և արհեստական ոչնչացման:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը, այդպիսով, ստիպւած է նայել ձեր հրամանատարութեան գործողութիւնների վրա այն հայեցակետով, որ դրանք բերում են անխուսափելի արդունաբանում և լիակատար տնտեսական քայքայում այն շրջաններում, որպիսիները պատերազմի ժամանակ, տաճկական գեներալ հաջողութեամբ, ընկել են և գտնվում են նրա ժամանակավոր տիրապետութեան տակ և որոնք պետք է անցնեն մի այլ պետութեան: Ձեր զորքերի մեջ գտնված կարգապահութեան հանրաժանութեամբ փաստը և ասկյարների ունեցած անկասկած համարանքը դեպի խորհրդային իշխանութիւնը ենթադրել չեն տալիս, որ վերը հիշատակված բռնութեան դեպքերը ինքնակամ գործողութիւններ են, որով ուժեղանում է կատարվող անկարգութիւնների նշանակութիւնը:

Խորհրդային Հայաստանի աշխատավոր բնակչութեան անունից, որ խորհրդային իշխանութիւնն ընդունելուց հետո ցույց է տվել իր շերտ ցանկութիւնը ապրելու հեղափոխական Տաճկաստանի հետ խաղաղութեամբ և եղբայրարար և որ միանգամ ընդմիջտ ազատվել է իր հայրենիքի նացիոնալիզմի լծից, ես ստիպված եմ մատնանշել, որ վերոհիշյալ փաստերը, որպես սպառնալից նշան, կարող են արգելք լինել Խորհրդային Հայաստանի և ազատվող Տաճկաստանի հեղափոխական խնդիրների իրականացմանը:

Կիպես հավատացած, որ ցույց տրված փաստերի վերաբերութեամբ մեր մեջ տարակարծութիւններ չեն լինի, իմ կառավարութիւնը չի կասկածում, որ Տաճկաստանի կառավարութիւնը չի հապաղի արմատական միջոցներ ձեռք առնել դադարեցնելու նման փաստերը, որին ամենաշուտ կերպով կարելի է հասնել միայն հեռացնելով զորքերը Ալեքսանդրապոլի գավառից և Կարսի հյուսիսային և արևելյան շրջաններից: Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը լիովին հավատացած է, որ նրա արդարացի պահանջները չեն կարող չճանաչվել Տաճ-

կաստանի Ազգային մեծ ժողովի բարեկամ կառավարութեան կողմից, և շուտափույթ պատասխանի է սպասում ձեր կառավարութիւնից՝ այդ աննորմալ կացութեանը վերջ տալու համար ձեռնարկված քայլերի մասին, որոնք պետք է հաստատեն նրա անկեղծ մտադրութիւնների զգացմունքները դեպի իր հարևան խորհրդային իշխանութիւնը: 21 հունվարի, 1921:

Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդ. կոմիտեի Ա. ԲԵՂՁԱԴՅԱՆ:

Այս հեռագիրն էլ արժանացավ նույն բախտին, ինչպես սրանից առաջ և հետո տրված մյուս հեռագրերը: Թուրքերը ո՛չ մի կարևորութիւն չտվին նրան: Փաստորեն մատը մատին չզարկեց և Մոսկվան՝ սանձահարելու համար թուրքերին: Եվ հասկանալի է, թե ինչ հիասթափութիւն և հուսահատութիւն առաջ եկավ հայ ժողովրդի մեջ:

«Խորհրդային իշխանութիւնը, — գրում է Բորյանը, — ոչ մի գործնական քայլ չարավ հեռացնելու համար թուրքերին Հայաստանից, այն ինչ ժողովուրդը համոզված էր, որ խորհրդայնացումից և Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ բարեկրացիական հարաբերութիւնների հաստատումից հետո, թուրքերը այլևս անելիք չունեին Հայաստանում, և Ռուսաստանը թույլ չի տա թուրքերին գրավելու Հայաստանի հողերը, որոնց վրա թուրքերը ոչ մի իրավունք չունեին: Ժողովուրդը «համոզված» էր, որ թուրքերը եկել են Խորհրդ. Ռուսաստանի դիտութեամբ և օգնութեամբ, որպեսզի ստապալեն դաշնակցականների կառավարութիւնը և Խորհրդ. Հայաստանի վրայով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ: Մինչդեռ պարզվեց, որ թուրքերը եկել են իբրև նվաճողներ, և երկրի վիճակը վատթարացավ, մի բան, որ ժողովուրդը չէր կարող սպասել խորհրդային իշխանութեան «զալուց» Հայաստան... Թուրքերի ավանդական քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ և հայերի պատմականորեն հաստատված ոչ բարեկամական հարաբերութիւնները թուրքերի հանդեպ ստեղծեցին անտանելի ծանր մթնոլորտ հայկական զանգվածների համար, և նրանք ազատութիւն էին սպասում: Բայց միայն սպասում էին, որովհետեւ Հեղկոմի և Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, որ հիմնված էր արևելյան օրինակ և Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, որ թուրքերը չպիտի հեռանան: Երկրային վրա, ցույց տվեց ժողովրդին, որ թուրքերը չպիտի հեռանան: Ժողովուրդը չզայնանում էր, և հակահեղափոխական քարոզչութիւնը նպաստավոր հող էր գտնում նրա մեջ»*:

Հայ բոլշևիկները, իհարկե, այնքան անխելք ու անմիտ չէին, որ չըմբռնեին իրենց վիճակի անհույս լինելը: Նրանք գիտեին, որ այն ժամանակ, երբ Քյազիմ Կարաբեքիրի զորքերը անպատիժ քարուքանդ էին անում հայկական գյուղերը և բնաջնջում հայութիւնը, Մուստաֆա Քեմալի ներկայացուցիչները Չիչերինի հետ բանակցութիւններ էին վարում Մոսկվայում, որոնք հանգեցին 1921 թ. մարտի 16-ի «բարեկամութեան

* Բ. Բորյան, հատոր Բ, էջ 135—136:

և եղբայրական դաշնագրության», որ Հայաստանի համար անհամեմատ ավելի ծանր պայմաններ էր պարունակում, քան նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Այսպես, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով «Կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարվում էին վիճելի մինչև երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարությունը կարող է հայտարարել հանրաքվե՝ որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգներին»: Մոսկվայի դաշնագրով այդ նահանգները վերջնականապես և առանց պայմանի հանձնվում էին Թուրքիային:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով «Շարուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես օժտվում էին ինքնավարությամբ՝ գտնվելով Թուրքիայի հովանավորության տակ, մինչև որ որոշվի նրանց բախտը»: Մոսկվայի դաշնագրով Շարուրն ու Նախիջևանը հանձնվում էին Ազրբեջանին, և այս վերջինը իրավունք չունեի փոխանցելու մի երկրորդ կողմի, այսինքն՝ Հայաստանին:

Մոսկվայի դաշնագիրը վերջը վավերացվեց և Կարսի դաշնագրով Անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև, խորհրդ. Ռուսաստանի խնամակալության ներքո:

Եթե ավելացնենք, որ հետագայում, ստալինյան սահմանադրությամբ, Ախալքալաքն ու հայկական Լոռիի մի մասն էլ վերջնականապես հանձնվեցին Վրաստանին և հայկական Ղարաբաղը՝ Ազրբեջանին, պատկերը կլինի կատարյալ:

Ահա այս ներքին և արտաքին, առարկայական ու ենթակայական պատճառները, հաստատված հենց բոլշևիկյան վկայություններով, փաստերով ու վավերագրերով, կարճ ժամանակամիջոցում, ընդհանուր հիսթափություն և զայրույթ առաջ բերին հայ ժողովուրդի մեջ և, ի վերջո, հանգեցին համաժողովրդական տարերային ապստամբության՝ Փետրվարի 18-ին:

Բորյանը շատ ճիշտ է դատում, երբ գրում է, թե արտաքին քաղաքականության և, մասնավորապես, Թուրքիայի խնդրում կրած պարտության և ներքին սխալների և անուժության հետևանքով էր, որ Հեղկոմը մատնվեցավ ձախողանքի: «Այդ բոլորը անմիջապես մի շարք բախումներ առաջ բերեց բնակչության հետ և հանգեց այն բանին, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից երկուս և կես ամիս հետո, հակահեղափոխությունը, օգտագործելով իրեն համար ստեղծված շափազանց նպաստավոր պայմանները՝ ապստամբություն առաջ բերեց երկրում: Հեղկոմը հասկանալով իր անզորությունը օգնություն խնդրեց խորհրդային Ռուսաստանից և փախուստի մեջ փնտրելով իր փրկությունը, փոքրաթիվ զորամասի պահպանության տակ, Հայաստանի փրկության գործը փոխանցեց կարմիր բանակին»:

* Բ. Բորյան, Կառուր Բ, էջ 156:

ՓԵՏՐՎԱՐԻ 18

Այսպես, ուրեմն, երկուս և կես ամիս բավական եղավ, որպեսզի Հեղկոմի իշխանությունը բոլորովին վարկաբեկվի ժողովրդի աչքում և Հայաստանում տեղի ունենա հեղափոխություն:

Բոլշևիկները համառորեն պնդում են, թե այդ հեղափոխությունը նախապատրաստված էր Դաշնակցության կողմից: Միծաղելի է: Նախորդ գլխում առաջ բերած փաստերը ավելի քան բավական են հերքելու համար բոլշևիկների այս պնդումը: Առողջ տրամաբանությունն էլ չի կարող չընդունել, որ երկուս և կես ամիս առաջ առանց դիմադրության, իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնող Դաշնակցությունը, այն ժամանակվա պայմաններում, չէր կարող իշխանությունը վերագրավելու նպատակ ունենալ: Եթե, դեկտ. 2-ին իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելիս, Դաշնակցությունը մտածեր շուտով իշխանությունը խլել Հեղկոմի ձեռքից, ինչ իմաստ պիտի ունենար նրա ընթացքը դեկտ. 2-ից սկսած մինչև փետրվար: Նա ինչու՞ պիտի թույլ տար, որ իր գործոն ուժերը հեռանան կամ հեռացվեն Հայաստանից:

Դեկտ. 1-ին 2. 2. Դաշնակցության բյուրոն որոշեց, որ քաղաքացիական բարդությունների առիթ շտաբում համար, բյուրոյի անդամները հեռանան երկրից, և Հայաստանում մնա միայն Ս. Վրացյանը, իբրև կուսակցության ներկայացուցիչ և վերջին կառավարության նախագահ: Բյուրոյի նույն որոշումով Հայաստանից պետք է հեռանային նաև մի շարք նախկին նախարարներ և պատասխանատու գործիչներ, որոնց ներկայությունը երկրում Հեղկոմին կարող էր հաճելի չլինել: Եվ նույն օրը Երևանից հեռացան, Ձանգեղուրի վրայով Պարսկաստան անցնելու համար, նախկին զինվորական նախարար՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, գաղտնի ոստիկանության պետ՝ Լևոն Քալանթարյանը և ուրիշներ: Հաջորդ օրը, Վրաստանի վրայով արտասահման անցնելու համար, Երևանից մեկնեցին նախկին վարչապետ՝ Համո Օհանջանյանը, նախկին նախամեկնեցին նախկին վարչապետ՝ Համո Օհանջանյանը, նախկին նախարար՝ Ս. Արաբադյանը, խորհրդարանի անդամ՝ բժ. 2. Տեր-Պավլյանը, Վ. Նավաբադյանը, Երևանի պարետ Ա. Շահխաթունին և ուրիշներ, որոնց մի մասին միայն հաջողվեց հասնել Քիֆլիս, իսկ մյուսները՝ Համո Օհան-

չանյանը, Ա. Չիլինգարյանը, բժ. Հ. Տեր-Դավթյանը, Վ. Նավասարդյանը և այլն, ձերբակալվեցան, հետ բերվեցան նվաստացուցիչ պայմաններում և նետվեցան Երևանի բանտը: Եթե Դաշնակցությունը իշխանությունը վերագրավելու մասին մտածեր, թույլ կուտար, որ նման դեպքեր տեղի ունենային, երբ դեռ ինքն էր իշխանությունը:

Անհեթեթություն չէ՞ ենթադրել, որ իշխանությունը վերագրվելու պատրաստվող Դաշնակցությունը, որի ձեռքին ամփոփված էր պետական ամբողջ հարստությունը և նյութական ու մարդկային ուժերը, անվարան կերպով, օրինական կարգով Հեղկոմին հանձնեք այդ ամենը Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի ձեռքով ստորագրված ստացականները պետական գույքերի, զրամների և թվթերի փոխանցման մասին, որոնք պահված են Հայաստանի կառավարության արխիվներում, վկա են այդ մասին:

Հեղկոմի դեմ ապստամբություն նախապատրաստող Դաշնակցությունը այնքան կարճամիտ էր, որ թույլ տար, որպեսզի Հայաստանի ժողովրդի պաշտամունքի առարկան՝ Դրոն իր լավագույն սպանների հետ, հեռացվեր Հայաստանից, իբրև պատանդ բոլշևիկների ձեռքում, կամ թույլ տար, որ հանրապետական բանակի 1200 զինվորականներ աքսորվեին երկրից: Կամ, վերջապես, հայ մտավորականության ամենաբնույթի դեմքերը բանտարկվեին անարգել: Դաշնակցությունը ի վիճակի էր բոլշևիկյան այդ արարքների մեծ մասի առաջը առնելու նույնիսկ զենքի ուժի դիմելով, բայց նա խուսափում էր նման քայլերից, զգուշանալով՝ որ երկիրը քաղաքացիական կռիվների ասպարեզ չդառնա: Մեկից ավելի անգամներ Ս. Վրացյանը, կուսակցության ներկայացուցչի և նախկին վարչապետի հանգամանքով, դիմումներ արավ Չեկայի պետ Աթարբեգյանին, Հեղկոմի նախագահ Կասյանին, Հեղկոմի անդամ Ա. Մուսվաթյանին, զինվորական կոմիսար Ավիսին՝ հորդորելու համար նրանց, որ վերջ տան հալածանքներին, այլապես երկիրը կարող է մատնվել քաղաքացիական կռիվների քաոսի: Նման դիմում կատարեց, զրավոր զեկուցումով, և Հայաստանի անդրանիկ վարչապետ՝ Հ. Քաջազունին: Ամեն անգամ էլ պատասխանը եղավ նույնը. «Հայաստանը պետք է անցնի քաղաքացիական կռիվների բովից, պետք է բուրժուազիայի արյունը հոսի պրոլետարիատի վերջնական հաղթանակը ապահովելու համար»: Եվ արյունը հոսեց: Գրոյի աքսորից, բայց մանավանդ, Հայաստանի բանակի սպանների, տաժանելի պայմաններում, Ռուսաստան տարվելուց հետո, երբ Հայաստանի բանտերը և Չեկայի զնդանները բերնեբերան լեցված էին բանտարկյալներով, երբ բռնազրավումները և ապօրինությունները ծայրահեղ աստիճանի հասան, երկրի բոլոր կողմերում ժողովուրդը հուսահատության մատնված՝ սկսեց վրդովումի նշաններ ցույց տալ: Տեղի ունեցան իշխանություններին զնդրիմության դեպքեր, նույնիսկ բռնազրավումների կամ ձերբակալությունների համար

եկող կառավարական գործակալների սպանություններ: Այստեղ և այնտեղ, գավառներում, առաջ եկան գաղտնի խմբակներ, որոնց գլուխը անցան բանտարկությունից խուսափած տեղական գործիչներ, խմբապետներ, կամ զինվորականներ: Մայրաքաղաքում էլ կազմվել էր նման մի մարմին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անունով: Այդ բոլոր գաղտնի, իրարից անկախ կազմված խմբակների նպատակն էր ժողովրդի պաշտպանությունը Հեղկոմի գործակալների բռնություններից: Զուտ ժողովրդական, տարերային մի շարժում էր՝ ինքնապաշտպանության բնազդից մղված: Ժողովրդական ցասումի բաժակը առատ լեցված էր և առիթ էր պետք, որպեսզի պոռթկար:

Առիթը շուռացավ: Փետրվարի 9-ի լույս 10-ի գիշերը տեղի ունեցան զանգվածային նոր ձերբակալություններ: Ամբողջ գիշեր, փողոցները հսկողության տակ առնվեցին և ինքնաշարժերով ու հետիոտն, խիստ հսկողության տակ, Չեկայի շենքը փոխադրվեցին ավելի քան 200 ձերբակալածներ: Սրանց թվում էին և Հայաստանի անդրանիկ վարչապետ և խորհրդարանի փոխնախագահ Հ. Քաջազունին, նշանավոր գրող և խորհրդարանի երկրորդ փոխնախագահ Լևոն Շանթը, ականավոր քրե-նադատ Նիկոլ Աղբալյանը և բազում ուրիշներ, ամենքը քաղաքացիական պարտականությունները կատարող, օրինապահ մարդիկ:

Արդարացուցիչ ոչ մեկ պատճառ չկար Հեղկոմի այս նոր վայրագության համար: Փետրվարի 10-ի առավոտյան Երևանը սուգի մեջ էր: Ժողովուրդի վրդովումը սահման չունեցր:

Ս. Վրացյանը մի անգամ ևս փորձեց զգաստության հրավիրել Հեղկոմին: Նախագահ Ս. Կասյանը, հիվանդություն պատրվակելով, խուսափեց տեսակցությունից: Նրա փոխանորդ Ասքանազ Մուսվաթյանը զարմանք հայտնեց լսելով, թե գիշերը զանգվածային ձերբակալություններ են տեղի ունեցել և Շանթն ու Աղբալյանն էլ բանտարկվել են Չեկայում: Իր ասելով՝ մի քանի աննշան մարդիկ ձերբակալված պիտի լինեին:

Քիչ վերջը, սակայն, ստույգ աղբյուրից հայտնի դարձավ, որ Բաքվից հեռագրական հրաման է ստացվել ձերբակալելու նաև Ս. Վրացյանին և նրա կառավարության դաշնակցական անդամներին: Սրանով պարզվում էր և գիշերվա զանգվածային բանտարկությունների իմաստը. Բաքվի հրահանգով նոր փորձություններ էին պատրաստվում Հայաստանի զլխին: Ս. Վրացյանը և իր կառավարության դաշնակցական անդամները չհանձնվեցին Չեկային...

Փետրվարի 9—10 գիշերվա ձերբակալությունները անկարագրելի հուզում առաջ բերին մայրաքաղաքի և գավառների ժողովրդի մեջ: Երկրի զանազան կողմերում, իրարից անկախ, ծայր տվին տարերային ըմբոստացումներ Հեղկոմի իշխանության դեմ: Տեղական այս շարժումները հետզհետե միացան Երևանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի միջոցով և բնդհանուր բնույթ ստացան:

Ապստամբության ազդանշանը տվին Արագածի փեղերի սասուն ցիները, որոնք անվանի խմբապետների ղեկավարության տակ՝ դուրս բերեցին իրենց գյուղերից Հեղկոմի գործակալներին և զրավեցին Աշտարակը, ապա էջմիածինը: Միաժամանակ ապստամբությունը ծայր տվեց Բաշ-Գառնիի շրջանում՝ տարածվելով դեպի Կոտայք և Ախտա: Ամեն տեղ ժողովուրդը, մեկ մարդու պես ոտքի ելավ տապալելու համար Հեղկոմի ատելի բռնկալությունը:

Փետրվարին, Կոտայքի* Զառ գյուղում, Երևանի Փրկության կոմիտեի նախաձեռնությամբ հապճեպ տեղի է ունենում մի խորհրդակցություն, ուր որոշվում է ընդհանուր ապստամբություն առաջ բերել: Իրապես ընդվզումը Հեղկոմի դեմ արդեն սկսված էր. Զառի ժողովը անզոր մի ճիգ էր արել կոծված տարերքին որոշ ուղղություն տալու:

Փետրվարի 16—17-ին մայրաքաղաքը ամեն կողմից շրջապատված էր ապստամբ ժողովրդով: Հեղկոմը հուսահատական դիմադրության փորձեր արավ, բայց անհաջող: Երևանի բանտում փետր. 16—17-ի գիշերները Չեկայի կողմից տեղի ունեցած բանտարկյալների վայրագ սպանություններ, որոնց զոհ պիտի երթային հայ մտավորականության լավագույն դեմքերը, եթե Հեղկոմը մի քանի օր ևս կանգուն մնար: Բայց, ժողովրդական ապստամբ ուժերի սպառնալիքի տակ գլուխը կորցրած՝ Հեղկոմը դիմեց փախուստի, լցնելով Երևանի կայարանում գտնվող գնացքները իր արամադրության տակ եղած զինվորական ուժերն ու համայնավար պաշտոնեությունը, պետական գանձարանից հափշտակված գումարները և պետական պահեստներից հավաքած մթերքները և զենքն ու ռազմամթերքը, զրահապատ երկու գնացքի պաշտպանության տակ փախավ դեպի Ղամարլու միանալու համար Շարուրի բարեկամ թուրքերի հետ:

Փետրվարի 18-ը հարության օր եղավ Հայաստանի ժողովրդի համար: Վաղ առավոտյան ազատագրված շրջաններից Երևան իջան Ախտայի, Կոտայքի և Բաշ-Գառնիի ժողովրդական ապստամբ ուժերը Կուռ Քարխանյանի և խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարության տակ: Քաջքատոցից դուրս եկան վերջին կառավարության անդամները: Չեկայի ու բանտի դռները բացվեցան, և հազարավոր բանտարկյալներ ազատություն ստացան: Կարծես հրաշագործ մի ձեռքով Երևանի բոլոր շենքերը զարվեցին եռագույն դրոշակներով և գույնզգույն գորգերով ու կարպետներով: Ժողովուրդը խոնաված էր փողոցներում նմանը շտեմնված խանդավառության մեջ և ցնծությամբ անվերջ «կեցցե»-ներով, և ծափահարություններով ուղչունում էր օրվա հերոսներին և բանտից ու Չեկայի նկուղներից ազատվածներին: Յանոթ և անծանոթ համբուրվում էին և շնորհավորում ազատության օրը:

Մինչ այդ Երևանը մաքրվում էր բուլճեփկներից: Հեղկոմը, լուսաբա-

* Տե՛ս հավելված:

ցին վերջին փամփուշտները պարպելով՝ փախուստի էր դիմել Շարուրի ուղղությամբ՝ տանելով իր հետ նաև զինվորական մի ռադիոկայան, որից հաղորդում էր Ազրբեջան, իր կուսակիցներին, թե՛

«Մի խումբ մաուզերիստներ, ավազակապետ Վրացյանի զխավորությամբ, դավադրությամբ տիրելով Երևանի ռադիոկայանին, շինծու լուրեր էին տարածում Հայաստանում, իբր թե տեղի ունեցած հեղաշրջման մասին...»

Սա նախազգուշական միջոց էր ապագա ինքնարդարացման համար և միաժամանակ պատասխան Երևանի պետական ռադիոկայանի հաղորդագրություններին Հայաստանում տեղի ունեցող դեպքերի մասին:

Փետրվարի 18-ի առավոտյան Հայաստանի խորհրդարանի շենքում, խանդավառ ցույցերից ու ճառախոսություններից հետո, տեղի ունեցավ Երևանի Փրկության կոմիտեի ու նախկին կառավարության անդամների, խորհրդարանի նախագահության և անդամների, ինչպես և անհատ պատասխանատու գործիչների և ապստամբների շրջաններից հասած վարիչների մասնակցությամբ մի ժողով, ուր որոշվեց կյանքի կոչել Վրացյանի կառավարությունը՝ լրացնելով նոր անդամներով, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անունով: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որ դարձավ Հայաստանի հեղափոխական շրջանի գերագույն իշխանությունը, բաղկացած էր հետևյալ անդամներից. Ս. Վրացյան՝ նախագահ և արտաքին գործերի ու գյուղատնտեսության և պետական գույքերի վարիչ, Ա. Հովհաննիսյան՝ զինվորական գործերի վարիչ, Կ. Սասունի՝ ներքին գործերի վարիչ, Հ. Տերտերյան՝ բլեմատական գործերի վարիչ, Հ. Տեր-Հակոբյան՝ պարենավորման վարիչ, բժ. Ս. Նղիսաբյան՝ խնամատարության վարիչ: Հետո ավելացան նաև Ա. Խոնդկարյանը՝ արդարադատության վարիչ, Վ. Մինախորյանը՝ պարենավորման, ռազմաճակատ մեկնած Հ. Տեր-Հակոբյանի տեղը: Ավելի ուշ երկու ներկայացուցիչներ Վասպուրականի Զինվորական մարմնի կողմից՝ Ս. Մեսրոպյան և Ա. Մաքսապետյան:

Այսպիսով՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն իր մեջ մարմնացնում էր նախկին կառավարությունը և հեղափոխական իշխանությունը:

Բանակի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց գնդ. Կուռ Քարխանյանը՝ Սպարապետ Սուրեն:

Կազմակերպվելուց անմիջապես հետո, Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ժողովրդին ուղղեց, թիվ 1, հետևյալ կողմ.

«ՔԱՂԱՔԱՑԻՆՆՈՐ

Բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանում վերացված է:

Մինչև կառավարության կազմվելը՝ ամբողջ իշխանությունը դրու- նրվում է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ձեռքը: Ամեն քաղաքացի՝

պետք է պաշտպանի կարգն ու օրենքը: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի կողմից հրատարակված բոլոր կարգադրութիւնները խիստ կերպով պետք է կատարվեն քաղաքացիների կողմից:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՆԱԽԱԳԱՆ՝ Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ»

1921 թ. Փետրվ. 18
ԵՐԵՎԱՆ

Այնուհետև սկսվեց հեղափոխութեան ղեկավարների և ամբողջ երկրի փոթորկահույզ, տենդոտ աշխատանքը հայրենիքի և ազատութեան պաշտպանութեան համար, որ Երևանում տեղեց մինչև ապրիլի 2 և ամբողջ Հայաստանում՝ մինչև հուլիսի 10:

Առաջին երկու օրերը, փետր. 18-19, անցան իշխանութեան և բանակի կազմակերպութեան, ուժերի դասավորութեան և ընթացիկ բազմազան աշխատանքների մեջ: Անմիջապես նշանակվեցին ճակատների հրամանատարներ և միջոցներ ձեռք առնվեցին հետապնդելու փախչող թշնամուն:

Հեղկոմը, ինչպես ասացինք փախել էր Շարուր—Նախիջևանի ուղղութեամբ, թուրքերի մոտ, բռնութեամբ տանելով հետը երկու զբաճապան զննացքները, 2-րդ և 3-րդ հայկական զնդերը, հրետանին, քաղաքում գտնվող ռուսական զորամասերը, բոլոր կոմունիստներին, մի ամբողջ զնացք ռազմամթերք ու պարեն, որ առաջուց լցրել էին վագոններն ու բեռնակիր ինքնաշարժերը: Ամրանալով Շարուրի դռանը և Արարատ կայարանի մոտ, բոլշևիկները ճակատ բացին Երևանի ուղղութեամբ:

Մյուս կողմից, հյուսիսից, տեղական ռուս և թուրք զինված գյուղացիների և Ազրբեջանից հասած բոլշևիկների ու կարմիր բանակայինների գլուխն անցած, Երևանի դեմ ճակատ էր բացել Հայաստանի Չեկայի պետ Մ. Աթարբեգյանը:

Հայրենիքի ֆրկութեան կոմիտեն շտապով միջոցներ ձեռք առավ թե այդ ճակատների և թե, առհասարակ, երկրի ընդհանուր պաշտպանութեան համար:

Միաժամանակ կարգադրութիւններ եղան մայրաքաղաքի և գավառների ներքին կյանքի ապահով ընթացքը երաշխավորելու համար: Հրամանագրվեց, որ բոլոր պաշտոնյաները մնան իրենց տեղը: Պետական և հասարակական բոլոր հիմնարկութիւնները անշեղ կատարեն իրենց գործը. արգելվեց ոգելից ըմպելիքների վաճառքն ու գործածութիւնը, հրավեր ուղղվեց հասարակութեանը աշարջութեամբ հսկել ներքին կարգի վրա և ձեռքակալել ու իշխանութեանը հանձնել բոլշևիկներին ու հակապետական արարք ցույց տվողներին, պատասպարել և կերակրել գրսից եկած մարտիկներին. նշանակվեցին քաղաքի նոր պաշտոնյաներ,

վերակազմվեցին տնային կոմիտեները, որոնց հանձնվեց հսկողութիւնը քաղաքի ներքին կարգապահութեան վրա. արգելվեց զիշերը, ժամը 7-ից հետո, առանց արտոնութեան փողոց դուրս գալը և այլն: Մայրաքաղաքը և ամբողջ երկիրը հայտարարվեցին զինվորական վիճակի մեջ, հեղափոխական օրենքի ներքև:

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն, առաջին օրն իսկ, մի շարք ռազիոհեռագրերով ջանաց արտաքին աշխարհի առջև ճշգրիտ պատկերով ներկայացնել Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերը: Երևանի ռազիոկայանից, Բասրայի վրայով, քաշված ընդարձակ հեռագրով Փարիզ, Հ. Հ. պատվիրակութեանը հաղորդվեց փետր. 18-ի հեղաշրջման մասին: Նույն բովանդակությամբ հեռագրեր ուղղվեցին մեծ պետութիւնների կառավարութիւններին՝ Փարիզ, Լոնդոն, Հոնոլ, Ազգերի Դաշնակցութեան, ժնե: Հեռագրեր հղվեցին Մոսկվա Լենինին և Չիչերինին՝ ներկայացնելով Հայաստանի Փետրվարյան շարժման իսկական բնույթը, որ Հեղկոմի բռնութիւններից հոսահատ՝ աշխատավոր ժողովրդի տարերային պոռթկում էր և ուղղված չէր Ռուսաստանի կամ ընդհանրապես խորհրդային իշխանութեան դեմ. Հայր. փրկութեան կոմիտեն խնդրում էր Լենինի և Չիչերինի բարյացակամ միջամտութիւնը և Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը:

Քիչ վերջը, օգտվելով ստեղծված առիթից, Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն ընդարձակ զեկուցում ուղարկեց Հ. Հ. պատվիրակութեանը Փարիզ*:

Թի այս զեկուցումը և թե վերջը հղված հեռագրերն ու կատարված դիմումները մնացին ձայն բարբառոտ անապատի. Հայաստանը բոլորովին կտրված էր դրսի աշխարհից: Պատասխանեց միայն Վրաստանի կառավարութիւնը, որ վերջին օրերն էր ապրում:

Փետր. 18-ին, Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն հեռագրեց նաև Վրաստանի կառավարութեան նախագահ Ժորդանիային, Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջման մասին՝ խնդրելով վերահաստատել Տ. Բեդղադյանին Հայաստանի դեսպանի իրավունքների մեջ և արտոնել նրան և մի շարք հայ գործիչներին խոսելու ռազիոյով Երևանի հետ:

Ինչպես վերջը հայտնի եղավ, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, Վրաստանում սկսվել էին հալածանքներ ու բռնութիւններ հայերի դեմ, որոնք հիշեցնում էին հայ-վրացական պատերազմի օրերը: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի հեռագրին կառավարութիւնը չի հավատացել, կարծելով, թե բոլշևիկ կասյանն ու դաշնակցական Վրացյանը միացած՝ դավ են լարում Վրաստանի դեմ: Երեք օր վերջը միայն, փետր.

* Չեկոցման բնագիրը գրված Հ. Քաղաքնուկի ձեռքով: Գտնվում է Հ. Հ. Պատվիրակութեան Քղթևում: Տե՛ս նաև հղեկված:

21-ին, Թիֆլիսում համոզվել են, թե իսկապես բոլշևիկյան իշխանությունը տապալվել է Հայաստանում: Եվ դրանից հետո երեք օր անցած, Երևանում ստացվեց պատասխանը, այն էլ ոչ թե Ժորճանիայից, այլ արտաքին գործոց նախարարի օգնականի ստորագրությամբ:

«Երևան, Թիֆլիսից, 74, Հայր. փրկ. կոմիտեի նախագահ Վրացյանին.

Ձերմ շնորհավորություններ Ձեր երկրի օտար լծից ազատվելու առթիվ: Մեզ հաճելի է իմանալ, որ հայ ժողովուրդը մասնակից չէ բոլշևիկների մեր դեմ լարած պատերազմին և որ դուք հաստատ վճռել եք պաշտպանել Ձեր երկրի անկախությունը: Վրաստանի կառավարությունը առաջարկում է Ձեզ անմիջապես դուրս գալ մեզ հետ միասին և հարվածել բոլշևիկների թիկունքին. այդ են պահանջում երկու ժողովուրդների շահերը: Վրաց ժողովուրդը ամբողջությամբ ոտքի է ելել պաշտպանելու իր իրավունքները. բոլշևիկյան զորքերի բոլոր զորհները երեկ և այս վիշեր հետ են շարված մեծ կորուստներով թշնամու համար: Ֆրանսիան վերջնականապես բռնեց մեր կողմը և նրա նավատորմը ուժեղացրեց իր Մեխաղիի անցքը բռնել ձգտող բոլշևիկ զորքերին: Մահմեդականները ամբողջապես հակառակ են բոլշևիկներին և Անդրկովկասի շատ վայրերում, մեզ հետ միասին, ապստամբություն են բարձրացրել: Սկսված է կովկասյան ժողովուրդների ընդհանուր արշավանք մոսկովյան լծից ազատվելու և իրենց կյանքի համար շինարարության համար: Խնդրում ենք անմիջապես դիմել համապատասխան միջոցների խելքի բերելու համար բոլշևիկների կողմից մոլորեցված հայ գյուղերը: Ձեր ներկայացուցչությունը Թիֆլիսում վերականգնված է: Ձեր ռադիոյի մեջ հիշված անձինք այսօր կոմսոնեան ռադիոյին Ձեզ հետ խոսելու համար: Անցքերի մասին հայտնեցեք ամեն օր: Փետր 21. ի. տ. արտ. գործ. նախարարի՝ Սաբախտարաշվիլի»:

Հեռագրի «Թուրքիային» ոճը լավ տպավորություն չգործեց Երևանում: Թերահավատությամբ ընդունվեց նաև, որ «Ֆրանսիան վերջնականապես բռնեց մեր կողմը», ինչպես և Կովկասի մահմեդականների մասին հաղորդվածը:

Շատով պիտի պարզվեր, որ վրացիները հուսահատական կովի մեջ էին բոլշևիկների հետ: Կարմիր բանակը սպառնում էր Թիֆլիսին: Իրենց պարտությունները արդարացնելու և վրացի ժողովրդի բարոյական կորույթ բարձրացնելու նպատակով, Ժորճանիան և իր ընկերները անհերքելի ճառեր էին խոսել ու հողվածներ գրել հայերի դեմ:

Հայաստանի հեղաշրջման հետևանքով Վրաստանի հայերի վիճակը անմիջապես փոխվեց. բանտարկյալները ազատվեցին, հալածանքների վերջ գտան. վերաբացվեց Հայաստանի դեսպանատունը և ռադիոյով հաղորդակցություն հաստատվեց Երևանի և Թիֆլիսի միջև, մինչև փետր. 25, երբ Վրաստանի մայրաքաղաքը գրավվեց կարմիր բանակի կող-

մից: Վրաստանի խորհրդայնացումը ծանր հարված էր և Հայաստանին: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն երկար ժամանակ հասարակությունից զաղտնի պահեց Թիֆլիսի անկումը:

Վրաստանի խորհրդայնացումով՝ Հայաստանը բոլորովին մեկուսանում էր հյուսիսից: Հարավում թուրքն էր նստած: Քեմալական Թուրքիան այդ օրերին, բանակցում էր դաշնակիցների հետ կոնդոնում և միաժամանակ Ռուսաստանի հետ Մոսկվայում: Հայաստանի նկատմամբ դիտողի դիրք էր բռնել և սպասում էր դեպքերի զարգացման: Կոնդոնի բանակցությունների ձախողանքով և Մոսկվայի դաշնագրի կնքումով, մարտի 18-ին, վերջ պիտի գտներ և թուրքերի «չեզոքությունը» Հայաստանի վերաբերմամբ. թուրքն ու բոլշևիկ ուսը այժմ բարեկամներ էին և զինակից:

Այսպես, ուրեմն, Հեղկոմի լծից ազատագրված Հայաստանը բոլորովին կտրված էր արտաքին աշխարհից. մեկուսացած էր լեռներում, բոլորովին մենակ, լքված ամենքից, անօգնական, անհաց, անվառելիք, անդեղ, անհուն ատելությամբ դեպի բոլշևիզմը և ազատ ու անկախ ապրելու վճռական կամքով:

Եվրոպան լուռ էր և անտարբեր: Խորհրդային Ռուսաստանը պահանջում էր անպայման անձնատվություն, բայց անձնատվության մասին մտածելն իսկ ոճիր էր համարվում Հայաստանում: Պետք էր կովկ. ազատություն կամ մահ. ուրիշ հեռանկար չէր երևում հայ ժողովրդի աչքին: Եվ կոպիլը շարունակվեց անընդհատ ու համառ բոլոր ճակատների վրա:

Ո՛վ էր կովոզը: Փաստորեն զորք չէր մնացել Հայաստանում: Սպառնալույթները քարոզված էր Ռուսաստան, մի քանի հոգի միայն, այս կամ այն ձևով, մնացել էին Հայաստանում: Զորամասերը՝ բարոյալքված ու կազմալուծված: Ռազմական արժեք ներկայացնող ամեն բան կամ փշացած էր, կամ բոլշևիկներն էին տարել: Կովոզը ինքը հայ ժողովուրդն է, գյուղացիներն ու քաղաքացիները, միահամուռ կամքով: Ճակատ ու թիկունք միախառնվել էին, ամբողջ երկիրը վերածված էր ռազմաճակատի, ողջ ժողովուրդը դարձել էր բանակ:

Հակիրճ գծերով ներկայացնենք ռազմական դեպքերի ընթացքը, փետր. 18-ից հետո:

Փետր. 18-ին ճակատները արդեն բռնած էին մարտական ուժերը: Երեկոյան պարզվեց և բանտում կացինահարվածների և կովում սպանվածների թիվն ու ինքնությունը: Բանտում նախորդ երկու գիշերները հաշուրդաբար տեղի էին ունեցել տմարդի կոտորածներ: Սպանվածների մեջ էին խմբապետ Համազասպը, գնդ. Ղորղանյանը, խմբապետ Մամիկոնը, Արտուշ խանը, բանվոր Սերգոն և ուրիշ մի քանի տասնյակ

բանտարկյալներ: Առավոտյան կոիվներում սպանվել էին խորհրդարանի անգամ Տիգրան Մամհուրը, սպա Մ. Գուլնազարյանը և ուրիշներ:

Փետր. 19-20 օրերը ամբողջապես անցան կազմակերպական աշխատանքներով:

Փետր. 19-ից սկսվեց լույս տեսնել Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան» օրաթերթը: Մինչև ապրիլի 2 լույս տեսավ 36 թիվ: Շուտով նրան պիտի հաջորդեին և ուսերին «Ավոբողնայա Արմենիան» ու թուրքերեն «Ազատ էրմենիստանը»:

Փետր. 21-ից արդեն սկսվեցին կանոնավոր կերպով գործել պետական և քաղաքային բոլոր հիմնարկություններն ու վերաբացվեցին դպրոցները: Բոլշևիկների կողմից ձերբակալվածների կամ սպանվածների աննեցուկ ընտանիքների օգնության համար կազմված էր մի հանձնախումբ, Ն. Քաջազնունիի նախագահությամբ: Բախշի Իշխանյանի ղեկավարությամբ ներքև սկսեց գործել վիճակագրական հատուկ մի մարմին հաշվառման ենթարկելու համար բոլշևիկների պատճառած վնասները մայրաքաղաքում և գավառներում: Կառավարությունը իր հսկողության տակ առել էր բոլշևիկների «պետականացրած» բոլոր գույքերը և կազմել մի հանձնախումբ այդ գույքերը իրենց տերերին վերադարձնելու համար: Վերակազմվել էր Երևանի քաղաքապետարանը: Մայրաքաղաքում ընդհանուր հարգանք վայելող անձերից — Մ. Մուսինյան, Խ. Գրիգորյան և Ն. Տեր-Խաչատրյան — նշանակվել էր հատուկ լիազորություններով օժտված մի մարմին մայրաքաղաքի պարենավորման և գաղթականների խնամատարության գործի հակահշուժան համար: Վերսկսել էր գործել «Հայկոպը» իր բոլոր մասնաճյուղերով: Վերաբացվել էին պետական ճաշարանները: Հայր. փրկության կոմիտեին կոչ էր ուղղել բոլոր նրանց, ովքեր կովում էին Հայաստանի դեմ բոլշևիկների հետ միասին, որ ներման կարժանանան, եթե վար դնեն զենքը և ենթարկվեն Հայր. փրկության կոմիտեի իշխանությանը:

Մի խոսքով կյանքը սկսում էր մտնել բնականոն ընթացքի մեջ, որքան թույլ էին տալիս հեղափոխական ժամանակի պայմանները: Ամենքը լարված ուզադրությամբ, հետևում էին ռազմաճակատի գործողություններին:

Ռազմաճակատի հաջողությունը, սակայն, պայմանավորված էր թիկունքի ժողովրդի տրամադրությունից: Ժողովուրդը մեկ մարդու պես կանգնած էր Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կողքին, բայց վերջինս, գտնվում էր շափազանց մեծ դժվարությունների առջև: Ամենից սուր զգացվում էր պարենավորման տագնապը, մթերքների պակասը, ապրուստի պակասը, սղությունը և դրամական արժեքի անկումը:

Փետր. 22-ին, իր թիվ 25 հետևյալ հրամանով, Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ջանաց կանոնավորել շրջանառության մեջ գտնվող դրամանիշերը:

«Աչքի առաջ ունենալով, որ մեծամասնականներն իրենց իշխանության օրով բաց են թողել խոշոր գումարի «հայհական կտրոններ» ու հեռանալով տարել են իրենց հետ կտրոնների կլիշենների մեծ մասը, որպիսի հանգամանքը մի կողմից հնարավորություն չէ տալիս շարունակել կտրոնների տպագրությունը, իսկ մյուս կողմից մեծամասնականները կարող են տպագրել և հեղեղել շուկան կեղծ կտրոններով՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն՝ նկատի առնելով ժողովրդի շահերը և ցանկանալով սահմանել օրինակելի դրամական շրջանառություն՝ որոշեց.

1. Աստիճանաբար հանել շրջանառությունից բոլոր հայկական կրտրոնները:
2. Կտրոնների փոխարեն բաց թողնել հայկական նոր դրամանիշերը, որոնք ապահովված են Հայաստանի ամբողջ գույքով և պետական գանձարանում ու արտասահմանում գտնվող ոսկու ֆոնդով:
3. Հայաստանի պետական բանկը և բոլոր գանձարանները անարգել փոխանակում են կտրոնները նոր դրամներով՝ հաշվելով նոր դրամի մեկ ուրբլին հավասար հարյուր ուրբլու կտրոններով:
4. Կտրոնների փոխանակումը նոր դրամներով՝ տեղի կունենա մինչև սույն տարվա հունիսի մեկը, որպիսի ժամանակամիջոցից հետո չփոխանակված կտրոնները կհամարվեն ոչնչացված:
5. Բոլոր պետական և հասարակական հիմնարկություններն և մասնավոր անձինք հաշվեհարդարի ժամանակ պարտավոր են «հայկական» նոր դրամները ընդունել հարյուր անգամի հավելումով:
6. Նրանք, ովքեր, որ կխախտեն սույն հրամանի 5-րդ կետը, կենթարկվեն ամենախիստ պատժի հեղափոխական ժամանակի օրենքով:
7. Այս հրամանը մտնում է ուժի մեջ հայտարարության օրից:

Հայր. փրկ. կոմ. -ի նախագահ՝ Մ. ՎՐԱՅՅԱՆ
Ցինանս. նախար. ընդհ. վարիչ՝ Ն. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

Նոր, այսպես կոչված, «հայկական դրամանիշերը» ինչպես և նամակադրոշմները պատրաստված Լոնդոնում, Հայաստան հասել էին խորհրդայնացումից առաջ և շրջանառության դեռ չէին դրվել: Արտասահմանում միայն հրապարակ էին հանվել Ն. Ն. պատվիրակության կողմից: Դրամանիշերը և նամակադրոշմները նկարել էր նկարիչ Ա. Ֆեթվաճյանը:

Վերջը, ժողովրդին ուղղված հետևյալ կոչով, Հայրենիքի փրկության կոմիտեն աշխատեց մեղմացնել նաև երկրի պարենավորման սուր տագնապը:

«Քաղաքացիներ.

Բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանի աշխատավորության համար հզավ տնաքանդության և սարսափի շրջան: Հայ իրականության հետ ոչ մի կապ չունեցող այդ ցնորամիտները մորեխի նման անցան մեր երկրի վրայով, սրբեցին-տարան ամեն ինչ: Եվ հայ գյուղացին ու բանվորը, որքն ու զինվորը, որ հազիվ մի քիչ շունչ էին քաշել և իրենց մի կտոր շոր հաց ապահովել, նորից մնացին ձեռնունայն ու սոված:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն՝ տապալելով բոլշևիկյան բռնապետությունը՝ ամենից առաջ մտահոգված է հաց չունեցող քաղաքացիներին, զորքին ու որբերին հաց հասցնելու գործով: Եվ որովհետև Հայաստանի սահմանները դեռ փակ են դրսի աշխարհից պարեն ստանալու համար, առաջժ հացը պետք է ստացվի միայն երկրի ներսից: Որքան էլ թալանված լինի Հայաստանը, գյուղերում և քաղաքներում գեռ կա որոշ քանակությամբ հացի ավելցուկ, որը պետք է տրամադրվի կառավարությանը, իհարկե, վարձատրությամբ:

Այդ նպատակով Հայրենիքի փրկության կոմիտեն հանձնարարել է տեղական Հայր. փրկ. կոմիտեներին, պարենավորման նախարարության վարիչի անմիջական ղեկավարության ներքո, շտապով կազմակերպել հացի գնումը: Նմանապես հանձնարարել է նաև կամավոր նվերներ հավաքել ժողովրդից պետական կարիքների համար: Գնելիք հացահատիկի գները և այլ պայմանները պետք է որոշվեն տեղում Հայր. փրկ. տեղական կոմիտեի կողմից, պարենավորման նախարարության վարիչի հավանությամբ:

Կազմակերպելով հացի գնումն ու հավաքումը՝ Հայր. փրկ. կոմիտեն խորապես համոզված է, որ այն ժողովուրդը, որը հանուն ազատության թնդանոթների դեմ դուրս եկավ և ահագին զոհեր տվեց, չի խնայի և նյութական միջոցը և կտա կառավարությանը իր հացի ավելորդ մասը: Հայաստանի ազատության ամրացումն ու ապահովությունը ամենից շատ կախված է պարենավորման հարցի լուծումից և առաջին հերթին՝ շունեոր ժողովրդին հաց հասցնելուց:

Հայր. փրկության կոմիտեն կոչ է անում բոլոր քաղաքացիներին և գյուղացիներին օգնելու իրեն՝ պարենավորման ճգնաժամից էլ պատվով դուրս գալու:

Տվեք ձեր ավելորդ հացը Հայրենիքի փրկության կոմիտեներին: Կեցցե՛, Ազատ Հայաստանը:

Հայր. փրկ. կոմիտեի նախագահ՝ Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ
Պարենավորման գործերի վարիչ՝ Վ. ՄԻՆԱՆՈՐՑԱՆ՝

Թե այդ օրերին ինչքան դժվարին էին ապրուստի պայմանները, ցույց են տալիս մթերքների հետևյալ գները, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, մարտի 9-ին սահմանել էր Երևանի համար. հաց՝ զրվանքան 3000 ուրլի, լորեն՝ 3500, բրինձ՝ 3-4000, շամիչ՝ 5-7000, գետնախնձոր՝ 2000, տավարի միս՝ 3500, ոչխարի միս՝ 4500, կաթ՝ 2000, մածուն՝ 2000, աղ՝ 2500 և այլն:

Թե՛ կառավարական մարմինները, թե՛ տնային կոմիտեներն ու կուսակցությանց ներկայացուցիչները խիստ հսկողությամբ հետևում էին, որ առաջին հերթին ճակատների մարտիկները ուտելիք ունենային և շարաշահության չենթարկվեին:

Մթերքով համեմատաբար ավելի ապահովված էին մահմեդական շրջանները, որոնք պարեն էին ստանում և թուրքիայից: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն առաջին օրից իսկ մտահոգված էր մահմեդական բնակչությունը պետության հետ կապելու հարցով: Հեղաշրջումից մի քանի օր անց, նա ժողովրդին ուղղեց հետևյալ կոչը՝ հայրեն, թուրքերեն և ռուսերեն լեզուներով:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՂՈՐ ԺՈՂՈՎՈՐԳՆԵՐԻՆ

Քաղաքացիներ.

Բոլշևիզմի անարգ լուծը թոթափելով՝ Հայաստանի աշխատավորությունը նպատակ ունի իր հայրենիքում հաստատել լայն ժողովրդագիտական կարգեր:

Ազգային և հասարակական բոլոր այն շարիքները, որոնք գոյություն են ունեցել անցյալում, պետք է վերացվեն և ամենից առաջ պետք է վերացվեն ազգային անհավասարությունը և ազգային թշնամությունները: Հայաստանը սեփականությունն է բոլոր ժողովուրդների, որոնք ապրում են նրա սահմաններում: Ոչ մի խտրություն չի կարող լինել հայի, թուրքի, ռուսի, քրդի, ասորու, եզդու և ուրիշների միջև: Ամենքը հայրենիքի հարազատ զավակներ են՝ հավասար իրավունքներով և հավասար պարտականություններով:

Գժբախտաբար, անցյալում քիչ չեն եղել դեպքեր, երբ զանազան վատ ուժեր աշխատել են կռվեցնել Հայաստանում ապրող ժողովուրդներին և նրանց թշնամության վրա կառուցանել իրենց դիրքն ու բարեկեցությունը: Գժբախտաբար, դեռ այսօր էլ կան անազնիվ մարդիկ, որոնք անձնական շահասիրությունից դրդված կամ քաղաքական մութ հաշիվներով՝ ձգտում են թշնամություն սերմանել ազգերի մեջ: Նրանք կամենում են վերակենդանացնել անցյալի ցավալի դեպքերը և նորից կրակի և արյան թատերաբեմ դարձնել Հայաստանը:

Քաղաքացիներ, այդպիսի մարդիկ թշնամի են Հայաստանի ազատության, թշնամի են Հայաստանում ապրող ժողովուրդներին: Այդպիսիների դեմ պետք է կռվել անխնա և ամենավճռական կերպով: Հայրենիքի

նիքի փրկութեան կոմիտեն հանդիսավորապես հայտարարում է, որ ինքը թույլ չի տա որևէ ազգային անհավասարութիւն և ազգամիջյան ընդհարումներ Հայաստանում: Ազգային խտրութիւններ հարուցանողները պետք է պատժվեն հեղափոխական ժամանակի օրենքներով:

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն առանձնապես կոչ է անում Հայաստանի թուրք ժողովրդին, որը հայ ժողովրդի պես շատ տառապանքներ է տեսել անցյալում և դեռ տառապում է այսօր էլ, մոռացի՛ր անցյալի տառապանքները, եղբայրորեն ձեռք մեկնիր հայ աշխատավորութեանը և ամուր փարիք ազատ Հայաստանին. ինչ և լինեն միջազգային դեպքերը, այս երկրում մենք կողք կողքի ենք ապրելու, միասին ենք ողողելու մեր հայրենի հողը քրտինքով, միասին ենք լալու և ուրախանալու: Թո՛ղ այսօրվանից մոռացվեն անցյալի սխալները և անցյալի դառնութիւնները: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն հրավիրում է ձեզ լայնորեն մասնակցելու Հայաստանի պետական և հասարակական կյանքին:

Կեցցե, Ազատ և Անկախ Հայաստանը:

Կեցցե, Հայաստանի բոլոր ազգերի եղբայրութիւնը:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ»

Երևան, 22 փետրվ. 1921

Մարտի 6-ին, Գեոյ Մեչիդում, Երևանի թուրք ազգաբնակչութիւնը կազմակերպեց համաժողովրդական մի մեծ ժողով, ուր ելույթ ունեցավ Հայր. փրկութեան կոմիտեի նախագահը՝ խոսելով ազգային համերաշխութեան և փոխադարձ վստահութեան անհրաժեշտութեան մասին: Թուրք ներկայացուցիչները խոստացան մոռանալ անցյալը, ամեն կերպ աջակցել կառավարութեանը ամբողջապէս պետութեան հիմքերը և պաշտպանելու հայրենիքի ազատութիւնը բոլշևիկների դեմ:

Քիչ վերջը, Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի կազմի մեջ առնվեցին, օգնականների պաշտոնով, Երևանի հայտնի թուրք գործիչներից շորս հոգի, և հատկացվեցին որոշ վարկեր Երևանի և էջմիածնի շրջանների թուրք բնակչութեանը օժանդակելու համար: Առահասարակ, Հայր. փրկութեան կոմիտեն ամեն ճիգ թափեց ազգամիջյան բախումներից խուսափելու համար, որպեսզի առիթ չտրվի Արաբսի ափին կանգնած թուրք բանակին միջամտելու Հայաստանի ներքին գործերին: Թրքական սպառնալիքը դամոկլյան սրի պես կախված էր հայ ժողովրդի գլխին: Այդ սպառնալիքով են բացատրվում Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի մի շարք քայլերը կամ արտաքին հարաբերութիւնները: Որոշ շափով նույն զգացումով ներշնչված են և Հ. Հ. պատվիրակութեան և Զիչերինին հրդեհած հեռագրերը Լոնդոնի և Մոսկովայի խորհրդածողովների առթիվ, ինչպես և Անգորայի կառավարութեան ուղղված դիմումները: Հայրենիքի

փրկութեան կոմիտեն, անշուշտ, լրիվ կերպով գիտակցում էր թրքական և ռուսական գործոնների նշանակութիւնը Հայաստանի ճակատագրի համար: Եթե մի կողմից թուրքերի բարյացակամութիւնը շահելու ճիգ էր թափվում, մյուս կողմից էլ, բազմաթիվ առիթներով, հավաստիքներ էին տրվում խորհրդային վարիչներին, որ փետր. 18-ի հեղափոխութիւնը ուղղված չէր Ռուսաստանի դեմ: Այսպես, մարտի 10-ին, Հայր. փրկութեան կոմիտեն Զիչերինին ուղղած մի ընդարձակ հեռագրով նորից ու նորից փորձում էր համոզել, թե Փետրվարյան ապստամբութիւնը թշնամական քայլ չէր Ռուսաստանի կամ ռուս ժողովրդի դեմ:

«Ռուսաստանը, — ասվում էր այդ հեռագրում, — չի կարող չճանաչել հայ ժողովրդի իրավունքը և չի կարող հաշվի չառնել նրա անհողողող կամքը, ապրելու անկախ, առանց օտար սվինների խնամակալութեան: Հայաստանի աշխատավոր զանգվածները հավատ ունեն, որ սվիններ ու գնդացիներ ուղարկելու փոխարեն իրենց հարկերը հայ ժողովրդին օրինակ կտաւովելի կուլտուրական և ավելի արժանավայել միջոցներով լուծելու վիճելի խնդիրները և բարեկամական հարաբերութիւններ ստեղծելու իրենց հարկը: Մեծ Հանրապետութեան և փոքր, բայց ազատ կյանքի բուն ձգտումով տոգորված Հայաստանի միջև»:

«Մեծ» Ռուսաստանը, սակայն, ականջ չուներ լսելու «Փոքր» Հայաստանի ճիչերը: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի բոլոր ջանքերը՝ համաձայնութեան հող պատրաստելու և խաղաղութեամբ դարմանելու համար Հայաստանի ցավը, անցան ապարդշուն: Ցավի դարմանումը հանձնված էր կարմիր բանակին, որ հետզհետե ուժեր էր համախմբում Հայաստանի սահմանների վրա: Հեղկոմի բոլոր փորձերը, սեփական ուժերով հետ գրավելու Երևանը, հաջողութեամբ չպսակվեցին: Ռուս բանակը պիտի գրավեր և հայ բոլշևիկներին հանձնէր Հայաստանը, հակառակ հայ ժողովրդի կամքին:

Փետր. 18-ի առավոտյան, Հեղկոմը իր ուժերով նահանջելով Երվանից՝ աշխատեց ամբանալ Ղամարլուի շրջանում, բայց ապստամբ ժողովրդի գրոհի տակ՝ ստիպված եղավ խուճապով փախչել դեպի Շարուր՝ անօրինակ դաժանութիւններ գործադրելով հեռանալիս: Բոլշևիկները բռնութեամբ զինվորագրել և իրենց հետ էին տարել տեղական երիտասարդութիւնը, թալանել ու ավերել էին գյուղացիների այգիներն ու տները, քշել-տարել էին տավարը և 60 մարդ էին սպանել գյուղերում:

Բոլշևիկների պարտութիւնը աննկարագրելի խանդավառութիւն առաջ բերեց ամեն տեղ, ժողովրդի բոլոր խավերում: Արագ կերպով կազմակերպվեցին և ռազմաճակատ մեկնեցին հայրենակցական ու կուսակցական մարտական խմբերը, ինչպես Վասպուրականի, սուրմալուցիների, տարոնցիների, եղզիների զորամասերը: Նմանապես գործոն մասնակցութիւն ունեցավ և Ռամկավար կուսակցութեան 60 հոգիանոց կամավորական խումբը:

Շարուրի մուտքի առջև ամրանալուց հետո, երբ առաջին սարսափը անցավ, փետր. 26-27-ին բուլշևիկները ձեռնարկեցին ընդհանուր հարձակման մայրաքաղաքը վերագրավելու ցանկություններ: Փետր. 27-ին, նրանց գրահապատը արդեն Երևանի տակ էր և երկաթուղու կայարանից երկու կիլոմետր հեռվից, ուժերով էր քաղաքը:

Երևանը գերմարդկային ճիգ էր թափում հետ մղելու համար թըշնամուն: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կողմից վրա ամբողջ բնակչությունը զենքի տակ մտավ: «Ամեն ոք ղեպի ուղղվածակատ», — այս էր բոլորի խոսքն ու միտքը: Տնային կոմիտեիները, Միջկուսակցական խորհուրդը, ողջ պաշտոնեությունը, ամենքը գործի վրա էին: Քաղաքը բերդ էր վերածված: Գիշերը քաղաքը անքուն անցկացրեց:

«Փետր. 28-ին վաղ լուսաբացից սկսած, ամբողջ օրը, որոտում էին թնդանոթներն ու գնդացիները, արձանագրել է իր հուշատետրում Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամներից մեկը: Թշնամու ուժերը ընկնում են քաղաքում՝ զերեզմանոցի և ամերիկյան որբանոցի վրա: Մեր «շտաբը» ուղիղ կայանի մոտ է, սպարապետը այստեղից է ղեկավարում կռիվը: Թշնամու զրահապատը Շենգավիթի կողքից սպառնում է մեր առաջավոր դիրքերին և անընդհատ ուժեր ուղարկում ղեպի քաղաք: Մեր «ռեզերվը» Երևանի կայարանում է, իսկ դիրքերը՝ մերձակա բլուրների վրա: Թշնամին դիմում է կատաղի գրոհի կենտրոնից. մերոնք հետ են շարտում: Նոր գրոհ ու նոր հակահարված: Ժողովրդական վաշտերը երկաթե տոկունություն են ցույց տալիս: Բուլշևիկները բոլոր փորձերը պատռելու նրանց դիրքերը, անցնում են անհաջող: Տեղտեղ կռիվի նախաձեռնությունը անցնում է մերոնց ձեռքը: Երևանը դարձել է պողպատե ամրություն: Կռվողը ժողովուրդն է. կանոնավոր զորք չկա այստեղ:

Մերոնք միաժամանակ իրագործում են լայն ուղղակի ծրագիր. ժողովրդական վաշտերը, Հրազդանի կողմից, հետզհետե անցնում են թշնամու թիկունքը: Մյուս կողմից սպառնում են Ազյաշի ուղղությամբ: Բուլշևիկ հրամանատարությունը ճիգ է թափում գրավելու մայրաքաղաքը: Ժողովուրդը անհողողող դիմադրում է՝ տալով թանկագին զոհեր: Փետր. 27-28-ի կռիվներում հերոսական մահով ընկավ Շապուհ (Ննուս), Միհրդատ Միրզախանյանը (Վան), Մարգար Գալեմբարյանը (Վան), Սարգիս Բրուտյանը (Ողմ), Աղասի Գալարթյանը (Վան), Հովսեփ Զավուր (Վան), Վահան Պետրոսյանը (Վան), Ավետիք Օհանյանը (Վան), գնդ. Մինաս Մինասյանը, Մանաս Պողոսյանը (Գողթն), Հայրապետ Բաբայանը (Երևան), Աբել Խաչատրյանը, Միհրան Աբաջյանը (Ալաշկերտ), սպա Միհրան Հազարապետյանը (Ախալցխա), Լևոն Շալձյանը (Վան) և Հայկ Կարապետյանը (Վան):

Մարտի 1-ի օրը բացվում է խորունկ լուռության մեջ: Քաղաքը սպառնում է թնդանոթների որոտին: Անցնում են ժամեր, բայց լուռությունը չի

խանգարվում: Թշնամին գիշերը փախել էր՝ կրելով ծանր կորուստներ... Ժողովրդի ոգևորությունը անսպասելի է: Քաղաքից անցնում են ճակատ դիմող կամավորական խմբեր, որոնք ընդունվում են խանդավառությամբ: Շարունակվում է թշնամու հետապնդումը:

Բուլշևիկները նահանջեցին ճանապարհին թալանելով գյուղերը և սպանելով անմեղ մարդկանց: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կողմից ուղարկված քննիչ հանձնախումբը պարզեց ահռելի տեսարաններ Ղաժարուրի շրջանում. բուլշևիկները սպանել էին մոտ 1000 գյուղացիներ, որոնց մի մասը կացահարված նետել էին հորերը և գինու մեծ կարանների մեջ, բռնագրավել էին հացն ու մթերքը, բռն-տարել էին տավարը: Ժողովուրդը մնացել էր անհուն թշվառության մեջ:

Բուլշևիկների համար աննպաստ հետևանքներով վերջացան և նրանց հարձակումները մյուս ճակատների վրա: Ամեն տեղ ժողովրդական վաշտից ուժեղ դիմադրություն ցույց տվին: Միայն Նոր Բայազետում նրանց հաջողվեց վերագրավել քաղաքը և գյուղերի մի մասը:

Այնուհետև մոտ երկու շաբաթ ճակատները մնացին համեմատաբար հանգիստ: Բուլշևիկները ջախջախիչ հարվածներ կրելուց հետո չէին համարձակվում նոր արկածախնդրություններ փորձելու, բայց Հայրենիքի փրկության կոմիտեն տեղեկություն ստանում էր, որ Ազրբեջանից կարմիր բանակի նորանոր զորամասեր էին շարժվում Հայաստանի ուղղությամբ: Ակներև էր, որ բուլշևիկները պատրաստվում էին վճռական գրոհի ավելի լայն ծավալով: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի հեռագրական նոր դիմումներն էլ Մոսկվա և Քիֆլիս մնացին անպատասխան: Իր հերթին Հայրենիքի փրկության կոմիտեն էլ շարունակում էր եռանդով պատրաստվել թշնամուն ուժեղ հակահարված տալու:

Մարտի 15-ին 20—32 տարեկանների զորակոչ հայտարարվեց Երևանում, Վաղարշապատում և Աշտարակում: Պարտավոր էին երեք օրվա ուժելիքով և սեփական զենքով ներկայանալ զինվորական իշխանության զորամասերում դասավորվելու համար:

Այդ առթիվ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահը այցելեց էլմիսոն, Օշական և Աշտարակ, ուր ազգաբնակչության կողմից ընդունվեց ցնծություն: Տեղի ունեցան հրապարակային ժողովներ և զորահանդեսներ, խորհրդակցություններ քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների և զավառական ինքնավարությունների հետ, պարենավորման և ուղղակի կատարելու ուժեղացման հարցերի շուրջ: Ժողովուրդը ամեն տեղ անհողողող կեցած էր կառավարության կողքին:

Նույն նպատակով մյուս շրջաններն ու ուղղակի մեկնեցին և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ուրիշ անդամներ ու հեղինակավոր գործիչներ: Միաժամանակ ուղղակի կատարելու ուղղակիցին նոր ուժեր: Օդի մեջ զգացվում էր, որ բուլշևիկները շուտով նորից պիտի փորձեն գրավել Երևանը:

Եվ, իսկապես, մարտի 15-ին, Հեղկոմի ուժերը դիմեցին ընդհանուր այս անգամ ավելի կատաղի հարձակման: Խոսքը դարձյալ տանք Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի անդամին, որ իր հուշատետրում արձանագրել է.

«Մարտի 16. Նոր կռիվներ: Կամոքն ժողովրդին ճակատ են մեկնում խմբերը, որոնց մեջ և շատ մտավորականներ: Երևանի փողոցները դատարկվում են, ժողովրդի տրամադրությունը նորից բարձր է: Տնային կոմիտեի կենտրոնական կոմիտեն արտակարգ գործունեություն է ցույց տալիս. հավաքում է կամավորներ, զենք, փամփուշտ, ուտելիք: Սկսվում է կատաղի կռիվ: Թշնամին գրավում է Ղամարլուռն և դարձյալ երևում է մայրաքաղաքի տակ: Այս անգամ զխավոր գրոհները Աղբաշի ուղղությամբ են:

Մարտի 18-ի կռիվները տևում են մի քանի օր: Թշնամին առաջադասման է դիմում նաև Ախտայի ճակատում և Արագածի կողմից: Սկիզբն է ընդհանուր հարձակման:

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեն կոչ է ուղղում Կոկվասի բոլոր ժողովուրդներին՝ հրավիրելով նրանց համերաշխ և միացյալ ճակատով դուրս գալ հասարակաց թշնամու դեմ:

Մարտի 19. Մերոնք հինգ օրվա համառ կռիվներից հետո դիմեցին ընդհանուր հարձակման Ղամարլուռի ճակատում. վերագրավեցին Աղբաշը, սուրան մեծ քանակությամբ զերիներ և ռազմամթերք: Թշնամին շախչախված՝ սկսեց նահանջել:

Մարտի 20. Մերոնց ընդհանուր առաջադասումը զարգանում է. ժամը 1-ին մեր առաջապահները մտան Ղամարլուռ և գրավեցին 2 թևնդանոթ, 2 գնդացի, մի քանի հարյուր հրացան, ռումբ, փամփուշտ, 200-ից ավելի զերիներ, 2 սպա: Թշնամին խուճապահար փախավ և ամրացավ Շիրազլուռ—Ավշար գծի վրա, զրահապատների պաշտպանության ներքո: Անցած բոլոր վայրերում բուլշևիկները ավերեցին և թալանեցին գյուղերը:

Նույն օրը, Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի նախագահը, Քաջաղնունին և Հ. Օհանջանյանը այցելեցին Ղամարլուռ և առաջավոր դիրքերը և խորհրդակցություն ունեցան զորահրամանատարության հետ»:

Ղամարլուռի ճակատի հրամանատարն էր խմբապետ Սմբատը՝ մի քաջ, շատ ճակատամարտերում եղած ու վերք ստացած մարտիկ: Որքան և անհավատալի կարծվի, Սմբատը եղավ առաջիններից մեկը, որ խոսք բացեց թուրքերից օգնություն խնդրելու մասին: Այդ հարցը զբողեցնում էր և ուրիշների մտքերը, նույնիսկ Քաջաղնունիի նման զգաստ վարդկանց՝ այնքան ատելություն կար դեպի Հեղկոմի իշխանությունն ու բուլշևիզմը, սոհաստարակ:

Մարտի 20-ի երեկոյան Երևան եկավ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի նախագահին տված զեկուցումից

պարզվեց, որ Թիֆլիսում այն կարծիքն է եղել, որ իսկապես փետրվարյան հեղաշրջումը զուտ կուսակցական գործ է և կարող է աղետաբեր լինել հայ ժողովրդի համար: Թիֆլիսի հայ մտավորականների ժողովում որոշվել է Երևան ուղարկել Թումանյանին: Ինչ առաքելությամբ՝ որոշվել էր Թումանյանի բացատրությունից, բայց քանի որ նա գալիս էր Օրշոնիկիձեի արտոնությամբ, պետք էր ենթադրել, որ որոշ հանձնարարություն ուներ վերջինից: Համենայն դեպս, նույն օրն իսկ Թիֆլիս ուղարկվեց հետևյալ հեռագիրը.

«Թիֆլիս, Օրշոնիկիձեի.

Այսօր Երևան հասավ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, որի հաղորդածներից երևում է, որ դուք բոլորովին սխալ տեղեկություններ ունեք Հայաստանի դեպքերի մասին: Հայաստանի հեղաշրջումը անպատասխանատու մարդկանց գործ չէ, այլ բառացի կերպով ամբողջ ժողովրդի, որը կռվում է իր գոյության համար: Իմացեք, որ միայն հայ գյուղացիների և բանվորների դիակների վրայով կարելի է հասնել Երեվանին: Թումանյանին տրվում է լիակատար հնարավորություն ծանոթանալու իրերի իսկական դրությանը և տեղեկացնելու ձեզ:

Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի նախագահ՝ Ս. ՎՐԱՑԱՆ»:
20 մարտի

Եվ, իսկապես, Թումանյանին տրվեց ամենալայն հնարավորություն այցելելու պետական և հասարակական հիմնարկությունները, տեսնվելու ուղած մարդկանց հետ և ծանոթանալու իրերի կացությանը: Մի քանի օր վերջը, մարտի 24-ին Թումանյանը Օրշոնիկիձեի հեռագրից հետևյալը.

«Թիֆլիս, Օրշոնիկիձեի.

Հինգերորդ օրն է ես Երևանում եմ: Ծանոթանալով գործերի դրությանը՝ բոլորովին համոզվեցի, որ մեզ մոտ, Թիֆլիսում, կազմված համոզումը Հայաստանի դեպքերի մասին չի համապատասխանում իրականությանը: Շարժումը սկսվել է գյուղացիության մեջ, զանազան շերտաններում, տարածվել է մինչև Երևան և իր հետևից քաշել է մտավորականությունը: Ստեղծվել է հետևյալ դրությունը. զենքը ձեռքերին միմյանց դեմ են դուրս եկել մի կողմից Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները, մյուս կողմից կոմունիստների զինված խմբերը, և հոսում է արյունը առանց որևէ հիմքի թշնամության և փո-

խաղարձ բնաջնջման համար: Ռազմաճակատում ընկեր կոմունիստները որոշ կերպով ասում էին, թե ամբողջ հեղափոխության ընթացքում կարմիր բանակը ավելի անմիտ կռիվ չի վարել: Այդ պատճառով շերտորեն խնդրում եմ ձեր հեղինակավոր միջամտությունը, որպեսզի շուտափույթ կերպով վերջ տրվի այս ոչ ոքի համար պետք չեղած արյունահեղությունը: Անհրաժեշտ եմ համարում ավելացնել, որ հեղաշրջումից հետո ձերբակալված կոմունիստներից և ոչ մեկը և ոչ մի ռազմագերի այստեղ չէ գնդակահարված: Նման հաղորդագրություն անում եմ և ռազմաճակատում գտնվող ընկեր կոմունիստներին: Եթե կպահանջվեն լրացուցիչ տեղեկություններ, խնդրում եմ կանչել ինձ ռադիոյի մոտ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ»

Ոչ Օրջոնիկիձեն, ոչ էլ «ռազմաճակատում գտնվող ընկեր կոմունիստները» չպատասխանեցին Թումանյանին: Ընդհակառակը, Հայրենիքի փրկության կոմիտեն Օրջոնիկիձեից ստացավ հեռագրական մի վերջնագիր, որով Կովկասի կարմիր փոխարքան անպայման անձնատվություն էր պահանջում հայերից: Եվ մարտի 25-ին կարմիր բանակը ընդհանուր հարձակման հրաման ստացավ: Մեծ Ռուսաստանը իր վիթխարի ուժով ոտքի էր ելել ճգմելու համար փոքրիկ և ուժասպառ Հայաստանը: Ի՞նչ էր ընդհանուր կացությունը և հայ-ռուսական ուժերի փոխհարաբերությունը 1921 թ. մարտի վերջերը:

Խորհրդային Ռուսաստանը հաջողությամբ դուրս էր եկել 1920-21 թվականների ներքին և արտաքին ծանր տագնապներից: Դաժան միջոցներով ճնշված էին Կրոնշտադտի, Վոլգայի և մյուս շրջանների ապստամբությունները: Գրավված էին Ազրբեջանն ու Վրաստանը: Հաղվեց հարդարի էր ենթարկված ռուս-լեհական պատերազմը: Թուրքերի հետ 1921 թ. մարտի 16-ին կնքվել էր բարեկամության և փոխադարձ օգնության դաշնագիրը: Կարմիր բանակը այլևս ի վիճակի էր ռազմական լայն գործողությունների դիմելու Հայաստանի դեմ և մարտ ամսի ընթացքին, կարևոր ուժեր էր հավաքել հայկական ճակատի վրա: Այդ մասին հետևյալ տեղեկություններն է հաղորդում Հայաստանի դեմ կրոժող կարմիր զորամասերի հրամանատար Վելիկանովը*։ Ըստ Վելիկանովի, Ղամարուլի ճակատում, բացի երկու զրահապատ զնացքներից, կոմունիստական խմբերից և բռնություններ տարված հայկական մասերից, գործում էին նաև 60-րդ բրիգադայի 178 և 180 գնդերը:

Մինչև մարտ հյուսիսային ճակատի վրա, բացի կոմունիստներից և ռուս գյուղացիական խմբերից, գործում էր 18-րդ դիվիզիայի պետ Ֆիրմախերի հրամանատարության տակ գտնվող Դիլիջանի զորախումբը, որ բաղկացած էր 53 և 54 բրիգադներից՝ 179 գնդից և հայերի պարտիզանական խմբերից. Դիլիջանի զորախումբը, տեղեկագրում է Վելիկանովը. «մի քանի անգամ արշավանք սկսվեց Երևանի ուղղությամբ, բայց այդ գործողությունները հաջողությամբ չպսակվեցին»:

Վրաստանի գրավումից հետո, ըստ Վելիկանովի, Հայաստանի ճակատի վրա կային հետևյալ զորամասերը. 179-րդ գունդը Վարթնա և Միլասակ գյուղերում, 53 ու 54-րդ բրիգադաները, 18-րդ կովկասյան գունդը և կամավորական խմբեր Ախտայի ճակատում: 20-րդ դիվիզիայի մասերը — 58-րդ բրիգադան Համամլու կայարանում, 172 ու 176 գնդերը և 20-րդ կովկասյան գունդը՝ նույնպես Ախտայի ճակատում: «Այս բոլոր զորքերից, — գրում է Վելիկանովը, — կազմվեց՝ այսպես կոչված «Երևանյան զորախումբը»:

Իր տեղեկագրում, Վելիկանովը մանրամասնորեն խոսում է հայերի դեմ մղված «համառ կռիվների», ունեցած հաղթանակների և կրած պարտությունների մասին: Ի միջի այլոց, նա պատմում է, որ 177-րդ գունդը ծանր հարված կրելով հայերից՝ խուճապով նահանջել է դեպի Օղդաբազ՝ տալով մոտ 150 սպանվածներ ու վիրավորներ:

Հայերը ի՞նչ կարող էին հակադրել «զավթիչների» այս ուժերին՝ բացի դեպի բոլշևիզմն ու դեպի բոլշևիկները տածած անհուն ատելությունից և ցասումից:

Ինչպես հայտնի է, ապստամբությունը ծագել էր տարերային բռնակրկումով, առանց որևէ պատրաստության, կամ արտաքին օգնության, և ահա հինգ շաբաթ անընդհատ ժողովուրդը կռվում էր, կարելի է ասել, մերկ բազուկներով: Բլշ կանոնավոր կազմակերպված զորք ու կարող զինվորական մասնագետներ, ոչ փորձված հրամանատարներ, ոչ պարեն, ոչ ռազմամթերք՝ ոչինչ, բառի բուն նշանակությամբ ոչինչ: Այս, միայն նմանը քիչ պատահող բուռն ատելություն, անսահման ցասում դեպի բոլշևիզմն ու բոլշևիկները:

Ժողովուրդն իր միջից դուրս բերեց քաղաքական ու զինվորական ղեկավարություն, ինչպես ընդհանուր հրամանատար զեդ. Կուռ Թարխանյանը, սպարապետ Սուրենյ և Զանգեզուրում սպարապետ Գարեգին Նժդեհը:

Ժողովրդի ծոցից ելան բազմաթիվ անձնավոր հերոսներ, ինչպես Բաշ Գառնեցի Մարտիրոսը, Խեկոն, Կոռնետ Նավասարդյանց, Գարեգին Մարգիսբեգյանը, Սասունցի Մուշեղը, ոգմցի Ասլանց, մտավորական

* «Համառոտ տեղեկություններ 20-րդ դիվիզիայի 1920-21 թ. Հայաստանում ունեցած ռազմական գործողությունների մասին»: «Նորհրդ. Հայաստան», 1923 թ. հուլիսի 15 576

* Բոլշևիկյան բրիգադը կախված էր 3 գնդերից. գունդը՝ 3 գումարակից. գումարակը՝ 1000 զինվորից:

սպա Հովհաննես Լազարյանը, որ նահատակվեց Ղամարլուի ճակատում և շատ ուրիշներ:

Ռազմաճակատում նահատակված հերոսների կարգին պետք է հիշել և Երևանում հարգված ծերունիներ Գևորգյանի ու Թադևոսի անունները: Այս վերջինի կոմունիստ որդին հեռացել էր Հեղկոմի հետ և կոմուն էր Հայրենիքի դեմ: Հայրը երգվել էր իր ձեռքով սպանել որդուն՝ և հրացանը ուսին գնաց ուղղաճակատ, ուր և նահատակվեց տաք կոմուն:

Հակառակ ուժերի գերագույն լարումի, փոքրիկ Հայաստանը, ի վերջո, պիտի պարտվեր, առանց արտաքին օգնության: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի համար պարզ էր, որ Վրաստանի անկումից հետո Հայաստանն էլ դատապարտված էր նույն ճակատագրին, եթե հրաշք չպատահեր. Թումանյանը Երևան հասնելուց հետո Վրաստանի անկումը իմացվեց հասարակության մեջ, և, բնականաբար, լավ շահագրգռված ժողովրդի տրամադրության վրա:

Ամուր պահելով հանդերձ ճակատները՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն սկսեց պատրաստվել նահանջի:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի Երևանում գանձադառնությունը, պատասխանատու գործիչների հետ միասին, խորհրդակցություն ունեցան նահանջի հետ կապված խնդիրների մասին: Նախատեսվում էր երկու հնարավորություն. Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների մի մասը տրամադիր էր բովանդակ ուժով գրոհ անել և խորապակելով Ղամարլուի ճակատի բոլշևիկյան պատնեշը, Շարուր—Նախիջևանի վրայով միանալ Զանգեզուրին: Ոմանք գերադաս էին համարում բռնել Բաշ-Գառնի—Միլի ձոր—Գարալագյազ գիծը, որ թեև դեռ փակված էր ձյունով, բայց շուտով կարող էր բացվել:

Մինչ տեղի էին ունենում խորհրդակցություններ, Զանգեզուրից Երևան հասավ տարոնցի ծանոթ հայդուկ Պուրոյի Արշակը՝ բերելով Ռուբեն Տերնապանից մի նամակ: Ռուբենը ողջունում էր «արարատյան հերոսներին» և լավատես գույներով նկարագրում Զանգեզուրի վիճակը: Մեկի մի լեռնանցքը, Ղարաբաղ տանող կիրճը, Գարալագյազը մինչև Քյոմուրլու թրքական գյուղը Շարուրի գլխին, ըստ Ռուբենի, գտնվում էին Զանգեզուրի իշխանության տակ: Հետևաբար, Զանգեզուրի հետ միանալը ոչ միայն պիտի անվտանգ դարձներ մեր նահանջի գիծը, այլև պիտի դյուրացներ Շարուր—Նախիջևանի ծրագրի գործադրությունը: Հարցը լուծվեց օգուտ Բաշ-Գառնի—Գարալագյազ գծի:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն Բաշ-Գառնիում կենտրոնացրեց որոշ քանակությամբ ուտելիք, ուղղամթերք ու դեղորայք, այլև այնտեղ փոխադրեց մտավորականության այն մասը, որի ներկայությունը Երևանում անհրաժեշտ չէր: Միևնույն ժամանակ, Հայրենիքի փրկության

կոմիտեի նախագահը անձնական տեսակցություններով կազմեց պարտից հյուպատոսից, ամերիկացի դոկտ. Լոշերից, իտալական առևտրական ներկայացուցչից և Ն. Թումանյանից մի հանձնախումբ, որին պիտի հանձնվեր մայրաքաղաքը նահանջի դեպքում և հանձնախումբը պիտի ընդուներ նվաճողներին: Այնուհետև մնում էր սպասել դեպքերի զարգացմանը, թեև երկար սպասելու պետք չեղավ:

Մարտի 25-ի թշնամու ընդհանուր հարձակումը սաստիկ էր: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ուժերը թողին Ախտալի դիրքերը և, ամրանալով Սուխոյ ֆոնտանի բարձունքների վրա՝ համառ դիմադրություն ցույց տվին: Սկսվեց կատաղի կռիվների մի շարք: Երևանը ջղային վիճակ էր ապրում: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն մի կողմից հրավիրեց ժողովուրդը հանգստության և ճակատի պաշտպանության: Հայաստանի ընկերվարական կուսակցությունները միացյալ ուղիով հռչակեցին աշխարհի բոլոր ընկերվարականներին՝ բողոքելով բոլշևիկների հարձակման և գործադրած բռնությունների դեմ: Նորից հեռագրեր տրվեցին Մոսկվա: Բայց ականջ դնող չկար:

Հակառակ ուժերի գերազանցության՝ կարմիր բանակը չկարողացավ արագ հարվածով գրավել Երևանը: Հայրը հուսահատական դիմադրություն ցույց տվին՝ կրծքով պաշտպանելով յուրաքանչյուր մի թիզ հող:

Ապրիլի 2-ի առավոտյան, հայկական դիրքերը Սուխոյ ֆոնտանից այս կողմ շրիմացան ու նահանջեցին: Սասունցիների ձիավոր խումբը սրարշավ անցավ Երևանի փողոցներով՝ խուճապի մատնելով բնակիչներին: Բոլշևիկյան թնդանոթը որոտաց Քանաքեռի բարձունքից:

Կեսօրին մայրաքաղաքը արդեն գրեթե պարպված էր: Կառավարություն ու զորք, պաշտոնեություն, մաքրելով հիմնարկությունները, հեռացան քաղաքից: Տասնյակ հազարներով բնակիչներ արդեն Բաշ-Գառնիի ճանապարհին էին: Քաղաքում մնացել էին միայն ծերեր, կանայք ու երեխաներ, որոնք լալով ճանապարհ էին դնում ուսանողական պահակախմբով շրջապատված դեպի անհայտություն դիմող Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամներին: «Աստված պահե ձեզ: Մենք կսպասենք ձեզ: Բարի վերադարձ», — լավում էր ամենքի բերանից:

Երևանի հարավային ծայրը խոնաված բազմությունը մի պահ արցունքը աչքերին կեցավ: Մեկը բարձր բռնել էր եռագույնը: Թնդանոթաձիգները հետ դարձրին հաուրիցը: Ռումբը որոտաց Երևանի վրայով Քանաքեռի ուղղությամբ:

Հայաստանի արևը փախչում էր Արարատյան դաշտից դեպի արևմուտք: Բազմահազար բազմությունն էլ խուճապահար փախչում էր հա-

բազատ երկրից: Երևանում երիտասարդ շէր մնացել: «Ձավթիչները» վախով, Քանաքեռի բարձունքից, մտան ամառի փողոցները, ուր նրանց, նույնպես վախով, դիմավորեցին պարսից հյուպատոսը, ամերիկացի բժիշկը և վրացի Օրջոնիկիձեի ուղարկած հայ բանաստեղծը: Ժորովուրդը սարսափահար լուռ էր...

Երբեք և ոչ մի տեղ հաղթական մի բանակ այսպիսի անփառունակ մուտք չի ունեցել իր նվաճած քաղաքը...

Գ Լ Ո Ւ Ն Լ Ջ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Երևանի անկումով՝ Հայաստանի անկախության պայքարի թատերարհմը փոխադրվում է Զանգեզուր: հետևաբար, անհրաժեշտ է մի պահ կանգ առնել այդ շրջանի դեպքերի վրա:

Ծանոթ ենք արդեն ցարական իշխանության վերացումից հետո Զանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, մինչև 1919 թ. վերջերը, երբ Զանգեզուրի գյուղացիության բողոքով վերջ տրվեց Ազրբեջանի նվաճողական խորթակներին և զուտ հայկական ինքնավար Զանգեզուրի կազմությանը: Զանգեզուրը Ռուսաստանի Ելիզավետպոլ—Գանձակ նահանգի մեկ գավառն էր, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի միջև: Բարձրաբերձ լեռներով շրջապատված, անդնդախոր ձորերով կտրատված, անտառներով կամ արոտավայրերով ծածկված լեռնային գեղեցիկ մի շրջան էր, ուր, դարերից ի վեր, ապրում էր աշխատասեր, քաջ, իր հողը և ազատությունը սիրող մի ժողովուրդ, որի ապրուստի աղբյուրն էր գլխավորապես երկրագործությունն ու խաշնարածությունը, կամ պանդխտությունը լեպի Բաքվի նավթաշխարհ:

Զանգեզուրը կազմված էր Սիսիանի, Բուն Զանգեզուրի, Արևիք—Գենվազի և պղինձի հանքերով հարուստ Ղափանի գավառակներից:

Ինչպես ամբողջ Անդրկովկասում, այստեղ ևս բուռն բախումներ տեղի ունեցան հայերի և մահմեդականների միջև: Ի վերջո, Զանգեզուրը մաքրվեց մահմեդական բնակչությունից, որ տեղափոխվեց Նախիջևանի շրջանը կամ Ազրբեջանի հայերի լքած գյուղերը:

Խորխոս լեռներին ապավինած՝ արի զանգեզուրցիներին իրեն միշտ զգացել է մեկ անբաժան մասնիկը Հայաստանի: Հակառակ Ազրբեջանի թափած ջանքերի, Հայաստանի անկախության հենց առաջին օրից Զանգեզուրը իրեն կապված համարեց Հայաստանի Հանրապետության հետ և իր այդ վճռական կամքը մեկից ավելի անգամներ արտահայտել է համագումարներով:

Անդրանիկին իր գործառնով Զանգեզուրից հեռացնելուց հետո, անգլիացիք ջանացին զանգեզուրցիներին ենթարկել Ազրբեջանին, բայց հաջողություն չունեցան: Ազրբեջանի կառավարությունը, Նուրի փաշայի ասկյարների օգնությամբ փորձեց զենքի ուժով գրավել Զանգեզուրը,

մի քանի հարձակումներ կազմակերպեց, բայց ամեն անգամ էլ սրբա-
ված նահանջեց: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության կոիվները, իրենց
վրայական դրվագներով, ժողովրդի երկաթե տոկունությանը, առանձին
էջ են կազմում Հայ Ազատամարտի պատմության:

Ինչո՞վ կվերջանար այդ հերոսական կոիվների շարքը, Զանգեզուրի
գրավումով Ազրբեջանի ղենքով, թե՞ նաև Ղարաբաղի կցումով Հայաս-
տանին, դժվար է ասել: Վրա հասով Ազրբեջանի խորհրդայնացումը, և
ղեկները նոր ընթացք սուսացան:

Թեև Ազրբեջանի Հեղկոմը վերջնապես պահանջեց Հայաստանի
կառավարությունից պարպել Ղարաբաղ—Զանգեզուրը, կոիվները մի
առ ժամանակ ընդհատվեցին, և բոլշևիկները փորձեցին խաղաղ միջո-
ցով հասնել իրենց նպատակին: Միևնույն ժամանակ հայկական զորա-
մասը հեռացավ Ղարաբաղից, որը շուտով գրավվեց բոլշևիկների կող-
մից: Ժողովուրդը տեսնելով, որ մուսավաթական իշխանությունը վե-
րացված է և իր մոտ է գալիս ոտաք, հոժարությունը վար դրեց գենթը
և գրկաբաց ընդունեց եկվորներին:

Բոլշևիկները՝ մուսք գործելով Ղարաբաղ, առատ դրամ և պրոպա-
գանդատներ մտցրին Զանգեզուրի գյուղերը, որսերսզի առանց կռի-
կարողանան նվաճել երկիրը: Սակայն, զանգեզուրցիք հեշտությանը
տեղի չտվին: Հունիսի 29-ին բոլշևիկները 15 հոգիանոց մի պատվիրակու-
թյուն են ուղարկում Զանգեզուրի Տեղ գյուղը՝ պահանջ ղենելով, որ Զան-
գեզուրի ներկայացուցիչները ընդունեն խորհրդային իշխանությունը,
բայց մերժում են ասանում: Տեսնելով ղանգեզուրցիների անհողող
կեցվածքը և վախենալով ժողովրդական դատաստանից՝ պատվիրակու-
թյունը գիշերով փախչում է: Սակայն, բոլշևիկներն ավելի համբերել
չէին ուզում: Հայաստանի Հանրապետության զորքերը Շարուրը նվա-
ճելուց հետո շարժվում էին դեպի Նախիջևան: Բոլշևիկյան 11-րդ բա-
նակը որոշել էր Եուրի—Նախիջևան ճանապարհն իր ձեռքը պահել ջե-
մալահանների հետ անմիջական հարաբերության մեջ գտնվելու համար,
իսկ հայկական բանակի մոտքը՝ Նախիջևան կարող էր դրությունը
կենտոտել: Այդ պատճառով կարմիր զորքերը հուլիսի 5-ի գիշերը հան-
կարձ առաջ են շարժվում Զարուրից, ձեռքակալում են մի քանի հայ
սպանների և թալանի ու կտրուպուտի են ենթարկում Կասնիձոր գյուղը
Հայկական փոքրաթիվ զորամասը Քարաշենի մոտ կարճատև դիմա-
դրություն է ցույց տալիս թշնամու մեծ ուժերին և բաշխում Դապալազյազ
Հուլիսի 5-ին բոլշևիկները մտնում են Գորթա, գրավում են Սիսիանը
մինչև Բազարչայի արևմտյան բարձունքները և անմիջապես Նախիջևան
ուղարկում 252-րդ զորագունդը և մի հարյուրյակ ձգավոր Նախիջևան-
ցիք՝ Հայաստանի հանրապետությունից ազատվելու հույսով՝ ընկնում են
բոլշևիկների գրկը:

Զանգեզուրն ու Սիսիանը գրավելուց հետո բոլշևիկները հուլիսի 8-ին

մի զորամաս են ուղարկում դեպի Ղափան, սակայն խոտանան գյուղի
մոտ գյուղացիների լուրջ դիմադրության հանդիպելով, հուլ. 13-ին քաշ-
վում են հետ՝ խաբեբայությանը իրենց հետ տանելով պատվիրակ եկած
Ղափանի հարգված գործիչ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանին: Զանգեզուր
ու Սիսիան մտնելով՝ բոլշևիկներն սկսում են գործադրել քաղաքական
տեղեր և բանտերը լցնում են տեղական գործիչներով:

Ստի, բռնության ու թալանի վրա հիմնված իշխանությունն իհար-
կե չէր կարող հարատևել Զանգեզուրում: Գյուղացիությունը շատ շուտով
համոզվեց, թի ինքը խաբված է, և սկսեց միջոցներ որոնել ստեղծված
գոթային կացությունից դուրս գալու համար: Գյուղերի երիտասարդու-
թյունը համարյա ամեն տեղ հալածական՝ քաշվել էր լեռները կամ
ապաստան գտել Դարալագյազում: Նա է գլուխ բարձրացնում բոլշևիկ-
ների դեմ:

Ապստամբությունը միաժամանակ հղացվում է երկու տեղ՝ Ղափա-
նում և Սիսիանում: Ղափանն իր հետևն ուներ ազատ Արևիքը, Սիսիանը՝
Դարալագյազը: Ղափանի շրջանում էր Գ. Նոգինն իր գործակիցներով,
Սիսիանի շարժման գլուխը կանգնեց խոտանանցի սպա Պողոս Տեր-
Դավթյանը՝ մի անձնագր՝ ու զաղափարական երիտասարդ, որ լայն ժո-
ղովրդականություն էր վայելում իր շրջանում: Հոկտ. 5-ին Տեր-Դավթ-
յանը խորհրդակցության է կանչում իր ընկերներին, ուր աչքի առաջ
ունենալով նյութական անելանելի վիճակը՝ որոշվում է վերջ տալ բոլ-
շևիկների իշխանությանը: Արողում է նաև հարաբերության մեջ մտնել
Զանգեզուրի մյուս մասերի հետ և շարժումը դարձնել ընդհանուր: Ապս-
տամբությունը արագացվում է, որովհետև հայանի է դառնում, որ Գո-
րիսի Հեղկոմը կարգադրել է Սիսիանից պատանդներ հավաքել և կա-
տարել մի շարք բռնագրավումներ, որից հետո զինակոչի ենթարկել
երիտասարդությունը: Հոկտ. 12-ին Տեր-Դավթյանը 200 երիտասարդ-
ներով անցնում է Սիսիան: Նրան միանում են ամբողջ գյուղացիությունն
ու հայ զինվորները: Բոլշևիկների մի մասը ձեռքակալվում է, մյուս մա-
սը սարսափահար փախուստի է գիմում: Հոկտ. 14-ին ամբողջ Սիսիանն
ազատվում է բոլշևիկյան լծից:

Ղափանում ապստամբությունը բռնկում է հոկտ. 19-ին Գուտկոմ,
Վաչագան, Ճակատեն, Կավարտ և Բարաբաթամ գյուղերում: Ժողովրդի
ոգին այնքան բարձր էր, որ ամեն տեղ հաղթությունը լինում է արագ
և կատարյալ: Բոլշևիկների այդ շրջանում ունեցած ուժերի մեծ մասը
գերի է ընկնում, քեզը միայն կարողանում են փախչել: Ժողովրդի ձեռք
է անցնում առատ ուղամթերք և գնդացիներ. ժողովուրդը ցնծությամբ
տոնում է իր փրկությունը:

Այդ ապստամբությունների հետևանքով ստեղծված դրությունը
այսպես է բնորոշվում 28-րդ դիվիզիայի պետ Նեստրենկոյի 14 հոկտ.
29 մարտական հրամանում. «Համարյա ամբողջ Զանգեզուրում բռնվել

է ապստամբություն: Ապստամբած հաջորդ գրավել են Անգեղակոթ—
Ղարաքիլիսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Օխշի շայի ու Մեղրի շայի
ավազանները: Նիվագի գյուղի շրջանում գործող 252-րդ հրաց. և կով-
կասյան 2-րդ գնդի հետ ունեցած կապը խզված է: Ղափանի աննշան
զորամասը շրջապատված է, նրա վիճակն անհայտ է: 251-րդ հրաց.
գունդը կռվում է թշնամու հետ Ցանձքերից 4 վերստ դեպի հարավ գրտ-
նրվող Ինչարեի բարձունքներում»:

Բուլղերկյան հրամանատարությունը ձեռք է առնում դաժան միջոց-
ներ և ծրագրում արյունով ու երկաթով ճնշել Ղափանի ու Սիսիանի
ըմբոստ գյուղացիությունը: Շտապ բերվում են նոր զորամասեր: Զան-
գեզուր է դալիս հերոսի հռչակ վայելող Կուրուչկինը իր 1400 ձիավոր-
ներով: Գործադրության են դրվում նաև Բաքվից Գորիս հասած 1200
տաճիկ ասկյարները, որոնք, իբր թե, Զանգեզուրի վրայով գնում էին
Մուսթաֆա Փեմալին օգնության: Այսպիսով, կազմվում է մի ահարկու
բանակ բաղկացած 83-րդ և 84-րդ բրիգադաներից, Կուրուչկինի հեծելա-
զորից, տաճիկ զնդից և կոմունիստական խառն խմբերից: Այս ուժերն
ունենին մեծաքանակ փամփուշտ ու գնդացիներ, առատ թնդանոթներ,
ժողովրդից խլած հարուստ պարենավորում և տեղափոխության միջոց-
ներ: Թիկունքն ապահովելու համար Գորիսից ու գյուղերից առնված
էին հարյուրավոր պատանդներ: Զորամասերի պետերին խիստ հրաման
էր տրված՝ լինել անողոր, շխնայել ոչ ոքի, գյուղերը հողին հավասա-
րեցնել, մեծ ու փոքր շխնայել, գերի չվերցնել:

Հոկտ. 15-ին սկսվում են ուղղակի գործողություններ Սիսիանի
և Ղափանի դեմ: Ամբողջ ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի է կանգնում
իր գոյությունը պաշտպանելու համար: Կռվում են և ծերերը, և կանայք,
և երեխաները, կռվում են բահերով ու քարերով: Տեղի են ունենում հա-
մառ ու հուսահատական կռիվներ: Ժողովրդին առաջնորդում են երկու
օրված հերոսներ՝ Գ. Նժդեհն ու Պ. Տեր-Դավթյանը և օգնում են խու-
տաշունչ ձմեռը, մուժ գիջերները ու խոր ձորերը, որոնցից այնպես սար-
թափում էին ռուս զինվորները: Մի քանի զորամասերի զինվորներ հրա-
ժարվում են կռվելու ժողովրդի դեմ. բուլղերկյանը ձեռք են առնում դա-
ժան միջոցներ. Գորիսի բանտում գնդակահարվում են 20 կարմիր զին-
վորներ. 70 հոգի էլ հրացանազարկ են արվում Ղարաղլաղի ձորում:

Կռիվները տևում են շաբաթներ: Բուլղերկյանը, մանավանդ ասկյար-
ները գործում են աներևակայելի բարբարոսություններ: Նոյեմբ. 17-ին
գավաճանությունը գրավելով Արցախի կը՝ նրանք հիմնահատակ ավի-
րում են ու թալանում գյուղը՝ մնացած ամբողջ բնակչությունը սրի քա-
ջելով: Սակայն, Ղափանի հանքերի մոտ, հանկարծ շրջապատվում են
ապստամբներից, սարսափելի շարդ կրում կռվի դաշտում և հարյուրից
ավելի գնդացիներ, մեծաքանակ ուղղամթերք և մոտ 500 գերի թող-

նելով՝ խուճապի մատնված փախչում են՝ շատերը կորչելով ձորերի ու
ձյունների մեջ կամ գերի ընկնելով ժողովրդի ձեռքը:

Սիսիանի ուղղությունը շարժվող բուլղերկյան զորքերը հոկտ. 20-21-ին
հասնում են Յայջի և Անգեղակոթ և վերջնագիր են ներկայացնում: Զին-
ված ժողովուրդը Տեր-Դավթյանի պիտավորությունը ի պատասխան այս
վերջնագրի բուն հարձակում է գործում և թշնամուն դուրս բռնում
Անգեղակոթից և Ղարաքիլիսայից: Ապա ապստամբները տաք ճակա-
տամարտից հետո գրավում են Յայջին և Տաթևի վրայով միանում դա-
փանցիներին: Բուլղերկյանը շտապում են սիսիանցիների դեմ ուղարկել
տաճիկական զորամասը, որը ճանապարհին հայ գյուղերում անօրինակ
զազանություններ է գործում: Նոյեմբերի 5-ին, մառախուղից օգտվելով,
ապստամբներն Ուզ գյուղի մոտ խելազար հարձակում են գործում իրեն-
ցից մի քանի անգամ ուժեղ թշնամու վրա: Տեղի է ունենում արյունոտ
կռիվ: Տաճիկները հարյուրի շափ զոհեր տալով՝ փախչում են դեպի
Յայջի և սոսկալի վրեժ լուծում անպաշտպան ժողովրդից: Գյուղը թա-
լանվում և այրվում է: Կատարվում են առևանգումներ ու բռնաբարու-
թյուններ: Ուզի կռվում ապստամբները ունենում են անփոխարինելի մի
կորուստ. գլխից մահացու վերք է ստանում ժողովրդական անկեղծ հե-
րոս Պ. Տեր-Դավթյանը: Կռիվը երթալով սաստկանում է: Հետզհետե
ապստամբներին են միանում և բուն Զանգեզուրի գյուղերը: Ոտքի է
կանգնում Հալիձորը, որը նոյեմբերի 1-ին կատաղի հարձակման էր են-
թարկվել ռուս, հայ և տաճիկ բուլղերկյան կողմից: Օգնության են հաս-
նում Տաթևի ապստամբները և երեք օրվա տաք ճակատամարտերից
հետո՝ ջարդում ու փախուստի են մատնում թշնամուն: Նոյեմբերի 20-ին
ապստամբում է և Գորիսի ազգաբնակչությունը: Բուլղերկյանն ահաբեկ-
ված՝ անհաշիվ կորուստներով՝ փախստի են դիմում: Ետևում ունենա-
լով հալածող ապստամբներին՝ բուլղերկյան քայքայված ու բարոյալքե-
ված զորքերը փախչում են դեպի Զաբուղ՝ թալանելով ճանապարհի հայ
գյուղերը: Նոյեմբերի 21-ին այլևս ամբողջ Զանգեզուրը ազատ է բուլղերկ-
յան անասելի մղձավանջից: Ապստամբ ժողովուրդն անմիջապես ընտ-
րում է 7 հոգիանոց գյուղացիական ժամանակավոր մի խորհուրդ, որը
մինչև դեկտեմբերի 25-ը հանդիսանում է երկրի բարձր իշխանությունը:

Բուլղերկյան հրամանատարությունը՝ պարտված կռվի դաշտում այ-
նուհետև փորձեր է անում կոչերով ու նամակներով համոզել ապստամբ-
ներին նորից ընդունելու խորհրդային իշխանությունը: Այդ տեսակետից
շատ հետաքրքրական է բուլղերկյան հրամանատարության և Գ. Նժդեհի
միջև տեղի ունեցած գրազրույթները:

Զափից ավելի աննպաստ ժամանակ կատարվեց Զանգեզուրի ազա-
տագրությունը: Ազատվելով բուլղերկյաններից՝ նա մնաց բուլղերկյան մենակ,

* «Արյունա գիրք», Գորիս, 1920 թ.:

կտրված ամբողջ աշխարհից, նաև Հայաստանից, որը այդ միջոցին պարտված տաճիկներից՝ արագ քայլերով դիմում էր դեպի բոլշևիզմ: Խորհրդային Ռուսաստանը՝ ազատ արտաքին և ներքին բոլոր ճակատներից, իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Մերձավոր արևելքի վրա և պատրաստվում էր խորհրդային կարգեր մտցնելու նաև Անդրկովկասում: Ինչ կարող էր անել Հյուսիսից՝ անհեթեթ թափով խուժող ալիքի առջև մենակ մնացած զանգեզուրցին...

Չնայած դրան, անխառն ոգևորություն ու հավատ է տիրում ամբողջ երկրում: Ժողովուրդը վստահ իր ուժերի վրա՝ վճռում է այլևս ոչ մի փնով չվերադառնալ «բոլշևիկյան դրախտ» և սեփական ուժերով տնօրինել իր ճակատագիրը: Այս տրամադրությունը բուռն թափով արտահայտվում է նաև համազանգեզուրյան պատմական համադրումարի մեջ: Արժե մի քիչ ավելի երկար կանգ առնել այս վերին աստիճանի ուշագրավ ժողովի և նրա մեջ արտահայտված մտքերի և ընդունված հետաքրքրական որոշումների վրա*:

Համագումարը տեղի է ունենում 1920 թվի դեկտ. 25-ին, Տաթևի վանքում: Ներկա են լինում Ջանգեզուրի բոլոր շրջանների գյուղերից ընտրված 100 պատգամավորներ, Ջանգեզուրի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչներ և սպարապետ Գ. Նժդեհը՝ ընդամենը 118 հոգի: Նախագահ է ընտրվում տեղական գործիչ Գ. Տեր-Մինասյանը: Ընդունվում է հետևյալ օրակարգը.

1. Զեկուցում Հայաստանի քաղաքական անցուղարձի մասին և համագումարի րոնելիք դիրքը:
2. Զեկուցումներ բոլոր շրջանային խորհուրդների գործունեության մասին:
3. Ինքնավար Մյունիքի կառավարության ձևը:
4. Իշխանության կազմակերպումը:

- ա. Սպարապետի հրավիրումը:
- բ. Ինքնավար Մյունիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրությունը:

5. Իշխանության կենտրոնատեղիի որոշումը:
6. Արտաքին քաղաքականություն:

Փոխհարաբերություն

- ա. Հայաստանի հանրապետության հետ:
- բ. Ազրբեջանի հանրապետության հետ:

- գ. Պարսկաստանի կառավարության հետ:
- դ. Հարևան թուրքերի հետ:

7. Ինքնապաշտպանության հարց:
8. Պարենավորում:
9. Պետական ծառայողների ոռնիկների նորմաների որոշում:
10. Մասնավոր և խոշոր սեփականությունների պետականացումը:

- ա. Վանքապատկան և եկեղեցական:
- բ. Խաների, բեկերի և մելիքների:
- գ. Արդյունաբերության:

11. Ընթացիկ հարցեր.

- ա. Որբանոցի:
- բ. Զուհականոցի:
- գ. Նախկին կառավարություններից դանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման հարց:
- դ. Դրամների գործադրությունը:

Այսպիսով ուրեմն, համագումարը հանդիսանում է մի տեսակ Սահմանադիր ժողով, որ քննության է առնում մի շարք հիմնական պետական սկզբունքներ և որոշում երկրի պետական կառույցը: Առաջ բերելը ընդունված որոշումներից զլխավորները.

«Մի շարք ներկայացուցիչների երկար ու բազմակողմանի արտահայտություններից հետո, համագումարը բուռն ծափահարություններով և «ուռաներով» ընդունում է միաձայն հետևյալ բանաձևը.

Ջանգեզուրի մի. բուռն տականքների և ազգութացների հրավիրանք, առանց ազգաբնակչության կամքն ու ցանկությունը հարջնելու, Ջանգեզուր մտան խորհրդային զորամասերը, որոնք իրենց հինգ ամսվա ախրապետության ընթացքում տնտեսապես քայքայեցին Ջանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը:

Խորհրդային հրամանատարությունը հենց առաջին քայլից գավառիս գյուղացիության նկատմամբ սկսեց իր ավերիչ, քայքայիչ քաղաքականությունը, որի առաջ նսեմանում են պատմական Լենկ-Թեմուրյան և արևելքի բարբարոսների արշավանքներն ու գործելակերպը: Հայ ազգաւ գյուղացիության տնտեսապես քայքայված շրջանում նա որոնում էր բուրժուական տարրեր և կապիտալիստների դեմ մղելիք քաղաքականությունը գործադրում աղքատ, անօգնական գյուղացիների ու այլի կանանց դեմ: Նա խլեց մեր վերջին պատառ հացը, տարավ մեր աղքատ գյուղացու միակ եզը, կովը, ձին ու ավանակը, գրավեց նրա անասունների կերը և թողեց մերկ ու զուրկ ամեն ինչից: Խորհրդային

* Ժողովի արձանագրությունը տե՛ս հատորիս հավելվածում:

հրամանատարութիւնը՝ մոռացած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լողունգները, ավերեց, հողին հավասարեցրեց մեր գյուղերը և իր գրավածների հանդեպ մեզ շտվով մի թել անգամ: Նա անկարող եղավ ամբողջ Զանգեզուրին տալ մի գրվանքա նավթ անագամ, շնայած մեզ նավթ, մանուֆակտուրա և այլ մթերքներ տալու խոստումներին:

Այս բոլորից հետո, մենք համոզվեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն հափշտակելու մեր կայքն ու գույքը, թալանելու մեզ և իսպառ ոչնչացնելու: Խորհրդային կառավարութիւնը իրեն հատուկ արյան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ և տասնյակներով կոտորեց նրանց՝ լինայելով մեր գրական վաստակավոր գործիչներ Խորենուն, Շիրինյանին և տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքուներին հոշոտելուց: Առանց քննութեան և որոշ մեղադրանքների մեր ունչպար գյուղական երիտասարդներից տասնյակներով զլխատեցին ու փոսերը թափեցին և վերջում իր հայակործան հաղթանակը կամենալով առաջ տանել՝ մեր գավառը մտցրեց հազարով տաճկական ասկյարներ, որոնք իրենց «հայի աստված» էին անվանում:

Խորհրդային կառավարութիւնը՝ մոռանալով տաճկական դարավոր հայաչինջ քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ դեպի հայ գյուղերն ուղղեց տաճկական ասկյարներին, որոնք Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր, Յայջի, Զելվա և ուրիշ գյուղերում իրենց բարբարոս և գազանային բնազդները գործադրեցին հայ կնոջ և կույս աղջիկների վրա՝ նրանց պատիվը ոտի տակ տալով: Կոխտեցին, ցեխի հավասարեցրին մեր պապենական ամեն տեսակի սրբութիւն, եկեղեցի, ընտանեկան պատիվ և պատկառանք: Խորհրդային կառավարութիւնն իր ալան-թալանը, իր ճնշումները, իր բռնութիւնները կատարյալ կերպով առաջ տանելու համար՝ հարյուրավոր անմեղ մարդիկ բանտ ձգեց ու խեղդեց:

Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիութիւնն այլևս չկարողանալով տանել նման բարբարոսութիւններ որոշեց դուրս վնդել խորհրդային Ռուսաստանի զորքերին և նրա դիմակի տակ թաքնված ազրբեջանյան վարձկաններին, որոնք ավերեցին իր երկիրը, և ազատել իր օջախն ու պատիվը:

Տարվույս հոկտ. 10-ից սկսած զանգեզուրցին ապստամբական դրոշ պարզեց և իր սխտեմատիկ հարձակումներով նոյեմ. 21-ին դուրս քշեց իր սահմաններից անկող այն զորամասերը, որոնք իրենց հինգ ամսվա տիրապետութեան ընթացքում իրեն կորսյան դուռը հասցրին:

Խորհրդային Ռուսաստանն ու Ազրբեջանը՝ չբավականանալով այս ամենից՝ ցանկացան զլխատել և իսպառ ոչնչացնել հայ ժողովրդին, ներս հրավիրեցին տաճկական հորդաններին, Քեմալի զլխավորութեամբ Հայաստան, և Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին

ընդունելու, այսպես կոչված «խորհրդային» իրավակարգը, մի աեծիմ և ծրագիր, որոնց չի կարող այլևս հանդուրժել բովանդակ հայ ժողովուրդը: Նկատի առնելով վերոհիշյալները և այլն, որ Զանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել է իր ներքին ուրույն կյանքով և շարունակելու է մնալ նույնը, համազանգեզուրյան համագումարը իր սույն օրվա նիստում որոշեց.

Զանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար՝ մտցնելով հանրապետական իրավակարգ, մնալով անկախ, մինչև որ քաղաքական հնարավորութիւն կունենա միանալու իր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Սյունիքի սահմաններն են Զանգեզուրի նախկին սահմանները:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարութեան ձևի զլխավոր գծերն են.

Սույն համագումարը ճանաչել ինքնավար Սյունիքի բարձր օրինագրական մարմին՝ խորհրդարան և վերապահել նրան Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրենութիւնը:

ա. Խորհրդարանը հրավիրում է տարեկան առնվազն երկու անգամ իր դիվանի կողմից, իսկ բացառիկ պայմաններում իր անդամների կեսի կամ գիվանի պահանջով:

բ. Խորհրդարանի անդամներն ընտրվում են երկրի ազգաբնակչութեան կողմից հետևյալ ձևով. մինչև 100 ծուխ ունեցող գյուղական համայնքը տալիս է մեկ, 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցողները՝ երկու և 200-ից ավելի ծուխ ունեցողները՝ երեք ներկայացուցիչ: Ընտրութիւնները կատարվում են ընդհանուր ընտրական քառանդամ սխտեմով:

գ. Խորհրդարանը ընտրում է 6 ամիս ժամանակով 9 հոգուց բաղկացած կառավարութիւն և ցրվում: Մինչև խորհրդարանի նոր նստաշրջանը կառավարութեանն է անցնում այդ երկրի զինվորական և քաղաքացիական բոլոր գործերի ղեկավարութիւնը, որը և կիրառում է կյանքի մեջ խորհրդարանից թխած բոլոր օրենքներն ու որոշումները:

Ծանոթութիւն. Խորհրդարանը կառավարութեան անդամ կարող է ընտրել նաև ոչ խորհրդարանի անդամներից:

դ. Կառավարութեանն է վերապահվում զինվորական ընդհանուր հրամանատարի-սպարապետի հրավիրումը և արձակումը:

ե. Կառավարութեանն է վերապահվում պատերազմ հայտարարելու և հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ գեպքում այդ վերապահվում է նաև սպարապետին:

զ. Կառավարութեանն է վերապահվում երկրի թե քաղաքացիական և թե զինվորական կառավարչական ձևերի հաստատումը և օրենսդրութիւնը:

է. Կառավարութիւնը բաժանվում է ըստ վարչութիւնների նախարարական կազմի ձևով:

ը. Զինվորական բոլոր տեսակի գործերը տարվում են սպարապետի ղեկավարութեամբ, որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում կառավարութեանը»:

Սյունիքը բաժանվում է Յ շրջանների. Բուն Զանգեզուր, Յաթևի ձոր, Ղափան, Գարաբասի ձոր, Սիսիան:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարութիւնը գաղտնի քվեարկութեամբ ընտրվում է հետևյալ անձերից. Գ. Տեր-Մինասյան, Ն. Գորունց, Ի. Մելիք Փարսադանյան, Գ. Գրիգորյան, Ե. Հարութիւնյան, Մ. Տեր Փկրտչյան, Տ. Մելիք-Հուսէնյան և Ս. Մաշուրյան:

Ընտրվում է պետական վերահսկողութիւն Յ անդամից:

Իշխանութեան կենտրոնատեղի որոշվում է Գորիսը:

Երկրի պաշտպանութեան վերաբերվող բոլոր հարցերի ձեռնարկումը և գործադրութիւնը միաձայնութեամբ որոշվում է թողնել սպարապետին, Գարեգին Նժդեհին:

Խորհրդարանը ընդունում է մասնավոր խոշոր սեփականութիւնները, ինչպես վանքապատկան-եկեղեցական և բեգական նույնպես և ուրիշ խոշոր կալվածքների պետականացում:

Հայաստանի հետ ունենալիք հարաբերութիւնների մասին անցնում է հետևյալ բանաձևը.

«Զանգեզուրը միշտ ձգտել է և ձգտում է լինել մայր երկրի՝ Հայաստանի Հանրապետութեան անբաժան մասը, բայց նկատի առնելով Հայաստանի վերջին քաղաքական փոփոխութիւնները, որ նա ստիպված մի շարք քաղաքական անբարեհաջող հանգամանքներից հայտարարել է իրեն խորհրդային, մի իրավակարգ, որի հետ երբեք չի կարող հաշտվել մեր ժողովուրդը, խորհրդարանը որոշեց, մինչև նրա այդ իրավակարգից բաժանվելը գործել սեպարատ և ապրել ուրույն կյանքով»:

Մնացած ընթացիկ հարցերի լուծումը թողնելով կառավարութեանը՝ համազումարը ընդհանուր ոգևորութեան մեջ վերջացնում է իր աշխատանքները ղեկտեմբերի 27-ին:

Այնուհետև, մինչև նորից բողջեցնելի, ձանգեզուրըն ապրում է կատարելապես անկախ կյանքով: Երկրի գերագույն իշխանութիւնը փաստորեն հանգիստանում է սպարապետ Նժդեհը: Նժդեհի անձնական հատկութիւնները և նրա արտակարգ ազդեցութիւնը ժողովրդի վրա սովորի մեջ են թողնում կառավարութիւնը:

Պարտված և ամոթահար փախած բոլշևիկները հանգիստ չեն թողնում Զանգեզուրը: Նրանք շարունակում են փորձեր անել կորցրած իշխանութիւնը վերագրավելու, այս անգամ այլևս ոչ թե զենքի ուժով, այլ խարդախ ու նենգամիտ դիվանագիտութեամբ: Ապստամբ զանգե-

զուրյաններն ուղղած իրենց բազմաթիվ գրութիւններով, կոչերով ու թուղիկներով նրանք մերթ համոզում են, հորդորում ու խաբում, մերթ սպառնում են, մերթ դիմում կեղծիքի, խաբելոթյան ու պրովոկացիայի: Սակայն նրանց բոլոր ճիգերը կորչում են անհետևանք. Զանգեզուրը մնում է անհողողող և հետ է շարտում բոլոր առաջարկութիւնները: Արժե մի քանի նմուշներ բերել բոլշևիկյան «դիվանագիտութիւնից»՝ այնքան հատկանշական էր նաև ընդհանուր բոլշևիկների համար:

Զանգեզուրից քշվելուց երկու օր անցած, 28-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսարը Շուշիից հետևյալ նամակն է ուղղում «Զանգեզուր գավառի ապստամբ ազգաբնակչութեան հրամանատարութեան». «Ռուսական կարմիր բանակը գտնվելով Զանգեզուրում՝ բնավ հետամուտ չի եղել նվաճման դիմելու կամ բռնագրավումներ կատարելու, մանավանդ երբեք չի համարել իրեն Հայաստանի հետ պատերազմական վիճակում: Կարմիր բանակին լավ հայտնի է, որ Զանգեզուրի ժողովրդի ապստամբութիւնն իր դեմ արդյունք է ձեռնհարած ոճրագործ պրոպագանդի, որ իբր թե, կարմիր բանակը չէ այդ, այլ ազրբեջանական վարձկանները և նաև շատ ուրիշ հերյուրանքներ: Կարմիր բանակին հայտնի չէ նույնպես, որ Զանգեզուրի ժողովրդի մեծամասնութիւնն ապստամբվել է իր դեմ ինքնաբերաբար, այլ հանձին Հայաստանից եկած կանոնավոր զորամասերի, ձեռնազան սպառնալիքների ազդեցութեամբ:

«Այդ հիման վրա առաջարկում եմ.

«ՁՏ ժամվա ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած մեր հիվանդ ու վիրավոր և հոկտ. 15-ից կոթակներում գերզած զինվորներին, Գորիսում մնացած ամբողջ զույթն ու ռազմամթերքը, ինչպես նաև հիշյալ ժամանակամիջոցում հեռացնել Զանգեզուրից կանոնավոր զորամասերը, իսկ ապստամբ ժողովրդին տեղավորել իրենց բնակավայրերում: Միաժամանակ հայտարարում եմ. ապստամբների ստացվածքի ապահովութեանը, անձի անձեռնմխելիութեանը երաշխավորվում է այն պայմանով միայն, որ նրանք հանձնեն իրենց ունեցած զենքն ու ռազմամթերքը: Հակառակ պարագայում ոռուսական խորհրդային իշխանութիւնը կհրաժարվի Հայաստանի և տաճիկ հեղափոխական զորքերի միջև կնքվիլիք հաշտութեանը միջնորդելուց:

Ապստամբ պատասխանի մինչև 24 ժամ: 23 նոյեմբ. 1920 թվի ժամը 11-ին, 28»:

Նկատեցեք, որ այս տողերը գրողը այն կոմիսարն է, որ հոկտ. 14-ին իրեն ենթակա բրիգադների պետերին հրամայում էր «խուսափել ամեն տեսակ մարդասիրական միջոցներից և լինել դաժան ապստամբ բնակչութեան հետ», «զերի չվերցնել», «կանգ չառնել ամբողջ գյուղերի ազդեցելու առաջ» և «զրավված գյուղերը զորամասերին ապահովել սո-

վից ի հաշիվ ապստամբների»: Ինչքան փոխված է երևում այժմ նրա տրամադրությունը, բայց զանգեզուրցիներն, իհարկե, այլևս չէին հավատում նրա խաղաղասեր ոգուն...

Երեք օր վերջը, ջարդված 84-րդ բրիգադի պետ և մարտական զորամակառի հրամանատար Սիմեոնովը մի ընդարձակ գրություն է ուղարկում «Զանգեզուրի ապստամբ զորամասերի հրամանատար գնդ. Նժդեհին, որի մեջ հաղորդելով, որ «Հայ աշխատավոր ժողովուրդն արդեն ապստամբել է Հայաստանում, խորհրդային իշխանությունն հաստատելու նպատակով» և որ «ներկա րոպեին՝ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցություններ վարելով Հայաստանի և տաճիկ հեղափոխական զորքի միջև հաշտություն կնքելու համար»՝ առաջարկում է անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները և այդպիսի կոնվլե վերջացնելու համար դիմել բանակցության: Հաշտության մի շարք պայմանների մեջ հիմնական տեղն է բռնում, ինչպես միշտ, ժողովրդի կատարյալ զինաթափությունը և մարտական ուժերի ցրումը, որի փոխարեն «Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կարմիր բանակի զինվորական հրամանատարությունն ու Ազրբեջանի խորհրդային իշխանությունը երաշխավորում են կատարյալ ապահովություն հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքի և ապստամբների անարգել վերադարձն իրենց բնակավայրերը»: Ինչ խոսք, որ սակավ գիտակից հայ ժողովուրդը՝ գերադասում է սեփական միջոցներով երաշխավորել իր «խաղաղ աշխատանքը» և մնում է պինդ իր որոշման վրա. թեև հաշտության բանակցություններից չի հրաժարվում, բայց առաջարկում է բանակցություններ վարել ոչ թե Զաբուղում, որի վրա պնդում էր բուլշևիկ հրամանատարությունը, այլ Գորիսում:

Սիմեոնովի այս գրության մեջ ուշագրավ էր հատկապես այն կետը, ուր խոսվում էր Հայաստանում ծագած ապստամբության մասին: Դեռ Ղարաբաղի լեռներում գտնվող բուլշևիկ զինվորականը խոսում էր Հայաստանի ապստամբության մասին, մինչդեռ բուլշևիկ զորքերը Իջևան խուժեցին միայն նոյ. 29-ին: Այսպիսով, ուրեմն, 11-րդ բանակի հրամանատարության համար Հայաստանի գրավումը վաղուց արդեն վճռված հարց է եղել, և անհիմն են այն կարծիքները, թե, իբր, Հայաստանի բռնի բուլշևիկացումը կատարվել է միայն հայ բուլշևիկների սադրանքներով հակառակ կենտրոնի հրամանի: Հայաստանի, ինչպես հետագայում և Վրաստանի նվաճումը կարմիր խորհրդային Ռուսաստանի զորքերի կողմից, անշուշտ, անմիջական հետևանք էր վարած արևելյան քաղաքականության. Հայաստանը չէր կարող սեպի պես թողնվել «հեղափոխական տաճիկներին» և «կարմիր բուլշևիկներին» միջև:

Հայաստանի խորհրդային դառնալուց հետո, ինչպես արդեն տեսանք, «հակահեղափոխական Զանգեզուրը» շափազանց մեծ վախ ու մտահոգություն էր պատճառում Երևանի կոմունիստներին: Զեռք առնը-

վեցին մի շարք միջոցներ Զանգեզուրն ընկճելու համար: Դեռ նոյեմբերի վերջերին Զանգեզուրի գործերով Երևան եկած հայտնի հասարակական գործիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը վերադարձել էր, Հայաստանի Հեղկոմի հանձնարարությամբ համոզելու զանգեզուրցիներին, որ ընդունեն խորհրդային իշխանությունը: Մելիք-Մուսյանի ջանքերն անցել էին ապարդյուն, և նա վարակվելով տիֆով՝ վերջ է տվել իր կյանքին Գորիսի հիվանդանոցում: Դեկտ. 16-ին Զանգեզուրի գյուղացիությանը և հրամանատարությանն ուղղվել էր հետևյալ հռոպագրական կոչը զինվորական կոմիսար Ավիսի և Դրոյի ստորագրությամբ:

«Թող հայտնի լինի բովանդակ Զանգեզուրին, որ Հայաստանը հայտարարված է խորհրդային հեղափոխական հանրապետություն: Հին կառավարությունը նետել էր երկիրը արյան և արցունքի անդունդը: Զանգեզուրի բարձունքներում կովելով կարմիր բանակի դեմ՝ դուք այդպիսով անգիտակցաբար խորացնում եք վիշտն ու դժբախտությունը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկությունը կախված է կարմիր բանակի և խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունից: Խորհրդային Ազրբեջանը զիջել է խորհրդային Հայաստանին Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը: Խորհրդային Ռուսաստանը, միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որ սպառնում է դրսի ուժերի կողմից և հաշտեցնելու ձեր ժողովուրդն իր հարևանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրավունքները: Հայաստանը քայքայված է. մենք կարող ենք վերականգնել միայն այն օգնության միջոցով, որ ցույց կտան մեզ խորհրդային Ռուսաստանը և խորհրդային Ազրբեջանը՝ առաջինն իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդն իր նավթով: Խորհրդ. Ազրբեջանը հրաժարվեց Զանգեզուրից Լեռնային Ղարաբաղից և Նախիջևանից: Այսօր նա արդեն ուղարկում է մեզ համար նավթ, մանուֆակտուրա և մթերք: Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է զգում երկաթուղաքների բացման և խորհրդային իշխանության ամրապնդմանը Անդրկովկասում: Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպված է խորհրդային իշխանությունը: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հետապնդվում, բացի հին կառավարության անդամներից, որոնք Հեղկոմի ձեռքով ձերբակալված և հանձնված են ժողովրդական դատի: Մենք համոզված ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Զանգեզուրն ևս կմտնի խորհրդ. Հայաստանի մեջ, որպեսզի վերջ տրվի ամեն մի թշնամական գործողություն կարմիրների դեմ, որոնք բարեկամական և եղբայրական հարաբերության մեջ են գտնվում խորհրդ. Հայաստանի կարմիր զորքերի հետ: Խորհրդ. Հայաստանի կառավարությունը դիմել է կարմիր զորքի հրամանատարությանը, որպեսզի իր զորքը հետ քաշի Զանգեզուրի շրջաններից այն հավատով, որ Զանգեզուրի գյուղացիությունը վերջ կտա թշնամական գործողությունը կարմիրների դեմ: Խորհրդ. Հայաստանի անունից մենք հայտնում ենք բոլոր կոմիսարների մասնակցողներին ներումը՝ համարելով այդ կոնվլե կործա-

նարար մեր ժողովրդի համար: Մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին
Խորհրդ. Հայաստանի իշխանության դրոշակի տակ կանգնել, մերձենալ
Ռուսաստանին և Խորհրդ. Ազրբեջանին: Մենք ազնվությամբ, բաց սրբ-
տով հայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զորքի դեմ հետագա
կռիվները ձեռնառու են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին: Խորհրդ.
Հայաստանի անունից մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին դիմել խաղաղ
աշխատանքի: Պահանջում ենք անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի
պատերազմական գործողություն և ենթարկվել Հայաստանի Խորհրդա-
յին իշխանությանը: Սույն հրամանի խախտելը մեր կողմից կնկատվի
իրև թշնամական գործողություն՝ ուղղված Խորհրդ. Հայաստանի և նրա
դաշնակից Խորհրդ. Ռուսաստանի և նրա կարմիր զորքի դեմ: Խորհրդ.
Հայաստանի հանրապետության զինվորական կոմիսար՝ Ավիս, Խորհրդ.
Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար՝ Դրո: 16 դեկտ. 1920 թ.»

Դիտմամբ առաջ բերինք այստեղ այս երկար գրությունն ամբողջու-
թյամբ ցույց տալու համար բոլշևիկների խարդախ գործելակերպի մի
նմուշ ևս: Կասկածից դուրս է, որ այս կոչի տակի Դրոյի ստորագրու-
թյունը կեղծված է: Անկարելի բան է, որ Դրոն համաձայնած լինի իր
ստորագրությունը դնել մի գրության տակ, որի մեջ դատապարտվում
է «հին կառավարությունը, որը, իբր թե, նետել էր երկիրը արյան և ար-
ցունքի անդունդը». այդ կառավարության անդամ էր եղել և ինքը՝ Դրոն,
իրև զինվորական նախարար, իսկ դրանից առաջ հրամանատար զորքերի,
որոնք կյանքի մեջ անց էին կացնում «հին կառավարության քաղաքա-
կանությունը»: Բացի այդ, Դրոն չէր կարող ստել զանգեզուրցիներին,
թե «Խորհրդ. Ազրբեջանն արդեն ուղարկում է մեզ համար նավթ, մա-
նուֆակտուրա և մթերք», որովհետև նա գիտեր, որ այդ ճիշտ չէ: Չէր
կարող ասել նաև, որ «քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հե-
տապնդվում», որովհետև նա տեղյակ էր, որ Հայաստանի բանտերն արագ
կերպով լցվում էին: Բացի «հին կառավարության անդամներից»՝ բան-
տարկված էին արդեն Բ. Իշխանյանը, Համադասսյը, Ս. Մելիք-Յուլյանը,
Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ՝ Վ. Աֆրիկյանը, բժ. Հ. Տեր-Դավթյանը,
Գ. Վարդամյանը, Վ. Բաբայանը, Ա. Աստվածատրյանը, բժ. Հ. Մելիք-
յանը և ուրիշ շատ շատերը: Ինչպե՞ս կարող էր Դրոն այդպիսի անհեթեթ
սուտ ասել զանգեզուրցիներին: Պարզ է, որ նրա ստորագրությունը,
հակառակ իր կամքի կամ նույնիսկ իրենից գաղտնի, դրված էր Ավիսի
անվան կողքին Զանգեզուրի վրա տպավորություն գործելու հաշվով*:

Դրոն իսկապես համոզված էր, որ Զանգեզուրի անկախ գոյությունը
վնասակար էր Հայաստանի համար և կողմնակից էր Զանգեզուրն ևս

* Հետագայում, Դրոն անձամբ հաստատեց, որ այս հեռագիրը ուղարկված էր Ավիսի
առաջարկությամբ և Կասյանի ու Մոսկվայի հավանությանը: Զանգեզուրցիներն ասվելիքի
ժամին ընդհանուր որոշում է տրվել, իսկ հեռագիրը շարադրել և ստորագրությունները
գրել է Ավիսը՝ ինքը:

Խորհրդային Հայաստանին միացնելուն: Այդ նպատակով, 1921 թ. հունվ.
21-ին, Բաքվից 11-րդ բանակի հրամանատարի առաջարկությամբ, նա
մի պատվիրակություն է ուղարկել Զանգեզուր և Զանգեզուրի գյուղա-
ցիական կոմիտեի ու Նժդեհի անունով գրել էր մի նամակ, որի մեջ
ուզում էր հավատալ, որ «Զանգեզուրը և նրա ղեկավարները վերջ կտան
իրենց բռնած քաղաքականությունը և կմիանան իրենց Մայր երկրին՝
Հայաստանին, որ Մոսկվայում տաճիկների հետ բանակցությունը կգա
ապացուցանելու, որ Խորհրդ. Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշ-
խատավորության շահերը: Ուստի, ձեզ պետք է անմիջապես հայտարա-
րել Խորհրդային և միանալ Խորհրդ. Հայաստանի հետ»:

Դրոյի և նրա պես մտածող ուրիշ շատերի հույսերն ու բարի տրա-
մադրությունները այնպես գոհճկորեն ոտնահարվեցին Մոսկվայում, ուր
Խորհրդ. Ռուսաստանը մարտի 16 դաշնագրով ոչ միայն չպաշտպանեց
հայ աշխատավորության շահերը, այլ նրան ամբողջապես հանձնեց քե-
մալականների քմահաճույթին՝ զոհ դարձնելով Հայաստանի իր արևել-
յան քաղաքականությանը:

Դրոյի պատգամավորության հետ «ինքնավար Զանգեզուրի կառա-
վարությանը», հունվ. 22-ին, գրություններ էին ուղարկել նաև Ծուզի քա-
ղաքի ու շրջակայքի կայազորի պետ Վայցեխովսկին և 84-րդ բրիգադի
պետ Սիմեոնովը: Առաջինը վկայելով, որ «Ղարաբաղի ազքատ ժողո-
վուրդը զանազան տեսակի թյուրիմացությունների ազդեցության տակ...
առաջացնում է ապստամբություններ»՝ հայտնում է, որ ինքը գերագույն
զինվորական հրամանատարության կողմից լիազորված է — Զանգեզուրի
կառավարության հետ — մտքերի փոխանակություն ունենալու: Երկ-
րորդը հաստատելով, թե «ոտք դնելով Հայաստանի հողին վրա՝ կարմիր
բանակն ունեցել է միայն մի նպատակ՝ Հայաստանի աշխատավորու-
թյան ազատագրումը կապիտալիզմի շարանեղա ճնշումից», նույնպես
առաջարկում էր «դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գոր-
ծողություններ, կապ հաստատել մեզ հետ և փոխադարձաբար գտնել
ընդհանուր լեզու»:

Այս բոլոր դիմումներին Զանգեզուրի ազգաբնակչության անունից
հունվարի 25-ին, պատասխանել է Գ. Նժդեհը 11-րդ բանակի հրամանա-
տարին: Մերկացնելով բոլշևիկ բարձր հրամանատարության վարած
կոթճանարար քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ և կոմու-
նիստների գործած վայրագությունները Երևանում ու դավաճանեցում՝
Նժդեհը, իբրև նախապայման բանակցությունների, հայտնում է հե-
տևյալ ցանկությունները.

«1. Երբ դուք ազատեք բանտերից Հայաստանի հեղափոխական-
ացիայիստական կուսակցությունների անդամներին.

2. Մաքրեք քեմալականներից այն հողամասերը, որոնք գրավված
են նրանց կողմից.

«Յ. Հրաժարվեք Զանգեզուրում գաղտնի, ստորերկրյա աշխատանք կատարելուց, այն ժամանակ միայն կարելի է ստեղծել բարեկամական հարաբերություններ ինքնավար Սյունիքի և խորհրդային իշխանության միջև»:

Այս պատասխանը առիթ է դարձել մի նոր ընդարձակ գրություն, որ 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազորությանը, նրա մեկ անդամը, փետր. 15-ին ուղղված է «քաղաքացի Նժդեհին և քաղաքացի Տեր-Մինասյանին»: Ըստ այդ նամակի, «ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեկ անդամը» հայտնում էր, որ գալիս է պարզելու մի քանի «թյուրիմացություններ»: Ի միջի այլոց, «ռազմահեղափոխական կոմիտեի անդամը» գրում էր. «Մեր զորքերի մուտքը Հայաստան նպատակ է ունեցել պաշտպանել խորհրդ. Հայաստանը վերջնական անկումից և առաջն առնել տաճիկների հետագա առաջխաղացման, և դուք տեսնում էք, որ այդ գործում մենք հաջողություն ունեցանք. կարմիր զորամասերի ներկայությունը միայն ստիպեց տաճիկներին կանգ առնել ներկա սահմանագծի վրա, որ ավելի բարվոք է, քան, որ գծել էին տեղի սվոդ դաշնակները»:

Տաճիկ զորամասի խժոժությունները Զանգեզուրում «ռազմահեղափոխական կոմիտեի անդամի» նամակում բացատրված են այսպես. «Զանգեզուրում, հիրավի, տեղի է ունեցել մի ամոթալի դեպք, որի համար մենք շնք գովում... խոսքս տաճիկական գնդի մասին է, որ մենք ուղարկել ենք Զանգեզուրով Քեմալի մոտ: Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չկար: Գնդին կարգադրված է եղել անցնել Նախիջևան. ամեն մեկի համար ակնբախ է, որ այդ գնդի ներկայությունը տաճիկական զորամասերի մեջ անհրաժեշտ է եղել նրանց նվազագույն հեղափոխական լինելը հաստատելու համար: Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ կարող են տեղի ունենալ գժրախոս դեպքեր կամ թյուրիմացություններ, որ թե ազգաբնակչությունը և թե այդ գունդը միմյանց դեմ զենք բարձրացնեն, այն էլ կարմիր զորքի անվան տակ»:

Հայաստանում կատարված հալածանքների առթիվ գրում էր.

«Գուց արեղ կերպով շփազանցում եք: Ինձ հայտն չէ գնդակահարության և ոչ մի դեպք. ընդհակառակը, երեկ ուղիղ հեռագրաթելով Բաքվի հետ խոսելու ժամանակ ինձ հայտնեցին, որ խորհրդ. Հայաստանի կառավարությունը հայտնարարել է կատարյալ քաղաքական ամենատիպ: Ես կարող էի Ձեզ հիշեցնել նաև Նախիջևան կառավարության մի շարք պարզուրույնների, որոնց, խորհրդ. Հայաստանի կառավարության որոշմամբ, մեր զորամասերի կողմից թույլ է տրվել անցնել արդասահման: Վերջապես ինչ վերաբերվում է Զանգեզուրի ջրգանի նեղուց գործիչներին»:

ես լիազորված եմ հայտնելու ձեզ, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը և բարձր հրամանատարությունը երաշխավորում են ձեզ կատարյալ և անպայման անձեռնմխելիություն»:

Կարո՞ղ էր զանգեզուրցին հավատալ 11-րդ բանակի խոստումներին այն ժամանակ, երբ նրա լիազոր ներկայացուցիչը օրը ցերեկով խաբում էր. փետր. 15-ին նա խոսում էր Հայաստանում հայտարարված քաղաքական ամենատիպի մասին, այնինչ նույն ժամին հայ ամբողջ մտավորականությունը բանտերում էր փակված, ամբողջ Հայաստանում իշխում էր սարսափն ու տեռորը, և գյուղացիությունը ստիպված էր զենքի դիմելու 20-րդ դարի հոների ձեռքից ազատությունն ու աշխատանքը փրկելու համար:

Երեք օր վերջը, փետր. 18-ին, Հայաստանում տեղի է ունենում հեղաշրջում: Վերջ են գտնում և բուլշևիկների «դիվանագիտական» խաղերը Զանգեզուրի նկատմամբ: Հայաստանում կատարված փոփոխությունը շատ ուշ է իմացվում Զանգեզուրում: Հայաստանի դեպքերից անկախ, իր ռազմագիտական սահմաններն ապահովելու նպատակով, փետր. 17-ին զանգեզուրյան հրամանատարությունը, ընդառաջ գնալով Դարալագյազի ժողովրդի ցանկությանը, գրավում է ամբողջ Դարալագյազը և միացնում ինքնավար Սյունիքին՝ վերջինս վերակոչելով ինքնավար Լեռնահայաստան: Ինքնավար Լեռնահայաստանին կարևոր տեղ էր վիճակված իր ազատության համար մաքառող հայ ժողովրդի կյանքում:

Գ Լ Ո Ւ Ն Լ Է

Վ Ե Ր Ջ Ի Ն Է Ջ

1921 թ. ապրիլի 2 շարաշուք օր եղավ Հայաստանի ժողովրդի համար Կարմիր բանակի մոտենալու լուրը Երևանին կայծակի արագությամբ տարածվեց երկրում՝ շփոթ ու խուճապ առաջ բերելով ամեն կողմ։ Նվաճողները Երևան մտան երկու ուղղությամբ. Ռուսաստանից եկած կարմիր բանակը, Վելիկանովի հրամանատարության տակ, իջավ Քանաքեռից։ Ռուս զինվորների սվինների պաշտպանության տակ, Ղա- մարլուփ վրայով ամոթահար՝ մայրաքաղաք վերադարձավ Հեղկոմը, որով Հայաստանը կտրվեց երկու մասի։

Հրազդան գետից դեպի հարավ ընկած ժողովուրդն ու ռազմական ուժերը, անակնկալի եկած, խուժեցին Մարգարայի կամուրջի ուղղու- թյամբ, Արաքսի վրայով Թուրքիա անցնելու ցանկությամբ։ Կարելի՞ է երևակայել բոլշևիկյան սարսափը, որ մարդիկ ապաստան էին խնդրում Թուրքից. կամուրջի վրայի ասկյարները մերժեցին ճանապարհ տալ, և բազմությունը խուժեց դեպի Արագածի փեշերը և կամ դեպի էջմիածին և Աշտարակ, ուր աներևութացավ ինչպես կարող էր՝ Հեղկոմի իշխա- նության աչքին ստանալով «օրինապահ» կերպարանք։

Հրազդանից դեպի հյուսիս, Երևանից, Կոտայքից, Ախտալից, Ղա- մարլուփի շրջանից ավելի քան 30 000 բազմություն, զինված և անզին, խուժեց դեպի Բաշ Գառնի, որտեղից ճանապարհ պիտի բացվեր Միլի Զորի ու Դարալագյազի վրայով, Զանգեզուրի և Պարսկաստանի ուղղու- թյամբ։ Բաշ Գառնին և հարակից շրջանները լցված զորամասերով, վերածվեցին ռազմականի, բերդի ու միաժամանակ գաղթականական ճամբարի։

Անհնարին պայմաններում Հայր. փրկության կոմիտեին հաջողվեց փախստական ժողովրդին հետ ուղարկել և մնացյալ բազմահազար բազ- մությունը — Չեկայից ազատված մտավորականություն, պետական պաշտոնյաներ, մարտիկներ և այլն—պարենավորել և Միլի ձորի ամալի, դժվարանցանելի շրջանից ճանապարհ դնել դեպի Դարալագյազ՝ այնտեղից Զանգեզուր և, ի վերջո, Պարսկաստան անցնելու համար։

Դարալագյազը մաս էր կազմում ինքնավար Լեռնահայաստանի Գորիս մայրաքաղաքով, ուր նստում էր Տաթևի համագումարում ընտրվ-

ված կառավարությունը։ Փաստորեն իշխանությունը գտնվում էր սպա- րապետ Գ. Նժդեհի ձեռքը։ Այն վարդապույն տեղեկությունները, որոնք ստացվել էին Երևանում ու Բաշ Գառնիում Լեռնահայաստանի ռազմա- կան հաջողության մասին, տեղում շարդարացան։ Երևանի անկման լուրը և տարագրության հոսանքը բնական կերպով աննպաստ ազդեցություն պիտի ունենար նաև Դարալագյազի գյուղացիության վրա, և Հայրենիքի փրկության ուժերի անցնելուց հետո, շուտով Դարալագյազը պիտի ընկ- ներ բոլշևիկների ձեռքը։

Զանգեզուրը ի վիճակի չէր երկար ժամանակ պահել ու պարենա- վորել Երևանից եկած հազարավոր տարագրությունը, որ հետզհետե, կտրելով Արաքսը, անցավ Ատրպատական։ Հայրենիքի փրկության կո- միտեի ռազմական և քաղաքացիական գործոն ուժերը դրվեցին Լեռնա- հայաստանի կառավարության տրամադրության տակ։ Ապրիլի վերջերը Տաթևում հրավիրվեց Լեռնահայաստանի նոր համագումար, որ կազմեց նոր կառավարություն Գ. Նժդեհի նախագահությամբ։ Համագումարը որոշեց վճռական կերպով շարունակել պայքարը Լեռնահայաստանի ան- կախության համար, մինչև Հայաստանի վերջնական ազատագրումը բոլշևիկյան տիրապետությունից։

Այս ռազմաշունչ ոգին համապատասխանում էր և Երևանից եկած քաղաքական ու զինվորական ուժերի տրամադրությունը։ Հայաստանի բանակը, որ բռնած էր Գնդեվազ—Բազարայի բարձունքները, Դարա- լագյազի սահմանի վրա երազում էր վերագրավել Դարալագյազը և վե- րադառնալ Երևան։

Բոլշևիկները փորձեցին խաղաղ միջոցներով գրավել Զանգեզուրը։ Այդ նպատակով Զանգեզուր եկավ Հեղկոմի կողմից Արտ. Կարինյանը 11-րդ կարմիր բանակի ներկայացուցիչ Մելիկովի ընկերակցությամբ՝ բանակցելու համար Լեռնահայաստանի կառավարության հետ, բայց բանակցությունները գրական հետևանք չունեցան. բոլշևիկները պահանջում էին անպայման անձնատվություն. զանգեզուրցիք պնդում էին Լեռնահայաստանի անկախության վրա։ Երևանի ներկայացուցիչները պահանջում էին վերականգնել դաշտաբնակ ազգաբնակիչների կոչի դրությունը դեպի Դարալագյազ—Զանգեզուրի լեռնային արոտավայրերը, զանգեզուրցիք լսել անգամ չէին ուզում այդ մասին։

Բանակցություններին հաջորդեց Դարալագյազի վերագրավումը Լեռնահայաստանի և Հայր. փրկության ուժերի կողմից։ Այս վերջինները ձգտում էին առաջանալ դեպի Երևան, վերադառնալ իրենց մայրենի տեղերը։ Մակայն, առաջանալն այլևս անկարելի էր։ Շուտով պետք եղավ, կարմիր բանակի ճնշման տակ, նորից հեռանալ Դարալագյա- ղից՝ այս անգամ հոգեբանական ավելի աննպաստ պայմաններում։

Զանգեզուրը դեռ բավական ժամանակ դիմադրեց բոլշևիկյան հար-

ձևով մենքին ամեն կողմից: Որևէ տեղից օգնություն հույս չէր մնացել: Բոլոր փորձերը, Պարսկաստանի վրայով, կապվելու արտասահմանի հետ և այնտեղից նյութական կամ քաղաքական օգնություն ստանալու, անցան անհաջող: «Արտասահմանը» իր հոգսերով էր զբաղված և հայերին լսելու ականջ չուներ: Ինչպես վերջը հայտնի եղավ, Լոնդոնի բանակցությունները քեմալական թուրքերի հետ ձախողվել էին: Թուրքերը մարտի 16-ին բարեկամական դաշինք էին կնքել Մոսկվայում Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ, որի միջազգային դիրքը ամրացել էր: Ի՞նչ կարող էր անել փոքրիկ Լեռնահայաստանը ռուսական ահարկու ուժի հանդեպ: Եվ հերոսական ազատամարտը անխուսափելիորեն պիտի վերջանար կամ անպայման անձնատուժյամբ և կամ կովով մինչև վերջին փամփուշտն ու պարտությունը:

Վերջին փամփուշտը պարպելով՝ Հայաստանի մարտիկները, կաավարությունն ու պաշտպանությունը, բոլոր նրանք, որոնք մերժեցին ենթարկվել ստրկության անարգ լծին՝ հաշտվելով հայրենիքի անկախության կորստի հետ, հուլիսի 10-ին ճեղքեցին կամուրջներ շահագործող կատաղի Արաբը և անցան Պարսկաստան՝ տանելով իրենց հետ անկախ Հայաստանի դրոշը՝ շարունակելու համար. գաղափարական պայքարը հայրենիքի ազատության համար:

Ռուսական կարմիր բանակի ուժով վերագրավելով Երևանը՝ Կասպանի Հեղկոմը իրեն գտավ ամայության մեջ. երկրի բոլոր կենդանի ուժերը կամ հեռացել էին Զանգեզուր ու Պարսկաստան, կամ պահվել էին Չեկայի վրեժխնդրության վախից: Բառիս բուն նշանակությամբ Հեղկոմը պետք է իշխեր «ի վերա ավերակաց»:

Ժողովրդի վստահությունը ձեռք բերելու փորձերը հաջողություն չունեցան. անցյալի դասից խրատված ժողովուրդը կասկածով ու վախով էր նայում իշխանության վրա: Ներման հրամանագիրն էլ ազդեցություն չունեցավ: Կասպանի Հեղկոմը հեղինակությունը կորցրել էր և կոմունիստական բարձր իշխանությանց մոտ: Անհրաժեշտ էր նոր իշխանություն Հայաստանի համար, մանավանդ որ Ռուսաստանում էլ, ռազմական կոմունիզմի հաշվեհարդարով և տնտեսական նոր քաղաքականու-

*Լեռնահայաստանի պայքարը իր վիպական դրվագներով արժանի էր բազմակողմանի և լրիվ ներկայացման: Դժբախտաբար, հեղինակը ի վիճակի չեղավ այդ աշխատանքը կատարելու: Թերի է մնում և հաջորդ շրջանի աշխատանքը արտասահմանում վիշել Լոզան: Այդ մասին կարելի է ծանոթություն ստանալ Վահ. Փափազյանի «Նուշերը» հրքորդ հատորից և Ալ. Խատիսյանի «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը» գրքից:

թյան — ՆէՊի — հայտարարությամբ, բացվում էր ներքին քաղաքականության նոր՝ համեմատաբար ավելի տանելի շրջան:

Եվ ահա, վարկարեկված, ժողովրդի և կոմունիստական բարձր իշխանության աչքին ամեն համակրանք ու վստահություն կորցրած Կասպանի Հեղկոմին հաջորդում է Ալ. Միասնիկյանի կառավարությունը՝ բաղկացած ավելի հասուն ու լուրջ, ավելի հայ մարդկանցից:

Հայաստանը վերանվաճելուց հետո, Մոսկվայից, հատուկ լիազորություններով, Կովկաս ուղարկվեց Բելոռուսիայում իր վարչական գործունեությամբ աչքի ընկած բուլշևիկ Ալ. Միասնիկյանը: Լենինը նրա միջոցով Կովկասի կոմունիստներին ուղարկեց հետևյալ նամակը, որով սյնուհետև պետք է ղեկավարվեին կովկասյան իշխանությունները:

«Ազրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի և Լեռնական Հանրապետությանց ընկեր կոմունիստներին.

Զերմագին ողջունելով Կովկասի Խորհրդային Հանրապետություններին՝ թույլ եմ տալիս ինձ հայտնելու այն հույսը, որ նրանց սերտ միությունը կստեղծե հաշտության այնպիսի մի օրինակ, որ չի տեսնված բուրժուազիայի օրով և հնարավոր չէ բուրժուական կարգերում:

Բայց որքան էլ ազգային հաշտությունը կարևոր լինի Կովկասի ազգությունց, բանվորների և գյուղացիների միջև, ավելի կարևոր է պահպանել ու զարգացնել խորհրդային իշխանությունը, որպես ընկերվարական փոխանցման շրջան: Դժվար է այդ խնդիրը, բայց կատարելապես իրագործելի: Նրա հաջող լուծման համար ամենից կարևորը այն է, որ Անդրկովկասյան կոմունիստները հասկանան իրենց կացության յուրատեսակությունը, իրենց հանրապետությունների կարգ ու սարքը, որ տարբեր է Ռ. Ս. Ֆ. Խ. հանրապետության կացությունից և պայմաններից, հասկանան, որ անհրաժեշտ է ոչ թե ընդօրինակել մեր գործելակերպը, այլ մտածված կերպով ձևափոխել այն՝ կոնկրետ պայմանների տարբերության կիրառելի եղանակով:

Ռուսաստանում խորհրդային իշխանությունը ունեցել է Ռ. Ս. Ֆ. Խ. հանրապետության քաղաքական և փոքր շափով էլ զինվորական աջակցությունը: Այդ արմատական տարբերություն է:

Երկրորդ. Այժմ դաշնակիցներից վախենալու հարց չկա արշավանքների տեսակետից, ոչ էլ վրացական, ազրբեջանյան, հայկական, Դաղստանի, Լեռնական սպիտակ զվարդիականների աջակցությունից:

Երրորդ. Ռուսաստանը տնտեսապես կտրված է եղել և մեծ շափով մնում է կտրված առաջավոր դրամատիրական երկրներից: Կովկասը կարող է ավելի շուտ և ավելի հեշտ «համակեցություն» և ապրանքային փոխանակություն հաստատել դրամատիրական Արևմուտքի հետ:

Ամբողջ տարբերությունը այդ չէ՛: Բայց մատնանշված տարբերություններն էլ բավական են՝ հասկանալու համար, որ անհրաժեշտ է այլ գործելակերպ:

Ավելի մեղմություն, զգուշություն, պիշոլություն դեպի մանր բուր-
ժուազիան, մտավորականությունն ու, հատկապես գյուղացիությունը: Տնտեսական մեծ թափով և շուտափույթ օգտագործել դրամատիրական
Արևմուտքը՝ մենաշնորհների ապրանքային փոխանակության քաղաքա-
կանությունը: Նավթը, մանգանեղը, ածուխը, Տկվարչելյան հանքերը,
պղինձը՝ ա՛յս է հանքային ահագին հարստությունների ոչ լրիվ ցուցակը:
Լիակատար հնարավորություն կա լայն չափով զարգացնելու մենաշնորհ-
ների և ապրանքային փոխանակության քաղաքականությունը արտա-
սահմանի հետ:

Այդ պետք է անել լայն չափով, հաստատակամորեն, հնարամու-
թյամբ՝ ամեն կերպ օգտագործելով այդ՝ բարելավելու բանվորների և
գյուղացիների վիճակը և հրավիրելու մտավորականությունը տնտեսա-
կան շինարարության գործին: Օգտագործելով ապրանքային փոխանա-
կությունը Խտալիայի, Ամերիկայի և այլ երկրների հետ՝ բոլոր ուժով
զարգացնել հարուստ երկրի արտադրական ուժերը, սպիտակ ածուխը,
ոռոգումը: Ոռոգումը առանձնապես կարևոր է, որպեսզի ամեն գնով
բարձրացվի հողագործությունն ու անասնապահությունը:

Ավելի դանդաղ, ավելի զգուշավոր, ավելի սիստեմատիկ փոխան-
ցում դեպի ընկերվարությունը, ահա՛ թե ինչ է հնարավոր և անհրա-
ժեշտ: Կովկասի հանրապետությունների համար, ի զանազանություն
Ռ. Ս. Ֆ. և. Հանրապետությունից, ահա՛ թե ինչ պետք է հասկանալ և
կարողանալ իրագործել՝ տարբերելով մեր գործելակերպից:

Մենք բացինք առաջին ճեղքը համաշխարհային դրամատիրության
մեջ: Ճեղքը բացված է: Մենք պաշտպանեցինք մեզ բոլոր դաշնակից-
ներից: Նրանց պաշարման սչակցությունը, նրանց զինվորական օգնու-
թյունը վայելող սպիտակների՝ էսէռների, մենշևիկների դեմ՝ կատաղի,
գերբնական, ծանր ու դժվարին, դաժանորեն՝ զահավեժ պատերազմում:

Ձեզ, Կովկասի կոմունիստ ընկերներ, հարկավոր չէ ճեղքեր բա-
նալ. պետք է գիտենալ մեծ զգուշավորությամբ ու սիստեմատիկորեն
ստեղծել նորը՝ օգտագործելով 1921 թվականի ձեզ համար նպաստավոր
միջազգային կացությունը: 1921-ին և՛ Եվրոպան, և՛ ամբողջ աշխարհը
այն լեն՝ ինչ որ էին 1917 և 1918 թվականներին:

Ո՛չ թե պետք է ընթորինակել մեր գործելակերպը, այլ անկախորեն
խորհրդածել նոր յուրատեսակության, պայմանների և արդյունքների
պատճառների մասին. ձեզ մոտ պետք է իրագործել 1917—1921 թվա-
կանների փորձի ոչ թե տառը, այլ ոգին, միտքը, դասերը:

Տնտեսապես՝ միանգամից պետք է հենվել դրամատիրական ար-
տասահմանի հետ ապրանքային փոխանակության վրա, ժլատ չլինել.
Թո՛ղ նա ստանա տասնյակ միլիոնավոր հանքային ամենաթանկագին
արտադրություններ:

Աշխատել միանգամայն բարելավել գյուղացիների վիճակը և ձեռ-

նարկել էլեկտրականացման, ոռոգման խոշոր աշխատանքների: Ոռո-
գումը ամենից շատ է հարկավոր և ամենից ավելի կկերպարանափոխե
երկիրը, կվերածննե այն, կթաղե անցյալը, կամրապնդե ընկերվարու-
թյան փոխանցումը:

Ներողություն նամակիս անխնամության համար, որ պետք է գրեի
հապճեպով՝ ընկեր Մյասնիկյանի հետ ուղարկելու համար: Կրկին ան-
գամ ուղարկում եմ ամենաջերմ ողջուններս և բարեմաղթություններս
Կովկասի խորհրդային հանրապետությանց բանվորներին և գյուղացի-
ներին:

Վ. Լենին»

Մոսկվա, 14 ապրիլ 1921

Այս նամակը որքան և արդյունք էր այն՝ ժամանակվա Ռուսաստանի
ընդհանուր պայմանների, Անդրկովկասին վերաբերվող մասում, ան-
կասկած մեծապես թելադրված էր Հայաստանի փետրվարյան ապրե-
տամբության թողած տպավորությունից: Այս տեսակետից կարելի չէ
չընդունել, որ Հայաստանի փետրվարյան շարժման ազդեցությունը շատ
ավելի լայն էր, քան Հայաստանի սահմանները:

Ինչ վերաբերվում է Հայաստանին, փետրվարյան ապստամբու-
թյունը ցնցող ու զգաստացնող տպավորություն թողեց խորհրդային իշխա-
նության վրա:

Թիֆլիսում և ապա, ապրիլի 19-ին Երևանում, արտասանած իր ճա-
ռերի մեջ, կոմկուսի Անդրկովկասյան կոմիտեի քարտուղար Ս. Օրջո-
նիկիձենն ամենախիստ խոսքերով զատապարտեց հայ կոմունիստներին,
որոնք պատճառ էին դարձել փետրվարյան ապստամբության և քաղա-
քացիական ավերիչ կոիվների՝ միաժամանակ զգաստության, աշարջու-
թյան և խոհեմության հրավեր կարգալով Հայաստանի բոլշևիկ իշխա-
նավորներին: Մի ամիս առաջ, սակայն, նույն Օրջոնիկիձենն թույլ էր
տալիս, որ քաղաքացիական կոիվը շարունակվի Հայաստանում:

Ալ. Մյասնիկյանը ստանձնելով Հայաստանի Հեղկոմի նախագա-
հությունը, ՆէՊ-ի շրջանին հատուկ համեմատաբար ավելի մեղմ և շի-
նարար քաղաքականության հետևեց երկրում՝ իրեն գործակից ունենա-
լով Ս. Սրապիոնյան-Լուկաշինի և Ս. Տեր-Գաբրիելյանի նման ավելի
լուսամիտ և անպայման հայրենասեր բոլշևիկներ: Հայաստանի ժողո-
վուրդը մի պահ ազատ շունչ քաշեց և նվիրվեց շինարարությանը: Պարս-
կաստանից վերադարձավ և տարագրված մտավորականության մի մա-
սը՝ ակադ. Ա. Թամանյանի գլխավորությամբ:

Ազգային քաղաքականության տեսակետից, սակայն, Մյասնիկյանի
իշխանության շրջանում էլ հիմնական փոփոխություն տեղի չունեցավ,
մասնավորապես Հայկական հարցի հետապնդման և ի սփյուռս աշխար-
հի ցրված հայության պաշտպանության գործում: Հայկական Սփյուռքը

Երևանի համար շարունակեց մնալ խորթ, միջազգային հեղափոխությանը ծառայեցնելու նյութ: «Մենք ամենայն հայոց կառավարություն չենք»... Մշակույթով էլ Սփյուռքը կտրվեց Մայր-Հայրենիքից, մանավանդ նոր ուղղափոխության հետևանքով, որ անհաշտ մնաց արտասահմանի հայերի համար:

Քաղաքական տեսակետով Մյասնիկյանի օրով ավելի ևս շեղավեց ուսական կենտրոնացման ձգտումը, մասամբ իբրև հետևանք կովկասի հայ տարրի սկարացման գիտակցության և ընդհանրապես հայ բուլշևիկների սկզբունքային դավանանքի պատճառով:

Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի էր ունեցել անկախության պահպանության պայմանով. Հայաստանի Հանրապետության տեղը պիտի բռներ Հայաստանի անկախ խորհրդային հանրապետությունը: Ձևականորեն այդ սկզբունքը որոշ ժամանակ պահվեց, բայց փաստորեն անկախությունից ոչինչ չմնաց: Ռուսական քաղաքականությունն էր միացնել Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունները մեկ միության մեջ: Հայ բուլշևիկները և, մասնավորապես, Ալ. Մյասնիկյանը ամենաչորմ պաշտպանն էին այդ քաղաքականության:

Անկախության կորուստը առանձնապես զգացվեց Կարսի խորհրդրդաժողովում, 1921 թ. սեպտ. 26 — հոկտ. 13-ին, որ կոչված էր, Թուրքերի պահանջով, վավերացնել տալու համար Մոսկվայի մարտի 16-ի ուս-թուրքական դաշնագիրը: Այդ խորհրդաժողովում, որի արձանագրությունը բերված է ներկա հատորի «Հավելվածում», Թուրքիան իր կամքը թելադրեց ոչ միայն Հայաստանին, այլև Ռուսաստանին, որի ներկայացուցիչը Կովկասյան հանրապետությունների խնամակալի դերն էր կատարում:

Կարսի դաշնագիրը եղավ վերջին միջազգային գործը, որ կատարվեց անկախ Հայաստանի անունով: Երկու ամիս անց, Թիֆլիսում գումարվեց Հայաստանի, Ազրբեջանի և Վրաստանի խորհրդային «անկախ» հանրապետությունների ներկայացուցիչների ժողովը, որ հիմնեց Անդրկովկասյան դաշնակցությունը, իբրև մաս խորհրդ. Ռուսաստանի, որով Հայաստանի ձևական անկախությունն էլ վերջ գտավ:

Այնուհետև եկավ Լոզանի անարգ դաշնագիրը, որով Թուրքիան, խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ, իր կամքը պարտադրեց և դաշնակից պետություններին: Լոզանի դաշնագրում ոչ մի խոսք չկա Հայաստանի և հայերի մասին...

Դաշնագրում խոսք չկա, բայց հայ ժողովրդի սրտում Հայաստանի անկախության գաղափարը միշտ մնում է անշեջ փարոսի պես վառ: Հայ ժողովուրդը Մայր Հայրենիքում ու հայրենիքից դուրս շարունակում է երազել ու պայքարել և հավատում է իր ազգային դատի արդար լուծմանը: Բռնատիրությունները հավիտենական չեն: Վերջ կունենա և նրանց շար գործը...

* * *

1921—22 մոսյու, գաժան տարիներին, երբ հայ ժողովուրդը Մայր Հայրենիքում, ճգնված քեմալական Թուրքիայի և խորհրդ. Ռուսաստանի միջև, օրհասական պայքար էր մղում իր ազատ և անկախ գոյության համար, երբ Թուրքական բանակները «գեղեցիկ» Ֆրանսիայի հովանավորությամբ ամայացնում էին հայկական Կիլիկիան և կրակի ճարակ դարձնում Զմյուռնիան, Պոլսի փախստական իթթիհատական ջարդարները Բեռլինից ու Մոսկվայից, այդպես կոչված, «քաղաքակիրթ» աշխարհի աչքի առջև, շարունակում էին դավեր լարել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դեմ:

Անգլիան և Ֆրանսիան մոռացել էին իրենց հանդիսավոր սպանալիքը, որ համաշխարհային պատերազմի սկզբին ուղղել էին Թուրքիայի կառավարությանը՝ խիստ պատժի ենթարկելու հայերի դեմ խժոժություններ գործադրողներին: Այժմ հայկական ջարդերի հեղինակ իթթիհատական պարագլուխները ոչ միայն պատասխանատվության չէին ենթարկվում, այլև հայտնապես վայելում էին նույն այդ մեծ պետությունների պաշտպանությունը:

Հայ ժողովուրդն իզուր սպասեց արդարադատության «մեծ դաշնակիցների» կողմից, որոնք մոռացել էին հայերի մատուցած ծառայությունները և հայերին տված հանդիսավոր խոստումները: Այժմ ամեն մեկը աշխատում էր իր շահը ապահովել հայերի անունը շահագործելով. և ի վերա պատմուճանի հայոց վիճակս արկաններին...

Եվ ահա, ինչ որ զլացավ անել քաղաքակիրթ աշխարհը, հայ ժողովուրդը ինքը կատարեց «իր քաջ որդվոց» խիզախ բազուկով նույն այդ քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առջև:

1921 թ. մարտի 16-ին, երբ Մոսկվայում ստորագրվում էր «բարեկամության» դաշնագիրը խորհրդ. Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, Բեռլինում, մի անձնվեր երիտասարդի՝ Սողոմոն Թեհլիրյանի հանդուգն գնդակից շանսատակ ընկավ մեծ եղեռնի զլխավոր պատասխանատու՝ Քալիաթ փաշան:

Հազիվ մի քանի ամիս անցած, հուլիսի 19-ին Պոլսում, մի ուրիշ երիտասարդի՝ Միսաք Թողաքյանի վրիժառու գնդակով սպանվեց Բաբվի հայերի ջարդարար Ջիվանշիրը:

Դեկտ. 6-ին, Հոռոմում, գրեթե պատանի մի երիտասարդի՝ Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով մահապատիժ ստացավ Թուրքիայի վարչապետ Սալիկ Հալիմ փաշան, որի օրով տեղի էր ունեցել հայերի բնաջնջումը:

1922 թ. ապրիլի 17-ին, Բեռլինում, նույն Արշավիրի և Արամ Երկանյանի ձեռքով իրենց արժանի պատիժը կրեցին հայկական տեղահանությունների և ջարդերի կազմակերպիչ իթթիհատական բորենիներ Բեհանդդին Շաքիրը և Զեմալ Ազմին:

Սրեք ամիս վերջը, Քիֆլիսում, Ստեփան Սաղիկյանի ձեռքով, բացառիկ հանդգնությամբ ահաբեկվեց իթթիհատական եռապետության անդամ Ջեմալ փաշան, որ գործակցում էր բուլղարիկներին Ռուսաստանում: Քիչ վերջը նույն պատժին պիտի արժանանար և Թալեաթի ու Ջեմալի հղբայրակից էնվեր փաշան՝ ամենեն արկածախնդիրը իթթիհատականներէց:

Թալեաթի և Ջիվանշիրի ահաբեկիչները ձերբակալվելով՝ գերման և անգլիական ռճրադատ դատարաններին հանձնվեցան Բեռլինում ու Պոլսում: Հրապարակային դատավարությունը, գրավեց ամբողջ աշխարհի ուշադրությունը: Սողոմոն Թեհլիրյանն ու Միսաք Թողաբյանը անպարտ արձակվեցին՝ բարոյական մեծ գոհացում պատճառելով հայ ժողովրդին:

Ջեմալ փաշայի սպանության առթիվ բազմահարյուր ձերբակալություններ տեղի ունեցան Ռուսաստանում. Գաշնակցական երիտասարդությունը լցվեց բանտերն ու Չեկայի նկուղները և շատերը, առանց դատ ու դատաստանի, աքսորվեցին Սիբիրի սառուցյալ վայրերը:

Քառորդ դար անց, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, համանման պայմաններում, նացի ջարդարանների համար միջազգային դատ կազմակերպվեց Նյուրեմբերգում, նացի պարագլուխները մահապատժի ենթարկվեցան և գերման ժողովրդի վրա տուգանք դրվեց, իբրև հատուցում հրեաներին, հանգստացնելու համար «քաղաքակիրթ մարդկության» վրդովված խիղճը: Տարբեր եղավ նույն այդ «քաղաքակիրթ մարդկության» վերաբերումը հայերի հանդեպ: Թուրքիայի հայության կեսը կոտորվեց ամենատարդի միջոցներով, մյուս կեսը հողմացրիվ եղավ: Հայերի ստացվածքը հափշտակվեց: Գյուղեր ու քաղաքներ ամայացան: Եվ երբ հասավ հատուցման ժամը, «քաղաքակիրթ մարդկությունը» մնաց անտարբեր: Հայ ժողովուրդը ինքը, իբր «քաղաքակիրթ սուրբ արյունով»... կազմակերպեց հայկական Նյուրեմբերգ՝ թուրք դահիճների համար:

Վ Ե Ր Ջ Ի Ն Խ Ո Ս Ը

Քառասուն տարի է անցել Հայաստանի Հանրապետության ծնունդի օրից—1918, մայիսի 28—1958, մայիսի 28—բայց հայության գիտակցության մեջ դեռևս համազգային ընդհանուր ըմբռնում չէ դարձած անկախության գաղափարը: Կան հայեր, որոնք ուրսնում են Հանրապետության գոյությունն անգամ: Եվ, սակայն, փաստը մնում է փաստ. ուրացումով պատմությունը կարելի չէ ջնջել:

Մեծ եղելությունները մեծ ժամանակի են կարոտ ազգերի գիտակցությունը հեղաշրջելու համար: Այսօր, օրինակ, Վարդանանց պատմության շուրջ հայ ժողովրդի հանրային մտքի մեջ տարակարծություն չկա. ամենքի համար Վարդանանց պատերազմը նվիրական է և 1036 նահատակները՝ սրբեր: Բայց պատերազմի օրերին, առաջ և վերջը, ամենքը համախորհուրդ և համերաշխ էին, միևնույն գիտակցությամբ տոգորված: Վարդանանց և Վասակյանց հակամարտություններն ու թշնամանքը, կուսակցական բախումներն ու կատաղի հակամարտությունները չե՞ն վրդովել ժամանակի հայ հասարակությանը: Հենց Եղիշեի պատմությունը չի՞ վկայում, որ մոլեգին հակամարտություններ են եղել ազգային քաղաքականության շուրջ, որոնք շատ կողմերով հիշեցնում են մեր օրերը: Բայց և այնպես ժամանակը արժեքավորել է պատմական իրողությունները, մոռացնել է տվել ինչ որ պետք է մոռացվեր և կենդանի ու անմահ է պահել ճշմարիտն ու իրավը, որպես ընդհանրական սեփականություն ազգի բոլոր հատվածների մտքում ու սրտում:

Նման եղելություն է և Մայիսի 28-ը: Հայ ժողովուրդը երկար դարեր երազեց այդ օրը, և երբ օրը եկավ, անպատրաստ գտնվեց ազգովին տեսնելու և ընդունելու իրողությունը, «չիրսն եկ և իւրքն զնա ոչ ընկալան»... Գաղափարական բաժանումը և պայքարը անկախության շուրջ ընդհանրապես և Հայաստանի Հանրապետության առթիվ ի մասնավորի ջարունակվում է անընդհատ:

Եվ զարմանալի չէ բնավ, որովհետև Հայաստանի Հանրապետությունը դեռ պատմություն չէ դարձած, այլ ներկա է: Դեռ կենդանի են այն բոլոր գաղափարներն ու դեպքերի հուշերը, որոնց շուրջ բաժանված է հայությունը Հանրապետության օրերին, դեռ ողջ է ժամանակի

դերակատարների մի մասը, և վառ են կրքերն ու հակամարտությունները:

Ժամանակը վճռական գործոն է պատմական դեպքերի գնահատության համար և ժամանակի հետ նաև սերունդների փոփոխությունը: Սակայն, քառասուն տարին բավական շեղավ, որպեսզի Հայաստանի Հանրապետության շուրջ հրահրված կրքերը մարեին, և անկախության գաղափարը իր արժանավոր տեղը գրավեր հայ ժողովրդի ընդհանուր գիտակցության մեջ:

Բայց, որքան և կարճ, ժամանակը իր դերը կատարում է արդեն Երևանի պատմագրությունը — վարանումով, անշուշտ — սկսել է արդեն դրական վերաբերում ցույց տալ դեպի հանրապետության հետ կապված որոշ դեպքերը: Հիշատակվում է Սարդարապատի ճակատամարտը, Բաշ-Ապարանը, իբրև հերոսական դրվագ հայ ժողովրդի նորագույն պատմության, փույթ չէ թե կոմունիստ կուսակցության վերագրվի այդ դեպքը: Բնավ պիտի շարմանանք, եթե վաղը Մայիսի 28 էլ յուրացվի բուշեֆկների կողմից: Թող յուրացնեն. կարևորը այն չէ, թե ով է հեղինակը պատմական դեպքերի, կարևորը դեպքերն են:

Ով և ինչպես ուրանա, անհերքելի է, որ երեկվա ուրացողները այսօր ստիպված են ընդունելու Հայաստանի Հանրապետության եղելությունը: Ընդ հուր և ընդ սուր անցնելով, անհաշիվ զոհերի գնով, հայ ժողովուրդը 1918 թ. Մայիսի 28-ին հիմք դրեց ազգային անկախ պետության՝ Հայաստանի Հանրապետության: Այս իրողությունը կարելի չէ ուրանալ և ո՛չ մի ուրացումով:

Որեք ուրացումով կամ փաստերի խեղաթյուրումով կարելի չէ հերքել և այն փաստը, որ 1920 թ. դեկտ. 2-ին, կամ, եթե հաճելի է, նոյեմբ. 29-ին տեղի ունեցավ ոչ թե Հայաստանի նոր պետության ստեղծումը, այլ գոյություն ունեցող հանրապետության վարչաձևի փոփոխություն. ժողովրդական անկախ հանրապետությանը տեղ հաստատվեց խորհրդային անկախ հանրապետություն: Մի տարի անց, ոչ հայ ժողովրդի կամքով, այլ դրսից եկած հրամանով և օտար սվինների սպառնալիքի տակ, Խորհրդային Հայաստանը զրկվեց անկախությունից՝ դառնալով Անդրկովկասյան Դաշնակցության անդամ:

Այսպիսով՝ պատմական իրողություն է, որ ներկա Խորհրդ. Հայաստանը շարունակությունն է Հայաստանի Հանրապետության: Եթե տեղի չունենային այն մաքառումները, որոնք հանգեցին հայկական անկախ պետության ստեղծման 1918 թ. Մայիսի 28-ին, եթե գոյություն չունենար Հայաստանի Հանրապետությունը իր ազգային կազմով ու նկարագրով, այսօր գոյություն չէր ունենա և Խորհրդ. Հայաստանը ազգային կազմով ու դիմագծով:

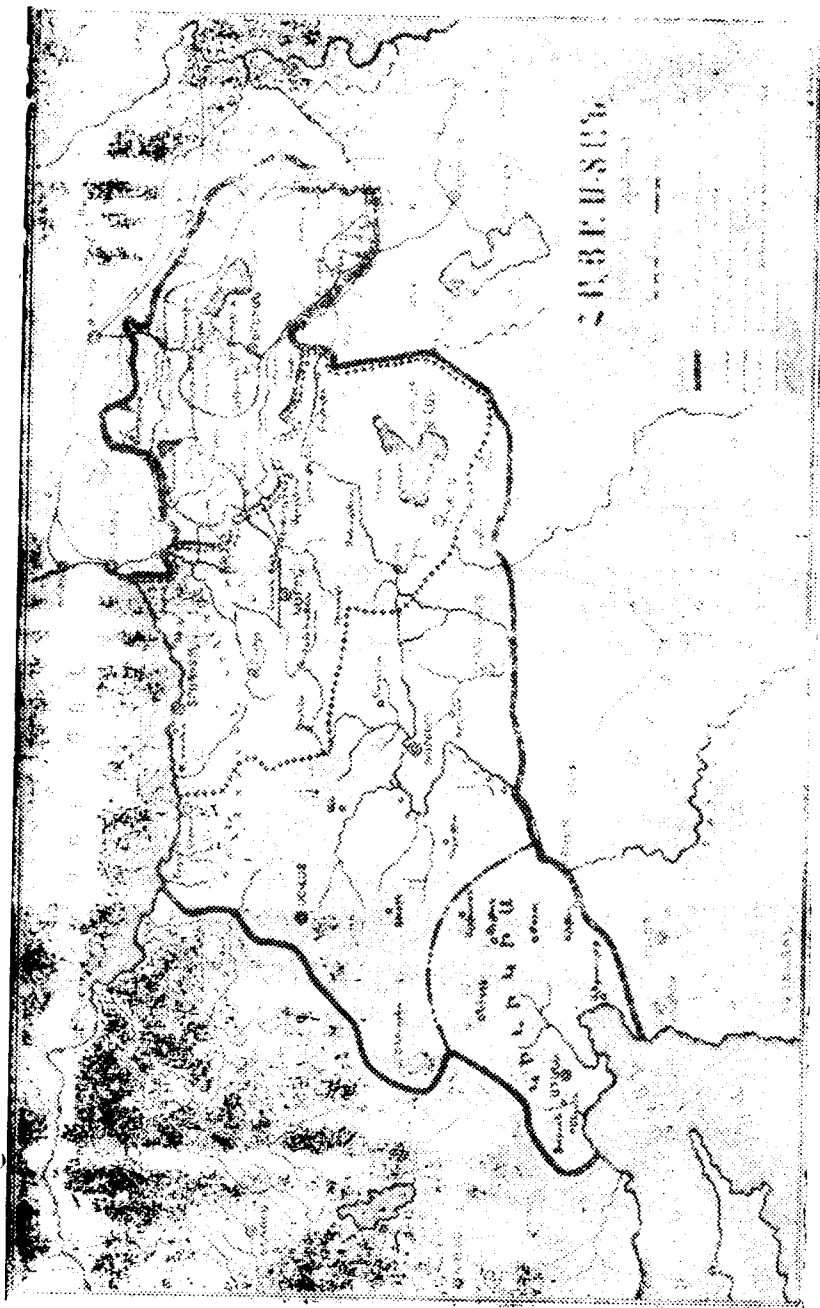
Հայաստանի Խորհրդային վարչաձևը շատ ճիգ թափեց, որպեսզի ազատագրվի հայ ժողովրդի քաղաքական ժառանգությունից. մերժեց

ընդունել «ամենայն հայոց կառավարության» դերը, հրաժարվեց Հայկական հարցի հետապնդումից, ուրացավ Հայկական Սփյուռքի գոյությունը: Ի զո՛ւր, ժամանակը պարտադրեց նրան ճանաչել և Հայկական հարցը, և Հայկական Սփյուռքը, և անբնական չի լինի, եթե վաղը իր վրա առնե և «ամենայն հայոց կառավարության» պատմուճանն էլ: Ժամանակը ունի իր խորհուրդը: Հայաստանի Հանրապետության սերունդը և իր հաջորդները այդ օրվան են սպասում և պայքարում են այդ օրվա համար:

Վարչաձևերը ժամանակավոր երևույթ են: Ժամանակավոր են և վարիչները: Հավերժական են ազգերն ու հայրենիքները՝ հայրենի հողի վրա նստած ժողովուրդները: Հավերժական է ազատատենչ հայ ժողովուրդը, որ մահվամբ մահը կոխելով՝ կերտեց հայրենիքի անկախությունը:

Ժամանակները հղի են դեպքերով: Պատմությունը վերջացած չէ: Մենք հավատում ենք, որ Հայաստանը նորից կլինի ազատ և անկախ, ավելի լայն ազգային սահմաններով: Ընդունակ տեղ տալու իր ժողովի սփյուռս աշխարհի հողմացրիվ եղած բոլոր զավակներին:

Հայաստանի Հանրապետությունը շարունակում է ապրել հայ ժողովրդի սրտում, որպես մշտավառ հուշ անցյալի և իբրև կենդանի հույս ապագայի:

Ա

Հ. Հ. Գ. ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՐԶԱՆ. ԺՈՂՈՎ

(1914, սեպտ. 21—23)

Երջանային ժողովը տեղի ունեցավ սեպ. 21-23-ին (1914), մասնակցությամբ 20 ձայնի իրավունքով և 12 խորհրդատու ընկերների: Ձայնի իրավունքով ժողովին ներկայացուցիչներ ունեին հետևյալ մարմինները. Արևել. բյուրո 1 ձայն, Հայաստանի բյուրո 1, Կենտր. կոմիտեն 1, Տեղական կոմիտեն 1, Կենտր. կոմ. 2, Կենտր. կոմ. 1, Շուշի 1, Ախալքալաք 1, Շահաստան 1, Ջինվոր շտաբ 1, Ուսանողություն 1, այլև շորս գործիչ-ընկերներ:

Նախքան զբաղմունքներին անցնելը՝ ժողովը հռոտեց հարգեց հանգուցյալ ընկ. Ս. Զավարյանի հիշատակը: Ժողովի օրակարգն էին կազմում հետևյալ հարցերը.

1. Զեկուցում ութերորդ ընդհ. ժողովի.
2. Զեկուցում Արևել. բյուրոյի միամյա գործունեության.
3. Զեկուցում հայ կամավորների կազմակերպման և հարակից խնդիրների մասին.
4. Կուսակցական վերակազմության հարց.
5. Արևելյան բյուրոյի երկու անդամի ընտրություն:

Ար. բյուրոյի և մյուս մարմինների ներկայացուցիչների զեկուցումներից երևում է, որ կուսակցությունը, մասնավորապես վերջին ժամանակներս, արագ կերպով վերակազմվում է. կազմակերպվում են նոր խմբեր ու մարմիններ, վերանորոգվում են հները: Հրապարակ են գալիս նոր ուժեր, հներն էլ նոր թափ են ստանում: Հասարակական համակրանքը ընդհանրապես կուսակցության կողմն է: Բանվորական կենտրոններում աճում է գործավորական խմբերի թիվը: Տնտեսական պայքարների ժամանակ մերոնք բերում են իրենց բուռն մասնակցությունը: Շատ տե-

զեր գործը վարողները դեռ նշանակովի մարմիններ են, բայց շուտով հույս կա, որ ամեն ինչ կկանոնավորվի և կարելի կլինի կիրարկել ընտրական սիստեմը: Հարաբերությունները կենտրոնական և զավառական մարմինների միջև համեմատաբար թույլ են եղել: Բավարար չափով չեն եղել նաև պրոպագանդիստ ու կազմակերպիչ ուժեր: Չի մատակարարվել նաև պետք եղած չափով գրականություն, այդ պատճառով խրմբական պարապմունքների համար շատ դժվարություններ են առկա եկել: Բոլոր ներկայացուցիչների զեկուցումների մեջ տիրող էր լավատեսության շեշտը, ամենքն էլ հույս էին հայտնում, որ շուտով կուսակցությունը կդրվի իր նախկին դիրքի վրա:

Ձեկուցումներից հետո տեղի է ունենում մտքերի փոխանակություն կուսակցության վերակազմակերպման մասին: Մի քանի ընկերներ մոմենտը անհարմար են գտնում, և առաջարկում են ուժեր չլատելու համար առայժմ մի կողմ թողնել կուսակցության գործը և ամբողջապես տարվել կամավորների և ինքնապաշտպանության հարցով: Մեծամասնությունը, սակայն, դրա հակառակ է և գտնում է, որ պայմանները շատ հարմար են վերակազմության գործը շարունակելու, անհրաժեշտ է օգտագործել համեմատական ազատությունն ու պատերազմի՝ պրոպագանդի առարկա ընդունելով մոմենտը՝ առաջ մղել քաղաքական-տնտեսական հարցերը և կուսակցության շուրջ համախմբելով հասարակական կենդանի ուժերը: Այս առթիվ ընդունվեց հետևյալը.

«Շարունակում ենք սկսված վերակազմության գործը՝ օգտվելով ներկա հարմար մոմենտից և տրամադրությունից: Պրոպագանդի գործում գլխավորաբար պետք է ծանրանալ մոմենտի ստեղծած, կուսակցական ծրագրից բխած խնդիրների վրա: Ուշք պետք է դարձնել տափնապի ժամանակ գյուղերում փոխադարձ օգնության գործը կազմակերպելու:

Նախքան հայ կամավորների կազմակերպության անցնելը՝ զեկուցում է տրվում վերջին ընդհանուր ժողովի մասին, որի որոշումները առանձին տետրակով կուղարկվեն ձեզ: Ապա զեկուցում է Հայաստանի բյուրոյի ընկերը Պուսի ընկերների կարծիքների մասին, որից երևում է, որ այնտեղի ընկերները «որոշել են լարել բոլոր ուժերը, կենտրոնացնել բոլոր տարրերը հայ ինքնապաշտպանության համար և առաջարկել Կովկասի մարմիններին, որպեսզի ուժեր կենտրոնացնեն սահմանազուլաներում և անկախորեն գործեն նույն ինքնապաշտպանության հողի վրա: Այդ նպատակի համար անհրաժեշտ են գտնում ղեկավար ուժերին Կովկաս հրավիրել»:

Հայ կամավորների կազմակերպման զեկուցումից երևում է, որ այդ գործը արդյունք է կուսակցության և զանազան պետությունների հետ վարած բանակցությունների, ինչպես նաև թուրք կառավարության համառ չկամության բարենորոգումներ մտցնելու: Բարենորոգումների ծրագիրը,

որ ուս կառավարությունն առաջարկեց, Տաճկաստանի և Գերմանիայի կողմից մերժվեց: Ռուս կառավարության հետ ունեցած մտքերի փոխանակությունից երևում էր, որ նա, զանազան քաղաքական նկատումներով, վճռել է տաճկահայերի դրությունը բարելավել, որ նրա քաղաքական կուրսը ներկայումս նպաստավոր է տաճկահայերի համար, բայց նրան խանգարում է Գերմանիան, որ արգելք է հանդիսանում հայկական ռեֆորմների:

Համակերպական պատերազմի հենց սկզբից ուս կառավարությունը ցանկացավ իմանալ, թե ինչ է լինելու հայերի դիրքը ուս-տաճկական պատերազմի դեպքում: Մյուս կողմից հայ շրջաններին շատ էին մտահոգում պատերազմի դեպքում ծագելիք արհավիրքները: Այս հողի վրա սկսվեցին բանակցությունները հայերի և ուս կառավարության միջև: Հայերի զանազան հաստատությունների, միությունների և ընկերությունների ներկայացուցիչներից կազմվեց մի մարմին, որ կոչվեց Ազգային բյուրո. սա ընտրեց մի գործադիր մարմին, որը բանակցություններ սկսեց կովկասյան կառավարության հետ: Կառավարությունը խոստանում էր իրագործել ռեֆորմների սկզբնական ծրագիրը և ցանկություն էր հայտնում, որ հայերը իրենց համակրությամբ աջակցեն ուս զորքին պատերազմի դեպքում: Այդ աջակցությունը պիտի կայանա զորքին թեթև ծառայությունների մատուցանելու, մանավանդ հետախուզումների ժամանակ, և ժողովրդական ինքնապաշտպանության մեջ: Այսպես առաջ է գալիս կամավորներ կազմելու միտքը: Այս կամավոր խմբերը գլխավորապես պետք է ծառայեն հայ գյուղերի ինքնապաշտպանությանը և հարկավոր դեպքում պետք է աջակցեն ուս զորքին: Կառավարությունը իր վրա է վերցնում դրանց զինելու և ապրեցնելու հոգը: Ազգային բյուրոն որոշում է կամավորների կազմակերպությունը, վարչությունը և ամբողջ զինվորական գործը հանձնել մեր կուսակցությանը: Թե Ազգային բյուրոն և թե մեր ընկերները որոշում են գործին համագլխային բնույթ տալ, իհարկե, աշխատելով մեր տեսակետները անցկացնել գործի մեջ:

Այս զեկուցման առթիվ տեղի ունեցած վիճարանությունների ցնթացքում, որ եռյակ համաձայնության հաղթությունը մեզ համաց նպաստավոր է, որ ուս-թրքական պատերազմը անցանկանալի է, բայց թե նա ծագի, մեր բոլորիս իղձը պետք է լինի Ռուսաստանի հաղթությունը, մեր ակտիվ մասնակցությունը պատերազմին, ընկերների մի մասը հակառակ էր և պահանջում էր զբաղվել միայն ինքնապաշտպանությամբ, բայց ժողովականների խոշոր մասը՝ ընդունելով հանդերձ, որ մեր գործը պետք է լինի գլխավորապես ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը, անհրաժեշտ է համարում, հարկը պահանջած դեպքում, աջակցել ուս զորքին: Ի վերջո ընդունվեց հետևյալ բանաձևը:

Շրջան. ժողովը՝ կանգ առնելով ներկա քաղաքական միջազգային մոմենտի վրա և ղեկավարվելով իր կուսակցության հիմնական սկզբունքներով և միջազգային համերաշխության գաղափարով, իր խորին ցավն է հայտնում այն սարսափելի պատերազմի համար, որ սպանդանոց է դարձրել ամբողջ Եվրոպան:

Վերհիշելով պատերազմի դրդապատճառները, կովող կողմերի նպատակները, աշխատավոր դասակարգի, մանր ազգությունների, մասնավորապես հայ ժողովրդի ապագան, Շրջան. ժողովը ավելի ընդարձակ կհամարեր, եթե այս պատերազմը վերջանար շուտով և այն էլ եռյակ համաձայնության հաղթանակով:

Գալով սպասվելիք ուս-տաճկական պատերազմին՝ Շրջան. ժողովը այդ համարում է անցանկալի և աղետաբեր, քանի որ նրա ընթացքում ժողովուրդը պետք է ենթարկվի կոտորածների, իսկ նրա տնտեսությունը՝ ավերմունքի:

Այդպիսի պատերազմ բռնկելու դեպքում ժողովը որոշում է կովկասում կազմակերպել թուլացիկ խմբեր, որոնց նպատակն է լինելու, ուսաց բանակի առաջխաղացության դեպքում, պաշտպանել հայկական վայրերի ազգաբնակչությունը ավերածություններից ու կոտորածներից և աջակցել ուս բանակին:

Ժողովը նկատի ունենալով այն, որ ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն ուս-տաճկական պատերազմի դեպքում մեր բռնելիք դիրքը որոշող կուսակցության օրգան հանդիսանում է Տաճկաստանում գոյություն ունեցող հատուկ մարմինը՝ ընտրված ընդհանուր ժողովի կողմից՝ և երկրորդ՝ մտնելով Արևելյան բյուրոյի գրության մեջ, որ ամեն թույլ սպասում էր ուս-տաճկական պատերազմի բռնկումին, իսկ այն մարմնի մասին տեղեկություն չունենալով, ստիպված է եղել որոշ քայլերի դիմել, խոստումներ անել. և արդեն փաստորեն տեղի է ունեցել ուժերի մոբիլիզացիան, ժողովը թեև իր իրավասությունից դուրս է գտնում կամավորներ կազմակերպելու հարցի վճիռը, բայց և շունենալով այդ խնդրի վերաբերյալ ավելի բարձր և իրավասու մարմինների որոշումը հաստատում է Բյուրոյի որոշումները և նպաստում է դրանց լավագույն իրագործմանը:

Շրջան. ժողովը ցանկություն է հայտնում՝ որ Բյուրոն, ըստ հնարավորության, հարաբերության մեջ մտնի Հայաստանի մարմնի հետ այս առթիվ: Նույնպես շարունակե սկսված բանակցությունները եռյակ համաձայնության պատկանող մյուս պետությունների հետ և նրանցից որոշ խոստումներ ստանա:

Նույնպես վճռում է շտալ այս գործին նեղ կուսակցական բնույթ և վարել ըստ կարելիության զգույշ, առանց հրապարակային բնույթ տալու Ապրա երկար վիճաբանություններ տեղի ունեցան Ազգային բյուրոյի

շուրջը: Ոմանք գտնում էին այդ Բյուրոն ապօրեն, ոչ ազգային, այլ մի քանի հաստատությունների ներկայացուցչություն է: Մեծամասնությունը նկատի ունենալով քաղաքական պայմանները՝ հնարավոր չէր համարում լայն, ընդհանուր ընտրության սկզբունքով ազգային մի ժողով գումարել, գործնական նկատումներով օգտակար էր համարում ներկա Ազգ. բյուրոյի գոյությունը, նրա գործադիր մարմինը ընթանում է համերաշխորեն մեր ընկերների հետ: Ժողովը որոշեց այս մասին բանաձև չբեկարկել և հավանություն տվեց ընկերների բռնած դիրքին:

Առաջարկվեց նաև կազմել երկու մարմին, մեկը զուտ զինվորական, որ լինելու է մեր ընկերների ձեռքը, և մյուսը՝ ֆինանսական և այլ խնդիրների համար, ուր պիտի մասնակցեն Ազգային բյուրոյի կողմից ընտրված մարդիկ մեր ընկերների հետ միասին հավասար թվով: Ցանկալի է, որ զինվորականից զատ, բոլոր հանձնաժողովներում մասնակցեն Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչները:

Ընկերներից ոմանք բողոքում են, որ Ազգային բյուրոն ամբողջ գործը իր ձեռքն է առել և հետ է մղում կուսակցությունը: Առաջարկվում է ավելի շեշտել կուսակցության մասնակցությունը բոլոր ձեռնարկներում: Այս առթիվ բուն վիճաբանություն է տեղի ունենում: Առաջ է բերվում Ազգային բյուրոյի կազմության, նրա գործունեության, իրավասության, կազմի հարց: Երաշխավորվում է, որ մեր կուսակցության անկախ դիրքը ապահովված է և շեշտվում է համերաշխ գործունեության անհրաժեշտությունը:

Տեղի է ունենում Արևելյան բյուրոյի երկու անդամների ընտրությունը և ժողովը փակվում է ոգևորված տրամադրության տակ:

Հ. Հ. Գ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈ

Բ

ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐ

ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԿԱՐԳԱԳՐԻՉ ՄԱՐՄՆԻ ԱՆՎԱՄ ԽՄԲՆ ՎՐԱՑՑԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ԱԶԳ ԽՈՐՀՐԳԱԺՈՂՈՎԻՆ

(1914 թ. դեկտեմբերի 27)

Ազգային բյուրոյի նախագահի զեկուցումից ժողովականները իմացան, թե ի՞նչ պայմաններում առաջացավ հայ կամավոր խմբերի կազմակերպման գիտքը, կառավարությունը որոշ խոստումներ արավ տաճկահայոց ապագայի նկատմամբ, և Ազգ. բյուրոն հանձն առավ կազմակերպել կամավոր խմբեր, օգնելու համար ուս զենքի հաջողությունը: Այնուհետև ստեղծվեց զինվորական մի մարմին՝ Հայ կամավոր

խմբերի կարգադրիչ մարմին կամ ինչպես սովորաբար կոչում են, շտաբ անունով՝ բաղկացած զինվորական համալսարան, անուն ու փորձառու- թյուն ունեցող անձնավորություններից, որոնց և հանձնվեց խմբերի կազմակերպման և ղեկավարման գործը:

Սկզբում շարժումը կրում էր անլեզու բնույթ. կառավա- րությունը խուսափում էր աղմուկից և չէր ուզում հրապարակային ձև առնել: Այդ պատճառով ամեն բան արվում էր գաղտնի կերպով: Զինվո- րական մարմինը որոշեց խմբերի գործունեության վայրը, նրանց թիվը, հրամանատարների կազմը և կազմելով գորաշարժի ծրագիրը՝ ամեն կողմ ուղարկվեցին մարդիկ ու հեռագրեր՝ կամավորներ արձանագրելու համար:

Որոշվեց խմբերի գործունեության շորս կետեր ընդունել, Սալմաս- տից պիտի շարժվեր Անդրանիկի գունդը 1500 հոգուց բաղկացած և պիտի արշավեր դեպի Վան, Իգդիրից պիտի դուրս գար Գորոյի խումբը 500 հոգուց կազմված՝ նույնպես դեպի Վան արշավելու նպատակով: Կազմակերպիչ շարժվելու էր Համազասպի գունդը, իսկ Սարիղամիշից՝ Քեռիի գունդը:

Կառավարությունը առաջարկում էր նաև Օլթիի, Խոյի գծերը առ- նել, բայց զինվորական մարմինը մերժեց՝ աչքի առաջ ունենալով, որ այդ գծերը հայաբնակ ջրջանում չեն գտնվում: Գործը կազմակերպող- ների մեջ այն տրամադրությունը կար, որ բավական ժամանակ պետք պիտի լինի մոբիլիզացիան լրացնելու համար, բայց հասարակությունը այնպիսի խանդավառություններ ընդառաջ չենաց, որ շատ կարճ ժամանա- կում ոչ միայն ստացվեց պահանջված թիվը, այլև շատերին ստիպ- ված եղանք մերժելու: Հայաբնակ բոլոր վայրերից ինքնաբերաբար գա- լիս էին կամավորներ, հակառակ մամուլի և զինվորական մարմնի ազդարարությունների՝ հասանքը երթալով ավելի լայն ծավալ ստացավ: Խմբեր եկան Բուզղարիայից, Ռումիլիայից, Օդեսայից, Արիմից, Ռուս- տովից, Եկատերինոգորից, Աստրախանից, Անդրկասպյան երկրից և ուրիշ հեռավոր տեղերից: Այդ հոսանքը շարունակվում է և այսօր՝ շնա- յած մեր կողմից եղած մերժումների:

Կամավոր խմբերի կազմակերպումը, ինչպես հայտնի է, սկսվեց սեպտեմբերի սկզբներին, երբ ռուս-տաճկական հարաբերությունները խիստ լարված էին և ամեն բոլոր սպասվում էր պատերազմի հայտա- ռարության: Այդ տրամադրության ազդեցության տակ մոբիլիզացիան կատարվեց շատ արագ. կարելի չեղավ ոչ խիստ բժշկական քննություն կատարել, ոչ էլ լավ ընտրություն անել զինվորական և այլ տեսակետ- ներով: Այդ պատճառով խմբերի մեջ մտան բավական թիվով և տկար ու կասկածելի տարրեր, որոնք անզոր գտնվեցին զինանալու այն բոլոր գծավորություններին, որոնց վիճակվեցին մեք խմբերին: Այդ հուզված տրամադրությունը տեղի տվեց Գանգատության, և արդեն հոկտեմբերի

կեսերին կառավարությունը մեզ հայտնեց, որ պատերազմը հետաձգ- վում է մինչև գարուն: Ապահով, որ դեռ ժամանակ կա խմբերի պակասը լրացնելու և զինավարժությունը պարապելու, զինվորական մարմինը, համեմատաբար, թեթև պատրաստությամբ նշանակված կետերն ուղարկեց կամավորներին: Կամավորների համար որոշվեց առանձին, միանման համազգեստ, որ մշակեցին խմբերի հրամանատարները: Հա- գուտի և այլ պետքերի համար նկատի էր առնվում անցյալի փորձը՝ բուլղարական պատերազմի, հայդուկային կոիվների և այլ օրերից: Դժբախտաբար, շատ բան կարելի չեղավ նախատեսել, և խմբերը բա- վական նեղություններ կրեցին՝ սկիզբներում տաք ու հարմարավոր հա- գուտներ չունենալու պատճառով:

Չնայած կառավարության հավաստիացումներին, Վանկարծ, պայ- թեց պատերազմը, որ հանկարծակի բերեց և մեզ: Սկսվեց մի տեն- դային աշխատանք եղած պակասությունները լրացնելու մասին, բայց սպասելու ժամանակ չկար: Խմբերը առանց կանոնավոր վարժություն ստիպված էին կռվի վայր մեկնել: Հրամանատարները դիմեցին իրենց տեղերը: Բոլոր խմբերը հապճեպով պատրաստվեցին և հազար ու մի պակասություններով հանդերձ սկսեցին գործել: Ամենամեծ պակասու- թյունը ինչպես հիշեցինք, տաք հագուստ չլինելն էր, այլև խոհանոցի, բժշկական մասի պակասը: Մեր բոլոր ճիգերը խմբերի համար բժիշկներ կամ ֆելդշերներ գտնելու անցան ապարդյուն: Նույնիսկ 200 և ավելի ռուբլի ամսական նշանակվեց, թերթերում հայտարարություն տպվեց, բայց բժիշկներ չգտնվեցին:

Խմբերի գործունեությունը ամփոփ կերպով հետևյալն է եղել. Անդ- րանիկի խումբը շարժվել է Սալմաստից մոտ 1200 հոգով: Ապա այդ խումբը ուժեղացավ մոտ 200 հոգով: Խումբը ուներ ձիավոր մոտ 100 հոգի: Զինված էր մոսիններով: Խումբը առաջին կոիվը ունեցավ Բու- րուշխուրան լեռնանցքի վրա: Կոիվը անցավ շատ հաշոդ: Խումբը ռուս զորքերի հետ գրավում է Ղոթուրը, ուր Բագի գյուղի մոտ լինում է տաք կռիվ: Այստեղ մերոնց անձնատուր են լինում շորս քուրդ բեգեր՝ բինբաշիներ: Ապա խումբը առանց դիմադրության գրավում է Սարայը: Մի խմբակ Ավոյի ղեկավարությամբ ջարդում է քուրդին Բարդողիմեսոս առաքյալի վանքի մոտ և գրավում վանքը: Ապա 14 հոգով գրավում է Բաշկալան և գալիս միանում Անդրանիկի գնդին: Անդրանիկի գունդը՝ եղած հրամանի վրա թողնում է Սարայը և գալիս Ղոթուրի մոտ դիրքեր բռնում: Գեկտ. 4-ին նոր հրաման է հասնում առաջ շարժվելու, խումբը նորից գրավում է Սարայը, բայց վերջին ընդհանուր նահանջի ժամանակ՝ մեր խումբն էլ հետ է քաշվում: Մինչև վերջին արշավանքը ամբողջ գն- դից սպանվում են 12 հոգի և վիրավորվում 18 հոգի: Գնդի գործունեու- թյան մասին ամենանպաստավոր զեկուցումներ են տրվում Աստրախա- կանի ռուս բանակի հրամանատարների կողմից: Ի նշան հատուկ ուշա-

գրութեան Անդրանիկը վարձատրվում է բարձր պատվանշաններով, իսկ խմբից շատ մարտիկներ ներկայացվում են Գեորգյան խաչերի:

Երկրորդ գունդը շարժվեց Իգդիրից 380 հոգուց բաղկացած, որոնց 50-ը ձիավոր: Դրոյի ղեկավար խմբի առաջին գործը եղավ Կառվե Շամի գյուղի կռիվը, ուր վիրավորվեց Դրոն. և խմբի հրամանատարությունը անցավ Արմեն Գարոյին, նրա օգնականն էր Խելուն: Գնդի հաջորդ գործերն եղան նոյ. 23-ի և 28-ի, ապա դեկտ. 7-ի, 11-ի, 12-ի, 13-ի խիզախ կռիվները, որոնց մասին հիացումով են խոսում ուս սպաները, անվանելով մեր տղաների հանդուգն հարձակումները «Արախ առ մասը զքիս» («Սեհնթերի հարձակում»): Գունդը գործել է շատ աննպաստ պայմաններում և գտնվել է հայտաշաց գեներալ Ապացիևի հրամանատարության տակ և պատվավոր կերպով տարել է իր գործը: Այնքան հաջող, որ Կորպուսի կամանդիր Գեն՝ Օգանովսկին ինքնաբերաբար առաջարկում է խումբը մեծացնել և հայ խմբերի համար սպաներ պատրաստել: Այդ նպատակով Իգդիրում հիմնվեցին հայ սպաների համար դասընթացներ, ուր շտաբի սպաների դասախոսությունը պիտի պատրաստեին մեզ համար վարիչ ուժեր. երկրորդ գունդն էլ ընդհանուր նահանջի հետևանքով քաշվել է Իգդիր:

Երրորդ խումբը շարժվեց Կաղզվանից Համազասպի հրամանատարությամբ, նույնպես ունեցավ մի շարք փայլուն գործեր, որոնց մասին գրվեց թերթերում: Դեկտ. 8-ին խումբը ենթարկվեց գիշերային հարձակման և տվեց զոհեր՝ սպանված ու վիրավորներ: Խումբը այժմ սահմանի վրա է՝ Սըթահան գյուղում:

Ամենամեծ փորձությունների ենթարկվեց չորրորդ գունդը՝ Քեռիի հրամանատարությամբ: Գունդը շարժվեց Սարիղամիշից մոտ 480 հոգով, առաջին հաջող ճակատամարտը ունեցավ Գլար Կալա գյուղի մոտ: Կորպուսի հրամանատար Բերխմանը առանձին ուշադրություն դարձրեց դեպի խումբը՝ կարևոր նշանակություն տալով նրան: Վերջին խուճապի ժամանակ Քեռին ամենածանր պայմանների մեջ ընկավ՝ հանդիպելով անհամեմատ ավելի մեծ ուժերի: Նարիմանի մոտ խումբը ցրվեց և մոտ 80 հոգի կորուստ ունեցավ: Ցրված խմբակները այժմ հավաքվել են Ղարսում, և Քեռին պատրաստվում է նորից շարժվելու: Բոլորովին թալանված է մեր պահեստը Սարիղամիշում, որով Քեռու և Համազասպի խմբերը մնացել են առանց հագուստի և պարենի:

Բոլոր գնդերի մոտ մենք ունեցել ենք մեր քաղաքացիական ներկայացուցիչները՝ Պարսկաստանում բժ. Զավրիևը, Մամսունը և այլն, Իգդիրում՝ Ս. Տիգրանյանը, Ս. Մատենյանը, Կաղզվանում՝ Վալադյանը, Սարիղամիշում՝ Միկ. Աղբալյանը, որոնք ամենապատվալից կերպով տարել են իրենց ծանր պարտականությունները: Օգտվում ենք առիթից հայտնելու համար մեր խորին հարգանքը թե հրամանատարներին ու քաղաքացիական ներկայացուցիչներին և թե բոլոր կամավորներին,

որոնք ոչ միայն արդարացրին իրենց վրա դրված հույսերը, այլև մեծապես բարձրացրին հայ ժողովուրդը հաշտ պետական ու զինվորական մարդկանց, ինչպես և թշնամիներին:

Կամավոր խմբերի փայլուն գործունեությունը պատճառ եղավ, որ կառավարությունը համաձայներ խմբերի կազմը կրկնապատկել՝ խոստանալով 3000 հրացան էլ տալ և համաձայնելով սպա ու ենթասպա մարզիչներ 1000 հոգիանոց ռեզերվ պատրաստելու համար: Այդ նպատակով արդեն 500 հոգի ուղարկվեց Ալեքսանդրապոլ, 500 հոգի էլ այս օրերս կուղարկվին: Ռեզերվի պատրաստության գործը հանձնվեց Վարդանին, որի հմտությունը երաշխիք է այդ գործի հաջողության: Աստիճանաբար պետք է մեծացվեն և գործող խմբերը, ուժեղացնելով նրանց ձիավոր մասերը, ռեզերվից պատրաստ նյութ պիտի հայթայթվի, որով պիտի լրացվի այն պակասը, որ խմբերը ունենում են սպանվողների, վիրավորների և զանազան առիթներով հեռացողների պատճառով:

Զինվորական մարմինը անհրաժեշտ է գտնում կենտրոնացնել ռեզերվի գործը, որպեսզի կարելի լինի մեր պայմաններին համապատասխան մարզանք տալ, կարգուկանոնի միանմանություն մտցնել, բաշխման գործը կանոնավորել և միանման հագուստ հագցնել: Ռեզերվի կենտրոնացումը զգալի շափով կկրճատե և ծախսերը, որոնք այսօր բավական անկանոն կերպով են տեղի ունենում ուժերի ցրվածության պատճառով:

Այսպես, ուրեմն, հիմա մենք ունենք երկու, համեմատաբար, լրիվ խմբեր Պարսկաստանում և Իգդիրում, Համազասպի խումբը առանց օպոզի և Քեռու խումբը գրեթե նոր կազմած: Վերջին երկու խմբերի վրա շատ խոշոր ծախսեր պետք է անել՝ նրանց գեթ նախկին վիճակին հասցնելու համար: Ալեքսանդրապոլում ունենք ռեզերվի 500 հոգի, նույնքան էլ Թիֆլիսում, որ մի քանի օրից պիտի ուղարկվի Ալեքսանդրապոլ: Իգդիրում ունենք սպաների դպրոց, որ նոր է կազմակերպվում:

Խմբերի պետքերը հոգալու համար թե տեղերում և թե Թիֆլիսում ունինք պահեստներ: Թիֆլիսի կենտրոնական պահեստում են հայթայթվում բոլոր հարկավոր իրերը և կենտրոնացվում են նվերները: Պահեստը պետք եղած իրերը կամ պատրաստ է գնում, կամ ապսպրում դրսի քաղաքներում:

Ինչպես ասացինք, խմբերը կազմելու և նրանց գործերը վարելու համար գոյություն ունի կարգադրիչ մարմինը կամ շտաբը, որ գործակցում է Ազգային բյուրոյի գործադիր մարմնին: Վերջինս հոգում է գործի նյութական մասը: Առաջինը տանում է զինվորական մարտական գործը: Ընդհանուր գործի համար լինում են խառն ժողովներ:

Զինվորական մարմինը գործի կազմակերպման հենց առաջին օրից, որոշեց գործը դնել անպայման Համազգային անկուսակցական հողի վրա: Եվ այս հանդիսացավ գործի առաջին պայմաններից մեկը: Այս եղավ նաև ամենալավ միջոցը ամրացնելու այն համերաշխությունը, որ

վերջերս տիրում էր հայ ժողովրդի բոլոր խավերում և բոլոր վայրերում, Ահա այս ամփոփ տեղեկությունները, որ կարելի նշավ հապճեպ կերպով պատրաստել: Դժբախտաբար ժամանակ չկար ավելի մանրամասնորեն թվերով ու փաստերով ներկայացնելու կամավորների կազմակերպման գործը իր ամբողջ բարդությունները: Ավելի նպաստավոր պայմաններում կարելի կլինի այդ թերին էլ լրացնել:

Գործը շատ նոր էր, չափազանց բարդ ու պատասխանատու: Գործի կազմակերպման մեջ պակասություններ շատ կան, որոնք հետզհետե պետք է ուղղվեն, մանավանդ որ դեռ շատ փորձեր սպասում են մեզ ապագայում: Մենք համոզված ենք, որ այս գործին հավատացող բոլոր ուժերը ոչ մի ջանք չպիտի խնայեն պատվավոր կերպով դուրս գալու բոլորիս ստանձնած պարտականություն տակից:

Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ

ԷՆՎԵՐԻ ԱՐԿԱԾԱԽՆԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԵԱՄԱԿ Է. Է. Գ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԵՆ)

(1915 թ. Հունվ. 1/14 Թիֆլիս)

Միրելի ընկերներ,

Վերջին նամակը ձեզ գրել էինք մոտ մի ամիս առաջ. ապահով չէինք, ստանում էիք արդյոք և նրա համար զգուշանում էինք գրել. ընկեր Վարանդյանի վերջին հեռագրից իմացանք, որ մեր նամակը տեղ է հասել, ուստի շարունակում ենք գրել: Այս նամակը, առիթից օգտվելով, մարդու ձեռքով ուղարկում ենք մինչև Ռուսաստան, իսկ այնտեղից փոստով: Գրում ենք վերջին ամառվա ընթացքում անցած-դարձածը և խրնդրում ենք, որ դուք էլ հայտնեք ձեզ հետ կապ պահող վայրերին, մասնավորապես Եգիպտոս և Ամերիկա:

Կովկասը և հայ ժողովուրդը հենց նոր ազատվեց մի սոսկալի կատաստրոֆից: Ռուս-տաճկական պատերազմը, որի վրա ռուսները շատ անհոգություններ էին նայում, հանկարծ ստացավ անսպասելի կերպարանք. թուրքերը հավաքելով իրենց ուժերը էրզրումի գծի վրա, դեկտ. 10-ից գրավում են Օլթին տրորելով ու հետ մղելով ռուսներին. ապա արագ վազքով հասնում են Արդահան, գրավում և հասնում՝ դեպի Ախալքալաք, որից մոտ 25 վերստ հեռավորության վրա կովի բռնվում ռուսների հետ: Մյուս թևը ավելի ուժեղ, գրոհ է տալիս Սարիղամիշի վրա, կատաղի ուժբազոնում կայնրանն ու երկաթուղին, արագ շարժու-

մով տոպրակի մեջ գցում է Բերիամանի կորպուսը և հաջող մի շարժումով անցնում Սարիղամիշի ետևը և կտրում կարս—Սարիղամիշի երկաթուղին՝ Չաթախ կայարանի մոտ: Օլթին, Արդահանի և Սարիղամիշի տեղացի թուրքերը միանում են տաճկական զորքին և թուրք կորպուսները շրջանցելով ռուսներին՝ սպառնում Թիֆլիսին, որից 3-4 օրվա հեռավորության վրա էին գտնվում: Ռուսները շատ քիչ զորք ունեին այդ կողմերում: Գլխավոր բանակը՝ Բերիամանի կորպուսը մեղմվեց մեջ էր, իսկ նոր զորք անկարելի էր հասցնել: Սկսվեց մի աննկարագրելի խուճապ, առաջավոր դիրքերից սկսվեց մի խելակորույս նահանջ, որի ժամանակ թողնվում էր ամեն ինչ՝ և զենք, և ռազմամթերք, և պաշարեղեն, միլիոնների հաբրատությունը անցավ թուրք խուճանի ձեռքը, թալանվեց կամ այրվեց: Այն շրջանների հայությունը թողած ամեն ինչ՝ փախավ. ահագին գազթականություն սկսվեց: Պատերազմի բեմից լուրերը ավելի չափազանցված էին հասնում Թիֆլիս, ուր ամեն ոք իր գլուխը կորցրել, կարծվում էր, որ թուրքերը առանց դիմադրության 3-4 օրեն Թիֆլիսում կլինեն, կարգադրություն եղավ էվակուացիայի. որոշեց հեռացնել բանկերը, պաշտոնական հիմնարկությունները և այլն. որոշվեց փոխարքային փոխադրել Եվատերինոզար, իսկ զինվ. շտաբը՝ Ստավրոպոլ. Պետերբուրգ ուղարկված անվերջ հեռագրերին զորքի պահանջքով՝ եկավ մերժումի պատասխան: Բերիամանին հրաման ուղարկվեց ինչ գնով էլ լինի ձեռքը թուրք զորքը և Սարիղամիշ օգնության հասնել: Փոխարքայի զինվ. մասի օգնական Միշլանսկին, որ թուրքերի գրոհի պահուն Սարիղամիշ էր, փախավ Ալեքսանդրապոլ և այնտեղ սկսեց կազմակերպել օպոլզենիա և ժողովրդին զենք բաժանել, Հարսից, Ալեքսանդրապոլից, մանավանդ Թիֆլիսից, ժողովուրդը սկսավ փախչել. կայարանում կովով էին տեղ ճարում. մի սոսկալի խուճապ, ահաբեկում էր տիրում ամեն տեղ, և շամեն ազգ իր դիրքն էր աշխատում որոշել: Վրաց ազնվականությունը ժողով գումարելով, փոխարքային դիմում է անում, որ Թիֆլիսը առանց կովի հանձնեն թշնամուն: Նման դիմում են անում և քաղաքային դուման ու ժուռնալիստների ժողովը: Քաղաքական բոլոր կուսակցությունների մի ժողով է գումարվում, որի մեջ վրացիները նույնպես առաջարկում են Թիֆլիսը առանց կովի հանձնել: Մերոնք միայն հակառակ կարծիք են ունենում: Առհասարակ այդ օրերին թե կառավարական շրջաններում և թե մասսայի մեջ այն կարծիքն էր տիրում, թե ամբողջ Անդրկովկասը պիտի անցնի թուրքերի ձեռքը: Օր օր վրա սպառնում էր կովկասյան թաթարների ընդհանուր շարժում, արդեն նշաններ էլ կային: Ադմինիստրացիան—վարչությունն—էլ կարծես հաշտվել էր այդ մտքի հետ՝ արագորեն հեռացնում էին իրենց ընտանիքները և արժեքավոր իրերը: Սոսկալի էր հայ ժողովրդի վիճակը, նրա համար ազատում չկար, «ազգի երևելիները» ինչպես Ազգային բյուրոյի նախագահ Սամսոն Հարությունյանը, Գումայի անդամ Պապազյան-

յանը և ուրիշները զանազան պատրվակներով փախան Քիֆլիսից, մնացինք մենք ու մեր բոլորիս մտահոգութիւնն էր փրկել ժողովուրդը վերահաս վտանգից և պաշտպանել նրան: Այս գործի համար մտածում էինք օգտվել մեր խմբերից. դիմում եղավ կառավարութեան և մի քանի տեղ՝ Ղարս, Ալեքսանդրապոլ և այլն, տրվեցին բերդաններ: Մտածվում էր նաև գյուրութիւններ ստեղծել փախչող ժողովրդին օգնելու:

Այս միջոցին կառավարութիւնը դիմեց մեզ խոստանալով և ղենք, և սպաներ, միայն թե նոր խմբեր ուղարկենք, մենք անմիջապէս կազմեցինք 500 հոգիանոց մի խումբ և Վարդանի հետ ուղարկեցինք Ալեքսանդրապոլ, ուր մտածվում էր հավաքել ռուսների դիմադրական ուժը: Այսպէս անցնում է մի քանի ծանր օր, երբ դեկտ. 20-ին, լուր է հասնում, որ Բերխմանի կորպուսը՝ զորաբանակը, դուրս է եկել Թակարդից և մյուս ուժերի հետ կանգնեցնում է թուրքերի գրոհը. ապա մեծ հաղթանակ է տարվում թուրքերի վրա, որի մեջ ջարդվում են թուրքերի 10-րդ և 9-րդ կորպուսը վերջինիս հրամանատար Իհսան փաշան և շտաբը գերի են ընկնում. գերվում են և մոտ 10 հազար թուրք զինվորներ, Արդահանը հետ է առնվում, թուրքերը ստիպված են լինում հետ քաշվել և այժմ կռիվներ տեղի են ունենում Կարաուրգանի մոտ: Թուրքերը շատ լավ են կռվում, ծրագիրը շատ հաջող էր կազմված, միայն ցուրտը և պաշարի պակասը պատճառ եղան, որ նրանք հաղթվեցին, եթե ոչ Քիֆլիսը ձեռքից զնացել էր:

Այդ խուճապի միջոցին տրվում է հրաման Պարսկաստանի և Ալաշկերտի զորամասերին հետ քաշվել, սկսվում է հետ գալ և Ատրպատականի ռուս զորքը, որի հետ զաղթում են Աղբակի և Սալմաստի հայերը: Կարիք կա՝ ասելու, թե ինչ ահռելի կացութեան մեջ է ընկել այդ ժողովուրդը այս ցրտին:

Գաղթում են և Թավրիզից, որը անցել է թուրքերի ձեռքը: Ալաշկերտից, որի բոլոր գյուղերը այրել են ռուսները հեռանալուց առաջ: Շահ-Աբասի ժամանակներն են եկել մեր ժողովրդի վրա: Ռուսները առայժմ, ուզում են ամրանալ Խոյ—Բայազետ—Կարաուրգան գծով պաշտպանողական դիրքով մինչև որ նոր ուժեր գան:

Ռուսաստանից հիմա գալիս են նոր կորպուսներ, ըստ երևույթին զարնանը տեղի կունենան վճռական դեպքեր: Գաղթող հայերին օգնելու համար սկսվում է հանգանակութիւն, կարիքը անհաշվելի է, Կովկասի հայերը մեծ կարեկցանքով են ընդունում եկողներին: Այս նոր սարին առայժմ բերեց մեզ մի քանի տասնյակ հազար տնավեր եղած ժողովրդի լաց ու սուգ: Թուրքական գրոհի վտանգը թվում է անցած, թեև հայտնի չէ, թե Կարաուրգանի մոտ տեղի ունեցող թրքական նոր հարձակումների հետև նրանք որքան ուժ ունին:

Կամավոր խմբերն էլ մասնակցեցին վերջին դեպքերին: Անդրանիկի

գունդը, որ հիմա ունի մոտ 1200 հոգի հետ է գալիս. Սարայի կողմից դեպի Խոյ ռուս զորքերի հետ, խումբը շատ հաջող գործունեություն ունեցավ ու արժանացավ բարձր զնահատման, ռուս զինվորականների և շտաբի կողմից: Արմեն Գարոյի խումբը այժմ Իգդիրում է: Նա էլ ունեցավ մի շարք հաջող կռիվներ, իսկ վերջին նահանջի ժամանակ անգնահատելի օգնություն հասցրեց գաղթող հայ գյուղացիութեանը: Խումբը կապված էր գեներալ Ապացիևի—Օսետիև—Օտրյադի հետ. վերջինս հայատյաց և քրդասեր մի մարդ էր, այդ պատճառով տեղի են ունեցել նրա և Կարոյի մեջ մի շարք անախորժութիւններ, Ապացիևը վատ է տրամադրված եղել դեպի խումբը, և ամենավտանգավոր տեղերն է ուղարկել նրան: Ի գնահատություն խմբի գործունեության՝ շորորդ կորպուսի հրամանատար Օգանովսկին որոշել է խումբը կապել մի ուրիշ օտրյադի հետ: Օգանովսկին շատ լավ է վերաբերվում դեպի մեր խումբը. նրա առաջարկութեամբ և հովանավորութեամբ հիմնվում է Քանախեռում մի հիսուն հոգիանոց դասընթաց, հայ խմբերի համար հայ սպաներ պատրաստելու համար. նրա պնդումով նույնպէս Քանաքեռում հիմնվում է 1000 հոգիանոց ռեզերվ, որ պիտի մարզվի ռուս սպաների ղեկավարութեան տակ: Որոշվել է Գարոյի խումբը մեծացնել, Վարդանի խումբն էլ այստեղ փոխադրել և ստեղծել 1200—1500 հոգիանոց հայկական մի գիվիզիոն. ցանկութիւն կա մեր ուժերը կենտրոնացնել հայաբնակ վայրերում, Օգանովսկու կորպուսի սահմաններում, նա շատ է ոգևորված մեր խմբերով, մեր շահն էլ պահանջում է ուժերի կենտրոնացում, թե Գարո-Վարդանի և թե Անդրանիկի խմբերը, գրավելու են միևնույն շրջանում:

Համազասպի խումբը այժմ Կաղզվանում է. ունեցել է մոտ 30 սպանված, 40 վիրավոր և բավական պաշարեղենի կորուստ: Ունեցել է մոտ 13 կռիվ և միշտ հաջող, նրանից էլ շատ գոհ են, ստացվել է Գեորգևյան մեդալ երկրորդ աստիճանի: Ամենից ծանր կորուստ է ունեցել Քեռիև, որ թուրքերի գրոհին է ենթարկվել Նարմանի շրջանում, մոտ 7 սպանված է տվել Նարմանի մոտ: Նրա խումբը թուրքերի հաղթական արշավի օրերին ընկնում է միջոցի մեջ Նարմանի մոտ և շնորհիվ Քեռու ճարպիկութեան ազատվում է, խումբը ցրվում է և նրա բեկորները հետըզհետե հավաքվում են Ղարսում: Այժմ խումբը վերականգնվել է և պատրաստ է արշավելու: Այս օրերս Գարոն ու Համազասպը Քիֆլիսում են, հեռագրվեց, որ Վարդանն ու Քեռիև էլ գան մի ընդհանուր խորհրդակցութիւն կատարելու համար: Հարցեր շատ կան և ամենից առաջ պետք է համաձայնեցնենք մեր գործունեությունը: Ռուս զորքի նոր տակտիկայի հետ, նկատի ունենալ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը, այլև ուժերի բաշխումը կատարել, որովհետև կառավարությունը կամենում է մեր խմբերը մեծացնել, կամավորների թիվը կրկնապատկելու:

վերջին խուճապը առժամանակ մոռացնել տվեց ամեն բան, բայց մինչև այդ որոշ աշխատանք կատարված էր թե մամուլով և թե դիվանագիտական ճանապարհով՝ հայկական հարցի նպաստավոր լուծման համար: Մեր լողունգն է. «Ավտոնոմիա վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի, ռուսական պրոտեկտորատի ներքև», այս մտքով հող է պատրաստվում, Պետերբուրգում, Սաղոնովը և մյուս շրջանները ըստ երևույթին հակառակ շեն այս ծրագրին: Այս մտքով դիմում եղավ և կաթողիկոսի կողմից փոխարքային գրավոր, իսկ բերանացի՝ ցարին. աուգենցիայի միջոցին վերջին տեսակցության ժամանակ, փոխարքան ասել է՝ «կմտածենք», իսկ ցարն ասել է. «Ձերդ սրբության ցանկությունները կիրառործվեն, պատերազմից հետո հայերի ապագան շատ լավ պիտի լինի»: Ցարը հետաքրքրվել է ապագա Հայաստանով. նրա ժողովուրդներով և հայերի թվով: Կաթողիկոսը տեղեկություններ է տվել: Այդ աուգենցիայի, ինչպես և այցելության միջոցին դեպի հայերը ցույց տված ցարի բացառիկ ուշադրությամբ, հայկական բուրժուական շրջանները բավական ոգևորված էին, բայց իրապես մեջտեղը ոչ մի շոշափելի երաշխիք չկա, ընդհակառակը, ռուս ինտելիգենցիայի՝ Միլյուկով և մամուլի — «Ռեյ», «Ուտրո-Ռասսիի» և այլն, որոշ մասը շատ պարզ և կատեգորիկ կերպով դնում են Հայաստանի անեքսիայի խնդիրը: Մեր շարքերում այս խնդրի մասին մի վճռական կարծիք չկա, թեև բոլորս էլ վախենում ենք «անեքսիայի» ուրվականից: Կառավարության վերաբերմունքը այժմ դեպի հայերը շատ լավ է՝ գլխավորաբար զինվորականների և բարձր ադմինիստրացիայի, տեղական պաշտոնեությունը՝ մեծ մասամբ վրացի, թուրք, գերմանացի, միշտ էլ հակահայ են: Քաղաքական պատճառներով փախչողները վերադարձել և ազատ ապրում են: Մի ընդարձակ ցանկ անունների փոխարքայի կողմից ներկայացված է Պետրոգրադ, բայց դեռ ամենիստիա չկա: Արտասահման գտնվողներն էլ անվտանգ կարող են վերադառնալ և մինչև պատերազմի վերջը առանց բռնվելու կապրեն. իսկ պատերազմից հետո հույս կա ընդհանուր լիկվիդացիա անել նրանց մեղքերի:

Ինչպես գիտեք կամավորների գործի նյութական մասը վարում է Ազգ. բյուրոն, իսկ զինվորականը՝ Զինվորական մարմինը: Ազգային բյուրոյում վերջերս տեղի են ունենում խլրատումներ և պայքար, երևի մոտ օրերս կայաթի, Ս. Հարությունյանի հրաժարումով նախագահ ընտրվեց Պապաջանյանը, որը նույնպես հրաժարվեց, որովհետև իմացավ, որ մեր վստահությունը չի վայելում: Մենք աշխատում ենք կացությունը փրկել և մինչև ընդհանուր ժողովը յուրա տանել, իսկ ընդհ. ժողովի մեջ ընտրել մի ձեռնհաս մարմին: Ուզում ենք բժ. Զավրյանին, Անդրանիկի բանակից այստեղ բերել, բայց նա էլ պայման է դնում, որ ինքը կհեռանա, եթե իր տեղը գա մի կարող ընկ., օր. Ռոստոմը: Ռոստոմի բացակայությունը այստեղ առհասարակ շատ կենցաղային և լավ

կլիններ, եթե նա գար, մինչև այժմ շատ ենք մտածել, հեռագրել ու խընդրել որ գա, բայց ի նկատի ունենալով դիվանագիտական քայլերի կարևորությունը՝ չենք արել:

Խնդրում ենք առանձնապես ջանք թափել մեզ համար նպաստավոր վերաբերում ստեղծելու Փարիզի և Լոնդոնի դիպլոմատիայի մեջ, որովհետև վերջ ի վերջո ամեն բան այնտեղից կախված պիտի լինի:

Այստեղ շատ է մտածվում այդ մասին, բայց զգուշացվում է պաշտոնական քայլեր առնելուց. դուք այդ ուղղությամբ խոշոր գործ կարող եք անել:

Զինվորական մասը վարում ենք մենք, ստեղծել ենք կարգադրիչ մարմին—Աբրահամ, Իշխան, Վրացյան—որոնք տանում են գործի ընթացիկ մասը, իսկ ընդհ. գործ՝ Աբրոն:

Տրամադրությունը դեռ շատ բարձր է, կամավորների հոսանքը շարունակվում է, պետք է առայժմ վերջացնել, որովհետև տեղումս էլ շատ մարդ կա:

Բոլոր ընկերները առողջ են:

Ընկերների կողմից ջերմ բարևներով՝

Ս. ՎՐԱՑՅԱՆ

Հ. Հ. Գ. ԵՐԶԱՆԱՑԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԲԱՆԱՁԵՎԵՐԸ

(1917 թ. ապրիլ)

ՎԵՐԱՏԵՐՈՒՄ ԴԵՂԻ ԳԱՏԵՐԱԶՄԸ

1.

Հ. Հ. Գ. կովկասյան շրջանային ժողովը սրտի կսկիծով արձանագրում է այն փաստը, որ ազատագրված ժողովուրդը ստիպված է իր ազատությունը և ապագա նորմալ զարգացումը ապահովելու համար հսկայական պայքար մղել ոչ միայն հին կարգի մնացորդների, այլև Եվրոպայի կենտրոնական պետությունների ահարկու զորության դեմ:

1. Կասկածից դուրս է, որ անհավասար պայմաններում հաշտություն կապելը ծանրապես կվնասի երիտասարդ Ռուսաստանին, կփանի նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացումը և կզրկի մեր ռամկավար պետությունը ժողովրդի անհամար կարիքներից և գոհացում տալու հնարավորությունից և այսպիսով կվարկաբեկի նրան՝ լայն մասսաների առաջ իր դոյուբյան սկզբի օրերից:

2. Կասկածից դուրս է նույնպես, որ գերման կայսրության հաղթության դեպքում՝ Ռուսաստանի քաղաքական կարգերը չեն կարող արագութեամբ ընթանալ ռամկավարական այն ճամփով, որով գնում են այսօր: Հաղթական Գերմանիայի թե արքայական տունը, թե պահպանողական հոգեբանության տեր տիրող դասակարգերը չեն կարող իրենց սահմանին կից մի մեծ ռամկավար հանրապետություն հանդուրժել և հնար եղածին շափ ուժ կտան ռուս հետադեմ տարրերին և տապալված արքայական տան վերականգնումի գործին, որի իրականացումը կաշկանդելով Ռուսաստանի զարգացումը՝ կհասցնի նրան նախկին կախյալ վիճակին:

3. Ռուս դեմոկրատիայի առաջադրած սոցիալ-տնտեսական մեծ ծրագիրը — օր. հողային — նույնպես թշնամական վերաբերում առաջ կբերեն կենտրոնական միապետականների կողմից, որովհետև այդ սեփորմները այնքան արմատական են, որ ստանում են համաշխարհային բնույթ և կարող են մեծ սոցիալական շարժումներ առաջ բերել եվրոպական մասսաների, հատկապես գյուղացիության մեջ, այդ պատճառով Գերմանիան և նրա դաշնակիցները հնդկելու դեպքում կօգտվեն իրենց բռնի ուժից՝ ռուս դեմոկրատիայի վերանորոգչական եռանդը զրուպելու համար:

Այս ծանրակշիռ հանգամանքները նկատի առնելով՝ Շրջ. ժողովը գտնում է, թե որևէ հաշտություն Գերմանիայի և ազատ Ռուսաստանի միջև վերջինիս համար աննպաստ և անհավասար պայմաններում անընդունելի է դեմոկրատիայի տեսակետից:

Եվ նկատելով, որ հաշտության նպաստավոր պայմաններ ստեղծել, ինչպես և ազատ և ռամկավար կարգերն ապահովել, հնարավոր է միմիայն ստվար կարգապահ և լավ պարենավորված բանակներում՝ Շրջ. ժողովը կոչ է անում բոլոր զինվորներին կրկնապատիկ եռանդով կատարել իրենց պարտքը, դասալիքներին — անմիջապես վերադառնալ իրենց զորամասերը և թիկունքի բոլոր գործոն ուժերին — աջակցել զորքի պարենավորման գործին:

Գալով հաշտության հիմնական պայմաններին՝ Շրջանային ժողովը հայտարարում է, որ անընդունելի են թե անեկսիտնիստական և թե հակաանեկսիտնիստական լուգունքները, եթե նրանք չունին կոնկրետ բովանդակություն: Մեր կարծիքով հակադեմոկրատական է ոչ միայն գրաված երկրների բռնի միացումը, այլև նրանց բռնի վերադարձը հին տերերին: Այն հարցերը, որ նախքան պատերազմը միջազգային բնույթ ունեին — ինչպես օր. հայոց հարցը, — ինչպես նաև այն ազգային հարցերը, որ ծագեցին պատերազմի ընթացքում, պետք է լուծվեն ազատագրվող ազգերի ինքնորոշման իրավունքով:

2. 2. Գ. շրջ. ժողովը Սահմ. ժողովի համար որոշեց.

Շրջ. ժողովը միանգամայն հնարավոր է համարում Սահմ. ժողովում առաջադրել կուսակցության նվազագույն ծրագիրը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի վերաբերմամբ իր բովանդակ ծավալով՝ թե քաղաքական, թե հողային և թե բանվորական»:

Իսկ մինչև Սահմ. ժողով.

«Շրջ. ժողովը հրահանգում է ծրագրային բոլոր հարցերը դարձնել գրավոր և բանավոր պրոպագանդի առարկա:

Իրականացնել այն պահանջները, որ չեն կարող սուր պայքար հարուցանել ազգերի և հասարակության տարբեր խավերի մեջ: Այդպիսի պահանջներ Շրջ. ժողովը ճանաչում է.

1. Անդրկովկասի վարչական բաժանումների փոփոխությունը, որն իրականացնելու համար Արևելյան բյուրոն և Կենտր. կոմիտեները ոչ մի ջանք պիտի չխնայեն:

2. Բանվոր դասակարգի դրությունը բարվոքելու համար ուր հնարավոր է, ստեղծել հաշտարար կոմիտեներ, իսկ ուր հնարավոր չէ, դիմել մասնակի բանակցություններին:

3. Գյուղացիների դրությունը բարվոքել նման միջոցով մարմինների օգնությամբ՝ իջեցնելով կալվածատիրական հողերի կապալապահից և ստեղծելով գյուղացիների համար ուրիշ նպաստավոր պայմաններ՝ անտառներից, արոտներից, ջրերից և այլն օգտվելու համար:

4. Ընդունելով, որ հայկական շրջաններում ամենամեծ կալվածատերը եղած է պետությունը՝ Շրջ. ժող.-ը հրահանգում է կուսակցական մարմիններին և ընկերներին՝ միջոցներ ձեռք առնել, որ այսուհետև պետական հողերը տրվին ոչ մասնավոր անձանց, այլ միմիայն տեղական գյուղական համայնքներին, որոնք և պիտի որոշեն այդ կարգի հողերից օգտվելու եղանակը:

5. Դպրոցները մնալով պետական պիտի ազգայնաան վարչության և դասավանդության տեսակետով: Կուսակցական մարմինները և մասնավոր պետք է կոչ անեն բոլոր ուսուցիչներին և վարժուհիներին, որ հին ուժիմի հետևանքով ցրված են Ռուսաստանում, վերադառնալ հայրենիք:

6. Բոլոր վարչական և դատական հիմնարկությունների մեջ պետք է գործածական դարձնել տեղական լեզուները: Իրավաբան ընկերները և այս սկզբունքին համակրողները պետք է աշխատեն հայրենիք կանչել Անդրկովկասից դուրս ցրված հայ իրավաբաններին և պիտի պատրաստեն ամենակարևոր օրենսգրքերի և կանոնադրքերի թարգմանությունը հայերեն:

ՔԱՆԱՑԵՎ ԲԱՂԱՋԱԿԱՆ ՄՈՄԵՆՏԻ ՄԱՍԻՆ

ՄՈՄԵՆՏԻ ԲԵՈՐՈՇՈՒՄԸ

Ա. Ռուսաստանում

Վերլուծելով հեղափոխական վերջին անցուդարձը, շ. շ. Դ. Շրջ. ժողովը գալիս է այն եզրակացության, որ՝

1. Ռուսաստանի մեծ հեղափոխությունը հետևանք է.

ա. Այն խոշոր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պահանջների, որ 1905 թվին գոհացում չտացան.

բ. Այն խելակարույս քաղաքականության, որ հին կառավարությունը վարեց հատկապես վերջին տասնամյակի ընթացքում.

գ. Այն զուտ դինաստիական և դավաճան քաղաքականության, որ նկատվեց այս մեծ պատերազմի ընթացքում.

դ. Իշխանության և ժողովրդական տնտեսության քայքայման.

ե. Այն երկարամյա հեղափոխական դաստիարակության, որ ստացել էր աշխատավորությունը:

Յ. Հեղափոխությանը մասնակցեցին.

ա. Ձինված գյուղացիությունը, որ նույն է թե զորքը, մի զորք, որ մեծ մորիլիզացիաների շնորհիվ՝ կորցնելով իր կաստայական բնույթը դարձել էր ժողովրդական բանակ և ապրում էր նույն սրամազրույթունները, ինչ որ ժողովրդի մեծամասնությունը.

բ. Բանվորությունը, որ 1905 թվի շարժումներից հետո ավելի փորձառություն էր ձեռք բերել և պատերազմի սկզբից մասնակցելով երկրի պաշտպանության գործին՝ քաղաքական շատ կարևոր ազդակ էր դարձել.

գ. Հառաչադիմական և շափավոր տարրերը, որ հասան այն վերջնական համոզման, թե հին ուժիմը լիովին անընդունակ է հասցնելու պատերազմը նպաստավոր վիճակին:

Տ. Հսկայական թռիչքը ցարիզմից մինչև ուսկապար հանրապետություն՝ պետք է բացատրել.

ա. Այն կատարյալ վարկաբեկումով, որին հասան միապետական գաղափարները վերջին շրջանում.

բ. Այն հարաբերական թուլությանը, որ ունեին շափավոր սահմանադրական տարրերը Ռուսաստանում և այն գործությանը, որ ունեին սոցիալ-քաղաքական արմատական գաղափարները.

գ. Ծվրոպական երկրների քաղաքական գանդազ անցյալը և փորձը չկրկնելու ցանկությանը.

դ. Այն դասակարգային կապով և հոգեբանական մերձեցմամբ, որ ստեղծվեց բանվորության և զորքի միջև:

4. Զգտելով բնորոշել պետության քաղաքական կացությունը ներկա մոմենտում, Շրջ. ժողովը նկատում էր, որ ուժերի գերակշռությունն այսօր անցած է բանվորության և զորքի ներկայացուցիչներին, որոնք գտնվում են առավելապես սոցիալիստական, քան թե բուրժուական կուսակցության ազդեցության տակ: Հառաչադիմական տարրերը ստիպված են հեխհ հետևել աշխատավորության վազբին: Չի կարելի ուրանալ այն վճռականությունը, որով լիբերալ՝ կազես և այլ տարրերը, հանուն պատերազմի հաջողության, ընդառաջում են գերիշխող աշխատավորության պահանջներին:

Չմոռանալ ամեն տեղ գոյություն ունեցող դասակարգային հակոտնյա շահերը՝ պետք է ասել, որ հասարակական խավերի գործակցությունը ընդհանրապես բավարար է համերաշխության տեսակետից:

Ներքին դժգոհություններն ու քննադատությունները գրեթե հակամարտ գործողություններ առաջ չեն բերում: Նկատելով բանվորական և զինվորական խորհուրդների ազդեցությունը պետական կյանքի ընթացքի վրա՝ կարելի է ընդունել, որ կառավարությունը ներկայացնում է համարյա բոլոր հոսանքներն ու խավերը և չնայած իր այլատարր կազմության՝ նա մինչև այժմ ընթանում է դեմոկրատիկ ճամփով: Պետք է նկատել սակայն, որ բանվորական և զինվորական խորհուրդներին կից՝ անհրաժեշտ է կազմել գյուղացիական խորհուրդներ, որոնք իբրև աշխատավորական ուժի վիճակի են երկրի բախտի տնօրինության մեջ իրենց մասն ունենալու, որովհետև մեծ է գյուղացիության դերը Ռուսաստանի ապագա սոցիալական հեղաշրջումների ժամանակ:

Գալով ամբողջ Ռուսաստանի կենտրոնական և զավառական կառավարության վերակազմությանը և հաշվի առնելով հասարակության անփորձությունը քաղաքական-վարչական գործերում՝ ուրախությամբ պետք է արձանագրել ինքնագործունեության այն թափը, որ երևան բերեց հասարակությունը՝ թույլ շտալով անիշխանություն՝ հին կառավարության և վարչությունների կործանման շրջանում: Ազգերն ու դասակարգերը առանց մոռանալու իրենց ուրույն շահերը՝ ընդհանուր առմամբ ներշնչված են այն գիտակցությամբ, թե ժողովրդի ազատությունը կարելի է ապահովել միմիայն միահամուռ գործակցությամբ: Քաղաքական կուսակցությունների փոխադարձ վերաբերումը համեմատած 1905 թվի շրջանի հետ՝ շատ ավելի միախառնական է, իսկ գործելակերպը՝ շրջահայաց:

Այս բոլորը նկատի առնելով՝ շ. շ. Դ. Շրջ. ժողովը գտնում է, որ՝

1. Մինչև սահմանադիր ժողովը պետք է ընթանալ նույն ճամփով և պահպանել նույն փոխադարձ վերաբերումն ու տրամադրությունները:

2. Պետք է պահպանել այն գորությունը, որ ձեռք են բերել բանվորական և զինվորական խորհուրդները, համանման կշիռ տալով ապագայում կազմվելիք գյուղացիական խորհուրդներին և ջանալով հակադրության մեջ դնել նրանց թե դեպի կենտրոնական կառավարությունը և թե դեպի երկրի հառաջադիմական տարրերը, որովհետև այդ աշխատավորական կազմակերպությունների վերացումով, ինչպես և համարտությունը կվտանգվի ազատությունը և կստեղծվի երկրում անիրիթանություն:

3. Պետք է շարունակել աշակցել ժամանակավոր կառավարությունը, քանի նրա գործունեությունը համապատասխան կլինի դեմոկրատիայի շահերին:

4. Պետք է հրապարակ հանել երկրի թաքնված կենսական ուժերը վարչական նոր կազմակերպությունը ապահովելու համար:

Բ. Անդրկովկասում

Քննելով երկրի դրությունը Անդրկովկասում՝ Շրջ. ժողովը նկատում է, որ այդ այլատարր ու բռնակալ կառավարության պրովոկացիոն գործունեության ասպարեզ դարձած երկրում ևս ազատության օրերին երևան եկավ շատ ավելի համերաշխ և խելացի գործունեություն, քան կարելի էր սպասել:

Մի երկրում, ուր դասակարգային և դասային հակամարտությունները բարդանում են ցեղամիջյան հարաբերություններով, չգտնվեց որևէ խոշոր հասարակական տարր, որ թեկուզ ներքուստ ափսոսար հին կարգերի անկումը: Ազատ, իրենց կամքին թողնված ազգերը չգնացին փոխարքանների պատրաստած ճամփով, այլ կարողացան համախմբվել մի ընդհանուր գործի շուրջ և ըմբռնել օրվա հրամայականները: Չնայած կուլտուրական խոշոր տարբերություններին, շնայած դասակարգային և ազգային հարցերի խառնակ դրության՝ հնարավոր է եղել առժամանակ ստեղծել մի կենսաձև — Modus Vivendi — մինչև Սահմանադիր ժողովը, որը մեր երկրի համար ևս պիտի լուծի մի շարք սոցիալական և ազգային հարցեր:

Մեկնելով այս մխիթարական փաստերից և մեր իրականության ունի պայմանների ճշգրիտ ըմբռնումից՝ Հ. Հ. Գ. Շրջ. ժողովը հրահանգում է կուսակցության բոլոր մարմիններին և ընկերներին կատարյալ համերաշխություն պահպանել կովկասում ցեղամիջյան հարաբերությունների ժամանակ և միջդասակարգային ու ազգամիջյան խնդիրները լուծելիս միշտ աչքի առաջ ունենալ կուսակցության օրվա լուղունգները*:

* Այս բանաձևի հեղինակն էր Ա. Շահխաբունյանը, որ զեկուցանողն էր քաղաքական մոմենտի մասին:

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱԾՆԱԳԻՐ

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ԿԱԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ**

Մեկ կողմեն Օսմանյան կայսերական կառավարությունը և մյուս կողմեն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որ ինքզինք անկախ հռչակած է, համաձայնած ըլլալով բարի դրացնության և բարեկամական հարաբերությանց հաստատման իրենց երկրներու միջև քաղաքական, իրավական, տնտեսական և մշակութային հողի վրա, նշանակած են իրենց լիազորները.

Օսմանյան կայսրություն

Ն. Վ. ԽԱԼԻԼ ԲԵՅ, երեսփոխան, արդարության նախարար, նախագահ պետական խորհրդի և գլխավոր պատվիրակ:

Ն. Վ. տեղակալ զորավար ՎԵՀԻԲ ՄԵՀՄԵԴ ՓԱՇԱ, կովկասյան ճակատի օսմանյան բանակներու ընդհանուր հրամանատար, գլխավորական պատվիրակ:

Հայաստանի հանրապետություն

- Պ. Ալեքսանդր Խատիսով, նախագահ պատվիրակության.
 - Պ. Ռուբեն Քաջազնունի, պատվիրակ.
 - Պ. Միքայել Պապաչանով, պատվիրակ.
- որոնց լիազորագրերը քննված և գտնված են օրինական: Երկու պատվիրակությունները համաձայնած են հետևյալ տրամադրությանց շուրջ.
- Հոդ. 1. Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև պիտի գոյանա տևական խաղաղություն և մնալուն բարեկամություն:
- Հոդ. 2. Հետևյալ սահմանագծումը ունեցող սահմանագլուխը կրածն Օսմանյան կայսրությունը Վրաստանի Հանրապետութենեն, Հայաստանի Հանրապետութենեն և Ազրբեջանի Հանրապետութենեն:
- Սահմանը կմեկնի այն տեկեն, որ ՉՈՒՔ գետակը Սև ծով կթափի և կհամապատասխանե Օսմանյան կայսրության և Ռուսիո 1877-ի պատերազմին առաջվա սահմանագլխին, մինչև ՇԱՎՆԱՊԱՐ լեռը և, անց-

նելով բարձունքներու գծով, կհասնի ՀԱԼՀԱՄԱ և ՄԵՓԻՍՔԱՐՈ լեռներուն (1856-ի սահմանին համաձայն). հետո կդառնա դեպի հարավ, կանցնի ՓԻՐՍԱԿԱՏ լեռան գագաթեն և, ԱՐԱՍ ԹՈՒՄԱՆՆԵՆ երկու կիլոմետր հարավ, և դառնալով դեպի հյուսիս-արևելք, կհասնի ՔԱՐՀՈՒԼ-ՏԱՂԻ գագաթը. այնտեղեն, նախ ուղղվելով հինգ կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք և ապա դեպի հարավ-արևելք, կհասնի ԿՈՒՐԳՅԵԼ ավանը, կանցնի, ՔՈՒՐԱ գետը ԱՔՍԵՈՒՐԻՆԵՆ երկու կիլոմետր հարավեն, և, ԳԱՅԱՊԱՇԻ, ՕՐԹԱ-ԹԱՎԻ և ԳԱՐԱԳԱՅԱ լեռներու գագաթներու գծով անցնելով՝ կհասնի ԹԱՓԻՍՔՈՐՍՔԱ լիճը, Մոլիթայի վանքեն անմիջապես հարավ. այս գիծը կանցնի այնպիսի ձևով, որ օսմանյան հողամասին կձգի լճին ա՛յն մասը, որ հարավը կմնա ուղիղ գծի մը, որ Մոլիթա վանքին անմիջական հարավեն կմեկնի հակադիր եզերքի կետի մը, ուր կգտնվի մեկ և կես կիլոմետր հարավ-արևելք՝ լճի հյուսիսային ծայրամասեն և կհասնի ԹԱՎՔՈՒԹԵԼԻ լեռան. հետո կիջնե դեպի հարավ և կանցնի ՇԱՎՆԱՊԱՏ, ՔԱՐԱԳՈՒԶՈՒ և ՍԱՄՍԱՐ լեռներու գագաթներեն և արևելք դառնալով կանցնի ՏԵՎԵՔԻՐԱՆ լեռնաշղթայի գագաթներեն. հետո կուղղվի դեպի հարավ, անցնելով ԱՂՐԻՔԱՐ, ՊԱՇԹԻՐԱՆ և ՆՈՒՐԱՀՄԱՆ լեռներու գագաթներեն: ՆՈՒՐԱՀՄԱՆ լեռեն հետո, կշարունակե հարավի ուղղությամբ և միշտ անցնելով գագաթներու գծով, կհանդիպի ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ—ԹԻՖԼԻՍ երկաթուղիին, ԱՔՊՈՒԼԱՔ ավանեն հինգ կիլոմետր դեպի արևմուտք: Այնտեղեն, գագաթներու գծով կհասնի ԽԱՆՎԱԼԻ ավանին, ուրկե, գրեթե ուղիղ գծով, կհասնի ԱԼԱԳՅՈՋԻ ամենեն բարձր գագաթին. և, դարձյալ ուղիղ գծով մը շարունակելով կկտրե էՋՄԻԱՍԻՆ-ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ խճուղին, էՋՄԻԱՍՆԵՆ յոթը կիլոմետր արևմուտք գտնվող կետի մը վրա. հետո, այս վերջին քաղաքը յոթը կիլոմետր հեռավորութենեն դառնալով, կհետևի ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ—ՉՈՒԼՅԱ երկաթուղիին հորիզոնական ուղղության մը, մոտավորապես վեց կիլոմետր հեռու այդ երկաթուղիեն, ԲԱՇԹԻՐԱՆ ավանեն տասնվեց կիլոմետր հարավ-արևմուտքեն կանցնի այն ճամփայեն, որ այս վերջին ավանը կմիացնե երկաթուղիին. հետո կդառնա դեպի հարավ-արևելք, կանցնի ԱՇԱԳԻ-ԳԱՐԱՊԱՔԼԱՐ գյուղեն մեկ կիլոմետր արևմուտքեն և ՇԱԿԱՊՈԼԻ, ԳԱՐԱԽԱՉ և ԱՇԱԳԻ-ՉԱՆԱԽՉԻ ավաններեն. և կհասնի ԷԼՓԻՆՉԱՅ, որուն կհետևի մինչև ԱՐՓԱ ավանը. այս վերջին ավանեն սկսյալ, կմիանա ԱՐՓԱՉԱՅԻ ձորուղիին, կհասնի ՔԱՅԱԼՈՒ ավանը և հետևելով ԳԱՆՏ գետակին կհասնի ԱՔԹԱՓԱՆ լեռան գագաթը. հետո կանցնի ՔԱՐԱԹՈՒՐՆԱ, ԱՐԱՃԻՆ և ԳԱՐԱՆԼԻՔ լեռներու գագաթներեն, կհասնի ՔԵԼԻԱՆՉԱՅԻ գառվարը, կհետևի անոր ձորուղիին հասնելու համար ԱՉԱՅԻ ավանին հարավեն ԱԼԻՃԻՆԻ ավանը, որ կգտնվի ուսպարսկական նախկին սահմանի վրա: Սահմանագլխի վերջնական ճշտումը պիտի կատարվի տեղվույն վրա, հանձնախմբի մը կողմեն, կազմված՝ երկու կողմերու անդամներեն:

Հոդ. 3. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Ազգաբնիկների Հանրապետության կառավարության միջև կնքված համաձայնագիրը՝ իրենց հասարակաց սահմաններու ճշտումին համար, պիտի հաղորդվի Օսմանյան կայսերական կառավարությանը:

Հոդ. 4. Օսմանյան կայսերական կառավարությունը, հանձն կառնն օգնություն փութացնել, պենքի ուժով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը, այն պարագային երբ այս վերջինը պահանջե, երկրին մեջ կարգն ու անդորրությունը ապահովելու համար:

Հոդ. 5. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հանձն կառնն ազդու կերպով հակառակել, որպեսզի իր հողամասի սահմաններու վրա որևէ հրոսախումբ չլստարաստվի և չլինվի, ինչպես նաև՝ զինթափել և ցրվել բոլոր այն հրոսախմբերը, որոնք պիտի գային ապաստանիլ հոն:

Հոդ. 6. Հայաստանի Հանրապետության իսլամ բնակիչներուն կրոնքն ու սովորությունները պիտի հարգվին: Նորին կայսերական վահափառության անունը պիտի հիշվի իսլամներու հանրային պաշտամունքի ընթացքին: Անոնք պիտի վայելեն, տարբեր դավանանքի պատկանող քաղաքացիներու իրավական և քաղաքական իրավունքները: Անոնք պիտի կարողանան իրենց ցեղին և կրոնքին հատուկ լեզվով դաստիարակվիլ:

Ապահովելու համար պաշտամունքի և բարեգործության կիրարկումը, պիտի կազմակերպվին բարոյական անձնավորությամբ իսլամ համայնքներ, հիմնելու համար մզկիթներ, հիվանդանոցներ և դպրոցներ: Կրոնական և բարեսիրական հաստատություններու մատակարարումի համար պիտի ունենան անշարժ և շարժուն հասութարքի ստացվածքներ, որոնք պիտի հանձանձվին հոգաբարձուներու կողմե:

Մուֆթի մը կամ պետ մը պիտի հաստատվի Երևան քաղաքին մեջ, որ Հայաստանի հանրապետության մայրաքաղաքն է, և այլ մուֆթիներ պիտի հաստատվին Հանրապետության այլ կենտրոններու մեջ, հոն՝ ուր անոնց ներկայությունը անհրաժեշտ նկատված է:

Այս մուֆթիներու հարաբերությունները Շեյխ-Իվլ-Իսլամության հետ, ինչպես նաև անոնց իրավունքները և առանձնաշնորհումները ճշտված են այս դաշնագրին կցված թիվ 3 Համաձայնագրին մեջ:

Հոդ. 7. Նկատի ունենալով, որ Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության միջև որևէ դաշնագիր, պայմանագրություն, համաձայնագիր, պաշտոնագիր, համաձայնություն կամ միջազգային այլ վավերագիր գոյություն չունի, բանակցող երկու կողմերը կհամաձայնին կնքելու հյուպատոսային համաձայնություն մը, առևտրական գաղնագիր մը և անհրաժեշտ նկատված այլ վավերագրեր, իրենց իրա-

վական և տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելու համար: Հյուպատոսային համաձայնությունը պիտի կնքվի, ներկա Գաշնագրի վավերացման թվականեն երկու տարվա ընթացքին: Փոխանցման այս շրջանին, յուրաքանչյուր կողմի ընդհանուր հյուպատոսները, հյուպատոսները և դերհյուպատոսները իրենց առանձնաշնորհումներուն և պաշտոններուն մեջ պիտի վայելեն: Միջազգային ընդհանուր իրավանց հիմունքով, նախապատիվ ազգի վերաբերումը, փոխադարձության պայմանով: Միջազգային ընդհանուր իրավանց հիմունքներով կնքելի առևտրական դաշնագրի բանակցությունները պիտի սկսին անմիջապես, որ կնքվի ընդհանուր խաղաղությունը մեկ կողմե՝ Թուրքիո, և մյուս կողմե, այս վերջինին հետ պատերազմական վիճակի մեջ եղող ազգերու հետ: Մինչ այդ, և մինչև 31 դեկտ. 1919 բոլոր պարագաներու տակ, ներկա դաշնագրի թիվ 1 հավելվածով հաստատված առժամյա դրույթունը պիտի գործադրվի երկուստեք. կարելի է շեղյալ նկատել 30 հունիսի 1919-են սկսյալ և արդյունքը վեց ամիս վերջ գործադրելի է:

Երկաթուղիով հաղորդակցությունները պիտի սկսին, ներկա Գաշնագրի վավերացված օրինակներու փոխանակումեն վերջ:

Հոդ. 8. Համաձայնող կողմերը հանձն կառնեն իրարու կարելի ամեն դրույթուն ընծայել, երկաթուղիով փոխադրությանց համարձ հաստատելով և կիրարկելով զեղչյալ սակեր: Մասնավորաբար, երկաթուղիներու և հանրօգուտ այլ շինությանց հատուկ կառուցման, շահագործման կամ հանձանձման նյութերու փոխադրության համար զեղչյալ մասնավոր սակեր պիտի կիրարկվին: Համաձայնող կողմերու երկաթուղիներու վրա վագոններու և վայրաշարժներու փոխանակությունը պիտի կատարվի այս մասին հաստատված միջազգային սկզբունքներու հիման վրա:

Համաձայնող կողմերը անմիջապես խոսակցությանց պիտի սկսին, նախորդ տրամադրությանց մանրամասնությունները ճշտելու համար:

Հոդ. 9. Մինչև Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությունը միջազգային թղթատարական և հեռագրական միության, թղթատարական և հեռագրական հարաբերությունները, Օսմանյան կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության միջև պիտի վերահաստատվին, ներկա Գաշնագրի վավերացված օրինակներու փոխանակումեն հետո, միջազգային միության թղթատարական և հեռագրական օրենքներու համաձայնությանց և հասկացողությանց հիման վրա:

Հոդ. 10. Համաձայնող կողմերու բնակիչները և համայնքները որոնք, սահմանին մյուս կողմը գտնվող կալվածներու վրա սեփականատիրության և օգտագործումի իրավունքներ ունին, պիտի կարողանան օգտագործել, շահագործել կամ վարձու տալ, հանձանձել կամ ծախել, իրենք՝ և կամ իրենց փոխանորդները: Բացի այն պարագային, երբ խնդրո առարկա է հանրօգուտ ձեռնարկ մը, ոչ ոք պիտի զրկվի իր սե-

* Գաշնագրի հավելվածները չենք հրատարակել:

փականատիրութեան իրավունքն, վերոհիշյալ կալվածներու վրա. այդ պարագային, պիտի ստանա համապատասխան հատուցում:

Ոչ մեկ արգելք պիտի դրվի վերոհիշյալ բնակիչներուն և համայնքներու ներկայացուցիչներուն, անցնելու սահմանը, երբ ներկայացնեն ազաս անցքի թուղթը, որ իրենց պիտի տրվի, իրենց բնակավայրի իրավասու իշխանութեանց կողմն և պիտի վավերացվի՝ մյուս կողմի համապատասխան իշխանութեանց կողմն:

Սահմանեն անցքին և սահմանամերձ շրջաններու երթևեկին համար դուրուստներ և մասնավոր առանձնաշնորհումներ պիտի ընծայվին:

Նախորդ տրամադրութեանց մանրամասնութիւնները կկարգավորվին ներկա Դաշնագրի թիվ 2 Հավելվածով:

Հոդ. 11. Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հանձն կառնե, ամեն ճիգ ի գործ դնել, պարպելու համար ԲԱՔՈՒ քաղաքը գտնվող հայկական ուժերը, ներկա Դաշնագրի ստորագրութիւնեն անմիջապէս հետո և ապահովել՝ որ այս պարպումը որևէ բախումի տեղի չտա:

Հոդ. 12. ԲՐԵՍԵԼՆԻՍՏՎՍԿԻ մեջ, Օսմանյան կայսրութեան ու իր դաշնակիցներուն և Ռուսիո միջև կնքված խաղաղութեան հավաքական և հավելվածական Դաշնագիրներու տրամադրութիւնները, որոնք չեն հակասեր ներկա Դաշնագրին, ի զուր են համաձայնող կողմերու համար:

Հոդ. 13. Ներկա Դաշնագրով ճշտված սահմաններն դուրս ելող հողամասերու վրա գտնվող երկու երկրներու բանակները պիտի քաշվին, անմիջապէս որ դաշնագիրը ստորագրվի:

Հոդ. 14. Ներկա դաշնագիրը պիտի վավերացվի և վավերացված օրինակները պիտի փոխանակվին Կոստանդնուպոլսո մեջ, մեկ ամսվա ժամանակամիջոցին և կամ, եթե կարելի է ավելի շուտ. ի զորու պիտի դառնա փոխանակութեան օրը:

Վերոգրյալ տրամադրութիւններու հիման վրա, լիազորները ստորագրեցին խաղաղութեան և Բարեկամութեան ներկա Դաշնագիրը և կրնեցին իրենց կնիքով:

Պատրաստված՝ երկու օրինակով, Բաթում 4 հունիսի 1918:

Ստորագրված՝

ԽԱՂԻ ԱՆ. ԽԱՏԻՍՈՎ
ՎԵՂԻՐ ՔԱՋԱՋՆՈՒՆԻ
ՊԱՊԱՋԱՆՈՎ

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կնքված՝ մեկ կողմն Ամերիկյան օգնութեան վարչութեան և մյուս կողմն՝

Ա.— Հայ ազգ. պատվիրակութեան նախագահին
Բ.— Հայաստանի Հանրապետութեան պատվիրակութեան նախագահին միջև:

Նկատելով, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը և Հայ ազգ. պատվիրակութիւնը դիմած են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներու, Ֆրանսիայի և Մեծն Բրիտանիո, խնդրելով սննդական արտադրութիւններ՝ խափանելու համար սովը, որ ավեր կգործե թրքահայաստանի և ռուսական Հայաստանի բնակչութեան մեջ, և նաև՝ սատարելու հայ կառավարութիւններուն կարգի պահպանման և անիշխանութեան տարածումը արգելելու համար:

Նկատելով, որ Ամերիկյան օգնութեան վարչութիւնը կփափագի սննդական այս արտադրութեանց մեկ մասը հայթայթել և հետեաբար ծրագրված է նավու միջոցով ղրկել հինգ հազար թոն ալյուր, որ ապրիլ ամսվա ընթացքին պիտի հանձնվի, և, եթե կարելի է, շարունակել նման հանձնումներ կատարել մայիս, հունիս և հուլիս ամիսներուն ընթացքին, և

Նկատելով, որ Ամերիկյան օգնութեան վարչութիւնը, եթե անհրաժեշտ է, կուզե ընդարձակել վարկը նման սննդեղէններու գնման համար, և, նկատելով որ նման վարկեր կտրվին այնպիսի պայմաններով, որոնք Ամերիկյան, օգնութեան վարչութեան հավանութեանը արժանանան.

ՆՏԵՎԱԲԱՐ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԹԱՅԱՎ

1. Որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը և Հայ. ազգ. պատվիրակութիւնը իրենք, և իրենց հաշորդներուն համար զորս կրնան ունենալ Հայաստանի կառավարութեան և Հայաստանի որևէ մեկ մասին համար, պիտի ընդունին ստանձնել նավահանգիստներու մեջ, Ամերիկյան օգնութեան վարչութեան կողմն ղրկված այն բոլոր սննդեղէնները, որոնք պիտի ղրկվին Հայաստան. այս արտադրութեանց համար նյութորքի մեջ պիտի վճարեն դուրսով, իսկ եթե չկարողանան՝ Ամերիկյան օգնութեան վարչութեանը պիտի տան կառավարական հանձնառութիւններ, որոնք Ամերիկյան օգնութեան վարչութիւնը գոհացնող բնույթ պետք է ունենա: Այն պարագային, երբ Ամերիկյան օգնութեան վարչութիւնը կարողանա օգտագործել տեղական դրամանիշը ծախքերու վճարման համար, կամ ալյապիս, կառավարական հանձնառութեամբ կատարվելիք որևէ ձևի վճարման փոխարեն, Հայաստանի Հանրապե-

տութիւնը կամ Հայ. ազգ պատվիրակութիւնը, պիտի կարգադրեն վերոհիշյալ արտադրութիւններու վճարումը տեղական դրամանիշով:

2. Ամերիկյան օգնութեան վարչութեան գործակալները Հայաստանի Հանրապետութեան և Հայ. ազգ. պատվիրակութեան հաշվեկշիռներ պիտի ներկայացնեն, որոնք վերջնական և եզրափակիչ պիտի նկատվին, ինչ որ կվերաբերի անոնց գումարին, գնին և հանձնումին այն բոլոր արտադրութեանց, որոնք հայթայթված են ներկա պայմանագրութեան հիման վրա: Հայաստանի Հանրապետութիւնը և Հայ ազգ. պատվիրակութիւնը պիտի վճարեն հանձնումի հետ կապված բոլոր ծախքերը, ներառյալ՝ նավահանգստի և ցամաքահանումի ծախքերը: Հայթայթված արտադրութիւնները պիտի հանձնվին գնով մը, որ կներկայացնեն Միացյալ Նահանգներու մեջ գնման գինը, հավելյալ՝ փոխադրութեան և այլ բոլոր ծախքերը, բավարար հավելումով մը՝ ապահովելու համար Ամերիկյան օգնութեան վարչութիւնը կորուստներու դեմ:

3. Հայաստանի Հանրապետութիւնը և Հայ ազգ. պատվիրակութիւնը կընդունին, որ եթէ կարողանան արտածումի դյուրութիւններ և կամ միջազգային փոխանակութեան այլ ձև մը գտնել, զանոնք պիտի հայթայթեն Ամերիկյան օգնութեան վարչութեան, այս վարկէն զեղլվելու պայմանով: Ընդհանրապես, Ամերիկյան օգնութեան վարչութիւնը իրպովունք պիտի ունենա պահանջելու, վարկերու շուրջ, նույն այն պայմանները, որոնք կրնան ուրիշներու տրվիլ, սննդեղէններու ներածման համար, կանխիկ կամ արժեթուղթերու փոխանակութեամբ:

4. Այս ձևով հայթայթված սննդեղէնի արտադրութեանց բաժանումը պետք է կատարվի արդարութեամբ և ենթակա՝ Ամերիկյան օժանդակութեան վարչութեան ընդհանուր հավանութեան.

8 ապրիլ 1919

Վկաներու առջև կողմերը ստորագրեցին ստորև.

Ամերիկյան օգնութեան վարչութեան կողմէն՝
ՇԵՐԲԸՐԹ ՀՈՒՎԸՐ

Ընդհանուր տնօրէն
Հայ. ազգ. պատվիրակութեան
Վիագորված հերկայացուցիչ՝
ՓՈՂԱՍ ՅՈՒՐԱՐ

Հայաստանի Հանրապետութեան
Վիագորված ներկայացուցիչ՝
Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ

Վկա՝
ՐԱԳԸՐԹ Ա. ԹԱՅԹ

ԶՈՐ. ՀԱՐԲՈՐԴԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ՀԱՆՈՐՈՒՍԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՀԱՅ ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ)

Երևան. 29 սեպտ. ժամը 3-ին էջմիածնից օթոմորիով Երևան ժամանեց գեն. Հարբորդը: Գեներալին ընդունեցին վարչապետը, նախարարական ամբողջ կազմով, Վրաստանի, Ազրբեջանի դիպլոմատիական, ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական դիվորականի ներկայացուցիչները: Ներկա էին նույնպես քաղաքապետը, քաղաքապետը, բարձր պինվորականութիւնը և հայ ու թաթար ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչները: Զհասած Զանգվի կամրջի մոտ շինած կամարին, գեն. Հարբորդը իջավ օթոմորիից: Նրան դիմավորելու առաջացավ ամերիկյան գինվորական ներկայացուցիչը, որը կարճ ճառով ողջունեց գեն. Հարբորդին: Հետո նրանք մտան կամար, նրանց դիմավորեց վարչապետ Ա. Խատիսյանը, որը ողջունեց նրա գալուստը, շնորհակալութիւն հայտնեց Ամերիկային նրա՝ հայ ժողովրդին ցույց տված օգնութեան առթիվ և հայտնելով կառավարութեան կատարյալ պատրաստակամութիւնը աջակցելու նրա միսիան իրագործելու գործում, արտահայտեց հայ ժողովրդի բաղձանքը տեսնել անկախ և միացյալ Հայաստանը Ամերիկյան մանդատի տակ:

Պատասխան ճառով գեն. Հարբորդը շնորհակալութիւն հայտնեց Հայաստանին, նրա ցույց տված ընդունելութեան համար և ավելացրեց, որ «Ամերիկան հետաքրքրվում է Հայաստանով և նրա ճակատագրով, ապացույց իմ Հայաստան գալստ: Ես եկել եմ ոչ թէ հաճույքի, այլ իմ վրա դրված պարտքը կատարելու:

Իմ միսիայի բոլոր անդամները յուրաքանչյուրն առանձին ունի իր պարտականութիւնները և պիտի աշխատի այդ շրջանակում: Ես նույնպես իմ երկու օրվա ներկայութեան աշխատանքները պարտավոր եմ զեկուցել նախարարներին անհրաժեշտ հրահանգներ ստանալու համար»: Ծառից հետո վարչապետը ներկայացրեց գեն. Հարբորդին ներկա եղող անձանց: Հետո երկուսով օթոմորիլ նստելով ուղղվեցին դեպի մայրաքաղաք:

Քաղաքը զարդարված էր հայկական, ամերիկյան դրոշակներով, գորգերով և կանաչներով: Սկսած Զանգվի կամրջից ժողովուրդը խոնվել էր ամբողջ ճանապարհին: Աստաֆյան փողոցում կանգնած էին զորախմբերն ու որբերը: Առջևից գնում էր քաղաքապետը ազգային տարազով և 4 ամերիկյան դրոշակ ունեցող ձիավորներով: Նրանց հետևում էին օթոմորիով գեն. Հարբորդն ու վարչապետը, ապա հետևակ ու հեծյալ զորքը, նրանցից հետո դիմավորելու եկած բոլոր պաշտոնական ներկայացուցիչները:

Գեն. Հարբորդի օթոմորիլը երևալուն պես, որբերի և փողոցի եր-

կու կողմերում հավաքված խուռներում ժողովրդի կողմից պայթեցին «կեցցենները»: Նրա համար պատրաստած բնակարանը հասնելիս, զինվորական երաժշտախումբը նվագեց հայկական հիմնը, որից հետո գեներալը ընդունեց՝ զորանցք, շնորհակալություն հայտնեց իր պատվին եղած ընդունելության և գոհունակությունը զորքերի կարգապահության համար և մոտեցավ ու նայեց դիմավորող որբերին:

Ծրկան 29 սեպտ. Այսօր առավոտյան 7 օթոմորիլներով Սարիզամիշ հասավ գեներալ Հարբորդը, մի գեներալի, 7 սպաների և 100 հոգուց բաղկացած զինվորական պահակախմբի ուղեկցությամբ:

Գեն. Հարբորդը իջևանեց սպայական ժողովատեղին, ուր ընդունվեց զինվորական զորանցք և տեղական ազգաբնակչության ողջույնները: Ընդունելությունից զոհ երկաթուղով մեկնեց Կարս:

Գեն. Հարբորդի գնացքը, առավոտյան ժամը 8-ին հասավ Կարսի երկաթուղային կայարանը: Գնացքը դիմավորվեց բոլոր ամրոցներից հղած 21 թնդանոթահարվածներով:

Գեներալը ընդունեց ողջույններ և բարեմաղթություններ քաղաքագլխի կողմից:

Տեղական ազգաբնակչության և վարչությունների ներկայացուցիչներին ընդունելուց հետո գեն. Հարբորդը օթոմորիլով մեկնեց զորահրամանատարի մոտ, ուր ճաշի էր հրավիրված:

Խուռներում բազմության թափորը Գեներալին մեծ օվացիաներ էր անում, իսկ զորքը «ուռաններով» ընդունում:

Գեներալին ուղեկցում էին պետական ներկայացուցիչներ:

Հայ. Անդ. գործ.

Օ Ր Ե Ն Ք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՓՈՒՍԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հաստատված է 1920 թ. հունիսի 10-ի, 8ամաձայն Հայաստանի Խորհրդարանի 1920 թ. հունիսի 5-ի օրենքի:

1. Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական ուժերը և տնտեսությունը վերականգնելու և հանրապետության թղթադրամների ֆոնդն ապահովելու նպատակով կնքել 20 միլիոն Ամերիկյան դոլարի անվանական գումարի պետական փոխառության 6 տոկոսով: Փոխառության 75 տոկոսը հատկացնել վերոհիշյալ նպատակին. իսկ 25 տոկոսը գործադրել պետական կարիքներին համար:

2. Սույն փոխառությունը մտցնել հանրապետության պարտքերի մատյանը Հայաստանի Անկախության փոխառության անունով:

3. Փոխառության պարտաթղթերը (օրիգինալները) բաց թողնել 10, 25, 50, 100, 500, 1000 դոլար արժողությամբ ներկայացնողին վճարելու պայմանով:

4. Պարտաթղթերի տարեկան եկամուտը սահմանել 6 տոկոս, հաշվելով 1920 թ. հուլիսի 2-ից, իսկ վճարումն սկսել 1921 թ. հունվարի 2-ից և վճարել կես տարին մի անգամ:

5. Ամբողջ փոխառությունը աստիճանաբար մարել ոչ ուշ քան մինչև 1930 թ. հուլիսի 2-ը, սկսելով 1925 թ. հունվարի 2-ից և ամեն տարի վիճակ հանելով հուլիսի 1-ին և հունվարի 2-ին: Վիճակով ելած պարտաթղթերի արժեքը վճարել ելած օրից 6 ամիս հետո: Փոխառությունը մարելու նպատակով, սկսած 1925 թ. հունվարի 2-ից, հատկացնել փոխառության անվանական գումարի 8,3 տոկոսը առաջին 11 կիսամյակներից ամեն մեկի ընթացքում և 8,7 տոկոսը 12-րդ կիսամյակում:

6. Կտրոնների և վիճակով ելած պարտաթղթերի դրամագլխի վճարումը Հայաստանում կատարել պետական բանկում և նրա բաժանմունքներում դոլարներով կամ ուրբիներով ըստ օրվա կուրսի, իսկ եվրոպական, ամերիկյան և ասիական պետությանց մեջ, վճարել Ֆինանսների նախարարի մատնանշած հիմնարկություններում տեղական վալյուտայով և նույնպես ըստ օրվա կուրսի:

7. Պարտաթղթերի արժեքը դոլարներով ղվճարելու դեպքում, տեղական վալյուտայի և դոլարի փոխհարաբերությունը որոշվում է օրվա կուրսով փոխառության բաժնեգրությունը սկսելու ժամանակ:

8. Մինչև 1930 թ. հուլիսի 2-ը կառավարությունը սույն փոխառու-

թյան ամբողջական կամ մասնակի վերագնում չպետք է կատարե. ինչպես նաև պետք չէ որևէ փոփոխության ենթարկե նրան:

9. Սույն փոխառության պարտաթղթերի կտրոնները, ինչպես նաև մարվելու ենթակա պարտաթղթերը իրենց վճարման ուժը պահում են 10 տարվա ընթացքում սկսած սույն օրենքի նախատեսած հատուցման օրից:

10. Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում սույն փոխառության կտրոնները ընդմիջտ ազատ են ամեն տեսակի տուրքերից:

11. Ներկա փոխառության պարտաթղթերը տեղավորել ֆինանսների նախարարի մատնանշած բանկային տների, վարկային և այլ հիմնարկությունների միջոցով նախարարի մշակած և նախարարների խորհրդի կողմից հաստատված պայմաններով:

12. Ֆինանսների նախարարը փոխառությունը բաց թողնելու պես որոշում է ներկա փոխառության պարտաթղթերի և կտրոնների վայելած իրավունքներն ու առավելությունները զանազան վճարումների (օրինակ մաքսային, պետական և այլ տուրքերի) ժամանակ:

13. Ներկա փոխառության պարտաթղթերի տոկոսները, ինչպես և նրա կնքման հետ կապված սույն տարվա ծախսերը հոգալ փոխառության գումարից, իսկ հետագա տարիների ընթացքում սույն փոխառության աստիճանական մարումը և տոկոսների հատուցումը կատարել պետական ելանտացույցի մասին գոյություն ունեցող կանոնների հիման վրա:

14. Ներկա փոխառությունը ապահովել Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ գույքով:

Նախարարապետ

ՀԱՄՈ ՕՉԱՆՋԱՆՅԱՆ

Նախարարների խորհրդի

գործերի կառավարիչ

Ֆինանսների նախարար

Ա. ԳՅՈՒԼԻԱՆԴԱՆՅԱՆ

Դիվանի վարիչ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ՝

ԴԵՊԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊԱՏՄԵՆ ՀԵՌԱԳՐԻ

Ստացված պ. Ա. Խաթսյանի անվամբ Բաբումում

Հունիսի 21-ի 1920 թ.

Միջկուսակցական մարմինը հետևյալ կուսակցությունների, Հայ ժողովրդական կուսակցություն, Հայաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատ բանվորական կուսակցություն, Հայ ռամկավար կուսակցություն և Անկուսակցականների միություն, գտնելով որ Հայաստանի անկախության փոխառությունը, 20 միլիոն դոլարի միանգամայն անհրաժեշտ է Հայաստանի ֆինանսական և տնտեսական դրության բարելավման համար, ամեն կերպ պաշտպանում է կառավարությունը այդ փոխառության իրականացման գործում, և դիմում է բոլոր հայերին առաջարկելով եռանդուն մասնակցություն ցույց տալ նրա տարածման մեջ:

Լիազորեն

Հայ ժողովրդական կուսակցության
ՏԵՐ-ԽԱԶԱՏԻՅԱՆ, ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Հայաստանի Ս. Դեմոկրատ բանվոր. կուսակցության
ԻՇԽԱՆՅԱՆ, ԱՆԱՆՈՒՆ

Հայ ռամկավար կուսակցության
ԳԱՐԲԻՆՅԱՆ, ՇԱՏՎՈՐՅԱՆ

Անկուսակցականների միության

ԱԲԵՇՅԱՆ, ՉԱԼԻՈՒՇՅԱՆ

Լ. ՇԱՆՔԻ ԵԱՄԱԿՆԵՐԸ՝ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս հատորի առաջին տպագրությունը պատրաստելիս, դրանից առաջ և վերջը, քանիցս խնդրել եմ Լևոն Շանքին, որ գրի առնե իր հուշերը Մոսկվայի բանակցությունների մասին: Միշտ խոստանում էր, բայց մինչև մահն էլ խոստումը չկատարեց: Ինչ որ կարողացա «պոկել»՝ հետագա երկու նամակներն են, որոնց մեջ հստակ կերպով արտահայտված է Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահի վերաբերումը դեպի բուլշևիզմը և դեպի հարաբերությունները բուլշևիկների հետ:

Բուն նյութի հետ առնչություն չունեցող կետեր կան նամակներում, որոնք հետաքրքրական են Շանքի կենսագրության տեսակետից, ուստի ավիճակ առանց հապավումի:

Ա

Միմոն շան, ահա քանի օր է ուշացուցի նամակիդ պատասխանը հուսալով որ կերպ մը տրամադրեմ ինձի և գոնե համառոտ բան մը գրեմ քեզի քու ուզած հարցի մասին. բայց վերջապես եկա այն տխուր եզրակացության, որ անկարող եմ, այս վայրկյանին բուլշևիկներով ու բուլշևիկյան տխմարություններով զբաղվելու բնավ գլուխ չունիմ. հիմա ես իմ գլխիս մեջ ունիմ իմ սեփական բուլշևիզմը. այնպես խրվեր եմ պարտքերու, անփողության, վիճակի անորոշության և օրվա ապրուստի դժվարություններու մեջ, որ չգիտեմ ինչպես եմ տակեն դուրս գալու. մեր դպրոցի վիճակը խախուտ է, վճարածը չնչին ու անկանոն. իսկ իմ բոլոր ձեռնարկներես ու ծրագիրներես ոչինչ դուրս չեկավ, տված հայտարարությունս իմ անպետք աշխատանքներուս վրա նոր անպետք աշխատանք մը ավելցուց՝ տեղեկատու և խորհրդատու թյուրու: Երբ օր մը գալու ըլլա այն երջանիկ ժամանակը, երբ հնար ունենամ քիչիկ մը աղատ գլուխ ունենալու, և ուտելու հացեն ու դպրոցի վճարեն դուրս ուրիշ բաներու մասին ալ մտածելու, կնստիմ ու կգրեմ մեր դեպի Մոսկվա առաքելությունը և իմ տպավորություններս, իհարկե, ոչ իբրև պատասխան ստախոս ու ցած Զիչերիներու ու Զիչերիսիկներու, այլ անկախ աշխատանք մը ինքն իրեն համար, իբրև հուշեր:

Հիմա քու հարցերուդ պատասխանեմ մեյ-մեկ նախադասությամբ:
1. Մեր պատվիրակությունը ուղարկվեցավ, որովհետև բուլշևիկները արդեն տեր էին Ազրբեջանին և անոնց հետ լեզու մը գտնելը դարձել էր անհրաժեշտ թե վրացիներուն համար և թե մեզի. ուստի նորեն եկեք էր Կովկաս: 2. Մենք Մոսկվա հասանք այն ժամանակվա հաղորդակցության միջոցներու հնարավոր արագությամբ: 3. Կարախանի հետ համաձայնության եկանք բոլոր կետերու վրա. դաշինքը շտորագրվեցավ, որովհետև Բաքվի հայ, վրացի և թաթար կոմունիստները բոլոր միջոց-

ներով սկսան ճնշում բանեցնել Մոսկվայի վրա, պահանջելով որ Ղա-
րաբազը, Չանգեղորը և Նախիջևանը թուրքական հողեր են, անվիճելի
թուրքական և Հայաստանի հետ միացնելու խոսք անգամ լինել չի կր-
նար: Մոսկվան 1-2 ամիս ժամանակ գործ դրավ իր Բաքվի ընկերներու
հետ համաձայնության մը գալու և տեսնելով որ անկարելի է, որոշեց
բանակցությունները տեղափոխել Կովկաս և ուղարկեց Լեզրանը Բաքու
և հոնկե Երևան: Մենք ո՛չ թե ուշացուցած կամ խանդարած ենք, այլ
շարունակ դիմած ու պահանջած ենք, որ շտապեն, որ վերջապես պա-
տասխան մը տան, որ մենք գործ ունինք և այդքան երկար Մոսկվա
նստիլ չենք կրնար: 4. Այդ է մեր ուշացման պատճառը. մեր ետ դալն
ալ կատարված է այն ժամանակվա հնարավոր արագությունը. կրնա-
լինք Բաքվով շատ ավելի արագ տեղ հասնիլ, բայց մենք շուղեցանք:
5. Լեզրանը անձնապես ոչ մեկ դեր չունի, հոն ներսը իրենց մեջ չգի-
տեմ, թեև ներսն ալ կարծեմ կարևորություն ունեցող դեմք մը չէր. մեզի
հանդեպ խողովակ մըն էր, որ կկատարեր կենտրոնեն եկած հրահանգ-
ները. հարցերու ըմբռնման մեջ նույն դիրքը ունեի, ինչ-որ ունեի Մոսկ-
վան մեզի դեմ. համաձայնության գալու ջանք մը, Հայաստանեն թուր-
քիա անցքը բանալու ջանք մը: 6. Լեզրանի հետ բանակցողը եղեր է
մեր պատվիրակությունը, որը սակայն միշտ խորհրդակցություններ է
ունեցեր կառավարության հետ, իսկ հիմնական պայմանները ստորա-
գրելենա անաչ կառավարական խորհուրդին ներկա են եղած և իրենց
հավանությունն են տված բոլոր կուսակցություններու ներկայացուցիչ-
ները: Միայն է թե համաձայնության չեկանք: Լեզրանի հետ լրիվ հա-
մաձայնություն գոյացած է. և երկու կողմեն բոլոր ձևականություններով
ստորագրված է. և՛ հիմնական համաձայնագիրը, և՛ երկու գաղտնի հա-
վելվածները. դեռ քեֆ ալ ենք կատարեր երկու պատվիրակություններս
միասին մեր աշխատանքներու հաջող ավարտման առիթով: Լեզրանը
առավ մեր համաձայնագիրը և գնաց Բաքու, «ամեն ջանք ի գործ դնե-
լու», որ ընդունիլ տա իրենց Բաքվի ընկերներուն մեր փոխադարձաբար
ընդունած կետերը. ուրկե հտքը մեր դաշնագրությունը պետք է ստա-
նար մեր կառավարություններու վավերացումը և պետք է հայտարարվեր:
Եվ այդ բոլորը դարձավ ավելորդ Կարսի անկումով: 7. Ո՞վ է այդ Ա. Կա-
րինյանը. գրական հետաքրքրություններով և «հարուստ» Մոսկվայի
մոտերը ապրող երիտասա՞րդ մըն էր. եթե ան է, բարեկամ էր մեզի,
իր կողմեն վատ ոչին չեմ նկատած. արդեն վատ ի՞նչ կրնար ընել.
խոսք տանի՞լ-բերել. մենք դիտմամբ մեր բոլոր քարտերը բաց էինք
պահած. իսկ այն քարտերը որ բանալ չէինք կրնար, չէինք բացած և ոչ
մեկուն: Այդ անունը կա հիշողությանս մեջ, բայց չեմ հիշեր, թե ով է:
Եթե Բաքվի խումբին կպատկաներ՝ կրնա իրենց ժողովներուն մեջ իր
դերը ունեցած ըլլալ: Ահա՛, սիրելի՛ս, քու հարցարանիդ կարճ պատաս-

խանները, չգիտեմ բանի մը պիտի ծառայեն թե ոչ, այդ հում վիճակին
մեջ. ապահով եմ սակայն որ մնացածը դուն կեփես:

Մեջընդմեջ գրե՛ ինծի, ի՛նչ աստիճանի լրջություն ունի Փարիզի
մեջ օրաթերթ մը հրատարակելու Բյուրոյի մտադրությունը, քանի մը
կողմեր լսեցի:

Այլև պիտի խնդրեի քեզմե անգամ մը հատիսյանեն տեղեկանա-
լի ի՛նչ եղավ Մարկոսյանի կտակի հարցը, արժե՞ որ դեռ հույս կա-
պեմ այդ խնդրին, թե ապարդյուն աշխատանք է. կա՞ այդ կտակի գոր-
ծադրությունը, որևէ մեկը մինչև հիմա ուսե՞ր է այդ հաշվով. 1924-25
թվին որևէ մեկը ընդունվե՞ր է, իբրև նոր սան. և վերջապես առաջիկա
տարվան համար ընդունելություն կա՞. խելքի մոտի՞կ է, որ իմ տղաս
տարվան համար ընդունելություն կա՞. բժշկություն—ըլլա Վիգենց — էլեկտրական
էնժինյոր —: Խոսե՛ անգամ մը հատիսյանի հետ և գրե՛ ինծի քու
մտածումը: Ես արդեն հույսս կտրեր էի մեր անցած տարվան ըրած դի-
մումեն, երբ հատիսյանը Մարսել եղած միջոցին նորեն հույս ձգեց
մեջս. և հիմա չգիտեմ ինչ մտածեմ:

Շատ ու շատ բարևներ քեզի, տիկնոջդ ու մեր ընկերներուն:

Համբույրներով՝ ԼԵՎՈՆ ՇԱՆՔ

1925 մայիս 20, Մարսել

2. Գ. Աշտուր հոսկե անցնելու ժամանակ ըսեր է, որ դուն մեզի ուղար-
կելու ես իմ լուսանկարը՝ կթե ունիս ձեռքդ՝ դրկե՛. տղաքս
կխնդրեն:

Ք

Սիրելի՛ Միմոն, ամենեն առաջ կեա-կեստ պատասխանեմ տված
հարցերուդ, թեև ատոնցմե մեկ քանիին կարծեմ անցած նամակիս մեջ
պատասխանած եի:

1. Մենք վլադիկովկաս հասանք թե չէ ներկայացանք տեղի բու-
շեկյան բարձր իշխանության, հասկցուցինք մեր ով և ինչացու ըլլալը
և խնդրեցինք որ մեզի վագոն տրամադրվի. որովհետև այդ երջանիկ
օրերուն բուշեկյան թագավորության մեջ մեր արդի իմաստով ո՛չ
գնացքներ կային կանոնավոր երթևեկով, ո՛չ ճամփորդի իր ազատ կամ-
քի, ոչ ալ գնովի տոմսակով, ոչ ալ երթևեկող գնացքներուն մեջ տեղ ու
վագոն. տեղ ունենալու համար կառավարութենեն պետք էր հատուկ
իրավունք և կարգադրություն. մինչև Մոսկվա հեռագրվեց, մինչև պա-
տասխան եկավ, մինչև վագոնի կարգադրություն եղավ, անցան քանի
մը օրեր. եթե մենք ալ մեր քեֆի համար կիրակի օր մը ավելի մնա-
ցինք կամ պակաս, սն ալ արդեն չեմ հիշեր: Նույն պատմությունը նաև
Ռոստով. հոն մեկ-երկու օր գուցե կարողանայինք ավելի արագ շարժ-

վել. Տերտերյանի եղբայրը նոր մեռել էր տիֆին և ընկերս պետք է անդամ մը իրենց գյուղը երթար ու գար: Բայց այդպես օր մը ավելի շուտ կամ օր մը ավելի ուշի հարցը չկար մեր առջևը դրած. մենք ո՛չ վայրկյան մը ավելի շուտ հասնելու տենդն ենք ունեցեր, ո՛չ ալ ավելորդ ժամանակ ենք վատներ, և ընդհանուր առումով մեր դանդաղ կամ արագ ջարժվիլը մեզմե կախված չէ եղեր, այլ բուլղեկյան կարգերեն: Պետք չէ մոռնաս, որ Հյուսիսային Կովկասը այդ օրերուն Մոսկվայի հետ սուլիտ կերպով կապված երկրամաս մը չէր: Այս բոլորը ես գրեցի քեզի՛ համար. իմ կարծիքովս բուլղեկյան այդ կարգի «ամբաստանություններուն» պատասխանելը զուր ժամավաճառություն է: Ի՞նչ կարևորություն ունի, գիցուք շարաթ մը ավելի շուտ հասած ըլլայինք. ի՞նչ էր փոխվելու. չէ՞ որ մեր հասնելեն ետքը ամբողջ երկու ամիս պարապ նստեցուցին մեզի այդ մեծապատիվ բուլղեկները իրենց ավերակ Մոսկվային մեջ. շարաթ մը ավելի պիտի նստած ըլլայինք՝ ահա՛ բոլոր տարբերությունը:

2. Մեր կառավարությունը մեզի իբրև տիրեթիվ տված էր երեք որոշում. ա. ուսաները պետք է ճանչնան մեր անկախությունը և գոնե սկզբունքով հակառակ ոչինչ շունենան թուրքական մասերու միացմանը մեր հողին. բ. բացարձակապես պետք է հարգեն մեր ազատությունը և մեր ներքին գործերուն չի պիտի խառնվին, ուրիշ խոսքով կոմունիզմի պահանջ պետք չէ ըլլա և գ. Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը պետք է մրտեն հայկական սահմաններուն մեջ. ժայրագույն պարագային համաձայնիլ Ղարաբաղի խնդիրը հանրահարցի միջոցով վճռելուն: Այս երեք կետերն ալ ուսաները անմիջապես ընդունեցին շատ թեթև առարկություններով. անոնց համար թուղթն ու ստորագրությունը երբեք կարևորություն չէ ունեցած. նոր էին ստորագրեր վրացիներու հետ դաշինքը և մեր իսկ ներկայության կիսնդային այդ դաշինքին վրա, «այո՛, ամսվան մը համար», ինչպես կըսեին կես կատակ, կես լուրջ: Եվ մենք արդեն գիտեինք, որ Գ-րդ թե՛ 11-րդ — լավ չեմ հիշեր — բանակը շարժման մեջ էր գեպի Վրաստան. լեհական պատերազմն էր, որ հետաձգեց Վրաստանի վրա հարձակումը:

3. Ռուսներու կողմեն մեզի առաջարկ չէ եղած կեզրանի հետ ճամփորդելու մասին: Եթե ըլլար ալ մենք չէինք ընդուներ. մենք միշտ պահեր ենք մեզի իբրև անկախ երկրի մը անկախ դեսպանություն և ո՛չ մեկ պայմանով կեզրանի մը թևարկության տակը չէինք մտնել: Իսկ ետ դառնալու որևէ հապճեպ շունեինք այդ աստիճանի. մենք մեր դերը արդեն ավարտած կհամարեինք, բոլոր էական խնդիրներու շուրջ մանրամասն զեկուցումներ զրկած էինք մեր կառավարության և կկարծեինք, որ կեզրանի հետ մեր կառավարությունը ինքը կխոսի Հայաստանի մեջ՝ մեր արտաքին գործերու նախարարը, կամ անոր փոխանորդը: Ատկեզատ նախիջևանով անցնիլ կցանկայինք՝ մեր կառավարության համար

քանի մը միլիոն բերելու հաշիվներ ունեինք, այլև ընկերներ ունեինք սահմանը անցնելու. կային նույնպես ուրիշ մանր հարցեր: Նորեն այս բոլորը կգրեմ միայն քեզի՛ համար. թե չէ՛ դեպի դուրս տալիք պատասխանս մեկ է. Ռուս կառավարության կողմեն մեզի առաջարկած եղած չէ, և եթե այդ առաջարկը եղած ալ ըլլար՝ չէինք ընդունելու, պետք չունեինք ենթարկելու ինքզինքնիս այդ կարգի դիպլոմատիկ խաղերու: Իբրև ի՞նչ պիտի մտնեինք կեզրանի վագոնները, իբրև դաշնակի՛ց՝ չէինք, իբրև գերի՞, իբրև պատա՛նդ: Սիրելիս, այս «ներբությունները» իհարկե չեն կրնար հասկնալ մեր բուլղեկ աղբարները, որոնք անկախությունը ո՛չ ճաշակած են և ո՛չ ցանկացած. բայց մեր մեջ շատ ուժեղ էր այդ գիտակցությունը և այդ քաղաքացիական հպարտությունն ու քաղաքականությունը:

4. Թիֆլիսեն մինչև Մոսկվա մեզի հետ էին Երզնկյանն ու Փիրումյանը, մեր «գելեկացիները» վագոնին մեջ, ընկերներու նման, քանի մը դաշնակցական շատ մեղմացուցած քննադատություններն դուրս իբրև մեզի գաղափարակից. կուզային հատկապես Ղարաբաղը Հայաստանին կցելու համար աշխատելու. իբրև թե. պարզ էր, որ կուզային բուլղեկներու հետ լեզու գտնելու, այն ժամանակ կմտածեի իրենց զրկող մարմիններու կողմեն. իսկ հիմա կմտածեմ պարզապես իրենց անձնական կաշին: Մոսկվա հասնելուն պես իրարմեզ վատվեցանք. սկիզբները մեկ-երկու անգամ կուզային մեր դեսպանատունը և կհաղորդեին մեզի «բուլղեկյան տրամադրությունները», շատ երկրորդական ու անմեղ հաղորդագրություններ, քիչ-քիչ ատ ալ կտրվեցավ. և անոնք սահեցան վերջնականապես բուլղեկյան ծովին մեջ. ձուկը գտեր էր իր տարրը. և մեզի հետ այլևս ոչ մեկ կապ. վերադարձել են չգիտեմ երբ և ինչպես:

5. Ես կեզրանի հետ ո՛չ մեկ կապ չեմ ունեցած Մոսկվայի մեջ, երեսն ալ չեմ տեսած. անգամ մը միայն Տերտերյանը գնաց մասնավոր տան մը մեջ մասնավոր կերպով հանդիպելու, իբրև պատահական տեսակցություն, գաղափարները շոշափելու համար: Մեզի հետ խոսողը արտաքին գործերու նախարարությունն էր, և անիկա մեզի կեզրանի հետ բնավ հարաբերության մեջ չէ դրած պաշտոնապես, ուրեմն պաշտոնապես մենք չէինք ճանչնար կեզրանը. մեր վերջին կամ վերջընթեր տեսակցություններու միջոցին էր, որ կարախանը հայտնեց մեզի պաշտոնապես, որ իրենք կեզրանը ուղարկած են Հայաստան հոն շարունակելու մեր «ընդհատած» խորհրդակցությունը: Նպատակն էր անգամ մը մուտք ունենային Հայաստան, հետները «ցրվելու» ապրանք էին տարած ժողովուրդը գրավելու համար, ինչպես և ահագին «գրականություն» և պիտոսնել. այսինքն՝ ներսեն քայքայելու ծրագիրը: Երբ մենք Թիֆլիս հասանք, կեզրանը անգամ մը Թիֆլիս եկած և վերադարձած էր. ես հոն ալ իրեն չեմ հանդիպած. և եթե Թիֆլիս ալ ըլլար՝ իհարկե իրեն չէի հանդիպելու, ատանց մեր կառավարության նոր հրահանգին այլևս իրավունք

ալ շունեհինք: Ես Լեզրանին առաջին անգամ տեսած ու խոսած եմ Երեւանի մեջ արտաքին գործերու նախարարութեան հարկին տակ, երբ մեր կառավարութիւնը որոշեց, որ Մոսկվա եղող կազմը շարունակեալ բանակցութիւնը Լեզրանի հետ:

6. Եվ 7 հարցերուդ պատասխանելը դժվար է առանց մեր ընդարձակ համաձայնագրերը աչքի տակ ունենալու, մանավանդ որ ես մեծ վստահութիւն չունիմ իմ հիշողութեանս վրա: Կրնամ պատասխանել միայն խոշոր գծերով: Լեզրանի պահանջներն էին. ա. բացարձակ հրաժարիլ Վերսալեն, Եվրոպայեն. բ. ազատ անցք տալ մեր հողերուն վրայով գործ ու ռազմամթերք անցնելու Ազրբեջանէն Քուրքիա և գ. թե մեկի, թե մյուսի և թե վրացիներու հետ մեր ունեցած վեճերը հարթել իրավարարութեամբ ուսանելու արբիտրաժին տակ: Այլև քանի մը մանր պահանջներ, ինչպես օրինակ Կարսի մեջ գտնվող նեղ-գիծ երկաթուղային վագոնները հանձնել իրենց, որպեսզի տան թուրքերուն, Ազրբեջանի և Քուրքիայի մեջ մեր հարավով երկաթուղային կապ հաստատելու համար:

Մենք ա. կետը կտրուկ մերժած ենք. անոնք քանի մը անգամ փոխեցին, փոփոխեցին և մնաց տակը անորոշ ու վերացական ոչինչ չըսող հայտարարութիւն մը: Բ. կետի դեմ առարկեցինք, որ կվախանաք ռուսներէն ստացած զենքերը մեր դեմ գործածեն թուրքերը, ինչպես և թուրք բազմութիւններու մեր հողերուն վրա գտնվիլը: Վերջ ի վերջո համաձայնեցանք մեր զինվորական մարմիններու քննութեանն ու վավերացումն ստանալի ետքը, որ 1. զորք կրնան անցնել երկաթուղիով որոշ ճոված պայմաններու տակ, անզեն և փոքր-փոքր քանակութեամբ. 2. իսկ գալով զենքին ռուսները ընդունեցին, որ ինչքան զենք որ անցնի մեր հողերուն վրայեն, անոր — լավ չեմ հիշեր — 25 թե՛ 30 տոկոսը պետք է մնա մեզի, իբրև ինքնապաշտպանութեան միջոց: Այդ երկու թիվերուն վրա գիտեմ որ սակարկութիւն եղավ, վերջը որը մնաց չգիտեմ, կարծեմ 30-ը: Գ. կետը, այսինքն մեր 3 դրացիներուն հետ վեճերը կարգադրելու համար ռուսներու արբիտրաժը ընդունեցինք:

Փոխարենը անոնք կընդունեին մեր անկախութեանը, մեր ներքին գործերուն շխառնիլ, արեւելեան սահմանի մեջ պետք է մտնէր Զանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի համար իրավարարութիւն, ինչպես և Նախիջևանի համար, իբրև բալանս: Իսկույն պետք է միջամտեին թուրքերու հետ մեր պատերազմը կասեցնելու և իբրև առաջին պահանջ պետք է ստեղծեին չեզոք գոտի մը մեր ու թուրքերուն մեջ ռուսական սահմանին վրա. և այս բոլորը իբրև մեր ու թուրքերու ընդհանուր բարեկամ: Մեզի անմիջապէս պետք է վճարեին 2½ միլիոն ոսկի, Բաքվի նավթային ճամփան պիտի բացվեր, պետք է տային երկրագործական գործիքներ, պետք է հանձնեին Մոսկվայի մեջ մեր էջմիածնական և այլ ինչքերը, դպրութիւններ պիտի տային ռուսական քանի մը կենտրոններու մեջ

հավաքված հայ գրեհական և գեղարվեստական երկերը Հայաստան փոխադրելու: Ահա՛ խոշոր գծերով և ինչ-որ հիմա կրնամ հիշեր, ինչ-որ երկու կողմէն ստորագրած ենք:

8. Լեզրանը սաստիկ կշտապեր մեր բանակցութիւններու միջոցին, մենք քիչ մը ծանր կշարժեցինք, ականջնիս Կարսի կողմը: Ստորագրվելուն պես Լեզրանը գնաց ինքը, մեր կողմէն ոչ մեկ առաջարկ, համոզելու Բաքվի ընկերները, որ ընդունին մեր եկած համաձայնութիւնը. նույնը նաև պիտի աշխատեիր թուրքերուն հետ: Բայց թե մեր կառավարութիւնը, թե մեր զինվորականները, թե անգլիական ներկայացուցիչը կարմանային բոլշևիկներու այդ տեսակ պայմաններ ստորագրած ըլլալուն. կամ թուրքերը չէին ճանչնար ինչպես հարկ է, կամ մեզի օրորել կուզեին, կամ վստահ էին, որ անգամ մը Հայաստանի մեջ ոտքերնին դնելէն ետքը, ամեն ինչ կպայթեցնեին. գուցե և այս երեքը միասին: Եվ վերջապէս եղածը թուղթի կտոր մըն էր և դատարկ ստորագրութիւն մը, ի՞նչ կարևորութիւն:

9. Լեզրանի դիրքը երկդիմի էր. մեզի, այսինքն՝ մեր կառավարութեան հանդեպ լիազոր բանագնաց մըն էր, մոտավորապէս ինչպէս մենք էինք Մոսկվա. բայց անտարակույս է, որ բոլշևիկյան մարմիններու հանդեպ անիկա ուներ մասնավոր իրավունքներ ու հրահանգներ թե՛ Հայաստանի մեջ և թե՛ Հայաստանէն դուրս Հայաստանի հետ կապված գործերու վերաբերմամբ, որ ըսել է գրեթե ամեն հարցի վերաբերմամբ Կովկասի մեջ:

10. Իր թուրքերու հետ ունեցած կապի մասին ոչինչ ըսել չեմ կրնար: Կհիշեմ, որ Երեւանի մեջ շատերը — կամ գոնե քիչերը — կային, որ անոր վրա կնայեին իբրև պատերազմական լրտեսի վրա մեր շարքերու թիկունքին: Ես բոլշևիկ մարդոց խոսքին ու կեցվածքին մեծ հավատք ունեցող մարդ չեմ. և վերջապէս քաղաքականութիւնը սուտի ու խաբելոթեան հշուտածք մըն է. չեմ գարմանար, որ Լեզրանը թուրքերու առաջխաղացումը դուրացնելու և մեզի ճգնել տալու քաղաքականութիւնը վարած ըլլա, կամ իր, կամ Բաքվի կամ Մոսկվայի թելադրանքով. բայց անկեղծ ըլլալու համար պետք է ըսեմ, որ ես այդ աչքով չեմ նայած անոր վրա. կարելի է իմ տիպումատիկ հոտառութիւնն թույլ է եղած՝ մանավանդ կեղտոտ գործերու մեջ. իմ տպավորութիւնս այն էր, որ ան կշանար իրոք որ հաշտութեան բերք մեզի ու Բաքուն, մեզի ու թուրքերը: Ինծի կթվի, որ Լենինը կողմնակից էր Հայաստանի մնալուն, նույնիսկ ո՛չ բոլշևիկյան. ինծի կթվի, որ Կարախանը նմանապէս այդ ուղղութեամբ կաշխատեիր. ինծի կթվի, որ ներքին կապ կար Լեզրանի ու Կարախանի մեջ: Լենին-Կարախան-Լեզրանյան քաղաքականութիւնը պարզվեցավ մեր Կարսի առջև ունեցած պարտութեամբ. հաղթանակեց Բաքվյան քաղաքականութիւնը, «բոլշևիկ Հայաստան անմիջապէս» գենքով, և Հայաստանի կառավարութիւնը իրենց ձեռքը

հայ բուլշևիկներու Ինծի կթվի, որ Աշ. Հովհաննեսյան ու Սահակ Տեր-
Փարրիելյանը Կարախան-Լեզրանյան խելքի մարդիկներեն էին և ճիշտ
ատոր համար ալ դրված էին Լեզրանին հետ: Վերջը ատոնք բնականա-
բար բոլորն ալ փոխվեցան, երբ Բաքվի բուլշևիկը տարավ հաղթանա-
կը: Ատոնք կամ պետք է սկսեին ջուրին տակ կամ պետք է բաքվեցի-
ներու հանկերգը պոռային: Մեկ երկուքը, որ ավելի խոր հոգի ունեին,
լռեցին ու անցան երկրորդական շարքերը. մյուսները նեղվեցան առաջ,
Ա. Հովհաննեսյանին պես, խոշոր պատառներ խածնելու համար: Մեր
Կարսի կոիվներուն ժամանակը դիտեմ որ — բուլորովին կողմնակի ու
մասնավոր ճամփով — թե Աշոտը և թե Սահակը կցանկային Կարսի
առաջ մեր զինական հաջողությանը. դեռ հայ էին:

Եթե Կարսիյանը Փափազյանի քեռորդին է, իմ անցած օրվան գրած-
ներս անոր չի վերաբերիր: Ան ուրիշ մարդ է: Փափազյանի քեռորդին
պիտեմ, թեև դեմքը շեմ հիշեր. ոչ ալ հոգին կճանչնամ:

Միմոն ջան, վերջացնելես առաջ երկու խոսք ալ իմ մասին: Գիտ-
ցած եղի՞ր, որ Մարսիլիա մնալու շեմ: Ո՛չ մարդ կա հոս մարդավարի,
ո՛չ ալ դրամ. եթե մեկը ըլլար՝ կըլլար և մյուսը. այնպես որ ո՛չ իմ
ծրագրերս, ո՛չ ալ իմ ապրուստս ոտքի հանել շեմ կրնար հոս: Վեր-
ջին ամիսները շատ դժվար կվճարեն և շատ ողորմելի մարդիկ են. չգի-
տեմ ամառվան ամիսներու վճարը ինչ պիտի ընեն. կրնաս երևակայել
դրամական վիճակս: Մտադիր եմ Եգիպտոս անցնելու, դեռ պաշտոնա-
կան հրավեր չունիմ, բայց մասնավոր նամակներու հենված հույս ունիմ,
որ հաջողվի: Ընտանիքս պետք է փոխադրեմ Փարիզ. այդ մասին ար-
դեն գրած եմ Տիգրանին, որ բնակարանի հոգը քաշե: Եթե հնար ունեցա
և եթե շուտով բնակարան ճարվի մեկ-երկու շաբաթ ես ալ կուգամ Փա-
րիզ Եգիպտոս մեկնելիս առաջ. և այն ժամանակ կխոսինք մանրա-
մասն, եթե գալ չկարողանամ, քեզի իրազեկ կպահեմ:

Սրտագին բարևներով ու ջերմ համբույրներով՝

ԼԵՎՈՆ ՇԱՆՔ

1925 հունիսի 18, Մարսել

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՁԵԿՈՒՑՈՒՄ-ՆԱՄԱԿԸ

Հ. Հ. ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓԱՐՈՋ (1921, մարտ)

«Անցյալ տարվա նոյեմբերի վերջերին մեր պատերազմը թուր-
քիայի հետ վերջացավ մեր պարտությունով: Կարսը և Ալեքսանդրապոլը
գրավել էր արդեն մեր հակառակորդը և սպառնում էր Արարատյան

դաշտին, այսինքն՝ Հայաստանի գոյության: Մեր կառավարությունը
ուրիշ ելք չունեիր. ստիպված էր հաշտության բանակցություններ սկսել
և դաշն կապել, որքան էլ ծանր լինեին հաղթողի թելադրած պայման-
ները: Բանակցությունները տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլում. այն-
տեղ էլ ստորագրվեց խաղաղության դաշնը: Թուրքերի պահանջները շատ
ծանր էին, բայց քանի որ մենք հաղթված էինք և պատերազմը շարու-
նակելու ոչ մի հնարավորություն չունեինք, խոնարհվեցանք հաղթողի
կամքի առաջ:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որքան էլ ծանր էր մեզ համար,
այնուամենայնիվ ապահովում էր հանրապետության գոյությունը.
ապա հնարավորություն էր տալիս ժողովրդին մի քիչ շունչ քաշել, ուժե-
րը հավաքել և վերաշինել երկիրը — թեև շատ նեղ սահմաններում —
ու վերականգնել ավերված տնտեսությունը: Կառավարության որոշումն
էր՝ կատարել ամենայն ճշտությամբ հաշտության դաշնը, առիթ չտալ
թուրքերին նորից հարձակվել մեր վրա, հաստատել թուրքիայի հետ
բարի դրացիական, նույնիսկ բարեկամական կապեր, վերսկսել առե-
տրական հարաբերությունները և խույս տալ ամեն տեսակի նոր բար-
դություններից:

Գժքախտաբար, այս ծրագիրը չիրագործվեց:

Նույն ժամին, երբ մեր լիազոր պատվիրակները ստորագրում էին
Ալեքսանդրապոլում խաղաղության դաշնը, նույն ժամին Խորհրդա-
յին Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Երևանում՝ պ. Լեզրանը՝ հայտնեց
մեր կառավարությանը, որ Ազրբեջանի սահմաններից, Ղազախի և Դիլի-
ջանի վրայով, մտել է Հայաստան ոռոսական կարմիր բանակը՝ հետը
ունենալով Հայաստանի Հեղկոմը — Հեղափոխական կոմիտեն —, կազմ-
ված դրսից եկած հայ բուլշևիկներից: Պ. Լեզրանը հարցնում էր, թե ի՞նչ
դիրք մտադիր է բռնելու մեր կառավարությունը այս փաստի հանդեպ:
Հայաստանին սպասում էր մի նոր պատերազմ, այս անգամ Խոր-
հրդային Ռուսաստանի հետ:

Այդպիսի պատերազմ վարելու կամ, առհասարակ, որևէ ընդդի-
մություն ցույց տալու ոչ մի հնարավորություն չունեիր մեր կառավարու-
թյունը, ուստի պատասխանեց, որ հաշվի է առնում իր դեմ ելած գե-
րազանցորեն մեծ ուժը և խուսափելով անիմաստ արյունահեղություն-
ներից՝ տալիս է իր տեղը նոր եկվորներին:

Այսպիսի որոշման շատ նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ
պ. Լեզրանը, Ռուսաստանի անունից, գրավոր կերպով տվեց մի շարք
կարևոր խոստումներ: Դրանցից զխավորներն էին. Ա. Հայաստանի
Հանրապետության լիակատար անկախությունը կհարգվի՝ և կպաշտ-
պանվի ամեն կերպ. Բ. Ռուսաստանը տնտեսական խոշոր օգնություն-
ներ կանի Հայաստանին, այն է. կվերահաստատե երկաթուղային հա-
ղորդակցությունը Հայաստանի և հարևան Վրաստանի, Ազրբեջանի ու

Պարսկաստանի միջև. վառելիք ու կերոսին — քարիյուղ լուսավորության համար—կրեթի Բաքվից, Ռուսաստանից կրեթի, հաց, մանուֆակտուրա և այլ ապրանքներ և այլն. Գ. Չի ենթարկի որևէ հալածանքի ոչ կոմունիստական քաղաքական կուսակցություններին պատկանող անդամներին իրանց անցյալ գործունեության համար:

Այսպիսով, հաստատվեց Հայաստանում, խաղաղ ճանապարհով, առանց դիմադրության, բոլշևիկյան խորհրդային իշխանությունը:

Երկուս ու կես ամսվա կյանք ունեցավ այդ իշխանությունը մեզանում՝ դեկտեմբերի 2-ից մինչև փետրվարի 18:

Այդ կարճ ժամանակամիջոցում պարզվեց լիովին բոլշևիկյան ուժի մի իսկական բնույթն ու էությունը:

Վերև հիշված խոստումներից ոչ մեկը չկատարվեց: Հայաստանի անկախությունը մնաց մեռած տառ: Մեր երկիրը դարձավ պարզապես Մեծ Ռուսաստանի նահանգներից մեկը: Հայաստանի կառավարությունը ստանում էր հրամաններ կամ Բաքվից, ուր նստած էր կոմունիստական կուսակցություն բյուրոն, կամ Մոսկվայից: Հայաստանի զորքը ենթարկված էր ռուս հրամանատարության և կազմում էր ռուսական բանակի մի մասը: Գերագույն դատական մարմինը, այսպես անվանված Արտակարգ հանձնախումբը՝ Չեկա, որը մահվան դատավճիռներ էր հանում և կատարում, ենթարկվում էր ոչ Հայաստանի կառավարությանը, այլ Ռուսաստանի կենտրոնական Չեկային: Ոչ մի տրեստեսական օգնություն Ռուսաստանից չստացվեց. ոչ մի ֆունտ ապրանք Հայաստան չներմուծվեց: Ընդհակառակը, սովից մեռնող Հայաստանից դուրս տարվեց Ազրբեյջան այն ամենը, ինչ-որ հաջողվեց խլել ժողովրդի ձեռքից՝ նույնիսկ որբանոցներում մնացած խտացրած կաթի վերջին մնացորդները և հիվանդանոցներից՝ վերջին դեղերը: Բռնագրավումները դարձան պետական տնտեսության միակ ձևն ու միջոցը: Զանազան անուն կրող զինված խմբակներ օր ու գիշեր վխտում էին քաղաքներում և գյուղերում, խուզարկում էին տներն ու մառանները, գոմերն ու բակերը և բռնագրավում ամեն մի արժեքավոր բան: Մի շտենված թալան էր, որ կատարվում էր ամենուրեք: Եվ որովհետև քաղաքաբնակները այսօր համարյա ոչինչ չունին, թալանի գլխավոր ծանրությունը ընկնում էր գյուղացու վրա: Գյուղացուց խլում էին անխնայորեն և օրվա պաշար հացը, և սերմացուն, և լծկանը: Երկիրը ավերվում էր վերջնականապես ու զրկվում էր վերաշինման վերջին միջոցներից: Երկաթուղային հաղորդակցությունը դադարեց վերջնականապես: Ոչ վառելիք — նավթ —, ոչ կերոսին, ոչ հաց, ոչ մանուֆակտուրա Հայաստան չբերվեց: Աղքատությունը, մերկությունը, անթուությունը աճում էին օր օրի վրա: Սրա հետ զուգընթացաբար, աճում էին նաև ամեն տեսակի բռնություններ: Բոլշևիկյան իշխանությունը ասպարեզ

հանեց բռնակալության այնպիսի ձևեր ու շափեր, որոնց նմանը հազիվ թե տեսած լինի պատմությունը: Ժողովուրդը բաժանված էր երկու անհավասար մասի. մի կողմից իրանք բոլշևիկները և իրանց արբանյակները — մի քանի հազար մարդ — կարմիր բանակի հետ միասին, մյուս կողմից՝ բոլոր մնացածները: Առաջիններին պատկանում էր բոլոր իշխանությունը, բոլոր իրավունքները, վայելելու եղած բոլոր հնարավորությունները: Վերջիններին՝ բոլոր պարտականությունները, թալանվելու բոլոր ծանրությունը և հլու, անխոս հպատակվելու դառն արտոնությունը: Քաղաքացիական բոլոր ազատությունները արմատախիլ էին արված լիովին: Գրեթե, դատել, խոսել, հավաքվել, կազմակերպվել կարող էին միայն բոլշևիկները: Մյուսները ծպտուն հանելու, կյանքի նշույլ ցույց տալու իրավունք չունեին: Լրտեսությունը դարձել էր վարչական սիստեմի հիմքը: Բանտերը թե Երևանում, թե գավառներում լիկալեցուն էին հազարավոր մարդկանցով: Ոչ ոք չէր զգում իրան սպահով լրտեսի մատնությունից: Հալածանքները և ձեռքադրությունները կրում էին թե անհատական և թե խմբային բնույթ: Բոլշևիկները նպատակ էին դրել մաքրել երկիրը բոլոր անհաճո տարրերից՝ առաջին հերթին քաղաքական կուսակցություններից, ապա մտավորականներից և, առհասարակ, բոլոր ղեկավար, ազդեցիկ, մտածող ու գործող տարրերից: Զորքի կողմից ապահով լինելու համար հավաքեցին խաբեություն բոլոր հայ սպաններին — մոտ հազար երկու հարյուր մարդ — գինաթափ արին ու խումբ-խումբ աքսորեցին Բաքու՝ մասամբ էլ Ռուսաստանի խորքերը: Նրանց տեղ դրին ռուս սպաններ ու բոլշևիկ կոմիսարներ ու այսպիսով զլխատեցին հայ բանակը: Ինչ վերաբերվում է ոչ զինվորական մտավորականությանը, սկզբից բավականացան բանտարկությունով, բայց վերջը սկսեցին գնդակահարել և կացիներով կոտորել բանտերում, առանց դատի ու դատավճռի, նույնիսկ առանց քննության:

Կացությունը գարձավ միանգամայն անհանդուրժելի, ապստամբությունը բռնկվեց: Ապստամբողը գյուղացիությունն էր, միաժամանակ զանազան վայրերում, բայց առանց կանխամտածված ծրագրի, առանց համաձայնեցրած գործողությունների: Շարժումը ուներ գերազանցորեն ժողովրդական բնույթ, մասսային ու տարրերային և այնքան ուժգին էր, որ 3-4 օրվա ընթացքում ապստամբ գյուղացիների զինված խմբերը խորտակելով ճամփին տեղական խորհրդային իշխանությունները՝ փետրվարի 18-ին ստավոտ վաղ հասան Երևան ու դուրս վճռեցին այնտեղից կենտրոնական կառավարությունը կարմիր զորքերի հետ միասին:

Այդ օրից հաստատվեց Երևանում, փոխարեն տապալված խորհրդային կառավարության, մի առանձին մարմին՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անվան տակ, որի նպատակն է ազատել վերջնականապես Հայաստանը բոլշևիկներից ու ապա իր տեղը տալ համաժողովրդական կառավարության:

Կոիվները դեռ չեն վերջացած: Երևանից փախած բոլշևիկյան կառավարությունը՝ իր հետը ունենալով այստեղի կարմիր բանակային ուժերը, ամբողջ հրամանատարությունը, երկու զրահակիր երկաթուղային գնացքները, երկաթուղային բոլոր շոգեմեքենաներն ու վագոնները, մեր թնդանոթները, առատ կենսապաշար, զենք ու զինամթերք՝ ապաստանել է Շարուրի մեջ և կոչում է համառորեն: Բոլշևիկների մի ուրիշ մասը, թիկունքում ունենալով խորհրդային Ազրբեջանը՝ ամրացել է և կոչում է Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափերում: Երրորդ մասը՝ թիկունքում ունենալով խորհրդային Վրաստանը՝ կոչում է Փամբակի-Ղարաբաղի սահմանի շրջանում: Կենտրոնական Հայաստանը ամբողջովին մեզ հետ է: Մեզ հետ է նաև մեզանից արևելք գտնվող ամբողջ Լեռնային Հայաստանի՝ Դարալագյազ, Զանգեզուր, Հայկական Ղարաբաղ, բայց հաղորդակցության դժվարությունների պատճառով, ունի իր տեղական ինքնավար կառավարությունը, որ նստում է Գորիս քաղաքում:

Այս կոչում մենք չունինք ոչ կանոնավոր զորք, ոչ հրամանատարական կազմ և ոչ ռազմական տեխնիկական միջոցներ: Կոչողը ինքը զինված ժողովուրդն է, գյուղացիներ ու քաղաքացիներ, ծերեր ու երիտասարդներ, որոնք հոժարակամ, առանց որևէ ստիպողական միջոցների, հաճախ իրանց սեփական զենքերով ու պաշարով, կազմում են խմբեր ու վազում կովի դաշտ: Հրամանատարության բացակայությունը և կանոնավոր կազմակերպության խոշոր պակասը մեզանում լրացվում է մեծ ու ընդհանուր ոգևորությունով, հաղթելու կամքով և անվերջ ատելությունով դեպի բոլշևիկների բռնակալությունը:

Այս է մեր այսօրվա դրությունը:

Ինչ է սպասում մեզ ապագայում—նույնիսկ մոտիկ ապագայում— դժվարանում ենք գուշակել: Մի բան գիտենք հաստատապես. կամովին այլևս չենք ենթարկվի բոլշևիկյան լծին: ՄԻԱՅՆ ՄԵՐ ԴԻԱԿՆԵՐԻ ՎՐԱՅՈՎ ԲՈՂՇԵՎԻԶՄԸ ԿԱՐՈՂ է ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՈՅՔ ԿՈՒՆԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ: Գիտենք և մի ուրիշ բան. եթե բոլշևիկները շտապան դրսից նոր օգնություն, եղածներից մենք կմաքրենք մեր երկիրը մեր սեփական ուժերով: Բայց որովհետև բոլշևիկների դրսից՝ Վրաստանից, Ազրբեջանից, Ռուսաստանից — օգնություն ստանալը ավելի քան հավանական է, ահա այստեղ է մեր դրության ամբողջ տրագիկոմ: Այս օրհասական կովի մեջ մենք լարել ենք մեր վերջին ուժերը: Երկար ժամանակ չենք կարող մնալ այսպիսի լարված դրության մեջ: Ժողովուրդը ուժասպառ է, արնաքամ: Եթե բոլշևիկները ուժեղանան արտաքին օժանդակությունով, իսկ մենք մնանք մենակ, պարտությունը անկասկած է և անխուսափելի: Իսկ մեր այսօրվա պարտությունը կլինեք ամենամեծը այն բոլոր աղետներից, որ տեսել է հայությունը 15 թվականից դեպ, որովհետև այսօր ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ ԶՈՒՆԻՆ ԱՎԵԼԻ ՄԵՍ ԹՇՆԱՄԻ, ՔԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲՈՂՇԵՎԻԶՄԸ:

Այսքան երկար գրեցի այն նպատակով, որ դուք իրազեկ լինեք մեր իրականության: Մեր արտասահմանի բարեկամները իհաճախ խոշոր սխալներ են անում՝ անտեղյակ լինելով կամ հաշվի չառնելով մեր իրական դրությունը:

Բոլշևիկյան դեմ կոչելու և — ընդհանրապես — մեր երկրում խաղաղ կյանք վերսկսելու համար մենք մեծապես պետք ունինք հարևան Թուրքիայի բարեկամությանը, նույնիսկ աջակցությանը: Ամեն մի բայ՝ թե այստեղ, թե արտասահմանում, որ հակառակ է մեր և թուրքերի մեջ բարյացակամ կապեր հաստատելուն, կարող է ճակատագրական լինել մեզ համար: Այսօր մենք երկու իրական ուժ ունինք մեր կողքին. մեկը խորհրդային Ռուսաստանն է, մյուսը՝ Թուրքիան: Մյուս ուժերը մեզանից շատ հեռու են: ԱՌԱՋԻՆԻ ՀԵՏ, ԻՆՉՊԵՍ ՅՈՒՅՑ ՏՎԵՑ ԴԱՌԸ ՓՈՐՁԸ ՀԱՇՏՎԵԼ ՉԵՆՔ ԿԱՐՈՂ. ՄՆՈՒՄ է, ՈՐ ՀԱՇՏՎԵՆՔ ՈՒ ԲԱՐՆԿԱՄԱՆԱՆՔ ՄՅՈՒՄԻ ՀԵՏ: Այդ անհնարին չէ, որովհետև մենք և թուրքերը ունինք ընդհանուր շահեր, որ ամենայն համերաշխությամբ կարող ենք պաշտպանել ընդհանուր ուժերով: Բոլշևիկների վերադարձը նույնքան անցանկալի է թուրքերի համար, որքան և մեզ համար: Բոլշևիկների վերադարձը կնշանակե ոչ այլ ինչ, քան Հայաստանի կցումը Ռուսաստանին: Այդ դեպքում Թուրքիան իրան սահմանակից կունենա դարձյալ իր դարավոր թշնամին, մեծ և ագրեսիվ Ռուսաստանը, ասում եմ ագրեսիվ, որովհետև ամենքի համար պարզ է, որ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՆՈՒՅՆՔԱՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ է, ՈՐՔԱՆ ԵՂԵԼ է ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՑԱՐԱԿԱՆԸ: Պահած ունենալով իր ձեռքին Ազրբեջանը, ամբողջով կրաստանում և նվաճելով Հայաստանը՝ խորհրդային Ռուսաստանը հետևյալ հերթին պիտի հարձակվի Թուրքիայի վրա: Հասկանալի է, թե Թուրքիայի համար, որքան ձեռնտու է ունենալ իր և Ռուսաստանի միջև այնպիսի անկախ պետություններ, ինչպիսի են Ազրբեջանը, Վրաստանը և Հայաստանը: Այս նորակազմ, փոքր ու անզոր պետությունները ոչ մի սպառնալիք չեն կարող ներկայացնել իրան՝ Թուրքիային, բայց միևնույն ժամանակը բավականին ապահովություն են Ռուսաստանի ոտնձգությունների դեմ: Եթե Թուրքիայի և Ռուսիայի միջև ծագին անհամաձայնություններ, որ անխուսափելի են, ՀԱԿԱՐՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆԴԻՍԱՆՈՒՄ է ԹՈՒՐԿԵՐԻ ԲՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ: ԱՅՍ ՀՈՂԻ ՎՐԱ ՄԵՆՔ ՀԵՏՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱՐՈՂ ԷՒՆՔ ՀԱՄԱՉԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱԼ ԹՈՒՐԿԵՐԻ ՀԵՏ՝ նրա և մեր օգտի համար:

Բայց սրա համար անհրաժեշտ է, որ արտաքին գործոնները անհնարին շարժանեն հայ-թուրքական մերձեցումը: Ամենամեծ քաղաքական դործունը այսօր Լոնդոնի կոնֆերանսն է և նրա որոշումները Մերձավոր արևելքի վերաբերմամբ: Ստացել ենք Ամ., հեռագիրը Պոլսից, բայց և այնպես չգիտենք հաստատ, թե արդյոք ձևակերպվե՞լ է վերջնականապես մեր և թուրքերի մեջ եղած դատի որոշումը, և եթե ձևակերպվել է, ի՞նչ

է այդ ձևակերպումը: Բայց մենք գիտենք մի ուրիշ բան և շատ ենք ցանկանում, պահանջում ենք ամենակարուկ կերպով, որ դուք ևս գիտենաք այդ ուրիշ բանը, այն է, որ այդ որոշումները փոխանակ մեր հոնքը շինելու աչքը չփչացնեն: Մեր իրական դրությունը պահանջում է հաշտ և բարեկամական կենակցություն մեր հարևան Թուրքիայի հետ: Ուրեմն, մեր արտասահմանի բարեկամները, եթե նրանք, իրոք, բարեկամ են մեզ, չպիտի դնեն Թուրքիան այնպիսի դրության մեջ, ուր նա նկատի մեզ իբրև իրա դժբախտության պատճառը ու լցվի ատելության և վրիժառության զգացմունքներով հանդեպ մեզ: Կոնֆերանսի որոշումները մեր վերաբերմամբ ընդունելի պիտի լինին Թուրքիայի համար, ահա մեր պահանջը»:

ՀԱՅՐ. ՓՐԿ. ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

Ս. ՎՐԱՅՅԱՆ

ՀԱՄԱԶԱՆԳԵԶՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Զանգեզուրի հայ ժողովրդի ցանկալիքային Ծաթի պատմական վանքում կայացավ համազանգեզուրյան համագումարը, որ ներկա էին Զանգեզուրի բոլոր շրջանների 69 գյուղերից ընտրված և ուղարկած 100 պատգամավորները, Զանգեզուր-Գողթանի Սպարապետ Նժդեհը, Զանգեզուրի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, ընդամենը 118 հոգի: Կեսօրվա ժամը 2-ին ժողովը բացում է Բուն Զանգեզուրի Գյուղական ժամանակավոր խորհրդի նախագահ Տ. Մելիք-Հուսեինյանը և առաջարկում է ընտրել համագումարի դիվանը: Զայնորի մեծամասնությամբ ընտրվում են. նախագահ՝ Գեղեոն Տեր-Մինասյան, փոխնախագահներ՝ Եզոր Հարությունյանը և Տիգրան Մելիք-Հուսեինյան, քարտուղարներ՝ Սամուել Մաշուրյան և Նիկոլայ Գորունց: Նախագահը նիստը բաց հայտարարելուց հետո, համառոտ կերպով բացատրում է համագումարի պատմական նշանակության և նրա անելիքի մասին և առաջարկում է անցնել օրակարգի հետևյալ հարցերի քննությանը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

- 1) Զեկուցում Հայաստանի քաղաքական անց ու դարձերի մասին և համագումարի բռնելիք գործը:
- 2) Զեկուցումներ բոլոր շրջանային խորհուրդների, իրենց պործունեության մասին:

3) Ինքնավար Սյունիքի կառավարության ձևը կոնստիտուցիա (սահմանադրություն):

4) Իշխանության կազմակերպումը:

ա) Սպարապետի հրավիրումը:

բ) Ինֆնավար Սյունիքի խորհրդային դիվանի ընտրությունը:

գ) Ինֆնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրությունը:

5) Իշխանության կենտրոնատեղի որոշումը:

6) Արտաքին քաղաքականություն:

Փոխհարաբերություն

ա) Հայաստանի Հանրապետության հետ:

բ) Ազրբեջանի հանրապետության հետ:

գ) Պարսկաստանի կառավարության հետ:

դ) Հարևան թուրքերի հետ:

7) Ինքնապաշտպանության հարց:

8) Պարենավորման հարց:

9) Պետական ծառայողների ուսուցիչների նորմաների որոշման հարց:

10) Մասնավոր խոշոր սեփականությունների պետականացումը:

ա) Վանճապատկան և եկեղեցական:

բ) Խաների, բեգերի և մելիքների:

գ) Արդյունաբերության:

11) Ընթացիկ հարցեր:

ա) Որբանոցի հարց:

բ) Հուլիսկանոցի հարց:

գ) Նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման հարց:

դ) Դրամների գործադրությունը:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

1) Մի շարք ներկայացուցիչների երկար ու բազմակողմանի արտահայտություններից հետո համագումարը երկար ծափահարություններով և ուռաներով ընդունում է միաձայն հետևյալ բանաձևը:

«Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը, շնորհիվ իր մի շարք տականքների ու ազգութացների, որոնց հրավիրանոք առանց ազգաբնակչության կամքը և ցանկությունը հարցնելու Զանգեզուր մտան խորհրդային զորամասերը, մոտ 5 ամսվա ընթացքում դատարկեց զանության բաժակը մինչև նրա վերջին կաթիլը: Խորհրդային հրամանատարությունը հենց առաջին քայլից զավառիս գյուղացիության նկատմամբ սկսեց իր սվերիչ, քայքայիչ քաղաքականությունը, որի առաջ

նսեմանում են պատմական լեռն-թեմուրյան և արևելքի բարրարտաների արշավանքներն ու գործելակերպը: Հայ աղքատ գյուղացիության տրեստեսապես քայքայված շրջանում նա որոնում էր բուրժուական տարրեր և կապիտալիստների դեմ մղելիք քաղաքականությունը գործադրում աղքատ, անօգնական գյուղացիների ու այրի կանանց դեմ: Նա խլեց մեր վերջին պատառ հացը, տարավ մեր աղքատ գյուղացու միակ եզը, կովը, ձին ու ավանակը, գրավեց մեր անասունների կերը և թողեց մեզ մերկ ու զուրկ ամեն ինչից: Խորհրդային հրամանատարությունը մոռացած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լողունները, ավերեց, հողին հավասարեցրեց մեր գյուղերը և իր գրավածների հանդեպ մեզ շտվավ մի թել անգամ: Նա անկարող եղավ ամբողջ Ջանգեզուրին տալ մի զբուխնառ նավթ անգամ, շնայելով, մեզ նավթ, մանուֆակտուրա և այլ մթերքներ տալու խոստումներին: Այս բոլորից հետո մենք համոզվեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն հափշտակելու մեր կայք ու գույքը, թալանելու մեզ և իսպառ ոչնչացնելու: Խորհրդային կառավարությունը իրեն հատուկ արյան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ և տասնյակներով կոտորեց նրանց շինայելով մեր գրական վաստակավոր գործիչներ՝ Խորենուն, Շիրինյանին և տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքուններին հոշոտելուց: Առանց քննության և որոշ մեղադրանքների մեր ուղարկար գյուղական երիտասարդներից տասնյակները գլխատվեցան ու փոսերը թափվեցան և վերջերում իր հայկործան հաղթանակը կամենալով առաջ տանել, մեր գավառը մտցրեց 1000-ով տաճկական ասկյարներ, որոնք իրենց հայու Աստված էին անվանում: Խորհրդային կառավարությունը մոռանալով տաճկական դարավոր հայաջինջ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ դեպի հայ գյուղերը ուղղեց տաճկական ասկյարներին, որոնք Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր, Յաջի, Զելվա և ուրիշ գյուղերում իրենց բարբարոս և զազանային ինստինքտները գործադրեցին հայ կնոջ և կույս աղջիկների վրա, նրանց պատիվը ոտի տակ տալով: Կոխոտեցին, ցեխի հավասարեցրին մեր պապեկան ամեն տեսակի սրբություն, եկեղեցի, ընտանեկան պատկառանք և պատիվ: Խորհրդային կառավարությունը իր ալան-թալանը, իր ճնշումները, իր բռնությունները և տարածված սիֆիլիսը կատարյալ կերպով առաջ տանելու համար և վախենալով ժողովրդական բռնկումներից, նա հարյուրավոր անմեղ մարդիկներ բանտ ձգեց ու խեղդեց, սպառնալով ազգաբնակչությանը իր տեղորներով որևէ ցույցի և ապստամբության դեպքում կոտորելու նրանց: Ջանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը չկարողանալով տանել նման բարբարոսությունները, որոշեց դուրս վճռել Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերին և նրա դիմակի տակ թաքնված ազրբեջանյան վարձկաններին, որոնք ավերեցին իր երկիրը և ազատեց իր օջախն ու պատիվը տարվույս հոկտեմբերի 10-ից սկսած ապստամ-

բական դրոշ պարզելով իր սիստեմատիկ բռնկումներով՝ մինչև տարվույս նոյեմբերի լույս 21-ի գիշերը դուրս քշեց իր սահմաններից անկոչ այն զորամասերը, որոնք իրանց հինգ ամսվա ներկայությամբ նրան կորստյան դուռը հասցրին. Խորհրդային Ռուսաստանն ու Ազրբեջանը չբավականանալով այս ամենից, ցանկացան գլխատել ու իսպառ ոչնչացնել հայ ժողովրդին և ներս հրավիրեցին տաճկական հորդաներին Քեմալի գլխավորությամբ Հայաստան և Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու այսպես կոչված «խորհրդային» իրավակարգը, մի ուժիմ և ծրագիր, որոնց չէ կարող այլևս հանդուրժել թե մեր երկրի և թե բովանդակ հայ ժողովուրդը: Նկատի առնելով վերոհիշյալները և այն, որ Ջանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել է իր ներքին ուրույն կյանքով և շարունակելու մնալ նույնը, համազանգեզուրյան համագումարը իր սույն օրվա նիստում որոշեց.

1. Ջանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրավակարգ, լինելով անկախ մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Սյունիքի սահմաններն են Ջանգեզուրի նախկին սահմանները:

2. Համագումարը լսում է շրջանային խորհրդների համառոտ զեկուցումները և դիտողությունները իրենց գործունեության մասին և առնում է ի գիտություն:

3. Մտքերի փոխանակությունից հետո համագումարը միաձայն ընդունում ու հաստատում է ինքնավար Սյունիքի կառավարության ձևի հետևյալ գլխավոր գծերը:

Սույն համագումարը ճանաչել ինքնավար Սյունիքի բարձր օրենսդրական մարմին-խորհուրդ, որին վերապահել Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրենությունը:

ա) Խորհուրդը հրավիրվում է տարեկան առնվազն երկու անգամ, իրա դիվանի պրեզիդիումի կողմից, իսկ բացառիկ պայմաններում իրա անդամների կեսի կամ պրեզիդիումի պահանջմամբ:

բ) Պառլամենտի-խորհրդարանի անդամները ընտրվում են երկրի ազգաբնակչության կողմից հետևյալ ձևով: Մինչ 100 ծուխ ունեցող գյուղական համայնքը տալիս է մեկ, 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցողները երկու, և 200-ից ավելի ծուխ ունեցողները երեք ներկայացուցիչներ: Ընտրությունները կատարվում են ընդհանուր սկզբունքներով և ընտրողական քաղաքական սիստեմով:

գ) Խորհրդարանը իր միջից և դրսից ընտրում է 6 ամսվա ժամանակով իրա պրեզիդիումը-դիվանը բաղկացած 9 հոգուց, որին է անցնում այդ երկրի զինվորական և քաղաքացիական բոլոր գործերի դե-

կավարությունը, որը և կիրառում է կյանքի մեջ խորհրդարանից-պառլամենտից բխած բոլոր որոշումներն ու օրենքները:

դ) Խորհրդարանին է վերապահվում զինվորական ընդհանուր հրամանատարի սպարապետի հրավիրումը ու հրա արձակումը:

ե) Խորհրդարանին է վերապահվում պատերազմ հայտարարելու և հաշտության բանակցություններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ դեպքում այդ վերապահվում է նաև սպարապետին:

զ) Երկրի թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական կառավարչական ձևերի հաստատումը և օրենսդրությունը:

է) Խորհրդարանի-պառլամենտի պրեզիդիումը ունենում է հետևյալ վարչությունները. 1) Ներքին-գործերի, 2), Արտաքին-գործերի, 3) Պարենավորման, 4) Արդարադատության, 5) Ֆինանսական, 6) Լուսավորության, 7) Առևտրաարդյունաբերության, 8) Հողային, 9) Ճանապարհների հաղորդակցության (փոստ, հեռագիր, հեռախոս և խնուղի) և 10) Խնամատարության:

ը) Բոլոր խառը կարեւոր խնդիրները՝ մասնավորապես ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը վերաբերվող, իրենց լուծումն ստանում են ոչ թե այս կամ այն վարիչի, այլ պրեզիդիումի կոլեկտիվի կողմից:

ր) Բոլոր պատասխանատու պաշտոնյաները հաստատվում են պրեզիդիումի կողմից վարիչների առաջարկությամբ:

ժ) Զինվորական բոլոր տեսակի գործերը տարվում են սպարապետի ղեկավարությամբ, որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում պրեզիդիումին:

**ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱՂԻՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԸ, ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ**

ա) Սյունիքը բաժանվում է 6 շրջանների այն է. Բուն-Չանգեզուր, Տաթևի ձոր, Ղափան, Դարբասի ձոր, Սիսիան և Գեևվազ: Յուրաքանչյուր շրջանում կազմվում է շրջանային գործադիր մարմին՝ բաղկացած մեծ շրջաններում հինգ, իսկ փոքր շրջաններում 3 հոգուց, որի անդամները ընտրվում են խորհրդարանի նույն շրջանից ուղարկված անդամների կողմից: Շրջանային գործադիր մարմնի կազմը ընտրվում է 6 ամսով:

բ) Շրջանային գործադիր մարմինները իրենց գործունեության մասին միշտ զեկուցում են պառլամենտի-խորհրդարանի դիվանին և ներկայացնում նրանց իրենց հաշվետվությունը ի հավանության և ի հաստատություն:

գ) Շրջանային գործադիր մարմիններին է վերապահվում իրենց շրջանի ներքին այս կամ այն հարցի լուծումը, որոնց համապետական բնույթ չեն կրում:

դ) Շրջանային գործադիր մարմինները ունենում են իրենց հետևյալ մասնաճյուղերը. 1. Ներքին գործերի, 2. Պարենավորման և 3. Զինվորական: Շրջանային մարմիններին կից բացվում է նաև ագիտացիոն բյուրո:

Մանոթություն: Շրջանային գործադիր մարմինները իրենց շրջանի գյուղերում կազմակերպում են գյուղական զինվորական վաշտեր և գյուղացիական ինքնապաշտպանության կոմիտեներ:

ե) Շրջաններին վերաբերվող բոլոր խոշոր ու կարևոր հարցերը վճռվում են խորհրդարանի դիվանի կողմից:

ԳԱՎԱՌԱՊԵՏՆԵՐ ԵՎ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐ

Յուրաքանչյուր շրջան կամ գավառակ ունենում է իր գավառակապետը և շրջանային կոմիսարները, որոնց ընտրում է շրջանային գործադիր մարմինը իր միջից և նրա առաջարկությամբ հաստատվում խորհրդարանի դիվանի կողմից:

ա) Ղափանի շրջանն ունենում է 1 գավառակապետ և 3 շրջ. կոմիսարներ:

բ) Սիսիանի	1	1
գ) Բուն-Չանգեզուրի	1	1
դ) Տաթևի ձորի	1	
ե) Դարբասի ձորի	1	
զ) Գեևվազի	1	

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐ

Յուրաքանչյուր գյուղ կամ համայնք ունենում է իր գյուղական կոմիսարը: 100-ից բարձր ծովս ունեցող գյուղերը ունենում են նաև կոմիսարի օգնական, թե՛ առաջինը և թե՛ մեծիկը ընտրվում են գյուղական հասարակության և համայնքի կողմից ընդհանուր սկզբունքներով և հաստատվում են տվյալ գյուղի շրջանային գործադիր մարմնի կողմից:

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՎԵՐԱՀՍՎԻԶ ՄԱՐՄԻՆ

Սյունյաց ինքնավարության վերահսկիչ մարմինը լիազոր է կոնտրոլի ենթարկել պետական բոլոր հիմնարկությունների, որոնց թվում նաև բոլոր վարիչների հաշվետվությունները ու գործողությունները:

4. ա. Համապետմարը միաձայն որոշում է՝ հրավիրել իր ազատարար, իր հերոս նժդեհին որպես Սյունյաց Սպարապետ և բուռն ծափա-

հարուստներով իր կատարյալ վստահության քվեն տալով նրան իր բախտն է հանձնում նրան:

բ. Ինքնավար Սյունիքի խորհրդարանի դիվանի համար առաջարկված 15 թեկնածուներից ձայների մեծամասնությամբ գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում են հետևյալ 8 անձնավորությունները, Գեղեոն Տեր-Մինասյան, Նիկալայ Գորունց, Իսրայել Մելիք-Փարսադանյան, Գևորգ Գրիգորյան, Եզոր Հարությունյան, Մկրտիչ Տեր-Մկրտիչյան, Տիգրան Մելիք-Հուսեփյան և Սամուել Մաշուրյան և դրանց անձնափոխանորդ Մինաս Մինասյան: Գեղեղազի շրջանին իրավունք է տրվում ընտրել մի ներկայացուցիչ և ուղարկել դիվանի կազմը լրացնելու համար:

գ. Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի անդամները ընտրվում են հետևյալ 3 անձնավորությունները՝ Գասպար Խաչատրյան, Մուշեղ Ոսկանյան և Գևորգ Գևորգյան. իսկ դրանց անձնափոխանորդներ՝ Տիգրան Սազանգարյան և Շիրին Շիրինյան:

5. Մտքերի երկար փոխանակություններից հետո որոշվում է՝ իշխանության կենտրոնատեղին ընտրել Գորիսը:

6. Համագումարը մտքերի երկար փոխանակությունից հետո միաձայն ընդունում է հետևյալ բանաձևերը մեր վերաբերմունքի մասին զեպի հարևան պետությունները:

ա) Զանգեզուրը միշտ ձգտել է և ձգտում է լինել մայր երկրի՝ Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը, բայց նկատի առնելով Հայաստանի վերջին քաղաքական փոփոխությունները, որ նա ստիպված մի շարք քաղաքական անբարեհաջող հանգամանքներից հայտարարել է իրեն խորհրդային, մի իրավակարգ, որի հետ երբեք չի կարող հաշտվել մեր ժողովուրդը, համագումարը որոշեց մինչև նրա այդ իրավակարգից բաժանվելը գործել սեպարատ և ապրել ուրույն կյանքով:

բ) Զանգեզուրի վերաբերմունքը զեպի Ազրբեջանի կառավարությունը լինելու է բարեկամական, բայց նա առայժմ չէ կարող սերտ հարաբերությունների և երթևեկության մեջ մտնել Ազրբեջանի հետ, մինչև երկու հարևան ժողովուրդների փոխադարձ վստահությունը կատարյալ չլինի:

գ) Զանգեզուրի փոխհարաբերությունը Պարսկաստանի հետ եղել է միանգամայն սերտ և բարեկամական և կմնա: Նա Պարսկաստանում ունենալու է իր ներկայացուցիչը, որը ավելի քան սերտ հարաբերությունների մեջ պետք է մտնի այդ կառավարության հետ առևտրական և հաղորդակցության տեսակետներից:

դ) Զանգեզուրի փոխհարաբերությունները իր հարևան թուրքերի հետ 3 տարուց ի վեր, շնորհիվ արտաքին պրովոկացիաների և քաղաքական միջամտությունների եղել է թշնամական, այսօրվանից համա-

գումարը լիահույս է, որ այդ անտեղի թշնամանքը կղաղարի երկու դարերը հարևանների միջև տեղի տալով սերտ բարեկամության:

7. Համագումարը միաձայն որոշում է՝ ինքնապաշտպանության հարցի վերաբերմամբ բոլոր միջոցների ձեռնարկումը և գործողությունը թողնել սպարապետի կարգադրությանը:

8. Մի շարք թեր ու զեմ կարծիքներից հետո համագումարը ձայների մեծամասնությամբ ընդունում է Գ. Գրիգորյանի հետևյալ բանաձևը. որովհետև մեր երկրում դրսի ուժ չկա և տեղական ուժերը մնալու են տեղերում (շրջաններում), ուստի տեղերի գործը դիրքապահության և այլ նպատակների պահելու համար շրջաններում կամավոր հանգանակություն կատարել և կենտրոնացնել խորհրդի շտեմարաններում: Իսկ կոիվների ընթացքում շրջանները կմատակարարեն իրենց ուժերի պարենը: Պետական հիմնարկությունների համար շրջանների պահեստներից բաժին հանել համապատասխան քանակությամբ ռասկլադկայի ձևով և մեծամասնականներից մնացած իրերը և պետական գույքերը փոխանակելով հացահատիկների հետ:

9. Համագումարը ռոճիկների նորմաների որոշման հարցը թողնում է սպարապետին:

10. Համագումարը ընդունում է մասնավոր խոշոր սեփականությունների պետականացումը, ինչպես վանքապատկան, եկեղեցական և բեզական, նույնպես և ուրիշ խոշոր կալվածատերերի:

11. Համագումարը օրակարգի ընթացիկ հարցերում զետեղված 4 հարցերի որոշումները թողնում է խորհրդարանի ընտրված պրեզիդյունին:

Օրակարգի հարցերը վերջացնելուց հետո կարգացվում է Արևիքի շրջանից ստացված հետևյալ հեռախոսագիրը:

Տաթև, Զանգեզուրի սպարապետ պ. Նժդեհին:

«Ձեր կարգադրությունը՝ ուղարկել ներկայացուցիչներ Տաթևի համագումարը, Արևիքի Փրկության կոմիտեն ստացավ 20-ին երեկոյան: Զգալով որ կուշանանք, հրավիրեցինք ամսույս 22-ին շրջանային համագումար, որտեղ ներկա էին Արևիքի 12 գյուղերի ներկայացուցիչները թվով 68 հոգի, բացակայում էին Կարձևանի և Ապկեղի ներկայացուցիչները: Արևիքի գյուղացիական պատգամավորների ժողովի օրակարգի հարցերն էին՝

ա) Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը և Արևիքի ժողովրդի բռնելիք դիրքը:

բ) Համազանգեզուրյան համագումարի ներկայացուցիչներ ուղարկելու հարցը:

Կարգադրված էր բոլոր գյուղերում հասարակական ժողով գումարել, քննել այդ հարցերը և ուղարկել ներկայացուցիչներին մանդատով:

Համագումարը որոշեց Տաթևի համագումարի շրջանի կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկել Դավիթ Դավթյանին և Խաչատուր Դանիելյանին: Պատգամավորները դուրս եկան Մեղրիից ամսույս 23-ին, Լիճք-Տաշտոնի սարը կապ լինելու պատճառով հետ դառան, անցան հանքերը կախրով: Առաջին հարցին ժողովը պատասխանեց հետևյալ բանաձևով, որը ամբողջովին հեռախոսագրում ենք Ձեզ. «Արևիքի տասն և երկու գյուղերի ներկայացուցիչներս, թվով վաթսուներեք հոգի, ղեկտեմբերի 22-ին համագումարում քննության առնելով ներկա քաղաքական դրուձյունը ստեղծված Հայաստանում՝ հետևյալ որոշումը արձակեց: Բոլշևիկական իշխանությունը բռնի կերպով է փաթաթված հայ ժողովրդի վզին, Հայաստանը Խորհրդային է հայտարարված տաճկական և ռուսական զորքերի բռունցքի ճնշման տակ: Նորմալ պայմաններում երբեք նման քաղաքական հեղաշրջում չէր կարող կատարվել Հայաստանում, ընդհակառակը բազմիցս անգամ հայ ժողովուրդը ցայտուն կերպով արտահայտվել է, որ ինքը ազատ և անկախ հայրենիք է ցանկանում, և որովհետև բռնակալական ստոր միջոցներով մի ժողովրդի վզից փաթաթված իշխանությունը տեական լինել չի կարող, ինչպես նաև այդ իշխանությունը վայելել չի կարող ժողովրդի մեծամասնության հավատը ու վստահությունը, Արևիքի ժողովրդի ներկայացուցիչներս այն ամուր համոզման մեջ ենք, որ շուտով Հայաստանի հայությունը ոտքի կկանգնի և զլվանքով դեն կշարտի այն լուծը, որը այսօր ակամայից ընդունել է իր վրա: Ոտքի կկանգնի՝ նոր ցասումով, ջարդ ու փշուր կանի այն երկաթե կապանքները, որոնցով Խորհրդային իշխանությունը կապկպել է իրեն և նորից Արարատյան սրբազան դաշտերում կծածանեցնի ազատ և անկախ կյանքի կարմիր դրոշակը: Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս այն համոզման ենք, որ այս ապստամբությունը սվելի արագ կկատարվի, եթե Զանգեզուրը կանգուն մնա իր սահմաններում. իսկ ժողովրդի հոգին և կամքը անընկճելի է իր հերոսական որոշման մեջ, այն է՝ ապրել ազատ և այդ իսկ նկատումներով Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս ղեկտեմբերի 22-ի համագումարում գտանք, որ մեր հորիզոնների վրա դեռ փրկության ճանապարհներ չեն մարել, որ կա փրկության ճանապարհներ, ուստի որոշեցինք պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը:

Թույլ շտախով ոչ մի օտար զորքի և օտար մարդկանց ներս խուժելու մեր երկրի սահմանները և խառնվել մեր ներքին գործերի մեջ»: Ներկայացուցիչներ՝ 1, Դավիթ Դավթյան և 2, Խաչատուր Դանիելյան 26 12 1920 թվի երեկ. ժամը 8-ին, հանքերից»:

Համագումարը բուն ծափահարություններով լսում է Արևիքի ներ-

կայացուցիչների հեռախոսագիրը և առնում է ի գիտություն: Համագումարի նիստերը երեք օր տևելուց հետո փակվում է ղեկտեմբերի 27-ին, երեկոյան ժամը 3-ին:

Համագումարի նախագահ
ԳԵՂԵՈՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Փոխնախագահներ
ԵԳ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԼԻՔ. ՀՅՈՒՍԵՒՆՅԱՆ

Քարտուղարներ
ՍԱՄՈՒԵԼ ՄԱՇՈՒՐՅԱՆ
ՆԿԿ. ԴՈՐՈՒՆՅ

Ստորագրած ևն արձանագրության մեջ հարյուր վեց (106) ներկայացուցիչներ:

Սույն պատճենը իսկականի հետ համեմատ է:

Ինքնավար Սյունիքի Խորհրդարանի Դիվան:

3-ին հունվարի 1921 թ.

ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՍՈՒՆԱՐՈՒԹՅԱՆ

ԳՐԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ՎԱՆՑՈՒՑԱՅԻՆ

(28 հուլիս 1921 թ.):

Փետր. 16-17-ին, ցերեկ ու գիշեր, Հեղկոմը մի կողմից դաժան միջոցներով աշխատում էր գավառներում ծագած ապստամբությունը ճնշել, մյուս կողմից արագ պատրաստվում էր փախուստի: Ի միջի այլոց սնդուկներում լցրել էր տվել պետական գանձը, բաց փետր. 18-ին խաճապահար փախուստի միջոցին սնդուկների մեկ մասը միայն տարել էր հեռը: Մնացյալ մասը ընկավ Հայր. փրկության կոմիտեի ձեռքը: Բոլշևիկների յուրացրած գանձի մասին երբեք և ոչ մի տեղ չխոսվեց. այնքան բնական էր բոլորի համար, որ բոլշևիկը պիտի յուրացներ: Հայր. փրկության կոմիտեի ձեռքը ընկած սնդուկները մնացին լքացված, պետական գանձաբանում: Եվ դեպի Զանգեզուր նահանգելիս, Հայաստանի Փրկության կոմիտեն տարավ իր հետ, հատուկ հանձնախումբի միջոցով, զինվորական ջոկատի հսկողության ներքև:

Որևէ հաշվեցույց չկա, թե Հայաստանի պետական գանձի ո՞ր մասն Հեղկոմն է տարել և ո՞ր մասն Հայր. փրկության կոմիտեն: Համենայն դեպս մեծ մասը բաժին ընկավ Հեղկոմին, որը, սակայն, որևէ հաշիվ

չներկայացրեց հասարակութեանը: Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի տարած գումարները ծախսվեցին կառավարական ընթացիկ պետքերու և բազմահազար տարագիրների պարենավորման համար և այդ մասին, 1921 թ. վերջերը, Հայ. կառավարությունը հաշիվ ներկայացրեց հանրության: Այստեղ առաջ ենք բերում այդ հաշվետվությունը.

«Հայաստանի կառավարությունը միայն այժմ է հնարավորություն ստանում ի մի ամփոփելու իր տրամադրության տակ գտնված դրամական և վալյուտային արժեքների մուտքն ու ելքը և հանդես գալու հասարակության առաջ մի համառոտ հաշվետվությամբ՝ թողնելով ուրիշ անգամավ տալու սպառող հաշիվ դրամական բովանդակ շրջանառության մասին:

Նահանջից առաջ, Հայրենիքի փրկութեան կոմիտեի որոշումով, Երեւանից դուրս հանված և հետագայում կառավարության տրամադրության տակ են ընկած երեք տեսակի դրամներ. ա) հայկական դրամանիշներ ու չեկեր, բ) խորհրդային դրամներ և գ) վալյուտային արժեքներ: Այսպիսի կարգով էլ կտանք մուտքի և ելքի հաշիվները:

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՆԻՇՆԵՐ

1921 թ. մարտի 25-ին Երեւանից Բաշ-Գառնի են տարվել տասն և հինգ արկղեր հայկական դրամներով, հետևյալ համարներով՝ 18, 19, 20, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 40, 44, 46, 48 և 50: Այդ արկղերի ընդհանուր պարունակությունն է կազմում ինը միլիարդ չորս հարյուր միլիոն (9,400,000,000) ուրլի, չեկերի հաշվով:

Բաշ-Գառնիում պետական ծախքերի համար բացվել են № 19, 32 և 34 արկղերը, որի համար կազմվել են համապատասխան ակտեր. (տե՛ս ֆին. նախ. գործ № 1): Այդ երեք արկղի մեջ եղել է մեկ միլիարդ ինը հարյուր միլիոն (1,900,000,000) ուրլի: Բացի այդ, երկու ուրիշ արկղեր (№ 18 և 31), մեկ միլիարդ յոթ հարյուր հիսուն միլիոն (1,750,000,000) ո. գումարով հանձնվել է Բաշ-Գառնիի ճակատի հրամանատարին (տե՛ս ֆին. նախ. գործ № 1. փաստաթղթեր № 9, 24 և 25) ճակատի կարիքների համար:

Բաշ-Գառնիում բացված դրամները ծախսվել են և տրվել են ավանսներ հետևյալ փաստաթղթերով, որ կան ֆին. նախարարի № 1 գործում՝ № 1-23: Ծախսերի և տրված ավանսների ընդհանուր գումարն է երկու միլիարդ վեց հարյուր հիսուն միլիոն (2,650,000,000) ուրլի, որոնց մեջ մտնում է և ճակատի հրամանատարին տրված մեկ միլիարդ յոթ հարյուր հիսուն միլիոն (1,750,000,000) ուրլին:

Մնացած տասն արկղերը՝ հինգ միլիարդ յոթ հարյուր հիսուն միլիոն (5,750,000,000) ուրլու պարունակությամբ և վերոհիշյալ երեք

բացված արկղերից շտախաված մեկ միլիարդ (1,000,000,000) ուրլին տեղափոխվել են Զանգեզուր:

Դեպի Զանգեզուր տարված վեց միլիարդ յոթ հարյուր հիսուն միլիոն (6,750,000,000) ուրլուց Ղաթարի հանքեր են հասել և պետական կենտրոնական գանձարկղ մտել հինգ միլիարդ ութ հարյուր ութսուներկու միլիոն ութ հարյուր երեսունութե հազար (5 882 888 000) ուրլի հայկական դրամանիշներով: Պակաս ութ հարյուր վաթսունյոթ միլիոն հարյուր վաթսուներկու հազար (867,162,000) ուրլին ծախսվել է ճանապարհին և կամ իբրև առհաշիվ գումարներ մնացել զանազան անձանց վրա:

Ղաթարի հանքեր հասած հինգ միլիարդ ութ հարյուր ութսուն երկու միլիոն ութ հարյուր երեսունութե հազար (5,882,888,000) ուրլուց ֆինանս. նախ. № 2 և 3 գործերի մեջ ամփոփված փաստաթղթերով ծախսվել և ավանսներ են տրվել յոթ հարյուր քսան ինը միլիոն երեսունմեկ հազար (729,081,000) ուրլի:

Ղաթարի հանքերը թողնելիս, մնացած հինգ միլիարդ հարյուր հիսուներեք միլիոն ութ հարյուր յոթ հազար (5,153,807,000) ուրլուց, վեց միլիոն ութ հարյուր յոթ հազար (8,807,000) ուրլին բերվել է կառավարության հետ, իսկ հինգ միլիարդ հարյուր քառասունյոթ միլիոն (5,147,000,000) ուրլին մնացել է Ղաթարի հանքերում:

2. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Պետական բանկից երեք նվազում, այն է 1921 թ. մարտի 25-ին, 27-ին և 30-ին հանվել է վեց հարյուր հիսուն միլիոն (650,000,000) ուրլի խորհրդային դրամ: Այդ դրամից Բաշ-Գառնի է տարվել հինգ հարյուր ութսուն յոթ միլիոն (587,000,000) ուրլի:

Բաշ-Գառնի բերված հինգ հարյուր ութսունյոթ միլիոն (587,000,000) ուրլուց ինսուլհինգ միլիոն հինգ հարյուր հազար (95,500,000) ուրլին հանձնվել է ճակատի հրամանատարին ճակատի կարիքների համար (տե՛ս ֆին. նախ. գործ. № 1 փաստաթուղթ № 9): Մնացած չորս հարյուր ինսուլմեկ միլիոն հինգ հարյուր հազար (491,500,000) ուրլին փոխադրվել է Զանգեզուր: Հիշյալ գումարից Ղաթարի հանքեր է հասել չորս հարյուր քսանյոթ միլիոն յոթ հարյուր վաթսուներեք հազար (427,763,000) ուրլի. մնացորդ վաթսուներեք միլիոն յոթ հարյուր երեսունյոթ հազար (63,737,000) ուրլին ծախսվել է և կամ իբրև առհաշիվ գումարներ մնացել զանազան անձանց վրա: Այդ գումարից մինչև 1921 թ. հուլիսի 6-ը (Ղաթարի հանքերը թողնելու օրը) գործում գտնվող փաստաթղթերով եղել է ծախս և տրված են ավանսներ երկու հարյուր քառասունինը միլիոն վեց հարյուր ութսունչորս հազար յոթ հարյուր հիսուն (249,684,750) ուրլի: Այսպիսով, Ղաթարի հանքերը Բաշ-

եկու ժամանակ գանձարանում եղել է հարյուր յոթանասունութ միլիոն յոթանասունութ հազար երկու հարյուր հիսուն ութը (178,078,250), որից տասնչորս միլիոն հինգ հարյուր յոթանասունութ հազար երկու հարյուր հիսուն (14,378,250) ութը դուրս է հանվել կառավարության հետ, իսկ մնացած հարյուր վաթսուներեք միլիոն հինգ հարյուր հազար (163 500 000) ութը մնացել է Ղաթարի հանքերում:

8. ՎԱՆՈՒՏԱ

Համաձայն հատուկ հանձնաժողովի 1921 թ. մարտի 25-ի կազմած ազատի, պետական բանկից դուրս են հանվել և Բաշ-Գառնի են տարվել հետևյալ վալյուտային արժեքները:

Ռուսական գրամներ

Ոսկի	3110	ռ. 4.
Բանկային արծաթ գրամ	1234	» —
Մանր արծաթ	4143	» 95
Պղնձադրամ	14	» 38
Նիկոլայյան քղթադրամներ	138243	» —
Մարկաներ	150	» 05
Ընդամենը	146,895	ռ. 38 կ.

(Հարյուր քառասունվեց հազար ութը հարյուր իննսունհինգ ութը երեսունութ կոպ.)

Ամերիկական դոլարներ

Ոսկի	125	դոլար
Բանկնոտ	1980	»
Ձեկ	21250	»
Ընդամենը	23,355	դոլար

(Քսաներեք հազար երեք հարյուր հիսունհինգ դոլար):

Անգլիական ֆունտ ստեռլինգ

Ձեկ	349
Բանկնոտ	3108,10
Ձեկ	5053,12,5
Ընդամենը	8511,2,5

Ռուս հազար հինգ հարյուր տասնմեկ ֆ. երկու շիլինգ հինգ պենս):

Ֆրանսիական ֆրանկներ

Ոսկի	1315	ֆրանկ
Բանկնոտ	7025	»
Ընդամենը	8340	ֆրանկ

(Ութ հազար երեք հարյուր քառասուն ֆրանկ)

Տանկական լիրաներ

Ոսկի	1639	լիրա
Արծաթ	84	մեջիտ
Բանկնոտ	7654	լիրա 1 պիաստր
Ընդամենը	9293	լ. 84 մ. 1 պ.

(Ինը հազար երկու հարյուր ինսուներեք լիրա ութսունչորս մեջիդ մեկ պաստ)

Պարսկական դրաններ

Արծաթ	1960	դրան
-------	------	------

(Հազար ինը հարյուր վաթսուն դրան)

Գերմանական մարկեր

Ոսկի	60	մարկ
------	----	------

(Վաթսուն մարկ)

Զանազան երկրների ֆրանկներ

Ոսկի	260	ֆրանկ
------	-----	-------

(Երկու հարյուր վաթսուն ֆրանկ)

Իտալական լիրաներ

Բանկնոտ	1266	լիրա
---------	------	------

(Հազար երկու հարյուր վաթսունվեց լիրա)

Դանիական կրոներ

Բանկնոտ	530	կրոն
---------	-----	------

(Հինգ հարյուր երեսուն կրոն)

Ջվիցեռական ֆրանկներ

Ոսկի	200	ֆրանկ
------	-----	-------

(Երկու հարյուր ֆրանկ)

Ռումինական լեյիներ

Արծաթ

5 լեյի
111 »

Բանկնոտ

Ընդամենը 116 լեյի

(Հարյուր տասնվեց լեյի)

Բուլղարական լեաներ

Բանկնոտ

31,605 լեա

(Երեսունմեկ հազար վեց հարյուր հինգ լեա)

Մեկ կնփված արկղիկ

(օղեր, խաչեր, ականջի օղեր)

Ոսկե իրեր

մեկ ֆունտ, հիսունմեկ մսխալ,

հիսունչորս դոլյա

Երկու ավստրիական մեդալներ

Անհայտ մետաղ

տասնութ դոլյա

Կեղծ մարշան

տասն և ինը հատ

Անդրկովկասյան բոներ

28510 ուրլի

(Քսանութ հազար հինգ հարյուր տասը ուրլի)

Բացի վերոհիշյալ վալյուտային արժեքներից, Երևանից դուրս է բերված զանազան ժամանակներում պետական բանկից և զանաքանից հանված, հետևյալ վալյուտային արժեքները.

Տաճկական ոսկի	451 լիրա
Ամերիկական ոսկի	70 դոլար
Ամերիկական թղթադրամ դոլար չեկ	1250 »
Ռուսական ոսկի	110 ուրլի
Ռուսական նիկոլայան թղթադրամ	15000 »
Կովկասյան բոներ	83700 ուրլի
Ամերիկական արծաթ	1 դոլար
Հնդկական արծաթ	1 ուրլի
Ռուսական արծաթ	85 կոպ.
Պարսկական արծաթ	5 դրան

Ոչ մեծաքանակ քումարներ, որոնց չափը ստուգվում է, հանված են բանկից կամ զանաքանից և հանկարծակի տեղի ունեցած նահանջի պատճառով մնացել են Հայրենիքի փրկութային կոմիտեի դրամարկում կամ սեղանի արկղերում:

Գաղթի ճանապարհին և Թավրիզում վալյուտային ընդհանուր ֆոնդի վրա ավելացել են հետևյալ արժեքները:

Քեշիշքենդում ստացվել են Նոր Բայազետի Հայրենիքի փրկութային կոմիտեից հետևյալ արժեքները.

Կանացի արծաթյա զոտի	7 հատ
Տղամարդու արծաթյա զոտի	7 »
Կողակի արծաթյա զոտի	2 »
Ապարանջան արծաթյա	7 »
Կաթնաման արծաթյա	1 »
Դաշույն արծաթապատ	1 »
Վազմաներ արծաթե շղթայով	12 »
Ժամացույց արծաթյա	3 »
Ժամացույց հասարակ	1 »
Օղիի բաժակ արծաթյա	1 »
Արծաթի մանր կտորներ	13 »
Նապոլեոն	21 »
Ազիզիե ոսկի	10 »
Կես մեջիտ ոսկի	29 »
Ոսկե մանր օղակներ	28 »
Ոսկե մատանի	1 »
Կերենսկու թղթադրամ	580 ուրլի
Անդրկովկասյան բոներ	883 ուրլի
Նիկոլայան թղթադրամներ	2067 ուրլի
Ցաճկական մեջիտի արծաթ	6 հատ
Ցաճկական կես մեջիտի արծաթ	4 »
Ռուսական արծաթ դրամ	76 ուրլի 35 կ.
Գերմանական մարկ արծաթ	1 հատ:

Քեշիշքենդում և Մալիշկայում Եղբ. Մակարյաններից ստացվել են՝ տասնմեկ հատ մեծ և չորս հատ փոքր տաճկական ոսկե դրամ զարդեր:

Թավրիզում Վահե Արծրունուց ստացվել է.

Ռուսական ոսկի	85 ուրլի
Ռուսական արծաթ	60 կոպեկ

Մահմուդիե

2 հատ

Նապոլեոն

1 հատ

Գորիսի գանձարանից վերցվել և մուծվել է վալյուտային ընդհանուր ֆոնդ հարյուր ինը (109) ուրբլի հիսուն կոպ. (50) ուսական արծաթ դրամ:

Ստացված է շորս նվազում Թեհրանից (Փարիզի պատվիրակության ուղարկած) հինգ հարյուր երկու հազար հինգ հարյուր (502,500) դրան:

Պետական բանկից դուրս բերված վալյուտային արժեքները, որոնց ցանկը տրվեց վերևում, ամփոփված շորս կնքված արկղերի մեջ բերվել են Զանգեզուր:

Արկղերից մեկը, արծաթյա դրամներով և իրերով թաղված է Երևանի և Մեղրիի ճանապարհին, իսկ մնացած երեք արկղերը Մեղրիում բացվել են և վերստուգության են ենթարկվել հատուկ հանձնաժողովի կողմից՝ բաղկացած Երևանից եկած և տեղական հասարակական գործիչներից: Հիշյալ վերստուգությունից պարզվել է:

1. Արկղում ուսական ոսկի պակաս է եղել. 60 ուրբլի:

2. Զվիցերական երկու հարյուր ֆրանկ ոսկու փոխարեն արկղում եղել է երկու հարյուր ֆրանկ զվիցերական թղթադրամ:

3. Ռուսական պղնձադրամից և մարկաններից պակաս է եղել տասներեք ուրբլի 83 կոպեկ:

4. Հարյուր քսանհինգ ոսկե դոլարի փոխարեն դուրս է եկել հարյուր քսան դոլար:

5. Տասնինը կեղծ մարջանները բնավ երևան չեն եկել:

6. Նիկոլաևյան թղթադրամ Մեղրիում երևան է եկել երեք հազար հինգ հարյուր ուրբլով ավելի:

Բացի վաթսուն (60) ուրբլի ոսկին, որի տեղը հայտնի է կառավարությանը, մնացած անկարևոր անհամեմատությունները համարվելու են հաշվական թյուրիմացության և սխալանքի արդյունք:

Վերջին հանկարծակի նահանջի ժամանակ վալյուտային վերոհիշյալ ընդհանուր ֆոնդից Ղաթարի հանքերում մնացել և էվակուացիայի շին ենթարկվել հետևյալ արժեքները.

Ռուսական գանազան թղթադրամ	143,557 ուրբլի*
Անդրկովկասյան բոնեք	28,510 ուրբլի
Դանիական թղթադրամ	530 կրոն
Իտալական թղթադրամ բանկնոտ	1266 լիրա

* Սանթոթյուն.— Համաձայն 1921 թ. մարտի 25-ին հատուկ հանձնաժողովի կողմից ակտի նիկոլաևյան թղթադրամների գումարն է 138,243 ռ., սակայն փաստական ստուգումից պարզվել է, որ գումարն է ոչ թե 138,243 ռ., այլ 143,557 ուրբլի:

Զվիցերական թղթադրամ

200 ֆրանկ

Ռուզարական թղթադրամ

35 լևա

Ռումինական թղթադրամ բանկնոտ

111 լեյի

Տաճկական թղթադրամ բանկնոտ

1 պիաստր

Ֆրանսիական թղթադրամ բանկնոտ

2,925 ֆրանկ

Ռուսակ. մանր փող (մարկաներ

150 ռ. 61 կ.

և պղնձադրամ)

62 մսխալ 82 դրլ.

Ոսկե ձուլվածք

1 հատ

Ոսկե մատանի կորած ակով

580 ուրբլի

Կերենսկու թղթադրամ

1185 ուրբլի

Հայկական շեկեր

7 հատ

Կանացի արծաթյա գոտիներ

7 »

Տղամարդու արծաթյա գոտիներ

2 »

Կոզակի արծաթյա գոտիներ

5 »

Ապարանջան արծաթյա

1 »

Կաթնաման արծաթյա

12 »

Վազմաներ արծաթյա շղթայով

18 »

Արծաթի մանր կտորներ

Մնացած վալյուտային արժեքները գանազան ժամանակներում դուրս են հանվել և, կազմելով կառավարության վալյուտային միջոցները, ծախսվել ու ծախսվում են զլխավորապես գաղթականության կարիքների համար:

Ամփոփելով վալյուտային բոլոր արժեքները՝ տեսնում ենք, որ կառավարության գանձարկղն են մտել հետևյալ վալյուտային արժեքները.

1. Ռուսական ոսկի	3255 ուրբլի
2. Ռուսական արծաթ	187 ուրբլի 30 կ.
3. Տաճկական ոսկի	2090 լիրա
4. Տաճկական թղթադրամ	7654 լիրա
5. Ամերիկական ոսկի	190 դոլար
6. Ամերիկական արծաթ	1 դոլար
7. Ամերիկական բանկնոտ	1980 դոլար
8. Ամերիկական շեկ	22500 դոլար
9. Անգլիական ֆունտ ստեռլինգ ոսկի	349 ֆ. ստ.
10. Անգլիական ֆունտ ստեռլինգ բանկնոտ	3,108,10
11. Անգլիական ֆունտ ստեռլինգ շեկ	5,053,12,5
12. Ֆրանսիական ոսկի	1,575 ֆրանկ
13. Ֆրանսիական ոսկի բանկնոտ	5,000 ֆրանկ
14. Ռուզարական թղթադրամ	31,570 լևա

15. Գերմանական ոսկի	60 մարկ
16. Ավստրիական ոսկի	21 կրոն
17. Հնդկական արծաթ	1 ռուբլի
18. Պարսկական արծաթ	502,505 ղոան
19. Ավստրիական նապոլեոն	33 հատ
20. Տաճկական ոսկե դրամ զարդարանքներ	64 հատ
21. Քելդիական ոսկե դրամ զարդարանքներ	3 հատ
22. Ոսկի մատանիներ	9 հատ
23. Տաճկական մեջիտիներ	10 հատ
24. Բուլղարական ոսկի	10 լևա
25. Ոսկե օղակներ	28 հատ
26. Այլևայլ զարդարանքներ	26 մսխալ
27. Գերմանական արծաթ մարկ	1 հատ
28. Ջարդարանքի վերածած ոսկե դրամներ և երկու խաչ	
29. Արաբական ոսկե դրամ	16 մսխալ
	76 դոլեա
30. Ապարանջան արծաթյա	2 հատ
31. Դաշույն արծաթապատ	1 (թալանվ. անապարճ.)
32. Ժամացույց արծաթյա	4 հատ
33. Օղիի բաժակ արծաթյա	1 հատ
34. Նիկոլակյան դրամ	15000 ռուբլի
35. Անդրկովկասյան բոն	83700 ռուբլի

Գաղթականության համար և այլ նպատակներով վալլուտային արժեքները ծախսվել են թե՛ իրանց իրական արժեքով և թե՛ վերածվելով ղոանների:

Վերջացնելով այս ամփոփ տեղեկագիրը՝ հարկ ենք համարում ավելացնելու, որ հատուկ մի հանձնաժողովի ձեռքով, ինչքան ներում են պայմանները, ի մի են հավաքվում և ամբողջացվում բոլոր հաշիվները, ինչպես նաև ըստ էության քննության են ենթարկվում կատարված ծախսերը և ստուգվում փաստաթղթերը: Բացի հրապարակային հաշվետվությունից, Հայաստանի կառավարությունը իրեն պարտավոր է համարում հաշիվ ներկայացնել նաև Հայաստանի ապագա օրինական իշխանությանը: Կառավարության դրամական գործառնությունների մասին եղած ամբողջ նյութը կպահվի և ապագայում կհանձնվի Հայաստանի պետական վերահսկողության*:

Հայաստանի կառավարության նախագահ
Ս. ՎՐԱՑՅԱՆ

Ֆինանս. նախարար
Հ. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

Հաշվեքննիչ մարմնի անդամներ
Գ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ,
ԱՐՇ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԱՐՇ. ԽՈՆԴԿԱՐՅԱՆ

* Հուլիսի 28-ից մինչև սեպտ. 1 ծախսվել են գաղթականության և այլ կարիքների համար նետելու գումարները.

- 1) Տաճկական ոսկի
- 2) Պարսկական զոան
- 3) Խոհանոցային դրամ

5 լիւր
212,527 զր. 45 սր.
1,700,000 ռուբլի

ԿԱՐՍԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի կառավարության և Մոսկվայի ներկայացուցիչ կեդրանի միջև, 1920 թ. դեկտ. 2-ին, կնքված համաձայնության մասին, Հայաստանը պիտի լիներ Խորհրդային անկախ հանրապետություն: Այդ անունով էլ մնաց մինչև Անդրկովկասյան Դաշնակցության կազմությանը 1921 թ. դեկտեմբերին, երբ Կովկասի երեք հանրապետությունները զրկվեցին իրենց անկախությունից և Անդրկովկասյան Դաշնակցության միջոցով դարձան Խորհրդային Ռուսաստանի մեկ մասը:

Մինչև Անդրկովկասյան Դաշնակցության ստեղծումը Խորհրդային Հայաստանը անվանապես պահեց գերիշխան պետության ձևական բոլոր հատկանիշները, որոնց մեջ և արտաքին միջպետական հարաբերությունները, նույնիսկ դեսպան և հյուպատոսներ ունեցավ որոշ երկրներում:

Խորհրդային Հայաստանի «անկախ» գործերից մեկը եղավ և Կարսի Խորհրդաժողովը, ուր 1921 թ. հոկտ. 13-ին Խորհրդային Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց Կարսի դաշնագիրը:

Կարսի Խորհրդաժողովը նախորդված էր Մոսկվայում 1921 թ. մարտ 16-ի ռուս-թուրքական դաշնագրով, որի Անդրկովկասին վերաբերող մասերը պետք է վավերացվեին նաև Անդրկովկասյան հանրապետությունների կողմից: Հետևաբար, Կարսի Խորհրդաժողովը հավաքված էր վավերացնելու համար Մոսկվայի մարտի 16-ի դաշնագիրը:

Խորհրդաժողովը բացվեց սեպտ. 26-ին, Թուրքիայի ներկայացուցիչ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի նախագահությամբ: Հայաստանի ներկայացուցիչն էր Ասք. Մոսվյանը, Ազրբեջանի՝ Բեհրուտ Շահթախտինսկի, Վրաստանի՝ Շալվա էլիավան: Սրանց, իբրև դայակ, Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ընկ. Գանեցկի:

Խորհրդաժողովի առաջին իսկ նիստում առաջ եկավ տարակարծություն թուրք և Խորհրդային պատվիրակությունների միջև թե խորհրդաժողովի կազմի, թե իրավասության և թե մի շարք ուրիշ հարցերի շուրջ: Բոլոր հարցերում Խորհրդային ներկայացուցիչները զիջեցին: Փաստորեն Գանեցկին և իր ընկերները ստիպված եղան ընդունելու Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի վերջնագրի բնույթ կրող պահանջները:

Կարսի դաշնագրով փաստորեն հայ բոլշևիկներն էլ իրենց կնիքը դրին թուրքական ղեկի ուժով խլված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի տակ: Որոշ կետերում Կարսի դաշնագիրը նույնիսկ ավելի ի վնաս էր Հայաստանի, քան Ալեքսանդրապոլիինը:

Թուրք-Խորհրդային հարաբերությունների և Հայաստանի կառավարություն դարձած հայ բոլշևիկների քաղաքական տկարության և անճարակության բնորոշման տեսակետից էլ հետաքրքրական է Կարսի խոր-

հրդաժողովը: Այստեղ առաջ կրեինք այդ ժողովի ամփոփ արձանագրությունները այնպես, ինչպես տրված են «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթի 1921 թ. հոկտեմբերի համարներում:

ԱՌԱՋԻՆ ՆԻՍՏ

«Առաջին նիստը տեղի ունեցավ Խորհրդաժողովի բացումից անմիջապես հետո, սեպտ. 26-ին: Նախագահում էր Կարաբեքիր Քյազիմ փաշան: Թուրք պատվիրակության կողմից Կարաբեքիրը արավ հետևյալ երկու առաջարկները.

1. Նիստերի արձանագրությունները կատարել ֆրանսերեն լեզվով, որից հետո թարգմանվի թուրքերեն, ռուսերեն, հայերեն և վրացերեն լեզուներով:

2. Դաշնագրությունները կնքել երեք հանրապետությունների հետ առանձին-առանձին պայմանագրերով:

Անդրկովկասի հանրապետության պատվիրակություններից Կարաբեքիրի առաջին առաջարկը ընդունվեց, բայց և կտրուկ կերպով մերժվեց նրա երկրորդ առաջարկը:

Թուրք պատվիրակության նախագահը հայտնեց, որ իրենք իրավասություն չունենալով հավաքական դաշնագիր կնքելու առանձին-առանձին դաշնագրերի տեղ՝ այս հարցի մասին չեն կարող վճիռ տալ, որով ստիպված են հեռագրով հրահանգ սպասել Անգորայից:

ԵՐԿՐՈՐԳ ՆԻՍՏ

Երկրորդ նիստը տեղի ունեցավ սեպտ. 27-ին: Նիստի սկզբին Կարաբեքիրը ներկայացրեց հետևյալ երկու առաջարկները, որոնք ընդունվեցին.

1. Մոսկվայի դաշնագրի անփոփոխ ընդունումը, Գահառակ պարագային դադարեցնել Խորհրդաժողովի աշխատանքները, մինչև որ նոր հրահանգներ ստացվին Անգորայից:

2. Մանր և զուտ տեղային նշանակություն ունեցող սահմանային հարցերի համար կազմել տեղվույն վրա ճշտող Գանձաժողովներ:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների կողմից ընկեր Գանեցկին ներկայացրեց հետևյալ երկու սահմանագծային պահանջները, որոնց առաջինը վերաբերում էր Անիի ավերակներին, և ասաց. «Դա հայերի համար ունի պատմական և գիտական մեծ արժեք»: Երկրորդը՝ Կողբի պահանջն էր, որ իր աղահանքերով ներկայացնում է համակովկասյան նշանակություն:

Թուրք պատվիրակության նախագահը հայտնեց, որ իրենք ոչ մի

իրավասութիւն չունին Մոսկվայի դաշնագրով գծված սահմանի մեջ փոփոխութիւն կատարելու, և դրա համար Անգորայից հրահանգ պետք է ուզել:

Վերոգրյալ հարցերի վիճարանութիւնից հետո, ընկեր Գանեցկին ժողովին ներկայացրեց մի շարք գյուղերի անուններ՝ հարց դնելով, թե ո՞ւմ պետք է պատկանին:

Կարաբեքիրը շեշտեց, որ վերոհիշյալ հարցերը սահմանափակ, զուտ տեղական նշանակութիւն ունին, որով առաջարկեց նրանց ճշտումը թողնել տեղւոյն վրա գործող հանձնաժողովներին, առաջարկեց սահմանագծումների համար մեկ-քանի ընդունված կանոններ, որ ընդունեցին նաև անդրկովկասյան պատվիրակութիւնները:

Ըստ այդ կանոնների, սահմանագիծ կարելի չէ ընտրել այն գյուղը, որից կարող են գյուղի բնակիչների համար տեղական նշանակութիւն ունեցող դժվարութիւններ ծագել: Եթե սահմանի վրա ձոր կա, այդ ժամանակ ձորը կլինի սահմանը, եթե բլուրներ կան, բլուրները բարձրագագաթից երկուսի կկիսվին, իսկ եթե տափարակ դաշտ է, կամ բլրակները անկանոն են, իբրև սահման կընդունվի մի ուղիղ գիծ, որ երկուսի կբաժանե դաշտը:

ԵՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Երրորդ նիստը գումարվեց սեպտ. 28-ին: Նիստի սկզբին ընկ. Գանեցկին հարց դրեց նիստերին նախագահելու խնդիրը և առաջարկեց, որ «ընդունված կանոն է մեջընդմեջ նախագահել»: Այս առաջարկութիւնը առանց վիճարանութիւն ընդունվեց թուրք պատվիրակութիւնի կողմից:

Կարաբեքիրը հայտնեց ժողովին, որ ստացել է պատասխան Անգորայից՝ դաշինքը ստորագրելու ձևի մասին և թե թուրք կառավարութիւնը մնում է իր նախկին տեսակետի վրա՝ առաջարկելով կնքել դաշնագրութիւնը երեք հանրապետութիւնների հետ առանձին-առանձին: Ընկ. Գանեցկին կրկնեց իր առարկութիւնները և ասաց, թե իրենք հաստատ են մնում իրենց տեսակետի վրա:

Այս խնդիրը անորոշ կերպով փակվելուց հետո, թուրք պատվիրակութիւնը կարգաց Բաթումի մասին իրենց ունեցած պահանջները:

Բաթումի մասին թուրք պատվիրակութիւնի արած առաջարկը մանրամասն քննադատութիւն ենթարկվեցավ Գանեցկիի կողմից, որ առաջարկեց մի մասնավոր հանձնաժողով ընտրել այս խնդրով զբաղվելու համար: Նա շեշտեց, որ թուրքիան պետք է ունենա ազատորեն օգտվելու իրավունքը Բաթումի մի նավահանգստից, բայց թուրք պատվիրակութիւնի առաջարկների մեջ գտավ որոշ հակասութիւն Մոսկվայի դաշնագրի հետ, որ հիմք է կազմում Կարսում կատարված բանակցութիւնաց:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Չորրորդ նիստը ամբողջապես հատկացվեց դաշնագիրը ստորագրելու ձևի մասին առաջ եկած անհամաձայնութիւնը հարթելու խնդրին, որ տեղի տվեց երկար վիճարանութիւնների:

Թուրք պատվիրակութիւնը հայտնեց, որ իրենք կհամաձայնին դաշնագիրը ստորագրել այն պայմանով, որ դաշնագրի մեջ առանձին-առանձին բաժանված լինեն Ազրբեջանին, Վրաստանին և Հայաստանին վերաբերող խնդիրները:

Այս առաջարկն էլ վճռաբար մերժվելով՝ Անդրկովկասի հանրապետութիւնաց պատվիրակները առաջարկ ներկայացրին ուղղակի Անգորայի հետ հարաբերութիւն մեջ մտնել՝ մի բացատրողական հեռագիր ուղարկելով, ուր գրված լինի այն բոլոր պատճառները, որոնք ստիպում են իրենց դաշնագիրը կնքել հավաքաբար, առանց առանձին բաժանումների և պայմանագրութիւնների: Թուրք պատվիրակութիւնը ևս խոստացավ իր կողմից մի նոր հեռագիր ուղարկել Անգորա, և այս խնդիրը փակված նկատեց:

ՀԻՆՉԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Հինգերորդ նիստը բացվեց երկուշաբթի օր, հոկտ. 10-ին, ժամը 3-ին: Այս նիստում կարդացվեց դաշնագրի հողվածները, որոնք փոքրիկ փոփոխութիւնների ենթարկվելուց հետո, վերջնականապես ընդունվեցին երկու կողմերից էլ: Այդ հողվածները մշակված էին պատվիրակութիւնների անպաշտոն նիստերում: Այս տեսակ ինք նիստեր տեղի ունեցան:

Այս նիստում թուրքերի և անդրկովկասյան հանրապետութիւնների պատվիրակութիւնների կողմից եղան պաշտոնական հայտարարութիւններ՝ համապատասխան հողվածների ընթերցումից հետո: Հայտարարութիւնները արձանագրվում էին քարտուղարների կողմից, նկատի առնվելու համար երկուստեք իրենց առաջիկա փոխհարաբերութիւնների ընթացքին:

Այս հայտարարութիւնները վերաբերվում էին կետերին, որոնց շուրջ երկու կողմի պատվիրակութիւնները չէին համաձայնած և կամ համաձայնվելով հանդերձ՝ ընդդիմացել էին դաշնագրի մեջ իբրև հողված մտցնելու:

Սահմանագծումի խնդիրներին վերաբերող հողվածի ընթերցումից հետո, Անդրկովկասի պատվիրակութիւնների կողմից ընկ. Գանեցկին արավ հետևյալ հայտարարութիւնները, որոնք, խորը լուսիւն մեջ, ազդու տպավորութիւն թողին:

Առաջինը Անիի և երկրորդը Կոքի մասին էր:

Մենք այն հույսը ունենք, որ թուրք պատվիրակութիւնը դրական

պատասխան պիտի տա Անիի մասին Հայաստանի արած պահանջին, որ զուրկ էր ամեն տեսակ զինվորական, տնտեսական և աշխարհագրական նկատումներից և մեզ համար ունի զուտ գիտական կուլտուրական արժեք: Վերջին պահուն, ինպես Կողբի, նույնպես և Անիի մասին թուրք պատվիրակությունը մերժողական պատասխան տվեց, առարկելով, թե Անին Ախուրյանի արևմտյան եզերքին է գտնվում, ուստի հայերին տրվելով՝ կխախտվի Մոսկվայի դաշնագրի սկզբունքը:

Ահա այս առթիվ Գանեցկիի հայտարարությունները. «Անդրկովկասյան հանրապետությունների պատվիրակությունները ամենախորունկ ցավով արձանագրում են Անիի մասին իրենց արած առաջարկի մերժումը: Անին ներկայացնում է հայերի համար ազգային-պատմական և գեղարվեստական արժեք: Ավելացնում ենք նաև, թե Անդրկովկասի ժողովուրդները այդ մերժումը պիտի ընդունին ճշմարիտ ցավով:

Կողբի աղահանքերը ունենալով համակովկասյան նշանակություն, որովհետև տարիներով նրանք հայթայթել էին Անդրկովկասի աղի պահանջը, մենք նախապես ներկայացրել էինք Կողբի աղահանքերը Հայաստանին թողնելու մի առաջարկ: Բայց նկատելով այս մասին թուրք պատվիրակության առարկությունները՝ մեր այս առաջարկը փոխել էինք՝ վերածելով այն Կողբի աղահանքերը Հայաստանի կառավարության մենաշնորհ տալու առաջարկին:

Թուրք պատվիրակությունը ներկայումս մերժում է նաև այս առաջարկը. մենք արձանագրում ենք նշանակություն ունեցող այս խնդրի մասին և անցնում ենք ուրիշ հողվածների քննության»:

Թուրք պատվիրակության նախագահ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան ի պատասխան Գանեցկուն, հայտնապես նեղված եղանակով, հետևյալ հայտարարությունները արավ.

«Անիի մասին մեր մերժումը Մոսկվայի դաշնագիրը շխախտելու սկզբունքի մեջ է կայանում: Այսուհանդերձ ամեն ապահովություն կտրվի այնտեղ ապրողների և գիտական աշխատանքներ կատարողների համար»:

Մերժելով Կողբի մասին եղած առաջարկները՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան հայտարարեց, թե Կողբը առաջվա պես պիտի գոհացնե Անդրկովկասի պահանջը:

Նախիջևանի անկախության վերաբերյալ հողվածի ընթերցումից հետո, Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան մի քանի հարցումներ արավ Նախիջևանի ինքնավարության վերաբերվող մի շարք խնդիրների շուրջ:

Ազրբեջանի ներկայացուցիչ Բեհրուտ Շահթախտինսկին պատասխանեց այդ հարցումներին: Մոսկվայի դաշնագրի տրամադրության համաձայն, Նախիջևանց ինքնավարությունն է ստանում Ազրբեջանի հովանավորության տակ:

Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հարցումները հետևյալ կետերի շուրջ էին. պաշտոնական լեզվի, կրթական, ամուսնական, գերիների, կրոնական ազատության և այլ խնդիրների:

Թուրքական նավերին և ապրանքներին տրվելիք մի քանի առավելությունների վերաբերյալ հողվածները անդրկովկասյան պատվիրակությունների կողմից երկրորդ անգամ փոփոխության ենթարկվեցին և հետո ընդունվեցին: Այդ հողվածների համաձայն, Թուրքիան իրավունք պիտի ունենա առանց տրանզիտի իր ապրանքները անցկացնել Վրաստանից Թուրքիա: Թուրք նավերը պիտի վայելեն մասնավոր առավելություններ:

Թուրք պատվիրակությունը հետաքրքրվեց նաև Աջարիայի ինքնավարության մը. Վրաստանի պատվիրակ Շալվա էլիավան ցույց տվեց այդ մասին հրատարակված դեկրետը:

Գերիների վերագործին և 1918-ից ի վեր Թուրքիայի դեմ գործող թրքահայատակների վերաբերյալ հողվածի առթիվ Գանեցկին դիտողություն արավ պայմանաժամի մասին:

Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան հայտարարեց, թե առանց պայմանաժամին սպասելու արդեն իսկ գերիները ազատ պիտի արձակվին և համապատասխան հրամանագիրն էլ իր ժամանակին պիտի հայտարարվի:

Գանեցկին Անդրկովկասի պատվիրակության կողմից շնորհակալություն հայտնեց:

ՎԵՏԵՐՈՐԴ ՆՍՍ

Վեցերորդ և վերջին նիստը տեղի ունեցավ հոկտ. 18-ին, ժամը 12-ին:

Նիստը բացեց Գանեցկին, որ առաջարկեց ստորագրել պատրաստված դաշնագիրը:

Ստորագրության արարողությունը կատարվեց հանդիսավոր կերպով: Պատվիրակություններից զատ, ներկա էին քաղաքային և զինվորական իշխանության ներկայացուցիչները, որոնք ոտքի կեցած էին: Ներկա էին նույնպես թուրք սկաուտներից մի տասնյակ պատանիներ:

Խոր լուռության մեջ կարդացվեց Ֆրանսերեն բնագիրը, որից հետո ստորագրվեցին նիստերի արձանագրությունները:

Ժամը մեկուկեսին կատարվեց դաշնագրի ստորագրումը: Կարսի բերդից, ստորագրության պահուն, արձակվեցին թնդանոթի շորս հողվածներ, և թուրքական նվագախումբը նվագեց ինտերնացիոնալը և թուրք ազգային քայլերգը:

Այրուբենի կարգով ստորագրեցին Հայաստանի, Ազրբեջանի, Վրաստանի, Թուրքիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները:

Ստորագրվելուց հետո, ճառեր արտասանեցին Քյազիմ Կարաբեքիր

փաշան և Գանեցկին, և հետո խորհրդածողովը փակված հայտարարվեց:
Առաջ բերենք նաև Կարսի դաշնագրի հիմնական հոդվածների բովանդակությունը:

1. Առաջին հոդվածով շեղյալ են հայտարարվում Թուրքիային վերաբերող բոլոր դաշնագրերը, որոնք ստորագրված են Թուրքիայի և Ռուսաստանի ու Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև, բացի 1921 թ. մարտ 16-ի Մոսկվայի դաշնագրից: Ասել է, թե շեղյալ են հայտարարված և Ալեքսանդրապոլի, Բաթումի ու Սևրի դաշնագրերը:

Երկրորդ հոդվածով Ռուսաստան և Անդրկ. հանրապետությունները պարտավորություն են ստանձնում չճանաչելու Թուրքիային վերաբերվող որևէ միջազգային համաձայնություն, որ ճանաչված չէ Ազգ. մեծ ժողովի Թուրքիայի կառավարության կողմից: Այս վերջինս էլ, իր հերթին, պարտավորվում է չճանաչել որևէ դաշինք, որ չի ճանաչվում Հայաստանի, Ազրբեջանի և Վրաստանի կառավարությունների կողմից:

Չորրորդ հոդվածով գծվում է Թուրքիայի և Անդրկովկ. հանրապետությունների սահմանը, բառացի կերպով կրկնությունը Մոսկվայի մարտի 16, դաշնագրի համապատասխան հոդվածի:

Հինգերորդ հոդվածով նախիջևանը վեր է ածվում ինքնավար շրջանի Ազրբեջանի հովանավորության տակ:

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՆՆՆԱՌՆԵՐ

Աքաշյան Մ. 572	559, 618
Արտշնն 19, 44, 32	Անեմյան Մ. 14
Արագին 618, 633	Ամաեյան Մ. 553
Արզաշյան Մ. 380	Ամատունի 422
Արեղյան Ա. 379, 399, 460	Ամիրխանյան Հ. 459
Աբելյան 461	Ամիրխանյան Լ. 372, 448
Աբովյան 228, 229	Ամիրյան Ե. 463
Աբայան Բ. 28, 271	Ամիրյան Թագ. 174
Աբրամյան Հովհ. 341	Ամիրյան Իվ. 14
Աբրահամյան Հ. 270	Այվազյան, բժ. 37
Աբրո 625	Այվազյան Կոստյա 477
Ագոնց Ե., պրոֆ. 14	Այգեման 187
Ագառյան Հ. 187, 198, 206, 230	Անանուն Գ. 39, 172, 285, 448, 451, 458, 518, 541, 643
Ազիզյան Ց., սպա 241	Անդրանիկ 4, 10, 12, 30, 32, 37, 68, 64, 95, 96, 120, 269, 271, 329, 348, 350, 616—618, 622, 624
Աբարեզյան Մ. 206, 207	Անդրեասյան, բժ. 251
Աբարեզյան Լ. 37, 40, 41, 43, 47, 165, 167, 171, 173	Անդրաբատով Ա., սպա 241
Աբարեզյան Խառայա 325	Անիյան Տ. 62
Աբարեզյան 542, 552, 553	Աշոտ 647, 652
Աբանեայան Մինր. 388	Աղացի, գին. 623
Ալիբեզյան Մ. 266	Աղբեյան, գնդ 315, 316
Ալբունյան, զոկտ. 284	Առաքելյան Ալ. 178
Ալեխանյան (Վատման) 247	Առաքելյան Գանիկ 341
Ալեխանյան Ե. 270	Առաքելյան Հ. 41, 44
Ալի Մարդան բեգ Բոֆչիբաշի 22, 74, 167	Առաքելյան Վ. 270, 279
Ալլանվերդյան Ա. 432	Ասովածատրյան Ա. 125, 126, 143, 379, 543, 594
Ալա Իսմայիլ Օզլի 393	Ասատուրյան Ավ. 351
Ախիկյան 375	Ասազոլյա խան 384
Անարոնյան Ավ. 37, 51, 106, 127, 159, 186, 193, 209, 214, 216, 285, 291, 295, 362, 468, 637	Ասադ Քարաև 392
Անարոնյան Վ. 279, 397	Ասր Վ., գրք. 330
Ազաև 74, 77, 78, 81, 397, 398	Ասլանյան, փոխգլխապետ 234
Ազամայան Տ. 28	Ասլան բեգ Սաֆիբուրդսկի 60
Ազարև Ե. 284	Ասլան (Ազմցի) 577
Ազամալի Օզլի 392	Ասլանյան Գ. 271
Ազարաբեգով 132	Ասլանյան Մանուկ 553
Ազադանյան, բժ. 41, 380	Ասրիբեզյան 14, 130
Ազրայան Ե. 14, 44, 45, 48, 51, 107, 127, 187, 384, 423, 472, 473, 543,	Ավայան 386
	Ավարով Զ. 118, 153, 154

Ավդալ Մարտո Օղլի 393
Ավետիսյան Ս. 75
Ավետիսյան, գնդ. 175
Ավետիսյան Հովսեփ 388
Ավետիսյան Ա. 270, 351, 373, 386
Ավերիանով, զոր. 27
Ավիս 479, 558, 593, 594
Ավո 617
Ատոմյան Քոմաս 553
Արարատյան Ա. 41, 43, 165, 171, 180,
208, 279, 295, 296, 384, 416, 506,
509, 557
Արարատյան Բ., զոր. 267, 276, 279,
286
Արարատյան Ս. տիկ. 390
Արզուրյան Հովսեփ 11, 296, 318, 349,
371, 625
Արզուրյան Կ. Ս. 453
Արթուրյան Զ. 487
Արթիսյան 393
Արթիք բեյ 475
Արմեն Կարո 618, 623
Արզումանյան Մ. 116, 332
Արտուր (խան) 565
Արեշյան, գոր. 64, 94, 448
Արզումանյան Մ. 78, 82
Արշավիր 605
Արծրունի 14
Արսենիան 108
Արսեն-Կիսուր 271, 275, 279
Աֆրիկյան Վ. 379, 383, 594

Բաբաջանով, գնդ. 508, 509
Բաբալյան Ա., թժ. 51, 159, 187, 484,
506, 509
Բաբայան Հ. 572
Բաբայան Վ. 390, 459, 543, 594
Բաբակ Բ. Ա. 168
Բաբախեղյանց Բենիամին 341
Բաբլաշյան-Բարբուրյան Ա., սպա 241
Բագրատ Եպո. 165
Բագրատունի 181, 237
Բագունց Արս. 351
Բագունց Եր. 350, 351
Բալայան Գ. 173, 175, 279, 331, 332,
351
Բալայանց Սմբատ 341, 396
Բալասանյան Հակոբ 341
686

Բազդասարյան Ս. 62, 386, 424, 506,
508, 513
Բազդասարյան Բ., թժ. 460
Բաղբր աղա Մանմեղ Օղլի 393
Բաղրամյան Հ., զոր. 267
Բաշինջաղյան Գ. 375
Բախտամյան, գնդ. 169
Բասենցյան Շ. 270
Բարխաման 621, 622
Բարխուդարյան Ա. 379, 461
Բարսեղյան Ա. 284
Բեժան Բեզ, զոր. 148
Բեբուրով Հ. 57
Բենեդեկին Շաֆիր 9, 273, 473, 475,
605
Բեզգաղյան Ս. 51, 74, 106, 159, 266,
366, 371, 397, 400, 472, 498, 567
Բեզգաղյան Ա. 548, 551, 555
Բեժիր Սամի 496, 487
Բերբերյան Մինաս 205, 206, 251
Բիշեխանով, գնդ. 177
Բիշ, զոր. 370
Բոյաշյան Ստեփաննոս 553
Բունապարտյան Խ. 275
Բունապարտյան, զոր. 32, 271, 272
Բորյան 432, 543, 547, 556
Բորոյան Սմբատ 32, 273
Բրուսյան Ս. 572
Բուզգալ 367
Բուզաղյան Արմենակ 402
Բուզաղյան Հ. 379
Բուզարացի Գ. 63, 271, 275
Բունիսթյան Մ. 118
Բունուրյան Ե. 271
Բուրջալյան Գ. 461

Գարակ 113
Գաբրիել, գնդ. 397
Գաբրիելյան Լ. 241
Գազանջյան 271
Գալաթիյան Ա. 573
Գալստիսյան Մ. 572
Գալիկյան Հրատ 33
Գալկինի 463
Գալկին 15
Գալստյան Ս. 270, 507
Գանեցի 685—689
Գանթարյան 493

Գաշինկի Մ. 82, 111, 118, 168, 371
Գասպարյան Ավանես 341
Գասպարյան 472
Գեզեղյորի Ե. 57, 74, 101, 103, 110,
112, 249, 367, 397, 398, 492
Գեղևանով, զոր. 249
Գելյուզլի Պ. 57
Գեղամյան Ջ. 387
Գեորգան 108, 111, 139, 217
Գեօրգեյան Ար. 341
Գիբն, սպա 348
Գլատերբերգ 337
Գյուլնազարյան Մ. 355, 358, 566
Գյուլիֆյոխանց Խաչյուլ 341
Գյուլխանդանյան Ա. 165, 171, 175, 182,
296, 378, 404, 416, 506, 515, 519
Գյուլխանդարյան Մ. 388, 642
Գեղունի 508, 513
Գորեշյան 57
Գագուան 217, 220, 224
Գոմինկի 174
Գլազալա 82, 101
Գլոզով 58
Գրին (սպա) 228
Գրիգորյան Գ. 590, 664
Գրիգորյան Խ. 666
Գրիգորյան Հ. 241
Գրիգորյան Մ. 271
Գրիգորյան Ստ. 369
Գրեյսին 265
Գուգենովիչ Ս. 449
Գուլի Սուլթան 474
Գուլկինի 5, 6
Գուրգենովիչ Ս. 369
Գևորգ Ե., կաթողիկոս 280
Գևորգյան Գ. 578, 664
Գևորգ Սուլթան Շահ 241

Գալիգալ 507
Գալի Գագար 146, 187, 396
Գանիկյան Խ. 350, 351, 666
Գանիկյան Վ. 241
Գաստակյան Ար. 165
Գարբիկյան Արտակ 32
Գարբիկյան 448, 643
Գարմանյան Մ. 28, 271
Գավթյան Գալիք 666
Գավթի ԲԼԳ Մ. Ս. 284
Գավթիբանյան Գ. 266

Գավթյան Վ. 241
Գավթի Արա Օղլի 393
Գեմիսյան Գ. 449
Գեմիկին 366, 367, 381, 382, 404, 405,
474
Գենստերվիլ, զոր. 181, 182
Գեն, զոր. 92, 115, 116
Գիլանյան 458
Գիտմով, գնդ. 210
Գյուլխանյան, գնդ. 138
Գուրուչան, զոր. 181
Գունկոյ Գ. 57, 62
Գավթյան Արամ 180, 472
Գարա 433
Գորունց Ե. 590, 658, 667
Գրամփյան Քաղ. 388
Գրամբյան Ռ. 271, 275
Գրո 10, 62, 98, 106, 120, 125, 128,
132, 135, 141, 142, 146, 148, 203,
216, 218, 230, 232, 238—241, 262,
267, 280, 335, 394, 396, 472, 484,
506, 513, 521, 531, 533, 534, 538,
539, 543, 558, 593—595, 616, 618
Գուրյան Նդ., սրբ. 284
Գևի, զոր. 262, 277

Նղիսարյան Խ. 128, 131, 134
Նղիսարյան, ճարտ. 463
Նղիսարյան Ս., թժ. 561
Նդա 347
Նեգիբարյան Գ. 133
Նսայան Զապել 32, 165
Նսայան Մելիք 351
Նրզնկյան Ա. 47, 48, 51, 106, 111, 159,
228, 229, 480, 649
Նրզնկյան Ե. 401
Նրկանյան Արամ 605
Նրկանյան Ս. 375
Նվանգուլյան Գ. 90
Նվանգուլյան Լ. 249, 266, 365, 420

Չալիկյան, գնդ. 128
Չալյան-Մանուկյան տիկ., թժ. 390
Չալարյան Ս. 41, 411, 412, 611
Չավալիչի Ա. 374
Չավրյան Հ., թժ. 27, 36, 63, 74, 618,
624
Չարաֆյան Լ. 230, 331, 332, 479, 492,
519
Չարիֆյան 386, 445, 461

Զաֆարյան Մ. 350, 351, 458
Զաֆարյան Պ. 51, 187, 194, 198
Չեմյակ 148
Չենկեիչ, գնդ. 63, 64, 381, 383, 384
Չիաթսանով 311
Չոհրաբյան Ա. 37, 74, 152, 156, 403
Չոհրաբյան Լ. 456
Չորին Ա. 198
Չարյան Ա. 28, 280
Չարյան Ռաստմ 36, 55, 74, 165, 169,
179, 180, 182, 411, 634
Չվարկ 473
Չարյան Գ. 125, 194, 206

Էդմոնդ Լ. Դեյլի, գնդ. 326
Էդիթ բեյ, 358, 369
Էլզբե 279
Էյոպ փաշա 319
Էնվեր 12, 66, 72, 119, 121, 182, 184,
272, 336, 419, 473-475, 500, 606
Էնֆիարյան Ա. 206, 207, 254, 282, 468

Քաղևոսյան Ա. 117, 449
Քաղևոսյան Ե. 353, 462
Քաղևոսյան Լ. 318, 379
Քաղևոսյան Հ. 14, 28, 459
Քաղևոսյան Ս. 117
Քաիրով 358
Քալանյան 372
Քալեաթ 182, 272, 338, 419, 499, 605,
606
Քալեաթ Փյուլով 473, 475
Քալի 392
Քաղխանոսյան Ստ. 165
Քաղխանու 578
Քամամյան 150
Քամանյան Ա. 374, 426, 454, 460,
462-464, 603
Քան Յեղգոր 241
Քառայան Հեղ. 463
Քարխանյան Կուռ 134, 203, 233,
499, 506, 507, 560, 561, 577
Քարխարայան Ստ. 462, 463
Քարվերդյան Գ. 135, 231
Քենիբյան Սազմուն 605, 606
Քենթրեիչ, գնդ. 361
Քեմուրյան (Կզդի, Յուսոֆ բեյ) 372
Քեյմուր աղա 370
Քեյմուր բեյ 270
686

Քերլմեզյան Ռ. 270
Քերլմեզյան Տ. 270
Քերգբաշյան Ա. 14, 32, 37, 62, 284
284
Քեֆեյան Վահան 284, 286, 287, 298,
299, 302, 305-307.
Քեֆիհեկի խան 265, 310-313, 315
Քիլիշև 241
Քոմսան, գոր. 208, 228, 266
Քոչյան Բ. 132
Քոչաֆյան Միսակ 606
Քարամանյան Բ. 462
Քարոսյան Ս. 124, 126, 130, 132, 142,
143, 276, 279, 282, 421, 446, 521,
522
Քարոսյան Հովհաննես, վարդ. 284
Քոփալյան Ա. 271, 272
Քոփչյան 499
Քուրբանջյան Խ. 460
Քումանյան Լ. 108
Քումանյան Կ. 264, 464
Քումանյան Հ. 524
Քումանյան Հ. 324, 336, 373, 528, 574
-576, 578, 579
Քումանյան Մ. 249, 464, 525
Քուրյան Ա. 455, 456

ժամագործյան 388
ժամհարյան 452
ժարդանիա 20, 24, 74, 77-80, 102,
103, 105, 117, 134-156, 159, 214
-216, 218, 234, 235, 396, 492, 528,
563

Իբրանիմ Աբալով 472
Իշխանյան Աբրամ բեյ 341
Իշխանյան Բ. 183, 237, 446, 448, 508,
513, 518, 541, 543, 566, 594
Իշխանյան Նզիշ 334, 351
Իզդրիտով-Իվանով 461
Իսախանյան, բժ. 43, 166, 167, 171,
247
Իսակ 180
Իսմայիլ էֆենդի 475
Իսմիթ 489, 491

Կազարյան 386, 378
Կալայան Ե. 376
Կասիբեկի 89

Կարշե, գնդ. 98
Կերպիհեկի, գոր. 63, 88, 97, 118
Կեզրան 484-486, 526-531, 534, 538,
543, 646, 648, 653, 683
Կեյլի 280
Կենիհ 86, 167, 299, 305, 406, 410
472, 480, 499, 528, 562, 563, 601
Կեռ 82, 227, 396, 426
Կեֆան Դևարդ 247
Կիսիբյան Ա. 449
Կոյոք Նուր 258, 288
Կորանով-Իսախանյան 15
Կամիհան 472
Կոչբե, գոր. 579
Կոսով ֆան, գոր. 118, 119, 152, 166
Կոսե 258
Կարգիպալանիան 102, 112, 287
Կլով 27
Կանգրովսկի 472
Կանյան Գ. 462
Կանյան Պ. 57, 63, 75

Կասիլ բեյ 315, 316, 319, 443
Կասիլ փաշա 118, 157, 159, 192, 202,
213, 358, 419, 444, 468, 473-476,
481, 484, 490, 505, 631, 635
Կալոյան Ա. 270
Կան-Ազատ Ռ. 449
Կան-Կոյսկի 57, 74, 79, 111, 118, 133,
154, 311, 312, 316, 360, 367, 371
Կանլար բեյ 346
Կանչյան Ազատի 403
Կանոյան Ա. 401
Կաշատրյան Արեյ 572
Կաշատրյան Ա., գոր. 284, 284
Կաշատրյան Գ. 247, 328, 364
Կաշատրյան Ա. 74, 124, 197, 228, 366,
368, 369, 375, 397
Կաշատրյան, գոր. 423
Կաշատուր 252
Կաշիկյան Ա. 271, 272
Կասամեզով 71, 82, 154, 367, 371
Կասիխյան Ա. 37, 58, 74, 82, 100, 106,
111, 118, 160, 186, 186, 193, 208,
208, 215, 216, 254, 261, 276-279,
294-296, 305, 307, 320, 325, 378,
380, 383, 386, 387, 414, 447, 513,
516, 519, 526, 529, 536, 538, 621,
625, 638, 643, 647

Կասիխյան Գ. 23, 50, 74, 215, 279, 375
Կասիխյան Լ., ինժ. 456
Կարլամով 19, 44, 68, 69
Կեչա 10, 11, 618
Կենկ 377
Կամերիկի 111
Կայան Տ. 290
Կայեցյան 210
Կանգարյան Ա. 41, 50, 187, 197, 228,
298, 335, 384, 385, 405, 466, 520,
521, 534, 561, 682
Կարանանկի Մ. Հ. 246
Կարայան Մ. 241, 271
Կարով բեյ Սալբանով 330
Կարեն Կախա. 125
Կարենի Վ. 75, 279, 294, 335, 373, 478,
484, 588, 660
Կալաբաշյան, գնդ. 507
Կանչիա 224
Կանոնց Հ. 14

Մադիկյան Ստեփան 606
Մամհար Տիգրան 384, 464, 566
Մերեթի 74, 101, 102, 105, 111, 117,
158, 214, 215, 227

Կաղիմով 449
Կաղի 132
Կամուրադյան Գ. 251
Կամուրադյան Ս. 23, 49, 50, 143, 300,
459
Կայալյան 452
Կայալով 473
Կանայան Ա. 449
Կանգրևսկի 367
Կանգուրայան 496
Կանեհմիրով 367
Կայան Ա. 401, 403-410, 432, 536,
543, 558, 559, 563
Կարայան 483, 612, 614
Կարապետյան, ինժ. 455
Կարապետյան Հ. 372
Կարալով 385
Կարիխյան Արտ. 14, 178, 646, 652
Կարիխյան Հ. 270
Կարիխյան Խ. 14, 28, 48, 51, 57, 74,
102, 111, 112, 117, 128, 159, 186,
187, 206, 207, 215
Կերեմեկի 27

Կիրով (գեսպան) 492
Կիրով 472
Կլեմանտ 288, 322
Կյուպենկյան Սերովբե 32
Կյուպենկյան Գ. 450
Կոժենիկով 374
Կուզնեցիկ 241
Կուլակ, գոր. 366
Կուզյան 464
Կուսյան Հ. 70, 270
Կաստանյան Հ. 432, 479
Կարկանյան Մ. 175
Կարկոսյան Զ. 270, 279, 373, 388
Կարխանիցի 90
Կարյուն, վարդ. 272
Կարոկով, գնդ. 128, 203, 230—234, 287—241
Կարպինսկի 483
Կարինսկի Ս. 307
Կասիկյան հաշատուր 553
Կարպին 584

Հագարապետյան Մ., սպա 573
Հովաթյան 514
Հախնազարյան Ս. 358, 388
Հախվերյան Հ. 186, 187, 206, 263, 267, 384, 484, 543
Հախվերյով 316, 384
Հակոբյան Գ. 364, 463
Հակոբյան Լ. 463
Հակոբյան Հ. 477
Հակոբյան Ն. 372
Հակոբյան Ս. 166
Հակոբյան Վ. 463
Հակոբյան Փանակ 251
Հակոբջանյան 424, 456
Համազասպ 10, 166, 173, 175, 181, 414, 543, 563, 594, 616, 618, 619, 623
Համասփյուռ Խ. 75, 90
Համբարձումյան Կ. 28, 36, 74, 98
Համբարձումյան Մ. 284
Համբարձումյան Վ. 270
Համդի փաշա 468
Հայդար բեգ Բամմար 118
Հայդարով 82, 111, 168
Հայկազ Հ. 434
Հայկունի Գ. 32
Հայրապետյան Հ. 270, 279

Հանմյան Ա. 284
Հաջի Ռիզա 133
Հասկել, գնդ. 320, 321, 323—325, 353, 360, 383—385, 396
Հաստ Սիրաշ Օղլի 393
Հարբոս, գոր. 322, 364, 365, 638, 639
Հարությունյան Ս. 271, 272, 590, 658, 667
Հարությունյան Հ. 251
Հարությունյան Մ. 48, 51, 74, 103, 106, 125, 228, 299, 366, 371, 384, 472
Հարությունյան Ս. 14, 159, 204—207, 209, 267, 281, 282, 298, 307, 308, 367, 374, 426, 621, 624
Հերբեր Հովր 637
Հինդլյան Ս. 284
Հովասափյան 507
Հովհաննիսյան Ա. 178, 410, 485, 521, 534, 542, 561, 652
Հովհաննիսյան Արսեն 341
Հովհաննիսյան Ենով 388
Հովհաննիսյան Հ. 384, 385
Հովհաննիսյան (վարանդյան) Միխայել 36, 74
Հովհաննիսյան Վ. 463
Հովսեփյան Գարեգին, եպիսկ. 145, 146, 427, 462, 509
Հովսեփյան, գոր. 261, 391, 443, 508
Հովսեփյան, գնդ. 127
Հովսեփյան Ղ. 270
Հովսեփյան Ն. 350, 351, 372
Հովսեփ Զավուշ (վան) 572
Հովվյան Ս. 37
Հոֆ 6—8
Հուսեյնով 400, 472, 552
Հուսեյին Զադե Ալի բեյ 55
Հուսեյնյան Մ. 351
Հովեր 254

Զամյան 74, 187

Ղազարյան Կ. 36, 74, 472, 499
Ղազարյան, գնդ. 169, 175, 416, 506
Ղազարյան Ա. 384, 385, 543
Ղամազյան 543
Ղամբարյան Իվ., պրոֆ. 384
Ղարաբեգյան Մ. 41, 51

Ղարաբեղյան 225
Ղիմոյան Ս. 270
Ղարաբեգյան Ստ. 261, 372, 446, 515, 519
Ղարաբեգյան, գնդ. 64, 118, 120, 127, 175, 178, 203, 215, 249, 508, 565
Ղարաբեգյան Օ. 270, 413
Ղուլյան Լ. 206, 207, 267
Ղուկասյան Ա. 270, 450, 478
Ղուկասյան Ղուկաս 402, 433, 439
Ղևոնդ Երեց 146

Ճիվեկյան, պրոֆ. 14

Մազմանյան, գնդ. 443, 508, 513
Մաղավով, գոր. 60
Մաղիա Ն. էֆ. 55
Մագնիս, գոր. 237, 239, 241
Մաթիկյան Զ. 284
Մալինցյան Խ. 351
Մալխասյան Ա. 223, 387
Մալխասյանց Ս. 37, 187, 190, 449
Մալիցկի 507
Մալոյան Մ. 270
Մալոմ ձ. 284
Մախարաձե Գեռ. 90, 385, 397, 399
Մակարյան Ա. 390
Մակարյան Հ. 28
Մակալ, գոր. 226
Մակիսկի 311
Մահմեդ բեյ 319
Մահմեդ էմին Ռասուլ Զադե 22
Մամադ հազի Օղլի 393
Մամազանյան Վ. 388, 507
Մամիկոն (խմբապետ) 565
Մամիկոնյան Ստ. 13, 14, 37, 51, 62, 106, 117, 127, 159, 228, 367—369, 397, 399
Մամիկոնյան Վարդան 147
Մամյանց Ա., սպա 241
Մայիկյան եղբայրներ 451, 452
Մայսուրյան 461
Մանանդյան Հ. 43, 49, 90
Մանասյան Ս. 62, 107, 114, 117, 203, 276, 279, 373—374, 424
Մանդալյան Գ. 75
Մանգելշտամ Մ. 449
Մանյան, փոխգնդ. 233
Մանուկյան Մ. 280

Մանուկով Ա., պրոֆ. 449
Մանուկյան Արամ 14, 30, 51, 106, 107, 125—128, 132, 133, 141—143, 186, 189, 208, 208, 251, 252, 270, 280, 348
Մանուկյան Հմ. 32, 279, 318, 378
Մանուկյան Մ. 270
Մանուկ Սասունցի 28, 63, 347, 498
Մանուկոզյան Ս. 379
Մանուչարյան Սերգա 175, 181
Մաշուրյան Ս. 590, 653, 667
Մասենյան Հ. խան 284
Մատենյան Ս. 618
Մատո հազի Կանոն Օղլի 390
Մարգարյան Ա. 379
Մարգարյան Մ. 379, 462
Մարգարյան Սմբ. 178
Մարխանյան Ս. 359
Մարկոսյան 647
Մարտիրոս (Բաշգահեցի) 180, 181, 560, 577
Մարտիկ կոմս 397
Մացո 430
Մախ Մեգին 331—335
Մախապետյան Ա. 279, 561
Միգիլանի Բ. 526, 529
Միգիլանի Ս. 225, 229, 367, 390
Մելիք-Ազարյան Ա. 450
Մելիք-Ալվազյան, ինժ. 456
Մելիք-Ասլանով 57, 74, 111
Մելիք-Փասպարյան Տիգրան 341
Մելիք-Խանգյան Ներսես, գոր. 208, 350
Մելիք-Հուսեյնյան Ս. 590, 658, 667
Մելիք-Վարապետյան Գ. 206, 207, 267, 276—279, 282, 449
Մելիք-Միրզախանյան 397
Մելիք-Մուսայան Աշոտ 356, 590
Մելիք-Մուրադյան, գնդ. 127
Մելիքյան Ա. 198
Մելիքյան Հ. 447, 450
Մելիքյան Հ., բժ. 124, 136, 149, 180, 390, 447, 460
Մելիքյան Ռ. 461
Մելիքյան Ս. 254
Մելիք-Ցոլոյան Ս. 178, 394, 446, 506, 594
Մելիք-Շահազարյան Ա. 241, 370, 459
Մելիք-Սանփառյան Սմբատ 583
Մելիք-Փարսազանյան Ի. 590

Մեյիֆ-Վալանթարյան Աշխարհբեգ 462, 463
Մեյիֆ-Վալանթարյան Ա. 463
Մելիֆոյան Յրո. 401, 418, 421, 423, 432
Մելիֆոյան, բժ. 379, 428, 478
Մելիֆոյան Հ. 386
Մելիֆոյան եղբայրներ (Նզիպասո) 460
Մելիֆոյան Հ. 460
Մեխանդարով, գոր. 368
Մենքիև 82
Մենմեղ Ալի փաշա 200, 309, 210
Մեխանդին 478
Մեսյան Չ. 394
Մեսրոպյան Ա. 561
Միսանիկյան Ա. 801, 608
Միլյակով Պ. 27, 624
Միլլրան Ա. 468
Միլև, գոր. 265
Միկոյան 472, 479
Մինախորյան Վ. 379, 384, 403, 515, 519, 521, 561
Մինասյան Մ., գեղ. 572
Մինասյան Պետրոս 588
Միսայան Շավարշ 399
Միրզախանյան Ժ. 62
Միրզախանյան Ս. 572
Միրզա Հուսեյին Ալի 138
Միրզայան Ա. 270, 279
Միրզայան Վ. 389
Միրիանյան, գեղ. 208, 290, 443, 508, 513
Միխայելյան Ա. 279, 384, 394
Միխայելյան (տեխնիկ) 466
Միխայելյան Ք. 41, 411, 412
Մնացականյան Ք. 203, 293
Մոսսեն Ֆոն 189
Մոնթի 121
Մասոբյան Հ. 284
Մովսիսյան Մանուկ 388
Մարիա Յարրի 472
Մավյան Ա. 401, 408, 432, 542, 558
Մալոյան Հ. 270
Մանեղիին Ալի Յուսուֆ 491
Մանդիկ 359
Մուշեղյան Լ. 142, 380
Մուշեղ Սասունցի 28, 68, 262, 347, 577
Մուսայելյան 418, 418, 430, 421, 433, 428, 430

Մուսիբյան Մ. 280, 378, 379, 386, 566
Մուսիբյան Մ. 125, 126, 143, 150, 343
Մուսթաֆա Սուրբի 475
Մուսթաֆա Քեմալ 364, 419, 444, 475, 483, 485, 487, 489, 491, 492, 500, 501, 519, 537, 538, 555, 588, 596
Մուրադ 63, 92, 93, 96, 146, 180, 445
Մուրադյան Բաշի 341, 508
Մուրադյան Մարտին 553
Մուրադյան Ս. 247, 271, 553
Մուրադ փաշա 177, 180
Մուրֆի 22
Մաղոյան Հ. 75
Մարայան 188
Մայան Ջ. 446
Մուրադյան-Ավան 379
Մուսաֆ Քեմալ բեյ 492
Մարտիկով Վ. 27
Մազարալիև 391
Մազարեբյան, գոր. 59, 62, 63, 93, 97, 106, 113, 114, 116, 117, 120, 127, 149, 150, 189, 192, 195, 267, 278, 280, 384, 418, 543
Մազարեբյան 406
Մազարյան Ե. 467
Մազարյան Կիզ. 166, 380
Մազրմ 273
Մալանդյան 14
Մալաշյան Ա. 74
Մալաշյան Քենե 372
Մախիշեանկի 311
Մահապետյան, բժ. 379
Մանեղլիի 479
Մաշի բեյ 9
Մարիան Մարիանով 532, 550
Մարիանով 434, 436
Մավասարդյան Վ. 41, 543, 557, 559
Մավասարդյան Կոռնեո 577
Մերիարայան Նզիկի, վարդ. 270
Մերսես Եսկ. 359
Մերսոյան Ե., խան 384
Մեղեն Ք. 355, 357, 361, 394, 484, 577, 583—586, 590, 595, 596, 599
Միհան 491
Միկոյա, Միկոյանի 18, 18, 30
Միհրոսյան Ք. 125
Միկոյան Ե. 118, 154—156

Մահարայան Ք. 117, 379, 413, 509
Մարտունիկյան Ք. 284, 285
Մուսեր բեյ 118
Մուրիջանյան Ավիս 401, 407, 410, 413, 418, 429, 432, 434, 435, 542
Մուրի փաշա 175, 328, 419, 474
Մևստերովսկի, գեղ. 210, 230, 231, 443
Մերուչ 57
Մերուզով, գոր. 394
Մերուզ. գեղ. 284, 295, 468
Մազարով 89
Մարիան Մարտին 90, 181, 447
Մալեյան Լևոն 572
Մավա Էլիավա 683, 688
Մահապի Վ. 379
Մահ Աբաս 622
Մահրուդայան, գեղ. 443
Մահրապյան Հ. 270, 351
Մահրախանի 90, 683, 687
Մահիկյան Ք. 379
Մահիարունի Ա. 141, 320, 380, 557
Մահիարունյան Ավ. 23, 34, 36, 40, 50, 57, 74, 159
Մահմադյան Ա. 62, 350, 394, 442
Մահմադարյան Քեր. 90, 329
Մահմադարյան Ք. 388
Մաղոյան Լևոն 63
Մաղոբարյան, գեղ. 493, 508, 509, 513
Մամայան 247
Մանր Լևոն 32, 284, 295, 479, 482—485, 543, 559, 645, 647, 652
Մանուկյան Ս. 57, 167, 170, 175, 177, 178, 406, 411
Մապուն (Խնուս) 572
Մատվարա, գեղ. 331—333, 337, 349
Մատվարյան Ք. 270, 448, 643
Մարանբյան Շ. 270
Մարաֆյան Ա. 379, 385
Մարգինի, գեղ. 235
Մարվերդյան Ա. 548
Մանվերդյան Ի. 401, 432
Մավարյան 128
Մելվոնիկյան, գոր. 444
Մերմազանյան 461
Մերիանյան Արշ. 346, 350, 484
Մերիանյան 588, 660, 664
Մերմախեր 577
Միխիլեանկի Ալի Ալա 353, 473

Մելիս-ուլ-Իսմաիլ 22, 82
Մամվոնյան Ա. 387
Մուլեբարդ կամ 118, 155
Մուրադ 224
Մուրի փաշա 261
Մուրի բեյ 475
Մուկանյան Մուշեղ 664
Մուկերյան Ք. 270
Մալոբարյան 379
Մալխոսյան Ք. 390, 446, 509, 643
Մարախյան Լ., գեղ. 144
Մերազ Վ. 390
Մերեբյան Ք., Եսկ. 271
Մերիզյան Ս., սպա 241
Միկայիկ 82
Միլեզարյան Արա. 49, 75, 166, 167, 171, 384, 387, 543, 557, 558
Միլերի 472, 479, 480, 482—484, 488, 513, 526, 552, 555, 562, 570, 571
Մուշեղյան Հ. 276, 279, 281
Միսանիկի Ս. 19, 44, 74, 82, 86, 87, 99, 100, 106, 107, 109—114, 116, 118, 153, 155
Մուկանյան Արշ. 284, 286, 287
Մուր 347
Մուրախյան Հ. 75, 423
Մուրա Ք. 327
Պանգուրան 367
Պապիկյան Վարդ. 32, 386
Պապովյան 247
Պապովյան Ա. 449
Պապայան Մ. 462
Պապաբանյան Մ. 14, 19, 43, 44, 47—49, 51, 106, 107, 160, 185, 186, 193, 208, 209, 621, 624, 631, 635
Պարունակյան Կ. 165
Պարունյան Մ. 350
Պեպիկով 154
Պեռնկրեոսով, փոխգեղ. 128
Պետրին 463
Պերանին 472
Պետրոսյան Ք. 190, 333
Պետրոսյան Հ. 548
Պետրոսյան Վ. (Վան) 572
Պիլիկյան Արշ. 266
Պրովակի, գոր. 92
Պրեզերով 68

Գրիբիլսկի (անասնաբույժ) 422
Գոպով Ս. 380, 450
Գուլյի Արչակ 578
Գուանկարի 358
Գուադեբար 265, 283, 384
Գոզոսյան Ալ. 457
Գոզոսյան Ս., բժ. 28
Գոզոսյան (Սիմոն) 341
Գոզոսյան Մ. (Գողթն) 572
Գազու բեյ Մարլը 284
Գազու Նուբար 4, 16, 27, 208, 209, 269, 273, 275, 281, 288-287, 290-293, 302-308, 637
Զադեբյան Ն. 424
Զադեբյան Գ. 279, 282
Զալալյան Սեդրակ 372
Զալի ազա Մաննեղ Օզլի 393
Զամալյան Ա. 65, 186, 187, 191, 216-220, 223, 235, 294, 317, 405, 406, 414, 416, 440, 484, 506, 511
Զամիալալյան 10
Զավիդ բեյ 211
Զափարիան 170
Զաֆարով Մ. 19, 44, 47, 74, 135, 154, 312, 367
Զեմալ Ազմի 273, 505, 506
Զեմալ փաշա 606
Զեյալ Իեյ 326, 354, 355
Զեմիլ Զանիդ բեյ 328
Զիվանջի Թեմբուր 90, 168
Զուղեյի 61, 192, 499
Զայեռոֆա, գոր. 236
Զամիլիլի 24, 57, 60, 61, 81, 103, 111, 149, 214-216, 219-222, 249, 307, 368, 369, 399, 411
Զամազով, գնդ. 224
Զատի բեյ 83-87, 99, 100
Զատալ Զադե 74, 109, 111, 112, 118, 163, 242
Զաֆիե, բժ. 90
Զիգա Թեֆիկ բեյ 468
Զեմգի 491, 492
Զուստամբեզով 103, 108, 208
Մարտառաղվիլի Կ. 249, 268, 264
Մազնով 15, 624
Մազնեղարյան Յ. 249, 604
604

Մարքար 359
Մալարիան 89
Մանակյան Ա. 75, 80, 106, 111, 117, 187, 189, 192-194, 254, 279, 294, 296, 318, 330, 383, 384, 386, 411, 543
Մանակյան, սպա 128
Մանակյան Կորյուն, վարդ. 271
Մահակյան Մ. 401
Մաղաբեյլյան 187, 266
Մամարդյան, գնդ. 188
Մամսոն 618
Մայան, դոկտ. 284
Մայիդ Հալիմ փաշա 55, 605
Մատունի Ա. 271, 275, 279
Մատունի Կ. 28, 33, 446, 561
Մարասիկյան Մեսրոպ 346, 372, 424
Մարգոյան Լևոն 422, 511
Մարգոյան Ե. 191, 456
Մարցիսբեգյան Գ. 577
Մարյան Մ. 375
Մարուխանյան 424, 436, 439, 478
Մաֆա 351, 484, 588, 660
Մաֆրաստյան Արամ 295, 384
Մաֆարյան Գրիգոր 241
Մաֆիհուրոսկի 118, 154, 392
Մեղմա (Ալբերտ) 389
Մելանդեյի բեյ 489, 491
Միլին 534, 538, 539
Մեմեռնով 79, 102, 108, 592, 595
Մեկուն 32, 62, 63, 92, 93, 180, 393, 414, 416, 422, 441, 506, 508, 511
Մերզ 527, 528, 565
Միլիկյան, գոր. 64, 106, 115, 126, 127, 134, 142, 144-150, 192, 414, 440, 508, 543
Միևալյան Գ. 284
Միկոսիկի 422
Սկոբլև 74
Մմբառ 63, 146, 270, 508, 513, 581
Մմիռնով 65
Մմկո 313
Մուրմունյան Հ. 388
Մուկատ բեգ Մեխիֆ-Շահնազարյան 329
Մոսնիկյան Պ. 459
Մպենդարյան Ալ. 461
Մպերանսկի 71
Մտարցի 124
Մտարև 499

Մուսլին 177, 527, 528
Մտամբուլյան 51
Մտեփանյան Հ. 37, 643
Մտեփանյան Մտեփան 341, 350, 351, 448
Մտեփանյան Մկ. 457
Մտոկս, գնդ. 180, 514
Մրապիանյան Մարգիս (Լուկաշին) 14
Մուլքանով, գոր. 74, 153, 324, 330-339, 341, 344, 353, 394-396, 399
Մուլքանով Զալի բեգ 346
Մուլքանով (Նազար բեգ) 346
Մուրզուլան 154, 155
Մարեն սպարապետ 561, 577
Մևուսյան 461
Վաչյան Աս. 165
Վալադյան 618
Վանան, եպս. 338, 395
Վանաթ էֆ. 359
Վայցելսովսկի 595
Վան-Փոշ 271, 279
Վարանդյան Մ. 284
Վարդան 10, 165, 169, 412, 413, 619, 622, 623
Վարդանյան Լևոն 341
Վարդանյան, պրոֆ. 14
Վարդանյան Իզնատիս 553
Վարդանյան Սերգեյ Ակադիկի 478
Վարդապետյան Հ. 271
Վարդիկյան Ս. 380
Վարդանյան Վեռզ 262, 266, 459, 543, 549
Վեզնեղով ֆոն Օ. 118, 165
Վելիկանով 576, 598
Վելունց 178
Վենիք 65-67, 72, 74, 88, 89, 91-93, 95, 103, 112-115, 118, 121, 187, 193, 631, 635
Վենիգելու 383, 489
Վեստենենիկ 7
Վեսելովսկի Բ. 23
Վեֆլյան, գնդ. 150, 508, 509
Վեֆլով 130, 371, 397, 400
Վեզիրով Ա. Ի. 188
Վեյնմարն Պ. 374
Վերմիշյան Լ., սպա 241
Վերմիշյան Բրիստ. 40, 49, 50, 267, 276, 279, 282, 374

Վեշապեյի 100
Վիլսոն 66, 258, 288, 363-365, 495
Վիշինսկի, գոր. 62, 84, 114
Վիցերս Դրզնիկ 236
Վորոնցով-Իաշկով 10
Վրացյան Սիմոն 14, 38-41, 42, 51, 74, 106, 117, 118, 159, 160, 187, 271, 294, 299, 307, 384, 386, 406, 414, 416, 458, 506, 518, 520, 521, 529, 530, 534, 557-562, 564, 567, 575, 620, 625, 645, 657, 662
Տաղյան 225
Տամատյան Մ. 284
Տեզոյան 462
Տեր-Աբրահամյան Արշ. 388
Տեր-Աբրահամյան Մ. 379
Տեր-Անտոնյան Հ. 358
Տեր-Առափեյան, գնդ. 509
Տեր-Աստվածատրյան Ա. 334
Տեր-Կարբիսկյան Ս. 178, 472, 485, 552, 603, 652
Տեր-Կրիզորյան Ա., իեժ. 456
Տեր-Կրիզորյան, սպա 241
Տեր-Կրիզորյան Գ. 388
Տեր-Կրիզորյան Մ. 28, 234
Տեր-Կուրգյան Միք. 455
Տեր-Կանիկյան Արամայիս 338
Տեր-Կավթյան Մ. 455, 456, 543
Տեր-Կավթյան Պ. 351, 394, 583-588
Տեր-Կավթյան Հ., բժ. 318, 384, 390, 460, 557, 558, 594
Տեր-Խովմասյան Ա. 279
Տեր-Աստատրյան Հակ. 32, 37, 62, 295, 380
Տեր-Սալառյան Հ. 566, 648
Տեր-Սալառյան Գր. 125, 194, 228, 448
Տեր-Հակոբյան Ա. 272, 284
Տեր-Հակոբյան Հ. 37, 295, 506, 561
Տեր-Հակոբյան Գր., բժ. 125, 388
Տեր-Հակոբյան, գոր. 150
Տեր-Հակոբյան, պրոֆ. 285, 287
Տեր-Հարապետյան Սահակ 350
Տեր-Հարությունյան Գ. 75, 126, 448
Տեր-Հովհաննիսյան Մ. 231, 241
Տեր-Ղազարյան Ղ. 37, 50, 51, 74, 106, 107, 165
Տեր-Ղազարյան Կ. 171, 175,
Տեր-Ղազարյան Ս. 262, 267, 247

Տեր-Ասուխայան Ա. 241
 Տեր-Մառտիկայան 241
 Տեր-Մարտիրոսյան 233, 388
 Տեր-Միքայելյան Ռ. 28, 51, 82, 106, 127, 159, 181, 187, 325, 384, 406, 414, 416, 506, 613, 557, 578
 Տեր-Միքայելյան Ե. 207
 Տեր-Միքայելյան Կ. 586, 590, 596, 620, 687, 682
 Տեր-Միքայելյան Ա. 295, 462
 Տեր-Միքայելյան Հ., բժ. (Օվիե) 148, 384, 386, 455, 543
 Տեր-Միքայելյան Հայկ 90, 165, 167, 171, 386
 Տեր-Միքայելյան Ն., ինժ. 455, 456
 Տեր-Մկրտիչյան Գ. 350
 Տեր-Մկրտիչյան Մ. 590, 664
 Տեր-Մովսիսյան 121
 Տեր-Նիկողոսյան, գեղ. 230, 231, 238
 Տերոյան Վ. 271, 272, 276
 Տերպետերյան Մ. 284
 Տեր-Պետրոսյան Հ. 351
 Տեր-Պետրոսյան, վարդ. 559
 Տեր-Պողոսյան Ա., բժ. 390
 Տեր-Պողոսյան Մ. 176, 179, 241, 386
 Տերունի Հ. 346, 347, 350, 351
 Տերվիշյան Ե. 284
 Տեր-Սարգսյան Սիգա 372
 Տեր-Սարգսյան, գեղ. 134
 Տեր-Սարգսյան Լ., օրդ. 280
 Տեր-Սիմոնյան Գրատատամա 428, 432
 Տեր-Ստեփանյան Ն., դոկտ. 284, 286, 298
 Տերտերյան Հ. 479, 485, 506, 521, 531, 533, 534, 561, 567, 682
 Տեր-Սեանյան Գ. 62, 228
 Տեր-Սեանյան Հ. 48, 51, 165, 175
 Տիգրան Մեծ 465
 Տիգրանյան Սիրական 28, 36, 50, 73, 187, 206, 225, 227, 228, 250, 257, 258, 282, 330, 367, 385, 618
 Տիլիշ 237
 Տիմչենկո 237, 238
 Տոլյան Բ. 543
 Տրոսյան Ա. 379
 Տիեզյան 285
 Տիգրանով, զոր. 217
 Տուրկիան, զոր. 220, 224, 229, 232, 696

234
 Ումանսկի Լ. 178
 Ուարդուզ 0. 324, 353, 355, 383, 384, 397
 Ուսուֆ Սարո Օղի 393
 Ուսուպրեզով 74, 111, 153, 154, 323, 325, 354, 360
 Փանյան 360
 Փաշայան (Հասան) 93
 Փաստրմանյան Գ. 284, 287
 Փափազյան Վահան 14, 28, 30, 32, 37, 62, 107, 284, 371
 Փեշեով, զոր. 16
 Փիլոս 508
 Փիսալյան Հ. 23, 25, 254
 Փիրումյան Գանիկ 127, 146
 Փիրումյան Բ. 266
 Փիրումյան, զոր. 278, 280, 413, 508, 509, 649
 Փիրումյան Սիմ. 47, 74, 128, 132, 134, 141, 142, 480
 Քալանթարյան, տիկ. 390
 Քալանթարյան Լ. 173, 386, 402, 557
 Քաջազունի Հ. 36, 37, 41, 74, 75, 78, 80, 82, 87, 100, 107, 109, 111, 117, 118, 160, 161, 165, 167, 185, 187, 189, 190, 193, 195, 197, 205, 206, 215, 216, 218, 219, 253, 254, 271, 347, 448, 517, 518, 521, 525, 543, 545, 547, 558, 559, 566, 574
 Քաջազունի Ռուբեն 631, 636
 Քաջբերունի Ռ. 165, 459
 Քաջունի Եգիպի 32
 Քարամյան Ս. Մ. 350
 Քելեկյան Տ. Խան 284
 Քեոֆ 10, 11, 616, 618, 619, 633
 Քեոսապապյան Արատու 245
 Քիեզի 364
 Քիշմիշյան, գեղ. 150, 368
 Քիսայան 452
 Քյազիմ բեյ 111, 404,
 Քյազիմ Կարաբեկիր 150, 473—475, 489, 491, 505, 506, 510, 511, 517, 520, 535, 555, 683—685, 687, 688
 Քյազովով Սեյիդ 182
 Քյամիլ բեյ, բժ. 212

Քաշարյան Ղ. 357, 360
 Քաշարյան Ա. 228, 229
 Քարի, զոր. 335
 Քվինիթան, զոր. 155
 Քրես Ֆոն, 186, 187, 191, 204, 217, 218, 220
 Քրմոյան Վ. 28, 271, 272, 275, 279, 280
 Քրեյն 364
 Օգանեզյան Միքայել 306
 Օգանովսկի 618, 623
 Օպիշեիթ, զոր. 66, 72, 89, 92, 113—118, 120, 155
 Օգանյան Մեր. 457
 Օնանյան Ա. (Վան) 575
 Օնանջանյան Համո 36, 37, 57, 74, 121, 152, 156, 209, 284, 397, 411, 416,
 Արաս Գեղ 318
 Արխապավա 61
 Ազարակ 318
 Ազուլիս 262, 355, 357—359, 361
 Աղա 163
 Աղբարա 391
 Աղբրեշյան 77, 79, 80, 154, 155, 160, 176, 182, 183, 188, 197, 215, 220, 221, 259, 265, 277, 280, 309, 311, 313, 315, 316, 321, 323—333, 335—340, 341, 345, 349, 350, 352—355, 358, 360, 367, 368, 371, 376, 380, 381, 382, 384, 391—401, 404, 409—412, 415, 419, 429, 430, 433, 436, 471—474, 476, 477, 479, 483, 484, 490, 494, 503, 504, 516, 527, 532, 542, 549, 550, 556, 561, 573, 576, 581, 582, 588, 593, 594, 601, 604, 631, 645, 650, 653, 656, 659—661, 664, 683, 686—689
 Ալաշեբերտ 13, 15, 29, 58, 63, 97, 98, 127, 144, 505
 Ալազյազ 133, 148, 162
 Ալեքսանդրապոլ 24, 34, 58, 68, 89, 92, 480, 506, 515—518, 541, 543, 557, 558, 642
 Օնանջանյան Սարգ. 126, 251
 Օնիաշվիլի 108, 109
 Օդաբաշյան Ն. 513
 Օրլանտո 288
 Օրխան բեյ 118
 Օրչոնիկիծե Ս. 472, 527, 528, 532, 575, 576, 580
 Օրչոնիկիծե տիկին 496
 Տիգրայրբեզով 132
 Տիերովսկի, փոխգնդապետ 233
 Յեմովյան Գ. 284, 286
 Յարեսիև Ռուկեր, զոր. 257, 259, 330
 Յրանգյան երվ. 388
 Յրանկլեն Բույան 489
 Յրանկենշտեյն 191
 Նևզի Ահմեդ 491

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

106, 107, 115, 116, 119, 120, 124, 129, 130, 133, 143, 145, 148, 149, 150, 152, 154, 162, 163, 187, 200, 210, 211, 226, 253, 257, 266, 270, 372, 375, 378, 383, 385, 390, 402, 404, 409, 412, 413, 422, 425, 428, 329, 431, 432, 434, 436, 438, 460—462, 477, 479—496, 506, 511, 512, 515, 519, 526, 527, 529, 531, 536, 539, 551—553, 556, 558, 619, 621, 622, 652, 653, 683, 689
 Ալեաթ 316
 Ալիզբուլ 123, 131, 133
 Ալիշին 163
 Ալլահվերդի 216, 224, 231, 369, 376
 Ալեքսանդրեա 209, 362
 Ախալթալաք 24, 64, 119, 120, 149, 214, 215, 223, 226, 228, 235, 256, 259, 266, 368, 466, 536, 556, 620
 Ախալցխա 64, 70, 105, 119, 149, 154, 158, 257, 259, 309
 Աղճամալու 133, 151
 Ազատաֆա 188

Աղբուկաղ 162

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ 3, 16, 204, 209, 253, 254, 283, 284, 303, 363, 390, 450, 477, 530, 540, 602, 636

Այնթապ 284

Անատոլիա 81, 82, 87, 109, 365, 474, 475, 490, 549

Անգորս 442, 474, 475, 487, 491, 511, 551, 570, 685, 686

Անդրկովկաս 16, 18, 24, 35, 36, 42, 44, 46, 50, 56, 57, 66 87, 73-79, 81, 83-88, 99-101, 103, 104, 108, 109, 111, 113, 117, 118, 120, 121, 123, 137, 140, 141, 153, 155, 158, 159, 161, 168, 193, 220, 250, 256, 261, 278, 302, 324, 328, 356, 363, 365, 374, 380, 396, 397, 400, 404, 405, 466, 481, 502, 549, 556, 564, 581, 586, 627, 630, 684, 686-689

Անի 148, 455, 462, 463, 684, 686, 687

Անգլիա 3, 79, 209, 259, 265, 285, 364, 396, 450, 468, 504, 514

Արդահան 83, 87-90, 99, 104, 257, 314, 363, 369, 393, 427, 449, 466, 474, 621

Աշաղի-Չանախչի 163

Աշտարակ 127, 162, 270, 372, 378, 390, 457, 506, 573

Ապարան 457

Աջարիա 105, 309, 688

Ասկերան 396

Աստրախան 178, 179, 511

Ադանա 4, 287, 362

Ատրպատական 599, 617, 622

Արաքս 134, 144, 145, 314, 318, 343, 355, 515, 536

Արագած 68, 119, 144, 457, 560

Արծաի 68

Արարատյան դաշտ 124, 143-145

Արալըի 134

Արդվին 99

Արաջան 316

Արարատ 273, 283

Ազըա-Կալա 148

Արփաշայ 511

Մոհալ 63, 144

Արեշ 169, 376

Արփա 163

893

Ավստրիա 193

Ավստրո-Հունգարիա 3, 186, 204

Աբորի 225, 368

Աֆղանստան 177, 310

Բաբերդ 94

Բաթում 83, 86-88, 97, 99, 101, 104, 105, 113, 118, 149, 150, 159, 160, 162-164, 185, 186, 193, 198, 254, 257, 270, 320, 375, 387, 449, 474, 487, 538, 547, 689

Բալկաններ 16, 303

Բաբու 22, 36, 70, 86, 90, 108, 112, 119, 127, 145, 153, 157, 163, 165, 166-170, 172-177, 179-183, 199, 200, 202, 223, 266, 310, 311-313, 316, 323, 324, 328, 331, 333, 338, 353, 360, 365, 366, 371, 392, 395-397, 400, 405, 409, 410, 419, 424, 429, 434, 436, 475-479, 481-484, 486, 492, 494, 501, 502, 527, 531, 532, 542, 550, 559, 581, 596, 646, 651, 654

Բալթիկ ծով 56

Բալազետ 28, 68, 129, 183, 142

Բաշ-Ապարան 120, 140, 148, 189, 203, 608

Բաշ-Գեաունի 271, 670

Բաշքենդ 134

Բաշ-Նորաշեն 315, 316

Բաշլարան 163

Բասրա 375, 563

Բասեն 28, 68, 71

Բորչալու 136, 154, 215-217, 226, 228, 235, 236, 243, 356

Բարդուս 314

Բեռլին 83, 156, 166, 606

Բեհարբիա 464

Բելգիա 323, 450

Բելուք-Վեգի 314-318, 401, 404, 442, 444, 445

Բիթլիս 5, 18, 362

Բուլղարիա 186, 193, 204, 284, 450, 616

Բուլանըք-Մանազկերտ 28

Չավրեշավի 68

Չալի Գրունք 323, 369

Գանձակ 24, 49, 60, 68, 71, 86, 91, 127, 129, 153, 154, 166-169, 175, 176, 327, 328, 346, 368, 415, 533

Գերմանիա 3, 5, 6, 9, 107, 152, 155, 186, 192, 193, 217, 259, 450, 613

Գեոլ 89, 392

Գիշա 317

Գյումրի 537

Գյուլիստան 327, 395, 479

Գողթն 355-358, 360, 361, 394

Գորիս 346, 347, 350, 351, 353, 359, 394, 484, 590, 656, 664

Գուրիա 105

Դավալու 128, 134, 135, 138, 141, 258, 269, 315, 316

Դաղստան 86, 111, 528

Դարալագյալ 134, 271, 316, 323, 345, 348, 372, 387, 388, 485, 504, 582, 597-599, 656

Դերջան 28

Դիստին 28

Դիզակ 329, 395, 396

Դիլիջան 91, 127, 145, 187, 188, 203, 216, 219, 230, 232, 311, 378, 402, 403, 424, 425, 427, 439, 440, 460, 477, 513, 514, 577, 653

Դուշեթ 122

Դաշրուտուն 132

Դանդ 121, 203, 235

Եգիպտոս 284, 285, 303, 449, 621, 652

Երևան 24, 80, 84, 37, 49, 59, 70, 86, 91, 92, 95, 106, 119, 120, 124-127, 129-131, 134-137, 141-145, 148, 151, 153, 175, 185-189, 190-192, 199, 200, 203, 205, 207, 209, 211, 214, 218, 225, 229, 235, 249-252, 258, 259, 262, 265-267, 270, 271, 277-279, 281-283, 288, 290, 291, 298, 302, 306, 307, 310-312, 316, 317, 320, 323-325, 328, 330, 350, 357-360, 363, 372, 375-379, 382, 383, 386, 387, 389, 390, 397, 400, 403, 408-414, 420, 422, 425, 426, 436, 439, 440, 446, 450, 452, 454, 455, 459-462, 463, 467, 472, 477, 479, 482, 484, 486, 493, 494, 498, 506, 508, 509, 511, 514, 526,

528, 529, 531, 534, 535, 557, 558-565, 570, 572-575, 577-579, 581, 592, 597, 599, 638, 646, 653, 655, 656, 668

Ելենովկա 188, 437

Եկատերինոդար 259

Երզնկա 29, 58, 64, 65, 68, 71, 72, 92-95, 146

Երուսաղեմ 288

Եմրուպա 254, 282, 466, 487, 514, 530, 536, 540, 565, 650

Զարուշատ 391, 393

Զանգի 309

Զազալու 325

Զաքաթալա 86, 154

Զանգիբասար 319, 438, 441-443, 445, 447, 516

Զանգեզուր 24, 153, 256, 269, 309, 313, 316, 323, 325, 328-330, 332, 342, 343-354, 357, 359, 360, 372, 375, 393, 394, 411, 412, 419, 471-473, 476, 483-485, 488, 500, 514, 532, 533, 550, 577, 578, 581-583, 586

-597, 645, 648, 650, 656-662, 664, 665, 667, 669, 674

Զինչիրլու 444

Զիվին 316

Զեյվա 146, 151

Զեյթուն 64, 146

Զվիցերիա 284

Էլփին 316

Էլփինշայ 163

Էնզելի 179

Էլժիածին 6, 119, 127, 129, 136, 145, 146, 149, 151, 153, 162, 191, 207, 211, 262, 263, 265, 268, 270, 277, 310, 317, 318, 325, 335, 348, 360, 372, 375, 384, 427, 439, 455, 458, 459, 506, 535, 560, 573

Էրզրում 5, 7, 9, 12, 15, 29, 36, 64, 68, 88, 92-97, 106, 127, 142, 211, 212, 260, 417, 474, 475, 490, 505, 517, 552

Թավրիզ 266, 316, 359

Թաթարստան 55

Թաղաքենդ 131

Քերեք 528
Քեհրան 208, 371
Քիմար 29
Քիֆիս 10, 13, 18—21, 24, 29, 36, 37, 49—51, 55, 57, 61, 63, 68, 71, 74, 75, 79, 86—88, 91, 97, 99—101, 103, 105—108, 113—116, 121, 125, 128—130, 134, 135, 142, 143, 152—156, 158, 160—162, 165, 166, 168, 169, 176, 184, 185, 187—191, 204, 205, 207, 209, 214, 216, 217—221, 223, 225, 226, 229, 231—235, 242—245, 247—249, 254, 266, 267, 281, 283, 310, 322, 323—325, 336, 349, 354, 363, 365—368, 370, 372, 376, 377, 381, 383, 390, 396, 397, 402, 405, 406, 409, 426, 428, 434, 449, 450, 472, 480, 492, 498, 503, 511, 513, 521, 533, 557, 564, 565, 573, 575, 603, 606, 619, 621—623, 649
Քրակիս 365
Քորբիա 3—6, 8, 9, 12, 15, 16, 36, 58, 58, 61, 68, 70, 73, 79, 80—83, 86, 87, 91, 100—104, 108, 109, 118, 119, 152, 154, 156, 162, 186, 192, 200, 215, 242, 246, 260, 286, 288, 302, 309, 314, 321, 336, 360, 364, 368, 383, 400, 442, 473, 476, 486—488, 501, 517, 536—539, 547, 548, 550, 551, 558, 569, 646, 650, 653, 657, 683, 685, 688, 689
Քորբահայաստան 15, 16, 24, 55, 289, 301, 483
Քորբեստան 109, 476
Ճեկ 563
Իզգիր 64, 144, 145, 268, 372, 390, 392, 427, 455, 476, 616, 618, 619, 623
Իզմիր 313, 450, 489
Իլիշա 94, 96
Իշեան 373, 424, 425, 506, 531, 542
Իսկենտերուն 287
Իսաուիա 3, 4, 265, 284, 285, 364, 397, 450, 468, 469
Լանե 26

Լարս 122
Լեհաստան 481
Լիրանան 5
Լոնդոն 15, 83, 447, 563, 570, 600, 625, 657
Լոռի 24, 64, 185, 203, 204, 211, 213—218, 223, 224, 226—229, 232, 236, 368, 369
Լոզան 604
Խանլուխար 129
Խանվալ 162
Խաչեն 395, 396
Խաչիսու—Սուլթանապատ 144
Խաթունարխ 151
Խալմաղ 168, 169
Խանքենդ 344
Խարրերդ 5, 15, 362, 364
Խանասոր 64
Խերթիս 154
Խորոսան-Ջիլին 314
Խոյ 616
Խնձորեակ 351
Խնուս 29, 63, 64, 92, 94, 96, 347
Սալկա 24
Սաղկանդ 270
Կազան 476
Կաղզվան 99, 262, 265, 314, 319, 367, 413, 493, 496, 616—618
Կայաու 163
Կանադա 450
Կարալար 317
Կարաուրզան 106
Կարեազին 24
Կարին 28, 363, 487, 510
Կարս 24, 34, 36, 49, 59, 68, 70, 83, 86, 87, 89, 92, 98, 99, 104, 106, 107, 112, 114—117, 145, 148, 183, 188, 211, 256, 257—261, 265, 293, 303, 309, 310—312, 314, 315, 319, 329, 348, 363, 372, 374, 376, 378, 380, 390—393, 412, 424, 427, 439, 458, 460, 462, 474, 479, 487, 493, 494, 496, 505, 506, 508, 509, 510, 527, 536, 553, 556, 618, 623, 646, 650, 652, 683, 685, 689
Կիլիկիա 4, 6, 10, 15—17, 55, 209,

283, 287, 298, 364, 474, 489, 624
Կիև 83
Կողր 144, 253, 265, 318, 368, 372, 442, 493, 686, 687
Կովկաս 8—10, 12, 13, 15, 17, 24, 28, 30, 41, 47—49, 52, 54, 61, 66, 67, 71, 72, 78, 90, 91, 93, 109, 111, 119, 123, 127, 128, 157, 166, 168, 186, 188, 208, 213, 220, 284, 286, 288, 296, 310, 313, 328, 362, 366, 369, 401, 493, 499, 574, 601, 602, 612, 622, 648, 683, 644
Կոտայք 270, 598
Կոթուլ 300
Կրկրժան 324
Հալեպ 28, 287
Հալիձոր 585
Համամլու 180, 182, 212, 552
Հայաստան 8, 11, 15—17, 28, 108, 119, 121, 148, 151, 153, 156, 159—166, 161, 184—201, 204, 206—210, 214—230, 235, 242, 246, 248—251, 253, 254, 256—258, 265—283, 285, 287, 289, 291—293, 296, 297—304, 306, 307, 309, 310—314, 316, 321, 323, 324, 326, 330, 332, 339, 342—344, 348, 350, 354, 356, 358, 360, 363—366, 388—393, 396—398, 402—421, 424—439, 431, 432, 436, 441, 442, 445, 447—454, 458, 460—462, 464—474, 476—493, 496—505, 511, 513, 514, 517, 520, 522—571, 573, 575—579, 581, 588, 586, 588—601, 603, 604, 607, 609, 611, 613, 631, 633—638, 641—643, 645, 646, 648, 649, 651, 653, 654, 656, 657, 661, 664—668, 683, 684, 686, 687—689
Հայոց ձոր 60
Հաշտարխան 376
Հասան-Ղալա 71, 96
Հնդկաստան 284, 286, 310, 480, 500
Հոռմ 83, 563
Հրազդան 455, 598
Հունաստան 284, 318, 396, 490
Ղարախանլու 146
Ղարանլուի 487

Ղափան 346, 347, 350, 351, 484, 589, 590, 662, 663
Ղարախալ 163, 316, 325
Ղալթախլի 210
Ղալթախլիքենդ 334, 336, 337
Ղարաբաղ 127, 153, 154, 166, 191, 256, 259, 279, 309, 312, 317, 324, 325, 327—333, 335—346, 349—354, 367, 393—400, 410—412, 415, 419, 430, 441, 446, 472, 473, 476, 481—484, 494, 500, 513, 532, 550, 556, 578, 581, 582, 589, 593, 595, 646, 648—650, 656
Ղազախ 24, 64, 186, 203, 215, 229, 297, 398, 410, 437, 478, 500, 504, 513, 653
Ղարխուն 318
Ղամբշու 318
Ղարաքիլիսա 58, 64, 92, 121, 150, 186, 203, 209, 211, 212, 225, 230, 246, 249, 271, 320, 372, 387, 390, 469, 413, 440, 477, 512, 552, 566
Ղամարլու 131, 133, 135, 139, 140, 150, 271, 316, 372, 376, 418, 444, 455, 571, 574, 576, 579, 586
Ղաբլախլու 391, 510
Ղամբլու 148
Ղաբլաղ 210
Ղրիմ 109, 466, 476, 616
Ճաթղան 317
Ճաղա 284
Ճապոնիա 450, 469
Ճորոխ 26
Մազրա 117
Մակու 59, 146, 445
Մասիս 143
Մամարաթուն 60, 93
Մարալ 368
Մարսի 647, 652
Մալթա 261
Մալայան կղզի 319
Մեծ-Քրիտանիս 18, 288, 686
Մեղրի 674
Մերզանդ 89, 90, 448

Ծիւղի 309

Միլիտան 324

Միլի ձոր 270

Միջագետք 284, 450

Մոսու 68

Մուշ 28, 63

Մասկա 13, 14, 28, 33, 38, 70, 166, 417, 424, 461, 472-474, 478-484, 487, 490, 513, 526, 536, 547, 550, 556, 563, 565, 573, 579, 595, 645, 646, 648-657, 683-685, 687, 689

Մցխիթ 122

Յուլա 183

Նախիջևան 130, 138, 142, 158, 232, 252, 288, 260, 262, 309-318, 323, 396, 343-345, 356, 358, 360, 367, 397, 398, 445, 473, 484, 486, 514, 523, 527, 550, 556, 586, 598, 596, 646, 648, 650, 687

Նեշերու 151

Նիկոլահկա 548

Նոր Նախիջևան 13

Նոր Բալազետ 252, 253, 271, 325, 372, 375, 378, 385, 414, 425, 427, 437, 438, 467, 478, 508, 594

Նորաշեն 130, 262

Նուխի 64, 167, 188, 376

Օհանյան 548

Օհանյան 138, 315, 316

Փաղաղու 163, 325

Փամախ 167, 169, 174, 376

Փարսի 134, 256, 258, 262, 315, 323, 368, 367, 446, 473, 504, 537, 556, 583

Փարսի-Նախիջևան 131, 145, 153, 292, 309, 310, 312-318, 323, 324, 327, 343, 399, 442, 562, 578, 582

Շիրակ 119, 148, 188, 212, 213, 366, 458, 410, 551

Շիրազու 317

Շուշի 34, 64, 91, 131, 260, 323, 327, 388, 391, 392, 398, 459, 362, 396, 398, 582, 595

Ռզունյար 224, 225

Ռուսիանյու 133, 135-137, 139, 141, 211, 316

Ռոֆա 476

Չանախի 316

Չուրբ 89, 391, 393

Չինգի 144, 145

Չուրք 105

Չորանքյարա 151

Չրախու 120

Պաղեստին 17

Պարսկաստան 8, 32, 98, 127, 134, 145, 166, 168, 177, 179, 180, 182, 202, 232, 246, 265-267, 284, 316, 345, 356, 445, 449, 488, 500, 504, 557, 598, 600, 619, 654, 659, 664

Պոլիս 5, 7, 83, 186, 208, 286, 288, 300, 303, 306, 355, 364, 365, 390, 417, 450, 473, 474

Պետրոգրադ 13, 15, 23, 45, 54, 55, 61, 83, 621, 624

Ջալալ Օղլի 120, 203, 229, 235, 372, 390, 427, 548

Ջիրուտի 450

Ջիրրայիլ 327, 340

Ջիվանշիր 24, 327, 340, 395

Ջուլ 442

Ջուլֆա 315, 316, 323, 343

Ռեհանյու 129, 135, 317

Ռոստով 12, 480, 481, 616, 647

Ռուսահայաստան 289, 302, 305

Ռումանիա 284, 285, 323, 450, 616, 629

Ռումելիա 474, 490

Ռուսաստան 3, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 17, 20, 22, 28, 26, 30, 32, 34, 35, 38-40, 42, 43, 54-57, 66, 70, 75-83, 88, 89, 93, 101, 103, 104, 108, 109, 111, 166, 167, 168, 177, 198, 199, 209, 252, 259, 265, 327, 366, 367, 382, 399, 401, 406, 409, 410, 412, 428, 431, 432, 435, 471, 472, 478-480, 483, 485, 486, 505, 515, 517, 521, 529, 530, 531, 538, 543, 544, 547, 556, 555, 558, 571, 576, 588, 600, 601, 693, 695, 696,

625, 626, 628, 629, 653, 657, 660, 661, 688, 689

Սալմաստ 616, 617, 622

Սասուն 262, 325, 347

Սարիղամիշ 260, 261

Սարղարապատ 120, 124, 131, 144, 146, 162, 200, 211, 265, 457

Սաղախու 237, 239, 240

Սանահին 466

Սաղարակ 134

Սան-Ռեմո 487

Սեմեոնովկա 188

Սեան 119

Սըվազ 5, 362, 364, 491

Ստոկհոլմ 55

Սիսիան 271, 346, 347, 350, 351, 582, 590

Սիրիբ 187, 476

Սիրիա 15, 364

Սլոնիք 589, 590, 597, 659, 661

Սիս 362

Սչնախ 154

Սուխում 86, 108, 112, 387

Ստրմալու 68, 119, 130, 131, 133, 200, 211, 213, 259, 265, 268, 270, 309, 317, 318, 324, 325, 372, 506, 507, 513, 536, 556

Սուլուխ 94

Սևր 468, 487, 517, 530, 536, 550,

Վասպուրական 13, 28, 127, 571

Վան 5, 7, 8, 10, 12, 15, 28, 29, 62, 64, 65, 68, 92, 94, 97, 98, 144, 146, 347, 362, 517, 616

Վաշինգտոն 83

Վարանդա 329, 395, 396

Վաղարշապատ 372, 390, 427, 573

Վերսալ 650

Վենետիկ 284, 384

Վեդի Չալ 325

Վեդի Բասար 133, 265, 309, 325, 442
Վրեննա 83, 384

Ճարսկի Կուրդի 60

Ճննա 359

Փամբակ 185, 203, 204, 210, 211, 213, 215-218, 375

Փարիզ 6, 16, 83, 258, 269, 273, 282, 284, 290, 292, 295, 299, 302, 303, 305, 307, 313, 317, 321-324, 362, 363, 365, 381, 383, 390, 468, 470, 517, 625, 647, 652

Փարաբար 427, 438

Քանաքեռ 128, 169, 437, 507, 520, 590, 623

Քեալքիթում 92

Քեորփալու 146, 151

Քելիքենդ 427

Քիրմանշահ 56

Քուֆայիս 86, 286, 248

Օղեսա 83, 616

Օզուրգետին 105

Օլթի 99, 262, 314, 319, 367, 444, 449, 466, 487, 488, 504, 517, 616, 618, 621

Օշական 573

Օվլար 135

Օրբով 144

Օրբուրադ 142, 312, 314, 315, 384, 355, 358, 360, 397, 398, 577

Յրանսիա 3, 15, 79, 209, 284, 364, 397, 450, 468, 605, 636

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿԻՋԲԵ ԵՐԿԱՆՑ

ԳՂՈՒՆ Ա—Համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովուրդը 3, ԳՂՈՒՆ Բ—Օգակամբ օրերը 18, ԳՂՈՒՆ Գ—Արևմտահայոց գործերը 26, ԳՂՈՒՆ Դ—Արևելահայոց գործերը 34

ԵՐԿՈՒՆՔ

ԳՂՈՒՆ Ե—Պատերազմի ու խաղաղության հարցը և ռազմաճակատը խորհրդային հեղաշրջումից հետո 54, ԳՂՈՒՆ Զ—Ձինաղագար և «մայր ձեռքի» աշխատանքը Կովկասում 66, ԳՂՈՒՆ Է—Անգրիզական Սեյմը և Լեբիհե անհամաձայնությունները 73, ԳՂՈՒՆ Ը—Տրապիզոնի խորհրդածրագիրը 80, ԳՂՈՒՆ Թ—Հայ-բուրժուական պատերազմը 88, ԳՂՈՒՆ Ժ—Տրապիզոնի բանակցությունների խզում, Անգրիզական անկախ 99, ԳՂՈՒՆ ԺԱ—Կարսից Ղարափրիսա 111, ԳՂՈՒՆ ԺԲ—Արարատի հովանու ներքե 124, ԳՂՈՒՆ ԺԳ—Սարգսապատ—Քաշ—Ապարան 144, ԳՂՈՒՆ ԺԴ—Անգրիզական ֆայնայնը. Անկախություններ 152, ԳՂՈՒՆ ԺԵ—Բաֆլի հերոսամարտը 166

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՂՈՒՆ ԺԶ—Առաջին ֆայլեր 184, ԳՂՈՒՆ ԺԷ—«Անձև ֆառի» միջոց 199, ԳՂՈՒՆ ԺԸ—Հայ-վրացական սահմանակներ 214, ԳՂՈՒՆ ԺԹ—Պատերազմ և հաշտություն 230, ԳՂՈՒՆ Ի—Սահմանների ընդարձակում 251, ԳՂՈՒՆ ԻԱ—Արևմտահայոց երկրորդ համազումարը 269, ԳՂՈՒՆ ԻԲ—Ազգային համագումար, Կոստիցիայի խզումը 281, ԳՂՈՒՆ ԻԴ—Մանհեղական շարժումները. Գնդապետ Հասկիլը Հայաստանում 309, ԳՂՈՒՆ ԻԵ—Ղաւարաղի հարցը 327, ԳՂՈՒՆ ԻԶ—Չեխոստանի Գործեր 344, ԳՂՈՒՆ ԻԸ—Արտափն և Լեբիհե ճիգեր 362, ԳՂՈՒՆ ԻԹ—Շինարարական վերելք 378, ԳՂՈՒՆ ԻԸ—Մայիսյան խաղաղությունները 401, ԳՂՈՒՆ ԻԹ—Պետության կառուցումը. Սերի դաշնագիր 442

ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ՄՈՒՐՃԻ ԵՎ ԹՈՒՐԿՍԿԱՆ ՍԱԼԻ ՄԻՋԵՎ

ԳՂՈՒՆ Լ—Հայ-բուլղարական հարաբերությունները 471, ԳՂՈՒՆ ԼԱ—Մուրճի և սալի միջև պատերազմ 487, ԳՂՈՒՆ ԼԲ—Կառավարության փոփոխությունը 516, ԳՂՈՒՆ ԼԳ—Խորհրդայինացումը և Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը 526, ԳՂՈՒՆ ԼԴ—Հայաստանը Հեղակամի իշխանության տակ 540, ԳՂՈՒՆ ԼԵ—Փետրվարի 18 557, ԳՂՈՒՆ ԼԶ—Չեխոստանի լեռներում 581, ԳՂՈՒՆ ԼԷ—Վերջին էջ 598, Վերջին խաղ 607

ՀԱՎԵԼՎԱՄ

Ա—2. 2. Դ. Կովկասի Մոլդավիայի ժողով (1914, սեպտ. 21—23) 611, Բ—Կամավորական խմբեր 615, Գ—Էնվերի արկածախնդրությունը 620, Դ—2. 2. Դ. Մոլդավիայի ժողովի բանակները (1917 թ., ապրիլ) 625, Խաղաղության և բարեկամության դաշնագիր Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև 631, Պայմանագրություն 636, Զոր. Հարբառը Հայաստանում 638, Օրենք Հայաստանի անկախության փոխառության մասին 641, Լ. Շանթի համակները Մոսկվայի բանակցության մասին 645, Հայաստանի փեղանքի փեղանքի կոմիտեի գեներալ-համակը 653, Համազանգուբուրյան համագումարի որոշումները 658, Հաղվեալության՝ Հայաստանի կառավարության 667, Կարսի Խորհրդածրագիրը 676, Հասույ անունների ցանկ 685

ՄԻՄՈՆ ՎՐԱՑՑԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիր՝ Ա. Մ. Հայրապետյան
Նկարիչ՝ Հ. Մ. Մատուռյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Մ. Հովհաննիսյան
Տեխն. խմբագիր՝ Գ. Բ. Նահապետյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Բ. Մարգարյան

ИВ 7562

Հանձնված է շարվածքի՝ 11. 06. 91 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 9. 08. 93 թ.: Չափս՝ 60×90¹/₁₆: Թուղթ տպագրական № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական» Տպագրություն՝ բարձր, 44,0 պայմ. տպագր. մամ., 1,44 ներդիր, հրատ. մամ., 40,96: Տպաքանակ՝ 7000: Պատվեր՝ 344:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ա. Իսահակյան 28:

22 Կառավարության անդամներ հրատարակչական գործերի վարչության
«ՀԱՎՈՐ ՄԵՂԱՊԱՐՏ» ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ:

Երևան—9, Տերյան 91:

